456 - 047 - 1 (TK. No.)
456 - 048 - X (1. Cilt)

türünü Araştırma Enstitüsü, 1992

Fiyatı : 175.000 TL.

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI

COĞRAFYA
TARİH

CİLT 1

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

YAYINLARI: 121

SERİ : I

SAYI : A-

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI

Birinci Cilt

COĞRAFYA-TARİH

İkinci Baskı

ANKARA - 1992

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Yayınları: 121

Seri : I   Sayı : A-23

TÜRK DÜNYASI EL KİTABI

Birinci Cilt

COĞRAFYA-TARİH

İkinci Baskı

ANKARA - 1992

Bu eser VakıfBank'ın desteği ile gerçekleştirilmiştir.

ISBN : 975-456-047-1 (Tk. No)
ISBN : 975-456-048-x (1. Cilt)
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Yayınlayan : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
17. Sok. No: 38 06490 Bahçelievler / ANKARA
Tel.: 213 31 00 - 213 41 35
Birinci Baskı : 1976
İkinci Baskı : 1992
Baskı Sayısı : 10.000
Dizgi, Baskı : Sistem Ofset Matbaacılık Limited Şirketi Ankara, 1992

Sözbaşı

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, kuruluş tarihi olan 1961'den bugüne kadar yayınladığı yüzden fazla eser, tertiplediği sempozyum ve konferanslar yanında aylık ve ilmî dergileriyle kültür ve medeniyet meselelerimizi aydınlatmaya çalışan bir kuruluştur.

Okuyuculara sunduğumuz üç ciltten ibaret Türk Dünyası El Kitabı bahse konu araştırmaların en hacimlisidir.

Eserin ilk baskısı tek cilt olarak 1976 yılında yayınlanmıştı. Büyük bir ihtiyaca cevap verdiği için yurtiçinde ve yurtdışında ilgi ile karşılandı ve kısa zamanda mevcudu tükendi.

Enstitümüz Bilim Kurulu eseri; ileride hazırlanacak El Kitabı'na temel kaynak vazifesi görmesi düşüncesinden hareketle plânlamıştı. Ancak, kültür tarihimizin zenginliği ile meselelerinin azameti plâna sadık kalınmasına engel oldu. Araştırmaların uzunluk veya kısalık gibi düşüncelerle hudutlandırılmaması bundandır.

Yeni baskıda plân ve görüşte ilk yayından uzaklaşmış değildir. Dil, tarih ve coğrafya gibi alanlarda kolay değişmeyen bilgiler ilk baskıdaki yerlerini muhafaza etti. Nüfus, istatistik ve haritalarda bazı değişme ve gelişme gösteren konular yeniden işlendi. Edebiyata, sanat ve fikir hayatına dair yeni müstakil araştırmalarla Türk Dünyası'nın -Rusya'da son siyasî ve iktisadî hareketlerin çıkışına kadar- meselelerine bakış yeni bir ufuk kazandı. Toplanan bilgi ve etütleri faydacı bir görüşle üç cilt halinde toplamamız bundan doğdu. Eserin hudutları dışında kalmış daha birçok konuların mevcudiyetini biliyoruz. Enstitümüz Bilim Kurulu'nun hazırladığı plâna göre 12 ciltlik külliyat halinde düşünülen eser, ileride tek bir El Kitabı olarak da okuyucuya sunulacaktır.

Enstitümüz, Türk kültür ve medeniyeti alanlarındaki toplu çalışmaların bir denemesi mahiyetindeki bu kitabın ilk baskısında emeği geçenleri hatırlar, bugün aramızdan ayrılanları rahmetle anarken, yeni yayına vücut veren meslekdaşlarımıza ve hususiyle büyük emeği geçen Prof. Dr. Abdülhaluk Çay'a şükranlarını sunar.

**Türk Kültürünü Araştırma
Enstitüsü**

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm

Türk Ülkelerinin Coğrafyası

Giriş

Türkler'in İlk Yurdu Ve Yayılış Sahaları

Türkler'in göçlerden önce oturduğu topraklar meselesi geçen asırdan beri münakaşa edilen bir mevzudur. Batılı bilginlerden çoğu meseleyi kendi meşgul oldukları ilim dalları bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli neticelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türkler'in anayurdu kabul ederken (Klaproth, 1824; Hammer, 1832; Schott, 1836, Castrén, 1856; Vambery, 1885; Oberhummer, 1912), etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerini, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı dağları arasını, san'at tarihçileri kuzeybatı Asya sahasını (Strzygowsky, 1935), bazı kültür tarihçileri Altaylar - Kırgız bozkırları arasını (Menghin, Koppers, 1937) veya Baykal Gölü'nün güneybatısını göstermişler; bazı dil araştırıcıları da Altaylar'ın veya Kingan silsilesinin doğu ve batısının (Radloff, 1891; Ramstedt, 1928) Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bütün bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafi sınırını çizebilmek az çok mümkün olmakla beraber, belirli ve daha dar bir bölgenin tâyini müşkül görünmektedir. Bunun sebebi Türkler'in daha ilk zamanlardan itibaren geniş bir sahaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Bununla beraber ciddi "dil" araştırmaları bu sahanın Altay - Ural dağları arasına alınmasına, hattâ Hazar denizinin kuzey ve kuzeydoğu bozkırlarının Türk Anayurdu olarak tesbitine imkân vermektedir. Çünkü M.Ö. II. bin ortalarına ait bazı dil yâdigârlarının ortaya koyduğu gibi, Türkler'in etrafa yayılmalarından önce hem eski Ural'lı kavimlerle, hem de Hind - Avrupa dillerini konuşan Ârî'lerle temas edebilmeleri -Urallılar'ın bölgenin kuzey ve kuzeybatısında, Ârî'lerin de Mâverâünnehir'in kuzey sahasında yaşamaları dolayısıyla- ancak bu coğrafi kesimde mümkün olabilirdi. Orta Asya'da Kiselev ve Çernikov vb. tarafından yapılan arkeoloji araştırmaları M.Ö. II. binden daha önceki Türk yurdunu tesbitte mühim ip uçları vermiştir. Kuzey Altaylar'ın hemen batısında (Minusinsk bölgesi) ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2500 - 1700) ve Andronove (M. Ö. 1700 - 1200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk, mongoloid olmayan, brakisefal Türk ırkının proto tipi idi.

Çok eski zamanlarda başlayan anayurttan ayrılma hareketleri, fasılalarla, binlerce yıl devam etmiştir. M.Ö. vukubulan büyük Türk göçlerinin tarihleri kesinlikle bilinmemekle beraber bazı tesbitler yapılabilmektedir. Meselâ yukarıda zikredilen Urallı - Türk - Ârî komşuluğunun M.Ö. 1500'lerde olması muhtemeldir. M.Ö. 1500 - 1000 arasında bir kısım Türkler Uzak Doğu'da yaşıyorlardı. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türkler'in mevcudiyeti daha gerilere Neolitik çağa kadar takip edilebilmektedir. Türkler'den bir kol olan Yakutlar ile Çuvaşlar'ın ana kütleden ayrılması ve Yakutlar'ın Doğu Sibirya'ya doğru yönelmeleri çok eski bir tarihte vukubulmuş olmalıdır; zira dilleri "ana Türkçe"den en ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır ve bilhassa Yakutça bugün en çok değişen bir lehçedir. Diğer taraftan Türkler'den bir kısmının da M.Ö. 1300 - 1000 arasında Türkistan'da bulunduklarına dâir işaretler vardır. W. Eberhard'a göre, buraya dışarıdan gelen Hind - Avrupalılar'ın bölgeyi kendi hâkimiyetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Türkler'den bir kütlenin de batıya yönelerek Volga Nehri etrafındaki düzlüklerde (M.Ö. VI.- III. asırlar) "İskitler" ile birlikte yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'ın İndus - Pencâb havalisine doğru ilk Türk hareketi, bir tahmine göre, M.Ö. I. bin başlarına tesadüf eder. Daha eski tarihlerde Türkler'in İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmaları da muhtemeldir.

Milâttan sonraki Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında ise açık bilgilere sahip bulunuluyor: Hunlar Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda) ve Kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar), Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun Nehri kenarlarına (X. asır) ve sonra, Mâverâünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (XI. asır), Avrupa Hunları Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya (VI. asır ortası), Bulgarlar Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a ve İtil (Volga) nehri kıyılarına (641'i takip eden yıllarda), Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra), Sabirler Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (V. asrın ikinci yarısı), Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz (Oğuzlar'dan bir kol)'lar Hazar Denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a (IX - XI. asır), Uygurlar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç etmişlerdir. Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok mühim tarihî neticeler vermiştir. Bu göçler, yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütûhat vasfındadır. Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de "sızma" diyebileceğimiz yoldur ki, bazı kalabalık boylardan ayrılan grupların veya âilelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet almaları suretinde belirir. Bu şekilde dahi Türkler'in katıldıkları topluluklar içinde üstün bir kabiliyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyasî hayata hâkim oldukları, hattâ bazan devlet kurdukları bilinmektedir (Meselâ Mısır'da, Hindistan'da).

Türkler'in gerek "fütûhat", gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazan pek şiddetli çatışmalara sebep oluyordu ki, bu durum, ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türkler'in sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Aslında iyi, haksever ve âdil insanlar olmalarına rağmen Türkler hakkında söylenen hayal mahsulü türlü ithamların sebebi de bu olmalıdır.

Eski dünya kıt'alarında görülen geniş Türk yayılmalarının pek ciddi sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler mevzuunun araştırıcıları, en iptidaîsi dahil hiçbir

kavmin kendiliğinden ve keyif için yer değiştirmediğini, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok müşkül olduğunu ve göçlerin ancak bir takım zaruretler yüzünden vukua geldiğini göstermişlerdir. Tarihî kayıtlarda Türk göçlerinin de iktisadî sıkıntı, yani Türk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması sebebiyle olduğu belirtilmiştir. Büyük ölçüde kuraklık (meselâ Hun göçü), nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı Türkler'i göçe mecbur etmiştir. Toprağın artan nüfusu besleyemez hale gelmesi yüzünden dar ziraat alanları dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türkler'in tabii bir hayat sürebilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi başka iktisadî vasıtalara da ihtiyaçları vardı. Bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu civar bölgelerde mevcut idi. Bunu Batı Türkleri'nin tarihinde de görmek mümkündür. Meselâ, Anadolu'nun Selçuklular tarafından iskân edilmesi (XI - XII. yüzyıllar) ve XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlılar'ın Rumeli'ye geçişi bu şekilde bir nüfus kalabalığının yer değiştirmesi neticesi olmuştur.

Türk tarihine dair kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar, yalnız, Türkler'in başka memleketlere yönelmelerini değil, bazan iktisadî ve ticarî bakımdan nisbeten daha fazla imkânlara sahip diğer Türk topraklarına intikaline de yol açmıştır. Böylece tarihî devirlerde Türkler'den bir kütle başka bir Türk zümresini arzuları hilâfına, göçe mecbur etmiştir (meselâ IX - XI. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı ağır dış baskıya maruz kalan (meselâ XI. asır Moğol K'i-tan hücumu) Türkler, tabiiyeti kabul edip istiklâlden mahrum kalmaktansa memleketi terk etmeyi tercih ediyorlardı. Bu durum, daha ziyade bozkır kavimleri için bahis konusu idi.

Bununla beraber Türkler'in birbiri arkasına çeşitli yönlerde yayılmalarını sağlayan başka âmiller de mevcuttur. Bunlardan biri, Türk mâneviyatının sağlamlığıdır. Zaruret neticesi de olsa, bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her an karşılaşılması aşikâr tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm-kalım savaşı vasatında yaşamak, her millet için tabiî sayılacak bir durum değildir. Türkler'de açık şekilde müşahede edilen ve onların tarih boyunca hareketli bir topluluk halinde sürekliliğini mümkün kılan bu ruhi davranış, başarılar arttıkça daha da kuvvetlenmiştir. Bunun yanısıra her askerî muvaffakiyet de yeni bir siyasî hedefe yol açmış ve ülkeler zaptedildikçe yeni fetih arzuları kamçılanmıştır. Bu durum Türkler'de zamanla, dünyayı huzur ve sükûna kavuşturmayı gaye edinen bir fütuhat felsefesi ve her yerde âdil, insanları eşit sayan Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti mefkûresi doğurmuşa benzemektedir.

Aslında bir bozkır halkı olan ve bozkırlarda doğup gelişen kültürün yaratıcısı bulunan Türkler'in, yayılma safhasında kendi kültürleri için yaşama ihtimalinin zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, ormanlık, çok sıcak ve rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Yabancı hayat tarzı, yabancı inanışların hâkim olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümrelerinin, oralarda fazla barınamadıkları ve çok kere varlıklarını kaybettikleri dikkati çekmektedir (Çin'de Tabgaçlar, Batı Avrupa'da Hunlar, Balkanlar'da Bulgarlar, Kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devletleri vb. gibi).

Bugün Türkler, kabaca batıda Balkanlar'dan, doğuda Büyük Okyanus'a, kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar olan geniş bir sahada yaşarlar.

Bu geniş saha dahilinde Türkler, iki yerde büyük ve yeknesak topluluklar teşkil ederler. Bunlardan biri Türkiye, diğeri de batı kısmı Ruslar'ın, doğu kısmı Çinliler'in idaresinde olan Türkistan'dır. Bu iki birlik, aralarındaki intikali sağlayan ve kuzey kısmı Ruslar'ın, güney kısmı İranlılar'ın idaresinde kalan Azerbaycan ile beraber, Batı Trakya'dan Moğolistan hududuna kadar hemen hemen kesintisiz bir Türk nüfus sahası vücuda getirirler.

Hudutlarını kabaca çizdiğimiz bu sahada Türkler'in topluca yaşadıkları diğer yerler Tatar, Başkırt ve Çuvaş boylarının ve Fin-Ugur kavimlerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesi, Yakutistan ile Altay dağları - Baykal gölü arasındaki Altay, Hakas ve Tannu-Tuva bölgeleridir. Kesintisiz Türk nüfus sahası olarak sınırladığımız yerlerin dışında Türkler Yugoslavya'da, Makedonya ve Üsküp havalisinde; Polonya'da, Romanya'da Dobruca ve Basarabya'da, Bulgaristan'ın Deliorman, Mestanlı - Kızanlık, Filibe, Pilevne ve Varna bölgelerinde; Yunanistan'ın Batı Trakya; Irak'ın Kerkük havalisinde; Suriye'nin Azez, Münbiç ve Lazkiye bölgelerinde; Afganistan'da; bazı Ege adalarında ve Kıbrıs'ta yaşarlar.

Bugün 68. yıldönümünü idrâk ettiğimiz Türkiye Cumhuriyeti,tarihî bir gelişmenin mahsulüdür. Bunun, tabii bir neticesi olarak da, Türkiye bu topraklarda oturan insanların "ana vatan"ı vasfını kazanmış, hattâ yabancı boyunduruğu altında yaşayan soydaşları için de bir ümit ve iftihar kaynağı, gerçek bir ana vatan olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti, engin Türk Tarihi içerisinde kuruluşunu takip eden yarım yüzyıllık süreyi, çeşitli dış tehlike ve tehditlere rağmen savaşsız geçirmiş, bütün gücünü memleketinin imarına ve halkının refahına adamış, yeryüzündeki tek bir Türk devletidir. Hedef ve dileğimiz, Atatürk'ün mânevi rehberliğinde, birlik ve beraberlik içinde güzel yurdumuzu ve milletimizi daha mutlu günlere, çağdaş medeniyet seviyesinin de üstünde bir başarıya ulaştırmaktır.

I. Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası

Ahmet Ardel

Sayıları 150 milyonu aşan Türkler, yeryüzünde geniş bir sahaya yayılmışlardır. Bu saha, Kuzey Buz Denizi'nin (Arktik Okyanus) bir parçası olan Doğu Sibirya Denizi'nden Akdeniz'e kadar Avrasya (Avrupa-Asya) kıt'asını verevine kesmekte ve İdil-Ural bölgesinden Himalayalar'a kadar uzanan memleketleri içine almaktadır. Bu geniş sahanın göze çarpan umumi karakteri, kurak iklim bölgeleri (bozkır ve çöller) oluşu ve hâkim yüzey şekillerinin de, dağlara, yaylalara ve ovalara tekabül edişidir.

Buralarda yaşayan Türkler'in hayat tarzları, bölgeden bölgeye bazı farklar göstermekle beraber, esas itibariyle ziraat ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Gerçekten, Doğu ve Batı Türkistan'ın alçak yaylalariyle, geniş ovaları ve bilhassa vahalarında hâkim geçim kaynağı ziraat olduğu gibi, Azerbaycan'da ve Anadolu'da, bu yerler, yani ovalar ve alçak yaylalar, ziraat sahalarıdır. Orta Asya'nın dağlık sahalarında ve bozkırlarında hayat tarzı geniş ölçüde hayvancılığa dayandığı gibi, Kafkasya'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'nun dağlık yerlerinde de aşağı yukarı aynı karakteri göstermektedir.

Görülüyor ki, yaşadıkları yerler arasında mesafelerin uzak olmasına rağmen, Türk dünyasının hayat tarzında bir birlik vardır.

Türk Dünyası'nın çok büyük bir kısmı Ön Asya ile Orta Asya'da yer almakta, ancak küçük bir kısmı Avrupa'da bulunmaktadır. Ayrı birlikler halindeki bu bölgelerin coğrafyası, ana hatlarıyla aşağıda gösterilmiştir.

Ön Asya ve Orta Asya Coğrafyasının Ana Hatları:

Akdeniz'den Batı Pakistan'a, Orta Asya dağ ve ovalarından Kızıldeniz'e kadar uzanan sahada Ön Asya, kurak bölgeleri (çölleri ve stepleri), ovaları, yay şeklinde

yüksek dağları ve bunlar arasında yer alan yüksek yaylaları ihtiva etmektedir. Bunlar Kafkaslar, Toroslar, Elbruz dağları, Hindikuş ve Zagros dağları, İç Anadolu ve Doğu Anadolu yaylaları ile İran yaylası, **Rion** ve Kura vadileri, Mezopotamya ovaları, Suriye ve Arabistan düzlükleridir.

Ön Asya'da yüzey şekilleri bakımından bir birlik yoktur. Her tarafta yükseklikleri teşkil eden dağlar, yaylalar ve ovalar gibi genç ve ihtiyar şekiller yan yana bulunur. Kapalı ve açık havzalar da birbirini takip etmektedir. Burada büyük tabiî bölge birliği, belirttiğimiz tezatlar içinde kayboluyor gibi görünüyorsa da iklim onu perçinlemektedir. Gerçekten Ön Asya'da hüküm süren iklim neticesi birbiriyle ahenkli olmayan unsurlar arasında bir yakınlık meydana gelmiştir. Ön Asya'da kurak iklimlerin muhtelif çeşitlilikleri tesirlerini gösterir. Kuraklık, Akdeniz ve bilhassa Karadeniz kıyılarına yaklaştıkça ehemmiyetini kaybetmektedir. Arap yarımadasının güneybatısında musonun tesiriyle yazın; Karadeniz'in doğu ve Hazar denizinin güney kıyılarında ise her mevsimi yağışlı bir iklim vardır. Bunun dışında kalan Ön Asya memleketlerinde kurak ve sıcak yazlar ve bazen şiddetli geçen yağışlı kışlarla kendini gösteren çeşitli iklim tipleri hüküm sürmektedir. Her tarafta günlük (bilhassa yazın çöllerde) ve yıllık sıcaklık farkları fazla ve mevsimler arasındaki sıcaklık değişiklikleri belirlidir. Her yerde yaz mevsimi bitkilerin gelişmesinde bir duraklama devridir. Bahar mevsiminin yağışları bitkilere yeniden hayat verir. Yüzey şekillerinin çeşitliliği sıcaklıkları, yağış miktarlarını çoğaltıp, azaltmak ve yağışı kara çevirmek suretiyle bu umumî hatları daha belirli bir hale getirmektedir.

Ege kıyılarından Afganistan'a, Hicaz'dan Horasan'a kadar geniş bir sahada aşağı yukarı aynı iklim şartları hüküm sürmekte ve bununla alâkalı olarak aynı bitki manzarası, seyrek ve cılız, su kaybına karşı mücehhez bitkilerden müteşekkil topluluklar dağları ve ovaları örtmektedir.

Görülüyor ki iklim, Ön Asya'da, yukarda kısaca bahis konusu edilen muhtelif unsurları birleştiren bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Birliği sağlayan iklimle tezadı yaratan yüzey şekillerinin terkibi Ön Asya'da unsurlar arasında yeni bir bağ yaratmaktadır. Ön Asya memleketlerinde çukur sahalarla bunları çerçeveleyen yüksek dağ ve yaylalar arasındaki ehemmiyetli yükseklik farkları (Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde kıyı ovaları ile dağ sıraları arasında 2.000 m.'den fazla) dolayısiyle yazın çok sıcak olan çukur sahalardan yüksek yerlere, kışın da çok soğuk olan dağlardan ılık ovalara doğru mevsimlik iniş çıkışlar vardır. Buna insanlarla birlikte hayvanlar da katılmaktadır. Anadolu'nun batı kısmında Yörükler her sene sıcak yaz aylarında yaylalara çıkar ve sonbaharda da alçak ovalara ve vâdilere inerler. Aynı şekilde iniş ve çıkış Doğu Anadolu dağları ile civar ovalar arasında da vardır. Buna benzer hareketler diğer Ön Asya ülkelerinde de cereyan etmektedir.

Ön Asya'da esas itibariyle iklim ve yüzey şekillerinden ileri gelen bu mevsimlik yer değiştirmeler, bugün olduğu gibi tarihin her devrinde görülmüştür. Halen gittikçe ehemmiyetini kaybeden, hattâ bazı bölgelerde tamamen ortadan kalkan, insanlarla birlikte sürülerin yer değiştirmesi (göçebelik) Ön Asya'nın tarih boyunca arzettiği en büyük hususiyetlerinden biridir. Ön Asya'nın ovalarıyle dağları arasındaki bu mevsimlik göçler, zaman zaman seyrini değiştirerek, devamlı göçlere ve yayılmalara inkılâb etmiştir. Tarihte buna ait misâller çoktur. Ön Asya büyük istilâlar diyarı, geçici büyük imparatorlukların kurulduğu ve kavimlerin, medeniyetlerin yer değiştirdiği bölgelerdir. Kuzey ile güney, doğu ile batı arasındaki bu geçiş bölgesi, tabiî şartları ve kaynaklarıyla, böyle bir duruma yol açmıştır.

Orta Asya'yı, güneyde, Alp sistemine dahil dünyanın en yüksek dağ sıralarını teşkil eden Himalayalar'la, kuzeyde Sayan dağları ve Baykal gölü etrafındaki dağlar, batıda Hazar denizi ile, doğuda Büyük Kingan dağları arasında kalan geniş saha meydana getirmektedir. Bu geniş sahanın doğu parçası ile batı parçası arasında, bilhassa yer şekilleri bakımından, esaslı farklar vardır. Orta Asya'nın doğu kısmı yüksek dağlar, yaylalar ve bunlar arasında yer alan küçük-büyük bir takım kapalı çukurluklardan müteşekkil olduğu halde, batı kısmı kapalı denizlerle göllerden ve geniş ovalarla alçak yaylalardan meydana gelmiştir. Onun içindir ki, bazı coğrafyacılar, Orta Asya'nın yüksek dağ ve yaylalardan müteşekkil doğu kısmına "Yüksek Orta Asya" derler. Ovalardan müteşekkil olan batı kısmı ise bu büyük bölgenin alçak kısmını meydana getirmektedir. Asya'nın bu kısmında Türk unsurlar hâkim olduğu için Orta Asya topraklarına, geniş mânada Türkistan denilmektedir. Böyle bir adlandırmada Orta Asya'nın Pamir ile Altay dağları arasındaki dağlık sahanın doğu kısmı Doğu Türkistan'ı batı kısmı Batı Türkistan'ı meydana getirmektedir.

Yabancı bazı müellifler bu yerlerin bugünkü siyasî durumunu göz önünde tutarak Doğu Türkistan'a Çin Türkistanı; Batı Türkistan'a da Rus Türkistanı demektedirler. Bu tâbirler tarihi bakımdan olduğu kadar ilmî bakımdan da hatalıdır. Filhakika halen bu bölgeler adlarını, üzerlerinde yaşayan milletin adından almaktadırlar. Bu geniş bölgenin adı, aslında sadece Türkistan'dır ve coğrafî araştırmalardaki bölge taksimatına uyularak Doğu ve Batı Türkistan diye iki kısma ayrılmıştır. Bugün Rus işgali altında olmasına rağmen, Doğu Almanya için Rus Almanyası denmediği gibi, Birinci Cihan Harbi sonuna kadar Avusturya ve Almanya arasında paylaşılmış Çekoslovakya için de Avusturya Çekoslovakyası ve Alman Çekoslovakyası diye tâbirler kullanılmamıştır. Bu misâlleri çoğaltmak mümkündür. Aslında Rus Türkistanı, Çin Türkistanı gibi sunî bir ayırım yapanların maksatları, bu sahaların Türk ülkeleri olduğunu unutturmaktır. Ruslar'ın ve Çinliler'in daha da ileri giderek, Ruslar'ın Batı Türkistan'ı Sinkiang eyaleti diye adlandırarak Türkistan mefhumunu büsbütün ortadan kaldırmaya çalışmaları bu görüşümüzü kuvvetlendirmektedir.

Büyük bir coğrafî birlik olarak "Orta Asya" tâbiri yerindedir. Diğer taraftan hâkim unsuru teşkil eden Türkler'in vatanı için Türkistan tâbiri de doğrudur. İstilâcı devletlerin kullandıkları tâbirler Türk Birliğini parçalayıcı, hattâ ortadan kaldırıcı mahiyettedir.

Ön Asya ve Orta Asya'nın Yüzey Şekilleri :

Güneyde, jeolojik tarihin pek eski devirlerinde katılaşmış ve üzeri tortullarla örtülmüş bir kara parçası, kuzeyde geniş bir saha kaplayan bir jeosenklinalden (dağların, içinde teşekkül ettiği dar ve derin eski Akdeniz) yan basınçlarla meydana çıkmış olan dağ **sıraları**... Ön Asya'nın bir ucundan öbür ucuna kadar uzanan bu sahada yapı ve yüzey şekillerinin mahiyetine bunların tesir ve mukabil tesirleri hâkim olmuştur.

Güneyde eski bir kara parçası olan Arabistan, Afrika plâtformunun devamıdır. Bu kıta çekirdekleri eski dağların aşınmasiyle meydana gelen düzlüklerdir. Buna karşılık bölgenin kuzey kısmında üçüncü zamanda meydana gelen büyük dağ sıraları mevcuttur. Eski Akdeniz'in kapladığı geniş sahada meydana gelmiş olan bu dağ zincirleri birbirine eklenerek Ege kıyılarından Karakurum dağlarına kadar uzanmaktadır.

Ön Asya'da bugünkü yüzey şekillerinin ilk taslağı III. Zamanın birinci devrinde (Eosen'de) meydana gelmiştir. Fakat öyle zannediliyor ki, hiç olmazsa Ön Asya'nın batı kısmında, bu devirde, meydana gelmiş olan kıvrımlar aşınarak düzleşmiştir. Yerli ve yabancı jeologların araştırmalarına göre Anadolu, III. zamanın ikinci yarısında (Neojen'de) aşınma neticesi geniş bir dalgalı düzlük haline gelmişti. III. Zamanın ikinci yarısında ve bilhassa III. Zaman sonu ve IV. Zamanın başlarında (Pliosen ve Kuaterner'de) husule gelen takımıyle yükselme, aşınmayı şiddetlendirerek yüzey şekillerini daha çok kenar dağlık bölgelerde gençleştirmiştir. Umumiyetle akarsuların yaptığı bu aşınmaya, Dördüncü Zamanın yağışlı - buzul devresinde yüksekliği 2.500 m.'yi geçen bölgelerde, mevziî buzulların aşındırmasını da ilâve etmek lâzımdır.

Yukarıda bildirildiği şekilde meydana gelen sıradağlar, bütünüyle batı-doğu istikametinde uzanmakla beraber, yer yer sapmalar da göstermektedir. Bu hal, güneyde, eski kütlelerin (Arabistan gibi eski kıta çekirdekleri) kuzeye doğru ilerlemiş olmalarıyle ilgilidir. Meselâ Güneydoğu Anadolu'da Arap yarımadası - Suriye plâtformunun kuzeye doğru bir çıkıntı yapması neticesi Güneydoğu Toroslar kavsi, kuzeye doğru atılmıştır. Bazen de jeosenklinal içinde mevcut eski bloklar, arzettikleri mukavemet dolayısiyle, kıvrımların istikamet değiştirmelerine sebep olmuşlardır. İşte bu sebepten dolayı Ege denizinden Hindukuş'a kadar olan sahada uzanan dağların, yer yer yayıldıkları ve sıkıştıkları görülmektedir.

Ön Asya'nın batı kısmında kuzey ve güneyde uzanan dağ sıraları arasında bir bağlantı görülmemektedir. Anadolu'nun batı tarafında kıyı kısmında dağlar Çeşme yarımadası ile Sakız adasında güney - kuzey; Bıga yarımadasında güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanmaktadır. Aynı uzanış Gelibolu yarımadasında da görülmektedir. Ege bölgesinin iç kısmında dağların istikameti doğu - batı olup aralarında aynı yönde uzanan geniş ovalar vardır. Burada dağlara ve ovalara bu istikameti verdiren âmil kırıklardır. Bu yapı şekli Marmara bölgesinin güney ve güneydoğusunda da vardır. Bursa bölgesinde güneydoğu - kuzeybatı istikametinde uzanan dağ sıraları ile Kuzey Anadolu dağlarının güney kolu karşılaşmaktadır. Bu bölgenin kuzeyinde Kuzey Anadolu dağ kavisleri sıralanmaktadır. Hakikatte İç Anadolu'da kıvrımlı dağ kavisleri, Balkanlar'ın ve Istrancalar'ın devamı olan, kuzey Anadolu dağ sıralarını Güney Anadolu dağ sıralarına bağlamaktadır.

Kabaca Bursa bölgesinde birbirinden ayrılan Kuzey ve Güney Anadolu dağ sıraları Doğu Anadolu'da birleşirler ve sıkışırlar. Burası, bölge olarak Anadolu'nun en yüksek kısmıdır. Burada, kırık hatları boyunca sıralanmış olan volkanların da mühim bir rolü vardır. Van gölü ile Gökçegöl'ün doğusunda bu dağlar tekrar genişlerler ve şahsiyetlerini kazanırlar. Kuzey ve Güney İran'dan seyreden kollar, Afganistan'da, takriben Kâbil civarında birleşirler. Bu kollardan güneydekiler çok daha basit yapıdadır. Bunların ortasında İran yaylası bulunmaktadır.

Mezopotamya ovalarına hâkim olan Zagros dağları, bütünüyle, sade bir yapı arzetmektedir. Aynı yapı sadeliği güneydoğuda Mekran dağlarında da görülmektedir. Gerek Zagros dağlarında, gerek Mekran'ın doğusunda eski kütlenin (batıda Arap bloku, doğuda Gondwana) kuzeye doğru ilerlemesi neticesi kıvrımların yaptıkları kavislerin uzantısında karışıklıklar olmuştur. Mekran'ın doğusunda sıkışmış olan bütün dağ sıraları güney - kuzey istikametini alırlar. Kâbil'in doğusunda bir çok gruplar halinde batı - doğu, güneybatı - kuzeydoğu istikametinde devam ederler. Bu kısımda Sefid Kûh, Salt Range Ön Asya dağlarının en doğu kısmını teşkil eden silsilelerdir.

İran Azerbaycanı'nda dağ sıralarının uzantısı daha karışıktır. Buralar yapı bakımından Doğu Anadolu'yu andırmaktadır. Kuzeybatı - güneydoğu istikametinde etrafı yüksek dağlarla çevrili bir yayla, çöküntü oluklar ile geniş sahaları kaplayan lâv akıntıları ve sönmüş volkanlar. Bu yapı şekli Elbruz'a kadar devam etmektedir. Bunun doğusunda Kuzey İran dağları, basit yapı şekliyle Horasan'da Nişabur ve Sebzevâr'a kadar uzanmaktadır. Hazar denizinin doğusunda kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan büyük Balkan, Kopet dağ ve bunun güneyinde aynı istikamette uzanan Binalut, Puştı Kûh silsileler, sıkışarak yüksek Kûh-ı Baba silsilesini meydana getirirler. Bunlar, kuzeydoğuda Hindukuş sıradağı halinde devam ederler. Bu kısımda yükseklik 7.000 m.'yi geçmektedir. Daha doğuda dağ kavisleri Himalaya silsilesi arasında devam eder.

Kuzey Anadolu ve İran silsilelerinin kuzeyinde yer alan Kafkas dağları baz müşterek hatları ile, Ön Asya sıradağlarına bağlanabilir. Yukarda bildirildiği gibi Hazar denizinin doğusunda kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan Büyük Balkan ve Kopet dağ silsilesi, Baku - Krasnodovsk denizaltı eşiği ile Kafkaslar'a Kafkaslar da daha batıda Taman ve Kerç kıvrımları ile Kırım'a bağlanmaktadır.

Kafkaslar'la İran Azerbaycanı dağlık bölgesi arasında bulunan orta ve aşağı Kura havzası ve aşağı Aras oluğu Azerbaycan'ın en verimli sahasını teşkil eden bir çöküntü bölgesine tekabül etmektedir.

Alp kıvrımlarını müteakip tesviye edilmeye başlanan Ön Asya, III. Zamanın ikinci yarısının ortalarına doğru, hafif dalgalı bir düzlük (peneplen) haline gelmişti. Bu zamanda, kenar bölgelerde denizler, iç kısımda göller geniş sahalar kaplıyor ve işgal ettikleri çanaklara birikintilerini bırakıyorlardı. Bundan sonra husule gelen takımıyla yükselmeler (epirojenik hareketler) yer yer, seviye farklarına sebep oldu. Fakat bölge katılaşmış olduğundan tektonik (tabakaların ufkiliğini bozan hareketler) hareketlerin büyük bir kısmı kendini kırılmalar şeklinde gösterdi. Bunların neticesi etrafı dağlarla çevrili çukur sahalar husule geldi. İstikametleri batı - doğu kuzeybatı - güneydoğu olan çukur alanlar, Anadolu'nun her tarafında, Kafkasya'da İran Azerbaycanı'nda mevcuttur. Bu yerler, bahis konusu bölgelerin her tarafında hemen aynı özelliği haizdirler: Verimli topraklar, sulak yerler, beşerî ve iktisadî hayatın toplandığı merkezler; fakat buna mukabil şiddetli deprem sahaları, aynı zamanda, sık sık su baskınına mâruz kalan yerler.

III. Zaman sonları (Üst Neojen) ve IV. *Zaman* (Kuaterner)'da husule gelen şiddetli volkanizma neticesi lâvlar bu çukur sahaların bir kısmını doldurdu, bazılarının içinde bir takım setler meydana getirerek gerisinde büyük göllerin teşekkülüne yol

açtı. Meselâ Muş - Van çukurunu tıkayan Nemrut'un lâvları bunun doğusunda Van gölünün meydana gelmesine sebep olmuştur.

Güney Kafkasya'da Gökçe göl, kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan büyük bir çukur alanın en alçak kısmını işgal etmektedir. Çukurun batı ve güneybatı kenarı 3 500 metreyi geçen volkanık kütlelerle (batıda Akdağlar, güneyde Soğanlı dağları) çevrilidir. Gerek bu dağlar, gerek bunların eteğinde yayılan lâvların husule getirdikleri setler, suların toplanmasına yol açarak Gökçe göl (yüksekliği 1 926 m.) ün teşekkülüne meydan vermiştir.

Ön Asya'nın bu kısmındakine benzer bir yapı Orta Asya'da vardır. Orta Asya'nın Türklerle meskûn olan kısmı doğu - batı, güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanan büyük çukur sahalarla kaplıdır. Bunlar, yükseklikleri 4 000 m yi geçen dağlarla çevrili olup, iki çok ehemmiyetlidir: Fergana ve Isık göl çanakları. Birincisi deniz seviyesinden 500 m yükseklikte bir ovaya, ikincisi 1 500 m yükseklikte bir göle tekabül etmektedir. Her ikisi de birer çöküntü sahası olup teşekkül zamanları III. Zaman sonu (Üst Neojen) ve IV. Zaman (Kuaterner)'dır. Orta Asya çukur sahalarını çerçeveleyen dağlar, mevziî olarak kırılmış, yükselmiş kısımlardır. Yükselme, III. Zaman sonu (Pliosen) ve IV. Zaman (Kuaterner) da olmuştur. Gerçekten bölge III. Zaman sonunda hafif dalgalı bir düzlük halini almıştır. Bu devrin sonunda ve IV. Zaman başlangıcında bütünüyle yükselme (epirojenik) hareketleriyle bölge büyük yükseklikler kazanmıştır. Yükselme, bölgedeki buzullaşmadan evvel olmuştur. Orta Asya'nın bu dağlık sahasında iki tip yüzey şekli ayırdedilmektedir: Çukur sahalar ve dağlar. Beşerî ve iktisadî hayat alçak yerlerde toplanmış olmakla beraber, onlara bu imkânı veren, suyu sağlayan dağlardır. Anadolu'da olduğu gibi burada da bu çöküntü alanlarının en büyük manzuru su baskınları ve depremlerdir. 1965'teki Taşkent depremi buna iyi bir delildir.

Orta Asya yer şekilleri bakımından her tarafta aynı karakteri göstermez. Bilhassa Orta Asya'nın merkezî kısmı ile doğusunda dağlar, yaylalar ve ovalar birbirinin içine girmiştir. Yalnız alçak sahaları ihtiva eden batı kısmında ovalarla alçak yaylalar hâkimdir. Diğer tabiat şartlarından olan iklim, akarsular ve bitki örtüsü üzerine esaslı tesirler olması dolayısıyle evvelâ yer şekilleri kısaca gözden geçirilecektir.

Doğu Türkistan'ı Batı Türkistan'dan ayıran ve yer yer kuzeybatı - güneydoğu, batı - doğu, güneybatı - kuzeydoğu istikametlerinde birtakım yaylar çizen dağ sıraları kuzeyden güneye doğru şöyle sıralanmaktadır: Kuzeybatı - güneydoğu istikametinde uzanan Tarbagatay dağları ve bunların güneyinde de Aladağlar. Bu iki dağ sırası Orta Asya dağlarının kuzey yaylarını teşkil etmektedir. Üzerlerinde 4 000 metreyi geçen birçok zirveler vardır. Bu dağ sıralarının güneyinde Tanrıdağları'na ait sıralar bulunur: Çungarya Aladağı, Kunge Aladağı, Terskei Aladağı, Talas Aladağı. 5 000 metreyi geçen birçok zirveler ihtiva eden bu dağlar Türkistan için bir su hazinesidir. Sır Derya ve Ili, bu dağların yüksek zirvelerinde mevcut olan büyük buzulların eriyen sularıyla beslenmektedir. Tanrıdağları ile Büyük Altaylar arasında çöl ve bozkırları ihtiva eden Çungarya havzası bulunur. Sır Derya'nın kaynak kısmını meydana getiren Narın suyu ile Amu Derya'nın kaynak kısmı arasında kalan dağ sıraları (Alay dağları, Zerefşan dağları, Türkistan dağları, Hisar dağları) Orta Asya dağlarının orta yaylarını meydana getirirler. Bu dağlarda 5 000 metreyi geçen birçok zirveler ve bunların üzerinde müteaddit buzullar vardır.

Çatkal dağları ile Alay dağları arasında bir çöküntü sahası olan Fergana havzası bulunmaktadır. Bu havzanın beşerî ve iktisadî değeri çok büyüktür. Altay dağları ile Pamirler etrafında güneybatı - kuzeydoğu, batı - doğu ve kuzeybatı - güneydoğu istikametlerinde uzanan ve 7 000 metreyi geçen yüksek zirveler ihtiva eden sıralar Orta Asya dağlarının güney yaylarını teşkil ederler.

Güneydoğuya doğru uzanan dağlar (Altın dağları) Tibet havzasını güneyden çerçevelemektedir. Hakikatte bu dağlar, bahis konusu havzanın güney kenarında yaylar çizmektedir. Bunların arkasında batıda Karakurum, doğuda Üstün ve Arka dağlar aynı istikamette yaylar meydana getirirler.

Orta Asya dağları kuzeyden güneye doğru gidildikçe kıvrılma tarihleri bakımından, yenileşmektedir. Baykal gölünün güneyindeki dağlar Kaledonien (I. Zamanın ilk yarısı) ve Hersinyen (I. Zamanın ikinci yarısı) yaşta kıvrılmalar oldukları halde, Himalayalar Alp sistemine dahildir. Yaşları ne olursa olsun bu kıvrılmalarda hâkim istikamet doğu - batıdır. Bu hal, iklimlerin dağılışı, bitki örtüsünün tabiatı, insanların ve medeniyetlerin yayılışı üzerinde büyük tesirler icra etmiştir.

Orta Asya dağlarının Altaylar'a kadar olan kısmı ile Tibet yaylası ve bunun kuzey kenarındaki dağlar eski kütleler olup teşekkülerinden Üçüncü Zamanın ortalarına kadar aşınmış ve sonra yükselmişlerdir. Şu halde bu dağlar, yüksek irtifalarına rağmen esasında ihtiyar dağlardır. Yükselme kütle halinde olmayıp geniş dalgalı kıvrımlar şeklinde tecelli etmiştir. Şöyle ki, yüksek kısımlar dağ sıralarını, alçak kısımlar da onlar arasında kalmış olan kapalı çukurlukları meydana getirmişlerdir. Bu sonuncuların başlıcaları Tarım, Fergana, Gobi çanaklardır (Şekil 1)

Şekil 1 - Fergana depresyonu (havzası). Orta Asya dağları arasında yer alan havza 300 km. uzunluğunda ve ortalama olarak 100 km genişliğindedir. Kapladığı saha 22 000 km^2 dir.

Ön Asya ve Orta Asya'nın İklim Şartları :

Anadolu'nun kıyı bölgeleri, bilhassa Karadeniz kıyılarıyla İran'ın Hazar kıyıları ve Yemen bölgesi bir tarafa bırakılacak olursa, Asya kıtasının batı kısmıyla Orta Asya'nın her tarafında (yüksek dağlar müstesna) step ve çöl iklimleri hâkimdir. Bu hal, meteorolojik ve coğrafî sebeplerden ileri gelmektedir. Gerçekten Ön Asya ve Orta Asya'da, senenin büyük bir kısmında, yüksek basınç rejimi hâkimdir. Bu rejimin hüküm sürdüğü bölgelerde yağış ihtimali çok azdır. Diğer taraftan Asya'nın bu kısmı Okyanuslardan uzaktır. Aynı zamanda büyük bir kısmının (İç Anadolu, İran yaylası ve Orta Asya çanakları gibi) etrafı yüksek dağlarla çevrilmiştir. Bunlar okyanus ve denizlerden gelen nemli rüzgârların yağış getirmelerine mâni olurlar.

Bölge iklimini daha iyi anlıyabilmek için, iklim unsurlarına bir göz atmakta fayda vardır.

Sıcaklık: Ön Asya ve Orta Asya, yaz mevsiminde, kıtanın en sıcak kısımlarıdır. Bunda coğrafî enlem kadar step ve çöl bölgelerinin geniş oluşunun da tesiri vardır. Gerçekten bu bölgelerde atmosferdeki su buharı, kıyı bölgelerine nazaran, az olduğundan güneşten gelen ışınlar atmosferin üst tabakalarında tutulamamakta ve toprak civarı fazla ısınmaktadır. Bu sebeple yaz sıcaklıkları çok yüksektir. Sıcaklık umumî olarak, kıtanın batı kısmında güneyden kuzeye doğru coğrafî enlemin tesiri altında azalır, fakat batıdan doğuya doğru denizin tesirinin azalmasıyla artar. Mutlak azamî sıcaklık çöl bölgelerine isabet eder. Orta Asya'da Tirmiz (48,5°) ve Lukşon (48°) şimdiye kadar kaydedilmiş olan en yüksek mutlak azamî sıcaklıktaki yerlerdir.

Yazın, kıta içinin fazla ısınmış olması dolayısıyle, Orta Asya dağları, yüksek kısımlarına kadar yaşamaya elverişlidir. Meselâ 38° 11' kuzey enleminde bulunan Pamirisk Post 3.653 m. yüksekliği haiz olmasına rağmen Temmuz ortalaması 13,5° dir.

Ön Asya ve Orta Asya kış mevsiminde güneş ışınlarının eğik gelmesi, günün kısalması ve aynı zamanda kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin tesiriyle soğuktur. Orta Asya'da Sibirya üzerinden esen kuzey rüzgârları, diğer mevsimlerde olduğu gibi, kışın da hâkimdir.

Ön Asya ve Orta Asya'da kış mevsiminin uzunluğu ve şiddeti, güneyden kuzeye doğru artar. Yazın ise; mevsimin uzunluğu ve sıcaklıklarının şiddeti, kış mevsiminin uzunluğu ve şiddeti nisbetinde değildir.

Batı Türkistan'da yaz, Akdeniz kıyılarındakinden daha sıcaktır.

Basınç ve Rüzgârlar: Ön Asya'da Akdeniz kıyılarıyle iç kısım iklim bakımından birbirinden farklıdır. Bunda, diğer âmillerin yanısıra, basınç ve rüzgârların rolü olduğu muhakkaktır. Gerçekten Ön Asya'da basınç merkezleri ile bunların istikamet verdikleri hava kütleleri geniştir ve nisbeten sabittir.

Akdeniz havzasının aksine Ön Asya'da, kış mevsiminde yüksek, yaz mevsiminde ise alçak basınç hâkimdir. Kışın ön Asya'da hâkim olan sibirya yüksek basıncıdır. Buradan gelen hava kuru ve soğuktur. Bazan Arap yarımadası üzerinde bir sırt meydana getiren Büyük Sahra yüksek basıncı, bahis konusu yüksek basınçla birleşir.

Her iki yüksek basınç merkezi arasından, sonbahar ve ilkbaharda, batıdan doğuya doğru hareket eden alçak basınçlar geçer. Bunların mühim bir kısmı Akdeniz'de meydana gelmektedir. Sonbahardan itibaren Akdeniz havzasının kuzey kısmı gezici alçak basınçların güzergâhını teşkil eder. Bunların faaliyetleri kışa doğru artar ve bunun neticesi olarak bütün kış mevsiminde yağışlar meydana gelir.

Yaz mevsiminde ise kutup havasının kuzeye doğru çekilmesiyle havza tropikal hava kütlelerinin tesiri altında kalır, gezici alçak basınçlar bu havzaya sokulamaz ve bu yüzden Akdeniz havzası ve Ön Asya yazın yağmur almaz. Yazın Ön Asya'da Batı Pakistan'dan Irak'a kadar uzanan sahada bir alçak basınç sahası vardır. Bu mevsimde kuzey ve kuzeybatıdan esen rüzgârlar hâkimdir. Doğu Akdeniz havzasından Mısır çölüne doğru esen ve ilkçağdan beri bilinen bu rüzgârlara Etezyen rüzgârları denir. Bu rüzgârların tesiri memleketimizde de hissedilmektedir. Ayrıca Ön Asya kıyılarında, gündüzleri havayı serinleten deniz meltemleri görülür. Memleketimizde bunun en güzel misali İzmir'de denizden esen imbat rüzgârıdır.

Yağış: Ön Asya ve Orta Asya bazı kıyı bölgeleri (Anadolu'nun Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz kıyı dağlık bölgeleri ile Hazar Denizi'nin güney kıyıları) hariç, 250 - 500 mm arasında yağış almaktadır. Çevrenin yağışlı oluşu denizlere yakınlık ve yükseklikle alakalıdır. İç kısım bazı yüksek dağlık bölgeler hariç kuraktır. Memleketimizde etrafı yüksek dağlarla çevrili İç Anadolu ve Doğu Anadolu havzaları az yağışlı step sahalarıdır. Bunlar gibi İran'ın iç kısmı ve Hazar denizinin doğusunda kalan geniş saha da çöldür. Doğu Akdeniz'de teşekkül eden gezici alçak basınçlar doğuya doğru hareketlerinde, kıyı dağları bir engel teşkil etmediğinden Suriye'de Halep bölgesindeki yaylalar bolca yağış alırlar (yıllık ortalama yağış miktarı 400 - 600 mm arasında). Doğuya doğru denizden uzaklık ve yüzey şekillerinin sıklaşması dolayısıyla yağış azalmaktadır. Buna rağmen "Verimli Hilâl"in güney kısmı 200 - 400 mm. arasında yağış alır.

Ön Asya'nın batı kısmında yağışlar, mahiyet itibariyle Akdeniz yağışlarıdır. Yalnız Karadeniz kıyılarında kurak mevsim yoktur. Ön Asya'nın Karadeniz ve Hazar kıyıları bir tarafa bırakılacak olursa diğer yerlerinde ya saf Akdeniz yağış rejimi (soğuk mevsim yağışlı, yaz mevsimi kurak) yahut bozulmuş Akdeniz yağış rejimi görülür. Orta Asya'nın batı kısmında (Batı Türkistan) vaziyet böyledir. Meselâ yıllık ortalama yağış tutarı 135 mm. olan Buhara'da yaz mevsimi tamamen kuraktır. Batı Türkistan'da yağış mevsimi kış ve ilkbahardır. Yağış âzamisi ilkbahar başlangıcıdır. En yağışlı ay Mart ayıdır. Hazar'ın ötesindeki yerlerde tamamıyle açık günlerin sayısı 140 olduğu halde kapalı günler 59'dur. Batı Sibirya'da vaziyet buradakinin aksidir. 132 tamamıyle kapalı güne karşılık açık olan gün sayısı 47'dir.

Ön Asya ve Orta Asya'da İklim Tipleri: Ön Asya'nın batısında (Ege Denizi kıyıları ile Türkiye'nin güney kıyılarında) Akdeniz iklimi hüküm sürer. Ege kıyılarında yaz mevsimi, Batı Akdeniz havzasında olduğundan daha sıcaktır. Meselâ İzmir'de beş ayın (Mayıs - Eylül aylarının) ortalama sıcaklığı 20°'nin üstündedir. En sıcak ay Temmuz'dur (İzmir'de 27,6°). Görülüyor ki İzmir'de yaz aylarının sıcaklığı tropikal iklimlerin sıcaklıkları kadar ve hattâ daha yüksektir. Burada yaz mevsimi bariz surette kurak geçer. Hazirandan Eylül sonuna kadar 4 ay zarfında düşen yağmur miktarı ancak 36 mm.'dir. Bütün Akdeniz havzasında olduğu gibi, Ege'de,

Güney Anadolu'da ve Suriye kıyılarında da soğuk mevsim yağış mevsimidir. Bununla beraber kışın hissesi sonbahar ve ilkbaharınkilerden daha fazladır.

Güney Anadolu kıyılarında hakîki Akdeniz iklimi hüküm sürmektedir. Ancak Akdeniz ovaları Batı Anadolu'ya nazaran biraz daha sıcaktır. Bu husus coğrafî sebeplerden ileri gelmektedir. Gerçekten Toroslar'la çevrilmiş olan bu ovalar kuzeyden gelen soğuk rüzgârlara karşı mahfuzdur.

Kıbrıs iklimi de esas itibariyle Akdeniz ikliminin kontinental tipidir. Yalnız burada kışlar biraz daha mülâyimdir.

Akdeniz iklimi doğuya doğru gidildikçe bozulmakta ve çöl iklimine bir geçiş görülmektedir. Anti Lübnan'ın doğusunda başlayan çöl (Suriye çölü) Mezopotamya'ya kadar uzanır. Bu geçiş iklimine Akdeniz step iklimi denir; yani, mübalâğalı kontinental bir tip olup sıcaklık farkı ehemmiyetlidir ve mutlak kuraklık en az 6 ay devam eder. Memleketimizin güneydoğusunda da "Akdeniz Step İklimi" hâkimdir. Urfa'da olduğu gibi yıllık sıcaklık farkı çok fazladır. Yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuktur. Yıllık yağış tutarı 445 mm. kadardır. Yaz mutlak denecek derecede kuraktır. Buna tekabül eden bitki örtüsü bozkır (step)'dır. Buradan güneye doğru gidildikçe, yavaş yavaş çöle (Suriye çölü) geçilir.

Akdeniz step iklimi Doğu Anadolu'da ve Zagros dağlarında (yükseklik ve dağlık kütlelerin mevcudiyeti dolayısiyle) kesintiye mâruz kalmakta, fakat bunların eteğinde, bilhassa İran Azerbaycanı'nda, tekrar kendini göstermektedir. Bahis konusu step iklimi Kuzey İran'da, Horasan'da ve Afganistan'da devam etmektedir.

Bu step iklimlerinin kuzey ve güneyindeki geniş sahalarda muhtelif tip çöller yer almaktadır. Şöyle ki, Ön Asya'da Arap yarımadasının iç kısmı ve aşağı Irak, Sahra iklimi tipi sıcak çöller grubuna dahildir. Çöl 35° kuzey enlemine kadar ilerlemektedir. Güney İran'da Basra körfezi kıyıları ve Mekran dağları sıcak çöllerin çok şiddet kazandığı yerlerdir. Yağmurlar çok azdır. Mesela kıyıda Jask (25° 47' kuzey enlemi)'in bütün yıl aldığı yağış miktarı, ortalama olarak 110 mm. civarındadır. Burada yağış sonbahar sonu ve ilkbahar başlangıcında görülür. Nisandan Ekim sonuna kadar hemen hemen hiç yağmur yağmaz. İran'ın iç kısmı (Kevir'ler ve Lûtlar) kumlu, çakıllı ve tuzlu göllerle kaplı soğuk çöllerdir. Bununla beraber buralarda yazın sıcaklık 45° ye kadar çıkar.

İran yaylasının orta kısmından kenarlara doğru gidildikçe ilkbahar yağmurlarının hâkim olduğu steplere geçilir. Isfahan, Tahran ve Meşhed'de en fazla yağış Mart ayındadır. Bu yerlerde yaz mevsimi hemen hemen kuraktır (Güneydoğu Anadolu ve Orta Irak'taki yağış rejiminin bir değişik şekli olan bozulmuş Akdeniz yağış rejimi).

Horasan dağları ve Hindikuş silsilesinin öte tarafında yer alan alçak yaylalar ve ovalarda tekrar çöl iklimi hüküm sürmeye başlar.

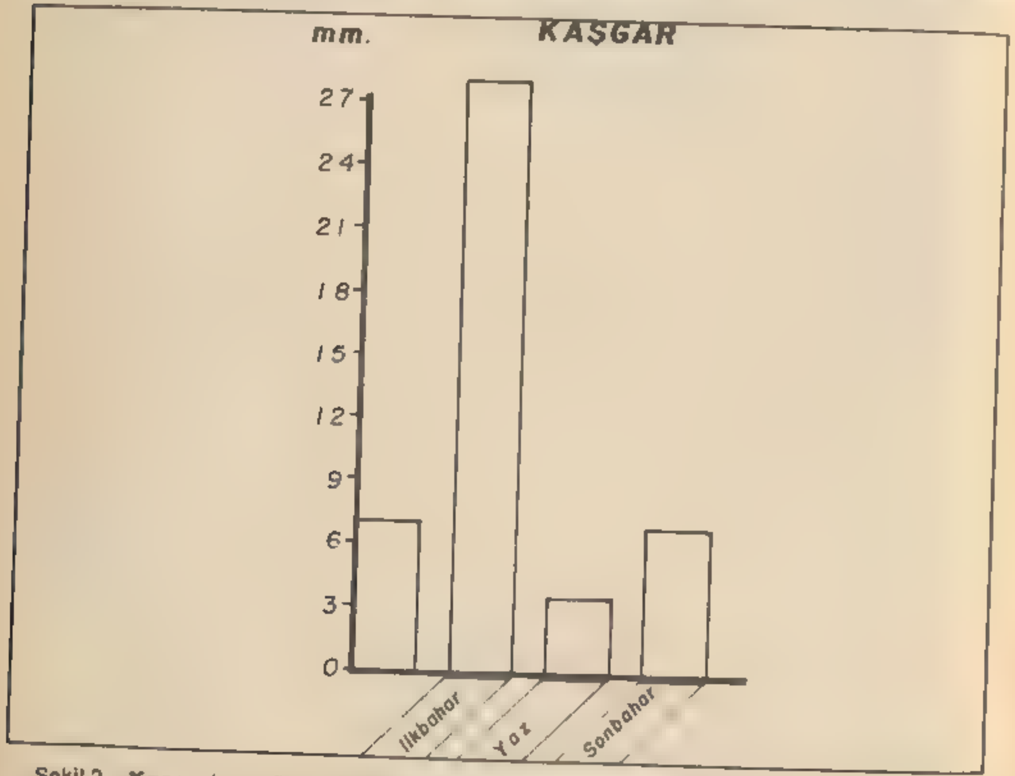
Orta Asya'da yüksek dağlarla, bunların arasında yer almış bulunan irili ufaklı çanaklar birbirinden farklı iklim hususiyetlerini haizdir. Umumiyetle yüksek dağlar daha yağışlıdır, buralar yer yer ormanlarla kaplı olup otlakları ihtiva etmektedir. Halbuki aralarında bulunan havzalar çok az yağışlıdır; step ve çöllerle kaplıdır. Asya'da çöl rejiminin çok geniş bir saha dahilinde kendini göstermesinde 1) Denizlerden ve okyanuslardan uzaklığın, 2) Yağış getiren rüzgârlara bir mânia teşkil eden ve yaz musonunu tutan bir dağlar seddinin mevcudiyetinin, 3) Kışları şiddetli olan kuşakta soğuk mevsimin tabiî kuraklığını arttıran bir yüksek basınç rejiminin müşterek tesirleri vardır. Mezopotamya, İran ve Türkistan'dan geçmek üzere Arap yarımadasından Mançurya'ya kadar uzanan bir çöl kuşağının mevcudiyeti, bu suretle izah edilir. Bu çöl kuşağı yalnız Ön Asya ve Orta Asya'da dağlarla kesintiye uğramaktadır.

Hazar denizinin doğusunda ve Aral denizinin (bazı atlaslarda göl) çeviren alçak yaylalarla ovalarda İran'ın iç kısmındaki iklimden daha az sert ve kışları yağışlı olan iklimden farklı bir iklim vardır. Bölgede arızî olan yağışlar, kuzey ve güneyde ayrı ayrı mevsimlere düşer. Güneydekiler Akdeniz'in kış ve ilkbahar yağışlarıdır. Merv'de Ocak'tan Nisan'a kadar yağış tutarı 79 mm. kadardır. Kuzeydekiler ise kışı şiddetli olan kuşağın kara iklimi bölgelerinde olduğu gibi, daha ziyade yaz yağmurlarıdır. Bölgenin her tarafında, coğrafî enlem ne olursa olsun, sıcaklık farkı daima ehemmiyetlidir. Yaz mevsimi çok sıcaktır. Coğrafî enlemi 37° olan Merv'de Temmuz ortalaması 30.2° dir. Hakiki bir kış mevsimi vardır. Kış güneyden kuzeye doğru şiddetlenir. Coğrafî enlemi 41° olan Hive'de Ocak ortalaması -4.7° dir. Aral gölünü güneyden çeviren ovalarda şiddetli rüzgârlar kum fırtınaları meydana gelir. Bundan başka kuzeyde kar fırtınaları görülür. İşte kısaca tasvir edilen bu çöl iklimi tipine de Martonne Aral tipi der. Bu soğuk çöl iklimlerinin ara tipidir. Doğu Türkistan'da ve Gobi'de kış mevsimi daha şiddetlidir. Tibet'in yüksek yaylalarında, hemen hemen bütün sene, kış vaziyeti mevcuttur. Bu yaylalarda bir dağ çölü iklimi hüküm sürmektedir.

Orta Asya'nın alçak kısımlarında mevcut iklimlerin müşterek vasıfları kuraklık (bu bölgelerin yıllık ortalama yağış miktarı 200 mm'nin altındadır), çok yüksek yaz sıcaklıkları, çok ehemmiyetli günlük ve yıllık sıcaklık farkı, çok ehemmiyetsiz nisbî nem ve şiddetli buharlaşmadır. Bu hususlar gösteriyor ki, Orta Asya'nın alçak kısımlarında kara çöl iklimleri ile buna mütemayil step iklimleri hüküm sürmektedir.

Orta Asya çölleri umumiyetle, orta kuşak çölleri grubuna dahildir. Takriben 30° ile 50° kuzey enlemleri arasında uzanan çöl ve stepler sahasının kuzey ve güney kısımları, yağış ve sıcaklık rejimi bakımından birbirinden farklıdır. Şöyle ki, aşağı yukarı 42 paralelin kuzeyinde kalan bölgede (Üst Yurt yaylasında, Aral gölü bölgesinde, Güney Kazakistan'da), kışları dondurucu, yazları kavurucu olan bir kara iklimi vardır. Kışların şiddeti hakkında bir fikir vermek için Aral denizinin 5 ay müddetle donduğunu söylemek kâfidir. Yağış hemen hemen senenin bütün aylarına müsavi bir şekilde dağılmış gibidir. En kurak mevsim kıştır. Bu tip çöl iklimine kara çöl iklimi denebilir. Bu paralelin güneyinde kalan kısımda kışlar, kuzeyde olduğu kadar şiddetli değildir. Yıllık yağış tutarı kuzey kısmındakine nazaran, daha azdır. Buhara'nın bir sene zarfında aldığı yağış ancak 135 mm. dir. Yaz mevsimi mutlak denecek derecede kuraktır. Haziran'dan Eylül sonuna kadar hemen hemen hiç yağmur yağmaz. Yağış rejimi Kuzey Sahra'nın yağış rejimine çok benzediği için Güney Türkistan'daki (Türkmenistan ve Özbekistan'ın alçak kısımları, Karakum çölü ve Amu Derya'nın orta ve aşağı mecrası) bu çöl iklimine bazı coğrafyacılar, Akdeniz çöl iklimi der.

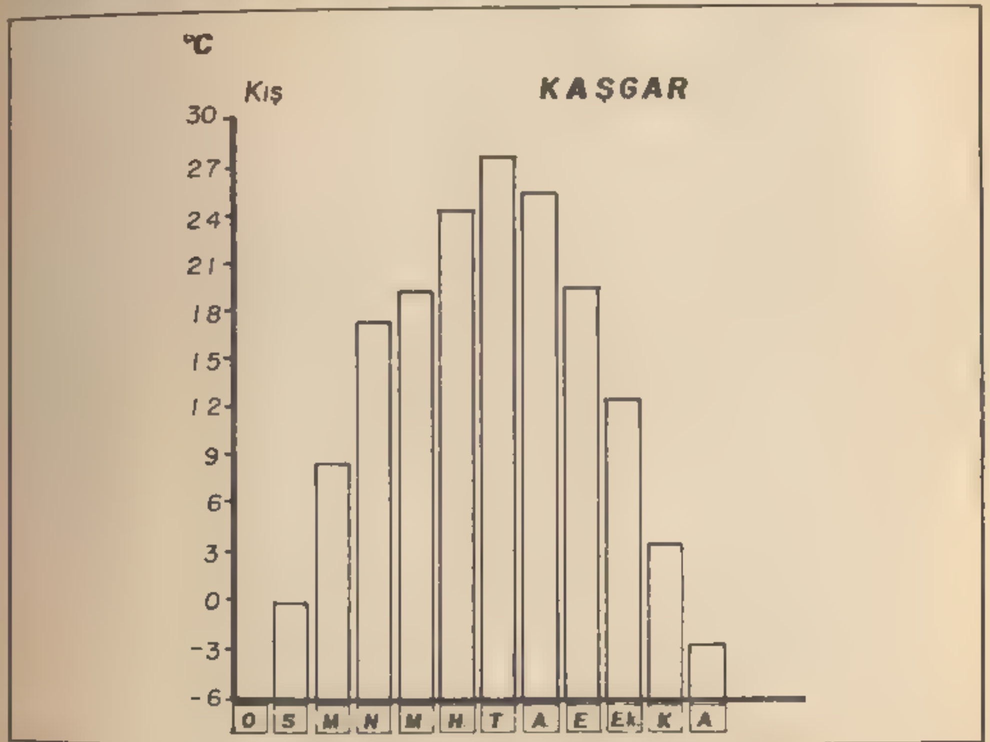
Doğu Türkistan'ın alçak kısmını teşkil eden Tarım havzasında bir kara çöl iklimi vardır. Etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş olan Tarım havzasının en alçak kısmında takriben 300 000 km² lik bir sahada, Taklamakan çölü yer almaktadır. Civar okyanus ve denizlerden 2 200 km kadar uzak olan Tarım havzasının orta kısmı çok kuraktır. Burada, gökyüzü umumiyetle az bulutludur. Bulutlar, batıdan ve bilhassa güneybatıdan gelir. Yağış gerek yağmur gerek kar şeklinde olsun az düşer. Senede yağışlı telâkki edilebilecek gün sayısı 20 yi bulmaz. Her defasında düşen yağış miktarı gayet azdır. Tanrı dağlarının kuzey tarafı güney tarafından 5 ilâ 6 misli daha yağışlıdır. Gerçekten bu dağların kuzey eteğinde yer alan Urumçi, senede ortalama olarak, 262 mm yağış aldığı halde Kaşgar'ın yıllık ortalama yağış miktarı ancak 46 mm dir (Şekil 2).

Şekil 2 - Kaşgar'ın yağış rejimi. Sütünlar yağışın mevsimler arasındaki dağılışını göstermektedir.

Orta Asya'nın batı kısmı (Batı Türkistan) ile doğu kısmı (Doğu Türkistan) arasında yağış bakımından da fark vardır. Şöyle ki, Doğu Türkistan, Moğolistan ve Tibet'te soğuk mevsim umumiyetle kurak, sıcak mevsim (ilkbahar sonu ve yaz) yağışlı, halbuki Batı Türkistan'da aynı enlemlerde (Hazar denizinin doğusunda Buhara'ya kadar olan alçak sahalar) bilâkis yaz ayları tamamen kurak ve soğuk mevsim (bilhassa kış ve ilkbahar başlangıcı) yağışlıdır. Böylece Doğu Türkistan'da yaz musonunun, Batı Türkistan'da da Akdeniz'in uzak tesirleri görülür. Gerçekten Yarkent'in güneyindeki dağların etekleri ile Altın dağlar yazın oldukça yağmur

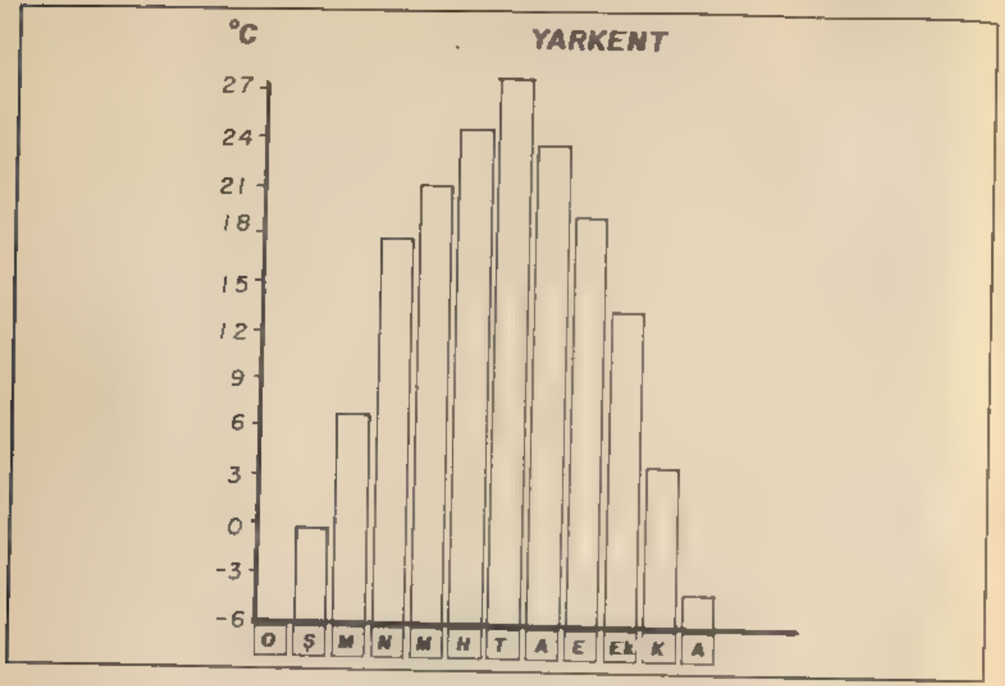
alır. Fakat hiçbir tarafta bu kadar yağış, sulama olmaksızın, ziraate kâfi gelmez. Doğu Türkistan'ın kışları serttir. Kaşgar'da termometrenin -25 dereceye kadar düştüğü vâkidir. Aynı yerde 35 senelik rasatlara göre Ocak ortalaması -5.8 derecedir. Fakat ilkbaharda sıcaklar birden yükselmeye başlar (Şekil 3). Nisan ayı ortalaması 17.3 derecedir. Bu ayın bazı günlerinde sıcaklığın 30 dereceyi aştığı vâkidir. Yaz ayları irtifa ve yüksek dağlara yakınlık dolayısıyle, o kadar sıcak geçmez. Kaşgar ve Yarkent'in Temmuz ortalamaları 27.5 derece civarındadır (Şekil 4). Bununla beraber sıcaklık, yaz aylarında, 35 dereceye kadar çıkmakta ve hattâ geçmektedir. Çok yüksek sıcaklıkların fazla olmayışı irtifa (Yarkent 1270 m.) ve yüksek dağlara yakınlık dolayısıyladır. Çölde kumula kaplı bölgelerde sıcaklık kışın 5 ilâ 6 derece daha düşük, yazın da o kadar daha fazladır (Şekil 3, 4).

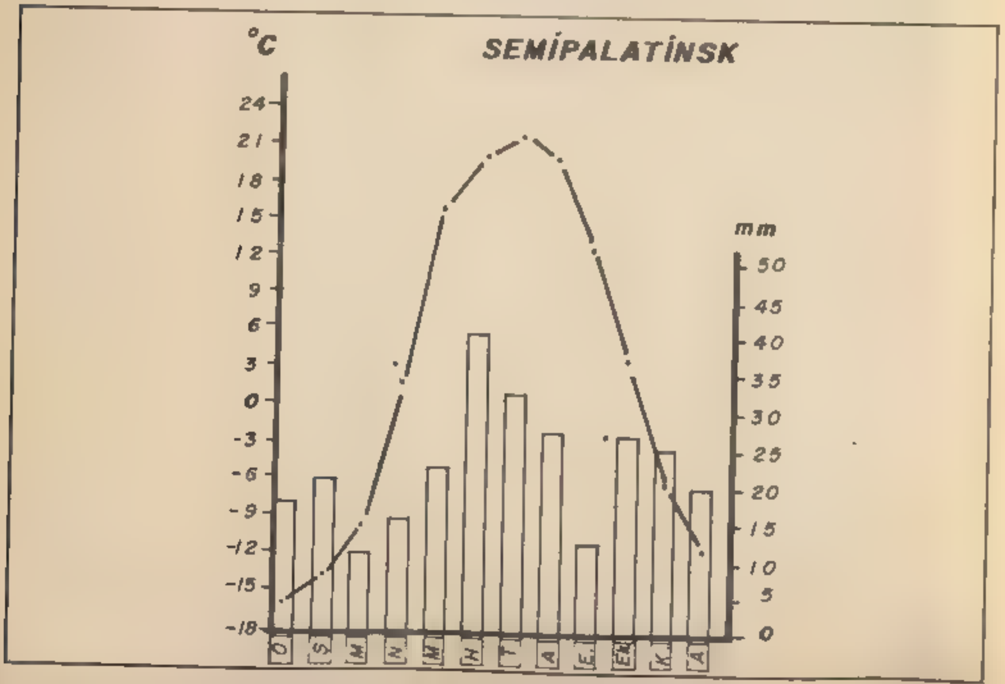
Şekil 3 - Kaşgar'ın sıcaklık rejimi

Hulâsa, Orta Asya'nın batı ve doğu kısımlarında coğrafî enlem, yükseklik göz önünde tutularak bazı mevziî iklim tipleri ayırt edilebilir :

a) Gerek batıda, gerek doğuda yüksek enlemlerde yağış, alçak enlemlerde bulunan ovalardakinden daha fazladır. Fakat miktar 250 mm yi aşmaz. Ayrıca kurak mevsim yoktur. Yağışta, soğuk mevsimde, hafif bir azalma vardır. Yazlar, güneydeki ovalara nazaran daha sıcak, fakat kışlar daha soğuktur. Bu tip kım çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş stepler iklimi olup Kazakistan'da kendini gösterdiği için buna Kazakistan iklimi demek yerinde olur. Misal: Semipalatinsk (Şekil 5).

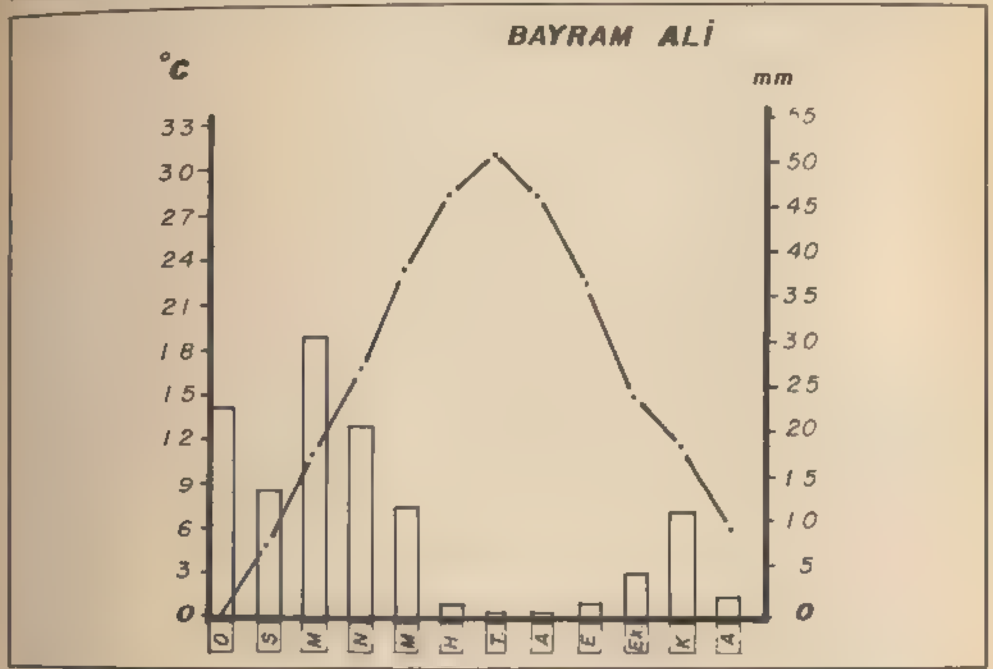

Şekil 4 - Yarkent'ın sıcaklık rejimi

Şekil 5 - Semipalatinsk'in iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir

b) Bunun güneyindeki ovalarda (Hazar denizi ile Aşagı Amu Derya ve Sır Derya arasındaki saha -yani Karakum ve Kızılkum- umumiyetle daha az yağışlı (200 mm den az), yaz mevsimi mutlak denecek derecede kurak ve ziraatın katî surette sulamaya ihtiyaç gösterdiği bir çöl iklimi vardır. Türkmenistan ve Özbekistan ovalarında hâkim olan bu iklim tipine mahallı bir ad vererek Batı Türkistan iklimi demek yerinde olur. Bu iklime misâl olarak Merv civarında Bayram Ali verilebilir (Şekil 6, 7).

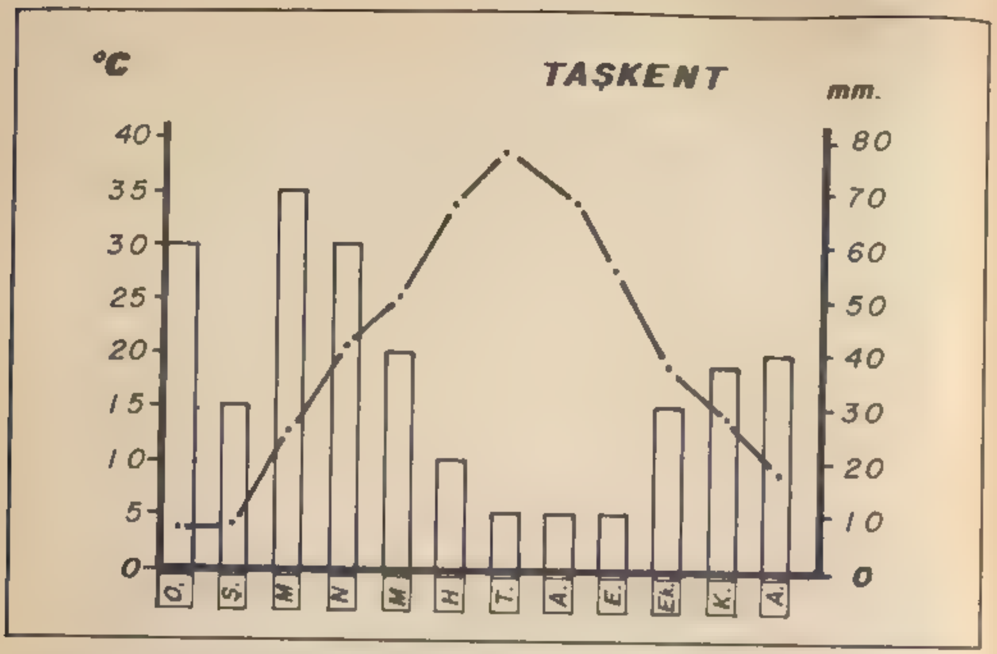
Şekil 6 - Bayram Ali'nin iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir

c) Bu iklim tipi Doğu ve Güneydoğuda dağlık bölgeye doğru esas vasıflarını muhafaza etmekle beraber yükseklik dolayısıyle yıllık yağış miktar artar (250 ilâ 500 mm) Alay ve Hısar dağlarının batı etekler, Batı Türkistan ikliminin irtifa dolayısiyle değişen bu tipine dahıldir.

d) Kûhistan ve Pamir dağlık bölgesinde, irtifa dolayısiyle, daha serin, daha nemli ve yıllık yağışın sene içinde daha iyi dağıldığı bir dağ iklimi vardır.

e) Doğu Pamir'de ve Taklamakan çölünü güneybatı ve güneyden çerçeveliyen dağların yüksek yaylalarda yüksek çöl iklimi mevcuttur. Buralar meskûn olmayan sahalardır

f) Doğu Türkistan'ın alçak kısımlarında (Tarım havzası ve Çungarya) çöl ve çöle mütemayil stepler vardır. Yukarda oldukça etraflı bir şekilde görulduğü üzere Tarım havzasının orta kısmını geniş bir çöl (Taklamakan çölu) kaplamaktadır. Burada kuraklık Batı Türkistan'dakinden daha fazladır. Yıllık yağış tutarı çok daha azdır. Kış mevsimi daha soğuk geçer. Yaz ar o kadar sıcak olmamakla beraber sıcaklık

Şekil 7 - Taşkent'in iklim diyagramı. Sıcaklık, kesik çizgi ile yağış sutunlarla gösterilmiştir

farkı, batıya nazaran daha fazladır. Bu iklime Doğu Türkistan iklimi denir. Bundan da yön, coğrafî enlem ve irtifa unsurlarının mudahalesi ile meydana gelmiş bir takım dereceleri vardır. Şöyle ki, çöl iklimi, Tarım havzasının ortasına doğru çok kurak ve kara tipinde olduğu halde, havzanın kuzey ve batı kenarında vahaların bulunduğu dağlık kenara doğru daha mutedildir. Buralarda yağış biraz daha artmakta ve yaz sıcaklığı nisbeten azalmaktadır. Arkadaki dağlarda (Tanrı dağlarının doğu etekleri), yüksekl.k dolayısıyle Batı Turkistan'da olduğu gibi, yağış miktarı artmaktadır. Buralar ormanlar ve otlaklar sahasıdır.

g Tanrı dağlarının doğuya doğru meydana getirdiği uzun ve yuksek dağlık çıkıntı Tarım havzasını Çungarya'dan ayırmaktadır. Çungarya'da Kazakistan iklimini hatırlatacak bir iklim tipi vardır. Burası butunuyle, çöl olmaktan ziyade bir bozkır sahasıdır. Yalnız havzanın ortasına doğru bozkır, çöle mütemayil bir karakter arzetmeğe başlar

İklim Değişmeleri ve Kuraklık Meselelerine Umumî Bakış:

Türkler'in yaşadıkları Ön Asya ve Orta Asya'nın şiddetli iklim bölgelerinde iklim unsurlarının (bilhassa sıcaklık ve yağış) seyri sabit olmadığı gibi, bunların tesiri altında bulunan alâkalı hâdiseler de (akarsuların akımları boyları, göllerin ve iç denizlerin seviyeleri, bitki örtusu gibi tabiî hâdiselerle, insanların yer değiştirmeleri, hayat tarzları ve benzeri beşerî hâdiseler) birtakım değişmelere maruz kalmakta dır. Kurenin muhtelif bölgelerinde, bilhassa çöller, yarı çöller ve bozkırlar sahasında yapılan müşahedeler buralarda muhtelif devirlerde bir takım degişikliklerin meydana geldiğini ortaya çıkarmıştır. Bu bozkır bölgesinin senelerce yağış almayışı ve yagış rejiminde görulen bir değişme burayı çöl haline getirebilir. Afrika'da ve Asya'da tamamen kuruyan göller olduğu gibi, yağışlı ve kurak devrelerin birbirini takip edişi bu kıtaların bazı yerlerinde göl seviyelerinin yukselip alçalmasına yol açmıştır. Yağışlarda görülen bu değişiklikler, ziraî ve iktisadî hayatı yakından ilgilendirmektedir. Acaba hemen hemen her tarafta tesbit edilen bu değişmeler devrî midir? Musonlar Asyası'nda Hindistan'da 11 senelik bir devriliğin meydana çıkarıldığı zannediliyor. Orta kuşakta buzullar, tropikal memleketlerin göller gibi cephelerinin ilerlemeleri ve gerilemeleri ile sıcaklık ve yağış değişmelerinin mevcudiyetini göstermektedirler. Bruckner'e göre bahis konusu degişmelerin mevcut olduğunu gösteren butun bilgiler, iklimin devri değişmelerini meydana çıkarmak hususunda birleşmektedirler. Ona göre bu devre 35 seneliktir.

Kurak ve yarı kurak bölgelerde bazı araştırıcıların muşahadeleri, onlarda, buralarda kıtaların tedricî bir surette kuraklığa doğru gittiği intibaını uyandırmıştır. Meselâ Kuzey Afrika'da bozkır sahalarında ve çöle mutemayil bozkırlarda Romalılar devrinden kalma harabeler, böyle bir intıba hâsıl etmektedir. Guney Afrika'da Kalahari'de çöl, Passarge'ye göre sahasını bozkırın zararına genişletiyor. Bölgede kaynaklar kaybolmakta ve Oranj nehrinin akımı azalmaktadır. Orta Asya'da Hazar denizinden Lob-Nor'a ve Umman denizinden Fergana'ya kadar uzanan geniş sahada arkeologların meydana çıkardıkları harabeler, buralarda parlak bir medeniyetin varlığını fakat sonradan butun bunların ortadan kalkmış olduğu intibaını uyandırmıştır. Mazinin parlak devirleri ile bugunku harabeler arasında göze çarpan tezat geçen asrın tanınmış ilim adamları tarafından tarihî arızalar olarak degil, fakat zaman dahilinde devamlı surette tesirini gösteren tabiî bir sebebe bağlanıyordu. Orta Asya, tarihî zamanların başından beri tedricî bir kuraklığa sahne olmuştur. Kuraklık göçebeler'in dolaştıkları araziyi daraltarak onları, sahaların dışında kalan yerleşik âlemin üzerine atıyordu. Böylece buzul devirlerinin sonundan beri tesirini gösteren kuraklaşma büyük istilâların âmili olarak ortaya çıkıyordu. Bu görüşü tenkit edenler, devamlı kuraklık faraziyesinin Batı Avrupa'da buzul devri sonrası iklimlerinin tekâmulunde tesbit edilen degişmelerle pek bağdaşamadığını ileri sürmüşlerdir. Onlara göre, kuraklık faraziyesi zaman dahilinde çok mevzileşmiş tarihî hâd seelerin izahına uygun değildir. Bununla beraber kuraklığın devrî bir mahiyet kazanacağı farzedilebilirse bu faraziyeye yapılan itiraz kısmen değerini kaybeder. Bilindiği üzere Üçüncü Zamanla Dördüncü Zamanda görülen iklim değişmeleri, daha ehemmiyetsiz farklarla milâttan evvel II. ve I. binlerde, fakat daima kuraklığa mütemayil olmak üzere, devam etmiştir.

Ön Asya İle Orta Asya'nın Bitki Örtüsü ve Toprakları:

Ön Asya ve Orta Asya'da bitki örtusunu teşkil eden toplulukların dağılışını gösteren bir haritaya bakılacak olursa, bu geniş bölgede ormanların mahdut sahalar işgal ettiği görulur. Hususiyet gosteren bir orman topluluğu Doğu Karadeniz'le Kolşit bölgesindedir (Kolşit bitki toplulugu). Esasında Orta Avrupa bitki âleminin bir unsuru olan Kolşit bitki topluluğunun Akdeniz'de görülenle hiçbir münasebeti yoktur. İri ağaçlardan ibaret olan bu ormanın bir de gür orman altı topluluğu vardır. Buna benzer bir bitki âlemi Hazar denizinin güney kıyılarında mevcuttur. Ön

Asya'nın diğer dağlık sahalarında görülenler ise, yapraklarını döken karışık orta kuşak ormanları ile iğne yapraklı ormanlardır. Bunlar her tarafta büyük tahribata uğramışlardır. Bunun iki sebebi vardır: 1) Yakacak odun elde etmek, 2) Ziraat sahası açmak.

Çok eski bir medeniyet sahası olan Ön Asya, bu yüzden büyük zararlar görmüştür. Bu sebepten bölgede orman büyük istilâ yollarının kenarındaki sarp dağlık yerlere sığınmıştır. Denizlerden uzaklık, yükseklik, kıyılarda hüküm süren iklim tiplerinin (Asya'nın batısında Akdeniz güneyinde muson iklimleri) bozulmasına sebep olmuş ve bunun neticesi olarak bir taraftan yağış azlığı, diğer taraftan yağış rejiminin bozuluşu, bozkır ve çöllerin geniş sahalar kaplamasına meydan vermiştir. Türkiye'nin Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyıları ormanlarla çevrili olmasına rağmen iç kısmı bozkırdır. İç ve Doğu Anadolu'daki havzaların hiç olmazsa çerçevelerinin ormanlarla kaplı olması icab ederken Trakya'nın iç kısmında olduğu gibi, çıplaklığı, orman tahriplerinin neticesidir. Fakat böyle bir iddia Güneydoğu Anadolu bozkırları için ortaya atılamaz. "Verimli Hilâl"in Türkiye'nin bu bölgesine isabet eden kısmı tabiaten bir bozkır sahasıdır. Ön Asya'nın bu kısmında çölün hududunu, kabaca, hurma ağacı tâyin etmektedir. Şam, Halep, Urfa, Musul, Kerkük gibi yerler hurmanın meyva verdiği sahanın dışında kalmaktadır. "Verimli Hilâl" kuşağı, Eski çağdan beri Akdeniz memleketleri ile Mezopotamya arasında münasebet tesis eden yolların geçtiği sahadır.

İran'da nemli orman (Kolşit bitki topluluğu) sadece Elbruz'un kuzey yamaçlarında mevcuttur. İran Azerbaycanı'nda ve Zagroslar'da karışık orman vardır. Bunların etekleri muhtelif tabiatta bozkırlarla kaplıdır. Kuzeydoğuda ormanlık yerler parça lar halindedir. Bunların arasında yüksek ve alçak bozkırlar geniş sahalar kaplamaktadır. İran'ın iç kısmı, tamamen kurak bölge sınırları içinde olup çöl veya çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlar halindedir. Yerleşme sahaları dağların eteğindeki vahalara rastlamaktadır. İran'ın iç kısmında hurmanın hududu, Arap yarımadasında olduğu kadar kuzeye çıkmamaktadır. Bunda kışların daha soğuk oluşunun tesiri vardır.

Sibirya'da iğne yapraklı ormanlar (tayga ormanları) hâkimdir. Bu ormanlar Orta ve Kuzeydoğu Sibirya'da, hususiyle Yakutistan'da geniş sahalar kaplarlar. Batı Sibirya'da orman bataklık bölgede gelişmiştir. Burada kuzeyden güneye doğru birbirini takiben ladin, sarıçam ve köknarlardan müteşekkil bir iğne yapraklı orman bölgesi huş ağaçlarıyla temsil edilen geniş yapraklı ağaçlardan müteşekkil bir bölge ile ayırdedilir. Bu ormanlık saha batıda Ural dağlarında güneye doğru bir çıkıntı yapmakta ve daha batıda Ufa ve Perm'e kadar uzanmaktadır. Bölgede iğne yapraklı ormanlar ile Orta kuşağın karışık ormanının unsurları birbirine girmektedir.

Batı Sibirya'da kuzeyden güneye doğru iğne yapraklı ormanlardan yayvan yapraklı ormanlara ve bundan da ağaçlı stepe geçilir. Bunu, Karpatlar'dan Altaylar'a kadar şeritler halinde muhtelif tabiatta stepler (bozkırlar) takip eder. Stepler birtakım kuşaklar ve lekeler teşkil etmektedir. Bunların en mühimi kara topraklar üzerindekiler olup, Ukrayna'dan Sayan dağlarına kadar 2,5 milyon km²'lik bir sahayı işgal ederler. Bozkır bitkileri ilkbaharda süratle biter, fışkırır ve çiçeklenir; sonra yazın kurur. Çok küçük canlıların hayatî faaliyetleri neticesi bu otların parçalanması

ile teşekkül eden hümüs toprağa karışarak Kara toprak (Çernozyum) denen hususî bir toprak tipi meydana getirir. Yazın yağışın kâfi olduğu yerlerde bu çeşit topraklar dünyanın en zengin ziraat topraklarıdır. Bu mahiyeti haiz stepler, Orta Asya'da yalnız Kazakistan'ın kuzeydoğusunda oldukça geniş bir sahada yaygındır. Bu saha verimli ziraat toprakları dolayısıyle, Rus kolonizasyonuna sahne olmuştur. Bunun güneyinde yer alan bölge (geniş mânada Batı Türkistan) kurak steplerle çölleri ihtiva etmektedir.

Kazakistan'ın kurak ve tuzlu sahaları ile Kırgız stepler bölgesi, her bakımdan, doğu ile batı arasında bir geçiş alanıdır. Gerçekten burada yer şekilleri silik olduğu gibi, nehirler de azalmıştır ve akımları zayıftır. Görülüyor ki, gerek yer şekilleri, gerek akarsuların durumu, doğu-batı istikametinde yer değiştirmeye engel teşkil edecek mahiyette değildir. Onun için Asya'nın iç kısmından Çungarya üzerinden, göçebeler zaman zaman Türkistan'a ve Avrupa üzerine yayılmışlardır. Yukarı İrtiş ovası ve gölü, Ebi gölünden Ala göle giden yol (Çungarya kapısı) ve İli vâdisi Kırgız steplerine geçen üç giriş kapısı idi. Bu yollarla Kırgız steplerine giren göçebeler burada, batıya doğru hareketlerinden evvel, ikmallerini yaparlardı. Kazaklar ve Kırgızlar da bu şekilde buraya yerleşmişler ve bölgeye adlarını vermişlerdir.

Kazakistan'ın güneyinde Aral denizi ve Türkmenistan bozkırları (stepler) yer almaktadır. Burada bozkır süratle kuraklaşarak çölleşmeye yüz tutar. Orta Asya, orta kuşak çöllerinin en yaygın olduğu sahadır. Bu çöllerde suyu muhafaza eden etli bitkiler olmadığı gibi, ağaç türleri de pek nâdirdir. Stepler güneye doğru, daha çoraklaşırlar ve yerlerini saksaul ağacına terkederler. İlk bakışta saksaul'un budaklı, eğri büğrü, birbirine dolaşmış dallardan başka birşey olmadığı zannedilir. Odunu gayet sert olduğundan suda yüzmez ve batar. Çok fakir topraklarla ve pek az nemle yetinen saksaul 20 ilâ 25 senede yetişir. Şor denilen tuzlu kapalı çukurlar etrafında tuzu seven bitkilerle bir arada bulunur. Ağaç ile el sapları imalinde ve ev inşaatında kereste olarak da kullanılır ve bundan bilhassa, odun kömürü yapılır. Türkistan'da saksaul'un yetiştiği geniş sahalar hususî bir durumu haiz olduğu için buralara çöl demek pek doğru olmasa gerektir. Bu yerler için çölleşmeye yüz tutmuş bozkır tâbiri daha yerindedir. Orta Asya'nın dağlık sahalarında yüksekliğin tesiriyle bitki topluluğu hususî bir vaziyet arzeder. Bu sahalarda bitki kuşaklarının, alçak yerlerde olduğu gibi birbirini takib edişindeki nizam bozulmaktadır. Dağlık bölgelerin herbirinin yükseklik ve iklim şartlarına maruz oluş bakımından kendilerine mahsus bir bitki topluluğu vardır. Meselâ Altaylar'da bozkır alçak kısımları ve iç havzaları işgal eder. Dağların alçak yamaçlarında Moğolistan'ın kurutucu rüzgârlarının esmediği yerlerde iğne yapraklı etek ormanları bulunur. Daha yükseklerde **melez**, ladin ve köknar ormanları başlar. 2 200 m'nin üstünde doğu çöllerinden esen rüzgârlardan korunmuş olan yerlerde otlardan müteşekkil zengin bitki topluluğuna (Alp çayırları) geçilir. Bu bitki topluluğu, güneyin tesirini alamayan kısımlarda, meselâ Sayan dağlarında, pek fakirdir.

Bitki topluluğunda görülen tezatlar, Orta Asya'nın güneybatı kısmında daha ziyade göze çarpmaktadır. Bu kısımda Batı Türkistan'ın çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlarından yüksek Pamir'in tundralarına geçilir. Buralarda ziraî bitkiler, kuytu yerlerde, çok yükseklere kadar çıkmaktadır. Tacikistan'ın tabiî ormanlarında yabanî elma, armut ve badem bol miktarda bulunur. Burada kurak olan tarafa bakan yerlerde çölleşmiş bozkır, 1 700 m'ye kadar çıkmakta ve bunu çalılıklar takip

etmektedir. 2.300 ilâ 2.900 m.'den sonra çam ormanları yer almaktadır. Bunların üstünde bulunan fakir Alp çayırları 3.200 - 3.400 m ye kadar çıkarak tundra tipi kısa boylu taşlık otlara dönüşmektedir. Dağlık sahalar bitki coğrafyası bakımından farklı bölgeler teşkil ettikleri gibi, hususî bir takım hayat merkezleri de meydana getirmektedirler. Buralarda insanlar birbirinden çok çeşitli sahaların kaynaklarından geniş ölçüde yer değiştirmeksizin, istifade edebilmektedirler. Bu çeşitli bölgelere yerleşmiş olan insan toplulukları bazen bir vâdi içinde toplanmış olan kaynaklarla iktifa ederler. Bazen de bu toplulukların iktisadî hayatları mübadelelere ve daha geniş yer değiştirmelere istinat eder. Buna karşılık ova ve yayla memleketlerinin her bitki bölgesinin kendine mahsus istismar şekilleri vardır. Bunlar daha iptidaî ve daha yeknesaktır.

Ön Asya'da kışları yağmurlu ve yaz mevsimi kurak geçen subtropikal (tropik altı) memleketlerde, bilhassa Akdeniz ülkelerinde bütün toprakların rengi kırmızıya çalar. Bu hal, humusun az oluşundan ileri gelmektedir. Kırmızı toprak bilhassa kalker arazi üzerinde görülmektedir. Türkiye de ve Suriye'de kalker bölgelerde görülen çukur alanlardaki kırmızı topraklar bu sınıfa girer. Güney Anadolu ve İç Anadolu'nun dağlık sahalarında ve Doğu Anadolu'nun hemen her tarafında görülen topraklar kestane rengi topraklardır. Doğu Karadeniz bölgesinde, hususî iklim şartlarının tesiriyle çok yıkanmış ve humusunu kaybetmiş sıcak bölge (lateritik) toprakları meydana gelmiştir. Aynı topraklar iklim ve jeolojik şartları değiştiği için Batı Karadeniz'de bulunmaz. İç Anadolu'nun büyük bir kısmında boz ve kahverengi step toprakları ile tuzlu topraklar hâkimdir. Geniş vâdi tabanları ile, delta sahalarında ve kıyı ovalarında birikinti (aluvyal) topraklar yer alır.

Batıda Rusya'da, ova ve alçak yaylalarda bir takım toprak kuşakları çizmek mümkün olduğu halde doğuda Sibirya'da bunlara rastlanmaz. Burada yüksek iklim ve yağış her yerde aynı olmadığından durum değişmektedir. Batı kısımda soğuk ve nemli bölgelerin kül rengi toprakları (podzol) hâkimdir. Başkırdistan ve Kazan havalisinde kül rengi soğuk bölge topraklarından karatopraklara geçilmektedir. Karatopraklar kuşağı Batı Sibirya da ve Türkistan da genişler. Bunun güneyinde bozkır ve çölleşmeye yüz tutan bozkırların zayıf ve iskelet toprakları bulunur. Bunlar, Karadeniz'in kuzey kıyılarından Orta Asya dağlık bölgelerine kadar olan sahada geniş bir yer kaplamaktadır. Aral denizinin etrafında ve Türkmenistan da kum lar geniş sahalar işgal etmektedir. Orta Asya'nın yüksek dağları iskelet topraklar sahasıdır.

Ön Asya ve Orta Asya'da toprakların hepsinden aynı şekilde istifade edilmez. İç Anadolu'da boz ve kahverengi step toprakları hububat sahalarına tahsis edilmiştir. Anadolu havzalarının alçak kısmını işgal eden birikinti topraklarla geniş vâdi tabanları ve deltalar çeşitli ziraatlerin yapıldığı yerlerdir. Kazakistan'da, İdil-Ural bölgesinde ziraatin yapıldığı yerler karatopraklar sahasıdır.

Ön Asya ve Orta Asya'nın Akarsuları, Gölleri ve Denizleri :

Ön Asya ve Orta Asya, çöllerin ve çölleşmeye yüz tutan bozkırların çok yaygın olduğu bir sahadır. Burada muntazam akışlı akarsular azdır. Asya kıt'asında sulaların okyanuslara varamadığı bölgeler çok geniş yer tutar. Bunların kapladığı saha yaklaşık olarak 13.000.000 km² olup mutlak çölleri, çölleri ve bozkırları ihtiva et-

mektedir. Bu yerler akışı olmayan sahalar (areik) ile akışı olan, fakat suları okyanus ve denizlere ulaşmayan sahalar (andoreik)'dır. Meselâ Türkiye'de İç Anadolu'nun mühim bir kısmı ikinci türdendir. Van gölü havzası da öyledir. Akış olmayan sahalar ise Arap yarımadasının iç kısmı ile Hazar denizinin doğusundaki çöl sahasıdır. Ön Asya ve Orta Asya'nın geri kalan kısmında sular, okyanuslara ve bununla bağlantısı olan denizlere gider. Bunlar dışa akışı olan (eksoreik) sahalardır. Kaynakları Gaziantep ile Kilis arasındaki değişik bölgeden alan suların bir kısmının dışa akışı olduğu halde (batıda Amik gölüne dökülen Afrin çayı buradan çıkan bir kolla Asi nehrine karışır) Kilis'in kuzeyindeki tepelerden doğan Kureyk çayı Halep'in güneyinde Elmaç bataklığında kaybolur.

Ön Asya'nın en mühim nehirleri Fırat, Dicle, Kızılırmak, Çoruh, Sakarya, Büyük ve Küçük Menderes, Seyhan ve Ceyhan'dır. Bu nehirlerden başka Hazar Denizi'ne dökülen Aras ve Kura nehirleri vardır.

Bunlardan Türkiye'nin en mühim akarsuyu olan Fırat nehri yağmur ve bilhassa karların erimesinden meydana gelen sularla beslenir. Fırat'ın sularının en yüksek olduğu seviye karların erimesiyle alâkalı olarak, Nisan ve Mayıs aylarıdır. En düşük seviye de, yağışın kar halinde olması dolayısıyle soğuk mevsimdir.

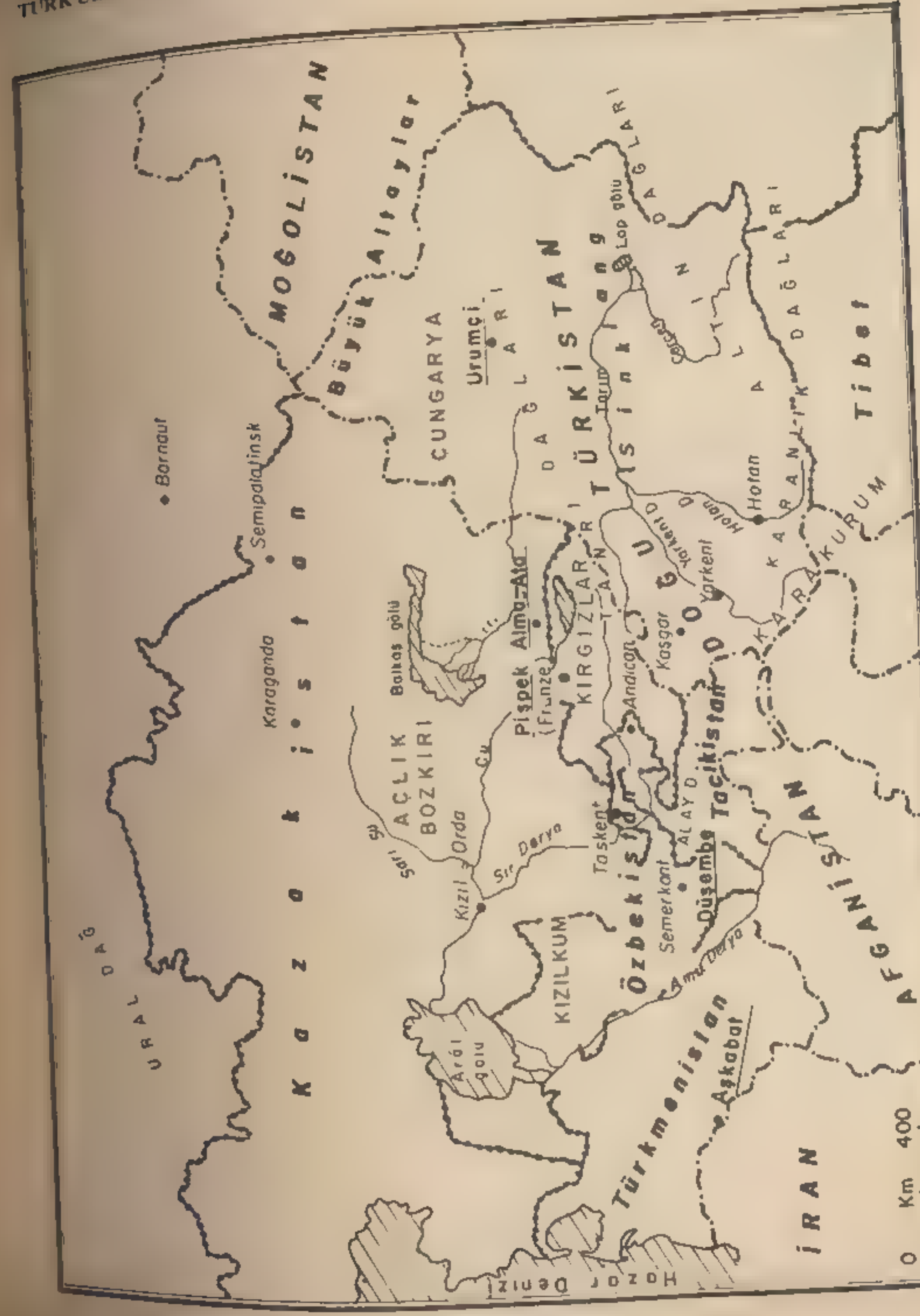
İç Anadolu'nun en büyük nehri olan Kızılırmak'ta en yüksek seviye karların eridiği, yağışların bollaştığı ve buharlaşmanın o kadar ehemmiyetli olmadığı ilkbaharda, en düşük seviye ise yaz mevsimindedir. Sakarya da aynı vaziyet görülmektedir. Daha ziyade yağmur rejimiyle alâkalı olan Ege bölgesi akarsularında en yüksek seviye soğuk mevsime (sonbahar sonu ve kış), en düşük seviye ise yaz mevsimine isabet etmektedir. Eriyen kar suları ve yağmurlarla beslenen Seyhan ve Ceyhan'da suların düşük seviyesi ilkbahardadır. Nisbeten alçak seviye ise yaz mevsimindedir. Van bölgesi gibi kapalı bir havza olan Urmiye gölü, Zagroslar'dan inen akarsular (Nazlı, Çagata suları) kar suları ve yağmurla beslenmektedir. Bunların da sularının kabarık olduğu zaman ilkbahar ve yaz başlangıcıdır. İran'ın iç kısmı çöl sahası olup akış tamamen içe doğrudur, sular iç havzalarda kalır, denizlere gidemez.

Türkistan'ın akarsuları, yüzey şekilleri ve bilhassa iklimin kurak olması dolayısıyla okyanuslara ulaşamamakta, birer iç deniz mahiyetinde olan Aral denizi ile Hazar denizine ve Balkaş gölüne dökülmekte yahut çöl ve bozkırların bir yerinde bataklıklar meydana getirerek onların içinde kaybolmaktadır. Gerçekten yaz mevsiminin şiddetli sıcakları (açıkta gündüzün 30 - 40 derece ve hattâ daha fazla) yağışın çok az oluşu, daimî bir akarsu şebekesinin teşekkülüne imkân vermemektedir. Akarsular ancak senenin müsait zamanlarında, suların yüksek olduğu sıralarda bir kapalı havzaya ulaşabilmektedirler. Kaynaklarını yüksek dağlardan alan büyük akarsuların bütün sene akışı vardır. Kazakistan'da nehirlerin suları iç havzalarda kalmakta, okyanusa varamamaktadır. Burada seyreden akarsular kaynaklarını Tanrı dağlarının kuzey etekleri ile Ala dağlardan alırlar. Bunların çoğu Balkaş gölüne dökülür. En mühimi, Tanrı dağlarının kuzeydoğu eteklerinden doğan ve Kulca depresyonunu geçerek birçok kollar halinde Balkaş gölüne dökülen İli'dir. Issık göl civarında Kırgız Ala dağlarından doğan Çu nehri Açlık Stepinde Aşıkol denen bir bataklıkta son bulur. Karaganda'nın güneybatısındaki yaylalardan

kaynağını alan Sarısu da bu civarda sona erer. Her ne kadar atlaslarda bunlara göl adı veriliyorsa da, hakikatte buralar killi, tuzlu, çamurlu sahalardır. Kazakistan'da göl adına lâyık yegâne su topluluğu Balkaş gölüdür.

Batı Turkistan akarsu şebekesinin en mühim iki elemanı, hiç şüphe yok ki, Amu Derya ile Sır Derya dır. Kaynaklarını Orta Asya nın yuksek dağlarından alan bu ik nehir Batı Türkistan'ın beşerî ve iktisadî hayatında önemli rol oynadığı için bunların üzerinde biraz durmak gerekir.

Amu Derya : (Ceyhun veya Ökuz) Batı Turkistan'ın bu buyuk nehri, yuksek Pamir kütlesindeki buzulların eriyen sularıyla beslenir. Hakikatta Amu Derya, adın daha ilerde alır. Pamir kütlesinden inen birçok akarsular ve bunların arasında bilhassa Panja (Pianç) suyu, Vahs (Vahş) suyuna (bunun yukarı mecrası Kızıl Su diye adlandırılmaktadır) karışarak ilerde Amu Derya yı teşkil etmektedir. Amu Derya adı, Kunduz suyunun adı geçen iki suya karıştığı yerin biraz ilerisindeki kısma verilmektedir. Nehrin uzunlugu takriben 2 400 km olup, yukarı mecrası ve Vahs da dahil olmak üzere butun kolları, rejim bakımından dağ nehirlerinin ozellik erini gostermektedirler. Bu kısımda akarsu yataklarında eğim çok fazladır ve hepsi, bariz bir surette, buzul rejiminin bütün özelliklerini taşır. Suların kabarık olduğu zaman, buzulların erimesine tekabül eden yaz mevsimidir. Buna karşılık kış mevsimi suların seviyelerinin alçak olduğu mevsimdir. Fakat dikkati çeken nokta Nisan dan Eylül sonuna kadar, sıcak mevsim boyunca, beslenmenin muntazam oluşudur. Vahs (Vahş)'ın Panja ya karıştığı yerde irtifa 300 metredir. Bu karışma noktasından sonra Amu Derya, geniş bir yatak içinde yavaş yavaş akar. Artık nehir, bu kısımda sağdan soldan hiçbir kol almaz ve tıpkı Mısır'daki Nil gibi, çöl ortasında ağır ağır akmasına devam eder. Buna rağmen suları oldukça boldur. Çarçuy (Çardzu) köprüsünde Aralık - Şubat çekik devresinde nehrin suruklediği su miktarı 990 m³/sn dır. Bu kısımda nehrin yatağı çok geniştir: 1 ilâ 1.5 km., hattâ yeryer 5 km.'yı bulduğu da vâkidir. Kabarık olduğu zamanda, aşağı mecrada nehrin suları bulanık olup açık kahverengidir. Bununla beraber yatağın genişliği kı kenarın gösterdiği araz tabiatına göre de değişir. Nehir kumtaşı ve kalker gibi geçirimli arazide akarken yatak daralmaktadır. Kenarların lösten muteşekkil olduğu yerlerde suların bunları aşındırması ile yıkılmaları meydana gelmekte bu ise mecranın sık sık yer değiştirmesine sebep olmaktadır. **Çekik** devre ile taşkın zamanlar arasındaki seviye farkının o kadar ehemmiyetli olmamasına rağmen (2-3 metre) nehir aşağı mecrada geniş sahalara yayılır ve Amu Derya, iki tarafa doğru yatak değiştirir. Taşkın alanları, Tugay denilen nemli toprakların bulunduğu nehrin eski kollarına tekabul eder ki, buralar yarı göçebe Türkmenler'in ziraat yaptıkları ve kışın da oturdukları sahalardır. Buralardaki kamışlık ar Türkmenler'in hayvanları için bir sığınak manalı ote beri yapmak için malzeme tedarik ettikleri sahalar ve oturdukları kulubelerde ısınmak için yakacak sağladıkları yerlerdir. Yerleşik halk ise, taşkın arın erişemediği en yüksek sahaları tercih etmişlerdir. Çünkü bu yerlerin mudafaası kolaydır. Buralarda nehrin yatağı sabit olduğundan iskân yerlerinin devamlı olma şansı vardır. Tirmiz, Kelif, Kerki gibi eski mustahkem şehirler bu vaziyettedir. Bunlardan Tırmız evvelâ VII. asırda Budist medeniyetinin, sonradan İslâm medeniyetinin merkezi olmuştur. Fakat 1221 de Cengiz Han'ın kuvvetleri tarafından tahrip edilmiştir. Şehrin tekrar kalkınması Karşı üzerinden Buhara'dan demiryolunun gelmesiyle başlamış-

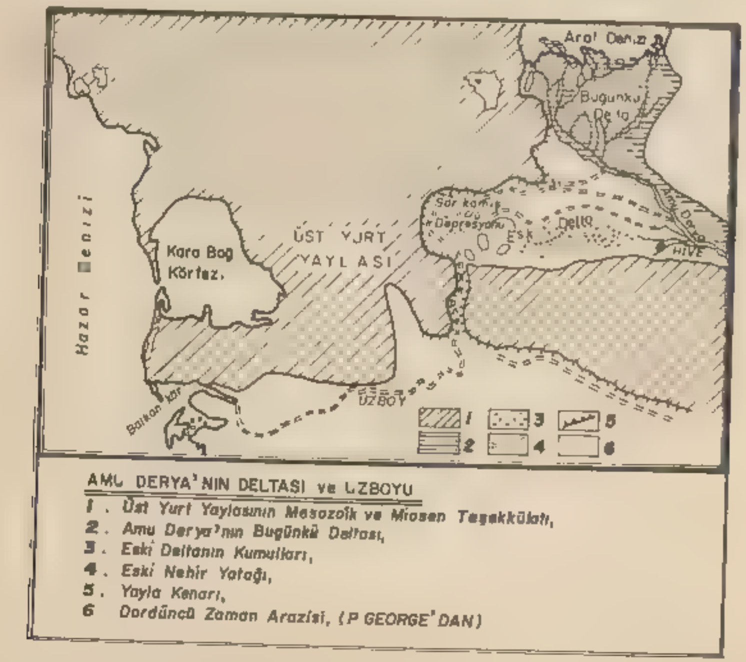

Şekil 8 - Orta Asya'nın İdarî Taksimatı.

tır. Amu Derya, Aral denizine döküldüğü yerde bir delta meydana getirmiştir. Delta, Hive'nin kaynak tarafında başlar. Bu kısımda Amu Derya, deltanın sol kenarına doğru kaymıştır.

Amu Derya'nın Eski Mecrası ve Uzboy Meselesi: Hive'nin kuzeybatısında, 45 metrede Sarıkamış adı ile anılan bir alçak saha bulunmaktadır. Times Atlasında bahis konusu sahanın güneyinde bu değerin daha da altında (-92 m.) bir yerin mevcut olduğu gösterilmiştir. Şu halde Sarıkamış kapalı çukuru, Amu Derya'nın bugünkü deltasından 100 metre, Aral denizinin seviyesinden de 98 metre kadar daha alçakta bulunmaktadır. Vaktiyle burasını büyük bir göl işgâl ediyordu.

Amu Derya'nın XVIII asra kadar, Hazar denizine döküldüğüne dair bazı tarihî rivayetler mevcuttur. Bildirildiğine göre, 1392'de Timurlenk aldığı esirleri Hive'ye Hazar Denizi üzerinden nakletttirmiştir. XVII asırda Ebu'l-Gazi Han'ın Buhara'ya karşı olan seferinde, Amu Derya, Urgenç'in ağız tarafında, Hazar denizine ulaşmak için güneye doğru akıyormuş gibi tasvir edilmektedir. 1713'te Türkmen Hoca Nefes'in Astırahan (Ejderhan) daki Ruslar'a Amu Derya'nın altınlı kumlar taşıdığını, Hive hanlarının bu nehrin mecraını Aral denizine doğru çevirdiklerini söylediği hikâye edilir. Yine bu tarihte Büyük Petro, Amu Derya'yı Hazar'a çevirmeyi düşünmüş ve bu hususta mühendislere talimat vermiştir (Şekil 9).

Şekil 9 - Amu Derya'nın deltası ve Uzboy, 1 - Üst Yurt yaylasının Mesozoik ve Miosen teşekkülâtı 2 - Amu Derya'nın bugünkü deltası, 3 - Eski delta'nın kumulları, 4 - Eski nehir yatağı, 5 - Yayla kenarı, 6 - Dördüncü Zaman arazisi (P. George'dan)

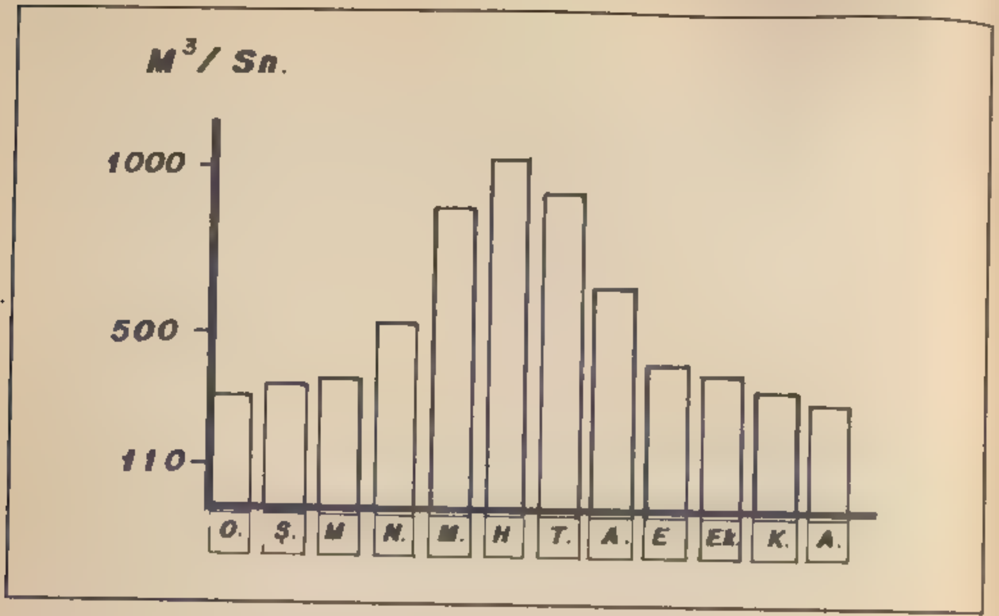
Amu Derya'nın batı istikametinde aktığına dair son zamanlara ait bilgi de var

dır. Filhakika 1878 ve 1889'da büyük taşkınlar esnasında Amu Derya'nın sularının bir kısmı Sarıkamış havzasına akmıştır. Halen kurumuş bir halde olan Sarıkamış gölünün Amu Derya'nın bir kolu ile beslendiği zamanlarda (XIII. asrın sonundan XVI. asrın sonuna kadar) bu gölden çıkan sular Uzboy mecraı vasıtasıyla Hazar denizine kadar gitmiş olabilirler. Bu takdirde yukarıdaki tarihî rivayetlerin doğruluğu anlaşılmaktadır.

XIX. asrın sonundan beri yapılan araştırmalar, Sarıkamış kapalı havzasının Dördüncü Zamanda bir gölle kaplı olduğunu meydana çıkarmıştır. gerçekten gölün bulunduğu sahada birçok tatlı su fosil nevileri bulunmuştur ki, bunlar bugün de yaşamaktadır. P. George'un yapmış olduğu haritada açıkça görüldüğü gibi Uzboy vâdisi pek iyi muhafaza edilmiş bir haldedir ve bu, genç bir vâdi olup, durumu muhtemelen Hazar denizi seviyesinin ânî ve ehemmiyetli bir alçalması ile alâkalıdır. Sarıkamış gölunun ağız tarafından biraz ilerde, Uzboy, III. Zamanın ikinci yarısına (Üst Miosen) ait sert kalkerler içerisinde gömulmuştur. Bir müddet dik bir eğimle güneye doğru yönelen vâdi, halen yer yer tuzlu takırların bulunduğu eski bir çanağa ulaşmaktadır. Dördüncü Zaman arazisi olarak gösterilen bu saha tuzlu takırlardan müteşekkil olup, bunların arasında yer yer bazı ehemmiyetsiz tatlı su akışları görülmektedir. Kapalı çukurluğun ağız tarafında, 250 km uzunluğunda tekrar bir dar ve derin boğaz mevcut olup, burada Uzboy, 40 ilâ 60 metre kadar gömulmektedir. Vâdinin genişliği ise 100 metre kadardır. Balâ İşim'de vâdi genişlemektedir. Ölü vâdinin ekseninin iki tarafında 4 ilâ 6 km.'lik bir sahada kumlar içinde yerlerini değiştiren menderesleri bırakmış oldukları izler görülmektedir. Hazar denizinin yakınında son bir gömülme görülmekte ve bu gömük şekil, Balkan körfezi halici ile, denizde devam etmektedir.

Sir Derya (Seyhun veya İnci): Türkistan'ın en uzun nehri olan Sir Derya (2450 km) takriben 265 000 km^2'lik bir sahanın sularını boşaltmaktadır. Nehir Narin ile Kara Derya'nın birleşmesinden meydana gelir. 750 km uzunluğunda olan Narin sağ taraftan birçok göllerin (en mühimi 3016 m irtifada olan 287 km^2 büyüklüğündeki Sonkol gölü) sularını alır. Sol taraftan da kendisine Fergana dağlık kütlesinin doğu yamaçlarından inen akarsular karışır.

Narin, sularını Tanrı dağlarının 4000 metreyi geçen zirvelerinden almaktadır. Bunun gibi Kara Derya da Alay ve Fergana dağlarının 4000 metreyi aşan zirvelerinden inen Tara ve Karakulca'nın sularını alır. Sir Derya da karla beslenme Amu Derya'nın rejiminde olduğundan çok daha ehemmiyetli bir yer alır. Amu Derya'yı meydana getiren kollar buzulların daha çok ve daha geniş sahalar kapladıkları yüksek Pamir kütlesindeki dağlardan doğduğu için bunların tesiriyle bu akarsu sisteminde buzullarla beslenmenin payı çok büyük, karlarla beslenme payı ise azdır. Buna karşılık Sir Derya'da kaynak bölgesinde o kadar yüksek zirveler olmadığından buzullar mahduttur. Bunun için nehrin buzullarla beslenmesi ehemmiyetsiz, karlarla beslenme ise daha ehemmiyetlidir. Fakat bu nehirde asıl hâkim olan beslenme karışık beslenmedir. Kara Derya'da suların en yüksek olduğu zaman buzulların erime mevsimi olan Mayıs ayıdır (Şekil 10).

Şekil 10 - Sir Derya'nın Begovat yakınında Zaporoj'daki rejimi (m^3/sn olarak aylık ortalama debi), P. George'dan.

Fergana havzasının kuzey kenarını takip eden Sır Derya bu havzadan çıktıktan sonra Talas Ala dağından gelen Çırçık suyunu alır. Bu akarsu da, Kara Derya ve Narın gibi beslenir yani beslenmesinde buzulların payı ehemmiyetsiz, karlarınki biraz daha fazladır. Fakat hâkim olan karışık beslenmedir. Çırçık'ın karışmasından sonra nehir biraz daha genişler fakat eğimi çok azalır. Daha ilerde Karadağ'dan gelen birçok kollar alır. Bunların içinde en ehemmiyetlisi Arıs'tır. Daha Hokant civarında büyük bir nehir karakterini haiz olan Sır Derya (burada genişliği 130 metreye varan nehrin **çekik** devresi Kasım ve Mart arasında ortalama akımı 396 m^3/sn.'dır) Çirçik'i aldıktan sonra akımı ortalama olarak 550 m^3/sn.'ye çıkar. İlkbahar sonu ve yaz başlangıcında (Haziran ayı) nehir taşar. Bu esnada Hokant civarında nehrin ortalama akımı 1343 m^3/sn.'dir. Fakat Karadağ kütlesinin kuzeybatısında, ovada, nehir tamamen çöl sahasına girer ve hiçbir taraftan kol almaz. Bir taraftan eğimin çok azalması, diğer taraftan yakıcı ve kurak yazların sebep olduğu şiddetli buharlaşma dolayısıyla nehir çok zayıflar ve birbirini takip eden tugaylar(*) içinde nehir karışık kıvrımlar çizerek akar ve Aral denizine dökülür. Fergana havzasında bütün sene donmayan nehir aşağı mecrasında, Aral denizine yakın kısımda 3 4 ay donar.

Sır Derya'nın deltası Amu Derya'nınkinden daha küçüktür. Bununla beraber delta süratle ilerlemektedir. Taşkent vahasının sulanmasında nehre sağ taraftan gelen Angren ve Çirçik'ten istifade edilmektedir.

(*) Bataklık sahalar ve çamurlu topraklar sahası; buralarda kamışlar, kavak ağaçları, söğütlükler geniş sahaları kaplar; göçebeler kadar, vahşi hayvanların da iltica ettiği sahalardır.

Batı Türkistan'ın yukarda bahis mevzuu edilen iki büyük nehrinden başka, ayrı özellikleri haiz bir takım küçük akarsular da vardır ki bunlar arasında üçü mühimdir: Zerefşan, Çu ve İli.

Takriben 650 km. uzunluğunda olan Zerefşan suyu Alay dağlarının batısındaki Türkistan dağları ile Zerefşan arasında aynı adı taşıyan bir buzuldan doğar. Nehir, takriben 300 km. uzunluğunda olan yukarı mecrasında 5000 ilâ 5500 metre civarındaki yüksek dağ sıraları arasında bulunan dar boğazlar içinde akmaktadır, dağdan çıkıp Semerkant ovasına ulaştığı zaman yayılır, fakat buzulla beslenme devam eder. Gerçekten akarsuyun akımı kışın en az (30 m^3/sn.), buzulların erime zamanına rastlıyan yaz başlangıcında ise yüksektir (Haziranda 600 m^3/sn.). Bir taraftan buharlaşmanın tesiriyle, diğer taraftan sulama ile akımı gittikçe azalan nehir Amu Derya'ya ulaşamadan ovada kaybolur.

Muhtelif adlarla adlandırılan Ala dağların kuzey yamaçlarındaki buzullardan doğan Çu suyu da bir buzul nehridir, fakat beslenmesinde kar suyunun da bir payı vardır. Çu'nun yaz aylarındaki akımı 60 m^3/sn. (âzami akım Temmuzda olup 136 m^3/sn.dır), geri kalan 9 ayda ortalama akım 36 m^3/sn.dır. Nehir hâlen Açık stepinde Aşıkol bataklığında son bulmaktadır. Buraya aynı zamanda Kazakistan yaylalarından gelen Sarısu da dökülmektedir. Balkaş gölüne dökülen İli'ye gelince, bu nehrin yukarı mecrasını teşkil eden Kungez, Tanrı dağlarının doğu eteklerinden doğar. Bunun esas kolu olan Tekes büyük buzullar ihtiva eden merkezi Tanrı dağlarından inen kollarla beslenmektedir. Kungez, Kulca çukurluğunu geçtikten sonra İli adını alır. Alma Ata bölgesinde bu şehrin güneyinde bir duvar gibi yükselen Ala dağın buzul suları ile beslenen kolların katılması ile akım artar. Fakat daha ileride Taukum çöl sahasında, suları azalmaya başlar. Bununla beraber Balkaş gölüne bilhassa suların fazla olduğu yaz başlangıcında, kâfi miktarda su getirir.

Umumî olarak güneybatı - kuzeydoğu istikametindeki yüksek dağ sıraları Batı Türkistan'ı Doğu Türkistan'dan ayırdığı gibi, bunların dorukları da her iki büyük sahanın akarsuları için bir su bölümü çizgisi meydana getirirler. Bunun doğusunda kalan akarsular, Doğu Türkistan'ın iç havzalarına, batısında kalanlar ise, Batı Türkistan'ın iç deniz ve göllerine giderler. Batı Türkistan nehirleri, Doğu Türkistan'ınkilere nazaran, daha uzun ve su itibariyle daha zengindir.

Batı Türkistan'da olduğu gibi Doğu Türkistan'da da alçak sahalar çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş steplerle kaplıdır, bundan dolayı yağış itibariyle çok fakir bölgelerdir. Buralardaki akarsular için su haznesi vazifesini çevredeki yüksek dağlar görmektedir. Bu dağlardan inen akarsular ancak Tarım havzasının batı, güneybatı ve kuzeyinde az çok muntazam bir akarsu şebekesi meydana getirmektedirler. Havzanın güney kenarından inen akarsular ise, Taklamakan çölünün ortasında kaybolmaktadırlar.

Taklamakan çölünü güneyden çeviren Altın dağlarının yüksek zirvelerindeki buzullardan doğan birçok akarsular (bunların en tanınmışları **Keriya-Derya**, Karamuran, **Gerçen-Derya'dır**) çölün güney kenarında kaybolurlar. Güneybatıda Üstün dağlarının 7000 metreyi geçen zirvelerindeki buzulların erimesinden husule gelen sularla beslenen Karakaş ve Yurungkaş'ın birleşmesinden meydana gelen Hotan-Derya, suların bol olduğu zamanda, Taklamakan çölünü geçerek Aksu'nun güneyinde Tarım'a varmaktadır.

Bu nehirlerin hepsi aynı rejim hususiyetlerini haizdir. Üstün dağ ile Altın dağ arasındaki yüksek yaylaya geçen bu nehirler Altın dağın muhtelif yüksekliklerdeki kademelerini dar boğazlar halinde aşarken eğimleri ehemmiyetli olan bir takım selleri de alırlar. Ovaya civar olan tepeler yağışsız olduğu için bu akarsuların akımlarında herhangi bir artış görülmez. Bu suretle sular ovanın kenarındaki vâhalara ulaşırlar. Eğimin kesildiği kısımda yavaşlıyan sel mahiyetindeki akarsular yüklerini bırakırlar. Bu suretle çakıl yığınlarından müteşekkil büyük birikinti konileri meydana gelir. Bu çakıl yığınları arasında akarsu, geniş bir takım kollara ayrılarak, kışın suları tamamen berrak, yazın çamurlu olarak akar. Bundan da anlaşılacağı üzere, akarsuların hepsinin akımları buzulların erimesinden meydana gelen sularla beslendikleri için yaz mevsiminde fazla, soğuk mevsimde ise ehemmiyetsizdir. Güneyde olduğu gibi, batı ve kuzeyde de çevredeki yüksek dağlardan doğan aynı mahiyetteki akarsular, havzanın en alçak kısmında akan Tarım'a doğru yönelirler. Bunların başlıcaları batıda Yarkent-Derya, Kaşkar Derya, kuzeyde Aksu, Şahyar, Konca Derya'dır.

Havzanın batı ve kuzey kesimlerinden gelen sular sayesinde, Tarım akarsu sistemi meydana gelir. Uzunluğunun 2750 km'yi bulmasına rağmen nehir aşağı mecrada yağışın olmayışı, kendisine hiçbir kolun katılmayışı, buharlaşmanın fazlalığı, eğimin azlığı ve nihayet kumulların mevcudiyeti dolayısıyla gittikçe zayıflayarak Lop çölünde bir takım kollara (Konca-Derya, Kum-Derya yahut Kuruk-Derya) ayrılır ve bu çöl ortasında bataklıklar halinde kaybolur.

Türklerin yaşadıkları yerler umumiyetle okyanuslardan uzaktır. Orta Asya'nın kapladığı sahanın iç kısmının okyanuslardan uzaklığı 1.500 km, merkezî kısmınınki ise 2.500 km'dir. Buna karşılık Türkler'in, kıyılarında yaşadıkları Akdeniz, Karadeniz ve Marmara birer iç denizdir.

Asya, Afrika ve Avrupa arasında bulunan Akdeniz'in doğu parçası Mısır'la İsrail, Lübnan, Suriye ve Türkiye kıyıları arasında yer almaktadır. Havzanın tabanı çok ârızalıdır. Akdeniz'in en derin yerleri bu kısımda bulunmaktadır.

Ada itibariyle çok zengin olan ve bundan dolayı eskiden "Adalar Denizi" denilen Ege denizinde sığ kısımlar (şelf) Anadolu kıyılarında, (Biga ve Gelibolu yarımadaları açığında, Ayvalık'la İzmir arasındaki bölgede, B. Menderes ağzının açığında) oldukça geniştir. Bunların üzerinde sular altında kalmış vâdiler mevcuttur. Saros körfezinde denizin tabanı güneybatı - kuzeydoğu istikametinde uzanan bir çukurla ârızalanmıştır. Yağmurlar az olduğundan ve akarsular kâfi derecede su getirmediğinden tuzluluk fazladır (binde 37-38). Akdeniz'in diğer kesimlerindeki gibi doğu havzasında da buharlaşma şiddetlidir. Marmara vasıtasıyla Karadeniz'den gelen az tuzlu sular (binde 33) Çanakkale Boğazı açığında yüzeyde yayılır. Bu boğazın ağzında bir yelpaze gibi açılan akıntı doğu ve batı Trakya kıyıları boyunca Eğriboz'un kuzey kıyılarına kadar yayılmaktadır. Ege denizinin orta ve güney kısımlarında tuzluluk miktarı binde 38,5'u bulur. Fakat ehemmiyetli tuzluluk farkı Biga yarımadası ve Kuzey Ege kıyıları boyunca müşahede edilmektedir. Gerçekten tuzluluk Kumkale açığında binde 33 olduğu halde Edremit körfezinde ve Midilli adası kıyılarında binde 38,5'tir.

Akdeniz'in batı kısmında olduğu gibi doğu kısmında da akıntılar vardır. Mısır, İsrail, Lübnan ve Suriye kıyılarını takip eden yüzey akıntısı Türkiye'nin Akdeniz sa-

hillerinde batıya doğru yönelerek Rodos açıklarında Ege denizine girer ve memleketimizin kıyıları boyunca kuzeye doğru çıkar. Kuzey Ege'de Çanakkale boğazından gelen akıntının tesiri altında, orta Ege adaları civarında Yunanistan kıyılarını takiben güneye doğru yoluna devam eder. Batı Akdeniz'de olduğu gibi doğu Akdeniz'de de saat akrebinin ters yönünde hareket eden bir akıntı sistemi vardır.

Kıtalar arası bir iç deniz durumundaki Akdeniz'in doğuya doğru devamı kabul edilen Marmara denizi, Asya ve Avrupa kıtalarının birbirine en fazla yaklaştığı boğazlar bölgesinde, doğu-batı doğrultusunda küçük bir iç denizdir. Yüzölçümü 11.352 km² dır. Sığ kısımların derin bölgeye nazaran genişliği, ada ve yarımada bakımından zenginliği ve bilhassa suların sıcaklık ve tuzluluğu ile Marmara kendine has bir denizdir. İstanbul Boğazı vasıtasıyle Karadeniz'den, Çanakkale Boğazı'yle Ege denizinden ayrılan, doğuda ve güneydoğuda dar ve derin körfezler halinde kıta içerisine fazla girmiş olan Marmara denizi, bu hususiyeti ile de dikkati çekmektedir.

Marmara denizi, bütünüyle, orta yükseklikte dağ ve yaylalarla çerçevelenmiş olmakla beraber, güney ve kuzey kısımları gerek yüzey şekilleri ve gerek yapı bakımından birbirinden çok farklıdır. Marmara denizini kuzey, kuzeybatıdan kuşatan yüzey şekilleri, umumiyetle az yüksek dağ, tepe ve yaylalardan müteşekkil olup vâdiler tarafından oldukça derin surette parçalanmıştır. Güneyi yapı ve yüzey şekilleri bakımından kuzeyine benzemez. Karadeniz kıyılarından Uludağ kütlesine kadar az çok derin birtakım çukur sahalarla muhtelif yükseklikte yayla ve dağlar birbirini takip eder. Bu çukur yerlerin bir kısmı denizin sularının altında kalmış (İzmit ve Gemlik körfezleri gibi) bir kısmını da göller kaplamıştır. İznik, Ulubat ve Manyas gölleri gibi. Bazıları da dolmuş birikinti ovaları meydana getirmiştir. Yenişehir, İnegöl, Kemalpaşa, Karacabey ovaları gibi. Marmara'nın denizaltı şekilleri gerçekten dikkat çekicidir. Burada sığ kısım, derin yerlere nazaran genişçe bir saha kaplamaktadır. Karada görülen vâdiler bazı yerlerde deniz altında da devam etmektedir. Bu denizin orta kısmında takriben Marmara Ereğlisi açığında 1180 m. derinliğe kadar varan bir çukur mevcuttur. Bu orta çukur, ıkı sırtla Batı ve Doğu çukurlarından ayrılmaktadır. Batı çukuru (derinliği 1112 m.) Ganos dağının açığında, Doğu çukuru (derinliği 1238 m.) ise Samanlı dağlarının önündedir.

Marmara denizinde muayyen bir derinlikten sonra dibe doğru sıcaklık aynı kalmaktadır. Bu denizin yüzey suları umumiyetle az tuzludur. 10-15 metre derinliğe kadar tuzluluk sabit gibidir (binde 22). Ondan sonra süratle artar. 30 m. de binde 37,5'i bulur. Bu derinliğin altında tuzluluk 150 m.'ye kadar binde 38,5 a çıkar. Bundan sonra büyük derinliklere kadar, aşağı yukarı aynı değeri muhafaza eder.

Ege denizini Karadeniz'e bağlayan boğazlarla Marmara denizinin bu iki deniz arasında mevcut seviye ve yoğunluk farklarından ileri gelen çok ehemmiyetli su akıntılarına maruz kalacakları tabiîdir. Bunlar iki kısımdır: yüzey akıntıları, dip akıntıları. Karadeniz'den gelen yüzey akıntıları İstanbul Boğazı'ndan çıkarak Marmara'da yelpaze şeklinde yayılırlar ve Çanakkale Boğazı'na girmek üzere tekrar toplanırlar.

Karadeniz, Avrupa'nın güneydoğusunda Balkan ve Anadolu yarımadalarıyla doğu Avrupa yaylaları ve Kafkasya arasında doğu - batı doğrultusunda uzanan

elips şeklinde, orta büyüklükte (yüzölçümü 420 000 km^2) bir denizdir. Kıtaların içine fazla sokulmuş olması ve okyanusla irtibatının birtakım boğazlar ve iç denizlerle sağlanması, Karadeniz'i bir iç deniz haline getirmiştir. Bu denizin büyük ekseni Burgaz'la Poti arasında 1170 km dır. Genişliğine gelince yer yer değişmekle beraber Ereğli ile Odesa arasında 600 km dır. Karadeniz'de girinti ve çıkıntılar azdır. Büyük girintiler havzanın batısında Odesa, Varna ve Burgaz körfezleridir. Anadolu kıyılarındaki girintiler irili ufaklı olup pek azı kuytu liman karakterini haizdir. Bunların başlıcaları Ereğli, Sinop, **Vona** ve Polathane'dir.

Karadeniz'in bir parçası gibi alınan Azak denizinin (yüzölçümü 38.000 km^2) kıyıları daha girintili çıkıntılıdır.

Dış şekli bakımından Karadeniz'in en mühim hususiyetlerinden birisi de ada itibarıyle çok fakir oluşudur. Karadeniz'in çevresinde yüksek dağlarla yaylalar ehemmiyetli bir yer almaktadır. Alçak yaylalar, bilhassa Azak denizi kenarı ile Odesa körfezi etrafında geniş bir saha kaplamaktadır. Buna karşılık ovaların kapladığı saha çok mahduttur. Havzanın batısı, bilhassa güney ve doğu kısımları yüksek dağlarla çevrelenmiştir. Güneyde Çoruh nehrinin ağzı ile aşağı Sakarya arasında sıralanan Kuzey Anadolu dağları kıyılarda derin girinti ve çıkıntılara imkan vermemiştir. Çok sarp olan kıyı dağların önünde kıyı ovaları mahdut olup başlıcaları Bafra ve Çarşamba birikinti ovalarıdır. Karadeniz'in doğu kıyılarını çerçeveleyen Kafkas dağları yüksek, sarp az girintili ve çıkıntılı bir kıyı meydana getirmiştir. Havzanın kuzey kısmı, Kırım yarımadasının güney kesimi bir tarafa bırakılacak olursa alçak bir yaylanın kenarı ile bunun önünde yer yer teşekkül etmiş olan küçük kıyı ovaları tarafından çevrelenmiştir. Kırım yarımadasının mühim bir kısmını kaplayan dağlar 150 m uzunluğunda ve 50 km. genişliğinde olup esas silsile güneyde, deniz kenarında bulunmaktadır.

Karadeniz'in denizaltı şekilleri bazı hususiyetler arzeder. Denizaltı şekilleriyle kara şekilleri arasında gayet sıkı bir münasebet vardır. Gerçekten Anadolu'nun yüksek dağlık kenarı ile Kafkaslar'ın ve Kırım yarımadasının yanıbaşında büyük derinlikler olduğu halde kuzey ve kuzeybatıda geniş sahalar kaplayan az derin bir bölge bulunmaktadır. Sığ deniz sahası, havzanın kuzeybatı kısmı ve Azak denizi bir tarafa bırakılacak olursa, her tarafta dardır. Karadeniz'in dibi, 2 000 m civarında geniş bir çanak sahasıdır. Bunun içinde Kırım ve Anadolu kıyıları arasında aşağı yukarı simetrik bir durumda, 2 200 derinlik eğrisinin çevrelediği en derin bölge bulunmaktadır. Karadeniz'in şimdiye kadar bilinen en derin yeri (2 245 m.) bu kesimde, Ayancık açıklarındadır.

Orta iklim kuşağında bulunan Karadeniz yazın Akdeniz âlemine dahil olmakta kışın ise, daha ziyade Doğu Avrupa kara ikliminin tesiri altında bulunmaktadır. Bu durumu Karadeniz sularına bazı fizikî ve kimyevî hususiyetler kazandırmıştır. Karadeniz havzasında yüzey sularının sıcaklığı yazın (Temmuz Ağustos aylarında) 20° ilâ 26° arasındadır. Ağustos ayında havzanın güneydoğu kısmı diğer kısımlarından biraz daha sıcaktır. Kışın Şubat ayında yüzey sularının sıcaklığı, Odesa körfezi etrafında 2 ilâ 3 dereceye kadar düşmektedir. Şiddetli kışlar esnasında Dinyester limanından Dinyeper limanına kadar olan saha, muvakkat bir zaman için, (umumiyetle Ocak ve Şubat aylarında) donar. Çok soğuk olan senelerde Romanya ve Bulgaris-

tan kıyılarının donduğu da olur. Böyle kışlarda Tuna ağızlarından, Romanya ve Bulgaristan kıyılarından kopan buz parçaları akıntı ile güneye doğru sürüklenerek, bazen İstanbul boğazı'na kadar gelirler. Burada yığılarak iki kıyı arasındaki ulaşımı güçleştirirler. Yakın tarihte iki defa (1929 ve 1954 kışlarında) bu hâdise husule gelmiştir. Karadeniz'de bütün sene yüzeyle derin kısımlar arasında sıcaklık farkı vardır. Yıllık sıcaklık değişmesi 100 m nin altında hemen hemen hissedilmemektedir. Bu derinliğin altında dibe kadar gayet ağır bir artış vardır. Sene içinde derin tabakaların sıcaklığı Karadeniz'in her tarafında 9 derece civarındadır.

Karadeniz'de yüzey sularının tuzluluğu okyanuslardaki normal tuzluluğun (binde 35) altındadır. Bu hal, Karadeniz'e dökülen büyük akarsuların getirdikleri çok miktarda tatlı sudan ve bizzat denizin yüzeyine düşen yağıştan ileri gelmektedir. Tuzluluğun az oluşunda, buharlaşmanın nisbeten ehemmiyetsiz oluşunun da payı vardır. Karadeniz'in orta kısmında yüzeyde tuzluluk binde 38'dir. Bu miktar Bulgaristan ve Trakya kıyılarının açığında ‰16. Odesa körfezinde ‰ 10 dur. Azak denizinde de tuzluluk umumiyetle azdır.

Karadeniz sularının çok mühim bir hususiyeti, çanaktaki su kütlesinin birbirinden esaslı şekilde farklı iki kısımdan meydana gelmiş olmasıdır. Birinci kısım kalınlığı 180 200 m. kadar olan yüzey kısım olup, burası oksijen bakımından zengindir. Bundan dolayı da gözle görünmeyen hayvan kümeleri çoktur. Bunun altında kalınlığı 2 000 m. kadar olan ikinci kısım bulunur. Bu kısım bakterilerin husule getirdikleri kükürtlü hidrojen ile zehirlenmiştir. Bu zehirli gazın miktarı, derinlikle artmakta ve dibe yakın yerlerde litrede 7 cm^3'ü bulmaktadır. Karadeniz'e dökülen akarsular ve havzanın yüzeyine düşen bol yağış, buharlaşma ile alınan suyu telâfi ettikten başka, bu denizin seviyesini Marmara ve Ege denizinin seviyesinden 50 cm. kadar yüksekte tutmaktadır. İşte bu seviye farkı, Karadeniz'in batı kısmında İstanbul boğazına doğru umumî bir akıntının meydana gelişinin esas sebebidir. Bu akıntı, Tuna başta olmak üzere, Karadeniz'e dökülen akarsuların akımlarının fazla olduğu ilkbaharda barizdir. İstanbul boğazından geçerek Karadeniz'e doğru giden bir dip akıntısı vardır. Yapılan araştırmalara göre, Karadeniz, az tuzlu yüzey suları altında, İstanbul boğazı vasıtasıyla, derinden Marmara'dan gelen çok tuzlu sularla beslenmektedir.

Kıtalar içinde yer alan Hazar ve Aral kapalı denizleri vaktiyle büyük bir iç deniz teşkil ederken yakın zamanda birbirinden ayrılmışlardır. Gerçekten Karadeniz, Hazar denizi ve Aral denizi, III. Zamanın üçüncü devri sonunda Güneydoğu Avrupa'dan Orta Asya'nın batı kısmına kadar uzanan büyük bir iç denizin parçaları idi. Hazar denizinin seviyesi okyanus seviyesinin 26 m. altında, Aral denizininki ise okyanus seviyesinin 53 m. üstündedir. Böylelikle birbirinden 250 km. mesafede bulunan bu iki deniz arasındaki seviye farkı 79 m. yi bulur. Her iki deniz de pek az tuzludur. Hattâ Aral denizine, suları tatlı bir göl nazarıyla bakılabilir. Karadeniz'den biraz daha büyük olan Hazar denizinin (438 000 km^2) güney kıyıları İran'a, batı kıyıları Dağıstan ve Azerbaycan'a, kuzeybatı kıyıları Rusya'ya, doğu kıyıları ise tamamen Türkistan'a aittir. Hazar denizi, dünyanın en büyük kapalı su sahasıdır. Avrupa'nın en büyük nehri olan İdil'in (Volga) ayrıca Ural'ın suları buraya dökülmektedir. Bunlardan başka Kafkasya'dan gelen ve buraya dökülen birçok akarsular vardır. Deniz sathına düşen yıllık yağış tutarı ortalama olarak 400 mm.

kadardır. Bundan dolayı tuzluluk miktarı ehemmiyetsizdir. Tuzluluk, Hazar'ın kuzey kısmında binde 10 dan İdil deltası açığında ise binde 2 den azdır. Fakat güneydoğuda, Türkmenistan kıyılarında tuzluluk nisbeti artmakta ve Karaboğaz körfezinde binde 20'yi bulmaktadır. Hazar'ın denizaltı şekilleri oldukça sadedir. Kuzeyde aşağı İdil ovasının devamı gibi kabul edilen ve derinliği 50 m. den az olan bir saha vardır. Orta kısmında 500 ilâ 800 m. derinlikte küçük bir çukur mevcuttur. Güneyde derinlik artmakta ve 1000 m'yi bulmaktadır. Bu derin çanakta Karadeniz'de olduğu gibi hayat yoktur. Buna karşılık yüzey suları zengin bir hayvan topluluğuna sahiptir. Hazar kıyılarının hususiyeti, okyanusun umumî seviyesinin altında oluşudur. Bilhassa, kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğuda geniş sahalar kaplayan bu yerler tamamıyle çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlar (stepler) sahasıdır. Denizin kuzey kısmına iki büyük nehir dökülmektedir: İdil ve Ural. Kuzeydoğu köşesinde denize dökülen Emba bunlar kadar ehemmiyetli değildir. İdil deltasının cephesi 150 km., deltanın baş adığı yerden denize kadar olan uzunluğu ise 70 km. kadardır. Kuzeydoğuda Üst-Yurd yaylasının ön tarafındaki geniş bir saha bataklıklarla denizin birbirine karıştığı kararsız bir yer olup deniz 150 km. kadar içeri sokulmaktadır ve kıyı çizgisi katı olmayıp mevsimden mevsime ve fırtınalarla yer değiştirmektedir. Burada farkedilmeden denizden çamurluk sahalara geçilmektedir. Üst-Yurd bölgesinde yalnız Mankışlak yarımadasında kıyı yüksektir. Yarımadanın güneyinde takriben 15.000 km² büyüklüğünde ve en derin yeri 13 m. olan Karaboğaz körfez vardır. Bir çöl sahasında bulunan bu yerde buharlaşma çok şiddetlidir. Körfez Hazar denizi ile en dar kısmı 250 m. genişliğinde olan bir boğazla iştirak halindedir. Körfezin nihayetinde kalınlığı 2 metreyi bulan tuz birikimi vardır. Güney ve güneybatıdan esen şiddetli rüzgârlar teşekkül etmiş tuzu ve tuzun içinde ölmüş ve katılaşmış balıkları karaya atar. Bunlar Hazar denizinden boğaz vasıtasıyle körfeze giren sularla taşınmakta ve Karaboğaz körfezinin çok fazla tuzlu sularında yaşamayıp ölmektedirler.

Hazar denizinin seviyesi devamlı olarak değişmektedir. Seviye, sene esnasında düzenli veya düzensiz bir surette değişebilir. Düzenli değişme bir gölün seviyesinin değişmesine benzetilebilir. Bu hal, Hazar'a dökülen nehirlerin akım değişmeleriyle alâkalı olup en yüksek seviyesi Temmuz'da, en alçak seviyesi ise Şubat tadır. İkisi arasında 40 cm.'lik bir fark vardır. Düzensiz değişmeler, rüzgârlarla alâkalıdır. Meselâ Bakû'da kuzeydoğu rüzgârları, suları ileri doğru iterek güneybatı rüzgârının meydana getirdiği seviyeden 15 cm. daha yüksek bir seviye husule getirirler. Yağış da seviye değişmelerine sebep olan diğer bir âmildir. Yağışın az veya çok oluşuna göre, seviye seneden seneye ağır ağır alçalır yahut yükselir.

Aral denizinin suları Hazar'ınkinden daha tatlı, seviyesi daha kararsızdır. İçindeki adalar da (bunların yüzölçümü 2345 km² dir) dahil olmak üzere alanı kabaca 66.500 km² dir ve okyanus seviyesinden 53 m. daha yüksekte bulunmaktadır. Derinliğin ehemmiyetsiz oluşu (en derin yeri 68 m.), suyunun ortalama tuzluluğunun azlığı ve kısa devrelerde değişmesi dolayısıyle (ortalama tuzluluk 1870'te binde 12 iken 1905'te binde 10,7'ye düşmüştür) Aral denizi bir göl olarak kabul edilmektedir. Tuzluluk, büyük nehirler ağzında çok ehemmiyetsizdir. Tatlı sular, kıyı boyunca yayılırlar. Aral denizinin atlaslarda "Aral Gölü" diye adlandırılmasının bir sebebi de budur. Tuzluluğun değişmesi her halde, Aral'a dökülen Sir Derya ve Amu Derya

nehirlerinin taşıdıkları suların akımlarındaki oynamalarla ilgili olsa gerekir. Bu iki nehrin dökuldüğü yerde tuzluluk ehemmiyetsizdir. Tatlı sular, ortada tuzluluğu biraz fazla olan bir saha bırakarak kıyıyı takiben yayılırlar.

Aral denizinin suları, Hazar denizinin suları gibi, yalnız klorlu değil, aynı zamanda sulfatları ve karbonatları da ihtiva etmektedir. Bu denizin batı çukuru da, Karadeniz'in merkezî çukuru ve Hazar denizinin derin suları gibi kükürtlü birçok hususlarda kurak bölgedeki büyük bir gölün karakterlerini haiz olmasına rağmen, Karadeniz ve Hazar denizi gibi denizler arasında yer almaya lâyıktır.

Aral denizinin yüzey suları yazın çok ısınır. Yüzeydeki sularda 27,8° sıcaklık müşahede edilmiştir. Fakat bu yüksek sıcaklıklar sathî olup pek fazla derinliğe gilmez. Sıcaklığın dibe doğru azalması hızlıdır. Ağustos ayında 60 m. derinlikte 4° sıcaklık kaydedilmiştir.

Seviye değişiklikleri de ehemmiyetlidir. Yıllık seviyenin en yüksek olduğu ay Temmuz'dur. Kurak yıllarda seviye alçalır. Seviyenin yüksek olduğu yıllarda gölün yüzeyi de geniştir. Nitekim 1880 ile 1908 arasında göl seviyesi 3 metre kadar yükselmiş ve yüzeyi de 1/5 kadar genişlemiştir.

Eskiden Hazar'la Aral birleştiği zaman bu denizle Hazar denizi arasındaki irtibat bugün terkedilmiş olan Uzboy vâdisi üzerindendi. Hazar denizinin seviyesi alçalmaya başladığı zaman, seviyesi yüksek olan Aral denizinden Hazar denizine doğru aynı yoldan bir akış meydana geldi. Bazı coğrafyacılar bunu, Aral gölünün bir ayağı mahiyetinde telâkki etmektedir.

Orta Asya'nın en büyük gölü olan **Balkaş Gölü** (takriben 23.000 km²) Batı Türkistan'ın bir parçası olan Kazakistan'ın hudutları içerisinde bulunmaktadır. Marmara denizinin iki misli büyüklüğünde olan bu göl az derin olup, en derin yeri 20 m'yi bulamamaktadır. Bundan dolayı kurak ve yağışlı senelerin birbirini takip edişi gölün seviyesi ve sahası üzerine hissedilir surette tesir yapmaktadır. Gölü besleyen en mühim akarsu İli'dir. Eriyen buzullar ile beslenen bu nehirde suların bol olduğu mevsim yazdır. Gölün ayağı olmadığı halde sular tatlıdır. Balık itibariyle fakir olan göl, kıyılarına nüfus çekememiştir. Çöl ve çölleşmeye yüz tutmuş bozkırlarla kaplı çevresinde topraklar umumiyetle verimsizdir. Yapılan araştırmalar Balkaş'ın hiçbir zaman Aral denizi ile birleşmediğini meydana çıkarmıştır.

Ala dağların arasında yer alan **Issık Göl,** 1609 m. irtifada olup bahis konusu dağlardaki buzullardan kaynaklarını alan sularla beslenmektedir. Bu suların üç ay kadar donmasına ve Ekim ayından itibaren gölün kenarının karla kaplı olmasına rağmen göl, kışın donmaz. Bundan dolayı "Sıcak Göl" adı verilmektedir. Takriben 6200 km²'lik bir saha kaplayan gölün uzunluğu 175 km. kadar olup en geniş yeri 55 km, derinliği de 702 m. dir. Suyu, yarı tatlı yarı tuzlu olan gölde çok miktarda balık vardır.

Göl bakımından zengin bir memleket olan Türkiye'de büyük ve küçük bütün göllerin kapladığı saha takriben 9500 km² dir. Bunların içinde en ehemmiyetlileri Van gölü, Tuz gölü, Beyşehir gölü, Eğridir gölü ve Marmara bölgesindeki göllerdir.

Van Gölü Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat - Van bölümünde kendi adını taşıyan kapalı havzanın ortasında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği

1646 metre olup, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır en geniş yer Tatvan ıla Bendimah ağzı arasındadır (125 km) Kuzey - Güney istikamet ndek, genişliği, yer yer değişmektedir Bu yönde en geniş yeri 75 km kadardır Gölün en derin olduğu yerler güney kesimlerıdır Gölün yüzölçümü 3765 km²'dır Bundan dolayı çevresinde oturanlarca "deniz" diye adlandırılır.

Van Gölü, tuzlu göller grubuna dahildir Tuzluluk nisbeti binde 22 4 kadardır Suların sıcaklığı bakımından Van gölü orta kuşak göllerinin sıcaklık hususiyetlerini haizdir Yazın yüzeyde sıcaklık 21°'ye çıkar kışın yüzey epeyce soğur ve hattâ tuzluluk nisbetinin az olduğu kıyılarda su donar.

Türkiye'nin ikinci büyük gölü olan ve yüzölçümü 1620 km²'yi bulan **Tuz Gölü** 900 m yükseklikte, derinliği pek az olan bir göldür En derin yeri iki metre kadardır Gölün sahası mevsimden mevsime ehemmiyetli değişıklikler gösterir Dünyanın en tuzlu göllerinden biri olan bu gölde tuzluluk binde 329'dur.

Orta Toroslar'ın kuzeybatı kısmında yer alan Beyşehir, Suğla ve Eğridır-Hoyran gölleri etrafı yüksek dağlarla çevrilmiş çanakların alçak kısımlarını işgal etmektedir ler Bunlar esas itibarile kırılmalar neticesi teşekkul etmiş olmakla beraber bunda karstik (kalkerin erime hususiyetleriyle ilgili) olayların tesiri de olmuştur umumiyetle az derin olan bu göllerin suları tatlıdır.

Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları :

Türkiye Kuzey Yarımküresinin orta iklim kuşağında ve bu kuşağın güney kısmında yer almaktadır Eski Dünya denilen Asya Avrupa ve Afrika'nın hemen hemen ortasında bulunan Türkiye, tarihin her devresinde Akdeniz âlemi ile Ortadoğu Hint ve Çin arasında bir köprü vazifesini görmüştür Her ne kadar Türkiye'de iklimler denizin kenarından içeri doğru bir kara iklimi özelliği kazanırsa da memleketimizde ne Kuzey Kutbuna civar olan yerlerdeki iklimler gibi çok soğuk kara iklimleri, ne de Arap Yarımadası'nda olduğu gibi çok sıcak ve kuru iklimler vardır Türkiye Akdeniz havzasının doğu ucunda bulunmakla beraber bu havzada hüküm süren bütün meteorolojik hâdiselerin az çok tesiri altında kalır Memleketimiz aynı zamanda kuzeyden kutup ve kutba civar bölgelerin, güneyden de çöl kuşağının atmosfer hâdiselerinden müteessir olur.

Marmara, Avrupa ve Asya kıtalarını birbirine bağladığı gibi boğazlar vasıtasıyla Karadeniz memleketlerini Akdenize ve bu iç denizle de dış âleme bağlamaktadır Eskiçağ, Ortaçağ ve hatta Yeniçağın başına kadar Uzak Doğu'yu, Hint âlemini Orta Asya'yı, İran', ve Mezopotamya'yı Akdeniz'e bu arada Avrupa'ya bağlayan mühim ticaret yolları Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarından geçiyordu Bu mühim kara ticaret yollarının sonunda İskenderun Trabzon, İstanbul, İzmir gibi ehemmiyetli liman ve şehirler bulunuyordu Yeniçağ'dan itibaren deniz ve okyanus yollarının bulunması ve 19 asrın sonunda Süveyş kanalının açılması, kenarda kalan Türkiye'nin zararına olmuşsa da, hâlen Türkiye Karadeniz'in kuzey ve kuzeybatısında yer alan Sovyetler Birliği ile Karadenizde kıyısı olan diğer devletleri Akdeniz ve Ortadoğu'dan ayıran yegâne devlettir, bu bakımdan eşsiz bir coğrafî mevkie sâhiptir.

Türkiye'nin Yüzey Şekilleri ve Başlıca Bölgeleri :

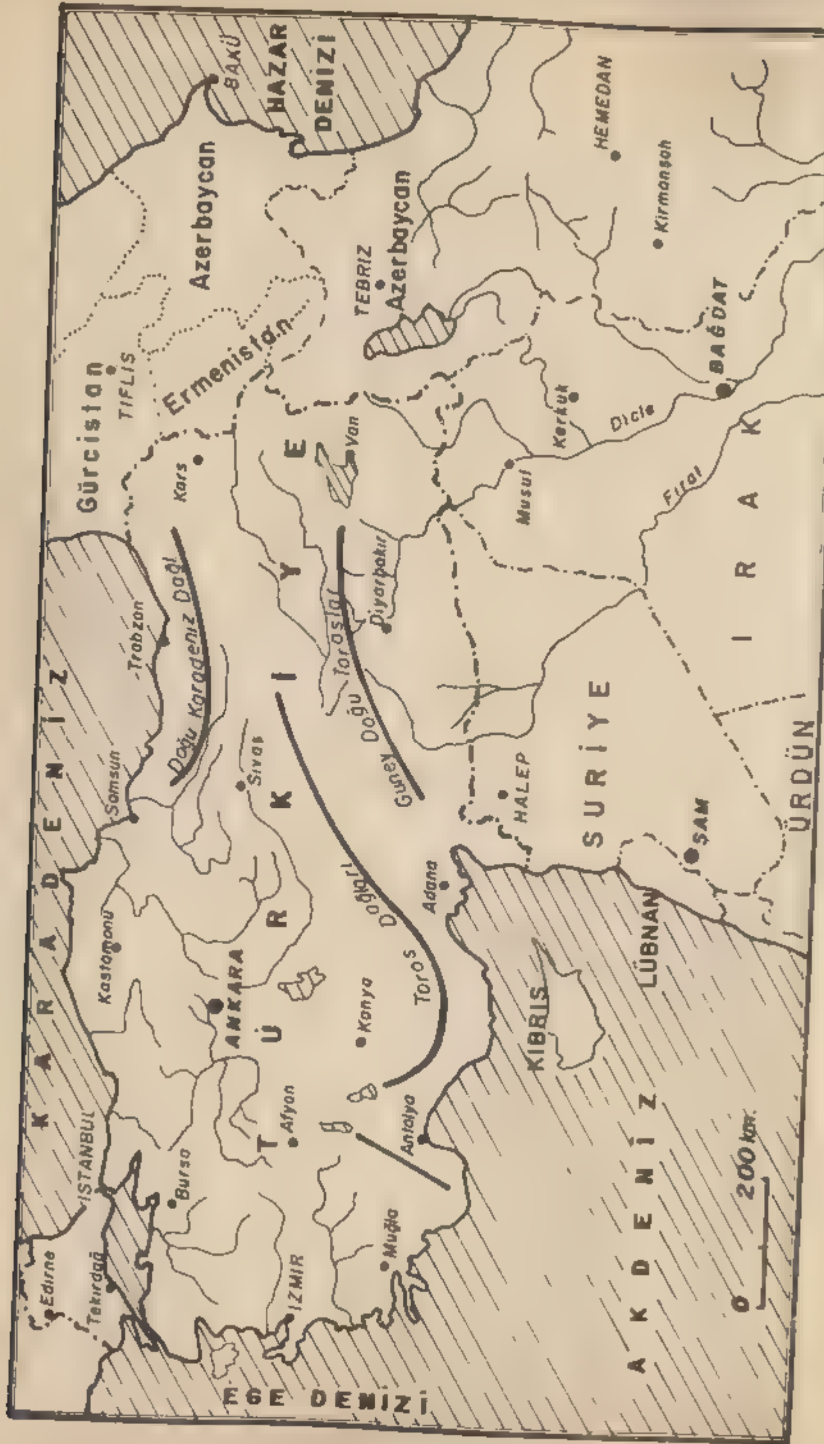
Türkiye ortalama yüksekliği fazla olan bir memlekettir (1130 metre) Hâkim olan yüzey şekilleri dağlar ve yaylalardır Bütünüyle batıdan doğuya doğru yükselen Anadolu yarımadasının iç kısmı geniş bir yayla olup kuzey ve güneyde yüksek dağlarla çevrilmiştir Bu sonuncular batıda olduğu gibi doğuda da düğümlenerek Doğu Anadolu yüksek bölgesini meydana getirmiştir Marmara bölgesinin bir bölümünü teşkil eden Doğu Trakya kuzeyde Istranca ar güneyde **Ganos** ve Koru dağı kütlesi, batıda Rodop kütlesi ile çerçevelenmiştir. Meriç-Ergene havzası bu çerçevenin ortasında kalır Türkiye yüzey şekilleri bakımından, Kuzey Anadolu sıradağları Güney Anadolu sıradağları (Toroslar), bu ikisi arasında kalan İç Anadolu dağ ve yaylaları, Doğu Anadolu yüksek bölgesi, Güneydoğu Anadolu, yarımadanın batısını teşkil eden Ege ve Marmara bölgeleri ve Doğu Trakya bölgesi gibi kısımlara ayrılır

Anadolu yarımadası Marmara ve Ege kıyılarında göze çarpan girinti ve çıkıntılarına rağmen Akdeniz bölgesinin en kütlevi olanlarından biridir Doğu batı istikametinde bir dikdörtgen şeklinde uzanan Türkiye'nin batı cephesi bütünüyle parçalanmış olup, deniz derin körfezler halinde karanın içine doğru sokulmuştur. Bu parçalanma Marmara bölgesinde daha fazladır Fakat Anadolu yarımadasının [illegible] kuzey ve güney kıyıları fazla parçalanmış değildir Anadolu'da kara [illegible] doğuya doğru artmakta ve en büyük değerini Karaköse civarında bulmaktadır. Anadolu'da bir taraftan mesafe diğer taraftan yüksek dağ sıralarının meydana [illegible] mânia iç kısmı civar denizlerin tesirinden mahrum etmektedir. Ayrıca yüzey şekillerinin umumî vaziyeti Anadolu'da kara tesirini arttırmaktadır. Türkiye'de deniz seviyesinden az yüksek ovalarla alçak yaylalar nisbeten az, buna karşılık yüksek yaylalarla orta yükseklikteki dağlar fazla saha işgal etmektedir. Memleket bütünüyle muhtelif menşeli dağ ve yaylalardan müteşekkildir. Bu sonuncular muhtelif irtifalarda görülmektedir. Meselâ İstanbul civarında 120-140 m. Ergene havzasının kuzey ve kuzeydoğu kenarında 200-250 m. Güneydoğu'da Suriye hududu civarında 400-500 m. etrafında, İç Anadolu'nun batı kısmında, Eskişehir-Kütahya arasındaki yaylalar bölgesinde 800-1000 m. civarında, Ankara - Konya arasındaki 1250 - 1400 m.ler arasında bulunmaktadır. İç Anadolu'da muhtelif yüksekliklerde rastlanan bu yayla yüzeyleri muhtemel olarak, değişik irtifalardaki mevzii taban seviyelerine göre teşekkül etmiş eski aşınma yüzeyleridir. Aşınma yüzeyleri [illegible] sahalar çevreye nazaran daha az parçalandıkları halde çevrede olanlar, meselâ Marmara bölgesinde olduğu gibi, yeni aşınma devresinde kenarlarından iyice parçalanmışlardır.

Türkiye'nin yüzey şekilleri, şu şekilde hülâsa edilebilir.

1- Türkiye bütünüyle çok büyük bir kısmı dağ ve yaylalardan müteşekkil yüksek bir memlekettir. Fakat yüzey şekilleri bakımından kenar ve iç kısmında bulunan ovalar da mühim bir yer tutmaktadır (Şekil 11).

2- Yaylalar iç kısımda, bilhassa Orta ve Doğu Anadolu'da geniş sahalar kaplamaktadır. Buralarda mevcut olan dağlar ya yaylaların yüksek kısımlarıdır, yahut evvelden mevcut olanlara eklenmiş olan volkânik kütlelerdir. Meselâ İç Anadolu'da Kayseri etrafındaki yaylalara (ortalama irtifa 1100-1150 m.) 2800 m den hâkim

Şekil 11- Türkiye ve civar memleketlerin durumunu gösteren harita

olan Erciyes bunun güneybatısında bulunan Hasan dağı (3253 m.) Melendiz dağlar (batıdan doğuya doğru 2727 m., 2936 m.), 1250 m.lik bir alçak yayla üzerinde yükselmektedirler. Türkiye'deki yaylaların büyük bir kısmı aşınmadan meydana gelmiştir. Ayrıca, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da geniş sahalar kaplayan lav yaylaları da vardır. Karacadağ'ın etrafında, Diyarbakır ile Siverek arasında bulunan sahadaki lav yaylaları, bunun güzel bir misâlidir. Buna karşılık bünye düzlükleri mahduttur. Bunlar daha ziyade İç Anadolu'da Neojen sahalarında gelişmiştir.

3- Ovalar menşe itibariyle birbirinden farklıdır. Kuzey Anadolu kenar ovaları umumiyetle irili ufaklı deltalardır. Misâller: Doğu Karadeniz'de Bafra, Çarşamba ovaları ile Trabzon civarında Değirmendere deltası, Ege bölgesinde Bakırçay, Gediz, Küçük ve Büyük Menderes deltaları, Akdeniz'de Göksu deltası.

Marmara, Ege ve Akdeniz kenar ovaları daha karışık bir menşei hâizdirler. Gerçekten bu ovaların bir çoğu çöküntü havzalarının birikinti tabanlarıyla, bunların ön tarafında uzanan ve akarsularla denizin müşterek faaliyetleri neticesi meydana gelmiş olan taban seviyesi ovalarıdır

4- Memleketimizin diğer yerlerinde mevcut olmakla beraber, kuzey ve güney kısmında hâkim bir rol oynayan dağların büyük kısmı kıvrılma dağları olup karışık bir yapıy hâizdir. Umumiyetle simetrik yapılı bu dağların, Jura tipinde olanlar, Güneydoğu Anadolu'da ve mahdut sahalarda olmak üzere Marmara bölgesinin güneydoğusunda neojen (III. Zamanın ikinci devri) teşekkülâtını hâvi sahalarda görülmektedir. Diğerleri ehemmiyetli kırıkların meydana getirdikleri dağlarla İç ve Doğu Anadolu'da genç volkanik dağlardır. Memleketimizdeki dağ arın büyük kısmı Alp sistemine dahıldır.

5- Türkiye'de Birinci Zaman'dan Dördüncü Zaman'a kadar muhtelif yaş ve tabiatta kalker teşekküller vardır. Bunlar, memleketin her tarafında, bilhassa Toros sistemine dahil dağlarla Neojen yaylalarında geniş sahalar kaplamaktadırlar.

Görülüyor ki Türkiye, çeşitli aşındırma vetirelerinin faaliyeti neticesi meydana gelmiş muhtelif yaş ve tabiatta yüzey şekillerini ihtiva eden bir memlekettir.

Türkiye'nin İklimi :

Bilindiği üzere Türkiye 35° 50' ile 42° 06' Kuzey paralelleri arasında bulunan yarı kıt'a durumunda kütlevî bir Akdeniz yarımadasıdır. Memleketimiz, bütünü ile, Orta kuşak iklimler grubuna dâhildir. Bununla beraber coğrafî enlemin, denizlere yakınlık ve uzaklığı ve yüksekliği tesiriyle birbirinden az çok farklı iklim tipleri ayırt edilebilir Meselâ yarımadanın güney kıyılarındaki ovalarla (Çukurova ve bunun a Fethiye körfezi arasında kalan küçük çaptaki ovalar), deltalar (Göksu deltası ve daha küçük çaptaki deltalar) ve alçak yaylalar, bilhassa yaz devresinde, sıcaklık rejimi bakımından subtropikal kuşak sahasına girmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında her mevsimi yağışlı olan bir iklim vardır. Yarımadanın iç kısımlarına gelince; buralarda kara özelliği taşıyan iklim tipleri kendilerini göstermekle beraber, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu iklimleri Doğu Anadolu ikliminden farklıdır. Şöyle ki İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da bozkır iklimleri (Güneydoğu'da çöle mütemayil step iklimi) hakim olduğu halde, Doğu Anadolu'da, denizlerden uzaklık ve yükseklik tesiriyle yıllık sıcaklık farkı ehemmiyetli, kışları şid-

detli geçen ve karın toprak üzerinde kalma süresi uzun kara özelliği taşıyan bir iklim vardır. Türkiye'de iklim tiplerini ayrı ayrı ele alıp incelemeden evvel, onlara meydan veren iklim unsurlarını (sıcaklık, basınç, rüzgâr, yağış) kısaca gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Sıcaklığın Dağılışı: Türkiye'de yıllık ortalama sıcaklıkların değeri güneyden kuzeye ve güneybatıdan - kuzeydoğuya doğru azalmaktadır. İskenderun körfezi çevresinde ve Güneydoğu Anadolu'da 20° olan yıllık ortalama sıcaklık Göller çevresinde 17°, Ankara civarında 16°, Eskişehir havalisinde 15°, Bolu etrafında 14°'dir. Bu husus coğrafî enlemin tesiri dolayısıyledir. Bununla beraber yıllık ortalama sıcaklıkların dağılışında kara ve denizlerin dağılışı ile irtifaın da büyük rolü vardır. Türkiye'nin en sıcak yerleri güneydoğu ve güney kısmıdır: 18° ve daha fazla. Bunu Ege kıyılarıyla Marmara denizi kıyıları, Orta ve Doğu Karadeniz kıyıları takip etmektedir. En soğuk yerler Doğu Anadolu yaylaları olup buralarda ortalama sıcaklık 4-6° hatta bölgenin büyük bir kısmında 4°'nin altındadır.

Türkiye'de soğuk mevsimi temsil eden Ocak ayında ortalama sıcaklık umumiyetle güneyden kuzeye ve kıyılardan içerilere doğru gittikçe azalmaktadır. En soğuk yerler kütlevî bir yarımada olan Anadolu'nun iç kısmı ve bilhassa Doğu Anadolu yaylalarıdır. Kars-Erzurum-Karaköse üçgeni içinde kalan yaylalarda ortalama sıcaklık, bu ayda, 0° nin altındadır. Sıcak mevisimi temsil eden Temmuz ayında ortalama sıcaklık umumiyetle kıyılardan iç kısımlara doğru artar: Ege kıyılarında 24 ilâ 27° olan ortalama sıcaklık, iç kısımlarda, denizin tesiri hissedilmediğinden dolayı artmaktadır. İç Anadolu'da 22 ve 29 derece olan sıcaklık, güneydoğuya doğru artmakta ve bu bölgede 32 ile 34 dereceyi bulmaktadır. Temmuz ayında ortalama sıcaklıkların dağılışında denizlerden uzaklığın ve etrafı yüksek yayla ve dağlarla çevrilmiş çukur sahaların oynadığı rol çok büyüktür.

Yağışın Dağılışı ve Yağış Rejimleri :

Yıllık ortalama yağış miktarı umumiyetle çevrede iç taraftan daha çoktur. Dağlık sahalarda 1 m den fazla olan yağış meselâ Kuzey Anadolu dağlarıyla Toroslar'da, yer yer 2 metreyi bulmakta, hatta geçmektedir. Anadolu'nun iç kısmındaki dağlar da civar ovalardan daha fazla yağışlıdır. Bu hal, yağışın dağılışında yüzey şekillerinin büyük tesiri olduğunu göstermektedir. Bunun gibi Türkiye'yi geniş bir saha üzerinde kuzey, güney ve batıdan çeviren ılık denizlerin tesiri de ehemmiyetlidir. Bunların tesiri yalnız buharlaşma sahaları olmak dolayısıyla değil, fakat aynı zamanda batıdan doğuya doğru yer değiştiren gezici alçak basınçların geçiş yeri olmaları ve nihayet bizzat bu denizlerin sıcaklık bakımından müsait kısımlarının mevziî alçak basınçların teşekkülüne imkân vermeleri dolayısıyledir. Diğer taraftan Türkiye'yi çeviren denizler, kara kütlelerine göre, ılık sahalar olduğundan hava kütlelerini kararsız bir hale getirmektedirler. Bütün bunlar, kenar bölgelerde yağışın fazla olmasının âmilleridir.

Türkiye'de yağışın dağılışında en önemli unsur yüzey şekilleridir. Kuzey ve güneyde yüksek kenar dağları nemli rüzgârları tutarak bunların içindeki su buharının büyük kısmı, iç tarafın zararına yağış halinde bırakırlar. Güney Anadolu da Kuzey Anadolu gibidir. Buna karşılık Ege bölgesi, yüzey şekillerinin hususiyeti dolayısıyla

(bilindiği üzere bu bölgede batı-doğu istikametinde uzanan geniş vâdiler, ehemmiyetli dirsekler meydana getirmeksizin iç tarafa doğru sokulmaktadırlar) nemli rüzgârlar içerilere kadar girdikleri gibi Ege denizinden geçen gezici alçak basınçlar da bu olukların uzandıkları sahada iç taraflara kadar tesirlerini hissettirirler. Buna karşılık Trakya'nın kuzeydoğusundaki Istranca dağları bu yönden esen nemli rüzgârların Ergene havzasına girmesini kısmen önlerler. Trakya'nın güneybatı kısmındaki dağlar Güney Anadolu'da olduğu gibi, yüksek bir dağ sırası teşkil etmediğinden iç kısım güney ve güneybatıdan gelen nemli ve ılık rüzgârların ve kısmen de Boğazlardan geçen gezici alçak basınçların tesiri altındadır.

Memleketimizin hemen her tarafında soğuk mevsim (sonbaharın bir kısmı, kışın tamamı ve ilkbaharın bir kısmı) sıcak mevsimden daha yağışlıdır. Yaz mevsimi Akdeniz ikliminin hâkim olduğu Güney Anadolu kıyı bölgesiyle Ege'de ve bu iklimin bozulmuş bir şekli olan Suriye ikliminin yayılış sahası içine giren Güney Anadolu'da kuraktır. Gerçekten Antalya ve İzmir'de yıllık ortalama yağış tutarında yaz mevsiminin payı ancak % 3, Diyarbakır'da ise % 2'dir. Marmara bölgesine doğru yaz yağmurlarının payı artmaktadır (İstanbul'da % 13, Edirne'de % 20). Her mevsimi yağışlı olan Doğu Karadeniz bölgesinde ise % 20'yi bulmaktadır. Burada en yağışlı mevsim sonbahardır (% 35). Yaz yağmurlarının hâkim olduğu bölge Kars, Ardahan yaylalarıdır (Kars'ta yıllık ortalama yağışın % 36'sı yaz yağışlarıdır). İç Anadolu'ya gelince burada yağış azamisi ilkbahar ve kışa isabet eder (Ankara'da ilkbahar yağışları % 36, kış yağışları % 28'dır).

Memleketimizde soğuk mevsim, bilhassa kış, bazı bölgelerde (Marmara bölgesi, Batı Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu) kar yağışlıdır. Yağan karın toprak üzerinde kalma müddeti coğrafî âmillerin (iklim ve yüzey şekilleri) etkisi altındadır. Batı ve bilhassa Güney Anadolu kıyılarında kar pek seyrek yağar. Meselâ Antalya'da bazı seneler kar yağar, fakat karın toprak üzerinde kaldığı müddet bir günü bulmaz. İzmir'e de senede birkaç gün düşen kar, sıcaklık uzun zaman sıfır derecenin altına inmediğinden, toprak üzerinde fazla kalamaz, erir. Kuzeye doğru çıkıldıkça karla örtülü günlerin sayısı artmaktadır. Marmara havzasında karla örtülü günlerin sayısı, ortalama olarak, yüksek dağlar hariç, 11 gün kadardır. Yarı kara özelliği taşıyan Trakya'nın iç kısmında bu müddet ortalama olarak Marmara kıyılarındakinin üstündedir. Çorlu'da 13 gün, Lüleburgaz'da 12 gün, Edirne'de 19 gün kadar. Kar Karadeniz kıyılarına Marmara kıyılarına nisbetle daha fazla yağar (15 günün üstünde). Bunun gibi kıyılardan içeri doğru gidildikçe de ortalama karla örtülü günler sayısının artmakta olduğu görülür. İç Anadolu'da karlı günler sayısının artışı üzerine tesir eden unsur sıcaklıktır. İç Anadolu ile Doğu Anadolu'da soğuk mevsimdeki yağış o kadar ehemmiyetli değildir. Fakat sıcaklık düşük olduğu için bilhassa Doğu Anadolu'da kar uzun müddet toprağı örter. Meselâ karla örtülü günler sayısı ortalama olarak Kayseri'de 40, Sivas'ta 71, Erzurum'da 120 gündür.

Basınç ve Rüzgârlar: Türkiye, coğrafî mevkii itibariyle kuzey ve kuzeybatısındaki soğuk hava kütleleriyle güneyinde bulunan sıcak hava kütlelerinin tesiri altındadır. Memleketimizde rüzgâr istikametler, her mevsimde değişik olmakla beraber, kış mevsiminde daha ziyade Anadolu'nun iç kısmından kenarlara doğrudur. Bunda iç kısmın çevredeki denizlerden daha soğuk olmasının tesiri vardır. Fakat

Anadolu'yu çevreleyen denizler ve karalar üzerinde basınçlar sabit olmadığından rüzgâr istikametleri de bunlara alâkalı olarak sık sık değişir.

Yaz mevsiminde Türkiye üzerinde ve etrafında basıncın dağılışı kışa nazaran daha muntazamdır. Gerçekten bu mevsimde kuzey yarım küresinde subtropikal yüksek basınç (Asor'lar yüksek basıncı) sahasını genişleterek Avrupa'da Karpatlar'a kadar uzanır. Buna mukabil çok sıcak olan Ön Asya bir alçak basınç sahasıdır (Alçak basıncın merkezî kısmı Batı Pakistan, Afganistan ve İran yaylasının doğusudur). Şu halde rüzgârın umumî istikameti memleketimiz üzerinde kuzeybatıdandır.

Bunlardan başka memleketimizde, bilhassa yaz mevsiminde, kara ve deniz meltemleri vardır. İzmir'de denizden karaya doğru esen İnbat bunlardan biridir. Ayrıca Karadeniz ve Akdeniz kıyı bölgelerinde de deniz ve kara meltemleri vardır.

Türkiye'nin İklim Bölgeleri :

Memleketimizde, bilhassa sıcaklık ve yağışın yıllık seyri bakımından çeşitli iklim tipleri vardır. Bunlardan Akdeniz ikliminde umumiyetle yazlar sıcak ve kurak, kışlar yağışlı ve ılık geçer. Bu iklim memleketimizin Akdeniz kıyılarıyla Ege bölgesinde ve yazların kurak geçtiği yıllarda, kısmen Marmara bölgesinde görülür. Bölgenin güney ve güneydoğu kısmında batı doğu istikametinde uzanan ve karaların içine doğru iyice sokulmuş bulunan körfezler (Gemlik ve İzmit körfezleri) bu iklimin tesirini içerilere kadar götürürler. Dağ sıralarının uzanışı da buna yardım eder. Bunlar kuzeyden esen serin rüzgârlara engel olurlar. Marmara bölgesinde bu iklimin yayılış dağlara bağlıdır. Kıyıya paralel olan Toros dağları Akdeniz ikliminin iç kısımlara yayılmasına bir engel olduğu halde Ege bölgesinde kıyıya dik olarak açılan büyük vâdiler (Bakırçay, Gediz, Küçük ve Büyük Menderes vâdileri) bu iklimin içerilere doğru yayılmasını kolaylaştırırlar. Bu iklime misâl olarak Ege bölgesinde İzmir, Manisa ve Aydın, Akdeniz bölgesinde ise Antalya ve Adana gösterilebilir. Yağış rejimi bakımından Güneydoğu Anadolu bölgesi bütünüyle Akdeniz yağış rejimine benzerse de burada yağış daha azdır.

Anadolu'nun güney kıyı kuşağında hüküm süren Akdeniz iklimi Toroslar ve doğuda Amanoslar dolayısıyla içerilere sokulamaz. Bitki örtüsü bunu açıkça göstermektedir. Güneydoğu Anadolu yaylaları çoğunlukla bozkırdır. Buralarda sıcaklık ve yağışın yıllık dağılışı değişiklik gösterir. İç Anadolu'da yaz mevsimi umumiyetle kurak, soğuk mevsim yağışlı olmakla beraber yağış âzamisi ilkbahara rastlar (Ankara ve Sıvas'ta en yağışlı ay Mayıs'tır). Güneydoğu Anadolu yaylalarında ise göze çarpan bir yaz kuraklığı vardır. Yağış umumiyetle Akdeniz kıyı bölgesindekinden azdır. Diyarbakır 487 mm, Urfa 452 mm. Yağıştan daha mühim olan yükseklik, kıyı dağları ve denizden uzaklık dolayısıyla kara özelliğinin artmasıdır. İç Anadolu'da kışlar soğuk, yazlar sıcaktır. Konya'da en soğuk ayın ortalamasıyla en sıcak ayın ortalaması arasındaki fark 24.3 derecedir. Adana'da ise bu fark ancak 18.5° dir. Güneydoğu Anadolu yaylalarında kışlar İç Anadolu'da olduğu kadar soğuk olmadığı gibi yazlar da çok sıcaktır. Urfa ve Mardin'de en soğuk ayın ortalaması ile en sıcak ayın ortalaması arasındaki fark 26°'yi geçmektedir.

İç kısımlarda görülen ve bitki örtüsü olarak bozkırın yaygın olduğu bu sahalardaki iklime umumiyetle bozkır iklimi denilmektedir. Her ne kadar İç Anadolu ve Do-

ğu Anadolu'nun alçak kısımlarında (etrafı yüksek dağ ve yaylalarla çevrilmiş havzalarla alçak yaylalarda) ve Güneydoğu Anadolu'nun alçak yaylalarında bozkır, hâkim bitki örtüsü ise de bu üç bölgede iklimi teşkil eden unsurların özellikleri aynı değildir. Her üç bölgenin iklimi de kara hususiyeti taşımasına rağmen en sıcak ve en soğuk aylar birbirinden farklıdır. Güneydoğu'nun alçak yaylaları yazın çok sıcak (Diyarbakır ve Urfa'nın Temmuz ortalaması 30°'nin üstünde) ve kışlar ise serindir (Diyarbakır'ın Ocak ortalaması 1.5° ve Urfa'nınki 5.0°). Buna karşılık İç Anadolu'da Konya'nın Ocak ortalaması -1.2°, Sıvas'ın -4.2°, Erzurum'un ise -8.6°'dır. Burada yaz aylarının ortalama sıcaklıkları 20 dereceyi bulmaz. Yağışın yıllık dağılışı da farklıdır. Güneydoğu'da azamî kışa isabet ettiği halde, İç Anadolu'da ve Doğu'da ilkbahar yağmurları, kuzeydoğuya doğru ise yaz başlangıcı yağmurları hâkim olur (Kars'da en yağışlı aylar Mayıs ve Haziran'dır). Kars ve Ardahan yaylalarında yaz mevsimi yağışlı olduğu için ot cinsinden bitkiler, İç Anadolu'da olduğu gibi kuraklıktan zarar görmezler. Her mevsimi az çok yağışlı olan bu yaylalarda bozkır kaybolur. Kuzey Anadolu bölgesinde yağış âzamisi sonbaharda olmak üzere her mevsimi yağışlı, denize yakınlık dolayısıyle, bütün mevsimleri ılık geçen bir iklim tipi vardır. Karadeniz bölgesinde batıya doğru gidildikçe yağış âzamisi sonbahardan kışa doğru kaymaktadır. Şile'de sonbahara isabet etmekle beraber kış yağışlarının nisbeti de yüksektir. Fakat Marmara'nın doğusunda İzmit'teki gibi en yağışlı mevsim kıştır. İstanbul'da yaz mevsimi, diğer mevsimlerden daha az yağışlı, fakat kurak değildir. Bursa'da da durum böyledir. Fakat batıya doğru gidildikçe Akdeniz'in tesiri göze çarpmaktadır. Marmara bölgesinde kışlar oldukça soğuk geçer. Bunda bölgenin kuzeye açık oluşunun tesiri vardır. Bununla beraber İzmit ve Gemlik körfezlerinin kuzeyden dağlarla soğuk rüzgârlara karşı kapalı oluşu buralarda Akdeniz iklimini hatırlatan mevzii iklim tipleri yaratmıştır. Kocaeli dağları ile Samanlı dağlarının mahfuz yerlerinde zeytin yetişebilmektedir. Trakya'da kıyılardan içeri doğru gidildikçe Akdeniz ve Karadeniz iklim tipleri bozulmakta, bunların yerini kara özelliği taşıyan iklim tipi almaktadır. Edirne'de yıllık sıcaklık farkı 22.5 dereceyi bulur.

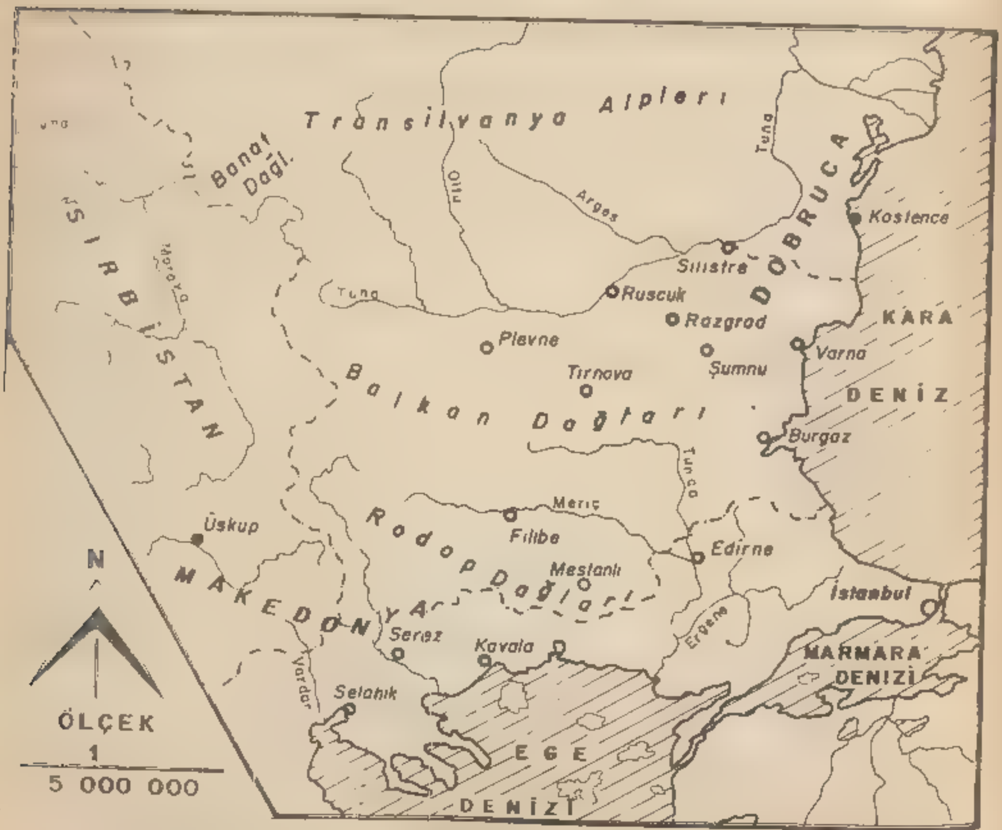
Bitki Örtüsü: Türkiye'de iklim tipinin mâhiyeti ne olursa olsun esas bitki örtüsü ormandır. Eğer orman bugün her tarafta görülmüyorsa bunun sebebi tahribe uğramış olmasıdır. Eski bir iskân sahası olan Anadolu'da ormanlar, nesiller boyunca yakacak temini ve tarla elde etmek için tahrip edilmiştir. Doğu, güneydoğu ve İç Anadolu ile Trakya'nın iç kısmının çıplaklığı bu şekilde izah edilmektedir. Ormanın şu yahut bu sebepten tahrip edildiği yerlerde makî (yaz kış yeşil kalan çalılık) ve iç kısımlarda bozkırlar meydana gelmiştir.

Topraklarımızın % 13.5'i kadarını kaplayan ormanlar (çalılıklar ve makî dahil) memleketin çeşitli bölgelerine dağılmış bulunmaktadır. Bol yağışlı Karadeniz bölgesinin kıyı dağları ormanlarla kaplıdır. Tahribe uğramayan yerlerde orman, deniz seviyesinden başlar ve takriben 2000 m ye kadar çıkar. Bunun üstünde kalan sahalarda yerini otlaklara bırakır. Ormanın 1000-1200 m ye kadar olan alt kısmı daha ziyade gürgen, kayın, meşe, kestane gibi yaprakları döken ağaçlardan, üst kısmı ise umumiyetle iğne yapraklı ağaçlardan (köknar, sarıçam, ladin) müteşekkildir. Bölgedeki dağların daha yağışlı kuzey yamaçlarında orman güney yamaçlarında olduğundan sıktır. Dağların kuzey yamacında nem seven ormanlar bulunur. Mar-

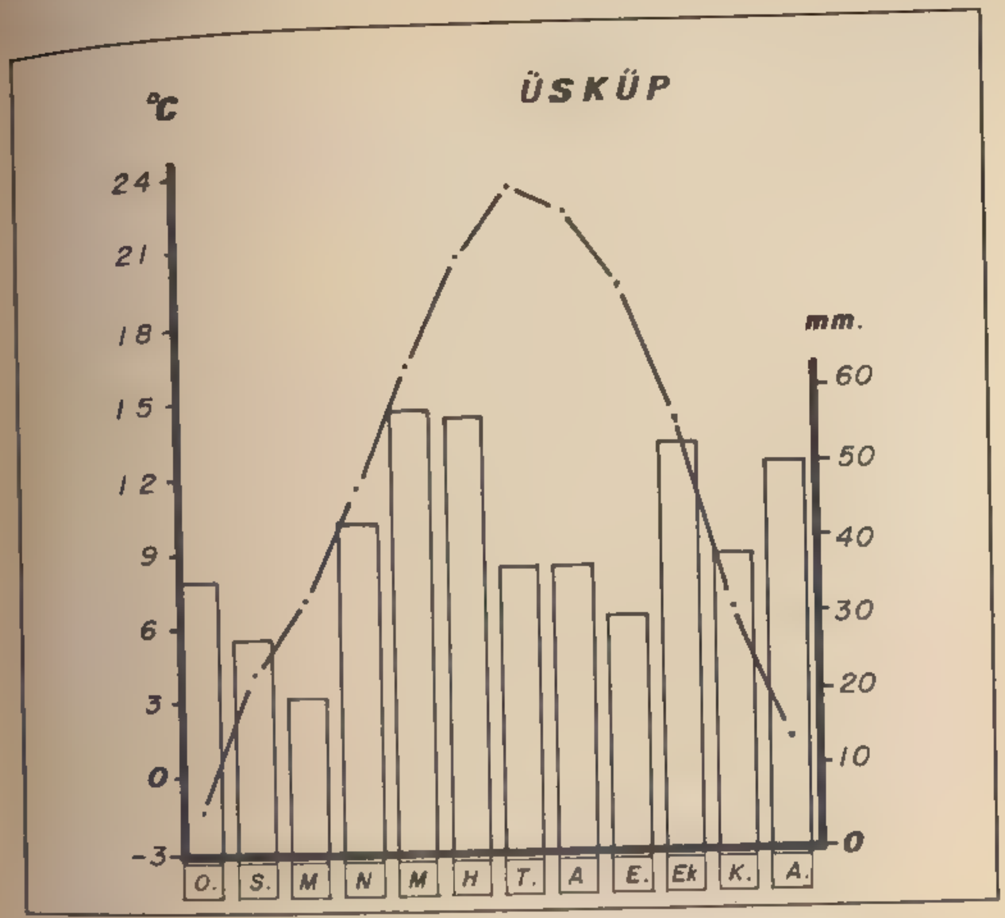
mara bölgesinde de orta yükseklikteki dağlarla (Istranca dağları, Kocaeli dağları ve Samanlı dağları), yüksek kısımları dışında Uludağ, kayın, meşe ve gürgen karışığı ormanlarla kaplıdır. Dağ sıralarının yüksek kısımları ile iç kesimlerinde ise çam ormanları görülür. Ege ve Akdeniz bölgelerinin hâkim bitki örtüsü yine ormandır. Orman, Ege'de batı-doğu istikametinde uzanan oluklar boyunca içerlere kadar sokulmaktadır.

Balkan Yarımadasında Türkler'in Bulundukları Yerlerin Coğrafyasının Ana Hatları :

Türkler 1389'da Kosova meydan muharebesini kazandıktan sonra adalarla Dalmaçya kıyılarındaki şehirler ve kuzeybatıda Hırvatistan'ın Slovenya ve dağlık böl-

Şekil 12 - Balkan Yarımadası'nda Türkler'in oturdukları yerleri gösterir harita.

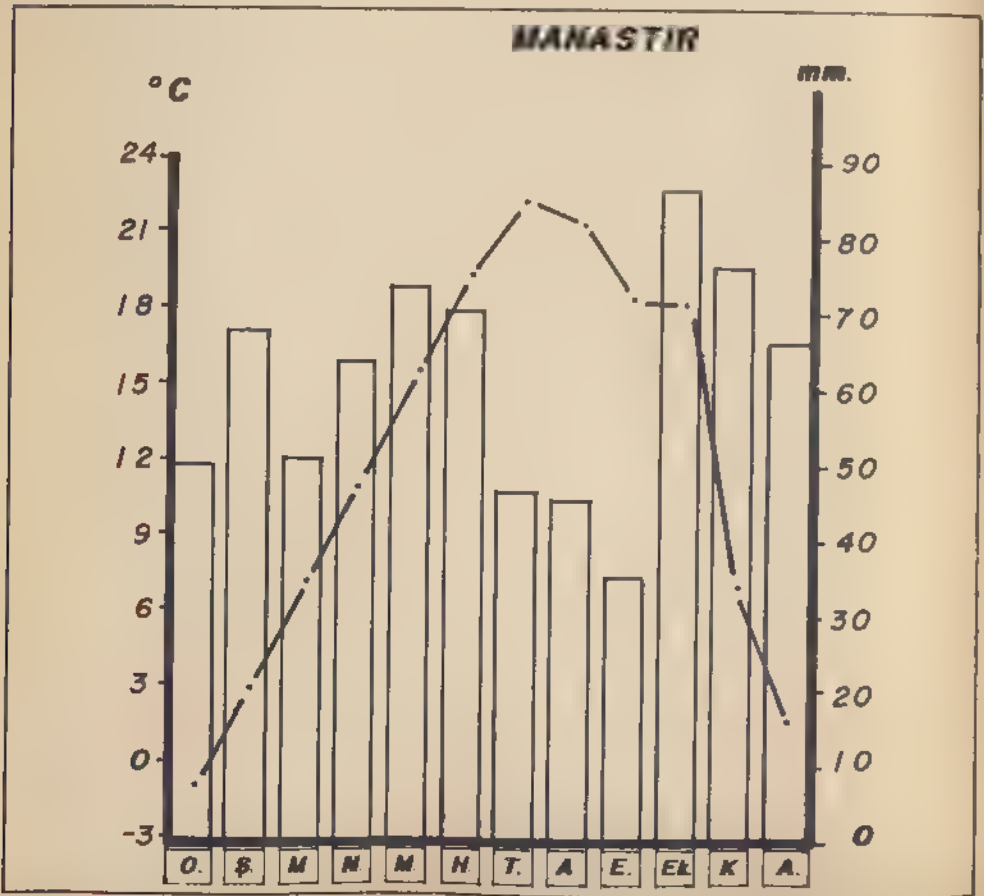

Şekil 13- *Üsküp'ün iklim diyagramı. Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.*

gesi hariç, bütün yarımadaya hâkim oldular. Balkanlar'a hükmeden Türkler yarımadanın üç bölgesine yerleştiler. Buraları Makedonya, Doğu-Kuzeydoğu Bulgaristan ve Trakya'dır. Bununla beraber İmparatorluğun bir parçası olan Balkanlar'da 1912-1913 harbine kadar, dağınık olarak birçok yerlerde bulunuyorlardı. Balkan harbinden sonraki göçler Türk nüfusunun azalmasına yol açtı. İstiklâl Savaşı ve İkinci Dünya Harbi'nden sonraki mübadele ve göçler bunu tâkip etti. Bugün Balkanlar'da muhtelif yerlerdeki Türk azınlığı büyük kayıplara uğramıştır. Makedonya, Batı Trakya, Doğu ve Kuzeydoğu Bulgaristan bugün de Türkleri'n topluca yaşadığı bölgelerdir.

Yapı ve yüzey şekilleri bakımından Batı Anadolu'ya benzeyen Makedonya, dağlık kütleler ve havzalar halinde parçalanmış bir bölgedir. Büyük bir kısmının sularını Vardar ve kolları boşaltır. Bölgeyi başından sonuna kadar boyuna kateden Vardar nehri, yumuşak Neojen havzalarında geniş vâdiler, ara yerlerdeki sert taşlardan meydana gelmiş eşiklerde de dar ve derin boğazlar açmıştır. Üsküp havza-

sında geniş olan Vardar vâdisi, Tikveş'in güneydoğusunda Demirkapı'da dar bir boğaz içinde akmaktadır. Boğazın uzunluğu 19 km'dir. Batı-doğu doğrultusunda yer yer 45-50 km. genişliğinde olan Üsküp-Tikveş Neojen havzası ortalama irtifaı 1600-1800 m. olan yaylalar ve bunlar üzerinde yükselen sırtlarla (2000-2500 m.) çevrelenmiştir. Batı Makedonya'da yukarı Vardar bölgesindeki billurî kütleler bu akarsu ve kolları tarafından parçalanmıştır. Yüksek kısımlarda Dördüncü Zamandaki mevzi buzulların izleri görülür. Aradaki çukur alanlar çöküntüler neticesi meydana gelmiştir. Muhtelif irtifalarda olan çukur sahaların bazıları göllerle kaplıdır. Ohrı gölü (695 m.) bunların en önemlisidir. Halen 270 kilometre karelik bir saha kaplayan Ohrı gölünün en derin yeri 280 m'dir. Presba çukurluğunun çok muhim bir parçası da kendi adını taşıyan göl tarafından işgal edilmiştir. Presba gölünün derinliği 25 metredir. Bölgenin en büyük çukurluğu Manastır-Pirlepe olup 1000 kilometre karelik bir alan kaplamaktadır. Makedonya'da dağlık kütlelerin yönü ve yüksekliği Akdeniz ikliminin tesirlerini azalttığından Yunan Makedonyası'ndaki iklime nazaran, kara özelliği hâkim bir iklim vardır. Üsküp'te yıllık sıcaklık farkı ehem-

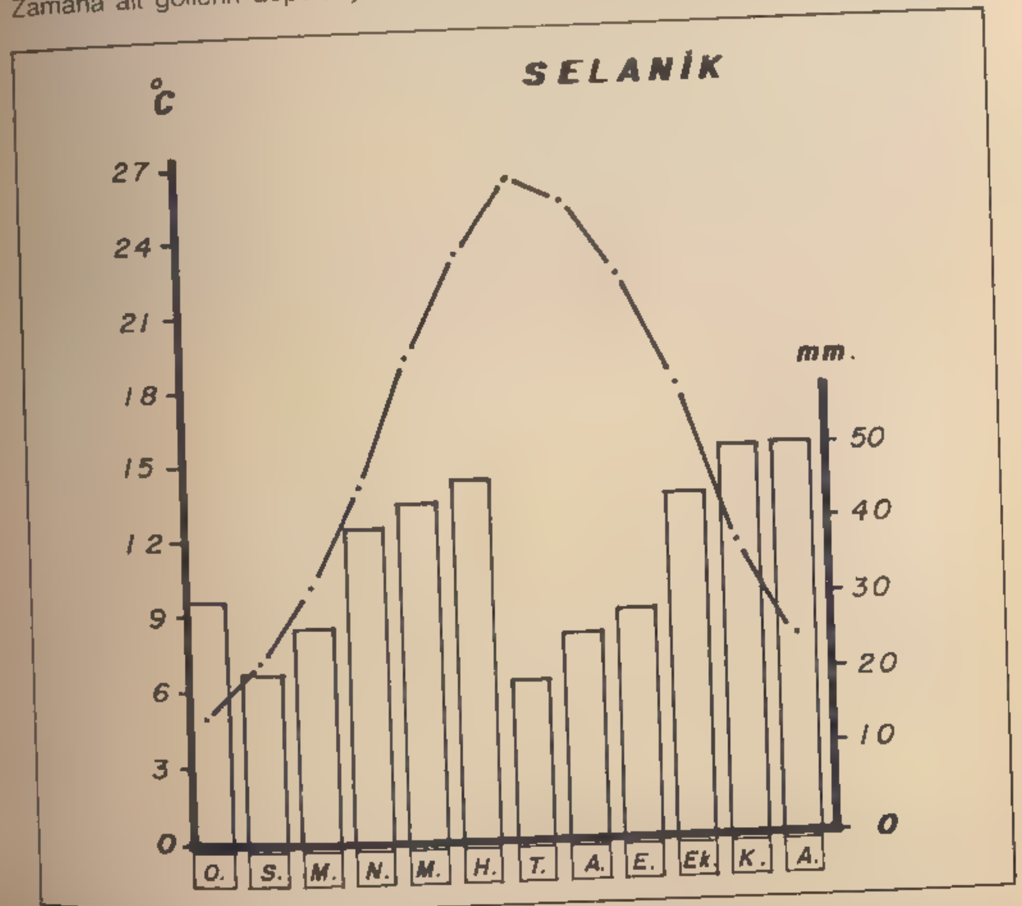

Şekil 14- *Manastır'ın iklim diyagramı, Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir*

miyetlidir. Yıllık yağış miktarı 450 mm. civarındadır (Şekil 13). Bu miktar daha güneyde, Manastır'da 674 mm. civarında olup bunun ancak % 15'i yazın düşer (Şekil 14). Bu da bölgenin güney kısmında Akdeniz tesirinin ehemmiyetli olduğunu göstermektedir. Bu tesir, Doğu Makedonya'da Vardar vâdisi boyunca daha bârizdir. Bunun güney kısmında yıllık yağış miktarı 400 mm. kadardır.

Bu iklim şartlarına tekabül eden bitki örtüsü ormandır. Yalnız orman örtüsü çeşitli tahriblere uğradığından, hâlen bölgenin ancak % 9'unu teşkil eder. Yüksek kısımlarda çamlar, aşağılarda yapraklarını döken ağaçlar, bunlar arasında da, kestanelikler geniş bir saha kaplamaktadır. Doğu Makedonya'da makı ancak Vardar vâdisi boyunca kuzeye doğru çıkmaktadır.

Makedonya gibi Batı Trakya'nın da büyük kısmı eski **sahrelerden** müteşekkildir. Bunlar tesviye edildikten sonra birçok defalar menşei danlı hareketlerle yükselmişler ve kırılmışlardır. Kırık yerleri Üçüncü Zamanın ikinci yarısı ve Dördüncü Zamana ait göllerin depolarıyla dolmuştur. Farklı aşınmalar neticesi sert **sahre**

Şekil 15 - *Selânik'in iklim diyagramı, Sıcaklık kesik çizgi ile, yağış sütunlarla gösterilmiştir.*

lerden meydana gelmiş olan havzaların çerçeveleri yüksekte kalmış ve yumuşak sahrelerden ibaret oldukları için iç havzalar, alçak kısımları teşkil etmişlerdir. Bu havzaların tabanları sonradan dolarak, ovaları meydana getirmişlerdir. Bir çoğu da kenarda bataklıklara meydan vermiştir.

Esas itibariyle eski bir kütle olan Rodop, batı-doğu istikametinde uzanan yüksek bir dağdır. Bulgaristan'a, Struma ile Aşağı Meriç arasında Ege ufuklarını kapamaktadır. Rodop dağının üst kısmı ile kenarları arasında esaslı fark vardır. Kütlenin kuzey, kuzeydoğu ve güney kenarları dar ve derin vâdilerle parçalanmış olduğu halde, üst kısmı aşınma yüzeylerinden meydana gelmiştir. Rodop dağlar Balkan yarımadasının en yüksek kısımlarını ihtiva etmektedir. Rila ve Pirin kütlelerinde yarımadanın en yüksek tepeleri bulunmaktadır. (Musulla Tepesi 2930 m). 2500 metrenin üstünde buzul gölleri vardır. Denizin yakınlığı dolayısıyla dağın iklimi sert değildir. Ocak ve Temmuz ortalama sıcaklıkları 0,6° ve 24,6°'yi geçmez. Oldukça yağışlı olan kütlede etekler ormanlarla, yüksek yerler otlarla kaplıdır.

Sredna Gora ile Rodoplar arasında batı-doğu, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde takriben 200 km uzunluğundaki Yukarı Meriç oluğunun tabanı, Tatarpazarcığı ile Türkiye hududu arasında 100 m ye kadar alçalmaktadır. Vâdi kıta içinde olmasına rağmen yaz mevsimi de Akdeniz iklimi karakterini hâizdir. Havzada ilkbahar ılık, sonbahar oldukça sıcak geçer. Deniz seviyesinden 160 metre yükseklikte olan Filibe'de yaz mevsimi sıcak (Temmuz ortalaması 23.5°), kışlar oldukça sert geçer. Filibe'de yıllık sıcaklık farkı 24°'dır. Kuzey ve bilhassa güneyde Rodoplar'la çevrilmiş olan Yukarı Meriç havzası fazla yağış almaz. Yıllık yağış ortalaması 535 mm. dir. Her mevsim yağışlı olmakla beraber âzamisi ilkbahara rastlar.

BİBLİYOGRAFYA

Almeida P. Camena, *Etats de la Baltique Russie*, (Géographie Universelle, Armand Colin), Paris 1932, s. 267 - 319

Ardel, Ahmet *Klimatoloji* (Genişletilmiş üçüncü baskı) İstanbul 1973. Eserde Türk Dünyasının muhtelif bölgelerine ait iklim bilgisi vardır.

Ardel Ahmet, *Jeomorfolojinin Prensipleri*, Fasikül I ve II, İstanbul 1968 ve 1971.

Atlaslar a *The Times Atlas of The World*, Cilt I ve II, 1958-59

b *Der Grosse Bertelsmann Weltatlas*, 1961

Birol Pierre - Dresch, Jean, *La Mediterrané et le Moyen orient*, Cilt I-II (Introduction aux études de Géographie) 1953-1956.

Blanc, André, *Géographie des Balkans* (Que sais-je serisi) 1965.

Bonterwetc K., Anger H., Schultg A., Wegener Georg, Rosinski, H., *Nordasien Zentral - und Ostasien*, (Handbuch der Geographischen Wissenschaft) s. 211-244

Chataigneau, Yves, - Sion, Jules, Mediterranée Péninsules *Méditerranéennes, pays Balkaniques*, (Géographie Universelle), 1934, s. 395 - 575.

Darkot Besim *Türkiye iktisadî coğrafyası*, İstanbul 1972.

Duran Faik Sabri, *Büyük Atlas*, İstanbul 1938

George P. *URSS Orbis Koleksiyonu* (Orta Asya'ya taalluk eden bahisler), 1962 Bu eserde Sovyetler Birliği'nin bulununa ait tabii, beşerî ve ekonomik bilgi ve geniş bibliyografya vardır.

George Pierre, *Géographie de la Population*, (Que sais-je serisi), 1967.

Grenard, Fernand, *Haute Asie*, Cilt VIII, 2 Kısım s. 235-377 (Géographie Universelle, Armand Colin) Paris 1929.

Hann J., *Handbuch der Klimatologie*, 1911, s. 313-326.

Reclus Elisée, *Nouvelle Géographie Universelle*, Cilt VI, l'Asie russe, 1881, s. 305-573.

Tanoğlu, Ali, *Ziraat Hayatı*, İstanbul 1968, c. I.

Tanoğlu, Ali, *İktisadî Coğrafya, Enerji Kaynakları* İstanbul 1971.

Woeikof A., *Le Turkestan Russe*, 1914, s. 360.

II. Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış

Nadir DEVLET

1. Demografi

XX. yüzyılın sona erdiği şu yıllarda Türk soyuna mensup topluluklar bir devamlılık arzeden ve Balkanlar'dan başlayarak Çin'in batı kısmına kadar uzanan değişik ülkelerin hükümran olduğu bölgede yaşarlar. Aynı soydan gelen bu topluluklar tarihî, coğrafî ve siyasî şartların yarattığı farklılıklar gösterirler. Ancak, Türk soyuna mensup toplulukları bağlayıcı unsurların oldukça güçlü olduğu da kabul edilmektedir. Bu Türkler'i iki ana gurupta incelemek mümkündür. İlkini Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi bağımsız devletlerde yaşayan Türkler; İkincisini ise siyasî bağımsızlığa sahip olmayan veya bulundukları ülkede azınlık durumunda olanlar teşkil eder. Birinci kategoridekiler dünya Türk nüfusunda takriben üçte birlik bir orana sahiptirler. Başka bir ifadeyle Türkiye'ye komşu olan (veya olmayan) ülkelerde yaşayan Türk soyundan toplulukların toplam nüfusu neredeyse Türkiye'dekilerden iki katı fazladır. Değişik ülkelerde yaşayan Türk topluluklarının nüfusları hakkında sıhhatlı bilgi almak mümkün olmamakla beraber dünyadaki Türkler'in sayısının 150 milyonu geçtiğini tahmin etmekteyiz. Bağımsız Türk ülkelerinde dahi yapılan nüfus sayımlarında kayda geçmeyenlerin bulunduğu düşünülürse diğer ülkelerin siyasî emeller dolayısıyla istatistikleri diledikleri şekilde neşr ettikleri de düşünülebilir. Ayrıca bazı ülkelerin çok seyrek veya hiçbir zaman nüfus sayımı yapmamış olmaları, yaptıkları takdirde de azınlıklar hakkında bilgi vermemeleri dünya Türk nüfusunu tespitte araştırmacıları hayli çıkmazlara götürmektedir.

Bu çalışmada resmî belgelerin bulunamadığı hallerde tarihî tahminlere dayanmak zorunda kaldık. Dünya demografik tablosu doğum ve ölümlerle etkilenmeyip

savaşlar, afetler ve göçler neticesinde de önceden tahmin edilemeyen değişikliklere uğramaktadır. Bu da bölgesel demografik araştırmaların ne kadar mühim olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde bazı hallerde her yıl değişen nüfus hareketlerini tespit etmemiz mümkün olmayacaktır. İç göçler dolayısıyla Türkiye'dek nüfus hareketlerinin dahi takibinde karşılaşılan zorlukların çok daha karmaşığı diğer Türk topluluklarının nüfuslarının tespitinde ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Türkiye Türkleri konusunda ülkemizde çok sayıda yayın bulunduğundan ana bilgiler vermekle yetineceğiz.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Türk soylular Balkanlar'dan başlayarak Çin'e kadar uzanan tarih, din ve dil gibi ortak değerleri paylaşan milletlerin yaşadığı bir bölgede yoğun şekilde bulunurlar. Burayı aşağıdaki 7 coğrafî bölgeye ayırmak mümkündür.

1. Balkanlar
2. Türkiye
3. İran
4. Kafkasya
5. İdil-Ural
6. Sovyet Orta Asyası ve Kazakistan (Batı Türkistan)
7. Şincang-Uygur Bölgesi (Doğu Türkistan)

Türkiye'nin dışında coğrafî bölgelerde yaşayan Türk toplulukları bulundukları siyasî sistemler, bazılarının Türkiye ile asırlardan beri olan kopukluklar vs. gibi sebeplerden kendi yazılı edebiyatların geliştirerek gerek dil, gerek adet, örf ve gerekse düşünce yapısı bakımından kendilerine has özellikler gösterirler. Zaman içinde bu topluluklar değişik boy adlarını kendi millî adları olarak benimsemişler ve yöresel millî benliğe kavuşmuşlardır. Türk soyundan olup da kendi millî adlarıyla bilinen topluluklar şunlardır :

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE (Nüfus kesafetine göre): Özbek, Kazak, Tatar, Azeri, Türkmen, Kırgız, Çuvaş, Başkurt, Yakut, Karakalpak, Uygur, Kumuk, Gagauz, Tuva, Karaçay, Meshet, Hakas, Balkar, Altay, Kırım Tatarı, Nogay, Şor, Karaim, Kundur, Kafkasya Türkmeni, Dolgan ve Kırımçak.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NDE : Uygur, Kazak, Kırgız, Salar(Salur), Şibe (Şive), Özbek ve Tatar.

AFGANİSTAN'DA : Özbek, Türkmen, Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Uygur;

İRAN'DA : Azerî, Kaşkay, Afşar, Şahseven, Kaçar, Karapapah, Hamse, Kengürlü, Türkmen vb.

Bunların dışında ise Irak, Suriye, Bulgaristan, Yunanistan gibi yabancı devletlerde bulunan ve ezici çoğunluğunu Türkiye Türklerinin teşkil ettiği Türk toplulukları bulunmaktadır. İkinci Bağımsız Türk Devleti Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti. Almanya, Fransa, Avusturya, Hollanda, Belçika gibi Avrupa ülkelerinde de asen Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkler bulunmaktadır. Dünyanın diğer taraflarında ABD, Kanada, Japonya, Avustralya, Finlandiya'da aslen Rusya Türkleri olan ufak Türk topluluklarına rastlanmaktadır. Avrupa'nın dışında ise Suudi Arabistan ve

Libya gibi ülkelerde de gerek Türkiyeli gerekse başka bölgelerden buralara yerleşen Türk soylular mevcuttur.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere dünyadaki Türk soyluların toplam nüfusu 140 milyonu geçmiş bulunmaktadır. (Bak Aş. Tablo) Bu nüfusun büyük bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yaşamaktadırlar.

DÜNYADA TÜRK NÜFUSU (1990 TAHMİNİ)

Türkiye (1990)	56 570 000
Yurt dışı T.C. Vatandaşları	2 377 871
SSCB (1989)	49 523 215
ÇHC(1990)	9 456 184
Afganistan	2 500.000
İran	24 000.000
Irak	2.000.000
Suriye	500 000
Kıbrıs	200 000
Bulgaristan	2 000 000
Romanya	140 000
Yunanistan	120 000
Yugoslavya	150 000
ABD	200 000
Diğer ülkeler	250 000
Toplam	**147.987.270**

TÜRKİYE: 1990 Yılı Devlet Plânlama Teşkilatı'nın tahminine göre Türkiye'nin toplam nüfusu 56 570 000'e ulaşacaktır. Türk ve müslüman toplulukların yoğun olduğu coğrafi bölgelerde rastlanan hızlı nüfus artışı Türkiye için de geçerlidir. 1985 nüfus sayımında 50 milyon olan Türkiye nüfusunun 1990 yılında 56.5 milyona ulaşmasını beklemek bu fenomenin göstergesidir. DPT'nin verilerine göre 1990 yılında 0-6 yaş gurubu arasındaki nüfus 9 862 000 veya genel nüfusun %17.43'üne, öğretim çağındaki 7-21 yaş gurubundaki nüfus ise 18 803 000 veya genel nüfusun %33.24'üne ulaşacaktır. Başka bir ifadeyle 0-21 yaş arasındaki gurup genel nüfusun %50.67'sini teşkil edecektir. Diğer topluluklarda olduğu gibi bu hızlı nüfus artışı Türkiye'ye de bir hayli sorunları beraberinde getirecektir. Zaten Türkiye şu anda dahi enflasyon, gelir dağılımındaki bozukluk ve işsizlik gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu sorunların hızlı nüfus artışıyla çözülmesi daha da güç hale gelecektir. Çünkü %50'nin üzerindeki nüfus ekonomiye hiçbir şekilde katkıda bulunmayan tüketici bir sınıftır. Emekliler, sıhhatçe özürlüler ve ancak ev işleriyle meşgul olanları bir yana bıraktığımız takdirde, 1989 yılında sivil iş gücü 18.680.000 idi ki, bu toplam nü-

fusun %33.2'sini teşkil etmektedir Çalışabılen insan gücünün %10.1'inin de işsiz olduğu duşunulurse bu oran daha da duşmektedir Özetlersek nüfusumuzun %30'u uretici, %70ı ise tüketici durumundadır Her ne kadar Türkıye genç bir nufus potansıyelıne sahıp ıse de eğıtıme ayrılan payın duşuk olması sebebıyle bu genç potansıyelın kalkınmış ülkeler sevıyesinde eğıtılmesı mumkun olamamaktadır Netıcede ıse bu durum gerek özel gerekse devlet sektörünun yabancı ülkelerde eğıtım görmuş elemanları tercıh etmesıne yol açmaktadır Ulkenın değışen bu şartları karşısında maddî güçlerı elverenler yabancı okul ve yabancı ulkelerde eğıtım alma gayretı ıçındedırler Kısacası buyuk genç nüfus potansıyelıne sahıp olan Türkıye henuz kısa vadelı tedbırlerle bu problemın ustesınden gelmeye çalışmaktadır

YURTDIŞI'NDAKİ T.C. VATANDAŞLARI : 1960'lı yıllardan itibaren başta Federal Almanya olmak üzere diğer Batı Avrupa ülkelerindeki hızlı ekonomik gelişmeler yabancı ış gucune ıhtıyaç doğurmuştu Hızlı nufus artışının meydana getırdiği ışsızlık problemını çözmede muhım bır ımkân yakalayan Turkıye de bu ulkelere çalışmak arzusunda olan T C vatandaşlarını sevk etmeye başladı Neticede başta Federal Almanya olmak uzere Fransa, Holanda Belçıka Avusturya gıbı batı ulkelerınde buyuk Türk kolonileri meydana geldi. Yurt dışındaki Türk işçilerinin ülkelerine yolladıkları dövizler hükümetin döviz ihtiyaçlarının büyük bir kısmını karşılar duruma geldı Turkıye bu sayede hem ulke ıçindekı ışsızlık problemının bır kısmını çözme ve dış borçlarını ödemede yenı bır kaynak elde etme imkanına kavuştu. Ancak 1970'li yılların ortalarında adı geçen Batı Avrupa ülkelerinde işsizlik oranının artmas dolayısıyla Türk ışçılerıne olan ıhtıyaç azaldı ve bu ışçilerin bır kısmı Türkiye'ye dönmek zorunda kaldı. Aynı yıllarda bu sefer Uzak Doğu'da Avustralya'da ve Arap ülkelerı Suudi Arabistan, Libya ve Kuveyt gibi ülkelerde de bir kısım Türk işçilerine istihdam imkânı hasıl oldu. Kısacası bugün yukarda belirtilen değişik ülkelerde toplam olarak 2 5 milyona yakın T C vatandaşı yaşamaktadır (Bk Aş Tablo)

ÜLKE	TÜRK NÜFUSU
Almanya	1 481 400
Hollanda	156.396
Fransa	180.147
Belçıka	78 039
Danımarka	22.313
İngıltere	16.000
Avusturya	49 259
İsveç	21.538
Norveç	3 574
Avusturalya	87 000
Libya	24 000
S Arabıstan	160 000
Irak	4 345
Kuveyt	3 300
Dığer	10 660
Toplam	**2.377.871**

T C vatandaşlarının en yoğun bulunduğu ulke ıse Federal Almanya'dır Dıger ulkelerdeki Turk vatandaşlarına ve onların problemlerıne de ıyı bır ornek teşkı etmesı bakımından burayı daha teferruatlı incelemek yararlı olacaktır..

Federal Almanya Cumhuriyetindeki Türkler:

Resmî tabırıyle yabancı ışçıler (Auslaendische Arbeıtnehmer) veya halk arasındakı yaygın tabır ıle "mısafır ışçıler" (Gastarbeıter) Alman ekonomısıne bır hayatî faydalar sağlamakla bırlıkte bır takım sosyal ve kulturel problemler de yaralmaktadırlar Bu problemlerın başında çok degışık kultur ve dınden gelen Turkler'ın Alman toplumuna uyum sağlayamaması teşkil etmektedir.

Almanya Federal Istatıstık Mudurlugunun 1987 verılerıne göre ulkede kayıtlı 4 630 200 yabancı uyruklu bulunmaktadır Bu yabancılar arasında Türkler 1 481.400 nufusla bırıncı sırayı almaktadır Bu Turkler'ın Almanya'dakı eyaletlere göre dağılımı ise aşağıdaki gibıdir.

Federal Almanya'da yuksek sayıda bulunan yabancıların ekserısının Avrupa kulturune ve hırıstıyan dınıne mensup olmaları dolayısıyla en dışta kalan gurup olarak Turkler goze çarpmaktadır Bu da yabancı sorunu yerıne "Türk Sorunu" ndan bahsedılmesıne yol açmıştır Bu sorun bazı hallerde "Türk Düşmanlığı" şeklıne de donuşmektedır

Federal Almanya'dakı tabıî nufus artışı Alman ve dığer topluluklara nazaran çok yuksektir Bu durum aşağıdaki tablodan daha ıyi anlaşılmaktadır :

TÜRK NÜFUSUNUN YAŞLARA GÖRE DAĞILIMI (1982-1987)

	Yabancıların Toplamı (Bin)		Yabancı Nüfus İçindeki Oranı		Türk Nüfusu	
Yaş	1982	1987	1982	1987	1982	1987
6'dan ufak	400 0	323 4	8 0	7 0	194 9	153 3
6 10	328 2	260 7	7 0	5 6	159 5	121 2
10 15	387 4	368 7	8 3	8.0	186.3	169.8
15-18	217 9	236 5	4 7	5.1	109 8	109 9
18-21	227 2	234 1	4 9	5.1	106.1	97 8
21-35	1362 2	1249 1	29 2	27 0	331.9	354 7
35-45	959 5	947 1	20 6	20.5	331.0	232.1
45-55	502 1	630 5	10 8	13 6	139.9	197 9
55-65	182 3	254 2	3 9	5.5	17.5	39 7
65'ten yukarı	99 9	125 8	2 1	2.7	3.8	5.0

Almanya'daki Türk nüfusunun 0-21 yaş arasındakilerinin toplamı 652 000'e ulaşmış olup, bu oran genel Türk nüfusunun %44.05'ini teşkil etmektedir. Kalan nüfusun, 5000 kişilik emeklilik çağına ulaşmış olanlar hesaba katılmadığı takdirde, %55 95'i çalışma yaşındadır. Gene de eğitime muhtaç zümrenin yüzdesi neredeyse Türkiye'deki orana yaklaşmaktadır.

Federal Almanya'daki Türkler'in ikâmet süreleri incelendiğinde %71 3'ünün bu ülkede 8 yıldan fazla süre kaldığı ve bunların Türkiye'ye dönerek yeni bir başlangıç yapmalarının hayli zor olduğu anlaşılır. Türkler'in büyük çoğunluğunu 25-45 yaş arasındaki gurup yani en verimli çalışma çağında olan gurup teşkil eder. Ancak iki Almanya'nın birleşmesi dolayısıyla ortaya çıkacak istihdam probleminin başta Türk işçilerine negatif yönde tesiri kuvvetle muhtemeldir. Toplu bir göç anında en büyük sorun bu Türkler'in Türkiye'ye entegrasyonu olacaktır. Bilhassa Almanya'da doğup büyüyen oranın eğitim sistemine ve kültürüne intibak eden genç nüfusun Türkiye'ye uyum sağlaması hayli zor olacak ve Türkiye'nin bu sorunları ortadan kaldırması için gerekli bir tedbir alabilmesi de büyük bir fedârlık gerektirecektir.

SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİ: Yukarıda da ifade ettiğim üzere Türkiye'den sonra Türk soyundan gelen toplulukların en büyük kısmı dünyanın yüzölçümü yönünden en büyük ülkesi olan (22 402 200 km²) SSCB'nin doğu bölgelerinde yaşamaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu topluluklar kendi yöresel millî benliklerine kavuşmuş olup değişik adlarda birlikler. Sovyetler Birliği'ndeki Türkler'i 4 coğrafî bölgede incelemek mümkündür. Bunlar sırasıyla,

1. İdil-Ural
2. Kafkasya
3. Sovyet Orta Asya ve Kazakistan (Batı Türkistan)
4. Sibirya'dır.

İdil(Volga)- Ural Bölgesinde başlıca Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar, Kafkasya'da Azerîler, Orta Asya'da Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Karakalpaklar, Sibirya'da Yakut, Tuva ve Altaylılar yaşamaktadır. Sovyetler Birliği idarî yapı yönünden birlik (ittifak) cumhuriyetler, muhtar cumhuriyetler ve muhtar bölgelere ayrılırlar. Sovyetler Birliği'nde 15 birlik cumhuriyet mevcut olup, bunların 5 tanesi herhangi bir Türk boyunun adını taşımaktadır (Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan). Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ülkenin yüzölçümünün % 75'ine ve nüfusunun % 50'sine sahip olan en büyük birlik cumhuriyeti olup ülkedeki 20 muhtar cumhuriyetten 16'sı da buna dahildir. Bunların 6'sı bir Türk boyunun adını taşıyan Muhtar cumhuriyetlerdir (Başkurt, Çuvaş, **Kabarda**-Balkar, Tatar, Tuva, Yakut). Bunun dışında Özbekistan'a dahil Karakalpak, Azerbaycan'a dahil Nahçevan muhtar cumhuriyetleri bulunmaktadır.

Ocak 1989'da yapılan nüfus sayımının resmî verilerine göre genel nüfus 285.688.965'e ulaşıp, son 10 yılda 23 5 milyonluk bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği'nde resmî görüşe göre 101 millet ve etnik topluluk mevcut olup ancak 22'sinin nüfusu 1 milyonun üzerindedir. Bu grupta ise 8 Türk boyu bulunmaktadır.

SSCB'DE NÜFUSLARI BİR MİLYONUN ÜZERİNDE OLAN MİLLÎ TOPLULUKLAR

Millet adı	Nüfus		Artış Oranı	
	1979	1989	1970-79	1979-89
Toplam	**262.084.654**	**285.688.965**	**8.4**	**9.0**
Rus	137 397 089	145 071 550	6 5	5 6
Ukrain	42 347 387	44 135 989	3 9	4 2
ÖZBEK	12 455 978	16 686 240	35 5	34 0
Belorus	9 462 715	10 030 441	4 5	6 0
KAZAK	6 554 442	8 137 878	23 7	24 1
AZERİ	5 477 330	6 791 106	25 1	24 0
TATAR	6 185 196	6 645 588	4.3	7 4
Ermeni	4 151 241	4 627 227	16 6	11 5
Tacik	2 897 697	4 216 693	35 7	4 5
Gürcü	3 570 504	3 983 115	10 0	11 4
Moldovyalı	2 968 224	3 355 240	10 0	13 0
Litvanyalı	2 850 905	3.068.295	7.0	7.6
TÜRKMEN	2 027 913	2.718 297	33.0	34.0
KIRGIZ	1.906 271	2.530.998	31.3	32 8
Alman	1 936 214	2 035 807	4 9	5 1
ÇUVAŞ	1 751 336	1 839 228	3 4	5 0
Letonyalı	1 439 037	1 459 156	0 6	1 1
BAŞKURT	1 371 452	1 449 462	10 6	5 7
Yahudi	1 810 876	1 449 117	15 8	20 0
Mordva	1 191 765	1 153 516	-5 6	3 2
Leh	1 150 991	1 126 137	-1 4	2 2
Eston	1.019.851	1 027 255	1 2	0 7

Sovyet İstatistiklerine göre resmî olarak 24 Türk topluluğu mevcuttur. Bunların toplam sayısı ise 50 milyona yaklaşmış bulunmaktadır. 1979-1989 yılları arasındaki tabiî artış % 9 iken Türk toplulukları.nın ortalama 10 yıllık dönemde genel nüfustaki tabiî artış % 25 dolaylarında gerçekleşti.

SSCB'DEKİ TÜRK BOYLARI VE NÜFUSLARI

Türk Boyunun Adı	Nüfus		Artış Oranı	
	1979	1989	1979	1979-89
Özbek	12.455.978	16.686.240	35.5	34.0
Kazak	6.556.442	8.137.878	23.7	24.1
Azeri	5.477.330	6.791.106	25.1	24.0
Tatar	6.185.196	6.645.588	4.3	7.4
Türkmen	2.027.913	2.718.297	33.0	34.0
Kırgız	1.906.271	2.530.998	31.3	32.8
Çuvaş	1.751.366	1.839.228	3.4	5.0
Başkurt	1.371.452	1.449.462	10.6	5.7
Karakalpak	303.324	423.436	28.5	39.6
Yakut	328.018	382.255	10.7	16.5
Kumuk	228.418	282.178	21.0	23.5
Kırım Tatarı	132.272	268.739		103.2*
Uygur	210.612	262.199	21.5	24.5
Mesket Türkü	92.689	207.369	17.3	123.7*
Tuvalı	166.082	206.924	19.2	24.6
Gagauz	173.179	197.164	10.6	13.8
Karaçay	131.074	156.140	16.3	19.1
Balkar	66.334	88.771	11.5	33.8
Hakas	70.776	81.428	6.1	15.1
Nogay	59.546	75.564	15.0	26.9
Altay	60.015	71.317	7.5	18.8
Şor	16.033	16.572	2.8	3.4
Karaim	3.341	2.803	-26.9	-16.1
Kırımçak	3.000	1559	-	48.0
Toplam	**39.657.661**	**49.523.215**		**24.9**

1989 nüfus sayımının resmî verilerine göre SSCB'nin her 45 vatandaşından biri-nin Türk ve müslüman vatandaşı olduğu belirlendi. Diğer yandan Ruslar'ın ise ge-

(*) Bu oranlar gerçek nüfus artışını ifade etmektedir.

nel nüfus içindeki oranının her nüfus sayımında azaldığı izlendi (1970 % 53.4, 1979 % 52.4 ve 1989 % 50.8). Bu gelişme aynı hızla devam ettiği taktirde ki, bu da kuvvetle muhtemeldir Ruslar gelecek nüfus sayımında SSCB'ndeki mutlak çoğunluklarını kaybetmiş olacaklardır. Genel olarak aldığımızda birkaç istisnanın dışında SSCB'nde tabiî nüfus artış hızının yavaşlamaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu eğilim Türk ve müslüman nüfusta da sezilmekte ise de henüz kayda değer derecede değildir. 1979 yılında Slav nüfusu % 75'ler civarında iken 1989'da bu oran % 69.7'ye düşmüştür. Diğer müslüman topluluklarla Türk soyluların toplam nüfusu ise 5?.625.477'ye ulaşmış ve bu nüfus genel Sovyet nüfusunun % 20.2'sini teşkil etmektedir. Diğer 10.1'ini ise Ermeni, Gürcü, Moldavyalı, Litvanyalı, Alman gibi unsurlar teşkil eder. Geçen 9 yıllık dönemde (1970-79) olduğu gibi bu seferki dönemde de (1979-89) büyük Türk boyları arasında en hızlı nüfus artışı Özbekler de olmuştur. En düşük artış ise dil ve dinî inanç bakımından diğer Türk topluluklarına hayli uzak olan Çuvaşlar da görülmektedir. Türk boylarındaki nüfus artış oranlarındaki bu farklılıklar bölgesel, kültürel, tarihî ve ekonomik şartlara bağlı olmaktadır. Bunlara her topluluğu ayrı ayrı incelediğimizde teferruatıyla değineceğiz.

İDİL-URAL BÖLGESİ: Bu ad bugün coğrafî bir tabir olarak kullanılmakla birlikte Ekim 1917'den Nisan 1918'e kadar bu yörede hakimiyet mücadelesi yapan "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarları'nın Millet Meclisi" tarafından İdil-Ural Devlet kurmak üzere yürütülen çalışmalar dolayısıyla siyasî bir anlam da kazanmıştı. İdil Ural bölgesi İdil boyu Türk Bulgar Devleti (VIII-XIV yy) Altınordu Devleti'nin (XIII-XV yy) ve bunların varisi Kazan Hanlığı (1437-1552)'nın sahasını kaplamakta olup bugün Türk, Fin kavimleri ve Ruslar'ın yaşadığı bir bölgedir. Bu bölge bugün RSFSC'ye dahil olup 3 Türk muhtar cumhuriyet, 3 Fin muhtar cumhuriyeti ve 10 idarî bölgeyi (oblast) içine almaktadır. Bu taksimatlar tamamen siyasî maksatları gözönünde tutmuştur.

Tatar MSSC: Şimal Türkleri, Kazan Türkleri, İdil-Ural Türkleri, Türk-Tatarlar gibi değişik adlarla bilinen Tatarlar'ın kendi adlarını taşıyan bu cumhuriyet İdil boyunda yerleşmiş olup 64 000 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir. Genel nüfus 3568 000'dir. Bunun 2 599 000'i (% 71.7) şehirlerde, 1 099 000'i (%28.3) köylerde yaşamaktadır. Bu nüfusun ancak % 48'ini Tatarlar kendileri teşkil ederler (1 712 640) % 44'ünü ise Ruslar (1 569 920) meydana getirirler. Görüleceği üzere SSCB'ndeki 6 645 588 Tatarlar'ın ancak % 25.7'sinin kendi adlarına tesis edilen cumhuriyette yaşadıkları ve burada dahi mutlak çoğunluğa sahip olmadıkları anlaşılır. 1979 genel nüfus sayımına göre ise Tatarlar'ın 5 011 000'inin (%78.65) RSFSC'de kalanların ise yani 1.360.000'i (% 21.35) SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinde yaşadıkları görülüyordu. 1989 nüfus sayımının milletlerin bölgelere göre dağılımını belirten veriler henüz ilân edilmediği için bu dağılımın 1979 yılına göre neticelerini veriyoruz. Zannımızca bu veriler de üç aşağı beş yukarı bugünkü demografik durum hakkında bir fikir verecektir:

TATARLAR'IN BÖLGELERE GÖRE NÜFUS DAĞILIMI (1979)

Bölge	Nüfus	Oran (%)
SSCB Gene	6 645 588	100
RSFSC	5 010 922	78 6
Tatar MSSC	1 712 640	25 7
Başkurt MSSC	940 446	15.9
Udmurt MSSC	99 141	1 5
Mari MSSC	40.917	0.7
Mordva MSSC	45 765	0 8
Çuvaş MSSC	37 573	0 6
Komi MSSC	17 837	0 6
Yakut MSSC	10 980	0.2
Orenburg Oblast	151 384	2 5
Ulyanovsk Oblast	134 767	2.1
Kuybişev Oblast	103.605	1.6
Çelyabinsk Oblast	219 744	3 7
Sverdlovsk Oblast	179 347	3.0
Perm Oblast	157.726	2.9
Kirov Oblast	44.900	0.8
Penza Oblast	78.236	1.3
Saratov Oblast	47.948	0.7

Tataristan Muhtar Cumhuriyeti kurulurken Tatarlar'ın yoğun şekilde yaşadıkları havaliler bu yeni Cumhuriyetin sınırları için katılsaydı mutlaka değişik bir nüfus oranı ile karşılaşacaktık. Şöyle ki bugünkü Tatar MSSC'ne sınırdaş olan Tatarların yoğun olduğu Başkurt, Udmurt Mari Çuvaş Muhtar Cumhuriyetleri, Ulyanovsk Orenburg, Kuybişev ve Kirov ülkeleri katılsa idi Tatarlar'ın toplam sayısı 3 051 367 ortak bir Tatar Başkurt Cumhuriyeti kurulduğu halde ise bugünkü Başkurdistan'ın komşusu ve Tatarların yoğun bulunduğu Çelyabinsk, Sverdlovsk ve Perm ülkeleri de bu ortak Cumhuriyete katılacağından Tatar nüfusu 3.613.577'e yükselecekt. Bir adım daha ileri gidilerek, yani Tatarlar'ın yoğunluk derecesi göz önünde tutularak sınırları belirlenecek bir Cumhuriyette yukarıda adı geçen Ulyanovsk ülkesine komşu olan Penza ve Kuybişev ülkesine komşu Saratov'un Tatar nüfusu da dahil edildiği takdirde bu Cumhuriyetteki Tatarlar'ın sayısı 3 731 653'e ulaşacaktı. Böylece RSFSC'deki Tatarlar'ın % 78 43 yani büyük bir çoğunluğu kendi Cumhuriyetlerinin sınırları içinde yaşama şansına ve bunun sağladığı imkânlardan faydalanma imkânına kavuşmuş olacaklardı. Bunun gerçekleşmesi için başta herhangi bir tabii

engel olmayan, teorimizi geliştirir ve 1917 yıllarında gerek milliyetçiler daha sonra yer. Bolşevikler tarafından plânlanan İdil Ural Devleti veya Tatar Başkurt Cumhuriyet kurulabilse idi, o zaman bu yöre Türkleri'nin (Çuvaşlar hariç) toplam sayısı 4 871 504'e ulaşmış olacaktı. Bu durumda adı geçen İdil-Ural Devleti sınırlarına Başkurtlar'la Tatarlar'ın müştereken bulundukları (Başkurt MSSC, Çelyabinsk, Perm Orenburg, Sverdlovsk, Kurgan ve Kuybişev ülkeleri) yöreler ve bu yörelerin yerli halkı olan Türkler ortak bir çatı altında toplanmış olacaklardı. Fakat bir takım siyasî kaygılarla asırlar boyunca birlikte yaşayan, çok az bir şive farkı ile aynı dili konuşan aynı kültür ve edebiyatın varisi Tatar ve Başkurtları, birbirlerinden koparıldılar. Bolşevikler bununla da yetinmeyip bilhassa Tatarlar'ı değişik ufak Cumhuriyet ve idarî bölgelerde bölünmüş bir vaziyette bırakarak onları parçalamayı yeğlediler.

Fakat bugünkü gerçek şudur ki SSCB'nin 15 ittifak Cumhuriyetinin en büyüğü olan (RSFSC) Rusya Federasyonuna dahil Tatar MSSC'i toplam Tatar halkının ancak % 25'ni içine alan yüzölçümü yönünden de, SSCB'ndeki başka Türk Cumhuriyetleri ile mukayese edildiğinde hukuken de ikinci-üçüncü plâna atılmış bir kuruluş manzarasını arz etmektedir. İşte bu % 25'lik nüfusa sahip Tatar MSSC' gerek kendine sınırdaş bölgelerde yaşayan, gerek başlıca Orta Asya Cumhuriyetlerinde bulunan % 75'lik Tatar nüfusu adına da millî kültürü yaşatma gibi zor bir görevi yüklenmiş bulunmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1979 verilerine göre Tatarların % 21 35'i RSFSC'nin dışındaki cumhuriyetlerde bulunmaktadır. 1 360 000'lik nüfusun dağılımı ise aşağıdaki gibidir

Cumhuriyetin Adı	Nüfus (1979)
Özbekistan	648.764
Kazakistan	313.460
Tacikistan	79.529
Kırgızistan	72 018
Tükmenistan	40 432
Azerbaycan	31 350
Ukrayna	90 542
Belorusya*	10 031
Litvanya	3 460
Letonya	2 688
Estonya	2 205
Moldovya	1 859
Diğer	135 680
Toplam	**1.360.000**

(*) Bundan sonrakiler 1970'e göre

Yukarıdaki tablolar incelendiğinde SSCB'nde Tatarlar'ın bulunmadığı bölgelerin yok denecek kadar az olduğu anlaşılır. Bunun sebepleri kısaca şöyle izah edilebilir. Kazan Hanlığı'nın varisi olan Tatarlar Ruslar'ın eline düşen ilk Türk ülkesi olmuştu (1552). O dönemde bir kısmı düşmandan kurtulmak için ülkesini terketmişse, diğer bir kısmı da çarların sürgün politikalarını maruz bırakıldı. XIX ve XX yüzyıllarda ise İdil-Ural bölgesinde kalanların bir kısmı ülkedeki ekonomik şartların elverişli olmaması ve rejimin baskıları sebebiyle Rusya'nın başka bölgelerinde geleceklerini aramaya başladılar. 1917 ihtilâli ise başka bir göç dalgasını başlattı. İhtilâle müteakip patlak veren iç savaş ve bunun getirdiği açlık (1920'li yıllar) bir kısım Tatar'ı tekrar ülkesini terke mecbur etti. Bundan sonra 1937'de başlayan Stalin terörü de çok kişiyi İdil-Ural'dan başlıca Orta Asya Cumhuriyetler'ne kaçmaya mecbur etti. Bunun dışında Moskova'nın Tatarlar'a kendi cumhuriyetlerinde çalışma izni vermemesi bir hayli aydının başka bölgelerde yerleşmesine yol açtı. Neticede başta Özbekistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri olmak üzere Moskova'da (takriben 200 bin) Sibirya'da (başlıca Tümen'de takriben 140 000) vb yerlerde oldukça büyük Tatar azınlıklarına rastlamaktayız. Bugün dahi bilhassa Özbekistan'da azınlıklar aleyhine başlatılan kampanyalar sebebiyle ülkelerine dönmek arzusunu belirtenlere Tataristan'da oturma ve çalışma musaadesi verilmemektedir. Diğer yandan ise ekonomik yönden kalkınmış olan bir hayli yeni fabrikalar tesis edilen bu bölgenin işçi ihtiyacı ise dönmek arzusunu belirten Tatarlar yerine cumhuriyet dışından getirilen Ruslar'la karşılanmaktadır.

Başkurt MSSC: Başkurdistan İdil Ural bölgesindeki ikinci mühim Türk muhtar cumhuriyetidir. 143 600 km2'lik yüzölçümüne sahip olan cumhuriyetin genel nüfusu 3 895 000'dir (1987). Bu nüfusun 2 491 000 (% 63 95) şehirli, 1 404 000 (% 36 0) köylüdür. 1989 nüfus sayımına göre SSCB'nde 1 449 462 Başkurt mevcuttur. 1979 verilerine göre ise bunların % 94.1 RSFSR'da ve % 68 2'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır.

Nufus (Demografi) **:** Başkurdistan'ın sunî bir kuruluş olduğu Cumhuriyettek nüfus dağılışından da anlaşılmaktadır. 1979 nüfus sayımına göre genel Başkurt nüfusunun % 68 2'si (935 888) kendi Cumhuriyetinde yaşamasına rağmen Cumhuriyet nüfusunun (3 844 280) ancak % 24 3'ü teşkil etmektedirler. Rusların oranı ise % 40.3 (1.547.893)'e ulaşmıştır. Başkurtlar kendi Cumhuriyetinde İdil-Uralli diğer Türk boylarıyla yani Cumhuriyet nüfusunun **% 24.5 (40.446)**'nı teşkil eden Tatarlar ve % 3,2 (122.344)'ünü teşkil eden Çuvaşlar'la birlikte, çoğunluğu, (% 52) sağlamaktadırlar. Başkurtlar başlıca kendi Cumhuriyetlerinde ve ona komşu olan ülkelerde yaşamaktadırlar. Dağılışları ise aşağıdaki gibidir:

BAŞKURTLAR'DA BÖLGELERE GÖRE NÜFUS DAĞILIŞI (1979)

Bölge	Nüfus	Oran(%)
Genel (SSCB)	1 371 452	100
RSFSC	1 290 994	94 1
Başkurt MSSC	935 880	68 2
Çelyabinsk oblastı	133 682	9 7
Perm oblastı	48 752	3 5
Orenburg oblastı	43 269	3 1
Sverdlovsk oblastı	30 051	2 1
Kurgan oblastı	17 664	1 3
Kuybışev oblastı*	5 800	0 5
Kemerov oblastı	3 979	0 3
Kazak SSC	21 442	1 7
Özbek SSC	20 761	1 7
Tacik SSC	4 842	0 4
Ukrain SSC	3 672	0 3
Kırgız SSC	3 250	0 3

RSFSR'da Tatar ve Başkurt cumhuriyetlerinin dışında Tatar ve Başkurt toplulukları yoğun olduğu bölgelerde son zamanlarda iki topluluğun ortak kültürel dernekler kurmaya başlamaları, ileride bu iki Türk soylu topluluğun birlikte mütalâa etme ihtimalini doğurmaktadır.

Çuvaş MSSC: İdil-Ural bölgesindeki üçüncü Türk topluluğunu Çuvaşlar teşkil eder. Bunları diğer Türk topluluklarından ayıran en mühim özellik "r" Türkçesi denilen bir Türk dilini kullanmaları ve Türkler'in ekseriyetinden ayrı bir inanca (hıristiyanlık ve putperestlik) sahip olmalarıdır. Dolayısıyla ihtilâl öncesinde de diğer Müslüman-Türk topluluklarının genel toplantılarına katılmamışlar, Türk dünyasından bir şekilde izole edilmişlerdir. Gene de Çuvaşlar'la Tatarlar'ın birlikte yaşadıkları bölgelerde bir nevi ortaklıklar tesis edilmiştir.

1989 nüfus sayımının neticelerine göre 1.839.228'e ulaşmış olan Çuvaşlar'ın ancak % 50'si kendi cumhuriyetinde yaşamaktadır. Kalanları ise aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere komşu muhtar cumhuriyet ve bölgelerde bulunmaktadırlar.

(*) Bundan sonraki rakamlar 1970 nüfus sayımına göre.

1979 NÜFUS SAYIMINA GÖRE ÇUVAŞLAR

Bölge adı	Nüfus	Nüfus oranı (%)
Genel	1.751 366	100
RSFSC	1.689.847	96.5
Çuvaş MSSC	887.738	50.7
Tatar MSSC	147 088	8 4
Mari MSSC	8 087	0 4
Başkurt MSSC	122 344	7 0
Kuybışev oblast	115 756	6 6
Ulyanovsk oblast	92 394	5 3
Kemerovsk oblast*	31 397	1 8
Krasyonarak kray*	28.565	1.6
Orenburg oblast	22 816	1 3
Saratov oblast	17 497	1 0
Tümen	19.337	1.1

Rus Fin kavimlerinin de meskûn olduğu İdil-Ural bölgesinde Tatar, Başkurt ve Çuvaşlar'ın çoğunluğu yaşamaktadır. 1979 yılındaki yüzdelerin değişmediğini kabul ederek 1989 yılı için hesap yaptığımızda İdil-Ural bölgesindeki Tatarlar 5 329 761, Çuvaşlar 1 774 550 ve Başkurtlar 1 363 943 olarak tespit edilebilir. Buna göre İdil-Ural'daki Türk soylularının nüfusu 8 468 254'e ulaşması anlamına gelir. 1989 yılı nüfus sayımının neticeleri incelendiğinde İdil-Ural'daki Türk boylarındaki nüfus artış hızının her boy için değişik olduğu izlenir. Buna göre son on yılda (1979-1989) Tatarlar'da bu oran % 7 4, Başkurtlar'da % 5 7, Çuvaşlar'da ise % 5 0 olmuştur. Her üç Türk topluluğunda (Tatarların biraz yüksek olmasına rağmen) nüfus artış hızının genel Sovyet ortalamasının (%9) altında ve tek Tatarlar'da Rus nüfus artış hızının (%5 6) biraz üstünde olduğu görülür. Diğer Türk boylarında ise bu oranın % 25-30'lara hatta daha yukarılar (ms. Karakalpaklar'da % 39 6) çıktığı düşünülürse bu nüfus artış hızlarının çok düşük olduğu anlaşılır. Bu durum zihinlerde sorular doğurmaktadır. İdil-Ural'da Türkler arasında nüfus artış hızının düşük olması çok değişik faktörlere bağlıdır. Bu bölgedeki siyasî, ekonomik, kültürel ve sosyal şartların yarattığı psikolojik durum bu gelişmeyi etkilemektedir. Konuyu biraz açarsak şunlar söylemek mümkündür. İdil-Ural bölgesinin çok asırlar öncesi Ruslar'ın eline geçmesi neticesinde buraya çok sayıda Rus yerleşmiş ve yerli halk yeni misafirleri ile evini paylaşmak durumunda kalmıştır (Bölgenin Rus kesafeti hakkında aşağıda bilgi vereceğiz). Bu Rus nüfus baskısı yerli halka oldukça büyük bir güvensizlik aşılamıştır. Bilhassa bolşevik ihtilâlinden sonra geleneklerin bozulmasına, bölgenin endüstriyelleştirilmesi şehirleşme oranının çok yükselmesine sebep olmuş ve geleneksel çok üyeli büyük ailelerin sayısı oldukça azalmıştır. Şehirleşmeden sonra ortaya çıkan konut sorunu, şehirlerde çocuk yetiştirmenin maddî ve manevî zorlukları âileleri daha plânlı çocuk sahibi olmaya yöneltmiştir. Ayrıca bölge-

(*) Kemerovsk ob. ve Krasnoyarsk Krayına ait rakamlar 1970 yılına aittir.

bölgedeki Rus çoğunluğunun ve merkezin yürüttüğü Ruslaştırma politikasının neticesinde geleceğinden emin olmayan topluluklara büyük âile kurmayı engeleyici psikolojik faktörler olarak ortaya çıkmıştır. D.nın yasaklanması ve dindarlara yapılan baskılar neticesinde eski ahlakî anlayışlar değişmiş, bunun üstüne eklenen sosyal ve ekonomik yetersizlikler de evliliklerin çabuk bozulmasına, bu da âilenin yapısını bozmaya sebep olmuştur.

Kısacası bu ve buna benzer sebepler İdil-Ural'da Orta Asya'da ve Azerbaycan'da henüz şehirleşme oranının SSCB'nin batı bölgelerindeki gibi yüksek olmadığı, geleneklerin daha iyi muhafaza edildiği ve Ruslar'ın sayısının düşük olduğu Türk yörelerindeki gibi bir nüfus artışına sahip olmasını engellemiştir.

İdil-Ural bölgesindeki Ruslar'a geldiğimizde ise onların bu bölgede büyük bir çoğunluğa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum aşağıdaki tabloda daha açık görülecektir.

İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ MUHTAR CUMHURİYETLERDE RUSLAR (1979)

Muhtar Cumhuriyetin Adı	Nüfus
Başkurt MSSC	1.547 893
Tatar MSSC	1 516 023
Udmurt MSSC	870 270
Komi MSSC	629 523
Mordva MSSC	591 212
Çuvaş MSSC	338 150
Mari MSSC	334 561
Toplam	**5.827.632**

İDİL- URAL BÖLGESİNDEKİ OBLASTLARDA RUSLAR (1979)

Oblast'ın Adı	Nüfus
Kuybışev	2.587.252
Saratov	2.230 822
Orenburg	1.512 250
Penza	1 306 093
Ulyanovsk	948 482
Perm	2 508 323
Toplam	**11.093.222**

Yukarıdaki hesaba göre kabaca aldığımızda İdil-Ural bölgesindeki Ruslar'ın toplam sayısının 16.920.854'ü biraz aşmış olması gerekir. Bu rakamlardan da görüleceği üzere Ruslar bu yörede mutlak çoğunluğa sahiptirler (Ancak her bölgede olmayıp, bazı sınırlar onların lehine çizilmiştir).

İdil-Ural bölgesinde Ruslar'dan sonra en büyük topluluğu yukarıda da ifade ettiğimiz üzere değişik üç Türk boyu meydana getirir. Toplam sayıları 8 468 254 olan bu Türkler Ruslar'a oranla takriben % 50'lik bir toplam nüfusa sahiptirler. Ancak dikkat edilmesi gereken bir husus ta bu bölgede Ruslar ve Türkler'in dışında esas halkı teşkil eden Fin-Ugor kavimlerinin de bulunduğudur. Bunların sayısı aşağıdaki gibidir:

Adı	Nüfusu (1979)
Mordva	1.153.516 (1989)
Udmurt	713.696
Mari	621.961
Komi	326 700
Toplam	**2.815.873**

Bunların dışında yarım milyon kadar Ukraynalı, Kazak (200 00 kadar) Alman (50 00 kadar) v.b. millet mensupları da bulunmaktadır. Böylece Türk boyları ile Fin-Ugor boyları 11 284 127'lik toplam nüfusa kavuşmaktadırlar. Bu rakama 750.800 binlik diğer millî toplulukları da kattığımızda 17 milyonluk bir Rus nüfusu karşısında 12 milyonluk bir gayr-ı Rus nüfus söz konusudur. Kısacası Türkler'in yoğun olduğu bölgelerde Rus köylerinin boşalmaya başlamış olması, Rus nüfus artışındaki hızlı düşüş ve Türkler'de uyanmaya başlayan millî şuurlar er veya geç bu bölgedeki Ruslar'ın İdil-Ural'ı terkine sebep olacaktır diyebiliriz.

Resmî istatistik veriler incelendiğinde bilhassa Tatar ve Başkurtlar'ın nüfus artışı ile ilgili bilgiler bazı açıklamalara muhtaçtır. 1989 nüfus sayımının geçici verilerine göre Tatarlar'ın 1979 yılı için nüfusu 6 185 196 olarak verilmiştir. Bundan önceki 1979 istatistiklerinde bu rakam 6 317 468 idi. İki sayı arasındaki fark ise 132 272'dir ki bu da Kırım Tatarları'nın 1979 yılı için belirtilen nüfuslarının tıpatıp aynısıdır. Bu durumda daha önceden nüfus kayıtlarında belirtilmeyen Kırım Tatarları'nın (Kazan) Tatarlar hanesinde kaydedildiğini göstermektedir. 1989 nüfus sayımı istatistiklerinde Tatarlar hanesinde dikkati çeken ikinci husus ise 1970 ile 1979 yılları arasında 9 yıllık dönemde tabiî nüfus artışı % 4 3 olmuşken 1979 ile 1989 yılları arasındaki son on yıllık dönemde 7,4 gibi bir orana yükselmiş olarak ifade edilmesidir. Aslında da bu pek gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü her iki oran karşılaştırıldığı takdirde Tatarlar'da son on yılda çocuk doğum oranının neredeyse % 70 arttığını gösterirdi ki, bu da gerçek değildir. Bu yüksek oranın ortaya çıkmasında esas sebep, 1985'ten sonra Sovyetler Birliği'nde baskının nisbeten azalması ve değişik topluluklarda millî şuurun güçlenmesi neticesinde önceden kendini başka bir millete mensup gibi gösterenlerin bu sefer esas milliyetlerini seçmeleridir. Zaten Başkurtlar la ilgili hane incelendiği zaman bunun cevabı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Dikkat edildiği takdirde Başkurtlar'da 1970-1979 yılları arasındaki tabiî nüfus artış oranı % 10,6 iken, son dönemde (1979-1989) bu oran izahı çok güç gibi bir düşüş göstermiştir (5,7). Aslında son 10 yılda Başkurtlar'ın ne tabiatları değişmiştir ne de büyük bir nüfus kaybına uğrayacak bir felakete uğramışlardır. Bütün mesele şimdiye kadar kendini Başkurt diye gösterenler bu sefer milliyet hanesine Tatar olarak kayıtlarını yaptırmışlardır. Bilhassa Başkurdis-

tan'da yaşayan Tatarlar ya iş yerlerini muhafaza kaygusu veya istatistik memurlarının işgüzarlığı sebebiyle Başkurt diye kaydedile geliyorlardı. Neticede ise Tatarlar'ın nüfus artış hızı % 7,4 Başkurtlar'ın ise % 5,7 şekilde kayıtlara geçmiş oldu. Aslında her iki rakamda gerçekleri ifade etmekte olup, bir-birine benzer bu iki Türk topluluğunun tabiî nüfus artışı yakın olmalıdır. Görüleceği üzere nüfusla ilgili Sovyet istatistikleri incelenilirken çok değişik faktörlerin de göz önünde tutulması gerekmekte ve tabii ki bu durum bu istatistiklere güveni sarsmaktadır.

SSCB'nin Avrupa Bölümündeki Türk Boyları: Türkler'in Sovyetler Birliği'nde yaşadığı bölgelerin dışında herhangi idarî bölgeye adları verilmemiş olan Türk toplulukları Sibirya'nın dışında Avrupa Rusyası'nda da mevcutturlar. Bunların en büyüğü hiç şüphesiz Kırım Tatarları olup, kalanları Gagauz, Karaim ve Kırımçaklar'dır.

Kırım Tatarları: 2. dünya savaşında büyük talihsizlik ve haksızlığa uğrayan topluluklar arasında Kırım Tatarları'nın özel bir durumu vardır. Bilindiği üzere savaş yıllarında Almanlar'la işbirliği yaptıkları veya başka gerekçelerle Türk boylarından Kırım Tatarları, Karaçay-Malkarlar (Balkar) ve Meshet (Ahıska) Türkleri, gayr-i Türklerden ise Almanlar, Kalmuklar, Çeçenler ve İnguşlar ve bunlarla birlikte bazı küçük azınlıklar sürgüne yollanmışlardı. Kırım Tatarları Mayıs 1944'te topyekûn sürgüne yollanmış, bu sürgün neticesinde halkın takriben % 50'si hayatını kaybetti. Sürgün esnasında takriben 250.000 civarında bulunan Kırım Tatarları'nın 125 000'in esas sürgün yeri olan Özbekistan'a ulaştıkları tahmin edilmektedir. Sürgünden sonra haklarında 1989'a kadar hiç bir istatistiki bilgi verilmemiş olan Kırım Tatarları'nın sayısı bugün resmî verilere göre 268 739 dur. Aynı istatistiklerde Kırım Tatarları'nın 1979 nüfusu 132 272 olarak kaydedilmiş ve bu on yıllık sürede % 105 2'lik bir artış gösterilmiştir. Meshet Türkleri için aynı inanılmaz oranda bir artış gösterilmiştir (%o123,7). Bu aslında tabiî nüfus artışını göstermemekte olup, bundan önceki nüfus sayımlarında şahısların kendilerini başka bir millete mensup olduklarını belirtmelerinden kaynaklandığı kolayca anlaşılmaktadır. Şimdi Sovyetler Birliği'nde değişen siyasî şartlarda insanlar esas mensup oldukları milletleri korkmadan ifade etme cesaretini gösterebilmişlerdir. Gelecek nüfus sayımında hâla çekindikleri için gerçeği ifade etmeyenlerin de katılması beklenebilir.

Dolayısıyla hâlâ millî benliklerini saklayanların olduğunu da düşünerek Kırım Tatarları'nın sayısının 300.000' in hayli üstünde bir rakama ulaştıkları kabul edilebilir. Böyle bir tahmin oldukça da gerçekçidir. Çünkü uzun mücadalelerden sona 75 000 civarında Kırım Tatarları'nın tekrar Kırım'a dönüp yerleşmesi de bu resmî olarak belirtilen 268 000 sayısının çok üstünde olduğunu gösterir mahiyettedir. Ayrıca çoğunluğu Özbekistan'da yaşayan Kırım Tatarları'nın resmî yollarla Kırım'a dönmeleri çok zor olduğundan bir hayli insan gayr-ı resmî bir şekilde Kırım'a dönmüş bulunmaktadır ki, bu nevî zorlukları göze alabilenlerin bir topluluktaki oranı yüksek olması gerektir.Dolayısıyla biz Kırım Türkleri liderlerinin iddia ettikleri yüksek rakamları gerçeğe daha yakın buluyoruz. Ancak bazı 1 milyon gibi rakamlara katılmıyoruz.

Gagauzlar: Deliorman Türkleri, Asparuh Bulgarları da denilen Gagauzlar Anadolu Türkçesine çok yakın bir dil konuşurlar. Onları diğer Türkler'den ayıran husus Çuvaşlar gibi hristiyan inancında olmalarıdır. Büyük bir kısmı Romanya'dan ilhak

edilen Moldovya SSC'nde yaşarlar. Buranın Çadir, Lungsk, Bulkanesta gibi bölgelerinde yoğundurlar. Sovyetler Birliğinin dışında kuzey doğu Bulgaristan ve Dobruca'da bulunurlar. 1989 nüfus veri erine göre SSCB'de 197 164 Gagauz mevcuttur.

Karaimler: Karaylar olarak ta bilinen bu çok eski Türk topluluğu Yahudiliğin bir mezhebine inanmaktadırlar. 1989 Sovyet nüfus istatistik verilerine göre 2 803 nüfusa sahiptirler. 1970'lerde 6 bin civarında olan bu nufus her geçen yıl düşüş göstermektedir. Karaimler'in bir kısmı Kırım'da diğerleri Litvanya, Ukrayna, Polonya ve İsrail'de de mevcuttur.

Kırımçaklar: Karaimler gibi Yahudi inancında bulunan bu topluluk bazılarına göre Türkleşmiş Yahudiler'dir. Nüfusları 1 559 dur.

KAFKASYA BÖLGESİ: Sovyetler Birliği'ndeki Türk soyluların yoğun olduğu ikinci bölgeyi Kafkasya adı verilen Kuzey Kafkasya ve Kafkasya ötesi yörelerinden meydana gelen bölge teşkil eder. Burada başta Azeriler olmak üzere çeşitli Türk boyları yaşar.

Azerbaycan SSC: SSCB'nın 15 birlik (ittifak) cumhuriyetinden biri olan Azerbaycan'ın yüzölçümü 86 600 km^2 dır dır. Azeriler ancak Sovyet veya Kuzey Azerbaycan'da mevcut olmayıp çok sayıda Azeri İran hakimiyeti altındaki Güney Azerbaycan ve Türkiye'nin doğu illerinde de mevcuttur. Güney Azerbaycan'daki İran bahsinde inceleyeceğimizden bu kısımda ancak SSCB vatandaşları olan Azeriler'den bahsedeceğiz. 1989 nüfus sayımına göre SSCB'deki Azeriler'in toplam nüfusu 6 791 106'ya ulaşmıştır. 1979 ile 1989 yılları arasında % 24 0'lık bir nüfus artışına ulaşan Azeriler SSCB'de nüfusları hızla artan Türk topluluklar arasında Karakalpak, Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazaklar'dan sonra altıncı sırayı alırlar. Bu hızlı nüfus artışı sayesinde Azeriler son 20 yılda Türk boyları arasında beşinci sıradan üçüncü sıraya yükselmişlerdir.

Her ne kadar bu istatistiklerde cumhuriyetlerdeki nüfuslara göre dağılım hakkında bilgi verilmemekle birlikte bundan önceki nüfus sayımlarının ilân edilmiş verilerine ve göç gibi diğer gelişmeleri (Dağlık Karabağ olaylarından sonra Ermenistan'daki Azeriler'in Azerbaycan'a Azerbaycan'daki Ermeniler'in büyük kısmının Ermenistan'a sığınması) de göz önünde tutarak yaptığımız tahminler aşağıdaki gibidir

Bölgenin adı	Adı Geçen Bölgedeki Nüfus	Oran (%)
Azerbaycan SSC	6 054 979	88 9
Gürcistan SSC	255 678	4 7
RSFSR	152 421	2 8
Kazak SSC	73 345	1,3
Özbek SSC	59 779	1,1
Türkmen SSC	23 548	0 4
Ukrain SSC	17 235	0 3
Kırgız SSC	17 207	0 3
Diğer cumhuriyetler	136 914	
Toplam	**6.791.106**	

Azerbaycan SSC'nın yüzölçümü 86.600 km olup, güneyde İran Azerbaycan'ı, batıda Azerbaycan'a bağlı Nahçevan MSSC'nı kama gibi kesen Ermeni SSC, kuzeyde Dağıstan MSSC ve Gürcü SSC ile komşudur. 1987 verilerine göre 6.811 000 nüfusu olan cumhuriyetin % 90'nını Azeriler kendileri teşkil eder. SSCB'nin hiç bir Türk adını taşıyan cumhuriyetinde bu kadar yüksek Türk oranı yoktur. Azerbaycan hem coğrafî-stratejik hem de bu nüfus özelliği ile diğer Türk topluluklarından oldukça ayrılır. Azeriler'i diğer Türk topluluklarından ayıran bir husus ta onların ekseriyetinin (%70) islamiyetin şiî mezhebinde olması teşkil eder ki, bu yanı ile onlar İran dinî geleneklerine daha yakındırlar. Ancak Sovyet Azerbaycan'ında dinî şuurdan ziyade millî şuurun güçlü olduğunu kaydetmemiz gerekir. Bu yönü ile diğer Türk toplulukları arasında Türkiye'ye kendini en yakın hissedenler Sovyetler Birliğindeki Azeriler'dir. Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahçevan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne geldiğimizde onun genel nüfusu 278 000 dır (1987) ve bu nüfusun ezici çoğunluğunu (250 000) Azeriler teşkil eder. Çok büyük çatışmalar ve Sovyet ordusunun müdahalesine sebep olan Dağlık Karabağ bölgesi ise Azerbaycan SSC içinde, Ermenistan'la hiçbir sınırı olmayan fakat Ermeniler'in çoğunlukta olduğu ufak bir bölgedir. Toplam nüfusu 180 000 olup % 75'ini Ermeniler'in teşkil ettiği zannedilmektedir. Hâla çıbanbaşı olma hususiyetini muhafaza etmektedir.

SSCB'deki 7 milyonluk **Azeriler**, komşu İran'daki (Güney Azerbaycan), bazı verilere göre 15 16 milyonluk Azeriler'le birleşebildikleri takdirde 22-25 milyonluk güçlü bir nüfus meydana getirebileceklerdir. Ancak her iki topluluk arasındaki oldukça belirgin kültür farklılığını da belirtmede yarar vardır. Zaten böyle bir birleşmeye henüz hiç bir siyasi imkân gözükmemektedir.

Kuzey Kafkasya: Kafkasya'nın Kafkasya- ötesi bölgesi başlıca Azeri, Ermeni ve Gürcüler tarafından paylaşılırken, Kuzey Kafkasya bir milletler mozayığı manzarası arz eder. Bu bölge tarih boyunca kavimlerin göçüne sahip olmuş, Türk kavimlerinden Hun, Avar, Hazar, Peçenek ve Uzlar'ın hakimiyeti altında kalmıştır. Hazar devleti ise burada güçlü bir siyasî birlik oluşturmuştu. Bundan sonra bu bölge Altın Ordu, İlhanlı ve Selçuklu devletlerinin hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Sasaniler ve Araplar da bu bölge için mücadele etmişlerdir.

Daha sonraları Rusya, İran ve Osmanlı Devleti bu mücadeleyi sürdürmüştü. Bu bölgede Sovyet hakimiyeti yerleştikten sonra ise Krasnodarsk ve Stavropolsk Kraylları, Karaçay- Çerkez Muhtar Oblastı, kabarda-Balkar MSSC, Kuzey-Osetin MSSC, Çeçen-İnguş MSSC ve Dağıstan MSSC adı idarî-siyasî bölgeler tesis edilerek hepsi RSFSR'e bağlanmıştır. Bu bölgede 30'un üstünde değişik millet ve halklar yaşar, birbirlerinden hayli ayrılık gösterenlerin bir kısmı hıristiyan inancına sahipken büyük çoğunluğu müslümandır. Dil ve kültür yönünden ortaklık olmamakla birlikte İslâm dini, bu toplulukları bağlayıcı mühim faktördür. Bölgenin nüfusça ve idari siyasi yapıca da en büyüğünü Dağıstan MSSC teşkil eder. 1987'de genel nüfus 1 768 000 ve yüzölçümü 50 300 km^2'idi. Burada Dağıstan halkları diye bilinen Avar, Lezgin, Dargın, **Kumuk,** Laks, Tabasaran, **Nogay,** Rutul, Tsahur ve Agullar yaşar. Kuzey Kafkasya'nın diğer muhtar cumhuriyet ve bölgelerinde Çeçen, Osetin, Kabarda, İnguş, Abhaz ve Çerkezler bulunmaktadır.

Bu bölgedeki Rusların nüfus yoğunluğuna geldiğimizde durum aşağıdaki tablodaki gibidir.

Bölgenin adı	Bölge Genel Nüfusu (1987)	Rus Nüfusu (1979)	Oran (%)
Dağıstan MSSC	1.768 000	189 474	10 7
Kabarda-BalkarMSSC	732 00	234 137	32 0
Kuzey Osetin MSSC	619 000	200 692	32 4
Çeçen-İnguş MSSC	1 235 000	336 044	27 2
Krasnodar Kray	5 051 000	4 159 089	82,3
Stavropol Kray	2 778 000	2 032 664	73,2
Karaçay-Çerkez MOb	367 000	-	-
Toplam	**12.550.000**	**7.152.100**	**60,0**

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Ruslar ancak iki krayda çoğunluğa sahip olup, Kuzey Kafkasya'da yanı azınlıkların esas bölgelerinde % 25 erin biraz üstünde oldukları anlaşılır. Bu bölgede diğer halkların arasında Türkler'in de oldukça mühim bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki belli başlı Türk topluluklar olarak Kumuk, Karaçay, Malkar (Balkar), Nogay, Azeri, Kafkasya Türkmeni ve Kundurlar'ı görürüz.

Kumuklar: Kuzey Kafkasya'daki en büyük Türk topluluğu Kumuklar'dır, ve 1989 nüfus sayımına göre 282 178'dır % 90 ı Dağıstan MSSC'de (253 960) yaşar ve Cumhuriyet nüfusunun % 14 4'ünü teşkil ederler. Kitleler halinde Hasanyurt, Babayurt, Kızılyurt, Buynak, Kaykent, Kaytak ve başkent Mohaçkale çevresinde yaşarlar.

Karaçaylar: Aynı özelliği gösteren ve aynı yazı dilini kullanan Karaçaylar her yerde Balkarlar'la (Malkar) birlikte belirtilirse de idarî yönden Karaçay-Çerkez Muhtar Oblastına dahil edilmişlerdir. 1989 nüfus sayımına göre 156 140 olup % 60 bu adı geçen yerde (93.684) bölgede yaşar. Kuban nehri yakınlarında Uçkalan, Teberde ve Zelençuk mevkiilerinde yoğundurlar.

Balkarlar: Karaçaylar'ın doğusundaki Çerek, Çegem, Baksan, Malki ve Terek civarında yoğundurlar. 1989 nüfus sayımına göre 88 771 nüfusa sahiptirler. Kabarda-Balkar MSSC'de nüfus yoğunluğunda Kabarda ve Ruslar'dan sonra üçüncü sırayı alırlar (takriben 70 000).

Nogaylar: 1989 nüfus sayımına göre 75 564 nüfusa ulaşan Nogaylar Dağıstan MSSC ile Stavropolsk krayında yoğun haldedirler.

Her iki yörede de nüfusu 25.000'in üzerindedir.

Kafkasya Türkmeni, Kundur ve Azeriler: Yukarıda sayılan Türk boylarının dışında ufak topluluklar mevcuttur. Kafkasya Türkmenleri XVIII. y.y.'da esas Türkmenler'den kopan bir topluluk olup, 15 bin civarında diye tahmin edilmektedir. Kundurlar ise Nogaylar'a yakın bir Türk boyudur. Nüfusları bilinmemektedir. Bu bölgedeki, Dağıstan'daki Azeriler'in sayısı ise 70 bin dolaylarındadır.

Özetlersek Kuzey Kafkasya'da çeşitli Türk boylarının genel nüfusu aşağıdaki gibidir:

Boyun adı	Nüfusu
Kumuk	282 178
Karaçay	156.140
Balkar	88.771
Nogay	75.564
Türkmen	15 000
Azeri	70 00
Toplam	**702.653**

Bu Türkler komşu Azeriler'le aynı din, dil ve kültürü paylaştıklarından çeşitli sürtüşmeler içinde olan diğer Kafkas halkları arasında bir potansiyele sahip oldukları söylenebilir. Ayrıca ancak XIX. y.y.'ın ikinci yarısında bu bölgeye hakim olan Ruslar'a karşı bütün Kafkas halklarının fazla muhabbetleri olmadığı gerçeği de bunların gelecekte bir nevi dayanışmaya başlayacakları ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Fakat şu anda Kuzey Kafkasya çok karmaşık etnik bir manzara arz etmekte ve önceleri Kumukça olan anlaşma dili yerini Rusça'ya bırakmıştır.

SOVYET ORTA ASYASI VE KAZAKİSTAN: Türkistan diye de adlandırılan bu bölgenin SSCB'deki resmi adı Orta Asya ve Kazakistan'dır. Bugün aslı bu yöreden olan ve dış ülkelerde yaşayanlar arasında bu bölge için Türkistan tabiri kullanılma eğilimi mevcutsa da, Kazaklar'ın bu isme pek rağbet etmedikleri izlenmektedir. Ayrıca Türkistan kavramı genelde SSCB'deki beş cumhuriyet (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızıstan, Türkmenistan ve Tacikistan)'i içine aldığından Çin hakimiyeti altındaki Uygur ve Kazaklar Doğu Türkistan tabirini tercih etmişlerdir. Kısacası oldukça bir kavram karışıklığı meydana gelmektedir. Türkistan adı bugün resmî olarak ancak Türkistan askerî bölgesinde kullanılmaktadır. Daha önceleri, ihtilâlin ilk yıllarında, Çarlık Rusyası'ndan devralınan gelenekle (Çarlık döneminde Kazakistan Bozkır ve diğerleri ise Türkistan genel valiliğine bölünmüştü) Türkistan MSSC ile Kırgız (Kazak) MSSC kurulmuştu. 1920'de ortadan kaldırılan Buhara ve Hive hanlıkları da bu Türkistan MSSC dahil edildi. Ancak bu durum 1924'te değiştirildi. Özbek ve Türkmen SSC'leri ile Tacik MSSC kuruldu. Bugün ise Kazakistan'ın dışındaki dört cumhuriyete Orta Asya cumhuriyetleri denilmektedir. Orta Asya tabiri de oldukça karmaşıktır. İşte bu Orta Asya veya Türkistan diye adlandırılan bölgede başta değişik Türk boyları olmak üzere (Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen ve Özbek gibi yerli; Tatar, Kırım Tatarı, Azeri ve Uygur gibi sonradan yerleşen Türk toplulukları) Rus, Ukrain ve Belorus gibi Slav toplulukları, Alman, Koreli, Yahudi ve Dungan gibi yabancı kavimler ve yerli Tacikler yaşamaktadır.

Kazak SSC: SSCB'deki 15 birlik cumhuriyetinin RSFSC'den sonra yüzölçümü bakımından ikinci en büyük ülkesi Kazakistan 2.853.300 km² olup Türkiye'nin neredeyse 3,5 mislisinden fazla bir yüzölçümüne sahip olmasına rağmen nüfusu buna oranla düşüktür ve 1987'de 16.244.000 kişinin yaşadığı bir ülke görünümündedir. Kazaklar'ın % 80'i kendi cumhuriyetlerinin sınırları içinde yerleşmiş olmalarına rağmen ülke nüfusunun mutlak çoğunluğuna sahip değillerdir.

1979 YILINA GÖRE KAZAKİSTAN SSC NÜFUS DAĞILIMI

	Nüfus (Bin olarak)	Yüzde (%)
Genel	14 684	100
Rus	5 991	40 8
Kazak	5 289	36 0
Ukrain	898	6 1
Alman	858	
Tatar	313	2,1
Özbek	263	1 8
Belorus	181	1,2
Uygur	148	1 0
Kore	92	0 6
Azeri	73	0 5
Polonyalı	61	0,4
Mordva	34	0 23
Yahudi	28	0,19
Moldovyalı	26	0 18
Çuvaş	23	0,16
Dungan	22	0,15
Başkurt	21	0,14
Başka	363	2,5

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Kazaklar ancak diğer Türk topluluklar ile mutlak çoğunluğa ulaşma durumundadırlar. Kazakistan'ın diğer demografik bir özelliğini genel nufusun % 39 unu göçmen Ruslar'ın teşkil etmesidir. 1979 yılında Ruslar ülkede hatta % 41'e ulaşan bir orana sahiptiler. Aynı yılda Kazaklar cumhuriyet nüfusunun ancak % 36 sını teşkil ederken son on yılda gerçekleşen yüksek nüfus artışı sayesinde (% 24 1) bu dengeyi kendi lehlerine bozabildiler. Kazakistan'da gayri Türk ki göçmen unsur daha mevcut olup, bunlar 900 000 civarındaki Ukraynalılar'la, 850 000 civarında buralara sürülmüş olan Almanlar'dır. Kazakistan'da bu kadar yabancı nüfusun bulunması çarların ve ondan sonra da Sovyet yönetiminin politikası neticesidir. Kazakistan'a son Rus göçü 1960'lı yılların başında durmuştur. Son on yılda ise demografik tablo Kazaklar'ın lehine değişmeye yüz tutmuştur. Ancak Sovyetler Birliğindeki bütün Kazaklar'ın kendi cumhuriyetlerine yerleşmesi halinde dahi Kazakistan nüfusunun ancak %50 sini teşkil edebilecek lerdir. Kazaklar'ın diğer büyük çoğunluğu 620 000 (% 9,5) komşu Özbekistan'da 520 000 (% 7,9) RSFSC de ve diğer cumhuriyetlerde bulunurlar. Çin Halk Cumhuriyetinin Singiang-Uygur Muhtar Bölgesinde (Doğu Türkistan) yaşayan 1 milyon civarındaki Kazak'tan ise ileride bahsedeceğiz. Kısacası Kazaklar demoğrafik yönden dinamik bir topluluk manzarası arz ederler ve sayılarının gelecek yıllarda da hızla artacağı söylenebilir.

Uygur Türkleri : Uygurlar'ın esas vatanı Çin'in Singiang-Uygur Muhtar Bölgesi (Doğu Türkistan) olmasına rağmen, 1989 sovyet nüfus sayımının neticelerine göre SSCB de de 262.199 Uygur mevcuttu. Bunlar çeşitli dönemlerde Çin'den kaçarak buraya sığınmış olanlar ve onların çocuklarıdır. %70 i Kazakistan SSC'nde ve bu cumhuriyetin Alma Ata oblastı ile Taldı Kurgan Oblastlarında yaşamaktadırlar (183 539). Kalanları ise Özbek SSC'nin Endican oblastında bulunmaktadır. Çin-Sovyet çatışması yıllarında bunlara özel bir ehemmiyet verilerek, propoganda maksatları için kullanılmışlarsa da, bugün bu yöndeki faaliyetler çok azalmıştır.

Özbek SSC : Bu cumhuriyet Kazakistan, Kırgızistan, Tacıkistan, Türkmenistan ve güneyde Afganistan ile komşudur, yüzölçümü 449 600 km²'dır. Amu-Derya ile Sır Derya arasında çok verimli bir bölgede yerleşmiştir. Özbekler SSCB'deki en kalabalık Türk boyunu teşkil ederler ve büyük milletler arasında Tacıkler'den sonra en süratle artan topluluktular. Son on yıldaki nüfus artışı (1979-1989) %34 olarak gerçekleşmiş, bundan önceki dönemde (1970 1979) %35 5 olmuştu. Her iki dönem mukayese edildiğinde tabiî nüfus artışının hızında son on yılda 'çok az bir düşüş kaydedilmişse de bu muhim denilecek kadar değildir. Özbekler'in toplam nüfusu 1979 yılında 12 5 milyon civarında iken 1989'da bu rakkam 16 700 000'e ulaşmıştır. Tabiiki bu hızlı nüfus artışında en muhim etken doğum oranının çok yüksek olmasıdır. Özbekler'de diğer milletlere nazaran büyük aile tipinin oranı da hayli yüksektir. 1979 yılında Özbekler'de 5 6 ve 7 fertli âilelerin oranı %69 2 iken Ruslar'da bu oran ancak %11 idi. Büyük âilelerin ekserisi de kırsal kesimde yaşamaktadır.

Özbekler'in **%60'tan fazlası da bu nevi kırsal kesimlerde yaşarlar. Ancak bu nevi hızlı nüfus artışı bir takım sorunları da beraberinde getirmektedir. Konut yetersizliği, eğitimdeki kifayetsizliklerin üzerine işsizlik sorunları da yükselmektedir. Uygulanan politika neticesinde Özbekistan'da köy ekonomisi geliştirilmiş ve bu ekonominin de %75'ni toprağa bağlı ekincilik (başta pamukçuluk) teşkil eder. Özbekistan SSCB'nin 2/3 pamuğunu üretmektedir. Bu politika diğer alanların ihmal edilmesine de yol açmıştır. Kısacası ülkenin ekonomisi halkının ihtiyacını temin edememek gibi bir problemle karşı karşıya kalmıştır. Neticede son yıllarda (1989-1990) meydana gelen sosyal patlamalarda demografik gelişmenin ve ekonomik istikrarsızlığın büyük rolü olmuştur. Bazı Özbek gençlerinin, her ne kadar pravokosyon neticesinde olsa dahi, Meshet Türkler'ine ve Kırım Tatarları'na kanlı saldırıları, Kırgızistan'ın Oş bölgesinde Özbek-Kırgız çatışması, daha öncelerde Tacıkler'le olan sürtüşmelerin hepsi Özbekler'in çaresizlik içine düşerek, bu gelişmelerin sorumlusu olarak yabancıları görme eğilimlerinden kaynaklandığı düşünülebilir. Topluluklar, kendi içlerinde bir takım problemler çıktığı zaman, bir "günah keçisi" aramaya başlarlar. Bu hatta medenî diye bilinen topluluklar için de geçerlidir (msl. Almanya'daki "Türk düşmanlığı")**

Yukarıda da belirttiğimiz üzere 1989 nüfus sayımına göre SSCB'deki Özbekler'in toplam nüfusu 16.686.240'a ulaşmıştır. Özbekler'in ekseriyeti kendi cumhuriyetinde yaşar (%70) kalanlar ise komşu cumhuriyetlerde meskundurlar. Aşağıdaki tablo daha iyi bir fikir verecektir

ÖZBEKLER'İN DAĞILIMI (1989)

Bolgenin adı	Nüfus	Genel Nüfusa Oran (%)
Genel	16 686 240	100
Özbek SSC	14 183 304	85
Tacık SSC	1 168 036	7
Kırgız SSC	567 332	3,7
Kazak SSC	350 041	2,1
Türkmen SSC	317 038	1,9
Diğer bölgeler	100 489	0,6

Yukarıdaki tablo incelendiğinde bir milyonun üstündeki bir Özbek nüfusunun Tacikistan'da bulunduğu anlaşılmaktadır. 864 422 Tacık Özbekistan sınırları içine yerleşmiştir. Kısacası iki topluluk girift demografik bir manzara arz ederler. Her iki taraf bir-birlerini kendilerindeki azınlıkların (Özbek veya Tacık) nüfus verilerini tahrifle suçlamaktadır. Ancak asırlar boyu birlikte yaşayan bu topluluklar arasında bir hayli kültürel ortaklıklar olduğu, aynı din ve mezhebe mensubiyet sebebiyle hayli evlilikler gerçekleştiği, Özbekler'in bir hayli̇sinin Farsçanın şivesi olan Tacikçe konuştukları gerçeği de göz önünde tutulmalıdır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Özbekler kendi cumhuriyetlerindeki genel nüfusun takriben %70'ni teşkil ederler. Özbekistan'da yaşayan diğer topluluklar aşağıdaki gibidir:

Milliyet	Nüfus	Özbekistandaki Oranı (%)
Özbek	14.183 304	70
Rus	1 665 658	8 7
Tacık	864.422	4,5
Tatar	650 000	3 4
Kazak	620 000	3,2
Karakalpak	410 000	2 1
Koreli	163 000	0,8
Kırgız	143 000	0,7
Ukraynalı	113 000	0,5
Türkmen	92 000	0,4
Yahudi	95 000	0 4
Azer	60 000	0 3
Toplam	**19.059.384**	**100**

Yukarıdaki tabloyu incelediğimizde Ruslar, Ukraynalılar ve Koreliler'in dışında yabancı unsurun olmadığı anlaşılır.

Tacık, Kazak, Karakalpak, Kırgız, Türkmen ve Yahudiler Türkistan yöresinin yerli halkıdır. Diğer Türk boyları ise Tatar ve Azeriler'dir. Tatarlar'ı aslında iki gurupta mütalâa etmek gerekir, ilkini İdil boyu Tatarları teşkil ediyorsa, 200.000 kadarını 1944'te bu bölgeye sürülen Kırım Tatarları teşkil eder. Burada Yahudiler hakkında da kısa bir açıklamada yarar görüyoruz. Bunlar Buhara Yahudisi olarak ta bilinen asırlardan beri burada yaşayan, bir hayli̇si Özbekçeye tam hakkıyla vakıf Yahudi inancındaki halktır. Buna benzer bir Yahudi topluluğu Azerbaycan'da mevcuttur. Onları da müslüman Azeriler'den ayırmak hayli zordur. Özbekistan'daki Türk soyluları bir arada mütalâa ettiğimiz takdirde Özbekistan cumhuriyetinde %80'lik bir orana sahiptirler. Bunlar arasında Karakalpaklar'ın ayrı bir statüsü mevcut olup Kazaklar'a daha yakın bu Türk gurubu Karakalpak MSSC adlı Özbek SSC'ne bağlı bir cumhuriyete de sahiptirler. Toplam sayıları 1989'a göre 423.436'dır ve ekserisi Karakalpak cumhuriyetinde yaşar. Son yıllarda her ne kadar Özbek aydınları Türkistan ve Türk birliği hakkında propoganda yürütmelerine rağmen Mesnet (Ahıska) Türkleri'ne ve Kırım Tatarları'na karşı başlatılan kanlı saldırılar bu nevi bir birliği baltalamaktadır. Meshet Türkleri'nin ekserisi Özbekistan'dan göç etmiştir, aynı şekilde Kırım Tatarları arasında da vatan Kırım'a dönme hareketi başlamış ve 75 bin kadarı Özbekistan'ı terk etmiştir. Gelişmelerden huzursuz olan diğer Türk boylarında da SSCB'nin başka bölgelerinde veya yurt dışına yerleşme temayülü artmıştır. Tabii ki henüz Ruslar'a karşı açık düşmanlık emareleri ortaya çıkmamakla birlikte Ruslar da Özbekistan'ı terke başlamışlardır.

Meshet Türkleri : 1944'ten önce Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Acar MSSC'nda Meshet sıradağlarının bulunduğu bölgede yaşayan bu Türkler Stalin'in ufak halkları sürgününden kurtulamayarak başlıca Özbekistan'a yerleştirilmişlerdi. 1926 nüfus sayımında 137.921'lik bir nüfusa, sahip olan Meshet veya Türkiye'deki ifadesi ile Ahıska Türkleri 1989'da 207.369'luk bir nüfusa erişmiş gibi gösterilmektedirler. 1944 sürgünü esnasında onların dışında Gürcistan ile Ermenistan'da yaşayan Meshet Türkleri, Karapapahlar, Kürtler, Türmenler ve Hemşinler de bu guruba dahil edilerek sürülmüşlerdi. Haklarında uzun yıllar bir şey yazılmamıştı. 1989 yılında Özbekistan'da kanlı saldırılara maruz kaldıktan sonra büyük bir kısmı Sovyetler Birliği'nin çeşitli yerlerine dağıtıldı, bir kısmı ise Türkiye'ye geldi. Esas yerleşim merkezlerine döndükleri hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Türkmen SSC : SSCB de Orta Asya cumhuriyetleri diye adlandırılan cumhuriyetlerden biri de Türkmen SSC'sidir. 488 100 km²'lik bir sahayı kaplamasına rağmen ülkenin 4/5'ni Karakum çölü (350 00 km²) kapladığından yerleşim merkezleri hayli azdır. Sovyetler Birliği'ndeki Türkmenler'in genel sayısı 1989'a göre 2 718 297 idi. Türkmenler Türk boyları arasında nüfusları en hızlı artan Özbekler'le aynı tabii nüfus artış oranına (son on yılda %34) sahiptirler. Sovyetler Birliği'nin dışında Türkmen SSC'ne komşu Kuzey İran'da Horasan vilâyetinde ve aynı şekilde sınırdaş Afganistan'da, Türkiye ve Suriye'de de Türkmen toplulukları mevcuttur. Sovyetler Birliği'ndeki Türkmenler'in %93.4 ise (2.538 889) yani büyük ekseriyeti kendi cumhuriyetinde yaşarlar ve aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Türkmen SSC'nin genel nüfusunun %75,5 teşkil ederler :

TÜRKMEN SSC'NDE NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Türkmenistan'daki Oranı
Türkmen	2 538 889	75 5
Rus	350 000	10,4
Özbek	317 000	9 4
Kazak	100 000	3 0
Tatar	40 000	1 1
Azeri	25 000	0 6
Toplam	**3.370.000**	**100,0**

Türkmenistan'daki tek yabancı unsur olarak Ruslar görülür. Diğer Türk boyları ile birlikte Türkmenistan'daki Türk soyluların oranı %89 6'ya çıkar. Türkmenlerin %65'i kırsal kesimde yaşamakta olup başkent Aşkabad'da Türkmenler ancak %40'lık bir orana sahiptirler. Rus (%42), Ukraynalı ve Ermeniler ise mutlak çoğunluğu ellerinde tutarlar.

Kırgız SSC : Çin kayıtlarında M.Ö. II. yy'da adlarına rastlanan en eski Türk boylarından biri olan Kırgızlar'ın ekseriyeti (% 88.5) başta dünyanın ikinci büyük krater gölü Issık Göl (6 202 km²) olmak üzere çeşitli göllerle çevrili dağlık bir bölge olan Kırgızistan'da yaşarlar. Sovyetler Birliği'ndeki Kırgızlar'ın kalan kısmı komşu Özbekistan ile Tacikistan'da mevcuttur. Bunun dışında Çin'de (Doğu Türkistan'da) ve Afganistan'da da Kırgızlar bulunmaktadır. Kırgız SSC nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir.

KIRGIZ SSC'NDE NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Kırgızistan'daki oranı (%)
Kırgız	2.293.933	54 0
Rus	911.703	22.0
Özbek	567.332	13,7
Ukraynalı	109.324	2,6
Alman	101 057	2 4
Tatar	72 018	1 7
Uygur	30 000	0 7
Kazak	28 000	0,6
Dungan	15 000	0,3
Tacik	15 000	0,3
Toplam	**4.143.000**	

Görüleceği üzere geçen dokuz yıllık dönemde (1970-1979) Kırgızlar cumhuriyetlerinde mutlak çoğunluğa sahip değillerken şimdi buna ulaşmışlardır. Kırgızistan'da yabancı unsurlar olarak ise %22'lik oranda başta Ruslar olmak üzere, Ukraynalılar ve İkinci dünya harbinde sürgün edilen Almanlar sayılabilir. Kırgızlar diğer Türk soylularla birlikte %70'in üstünde bir orana kavuştukları gözükmektedir. Fakat 1990 yılında Oş yöresinde Kırgızlarla Özbekler arasında meydana gelen kanlı çatışmalar Türk boylarının sosyal ve ekonomik nedenler, yani menfaat çatışmaları dolayısıyla asgari müştereklerde de anlaşamadıklarını göstermektedir. İki topluluk arasında kışkırtmaların olaylara yol açtığı bir gerçektir. Fakat topluluklarda bu nevi bir psikolojinin gelişmesinde Sovyet millî politikasının büyük tesiri de unutulmamalıdır.

SİBİRYA BÖLGESİ : Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi Irmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan bu bölgede de çeşitli Türk topluluklarına rastlamaktayız. Sovyetler Birliği'nin bu az nüfuslu bölgesinde bazılarının adları idari-siyasî bölgelerde verilmiş bu Türk topluluklarına Altay Türkleri de dendiği bilinmektedir. Sibiryada başlıca Yakutlar, Tuvalılar, Batı Sibirya Tatarları, Hakaslar, Altaylılar gibi değişik adtaki Türk soyluların toplam nüfusları 1 milyona dahi ulaşmaz ve yaşadıkları bölge yerleşime fazla elverişli olmamakla birlikte, çok büyük yeraltı zenginliklerine sahip olması bakımından mühim bir bölgedir.

Yakut MSSC : Burası SSCB'nin yüzölçümü bakımından en büyük muhtar cumhuriyeti olup 3 103 000 km²'dir. 1987'de cumhuriyetin nüfusu 1 043 000 idi. Yakutların gene nüfusu ise 1989'da ancak 382 255 idi ve bunların %96,5'i kendi cumhuriyetlerinde yaşamasına rağmen mutlak çoğunluğa ulaşamamışlardır. Bu durum aşağıdaki tabloda daha açık görülür.

YAKUT MSSC'NDE NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Yakutistan'daki Oranı (%)
Rus	429 588	41 1
Yakut	368 876	35,3
Ukrain	46 326	4 4
Tatar	11.000	1,0
Diğer	187.210	17 9
Toplam	**1.043.000**	**100,0**

Tuva MSSC : Tuba adına Çin'in Su sulâlesinin (581 618) kayıtlarında rastlanmıştır. Oturdukları bölgeye Tannu-Tuva denir. Kullandıkları dile Soyonca veya Uranhayca da denilirdi. Yakutlar gibi Tuvalılar da eski bir Türk dilini kullanırlar, anlaşılması haylı zordur. Tuvalılar'ın Karagas (Tofa) denilen bir boyu da bulunmaktadır. Tuva MSSC 1 750 500 km²'dir. 1989 nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'ndeki Tuvalılar'ın toplam sayısı 206.924 idi. %98'i kendi cumhuriyetlerinde yaşar. Tuva MSSC'nin nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir :

TUVA MSSC'NİN NÜFUS DAĞILIMI (1989)

Milliyet	Nüfus	Tuva'daki Oranı (%)
Tuvalı	202 785	70 1
Rus	77 793	26 9
Hakas	2 193	7,5
Ukrain	1 729	5,9
Diğer	4 500	15,5
Toplam	**289.000**	**100,0**

Batı Sibirya Tatarları : Obi ve ve İrtiş vadilerinde, Tobolsk, Tümen, Tomsk ve Baraba'da fazlaca sayıda olan ve Kazan Tatarları ile yakın akrabalığı olan bu Tatarlar, bulundukları şehir adıyla da anılırlardı (msl Baraba Tatarlar gibi) Elimizde ancak 1979 a göre olan istatistiki bilgiler mevcuttur Bunlarda aşağıdaki gibidir.

SİBİRYA TATARLARI'NIN NÜFUS DAĞILIMI

Oblast'ın adı	Nüfus
Tumen	136 757
Omsk	46 714
Novosibirsk	28 549
Tomsk	17 630
İrkutsk	41 747
Arhangelsk	4 906
Çıkıtinsk	13 372
Kemerov	64 821
Magadan	6 793
Toplam	**316.289**

Kısacası Sibirya'nın muhtelif yerlerinde 350 bin civarında Sibirya Tatarı'nın mevcut olduğu tahmin edilmektedir Ancak bunların gene Tatar nüfusu içinde kaydedilip-edilmediği meçhuldür Bu bölgede Sibirya Buharalılar denilen bir Türk topluluğu daha mevcut olup, 25 30 bin civarındadırlar Tumen'de zengin petrol yataklarının bulunması buraya çok sayıda yabancıların (Rus) gelmesine de yol açtığını kaydetmekte yarar vardır

Hakas Muhtar Oblastı : 1989 nüfus sayımına gore 81 428 nufusa sahip olan diğer bir Türk boyu Hakaslar Krasnoyarks Kraya bağlı Hakas Muhtar Oblastında yaşarlar. Onların Kırgız ve Sagay adlı iki mühim kolu vardır. Hakas Muhtar oblast 64.400 km²'dir. Ruslar 400 bine yaklaşan nüfusları ile bölgenin nerdeyse %80 k oranını teşkil ederler. Hakaslar ise ancak %12'lik bir oranla 60 binin biraz üzerindedirler.

Dağlık Altay Muhtar Oblastı: 1989 nüfus sayımına göre 71.317'lik ufak bir nüfusa sahip olan Altaylılar'a eskiden **Oyrot** ta denirdi Onların bölgesinde de Ruslar 110 binlik bir nufusla %64 lük nufus oranına sahiptirler Altaylılar ise kendi bölgelerinde 50 binden fazla bir nüfusla genel nüfusun %30'nu teşkil ederler.

Kemerov oblastında yaşayan ufak bir Türk boyu Şorlar'ın genel nüfusu 1989'a göre 71 317'dır Krasnoyarsk Krayına bağlı Taymır (Dolgan Nenets) muhtar **okrugunda** bulanan **Dolganlar** ise takrıben 5 binlik bir nüfusa sahiptirler Ancak son nufus sayımlarında artık adlarına rastlanmamaktadır Buna **Dolganlar'**ın kendilerine Saha, yani Yakut demeleri de sebep olabilir.

Özetlersek Sibirya bölgesinde aşağıdaki Türk boyları mevcuttur :

Topluluk adı	Nüfus (1989)
Yakut	382 255
Tuvalı	206 924
Sibirya Tatarı	316 289
Sibirya Buharalısı	25 000
Hakas	81 428
Altay	71.317
Dolgan	5 000
Toplam	**1.088.213**

Ancak 1 milyon civarındaki bu topluluklar yaşamaya elverişli olmayan, bölgelerde dağınık ve Ruslar ın arasında yaşamaktadırlar Fakat bir haylısı millî benliğini korumuştur Msl 1990 yılının Ağustos başlarında Tuvalılar ın ülkedeki Ruslar ı kovmak için faaliyetlere giriştikleri haberleri çıkmıştır Çok ağır şartlarda olmalarına rağmen benliklerini muhafaza etmeye çalışırlar.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ : Dunyanın en buyuk nufusuna sahip olan Çin Halk Cumhuriyeti'nde de (1982 resmî istatistik bilgilerine göre **1.031.882.511**) Türk boyları bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Uygur, Kazak, Kırgız, **Salar**, Özbek ve Tatar gibi Turk boylarına mensupturlar. 1949'da Mao'nun iktidara gelmesiyle Çin'de sosyalist bir sistem yürürlüğe girmiştir. 1982 nüfus sayımının resmî verilerine göre Çin Halk Cumhuriyeti'nde Han diye adlandırılan esas Çinliler %93.3'ü (9?? 703 824) azınlıklar ise %6.7'ye (67.233.254) teşkil ediyorlardı. Bunların içinde Türk soyluların nufusu 7.064.826 olarak verilmiştir. Bu hesaba göre azınlıklar arasında dahi Turkler'in oranı ancak % 10.5'a ulaşmaktadır. 1964-1982 yılları arasında %68 4 luk bir artış olduğu kaydedilmektedir. Bu rakamları ve genelde kırsal kesimde yaşayan Turkler'deki yüksek nüfus artışını da göz önünde tutarsak son 9 yılda %34 2'lik tabiî bir nüfus artışı olduğunu kolayca tahmin edebiliriz. Buna göre Türkler'in 2 416 170 nufus artarak 9.470.996'ya ulaşmış olmaları gerekir. Bu Türklerin ekseriyeti de1955'de kurulan Sincang-Uygur Muhtar Bölgesinde, yani Doğu Türkistan'da yaşarlar.

Sincang-Uygur Muhtar Bölgesi : Resmî verilere göre Çin Halk Cumhuriyeti'nde 55 millî azınlık bulunmaktadır. Bunları nüfuslarının yoğunluğuna göre Juang, Hui (Çin müslümanı), Uygur, Yi, Miao, Tibetli, Mançu, Moğol, Bouyei, Koreli, Ya, Dong ve Bai olarak sıralamak mümkündür.

İşte bu millî azınlıkların bazıları için kendi adlarını taşıyan bölgeler tesis edilmiştir. Bu bölge Batı Avrupa kadar büyük bir yüzölçümüne sahip olup 1.710.000 km'dir. Çin'in toplam yüzölçümünün altı da birini teşkil eder. Ülkenin kuzey kısmı Çungarya ve güney kısmı Kaşkarya olarak bilinir. Kuzeyinde ise büyük Taklamakan çölü bulunur. Bu muhtar bölgede değişik azınlıkların adını içeren 5 muhtar eyalet bulunur.

1. İli Kazak Muhtar Eyaleti
2. Boro Tala Moğol Muhtar Eyaleti
3. Çang-Çi Hui Muhtar Eyaleti
4. Bayangol Moğol Muhtar Eyalet.
5. Kızılsu Kırgız Muhtar Eyaleti

Doğu Türkistan esas halkını Uygurlar teşkil eder ve Uygurlar'ın %90-95'i kendi muhtar bölgelerinde yaşarlar. 200 000'in üzerinde Uygur ise komşu SSCB'nde (Kazakistan ve Özbekistan) 100-150.000 kadarı da Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan, Türkiye ve ABD gibi ülkelerde bulunmaktadırlar. 1982 resmî istatistik verilerine göre Sincang Uygur Muhtar Bölgesi'nin nüfusu 13.081.681 idi. Bu bölgede yaşayan Türkler'i nüfusları ise aşağıdaki gibidir

SİNCANG UYGUR MUHTAR BÖLGESİNDEKİ NÜFUS(1990)

Adı	1982 Nüfusu	1990 Tahmini Nüfusu	(%) Oran(1982)	(%) Oran (1990)
Çinli	6 000 000	9 000 000	45 9	[illegible]
Uygur	5 957 112	7 994 444	45 5	43 2
Kazak	907 582	1 217 975	6 9	6 6
Kırgız	113 999	152 986	0 9	0 8
Tacik	26 503	35 567	0 2	[illegible]
Özbek	12 503	16 779	0 09	[illegible]
Tatar	4 127	2 000	0 03	[illegible]
Diğer	56 855	63.000	4 3	3 4
Toplam	**13.081.681**	**18.482.751**		

Bu bölgenin dışında yaşayan (Çinghai ve Gansu eyaletleri) Salarlar ise 1982'de 69 503 nüfusa sahip iken şimdi 75 000 dolaylarındadır. Yukarıdaki tablonun incelenmesinde Türkler'in toplam nüfusunun 9.459 184'e ulaştığı söylenebilir. Ancak Uygur Muhtar Bölgesi ile ilgili nüfus tablosu bize ülkedeki Çin nüfusunun artmakta olduğunu ve genel nüfusun %50'lilerine yaklaştığını göstermektedir. Her

ne kadar Türkler de tabiî nüfus artışı yüksek ise de Türkler Uygur, Kazak vb diğerleriyle birlikte ancak %50'nin biraz üzerinde bir orana sahiptirler. Kısacası Çinli göçmenlerin çok sayıda yerleştirilmesi neticesinde kısa bir gelecekte Doğu Türkistan'daki Türk boyları ülkelerinde azınlık durumuna düşme tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

AFGANİSTAN : 10 yıl süreyle Sovyet işgaline maruz kalan 650.000 km² lik Afganistan'ın demografik yapısı hakkında kesin neticeler çıkarmak hayli zordur. Ancak araştırmacılar bu ülkenin nüfusunu 12 ilâ 15.5 milyon civarında tahmin etmektedirler. Bu tahminlere savaşlar esnasında ölen 1.240.000 Afganistan vatandaşının dahi edildiği düşünülebilir. Fakat gene de +/- %15 hata ihtimali de dikkate alınmalıdır. Sovyet işgali neticesinde Afgan halkının büyük bir çoğunluğu da canını komşu Pakistan ve İran'a sığınarak kurtarmıştır. Ülke dışında 3-4 milyon Afgan mültecisinin olduğu tahmin edilmektedir. Bunun büyük bir kısmı Pakistan'a yerleşmiştir. 1979 öncesi Afganistan'da en büyük nüfusu **Puştunlar** teşkil etmekte olup tahminen %40'lık bir orana sahipler. Ancak göçmenler arasında %85'lere varan oranı teşkil ettiklerinden şu anda genel nüfus oranında %20'lere düşmüşlerdir. Aşağıdaki tablo bu konuya açıklık getirecektir.

AFGANİSTAN'IN ETNİK YAPISI

Etnik Gurubun Adı	1978 Oranı (%)	1987 Göçmen Oranı(%)	Afganistan 1987 Oranı (%)
Puştun	39	84 6	22
Tacik	26	6 0	34
Hazara	10	0 1	14
Özbek	10	0 5	14
Türkmen	3	1 0	4
Nuristanı	1	1 5	-
Beluci	1	3 6	-
Diğer	11	2 7	12

Afgan resmî şahıslarının ifadelerine göre ülkede bugün 12 milyon insan bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloyla bu rakkamın mukayesesinden şöyle bir sonuç çıkarabiliriz

Milletin Adı	Nüfus
Tacik	4.080.000
Puştun	2 640 000
Hazara	1.680.000
Özbek	1.680.000
Türkmen	480 000
Diğer	1.440.000

Yukarıdaki diğerler hanesinde gösterilen rakamın içinde Türk boyları Kırgız, Kazak ve Karakalpaklar da dahildir. Sırasıyla incelersek Özbekler Afganistan'daki en kalabalık Türk topluluğunu teşkil ederler. Özbekler Herat'ın dışında Bamurgab, Maymana, Şıbırgan, Seripul, Akça, Belh, Mazarışerif ve **Tükurgan** şehirlerinde yaşarlar. Türkmenler'in Teke, Yomut, **Tarık** boyları Herat bölgesinde, Salur boylu Maymana ve Maruçak'ta, Sarık ve Çakra boyları Andhui ve başka yerlerde bulunurlar. Kırgızlar ise Afgan Pamiri veya Vahan denilen yörede yaşardı ancak Sovyetler onları Vahan koridorundan uzaklaştırdılar. Kazaklar ise Hanabad bölgesine yerleşmişlerdi. Karakapaklar ise dağınıktırlar. Bu son üçünün toplam nüfusunun 100 000 dolaylarında olması gerekir. Buna göre Afganistan'daki toplam Türk nüfusu 2.5 ilâ 3 milyon arasındadır diye tahmin edebiliriz.

İRAN : 1 648 000 km² yüzölçümüne sahip olan İran İslâm Cumhuriyetinde nüfus 50 milyon civarında diye tahmin edilmekte olup, bunun en düşük tahminle 16 en yüksek tahminle 18 milyonunu Azeriler teşkil eder. Azeriler'in büyük çoğunluğunun yaşadığı Güney Azerbaycan 107 000 km²lik bir sahayı kapsayan Tebriz, Erdebil, Hoy, Urmiye, Selmas, Maku, Meraga, Astara, Culfa, Merent, Halhal, Soğukbulak gibi şehir ve kasabaları içine alır. Güney Azerbaycanlıları Kuzey Azerbaycanlılar'dan ayıran belki de en mühim hususiyet, iklerinin çok güçlü Fars dili ve kültürünün tesiri altında kalmış olmaları teşkil eder. Tahran'ın Fars milliyetçiliğine dayanan kültür politikası Azeri neşriyatına imkân vermemiştir. Ancak 1978'den sonra bu yasağın kalkması neticesinde bazı neşriyat faaliyetleri başlamıştır. Fakat eğitim eskisi gibi Farsça yapılmaktadır.

İran'daki Türk boyları arasında ikinci mühim topluluğu Kaşgaylar teşkil eder. Güney İran'ın Fars eyaletinde yoğun halde bulunurlar. Konar göçer bir hayat süren Kaşgaylar'ın nüfusu 500 000'ün üzerinde diye tahmin edilmektedir. İran'ın kuzey doğusunda Türkmen Sovyet SSC'ye komşu bölgede ise Yomut, Gökleri, Salur ve Sarık boylarından müteşekkil Türkmenler yaşar. Onlar benliklerini, Hanefi mezhebinden olmaları dolayısıyla Azeriler'e nisbeten daha iyi korumuşlardır. Bunların da nüfusu 500 000 dolayında tahmin ediliyor. Bunların dışında ise Afşar, Kaçar, Şahseven, Karapapah, Hamse, Kengurlu, Karadağlı vs gibi değişik adlara sahip Türk toplulukları mevcut olup toplam nüfusları 1 milyon civarındadır. Özetlersek İran'daki Türk soyluların nüfusu 20 milyona ulaşmıştır diye tahmin etmekteyiz.

IRAK : Dicle ve Fırat'ın hayat verdiği Irak'ın yüzölçümü 434 000 km² olup nüfusu 17 milyonun üzerindedir. Zengin bir petrol ülkesi olan Irak'taki Türkler Türkmen adıyla bilinmekle birlikte Azericenin bir şivesini konuşurlar. İşte bu Türkmenler Araplar'la Kürtler arasında sıkışmış olup tarihî Musul-Bağdat yolu üzerinde yaşarlar. Başlıca kuzeyden güneye doğru Telafer, Yunus Peygamber, Erbil, Kuştepe, Altınköprü, Kerkük, Taze Hurmata, Tuz Hurmata, Dakuk, Kifri, Karatepe, Karahan, Kızlarabad, Şahraban gibi şehir ve kasabalarda yaşarlar. Türkiye'de Kerkük Türkleri diye de bilinen bu Türkmenler rejimin çok şiddetli baskısı altındadırlar. Nüfusları 2 milyon olarak tahmin edilmektedir.

SURİYE : Türkiye'nin en uzun sınır komşusu Suriye'nin yüzölçümü 185 180 km² olup, nüfusu 10 milyon civarındadır. Fırat bu ülkenin can damarıdır. Nüfusları 300 000'in üzerinde olan Türkler Lazkiye ve çevresinde Halep, Hama ve Humus'ta bulunurlar. Bunlar kopuk bir topluluk manzarası arzederler.

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ : Yüzölçümü 3335 km² olan KKTC 15 Kasım 1983'te ilân edilmişti. Bu şekilde Yunan soykırımından kurtulan Türkler'in nüfusu 200 000'e ulaşmıştır.

BULGARİSTAN : 1878 Berlin Muahedesi neticesinde Osmanlı İmparatorluğundan koparak kurulmuş olan Bulgaristan'ın yüzölçümü 110 928 km²olup 9 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Son istatistikî verilere göre 1989 yılında Bulgaristan'ın nüfusu ancak 6 000 kişi artmıştır. Bu ise 1000 kişide 0,75'lik bir orana tekabül eder. Dolayısıyla da "Bulgar milleti yaşlanmaktadır" gibi ilim adamlarının ikazlarına şahit olmaktayız. 1990 yılının Haziran ayında yapılan ilk serbest seçimlerinde 6 976 620 seçmen mevcut olup Türkler %6 6'lık bir oy potansiyeli ile 400 kişilik parlementoya 23 milletvekili seçtirebilmiştir. Bulgaristan'ın nüfusundaki bu olağandışı gelişmede çok kişinin ülkeyi terketmesinin de rolü vardır. Avrupa Şurasının raporlarına göre 300 000 Bulgar vatandaşı illegal olarak İspanya'da çalışmaktadır. Son yılda 18 000 kişi Doğu Almanya'ya, 7 000 kişi Kanada'ya, 5000 kişi İsveç'e, 1000 kişi de Avusturya'ya göçetmiştir. 25 000 kadar Bulgar Yunanistan'daki vize süreleri bitince ülkelerine dönmemişlerdir. 1989'da Türkiye'ye olan büyük göç dalgası neticesinde 150 000'in üzerindeki soydaşımız tekrar Bulgaristan'a dönmüştür. Ayrıca Türkiye'ye resmî kanallarla (vize ile) girenlerin sayısı da 30 000'e ulaşmıştır. Bazı verilere göre, Türkler'in Bulgaristan'daki oranı %8.4'tür. Bu durumda onların nüfusunun 756 000'e ulaşmış olması gerekir. Ayrıca genel nüfus içinde %6'lık bir orana sahip olan Roman (Çingene) halkının İslâm dinine bağlı olan 180 000'i Türkçe konuşmakta olup, kendilerini Türk kabul etmektedirler. Bu rakamla birlikte Türkler'in sayısının 936 000'e ulaşması gerekir. Ayrıca buna ilâveten 1974'te Bulgarlar'da %6, Türkler'de ise %17.7 olan yüksek nüfus artışıda nazarı tabara alınırsa Bulgaristan'daki Türk nüfusunun 2 milyona ulaştığını tahmin edebiliriz.

Bundan önceki Bulgar yönetiminin Türk ve diğer azınlıkları (ki bunlar arasında Türk asıllı Tatarlar da vardır) zorla Bulgarlaştırma siyasetinin etkileri henüz bilinmemekle beraber ufak yaştakilerin bu insanlıkdışı kampanyanın etkisi ile esas benliklerini kaybetmiş olmaları da muhtemeldir.

ROMANYA : 237 500 km² yüzölüçümünde takriben 20 milyon nüfusa sahip olan Romanya'da üç Türk gurubuna rastlanır. Bunlar Anadolu'dan gelip buralara yerleşenlerin torunları, Kırım'dan Romanya'ya göç eden Tatarlar ve yerli Gagauzlardır. 1956 resmî nüfus sayımına göre 105 000 Gagauz, 20 469 tatar ve 14 329 Türk olmak üzere toplam olarak 140 000 dolaylarında Türk vardı. Bugün de bu sayıyı muhafaza ettikleri tahmin edilebilir.

YUNANİSTAN : 131 944 km² yüzölçümü ve 1971 nüfus sayımına göre 8 769 000 nüfusa sahip olanlar Yunanistan'da Türkler çok ufak bir azınlığı teşkil eder. Bu Türkler genel olarak Batı Trakya bölgesinde Gümülcine, İskeçe, ve Dedeağaç vilâyetlerinde ve ayrıca Dimetoka ve Sofu'da ve bir miktar da Rodos'ta yaşarlar. Toplam nüfusları 120 000 dolaylarındadır.

YUGOSLAVYA SOSYALİST FEDERATİF CUMHURİYETİ : Yüzölçümü 225 804 km² ve 1981'e göre 22 352 000 nüfusa sahip olan bu ülke 6 birlik cumhuriyetinden müteşekkildir. Çoğunluğu Sırplar teşkil eder (%40). Türk ise 150 000 civarındadırlar. Kosova muhtar bölgesinin, Priştine, Dragaş ve Makedonya cumhuriyetinin

Üsküp, Bitola, Gostivar, Devar gibi şehirlerinde yaşarlar. Balkan ülkeleri içinde kültüre yönden en rahat durumda bulunanlar Yugoslavya Türkleri teşkil eder.

DİĞER ÜLKELER : ABD, Kanada, Finlandiya, Avustralya, Japonya, Suud Arabistan gibi ülkelerde de ya Türkiye'den ya da başka Türk illerinden buralara göç etmiş ve yerleşmiş olanlar mevcuttur. Bunlar arasında en büyük topluluğu ABD'de yaşayanlar teşkil eder. Buradakilerin ekserisi New York ve California eyaletlerinde bulunurlar. Fakat oldukça dağınık bir manzara arzederler. Buna rağmen güçlü dernek faaliyetleri ile Türkiye'nin meselelerini Amerika kamuoyuna yansıtmaya çalışırlar. Aralarında bir hayli öğretim üyesi, tıp doktoru, mühendis, başarılı iş adamları bulunan Türkler bu ülkede Türkiye'nin güzel bir imajını yaratırlar. ABD'de ayrıca ekserisi SSCB'nden (Rusya) göçetmiş olan Kırım Tatarı, Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Karaçay, Azeri ve Tatar toplulukları da mevcuttur. Bütün bu Türkler'in toplam sayısı 250 000 civarındadır. Yukarıda belirttiğimiz diğer ülkelerdeki Türkler'in toplam sayısını ise 250 000 diye tahmin ediyoruz.

Dünya Türkleri'ne Genel Bir Bakış:

Dünyadaki çeşitli Türk topluluklarının kesin nüfuslarını belirlemek mümkün olmamakla birlikte eldeki mevcut kaynakların değerlendirilmesi sonucu yeryüzünde 145 milyonun üzerinde Türk'ün yaşadığını belirtebiliriz. Böylece Türk asıllılar dünyadaki belli başlı soylar arasında ilk sıraları alırlar. Türkler'i beş ana gurupta mütalâa etmek gerekir.

Bu gruplandırma daha ziyade hususiyetlerine bakılarak yapılmış olup, bu değişik Türk toplulukları arasında ayrıca bölgesel, kültürül ve siyasî farklılıkları bulunduğu da unutulmamalıdır.

Araştırmamızın başında belirttiğimiz üzere bu Türkler Balkanlar'dan başlayarak Çin'in batısına kadar uzanan bir haylisi birbirinin devamı şeklinde olan coğrafî bölgelerde yaşarlar. Bu yüzden de mesela, Balkan Türkleri gibi tabirler de kullanılmaktadır. Türk topluluklarının esas yoğun bulunduğu bölgeler başta Türkiye olmak üzere SSCB, Çin Halk Cumhuriyeti ve İran'dır. Türkiye'nin dışındaki Türkler'in ekseriyeti ise tek parti sisteminin hüküm sürdüğü ülkelerde bulunmaktadır. Her ne kadar son siyasî gelişmeler bu ülkelerde de demokratikleşme sürecini başlatmışsa da bu gelişmenin azınlık durumunda bulunan Türkler'e müsbet yönden etkisinin olacağını söylemek için vakit henüz erkendir. İşte totaliter rejimlerde yaşayan bu Türkler'le demokrasi şartlarından yararlanan Türkler arasında siyasî davranış ve şuur yönünden de farklılıklar olması gayet normaldir. Türkiye ile diğer ülkelerdeki Türk toplulukları arasında bir asıra yakındır herhangi bir kültürel mübadelenin olmaması da bu toplulukların birbirlerini tanımalarına, bilmelerine, anlamalarına engel olmuştur. Her ne kadar aynı soydan gelseler de gerek dil, gerek düşünce yapısı ve gerekse ekonomik, sosyal ve politik menfaatler yönünden aralarında farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası bu topluluklar arasında bir nevi kardeşlik bağı mevcut ise de bu şartlarda tek bir mütecanis Türk milletinden bahsetmek oldukça güçtür. Ancak çeşitli Türk toplulukları arasındaki soy birliğinin diğer ırklara nazaran çok güçlü olduğunu belirtmekte de yarar vardır.

BİBLİYOGAFYA

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994, Ankara 1989

Alptekin, E., **Uygur Türkleri,** İstanbul 1978

"Age Distribution of China's Population" **Beijing Rewiew,** sayı 1(16 Ocak 1984)

Aird, J.S, "The Preliminary Ruselts of China's 1982 Census." **The China Quartely** (Aralık 198.. s. 613 614

Bulgaristan'da Türk Varlığı, Ankara 1985

Batı Trakya'nın Sesi. sayı 1 (Kasım-Aralık 1987)

Caferoğlu, A.- Yücel, T. "Güney Azerbaycan ve İran Türkleri". **TDEK,**s. 1111 1120

Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri Bakü 1989

Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1828-1917), Bakü 1985.

Çislennost I Sostav Naselenlya SSSR. Po Dannım, Vsesoyuznoy Perepisi Naselenlya 1979 Goda. Moskova 1984

Devlet, N, **Çağdaş Türk Dünyası,** İstanbul 1989

ayn. mlf "Dış Türklerde Buyük Nüfus Artışı", **Türk Dünyası Araştırmaları,** sayı 6(1980),s. 45 51

İbrahımov, T E **Gaşgaylar,** Bakü 1988

İtogi Vsesoyuznoy Preplsi Naselenlya, 1970 goda IV, Moskova 1973

Lubın, N **Labour and Natlonality In Sovlet Central Asia,** Hong Kong 1984

Narodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982, Moskova, 1982

Naselenlya SSSR, Po Dannım Vsesoyuznoy Perepisi Naselenlya 1979 goda, Moskova 1980

Naselenlya SSSR 1987, Statiçeskiy Sbornik, Moskova 1988

Natsionalnyi Naselenlya, II Moskova 1989

Nikolaev, "Results of the National Elections", **Report on Eastern Europe**, I. sayı 26 (Haziran 29,1990) s 1-4.

Sheey, A. "Ethnic Muslim Account for Half of Soviet Population Increase", **Report on USSR,** sayı 3(19 Ocak 1990) s 16-18

Simonov, S.," The Gypsies: A Re-Emerging Minority", **Report on Eastern Europe,** I sayı 21 (25 Mayıs 1990), s. 12-16

Sliwinski, M," Afghanistan 1978-1987, War, Demography and Society", **Central Asian Survey, Incidental Papers Series:** sayı 6, Londra 1988

Statistisches Jahrbuch 1988 für die Bundesrepublik Deutshcland, Wiesbaden 1988

TOBB İktisadi Rapor-1988, İstanbul 1988

2- Ekonomi

Türkiye dışındaki Türkler'in büyük çoğunluğu SSCB'de bulunmaktadır. Dolayısıyla onlarında belli bir ekonomik potansiyele sahip oldukların düşünebiliriz.

SSCB yüzölçümü yönunden dunyanın en buyuk ulkesidir (22 402 200 km²). Yeraltı ve yerüstu zenginlikleri ve endustriyel kapasitesiyle de dunyanın sayılı ulkeleri arasında yer alır. SSCB aşağıdaki 20 ekonomik bölgeye ayrılır:

KUZEY BÖLGESİ

1 Karel MSSC
2 Komi MSSC
3 Arhangelsk Oblast
4 Vologodsk Oblast
5 Murmansk Oblast

KUZEY-BATI BÖLGESİ

1. Leningrad Oblast
2. Novgorod Oblast
3. Pskov Oblast

MERKEZİ BÖLGE

1 Bryansk Oblast
2 Vladimir oblast
3 Ivanov Oblast
4 Kalının oblast
5 Kostroma Oblast
6 Moskova Oblast
7 Orlov Oblast
8 Ryazan Oblast
9 Smolensk Oblast
10 Tula Oblast
11. Yuroslav Oblast

MERKEZİ KARA TOPRAK BÖLGESİ

1 Begorod Oblast
2 Voronej Oblast
3 Kursk Oblast
4 Lipets Oblast
5 Tambov Oblast

İDİL- BRYATSK BÖLGESİ

1 Mari MSSC
2 Mordva MSSC

3 Çuvaş MSSC
4 Gorkov Oblast
5 Kırov Oblast

İDİL BOYU BÖLGESİ

1. Kalmuk MSSC
2. Tatar MSSC
3. Astrahan MSSC
4. Volgograd MSSC
5. Kuybışev Oblast
6. Penza Oblast
7. Saratov Oblast
8. Ulyanov Oblast

URAL BÖLGESİ

1. Başkurt MSSC
2. Udmurt MSSC
3. Kurgan Oblast
4. Orenburg Oblast
5. Perm Oblast
6. Sverdlovsk Oblast
7. Çelyabınsk Oblast

DONETS-PRİDNEPROVSK BÖLGESİ

1. Voroşi ovgrad Oblast
2. Dnepropetrovsk Oblast
3. Donets Oblast
4. Zaporoje Oblast
5. Kirovograd Oblast
6. Poltova Oblast
7. Sumsk Oblast
8. Harkov Oblast

KUZEY KAFKASYA BÖLGESİ

1. Dağıstan MSSC
2. Kabarda-Balkar MSSC
3. Kuzey-Osetin MSSC
4. Çeçen-İnguş MSSC
5. Karasnodarsk Kray
6. Stavropol Kray
7. Rostov Oblast

UZAK DOĞU BÖLGESİ

1. Yakut MSSC
2. Primor Kray
3. Habarovsk Kray
4. Amur Oblast
5. Kamçatka Oblast
6. Magadan Oblast
7. Sahalın Oblast

GÜNEY-BATI BÖLGESİ

1. Vınnıtsk Oblast
2. Volınsk Oblast
3. Hıtomirsk Oblast
4. Zakarpat Oblast
5. İvano-Frankovsk Oblast
6. Kıev Oblast
7. Lvov Oblast
8. Rovensk Oblast
9. Ternopolsk Oblast
10. Hmelnitsk Oblast
11. Çerkassa Oblast
12. Çernigovsk Oblast
13. Çernovitsk Oblast

GÜNEY BÖLGESİ

1. Kırım Oblast
2. Nikolaevk Oblast
3. Odessa Oblast
4. Herson Oblast

BATI SİBİRYA BÖLGESİ

1. Altay Kray
2. Kemerov Oblast
3. Novosibırsk Oblast
4. Omsk Oblast
5. Tomsk Oblast
6. Tumen Oblast

KAFKASYA-ÖTESİ BÖLGESİ

1. Gurcu SSC
2. Azerbaycan SSC
3. Ermeni SSC

KAZAKİSTAN BÖLGESİ

1. Kazakistan SSC

MOLDOVYA BÖLGESİ

1. Moldovya SSC

BALTIK BOYU BÖLGESİ

1. Letonya SSC
2. Litvanya SSC
3. Estonya SSC
4. Kalinıngrad Oblast

DOĞU SİBİRYA

1. Buryat MSSC
2. Tuva MSSC
3. Krasnoyarsk Kray
4. İrkutsk Oblast
5. Cıtınsk Oblast

ORTA ASYA BÖLGESİ

1. Özbek SSC
2. Kırgız SSC
3. Tacik SSC
4. Türkmen SSC

BELORUS BÖLGESİ

1. Belorusya SSC

Sovyet genel nüfusunun takriben % 70'i ülkenin Avrupa bölümünde yerleşmiş olup esas endüstri de bu bölge de bulunmaktadır. Ancak yeraltı zenginliklerinin ise başlıca gayrı Ruslar'ın bölgelerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela, petrol Ural bölgesinde Kafkasya bölgesinde,batı Sibirya ve Orta Asya bölgelerinde; aynı şekilde tabii gaz da bu bölgelerde bulunur. SSCB'nin en zengin kömür yatakları Donets bölgesinde Kazakıstan'ın Karaganda yöresinde, kuzey Ural'da ve uzak doğu bölgelerinde bulunur

Ülkenin bilhassa batısındaki ekonomik bölgeleri ekime elverişli olup, Orta Asya bölgesinde ise sulama ile ekincilik yaygındır. Sibirya bölgesi ise, orman ve tundra ile kaplıdır Fazla yaşamaya elverişli olmadığı için buralarda ziraat ehemmiyetsiz derecede azdır Endüstri başta Moskova olmak üzere sırasıyla Leningrad, Gorki Kazan, Ufa Kuybışev, Kiev, Harkov, Rostov, Tıblisk, Novosıbırsk, Omsk,

Krosnavarsk gibi merkezlerde toplanmış bulunmaktadır. Bu merkezlerde ağır ve hafif endüstri, kimya ve petro-kimya, otomotiv, demir-çelik endüstrileri bulunur. Kömür yataklarının bulunduğu merkezlerde demir-çelik, petrol yataklarının bulunduğu bölgelerde ise petro-kimya endüstrileri yaygındır. SSCB'nde elektrik enerjisi termo, hidro ve atom elektrik santrallerinde üretilir. Atom santrallerinin birkısmı dışında hepsi SSCB'nin Avrupa bölümünde bulunur. 1980 yılında enerjinin % 60,2'si endüstri için kullanılmıştır. Petrol üretimi ise 1980'de 603 milyon ton, doğal gaz 435 milyar m^3, kömür istihsali ise 716 milyon tona ulaşmıştır. Sovyet genelinde ısı enerjisi olarak petrol ve doğal gaz kullanılmaktadır (% 45,3 % 27,1). Kullanılan kömür ısısı ise ancak % 25 oranındadır. 1980 yılında demir üretimi 245 milyon tona, çelik üretimi ise takriben 10 milyon tona ulaşmıştır. Otomotiv endüstrisi de her yıl gelişmekte olup, 1980 yılında 2 199 000 araba imal edilmiştir. SSCB'nde basın yayın bir hayli gelişmiş olup çok yüksek tirajlarda (bazıları 5 milyona ulaşan) kitap, dergi ve gazeteler yayınlanmaktadır. Ülke bu kâğıt ihtiyacını kendi zengin ormanlarıyla karşılamaktadır. Son yıllarda selüloz imalâtı 7,5 milyon ton ve kâğıt imalâtı ise 5,5 milyon tona ulaşmıştır.

Yukarıdaki rakamlardan görüleceği üzere SSCB'nın çok zengin bir ekonomiye sahip olduğu kanaati hasıl olmaktadır. Fakat herşeye rağmen merkeziyetçi bir felsefeyle yönetilen ekonominin başarısız olduğu halkın ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve acilen durumun düzeltilmesi gerektiği Sovyet liderlerinin son yıllardaki ifadeleriyle de ispatlanmıştır.

Türk Yörelerinin Ekonomik Durumu:

Demografi bölümünde belirttiğimiz bölgeler aşağı yukarı ekonomik bölgeler için de geçerli olup, değişik Türk boyları İdil-Ural, Kafkasya (Kuzey Kafkasya ve Kafkasya-Ötesi) Orta Asya ve Kazakistan ve Sibirya bölgelerinde yoğun halde yaşadıklarından bu bölgelerin ekonomik potansiyelini inceleyerek bu Türk boylarının iktisadî yapısı hakkında bir fikir edinmiş olacağız.

İdil-Bryatsk, İdil Boyu ve Ural Bölgeleri:

Sovyetler Birliği'nin yukarıda belirtilen ekonomik bölgelerine Tatar, Başkurt ve Çuvaş cumhuriyetleriyle Türkler'in meskun olduğu çevredeki oblastlar girer. Bu yöre yeraltı (petrol, doğal gaz vb) ve yerüstü (çeşitli tahıllar, meyva, sebze ve hayvancılık) zenginlikleriyle SSCB'nin mühim ekonomik kısmını teşkil eder. Ayrıca bu yörede hatırı sayılır endüstrileşme de göze çarpar. Şimdi bu ekonomik bölgelerdeki Türk muhtar cumhuriyetlerini teker teker inceleyelim.

Tatar MSSC: Bu cumhuriyet tarım ve endüstri ülkesidir. En büyük tabiî zenginliğin petrol ve yeraltı (doğal gaz) teşkil eder. Tataristan bugüne kadar merkeze 1 milyar ton petrol devretmiş bulunmaktadır. Son yıllarda yıllık üretim 70-80 milyon tona düşmüştür.

Türkiye'nin yıllık ham petrol üretiminin 3 milyon ton dolayında ve Türkiye'nin yıllık ihtiyacının 17-18 milyon ton olduğu düşünülürse Tataristan'ın tek bir petrolden ne kadar büyük gelir sağlayabileceği anlaşılır. Fakat bu petrol gelirinin hepsi Moskova tarafından sömürülmektedir. Yani bu petrol gelirinden yerli halk Tatarlar'a herhangi bir pay verilmemektedir. Tatar MSSC'nin petrol ve tabiî gaz merkezleri Elmet, Leninogorsk, Alabuga, Mendeleyevsk gibi şehirlerdir. Çıkarılan petrol Başkurdistan, Kuybişev, Gorki, Yaroslav, Ryazan, Moskova ve Perm rafinelerine "Dostluk Hattı"yla Polonya, Doğu Almanya, Macaristan, Çekoslovakya'ya yollanmaktadır.

Doğal gaz'ın birkısmı ise şimdi Türkiye'ye gelmektedir. Tataristan'ın doğal gaz üretimi yılda 4 milyar m^3 dür. Petrol çıkarılırken toprağa basınçlı su verme metodunun kullanılması çevrenin kirlenmesini ve tarıma elverişli toprakların tahribine yol açmıştır. Tataristan'ın en mühim endüstri dallarını kimya ve petro-kimya teşkil eder. Bunlar başlıca Kazan ile Tüben Kama şehirlerinde bulunur. Kimya fabrikalarında polietilen, aseton, sentetik kauçuk, film gibi 4 binden fazla madde imal edilir. Kazan uçak fabrikasında IL-62 tipindeki uçaklar üretilir. Ayrıca Kazan'da SSCB'nin en büyük bilgisayar ve optik aletler fabrikası bulunur. Yar Çallı'da 1976'da imalâta geçen SSCB'nin enbüyük kamyon fabrikası KAMAZ bulunmaktadır. Burada yılda takriben 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru üretilir. Hafif endüstri dalında dericilik ve kürkçülük mühim yer tutar.

Tarım SSCB'in genelinde olduğu şekilde Sovhoz (devlet çiftliği) ve Kolhozlar (kolektif çiftlik) tarafından yürütülür. Başlıca çavdar, buğday, mısır, burçak, keten, şeker pancarı yetiştirilir. Bunun dışında sebzecilik ve meyvecilik de gelişmiştir. Koca ve küçük baş hayvancılık ülkenin ihtiyacını karşılamaya kafi gelmektedir. Kısacası Tataristan'ın ekonomisi Sovyet standartlarında çok gelişmiştir. Ancak koloni statüsüne sahip olduğundan cumhuriyette üretilenlerin ekserisi merkeze devredilmektedir. Başka bir ifadeyle cumhuriyetin yerli halkı kendi ürettiği zenginliklerden yararlanamamaktadır. Çünkü Tataristan'daki iktisadî kuruluşlar 3 grupta mutalâa edilirler. Birinci ve ikinci kategoridekiler SSCB'e merkez hükümeti ile RSFSC hükümetine bağlı olanlardır ki, bunlar ekseriyeti teşkil ederler. Ancak çok kısıtlı bir bölüm Tatar cumhuriyetinin kendine bağlıdır. Dolayısıyla de petrol, doğal gaz gibi yeraltı zenginlikleri kimya ve makına gibi mühim sanayii kolları doğrudan doğruya Moskova'ya bağlanmıştır. Neticede bunlardan elde edilen gelirin % 1'i dahi Tataristan hükümetine kalmamaktadır. Mesela, Tüben Kama petro-kimya endüstrisinin 1989 yılındaki net kazancı 137 milyon ruble olmuşsa da, bunun % 1'den az bir meblağ yere hükümete kalmıştır.

Başkurt MSSC: Bu cumhuriyette de Tataristan'daki kadar olmamakla beraber zengin petrol ve tabiî gaz yatakları mevcuttur. Yılda takriben 30-40 milyon ton petrol, 3,5 milyar m^3 doğal gaz elde edilir. Tuymasi-Ufa, Omsk, İşimbay-Ufa ve Tuymas, Şkapova-Salavat arasında petrol hattı mevcuttur. Rafineriler ve petro-kimya fabrikaları Başkurdistan'ın esas ekonomik zenginliklerini teşkil ederler. Bunun dışında ülkede kömür, bakır, boroksit, altın, manganez ve krom ocakları mevcuttur. Köy ekonomisi hayli gelişmiştir. Başlıca buğday, çavdar, darı, baklagiller yulaf, patates ve sebze yetiştirilir.

Çuvaş MSSC: Ülkenin ancak yarısı tarıma elverişli olup, buğday, çavdar, patates, şekerpancarı, baklagiller ve şerbetçi otu yetiştirilir. Burada ayrıca büyük baş hayvan, domuz, koyun ve keçi beslenir. Çeboksarı, Alatır, Şumerliya, Kanaşa, Urmanaş gibi merkezlerde et kombinaları sütlü gıda imalathaneleri bulunmaktadır. Ayrıca makına, elektronik kimya endüstrileri de mevcuttur.

Çuvaşistan ekonomik yönden Tatar ve Başkurt cumhuriyetleri kadar mühim değildir. Yukarıda da görüleceği üzere daha ziyade gıda endüstrisi gelişmiştir.

Görüleceği üzere takriben 9 milyon Türk asıllının yaşadığı İdil-Ural bölgesi SSCB'nin çok mühim ve zengin ekonomik merkezlerinden birini teşkil eder. Şayet bu yörenin yerli Türk halkının bu ekonomik zenginlikte tasarruf hakkı olsaydı gelirleri Arap ülkelerinin en zengin devletlerini fersah fersah geçmiş olurdu.

Kuzey Kafkasya ve Kafkasya-Ötesi Bölgeleri:

Bu ekonomik bölgelerde tabii ki, en mühim topluluğu Azeriler teşkil etmektedir. Kuzey Kafkasya ekonomik bölgesindeki Kumuk, Karaçay, Balkar, Nogay gibi Türk topluluklarının hem sayıca az olmaları hem de onların Rus ve diğer Kafkasya halkları ile girift bir şekilde iç içe yaşamaları sebebiyle ekonomik potansiyelleri hakkında bir tahlilde bulunmak hayli zordur. Dolayısıyla hem demografi, hem de ekonomi yönünden daha büyük ehemmiyete haiz olan Azerbaycan SSC'nin incelemek uygun olacak.

Azerbaycan SSC: Burada yeraltı zenginliklerinden petrol ve doğal gaz en mühim yeri almaktadır. Bugün dahi petrol denince Baku akla gelmekle birlikte Azerbaycan'da üretilen petrolün miktarı Sovyet genel istihsali içinde ehemmiyetsiz denilecek bir dereceye düşmüştür. Gene de yılda 12 milyon ton petrol çıkarılmakta olup, bunun 10 milyonu "off shore" tabir edilen Hazar Denizi'nde açılan kuyulardan elde edilmektedir. Bu durumda Sovyet genelinde üretilen petrolün ancak % 2'sinin Azerbaycan'da elde edildiği anlaşılmaktadır. Bunun dışında demir, bakır, kurşun, çinko, kobalt ve tuz yatakları mevcuttur. Mingeçevir ve Vardanis'teki elektrik santralleri Kafkasya ötesinin en büyük santralleridir. Ülkenin esas endüstrisini Baku ve çevresine yerleşmiş olan petro-kimya sanayii teşkil eder. Bunun dışında çelik, alüminyum, makina inşaa, gemi inşaa, lastik, tekstil, konserve endüstrileri mevcuttur. Ayrıca halıcılık da mühim bir iş alanıdır.

Tarımın % 65'i sulama ile yapılmakta olup, Kura havzasında pamuk üretilir. Azerbaycan pamuk üretiminde Sovyetler Birliğinde 4. sırayı alır. Tütüncülük ve pekçok gelişmiş olup buğday, çavdar, mısır ve pirinç yetiştirilir. Hayvancılık da gelişmiş olup, süt ve sütlü gıdalar köy ekonomisinin mühim ürünleridir.

Orta Asya Bölgesi:

Orta Asya ekonomik bölgesindeki Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan Sovyet Cumhuriyetleri takriben **13 milyon** km² lik bir alanı kaplamakta olup değişken coğrafî bir iklim yapısı gösterirler. Doğusunda Çin (Doğu Türkistan) güneyinde Afganistan ve İran, batısında Hazar Denizi ve kuzeyinde Rusya'nın Avrupa bölümü ve Kazakistan bulunan Sovyet Orta Asyası çok sert bir yerel yapıya sahiptir. Çoğunluğu çıplak veya otlarla kaplı bozkırlar, yüksek yaylalar, dağ silsileleri ve çöllerle kaplıdır. Yükseklikler kuzey ve Hazar'ın doğusundaki yerlerde deniz seviyesi altına düşerken bazı bölgelerde dünyanın en yüksek dağları mevcuttur. İklimi gene de kurak diyebiliriz.

Özbek SSC: Özbekistan'da endüstriden ziyade köy ekonomisi gelişmiştir. Köy ekonomisinin % 75'ini de tarım ve pamukçuluk teşkil eder. SSCB'nde yetiştirilen

pamuğun 2/3'si Özbekistan menşeidir. Son yıllardaki istihsal 8 milyon tona ulaşmıştır. Pamuğun yetiştirildiği ana bölge ise Fergana vadisidir. Lenin, çarların Orta Asya'da uyguladıkları ekonomi politikasını tenkit ederek "Çarlar buray pamuk'a Rusya'ya bağımlı hale getirdiler" diye suçladıysa da Moskova aynı politikayı sürdürdü. Pamuk üretimi tahıl üretimi aleyhine geliştirildi.

Beyaz altın diye de adlandırılan pamuğun 1 tonundan 3 bin metre pamuklu kumaş, 100 litre yağ, 250 kg hayvan yemi vb değişik mahsüller elde edildiğinden pamuk çok muhim sınaî bir hammaddedir. Dolayısıyla da pamuk ekim alanları her geçen yıl arttırılmıştır. Mesela, 1913 yılında Özbekistan'da 423.500 hektarlık alanda pamuk yetiştirilirken 1978'de bu 1 824 000 hektara yükseimiştir. Özbekistan'da pamuğun dışında en mühim tarım ürünü pirinçtir. Pirinç üretimi genel Sovyet üretiminin takriben % 50'sini karşılamaktadır. Bunun dışında sebze, mısır, tütün ve değişik meyvalar yetiştirilir. Ekim genelde sunî sulamayla yapılmakta olup 3 milyon 500 bin hektar sulanmaktadır. Fergana ve Zerefşan vadilerinde yetiştirilen ipek genel sovyet istihsalinin % 50'sini teşkil eder. Tarımın dışında besiciliğe de büyük ehemmiyet verilir. 10 milyona ulaşan koyun sayısının 5 milyondan fazlasını meşhur Karaku koyunları teşkil eder. Bunun dışında sığır gibi büyük baş, keçi ve domuz gibi küçük baş hayvanlar yetiştirilir.

Özbekistan yeraltı zenginlikleri yönünden de mühim bir ülkedir. Gazlı, Carkak, Mubarak'ta doğal gaz, Fergana vadisi ve Aşağı Surhandarya'da petrol, Angaran'da kömür, Almalık ve Koytaş'ta bakır, çinko, kurşun, molibden ve Muruntav'da bol miktarda altın çıkarılmaktadır. Tahminlere göre yılda 80 ton kadar altın elde edilmekte olup bu miktar dünyadaki büyük altın ocaklarının istihsalinden daha fazladır. Uçkuduk'ta ise stratejik madde uranyum çıkarılmaktadır. Bu ocaklarda ise mahkûmlar kullanılmaktadır. Özbekistan'ın Sirderya, Çirçik, Zerefşan gibi şehirlerinde hidro elektrik santralleri mevcuttur. Ülkenin en gelişmiş sanayisin traktör, tarım ve pamuk toplama makinaları, motor, doğal gaz ve petrol aletleri fabrikaları teşkil eder. Görüleceği üzere endüstri de tarıma yöneliktir. Bu fabrikalar Taşkent, Çirçik, Endican, Semerkand, Kattakurgan gibi şehirlerde bulunmaktadır.

Kırgız SSC: Kırgızistan Cumhuriyeti'nin % 50'sinden fazlası 1000-3000 metre ve % 25'si ise 3000-4000 yükseklikte bir alana yerleşmiştir. Fergana vadısı Tanrı ve Altay sıradağları Kırgızistan'ın coğrafî konumunu belirler. Yüksek dağlardan çıkan nehirler düzensiz ve hızlı akıntılı olduğu için elektrik enerjisi elde etmeye yararlar. Kırgızistan'dan elde edilen 165 kilovat saat enerjinin büyük bir kısmı Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan'a nakledilir. Dünyadaki ikinci büyük krater gölü Issık Göl (6202 km²) büyük bir su rezervuarıdır. Yerleşmeye en müsait bölge Fergana vadısı olup halkın% 42'sinden fazlası burada bulunur. Kırgızistan'ın kayda değer ağır sanayii yoktur. Köy ekonomisi esas geçim kaynağını teşkil eder. Başlıca besicilik yapılır: 10 milyon civarında koyun, keçi, domuz gibi küçük baş hayvanlar vardır. Tarım ise kayda değecek miktarda değildir.

Kuzey ve güney-batıda Fergana vadisinde civa, antimon, kömür, petrol ve çinko, Issık Göl civarında ise kükürt çıkarılır. Konservecilik hayli gelişmiş olup, üretimde Sovyet genelinde 4. sırayı alır.

Türkmen SSC: Burada da ekonomi başlıca köy ekonomisine dayanır. Ülkenin

4/5'ünü Karakum Çölü (350.000 km²) kapladığından yerleşim alanları kısıtlıdır. Turkmenler'in su ihtiyacı başlıca 900 km uzunluğundaki Karakum (Turkmen) kanalından temin edilir. Tarım da başlıca sulama ile yapılır. Ekili yerlerin 9/10'u sulamadan yararlanır. Köy ekonomisinde pamukçuluk muhim yer tutar. Murgap, Tecen ve Kopet dağının eteklerinde pamuk, Çarcuy'da kavun-karpuz yetiştirilir. Aşkabad, Göktepe ve Merv'de uzum bağları bulunur. Besicilik de muhim yer alır. Burada 5 milyonun üzerinde Karakul koyunları yetiştirilir.

Yeraltı zenginlikler yonunden de oldukça mühim bir bölgedir. **Çeleken** yarımadasında Nebit dağı, Kumdağ, ve Okarem de muhim miktarda petrol çıkarılır. Yıllık uretim 15 milyon tonu geçmiştir. Aynı bolgelerde ve Karakum'da doğal gaz da çıkmaktadır. Bu doğal gaz Buhara ve Ural'a sevk edilir. Petrolun dışında kukurt, kurşun, kalyum, tuz, iyot gibi madenler elde edilir.

Türkmenistan'da başlıca tekstil endüstrisi gelişmiş olup, Aşkabad, Merv, Çarcuy, **Taşauz** gibi yerlerde fabrikalar mevcuttur. Bu fabrikalarda başta pamuklu olmak üzere yünlü ve ipekli kumaşlar dokunur. Bunun dışındaki endüstri kayda değer değildir.

Kazakistan Bölgesi:

Kazak SSC: Kazakistan SSCB'nde RSFSC'den sonra en buyuk yuzolçumune sahip bir ulkedir (2 853 300 km²). Arazisi genelikle arızasız bozkırlardan ibaret olup, ancak guney ve guney doğusu dağlıktır. İklim kuraktır. Sovyetler Birliği'nin belli başlı nehirleri olan İrtiş, Obi buradan geçer. Ülkenin en büyük gölü Aral olup son 10 yılda buyuk bir ekolojik felakete uğramış suyu oldukça azalmıştır. Bu durum ise komşu ülkelerin su amak için açılan su kanalları neticesinde meydana gelmiş ve dunyada misli görulmeyen bir tabii felaket insan eliyle meydana getirilmiştir. Buyuk protestolara yol açmasına rağmen Aral'ın eski haline dondurmek için şimdiye kadar hiçbir ciddi tedbir alınmamıştır.

Kazakistan tarım ve hayvancılık ulkesidir. 1954 yılında 100 binin çalıştırılması neticesinde Kazakistan'a 25 milyon hektarlık ekim alanı kazandırılmıştır. SSCB'de tarım istihsalinde 3. sırayı alan Kazakistan'da başlıca bugday yetiştirilmektedir. Ancak bu uretimde de bir duşuş gozlenmektedir. 1982'de tahıl uretimi **11.300.000 tona** duşmuştur. Kazakistan'da 500 kadar kolhoz, 1500'den fazla sovhoz bulunmakta olup, 35 milyon kuçuk hayvan 10 milyona yakın da buyukbaş hayvan beslenir. Bunun 1 milyondan fazlasını at teşkil eder.

Kazakistan yeraltı zenginlikleri yonunden de muhim bir ulke olup Karaganda bölgesinde zengin kömur yatakları (rezerv 50 milyar ton tahmin ediliyor) kuzeyde **Ural-Enbağ** havzasında petrole rastlanmaktadır. Bunun dışında Kazakistan'da çıkarılan bakır, kurşun ve çinko SSCB'nin ihtiyacının % 50'sinden fazlasını karşılamaktadır. Bunların dışında demir, manganez, kalay, volfram, molibden, antimon gibi madenler kayda değer. Endustrisi fazla gelişmemiş olmakla birlikte en muhim merkez olarak maden ocakları, makina inşaa, tekstil ve gıda sanayının bulunduğu Karaganda göze çarpmaktadır. Buyuk çapta olmamakla birlikte demir-çelik fabrikaları, kimya endustrisi, bakır ve demir dokum atelyeleri sayılabilir.

Batı Sibirya, Doğu Sibirya ve Uzak Doğu Bölgesi:

Yerleşime pek musait olmayan bu bölge yeraltı zenginlikleri bakımından SSCB'nin belki de en muhim kısmını teşkil eder. Ural dağlarının doğusunda Tobol, İrtiş, Işim, Obi, Yenisey, Lena gibi SSCB'ni baştan başa geçen muhim ırmaklar bulunur. Sibirya'nın Altay-Sayan dağlık bögesinde Ob, Abakan ve Yenisey kaynak ve havzalarında muhtelif Türk boyları yaşar. Dolayısıyla da buradaki Türkler'e genel olarak Sibirya Turkleri veya Altay Turkleri de denilmektedir. Burada da Türkler'in Yakut, Tuva adlı muhtar cumhuriyetleri Hakas Muhtar ve Gorno Altay Muhtar Oblastları adlı idarî bölgeleri mevcuttur.

Yakut MSSC: SSCB'nin en buyük muhtar cumhuriyeti olan Yakutistan'da (3 103 000 km²) Anabar, Olenek, Lena, Yana, Indigirka ve Kolumna nehirleri bulunur. Ulkenin % 20'sinden fazla bir bolumu kuzey kutbunda ve 2/3'sı dağlarla kaplıdır. Kış 180 ila 220 gun arasında surer. Ocak ayı ortalaması ise (- 34°)-(-45°) arasındadır. Ulkenin 4/5'i kutup bölgesine has iğne yapraklı ağaçlarla kaplıdır. Genellikle balıkçılık yapılır. Kurk hayvanları avlanır. Bunun dışında soğuğa dayanıklı Ren geyikleri ve at yetiştirilir. Yeraltı zenginlikleri yönünden çok mühim bir bölgedir. Aldan, Indigirka ve Kolumna'da bol miktarda altın, Vilcuc ve Olenek'te elmas bulunur. Bunun dışında kurşun, çinko, volfram ve molibden de elde edilir. Çok zengin kömur rezervlerinin bulunduğu tahmin edilmektedir.

Tuva MSSC: Yenisey'in aşağı mecrasında Çin'e komşu Tuva'nın yüzölçümü 170 500 km² dir. İklim, çok sert olup, karasaldır. Ülkenin yarısı ormanlarla kaplıdır. Geçim köy ekonomisine dayanır. Başlıca besicilik yapılır. Koyun, Sığır, domuz, at ve deve, yak ve ren geyiği beslenir. Vahşi kurk hayvanları avlanır. Ağaç, deri ve gıda sanayıleri mevcuttur. Maden olarak ise kömür mühim bir yer alır.

Diğer bölgeler ise nüfusları gayet az olup, fazla bir ekonomik performans göstermezler. Bunun dışında Turkler'in yoğun bulunduğu Batı Sibirya'da Tümen havzasında Sovyetler Birliği'nin en zengin petrol yatakları bulunmakta olup, son zamanlarda Sovyet istihsalinin 3/4'ü bu bölgeden temin edilmektedir. Sibirya bölgesinde zengin kömür yatakları ve diğer madenlerin bulunduğu da bilinmektedir. Sibirya'dan (Tumen) doğal gaz getirmek için boru hatlarının döşenmesine başlanmış olup bu proje tamamlanmak uzeredir. Bunun dışında BAM adı verilen yeni tren hattı ile Sibirya'nın zenginlikleri merkeze sevk edilmeye çalışılmaktadır. Gelecekte çok daha buyuk istikbal vadeden bu bölgeye yatırımlar surmektedir. Kısacası Turkler'in yaşadığı hemen her bölgede zengin yeraltı ve yerüstu zenginlikleri bulunmaktadır. Ancak her turlu zenginlik merkezin yönetimi ve kontrolunde olduğu için yerli halka bu zenginliklerden fazla pay duşmemektedir. Son yıllarda bu konudaki huzursuzluklara yol açmış ve ulkenin ekonomisini liberalleştirme sürecinde bir takım çozumler aranmaya başlanmıştır. Ancak bunun neticesinin ne şekil alacağını şimdiden kestirmek mumkun değildir.

Şincang-Uygur Muhtar Bölgesi:

Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısında Turk asıllı Uygur ve Kazaklar'ın yoğun olduğu bu bölgenin (Doğu Turkistan) yuzölumu 1 710 000 km² olup, Çin'in toplam yuzölçumunun 1/6'nı teşkil eder. Doğudan batıya uzanan Tanrı dağları bu ulkeyi ku-

zeydek ufak Çungarya ve güneydek büyük Kaşgarya'ya böler. Ülkenin kuzey... büyük Taklamakan çölü bulunur. İklim sert ve karasaldır. Halkın % 70'i köy... nominden geçimini temin eder. Halkın % 90'ı Hami, Urumçi, Korla, Aksu, K... gar, Hotan Turfan gibi sulak bölgelerde yerleşmiştir. Buralarda bağcılık, mey... lık ve ekincilik yapılır. Ülkede 30 milyon civarında küçük ve büyük baş hayva... beslenmektedir.

Doğu Türkistan'da zengin petrol, kömür, volfram, molibden, manganez, ura... yum, nikel ve altın yatakları bulunmaktadır. Yılda 10 milyon ton üzerinde ham pe... rol de edilir. Petrol yatakları Karamay adlı bölgede bulunmaktadır. Buna rağm... ekonomik hayat fazla gelişmemiş olup, hayat seviyesi oldukça düşüktür.

Yukarıda belirtilen Türk bölgelerinin dışında başta İran olmak üzere Afgan... Irak ve Bulgaristan'da yoğun Türk topluluklar mevcuttur. Ancak bunların hiçbiri... kendi adlarını taşıyan idarî bölgeler yoktur. Dolayısıyla hukukî statü yönünden... undukları yörelerin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden bir pay alma imkânları... lunmamaktadır. Meselâ, dünyanın en zengin petrol ülkelerinden biri olan İran... lam Cumhuriyeti'nde başta Azeriler olarak diğer Türk boyları ile birlikte 20 milyo... gibi büyük bir rakama ulaşmalarına rağmen millî kültürel faaliyetler için dahi me... kezden pay alamamaktadırlar.

SSCB, ÇHC'ndeki Türk soylular kendi yörelerindeki zenginliklerden ker... ayrılan malî payın artırılmasını talep ederken İran ve başka ülkelerdeki Türkler... organizasyon bir halde bulunduklarından ve hükümetlerince kendilerine m... yet hakkı tanınmadığından bu nevi taleplerde bulunamamaktadırlar.

Diğer yönden ise hür ülkelere çalışmak maksadı ile giden T. C vatandaşla... o ülkelerin vatandaşları olmadıkları ve tarihî herhangi bir hakları olmadığ... Türkiye'ye yolladıkları dövizlerle büyük katkıda bulunmaktadırlar. Başka bir... ile bu ülkeler Türkler'in yurt dışına döviz yollamasını engellemektedir. Tota... jimlerde yaşayan Türk soylular ise, ki bunların hepsi kendi tarihî topraklarında ya... şarlar. Kendi yörelerindeki ekonomik faaliyetler ve şahsi katkıları neticesinde e... edilen gelirden dahi adil bir pay alamamaktadırlar.

Özetlersek Türkiye'nin dışındaki Türk bölgelerinde zengin yeraltı ve yer... kaynaklarına rastlamaktayız. Ekonomik bölgelere ve Türkler'in yoğunluğuna g... incelediğimizde tek bir petrol üretimini göz önünde tuttuğumuzda msl İdil-Ural... 100 milyon ton, Kafkasya'da 12 milyon ton, Orta Asya'da 15 milyon ton Doğu T... kistan'da 10 milyon ton üretim yapıldığı anlaşılır. Ancak bu petrolün üretiminden... de edilen kârın çok büyük oranı Moskova ve Pekin'e akar, yerli halka ya hiç... verilmez, verildiği takdirde de bu ehemmiyet arzedecek bir miktarı teşkil etme... Zaten SSCB'nin yeraltı kaynakları incelendiğinde esas Rus topraklarının b... den çok fakir olduğu anlaşılır. Şayet bu zengin bölgelerde yaşayan çeşitli T... boyları kendi topraklarında elde edilen madenlerden vb. adil bir pay alab... bu onların hayat standartlarını, kültür ve eğitim seviyelerini yükseltmeye... ederdi.

BİBLİYOGRAFYA

E. Alptekin **Uygur Türkleri,** İstanbul 1978

Atlas SSSR Moskova 1983

A. Devlet **Çağdaş Türk Dünyası** İstanbul 1989

B. Hayit **Turkisten im Jahrhundert** Darmstadt 1956

F. Kazak **Ostturkistan zwischen den Grossmaechten,** Berlin 1937

N. Lubin **Labour and Nationality in Soviet Central Asia,** Hong Kong 1984

Narodnoe Hozyaysvo Başkirskoy ASSR(1917-1967) Ufa 1967

Norodnoe Hozyaystvo SSSR 1922-1982 Moskova 1982

E. Taysin **Tatarstan ASSR Geografiyesi 8.** bsk Kazan 1981

S.A. Tokarev **Etnografiya Narodov SSSR,** Moskova 1958

Tschuwaschen, Brockhaus XIX Wiesbaden 1974

Ikinci Bölüm

Türk Tarihi

Giriş

İbrahim KAFESOĞLU

Türk Adı, Türk Soyu, Türkler'in Anayurdu ve Yayılmaları:

En eski ve köklü kavimlerden biri olan Türkler aşağı yukarı 4 bin yıllık mazileri boyunca Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alarına yayılmış bir millettir. Orta Asya'daki Anayurttan etrafa yaptıkları sürekli göç hareketleri Türkler'in aynı zamanda nüfusca kalabalık olduğunu da gösterir. Türkler bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla dünya tarihinde mühim rol oynamışlardır. Türk tarihini değerlendirirken onu hem zaman, hem coğrafî bakımdan diğer toplulukların tarihinden ayıran şu noktalar göz önünde tutulmak gerekir:

a) Bütün diğer milletlerin, fertleri toplu olarak bir arada bulunduğu için, herhangi bir zamandaki durumunu açıkca tesbit ve tetkik etmek mümkün olduğu halde, Türkler dağınık şekilde yaşamaları sebebi ile birbirinden farklı gelişme yolları takip ettiklerinden Türk tarihini belirli bir zaman kesiminde bütün hâlinde değerlendirmek kolay olmamaktadır.

b) Tarihleri sınırı belli bir coğrafî çevre içinde cereyan eden bütün diğer milletlerin yayılmaları da değişmeyen vatan toprakları civarında vukua gelirken, çeşitli Türk kütleleri asırlarca yeni iklimler, yeni yurtlar arayarak, tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu itibarla mazinin herhangi bir devresinde ayrı yerlerde başka başka Türk toplulukları idare ve devletlerini müşahede etmek mümkün olduğundan, Türk tarihi denilince, tek bir topluluğun belirli bir mahalde tarihi değil, fakat Türk adını taşıyan veya hususî adlarla anılan Türk zümrelerinin çeşitli bölgelerde ortaya koyduğu 'tarih'lerin bütünü anlaşılmalıdır.

Bu bölünme keyfiyeti Türk kütlelerini siyasî, içtimaî kültürel yönlerden birbirle-

rinden ayrılması neticesini vermiştir. Bir kısım Türkler "Bozkır Kültürü"nde yaşarken diğer bir kısmının yerleşik hayata bağlanması, bir bölgede siyâsî nüfuzunu kaybetmiş, fakat diğer bölgelerde iktidarın zirvesine ulaşmış Türk kütlelerinin aynı zamanda mevcut olması ve Türk tarihinin eski, yeni birçok milletlerin tarihi ile bir arada hattâ iç-içe gelişmesi bundan ileri gelmektedir. Geniş Türk tarihinin ilmî yollardan araştırılıp incelenmesini fevkalâde güçleştiren bu hâdiseyi bir bakıma Türk Milleti'nin dünya tarihinde derin iz bırakan kudret ve faaliyeti ile izah etmek mümkündür.

1- "Türk" Adı: Türkler'in kadîm bir millet oluşu araştırıcıları Türk adını en eski tarih kaynaklarında aramağa sevketmiştir. Geçen asırdan beri birçok bilgin tarafından ileri sürülen görüşlere göre Herodotos'un doğu kavimleri arasında zikrettiği Targıtalar, veya "İskit" topraklarında oturdukları söylenen "Tyrkae" (Yurkae) veya Tevrat'ta adları geçen Togharmalar, veya eski Hind kaynaklarında tesadüf edilen Turukha (veya Turuşka)'lar, veya Thraklar veya eski Ön Asya çivi yazılı metinlerde görülen Turukkular veya Çin kaynaklarında M.Ö. 1. bin içinde rol oynadıkları belirtilen Tık (veya Dı)'ler ve hattâ Troia'lılar vb. bizzat "Türk" adını taşıyan Türk kavimleri olmalıdır. İslâm kaynaklarında teferruatlı şekilde nakledilen İran menşeli Zend Avesta rivayetleri ile İsrail menşeli Tevrat rivayetlerinde de "Türk" adı aranmış, Nuh'un torunu (Yâfes'in oğlu) Türk'de, veya İran rivayetindeki Feridun (Thraetaona)'un oğlu Tûrac veya Tûr (Tûran buradan geliyor)'da Türk adını taşıyan ilk kavim gösterilmek istenmiştir. Türk kavmi uzun bir maziye sahip bulunmakla, hattâ M.Ö. 6. asırdaki İran-Tûran mücadelelerine ait hâtıralarda zikredilen Afrasyab (Tunga Alp Er) aslında bir Türk başbuğu olmakla beraber, son arkeolojik araştırmalar ve kültür tarihi tetkikleriyle elde edilen neticelere aykırı düşen yukarıdaki faraziyelerin linguistique bakımından da doğruluğu tespit edilememiştir. Bu kelimelere göre Türk adının M.Ö. asırlarda dahi bugünkü telâffuzu ile, yâni tek heceli olarak söylenmiş olması gerekirdi. Halbuki adın tek heceli duruma göre Gök-Türk çağında (M.S. 6-8. asır) geçmekte bulunduğunu Orhun kitabeleri göstermektedir. Bu kitabelerde ad "Türk", fakat daha çok "Türük" şeklinde kaydedilmiştir. Nitekim adın Çince transkripsiyonu da tek hecelidir (T'u-kue). Son araştırmalarda "Türk" kelimesinin 6-8. asırlarda hem tek, hem çift heceli olarak telâffuz edildiği, 4-5. asırlardan önce yalnız çift heceli söylendiği, daha eskiden ise "Toruk" şeklinde olabileceği belirtilmiştir.

Türk adına gerek kaynaklarda, gerek araştırmalarda türlü mânalar verilmiştir: T'u-kue (Türk) = miğfer (Çin kaynakları); (Türk) = terk edilmiş (İslâm kaynakları); Türk = olgunluk çağı; Tarkye = deniz kıyısında oturan adam; cezb etmek vb. gibi mânalar ve te'sirler. Geçen asırda A. Vambery'nin ilmî izaha doğru ilk adım kabûl edilen fikrine göre "Türk" kelimesi "türemek"den çıkmıştır. Z. Gökalp adı "töreli" (kanun ve nizâm sahibi) diye açıklamıştır. W. Barthold'un düşüncesi de buna yakındır. Fakat "Türk" sözünün cins ismi olarak "güç-kuvvet" (sıfat hâli ile "güçlü-kuvvetli") mânasında olduğu bir Türkçe vesikadan anlaşılmıştır. Buradaki "Türk" kelimesinin millet adı olan "Türk" sözü ile aynı olduğu A. V. Le Coq tarafından ileri sürülmüş ve bu Gök-Türk kitabelerinin çözücüsü V. Thomsen tarafından da kabûl edilmiş (1922), daha sonra aynı husus Nemeth'in tetkikleri ile tamamen isbat edilmiştir.

Cins ismi olarak çok eskiden beri Türkçe'de mevcut olması gereken "Türk" kelimesinin "Altaylı" (Ceyhun ötesi Turanlı) kavimleri ifade etmek üzere 420 tarihli bir Pers metninde, daha sonra, yine cins ismi olarak 515 yılı hâdiseleri dolayısıyle "Türk-Hun" (kudretli Hun) tâbirinde zikredildiği bildirilmektedir. Fakat "Türk" kelimesini Türk Devleti'nin resmî adı olarak ilk kullanan siyâsî teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur. Bütün bunlar, "Türk" adının aslında belirli bir topluluğa mahsus "ethnique" bir isim olmayıp, siyâsî bir ad olduğunu ortaya koymaktadır. Gök Türk Hakanlığı'nın kuruluşundan itibâren önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı kendi husûsî adları ile de anılan, diğer Türkler'in ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere millî ad payesine yükselmiştir. Böylece Türk adı Bizans kaynakları arasında ilk defa Gök Türkler münasebetiyle Agathias (ölm. 582)'ın eserinde, Arapça yazılmış eserlerden yine ilk defa Câhiliyye devri şâiri Al-Nâbiga al-Zubyânî (ölm. m. 600'e doğru)'nın Dîvân'ında ve 11-12. asır Rus yıllıklarında zikredilmiştir.

Coğrafî ad olarak Turkhia (=Türkiye) tâbirine ilk defa Bizans kaynaklarında tesadüf edilmektedir. VI. asırda bu tâbir Orta Asya için kullanılıyordu. (Menandros) 9.-10. asırlarda Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar olan sahaya bu ad verilmekte idi (Doğu Türkiye = Hazarlar'ın ülkesi, Batı Türkiye = Macar ülkesi). 13. asırda Kölemen devleti zamanında Mısır ve Suriye'ye "Türkiye" deniliyordu. Anadolu ise 12. asırdan itibaren "Türkiye" olarak tanınmıştır.

2- Türk Soyu: Tarihte Türk ırkı hakkında yapılan tasvirler oldukça karışıktır. Gerek Çin yıllıklarında, gerek Lâtin ve Grek kaynaklarında Türkler daha çok Moğol tipinde tasvir edilmişlerdir. Eski çağlarda Türkler'in "mongoloid" gösterilmeleri o zamanın Türk devletlerinde Moğol unsurunun çokluğu ile açıklanabilir. Türkler'in tarih boyunca en sıkı temasları yakın komşuları olan Moğollar'la olmuş, kalabalık Moğol kütleleri Türk idaresine alınmış (Asya Hunları'nda, Tabgaçlar'da olduğu gibi) ve onbinlerce Moğol Türkler'le birlikte uzun göçlere katılmıştır (Batı Hunları'nda olduğu gibi). Ayrıca sıkı temasların mümkün kıldığı bazı ırkî ihtilâtlar da düşünülürse yabancıların dıştan müşahadelerine hayret etmemek gerekecektir. Aslında son yarım asır içinde yapılan ilmî araştırmalar Türkler'in beyaz ırka mensup bulunduklarını ortaya koymuş ve yeryüzünde mevcut üç büyük ırk grubundan "Europid" adı verilen grubun "Turanid" tipine bağlı olan Türkler'in kendilerini, başta "Mongolid" Moğollar olmak üzere diğer topluluklardan ayıran antropolojik çizgilere sahip oldukları anlaşılmıştır (hâkim vasfı beyaz renk, düz burun, değirmi çehre, hafif dalgalı saç, orta gürlükte sakal ve bıyık).

Ayrıca, bilindiği üzere Tevrat'ta nakledilen eski ananelerde ve Türk soyu (Hâm ve Sâm'dan değil Yafes'den türemiş olarak) beyaz ırktan gösterilmiştir. Tûran tipine örnek olan Orta Asya, Mâveraünnehir ve diğer Yakın Doğu Türkler beyaz tenli, koyu parlak gözlü, değirmi yüzlü ("ay yüzlü, badem gözlü"), endamlı, sağlam yapılı erkek ve kadınları ile (Gök-Türk Prens Kül Tegin'in büstü) Ortaçağ kaynaklarında güzelliğe misâl olarak gösterilmiş, hattâ İran edebiyatında "Türk" sözü "güzel insan" mânasında alınmıştır.

3- Türkler'in Anayurdu: Türkler'in göçlerden önce oturduğu topraklar meselesi geçen asırdan beri münakaşa edilen bir mevzudur. Batılı bilginlerden çoğu me-

seleyi kendi meşgul oldukları ilim dalları bakımından ele aldıklarından bu hususta çeşitli neticelere varmışlardır. Tarihçiler, Çin kayıtlarına dayanarak, Altay dağlarını Türkler'in anayurdu kabûl ederken (Klaproth, 1824. Hammer, 1832, Schott 1836 Castrén, 1856; Vámbéry, 1885, Oberhummer, 1912), etnologlar İç Asyanın kuzey bölgelerini, antropologlar Kırgız Bozkırı- Tanrı dağları arasını, san'at tarihçileri kuzey-batı Asya sahasını (Strzgowsky, 1935) bazı kultur tarihçileri Altaylar- Kırgız bozkırları arasını (Menghin, Koppers 1937) veya Baykal Gölü'nün güney-batısın göstermişler, bazı dil araştırıcıları da Altaylar'ın veya Kingan sılsilesinin doğu ve batısını (Radloff, 1891; Ramstedt, 1928) Türk anayurdu olmas. gerektiğini düşünmüşlerdir. Bütün bunlara bakarak eski Türk yurdunun coğrafî sınırını çizebilmek az-çok mumkün olmakla beraber, belirli ve daha dar bir bölgenin tâyini muşkil görünmektedir. Bunun sebebi Türkler'in daha ilk zamanlardan itibaren geniş bir sahaya yayılmış bulunmaları ve kültürlerini uzaklara kadar götürmeleri olsa gerektir. Bununla beraber ciddi "dil" araştırmaları bu sahanın Altay-Ural dağları arasına alınmasına, hattâ Hazar denizinin kuzey ve kuzey-doğu bozkırlarının Turk anayurdu olarak tesbitine imkân vermektedir. Çünkü M.Ö. II. bin ortalarına ait bazı dil yadigârlarının ortaya koyduğu gibi, Türkler'in etrafa yayılmalarından önce hem eski Urallı kavimlerle hem de Hind-Avrupa dillerini konuşan Ârîler'le temas edebilmeleri- Urallılar'ın bölgenin kuzey ve kuzey batısında, Ârîler'in de Mâveraunnehir'in güney sahasında yaşamaları dolayısıyle- ancak bu coğrafî kesimde mumkun olabilirdi. Orta Asya'da Kiselev ve Çernikov v.b. tarafından yapılan arkeolojı araştırmaları, M.Ö. II. binden daha önceS Türk yurdunu tesbitte muhim ip uçlar vermiştir. Kuzey Altaylar'ın hemen batısında (Minusinsk bölgesi) ortaya çıkarılan Afanasyevo (M.Ö. 2500-1700) ve Andronovo (M.Ö. 1700-1200) kültürlerinden bilhassa ikincisinin temsilcileri olan ırk,mongoloid olmayan, brak sefal, savaşçı Türk ırkının proto tipidir.

4- Türkler'in Yayılmaları: Çok eski zamanlardan başlayan anayurttan ayrılma hareketleri fasılalarla binlerce yıl devam etmiştir. M.Ö. vukubulan büyük Türk göçlerinin tarihleri kesinlikle bilinmemekle beraber bazı tesbitler yapılabilmektedir. Meselâ yukarıda zikredilen Uralı-Türk-Ârî komşuluğunun M.Ö. 1500'lerde olması muhtemeldir. M.Ö. 1500-1000 arasında bir kısım Turkler uzak Doğuda yaşıyorlardı. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türkler'in mevcûdiyeti daha gerilere néolitik çağa kadar tâkip edilebilmektedir. Turkler'in kolları olan Yâkutlar ile Çuvaşlar'ın ana kütleden ayrılması ve Yâkutlar'ın doğu Sibirya'ya doğru yonelmeleri çok eski bir tarihte vukubulmuş olmalıdır, zira dilleri "ana Turkçe" den en ayrı düşen Turk kavimler bunlardır ve bilhassa Yâkutça bugun en çok degişen bir ençedir. Diğer taraftan Türkler'den bir kısmının da M.Ö. 1300-1000 sıralarında Turkistan'da bulunduklarına dair işaretler vardır. W. Eberhard'a göre, buraya dışarıdan gelen Hind Avrupalılar'ın bölgeyi kendi hâkimiyetlerine geçirdikleri anlaşılmaktadır. Türkler'den bir kütlenin de batıya yönelerek Volga nehri etrafındakı düzluklerde (M.Ö. VI-III. asırlar) "İskitler" ile birlikte yaşadıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'ın İndus-Pencâb havalisine doğru ilk Türk hareketi, bir tahmine göre M.Ö. I. bin başlarına tesaduf eder. Daha eski tarihlerde Türkler'in İran yaylası üzerinden Mezopotamya'ya inmiş olmaları da muhtemeldir. Bunlar ilk "medeni" kavim sayılan Sümerler'dir ki, dilleri sâmî ve Hind-Avrupaî olmayıp, Türkçe'nin dahil bulunduğu

"bitişken" gruba mensuptur. Ancak Sümerler'in menşei meselesi halledilmemiş, daha doğrusu aslen Orta Asyalı ve muhtemelen Turk soyundan geldikleri ilim dünyasınca henüz kesinlikle kabul edilmemiştir.

Milâddan sonrakı Türk göçlerine katılan boylar ve zamanları hakkında ise açık bilgilere sahip bulunuluyor. Hunlar Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda) ve kuzey Hindistan'a (Ak-Hunlar); Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (X asır) ve sonra, Mâveraunnehir uzerinden İran'a ve Anadolu'ya (XI asır). Avrupa-Hunları Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya (IV. asır ortası), Bulgarlar İtil (Volga) nehri kıyılarına ve Karadeniz kuzeyinde Balkanlar'a (641'i takip eden yıllarda). Macarlar'la birlikte bazı Turk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830 dan sonra). **Sabarlar** Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (5. asrın ikinci yarısı, Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uzlar (Oğuzlar'dan bir kol) Hazar Denizi kuzeyinden doğu Avrupa ve Balkanlar'a (9-11. asır). Uygurlar, Orhun nehr bölgesinden İç Asya'ya (840'ı takip eden yıllarda) göç etmişlerdir. Bunlardan bilhassa Hun ve Oğuz göçleri hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok muhim tarihî neticeler vermiştir. Bu göçler yeni vatan kurma maksadını güden büyük çapta fütûhat olarak nitelendirilir. Tarihte Türk yayılmalarının diğer bir şekli de "sızma" diyebileceğimiz yoldur ki, bazı kalabalık boylardan ayrılan grupların veya âilelerin veya sağlam yapılı gençlerin yabancı devletlerde hizmet alma arı suretinde belirir. Bu şekıllerde dahi Turkler'in katıldıkları topluluklar içinde ustun bir kaabılıyet göstererek askerî kuvvetlere veya siyâsî hayata hakîm oldukları hattâ bazen devlet kurdukları bilinmektedir (Mesalâ Mısır'da, Hindistan'da).

Turkler'in gerek "fütûhat" gerek "sızma" vasfında olsun etrafa yayılmaları şüphesiz her zaman kolay cereyan etmiyor, bazan pek şiddetli çatışma ara sebep oluyor ve, bu durum ağır darbelere maruz kalan yabancılar tarafından Türkler'in sevimsiz karşılanmalarına yol açıyordu. Aslında iyi, haksever ve âdil insanlar olmalarına rağmen Turkler hakkında soylenen hayal mahsulu türlü ithamların sebebi de bu olmalıdır.

Eski dünyanın uç buyük kıt'asında görulen geniş Turk yayılmalarının pek çok dâî sebeplere dayanması gerekir. Tarihte göçler mevzuunun araştırıcılar, en iptidâîsi dahi hiçbir kavmin kendiliğinden ve keyf için yer değiştirmediğini, oturulan topraktan ebediyen ayrılmanın bir insan için çok muşkul oldugunu ve göçlerin ancak bir takım zaruretler yuzunden vukua geldiğini göstermişlerdir. Tarihî kayıtlarda Turk göçlerinin de iktisadî sıkıntı yâni Turk anayurt topraklarının geçim bakımından yetersiz kalması sebebi ile olduğu belirtilmiştir. Buyük ölçude kuraklık (Meselâ Hun göçu), nüfus kalabalıklığı ve mer'a darlığı (Oğuz göçu). Türkler göçe mecbur etmiştir. Toprağın artan nufusu besleyemez hale gelmesi yuzunden dar ziraat alanları dışında, ancak hayvan yetiştirebilen Türkler'in tabiî bir hayat sureb ilmek için çeşitli gıda maddeleri, giyim eşyası vb. gibi, başka iktisadî vasıtalara da ihtiyaçları vardı ki bunlar, iklimi elverişli, tabiat servetleri zengin ve o çağlarda pek az nüfuslu komşu ülkelerde mevcut idi. Türk tarihine dâir kayıtlarda göçlerin ve akınların başlıca sebebi olarak zikredilen bu hususlar, yalnız Türkler'in başka memleketlere yonelmelerini değil, bazan iktisadî ve ticarî yönden nisbeten daha fazla imkân ara sahip diğer Türk topraklarına saldırmalarıyla da neticelenmiştir. Böylece tarihî de-

virlerde Türkler'den bir kütle başka bir Türk zümresini yerinden çıkararak göçe mecbur etmiştir (Meselâ IX-XI. asır göçleri). Gerek bu şekilde, gerek yabancı ağır dış baskıya maruz kalan (Meselâ XI. asır Moğol K'i-tan hucumu) Türkler tâbiyet kabul edip istiklâlden mahrum kalmaktansa memleket terk etmeyi tercih ediyorlardı. Yerleşik kavimler için gerçekleştirilemeyen bu durum, bozkırlı için mümkündü.

Bununla beraber Türkler'in birbiri arkasına çeşitli yönlerde yayılmalarını sağlayan başka âmiller de mevcuttur ki bunlardan biri Türk mâneviyatının sağlamlığıdır. Zaruret neticesi de olsa, bilinmeyen ufuklara doğru akmak, her ân karşılaşılması aşikâr tehlikeleri göğüslemeğe hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm-kalım savaşı vasatında yaşamak, her millet için tabii sayılacak bir durum değildir. Türkler de açık şekilde müşahede edilen ve onların tarih boyunca hareketli bir topluluk hâlinde sürekliliğini mümkün kılan bu ruhî davranış başarılar arttıkça daha da kuvvetlenmiş, her askerî muvaffakiyet de yeni bir siyâsî hedefe yol açmış ve ülkeler zaptedildikçe yeni fetih arzuları kamçılanmıştır. Bu durum Türkler de zamanla dünyayı huzur ve sükûna kavuşturmayı gaye edinen bir fütuhat felsefesi ve her yerde âdil insanları eşit sayan Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti mefkûresi doğurmuşa benzemektedir (bk. aş. Kültür bölümü).

I. Asya Türk Devletleri

İbrahim KAFESOĞLU

1. Hun İmparatorlukları

Aslında çöl, ova, dağ değil yayla iklimine sahip bozkır halkı olan ve bozkırlarda teşekkül edip gelişen kültürün taşıyıcısı bulunan Türkler'in, yayılmaları esnasında, çoğunlukla bozkır coğrafî ve iktisadî şartlarının yer almadığı ve kültürlerinin yaşama imkânının zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, ormanlık veya çok sıcak veya rutubetli bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Kendi hayat tarzlarına uymayan yabancı telâkkiler baskısının şiddetli olduğu bölgelere nüfuz etmiş Türk zümreleri ise oralarda fazla barınamamaları ve çok kere varlıklarını kaybetmeleri dikkat çekicidir (Çin'de Tabgaçlar, Batı Avrupa'da Hunlar, Balkanlar'da Bulgarlar, Kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devletleri vb. gibi). Bu itibarla Türkler'in irili ufaklı siyâsî kuruluşlar meydana getirerek mevcudiyetlerini uzun müddet hissettirdikleri saha, Kuzey Çin'den başlayarak bütün Orta Asya'yı, İran'ı ve Anadolu'yu içine alacak şekilde Avrupa'da Tuna dirseğine kadar geniş bir kuşak halinde devam eder. Bugün bile Türk toplulukları umumiyetle aynı Kuzey Çin-Orta Avrupa kuşağı üzerinde yaşamaktadırlar.

a- Asya Hunları

Türk göçlerinin doğu yönünde devam ettiği asırlarda Çin'de kurulan Chou (Cou) devletinin (M.Ö. 1050-247) Türkler'le alâkası üzerine dikkat çekilmiş, hükümdar sülalesinde gök dini, güneş ve yıldızların kutlu sayılması gibi inançlarla, askerî kuvvette harp arabalarının bulunması ve devletin daha çok Türkler'le meskûn bölgede (Şen-si, batı Şan-si, Kan-su) kurulmuş olması, çeşitli ilim dallarından bazı bilginleri (F. Hirth, B. Karlgren, E. Chavannes, J.C. Anderson, R. Wilhelm, W. Eberhard vb.) bu hanedanın aslen Türk olabileceği veya daha ihtiyatlı bir ifade ile devlette Türk unsurunun hâkim bulunduğu düşüncesine sevk etmiştir. Bununla be-

raber, Chou farazıyesi kesinlik kazanıncaya kadar Asya Türk tarihini Hunlar'la başlatmak yerinde olacaktır.

Çin kaynaklarında Türkler'le birlikte Moğol-Tunguz soyundan bazı grupları da ifade etmek üzere "Kuzey barbarları hânedanı" mânasına olarak Hsiung-nu diye anılan bu kütlenin ırkî mensubiyeti hakkında şüpheyi dâvet edici görüşler ileri sürülmüştür. K. Shiratori onları önce Türk kabul etmiş, sonra da Moğol olduklarını söylemiştir. L. Ligeti'ye göre Hsiung-nu'ların kimliğini tespit etmek müşküldür. A. v. Gabain Türk-Moğol karışımı oldukları fikrindedir. Her ne kadar, Hsiung-nu'ların büyük imparatorluğunda Türkler yanında Moğol, Tunguz vb. yabancı kavimlerin de yer almaları tabiî ise de devleti kuran ve yürüten asıl unsurun Türk olduğuna dair inandırıcı deliller vardır. Bu devlette, aslında orman kavmi olan Moğol veya Tunguz değil, Türk bozkır kültürü hâkim bulunuyor. Gök Tanrı'ya inanılıyor (aslında totemci olan Moğollar'a sonra Türkler'den intikal etmiştir. (Aş. bk. Kültür bölümü) aile "baba hukuku" üzerine kurulu bulunuyordu (Moğollar'da maderşahî dir). Nihayet Hsiung-nu devletinde idareci zümre ve hânedanın dili Türkçe idi. Siyâsî, kültürel münasebetler vesilesi ile Çin yıllıklarında Hsiung-nu dilinden zapt edilen şu kelimeler: Tanrı, kut, böri, ordu, tuğ, kılıç vb. tamamen Türkçe olup (ayrıca Çince'den bozulmuş şekilleri ile ihtimal deve, buyu, doğru vb. gibi kelimeler) Türk dilinin en eski yadigârlarındandır. Ve nihayet devletin sahipleri kendilerine Türkçe'de "adam, insan, halk manâsında olan "Hun" diyorlardı. Türkçe "Hun" adı, bir görüşe göre M.Ö. 1. bin başlarında Gun şeklinde, V. Asırdan önce Kun olarak, 4-3. asırda ise Hun diye telâffuz edilmişti. Ancak Orhun-Selenga ırmakları ile Türkler'in kutlu ülke saydıkları Ötüken havalisi merkez olmak üzere güneyde Huang-ho nehri dirseğine kadar genişleyen Hun siyâsî birliğinin kesin tarihini M.Ö. IV. asırdan itibaren tâkip etmek mümkün olmaktadır. Hunlar'la ilgili ilk tarihî vesika olarak bir anlaşma zikr edilmiştir ki, bu da M.Ö. 318 tarihlidir. O zaman Çin'de birbirleri ile mücadele hâlinde olan "Muharip Devletler" den Ts'in'in gittikçe kuvvetlenmesinden endişe eden diğer beş "kral" zikredilen yılda Hun devleti ile ittifak andlaşması yapmıştı. Hunlar daha sonra Çin topraklarında baskıyı artırdılar. Manalı hânedanlar uzun müdafaa savaşları sırasında Hun süvarilerinden korunmak maksadı ile meskûn sahaları ve askerî yığınak yerlerini surlarla çevirmeğe başladılar. Çin hânedanından Şi-huang-ti (M.Ö. 259-210) Hun taarruzlarına karşı kuzey sınırlarını büsbütün kapamak için, surların iç kısımlarını yıktırarak elde ettikleri malzeme ile dış surları birbirine bağlamak ve boş yerleri tamamlamak sureti ile meşhur Çin seddini meydana getirdi (M.Ö. 214). Böylece Çinliler'in Türk akınlarına karşı en tesirli tedbiri aldıklarına kanaat getirdikleri bir sırada iki mühim hâdise vukua geldi. Çin'de uzun müddet dirayetli imparatorlar yetiştiren Han sulâlesi (M.Ö. 202-M.S. 220)'nin kurulması, Hun devletinin başına da Mao-tun (veya Mav-dun)'un (eski okunuş Mete) geçmesi (M.Ö. 209-174).

Mao-tun'un babası T'u-man Çin yıllıklarında Tan-hu (veya Şan-yü) diye anılmaktadır ki, Hun dilinde imparator unvanı olan bu tâbir basit bir kabile reisi değil, çok önce teşekkül etmiş bir devletin başkanı olduğunu gösterir. Üvey anasının teşviki ile babası tarafından veliahdlık hakkının kendisinden alınması teşebbüsü karşısında Mao-tun, emrindeki demir disiplin altında yetiştirdiği 10 bin atlı ile katıldığı bir sürek avında T'u-man'ı öldürerek Hun Tan-hu'su ilân edildi (M.Ö. 209). Devleti-

ni tanzim etti ve kendisini iyi tanımadıkları anlaşılan, doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği Tung-hu'ların ısrarla toprak taleplerine savaş ile mukabele ederek onları perişan ettikten ve böylece hâkimiyetini kuzey Peçili'ye kadar genişlettikten sonra güney-batıya döndü ve Orta Asya'daki, Hind-Avrupa menşeli oldukları sanılan Yue-çi'leri yerlerinden oynattı. Bunlar kütleler hâlinde batıya doğru çekilirken Mao-tun güneye yönelerek Huang-ho büyük dirseği içindeki Ordos bölgesini ele geçirdi ve oradan Çin topraklarına daldı. Mai-yi, T'ai-yuan şehirlerini zapt etti. Han sulâlesinin kurucusu İmparator Kao-ti'nin 320 bin kişilik, hemen hemen tamamen piyade ordusunu, bozkır usulü sahte ric'at tâbyesi ile çenber içine aldı (M.Ö.201). İmparator, vaktiyle Türkler'in yaşadığı bütün toprakların Hun devletine terki, yiyecek ve ipek verilmesi ve yıllık vergi taahhüdü şartları ile kendini ve ordusunu kurtarmağa muvaffak oldu. Çin ile dostluk havası içinde ticarî münasebetleri geliştirirken Mao-tun, İrtiş yatağına kadar olan bozkırlar. (Kie-kun=Kırgızlar'ın memleketi) ve buranın batısındaki Ting-ling'lerin yerini, bazı eski Ogur (O-k'ut) kolları ile meskûn arazıyı, kuzey Türkistan'ı zaptetti ve Isık Gölü etrafındaki Vu-sun'ları hâkimiyeti altına aldı. Bu suretle büyük Hun hükümdarı o çağda Asya kıt'asında yaşıyan Türk soyundan bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında toplamış oluyordu. İmparatorluk sınırlarının Mançurya'dan Aral gölüne, batı Sibirya'dan Gobi çölü-Tibet hattına kadar genişlediği bu tarihlerde Hunlar'a tâbi olanlar arasında Moğollar, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Mao-tun tarafından Çin hükümetine gönderilen M.Ö. 177 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre Türk devletine bağlı kavimlerin sayısı 26 idi ve bunların hepsi Tan-hu'nun ifadesi ile "yay geren halk" yâni "Hun" olmuşlardı.

Mao-tun M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman, mülkî ve askerî teşkilâtı ile, iç ve dış siyâseti ile, dini ile, ordusu ve harp tekniği ile, san'atı ile yüksek vasıflı bir cemiyet hâlinde daha sonra asırlar boyunca bütün Türk devletlerine örnek vazifesi görecek olan, tarihen malûm ilk Türk siyâsî teşekkülü, "Büyük Hun İmparatorluğu" kudretinin zirvesinde bulunuyordu. Mao-tun'un oğlu Tanhu Ki-ok (M.Ö. 174-160) bu haşmeti muhafaza etmeğe çalıştı. Yurtlarından atılan Yue-çi'lerin Afganistan da Baktria bölgesinde vaktiyle İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri tarihte (M.Ö. 166) kalabalık ordusu ile Çin'e girerek başkenti Ch'ang-an yakınındaki imparator sarayını yakan Ki-ok, bu seferdeki gayesine uygun olarak Çin ile iktisadî münasebetini dostane bir şekilde devam ettirmek için yanlış bir adım attı. Bir Çin prensesi ile evlendi ve bu suretle ileride, Çin ile temasa gelen hemen bütün Türk devletleri bakımından kötü neticeler verecek bir çığır açmış oldu. Çünkü hânedanlar arasındaki böyle yakınlaşmalar, her zaman Çin desise makinesinin harekete geçmesi için fırsat teşkil etmiştir. Hun merkezinde Çinli prensesin himayesinden faydalanan Çin diplomat ve vazifelileri Hun imparatorluğu topraklarında serbetçe gezip dolaşıyorlar, Türkler ve tâbi kavimler arasında propaganda yapıyorlar, devleti sinsice kuvvetten düşürmeğe çalışıyorlardı. Bundan başka, ticaret emtiası olarak memlekete sokulup Hun ileri gelenleri arasında revaç bulan Çin ipeği, lüks zevki yolu ile rehaveti artırmakta idi. Ki-ok devrinde fazla hissedilmeyen bu menfi durumlar onun oğlu Tan-hu Kun-şin zamanında (M.Ö. 160-126) tam bir huzursuzluk kaynağı olarak kendisini gösterdi. Kendisi de Han sulâlesine dâmad olan bu Tan-hu, babası ölçüsünde asker ruhlu bir hükümdar olmadığı için Hun iktidarında sarsıntılar belirdi. Çinliler'in bu devirde sınır boylarında-

ki ufak çaptaki akınları durdurduğu görülüyordu. İlk defa büyük imparatorlardan Vu-ti (M.Ö. 141-87) kalabalık ordular teşkil ederek, Hun hâkimiyetinin yıkılmasını hedef tutan plânlarını tatbike girişti. Propagandayı artırdı. Gayelerinden biri de Çin için muazzam gelir kaynağı olan ipeğe batı bölgelerinde de yeni pazarlar bulmak ve İç Asya-İran üzerinden Akdeniz kıyılarına ulaşan meşhur "ipek yolu" nu emniyet altına almaktı. Dolayısı ile orta ve batı Asya'da yabancıların kudretini kırması lâzımdı. Bilindiği gibi, aşağı yukarı M.S. 1. bin sonlarına kadar Türk-Çin mücadelelerinin temel sebeplerinden biri bu kervan yoluna hâkimiyet meselesi olmuştur. Vu-ti'nin ipek yolu üzerindeki memleket ve kavimleri öğrenmek ve onları Hunlar'a karşı iş birliği sağlamak maksadı ile batıya gönderdiği yüksek rütbeli bir asker olan Çang K'ien'in gizli vazifesini yaparken Hunlar tarafından yakalanıp 10 yıl gözaltında tutulmasına rağmen buralarda geçirdiği uzunca müddet içinde (M.Ö. 139-127) edindiği bilgiyi, temaslarını ve tavsiyelerini ihtiva eden mühim raporu imparatoru memnun etmiş ve sonraki Çin siyâseti için başlıca rehber vazifesini görmüştür. Bu arada Çinliler çok ehemmiyetli bir başarı daha elde etmişlerdir ki, o da ordularını Türk usulüne göre yetiştirmeleri ve Hun silahları ile techiz etmeleri idi. Daha Mao-tun zamanında Çin'de kumandan Mung-t'ien tarafından başlatılmış olan askerî ıslahat hareketleri imparator Vu-ti'nin kumandanlarından olup, Hun tarzında 140 bin kişilik bir süvari kuvveti çıkaran Ho K'u-ping (öl. M.Ö. 115) tarafından büyük başarıya ulaştırılmıştı. Kuzeyde Hun akınları tutuluyor, İç Asya yönünde ipek yolu üzerindeki memleketler zaptolunuyor, bilhassa süvari kumandanı Pan Ç'ao'nun gayretleri ile (M.S. 75'e doğru) Doğu Türkistan'a kadar sokulan Çinliler oralarda askerî garnizonlar kuruyorlardı.

Hunlar artık eskisi gibi değildiler. Akınlar durmuş, imparatorluğun zengin kısımlarının yavaş yavaş düşman istilasına uğraması ile devlet geliri azalmaya başlamış, o zamanlara kadar Çin'den vergi ve hediye olarak sağlanan mâlî destek kesilmişti. İç huzursuzluk, idarecilerle başbuğların arasını açmağa yönelen düşman propagandası ile gittikçe derinleşiyordu. Nihayet Çin, hanedan azasından bazılarını kendine celp etmeğe muvaffak oldu; bu da prensler arasındaki anlaşmazlığı şiddetlendirdi. Çin'in teşvik ve yardımı ile Tan-hu olan Ho-han-ye, kardeşi Çi-çi tarafından tanınmadı (M.Ö. 58). Ho-han-ye'nin Çin'e tâbi olma teklifi Hun danışma kurulunda (devlet meclisi) ağır münakaşalardan sonra reddedildi; fakat Tan-hu'nun iki sadî darlığı gidermek gibi kendince mâkul sebeplere dayalı fikrinde ısrarı Hunlar'ı ikiye ayırdı. Ho-han-ye Çin himâyesini kabul edip halkının bir kısmını Ordos'a gönderirken, tâbiyeti şerefsizlik sayan Çi-çi kendine bağlı kütlelerle birlikte memleketi terk ederek batıya doğru çekildi (M.Ö. 54). Bir yandan Çin ile uğraşarak, bir yandan da yolu üzerinde Tarbagatay-Yedi-su havalisindeki Oğur (Ogur) kutların, İrtiş kaynaklarındaki Tin-ling'lerin, Isık Göl yanındaki Vu-sun'ların mukavemetlerini kırarak geldiği Çu-Talas ırmakları düzlüğünde müstakil devlet kurdu. Fakat bu Orta Asya Hun devleti çok sürmedi. Batıya Hun yürüyüşünü adım adım tâkip eden Çin ordularından başka adları geçen Türk boyları da yeni devlete karşıydılar. Henüz yerleşememiş savaş gücü zayıf Hunlar aleyhine birleşmişler ve Çin'e destek olmuşlardı. Dört taraftan hücuma uğrayan Hun devleti'nin Çi-çi tarafından yeni inşa ettirilip sur ile çevrilen başkenti 70 bin kişilik hasım orduları tarafından kuşatıldı ve yıkıldı. Hayrete değer bir müdafaa yapılmış, kanlı sokak muharebeleri cereyan etmiş, Tan-hu'nun ikametgâhında oda oda savaşılmış ve Çi-çi dahil, sa-

rayda bulunan kadın erkek 1518 kişinin hepsi, devletleri uğruna hayatlarını feda etmişlerdi.

Ho-han-ye (ölm. M.Ö. 31)'nin evlâtları Çin seddinin kuzey bölgesinde 75 yıl kadar Hunlar üzerinde Tan-hu'luk yaptılarsa da, arada bir mücadeleye mecbur oldukları Çin'in siyâsî nüfuzunun ülkelerine tamamen hâkim olmasını (İmparator Ming-ti zamanında, M.S. 58-75) önleyemediler.

M.S. II. asır başlarında Asya Hunları birbirinden ayrı üç bölüm hâlinde görünüyordu: 1- Balkaş gölü havalisinde, Çi-çi Hunları'nın kalıntıları, 2-Cungarya ve Barko havalisinde Kuzey Hunları (Bunlar M.S. 90-91 yıllarında Baykal Orhun bölgesinden buraya göçmüşlerdi), 3- Kuzey batı Çin sahasında Güney Hunları. Kuzey Hunları'ndan eski Hun başkenti bölgesinde kalanlar da, 155 yılına doğru, Moğol soyundan Siyen-pi (Hsyen-bi, Hsien-pi)ler tarafından batıya itilip 216'da hemen tamamen yurtlarından çıkarılırken Güney Hunları da kendi içlerindeki çatışmalar yüzünden tekrar ikiye bölündü ve baskısını artıran Çin 220'ye doğru bütün topraklarını işgal etti. Bununla birlikte Asya Hunları, tabiî daha ziyâde Çinlileşmiş olarak, 5. asır sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişler ve Çin'in çeşitli bölgelerinde Tan-hular soyundan gelen bazı kimseler kısa ömürlü küçük devletler kurmuşlardır. Bunlardan üçü Liu Ts'ung, Hia, Pei-liang. Sonuncu "devlet" de Tabgaç hükümdarı Tai-Wu tarafından nihayete erdirilmiştir.

Çin sahasında Hun siyâsî hayatı tarihe karışmakla beraber Çi-çi iktidarının yıkılmasıyle etrafa dağılmış olarak ve bilhassa Aral Gölü'nün doğusundaki bozkırlara çekilerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Oradaki diğer Türk zümreleri ve 1. asırdan 2. asır ortalarına kadar Çin'den gelen Hun kütleleri ile çoğalan ve uzunca bir müddet sâkin bir hayat yaşamak suretiyle güçleri artan bu Hunlar'ın, bilhassa iklim değişikliği sebebi ile batıya yöneldikleri tahmin edilmektedir. Avrupa Hun İmparatorluğu'nu kuranlar bunlar olmak gerekir.

b - Batı (Avrupa) Hunları

Kimlikleri hakkında 200 yıldan beri türlü tahminler yürütülen ve çeşitli bilginler tarafından Türk, Fin, Fin-Ugor, Uygur, Moğol, Türk-Moğol karışımı, Türk-Moğol-Mançu karışımı oldukları (J. De Guignes, 1757; J. Klaproth, 1828; K.F. Nemann, 1855, A. Thierry, 1856, W. Radloff, 1893; P.Pelliot, 1915; K. Shiratori, 1923, O. Franke, 1930, R.Grousset, 1941 vb.) veya doğrudan doğruya İslav menşeinden geldikler (Venelin, İlovayski, Zebelin) veya Germen soyuna mensup bulundukları (Mullenhoff, A. Fick, R. Much., J. Hoops) veya Kafkas kavimlerinden oldukları (L. Ligeti, Gy. Mészaros) ileri sürülen Batı (Avrupa) Hunları'nın Türk asıllı olup, Asya Hunları'nın torunları oldukları son zamanlardaki tetkiklerle daha da açıklık kazanmış. Bu hususta tarihî, coğrafî, dil ve kültürel deliller gösterilmiştir. Strabon (ölm. 25), Hunlar'ın Grek-Baktria krallığının doğusunda olduklarını söylerken, tarihçi Plinius (ölm. 125) adı geçen krallığın Hunlar tarafından yıkıldığını kaydeder ki, bu Hunlar'ı Çin kaynakları Hsiung-nu olarak tanıtmış, Orasius (1. asrın sonları) ve Ptolemaios (M.S. 160-170) haritalarında "Hun'ların oturdukları bölgeler Çin kaynaklarında Hsiung-nu'ların toprakları olarak belirtilmiştir. Batı Hunları'ndan geldikleri hakkında kuvvetli bir delil Fr. Hirth tarafından ortaya konmuştur. Buna göre 355-365 yıllarında Alan ülkesinin (Hazar Aral arası) istilâ edilmesi münasebeti ile Çin kaynakları bu

memleketin Hsiung-nu'lar tarafından zapt olunduğunu kaydederken o devir yazar A. Marcellinus bu fethin Hunlar tarafından yapıldığını tasrih etmiştir. Aynı hadise üzerinde birbirini doğrulayan bir uzak-doğu ve bir Lâtin kaynağının tespit ettiği Hsiung-nu - Hun aynîliği, Soğd dilinde yazılmış bir metin ile de ayrıca teyid edilmektedir.

Avrupa Hunları'nın dili Türkçe idi. Hükümdâr sülâlesi mensuplarının adları şöyledir: Karaton (kara don-elbise), Muncuk (boncuk, Attilâ'nın babası), Attila (doğduğu yer olduğu tahmin edilen Etil = Itil = Volga adından), İlek (-İl-g=-İlg), Dengizık (=Dengiz-Deniz den),İrnek (küçük er) (Son üçü Attilâ nın oğulları dır). Aybars, Oktar (Attila'nın amcaları), Arıkan (=Arıg-kan=guzel, asıl kral çe). Tanınmış kimseler: Basık, Kursık, Atakam, Eşkam, topluluk Ağaçeri, Şar (sar =ak) Ogur. Ayrıca, kımız (Priskos'da). Hatta Batı Hun hükümdar ailesinin Asya Tan-hu'larına bağlanabilmesi bile mumkün gorulmektedir.

Hunlar IV. Asrın ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'de İtil (Volga) kıyılarında görunduler. O tarihlerde Karadeniz kuzeyindeki duzlukler bir Germen kavmi olan Got'ların işgali altında idi. Don-Dinyeper nehirler arasında Doğu Got ları (Ostrogot) onun batısında Batı Got ları (Vizigot) bulunuyordu. Daha batıda Transilvanya ve Galiçya'da Gepid'ler, bugunkü Macaristan da Tisza nehri havalisinde Vandallar vardı. Bu dört Germen kavmi dışında aynı bölgede ran i ve İslav kutleler daha başka küçük Germen topluluklari da yaşıyordu. Hun başbuğu Balamir'in idaresindeki buyuk taarruz önce Doğu Got'larına çarptı ve bu devlet yıkıldı (374). Kıral Ermanarık intihar etti. Yerine geçen Hunmund Hunlar tarafından "tayin" edilmişti. "Hayret edilecek bir hareket kaabiliyeti ve gelişmiş bir suvari taktiği ile" devam eden Hun taarruzunun Dinyeper kenarında vurduğu ağır darbe Batı Got ların da çökertti ve Kıral Atanarık kalabalık Vizigot kutleleri ile batıya doğru kaçtı (375). Böylece Hun askerî gucunun harekete geçirdiği ve batıya doğru çeşitli kavimlerin birbirlerini yerlerinden atarak, topraklarından çıkararak Roma imparatorluğu nun kuzey eyaletlerini aşt-ust ederek tâ İspanya ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa nın etnik çehresini değiştiren tarihî "Kavimler Göçu" başlamış oldu. Ani ve şiddetli Hun darbeler nin bek enmedik maha lerde görulen Hun akıncı mufrezelerinin Doğu Avrupa kavimleri arasında uyandırdığı dehşet, Batı dunyasında korkunç akisler yaratmış. Hunlar aleyhine çoğu Latin ve Grek kaynaklarında kayıtlı, inanılmaz rivayet ve hikâyelerin çıkmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Hunlar Gotlar dan, Alanlar dan ve Germen **Taifal** ardan teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna yı geçtiler ve Romalılar dan mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlediler. Mâmafih Roma topraklarında görulen bu kuvvetler keşif vazifesi yapan öncu mufrezelerdi. Nitekim aynı tarihlerde bugunku Macaristan ova arına kadar akınlar tertiplenmişti. Hunlar'dan korkan bugun Avusturya arazisindeki Markomanlar la Kuadlar Roma topraklarına geçmeye hazırlanırken İran asıllı Sarmatlar sınırları "**Limes**" aşıp Roma İmparatorluğu na giriyor, önce Trasilvanya'da durakıamış olan Batı Got'ları da Roma hudud arını geç yorlardı (381). Diğer taraftan bir kısım Germen menşeli kütlelerle İran'lı Baştarnalar Pannonia (Batı Macaristan) dan Alpler'e doğru sarkarak İtalya'yı tehdide başlamışardı.

Hunlar Roma İmparatoru I. Theodosius'un ölüm yılı olan 395 de yeniden hare-

kete geçtiler. Bu hareket iki cepheli idi. Hunlar'dan bir kısım Balkanlar'dan Trakya ya doğru ilerlerken, daha büyük sayıda diğer bir kısım Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya yöneltilmişti. Hun Devleti'nin Don nehri havalısindeki "doğu kanadı" tarafından tertiplenen Anadolu akını Basık ve Kursık adlı iki başbuğun idaresinde idi. Romalılar'ı olduğu kadar Sâsânî İmparatorluğunu da telâşa düşüren bu akında Hun suvarileri Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vâdilerini tâkiben Melitene (Malatya)'ya ve Kilikia (Çukurova)'ya ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşattıktan sonra, Suriye'ye inerek Tyros (Sûr)'u baskı altına almışlar, oradan Kudus e yönelmişlerdi. Çok sur'atli cereyan eden bu akınlardan korkuya kapıldıkları için Hunlar hakkında acâib hikayeler uyduran kilise adamlarının (St. Hieronymus,St. Ephraim, Eufemia efsaneleri ve Edessa kronikindeki kayıtlar) dehşet dolu gözleri önünde, sonbahara doğru, kuzeye çark ederek Orta Anadolu'ya, Kappadokia - Galatia (Kayseri-Ankara ve havalisi) ya ulaştılar ve oradan Azeybaycan-Baku yolu ile kuzeye, merkez erine döndüler. Bu, Turkler in Anadolu'da, tarihî kayıtlarda sâbit ilk görunuşleridir. 398 de daha küçük çapta tekrarlanan bu akınlar karşısında Doğu Roma nın genç imparatoru Arkadios hiçbir cidd' tedbir alamamıştır.

Batıda Hun baskısı 400 yılına doğru,başbuğ Uldız (Grek ve Lâtin kaynaklarında Huıdin, Udın, daha çok Udız) kumandasında iyice his edildi. Balamir'in oğlu veya torunu olduğu sanılan Uldız Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek olan Hun dış siyasetinin esaslarını tesbit etmişti. ki, buna göre Doğu Roma, yanı Bizans daima baskı altında tutalacak. Batı Roma ile iyi munasebetler devam ettirilecekti. Çunku, Bizans ın Hun nufuzuna alınması ilk hedefi teşkil ediyor, buna karşılık Batı Roma topraklarına tecavuz ederek huzursuzluk çıkaran "barbar" kavimler aynı zamanda Hunlar ın da duşmanları olduklarından,Batı Roma ile muşterek hareket gerekiyordu. Nitekim Uldız ın Tuna'da gorunmesi ile Kavimler göçu'nün 2. buyuk dalgası başlamış. Asding Vandaları, 401'de Batı Roma eyaletlerine girmişler, Hunlar dan kaçan Vizigot'lar da İtalya da görunmüşlerdi. Lombardia üzerinden Galya'ya uzanan Alarik'in idaresindeki bu Got tehlikesi Romalı unlu kumandan Stilikho tarafından güçlükle önlendi (Nisan 402). Fakat daha korkunç bir barbar belirdi ki bu da, Hun korkusu ile yerlerini terk etmiş olan Vandallar'ı, Sueb'leri Kuadları, Burgond'ları, Sakson'ları, Alamanları vb. kendi demir yumruğu altında birleştirmiş olarak Roma uzerine atılan Radagais idi. İtalya'da muthiş tahribat yapıyor, Roma yı yeryuzunden kaldıracağını ilân ediyordu. **Stilikho** nun bile Pavia sahasında durdurmağa muvaffak olamadığı bu barbar şef, ancak Türkler karşısında mahkûm oldu. Buyuk Faesulae (= Fiesole, Floransa'nın guneyinde) muharebesinde bizzat Uldız ın kumanda ettiği Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu tarafından mağlûp edilen Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu zaferi ile Uldız Roma gibi buyuk bir medeniyet merkezini kurtarmış oldu. Aynı zamanda Hun kudretinden bir kere daha urken Vandal, Alan,Sueb, Sarmat, Kelt vb. kutlelerini Ren nehri ötesine, Galya'ya gitmeğe zorlamakla, Hunlar'ın batı istikametindeki yolları üzerindeki engelleri kaldırmış, buralarda Hun kuvvetlerinin serbest hareketlerine imkân hazırlamıştı.

Sınırları Asya'da Balkaş gölü yakınlarına kadar uzandığı tahmin edilen Hun İmparatorluğu'nun "batı kanadı" hükümdarı olduğu sanılan Uldız, 404 - 405 yıllarında

ve bilhassa 409 yılında Tuna'yı geçerek Bizans'a Hun tehdidinin eksilmediğini göstermiş ve Grek kaynaklarına göre (Sozomenus, Codex Theodosianos vb.) kendisi ile barış müzakereleri için gönderilen Trakya umumî vâlisi (Magister militum)'ne "Güneşin battığı yere kadar her yeri zapt edebilirim" diyerek meydan okumuştu. Uldız'ın ölümü (410 sıraları) nden sonra Hun İmparatorluğunun başında Karaton bulunuyordu. Bunun hakkında bilgimiz sadece, 412 yılında Bizans elçisi Olympiodoros'un onun yanına gitmiş olduğudur. Karaton daha çok doğu işleri ile uğraşmış görünmektedir. 422'ye kadar Hunlar hakkında bilgi verilmediğinden bu meşguliyetin on sene kadar sürdüğü tahmin edilmektedir.

422 yılı Avrupa Hunları tarihinde yeni bir devrin başlangıcı gibidir. Bu tarihte Hun hukumdar ailesine mensup dört kardeşten (Rua, Muncuk, Aybars, Oktar) Rua imparatorluk makamını işgal ediyor, Muncuk (Attila'nın babası) erken öldüğü için diğer iki kardeş "kanad kralları" durumunda bulunuyorlardı. Siyasette Uldız'ın izini de yürüyen Rua, Bizans'ın, Hun ordusunu isyana teşvik etmek ve tâbi kavimleri Hunlardan ayırmak maksadı ile Hun topraklarında faaliyete geçirdiği casusluk şebekesi ve propagandacıları ileri sürerek tertiplediği Balkan seferinde (422) hiç mukavemet göstermiyen Bizans'ı yıllık vergiye bağladı: 350 libre altın. İmparator II. Theodosios (408-450) un, 423'te henüz 4 yaşında iken Batı Roma İmparatoru ilân edilen III. Valentinianus karşısında Roma'ya sahip olmak iddiası ile İtalya'ya ordu ve donanma sevk etmesi Batı Roma'yı Hunlar'a daha çok yaklaştırdı. Roma senatosunun da küçük imparatorun yerine I. Notarius (Devlet baş müsteşarı) Johannes'i seçmesi üzerine o sırada 35 yaşında bulunan ünlü asilzade Aetius, yardım sağlamak için Rua'nın yanına geldi. Hun İmparatoru 60 bin süvarı başında İtalya'ya yöneldi. Savaşa girmeden kuvvetlerini çeken Bizans'tan ağırca bir harp tazminatı alındı. 429'da "Magister militum", 432'de konsül olan, 433'de Roma İmparatorluğu'nun en yüksek makamı "Patricius"luğa yükselerek uzun müddet ordular başkumandanlığı yapan Aetius gençlik çağının Roma tahtı işlerine karışmaları doğan buhranı anlarını Hun yardımı ile atlatmış, 432 yılında da Afrika'da Vandal kıralı Geiserik ile mücadele eden rakibi Bonifacius karşısında canını, Rua'ya sığınmak suretiyle kurtarmış, imparator Valentinianus'un annesi Placidia da Hun kuvvetlerinin İtalya'ya yönelmesi üzerine Aetius ile uzlaşmağa mecbur olmuştu.

Bütün bunlar Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile Hun devletinin her iki Roma'nın iç ve dış siyasetlerine istikamet verdiğini göstermektedir. Artık Hunlar'a tabi "barbar" kavimlerin Roma'ya güvenerek herhangi bir harekete kalkışmaları bahis mevzuu değildi. Ancak, Bizans tarihçisi Priskos'un ifadesi ile Rua'dan barışı yılda 350 libre altınla satın almış olan II. Theodosios yine de Hun idaresinde yaşayan yabancıları gizlice kışkırtmaktan geri kalmıyordu. Bu sebeple Rua o zamana kadar mutad olan, Bizanslılar'ın Hun imparatorluğundaki yabancılardan ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Bizanslı tacirlerin Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasak etti. Ülkesi dahilinde hiçbir Grek serbest dolaşamıyacak ve ticaret belirli sınır kasabalarında yapılacaktı. Bu arada Rua, bir müddet önce Bizans'a sığınmış olan Hun ileri gelenlerinden Mama ile Atakam'ın oğullarının ve diğer Hun kaçakların iadesini istedi. II. Theodosios süratle anlaşma yolu bulmak umidi ile elçilik hey'etini Hun başkentine göndermeğe karar verdi. Fakat o sırada Rua öldü (434 baharı). Bizans kudretli bir düşmandan kurtulduğu için seviniyor, Piskopos Proculus, Tanrı'nın di-

dar imparator Theodosios'un dualarını kabul ederek Bizans üzerinden bir tehlikeyi kaldırdığını vaaz ediyordu. Fakat Hun sınırlarına gelen Bizans elçilik hey'eti Rua'yı gölgede bırakan bir Türk başbuğu ile karşılaştı. Attila Hunlar'ın başına geçtiği zaman 39-40 yaşlarında olan Attila, babası Muncuk erken öldüğü için amcası Rua'nın yanında yetişmiş, onunla birlikte seferlere katılmış, çeşitli kavimleri yakından tanımak imkanını bulmuş, devlet idaresini ve Hun iç ve dış siyasetinin esaslarını öğrenmişti.

Attila yalnız değildi. Memleketi büyük kardeşi Buda (Bleda) ile birlikte idare ediyordu. Fakat, kaynaklardan anlaşıldığına göre, eğlenceden hoşlanan, enerjisi kıt Buda ikinci plânda kalmış, devleti ciddi bir hükümdar vasfını taşıyan kardeşine bırakmıştı. Ordu ve dış münasebetlerin tanzimi Attila'nın elinde idi. Amcaları Aybars (doğu kanadının "kıralı") ve Oktar (batı kanadının "kıralı") olarak, Rua zamanındaki yerlerini muhafaza ediyorlardı. Bu itibarla, iddia edildiği gibi bir iktidar rekabeti bahis mevzuu olmadıktan başka, Buda da "iktidar hırsı ile yanan" Attila tarafından ortadan kaldırılmış değildi. Attila'nın yardımcısı sıfatı ile 11 yıl Hun imparatorluğunun idaresine katılan Buda 445 de eceli ile ölmüştür.

434 yılı baharında Hun sınırlarına gelen Bizans elçilerini Attila, Tuna ile Morava nehrinin birleştiği yerdeki Konstantia (tam karşısında Margus kalesi bulunuyordu) surları önünde at üzerinde karşıladı ve dinlenmelerine dahi izin vermediği elçilerin biri konsül-general diğeri seçkin bir diplomat olan başkanlarına, talep erini, barış şartları olarak yazdırdı. **Konstantia** barışı (veya bazılarına göre Margus barışı) diye anılan bu anlaşmanın ihtiva ettiği başlıca maddelere göre Bizans bundan böyle Hunlar'a bağlı kavimlerle müzakerelere, ittifaklara girişmiyecek, Hunlar'dan kaçanlara -esir alınmış Bizans teb'ası dahil- iltica hakkı tanınmayacak, Bizans elinde bulunanlar iade edilecek (Grek asıllı olanlar için fidye verilebilecek), ticarî münasebetler yine belirli sınır kasabalarında devam edecek ve Bizans'ın ödemeye taahhüd ettiği yıllık vergi iki misline (700 libre altın) çıkarılacaktı.

II. Theodosios'un aynen kabul ettiği bu anlaşmanın hükümleri icabı olarak Hunlar'a iade edilen kaçakları Attila daha Bizans ülkesi içinde, Trakya'da, Karsus (Bulgaristan'da Hirsovo) kalesinde astırdı. Bu durum Hunlar arasında olduğu kadar Bizans'ta, Roma'da ve diğer kavimler arasında Attila adının dehşet saçan bir otoritenin timsali haline gelmesine yardım etti. Bundan sonra Attila imparatorluğunun doğu bölgelerinde, hiç atından inmemek üzere aylarca süren bir teftiş gezisi yaparak, İtil (Volga) kıyılarındaki Şara-ogur'ların (Ak-Ogur, Türk boyu) ayaklanma teşebbüsünü bastırdı (435). Batı kanadının sıklet merkezi Tuna etrafında, doğu kanadının sıklet merkezi Dinyeper havalisinde olduğu tahmin edilen bu tarihlerde Hun İmparatorluğu'nda, kaynaklardan (Priskos, Jordanes, P. Diaconus, J. Honorius vb.) tâkip edilebildiği kadar, şu kavimler yer almışlardı.

a - Germen (doğudan batıya) : Doğu Gotları, Gepidler, Suebler, Markomanlar, Kuadlar, Heruller, Rugiler.

b - İslâv (orta ve batı Rusya'da) : Venedalar, Antlar, Sklavenler.

c - İranlı (Kafkaslar'dan Tunaya kadar, dağınık hâlde) : Alanlar, Sarmatlar, Başternalar, Neurlar, Skirler, Roxolanlar.

d - Fin-Ugor (Ural'dan Baltık'a kadar) : Çeremisler, Mordvinler, Meryalar, Veşiler, Çudlar, Estler, Vidivarıler.

e - Türk İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak, Hunlar Karadeniz kuzey düzlüklerinde Uç-ogur ve Beş-ogurlar Volga'ya doğru Altı-ogur On-ogur, Şara-ogurlar, daha kuzeyde Agaçeri (Akatzir, Agazir)'ler, Volga'nın doğusunda Sabarlar ve başka Türk kütleleri.

Sayıları 45'e varan ve çeşitli dil ve soydan olan bu kavimler eski Türk devlet sistemine göre yalnız siyasî bir birlik teşkil etmekte, yabancı kavim veya zümreler ancak reisleri, şefleri veya kralları vasıtası ile imparatorluğa bağlı bulunmakta idi. İmparatorlukta sukûnet hâkimdi. 442 yılında Hun orduları başkumandanı (Genel Kurmay Başkanı) Onegesius (Onugez) ile Attila'nın büyük oğlu İlek tarafından bastırılan Agaçer isyanı dışında bu sukûnet bozulmamıştı. Halbuki Roma İmparatorluğunda, Kavimler Göçü dolayısıyle harekât halinde olan kavimlerin bulundukları yerlerde ve geçiş yolları üzerinde geniş ölçüde tahribat yapması, yerli halkın mahsulâtının zorla ellerinden alınması vb. yüzünden patlak veren ve genişleyen köylü isyanları (Bagaudalar) nizam ve asâyişi iyice sarsmış, buna karşı Roma Patricius Aetius vasıtası ile, bir kere daha Hunlar'a müracaat zorunda kalmıştı. İki yıl kadar süren mücadele sonunda Attila'nın gönderdiği Hun müfrezeleri yardımı ile isyancı elebaşılar Aetius tarafından ortadan kaldırıldı ise de (436), bu defa da Kral Gundikar idaresinde Belçika bölgesine saldıran Burgondlar'a savaşmaga mecbur olundu. Bilhassa Necker nehri boyunca cereyan eden bu muharebelerde Hun ordusuna batı kanadı "kıralı" Oktar kumanda ediyordu ki, rivayete göre, 20 bin Burgond savaşçısının öldüğü bu Hun-Burgond mücadelesi Almanlar'ın meşhur "Nibelungen" destanlarına mevzu teşkil etmiştir. Bütün "Germania" nın zaptını tamamlayan bu savaşlar neticesinde 436 yı tâkip eden yıllarda şu kavimlerin de Türk idaresine alındığı anlaşılmaktadır: Bajavurlar, Juthanglar, Burgondlar aşağı Ren sahasındaki Franklar, Turingler, Longobardlar. Hun hâkimiyetinin "Okyanus adaları"na, yâni Kuzey denizi ve Manş kıyalarına ulaştığı, hâdiseler çağdaş tarihçi Priskos tarafından kaydedilmiştir.

440'dan itibaren Attila Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Çünkü II. Theodosios Konstantia andlaşmasının hükümlerine aykırı olarak Hunlar'dan kaçanları iadede ağır davranıyor, hatta bunlardan bazılarını yüksek makamlara getiriyordu. Meselâ Got menşe'li Hun firârisi Arnegisclus'u general rütbesi ile Trakya'da Hun sınırında vazifelendirmişti. Müşterek pazar yerlerinde Grek tâcirleri Hunlar'ı aldatıyorlardı. Margus piskoposu, Konstantia civarında, kıymetli mâdenlerden yapılmış silahları ve ziynet eşyası ile birlikte gömülen Hun büyüklerinin mezarlarını soymuş, bu davranış Hunlar'ı infiale sevk etmişti. Nihayet Bizans yukarıda adı geçen Agaçeriler isyanında tahrikçi rol oynamıştı. Diğer taraftan Kuzey Afrika Vandal kral Geiserikh Akdeniz'deki harekâtını engelleyen Bizans'a karşı Attila'dan yardım istemişti. Bu sebeplerle ve Margus'un zaptı ile başlayan Attila'nın idaresindeki 1. Balkan seferi (441-442). Singidunum (Belgrad) ve Naissus (Niş) üzerinden Trakya'ya doğru gelişirken Batı Roma'nın tavassutu neticesinde hızını kesti. Aetius bundan böyle Theodosios'un andlaşma şartlarına riayet edeceğini garantilemek üzere kendi oğlu Karpilio'yu Hun sarayına rehine olarak göndermişti. Bu sefer sonunda Tuna boyundaki kaleler Hun idaresine geçmiş, daha geri hatlardaki tahkimat yıktırılmış, Balkanlar'da Hunlar'a karşı durabilecek mukavemet yuvaları kaldırılmıştır.

445'de Buda'nın ölümü üzerine tek başına Hun imparatoru olan Attila iktidarının şahikasına yükselmekte idi. Batı Asya ile Orta Avrupa'ya hâkimdi. Her ik Roma'nın Attila'ya karşı koyabilecek bir kuvvetin kalmayışı, bir ps durumları meydanda idi. Attila'ya karşı koyab ecek bir kuvvetin kalmayışı, bir psikolojik belirti olarak, o çağlarda dünya hâkimiyetinin timsali sayılan, savaş tanrısı Ares'in kılıcını Attila'nın ellerine verdi. Priskos'a göre, uzun zamandan beri kayıp olan bu kutlu kılıç bir Hun çobanı tarafından bulunarak Attila'ya getirilmişti. Artık dünyanın fethi yakındı, zira bu kılıç vasıtası ile yeryüzüne hükmetme yetkisinin Tanrı tarafından Attila'ya tevdi edildiğine inanılıyordu.

Bu duruma ilâveten Bizans'ın kaçakları geri vermekte ağır davranması, yıllık vergiyi ödemede isteksizliği 2. Balkan seferinin açılmasına sebep oldu (447). Attila'nın idaresi altında birkaç noktadan Tuna'yı geçen ordular, iki koldan ilerliyerek kaleleri Sardica (Sofya), Philippopolis (Filibe), Marcianopolis (Preslav), Arcadiopolis (Lüleburgaz) müstahkem mevkileri ve şehirlerini zapt ede ede ve Tesalya'da Termopil'e kadar geniş bir daire çizdikten sonra, Bizans başkentini kuşatmak üzere Athyra (Büyük Çekmece)'ye ulaştı. O zaman orada, barış yapmak için Theodosios'un sur atle gönderdiği, Magister ve Patricius Anatolius, Attila tarafından kabul edildi ve anlaşmaya varıldı (Anatolius barışı). buna göre, Tuna'nın güneyinde beş günlük mesafedeki yerler askerden arındırılacak, Bizans harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecekti. Ayrıca yıllık vergi üç katına (2100 libre altın) çıkarılmıştı.

Bizans bakımından en ağır şart yıllık vergi idi. Her sene bu kadar altın tedarik edilmesi, İmparatorluğun tâkatini aşıyordu. Şaşırdığı anlaşılan Theodosios, sarayındaki ler gelenlerin de tavsiyeleri ile, garip bir kurtuluş yolu buldu: bir suikasd ile Attila'yı ortadan kaldırmak. Başında Edekon (Türk. A. Vámbéry'ye göre Edik-kün) ile Orestes (Pannonia'lı bir Romalı) 'nın bulunduğu Hun elçilik heyeti ile birlikte Bizans başkentinden Attila'nın devlet merkezine yâni Orta Macaristan'a doğru yola çıkan, suikasd teri bi nden h. bersiz tanınmış hukuk bilgini Maximinos başkanlığındaki ve bıraktığı notlarla, başta Attila ve çağı olmak üzere 5. asır Avrupa Türk tarihini teferrutlı bir şekilde öğrenmemize yardım eden kâtip Priskos'un dâhil bulunduğu Bizans elçilik heyetine, tertibi gerçekleştirmeğe memur, gizli vazifeli Bigilas da katılmıştı. Heyet 448 yılı yazında Hun başkentine geldiği zaman, durumdan Edekon vasıtası ile haberdar olan Attila, yaptığı sorgu neticesinde Bigilas'a maksat ve faaliyetlerini itiraf ettirdi, Bizanslılar'ın hiçbirine dokunmadı. Fakat Theodosios'a hitaben yazdırdığı şu mesajı hususî elçi ile imparatora yolladı: "Theodosios, Attila gibi asîl bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'nın haraçgüzârı olmakla köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisinin canına kıymak istemiştir". Attila'yı teskin etmek üzere Bizans'tan, derhal, yukarıda adı geçen Anatolius ile magister ve kançılar Nomus başkanlığında ikinci bir heyet yola çıkarıldı. Bu elçiler Hun başkentinde Attila'yı tahminler hilâfına, sakin ve yumuşak buldular. Zira Hun dış siyaseti değişmekte idi. İmparator Theodosios'un şahsında Bizans'ı tamamen kendi iradesine bağlı kabul eden Attila, artık Batı Roma'ya yönelme zamanının yaklaştığı kanaatine varmış bulunuyordu.

Batı Roma'ya esasen son askerî destek 439 yılında yapılmış, ondan sonra yardımlar kesilmişti. Batı Roma Hun devletine yıllık vergisini muntazaman tediye etmekle beraber, durumun farkında olan başkumandan Aetius, muhtemel bir Hun-

Roma çatışmasına hazırlanmakta idi: "Barbar" larla münasebetlerini düzeltmiş onlardan aldığı ücretli askerlerle Türk usulünde çoğu süvari birliklerinden kurulu ordular teşkiline girişmiş; Hunlara bağlı bazı kavimlerle gizli temaslar aramaya başlamıştı. Buna karşılık Attila da 443 yıllarında tekrar alevlenen ve Galya'dan İspanya'ya da sıçrayan köylü isyanları ile yakından ilgileniyor, Roma'ya karşı Vandallarla işbirliği imkânlarını araştırıyordu. O da şüphesiz Roma İmparatorluğu ve "barbar"lardan meydana gelen bütün bir Batı dünyası ile hesaplaşacağı için işin ehemmiyet ve azametini takdir etmekte idi.

448 lerden itibaren iki yıl kadar süren Hun siyâsî ve askerî hazırlığı tamamlanınca Attila ilk diplomatik taarruzunu Roma'ya yöneltti. İmparator III. Valentinianus'un kız kardeşi olup vaktiyle kendisi ile evlenmek arzu ederek nişan yüzüğü gönderen ve 425'den beri imparator hukukunu hâiz olduğunu göstermek üzere "Augusta" unvanı ile anılan, dervişmen tabiatlı Honoria'yı zevceliğe kabul ettiğini bildirdi ve cehiz olarak da imparatorluğun onun hissesine düşen yarısını veya "Augusta"nın kocası sıfatı ile Roma İmparatorluğunun idaresine iştirak hakkını istedi. Önce oyalama yolunu tutan Valentinianus ile Aetius'un teklifi nihayet açıkça reddetmeleri büyük Hun seferini meşru duruma soktu. Ren kıyılarındaki Ripuar Frankları ve Vizigotlarla ilgili bir iki anlaşmazlık da savaş havasını olgunlaştırdı.

451 başlarında Orta Macaristan'dan batıya doğru harekete geçen Hun kuvvetlerinin mevcudu 90-100 bini Türk, bir o kadar da Germen ve İslav olmak üzere 200 bin kişi kadardı. Hun orduları şubat-mart aylarında Ren nehrini üç noktadan aşarak Galya'ya girdiği sırada, Aetius'un kumandasında İtalya'dan Galya'ya ... Hun düşmanı "barbar"ların sağladığı takviyelerle sayısı 200 bine yükselen Roma ordusu da kuzey istikametinde hızla ilerliyor. Metis (Metz) i (7 Nisan) ve Durocortorum (Reims) i zapt eden Hun orduları bugünkü Paris yakınındaki Aurelianum (Orleans) şehrine ulaştığı zaman Aetius da oraya yetişmiş bulunuyordu. Fakat karşılaşma Attila'nın Türk tabiyesine daha uygun gördüğü Campus Mauriacus (Troyes şehrinin hemen batısında Champagne ovasında) da oldu (20 Haziran 451). Dünyanın iki yarısının birbirinin üzerine yıkıldığı bu hayatî 24 saat süren ve her iki tarafın çok ağır kayıplar verdiği (kaynaklarda yüzbinlerce ölü) muharebenin bu büyük savaşla kimin galip geldiği hâlâ münakaşa mevzuudur. Batı tarihçiler tâ A. Thierry'den beri (1856), Attila'nın yenildiğini söylerler ve bunu Roma kuvvetlerini imha edemeden Hunların çekildiğini de göstererler. Ancak son araştırmalar meseleye biraz daha ışık tutmuş görünmektedir. Anlaşılmıştır ki savaş gününün akşamı Roma ordusu dağılmış, birliklerin arasında itibarlı kayıp veren başkumandan Aetius bile Hun kıtaları arasına düşmüş, güçlükle kurtulmuş, ertesi gün erken saatlerde Batı Got ordusu savaşta ölen kıral Theodorik'in oğlu Thorismund idaresinde muharebe meydanını terk etmiş, ağır kayıplara uğrayan Frank kuvvetleri de onları takip etmişti. Ayrıca bu savaşla Attila'nın gayesine ulaştığı da aşikârdı. Batıyı hâkimiyetine alabilmek için Roma İmparatorluğunun insan ve asker deposu durumunda olan Galya barbarlarını saf dışı etmek isteği ile önce Galya'ya yürümüş ve neticede Roma'nın bu tabiî müttefiklerinin savaş gücünü kırarak Roma'yı desteksiz bırakmağa muvaffak olmuştu. Ünlü Aetius'un Roma'da gözden düşmesi bunun neticesi idi. Ordularını Galya ortasından oldukça sağlam ve disiplin içinde 20 gün kadar bir zamanda başkent bölgesine getirebilen Attila kudret ve

"korkunçluğunu" muhafaza ettiğine göre, Campus Mauriacus'ta Batı İmparatorluğunun ne kazandığı Roma'da sıksık sorulan suallerdendi. Nitekim, daha bir yıl geçmeden Attila İtalya seferine başladığı zaman Roma'nın Hunlar'a karşı çıkacak kuvveti kalmamıştı. Hâdiselere çağdaş Prosper Tiro (Papa I. Leon'un kâtibi)'nun kaydettiğine göre Aetius, mukavemet imkânsızlığı dolayısıyla, imparator Valentinianus'u İtalya'yı terke teşvik etmekte idi.

Attila 452 baharında 100 bin kişilik ordusunu Julia Alpleri'nden geçirerek bugünkü Venedik düzlüğüne indirdi. Oradaki meşhur Aquileia kalesini zapt ettikten sonra Po ovasına girdi. Aemilia bölgesini işgale başlayıp Roma imparatorluğunun o zaman başkenti Ravenna'yı tehdit etmesi meselenin nihayete erdirilmesine kâfi geldi. Saray endişeli, halk telâşlı, senato ne olursa olsun barış yapmak kararında idi. Kilise de bu arzuya katıldı. Süratle bir heyet hazırlandı. Hitabeti ile meşhur Papa I. Leon ("Büyük Leon") başkanlığında konsül G. Avienus ve eski "praefecture" Trygetius'dan kurulu bu heyet Mincio ırmağının Po nehrine döküldüğü düzlükte ordugâhını kurmuş olan Attila tarafından kabûl edildi. Papa, İmparator ve bütün hıristiyan dünyası adına büyük Türk başbuğundan Roma'yı esirgemesini rica etti. Beş yıl kadar önce kahir bir kuvvetle Çekmece'ye kadar geldiği hâlde nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu öğrendikten sonra da eski medeniyet merkezini korumayı vazife sayan Attila, muzaffer ordusu ile başkentine dönerken, şüphesiz tıpkı Bizans gibi, Batı Roma İmparatorluğu'nun da kendi iradesine bağlandığı kanaatinde idi. Priskos'un, 448'de Hun başkentinde Batı Roma elçilerinden duyarak belirttiği gibi, şimdi sıra Sâsânîlerde idi. Oranın da hâkimiyete alınması ile "dünya hâkimiyeti" gerçekleşecekti. Fakat bu Attila'ya nasip olmadı. İtalya seferinden dönüşte rivayete göre zifaf gecesinde ağzından kan boşanmak suretiyle öldü (453). Yaşı 60 civarında idi.

Attila, milletlerin hâfızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış tarihin nâdir simalarından biridir. Hatırası etrafında İtalya'da, Galya'da, Germen memleketlerinde, Britanya'da, İskandinavya'da ve bütün orta Avrupa'da asırlarca ağızdan ağıza dolaşan efsaneler türemiş, romancılara, ressamlara, heykeltraşlara mevzu olmuş, hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş, tiyatro yazarlarına, kompozitörlere ilham vermiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenmiştir. Son yarım asırda yapılan tarafsız tarih araştırmaları onun hıristiyan ortaçağının taassup kokulu uydurmaları ile ilgisi bulunmadığını, Nibelungen destanları başta olmak üzere çağdaşı kayıtların onu iyilik sever, babacan, çok yüksek vasıfta bir hükümdar olarak tanıdığını ortaya koymuştur.

Attila'nın ölümünden sonra hâtunu Arıkan'dan doğan üç oğlu sırasıyle İlek, Dengizik, İrnek babalarının yerini tutamadılar. İmparator olan İlek ayaklanan Germen kavimleri ile yaptığı Netao (Avusturya'da) savaşında hayatını kaybetti (454). Çok cesur fakat siyasî zekâdan mahrum Dengizik, imparatorluk birliğini yeniden kurmak için neticesiz mücadeleler içinde çırpına çırpına nihayet bir Bizanslının kılıcı ile can verdi (469). İrnek ise bu savaşlara katılmamış, kardeşlerinin ölümünden sonra, artık orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu anlayarak, savaşlarda yorgun düşen Hunların büyük kısmı ile, Bizans'tan geçiş müsaadesi alarak Karadeniz'in batı kıyılarına dönmüştür.

İrnek idaresindeki Hunlar'ın, önce güney Rusya düzlüklerinde görülen sonra Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da birer devlet kuran Bulgarlar ile Macarlar'ın teşekkülünde büyük rol oynadığı anlaşılmaktadır. Geleneklere göre, Bulgar Türk devletinin kurucusu Dulo sülâlesi ile, Macar kabilelerini Tuna boyuna getirerek orada yerleştiren Arpad hânedanı İrnek'e atalanmaktadırlar. IV. asırda Hunlar'a Volga'dan batıya doğru rehberlik eden geyik motifi "sihirli geyik" efsanesinde Hunlar'la Macarlar (Hunor-Mogor) kardeş gösterilmiştir. Nihayet doğu Macaristan'da yaşamış olan Sekeller'in Hunlar'ın çocukları olduğu zannını uyandıran bir Başbuğ Çaba efsanesi vardır.

c - Ortadoğu Hunları: Ak Hunlar

Hunlar'ın büyük kısmı Volga'dan batıya geçerken, onlardan, güneye İran'a inen bir bölük olduğu ileri sürülen Ak Hunlar diğer bir tahmine göre hiç olmazsa Ak-Hun- Eftalit devletinin hânedan âilesi ile hâkim zümresinin teşkil ederler ve Uygurlar'ın ataları sayılan Tölesler'den Hao-chi'e (Kao-ku) lerin Cungarya bozkırlarında oturan Hua adlı koluna mensup olup oradan Horasan bölgesine geçmiş 5. asrın ortalarına doğru kuvvetlenerek büyük devlet hâline gelmiş erdir. Mâmafih Hun tarihinin bu noktası iyice açıklığa kavuşmuş değildir. Hâkimiyetini Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Afganistan'a, İç Asya'ya kadar genişleten bu kavim veya kavimlerin adının çeşitli vesikalarda başka başka şekilde zikredilişi (Priskos'da Kidarita Hunları, Bizans, Suryânî, Ermen kaynaklarında Ephtalita, Theda, Hepthal, Abdel, İran dilinde Haytal, Lâtin kaynaklarında Hionita, Çin yıllıklarında Hetta, I-ta, Ye-ta veya Ye-ta-i vb, eski Hind kayıtlarında Huna Hion) durumu daha da karıştırmaktadır. Vaktiyle J. Marquart tarafından (1912) türlü adlarla zikredilen bu kavmın Priskos'un Kidarata'ları ile aynı olduğu ileri sürülmüş, Ed. Chavannes Ye-ta'ların mensup olduğu Hoa (Hua) kavmı adının "Hun" kelimesinin Çince ye aktarılmış şeklinden ibaret bulunduğunu söylemiştir. Bu Türk asıllı kavim Bizans tarihçisi Theophanes (VII. asrın 2. yarısı) 'e göre "Eftalit" adını Sâsânî imparatoru Peroz (Firuz)'u mağlûp eden Hun hükümdarı Ephthalanos'tan almıştır. İlk defa Kosmas Indikopleustes (545-549 yılları arası)'un ve Prokopios (545-550 arası)'un eserlerinde Ak Hunlar (Leuko Hunnoi) olarak anılan kavmin Hunlar'la akrabalıklarının açıklığı 520 sıralarında Çinli seyyah Song-Yun'un kayıtlarından anlaşılıyor. 5. Asrın ilk yarısında Sâsânîler'e çarpışan Ak-hun hükümdarına "hâkan" (Kağan) deniyordu. II. Yazdgird zamanında (438-457), İran üzerine baskılarını artırdıkları yıllarda Ak-Hunlar'ın başında en büyük hükümdarı sayılan Kunhas (başka okuyuşlar: Kuhanaz, Huşnavaz, Ahşunvar, Aksungur, Kun-han vb.) İran iç işlerine karışarak himayesine aldığı Firuz'u Sâsânî tahtına çıkarmış (459) hâkimiyetin Afganistan'a doğru genişleterek Kuzey Hindistan'a dönmüş ve orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devletini dağıtmıştı (470'e doğru). 483 yılında Ceyhun kıyılarında Ak-Hunlar tarafından mağlûp edilerek yıllık vergiye bağlanan Sâsânîler'in bu sırada geçirdiği dinî-içtimaî bir sarsıntı ülkelerin ihtilâle sürükledi. Bu Mazdek isyanı idi. Zerduşlükten mülhem olarak Mazdek, Mani inancındaki ikili telâkki (ışık-karanlık, iyilik-kötülük mücadelesi) üzerine, o tarihlerde yorulan ve iktisadî darlık içine düşen topluluğu ıslah etmek iddiası ile, içtimaî huzursuzluk âmillerini de ekleyerek, düşüncelerin yaymağa başladı. Buna göre insanların saadetini bozan iki unsur servet ve kadın, herkesin ortak malı tanındığı takdirde yeryüzünde kötülük kalkacaktı. Bu tipik komünist propaganda neticesinde servet sâhipleri ve âile müessesesine karşı kışkırtılan halk, Mazdek ve müritleri tarafından ayaklandırıldı. Asiller, din adamları öldürüldü. Kadınlar tecavüze uğradı, evler, konaklar yağmalandı ve tahrip edildi. Devletin şinhat kazanacağı hususunda Mazdek'e inanmak gafletini gösteren Şah Kavad (488-531) de haps edilmişti, fakat o kaçmak imkânını bularak komşu Ak-Hunlar'a sığındı. İran'da olup bitenleri yakından takip eden Ak Hun hükümdarı, insanlık yararına hiçbir şey göremediği Mazdek hareketini kırıp yok etmek için, Kavad'ı 30 bin kişilik Hun süvâri birliği başında İran'a gönderdi (499). Bu suretle Şah ihtilâlı bastırdı, ve hâdiselerin gelişmesinden felâket idrak eden halkın da yardımı ile Mazdek ve taraftarları yakalanarak idam edildi. Tabiatıyle temizlik ve ülkenin sükûnete kavuşturulması uzun bir zamana ihtiyaç gösterdiğinden, Sâsânî imparatorluğunda hak, adâlet ve mülkiyet esasında normal nizam daha ziyâde Kavad'ın oğlu, Anuşirvan (531-579) devrinde kurulmuştur ki, bu şehinşah tarihte "Âdil" lâkabı ile anılır.

Çin kaynaklarına göre, İç Asya'da Karaşar, Kuça, Aksu, Kaşgar ve etrafını hâkimiyetlerine alan Ak Hunlar bu arada Kandahar ve 484 yıllarında Kuzey Hindistanı zapt ettiler. Bu harekât "Tegin" ünvanını taşıyan ve Kâbil'de oturan Toramana adındaki başbuğu tarafından idare edilmişti. VI. yüzyıl başlarında Ak-Hun Eftalit devletinin Mâveraünnehir, Türkistan'a kadar genişlediği zamanda Toramana'nın oğlu Mihiragula imparatorluğun güney kanadının en azametli hükümdarı görünmektedir. Ordusunda daima 700 savaş filinin bulunduğu rivayet edilir. Fakat budist rahipler (Song-Yun ve ondan bir asır sonra buraya gelen Hiuen-Tsang) bu "Hüna kıralı"ndan hoşlanmamışlardır. Çünkü Mihiragula budizmi ülkesi halkı için tehlikeli sayıyor ve budistleri tâkip ediyordu. Buna karşılık, İskenderiye'den Hindistan'a giden tüccar (sonra keşiş) Kosmas onu Hindistan'ın en büyük hükümdarı olarak gösteriyor ve 530 tarihli Gwalior kitabesinde ve sanskritçe yazılı "Keşmir vakaynâmesi" nde Mihiragula aynı şekilde tasvir ediliyordu.

İran'da Anuşirvan büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe Ak-Hun- Eftalitler sonuklesti. 552 yılında Orta Asya'da Gök-Türk hâkanlığı kurulup İstemi Yabgu Mâveraünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman ise, Ak-Hun-Eftalit devleti iki büyük imparatorluk arasında sıkıştı. Gök-Türkler'in amansız hasım bildikleri Juan Juan'larla olan siyâsî ve sıhrî rabıtaları da fayda vermedi. Anuşirvan ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde Ak-Hun iktidarı yıkıldı ve ülke Gök-Türkler'le İranlılar arasında paylaşıldı (564). Bu suretle üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyet tarihe karıştı.

2. Tabgaç Devleti

IV. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin'de kudretli bir siyasî teşekkül meydana getiren Çinliler'in T'o-ba dedikleri topluluğu Türkler "Tabgaç" diye anmışlardır. Orhun kitâbelerinde sık sık geçen ve Gök-Türkler yolu ile Bizans kaynaklarına da intika eden (Taugast) = Tabgaç kelimesi "Çin" mânasına da alınmıştır. Çünkü Gök Türkler'in ilk zamanlarında Türkler'ce "büyük" tanınan bu sülâle Çin'de hüküm sürmekte idi. Aslında Türkçe olup, "ulu, muhterem saygıdeğer," mânasını ifade eden Tabgaç tâbiri bilindiği gibi bazı Karahanlı hükümdarları tarafından ünvan olarak (Tafgaç, Tamgaç) kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un, Türkler'den bir bölük oldu-

ğunu kaydettiği Tabgaç'lar Çin yıllıklarına göre Asya Hunları'ndan bir kısımdır. Sülâlenin resmî tarihinde (Wei-shu) de Mao-tun eski T'o-ba (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir. Ayrıca Tabgaçlar'ın örf-âdet ve geleneklerinden çoğu, Kurt efsanesi, mağara, dağ, orman kültleri, göç efsanesi vb. Türkler'e ilgili bulunduğu gibi dillerinin de Türkçe olduğunu ortaya koyan deliller vardır. Bitegçin (Bitikçi kâtip, nâr c ye nâzırı), kapuggçın (kapıcı, hâcib), atlaçın (atlı, süvari birliği), tabagçın (yaya piyade birliği), kurakçın (koruyucu muhafız kıtaları), yamçın (posta sürücüsü), aşçın (aşçı, mutbahç başı), törü (kanun, töre) vb. Tabgaç hükümdarının ağzından şöyle bir Türkçe ibare nakledilmiştir: Atıq balgutag "bir başbuğa verilen sım (onun yaptığı) iş, belirtmek (belgeleme...)". Wei-shu, Nan chi shu, Sung shu gibi Çin kaynaklarında geçen bu kelime ve tâbirler aynı zamanda Tabgaçlar'ın devlet idaresi ve ordu kuruluşlar hakkında da bilgi verir durumundadır. Bununla beraber bu Türk devletinde oldukça büyük ölçüde Moğollar'ın da yer aldığı anlaşılıyor. Araştırmalarda Tabgaçlar'a bağlı kabilelerden kimiklerinin tesbit edilebilenlerin yarısından fazlasının Moğol menşeli olduğu neticesine varılmıştır. Ancak Moğollar diğer Çinli halkla birlikte şüphesiz teb'a durumundadır.

Çinliler'in "Wei" adını verdikleri bu sülâlenin kurucusu olarak bilinen Şa-mo han'dan itibaren 70 yıl kadar uğraşarak Ta-tong bölgesindeki mana f h ... hükümetçikleri idareleri altına alan Tabgaçlar'ın büyük devleti halinde gelişmesi Kue zamanında (385-409) verimli topraklara sahip Doğu Çin'in Hsien-pi'lerden zapt edilmesiyle (409) olmuştur. Başkenti P'ing-Ç'eng şehri (kuzey Şan-si'de Ta-i bo gesinde) olan devlet bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho nehri dirseğinin güneyine kadar uzanmıştı. Kuzey istikametinde kudretli bir siyasi teşekkül halinde beliren H'yen-bi (Hsien-pi)'lerin vârisi Moğol menşeli, Juan-Juan'lar yüzünden, ciddi bir genişleme olamıyordu. İki devlet arasında, bazan çok şiddetli, mücadele 150 yıl kadar sürmüştür. Hükümdar Sseu (409-423)'den sonra Çin'in başkentleri Loyang ve Ch'ang-an (bugün (Si-ngan-fu)'ı ele geçirerek hâkimiyetini Sarı-Nehir bölgesine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük hükümdar T'ai (T'ai-wu) devrinde (424-452) Tabgaç Devleti en parlak çağını yaşadı. 427'de Hun Hia krallığını alan ve Juan-juan'ları mağlup ederek bugünkü İç Moğolistan'ı istilâ eden (436) T'ai-wu, 439'da Kansu'daki son Hun krallığını (Pei-Liang) ortadan kaldırdıktan sonra, İç Asya'ya yönelerek Karaşar, Kuça şehirlerini himayesine bağladı (448). Böylece ünlü ipek yolu güzergâhı tekrar Türk hâkimiyetine girmiş oldu. T'ai-wu, Çin askerinin "taydan ve düveden farksız" olduğunu söylüyor ve kendisi "Bori" (= Kurt, Çince şekli, Fo-li) lâkabını taşıyordu. İmparatorluk merkezini Türk hayat şartlarına oldukça uygun gelen bozkır bölgesinde (kuzey Şan-si) tutan T'ai-wu o sıralarda Çin'de yayılmakta olan budizmin Türkler arasında nüfuz kazanmasını önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile budistlerin dinî faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirname çıkarmış (438) ve 446'da emre riayet etmeyenlerin şiddetle tâkibini emretmişti. T'ai-wu'nun Türk bünyesini ve seciyesini budizmin bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumun mâna ve değeri daha sonra anlaşıldı. Tedbirlerin ehemmiyetini fark edemiyen halefleri zamanında, hattâ budizmin himayesi cihetine gidildi. İmparator Siun (452-465) ile gelişmeğe başlıyan bu durum sonra büsbütün hızlanarak Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı. 493'de başkenti bozkır bölgesinden eski Çin merkezi Lo-yang'a nakleden İmparator

Hong (471-499), Türk töresine karşı ağırlık verdiği soysuzlaşmayı 495 yılında Türk örf, âdet, geleneklerini, Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı. Buna karşı çeyrek asır kadar devam eden tepkiler bastırıldı. Kiao (499-515)'dan sonra idarey devir alan imparatoriçe Hu (ölm. 528) budizme o kadar düşkündü ki yabancı memleketlerdeki "dındaşlar" ile de alakalanıyordu. 520'ye doğru Hindistan'da Ak-Hun hükümdarı Mıhıragula'yı ziyaret ettiğini gördüğümüz Çinli budist râhip bu kraliçenin arzusu ile seyahat ediyordu. Tabiatıyla Tabgaç iktidarı da gittikçe gücünden kaybetmekte idi. Devlet 535'e doğru Kuzey (T'a de) ve Batı (Ch'ang-an'da) Wei'ler adı ile ikiye ayrıldı ve aralarında mücadele başladı. Kısa zaman sonra bütün araziler Çinli hanedanlara intikal etti (550-556).

3. Gök-Türk Hâkanlıkları

Asya "Büyük" Hun imparatorluğundan sonra her cihetten temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci "süper" Türk imparatorluğu vasfında olan Gök-Türk Hâkanlığı "Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kabul etmekle bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, doğu Sibirya'daki Yakut Türkleri ve batıda Ogur (Bulgar) Türkleri dışındaki Türk asıllı bütün kütleleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Hâkanlığın yıkılmasından sonra, bir yelpaze gibi açılarak dört tarafa yayılan çeşitli Türk zümreleri gittikleri yerlerde "Türk" adını ve onun idarî, siyasî ve iktisadî geleneklerini yaşatmışlardır. Yine Ogurlar ve Yakutlar hâriç, bütün Türkler'in tarihinde Gök-Türk teşkilâtının, edebiyatının töre ve hayat telâkkisinin izleri devam etmiştir. Gök-Türkler'den sonra "r" Türkçesi (Ogur lehçesi) müstesna, bilumum Türk lehçeleri Gök-Türk Türkçesi'nin damgasını taşır. Doğudan batıya: Orta Asya, Türkistan, Maveraünnehir, Kuzey Hindistan, İran, Anadolu, Irak, Suriye, ve Balkan Türkleri Gök-Türkler yolu ile Türk'tür.

Bizim diğer Türk devlet ve zümrelerinden ayırt etmek üzere Gök-Türkler dediğimiz bu topluluk kendine umumiyetle "Türk" veya "Türük" diyordu. Ancak kitâbelerde kendileri için bir defa Gök-Türk (Kök-Türk) kullanmış ardır ki, "Gök" e mensup, semavî ilâhî Türk" mânasına gelen bu tâbir V. Thomsen'e göre hâkanlığın parlak bir devresine işaret etmekte olmalıdır.

a - Birinci Gök-Türk Hâkanlığı

Bu çağda, daha doğrusu 6-9. asırlarda Orta Asya'nın "ethnique" görünüşü aşağı yukarı şöyle idi:

❶ Töles (Tölös, Tölis, Töliş, Çince'de Tie-lé) ler, bütün Orta Asya'ya yayılmış görünen en kalabalık Türk grubu. Sui-shu (Çin Sui hânedanının 581-618 yıllığı) da 50 kadar kabilesi sayılmakta ve şöyle sıralanmaktadır: 1 kabile Baykal Gölü'nün kuzeyinde, 5 kabile Tola ırmağı kuzeyinde, **5 kabile Tanrıdağları kuzey eteğinde, 9 kabile Altaylar'ın güney batısında, 4 kabile K'ang (Semerkant) "krallığı" nın kuzeyinde, 10 kabile Seyhun boyunda, 4 kabile Hazar'ın doğusu ve batısında, 6 ka**bile Fu-lin (Bizans)'ın doğusunda. Mâmafih Bayka Gölü'nden Karadeniz'e kadar yayılan bu toplulukların hepsini de Türk menşeli saymak doğru olmasa gerektir. Meselâ en batıda gösterilen bazılarının (mesela A'anlar) İranlı oldukları biliniyor. Wu-hun (= Ugor)'da Ural'lı bir kavim

grubudur. Töles kabilelerinin adları tamamen henüz çözülememiş olmakla beraber Hunlar'dan geldikleri ve umumiyetle dil ve örflerinin Gök Türkler'inkinin aynı bulunduğu belirtilmiştir. Bazı Çin kayıtlarına göre, Tabgaçlar devrinde (386-534) yüksek tekerlekli araba kullandıklarından dolayı, Kao-kü diye adlandırılan bir kısım Töles kabileleri, diğer Türkler gibi kendilerini, kurt atadan türemiş kabul ederlerdi. Ayrıca T'ang-shu (Çin T'ang sülâlesi 618-906 yıllığı)dan naklen 15 Töles kabilesinin adları verilmektedir. Gök Türk Hâkanlığı zamanında orta ve doğu Asya'da gruplaşan Tölesler rol oynamışlardır.

❷ Tarduş (Çince'de Se-yen-t'o Hsieh yen t'o) lar 7. asrın ilk çeyreğinde Töles kabilesinden bir grup. Orhun Nehri-Altaylar arasında sâkin olup Töleslerin en zengin ve cesurları olarak gösterilirler.

❸ Uygurlar Tola ırmağının kuzey sahasında yer almışlardır (aş. bk.)

❹ On-oklar Altaylar'ın batısından Seyhun (Sır-derya) yakınlarına kadar uzanan geniş bölgede görünüyorlar. 5' To-lu (doğuda sağ kanad) 5 Nu-şi-pi (batıda sol kanad) adlı 10 kabileden kurulu olup "Batı Gök Türkleri" diye de anılmışlardır. Türgişler (aş. bk.) ve Karluklar (aş. bk.) To-lular'dan idiler. Ayrıca aynı sahada Çu-yue ve Çu-mi adlarıyle anılan Türk kabilelerinden bir kısmı 630'u takip eden yıllarda Gök Türk Hakanlığı'nın fetret devresinde Beşbalık civarındaki kurak bozkırlara çekilmişler ve Şa-t'o Türkleri (Çöl Türkleri) adını almışlardır.

❺ Basmıllar (Çince'de Pa-si-mi) İdikut (hükümdar) unvanlı Türk olduğu belirtilen bu kavmin aslen yabancı olup Türkler'e karıştığı ileri sürülmüştür. Daha ziyade Ç. Asya'da Beşbalık havalisinde görülmektedirler.

❻ Kırgızlar (Çince'de Ki-ku) Baykal'ın batısında Yenisey nehrinin kaynakları bölgesinde idiler (aş. bk.)

❼ Oğuzlar Selenga ırmağı Ötüken bölgesinde oturuyorlardı (aş. bk.)

❽ Kıtan, Tatabı, Dokuz-Tatar, Otuz-Tatar gibi Moğol soyundan kabileler [illegible] bölgesinde Kerulen ve Onon nehirleri havalisinde bulunuyorlardı.

Ancak hatırlatmak gerekir ki, bütün bu topluluklar zaman zaman yer değiştirmekte arada bir çözülen boylardan yeni yeni birlikler meydana getirmekte [illegible] oynak kütleler teşkil etmektedirler.

Gök Türkler Çin kaynaklarının açıkça belirttikleri üzere Asya Hunları'ndan [illegible] yorlardı. Başbuğ ailesi Aşına (eski okuyuşlar Asena, Zena vb.) adını taşıyordu. Aşına soyunun bir dişi kurttan türediğine dair [illegible] çağda pek yaygın olduğu anlaşılan rivayetler Gök Türkler'in erken tarihlerini efsanelerle karıştırmaktadır. Ancak kurttan türeme geleneğinin Asya Hunları arasında da mevcut olması ve kurt atanın Türkler'i dar geçilmez yollardan selâmete ulaştırdığı rivayetinin 3. asırda Tabgaçlar'da da görülmesi Gök Türkler'in eski [illegible] ve Türk toplulukları [illegible] gısını ortaya koymakta bulunduğu gibi Aşına ailesinin yalnız [illegible] bir erkek çocuk hayatta kalmak üzere katliâma uğramış olduğu rivayeti de Gök Türk erken tarihinde mahiyetini iyi bilmediğimiz bir fâcianın hâtırasını saklamaktadır. Kurt ata inancı dolayısıyla Gök-Türk hâkanlık alâmeti, altından kurtbaşlı sancak olmuştur.

Gök Türkler'in tarih sahnesine çıktıkları anlarda Juan-Juanlar'a tâbi olarak Altay dağlarında an'anevi san'atları demircilikle uğraştıkları ve Juan-Juan devletine

silâh imal ettikleri biliniyor. Fakat o zaman dahi dağınık değildiler. Çou-shu (Çin yıllığı, 550-557'den) ya göre, Gök-Türk devletinin kurucusu Bumın (Çince'de, T'u-men)ın atası olarak gösterilen A-hien "şad" unvanını (Bilge şad) taşıyor ve Bumın'dan hemen önce gelen Tu-wu adlı başbuğ da Ta-ye-hu ("büyük yabgu") olarak tanınıyordu. Demek ki Türk kütlesinin Juan-juanlar'a bağlılığı "fedaratif" mâhiyette idi. Bumın daha 534 yılında kuzey Tabgaç (Wei) idarecileri ile siyâsî münasebet kurmuş, 542'de akıncılarının başında Huang-ho nehri yakınlarında görünmüş ve 545'de batı Tabgaç hükümdarının gönderdiği elçiyi "imparatorluktan nezdimize "heyet geldi, devletimiz bundan gurur duyar" sözleri ile karşılamıştı. Gök-Türk hanlarından Işbara 585 deki bir konuşmasında Gök-Türk devletinin "50 yıl önce" kurulduğunu söylemiştir ki, bu da 535 tarihine düşer.

Ancak Bumın'ın 546 da Juan-Juan devletine karşı bir Töles ayaklanmasını bastırdığı için, o devlet hükümdarı ile eş-değerde olduğunu göstermek maksadı ile onun kızı ile evlenmek isteğinin kabaca reddedilmesi üzerine üst-üste vurduğu darbelerle Juan-Juan devletini çökertip arazisini tamamen işgal ettikten sonra resmen "il-kagan" unvanını alması ve boy ece merkezi eski büyük Hun imparatorluğunun başkent bölgesi, Ötüken (Orhun ırmağının hemen batısında 47 enlem-101 boylam da) olmak üzere hakanlığı kurması 552 yılında vâki olmuştur.

Devletinin batı kanadını kuruluşta kendisi ile birlikte çalışan küçük kardeşi İstemi'ye "Yabgu" unvanını taşımak dolayısıyla doğu kanadın nyüksek hâkimiyetini tanımak üzere veren Bumın devleti kurduğu yıl içinde öldü. İstemi batıda fetihlerine devam ederken Ötüken'de iktidara gelen Bumın'ın oğlu K'o-lo (Kara?) ve bunun erken ölümü üzerine hâkim olan Bumın'ın diğer oğlu Mu-kan (553-572) zamanında devlet haşmetli çağına ulaştı. Heybetli görünüşü parlak mavi gözleri, kudret ve huşuneti Çin kaynaklarında belirtilen Mu-kan Kagan, son bir darbe ile Juan-juan'lar' tarihe mâl ettikten sonra (555), Kıtanlar'ın ve Kırgızlar'ın ülkelerini Gök Türk hâkimiyetine bağladı. Çin'de Batı Tabgaçları'nın yerine geçen Chou hanedanı ile yeni kurulan Tsi hânedanını baskı altına aldı. İstemi'nin harekâtına karşı, Çin'den yardım isteyen Ak-Hun-Eftalit devletine ve Mâveraünnehir halkına Çin askerî desteğini önledi. 564'de Şan-si dek. Tsi başkenti Tsin-yang'ı muhasara etti ve kız prenses Aşına'yı Chou imparatoru ile evlendirdi (568). Kaynakların bildirdiğine göre geniş ülkelere ve 100 bin kişilik bir orduya sahip olan Gök-Türk hâkanını, Çin imparatoru akrabalık kurma yolu ile teskin etmiş oluyordu.

Mu-kan'ın emrindeki kuvvet hâkanlığın doğu kanadının ordusu idi. İstemi (552-576 Çince de Şe-ti-mi) kumandasındaki öteki ordu ise kendi bölgesinde hareket hâlinde idi. Kısa zamanda, Altaylar'ın batısını Isık Göl ve Tanrı Dağları'na kadar hâkimiyetine alan İstemi, geniş çapta askerî ve siyâsî faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sâsânî imparatorluğu ve Bizans gibi Ortaçağ'ın en büyük iki devletini Göktürk politikası izinde yürütmek suretiyle, Türk hâkanlığın bir dünya devleti payesine yükseltti. 561 yılında, Ak-hun Eftalitler üzerinde yaptığı ilk baskı tecrübesinden sonra, İpek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Sâsânî imparatorluğunu tabiî müttefiki olarak gören İstemi, Şehinşah Anuşirvan Âdil ile andlaşma akdetti. Bu vesile ile kızı, Anuşirvan ile evlenerek İran sarayına imparatoriçe oldu. Müttefikler tarafından sıkıştırılan Ak-Hun-Eftalit devleti yıkıldı ve toprakları Ceyhun (Amu Derya) sınır olmak üzere iki imparatorluk arasında paylaşıldı (564). Mâvera-

ünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten vb, Gök-Türkler'e intikal etti. Bu suretle İç Asya ipek kervan yolu üçüncü kere Türkler'in eline geçmiş [illegible]

Ancak Anuşirvan bu bölüşmede zaferdeki katkısına nisbetle [illegible] mış olmasına rağmen, pek memnun değildi kervan yolunun Mâverâünnehr [illegible] ganın da ele geçirmek istiyordu. Bu maksatla kendi ülkesinden [illegible] na ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurdu. Böyle [illegible] ticaretinin ünlü kervancıları olup son taksimde Gök-Türkler'e bağlanan Soğd [illegible] merkezi bölgesi) ahalisinin faaliyetini baltalayarak huzursuzluk [illegible] Türkler ipek transit rüsumu gibi yüksek bir gelirden mahrum [illegible] tatbik mevkine koydu. İstemi'nin gönderdiği elçileri [illegible] dın keşen İstemi Bizans'a döndü ve İstanbul'a Soğd [illegible] Manian başkanlığında bir hey'et gönderdi (568). Tarihte [illegible] Roma'ya giden ilk resmî hey'et idi. İpek meselesi Gök-Türkler [illegible] gilendirdiği için, hattâ Sâsânî aracılığından kurtulmak üzere [illegible] yoluna teksif etmek maksadı ile güney Arabistan'daki Himyer [illegible] aramış olan Bizans'ta imparator II. Justinos Türk elçilerini [illegible] temin gönderdiği "İskitçe" (Türkçe) mektubu okutmuş ve Maniah [illegible] şebbüsün ciddî olduğunu anlamıştı. Bir ittifak andlaşması yapmak üzere [illegible] markhos başkanlığında bir hey'eti yola çıkardı (568 Ağustos başı). Türk [illegible] birlikte Karadeniz Kafkaslar Hazar Denizi Aral Gölü arasından [illegible] Dağları'nda Ak Dağ'da İstemi (Bizans kaynaklarında Dizabulos, D[illegible] ulos, Stembis, Ai Taban de Sinc bu) nin huzuruna gelen Bizans elçilerinin [illegible] (Bizans tarihçileri Menandros- 6. asır sonları- ve Th. Simocattes -7. asrın ilk yarısı) da Gök-Türk hayatını, kudret ve ihtişamını gözler önüne sermesi bakımından pek kıymetli bir vesikadır. İstemi Bizans ile işbirliği yaparak Anuşirvan'ı ipek yolunu [illegible] mağa zorlamak gayesini güden siyasetinde başarıya ulaşmış, 571 yılında Sâsânî Bizans çatışması başlamıştı. Fakat bu savaşa Gök-Türkler'in katıldığına dair bir alamet yoktur. Ancak Anuşirvan'ın oğlu olup Gök-Türk prensesinden doğduğu için "Türk-zâde" diye anılan IV. Ormuzd (579-590)'un son yıllarında 588'e [illegible] daha [illegible] Bu geç kalışın sebebi Gök Türkler'in [illegible] savaşa iştirak [illegible] eden [illegible] gönderdiği müteaddid elçilerden biri olan Valentinos'un 576 [illegible] G[illegible] Türk bölgesinde karşılayan Türk-şad'ın sözlerinden [illegible] Bu Türk [illegible] Bizans, Gök Türkler'in affedilmez hasımları olan Avarlar [illegible] tar-Uar Hun) himaye etmekle ve "kılıçla değil, atların ayakları altında karınca gibi ezilerek öldürülmeği hak eden" bu kavme barınacak yer vermekle suçluyor [illegible] bu doğrudur. İstemi'nin siyasetinin diğer ve daha mühim bir neticesi de şu [illegible] 19 yıl sürmüş olan (571-590) Sasani-Bizans mücadelesinden sonra da [illegible] ratorluğunun arası düzelmemiş, birbirini takip eden karşılıklı istilalarda nihayet [illegible] rator Heraklaious'un Sâsânî başkenti Madâin (Ktesiphon)'e kadar uzanan [illegible] (622-628) Sasanî İmparatorluğunun son mecalini de kırmıştır ki Kur'an'da [illegible] ret olunan bu durum İslâmiyetin kısa zamanda İran'da hakimiyet kurmasını [illegible] kolaylaştırmıştır.

Gök-Türk İmparatorluğundaki İstemi'nin faaliyeti dahil bütün askerî- siyâsî teşebbüslerin adına yapıldığı hâkan Mukan 572'de öldü. Devleti muazzam bir genişliğe ulaştıran bu büyük hükümdarın (Çin kayıtlarına göre Hâkanlığın genişliği

doğudan batıya 10 bin "li" ve kuzeyden güneye 5-6 bin "li" 10,5 milyon km^2 civarındadır) hatırası Orhun kitabelerinde akisler bulmuştur. "Dört tarafa ordu sevk edip kavimleri hep itaat altına almış başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş. İleride (doğuda) Kadırgan dağlarına geride (batıda) Temir Kapıg (=Demirkapı, Belh-Semerkand yolu üzerinde, 12-20 metre genişlik ve 3 kilometre uzunluğunda)'a kadar Türk Milletini hâkim yapmış, -bu ülkeler arasında Kök-Türk (Kavmi) idi-öksüz (Hür ve müstakil) oturur olmuş, bilge kagan imiş alp kagan imiş buyruk ve beyleri kavmi (bodun) hep bilge ve cesur imişler." Ötüken'de tertiplenen büyük cenaze törenine hususi heyetlerle katılan komşu devlet ve kavimler (Çin, Tibet, Apar= Apurım, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtan, Tatabı) arasında Bizans imparatorluğunun da bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Mukan'ın yerine kardeşi T'a-po (Tapar?) geçti (572-581). Kudretli hakanlığın yeni hükümdarı kendini tebrik etmek üzere hediyelerden başka 100 bin top ipek gönderen Chou imparatoru ile tebrik için çeşitli hediyelerle birlikte başkumandanını göndermek suretiyle hususî bir itina gösteren Chou'ların rakibi Tsi imparatorluğuna "Oğullarım!" diye hitap ediyordu. Bu, bütün kuzey Çin'in Türk himayesine alındığını göstermekte idi. Ülkesinin genişliğinden dolayı hâkanlığın doğrudan doğruya kendi idaresindeki kanadını ikiye ayırarak doğusuna kardeşi K'o-lo'nun oğlunu, batısına da küçük kardeşi Jo-tan'ı "Han" ünvanları ile tâyin eden İstemi de esasen kendisinin yüksek hâkimiyetini tanımakta olduğundan ulu hâkan durumuna yükselen T'a-po bir Tsi prensesi ile evlenmek düşüncesine kapıldı ve ayrıca Türk topluluğu için zararlı cihetler önceki devirlerde ileri görüşlü Türk idarecileri tarafından ortaya konulmuş olan Buda dinini, bir budist misyoner (Jinagupta)'nın telkinlerine kanarak memlekette himayeye kalktı, bir budist tapınağı ve bir Buda heykeli yaptırdı. Gök Türk haşmeti zevale yüz tutmuş gibi idi. T'a-po dış siyasette de yanlış adımlar attı. Tsi'ler 575'de Tchin hânedanı tarafından yıkıldığı zaman oradan kaçarak kendisine sığınan bir Tsi prensini "Çin kagan" ilân etti. Chou'lar'la arasının açılmasına sebep olan bu durum karşısında kalabalık bir ordu ile Pekin bölgesine ilerleyen T'a-po kendisine yeni bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu (579). Ancak prensesin verilebilmesi için Chou hükümdarı "Çin Kaganı" Tsi prensinin kendisine teslimini istiyordu. Bir av esnasında bu prensin Chou'lar tarafından kaçırılmasına göz yumulması millet nazarında hâkanın itibarını büsbütün sarstı. Gök-Türk birliği ve kültüründe mühim çatlakların belirdiği bu yıllarda diğer mühim bir hâdise de İstemi'nin ölümü oldu (576).

Resmî ünvanı "Yabgu" olması gerekirken (kendisine bağlı batı Gök-Türk halkı bazen Yabgu Türkleri diye de anılıyordu), kitabelerde bile "Kagan" diye zikredilen bu büyük şahsiyetin ölümünü yukarıda adı geçen Türk-şad'ın sözlerinden öğreniyoruz. Türk şad'ı sinirlendiren hususlardan biri de, ölen babası'nın yas günlerinde Türkler'in rahatsız edilmeleri idi. Yol hatıraları Gök Türk hâkanlığının batı bölgelerindeki kavimler bakımından çok mühim olan elçi Valentinos'a hitaben yapılan bu konuşma ayrıca Türk fütûnatının hem şeklini, hem felsefesini açıklamak itibariyle büyük değer taşımaktadır. "Ben esirlerimiz olan Uar Hun (Avar)'ların hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum. Dinyeper'in, Meriç'in nerede olduğunu, Tuna'nın nereye aktığını da biliyorum. Gün doğusundan gün batısına kadar ülkeler bize diz çökmüştür. Alanlar'ı, On-Ogurlar'ı görüyorsunuz. Bize karşı gelmek cesaretini gös-

terdiler, fakat ümidleri boşa çıktı.Roma'ya da geleceğiz". Gök-Türk sınırlarının Kafkasya'nın kuzeyine kadar uzandığını ortaya koyan bu sözler Bizans'a açık bir tehdit mânasını ifade ediyordu. Ancak Türk-şad lâtife yapmadığını gösterdi. Kırım'da Bizans'a âit ünlü Kerç kalesi Türk kuvvetleri tarafından zapt edildiği zaman Doğu Roma elçileri henüz Gök-Türk topraklarında idiler, (576). Bu, Gök-Türk hâkanlığının Mançurya sınırlarından Karadeniz'e kadar uzanarak genişliğinin gâye haddine ulaştığı tarihtir.

İstemi'den sonra yerine geçen oğlu Tardu (576-603) (Çince: Ta-teu, aslında bir unvan) cesaret ve savaş severliği ile babasına benzemekte idi ise de ihtiras yüzünden, Ta-po Hâkan'ın açmış olduğu ayrılık çizgisini büsbütün derinleştirdi. Çinliler onun bu zaafından faydalandılar. Önce hâkanlığın kendine verilmemiş olmasından dolayı küskün olan Ta-lo-pien'i (Mu-kan'ın oğlu) Ta-po'ya karşı kışkırtarak Tardu'nun yanına gitmesini telkin ettiler. Halbuki Mu-kan bile bu oğlunu tahta namzed göstermemiş idi, çünkü annesi asîl (Türk soyundan) değildi. Ulu hâkan Ta-po 581'de ölürken, kendi oğlu yerine onun hâkan olmasını arzu ettiği hâlde danışma kurulu (Devlet meclisi) bunu kabûl etmiyerek Ko-lo'nun oğlu Işbara'yı (Çince de Şa-po-lue) yüce hâkanlığa getirmişti.

Çin, Gök-Türkler arasındaki anlaşmazlığı körüklemeğe devam ediyordu. Ta-lo-pien Batı Yabgusu Tardu'nun yanında yeni ulu hâkan ile mücadeleye hazırlanırken, Işbara da o sırada Choular yerine iktidara gelerek Çin'de 3-4 [illegible] defa siyâsî birlik tesis eden Sui hanedanı (581-618)'ndan kendi âilesinin intikamını almak isteyen karısı Chou prensesinin telkinlerine kapılarak Çin'e kuvvet sevk ediyor. Sui imparatoru Wen-ti de eskiden beri Çin şehirlerinde ticaretle uğraşan ve dostluk münasebetler çerçevesinde imtiyazlara sahip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırıyordu. Buna karşı Işbara'nın ordusu ile Çin'e girmesi Çin desîse faaliyetinin kesifleşmesine yol açtı. Wen-ti derhâl Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek onu Gök-Türk ulu hâkanı olarak selâmladığını bildirdi. İhtirasa yenilen Tardu, Çin'e karşı ortak hareket teklif eden Işbara'nın bu isteğini onu reddetti ve Işbara, Gök-Türkleri gayet iyi tanıdığı anlaşılan diplomat Ç'ang Sun-şeng ile mücadele etmek ve bu Çinlinin Türk kumandanları arasına soktuğu nifak ile uğraşmak mecburiyetinde kalırken, Tardu hâkanlığın doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582). Böylece imparatorluk resmen ikiye ayrılmış oldu.

b - Doğu Gök-Türk Hâkanlığı

Zor şartlar altında Işbara dengeyi büsbütün kaybederek ordu mensupları arasında, Ta-lo-pien'e bağlı olduklarını zan ettiği yüksek rütbeli kumandanları [illegible] den uzaklaştırmağa, hattâ cezalandırmağa başladı. Neticede bu askerler [illegible] lerden bazıları Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar. Etrafında korku ve [illegible] uyandıran Işbara da, kendi kudretinden çok şey kaybettiğini esefle gördüğü [illegible] bizzat, Sui hükümdarına müracaat ile barış dileğinde bulundu. Teklifi sevinçle kabul eden Wen-ti'nin derhâl yolladığı elçilerin başında yine Ç'ang Sun-şeng bulunuyordu. Başkentte Hâtun'un ve diğer Türk ileri gelenlerinin önünde bu Çinli Işbara'ya hakaret edecek kadar ileri gitti ve "Çin İmparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hâkanı "Ç'en" (bende) ilân ettikten sonra memleketine döndü. Doğu hâkanlığı resmen Çin tâbiiyetine girmişti. Işbara imparatora yazdığı 585 tarihli mektubunda şöyle diyordu: "Sui imparatoru dünyanın gerçek hükümdarıdır. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır vb."

Gök-Türk hâkanlığının parçalandığı, tâbi kütlelerin ayaklandığı, Türkler'in Çin'e iltica'ya başladıkları, Türk hükümdar âilesi mensuplarının birbirine düştüğü bu karışıklıkta Işbara öldü (587). Yerine geçen kardeşi Ye-hu ve arkasından Devlet Meclisince hâkan ilân edilen Tulan (588-600) zamanlarında durum düzelmedi. Meşhur Ç'ang Sun-şeng, Gök-Türk hâkanlığını büsbütün çökertme yollarını gösteren raporlar hazırlıyarak imparatora takdim ediyor, elçi olarak geldiği Ötüken'de türlü desiselerle Türk hanedanı üyelerini karşı karşıya getiriyordu. En büyük yardımcısı da, önce Ta-po'nun, sonra Işbara'nın, nihayet Tulan'ın öldürülmesinden (600) sonra, Çin'in muvafakatı ile tahta çıkarılan K'i-min (600-609)'in karısı olan Çinli prenses Ts'ien-kien idi. K'i-min bu defa Doğu hâkanlığını kendi idaresine almağa çalışan Tardu'ya karşı kullanılmakta idi. Bu K'i-min de imparator Yang-ti'ye gönderdiği bir mektupta "Haşmetpenâh'ın âciz bir bendesi" olduğunu, hattâ, vaktiyle Işbara'nın bile reddettiği "Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa hazır olduğunu" yazabiliyordu. Ancak ölümünden sonra yerine geçen oğlu Şi-pi (Shih-pi, 609-619) Gök-Türk haysiyetini biraz kurtarabildi. Bir Çinli prenses ile evlenmekle beraber bunu, Çin'in Gök-Türk iç-işlerine müdahalesini önleyen bir paravana olarak kullandı. 5-6 yıl içinde Doğu Hâkanlığı toprakları[n]daki dağınıklığı giderdi, batıda Tibet'e kadar, doğuda Amur nehri'ne kadar tekrar itaat altına aldı (615). Durumdan telâşa düşen imparator, Türk hanedanı azası arasında ihtilâf çıkarmağa dayanan değişmez Çin [siyasetinin] yeniden tatbike başladı. Bu defa akıl hocası husûsî desîse raporları hazırlayan ve batı için yazdığı eserler başlıca kaynaklardan sayılan elçi P'ei-chu idi. Hâkanın küçük kardeşi Ç[i]k-şad'a "hâkanlık" teklif edildi. Fakat milletinin perişanlığını ve Çin tahakkümünün rezaletlerini gören bu genç, teklifi, kendisine vaad edilen Çinli prenses ile birlikte reddetti. Çinliler başka bir yol denediler. Gök-Türk kumandanlarından birini pusuya düşürerek öldürdükten sonra, Hâkan'a, onun muhalefet maksadı ile kendilerine müracaat ettiğini, fakat "aradaki dostluktan dolayı" ortadan kaldırılmasını uygun bulduklarını bildirdiler. Gaye Hâkan Şi-pi ile Gök-Türk şeflerinin arasını açmaktı. Hâkan bu oyuna da gelmedi. Son hâdisenin Çin-Türk anlaşmasını bozduğunu ileri sürerek yıllık haracı kesti, savaşa hazırlandı. Plânı, kuzey eyaletlerinde gezi'ye çıkmış olan imparatoru baskın ile yakalamaktı. Fakat baskın haber, Ötüken'de bulunan ve yukarıda sıra ile üç hâkana zevcelik ettiğini söylediğimiz Çinli prenses tarafından, gizlice Çin'e ulaştırıldığı için, sür'atle geri dönmeğe çalışan imparator, takipçi Gök-Türk süvarileri tarafından Şan-si'de Yenmen (bugün Tai-hien) şehrinde kuşatıldı. Ye'sinden ağladığı rivayet edilen İmparator Yang-ti'nin imdadına yine mâhut prenses yetişti: Gök-Türk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı söylentisini yayarak Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (615).

Yang-ti'nin son durumu Çin'de karışıklıklara sebebiyet verdi ve ona karşı muhalefet gittikçe arttı. Bu defa da Çin ileri gelenlerinin Gök-Türkler'e sığınmalarına şahit olunuyor ve Şi-pi Hâkan Çinliler'in siyasetini kendilerine karşı tekrarlıyordu. Çin sarayını yağmalayarak aldığı kıymetli eşyayı Gök-Türk Hâkanı'na sunan mülteci Liang Shi-tu'yu, Şi-pi "Çin Kağanı" ilan ederek (617) kendisine bir kurt başlı sancak verdi. Liu Wu-chou adlı diğer bir kumandanı da "Batı Çin Kağanı" yaparak, Sui'lere karşı

sefere çıkardı. Bunlar arasında tarihî bakımdan en ehemmiyetlisi Çin umum vâli-lerinden Li-yuan'ın himayesine alıp desteklemesidir ki anlaşma gereğince Türk or-dularının yardımı ile Sui'lerı iktidardan uzaklaştırdıktan sonra Ch'ang an'dak impa-ratorluk servetini hâkana takdim eden ayrıca 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeğ taahhüt etmiş olan Li-yuan, Çin de 300 yıl kadar hüküm süren meşhur T'ang sülâle-sini (618-906) kurmuş ve kendisi imparator olarak Kao-tsu ünvanını almıştır.

Şı-pi den sonra hâkan olan Ç'u-lo (619-621) kardeşinin sert siyasetini tâkip edi-yor ve hâkanlığa karşı tutumu kısa zamanda değişen T'ang imparatoruna karşı Sui sülâlesini canlandırmağa kararlı bulunuyordu. Fakat karısı Çinli Prenses I-ç'ing ta-rafından zehirlenerek öldürüldü. Hâkan olan kardeşi Kie li (621-630) kifayetli bir adam değildi. Han prenses I-ç'ing ile evlenmiş ağır dille yazdığı mektup ar a im-paratoru tahrik etmişti. Karısının tesir altında dı. Plânsız, tâbyesiz sadece cesare-te dayanan askerî teşebbüs erinde bir kaç defa mağlup oldu. Tutumu millette emni-yetsizlik uyandırdı. Sır-Tarduşlar, Bayırkular Uygurlar isyan ettiler (627). Vaktiyle Türk himayesine sığınmış olan bir çok Çinli T'ang imparatorundan af dileyerek memleketine dönüyor, K'ı-tanlar ve başka kavimler Çin ile temaslar arıyor ve sınır bölgelerinde Çin'e bağlanıyorlardı. İmparator Tai-tsung (627-649) Türkler'e vura-cağı darbe için vaziyetin olgunlaşmasını bekliyordu. Hâkan kuşatıldığı bir şehir önünde mağlûp olarak çekilirken yakalandı, muhafaza altında Çin başkentine gön-derildi (630).

Tai-tsung'un kendini "Türkler'in Gök Kağanı" ilan ettiği 630 senesi Doğu Gök-Türk istiklalinin sonu kabul edilmiştir. Hakanlığa bağlı kabileler ve yabancı toplu-luklar dağılıyor, Gök-Türk prensleri etraflarına kuvvet toplayabilecek kimseler ol-madıklarından, herkes başının çaresine bakıyor, Türkler Çin'e sığınıyorlardı. Gerçi Aşına âilesinden "kağan"lar birbirini tâkip etmekte idi, fakat bunlar artık Çin sarayı-nın emrinde, sadakat ziyaretleri yapan, hediyeler sunan, imparatorlardan türlü ün-vanlar alan birer kukla idiler. Gök-Türkler'in acıklı durumunu, Çin sarayında Türk-ler'e karşı ne yapılabileceği hususunda, İmparator huzurunda cerayan eden münakaşalardan anlamak mümkündür. Neticede kuzey Çin'in Sed boyunda "6 eyalet" bölgesinde Türkler'in yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu suretle belki Türkler'in Çinlileşeceği umuluyordu. Fakat 680'e kadar geçen 50 yıl devamınca Türk milleti kendini unutmadı, dilini, örf ve âdetlerini korudu, tarihin şanlı hatıralarını ruhunda yaşadı. Bu arada ufak çapta başka dirmalar oluyordu. Meselâ Aşına âilesinden bir prensin Altaylar'da Türk hâkanlığını ihyaya çalışması (646-649), yine Gök-Türk hü-kümdarlar soyundan Tu-çi'nin On-ok'ların başında "kağan" ilân edilerek (676-678), Çin'e karşı Tibet'liler ile ittifak etmesi Çinliler tarafından şiddetle bastırılan bu hareketler arasından en çok hayret verici olan, 639 yılında Kür-şad'ın intihâi teşeb-büsüdür. T'ang imparatorunun saray muhafız kıt'ası subaylarından olan Gök-Türk prensi Kür-şad (Çince'de Kie şê şuai) Türk devletini ihya etmek için 39 arkadaşı ile gizlice bir cemiyet kurmuş ve önce bazı geceler tek başına şehirde dolaşan im-paratoru yakalamağa karar vermişti. Fakat plânın tatbik edileceği gece ansızın patlayan fırtına yüzünden imparator sarayından çıkmadı. Kararın geciktirilmesini mahzurlu gören Kür-şad ve arkadaşları bu defa doğruca saraya yürüdüler. 40 Türk saray ele geçirip başkente hâkim olmayı düşünüyorlardı. Yüzlerce muhafız telef edildi ise de dışarıdan sevk edilen ordu ile başa çıkılamadı. Şehir yakınındaki

We ırmağına doğru çekilen Kür-şad ve arkadaşları yakalanarak öldürüldüler.

c - Batı Gök-Türk Hakanlığı

582 yılında Doğu hâkanlığı ile resmen ilgisini kesen Tardu, her iki kanadı kendi idaresinde birleştirmek için gayret sarf ediyordu. Doğu hâkanlığına baskı yapan Çin'in Tu-lan hâkana karşı kardeşi, T'u-li'yi tutarak iki kardeşi çarpıştırması üzerine Tardu Çin'e yürüdü. Kuzey Çin'de başarılarla ilerlerken yukarıda adı geçen gene-ral-diplomat Ç'ang Sun-şeng'in oyununa kurban oldu. Bu Çinli Türk ordu efradı ve atlarının geçeceği yollardaki suları, pınarları zehirlemişti. Tardu böyle bir şeyin yapı-lacağını hatırına getirmediği için ağır zayiat ve telefat verdi. Çekilmek zorunda kaldı (600). Bu tarihe kadar Tardu Kağan batıda pek çok başarılar kazanmış, Hoten böl-gesini imparatorluğa bağlamış, Şehinşah IV. Ormuzd "Türk-zâde" (579-590) zama-nında, Bizans-Sâsânî savaşlarında, İran iç işlerine müdahale etmiş bir Türk başbu-ğu Derbend'i kuşatırken diğer bir Gök-Türk ordusu Herât, Badgis havalisine girmişti. Bu orduyu durduran ünlü Sâsânî kumandanı Bahram Çupîn'in isyan edip Ormuzd'ı tahttan indirip oğlu Husrav Parviz'i tahta çıkarması, fakat bunun da kaç-ması üzerine, Bahram'ın kendisini "Şehinşah" ilân etmesi Sâsânî imparatorluğunu karıştırmış, Bizans'ın müdahalesi ile mağlup edilen Bahram sonunda hâkana sığın-mıştı. Böylece Tardu'nun bir yandan, kısa müddet için de olsa, her iki hâkanlığı ken-di idaresinde birleştirmesi (598'e doğru), aynı zamanda İran üzerinde hâkim bir du-rum kazanması, onun 598 yılında Bizans imparatoru Mauriacus'a gönderdiği mektupta ifadesini bulmuş görünmektedir: "Dünyanın yedi ırkının büyük şefi ve yedi iklimin hükümdarı Hâkan'dan Roma imparatoruna...". Çin kaynaklarına göre de, bu tarihte Tardu, Ötüken, kuzey-batı Moğolistan, Aral gölü havalisi, Kâşgar, Mâve-raünnehir ve Merv'e kadar Horasan sahaları üzerinde hâkim bulunmakta ve ulu hâ-kan olarak "Bilge Kagan" ünvanını taşımakta idi.

Fakat Tardu Gök-Türk birliğini gerçekleştirmek için çok şiddetli davranmıştı. 601'de Çin başkenti yakınlarında bir savaşta netice alamaması üzerine birçok Türk boyları ve yabancılar ayaklandılar. Tardu bunlarla başa çıkamadı ve Köke-na'ur havalisinde kayıplara karıştı (603).

Tardu'nun sahneden çekilmesinden sonra memlekette isyancıların sayısı arttı, nizâm bozuldu. Doğu hâkanlığında yenı bir kudret olarak beliren Şı-pi Kağan'a karşı Tardu'nun torunu Sui'lerle işbirliğine kalktığı ve hattâ ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih ettiği için Şı-pi tarafından Çinliler den teslim alınarak öl-dürüldü (619). Devlet meclisinin hâkan ilân ettiği, Tardu soyundan Ş koei zama-nında durum düzelmeğe başladı. Fakat asıl huzur Tardu'nun küçük torunu olan T'ong-Yabgu devrinde (619-630) görüldü. Çin kaynağı T'ang-shu'ya göre "akıllı ve cesur" olan bu hâkan "mâhir bir savaşçı ve seçkin bir tâbyeci" idi. Orhun, Tola ır-makları ile Aral gölü arasında yayılmış bulunan Tölesler kendine bağlamış, İranlı-ları mağlûp etmiş, güneyde Kandahar'a kadar ilerlemişti. Ordusu birkaç yüz bin iyi yay kullanan suvarilerden kurulu idi. Merkezi Talas şehrinin 75 km kadar güney doğusundaki ünlü Bın-yu (Bın-bulak= bin pınar mevkiinde idi. Tang-shu'ya göre "o zamana kadar batıda onun derecesinde kuvvetli olan görülmemişti". Çin ile dostane münasebetler kurmuş olan T'ong-Yabgu çağında Hindistan a gitmek üze-re Gök-Türk imparatorluğunu bir baştan bir başa geçerek yolları, şehirleri dinî ve

kulturel hayatı hakkında çok alâka çekici bir bilgi veren, Çinli budist râhip Hiuen-Tsang, T'ong Yabgu'yu da ziyaret etmiştir.

Gök-Türk imparatorluğunun parlak bir devri yaşadığı yıllarda On-oklar ve Karluklar isyan ettiler. Bunları kendi mevkiini tehlikede zanneden Doğu hakanı Kel-l teşvik etmiş olmalıdır. Bir munazaa esnasında T'ong-Yabgu'nun hâkanlığın batı kanadı başbuğu olan amcası **Se-pi** tarafından öldurulmesi (630) ulkeyi karıştırdı. On-oklardan Nu-şı-pi'ler Se-pi'yi istemediklerinden kendileri bir hukumdar seçmeyi tercih ettilerse de, T'ong-Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu uzerinde birleşildi. Bu defa Tölesler'in ayaklanması devletin Çin'e bağlanmasında birinci derecede âmil oldu.

630 senesi buyuk Gok Turk tarihinin en karanlık yıldır. Doğu hâkanlığı bu sene Çin'e boyun eğmişti. Batı hâkanlığı da aynı tarihte aynı âkıbete uğradı. Bundan sonra da Aşına soyundan bir sürü "kağan", bazan aynı zamanda birkaç "kağan" Batı Gök Türk gruplarının başında görülüyorsa da bunlar Çin'in birer memuru durumunda idiler. Batı Gök-Turk ulkelerinin Çin'e ilhakı 658'de tamamlandı.

- İkinci Gök-Türk Hâkanlığı

630-680 arasındaki 50 yıllık zaman Gök-Türkler'in istiklâllerini kayb ettikleri bir matem devresi olmuştur. Her nekadar Orta Asya'da millet olarak Turkler varlıklarını, dil, inanç ve geleneklerin muhafaza etmişlerse de mustakil bir devletten mahrumiyet, "Bey olmağa lâyık evlâdın kul, hâtun olmaga lâyık kız evlâdın cariye olması" Gök-Turkler için haysiyet kırıcı bir ıstırap kaynağı teşkil ediyordu. Millet şöyle diyordu: "Ülkeli bir kavim idim, şimdi ulkem nerede? Hakanlı bir kavim idim, şimdi nerede hâkanım?" Kitabelerden anlaşıldığına gore Gök-Turkler'i bu felakete surükleyen sebepler şu üç noktada toplanmaktadır:

❶ Sonraki devlet ve idare adamlarının kifayetsizliği: "... Kagan bilge imiş, cesur imiş, buyrukları bilge imiş, cesur imiş. Beyleri de, kavmi de iyi imiş, boy eden ... tutup töreye göre tanzim etmişler. Sonra kardeşler, oğullar kağan olmuş, küçük kardeş buyuk kardeş gibi yaratılmadığı, oğlu babası gibi yaratılmadığı için bilgisiz kağanlar tahta oturmuşlar, buyrukları da bilgisiz, fena imişler. Turk beyler Türk adını atmışlar, Çin beylerinin adlarını almışlar, Çin hâkanına boyun eğmişler, ... yıl işlerini, güçlerini (ona) vermişler..."

❷ Turk kavminin uygunsuz tutumu: "Turk bodunu ... Sen aç olduğun zaman tokluğu duşunemezsin, tok olduğun zaman açlık nedir bilmezsin. Bu sebeple hâkanının iyi sözlerine kulak vermedin, yurdundan ayrıldın, harap bitkin duştun. Mustakil hâkanlığına karşı kendin yanıldın ... Doğuya gittin, batıya gittin. Kutlu yurt Ötuken'i terk ederek gittiğin yerlerde ne yaptın? Su gibi kan akıttın, kemiklerin dağlar gibi yığıldı...", "Türk bodunu kendi hâkanını bıraktı, hukum altına girdi. Hukum altına girdiği için Tanrı ona ölüm verdi, Türk bodunu öldü, mahvoldu...".

❸ Kurnaz Çin siyaseti ve yıkıcı propaganda: "Çin kavminin sözu tatlı, hediyesi mulâyim imiş. Tatlı sözu, mulâyim hediyesi uzak kavimleri yaklaştırır imiş. Sonra da fesat bilgisini orada yayarmış, iyi, bilge kişiyi yurutmez imiş. Onun tatlı sözune, mulâyim hediyesine kapılan çok Turk kavmi öldu...", "... Çin kavmi hilekâr, kurnaz olduğu için, kuçuk kardeşlerin buyük kardeşlere karşı ayaklanması, beylerle kavim arasına nifak girmesi yuzunden Turk bodunu ulkesi yıkılmağa yuz tutmuş, mustakil

hâkanlık sukuta uğramış...", "... Çin kağanı, Turk kavmi (ona) bunca işini gucunu verdiği hâlde, Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahv edeyim der imiş, mahv etmeğe yururmuş..."

Gök-Turk tarihinin bu 50 yıllık fetret devrinin sonunda, kitabeler yolu ile çok iyi tanınan Aşına soyundan Kutlug (Çince'de Ku-to-lo) istiklâl savaşına girişti (680). Turk Milleti'nin eski hur ve mustakil hâkanlık çağının hasreti içinde olduğunu sezen Kutlug, kendinden önceki mucâdeleleri de tâkip ediyordu. Çin'deki bazı Turk zumrelerinin aynı maksadla başa geçirdikleri Ni-şu-fu davayı kaybederek kesilen başı Çin başkenti Lo-yang'a götürulmuş (679), mucadeleye devam eden, yine Aşına soyundan Fu-nien kalabalık Çin kuvvetleri karşısında yenilerek 53 arkadaşı ile birlikte Lo-yang çarşısında idam edilmişti (Ağustos 681).

Bu sırada Kuzey Çin'de bulunan ve Turk kutlelerinin derin istiklâl iştiyakını gerçekleştirmek azmi ile ortaya atılan Kutlug gizlece teşkilât kurarak etraftaki Gök-Turk ileri gelenlerini ve halkını vazifeye çağırdı. Sur'atle yayılan harekete katılanların sayısı kısa zamanda 5 bine yukseldi. Dâvete koşanlar arasında, I. hâkanlık devrinde Gök-Turkler'in unlu devlet adamı ve kumandanı Tonyukuk da vardı.

Kutlug ile Tonyukuk önce, 681'de kuzey Çin'deki Yun-çu eyaletine baskın yaparak 30 bin civarında at, koyun, deve, elde ettiler ve yine gelenlerle kuvvetlenerek Gobi çölu ile Orhun ırmağı arasına çekildiler. Çugay Kuzı (Çince Çung-tsai, Ötuken'in guneyinde)'yı yazlık ve daha güneydeki Kara-kurum'u kışlık merkezi yaparak hazırlıklarını tamamladılar. İlk hedefleri Ötuken idi. Baykal gölünün güney batısında yuksekçe dağlarla çevrili, mahfuz, mudafaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli stratejik mevkide, iklimi mütedil ve otlağı bol bir yer olan Ötuken yaylası Asya Hunları ve I. Gök-Turk Hâkanlığı zamanında devlet merkezi olmuş, Turkler'in kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Turk kutlelerini ancak "Turk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötuken etrafında toplamak ve idare etmek mumkun idi. Kutlug hareketinin gelişmesinden endişelenen Selenga ırmağı boylarındaki Oğuzlar'ın, tedbir olmak uzere K'ıtanlar'la ve Çin ile ittifak teşebbusleri bir Gök-Turk seferini ta'cil etti. Tonyukuk'un tavsiyesi ile baskın şeklinde İnekler Gölu (Orhun'un kolları uzerinde) kıyısında kazanılan savaş (682) Oğuz tehlikesini ortadan kaldırdı. Tarihî ehemmiyeti haiz bu muharebe Gök-Turkler'in Ötuken'e hâkim olmalarını sağladı. Kutlug "kağan" ilân edilerek "İlteriş" (İl= devleti derleyip toplayan) unvanını aldı ve II. hâkanlığı teşkilâtlandırdı. Kardeşi Kapagan (veya Kapgan)'ı "şad", diğer kardeşi To-si-fu'yu "yabgu" tayin etti. İstiklâlin kazanılıp devletin kuruluşunda birinci plânda rol oynayan Tonyukuk'u, devlet müşaviri ("Ayguçı") yaptı ve orduyu hazırlama, idare ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etti.

Yeni hâkanlığın önce Çin'i taarruz hedefi olarak alacağı tabii idi. Bir zafer akınları resmi geçidi manzarasını veren Çin seferleri bir yandan, bu eski ve "hilekâr" nasımı daimî baskı altında tutmak, diğer yandan, körpe Gök-Turk devletinin şiddetle ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, bilhassa at gibi zaruri madde ve vasıtaları elde etmek maksadını guduyordu. Akınlar hep Pekin'den Kan-su'ya kadar olan sahaya; Çin seddinin hemen guneyinden Huang-ho'nun guney mecrasına yakın yerlere kadar yayılan ve Çinliler'in "Çu" dedikleri garnizon ve eyâlet merkezlerine yöneltilmiş-

tı, 682'de Ping-çu'ya 8 defa, 683'de Lan-çu'ya, Ting-çu'ya Kuey-çu'ya, Yü-çu'ya ve Feng-çu'ya 10 defa 684'de So-çu'ya 6 defa, 685'de yine So-çu'ya ve Hin-çu'ya 2 defa, 686'da yine So-çu'ya Tai-çu'ya 11 defa, 687'de yine So-çu'ya Çang-p'ing'e 9 defa akın yapıldı (Pekin'in kuzey batısı olan Çang-p'ing, Çin topraklarında ulaşılan en uzak bölge, Tonyukuk kitabesinde geçen "Şantung"). Bu seferler esnasında Çin vâlileri, kumandanlar mağlûp edildi, orduları dağıtıldı, hemen her yerde mukavemet kırıldı. Büyük çapta zaferler Hin-çu'da (Nisan 685) ve So-çu'da (Ekim 687) kazanıldı.

İlteriş Kagan kuzeyde Kögmen (Tannu-ula) dağlarına, doğuda Kerulen, Onon nehirlerinin yüksek vâdilerine, batıda Altaylar'a kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri Gök-Türk idaresine almıştı ("47 defa sefer etmiş, 20 kere savaşmış. Tanrı buyurduğu için düşmanları itaate almış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam Kağan bu kadar ülke kazanmış" Kitabeler I). Böylece Gök-Türk devletini yeniden kurup teşkilâtlandırarak, töreyi tekrar yürürlüğe koyan mili kahraman İlteriş kutlu Ötüken yaylasında dalgalandırdığı altın kurt başlı sancağın gölgesinde öldü (692). Vaktiyle İlteriş adına dikildiği iddia edilen Orhun'un güneyindeki Ongin kitabesinin 720'lerde dikildiği ileri sürülerek İlteriş'e ait olmadığı belirtilmiştir.

İlteriş öldüğü zaman biri 8 yaşında (Bilge), diğeri 7 yaşında (Kul Tegin) olmak üzere iki oğlu bırakmıştı. Kardeşi 27 yaşındaki Kapagan (veya Kapgan) hakan oldu (692-716). Çin kaynaklarında adı Mo-ç'o (Türkçe aslı Bek-çor) diye geçen kagan Türk tarihinin büyük fâtihlerinden biridir. Tonyukuk devlet müşavirliği vazifesini yapıyor, kardeşi, yeğenleri ve oğulları yavaş yavaş Gök-Türk hâkanlığının seçkin simaları olarak beliriyorlardı. Kapagan Kagan'ın büyük ve uzak görüşlü bir devlet adamına yakışır plânları olduğu görülmektedir ki esasları şöyle hulasa edilebilir:

a- Çin'i baskı altında tutmak. Bunda iki maksadı vardı: Türk devletinin huzurunu korumak ve halka yetecek ölçüde ziraî istihsâl imkânları sağlamak; b- Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkler'i anavatana (Ötüken) çekmek. Bunda da iki maksad vardı: Türkler'i yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve Türk ülkesinde askerî ve iktisadî gelişmeyi hızlandırmak; c- Asya kıtasında ne kadar Türk yaşamakta ise, hepsini Gök-Türk birliğine bağlamak. Kapagan'ın bu siyasî ve iktisadî görüşleri onu sayılı Türk büyükleri arasında çok yükseltmektedir. Bilhassa 3. nokta çok dikkat çekici bir siyâsî kavrayış ifade eder.

Genç, haşin ve ihtiraslı Kapagan seferler ve zaferler dizisini 693 Çin baskını ile açtı. Ling-çu eyaletini şiddetle darbeledi ve aynı sene içinde aynı bölgeye yedi sefer daha tertip etti. Sonra Ordos'a akın yaptı. Askerî harekâtını yeniden Ling-çu'ya teksif ettiği yılda (696'da) Şeng-çu'ya 1, Liang-çu'ya 3, Ling-çu'ya 8 sefer yapmıştı. Kıtanlarla Çin'in bozuşmasını kendi lehine değerlendirerek, T'ang imparatoriçesi Wu'yu destekledi. Korkunç Kıtanları Hope bölgesinde ağır bir hezimete uğrattıktan (Ekim 696) sonra imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin "hu" (hu= 12.5 kilo çeken ölçek) tohumluk darı, 3 bin adet ziraat âleti, 10 bin (T'ang-shu'ya göre 40 bin) fond demir, Çin topraklarında oturan (Çoğu Ordus'da "6 eyalet" arazisinde idi) Türkler'in anavatana iadesi. Sonra Kapgan Yenisey böl-

gesini işgal etmekte olan Kırgızlar'a yöneldi. Mevsim kış (697-698), yol uzun ve meşakkatlı idi, fakat bu sefere zaruret vardı. "(Kuvvetli Kırgız Kağanı) Çin ve On-ok kaganları ile anlaşıp, Altun ormanında (Altaylar'da) toplanalım ordularımızı birleştirelim Türk kağanına saldıralım, yoksa kagan cesur ve ayguçı'sı bilge olduğundan o bizi mahv eder demişler" (Tonyukuk Kitabesi). Kapagan ile Tonyukuk idaresindeki Gök-Türk ordusu "kar sökerek ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak" yolsuz vâdilerden Kögmen dağlarını aştı. Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısındaki Kırgızlar'ı bastırdı, "han"ı telef olan Kırgız ülkesi teslim alındı (697). Sıra üçlü ittifakta yer aldığını gördüğümüz Türgişler'e (On-ok'lar) geldi. Fakat Çin Kapagan'ın isteklerini sürüncemede bırakıyordu. 697 yazında hâkan, mevcut duruma uygun olarak, orduyu ve idareyi yeniden teşkilâtlandırdı. Kardeşi To-sı-fu'yu hâkanlığın sol kanadı "şad"ı, İlteriş'in oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi sağ kanada Tarduş üzerine "şad" tâyin etti ve kendi oğlu Bögü (Kitâbelerde İnäl Kagan, Çin kaynaklarında Fu-kü)'yü "küçük kagan" yaptı. Bu suretle Türk imparatorluğunda iki cephe teşekkül etmiş, askerî kuvvetler de iki ordular grubu hâlinde tertiplenmişti. Kapagan Çin ile savaşa hazırlanırken, İnäl Kagan ile Bilge Şad emrindeki fakat gerçek sevk ve idaresi Tonyukuk'un elinde bulunan batı ordular grubu da On-ok'lar'ı devlete bağlamak vazifesini almışlardı. Çin elçilerine karşı Kapgan'ın şiddetli ve kararlı tutumu şimdilik doğuda bir silâhlı çatışmayı önledi. "**Mo-ç'o'nun** kudretinden telâşlanan Çin" den derhal üç bin ziraat âleti, 40 bin "şı" (1 ş = 10 hu) tohumluk darı gönderildi ve Türkler anavatan topraklarına iâde edildi (698). Büyük kagan'ın plânlarından ikisi gerçekleşmişti.

Ancak, Kapagan'ın kızını bir T'ang prensi ile evlendirmek arzusuna karşı, imparatoriçe Wu'nun T'ang'lardan değil de, kendi âilesinden bir prensi damad olarak ortaya sürmesinden öfkelenen Kapagan, yanında bulunan Çin elçilik hey'etinden general Çen-çı-wei (T'ang sulâlesine mensup olmalı)'yi "Çin kaganı" ilân ederek onunla birlikte ansızın, fırtına gibi, Çin topraklarında göründü: Kuei-çu, T'an-çu, P'ing-çu, Yü-çu, Ting-çu, Çao-çu eyâletlerine, aynı sene içinde (698) 30 defa çıkış yaptı. 100 bin kişilik ordusu tarafından, karşı koyan bütün Çin kuvvetleri ezildi, at sürüleri başta olmak üzere bol ganimet ve esir alındı. Oradan kuzeye yönelen Kapagan'a Çin orduları kumandanı Şa-Ça-cung-i, emrindeki birkaç yüzbinlik kuvvetine rağmen hücuma cesaret edemiyerek, Gök-Türk süvari tümenlerinin geçişini uzaktan seyrederken, ümidini kaybeden Çin sarayı da orduya gönderdiği gizli bir buyrukla "kagan'ı bulup öldürenin" prens ilân edileceğini bildiriyordu.

Bu sırada İnal ile Bilge tarafından sevk edilen batı ordular grubu da Tonyukuk'un yüksek kumandasında, Altaylar'ı aşıp Yarış ovası (Cungarya)na doğru ilerlemiş ve Bolçu (Urungu gölünün güney batı kıyısında, bugün Toko kasabası)da "ateş ve fırtına" gibi saldıran "Türgiş kaganı"nın kumandasındaki 10 tümenlik (100 bin kişilik) On-oklar ordusu üzerinde kesin zafer kazanmıştı (698). Türgiş hâkanı U-çe-le'nin esareti, yabgusu ve şadının yakalanması ile neticelenen Bolçu savaşı On-oklar'ın bütün To-lu ve Nu-şı-pi kabilelerini, Balkaş, Isık göl, Çu ve Talas bölgesindeki Türkler'i Gök-Türk birliğine bağlamış. Hâkanlığın sınırları Taşkent ve Fergana'ya dayanmıştı. Çin kayıtlarına göre, "Mo-ç'o zaferlerinden gurur duymakta, imparatorluğumuzu hakir görmekte. Yüksek gayeleri var. Her tarafa ordular sevk ediyor. Arazisinin genişliği 10 bin "li" (=aşağı yukarı 4500 km)'den fazla. Bütün

barbarlar (=Çin dışındakiler) onun emri altında." Böylece vaktiyle Tardu'nun Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapagan Kagan'ın Doğu-Batı hâkanlıklarının topraklarını tek idarede toplaması yolu ile "dehşet verici Türk birliği ihya edilmişti". Ancak Kapagan'ın plânında 3 noktanın tamamlanması için Mâveraünnehir'in de zaptı gerekiyordu.

Coğrafi mevkii, iklimi, verimli toprakları ile zenginliği bütün kaynaklarda övülen Mâveraünnehir'de o sırada Gök-Türk ordularına karşı koyacak bir kuvvet yoktu. Türk soylu bazı âilelerin idare ettiği "şehir krallıkları" 675'lerden beri, nisbeten küçük kuvvetlerle ufak çapta teşebbüslere girişen Müslüman-Arap kumandanlarını (Abdullah b. Ziyad, Said b. Osman, Musa, Muhelleb v.b.) başarı ile mukabele etmekte idiler.

Yine Tonyukuk'un yüksek kumandasında olmak üzere, "İnâl kagan" ve Bilge tarafları ndan sevk ve idare edilen o sene henüz 16 yaşındaki Kül Tegin'in de dahil bulunduğu Gök-Türk batı orduları grubu Altaylar-Bolçu-Yarış Ovası "kavimler kapısı" Çu ve Talas havzaları-Karadağ kuzeyi üzerinden İnci (Seyhun= Sirderya) kıyılarına ulaştı ve nehri geçerek Mâveraünnehir'in Kızıl kum çölüne daldı ve tam güney istikametinde aktı. Ordunun bir kısımını, muhtemel bir yan hücuma karşı İnâl idaresinde burada bırakan Tonyukuk ilerledi ve ilk olarak Semerkand'ın güney doğusunda savaşa hazır bekleyen **Sok** kumandasındaki orduyu ezdi (701), esirler ve zengin ganimet elde etti "sarı altın, beyaz gümüş, kız kızan..." (Tonyukuk Kitabesi). Aynı zamanda Çinliler'e karşı da bir zafer kazanıldı. Bilge ile Kül Tegin Keş şehrinin doğusunda, Alt-çub (Chao-wu) kavminden de aldığı yardımlarla 50 bin kişilik bir kuvvet başında, Gök-Türkler'in ipek yolu geçiş hattına inmesine engel olmağa hazırlanan Çinli general Ong-Tutuk (Wei Yuan-çung)'u "Idukbaşı" mevkiinde mağlûp ve ordusunu imha ettiler. Cesaret ve savaşçılığını ilk defa bu muharebede ortaya koyan Kül Tegin Çinli kumandanı, eli ile yakalayıp esir etmişti. Bu suretle engeller kalkınca Gök-Türk ordusu Tâmir Kapıg (Demir Kapı)'a ulaştı. Burası, bilindiği gibi, M.Ö. asırlardan beri İran-Turan (Türk) ülkelerinin arasında tabii sınır kabul edilmekte idi.

Mâveraünnehir seferi münasebeti ile Orhun kitabelerinde ilk defa müslüman Arablar (Täzık) zikredilmiştir. İranlılar'ın Araplar'a verdikleri Tazı adından (Tay adlı Arab kabilesinden) gelen Tazık, (Türkler tarafından, sonraları İranlılar için kullanılmıştır Tacık) o zaman, Keş, şehrinde karargâh kurmuş olan, Horasan vâlisi, Muhelleb'in kuvvetleri ile ilgili olmalıdır. Anlaşıldığına göre İnâl kumandasındaki kuvvet bir Arap hücumuna karşı orada bırakılmış, fakat Muhelleb ordusu her hangi bir harekette bulunmamıştır.

Diğer taraftan Kapagan Kagan Çin'e akınlarına devam ediyordu. 700'de Lung-çu'ya 1 sefer, 702'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu, Ping-çu bölgelerine 20 sefer yaptı. 704'de Kul Tegin ile Bilge'nin de katıldıkları büyük Ming-şa muharebesinde Çaça Sengün (Şa-ça Çung-i) kumandasındaki 80 bin kişilik Çin ordusu hezimete uğratıldı ve hemen arkasından Lung-çu, Yuan-çu, Hin-çu'ya karşı 11 akın tertiplendi. T'ang imparatoru Çung-tsung yine bir günlük emir neşrederek Kapagan'ı esir eden ve öldüreni "prens" unvanı ve 2 bin top ipek vererek taltif edeceğini ilân ediyordu. Ayrıca bütün vazifelilere Gök-Türkler'i mağlûp etmek için plânlar hazırlamalarını emretti. Bunun üzerine sarayın yüksek memurlarından Lu Fu'nun imparatora

sunduğu raporda çare olarak 1- Barbarları birbirine karşı tahrik etmek, 2- Barbarları iki cephede birden savaşa zorlamak, yolları tavsiye ediliyor ve M.Ö. 36 yılında Çı-çı'nın böyle yenildiği hatırlatılıyordu.

Bu arada 619'dan beri Çin ile siyasi münasebetler kurmuş bulunan Basmılar tekrar itaate alındı (704). 709'da Çık'ler ve Az'lar (her ikisi de Kırgızlar'ın doğu komşuları) Bilge tarafından hâkanlığa bağlandı. Gök-Türk ordularının uzaklarda meşgul olmasını fırsat bilerek başkaldırmağa teşebbüs eden Kırgızlar da Bilge Kul Tegin idaresinde "mızrak boyu kar sökerek Kögmen dağlarını aşan" Gök-Türk orduları tarafından Songa ormanında ikinci defa mağlûp edildi (710). Aynı yıl içinde Tola ırmağı civarındaki Bayırkular Turgı-yargın gölü savaşında bozguna uğratıldı. 711 yılında yine Bolçu civarında Türgiş kuvvetleri darbe endi, han ... yabgu'su da öldürüldü). Türgiş ülkesi ve "Kara Türgiş" halkı itaate alındı ve bir Mâveraünnehir seferi daha yapıldı. Bunun sebebi kitabelere göre "Sogdak (Semerkand bölgesi) kavmini tanzim etmeli idi". Bu seferin icra edildiği yıllar (711-714) Mâveraünnehir'de meşhur Kutayba b. Muslim idaresindeki Arab ordularının kesin başarılar sağladığı devre tesadüf eder. Kutayba Buhara'yı aldıktan sonra Sogd başkenti Semerkand üzerine yürümüş, 300 muhasara makinası ile kuşattığı şehri Türk asıllı "kral" Gurak'ı serbest bırakmak şartı ile teslim almıştı (93/711-712). İslâm kaynaklarında bu münasebetle Mâveraünnehir halkının Türk hâkanından yardım istediği, böylece Arablar'la mücadele eden müttefik Mâverraünnehir kuvvetlerinin başında bulunan hâkanın oğlunun bir gece baskınında bozguna uğradığı bildirilmektedir. Bu kayıt Gök-Türkler'le ilgili sayılmış ve mağlûp olanın Kul Tegin olduğu iddia edilmiş; mağlûp olan Gök-Türk prensi'nin mutlaka Kul Tegin olması gerekmediği beyan edilmiş; son olarak da Kapagan Kagan'ın mağlûp olduğu düşüncesi üzerinde durulmuştur. Gerçekte ne Kapagan'ın, ne Bilge'nin, ne de Kul Tegin'in o sırada Mâveraünnehir'e gelmeleri mümkün idi. Zira onlar hâkanın şiddetli tutumundan dolayı isyan eden Turgiş ve Karluklar'la meşgul idiler (711-714). Tonyukuk da 705'den beri faal vazifeden çekilmiş bulunuyordu. Esasen yukarıdaki iddialar, bahis mevzuu rivayetin, kumandan Kutayba'nın mensup olduğu Bâhila kabilesinden çıkmış olması, fakat bu devir Mâveraünnehir İslâm harekâtı bakımından ana kaynak durumundaki İbn ul-A'sam ul-Kûfi'de böyle bir rivayetin geçmemesi, Orhun kitabelerinde bir savaştan değil, sadece bir "tanzim" keyfiyetinden bahsedilmesi ve bu husustaki Çin kaynakları ile karşılaştırmasından Gök-Türk ordularının başka yerlerde bulunduğunun tesbit sebepleri ile, doğrulanmamıştır. Bu duruma göre 712 yılında Sogd kuvvetleri başında Araplar'a yenilen kumandanın, bir "Turgiş han"ı (daha doğrusu bir Turgiş başbuğu) olabileceği neticesine varılmıştır.

Kapagan Kagan'ın gittikçe şiddetini arttıran müsamaha tanımaz sertliği, huzursuzluğu arttırıyor, gördüğümüz gibi, bilhassa Türk boylarının ayaklanmalarına yol açıyordu. 711 yılında Kara-Turgiş isyanı Kul-Tegin tarafından bastırılmış ise de, aynı yılda başlayıp 3 seneden fazla süren ve Çin'in tahriki neticesinde bütün On ok'ların katılmaları ile iyice alevlenen Karluk isyanı hayli güçlük çıkardı. İmparator Çung-tsung'un Kan-su eyaletlerindeki ordularını Gök-Türkler'e karşı seferber hâle getirdiği bu sıkıntılı günlerde, "Türkistan"daki yurtlarından kalkarak Ötüken'e kadar sokulmağa muvaffak oldukları anlaşılan Karluklar ve müttefikleri ancak Kapagan,

Bilge ve Kül Tegin'in ortak harekâtı ile Tamıg Iduk-başı (Tamır ırmağının kaynağı Her yıl mayıs ayında Gök-Türkler'in büyük törenler tertipledikleri yer) daki şiddetli savaşta mağlûp edilerek dağıtılabildiler. Bir kısım Karluk kütleleri ve başkaları Çin'e sığındılar ve San-yuan boğesine yerleştirildiler. Tamıg Iduk-başı muharebesi tam zamanında kazanılmış. Gök Türkler'i iki cephede savaşmağa mecbur etmeği hedef alan Çin kuvvetlerinin Karluklar lehine müdahalesi önlenmişti. Şimdi de Çin hazırlığını safdışı etmek gerekiyordu. Çin yığınak merkezi Beş-balık üzerine sefer yapıldı (714). Çin kaynaklarının belirttiğine göre, İnäl Kağan ile Tung-iç Tegin ve hakanın en iştesinin kumandasındaki sevk edilen ordu Beş balık'ı kuşattı. Kitabelerden Bilge'nin de katıldığı anlaşılan bu harekâtta şehir ele geçirilemedi ise de karışıklıktan faydalanarak Tokmak'daki Türk kabileleri üzerinde bir zafer kazanmakla iktifa eden Çinliler'in Gök-Türkler'e karşı büyük ölçüde taarruzu ortadan kaldırılmış oldu.

Ancak hâkanlık bir kazan gibi kaynamakta idi. Kitabelerdeki "Amcam Kağan'ın idaresi karışıklık içine düştüğü, halkta ikilik ortaya çıktığı zaman" gibi ifadeler de durumu açıklamağa yeter. Azlar ve arkasından Izgıller şiddetle ezildi (715). Fakat hâkanlığın esas kütlesini meydana getirdiği için devletin temellerinden sarsarak, nihayet ihtilâle sebep olan Oğuzlar'ın isyanları Gök-Türk içtima' bünyesinde derin yaralar açtı ve en büyük neticesi batı (On-oklar ülkesi, yâni Karluklar, Turgişler ve Mâverâünnehir)'nın hâkanlıktan kopması oldu. 714 yılı sonbaharında başladığı anlaşılan Oğuz ayaklanmalarının- Oğuzlar'ın devletle olan nisbetleri dolayısıyle- hayretle karşılandığı kitabelerden sezilmektedir "Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi, gök ve yer karıştığı için, düşman oldu". 715 baharında kağanın açmak zorunda kaldığı Dokuz-oğuz seferinde mağlûp edilen Oğuzlar'ın hayvanları öldürüldü. 716 senesinde Oğuz kabilelerinden Bayırkular şiddetle tenkil edildi. Fakat bu ömrü boyunca durup dinlenmiyen haşin tabiatlı Kapağan Kağan'ın seferlerindeki zaferlerinin sonuncusu oldu. Kendinden emin Ötüken'e dönerken yolda Bayırkular'ın pususuna düştü, üzerine atılan bir Bayırku'lu tarafından öldürüldü (22 Temmuz 716). Bayırkular'ın Çin ile temâs halinde oldukları bu sırada onlar nezdinde bir Çin elçisinin bulunmasından anlaşılıyor. Hattâ rivayete göre Kapağan'ın kesilen başı bu elçi tarafından Çin'e götürülmüştür.

Kapağan'ın yerine geçen oğlu İnäl (Boğu) hâkanlığın bu en buhranlı devrinde devlet dizginlerini elinde tutacak kudrette değildi. Karışıklığı önleyememiş, yurda huzur getirememişti. Halbuki Türk halkı bu hususları hâkandan beklerdi. Oğuzlar busbütün alevlendikler. Çin devleti kurtarmak işi, İlteriş'in oğulları Bilge ve Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmişti. 716 yılında Kül Tegin 5 Oğuz seferi yapmış (Togu-balık, Kuşagak, Çuş-başı, Ezgenti kadaz savaşları). Bunlardan 2 de Oğuzlar'dan Edizler'e, 4 de yine Oğuzlar'dan Tongralar'la savaştı. 3 muharebenin yeri bilinmiyor) ve seferlerden dördüne Bilge de katılmıştı. Kitabelerde Gök Türk ordusunun tâkatten düştüğünü ve cesaretini kaybettiğini belirten ibareler vardır. Bütün bu olup bitenler yeni hâkanın beceriksizliğine atf olunuyor ve halkta Tanrı tarafından hâkanlık vasfının ondan geri alındığı kanaatı uyanıyordu. Ülkenin felaketten kurtulması için hâkanın değişmesi lâzımdı. Çin kaynaklarındaki izahata göre her hâlde Boğu'nun direnmesi neticesi, değiştirme zor kullanılarak yapıldı. İnal Kağan, kardeşi akrabaları, beyleri ve taraftarlar öldürüldü. İhtilâl plânı ik. kardeş Bilge ve Kül Tegin tarafından hazırlanmış, fakat Kül Tegin tarafından icra edilmişti.

Bilge kardeşinin ısrarı ile Kağan oldu (716-734). Kül Tegin de Gök Türk ordu-ları başkumandanlığını üzerine aldı. 705 yılından beri yüksek mahkeme üyeliği yapmakta iken ve Bilge'nin kayınbabası olduğu için ihtilâl sırasında dokunulmayan Tonyukuk da tekrar eski vazifesi olan "Ayguci" (devlet müşaviri) lığa getirildi. Fakat umumî bir yorgunluk, bezginlik vardı. "Tanrı Türk kavmi yaşasın diye beni tahta oturttu. İçte aşsız, dışta giyeceksiz, bir kavme Kağan oldum. Babamızın amcamın kazandığı milletin adı, sanı unutulmasın diye kardeşimle sözleştik. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kül Tegin ile şadlarla ölesiye çalıştık." (Kitabeler). Oğuzlar'la mücadele eski şiddeti ile devam ediyordu. O sene büyük ölçüde hayvan telefatına sebep olan kıtlıkta bile Bilge sefer halinde idi. Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar püskürtüldü. Dokuz Tatarlar'la ittifak ederek hücuma geçen Oğuzlar Ağu da cereyan eden iki savaşta bozguna uğratıldı ve Oğuz kütleler yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına doğru çekildiler (717 718). 717'de başkaldıran Uygur İl-Teberleri ile 718 de tekrar isyana teşebbüs eden Karluklar ile savaşıldı ve başarıya ulaşıldı.

Bilge Kağan Çin ile iyi geçinmek arzusunda idi. Bunun lüzumuna Tonyukuk'un da Çin'in kuvvetli, Gök-Türkler'in ise yorgun ve istirahata muhtaç oldukları hususundaki kanaatı neticesinde inanmıştı. Fakat sığıntı Gök Türk prensi ile etrafındakileri Bilge'ye karşı silahla mücadeleye teşvik eden Çin, Türkler'in durumundan istifade etmek hevesi ile, Gök Türk barış teklifine (721) 300 bin kişilik bir ordu hazırlamakla cevap verdi. Aynı zamanda Kıtanlar ve Tatablar'ın askerî desteğini elde eden Çin, Beş balık'taki Basmıllar ile de anlaşmıştı. Nazik durum büyük devlet adamı ve stratej Tonyukuk tarafından kurtarıldı. Onun planları, sevk ve idaresi altında önce Basmıllar mağlûp edilip Beş-balık kuşatıldı. Kıtanlar ve Tatablar saldırıya edildi (722-723), sonra da yalnız başına kalan Çin şiddetli bir darbe ile baskı altına alındı. Santan (Kan-su da) savaşında Çin ordusu bozguna uğratıldıktan ve Beş-balık zapt edildikten sonra Liang çu, Kan çu, Yuan-çu bölgeler 10 sefer yapılarak geçirildi. Hâkanlık eski zindelik ve itibarını kazanmıştı. Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı hâkanlık idaresinde idi. Hattâ Bilge 717 karışıklığında Ötüken ile alakasını kesip kendi başına bir devlet durumuna girmiş olan Türgiş hakanlığını bile kendine tabi saymakta idi. Bu başarılar üç Gök Türk büyüğünün Tonyukuk, Bilge, Kül Tegin'in azim ve gayreti ile elde edilmişti. Çin de şüphesiz bunun farkında idi. İmparator Huang sung'un başkanlığında yapılan bir toplantıda ... "Gök Türkler'in ne zaman ne yapacakları bilinmez. Kağan Bilge ... milletini sever, Türkler'de ondan memnundurlar... Kül Tegin harp san atının ... dır, ona karşı koyacak bir kuvvet güç bulunur. Tonyukuk ... dır, niyetleri kurnazlığı çoktur. İşte bu üç "barbar" aynı anlayışta olarak birleşmişlerdir." 724'de Çin ile anlaşma olmuştu. İmparator Bilge Kağan'ın taleplerinden olan bir Çinli prenses ile evlenme işini görüşmek üzere Ötüken'e elçi gönderdi. Hâkan bu elçiyi, hâtun'un, Kül Tegin'in ve Tonyukuk'un hazır bulunduğu mecliste kabul etti (725). Daha sonra kendi elçisi nâzırlardan Me ... ço (Büyük Çur)'u Çin başkentine gönderdi. Çin sarayında itina ile ağırlanan bu elçinin teması neticesinde So-fank (Ling-çu da) şehrinin Gök Türkler'in serbestçe ticaret yapabilecekleri ortak pazar-yeri olmasına karar verildi.

Büyük Gök Türk devlet adamı Tonyukuk ile ilgili son haber 725'e aittir. O, her

hâlde bu tarihten az sonra ölmüş olmalıdır. Gök-Türk istiklâl savaşı hazırlıklarından itibaren, İlteriş, Kapagan, Bilge zamanlarında devlete 46 yıl hizmet eden, savaşlarında hiç başarısızlığa uğramayan, "Boyla Baga Apa Tarkan" unvanlarını taşıyan "bilge" ve stratej Tonyukuk hâkanlığın ordusunu, mâliyesini, adliyesini tanzimde başta geliyordu. Çin kaynaklarında bile bu meziyetleri belirtilmekte ve "Ayguçı" olarak hâkanlar üzerindeki te'sirini, aynı zamanda o çağın dinî kültürel cereyanlarını nasıl yakından tâkip edip Türk milleti açısından değerlendirdiğini gösteren deliller verilmektedir: Bilge Kağan, Çin'de olduğu gibi, Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak istiyordu. Tonyukuk itiraz etti: "Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Hayat tarzımız bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Gök-Türkler'in sayısı Çinliler'in yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevk eder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak T'ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi istilâ eder." Bilge'nin diğer bir düşüncesi de memlekette budist ve taoist tapınaklar inşa ettirerek bu din ve felsefeyi Türkler arasında yaymaktı. Tonyukuk şöyle dedi: "Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bize uygun düşmez. Türk milletini yaşatmak istiyorsak ne bu çeşit tâlimlere ne de bu türlü tapınaklara ülkemizde yer vermemeliyiz." Kaynağın (T'ang-shu) ilâve ettiğine göre, bu tavsiyelerdeki "derin mâna" Gök-Türk başkentinde iyi anlaşılmıştır. Bugün batılı araştırıcılar tarafından Tonyukuk'a "Gök-Türk Bismarck'ı" denilmektedir.

Tonyukuk öldükten sonra, hâtırasına Orhun'da Bayın-çokto mevkiinde bir kitabe dikilmiştir (herhâlde 726-727'lerde). Yalnız Türkler'den kalma bir millî tarih kaynağı olarak değil, aynı zamanda Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk âbidesi olarak da kültür tarihinde mühim yer tutan bu kitabe metninin bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olması ihtimali, Ayguçı Bilge Tonyukuk'a Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini de kazandırmaktadır.

731 yılında da Kül Tegin öldü (eski Türk takvimlerine göre, "koyun" yılının 17. günü= 27 Şubat 731). 47 yaşında idi ve İnançu Apa, Tarkan unvanlarını taşıyordu. 7 yaşından beri ömrünü Türk milleti'nin yücelmesine hasr eden cesaret, savaşçılığı hem Türk hem Çin vesikalarında övülen Kül Tegin'in büyük kahramanlıklarından biri, Gök-Türk karargâhının 716'da Dokuz-oğuz'lar tarafından basıldığı zaman görülmüştü. Bilge Kagan anlatıyor: "Anam hâtun, büyük kadınlar, kardeşlerim, gelinim, prenseslerim cariye olacaktı. Ölenler yolda kalacaktı. Kül Tegin karargâhı vermedi. O, olmasa idi hepiniz ölecektiniz." (Kitabeler). Ölümü hâkanlıkta büyük teessür yaratan kahraman hakkında işte kitabelere geçen samimi ifadeler (Bilge'nin ağzından): "Küçük kardeşim Kül Tegin öldü, görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Zamanın takdiri Tanrı'nındır. Kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yaslandım, gözden yaş, gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldım. Milletimin gözü kaşı (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım". Çin'de de aynı üzüntü duyulmuş, imparator hususî elçi ile Ötüken'e baş sağlığı mektubu göndermiş, Kül Tegin'in hâtırasına dikilecek âbideye Çince bir metnin de hakkedilmesini arzu etmişti. Bilge Kagan'ın isteği ile hazırlanan Kül Tegin kitabesinin Türkçe metnini Kül

Tegin'in "atısı" (alabey'i) prens Yollıg Tegin yazmış ve 20 günde taşa hakettirmişti. Gök-Türk tarihi, kültürü ve Türk dil ve edebiyatı yönlerinden emsalsiz bir değer taşıyan bu kitabe ile birlikte Kül Tegin'in anıt-kabri ve içindeki nakış ve tasvirler tamamlanmış ve büyük cenâze töreni 1 Kasım 731 günü ("Koyun" yılının 9. ayının 27'si) yapılmıştır. Törene Gök-Türk halkı ve ileri gelenlerinden başka Çin, Kıtan, Tatabı, Tibet, İran, Sogd, Buhara, Türgiş, Kırgız vb. devlet ve kavimler hususî hey'etlerle katılmışlardır.

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge'nin 734 yazında Kıtan ve Tatabılar'a karşı **Töngkes** dağında kazandığı zafer dışında bir faaliyeti görülmemektedir. Bilge kendisi ile evlenmesi kararlaştırılan Çinli prenses için teşekkürlerini bildirmek üzere imparatora elçi göndermiş, fakat bu evlenme gerçekleşmemiştir. Çünkü yukarıda adı geçen Buyruk-çur tarafından zehirlendi. Ölünceye kadar başta bu nâzır olmak üzere işbirlikçilerini bertaraf eden Bilge nihayet 25 Kasım 734'de öldü ("it" yılının 10. ayının 26'sı). 19 sene "şad" ve 19 yıl kagan olmuş. Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere, çok güvendiği "Türk milletini çok sevmek" ile temayüz etmiş idi. "Ey Türk milleti, üstte gök yıkılmaz, altta yer de inmezse, devletini, töreni kim bozabilir" (Kitabeler) diyen Bilge, oğlu tarafından diktirilen kitabede şunları söylemektedir: "Üstte Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için milletimi, gözünün görmediği, kulağının duymadığı ileri gün doğusuna, geri gün batısına, beri gün ortasına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm. Altın'ın sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin hâresini, atın aygırını, kakım'ın siyahını, sincab'ın gökünü milletime, Türklerime kazandırdım". Bilge Kagan'ın ölümü Kül Tegin'in acısını henüz unutmayan Türk halkını yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde matem ilân ederek tâziyetlerini bildirdi. Bilge için bir anıt-kabir inşasına ve bir kitabe dikilmesi hazırlığına başlandı. Metni yine Yollıg Tegin kaleme almış ve bir ay 4 günde taşa kazdırmıştı (735). Çin imparatorunun arzusu üzerine buraya da Çince bir kitâbe ilâve edildi.

Bilge'nin ölümü üzerine Gök-Türk hâkanlığında çöküş belirtileri kendini gösterdi. Babasının yerine tahta çıkan Türk Bilge Kagan (Çin kaynaklarında İ-jan)'dan sonra küçük kardeşi Tengri Han (Çince'si, Teng-li) geçti. 740 yılında Gök-Türk tahtında yine "Tengri Han" diye anılan bir kagan vardı ve bu, Bilge'nin oğlu idi (Bilge'den sonraki kaganlar meselesi biraz karışıktır). Hâkan çocuk denecek yaşta olduğu için idare annesi (Tonyukuk'un kızı) Po-tu'nun elinde idi. Hâtun devlete hâkim olamadı, hânedan üyeleri birbirine düştü ve huzursuzluk bütün yurda yayıldı. Durumdan faydalanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar birleştiler ve vaziyete hâkim olur olmaz, Aşina âilesinden gelen, Basmıl başbuğunu "kagan" ilân ettiler (742) ve Gök-Türk hâkanı Ozmış (Vu-su-mi-ş)'ı, sonra da onun küçük kardeşi son Gök-Türk hâkanı Po-mei'yi öldürdüler. Bu arada müttefiklerin araları açıldı. Basmıl başbuğu (Kagan) ortadan kaldırıldı ve Uygur başbuğu Kagan ilân edildi. Kulluğ Kül Bilge Han (745). Ötüken'de Uygur Türk devleti başlıyordu. Bununla beraber Gök-Türk çağının bazı âileleri, hatta Tonyukuk soyundan gelenler, Uygur devletinde ve sonraki Moğollar devrinde bile ehemmiyetlerini muhafaza etmiş görünmektedirler.

4. Uygurlar

Orhun kitabelerinde, ilk defa, 717 yılındaki ayaklanmalar münasebeti ile zikredilen Uygurlar Çin kaynaklarında çok eski zamanlardan beri adlarının türlü şekilleri

ile anılmışlardı: Hoei-ho, Vei-ho, Yüen-ho, Hui-hu, Hu-ho, Heui-hu. Uygur adının mânası 974'de tamamlanan Çince Kiu Wu Tai adlı eserde "şahin sur'at. ile dolaşan ve hücum eden" diye açıklanmakta, fakat, diğer taraftan kelimenin étimologique olarak uy (takıp etmek) + **gur** tarzında (Sal-gur gibi) meydana geldiği belirtilmektedir. Çin kaynaklarında Asya Hunlarından ind.k.eri belirtilen Uygurlar'ın bir menşe efsanesine göre, ataları Hun hükümdarlarının kızı ile bir kurttan türemiştir. Tabgaçlar devrinde (386-534) Kao-kü (Kao-chê) adı ile görülen ve 5. asrın 2. yarısında bir beylik kuran Uygurlar daha sonra bütün yukarı Orta Asya'yı kaplad.ğı anlaşılan Tölesler'in bir kısmını teşkil etmiştir ki, I. Gök-Türk hâkanlığı çağında o durumunu muhafaza ediyor ve o zaman Selenga ırmağı etrafında oturuyorlardı. 7. asrın ilk çeyreğinde Sır-Tarduşlar'ın 6 kabileden kurulu birliğine katılmışlar, sonra P'u-ku, Tongra, Bayırku ve Fu-lo-pu kabileleri Uygur kabilesi etrafında toplanarak, "Uygur" adını almışlardır. Beyleri Erkin unvanını taşıyordu. Bu sırada 50 bin savaşçı çıkardıkları bildirilmektedir. I. Gök-Türk hâkanlığının inkıraza doğru gittiği yıllarda böyece ortaya çıkan Uygur beyliği Erkin T'ê kien tarafından idare edildi. Ölümü üzerine de yerine oğlu P'u-se geçmildi. Tarduşlar'la işbirliği yaparak Kagan Ki-e-li'nin oğlu kumandasındaki Gök-Türk ordusunu mağlûp eden (630 larda) P'u se zamanında Uygurlar kuvvetlenmiş, bilhassa, P'u se'nin annesi Vu-lo-hun'un ciddiliği ve töre hükümleri hususundaki titizliği sayesinde beylik tamamen nizama girmişti. O zaman "Erkin" yerine İl-teber (Çince'de Hie-li-fa) ünvanı kullanılmağa başlandı. İl-Teber ..ğın merkezi Tola nehri havalisinde idi. İl-Teber T'u-mi-tu, Tarduş başbuğunu mağlûp ederek arazisini genişletti, sonra güneye Huang-ho'ya kadar varan bir akın yaptı ve neticede Çin imparatoru tarafından tanındı (646). Kendini "Kagan" ilân etti, ülkesini Gök-Türk tarzında teşkilâtlandırdı. 647 de Çin tarafından baskı altına alınmak istenen ve neticede Çin'in tahr.. ile öldürülen T'u mi-tu (648) nun oğlu P'o-ju Çin'in On-oklar başına "kagan" yaptığı Ho-lu 'yu mağlûp ederek Taşkent yakınlarına kadar ilerledi (656). Ondan sonra yerine geçen kızkardeşi zamanında gittikçe zayıflayan Uygur beyliği nihayet Kapagan Kagan tarafından Gök-Türkler'e bağlandı.

a - Uygur Hâkanlığı

745 de Gök-Türk idaresini yıkarak, Ötükende bir hâkanlık kuran Uygurlar 9 urug'dan meydana gelen bir birlik olup (Yaglakar= Çince'de: Yo-lo-ko, hâkanların mensup olduğu urug, Hu-tu-ko, Tu-lo-vu, Mo-ko-si-ki, A-vo-çö, Ko-sa, Hu-vu-su, Yo-vu-ko, Hi-ye-vu. Bu dokuz urugdan kurulu Uygur kabilesi idaresinde teşekkül eden Dokuz Oguz bir ğının diğer kabileleri, P'u-ko, Hun, Pa-ye-ku, T'ung-lo, Sse-kie, K'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-vu-ku) Karluk ve Basmıllar'ı da kendilerine bağladıklarından birlikteki kabile sayısı 11'e yükselmişti. Orhun kıyısındaki başkenti Ordu-balık (sonraki Kara-balgasun yakınında)'ı kuran ilk Uygur hâkanı Kutlug Bilge 747'de öldü. Yerine oğlu **Mo-yen-çur** "kagan" oldu ("Tanrıda bolmuş il etmiş Bilge kagan 747-759). Bugünkü kuzey Moğolistan'da Şine usu gölü yakınındaki Uygur hâkanlığının ilk devri için çok mühim olan, kitâbeden anlaşıldığına göre, ihtimâl o sırada Basmıllar'ın birlikten ayrılmış olması dolayısıyle 10 kabileden kurulu Uygurlar'ın hâkanı Mo-yen-çur, kuzeyde Kırgızlar'la, batıda Karluklar ve onlara yardım eden Türgişler ve Basmıllar'la, ayrıca Sekiz-oğuz, Dokuz-Tatar ve Çikler'le savaşmış, hâkimiyetini Yenisey kaynakları, Çu-Talas havalisi, iç-Asya ve Kerulen'e

kadar yaymış, oğullarını yabgu, şad tâyin etmişti. Fakat asıl Çin üzerinde tesirli olduğu Karlukların tarafından desteklenen İslâm kuvvetleri ile Çinliler arasında cereyan eden büyük Talas muharebesi (751)'nde Çinliler ağır mağlûbiyete uğramış, Tarım havzasının Uygurlar'a geçmesini sağlayan ve Çin'in Orta Asya'dan çekilmesini intaç eden bu savaş üzerine. Çin'de büyük hâdiseler olmuştur ki bunların en mühimi Türk anadan doğan An-lu şan adlı bir kumandanın 200 bin kişilik bir kuvvetle Lo-yang (755) ve Çang an (757)'ı zapt ederek kendisini imparator ilân etmesidir. Mo-yen çur T'ang İmparatoru Su-stung'u destekledi. Lo-yang'ı geri aldı (757). Çin yılda 200 bin top ipek vermeği taahhüt etti.

759'da yerine geçen Bogu Kağan (759-779), "Tanrıda bolmuş il tutmuş Alp Kutlug Bilge Kagan)'da dikkatini karışıklıkların devam ettiği Çin'e çevirmişti. Asıl niyeti T'ang sulâlesinin artık sözünün geçmediği Çin'e hâkim olmaktı. Uygur ordusunun Çin'de görünmesi ile (762), hâkanla akrabalık kurmuş olan Töles menşeli, Çin kumandanı P'u-ku (Buku, Türk ünvanı) Hua-ien tarafından isyancılar zararsız hâle getirildi ve Uygur ileri harekâtı önlendi ise de, Türk nüfuzu Çin'de çok artmıştı. Başkent ve şehirlerde pek çok Uygur serbestçe ticaret yapıyor, istedikleri kadar ipekli kumaş alıp istedikleri fiyattan satıyorlardı. Tibetliler'in hücumuna uğrayan Çin'i korumak üzere P'u-ku Huai-en'in dâveti ile Bögü'nün yaptığı Lo-yang seferi (763) Türk kültür tarihî bakımından büyük neticeler doğurdu. Hâkan Ötüken'e dönerken, Uygurlar'ın hayat ve telâkkilerinin değişmesi bakımından çok tesiri görülen Mani dinini Türkler arasında yaymak üzere, 4 râhibi de beraberinde getirmişti. Böylece hayvanî gıdalar yemeği yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hıristiyanlık-Mazdeizm-Budizm karışımı bir din olan Manihaizm, hâkan tarafından kabûl edilerek Türk ülkesinde resmî bir mahiyet kazandı.

Kırgızlar üzerinde de bir zafer kazanan Bögü Kagan, akrabası nâzır Baga Tarkan tarafından öldürüldü ve bu nâzır hâkan oldu (779-789. Alp Kutlug Bilge Kagan) Cesareti ve idaresi övülen, "dünya nizamı için kanunlar hazırladığı" bildirilen bu hâkan Kırgızlar'ı tekrar mağlûp etti ve bir Çin'li prenses ile evlenmesi sonunda Uygur tüccarlarının Çin'de tahakkümlerinden doğan bazı anlaşmazlıklar ortadan kalktı. Yerine "Ay Tängride Kut Bulmış Külüg Bilge Kagan" (789-790) ve sonra bunun oğlu Kutlug Bilge (790-795) hâkan oldular. Eskidenberi Çin'e karşı ilgi duyan Tibetliler o sırada Beş-balık havalisinde bulunan Şa-t'o (Çöl) Türkleri ile anlaşarak baskınlara başlamışlardı. Çin'i korumayı, iktisâdî ve kültürel sebeplerle, gelenek hâline getirmiş olan Uygurlar, kuvvet göndererek tecavüzleri önlemek istedilerse de başarıya ulaşamadılar. İtibarı sarsılan hâkan öldürüldü. Ötüken'de karışıklık çıktı. Fakat 795'de hâkan olan, sevilmiş kumandan ve idare adamı Kutluk (795-805) "Ay Tangrıde Ülüg Bulmış Alp Kutlug Bilge Kagan" ile, sonraki "Ay Tängride Kut Bulmış Kutlug Bilge" (805-808) zamanlarında bir huzur devri açıldı. İktisadî faaliyet gelişti. İç Asya'nın mühim ticaret şehirlerine nüfuz edildi. Dış siyâset yönünden zamanı oldukça sâkin geçen hâkan "Ay Tängride Kut Bulmış Alp Bilge" (821-824) başkentte Kara-balgasun kitâbesini diktiren hâkandır ki hükümdarlığı başarılı geçmiş Türkistan üzerine sarkmak isteyen Tibetliler'i durdurmuş, hâkanlığa bağlı Karlukların başına yeni bir yabgu tâyin etmiş ve tâ Soğd bölgesine kadar ticarî münasebetlerini geliştirmiştir. Fakat sonra memlekette karışıklık baş gösterdi. Hâkan Alp Bilge 832 de öldürüldü. Alp Kutlug Bilge Kagan (832-839) da nâzırının tahrik ettiği bir isyanda telef oldu. Gittikçe koyulaşan Manihaizm tesirleri dolayısıyla Uy

gurlarda görülen gevşemeye karşılık, Yenisey bölgesinde yeni bir kudret hâlinde kendini gösteren ve 20 yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler Kara-balgasun'u zapt ederek hâkanı öldürdüler Ahalıyı kılıçtan geçirdiler Ötuken'de devletler, yıkılan Uygurlar kütleler hâlinde yurtlarını terk ederek Çin sınırlarına ve daha kesif olmak üzere, zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu iç-Asya'ya, Beş-balık Turfan, Kuça vb. sahasına göçtüler

Hâkan âilesinden iki kardeş tarafından idare edilen bu göçten sonra Uygur tarihinin ikinci safhası başladı Göç sırasında, başlarında, kendiler tarafından "kagan" seçilen prens Vu-hı Tegin (841 846) ın bulunduğu Uygurlar bir müddet bazan Kırgızlar, bazan Çinliler tarafından hırpalandıktan sonra bir kısmı Çin tâbiiyetine girerken, diğerleri 5 asırdaki eski yurtlarına batıya doğru yollandılar ve ... tarafta da devletler kurdular Fakat bunlar artık "Bozkır Türk devleti" nden farklı, idarer hâkimiyeti gen şletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükûmetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetleri'ni devam ettirmeği tercih etmişlerdir

b - Kan-Çou Uygur Devleti

Bir kısım soydaşlarının aşağı yukarı 150 yıldan beri sâkin bulunduğu Kan su bölgesine gelerek, buranın merkezi Kan-çou da yerleşen Uygurlar Çin ile daha ziyâde ticarî faaliyetler üzerine kurulu iyi münasebetlerini, imparatorların kızlar ile Uygur prenslerinin evlendirilmeleri gibi akrabalık bağları ile de sağlamlaştırmışlardır Ancak T'ang sulâlesine karşı isyanların arttığı 10 asır başlarında Kan-su Uygurları, bağlı oldukları ve merkezi Tun-huang (ünlü Bin-Buda mağaralarının bulunduğu yer) olan Çin askerî bölgesi ile ilgilerini kestiler Burada 905 yılında, muhtar bir "devlet" kuran bir âsi genera. "Batı Hanları nın Altın-dağ k ral ığı" adını verdiği bu devlete Uygurlar'ı tâbi tutmak istemiş fakat Kan-çou Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın idaresindeki ordu Tun-huang'ı kuşatarak halkı kıral teslim etmeğe zorlamıştı (911) ki, bu hâdise üzerine Uygurlar'ın batı kolu da istiklâl kazanmıştır.

906'da yıkılan T'ang hânedânının yerine geçen çoğu Türk asıll "5 Sulâle" zamanında (906-960) Muahhar Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemişlerdir 911'de Tibet elçisi ile birlikte Çin'e giden Uygur elçisı münasebetiyle Büyük Uygur devletinin şefinden söz edilmesi Tun-huang zaferinden sonra Uygurlar'ın siyâsî kudretinin arttığını göstermektedir "5 Sulâle"nın 2 si olan Muahhar T'ang a'esi (923-936)'nın kurucusu olan Türk Şa-t o hukumdarı, o zaman başlarında Jen-mei ("cesur ve doğru") Kagan'ın bulunduğu Uygurlar tarafından samimi yetle karşılandı Jen-mei den sonra 924'de küçük kardeşi Tegin (924-926), sonra A-tu-yu (="Adruk, seçkin") ve Jen-yu hâkan oldular Çeşitli tarihlerde Apa, Kün Bars adl elçiler Çin e gönderildiler Çin'de 3 sulâle (Muahhar Tsin veya Ch.n) yı kuran Türk Şa-t'o hukumdarı (937-946) zamanında Jen-mei (1 nın kardeş) Çin'e Altun adındaki elçisini gönderdi ki, "5 sulâle" devrinde zikr edilen bu hâkan ın ölüm yılı belli değildir Muahhar Han (947-951) ve Muahhar Chou (951-960) sulâleler zamanında ise gerek Kan-çou Uygur Devletinden, gerek batı Uygurlarından Çine hey'etler gelmiştir. Bu ziyaretlerin ticarî münasebetleri geliştirmek için yapıldığı tahmin olunuyor

Kan-çou ve Tun-huang Uygurları, görüldüğü gibi büyük bir askerî kudret göstermemiş er. bu sebeple de haklarında fazla bilgi mevcut olmamıştır 10 asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru hâlinde beliren ve bilhassa "5 Sulâle" devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren Kıtan'lar nihayet bir hânedan (Liao sulâlesi 907-1211) kurarak Kuzey Çin'de hükumran oldukları zaman, Uygur Devleti de onları (940'dan sonra) ve daha sonra 1028 lerde Tangutlar'ın nufuzu altına girdi 1226'da da Cengız Han Mogolları'nın tahakkumu altına duştu Kan-çou Uygurları daha o sıralardan beri "Sarı Uygurlar" diye bilinen Türk kavmidir ki, hâlâ batı Çin sahasında yaşamaktadırlar.

c- Doğu Türkistan Uygur Devleti

İç Asya ya doğru göçen Uygurlar'ın başında Vu-hı Tegin'in kardeşi , Ngo-nie Tegin bulunuyordu Kendisi 13 uygur kabile birliğinin son "kagan"ı (846-948) kabûl edilmektedir. Batıya gelen Uygur kolu Tanrı Dağları, Beş-balık, Turfan taraflarına yerleşerek, 840'da Kara-balgasun'da istilâcılar eli ile öldürülen Uygur hâkanının yeğeni Meng ı yı "kagan" (Ulug Tängride Kut Bulmış Alp külug Bilge) seçtiler (856) Tibetliler.n hucumuna karşı.nufuzu altında tutmak istediği bu bölgede kendisine bir dost arayan Çin, bu Uygur Devleti ni derhâl tanıdı 873'e doğru "kagan"n Buku Çin olması muhtemeldir T anglar, ismen de olsa, kendilerine bağlı ve siyasetlerine uygun bir tutum içinde bulunan bu Uygur devletinin, meşrû Çin idaresine isyan eden Turfan, Beş-balık askerî valilerini ortadan kaldırarak Hamı'ye kadar hâkimiyet kurmalarına şuphesiz mudahale etmiyorlardı Bu suretle siyâsî nüfuzu gitlikçe artan ve İç-Asya nın ticaret yolları uzerinde olması ile de iktisaden gelişen Uygur Dev eti aynı zamanda Manihaizm in bölgede yayılmasına vâsıta oluyordu Nitekim T anglar ın yıkılış, sırasında Tun-huang askerî bölgesini işgal eden Çin'li kumandan yukarıda bahs ett ğ m z muhtar "devlet" ini kurarken "Beyaz elbise giyen Gökoğlu" lâkabını almıştı (Manihaistler beyaz giyiniyorlardı) Fakat, bilindiği gibi, Kan-çou Uygurları bu muhtar "devlet"e son vermişler (911), bu tarihten itibaren Doğu Türkistan Uygur Devleti de müstakil olmuştu.

Bundan sonra guneyde Tibet Batı Turkistan'da Karluk bölgesi ile sınırlı ve başlıca şehirleri Turfan, Kâşgar, Beş-balık, Kuça, Hamı (Urumçı) olan ülkelerini mudafaa ve iktifa ederek san at, edebiyat ve ticaret sahasında yukselen bu Uygur devleti ile ilgili siyâsî hâdiseler hakkında fazla bilgi görulmuyor Ancak 947 lerde başkentin Hoço (Doğu Turkistan da Kara-hoca= Kao Ch eng) şehri ve yazlık merkezininde Beş balık (Pei-t ng) olduğu ve "Gun Ay Tängride Kut Bulmış Ulug kut ornanmış alp n erdemin ıı tutmış Alp Arslan Kutlug Kul Bilge Tängri Han" ın devleti idare ettiği biliniyor 948 de 'Gun Ay Tängriteg kusânçıg kördlä yaruk Täng Bugu Tängrikän" in bulunduğu, Hoço daki bir kitâbeden anlaşılmaktadır Uygur hukumdarlarına "ıduk-kut" lâkabı verilmiş ve başkent Iduk kut (Id -kut) şehr diye anılmıştır.

Uygurlar hakkında en alâka çekici bilgiye Çin deki Kuzey Sung İmparatoru tarafından 981'de Kara-hoça ya elçi olarak gönderilen Wang-ye tö'nun seyahat notlarında tesaduf edilmektedir ki kultur tarihi bakımından buyuk değer taşır

Doğu Turkistan Uygur Devleti'nde doğu Uygur kolunda olduğu gibi Budizm çok yayılmış, hatta Manihaizm den üstün bir mahiyet almış bunun yanında Nasturî Hıristiyanlık ve başlangıçta pek az olmak üzere İslâmiyet tesirlerini göstermiştir.

Müslüman-Türk Karahanlılar, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde (1074) "kâfir" diye bahs edilen Uygurlar'la mücadele ediyor ve Uygur memleketinde İslâmiyet'i yaymağa çalışıyorlardı. Sonra İslâmiyet Çin'e Uygurlar vasıtası ile girdiği için oradaki müslüman Çinliler'e Hue-ho (Uygur) denilmiştir.

Doğu Türkistan Uygur Devleti (1209)'da Cengiz Han'a bağlandığı zaman o tarihe kadar Kara-Hıtaylar'a tâbi durumunda olan İduk-kut Barçuk Art Tegin bulunuyordu. İslâm kaynaklarında daima "Dokuz-oguz" diye bahs edilen Uygurlar'ın hâkimiyeti fiilen sona ermekle beraber, Moğollar tâbiiyetinde olarak Uygur sülâlesi iduk kut ünvanı ile, Çin'de Ming devrinin başlarına, son Uygur İduk-kutu Ho-şang Ming sülâlesi kurucusuna teslim oluncaya kadar (1368) devam ettiği gibi, bir çok Uygur, Cengiz Moğolları devletinde yüksek idarî vazife almış ve Uygur medeniyeti sinen Asya'nın doğusu ve batısında asırlarca hissedilmiştir.

5. Kırgızlar

Adlarının menşei ve mânası hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüş olan Kırgızlar Çin kaynaklarında K'i-ku, Kien-kun adları ile zikredilmekte ve Han'lardan (M.Ö. 206- M.S. 220) beri mevcudiyetleri bildirilmektedir. Asya Hunları zamanında kuzey-batıda, Baykal'ın batısında İrtiş nehri havalisinde bir Türk kavmi olan Ting-lingler ile karışık olarak oturmuşlardır. Fakat Kırgızlar kaynaklarda Türk asıllı gösterilmekte ve tahminen 5.-6. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadır. 6. asır sonlarında Çin kaynaklarında Hia-kia-ssu diye zikredilen Kırgızlar'ın Gök-Türk hâkanı Mukan zamanında 560'a doğru, hâkanlığa bağlandıktan sonra 630-680 arasındaki fetret devrinde müstakil bir hüviyet kazandıkları, T'ang'lar ile siyasî münasebet kurmalarından ve bir "kagan"a sahip olmalarından anlaşılıyor. II. Gök-Türk hâkanlığı devrinde tekrar Gök-Türk idaresine alınan Kırgızlar Mo-yen-çur Kagan tarafından Uygur hâkanlığına bağlanmış (758), fakat 840 yılında şiddetli bir hücumla Uygur devletini yıkarak Ötüken'de kendi devletlerini kurmuşlardır. Ancak orada fazla kalamadılar. 920 de bütün Moğolistan'ı ele geçiren Kıtanlar (Çin'de Liao sülâlesi) Kırgızlar'ı Ötüken bölgesinden çıkarıp, eski yurtlarına sürdüler. Kıtahlar ve devamları olan Kara Hıtaylar'ın Yenisey havalisine kadar sokulamadıkları anlaşılıyor. Cengiz Han Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek istediği ve Merkit ve Naymanlar'la olan savaşları sırasında Kırgızlar'ı da itaate almıştır (1207). Bu suretle Kırgızlar Cengiz Han Moğolları'na itaat eden "ilk Türk kavmi" oluyor. 1217'de Moğollar'a karşı direnmek istedikleri için ertesi yıl, Yenisey'i buz üzerinden geçen Cengiz'in oğlu Coçi tarafından tenkil edilen Kırgızlar'ın artık "hâkan"ları olmamıştır. Tolu'nun ulusuna dahil edilen ülkelerinde Kırgızlar sadece birer reis tarafından idare edilen iki kısım hâlinde yaşamağa devam ettiler. Kırgız kavminin, Uygur Hakanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp buranın Moğol Kıtan'lara geçmesine ve tam idrak ve intibak edemediği "Orhun kültürünün ortadan kalkmasına" sebep olmak dolayısıyle eski Türk hâkanlar yurdunu bir daha geri gelmemek üzere Moğollar'a intikal ettirmek suretiyle Türk tarihinde oynadığı menfi rol dikkatten kaçmamıştır.

6. Türgişler

Adlarının "Türk+ş" şeklinde gelişmiş olduğu bildirilen Türgişler Talas-Çu-İli-Isık

Göl sahasında oturuyor ve Batı Gök-Türkler'in (On oklar) To-lu kolunun bir kısmını teşkil ediyorlardı. Çin kaynaklarında ilk defa 651 hâdiseleri ile ilgili olarak zikredilen Türgiş (To-ki-şi) ler, şüphesiz Gök Türk hâkanlığının kuruluşundan önceki devirlerden beri burada bulunuyorlardı, zira İstemi 552 de Türgişler'in de dahil olduğu On-oklar'ın başına "yabgu" tâyin edilmişti. 630'u tâkip eden yıllarda Türgişler'in diğer Türk toplulukları gibi teşkilâtlı bir mukavemet unsuru hâlinde ortaya çıktıkları anlaşılıyor. İlk Türgiş şefi olarak görünen Baga Tarkan ünvanlı U-çe-le başlangıçta bağlı bulunduğu tâyinli Batı Gök-Türk Kaganı'nın idaresizliğinden faydalanarak etrafına kuvvetler topladı; kısa zamanda her birinin 7 bin askeri olan 20 başbuğlu bir ordu kurmağa muvaffak oldu. Çu vâdisinin kuzey-batı ucunda bulunan merkezini kuzey-doğuya nakletti. Böylece biri Çu üzerinde, öteki İli'nin kuzeyinde iki merkeze sahip oldu. Çu bölgesinden başka Turfan ve Kuça "eyalet"lerine kadar hâkimiyetlerini genişletti. durumunun zayıfladığını görerek ülkesini bırakıp Çin başkentine giden tâyinli "kagan"ın ayrılmasından sonra, hemen bütün On-ok sahasını kendi idaresine aldı. Fakat iktidarının bu sağlam devrinde (7. asrın sonlarına doğru) Kagan Kapagan idaresinde haşmetli çağını yaşayan Gök-Türkler'i durdurmak maksadı ile Kırgızlar ve Çin ile işbirliği yapması iyi netice vermedi. Gök-Türk aleyhdarı üçlü ittifakın bir üyesi olduğu için üzerine yürüyen Tonyukuk tarafından mağlûp ve esir edildi (698 Bolçu Savaşı). On-ok sahası Gök-Türk hâkanlığına bağlandı. U-çe-le'nin oğlu So-ko da merkeze itaatsizlik gösterdiği, Çin ile münasebet kurduğu için bu defa Kul Tegin ve Bilge'nin iştirakı ile Kagan Kapagan tarafından 711 de Bolçu yakınında hezimete uğratıldı ve telef edildi. Savaşın sebebi olarak Çin kaynaklarında bildirilen, Türgiş arazisinin paylaşılması sırasında çıkan anlaşmazlık ve kitabelerde "Kara Türgiş" halkının itaate alındığının kaydedilmesi Türgiş hanlığında bir bölünmenin vukua geldiğini göstermektedir. So-ko'ya bağlı Kara-Türgişler'in mağlûp edildiği, fakat So-ko'nun küçük kardeşi Çe-nu'ya bağlı grup (herhâlde Sarı Türgiş)'un mücadeleye katılmadığı anlaşılıyor. Kapagan'ın şiddeti yüzünden karışıklık ve isyan hareketlerinin arttığı yıllarda Çin'in hiç eksilmeyen kışkırtmaları neticesinde yine Türgişler'le uğraşmak zorunda kalındı. 712 veya 713 de Kul Tegin tarafından idare edilen ve Gök-Türkler için elverişsiz şartlara rağmen başarı ile sona eren bir Kara Türgiş seferinden sonra, Türgişler Su-lu Çur adlı bir başbuğu "kagan" seçtiler (717) ki, Çin haberlerine göre, Gök-Türk uruğlarından mühim bir kısım Bilge'den ayrılarak, yeni Türgiş hâkanının hizmetine girmiştir. Başkenti, Talas'ın kuzey-batısında, Balasagun şehri olarak uzunca süren hükümdarlığı zamanında Su-lu Maveraünnehir'de doğuya Arap ilerlemesini durdurarak Orta Asya Türk halkının "Arap tebaası" olmasını engelleyen ve üzerinde Türkler'in tarihi hak sahibi bulunduğu Mâveraünnehir'i yine Türk eline almağa çalışan bir hâkan olarak görünür. Daha 714 de Kuteybe'nin umumî karagâhını Merv'den Şâş (Taşkent bölgesi)'a nakledérek ordan kuzeye, diğer taraftan Kâşgar'a doğru İç-Asya anayolu istikametinde akınlara girişmesi Emevî hilâfetinin hedeflerini gösterir gibi idi. Kuteybe'nin ölümü (715 son baharı) üzerine bu ileri harekâtta dikkati çeken duraklamanın İslâm halifelerince hoş karşılanmadığı, hedefe kararlılık ile yönelecek kumandan bulmak maksadı ile Horasan vâlilerini sık sık değiştirmelerinden anlaşılmaktadır. Ancak, yeni vâlilerin başarısızlığa uğramalarının başlıca sebebi, istiklâl istemeleri tabiî olan yerli prenslerin Araplar'la işbirliği isteksizliğinden ziyade, başında Kagan Su-lu'nun bulunduğu Türgiş topluluğunun şid-

göstermesi ve hatta İslâmın dinî akîdelerini değil, fakat Arap sultasını Mâveraünnehir'den söküp atmak azmi idi. Nitekim bu mücadele devrinde Arap ordularına karşı çıkanların hepsi, İslam kaynaklarında "Türk" olarak belirtilmektedir. Büyük mücadelede şüphesiz, bu bölgenin ve Seyhun ötesi Türk ülkelerinin, meşhur İç-Asya kervan yolu üzerinde yer almaları dolayısıyle, iktisadî ehemmiyeti de rol oynuyordu. Halife Ömer b. 'Abd ul-Azîz (717-720) tarafından tâyin edilen ilk vâli El Cerrâh b. 'Abdullah'ın Seyhun ötesinde giriştiği ilerleme teşebbüsünün, kumandanı durdurup muhasara ederek, Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mukavemetinin karşısında sarsılması, Emevîler'i, aradaki Türk engelini kaldırmak için Çin ile temaslar kurmağa sevk etmiş, bu maksatla şüphesiz Araplar'ın müsaadesi ve teşviki ile gerek Mâveraünnehir "hükümdar"larından, gerek doğrudan doğruya Araplar'dan heyetler gönderilmiş ise de, hiçbir netice elde edilememişti. Keza Turgiş Devleti'nin ana siyaseti anlaşıldıktan sonra, bundan aldıkları cesaretle Buhâra "hâkimi" "Tuğşad", Kûmez "hâkimi" Marayana ve Çaganyan hükümdarının Araplar'a karşı yardım için Çin'e müracaatları (719'da) sadece bir nezaket muamelesi ile savuşturulmuştu. Çünkü, Arap ordularının Seyhun ötesine geçmeleri ile aynı zamanda (719) başlayan Çin'in batıya doğru - Gök-Türk hâkanlığının akamete uğrattığı-genişleme siyaseti bu defa Turgiş duvarına çarpma tehlikesi ile karşılaşmakta idi. Çin'in şimdilik "durumu idare" yoluna girmesi dolayısiyle de kendilerini serbest hisseden Turgişler batıda faaliyete geçtiler. Bunun üzerine Mâveraünnehir'de başlayan Arap aleyhdarı hareketler Turgiş baskısına yeniden yiye yardımcı oluyordu. Seyhun'u aşarak Mâveraünnehir'e giren Türk ordusu kumandanı Kül-çur Semerkand yakınına kadar sokularak ilk büyük başarıyı kazandı: başında yeni kumandan Sa'îd b. Abdul-Azîz'in bulunduğu Arap kuvvetlerini mağlup ve kumandanını bir müddet çenber içinde tuttu (721). Bu vâli değiştirildi. Yerine gelen El-Haraşî (721 son baharı) şiddet yoluna başvurup yerlerini terk eden halkı Hocand bölgesinde teslim olmaya zorlayarak hepsini öldürttüğü için canlarını kurtarabilenler kütleler hâlinde Turgişler'e sığınıyorlardı. Mâveraünnehir'de tam bir ihtilâl havası esmekte idi. Halife Hişam (724-743) bu vâliyi de azl ederek yerine Müslim b. Saîd'i getirdi (724 başları). Arap askerî kuvvetleri arasında da ihtilâf baş göstermiş ve Yemenli kuvvetler tedip edilmişlerdi. Fergane'ye yürümek üzere Müslim b. Sa'îd idaresinde Seyhun'u geçen Arap ordusuna karşı bizzat Hâkan Sulu çıktı. Ordusuna ric'at emri veren Müslim susuz yollardan aralıksız ve cebri yürüyüş ile 11 gün çekildi ve taşıyamadıkları için bütün ağırlıklarını yakmaya mecbur kaldıktan sonra, Seyhun kıyısında, Turgişler ile işbirliği hâlinde bulunan yerli kuvvetler tarafından durduruldu. Suya erişememişti. Arkadan hâkan hızla gelmekte olduğu için bin müşkülat ile önlerindeki engeli aşan Arap kuvvetleri ağır telefat ve zâyiat pahasına Semerkand'a doğru çekilmeğe muvaffak oldular. 724'de Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile neticelenen ve her tarafta Arap nüfuzunun kırılmasına sebep olan bu seferdeki hizmet, Araplar'ı uzunca bir müddet müdafaada kalmaya zorlamış ve yalnız Mâverâünnehir'de değil, Tuharistan'da ve diğer güney bölgelerinde idareciler ve halk Turgişler'e kurtarıcı gözü ile bakmağa başlamışlardı. Türk kuvvetlerinin bütün ülkeye yayıldıkları ve Mâveraünnehir Arap muhafız kıtalarının merkezi Semerkand önünde bile göründükleri bu sırada Horasan vâlisi tekrar değiştirildi. Fakat yeni vali Esed b. Abdullah 726'da Huttal'da Sulu Kagan karşısında başarısızlığa uğradığı için, bütün Mâverâünnehir Arap iktidarı-

nın tehlikeye düştüğü bir zamanda azl edildi. Ülkede Emevîler'e karşı Şiî ve Abbasî propagandası da hızlanmakta idi. Hâkan Sulu durumdan faydalandı: yerli muhaliflerle ahenkli bir şekilde çalışarak Buhara'yı zaptetti (725). Arap idaresi Semerkand, Debûsiya şehirleri ile iki küçük kaleye munhasır kalmıştı. Yerli halka bir çok müsaadeler bahş etmesine rağmen umid ettiği ilgiyi göremiyen yeni vali Eşres b. Abdullah'ıs Sulemî, Beykent yakınlarında hâkan tarafından sıkıştırılarak, ikinci bir "susuzluk vakası"na duçar edildi; nihayet Semerkand'a doğru çekilmekte iken yetişen hâkan ve Kül-çur idaresindeki Turgiş kuvvetleri tarafından Kemerce kalesinde 58 gün müddetle kuşatıldı. Artık Hârezm de bile Araplar'a karşı kımıldamalar görülüyordu. Sulu'nun maksadı Semerkand'daki Arap merkez ordugâhını düşürüp Araplar'ı Mâverâünnehir'den tamamen atmaktı. Bu sebeple Semerkand'ı kuşatmağa hazırlandığı sırada çarpışmaya cesaret edemiyen karargâh kumandanı Sevre b. Hur, yeni tâyin edilen Horasan vâlisi Cüneyd b. 'Abdurrahman' el-Murrî'yi Merv'den imdada çağırdı. Fakat Turgişler tarafından yolu kesilmişti. Zarurî olarak geçilmesi müşkül dağ yollarına düşen Cüneyd Savdar dağlarının dar geçitlerinde hâkan tarafından sıkıştırıldı, yorgunluğa ilâveten susuz da kalan ordusu, yer yer baskına uğruyordu. Nihayet 12 bin kişilik kuvvetinden 10 binini telef olması karşılığında, Semerkand'a ulaşabildi (Geçit savaşı- Vakat üş Şib). Durumdan haberdar edilen Halife Hişam'ın emri ile Kûfe ve Basra'dan 20 bin kişilik bir takviye ordusu Semerkand'a gelirken kış da yaklaşmakta olduğundan daha fazla kalmak istemiyen hâkan, Buhara'yı da tahliye ederek çekildi (732). Cüneyd'in 734 başlarında ölümü ile zaten Arap nüfuz ve kudreti iyice kırılmış olan Horasan vilâyetinde, "siyah bayrak açan", Abbasî taraftarı, Hâris b. Süreyc'in isyan ederek Belh'i arkasından Vâlilikmerkezi Merv şehrini zapt etmesi Mâverâünnehir'de durumu büsbütün karıştırdı. Yeni vâlilerin 3 sene (734-737) kendisi ile uğraşmak zorunda kaldıkları Hâris sonunda Turgişler'e iltica etti. Hâkan Sulu Mâveraünnehir'e karşı son seferinde hayli müttefik bulmuştu: Hâris taraftarlarından başka Soğd hükümdarı (yani Gurak veya oğlu) Usruşana hâkimi, Şâş (Taşkent bölgesi) hükümdarı, Huttal hükümdarı. Bu liste "Mâveraünnehir'deki Arap nüfuzunun nasıl Türkler'e geçmiş olduğunu" açıkça göstermektedir. Hâkan, Belh'e doğru ilerledi; Cuzcan'a girdi, önce Tuharistan'ı Araplar'a karşı ayaklandırarak mahallî bir destek sağlamağı faydalı görüyordu. Fakat vâli Esed b. Abdullah hâkan ordusunu arkadan vurmağa muvaffak oldu (737 Haristan savaşı). Esasen Sulu, Araplar'la birleşen Cuzcan hükümdarının hıyanetine uğramıştı. Memleketine dönen Sulu Kagan herhâlde ömrünü harcadığı bu mücadeleye devam edecekti; fakat kendisi o zamanlara kadar büyük hizmetlerini gördüğü Kül-çur (= Baga Tarkan) tarafından öldürüldü (738). Çin'in Türk başbuğlarını birbirine düşürme esasına dayanan tahrikçi siyaseti bir daha hedefine ulaşmış ve Kara Turgişler ile Sarı Turgişler'i birbirine iyice düşman etmişti. Sarı Turgişler mücadeleyi kazandılar. Başbuğları Baga Tarkan (Kül-çur) rakibi Kara Turgiş başbuğu Tu-mo-çe'yi mağlûp ederek ve onun "kagan" yapılmasını istediği Sulu'nun oğlunu ortadan kaldırarak kendini "kagan" ilân etti. Bu arada Çin'in On-oklar "kaganı" tâyin ettiği, Aşina âilesinden son hâkan olan Hin' mağlûp edip öldürmesi (739), Çin'i, bu defa Kara-Turgişler'i desteklemeğe sevk etti. 742'deki Turgiş kaganı İl-etmiş Kutlug Bilge bir Kara Turgiş başbuğu idi. 753'de hâkan ilân edilen Tangrı Bulmış da bir Kara Turgiş idi. Uzun süren iki taraf arasındaki mücadeleye Karluklar da karışmışlar, Turgiş iktidarı büsbütün zayıflamıştı. Nihayet 20

sene içinde gittikçe kuvvet kazanan Karluklar To-lu'lar ve Nu-şi-pi'ler arasında üstünlük kazanarak, siklet merkezi Çu vâdisi olmak üzere kendi hâkimiyetlerini kurdular (766).

7. Karluklar

İlk olarak Çin yıllığı T'ang-shu (7. asır)'da zikredilen (Ko-lo-lu) ve adları Karlık (kar yığını) manâsına gelen Karluklar'ın Türk soyundan geldikleri ve Gök-Türkler'in bir boyunu teşkil ettikleri aynı Çin kaynağında belirtilmiş ve oturdukları saha olarak da Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisi gösterilmiştir. Onların bir kısmının meydana getirdikleri anlaşılan Karluklar burada üç kabileden kurulu birlik hâlinde bulunuyorlardı (Üç Karluk). Daha İstemi zamanında Türk hâkimiyetinin Hazar kuzeyi ve Mâveraünnehir'e doğru genişlemesinde şüphesiz büyük roller oynamıştır. Her iki Gök-Türk hâkanlığı devrinde Karluklar'ın durumu yukarıda açıklanmıştı. 630-680 yılları arasında diğer Türk boyları gibi bunların da zaman zaman Çin'e başkaldırdıkları görülmektedir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyinde kalan Karluklar Çinliler tarafından mağlûp edilerek (650), P'ei-t'ing eyaleti (Tanrı Dağları'nın kuzey sahası)'ne bağlandılar. Fakat boya bağlı her kabile kendi reisleri tarafından idare ediliyordu. Bu haberi veren Çin kaynaklarının, 665'e doğru Karluklar'ın Çin nüfuzundaki ne Batı ne Doğu Gök-Türk kanadına bağlı olmaksızın yaşadıklarını kaydetmesi dikkate değer. Evvelce Kül Erkin ünvanını taşıyan Üç Karluk beyi bu tarihlerde "Yabgu" ünvanını almıştı ve kuvvetli bir orduya sahipti. Daha sonra Kapagan Kagan tarafından II. Gök-Türk hâkanlığına bağlandığını gördüğümüz Karluklar, Çin'in de teşvik ve tahriki ile Gök-Türkler'e karşı ayaklanarak şiddetli mücadelelerde bulunmuşlardı. Bilge Kagan'ın ölümünden sonra tekrar faaliyete geçerek, Uygur ve Basmıllar'la birlikte Gök-Türk hâkanlığının yıkılmasında müessir oldular. Basmıllar hâkim duruma geldikleri sırada (742) "Sağ yabgu" mevkiini alan Karluk başbuğu, Uygur hâkanlığının kurucusu Kutlug Kül Bilge zamanında da daha üstün sayılan "Sol Yabgu"luğa yükseltildi. Fakat bu Karluklar'ın tamamını temsil etmiyordu. Beş Balık havalisinde oturan Karluklar'ın kendi seçtikleri ayrı bir yabguları vardı: Ton Bilge. Ancak Ötüken'de yeni kurulan Uygur hâkanlığı bütün Karluklar tarafından üst tanınıyor ve yabgular hâkana bağlı bulunuyorlardı. Batıda Emevî Arap ilerlemesini durdurmuş olan Türgiş hâkanlığının çöküntüye doğru gittiği bu tarihlerde Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi bir tarih vazife bu defa Karluklar'a düşmüştü. Gerçi Mâveraünnehir yine Araplar'ın nüfuzu altına girmiş ve Seyhun ötesinde bazı Arap ilerleme teşebbüsleri görülmüştü, fakat burada artık eski devir Emevî istilâcılığını müşahede etmek müşkuldü. Zira gittikçe hızını arttıran Abbasî propagandası, Emevîler'in imtiyazlı "Arap milleti" adına fetih düşüncesi yerine, bütün İslamlar arasında farklılığın kaldırılması ve eşitlik düşüncesini yayıyordu. Böylece Arap baskısının iyice hafiflemesi Çinliler'i Orta Asya'da bir iktidar boşluğu hususile geldiği zehabına götürmüş, bundan dolayı Çinliler eski Orta Asya siyasetlerini canlandırarak Karluklar'ın dahil bulunduğu bölgeye yeniden el koymak istemişlerdi. Bu suretle neticede meşhur Talas muharebesi meydana geldi (751 Temmuz). İslâmlarla Çinliler arasında cereyan eden bu savaşa kadar Karluklar T'ang'lar'ın tarafını tutmakta idiler. Fakat onların gittikçe açığa çıkan siyaseti karşısında, son anda Araplar'la işbirliği yaparak, Çinliler'in ağır mağlûbiyete uğramasını sağladılar. Tarım havzasından itibaren batı Karluklar'a, doğu bölgesi Uygurlar'a âit olmak üzere Orta Asya'nın yine Türk hâkimiyetinde kalmasını temin eden bu savaşta uğradığı hezimet yüzünden Çin ağır iç buhranlara sâhne olmuş ve artık bir daha batı ile ilgilenememiştir.

Karluklar, kısa bir müddet, Uygurlar'la Orta Asya'da iktidar yarışına giriştiler ise de, Uygur Kağanı Mo-Yen Çur karşısında tutunamıyarak (756) Tarım bölgesinden ayrıldılar, daha batıya çekildiler ve 7-8 yıl içinde Tarbagatay ve Cungarya'ya 766'da da çöken Türgiş hâkimiyetinin yerine, Talas sahasına yerleşmek suretiyle eski Batı Gök-Türk hâkanlığı sahasında hâkimiyet tesis ettiler. Başkentleri Balasagun idi. Ötüken'in üstünlüğünü tanımakta devam ediyorlar, aynı zamanda, siyâsî bir isim olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı. Kendi soylarını Gök-Türk hâkan âilesi Aşına sülâlesine bağlıyan Karluk yabguları, hâkimiyetin "kutlu Ötüken" ülkesi ile sıkı alâkası inancını muhafaza ediyorlardı. Fakat Uygur Hâkanlığı orada yıkılınca (840), Kırgızlar'ı dikkate almıyan Karluk yabgusu, Türk hâkanlarının "meşrû halefi" sıfatı ile, kendini "Bozkırların kanunî hükümdarı" ilân ederek Kara Han ünvanını aldı ve merkez olarak da eski Türgiş başkenti Balasagun yanındaki Kara-ordu (veya Kuz-ordu) yu seçti. Böylece gelecekteki büyük Kara Hanlı devletinin temelini atmak gibi ikinci bir tarihî rol oynayan Karluklar o sırada İslâm dünyasının en yakın komşuları oldukları için Arapça Farsça eserlerde kendilerinden çok bahsedilmiş (Karluh, Halluh) ve Hudud'u-Alem (10. asrın son çeyreği) da verilen bilgiye göre, Karluk ülkesi, doğuda Tanrı Dağları, Yağmalar ve Oguzlar, kuzeyde Tohsılar, Çiğiler ve Dokuz-Oguzlar, güneyde Yağmalar'ın bir kısmı ve Mâverâünnehir ile sınırlanmış çok bakımlı bir memleket olup "Türk ülkelerinin en güzeli" idi. Eserde burada mevcut olan 15 şehir ve kasabanın adları sayılmakta ve Türk kabileleri zikredilmektedir.

Kara-Hanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getiren Karluklar, bu hânedan üyeleri arasında mücadeleler baş gösterdiği tarihlerde devlete karşı cephe alarak huzursuzluk çıkarmağa başladılar ki, bu tutumlar Kara Hitay hâkimiyetinin Orta-Asya'da çabucak gelişmesinde tesirli olmuş görünmektedir. Kara-Hıtay hükümdarı Yeh-lu Ta-şih (Kur-Han) 1137'de Semerkand Kara Hanlı hanı Mahmud'u mağlûp ettiği zaman, bu han tarafından dayısı olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e yapılan şikayet, uğranılan mağlûbiyette Karluklar'ın dahli olduğunu göstermektedir. Sultan Sencer de Karlukları tedip etmek için çıktığı seferde karşısında Kur Han'ı bulmuştu. Sencer'in bu savaşta mağlûbiyeti (1141 Katavan savaşı) çok mühim bir hâdise olarak "put perest" Kara Hıtaylar'ın tâ Horasan sınırlarına kadar sokulmalarını intac etmişti. Harezmşahlar (II. Arslan zamanı) ile Kara-hıtaylar arasında da birçok anlaşmazlıklara sebep olan Karluklar'ın, bu arada Başbuğları Yabgu Han öldürüldü (1157), diğer bir Karluk başbuğu Ayyâr Bey, Kara-hıtaylar tarafından esir edildi (1172). Mâveraünnehir sahasındaki bu karışıklık ara sebep oldukları görülen Karluklar'a karşı Harezmşah Alâ ud-din Tekiş (1172-1200) bozkırlar bölgesine el atarak Kangl ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları ile kendini takviye ihtiyacını duydu. Bununla beraber az sayıda da olsa, Harezmşahlar ordusunda hizmet gören Karluklar'ın Türkistan da ve Kara-Hanlı tâbiyetinde olmak üzere bir beyliğe sahip bulundukları anlaşılıyor. Moğol istilâsı başladığı sıralarda (1215) merkez Kayalıg (İli nehrinin doğusunda) olarak, devam eden bu beyliğin başında II. Arslan Han var-

dı. Arslan Han, Uygur İdi-kut'u Barçuk ile birlikte bütün Asya Türk ülkelerini baştan başa çiğneyen Moğollar'ın hükmü altına girmiştir. Cengiz Han'a itaat eden ilk Müslüman hükümdar olup 1221'de ölen bu Karluk "hanı"nın oğluna da, Özkent şehri verilmişti. Cengiz Han zamanı Moğol devleti idaresinde vazife almış Karluklar görülmektedir.

8. Oğuzlar

Oğuz adı "ok" kelimesinden getirilmektedir. Ok, Türkçe'de aynı zamanda "kabile" manâsındadır. Nitekim kelime daha o çağlarda Çince'ye "kabile" diye tercüme edilmiştir (meselâ On-ok= On kabile). Buna göre "ok" sözüne eski Türkçe'de çoğul eki olan z ilâvesi ile türetilen "Oğuz" adı aslında "ethnique" bir isim olmayıp, doğrudan doğruya "Türk kabileleri" mânasını ifade eden bir kelimeden ibarettir.

"Oğuz" adı ilk defa Barlık çayı (Ulu-kem= Yenisey'e dökülür) kıyısındaki 1. kitabede görülmektedir ("Altı Oğuz bodunu"). Burada 6 kabilenin birleşerek bir "bodun" teşkil etmiş olmaları bahis mevzuudur. Kitabe Bey'lerine âit olduğuna göre de, bu Oğuzlar'ın daha eskiden bu havalide birlik hâlinde mevcut olduklarını kabûl etmek lâzım gelir. Fakat Oğuz tarzında adlandırmanın çok daha gerilere götürülmesi mümkün görülmektedir. Çin kaynaklarında, M.Ö. 2. asra âit O-kut adında bir kavim (O zaman Türk adı yoktu) zikr edilmiştir. Bu ad Türkçe "Oğur" isminin Çince'deki şeklidir ki, Türkçe de Z sesini R telâffuz eden Türk topluluklarının söyleyiş farkından ileri gelmiştir. Yani, Oğuz adının R Türkçesi'ndeki ifâde tarzıdır. Çin kaynaklarında O-kutlar'ın yeri olarak gösterilen Tarbagatay-Kobdo bölgesi, bilindiği gibi, Türk sahasıdır.

6. asırdan itibaren Gök-Türk hâkanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı 630'da başlayan fetret devresinde diğer bir çok Türk boyları gibi kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz "kağanlığını" meydana getirmişlerdi. 682 yılında İlteriş tarafından mağlûp edilen Oğuzlar (İnek gölü savaşı) bu durumda idi ve muharebede ölen Oğuz devleti başkanı Baz Kagan'ın balbalı, sonra İlteriş Kagan'ın mezarına dikilmişti.

Gök Türk hâkanlığı devrinde Oğuzlar'ın davranışlarını ve isyanlarını yukarıda görmüştük. Bu münasebetle kitabelerdeki ifade ile Oğuzlar'la Gök-Türkler arasında bir ayırım yapılmadığını, hattâ hâkanlığın temelini Oğuzlar'ın teşkil ettiklerini belirtmeğe yeter. Bu sebeple Oğuzlar'la Gök Türkler'in aynı olduğu zaten kabûl edilmişti. Ancak, V. Thomsen, Tonyukuk kitabesine tahsis ettiği son makalesinde Oğuzlar'ı "Türkler'in yüksek hakimiyetinde bir kabile birliği" olarak göstermekte ve bu tarihî gerçek sonra "ethnique" ayrılık gibi alınarak, mesele yeni araştırmalara derinleştirilmiş bulunmaktadır. Böylece, Oğuzlar'ı Türk kabûl etmek veya "başka bir ethnique teşekkül saymak gibi çok mühim bir ihtilâf noktası ortaya çıkmıştır. Burada, önce üzerinde durulması gereken husus Oğuzlar'a mukabil, Türk adını taşıyan bu ethnique topluluğun var olup olmadığıdır. Buna hemen ve kesinlikle menfî cevap vermek mümkündür. Çünkü "Türk" adının, güç-kuvvet mânası ile, "ethnique" ayrılık gösteren bir isim değil, fakat Türk soylu kütlelerin kurduğu Göktürk devletini ifade etmek üzere kullanılmış bir siyâsî ad olduğu zikredilmişti (bk. yk. Türk adı). O hâlde onlar da "Türk" soyundan gelen Oğuzlar'la aynı ethnique zümreye dahil yâ-

nı hem Oğuzlar, hem "Gök-Türkler" aynı ırkın mensuplarıdırlar. Şimdi ikinci mesele geliyor: Gök-Türk devletini kuranlar hangi "Türk" zümresi idi? Bilindiği üzere bu devlet adı "Aşina" olan eski bir Türk hükümdar âilesi tarafından, etrafındaki "Türk soylu" kütlelerin yardımı ile kurulmuştu. Bu kütleler ise, ancak, kabileler birliği hâline gelmiş Türkler (yâni Oğuz) olabilirdi. W. Barthold'un "Gök-Türk hâkanlarının Doğuz Oğuzlar'dan neş'et ettiği" görüşü, kadîm Aşına âilesinin bu Oğuz bölüğü mensupları ile ilgisini isbat etmeği gerektirir ise de 6-7. asır Türk (Gök-Türk) kütlesinin doğrudan doğruya Oğuzlar'ın bu grubundan meydana geldiği Çin kaynaklarınca açıklanmaktadır. T'ang devri vesikalarında (T'ang-su ve Kiu T'ang-shu yıllıkları ve ayrıca 4. hal tercümesi). Dokuz kabile (Kitabelerdeki "Dokuz-oğuzlar), bazan Türkler'in (Gök-Türkler'in) dokuz kabilesi" veya "Dokuz kabilenin Türkleri (Gök-Türkleri)" bazan da "Töles'lerin dokuz kabilesi" diye kaydedilmiştir. Hâl tercümelerinde bunlardan 4 tanesi de zikredilmiştir: Pa-ye-ku (Bayırku), P'u-ku (Buku, Buğu), T'ung-lo (Tongra), Sse-kie-. Demek ki, Tölesler'in Dokuz-oğuzları ile, Gök-Türkler'in Dokuz-oğuzları aynıdır. Yâni, Oğuz kabileleri, Gök-Türkleri meydana getiren topluluktan başkası değildir. Çin kaynaklarında, Gök-Türk hâkanlığı devrinde Oğuzlar'ın kendi başlarına (meselâ doğrudan doğruya "Oğuz" olarak) zikredilmeyip, sadece Dokuz kabile (Kui-sin) diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat T'u-küe (=Türk) den ibaret topluluğun ayrı bir isim altında belirtilmesine ihtiyaç bulunmadığını gösterdiği gibi, kitabelerde I. Gök Türk hâkanlığı çağında "Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten ileri gelir. Ancak fetret devrinde Aşina oğullarının Çin sarayı emrinde birer kukla durumuna düşmeleri üzerine, bazı kabileler kendi aralarında teşkilâtlanarak bir "devlet" kurmuşlardır ki, II. Gök-Türk hakanlığı zamanında hükümdar âilesine karşı ayaklanan ve hükümetin diğer imkânları ile bastırılmasına çalışan, bu "teşkilâtlanmış" Oğuz birliğidir. Bundan sonra kitabelerdeki "Türk bodun" tâbiri şüphesiz doğrudan doğruya hâkan idaresindeki kütleleri ifade ediyordu. Kitabelerde hâkanın "Oğuz bodunu Türk bodunundan idi" demesi ile, bu Oğuzlar'ın isyan hâlinde olmaları arasında bir çelişme görmek güçtür, zira, mesele, "halkın" vaktiyle destekleyip yücelttiği hânedan ile mücadelesinden ibarettir (Türk tarihinde bunun başka misâlleri de vardır. Karluklar'ın Kara-Hanlılara, Türkmenler'in Selçuklu sultanlarına karşı direnmeleri ve bizzat bir Oğuz olan Sultan Sencer'in âsi Oğuzlar'la çarpışması...).

Bilhassa İslâm kaynaklarında Uygur'ların Dokuz-oğuz olarak bahsedilmesinden doğan karışıklık, Uygur uruğları ile Dokuz oğuz kabilelerinin tesbitinden sonra (bk. yk. Uygurlar) giderilmiş olmalıdır.

Uygur hâkanlığının başlangıcında henüz "tegin" olan Mo-yen-çur Oğuzlar'ın başında bulunuyordu. Fakat Oğuzlar az sonra Uygur hakanına da isyan ettiler. Bu defa "Sekiz-oğuz" halinde idiler. Mo-yen-çur Kagan, Otuz-Tatarlar'la ittifak etmiş olan Oğuzlar'ı Burgu'da ve Selenga kıyısında arka arkaya mağlûp etti. Oğuzlar Selenga'yı geçerek çekildiler.

Bundan sonra, anayurt bölgesindeki Oğuz topluluğu hakkında fazla bilgi yoktur. Herhalde batı yönünde geniş ölçüde bir göç hareketi bahis konusudur. İbn'ül-Esir, halife El-Mehdî zamanında (775-785) Oğuzlar'ın Mâveraünnehir havalisine geldiklerini bildirmekte ve Al-Taberî'de zikredilen, 820-821 yılında Uşrusana (Seyhun-Semerkand arası) ya yapılmış bir "Dokuz-oğuz" akınının bunlarla ilgili olduğu

tahmin edilmektedir. Buna dayanılarak "Oğuz birliği" mensuplarının hem de çok kalabalık kütleler hâlinde, Ornun bölgesinden önce Talas havalisine göç etmiş olmaları gerektiği ve Seyhun Oğuzları'nın 11. asırda konuştukları Türkçe'nin kelime ve söyleyiş itibariyle doğu Türkleri'nin dilinden farklı olduğu dikkate alınarak, bu göçün 9. asırdan önce vukubulmuş olması lâzım geldiği ileri sürülmektedir.

10. asrın ilk yarısında Oğuzlar Seyhun bozkırları ile, o civarındaki Karacuk (Fârâb) ve Sayram (isficab) şehirleri havalisinde görünmekte idiler. İslâm coğrafyacılarına (Al Balhı, İstahrı, İbn Havkal) ve *Hudud'ül-Âlem'e* göre, Oğuzlar'ın sahası batıda Hazar denizine (bu denizin doğusundaki yarım ada bu sebeple Türkçe Mankışlak adını almıştır), güneyde Gurgenç şehri ile, bunun kuzey batısındaki Cit kasabasına ve Baratekin'in kasabasına (Aral gölünün güneyinde), Mâveraünnehir de Buhâra'nın kuzeyine, Karacuk dağlarının eteğindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk dağlarından Hazar'a uzanan yarı çöle "Oğuz bozkırı" (Mafâzat 'ül-Guzîya) denilmekte idi.

Oğuzlar 10. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurmuşlardı. Başta Yabgu bulunuyor, Kul Erkin unvanlı bir başbuğ ona nâiplik yapıyor, orduyu Su-başı idare ediyordu. Yabgu Devleti'nin, komşuları Peçenekler ve Hazarlar'la münasebetinin pek dostane olmadığını gösteren deliller vardır. İbn Fadlan (10. asrın ilk çeyreği) ve El-Mes'udî'ye göre, aralarında savaş eksik değildi. Harezm'in yerli hânedanı Afrigîler Oğuz baskısı altında idiler. Oğuzlar'ın doğudaki komşuları Karluklar ile de mücadele hâlinde oldukları, aralarındaki savaşlardan birinde Oğuz Yabgusu'nun ölmesinden anlaşılıyor. Diğer taraftan Kâşgarlı Mahmud, Oğuzlar'a Çiğiller arasında köklü bir düşmanlıktan bahseder. Kuzeyde Kimekler ile ise bazan dostça, bazan hasmane münasebetler devam edip gidiyordu. Bu Oğuzlar umumî "Türk" adı yanında yine siyâsî bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı ki, Müslüman ülkelerine geldikten sonra İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır.

Oğuz Yabgu Devleti'nin tarihi hakkında başkaca açık bilgiye rastlanmıyor. Son Oğuz Yabgusu olarak Ali Han adında birini zikreden ve Selçuklular'ın ilk zamanlarında bunların "can düşmanı" olarak Tuğrul ve Çağrı Beyler'i hayli uğraştırdığını bildiğimiz meşhur Cend "hakimi" Şah-melik'i de Ali Han'ın oğlu gösteren Reşid-ud-din'in (14. asrın ilk çeyreği) bu mâlûmatı "destânî" mâhiyette görülmektedir.

Yabgu devleti zamanında Oğuzlar Uç-ok ve Boz ok diye iki kısım halinde teşkilâtlanmışlardı. Bu kısımları meydana getiren Oğuz kabileleri hakkında biri Kâşgarlı Mahmud'un DLT'ünde (11. asrın 3. çeyreği), diğeri Reşîd-ud-din'in Câmi-ut-tevarih (14. asrın ilk çeyreği)inde olmak üzere iki liste mevcuttur. DLT'de ayrı, ayrı damgaları ile birlikte 22 kabile gösterilmiş, Reşîd'üd-din ise, hem kabile sayısını 24'e çıkarmış, hem Boz-ok, Üç-ok tasnifi yapmış, ayrıca damgalara ilâveten her kabilenin "ongon"unu belirtmiştir. Oğuz kabileleri Boz oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Böluk), Kara-evli (Kara-böluk), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT de yok), Beğdili, Karkın (DLT de yok. Bunun yerine Çaruklu). Üç-oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (İva), Kınık.

1000 yıllarına doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Bunun, Kimekler'den bir kol

olup, 9. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar (Kumanlar) 'ın baskısına ilâveten Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı kütlelerle birlikte ayrılmaları neticesi vukubulduğu kabûl edilmektedir. Kâşgarlı'nın haritasına (DLT II 'e ilâve) göre 11. asır ortalarında Kıpçaklar "Oğuz bozkırı"nı ve Seyhun nehrinin aşağı mecrası sahasını işgal etmiş bulunuyorlardı.

Yabgu Devleti'nin inkırazı üzerine, Oğuzlar'dan kalabalık bir kısım Karadeniz'in kuzeyinden batıya göçmüş (Uzlar), diğer bir kısım Cend bölgesine, oradan da Horasan'a yönelmiştir (Selçuklular). Yerlerinde kalan Oğuzlar'ın 11. asır ortalarında Karacuk dağları bölgesinde Mankışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturdukları, Moğol istilâsı sırasında da Cend'de ve Karakum'da "Türk" lerin bulunduğu görülmektedir.

Umumî Türk tarihi içinde Gök-Türk çağının, Türk milletine yön verici, merkezî bir hüviyet taşıdığını yukarıda söylemiştik. Kurulduğu 6. asırdan zamanımıza kadar, hemen bütün Türk dünyası onun derin izlerini muhafaza etmiştir. Asya Hunlarından daha geniş ölçüde ve tâbir câizse daha şuurlu bir şekilde Asya Türklüğünü nefsinde birleştirmiş olan Gök-Türk hâkanlığı, Orta Asya'nın batı sınırlarında Türk halkının kesafetini kaybettiği yerlerde, siyaseten zayıf düştüğü zamanlarda bile Türk nufuzunun yayılmasında büyük rol oynamıştır. Kaynaklardan anlaşılıyor ki 8. asır ortalarında Mâverâünnehir, Taşkent, Fergane, Huttal, Şûman ve Tuharistan da görülen "kırallıklar" ya Türkler tarafından kurulmuş veya Türk siyâsî ve kültürel tesiri altında gelişmiş teşekküllerdi: Huttal kıralı Ergin ünvanını taşıyor ve Çin'e Tarhan unvanlı elçiler gönderiyordu (733, 740, 750 yıllarında). Buhara "kıralı" Tuğ-şad, 720'de kardeşi Arslan-han'ı Çin'e elçi göndermişti. Şûman "kıralı" nın elçileri de (743) Tarhan ve Şad ünvanlarını taşıyorlardı. Taşkent "kıral"ının adı "Tegin" idi. Tuharistan "kıral"ının ünvanı ise "Yabgu" idi ve bunun Çin'e gönderdiği (738) elçisi İnancu Tarhan idi. 729 yılında Kutlug, Tuharistan Yabgusu bulunuyor ve bu Yabgu âilesi Aşina sülâlesine bağlanıyordu. Bir görüşe göre, Abbasî halifesi Al-Mu'tasım zamanında (833-841) ünlü Türk kumandanı Aşnas Tuharistan yabgularına mensup idi.

Uygur, Türgiş, Karluk, Hazar hâkanlıkları Gök-Türk hâkanlığı'nın devamı idiler. Uz, Peçenek, Kuman-Kıpçak boyları ondan ayrılmış zümrelerdi. Yukarı İrtiş bölgesinde Kimekler, Aral Gölü'nün kuzeyinde bir Kıpçak grubu olan Kanglılar, Kâşgar'ın kuzey-doğusu, Özkent, Talas ve Çu bölgesinde bir Karluk kabilesi olan Yağmalar, yine bir Karluk kabilesi olup, Isık gölün güney batısında, sonraları Talas civarında, Barsgan ötesinde Kâşgar havalisinde ve Mâveraünnehir de oturan Çiğiller, keza bir Karluk kabilesi olarak, Isık göl-Çu ırmağı arasında görülen Tohsılar, Tuharistan Gazne, Belh. Sicistan-kuzey Hindistan'da Kalaçlar, Kâşgar-Balasagun-Talas- Fergane arasında Argu, Yabaku, Çomul, Igrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek vb. toplulukları Gök Türkler'e bağlı Türk kabileleri idiler. Ayrıca Karluk, Yagma, Çiğil, Tohsı yolu ile Karahanlılar Devleti; vaktiyle aynı câmiada yer alan çeşitli Türk grupları yolu ile Gazneli, Harezmşahlar, Hindistan Türk devletleri; Oğuzlar yolu ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Selçuklu devletleri, Atabeylikler, Türkmen beylikleri Anadolu beylikleri, Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti hep Gök-Türk hâkanlığının, ethnique bünye içtimâî, idarî, askerî ve kültürel vârisi olmuşlardır.

9. Kimekler

M. Kemal ÖZERGİN

Ortaçağ'da Türk Anayurdu'nun batı kesiminde yaşayan Kimekler (Kımegler) eski ve büyük bir Türk ulusudur. VIII. yüzyıl ortalarından XI. yüzyıl ortalarına değin süren bir devlet de kurmuşlardı. Onların gerek tarih ve gerekse yaşayış tarzları Türk tarihi araştırmaları için oldukça mühim ise de, şimdiye kadar etraflıca ele alınmamıştır.

Kaynaklar:

Kimekler'in yaşamış olduğu bölgenin yerli tarih kaynakları son derece kıttır. Orada yürütülen arkeoloji araştırmaları pek yetersiz bulunduğu gibi yazılı tarih kaynakları da henüz ele geçmediğinden Kimek Ülkesi'nin iç haberleri yoktur. Kök Türk çağı yazıtlarında (VIII. yy.) Kimekler veya bu boybirliğinde bulunan öteki boylar üzerinde bilgi verilmemektedir.

Komşu bölgelere ait yabancı kaynaklar da titizlikle taranarak, ince elenmemiştir. Çinliler'in kuzeybatı yönünde ve oldukça uzakta bulunmalarına rağmen onların Kimekler'i bildiklerini Saray Yıllıkları'ndaki kayıtlardan anlıyoruz. Bize ulaşabilen bazı eski kayıtlarda IX. ve X. yüzyıllara ait İslâm coğrafya eserlerinde bulunuyor. Bunlar düzenli ve etraflı değil, tüccar ve gezginlerden derlenmiş küçük bilgilerden ibarettir.

X. ve XI. yüzyılda Batı Türkistan'da hazırlanmış coğrafya eserleri arasında yazarı bilinmeyen "Hudûdül'-Âlem" (982) ile Abdülhayy Gerdizî'nin "Zeynü'l Ahbâr" (1050)'ında oldukça geniş bilgi toplanmıştır. Bu ikisinde aynı zamanda önceki yüzyıldan bazı haberler de bulunuyor. Sonraki yüzyıllardan Selçuklu saray tabibi Şerefuzzemân Tâhir Mervezî'nin "Tebâyiu'l - Hayavân" (1120) yazarı belirsiz "Mücmelü't-Tevârih" (1126) ve Fahreddin Mubârek-şâh'ın "Şecere-i Ensab" (120?) adlı eserlerinde de bazı bilgiler verilmiştir.

Ancak bütün bu eserlerdeki kayıtlar, Kimek ülkesinde geçmiş tarih olayları ve yaşayış tarzı hakkında yeteri kadar bilgi sağlamadığından, bize onların açık bir tarihini ortaya koyma imkânı vermemektedir.

Kimek Adı:

Bu boy adının (ethnonym) yapısı ve kökü üzerinde pek durulmamıştır. Kimek adı Kâşgarlı Mahmud Beg'in "Divânu Lügati't-Türk" (1074)'ünde geçmiyor. Bence de Arap yazısıyla olan" Kımâk" (ikisi de kef) yazılışının Türkçe söylenişi elbette "Kımek (Kımak)" olmalıdır. Merhum Prof. Dr. Z. V. Togan'ın bunu Kımak veya Kemak okuyuşu uygun değildir.

Kımek adını açıklamak isteyen Alman bilgin, Joseph Marquart, bunun aslında "İkı+ımak"den kısaltma yoluyla çıktığını, onun da belki boy birliğinde bulunan iki boydan (ım + mak) oluşarak doğduğunu ileri sürmüştü. Başarısız ve tutarsız bir açıklama olduğu ortadadır. Bir kere ilk adın okunuşu kesin değildir, sonra İmek'in Yimek şekli daha yaygındır. O halde bunlara nasıl imek diyebileceğiz? Ayrıca bu yorum baştaki K-'nın nasıl türediğini de yeterince açıklamaz.

Bize göre Kımek (Kımak) boyadı, Kıme (kéme) "gemi" sözcüğünün ilk şekli olan

"Kımeg"den alınmış olabilir. Bilindiği gibi onlar Ertiş (İrtiş) ırmağının iki yanında yaşamışlardı. İşte bu büyük akarsuyu geçmek için, onların kullandıkları bir tür gemiden alarak komşularınca verilmiş olabilir. Türk boybiliminde böyle kullanılan hayvan veya eşyanın boya ad olarak verildiğini biliyoruz. Nitekim biçimce buna benzeyen "Kanglı" ve "Kayıg" adlı boylar da eski kaynaklarda geçmektedir.

Kayık veya gemi anlamına gelen bu sözcüğün kökü "Kıme" olup, en eski şekli -g ekiyle yapılmış addır (Kımeg). Sonraları ek düşmüş ve ilk ünlü de kapalı (e)'ye dönüşmüştür. Kimi ve Kime şekli, Karahanlı ve Batı Türkistan (XV.-XVI. yy.) Türkçelerinde, günümüzde ise Afganistan'da Özbek ve Doğu Türkistan'da Sarı Uygur lehçelerinde tesbit edilmiştir. Öteki Kemi ve Keme şekli de yine Karahanlı (Kutadgu Bilig ve Divân) ile eski Uygur Türkçelerinde, günümüzde ise Azerbaycan'daki Türkçede bulunmaktadır.

Öte yandan bu boyadının yapısını ve aslını açıklayabilecek başka bir kök de, şimdilik bilinmiyor.

Tarih:

Kimekler in varsa ilk yurtlarını ve etnik birliğin teşekkülünü açıkca bilmiyoruz. Biz onları tarih sahnesinde Ertiş'in orta boyunun iki yanında ve daha çok doğu yöresinde iken buluyoruz. Burası Türk Anayurdu'nun batı kesimidir. Kimekler'in ilk yurtları, belki yine burası idi. Belki de Ertiş'in doğusundaki Altaylar'dan yayılarak, buraya indiler.Türk İlkçağı başlarında Ertiş boyunda başka Türk boyları bulunduğuna göre, bu ikinci ihtimal daha mümkün görünüyor.

Başlıca kaynaklarımızdan Gerdîzî (1050), bu ulus ile ilgili, ama nedense henüz üzerinde durulmamış ve incelenmemiş olan bir "Kimekler'in yurt kurması destânı"nı eserinde tesbit etmiştir. Onun kısaltarak aktardığına göre.

"Tatarlar'ın ulusu öldü ve iki oğlu kaldı. Büyüğü, hükümdarlığı aldı. Şad unvanlı küçüğü onu kıskandı ve kardeşiyle mücadeleye girdi. Yenilince korktu, sevdiği bir cariyeyi alarak, kardeşi yanından kaçıp, koca bir akarsuyu, çok ağaçları ve bol avı bulunan bir yere geldi. İkisi otağ dikip, konakladılar. Her gün avlanıp, etini yiyor ve samur, sincap, kakım derisinden elbise yapıyorlardı.

Tatar soyundan İmi, İmek, Tatar, Balandır (Bayandur), Hıfçak (Kıpçak), Lankaz ve Acad adlı,yedi kişi onların yöresine gelinceye dek böyle sürdü. Bunlar efendilerinin bineklerini otlatmak için yer arayarak, Şad'ın bulunduğu yere gelmişlerdi. Cariye onları görünce "Ertuş!" (in.n) dedi. O akarsuya böylece Ertuş adı verildi. Bunlar da cariyeyi tanıyınca indiler ve otağlar kurdular. Çevresi kalabalıklaşınca, Şad da çok avlandı ve onları konukladı. Onlar kışa değin kaldılar. Kar düşünce dönemediler. Ot bol olduğundan bütün kışı orada geçirdiler. Kar kalkıp,hava düzelince, birini haber getirmesi için Tatarlar'ın ordugâhına yolladılar. Adam oraya varınca her yeri yıkık ve halkı uzak aşmış buldu. Çünkü düşman gelmiş, bütün halkı yağmalamış ve öldürmüştü. Kalanlar dağdan indiler, görüştüler ve hepsi Ertüş'e yollandılar. Orada Şad'ı başkan tanıdılar. Ötekiler de bunu duyunca, toplandı ve uzun süre Şad'ın hizmetinde kaldılar. Çoğalınca o dağlara yayıldılar ve adları yukarıda sayılmış yedi boy oldular.

Şad bir gün adamlarıyla Ertüş kıyısında dururken bir ses duydu: "Ey Şad, bana el ver". Su yüzünde saçtan başka bir şey göremedi. Suya girdi ve o saçı yakaladı. Bu, karısı, Hatun idi. Ona sordu "Nasıl düştün?" Kadın anlattı "Beni kıyıdan canavar yakaladı" Kimekler, o akarsuyu ulu sayarlar ve ona taparlar. Onlar bu suyun Kimek Tanrısı olduğunu söylerler. Şad'a ses duyup korkmadan suya girdiğinden dolayı da "Tutug" adını (lâkap?) verdiler."

Kimek destânının bu kısaca tesbiti bile, onun öteki Türk destânları ile yakın unsurları taşıdığını, bu destân unsurlar arasında da eski tarih bilgilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu arada yeradlarının halk ağzı yorumu da çok dikkate değer bir husustur.

Kimekler, kendi destânlarından başka yakın komşuları Fars destân tarihinde de yer almıştır. Gerçekten Kimekler'in Turan ötesi komşusu olan Farslar'ın eski destânlarında da bu ulusun adı geçmektedir. Fars söylentilerini derleyerek "Şehnâme" adlı büyük eserin ortaya koyan ünlü şâir Tûslu Firdevsî (935?-1020?) Turan'ın büyük hükümdarı Afrasyâb (Alp Er Tunga)'nın İran Hükümdarı Keyhüsrev'e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve "Deryâ-yi Kimek"e gittiğini anlatır. Bu Kimek deryâsının neresi olduğu üzerinde iki araştırıcı bilgin değişik görüşler ileri sürmüşlerdir. J. Marquart'a göre adı geçen bu deryâ İtil ile Çem (Emba) arasında bir yerdedir. Prof. Togan ise, Kimek ülkesini "Altaylar" saymış, deryâyı da deniz anlamında tutarak "Altaylar'ın arkasındaki ve doğusundaki büyük göllerden biri (Koso gölü veya Baykal gölü)" kabul etmiştir.

Bu görüşlerin ikisi de uygun değildir. Bir kere Farsça deryâ sözcüğü, sadece deniz veya göl anlamında değildir. Büyük akarsulara da verilmiştir (Amuderyâ, Sırderyâ). Sonra şâir Tûslu Firdevsî halk arasındaki söylentileri derlediği ve eserini nazma çektiği sıralarda (990-1019 ?), Kimek ülkesi Turan'ın doğu sınırı olan Ertiş boyunda idi ve Kimek deryâsı adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Artık bu durum göz önüne alınınca, Kimek ülkesi veya deryâsı adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Artık bu durum göz önüne alınınca, Kimek ülkesi veya deryâsını başka yerlerde aramanın lüzumsuzluğu kendiliğinden ortaya çıkıyor. Bu açıklamaya göre adlarının Fars destânî tarihinde geçmesi onların eskilikleri nden değil, tesbit sırasındaki varlıklarından ileri gelmektedir.

Burada ele alınması gereken başka bir nokta da Kimekler'in M.S. ilk yüzyıla ait bir Lâtin kaynağında tanıtılmış olup-olmadığıdır. Prof. Togan, İlkçağ Lâtin yazarı Büyük Plinius (Gaius Plinius Secundus 23-79)'un "Naturalis Historia" adlı eserinde andığı "Camac" ve "Camacae" adlı kavimleri, burada ele alınan Kimek ulusu ile birleştirmektedir. Roma İmparatorluğunda bir devlet adamı olan Büyük Plinius, 500'e yakın yazardan derlediği bilgileri adı geçen eserinin bir dizi kitabında vermiştir. Bu Lâtin yazarı Mı'ât sıralarında Turan (Mâveraunnehir)'da Baktria ile Horezm'a arasında (Amû daryâ havzasında?) "Camacae"lerin "Comanae"ler ile birlikte yaşadıklarını, eserinin 12. kitabında anlatır. Yine bu yazar eserinin 6. kitabında da, Kafkas sıradağlarında yakın kesimlerde birlikte yaşayan iki kavimden birinin adını "Camac" olarak vermiştir. İşte Prof. Togan ise, bu iki adın görünuşüne bakıp ilkinde Kimekler'in daha Seyhun (Sırdaryâ)'un kuzeyindeki "Arka" ile Altay yöresinde yaşayıp bulunduklarını, Kafkas sıradağlarındaki ikinci kavmin de, yine o çağlarda Turan'da yaşayan (?) bu Kimekler'in bir batı kolu olduğunu kesinlikle ileri sürmüştür.

Burada üç ayrı kavim adının hangi dil, tarih ve boybilim bilgisine göre birleştirildiği belli değildir. Adı geçen lâtin kaynağında iki kavim hakkında verilmiş bilgiler nereden alındığı da belli edilmek suretiyle, açıkça ortaya konulmamıştır. Öte yandan Kimek adının bu kadar eski tarihte varlığını başka kaynaklar ile destekleyemiyoruz. Nitekim Kimekler, en eski yerli kaynak olan Kök-türk yazıtlarında (VIII. yy) bile bulunmuyor. İşte üç adın sırf dış görünuşune bakılarak ileri sürülen bu iddiayı kabul etmek için elimizde, adların benzerliğinden başka belgelerin de olması gereklidir.

Kimekler'in M.Ö. III. -M.S. III. yüzyıl boyunca yaşamış Hun boybirliği içinde bulunduğu hususunu da Prof. Togan ileri sürmuştür. Ancak bunu destekleyen belgeler gösterilmemiş bulunuyor. Prof. Togan, bu görüşünu de yukarıda üzerinde kısaca durulmuş Fars destânı ile Lâtin kaynağındaki söylentilerin tabiî sonucuna dayandırmıştır. Halbuki bunların birincisinde yeradının X. yüzyıl sonlarındaki tesbite dair bulunduğunu, ikincisinde ad benzerliğinden öte bir belge olmadığını ortaya koymuştuk. O halde, Kimekler'in Hun boybirliğinde bulunduğunu kabul etmek için de daha sağlam belgelere ihtiyaç vardır.

Kimekler ile ilgili eski bir destânı tanıdıktan, Fars ve Lâtin söylentilerinin niceliğini kısaca gözden geçirdikten sonra şimdi ele edilebilen tarih bilgileri yardımıyla bu büyük Türk ulusunun tarihî durumuna dönebiliriz.

VII. Yüzyılda:

Bu yüzyılda Kimekler'in Altay dağlarının kuzey batısında ve Ertiş (Irtış) ırmağının orta kıyılarında yaşadıkları anlaşılıyor. Bu durumda, Batı Kök-türk Kaganlıgı'nın sınırları içinde ve onların hâkimiyeti altında olmalıdırlar. Yüzyıl boyunca Batı Kök-türk Kaganlığı zayıfladığı ölçüde, onun idaresi altında bulunan boylar, bağımsızlığa doğru gidecekler ve kendi idarelerini kazanacaklardır. Yine bu arada yüzyılın sonlarına doğru Çu havzası merkez olmak üzere Türgiş devleti de kurulacaktır.

VIII. Yüzyılda:

Yuzyılın ortalarına değin İli havzası, Batı Türkleri'nden bir bölük olan Türgişler eline geçmiş bulunuyordu. Geçen yüzyılın sonlarına doğru, kurulan bu Türgiş Kaganlığı'nın, hâkimiyet alanı Ertiş'in orta havzalarına uzanmış olsa gerektir. Bununla birlikte Türgiş-Kimek münasebetleri üzerinde hiç bir bilgimiz yoktur. Öte yandan Kök-türk çağı yerli kaynaklarından olan ve yüzyılın ilk yarısına ait yazıtlarda "Ertiş" adı birkaç kere anılır ise de, onun kayıtlarında hangi boyların yaşadığı belirtilmemiştir.

Yuzyılın ortasında, doğu ve batıdan uzanmış iki istilâ ordusu, Arap ve Çin orduları karşı karşıya geldi. Her ikisi de bölge için hâkimiyet mücadelesinde idi. Kimekler'in güneyinde yaşayan Karluklar'ın, 751 yılı yazında Talas yakınında yapılan büyük savaşta Araplar yanında yer almasıyla, Çinliler büyük bir yenilgiye uğrayıp çekildiler. Bununla birlikte Arap kumandanı da, bölgedeki hâkimiyetini kuramadı. Böylece Isık Köl'ün bâtısında uzanan Talas yöresi adı geçen Karluklar'ın idaresi altına girdi. Oradaki bazı boylar, otlaklarını bu yeni hâkime bırakarak kuzeybatıya doğru çekilmek zorunda kaldı. Karluklar'ın gittikçe güçlenmesi sonucu, 765 sıralarında Türgiş devleti de artık kesin olarak dağıldı. Bununla Çu havzası onların sınırı içine giriyordu. Öte yandan daha 745'lerde Uygur, Karluk ve Basmıllar'ın akınlarıy-

la doğudaki Kök-Türk Kaganlığı da çökmüş bulunuyordu.

Doğu ve Batı Türkistan da arka-arkaya gelen bu olaylar sonucu Orta Asya'daki siyasî durumun değişmesi sırasında, Kimekler de VIII. yüzyıl ortalarında bağımsızlıklarını almış ve devletlerini kurmuş olmalıdırlar. Onların bir çok boydan kurulmuş bir ulus olduğunu biliyoruz. İşte gerek bununla ilgili sonraki haberler, gerek çağın benzer Türk devletleri gözönünde tutulduğunda, bu devletin göçerevli büyük boylardan kurulu birlik niteliğinde olduğu anlaşılıyor. Devlet idaresinde "Hakanlı" derecesinde bir teşkilât kurmuş olan boybirliğinin en kalabalık boyu belki daha başta Kıpçaklar idi.

Kimek devleti ile ilgili en eski haber Arap elçisindendir. Emeviler'in yıkılışı ve Abbasîler'in çıkış sıralarında Halife tarafından Tokuz Oğuz Hakanı'na elçi olarak gönderilmiş Bahroğlu Temîm (Temîm b. Bahr el Muttavvi'î), raporunda Kimekler'de gördüğünü, hükumdarlarını ve göçerevli hayatlarını anlatarak belirtilmiştir (760-800?).

Bu yüzyılın son çeyreğinde Oğuzlar'ın Doğu Türkistan'ın Selenge bölgesindeki yerlerinden batıya doğru hareketle, bir aralık Kara ve Ak Ertiş'de Kimekler'in güneyinde komşu kaldıklarını, Arap kaynakarının Abbâsî halifesi Mehdi çagına (775-785) ait haberlerinden öğreniyoruz. Arap tarihçisi Ali el-Mes'ûdî Oğuz, Karluk ve Kimekler'in birleşerek Peçenekler'e karşı mücadeleye giriştiklerini anlatır.

Ona göre adı geçen boylar,Aral gölü kuzeyi ile Hazar arasında yaşayan Peçenekler ile Peçni, Bacgırd (Başkurd) ve Nugerde adlı boylar üzerine saldırmışlardır. Bu Peçenekler'in doğusunda Kıpçaklar ile Oğuzlar bulunuyordu. Amansız bozkır mücadelesi sonunda Peçenekler, yenilmeleri sonucu otlaklarını (ve yurtlarını) onlara bırakıp batıya doğru çekilmeye başlayacaklardır. Böylece Peçenekler'i biz daha sonra doğu Avrupa'da,Kuzey Kafkaslar'da ve Hazarlar arasında yer almış göreceğiz.Bu haberlerden anlaşılıyor ki, batıya gelen Oğuzlar, eski yakınları olan boylar ile birleşerek, kendilerine yurt bulmak üzere adları geçen boylara karşı mücadeleye girmişlerdir. Bu bozkır mücadelesi, VIII. yüzyıl sonları veya IX. yüzyılın başlarında Oğuzlar'ın yeni yerlerine yerleşmesiyle bitmiştir. Büyük bir kısmı Avrupa'ya doğru göçe başlayan Peçenekler'den, eski yerlerinde kalan az sayıdaki uruglar ise, yeni gelen Oğuz ulusu içine gireceklerdir. Bunları Oğuzlar'ın sonraki 24'lü boy düzeninde buluyoruz.

IX. Yüzyılda

Bu yüzyıl sırasında, yine Ertiş ırmağı boyunda ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu illerinde, fakat çok daha yayılmış olarak, büyük Kimek devleti varlığını sürdürdü.

İslâm coğrafyacılarının Ortaasya'dan ilk bilgileri derlediği sırada Batı Türkistan'ın kuzeydoğusunda henüz İslâm'ı kabul etmemiş bir çok Türkboyu göçerevli yaşıyordu. Coğrafyacılar, Oğuzlar (Guz)'ın kuzey doğusundaki çok geniş bozkırda ve Ertiş ırmağı boyunda Kimek adlı büyük bir Türk ulusunun bulunduğunu, onların batıda İtil veya Kama ırmağına değin uzanan yerleri idareleri altında tuttuklarını belirtiyorlar. Bu durumda Türkistan'ın kuzeyinde batıdan doğuya sırasıyla Oğuz devleti, Kimek devleti ve Kırgız Begliği'nin bulunduğu anlaşılıyor.

Kuman-Kıpçak meselesi üzerine eğilenlerden Çek bilgini D.A.Rasovsky, bu IX. ve X yüzyılda Ertiş ile Ural arasında yaşayan Kimek boyunun aslında Kuman olduğunu, bunların bir oymağını Kıpçaklar'ın teşkil ettiğini, X yüzyıldan başlayarak bu Kıpçak adının yavaş yavaş bütün Kimekler'e ad olduğunu ileri sürmüştü. Aşağıda üzerinde durulacak olan bu meselede, adı anılan bilgine ait görüşün tutarlı bulunmadığını belirtmekle yetinirim.

X. Yüzyılda:

Onuncu yüzyılda Batı Sibirya'nın Güney yarısında Kimek Hakanlığı,büyük bir ulus halinde hayatına devam ediyordu. Ülkenin batı kesiminde Yayık (Ural) ırmağı'na değin uzanan yörede, bir ikten bir boy olan Kıpçaklar yay lmışlardı. Komşu olarak doğuda Kırgızlar, güneydoğu da Karluklar, güneybat 'da Oğuzlar bulunuyordu. Kimek devletinin sınırları, yüzyılın ikinci yarısında güneyde Seyhun boyundaki Savrân kasabasına,batıda ise Ak İtil ırmağı kaynaklarına dayanmıştı.

Yüzyılın başında kuzeydoğu Çin'den çıkmış olan bir Moğul boyu olan Kıtanlar (Kitan, Kıtay, Khıtay) bir devlet kurdular (916). Bunun sonucu olarak oradaki bazı Türk boyları batıya çekilmeye başlamıştır. Kıtan sürüleri, 924 yılında Selenge havzasını işgal ettiler ve Kara-balık (Kara-Balgasun) kentine de girdiler. Onların akınları sırasında, 840 yılından beri oralarda bulunan Kırgızlar da sürülüp atıldı. Yukarı Kem (Yenisey) ve Kobdo,yöresi bozkırına geçen Kızgızlar ise, oradaki Türk boyların, batıya sürdüler.

Yüzyılın ortalarında Kimekler'in batıya doğru yayılması sürüp gitti. Batı kesimindeki boylar, Ural sıradağları'nın güneybatı yöresine, Çim (Emba) ve Yayık (Ural) ırmakları vadilerine hâkim oldular. Bu arada Hazar denizi kıyısına da ulaştılar. Coğrafyacı İstahrî (933-51)'ye göre,Kimek ile Guz (Oğuz) arasındakı sınırı İsil (Atıl,İtil?) ırmağı çizer. V. Minorsky, bu ırmağın şimdiki Kama olduğunu ileri sürmüştür. Bu güç anlaşılır görüşe uyarsak, Oğuzlar'ı Doğu Avrupa'da nereye yerleştirmeli acaba? Aslında Türkler, göçlerinde yeni karşılaştıkları yerleri hep eski yurtlarındakiler ile benzetme yaparak adlandırmışlardır. İşte Atıl/İtel de bunlardan biridir ve Batı Sibirya'daki ırmaklardan biri olmalıdır.

Son araştırmalara bakılırsa X. yüzyılda Ortaasyadaki Türk boyları şöyle dağılıyordu. En doğuda Nanşan yöresinde Sarı-(Uygur) lar, onların batısında Kâşgar'a değin uzanan alanda Karahanlılar Hakanlığı, Isık köl havzasında Türkmenler ve Karluklar, kuzeyde Altaylar'a varan yörede Kimekler, bunların doğusunda Kırgızlar, Kimekler'in batı kesiminde Tobol-İşim havzasında Kıpçaklar, onların güneyinde Ertiş-Seyhun-Yayık arasında Oğuzlar.

Kimekler için bir bölüm ayrılmış bulunan Hudûdü'l-Âlem (982) de, onların hükumdarlar'na "Hakan" denildiği belirtilir. Bu kayıt, Kimekler'in bağımsız devletini ve bu devletin niteliğini açıkca göstermektedir. Kimek ülkesi ve oradaki hayat tarzı üzerinde bilgi verilen bu eserden, Kimek, Karluk ve Yağmalar'ın, güneydoğudaki Tokuz-Oğuzlar'ın bir Yabgu idaresinde bulunan "C.mliketh" kasabasına hep akınlar yaptıklarını da öğreniyoruz.

XI. Yüzyılda:

Güneybatıya sarkmaya devam eden Kimekler ve Kıpçaklar, yüzyılın başla-

rında Seyhun'un orta ve aşağı kıyılarına da hâkim oldular. Aşağı Ertiş-İşim Tobol havzasında bulunan Kıpçaklar, çoğalarak daha geniş bir alana yayılmışlardır. Bu sıralarda batı komşuları Hazarlar içine girdikleri de düşünülebilir.

Yüzyılın başlarında Kıtanlar'ın batıya doğru akınları gelişmeye başlamıştır. Bu sıralarda Kumanlar'ın ilk yurtlarından batıya doğru göçleri de, Kuzey Çin'deki Kıtan devletinin baskısına bağlanmaktadır. Şerefuzzemân Tâhir Mervezî (1120?)'nın aktardığına gore, Kunlar Kıtay (Kıtan)'dan korkarak goçtuler. Arkadan gelen Kaylar, onları daha ileriye sürdü. Onlar Sarı'yı, onlar, Türkmenler'i, onlar Oğuzlar'ı, onlar Peçenekler'i iterek yurtlarını aldılar. İşte bu sıralarda, Aral Hazar bölgesindeki Peçenekler'in kuzeyinde Hazarlar, doğusunda Kıpçaklar, güneyinde de Oğuzlar bulunuyordu. İbn el-Esîr'de anlatılan 1012-13'de Türkler'in Çin'den çıkışı haberi de yine bu Kun ve Sarı (Uygur)lar'ın Türkmen yurduna gelişi olmalıdır.

Gerçekten, 1004 yılında Çin ile barış yapan Kıtanlar, önce Kora ve sonra Gob üzerine döndüler. Bu sonuncu bölgeden de, 1009 yılında Uygurlar üzerine yürüdüler ve onlardan Batı Kansu ile Kan-çov ve Suçov kentlerini aldılar. 1017 sırasında Kıtan sürüler Karahanlı devleti sınırları içindeki Kâşgar bölgesi ile Isık Kol yöresine de girmişlerdir. Çağın kaynaklarına bakılırsa, Kıtanlar 300 bin çadır halkı halinde (toplamı belki iki milyona yakın nüfus) Karahanlı ülkesini istilâya başlamış oluyordu. Bazı öncüleri ise, Isık Kol'un batısında bulunan başkent Balasagun'a sekiz gün'ük yere yaklaşmışlardır. İşte bu ağır akın ve istilâ Ortaasyadaki Türk boyları arasında yeniden büyük bir boylar göçü doğurdu. Göçebe Kıtanlar'ın bütün varlıklarıyla Türk boyları yurtlarına saldırısı, gerçekten ağır bunalıma yol açmış ve Türk boyları da bir birbirini yerlerinden sürerek,büyük bir göçe başlamışlardır.

Macar bilgini Karoly Czegledy ye göre güneybatı Sibirya'ya gelen Kun ve Sarılar, Uzlar'ı daha batıya sürerken, kendileri bir kısım Kıpçaklar ile birleşmiş ve ilk defa Kuman adını almışlardır. Halbuki bu "Kuman" boyadının, anılan bölgenin çok doğusunda küçük bölüntüler halinde başka etnik toplumlar içinde bugün bile bulunması, onların buralara gelmeden önce de varlıklarını göstermez mi? Kuman meselesinde kesin olan husus onların (Kun ve Sarılar?) batıya göçerken yolları üzerinde olan ve otlaklar için pek çoğalmış bulunan Kıpçaklar'dan bir kısmını birlikte alarak, Kırım'ın kuzeyinde uzanan geniş bozkıra gelmiş olmalarıdır. 1050'den sonra Doğu ve Orta Avrupa'da bulunan Kuman ve Kıpçaklar'ın bir boybirliği kurmakla birlikte, tek bir boy halinde kaynaşmadıkları, bu ikisine ait çeşitli unsurların ayrı ayrı görülmesiyle anlaşılmaktadır.

XI. yüzyılın ilk yarısındaki büyük boylar göçü Kimek ulusu üzerinde de kötü tesir bıraktı. Boybirliğinde ağır bir bunalım doğdu ve birlik bozuldu. Öyle anlaşılıyor ki, yüzyılın ortalarına doğru ülke içindeki karışıklar çoğaldı ve zayıflamış bulunan merkezî idareye karşı baş kaldırmalar arttı.

Öte yandan büyük nüfusa sahip Kıpçaklar'ın çevredeki boylar üzerinde hâkimiyet kurmaya girişmesi, ayrıca bunlardan bir kısmının batıya doğru göçe başlaması, Kimek devleti'ni çözmüş olmalıdır. Boybirliğinin dağılış ve merkezî idarenin çöküşü o derecede ani ve kesin olmuştur ki, yüzyılın ikinci yarısında Kimek devlet ve ulusunun adı bile unutulmaya başlamıştır. Onun yerini en kalabalık boy olarak Kıpçaklar aldı. Bu son husus, yurtta kalan Kıpçaklar'ın üstün sayılarıyla belki boybirliği

idaresini ellerine geçirmeleri demek olabilir. Kimek ülkesindeki bütün boylar da bu Kıpçaklar'a bağlanmıştır.

Değerli eseri "Dîvânü Lûgati't-Türk"ü yüzyılın ikinci yarısı ortalarında bitiren Karahanlı ülkesinden Kâşgarlı Mahmûd Beg, Kimekler'den hiç söz etmez. Bu eserde sadece Kimek boybirliğinden olan ve yine Ertiş boyunda yaşayan Yımekler (Yemekler) tanıtılmış ve onların da Kıpçaklar'ın bir "cîl"i (oymağı) olduğu belirtilmiştir. Ancak Kâşgarlı, bu bilgiye hemen şunu da katmıştır: "Bizce onlar Kıfçak'tır, ama Kıfçak Türkler kendilerini ayrı sayarlar." Bu küçük açıklama bazı mühim hususları akla getirmektedir. Kimek boybirliği artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yımekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise kendilerini ayrı belki de üstün saymaktadırlar.

Dağılış:

Kimek ulusu, benzerlerinde olduğu gibi, bir çok Türk boyunun birleşmesinden ortaya çıkmış idi. XI. yüzyılın ortalarında olan dağılma sonunda, bu birliğin boy aranndan bazılarını ya tek başına kalmış veya başka boybirlikleri içine girmiş bulmaktayız.

Birliğin en kalabalık boyu olan Kıpçaklar, batı Sibirya bozkırı ile Hazar Denizi kuzeyinde yayılmışlardı. Bunlardan bir kısım Kumanlar ile birlikte orta Avrupa'ya doğru uzandı. Ve orada yeni bir boybirliği devleti kurdu. Kendi alanlarında kalanlar ise, XV. yüzyılda yeni etnik toplumlar kuruluncaya değin varlıklarını sürdürdüler.

Yımekler'in durumu da Kıpçaklar'ınki gibi oldu. Bir kısmı yerlerinde kalırken, bir kısmı Kıpçaklar yanında Doğu Avrupa'ya geçti.Muhammed Nesevî (1241)'nin verdiği bir haberden Yimekler'in XII. yüzyılda Seyhun boyuna indiklerini ve oralarda Hârizmşâhlar devleti hizmetine girdiklerini öğreniyoruz. Bu devletin bazı askerî seferler ve başarılarında büyük rol oynamışlardır. Hârizmşâh Muhammed'in 1218 seferini anlatan **Minhâc Cûzecânî** de, onun Kanglı başbuğu Kadır Han'ı ardından kovalayarak, kuzeyde tâ Yugur kasabasına değin gittiğini anlatmıştır. Bu Kadır Han, Yımekler'den olup Safaktan-oğlu Tatar Yûsuf'un oğlu idi. Avrupa'ya giden Yımekler'den bir bölüğünü daha sonra XIV. yüzyıl başlarına ait bir haber ile, Altınordu Devleti'ndeki Kıpçaklar arasında buluyoruz.

Birlikten başka bir boy olan Bayandurlar, galiba çok kalabalık ve yaygın değil idiler. Bunlar sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye'ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlar'dan Akkoyunlu soyu XV. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan bir devlet kuracaktır.

Kimek boybirliğinin öteki boylarının dağılıştan sonraki durumu üzerinde şimdilik bilgimiz yoktur. XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başında Ortaasya'da yaşayan Türk boyları ve uruğları arasında Kimek boyadı bulunmamaktaydı.

Ülke:

Kaynaklarımızdan anlaşıldığına göre Kimek ülkesi, Batı Sibirya ovasında ve yaklaşık 48/49-57 K ile 70-85 dereceleri içinde kalan geniş bir bozkır alanı idi.

Bu geniş alanın güneybatı ve güneydoğu köşelerine bakılmazsa çoğu yüksekliği 125-150 m'yi geçmeyen bir bozkırdır. Güneybatıda yüksekliği 1000 m. yüksekli-

ğe varan bır yayla (Bugün Kazak bozkırı) bulunur. Güneydoğu ise, Altay dağlarının 1500 m. yüksekliği geçen etek ve uzantılarıdır. Kimek ülkesinde Ertiş (Irtış) Ob İşim gıb büyük ırmaklar ile daha bır çok küçük akarsular ve göller vardır. Baraba bozkırı ile Çan gölü de bu bölge ıçınde kalır. Ülkenın daha kuzey kesim taygalık ve ormanlık olup, kışın soğuğu fazladır.

Ülkenin asıl merkezini Ertiş'in orta boyu teşkil etmekteydi. Birlikteki boyların nüfusu arttıkça ve bunlar da yayıldıkça sınırlar genişlemiştir. Bu Türk ülkesının sınırlarını belirleyen baz. bılgileri İslâm coğrafyacılarının kuçuk kayıtlarında buluyoruz. Coğrafyacı Muhammed el-Mukaddesî, X. yüzyılda Güneybatı sınırını Seyhun havzasındaki Sabrân ile Şağlcân kasabaları yakınlarından geçtiğini söyler. Bunlardan Savrân (Sabrân), Oğuz (Guz) ve Kımek yurtları sınırına bakan bır kasabadır. Şağlcân ise, Kımek ülkesi sınırında, etrafı sur ile çevrili buyuk ve zengın bır kasabadır. İbn Havkal'ın kayıtlarından da bu sınırın Batıda Ak-Itil ırmağı başlarına uzandığı sanılıyor.

Kaynaklarımızın çeşitli haberlerinden Kımek ülkesının komşularını da öğrenebiliyoruz. Bunlara göre, ülkenın doğusunda Kırgızlar (Kırgız Begliği) vardı. Onların bugünkü Altaylar ile daha doğusunda bulunduklar bılınıyor. Batıda Peçenekler yaşıyordu. Hudûdü'l-Âlem (982) de bu Peçenek yurdunun her halıyle Kımeklerinkine benzediği belirtilmiştir. Peçenekler'in yerini sonradan Oğuzlar (Oğuz Devletı) aldılar.

Güneydoğudaki Tokuz-Oğuzlar ile aralarında bır bozkır (sahrâ) uzanırd. Yine güneyde Kara Ertış yöresınde galiba Oğraklar bu ırmaktaydı. Güneybatı yönündeki alanda ise, Karluklar, Türkmenler ve Oğuzlar yaylamışlardı.

Hudûd'da anlatıldığına göre, Kımek sınırı ile doğudakı Kırgız ülkesi arasında Kımekler'in "**K.n.d-Ortağı**" (Altaylar?) dedikler bır dağ bulunuyordu. Bu dağdan çıkan büyük Res (?) ırmağı Guz ülkesınden akarak, Hazar denizine dökülür (Ilan gısı?). Yine aynı dağdan çıkan Ertuş Irmağı Guz ile Kımek arasında akar ve ... Kımek köyü olan Cûbîn (Çûbîn)'den sonra Atıl (bugünkü Ob mu?) ırmağı'na dökülür. Kocaman ve genış bır akarsudur. Suyu kara ise de, tatlı olup içilir. Adı geçen Atıl ırmağı da Ertuş'un kuzeyinde olup yine o dağdan çıkar. Kımek ülkesinden akar ve Cûbîn'e ulaşır (Sonrası karışıktır). Kımek yurdu ile Cend kenti arasında uzun bir kumluk vardır.

Büyük bılgınımız Ebû Reyhân Beyrûnî (1000) de, Kımek ülkesindeki Mıng-Or Tağı'nda bulunan ve suyu hiç azalmayan bir tatlı su kuyusundan söz ediyor. Bu dağ, anlaşıldığına göre, güneybatı kesiminde Oğuz ülkesi yakınında idi.

Gerdîzî ülkenın iklimının kışın çok soğuk olduğunu ve çok (mızrak boyu) kar düştüğünü anlatır. Bu hususun çoğu düz bır bozkır olan ülkede sert kara iklimin hâkim bulunmasından ileri geldiği bellidir.

Huḍûd'da ülkede tek kentin bulunduğu söylenmiş ise de, yine oradan bunun daha fazla olduğu ortaya çıkıyor. Onun verdiği bılgiye göre, bölgeler ve kentler şunlardır:

İç -Kıpçak Kuzey batıda bır bölgedır. Oradakıler bazı geleneklerınde Oğuzlar'a benzerler.

Kırkız-han (Doğuda ?) başka bır bölgedır. Buradakılerde ise, Kırgız gelenekleri vardır.

Yagsun yasav: (?) Ertüş ile Atıl (Ob?) ırmakları arasında başka bir bölgedir. Halkının geçimi bol ve işi iyidir.

Yımek (iye): (Kuzeyde ?) bir kasabadır. Hakan yazın orada kalır. Burası ile Taraz (Taras) arası, hızlı giden bir atlı için 80 günlük yoldur.

Çubın köyü. Kuzeyde, Ertuş ile Atıl (Ob ?) ın birleştiği yere yakın ve Ertuş kıyısında bir köydür. Yaylak olarak çok kişi toplanır.

Kıpçaklar'a ait başka bır bölgey (Taş Kıpçak ?) de ayrıca pek kısa bır bölümde ele alan Hudud yazar bunların Kımekler'den ayrılmış bır boy (kavm) olduklarını belirten Meilk (=Yabgu ?) diye andığı idarecılerının Kımekler'ce atandığını ve yurtlarının güneyinde Peçenekler'in bulunduğunu anlatır.

Hudûd'dan alınan bu bilgilerde, üçüncü bölgenin adının okunuşu kesin değildır. Dördüncüsü "N.M.Kiye" yi V. Minorsky'nin bir yazı yanlışı olarak kabul edip, "Ymekiye" şeklinde, düzeltmes bence de doğrudur. Biz de buraya öyle aldık.

Kımek ulusunun yayıldığı bu geniş ülkede pek çok boy ve onların bölüntüleri yaşıyordu. Onların yerleri üzerinde aşağıda ayrıca durduğumuz için burada tekrarlamıyoruz.

Kımek yurdunu komşu ülkelere bağlayan yollardan bır kaçını bazı kaynaklar tesbit etmiş ise de, bu kayıtlar pek açık değildir. Açık bır imlâ ile yazılmayan yer adlarının sonraki istinsahlar arasında daha da bozulmasıyla elimizdeki kayıtlar oldukça karışık ve çözulmesi gerekli bır duruma girmiştir. Kımek ülkesi ile Batı Türkıstan arasında uzanan üç ticaret yolunu, İslâm coğrafyacıları ile Gerdîzî'den öğreniyoruz.

Ticaret yollarından biri Taraz (Talas)- Kimek yoludur. Kuzey-Güney yönünde uzanan bu yol boyunu, yer adlarındaki anlaşılmaz imlâdan dolayı, açıklıkla bilemiyoruz.

Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde olan Fârâb- Kimek yolunu Gerdîzî tarif etmiştir. Buna göre yolboyu, sırasıyla Pârâb (Fârâb)– Dîhi Nev (Yengi-kent)'den geçtikten sonra Kımekler'e yönelir. Yolda sırasıyla, bir ırmaktan, Uluğ Mun çölünden, Suvuk ırmağından, bir çölden, K.n.d-Or Tağı'ndan, A.s.s (?) ırmağından geçilir ve Ertuş'le Kimek ülkesine girilirdi. Bu yolboyunda adı geçen Yengi-kent, Aral gölünün doğu yöresinde olup, Oğuz Yabgusu'nun kışlağı idi.

Yine Gerdizî'den üçüncü bir yolu da tanıyoruz. Bu yol batıdan hareketle doğuya Kırgız Yurdu'na uzanırken, Karluk ve Kımek topraklarından geçiyordu.

Boy Düzeni:

Kımek ulusu, kaynakların açıkça anlattığı gıbı, bır boybirliği teşkil ediyordu. Bu kuruluşta onların bır çok boy ve uruktan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak Kimek ulusundakı boy düzenın., butun bölüntülerın adlarını ve sayısını hiç bır kaynakta bulamıyoruz. Hudûd (982)'a göre, Kimek ülkesi on bir (bır de Hakan bölgesi varsa, on ıkı) bolge (II)'den kurulmuş idi. Bunların her biri ulusu meydana getiren

boylara ait ise, düzende o sayıda büyük boy bulunuyor demek olmalıdır. Halbuki Gerdizî (1050), muhakkak daha eski bir kaynaktan aktardığı Kimek destânında yedi boyun adını vermiştir. Bu iki kaydı birleştirirsek, Kimek boybirliğinin başlangıçta yedi boy ile kurulduğunu, sonraki katılmalar ile bunun on ikiye çıktığını düşünebiliriz.

Gerdizî'nin aktardığı destân'a bakılırsa, hepsi kişi adı (eponym) kökünden olan boyadları şöyledir:

❶ İmi-Eymi-İmey (okunuşu açıklıkla belli değil)

❷ İmek-Emek (Yımek)

❸ Tatar

❹ Balandur (Bayandur)

❺ Khıfçak (Kıpçak)

❻ Lankaz-Lanıkaz (Minorsky'ye göre: Nılkaz)

❼ Aclad (?)

Bu destânda Kimekler, Tatarlar'dan ayrılmış bir bölüntü olarak gösteriliyor. Öte yandan da bu ikinci boy Kımek boy düzeni içinde (3.) sayılıyor. Belki Tatarlar'dan bir soy, öne geçerek bir çok boydan oluşan bu boybirliğini kurmuştur.

Uzun süre birlik içinde kalan Kıpçaklar, sonraları Batı Sibirya'dan Orta Avrupa'ya uzanan pek geniş bozkırların hâkimi olmuşlardır. Onların Kuman'lar ile ayrı bir boybirliği devleti de kurduklarını biliyoruz. Altınordu öncesi ve sonrası etnik kuruluşların içinde bu boyun büyük yeri vardır.

Haklarında az bilgimiz olan Yımekler'i Kâşgarlı Mahmûd Beg tanıyordu. Birlik dağıldıktan sonra bir kısmı Seyhun boyuna inmişler, bir kısmı da Altınordu'daki Kıpçaklar içinde görülmüşlerdir.

Bayandurlar (Balandur) da bu ilk devirleri süresince az tanıdığımız bir boydur. Bu boyad biçiminde yapılmış Kumandur, Mongodur gibi başka boyadlar da biliyoruz. O bakımdan kökü "Bayan" olabilir. Oğuzlar'a komşu bulunduklarından dağılma sırasında onlara katılmış ardır. Bayandurlar'ın Oğuz içindeki ikinci devre tarihi üzerinde oldukça bilgimiz vardır. Onları, Doğu Anadolu'da kaleme alınmış "Dedem Korkut Kitabı"ndaki hikâyelerde de buluyoruz. Batı Anadolu'da görülen Bayındır yeradı (İzmir'in güneydoğu yakınında) da bu boydan gelmiş olmalıdır.

Tatarlar hakkında da fazla bilgimiz yoktur. Kimek destânına göre ulusun içinden çıktığı ası boy bu idi. Bunun adı Tokuz Tatar ve Otuz-Tatar olarak Kök-Türk yazıtlarında geçer. Kâşgarlı da bu boydan kısaca söz eder.

Ulustaki adını bildiğimiz boylardan üçü olan İmi, Lankaz ve Aclad hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Bunların adlarının okunuşu bile kesin değildir.

Birlik boylarının ülke içindeki dağılış ve yerleşme yerleri kesinlikle bilinmemekle birlikte, elimizdeki bazı kayıtlar bunu tahmine imkân veriyor. Kimek ülkesinin kuzeybatı kesiminde Kıpçaklar yayılmışlardı. Onların birçok Türk boyunda olduğu gibi, İç-Kıpçak ve Taş Kıpçak şeklinde ayrıldığını Hudûd'daki bilgilerden tahmin

ediyoruz. Kıpçaklar'ın güneyinde ve Ertiş'in sol (batı) kıyısı boyunca Yımekler yerleşmişlerdi. Bunların da güneyinde ve Oğuzlar'a komşu kesimde Bayandurlar vardı. Öteki boylardan İmi'nin Kıpçaklar'ın doğusunda ve Tatarlar'ın Yımekler'in doğusunda bulunduklarını sanıyorum. Adları bile doğru okunamayan son iki boyun, Lankaz ve Aclad'ın ise en doğuda kaldıkları, bunların eski kaynaklarca hemen hiç tanınmamalarından anlaşılıyor.

Kimek boybirliğine sonradan hangi boyların katılmış olabileceğini açıkça bilemiyoruz. Bununla birlikte Kimek ülkesindeki üç bölgeden birinin adı olan "Kırkızhan" gözönüne alınırsa, birliğe bir Kırgız boyunun da katılmış bulunduğu anlaşılıyor. Oğuzlar'a komşu bölgede yaşayan ve sonraları Kıpçaklar ile birlikte bulunduğu görülen Kangılı boyu da bu birliğe katılmış olabilir. Nitekim yurtları Kıpçaklar'ınkine pek yakın idi. Yine bir bölge adı olarak bilinen **Y. Gsunyasav'ın** aslında bir boy olması çok mümkündür. Burası ülkenin orta kuzey yöresinde ve Ertiş ile Atıl (Ob?) ırmakları arasında bulunuyordu.

Prof. Togan, Başkurtlar'ı da Kimek birliğinden bir boy saymaktadır. Ancak onun bölge olarak gösterdiği, Hudûd'da geçen Yagsun Yasu (Y. gsun-Yasav)'nun İtil ile Ertiş arasında yaşayan Başkurtlar'dan başkası olmadığı hususu, sadece kendisinin bir yorumudur. O eserde bunu belli edecek açık veya kapalı hiç bir ifade yoktur ve itham ettiği Minorsky de metni karıştırmamıştır. Yine onun "DLT (Dıvanü Lûgati't-Türk)'de de Başkurd ve Kimekler'in adı beraber zikredilmiştir" sözü de belge olamaz. Çünkü yukarıda belirtildiği üzere, Divân'da Kımek adı zaten geçmez. Bununla birlikte, İbn Fadlan (929) kuzeye İtil Bulgarları'na giderken, Câm (Çim) ırmağını geçince Başkurt karakollarını görmüştü. Burasının Kıpçaklar'a çok yakın bulunması gözönüne alınarak Başkurtlar'ın birliğe katılmış olması ihtimali üzerinde durulmalıdır.

Kımek boybirliğinde zamanla Türkleşip giden Mogul kabileleri bulunduğu da Rus tarihçilerince ileri sürülmüştür. Ancak bu husus, elimizdeki boyadlarının karıştırılmasından ve hattâ ters yorumlanmasından ileri geldiği için, üzerinde bile durmaya değmez. Yine bu konuda Prof. Togan'ın, Oğuzlar'ın doğudaki kalıntısı kabul edilmesi gereken Bayaut (Bayat)lar'ın Moğullar arasında Mogul ve Kımekler arasında Türk sayılmaları durumu da varit değildir. Çünkü, tartışılabilecek Bayat-Bayaut aynılığı bir kenara, Kimek ulusunda bu adı taşıyan bir boy bulunmamaktadır. O belki Bayandurlar'ı, bunlar ile karıştırmış olacaktır.

Devlet Yapısı:

Kimekler'in VIII. yüzyılın ortalarında, Doğu Kök-Türk ve Türgiş devletlerinin tarih sahnesinden çekilmeleri üzerine bağımsızlıklarını ilân eden öteki Türk boyları gibi, bir devlet kurduklarını biliyoruz. Ancak bu devlet ne nitelikte idi? Çünkü Türk ilk çağı boyunca Türkler de iki türde devlet görülmüştür.

Bunlardan ilk derecesi bir iki boydan kurulan "Boy begliği", ötekisi büyük boylar birliğiyle oluşan "Hakanlı devlet" yüksekliğinde idi. Bu ikincisi, pek çok büyük boyun katılmasıyla geniş bir alana hükmeden ve idaresi aristokrat nitelikte tek bir soya dayalı devlettir. Devlet özelliği bakımından daha köklü, daha geniş teşkilâtlı ve daha büyüktür.

Kaynaklarımızdan Ali el-Mes'ûdî "Murûc" (943) ile "Tenbîh" (956) adlı eserlerinde, onlardan "Kımek Yabguluğu" olarak söz etmiştir. Aynı yuzyılda ve bu devlete daha yakın yerde yazılmış "Hudûd" (982)'da Kımek hukumdarının unvanı "Hakan" olarak verilmiştir. Gerdîzî (1050) ise, herhalde eski bir kaynaktan alarak başbuglarına "Baygu (Yabgu)" unvanını veriyor. Bu kayıtlara bakılırsa, ister Yabgu ister Hakan olsun, ikisi de Kımekler'in Hakanlı devlet duzenine sahip bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Nitekim Bayandur boyunun da bu tür teşkilâtı benimsemiş olduğu, onların Oğuz ulusu içinde bulundukları sırada tesbit edilmiş "Dedem Korkut Kitabı"ndaki belirtilerden anlaşılıyor.

O halde kısaca toparlarsak, Kımek devlet yapısı Hakanlı derecesindedir. Bir çok buyuk boyun birliğinden kurulmuştur. Devlet idaresi aristokrat nitelikte ve Hakan soyu elindedir. Bu buyük devlet göçerevli hayvan besleyici boyların iktisadını ve hukukunu ön plânda tutar. Bolgelerde Hakan soyundan kişiler veya birlig oluşturan boyların beğleri hâkimdir.

Kımek Devleti'nin devlet teşkilatını bize kısaca Hudûd tanıtıyor. Verdiği bilgiye göre, ulkenin başında "Hakan" unvanlı bir hukumdar bulunuyordu. Onun idaresi altındaki ulke on bir (belki kendisininki ile on iki) İl'e ayrılmıştır. Her il kendi hakimi idare etmesiyle illerde on bir "âmil" vardır. Bu orun idarecinin kendi soyuna mahsustur. Yeri çocuklarına verâset yoluyla verilir. Her ilinde kendi içinde boy ve uruğ ara ayrılmış bulunacağı da duşunulebilir.

Kaynaklarda geçen bazı unvanlardan Kımek Devleti'nin ust orunları hakkında bilgi edinebiliyoruz. Bu unvanları zaten ilk ortaçağdaki Turk devletlerinde de bulmaktayız. Unvânların başında "Hakan" geliyor. Eski ve asıl şekli "Kağan" olan bu unvân, bağımsız devlet başkanına verilirdi. Hakan'ın saraydaki eşi olan kadın "Hatun" ilkçağdan beri butün Türk devletlerinde kullanılmıştır. "Yabgu" (Kımek destânı vb.) ve "Şad" (Kımek destânı) unvanları, oldukça eski bir geçmişin eseri olarak, Hakan'ın yakınlarına, kendi idaresindeki ulkenin bir bolumunu idare etmek üzere verdiği bir vazife unvanı idi. Ancak bunlar yer ve zamana göre biri önde öteki arkada tutulmuştur. Yuksek seviyedeki başka bir unvân da "Tutug" (bir okuyuşa göre Totok)'dur (Kımek destânı ve Mucmelu't Tevârih). Bu bir bolgenin askerî-mulkî idarecisine verilirdi.

Kültür :

Kımekler, gerek kaynaklarındaki bilgilerden ve gerek gunumuze kalan dil kalıntılarından açıkça anlaşıldığı uzere, Turk dili ile konuşuyorlardı. Elimizdeki dil kalıntıları dikkatle incelenince, Kımek ulkesinde iki ağız bulunduğu da ortaya çıkıyor. Ulke nufusunun buyuk kısmı, komşu Oğuzlar ile birlikte Ana-Turkçe (Y-Turkçesi) konuşmaktaydı. En kuzey batıda bulunan bir kısım Kıpçaklar ile bir kısım Yimekler ise, Bulgar Turçesi (S-Türkçesi) tesirinde bir ağıza sahip idiler.

İlk çağ boyunca bütün Türk devlet ve boylarında olduğu gibi, Kimekler'de de Kamlık (Şamanizm) dini hâkim bulunuyordu. Onların Gök'e (Tanrı'ya) taptıkları, Atalar ruhu'na ve Ateş'e de büyük saygı gösterdikleri biliniyor. Kımekler'de "Su kültü" bulunduğu Gerdizî'nin aktardığı Kımek destânından ortaya çıkıyor. Orada belirtildiği uzre, onlar Ertiş ırmağı'nı ulu Tanrısı sayarlarmış. İshak ibn el-Huseyin (XI. yy)'in yazdığına gore de Kımekler ölen kişilerin cesetlerini yakarlar ve buyük akarsulara (Ertiş ırmağına) dökerlermiş. Unlu Arap gezgini, Ebû Dulaf (Mis'ar b. Muhalhil, 941) Kımekler'de bir Yada- taşı bulunduğunu haber veriyor.

Kımek ocakları (âile)'nda ataerkil hâkimiyet vardı. Bu, ilk çağdan gelen butun Türk boylarında böyledir.

Onlarda hayat tarzlarından başlıca ikisinin hâkim bulunduğu anlaşılıyor. Nufusun buyuk çogunluğu göçerevli bir hayat tarzı surdururdu. Kuzey kesimindeki ormanlık yerlerde yaşayan Kımekler, oldukça oturak bir yaşayışa sahip idiler. Sayıca çok az olan bu oturaklar daha çok avcılık ile geçinirlerdi. Bu oturaklar dışındakiler, hayvan besleyiciliği (çobanlık) ile meşgul olurlar, geçimlerini bunların urunleriyle sağlarlardı. O halde Kımek Devleti'nin asıl iktisadı bu hayvan besleyiciliğine ve onlardan alınmış maddelere dayanmaktaydı.

Geçimin bir yolunun avcılık olduğunu belirtmiştim. Kımekler samur (semmûr) kakım ve sincap gibi kurklu hayvanları avlarlardı. Onların kışın karlı gunlerinde kurk hayvanı avına çıktıklarını Mervezî anlatır. Avcılık oturak Kımekler'de asıl geçim, göçerevlilerde ise yardımcı meşguliyet olarak kabul edilmişti. Asıl geçimleri hayvan besleyiciliği olan bu kalabalık toplum buyuk sayıda hayvan beslerler ve onların her turlu urunlerine dayalı bir iktisat hayatı yaşarlardı. Ocakların butun servetlerini buyuk hayvan suruleri teşkil ederdi. Besledikleri ve urettikleri hayvanların başında at, sığır ve koyun gelirdi. Gerdîzî'nin anlattığına gore Ertiş ırmağının yukarı boyunda binlerce vahşi at bulunuyordu. Kımekler, kementler ile bu atlardan yakalar ve ehlileştirirlerdi. Yine bu kaynağımız onlarda deve bulunmadığını, getirilse bile çok yaşamadığını belirtir.

Göçerevli Kımekler'in besledikleri buyuk sayıdaki hayvanları kışın kendi sert iklimlerinde korumaları çok guç olurdu. Oğuzlar ile iyi anlaştıkları yıllarda kış şiddetli olunca hayvan surulerini alır, onların tarafına geçerlerdi. Sert-soğuklarda binekleri götürdukleri bir bölge Oğuz yurduna yakın Ak tag (Ök tag) idi.

Göçerevli Kımekler, hayvan besleyicisi olmaları dolayısıyla yılı yaylak ve kışlak denilen belli iki yöre arasında yarı göçebe geçirirlerdi. Yazın yaylakta otlaklarda, sulak yerlerde ve çayırlarda dolaşırlardı. Bu hayat tarzının bir gereği olarak buyuk çadırlar altında barınırlardı. Keçeden yapılmış buyük otaglardan kuçuk çadırlara kadar değişik barınaklar vardı. Kışın karlı gunlerin soğuktan korunabilen vadi ve su kenarlarındaki kışlaklarında geçirirlerdi. Orada toprak altında ağaçtan su hazneleri yapmışlardı. Soğugun şiddetlendiği gunlerde sular donunca, kendileri ve hayvanlar bunlardan yararlanırdı.

Hudûd yazarı, Kımekler ile Kırgızlar'da giyimin tamamen aynı olduğunu belirtir. Bu tarz giyimin, zaten göçerevli yaşayışın gerektirdiği hususlara uygun birimlerden oluştuğuna gore, eş olması çok tabiidir. Karda Kımekler'in kayak kullandıkları da belirtilir.

Kâşgarlı Mahmûd Beg "Kemek (tek fethayla)" adı verilen bir dokumayı tanıtıyor. Pamuktan yapılmış nakışlı ve çubuklu olan bu dokumayla kışlık elbise dikilirmiş. Kıpçaklar da bundan yağmurluk yaparlarmış. Bu ad Kımekler'e özgü bir tur dokuma olarak aslında "Kımekler" de olabilir. Dokumanın kendi belki öncelerı yunden

iken XI. yüzyılda artık pamuktan yapılır olabilir. Kimek ulusundan Kıpçaklar'ın bunu kullandıklarının belirtilmesi de ayrı bir belge sayılabilir.

Kimekler'in yiyeceklerinin başında hayvanlardan elde ettikleri besinler gelirdi. Bol miktarda koyun, sığır ve at eti yerler, sütlerini de içerlerdi. Yaylakta semirtilmiş hayvanların eti ve sütü en iyi gıdadır. Etler kurutulup saklanarak kışın da yenirdi. Bu et kurutma usulü, bugün bizde de yapılan "pastırma" biçiminde olmalıdır. İçecekleri arasında süt ve bundan yapılmış olan besinler vardı. Kimekler, at sütü de içerler ve bundan hazırladıkları mayalı içkiye de "kımız" derlerdi. Kımız, besin değeri yüksek bir içkidir.

Kimekler'in başta komşuları olmak üzere, birçok millet ile alış-veriş yaptıkları anlaşılıyor. Çevre ülkeler ile canlı hayvan ve ürünleri (et, deri, yapağı, halı, dokuma vb.) üzerine ticaret yapılırdı. Ayrıca avladıkları kürklü hayvanların postlarını da ihraç ederlerdi. Bunlara karşılık dışarıdan başka ihtiyaç maddeleri alırlardı. Ticarette para'dan çok, değiş-tokuş'un esas alındığı düşünülebilir. İslâm tüccarlarının Oğuz, Kimek ve Kırgız illeri gibi ana yollar dışında kalmış olan Türk yurtlarında toplu halde çetin yollarda aylarca dolaşarak ticaret yaptıklarını, pazar açtıklarını biliyoruz. İslâm coğrafyacılarının haber kaynağı olan bu tacirlerin güvenlik içinde dolaşmaları da ayrıca dikkate değer bir husustur. Gerdizî ile Mervezî, Kimek ülkesinde tuz bulunmadığını, bunu dışarıdan temin ettiklerini belirtirler. Bu madde onlar için o derecede değerli idi ki, samur kürk ile değiştirmeye razı oluyorlardı.

II. Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri

Akdes Nimet KURAT

Giriş

Kavimler muhaceretinden önce (M.S. IV. yüzyıl ortalarına kadar) Türk tarihinin en eski çağları, tıpkı Grek, Lâtin, Kelt, German ve Slav kavimlerinindeki gibi, henüz esaslı bir şekilde aydınlatılamamıştır. Şu cihet muhakkaktır ki, Türk kavimleri devlet kuran mükemmel teşkilâtı olan, yapıcı ve yaratıcı bir unsur olarak dünya tarihinde çok erkenden kendilerini göstermişlerdir. Arkeologya, filologya ve etnologya araştırmaları, yazısız ve yazılı tarihî an'anelerle içtimaî teşkilât üzerindeki tedkikler ve nihayet az da olsa tarih kaynakları, gün geçtikçe bu ciheti müsbet bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Objektif bir gözle Türk kavimlerinin tarihleri araştırılarak ve her devrin kendi hususiyetleri, coğrafî ve ekonomik şartları, komşularının vaziyetleri bir araya getirilerek mütalâa edilirse, Türk ilinde geçmişlerde cereyan eden vak'alar netice itibariyle Türk milletinin her itibarla büyük bir millet olduğunu göstermek için esaslı bir delil teşkil etmektedir. Her insan birliğinin en yüksek içtimaî müessesesi devlettir. her fert ve cemiyet şuurlu varlığını devlete borçludur. Devletin yaşaması için kanunlara ve ailede disipline, bu varlığı müdafaa ve idame için mükemmel bir askerî teşkilâta ihtiyaç vardır. Türk kavimleri tarih sahnesine çıkalı hem devlet teşkilâtı hem disiplinli hayat ve askerî teşkilât bakımından en yüksek mertebeye ulaştıklarını daima göstere gelmişlerdir. Tarihî şartların icabı olarak Türk kavimlerinin bir kısmı göçebe olmakla beraber, ziraatla meşgul olarak köyde ve ticaret ve sanatla uğraşarak şehirlerde yaşayan Türk zümrelerine de çok erkenden tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan Türkler'in eski çağlarını yalnız "göçebe bir zümre" telâkki etmek doğru değildir. Eski Türkeli'nin büyük bir sahası bozkır olması itibariyle bura ahalisinin mühim bir kısmı tabiî şartlara uyarak göçebe hayatı geçirmek mecburiyetinde kalmıştır. Türkler'in kurdukları gerek "göçebe" ve gerek

"oturak" devletlerin, kuvvetli şahsiyetler ve mükemmel teşkilat sayesinde büyük faaliyetler gösterdiği yerine ve sırasına göre hayatın her sahasında gayet verimli işler icra ettiğini görüyoruz. Büyük askerî devletler vücuda getirdiği gibi ticaret iktisat ve kültür merkezleri yaratan gayet mühim Türk devletlerini veya zümrelerin tarih kaydetmektedir. Bu cihetle de Türkeli'nin tarihi çok taraflı ve çok **müsmir** bir inkişaf göstermektedir. Tarihimizin son yüzyıllarındaki duraklama ve gerileme se dünya tarihinin gidişatıyle sıkı bir şekilde bağlı olduğu gibi "Türk millî karekterine" nüfuz etmeye çalışan bazı muzır cereyan ve unsurların da bunda büyük pay olmuştur. Fakat yaşamak ve hareket göstermek kabiliyetini binlerce yıllık tarihi ile ispat etmiş olan Türk illeri ve boylarının tekrar eski şan ve şöhretine ve şerefine lâyık bir şekilde kendini göstereceğinde şüphe yoktur. Burada, ancak ana hatların tesbitle iktifa edeceğimiz "Türkili tarihi" bile bize Türk kavimlerinin Türkistan, Sibir İran, Kafkas ve Anadolu, Balkanlar ve bilhassa Şarkî Avrupa'daki (İdil, Kama, Don boyları ve Karadeniz'in şimali) tarihî faaliyetlerinin ehemmiyetini göstermekle kalmayıp, Türkler'in bu ülkelerin hayatında işgal ettikleri ve edecekleri mevki hakkında bir fikir vermektedir.

Doğu Avrupa'daki En Eski Türk Kavimleri:

1- İskitler, Sarmatlar, Roksolan ve Yazığlar :

Çin kaynaklarına istinaden tarihin eski Türk devleti olarak M.Ö. XIII. yüzyılda mevcut olan "Hiyung-nu"lar yani "Türk-Hun"lar kabul edilmekle beraber bazı Türk zümrelerinin, Türk'ün ana yurdu sayılan Altay-Hazar-Yayık sahasından, muhtelif âmillerin tesiriyle miladdan çok yüzyıllar önce doğu, güney ve batı istikametlerinde yayıldıkları kuvvetle muhtemeldir. Bu kabilden Doğu Avrupa'nın cenup sahasının da çok erkenden bazı Türk zümreler tarafından işgal edildiğini gösteren emareler mevcuttur. Ezcümle "ana vatanları" Pripet-Vistül arası olduğu kabul edilen Slâvlar'ın en eski dillerinde rastlanılan bazı Türkçe sözler bu faraziyeyi kuvvetlendiriyor. Meselâ "koza" (keçi), "byku" (boğa), "volu" (ulak, öküz), "tvarogu" (peynir) ve "koni" (at,kulun) eski Slâvcaya Türkler'den alınmıştır, bunun içindir ki bazı âlimler Slâvların ehli hayvan beslemeyi ilk olarak Türkler'den öğrendiklerini iddia ederler. Diğer taraftan "mleko", "skotu" ve "nuta" sözlerinin eski Slâvcaya Germanlar'dan alındığı ileri sürülüyor. Bazı tarih, dil ve arkeologya âlimleri Slâvlar'ın eski çağlarda ya Türk veya German hâkimiyetinde bulunduklarını kabul ediyorlar. M.Ö. ki devir için, bunun bir hakikat olarak kabulde şüphe götürmez delilier olmakla beraber, doğruluğunu cerhedecek esaslı deliller de yoktur. Bilakis tarihin sonraki cereyanı bunu takviye edici mahiyettedir. Ezcümle mühim bir kısmı Türk kabilelerinden teşekkül ettiği anlaşılan İskitler (Sakalar)in M.Ö. V-V yüzyıllarında orta **Dnepr** ve **Dnestr** sahasındaki bazı Slâv zümrelerin hâkimiyetleri altında bulundukları uzak bir ihtimal sayılamaz. Diğer taraftan miladın birinci asırlarına doğru Vistül havzasındaki Slâvlar'ın Germanlar'ın tesir ve nüfuzunda bulundukları iddia edilmektedir. Bunun gibi, İskitler'den sonra (M.Ö. IV- yüzyıl) Karadeniz'in şimalindeki Bozkırların efendileri olan Sarmatlar'ın, hiç olmazsa bir kısmı Türk'tüler; bunların orta Dnepr ve Karpatlar'a kadar uzanan sahayı ellerinde bulundurduklarına göre, Slâv kabilelerinden bazılarının Türk tesirine maruz kalmış olduğuna hükmedilmektedir. Sarmatlar'ın bir parçasını teşkil eden Roksolan (Roks-alan) ve hele Yazığlar'ın, Türklüğü kuvvetle hatıra gelmektedir. M.S. I-II. yüzyıllarda bu zümrelerin Don ile aşağı Tuna boyunda kaldıkları malûmdur. Onların da kuzeybatıda türlü Slâv zümrelerine şu veya bu şekilde tesir yaptıkları imkân dahilindedir. M.S. 180 tarihlerine doğru Got'lar aşağı Vistül sahasından hareketle Karadeniz'in şimaline gelerek burada yerleşiyorlar ve IV. yüzyılın üçüncü rub'una kadar kalıyorlar. Bu defa Slâvlar'ın büyük bir kısmı German nufûz ve tesiri altında kalmıştır. Görülüyorki Doğu Avrupa'nın tarihi M.Ö. III. yüzyıldan beri mütemadiyen Orta Asya'dan gelen kavimler için hareket, faaliyet ve bilhassa Slâv kavimlerine karşı hâkimiyet ve tesir sahası olduğu gibi, aynı zamanda, buraya muhtelif fasıllarla German zümreleri de müdahale etmişlerdir. Türk-Germen münasebetlerinin M.Ö. birkaç yüz yıl önce başladığı anlaşılmaktadır.

2- Hunlar ve Attilâ

375 de başlanan büyük kavimler muhaceretinin dünya ve bilhassa Avrupa tarihinde büyük bir önemi vardır. Roma İmparatorluğunun yıkılışında, bugünkü Avrupa'nın etnik ve siyasî teşekkülünde Kavimler Muhacereti doğrudan doğruya âmil olmakla, Avrupa tarihinin dönüm noktası ve yeni bir devrin (Orta Zamanlar) başlangıcı sayılmaktadır. M.S. 100-374 tarihlerinde Yayık, Kama, Hazar denizi sahasında kalmış olan Batı Hunları'nın İdil'i geçerek garp istikametinde ilerlemeleriyle bilhassa German olmak üzere, muhtelif kavimlerin umumî bir harekete geçmeleri gibi muazzam bir "muhaceret" başlamıştır. 375 tarihinde Hunlar önce Kuban boyunda yaşayan Alanlar'a saldırdılar ve onları batıya doğru takibe başladılar; sonra sıra Don ile **Dnestr** (Turla) arasında yaşayan Ostrogotlar'a geldi; Hunlar bunları da yendiler; bir kısmını tabiiyetlerine aldılar, bir kısmını batıya ittiler. Bundan sonra Vizigotlar da şiddetli Hun baskısına dayanamayarak Dnestr-Tuna sahasını bırakıp Bizans İmparatorluğu hudutlarına girdiler. Alanlar Orta Avrupa'ya doğru ilerlerken, Ostrogotlar'ın bir kısmı Panonya'da yerleştiler. IV. yüzyılın sonunda İdil-Kafkas-Don Tisa sahası kâmilen Hunlar'ın eline geçti. Bu kavmin başına 434 de Bleda ve Attilâ kardeşler geçtikten sonra, Hunlar'ın en yüksek devri başlamaktadır; daha doğrusu dâhî bir kumandan ve büyük bir devlet adamı olan Attilâ'nın 445 de tek başına Hunlar'ın idaresini ele aldıktan sonra Büyük Hun Hakanlığı kurulmuştur. Hakanlık İdil'den Ren'e, Kafkaslar'dan Alpler'e kadar uzanmakta idi. Türk-Hunlar hâkim zümre olmak üzere, muhtelif German kavimlerinden başka (Gotlar, **Heruller**, Gepidler), bir çok Slâv ve doğudaki bazı Fin kavimleri bu imparatorluğun ahalısini teşkil ediyordu. Slâv zümrelerinin "teşkilâtlanmağa" başlamaları, kuvvetli bir ihtimale göre, Hun tesiri ve hâkimiyetiyle mümkün olmuştur. Attila 451 de Katalaun (Şampanya) kırlarında Batı Roma İmparatorluğu ve müttefikleri (Alanlar, Vizigotlar) kuvvetlerine neticesiz kalan büyük meydan muharebesinden iki yıl sonra yani 453'te ölünce Hun Hakanlığı da parçalanmıştır. Attilâ Etzel adı altında "iyi bir kıral" sıfatıyla German halk edebiyatının şaheserlerinden biri ve en eskisi olan, "Nibelungenlied"e girmiştir; o burada Kriemhild'in ikinci kocası olarak gösteriliyor ve kendisine Dietrich von Bern ve Hildebrand gibi kahramanlar refakat ediyorlar. Atilla'nın kurduğu hakanlık sayesinde, Doğu ve Orta Avrupa'nın muhtelif ırk ve cinsten olan kavimleri hâkim Türk-Hun unsurunun kuvvetli ve askerî teşkilâtı altında bir arada yaşamak ve faaliyette bulunmak imkânını bulmuşlardır. Hunlar'ın ayni zamanlarda faaliyette bulunan Vizigotlar ve Anglo-Saksonlar'dan fazla "barbar" olmadıklarını ayrıca izah etmek fuzulîdir.

3- Avarlar

Hunlar'ın esas kısmı Atillâ'nın ölümünden sonra (453) Don boyuna çekilmişler di. Bunların bir kısmı Bulgar adıyle malûmdur. Bulgarlar'ın iki zümreden teşekkül ettikleri, bir kısmının Don-İdil sahasında, diğerinin Don Dnepr mıntıkasında kaldıkları anlaşılıyor. Fakat Ural ve Yayık taraflarından gelen yeni bir Türk hareketi Bulgarlar'ın bir kısmını batı istikametinde sürüklemeğe başlamıştır. Bu defa Ural'ın güneyinden Sabirler, Yayık cihetinden de Avarlar gelmişlerdi. Bilhassa Avar hareketi çok kuvvetli idi. Bu Türk kavmi Orta Asya'da Juan-juan adıyle tanınıyor ve Batı Türk devleti (Gök-Türk) hey'etine giriyordu. Bu devlet içinde baş gösteren mücadeleler neticesinde Avarlar (Juan-juanlar) VI. yüzyılın ortalarına doğru (552 de) Karadeniz'in şimaline gelmişlerdir. Bulgarlar'ın batı kısmı onların hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldılar. Avarlar Orta Dnepr, Dnestr ve Karpat sahasını işgal ettikten sonra, buradaki Slâv kabilelerinden bazılarını da tâbiiyetlerine almışlardı. Bir müddet sonra Pannonya'da yerleşen Langobardlar'la Avarlar arasında Dakya'da (bugünkü Romanya) bulunan Gepidler'e karşı bir anlaşma olmuş; bunu Avarlar'ın Gepidler'i yenerek Dakya'ya girmeleri takip etmişti; bir müddet sonra Avar tazyiki altında Langobartlar, Pannonya'yı bırakarak şimalî İtalya'yı işgal etmek mecburiyetinde kaldılar. Avarlar Orta Avrupa'nın en kuvvetli bir kavmi olmak sıfatıyle 568 tarihinden beri Orta Avrupa ve Balkan tarihinde gayet mühim bir yer tutmuşlardır. Balkanlar'da ilk Slâv unsurlarının esaslı bir şekilde yerleşmelerinin Avarlar tarafından alınan tedbirlerin bir neticesi olduğu malûmdur. Bu Türk kavminin güney ve doğu Slavlar'ını uzun bir zaman hâkimiyetleri altında bulundurduklarını ve birçok Slav kabilelerinin Avarlar tarafından müthiş hezimete uğradıklarını gösteren emareler mevcuttur. Ant adıyle tanınan ve askerî teşkilâtının nizamı bakımından ilk Slav kavmi olan bu zümrenin, Avarlar sayesinde bu mertebeye yükselmiş olmaları da uzak bir ihtimal sayılamaz. Avarlar'ın en kuvvetli devirleri VII. Yüzyılın başına aittir. 626 da onlar Bizans İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul'u bile muhasara etmişlerdi. Ayni yüzyılın ortalarına doğru Dnestr boyundaki Bulgar Türkleri'nin kuvvetlenmeleri neticesinde Avarlar zayıf düştüler ve nihayet Büyük Karl tarafından, 796 da bunların varlıklarına nihayet verilmiş; Avarlar yerli ahali ile karışmış gitmiştir. Avarlar'ın Avrupa'daki iki yüzyıldan fazla süren hâkimiyeti Avrupa tarihi bakımından bir kaç cihetle mühimdir: evvelâ, ilk defa olmak üzere Slav kavimleri Türk hâkimiyetinde uzun bir zaman yaşamışlar, Türk devlet ve askeri teşkilâtının tesiriyle bunlar "kabile", hayatı basamağından devlet teşkilâtı basamağına çıkmak imkânını bulmuşlardır. Saniyen Türkler'de muhtelif German (Frank) zümreleri arasında karışma artmıştır; bu münasebet, ekseriyetle karşılıklı mücadeleden ibaret olmakla beraber, her iki kavim komşu olmak sıfatiyle herhangi bir şekilde **modus vivendi** bulmak mecburiyetinde idiler.

4- Hazar Kağanlığı

Şarkî Avrupa'da ilk muntazam devlet kuran kavim Hazarlar'dır. Hazarlar, Orta Asya'da halis bir Türk kavmi idiler. Hun Hakanlığı'na tâbi olan Hazarlar'ın, Attilâ'nın ölümü sırasında Aşağı İdil boyunda yaşadıkları anlaşılıyor; onların buraya ne zaman geldikleri katiyetle tesbit edilemiyor, Hazarlar'la Suvarlar'ın birbirine çok yakın bir zümre olduğu zannedilmektedir; Suvarlar'ın M.S. I. yüzyılda Kama-İdil mansaplarında bulunduklarını gösteren bazı deliller olduğuna göre, Hazarlar'ın da İdil bo-

yunun en eski ahalisinden biri olduğu muhakkak gibi görülmektedir. Hazarlar'ın müstakil bir siyâsî varlık olarak meydana çıkmaları, Sabir Türkleri'nin inkırazından sonra, yani VI. yüzyılın ortalarından biraz sonraki bir zamana aittir.

Hazarlar'ın işgal ettikleri saha geopolitik bakımdan çok mühimdir. Burası: İdil Yayık, Kuban ve Don (Ten) gibi, dört büyük nehrin mansabında, Çin-Türkistan-Karadeniz-Bizans Önasya-İran-Harzem-Suriye Mezopotamya-Kafkas-Şarkî Avrupa- Hazar-Skandinavya yollarının birleştiği bir saha idi. Hazar memleketine Kama ve Orta İdil havzasından her nevi hububat, kıymetli kürkler, bal ve balmumu kereste, Yayık boyunca cenubî Ural'dan muhtelif madenler, Çin ve Türkistan'dan ipek ve pamuklu dokuma, İran ve Bizans'tan endüstri (sanayi) mamulâtı, Slav ve Skandinavya memleketlerinden muhtelif eşya ve esir gelmekte idi. Büyük kara ve nehir-deniz ticaret yollarının geçtiği bir yerde oturan Hazarlar erkenden yerleşik bir kavim oldukları gibi, devletin esas iktisadî bünyesi ticarete istinat etmeğe başlamıştır. Az bir zaman içinde türlü büyük ticaret merkezleri -şehirler- kurulmuştur; meselâ İdil nehrinin mansabındaki İtil, Şimalî Kafkasya'daki Semender ve Derbent, Yayık nehri mansabındaki (?) Saksin, Kuban mansabındaki Tamatarhan, Don boyundaki Sarkel (Ak-şehir) kalesi, adları malûm belli başlı Hazar şehirleridir; bunlardan başka diğer büyük ve küçük şehirler olduğu da zannedilmektedir. Şehir hayatı süren yani yüksek bir maddî ve manevî medeniyete sahip, ticaretle meşgul ve aynı zamanda ziraatı da ihmal etmeyen, yani toprağa bağlı bir Türk kavmi, en geç M.S. VI. yüzyılda İdil'in orta ve aşağı mecrası ile şimalî Kafkasya ve Don boyunu elinde tutmakta idi.

Hazar Devleti'nin VII. yüzyıl başlarında milletlerarası siyaset ve Bizans-İran mücadelesinde mühim bir rol oynadığı malûmdur. Bizans imparatoru Heraklius, Sasanîler'e yenilmekten ancak Hazar yardımı (622-627) sayesinde kurtulmuştur. Hazar Devleti'yle Bizans arasında iktisadî ve siyâsî iş birliğinin kuvvetli olduğunu görüyoruz. hattâ iki Hazar prensesinin Bizans imparatorlarıyle evlenerek, İstanbul tahtını paylaştıkları malûmdur. VII-IX. yüzyıllarda Hazar hâkimiyeti gittikçe genişleyerek Şarkî Avrupa'nın en büyük devleti (imparatorluğu) derecesine yükselmiştir. IX. yüzyılın başlarında Kama-İdil boyundaki muhtelif Fin kavimleri, Bulgarlar, İdil-Orta Don boyundaki Burtaslar, Oka-Desna ve Orta Dnepr boyundaki muhtelif Fin ve Slav kabileleri (Radimiç, Vjatiç, Severyan, Polyanlar) kuzey Kafkasya'nın türlü dağlı kavimleri, Kuban Don boyunda Macarlar Hazar Kağanına tâbi idiler. Mamafih bu tâbiyetin fazla ağır olmadığı, her kavmin meşguliyeti ve tabiî zenginliğine göre az mikdarda vergi alınmaktan ibaret olduğu anlaşılıyor, meselâ Desna boyundaki Slav kabilelerinden ev başına yılda bir kıymetli hayvan derisi isteniyordu. Kama boyundaki Bulgar ve Fin ahalıden de bilhassa kıymetli kürkler alındığı anlaşılmaktadır.

VIII. yüzyılın sonlarında Doğu Avrupa'da iki mühim ticaret yolu vardı. Biri. İtil şehrinden İdil'i takiben bir kaç büyük ve küçük ırmak vasıtasıyla Fin körfezi ve Skandinavya'ya; diğeri: Bizans'tan Karadeniz-Özü (Dnepr) nehrini takiben **İlmen gölü**, Ladoga gölü, Fin körfezi üzerinden Skandinavya'ya uzanıyordu. Her iki yolun son kısmı Hazarlar'ın elinde idi. Hattâ bugünkü Kiyef şehrinin, başka bir Hazar ticaret istasyonu olduğu tahmin edilmektedir; buranın eski adı -Hazarca olması muhtemel olan- Sambat idi. Orta Dnepr'de, yani sonraki Kiyef Rusyası'nda, ilk

devlet ve iktisadî hayat teşkilâtının kurulması ve yayılmasında Hazar Türkler'nin büyük rolleri olduğunda asla şüphe edilemez. Buradaki Hazar izler ve medenî tesirleri Kıyef Rusyası'nda XI. yüzyıla kadar açık bir şekilde devam etmiştir. Hıristiyanlığı kabul eden ilk Rus knezi Vladimir'in (988) kendini, Hazar hükümdarın takliden "kağan" tesmiye etmesi de bu tesiri göstermeğe kâfidir. Denebilir ki VIII-IX. yüzyıllardaki Hazar hâkimiyeti, XIII-XV. yüzyıllardaki Altın Ordu'nun Rus yurdu üzerindeki hâkimiyetinin bir öncüsü mahiyetindedir. Türklü Slav zümrelerinin ayrı kabile hayatı ve orman-tarla meşguliyetinin icap ettirdiği basamaktan ticaret ve devlet teşkilâtı basamağına yükselmeğe başlamalarında iki asırdan fazla süren Hazar hâkimiyetinin büyük tesir yaptığı asla inkâr ve reddedilemez.

Hazar Devleti ve Hazar hayatı, kendi devri için en "modern" bir manzara arzetmektedir. Devletin başında bulunan "Kağan" (hakan) ın mutlaka hükümdar neslinden, yani "Kağan oğlu" olması lâzım gelmekle ve kendisine âdeta ilâh bir ubudiyet gösterilmekle beraber, devlet işlerindeki icraatı ve mevkii bugünkü İngiltere kıralınınkinden pek farklı değildi. İcraî kuvvetin başında "Hakanbey" unvaniyle bir bulunurdu; askerî kuvvetlerin başında da "İl-Şat" unvaniyle ikinci bir şahsın durduğu anlaşılıyor. Kağan, adeta devletin en yüksek sembolü olarak, representativ bir şahıstan başka bir şey ifade etmiyordu, sırasına göre "Kağan" azledilir, yerine, han neslinden olmak üzere başka biri çıkarılabilirdi. İkinci hususiyet de Hazar devletinde, dünyada o devirde ve hatta sonraları bile görülmeyen nizam ve din toleransı vardı. Hazarlar, her cins insanlara kolaylıklar gösteriyorlar, imtiyazlar veriyorlardı; neticede İtil ve diğer Hazar şehirleri birçok kavim ve ırkların buluştuğu ve iş yaptığı bir yer oluyordu. Diğer taraftan Hazar devletinde tam bir din toleransı vardı. Zaten en eski Türk örf ve âdedine göre "herkes kendine göre tanrıya ulaşabilirdi"; yani tam bir vicdan hürriyeti mevcuttu. Bu sebeptendir ki, Hazarlar arasında dört-beş (belki de fazla) din yan yana serbetçe yaşayabilmişlerdir. Hazar-Türk ahalisinin büyük kısmı otedenberi Türkler'in "milli dinleri" olan Şamanlığa mensup oldukları halde üst tabaka bilhassa Kağan ve saray erkânı Yahudi dinini kabul etmişlerdi. Tüccar tabakası Harezm ve diğer İslâm memleketleriyle fazla teması neticesinde müslümandı; İtil'de, Bizans'tan ve başka memleketlerden gelen hıristiyanlar da çoktu; Skandinavyalı Ros (yani Varegler) lar da Skandinavya-German dinine mensuptular. Bu suretle herhangi bir dine mensup olmak, Hazar memleketinde suç teşkil etmiyor ve iş güç üzerinde bunun hiç bir tesiri olmuyordu.

Hazarlar, iktisaden yükseldikçe, devletin müdafaasında "ücretli" kıtalar kullanmağa başladılar. Bu defa askerî kuvvet türlü memleketlerden getirilen ve çoğu müslüman olan kıtalardan teşekkül etmekteydi. İlk zamanlar bunun faydası görülmüş ise de, çok geçmeden bilhassa iktisadî vaziyet bozulunca Hazarlar dıştan gelen tehlikeye karşı duramadılar. Bilhassa IX. yüzyılın ortalarında İtil-Harezm ticaret yolu Peçenek Türkler tarafından istilâ edilince Hazar ticaretine mühim bir darbe indirildiği gibi Peçenekler bu defa Hazarlar'ın tehlikeli bir komşusu oldular. Hazarlar, bu tehlikeyi, daha şarktaki Uz (Oğuz) larla bir ittifak akti suretiyle bertaraf etmek istemişlerse de bunda muvaffak olamadılar. Peçenekler 869 tarihlerinde İdil'i geçip Don boyuna geldikten sonra Hazarlar onlara karşı VIII. yüzyılda Ural mıntıkasından gelerek Kuban nehri yakınlarında ve Aşağı Don havzasında yerleşen Macarlar'ı teşkilâtlandırarak mukavemete hazırlanmışlarsa da bundan hiç bir netice çıkmamıştı. Peçenekler kısa bir zaman zarfında Don'dan Dnestr'e kadar bugünkü Karadeniz bozkırlarını işgal ile buradaki Hazar hâkimiyet ve nüfuzuna nihayet verdiler.

O sıralarda Slav kabilelerini bir devlet hâlinde birleştirmeğe çalışan Skandinavyalı Vareg-Ros (Rus)'lar, 862 tarihlerinde İlmen gölü civarında ilk Rus-Slav knezliğini (beyliğini) kurmuşlardı. Bazı Vareg Rus başbuğları, Peçenek-Hazar mücadelesinden istifade ile Kıyef'i ele geçirmeğe muvaffak oldular. Peçenekler'in Hazarlar'ı Karadeniz kıyılarından mahrum etmeleri esnasında ise İlmen gölü civarındaki Vareg-Rus knezi Kıyef'i zapt ile burayı Rus-Slav devletinin merkezi yaptı, çünkü uzun zaman süren Hazar tesiri neticesinde bura yerli Slav ahalisi devlet idaresine daha çok alışık olduğu gibi, Kıyef şehri hem Bizans, hem de İtil ticaretine daha yakındı. Bu suretle Doğu Avrupa'daki Slavlar arasında Hazar Türk hâkimiyeti kalkar kalkmaz, bu defa efendi ve devlet kurucu, ticareti teşkilâtlandıran Skandinavyalı bir German unsuru Slavlar'ın başına geçmişti. Peçenekler'le harpler neticesinde çok zayıf düşmüş olan Hazar devletine karşı, Kıyef'te gittikçe kuvvet bulan Vareg-Rus ve Slav beyliği de hücuma başlamıştır. Aynı zamanda İtil'in ticareti de yollarda emniyetin bitmesiyle esas itibariyle sarsılmıştır. Şarktan o sıralarda yeni yeni kavimlerin de harekete geçtiği anlaşılıyor. Bütün bu âmiller bir araya gelerek X. yüzyılın sonlarına doğru Hazar devletinin süratle inkıraza doğru gitmesine sebep oldu. Bu devletin son devrine dair kaynaklarda kayıtlar olmadığından kat'i bir tarih gösterilemiyor. Malûm olan cihet XI. yüzyılın 15 nci yıllarında Hazar devletinin artık olmadığı anlaşılıyor. Aynı şekilde, meşhur İtil şehrinin (muhtelif hafriyata rağmen) yeri kat'î olarak tesbit edilememiştir. Söylendiğine göre, bu şehir bugünkü Ejderhan (Hacı Tarhan) şehrine yakın bir yerde olup, İtil'in suları altında kalmıştır.

5- Peçenekler, Uz (Oğuz)lar ve Kumanlar

870 tarihlerinden itibaren Don ile Dnestr nehirleri arası, Kırım'ın da bir kısmı dahil olmak üzere Peçenekler'in eline geçmiştir. Peçenekler'in işgal ettikleri saha şimalde Kiyef yakınlarına kadar uzanmakta idi; onlar Karadeniz'in şimalindeki bozkırlarda 150 yıl gibi uzun bir zaman kalmışlardır. Bu Türk kavmi kabileler birliğinden daha yukarı bir basamağa çıkamamış, yani bir devlet kuramamış olmakla beraber, dünya tarihinde gayet önemli bir rol oynamıştır. Macarlar'ın, Azak denizi sahasından bugünkü Macaristan'a gelmeleri ve dolayısiyle Orta Avrupa'da, Türk unsuru ile çok karışık bir Fin-Ugor kavminin bulunmasına sebep olmuştur. Bundan daha mühim cihet: Peçenekler Aşağı Dnestr ve Tuna boylarını, Dakya'nın bir kısmını işgal etmekle, o sıralarda hemhudut olan Şark ve Cenup (Balkan) Slavlar'ını birbirinden ayırmışlardır; aynı zamanda Macarlar Transilvanya ve Tisa-Tuna boylarını ellerine geçirmekle Batı Slavları'yla Güney Slavları'nın aralarına girmişlerdir. Bu suretle Peçenekler'in garba doğru hareketlerinin en mühim neticesi Slav âlem arasında irtibatın kesilmesi oldu. Bunun, sonraki Türk, Macar ve Alman tarihi için ehemmiyetini ayrıca izaha lüzum yoktur.

Peçenekler'in üçüncü rolleri de Kıyef'ten Karadeniz sahillerine inmek istidadını gösteren Slav yayılışını durdurmuş olmalarıdır. Bu Türk kavmi 150 yıl müddetle Ruslar'ın (artık Skandinavya unsuru kalmayan ve Slavlaşan kütlenin) Kıyef'ten daha cenuba inmelerine karşı en büyük ve kuvvetli bir set rolünü oynamıştır. Malûm olduğu üzere Ruslar, ancak XVIII. yüzyılın sonunda Karadeniz kıyılarında yerleşebildiler.

Peçenekler'i, daha Yayık ve İdil boylarından takip eden Uzlar (Oğuzlar) XI yüzyılın ortalarına doğru Özü (Dnepr) nehrini aşarak Turla (Dnestr) ve Tuna'ya doğru ilerlediler. Peçenekler'in Balkanlar istikametinde ilerlemeleri, işte bu tazyık neticesinde olmuştur. Uzlar'ın büyük bir kısmı 1064 yılında Tuna'yı geçerek Balkan yarımadasına geçtikleri halde, bir kısmı Kıyef knezliğinin cenup hudutlarında yerleşmiştir, onların bu kısmı Karakalpak adıyle maruftur (Rus vekayınamelerinde **Çernye Klobuki**). Bir müddet sonra bu kısım Kıyef Rusyası yerli ahalisi arasında erimiş gitmişlerdir, aynı veçhile bir mikdar Peçeneğin de cenup Rus yurdunda kalmış olması muhtemeldir. Bu suretle Ukraynalılar, yani Kıyef Rusyası ahalisi erkenden Türk unsurlarıyla karışmağa başlamıştır. Uzlar'ın Balkan yarımadasında bir kısmı Vardar ovasında yerleştirilmiş ve XI yüzyıl ortalarında bu ovada yerleştirilen kuvvetli bir ihtimale göre yine Türk olan Vardariotlar'la da birlikte buranın Türk zümresini de artırmışlardır. Az bir zaman sonra bu sahada Peçenekler de yerleşmek suretiyle Vardar ovası tam bir Türk yurdu mahiyetini almıştır. Uzlar'ın kalan kısmı Dobruca'da iskân edilerek, bugünkü Gagauzlar'ın menşeini teşkil etmişlerdir.

1060 tarihlerinden sonra Karadeniz şimalindeki bozkırlara Kumanlar yahut Kıpçaklar geliyorlar. Yani hâlis bir Türk kavmi olan Kumanlar'a (Rus vekayınamelerinin **"Polovtsy"** ları) izafeten işgal ettikleri bozkırlar Deşti Kıpçak, yani Kıpçak Bozkırları adıyla maruftur. Kıpçak bozkırları ta XIII yüzyılın 40 ncı senelerine kadar bu kavmin elinde kalmıştır. Kumanlar da, tıpkı Peçenekler gibi Kıyef Rusyası'nın Karadeniz'e inmesine mani olmuşlardı. Bozkırlara bitişik Rus yurdunun mütemadi Kuman akınına maruz kalması Slav ahalisinin mühim bir kısmının Suzdal havalisine (Moskova ırmağı havzasına) göç etmesine sebep olmuştur. Bu hareketin neticesinde Moskova ve Oka havalisindeki Fin ahalisi Slavlar'a karışmış, daha doğrusu Slavlar tarafından temsil edilmiş ve bu karışmadan Velikorus, yani Büyük Rus kütlesi vücuda gelmiştir. Kumanlar, Kıpçak sahralarında kaldıkları zaman, bilhassa Cenubî Rusya knezleri ve ahalisi üzerine büyük ve çok taraflı tesir icra edegelmişlerdir. Kumanlar vücutlarının güzelliğiyle nam kazanmışlardı; hele Kuman kızları arasında güzellere çok tesadüf edilirdi. Bu Türk kavmi de tıpkı Peçenekler ve Uzlar gibi devlet kurmak basamağına çıkamamıştır. Birçok kabilelerden mürekkep olan bu Kuman (Kıpçak) hey'eti kabile reislerinin idaresinde kuvvetli bir askerî teşkilat halinde yaşıyorlardı. Onlar, hemen hemen her yıl Rus yurduna akın yaparak kendilerine gerekli şeyler bilhassa esirler alıyorlardı. Bu Slav esirlerinin Yakın Şark ve Mısır piyasalarına sevkedildikleri malûmdur. Aynı veçhile Kumanlar'dan birçokları Mısır hükümdarlarının hizmetine girmişlerdi. Sonraları Mısır Memlûklar adıyle maruf zümrenin büyük bir kısmını işte bu Kıpçak Türkleri teşkil etmişlerdir.

Ruslar'ın yegâne destanları olan "İgor boylugu türküsü"nün esas mevzuu 1185 de, Novgorod-Seversk Knezi İgor Svjatoslav için diğer Rus Knezleriyle birlikte Kumanlar üzerine yaptığı bir sefer ve müthiş hezimetin tesiriyle vücuda getirilmiştir. Bu Rus halk destanında Kuman motifleri göze çarpıyor ve umumiyetle stepierle hemhudut Rus hayatı üzerindeki kuvvetli bir Türk-göçebe tesiri kendini gösteriyor. Rus kaynaklarından da malûm olduğu veçhile, birçok Rus Knezleri, büyükleri Kumanlar'la sıhriyet peyda etmekte idiler. Kumanlar'dan birçokları yerli Slav halkıyle karışarak Ukraynalılar'ın damarına bir parça daha Türk kanı katmışlardır.

Kumanlar'ın faaliyet sahası yalnız Kıpçak sahralarına münhasır kalmadı. Onlar, Balkanlar'a ve Macaristan'a da akınlar yapmaktan, Bizans, Bulgar ve Macar devletlerinin siyâsî mücadelelerine şu veya bu şekilde karışmaktan geri durmadılar. Kırım yarımadası ve Don mansabındaki Cenevizliler'le de yakın iktisadi münasebetler tesis ettiler. Bu münasebetin neticesi olarak İtalyan misyonerlerinin galiba XIII yüzyılda tertip ettikleri Codex Comanicus (Kuman Lûgatı, Kumanca-Latince-Farsça) kalmıştır.

Kumanlar, 1224 de Kafkasya yolu ile gelen bir Moğol ordusu tarafından Kalkaçayı (Taganrog'a yakın) boyunda büyük bir hezimete uğradılar. 1237 de Batu Han'ın orduları Rus yurdunun istilâsına başlamıştı. 1238-39 yıllarında bu Moğol-Türk hareketi münhasıran Kumanlar'ı Kıpçak sahralarından kogmaga matuftu. Kumanlar'ın bir kısmı 1240 da Macaristan'a çekildikleri gibi, bir kısmı da Kama mansabına, Bulgar eline gelmiş ve buradaki ahali ile karışarak Kazan Türkleri'nin teşekkülünde mühim bir âmil olmuşlardır.

6- Kama (Çulman) Bulgarları Devleti

Çulman (Kama) nehri havzasının en eski ahalisi muhtelif Fin kavimlerinden (Çirmiş, Mokşı, Ar, Mar) ibaret olmakla beraber Kama mansabı ve Ak-İdil havzası çok erkenden Türk kavimleri tarafından işgal edilmeğe başlandı. M.S. I yüzyıllarında Kama mansabının cenup mıntıkasında Suvar adını taşıyan bir Türk zümresinin yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu kavmin mahiyeti ve tarihi hakkında sarih bir bilgi edinmek şimdiye kadar mümkün olmamıştır. Bu sahadaki "Suvar" şehrinin onlar tarafından tesis edildiği ileri sürülmektedir; diğer bazı yer ve nehir yerlerinin isimlerinin de bu Türk kavmi ile alâkası olduğu pek mümkündür.

M.S. 100-374 yıllarında Yayık-İdil ve Kama nehirleri arasının Hunlar tarafından işgal edildiğini yukarıda görmüştük. Bu suretle İdil-Ural mıntıkası iki buçuk yüzyıldan fazla kuvvetli bir Türk-Hun tesiri altında kalmıştır. 375 de Hunlar'ın esas kütlesi batıya doğru ilerlerken bir kısmının Orta İdil ve Kama boyunda (mansabında) kalmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bir müddet sonra Ural-İdil havzasında Sabirler görünüyorlar ve -ağlebi ihtimal- burada çok kalmayarak Kafkasya'ya doğru gidiyorlar. Sibir (Siberya) adı bu kavme itlak olunduğu gibi, Orta İdil'deki Simbir (Simbirsk şimdi Ulyanowsk) şehrinin adı da Sabir Türkleri'ne bağlı olsa gerektir. Bu sahanın tamamıyle bir Türk yurdu olduğu Kama Bulgarları'nın buralarda yerleşmesiyle tarihî bir hakikat halini alıyor.

Attilâ-Hun İmparatorluğunun yıkılmasını müteakip (453 den sonra) Hunlar'ın bir kısmını teşkil eden Bulgarlar Don-Kuban sahasında bulunuyorlardı. Bu Türk zümresi V yüzyılın sonlarına doğru Doğudan gelen veya bulunan yine Türk olan kavimlerin (Avar, Sabır, Hazar) tazyiki altında üç kısma bölünmüşlerdi. Bir kısmı batıya giderek Tuna Bulgarları adını almış, VII yüzyılın sonlarında Dobruca'ya gelerek, buradaki Slavlar'ı hâkimiyetleri altına alıp Bulgar devletini kurmuşlar, fakat az olduklarından IX yüzyıla kadar yerli ahali tarafından temsil edilmişlerdir. Bulgarlar'ın bir kısmı da Kafkaslar'a doğru giderek burada başka kavimlerle karışmışlardır. Kafkasya'daki Balkarlar'ın bunlarla alâkası olsa gerektir. Bizi yakından alâkadar eden üçüncü kısımdır. Onlar İdil boyunca çıkarak Kama'nın mansabındaki sahayı işgal ettiler. Bulgarlar'ın buraya gelişleri tesadüf olmasa gerektir. Büyük Hun hareketinden önce bu Bulgarlar'ın yine Kama civarında oturmuş oldukları uzak bir ihtimal sayılamaz, aynı zamanda büyük göçten sonra da burada kalmış olmalıdırlar.

Bulgarlar'ın Kama mansabı sahasına bu defa gelişlerinin tarihi kat'iyetle tesbit edilemiyor, bu hareketin V. yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın başlarında vuku bulması mümkündür. Bu saha coğrafî ve tabiî şartlar bakımından gayet musaittir. Derin kara toprak ziraat için gayet elverişli olduğu gibi, nehirleri, ırmak ve çayları bol olduğundan gayet zengin meraları vardır, ormanları geniş bir sahayı kaplamakta ve pek çok cins ağaç ihtiva etmekteydi. İki büyük nehrin (İdil ve Çulman) birleştiği ve kat'ettiği bu memleket uzak memleketlerle çok kolay münasebet imkânını veriyordu. Çulman (Kama) ve kollarıyla, tuzu çok olan Perm ve kıymetli kürklü hayvanlarıyla ormanları dolup taşan Vjatka Orta Ural, ve madenleri çeşitli ve çok olan Orta ve Cenubî Ural sahasından nehirler vasıtasıyle kolayca Bulgar memleketine ulaşmak mümkün olduğu gibi, İdil'in yukarısından da Skandinavyalı tüccarlar (Vareg-Ruslar) ve Oka boyundan Slavlar-Ruslar buraya gelebiliyorlardı. ... büyük ticaret merkezi olan İdil şehrinin şimal memleketlerle münasebeti İdil nehri boyunca Bulgar memleketinden geçiyordu. İşte bütün bu tabiî ve iktisadî şartlar bir araya gelerek Kama Bulgarları'nın esas meşgalelerinin ve yaşayış tarzlarının tayin ve tesbitine âmil oldu. Bulgarlar az bir zamanda yerleşerek ekin ekmeğe başladılar ve bilhassa şehirler kurarak büyük mikyasta ticaret yapmağa başladılar. Çok geçmeden bazı merkezler yükseldi. Bunlar arasında Kama ile Volga'nın birleştiği yerden 100 Km. kadar cenupta İdil'in sol sahilinden 6 Km. kadar içerde bulunan Bulgar (büyük Bulgar şehri) başta gelmektedir. Bulgar şehri IX.-XII. yüzyıllarında Şarkî Avrupa'nın en mühim ticaret merkezi idi. Diğer şehirler arasında Buler (Biler), Suvar, Bulımer, Cüke-Tav, Oşal, Titiş, Layış, Züye, belki de Kazan (Eski Kazan) şehirleri, ve birçok diğer şehir, kasaba ve köyler vardı.

Bulgarlar'ın Kirmencik, Mamadış, İdil-Kama sahasında işgal ettiği yerlerin sınırları kat'i olarak tayin edilmemekle beraber arkeoloji ve yer adları araştırmalarına dayanılarak takriben şu hudutlar tesbit edilebilir: Doğuda-Çirmişen, Şuşma ve Zey sularının başları, İk nehrinin mansabı, şimale doğru Vjatka nehri, Kazan ırmağı, batıda-Zuye ... Sura (Suru) suyuna kadar. Cenupta-Çirmişen ile Samar suyuna kadar. Bu sahanın Fin asıllı eski ahalisi olan Çirmişler, Mokşı (Mordva) ve Ar... kültür bakımından Bulgarlar'a nisbeten aşağı bir basamakta olduklarından gittikçe Türkler tarafından temsil edilmeğe başlandılar. Zaten bu "Türkleşme" cereyanının buralara daha evvel gelen diğer Türk kavimleri (Suvar, Hun, Sabır) ile başlamış olması pek mümkündür. Çok geçmeden (VIII. yüzyıl içinde) Orta İdil boyu artık bir Bulgar-Türk memleketi idi. Aynı sıralarda Ak İdil ve Cenubî Ural mıntıkasında yaşayan Başkırt (Başkurt) ların Bulgarlar'ın doğu komşularını teşkil ettikleri anlaşılıyor. İdil ile Orta Don arasında yaşayan, ya Fin veya Türk olan, Burtaslar da Bulgarlar'ın cenup batısındaki komşuları idi. Cenupta da Hazarlar ve batıya doğru da Şark Slavları (Ruslar) bulunuyorlardı.

Kama Bulgarları'nın bir kaç zümreden (kabileden) teşekkül ettikleri anlaşılıyor, galiba belli başlı dört-beş zümre mevcut olup herbirinin başında bir hancık bulunuyordu. hepsinin de önce Buler, sonraları Bulgar şehrini merkez yapan Bulgar hanına tabi oldukları zannedilmektedir. Bir müddet Bulgarlar'ın, Hazar Kaganı'na vergi verdikleri malûmdur, fakat Hazar devletinin zayıf düştüğü nisbette Bulgar hanlarınında istiklâllerini ele aldıkları görülmektedir. IX. yüzyılın ortalarından itibaren Kama Bulgarları'nın tamamıyle müstakil oldukları kuvvetle mümkündür. Orta İdil ve Kama mansabında muntazam bir devlet ve ziraatle ticaret esaslarına istinat

ettirilen gayet kuvvetli bir iktisadî teşkilâta malik olan Bulgar Türkleri'nin eski Türk askerî içtimaî müesseselerini ve an'anesini muhafaza ettiğinde şüphe yoktur; bu zümrenin büyük çoğunluğu tam manasıyla toprağa bağlı, sapanla çift süren köylü ahaliden ibaretti. Bulgarlar'ın mükemmel çiftçi oldukları, çok mıkdarda zahire istihsal ettiklerinden açıkca görünüyor: arpa, darı, çavdar ve buğday ektikleri, kendi ihtiyaçlarından maada etraflarındaki komşularına da gönderdikleri malûmdur. Her nevi ehlî hayvan beslemeğe çok elverişli olan Bulgar memleketinde at, sığır, keçi, koyun bulunduğu muhakkaktır, bunun içindir ki Bulgarlar'da dericilik san'atı bilhassa ilerlemişti. Bulgar gönü (işlenmiş deri) o devir piyasasında istenilen ticaret eşyasından sayılırdı. Bulgar ahalisinin komşularının hilâfına olarak "çarık" değil "çitik" yani "çizme" taşıdığı da bunu teyit etmektedir. Bulgar, hele Ural ile Vjatka tarafındaki ormanlarda muhtelif cins kıymetli kürklü hayvanların çokluğu bu cins kürk ticaretinin ziyadesiyle artmasına sebep olmuştur: samur, tilki, sincap ve başka hayvanların derisi Bulgarlar vasıtasiyle Türkistan, İran, Arap ve Bizans ülkelerine giderdi. Hatta sikkenin az olduğu devirde bir sincap derisi "sikke" olarak kullanılmıştır. Sincabın karşılığı olan "tiyin" sözü Hazar Türkleri'nde "para" demektir ki, Bulgarlar'dan kalan bir söz olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca avcılığın da mühim bir yer tuttuğu biliniyor. Nehirlerin çokluğu balıkçılığın da inkişafını mümkün kılmıştır. Bu suretle, Bulgar memleketi iktisadî hayatı çok taraflı olan ve birbirini tamamlayarak "millî servet"in artmasına yardım eden esaslarda kurulmuştur. Burada ziraat ticaret, avcılık, hayvan beslemek, balıkçılık, arıcılık ve endüstrinin bir araya geldiğini müşahede ediyoruz ki, Bulgarlar bu bakımdan kendi devirlerinin bütün Türk ve birçok gayri Türk kavimlerinden yüksek bir basamakta bulunuyorlardı.

Bulgarlar'ın köy ve şehirlerine gelince; evler, iklimin icabı olarak kalın ağaç kütüklerinden, üst üste koymak üzere yapılırdı; damlar da ya kereste veya samanla, kar ve yağmurdan muhafaza için dik olurdu; evlerin sahibinin servetine göre birkaç odadan teşekkül ettiği anlaşılıyor. Şehirler ise, ahalisinin çokluğu ve servetiyle, meşguliyet tarzı ile köyden farklı idi. Şehirler ve köyler, ekseriya ormanlar ve nehirler kenarında idi.

Bulgarlar'ın önce şaman dinine mensup oldukları "Yer ve Suya" taptıkları, birçok tanrı tanıdıkları, bunların namına kurbanlar kestikleri, bilhassa atın en makbul kurban addedildiği muhakkaktır. Fakat IX. yüzyıl sonlarına doğru, Türkistan'da ve diğer islam dünyasından İdil'e ve Bulgar'a gelen tüccarların tesirile buralarda İslam dini ve kültürü yayılmağa başlamıştır, o derece ki, 900 tarihlerinde Bulgarlar arasında müslüman olanlar artmış ve Bulgar Hanı Almış, 920 tarihlerinde Bağdat halifesine müracaatla, din alimleri ve mimarlar gönderilmesini rica etmişti. Halife Muktedir-Billâh tarafından gönderilen kalabalık bir elçi hey'eti 922 mayısında Bulgar memleketine vasıl olmuştu. Şelkeyoğlu Almış Han ve maiyeti elçilere fevkalâde bir kabul göstermişler ve o tarihten beri Bulgar memleketi Abbasî halifelerine bağlı bir müslüman yurdu olmuştur; Abbasî Halifesi ve Bulgar Hanı namına sikkeler basılmakta, taş camiler, saraylar, kaleler ve diğer binalar inşa edilmekte idi. Bulgarlar müslümanlığı kabul ettikten sonra onların yurdu Türk-İslam medeniyetinin şimal batısında en ileri bir "uc"u olmakla büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Temiz, doğru ve çalışkan insanlardan mürekkep olan Bulgar ahalisi şarkın bir çok yumuşatıcı tesirlerinden uzak kaldıkları için Bulgarlar'ın bir çok millî meziyetleri muhafaza ettikleri anlaşılıyor. Bulgar yurdunun iktisaden yükselişinde ahalinin karakterindeki bu vasfın da tesiri olduğunu kabul etmeliyiz.

Bulgarlar, çiftçi ve tüccar bir kavim olmakla beraber, askerlik san'atını ihmal etmemişlerdi. Fakat onların askerî kuvvetleri tecavüz için değil daha ziyâde müdafaada kullanılmakta idi. Bulgarların harp tarihleri az malûm olmakla beraber X. yüzyıl sonlarına doğru Ruslar'ın hücumuna maruz kalmışlardır; bu hücumlar ekseriyetle geri püskürtüldüğü gibi Bulgarların bazan Oka boylarına kadar ilerledikleri malûmdur. Bulgar hanlarının adları ve sayıları tesbit edilemiyor. Dilleri ve kültürleri hakkında da bilgimiz azdır. Bazı âlimler Bulgar dilinin bugünkü Çuvaşça'nın eski şekli olduğu kanaatindedirler. Çuvaşlar müslüman olmayan Bulgar köy ahalisinin halefleri sayılıyorsa da bu hususta katî bir kanaata varmak için birçok delillere ihtiyaç vardır. 922 tarihinde Bulgar devleti ve ahalisi hakkında Bagdat halifesinin elçileri arasında kâtip sıfatıyle bulunan İbn-i Fadlan enteresan malumat bırakmıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar kadısı Yakup İbni-Numan'ın bir "Bulgar tarihi" yazdığı rivayet ediliyorsa da mezkûr eser meydana çıkarılamamıştır. Kalan maddî izler Bulgar şehrindeki harabeler, bazı mezar taşları ve kitabeler, şehir ve köy yerleri, zinet eşyası, silah (ok, kılıç, miğfer, zırh, bıçak), ziraat aletleri, ev eşyası, hayvan takımları ve sikkelerden ibarettir.

Hazar devleti zayıfladıkça Bulgarlar kuvvetlendiler. Bulgar şehri İtil'den daha mühim bir ticaret merkezi oldu. Arap, İran, Türkistan, Hazar, İskandinavya, Rus, Baltık memleketlerinden buraya tacirler gelmekte idi; burası Şarkî Avrupa ve Asya ticaret emtiasının mubadele edildiği ve umumiyetle tarihte malûm olan en büyük ve eski panayır yeri mahiyetinde idi. Bu an'ane nesilden nesile geçti, bilâhare Kazan şehri Bulgar şehri yerine panayır mahalli oldu, sonra da Makar'es ve nihayet Nijniy-Novgorod (Gorki) panayırları bu an'anenin devamından başka bir şey değildir.

Bulgar devletinin siyasî akibetine gelince, Bulgarlar 1224 de Kafkas-Don seferinden Aral civarına dönmekte olan Moğol-Tatar ordusuna hücumla onu mağlup etmişlerdi. Batu Han'ın garp seferinin ilk hedefi: Bulgarlar'dan intikam almaktı. 1236 da Moğol-Tatar ordusu, idaresinde birçok Türk kıl'aları da olduğu halde, Bulgarlar üzerine saldırdılar. Büyük Bulgar şehri de tahrip edildi. Batu 1237 yılı başında Rusya'yı istilâya başladı. 1238-39 yıllarında bunlar Deşt-i Kıpçak'tan Kumanları koğmakla meşgul idiler. Kumanlar'ın büyük bir kısmı Macaristan'a giderken bir kısmı da Kama Bulgarları yanına gelerek tamamen karıştılar. Eskiden beri burada yaşayan ve sonradan Bulgarlar yanına gelen Kuman-Kıpçaklar'ın miktarı mühim bir yekûn tutmuş olmalıdır ki, Bulgarlarla Kıpçaklar'ın daha evvelki Türk ve yerli ahali ile karışmasından vücuda gelen Kazan Türkleri'nin dilinde Kıpçak türkçesinin hâkimiyeti göze çarpmaktadır.

Moğol-Tatar istilasından sonra, Aşağı İdil'in sol sahilindeki Saray şehri merkez olan Altın Ordu'nun idaresi zamanında Bulgarlar'ın bir dereceye kadar siyasî istiklâlleri'ni muhafaza ettiği anlaşılıyor. Hatta bir aralık Bulgar yurdu yeniden tahribata maruz kalmıştı. Saray hükumetinin kuvveti azalınca Bulgar yurdundaki yerli hanların "istiklaller" artmış'a benziyor. Bulat Timur tarafından (1361) de Bulgar yurdu ve şehri büyük tahribata maruz kaldı; bu vaziyet karşısında ahalinin bir kısmının şimale Kazan suyu boyuna gittiği, hatta Kazan adıyle bir şehir kurduğu ve burada bir hanın yerleştiği anlaşılıyor. 1437 de Saray hanı Uluğ Muhammed Han, Kırım tarafından Kazan'a geldiği zaman burada öteden beri devlet teşkilâtına ve medenî bir hayata alışık kalabalık, Bulgar-Kıpçaklar'ın karışmasından vücuda gelen, bir ahali bulmuştu. Kazan Hanlığı'nın esas halkını işte bu unsur teşkil etti.

III. Kültür ve Teşkilât

İbrahim KAFESOĞLU

Bozkır Kültürü

Şimdiye kadar görüldüğü üzere, Türk tarihinin bu safhası daha ziyâde "Eurasia"nın bozkırlar bölgesinde cereyan etmiştir. Bilhassa insanın tabiat kuvvetlerine hâkim olmadığı eski çağlarda coğrafyanın insan hayatı üzerindeki tesirleri düşünülürse, bozkır ikliminin de, çeşitli bakımlardan eski Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inancı ve dünya görüşü, örfü ve geleneklerine, kısaca "kültür" üne yön verici tesirler yapacağı tabiîdir. Ancak bir kültürün teşekkülünde, coğrafî şartların yanında bizzat insan unsuru da rol oynamaktadır. Son araştırmalar fertlerin bazı kültür unsurlarını yaratmak ve geliştirmekte başlıca âmil olduğunu göstermiştir. Bununla beraber, belirli ruhî karakter taşıyan topluluklar'ın ortaya konan kültür değerlerini kontrol kabiliyeti de unutulmamak gerekir. Yâni cemiyet, kendi içinde görünen her kültür belirtisini kabûl etmemekte, ancak umumi telâkkisi, düşünce tarzı ve yaşayışına uygun düşenler benimsemektedir. Şu hâlde her kültürün üç temel dayanağı mevcut bulunmaktadır: coğrafî çevre, insan unsuru, cemiyet. Ayrı coğrafî çevrelerde belirli karaktere sahip insan gruplarının meydana getirdiği cemiyetlere has olmak üzere birbirlerinden farklı kültürler doğacağına göre, 3500 yıllık hayatı bozkır coğrafî şartları içinde geçen Türk topluluğunun da kendine mahsus bir kültür tipine sahip olacağı tabiî karşılanmalıdır. Biz buna, doğuş ve gelişme sahasından dolayı "Bozkır kültürü" diyoruz. Bozkır kültürüne tarihin seyri içinde, bozkırlar bölgesi kıyılarında yaşamış olan bazı yabancı toplulukların da dahil olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Hind-Avrupalılar'dan bazı kollar (İranîler, yine bu kökten çeşitli grupların meydana getirdiği İskitler vb.) ve Moğollar gibi. Fakat kültürün üç ana dayanağından biri olan insan faktörü Bozkır kültürünün eski Türkler tarafından ortaya konan

temel unsurların bu yabancıların Türk'den farklı insan unsuru ve cemiyet hususiyetlerinin belirlediği kültür katkılarından ayırmaktadır. Bu itibarla Bozkır kültürünü en saf şekli ile bir Türk kültürü olarak kabûl etmekte hatâ yoktur.

Bozkırlar coğrafyasında binlerce yıl hayatiyetini devam ettiren ve Çin, Hind, Akdeniz ve Avrupa gibi yerleşik kültür mensuplarının yine binlerce yıl içinde tesir ve baskısını hissettikleri bu kültür eskiden beri ilim adamlarınca az çok tanınmakta idi. Mütehassıslardan bazıları bu kültüre eksik olarak "Atlı göçebe kültürü" demekte bir mahzur görmemişlerdir.

Halbuki, Bozkır kültürü "at" üzerine kurulmuş olmakla beraber, prensipler yalnız "at"tan ibaret değildir. Bunun yanında demir de vardır ve ayrı bir hukuk anlayışı ile de donatılmış bulunmaktadır. Başlıbaşına bir kültür tipi olduğuna göre de, din düşünce, ahlâk yönlerinden de tamamlanarak bir bütün teşkil etmiş olması icap eder. Çünkü herhangi bir kültürde ekonomi kültürün bütününü değil, sadece bir cephesini meydana getirir. Bu itibarla, çöllerde değil fakat rutubet derecesi oldukça yüksek yaylalarda gelişen Bozkır kültürüne, sırf çoban hayat tarzına dıştan bakarak göçebelik atfetmek yanlıştır. Mâhiyeti ilmî yoldan iyi açıklanmamış olan ve Batılı ilim adamlarının kendi kültür anlayışlarının haricinde kaldığı için üzerine âyıkı ile eğilemedikleri göçebeliğin düşünce, vatan telâkkısı, dinî tutum, ahlâkî davranış bakımlarından özelliklerini, henüz bilmiyoruz. Şimdilik şunu söyleyelim ki Bozkır kültüründe temel olan at, göçebelerin hayatında birinci plânda görülmez. At göçebe kavimlerin kültürüne sonradan girmiş bir ekonomi vasıtasıdır. (Moğollar aslında at'ı bilmiyorlardı. Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da at ancak M.Ö. 1200'lerde görülmektedir. Kuzey Kafkaslar'da ve İran'da at ile ilgili ilk buluntular M.Ö. 900-500 yıllarına âittir).

1 - Bozkır Kültürü'nün Menşei Meselesi

a - İskit nazariyesi:

I. Zichy tarafından ortaya atılan bu görüşe göre bizim "Bozkır kültürü" diye ifade ettiğimiz kültür tipi "atlı göçebelik"ten ibaret olup merkezinde at yetiştirmek ve çobanlık yer almakta ve bu gibi faaliyetler için, Karadeniz'in kuzey düzlüklerindeki İskit sahası en elverişli bölge bulunmaktadır. Bir göçebe san'at türü olan "hayvan uslûbu" da burada doğup gelişmiş, "Eurasia"ya yayılmıştır. Yine bu nazariyeye göre atlı göçebe kültürü, M.Ö. 4. asırda teşekküle başlamıştır. Bu nazariye taraftarlarına karşı itirazlar oldu ve "Eurasia" bozkırlarında daha M.Ö. 2. bin ortalarında atlı göçebe kavimlerin yaşadığı hatırlatıldı ve İskitlerdeki bu kültür belirtilerinin Türk unsurunun nüfuzu neticesi olabileceği üzerine dikkat çekildi, ayrıca İskit kültürü ile aynı durumdaki Altay buluntuları arasındaki benzerlikte -"Kıralî İskitler" doğudan geldiklerine göre- temelin doğuda aranması gerektiği belirtildi.

b- İndo-Germen nazariyesi:

Batıda çok yaygın olan ve eski "Aryanizm" tesirinin bir devamı sayılması mümkün görünen bu nazariye Hind Avrupalıları tâ Baykal gölüne kadar bütün Asya'ya yerleştirmekte ve onların da aslında "göçebe" (bozkırlı) olduklarını ileri sürerek atın ilk defa onlar tarafından ehlileştirildiğini ve dünyanın ata binme san'atını onlar-

dan öğrendiğini iddia etmektedir. Batılıların at üzerinde bu kadar durması şüphesiz bu hayvanı ehli hâle getirip binmenin insanlık kültür tarihinde muazzam bir hamle teşkil etmesinden ileri gelir ki, bozkırlarda gelişen kültürü de İndo-Germenlere bağlamak böylece mümkün olacaktır. Burada en... atın menşe olarak kalıntıları Cungarya'da ortaya çıkarılan "Equus Przewalsky" gösterilmiştir. İndo-Germen nazariyesine karşı, eski çağlarda bir değil birçok at cinslerinin bulunduğunu (Meselâ Çin'de Ordos bölgesinde "neolitique" devirden "hipparion" ve "equus caballus" cinsler) ve atın tek bir yerde değil çeşitli yerlerde başka başka kavimler tarafından ehlileştirilmesi mümkün olduğunu hatırlattıktan sonra, Bozkır kültüründeki savaşçı çobanlar tarafından binek atı olarak kullanılan atın Przewalsky cinsi değil, "küçük bedenli, kısa başlı, geniş alınlı" batı bozkırlar cinsi olduğunu belirtelim. Hun suvarilerinin seferlerde bindikleri bu bozkır muharebe atının ilk kalıntılarına rastlandığı Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) eski Türk Altay kültürüne bağlı bulunmaktadır. Diğer taraftan S.V. Kiselev'in tesbit ettiği üzere "savaşçı bir kavme ait olan Andronovo kültürü (M.Ö. 1700-1200)'nün yavaş yavaş Orta Asya'ya hâkim olmağa başladığı devir" ile bu buluntular zaman bakımından dikkate değer bir uygunluk gösterir. Çok daha eski tarihlerde Poltavka ve Tripolie kültüründe "at" iskeleti kalıntılarının mevcut olduğu iddiası doğru olsa bile buna büyük bir değer vermekte isabet yoktur. Çünkü bu av hayvanı yaban bir at da olabileceği gibi şurada burada at iskeletine rastlamak da ehemmiyetli değildir. Mühim olan atın belirli bir kültür bulunu içinde değer kazanmış olmasıdır. Atın ehlileştirilmesi için önce buna ihtiyaç duyulması icap eder ki bu ihtiyaç şüphesiz ilk olarak bozkırlı hayvan besleyici kavimlerde hissedilmişti. Bu itibarla atın insanlar tarafından kullanılması bile -bu husus başlangıç noktası olmakla beraber- tâli bir keyfiyet sayılabilir. Esas olan, atın binek hayvanı hâline getirilmesidir. Bozkır kültüründe rol oynayan baş aksiyon da binicilikdir. At gibi bir vasıtaya ihtiyacın "yerleşik" topluluklardan ziyâde, çok geniş sahalarda, hayatın zarurî kıldığı süratle dolaşmak mecburiyetinden doğduğu aşikârdır. Bozkır savaş atı doğuya doğru uzanmış ve Çin'de muharebe atı yetiştiriciliğinin ilk sahası olan Şan-si bölgesinde görünmüştür. Çinliler ata binmeği ancak M.Ö. 300'lerde Asya Hunlarından öğrenmişlerdir.

c- Altaylı Nazariyesi

Bozkır kültürünün Altay yaylalarında Proto Türkler (Türklerin ataları) tarafından ortaya konduğu hususu, bir kültür çevresi ("Kulturkreis") olarak bozkırlar üzerine dikkati çeken W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor gibi tanınmış kültür tarihçilerinin temsil ettiği "Viyana ekolü" tarafından ileri sürülmüştür. O. Menghin'e göre atın ehlileştirilmesi ve umumiyetle hayvan yetiştiriciliği gibi medeniyet tarihinin çok mühim bir safhası Türkler'in ataları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bozkırlar bölgesinde üç kültür devresi (kemik kültürü, hayvan besleme kültürü, at yetiştirme kültürü) tesbit eden Menghin'e göre bunun son merhalesinden yeni bir nitelik olarak, merkezinde atın bulunduğu "Savaşçı çobanlar" ("Hirtenkrieger") kültürü doğmuştur ki, bu, bozkır kültürünün, bilhassa Proto-Türklerin karakteristik olan en yüksek derecesini gösterir.

W. Koppers'de şöyle demektedir: "Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün yaratılması ilk Türkler'e bağlanabilir. İnsanlık tarihinde ulaşılan bu başarı kavimle-

rin ve başka kültürlerin gelişmesinde fevkalâde neticeler doğurmuştur. Tarihî bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esası için gerekli şartlar ancak bu sayede belirebilmiştir". Atın binek hayvanı olarak kullanılmasını, ziraat kültürünün ve ona bağlı hayvancılığın çok üstünde ve dünya tarihinin pek mühim bir kültür merhalesi olduğunu belirten F. Flor'a göre, hayvan terbiyesinde önce geyik, sonra ren geyiği (Samoyedler tarafından), nihayet Türkler'in ataları tarafından at ehlileştirilerek insanlık hizmetine sokulmuştur. W. Schmidt de araştırmalarında aynı neticeye varmıştır: "Orta Asya'da oturan ve çok eski bir zamanda avcılık hayatından hayvanları ehlileştirmeğe geçen tek kavim Türkler olmuştur. At, Türkler tarafından ehlileştirilmiştir ve Türkler ata binen ilk insanlar olarak görünmektedirler". Orta Asya bozkırlar bölgesinin kültür tarihi yönünden taşıdığı ehemmiyet W. Ruben, L. P. Zambotti ve jeopolitikçi Mc Kinder taraflarından iyice belirtilmiştir.

Esasen yeryüzünde ekonomi bakımından başlıca üç temel kaynak vardır: orman, tarım, hayvan yetiştirme. İnsanlar yaşadıkları çevrenin bu imkânlarını değerlendirerek hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Tarihte ilk kültürler de şüphesiz doğdukları bölgenin tabiî şartları içinde öz kazanacaklarından, orman kavimleri "asalak" kültüre (avcılık, devşiricilik), ziraate elverişli yerlerde oturanlar "köylü" kültüre (çiftçilik) bağlanmışlar, bozkırdakiler "çoban" kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir. Bu itibarla, aslında orman kavmi veya köylü değil, fakat bozkırlı olan Türkler'in kültürü de doğuş, gelişme ve muhteva bakımından bütün diğer topluluklarınkültürlerinden ayrılık gösterir.

"Altay-Türk atlı çoban kültürü" Türkler'in atalarını diğer topluluklardan farklı bir dünya görüşüne ve hayat tarzına götürmüştür ki, bu insanlığın mâzisinde ilk defa müşahede edilen insan zekâ ve iradesini tabiata hâkim kılma azmidir. At terbiyesi, otlaklar etrafında cereyan eden mücadeleler bozkırlıyı metanet ve cengâverlikle bezemiş, onu teşkilâtçılık melekesine sahip kılmış, ve eski Türkler herşeylerini borçlu oldukları ata kutluluk derecesinde değer vermişlerdir.

At vasıtası ile insanlığa bahş edilen diğer mühim bir değer de sür'at mefhumudur ki, bu eski iptidai kavimleri zihni durgunluğun tenbelliğinden kurtararak canlı bir faaliyete yöneltmiş ve insan iradesinin ufkunda sonsuz imkânlar açılmasına vesile olmuştur. Yine at sayesinde bozkır kültürünün ortaya koyduğu başka üniversal bir değer hukuk fikridir. Bu da, atlı muharip çobanların, insanların cemiyet hâlinde yaşayabilmelerini sağlıyan karşılıklı saygı esasından hareketle, toplulukları bir üst idare nizamına bağlama yolunda ulaşılan devlet kurma düşüncesinin mahsulüdür. At üzerinde, kalabalık hayvan sürülerini sevk ve idare etmek mecburiyeti, eski Türkler'in, atın sür'at ve demir madeni (aş. bk.) sayesinde hâkimiyet altına aldıkları insanları idare plânında başarılarını mümkün kılmıştır. Bu sebeple yeryüzünde ilk siyâsi kadrolar, yine ilk kanun koyucu durumunda olan Türkler'in ataları tarafından tesis ve teşkil edilmiş görünmektedir.

Menghin'e göre, bozkırlarda gelişen eski Türk kültürünün dünya tarihinde iki bakımdan kesin tesiri olmuştur. Bunlardan biri, hayvan besleyicilği geliştirmek ve yaymak suretiyle iktisâdî, öteki, yüksek teşkilâtçılık yolu ile içtimaîdir. Birinci nokta mühimdir, zira bu, avcılık ve devşiricilik gibi, yalnız alarak karşılığında birşey vermiyen parazit ("asalak") ekonomi yerine, insanları üretici (müstahsil) durumuna sokmak suretiyle, çok faydalı bir iktisadî hamlenin işaretidir. Fakat ikinci nokta da-

ha da mühimdir, çünkü insanlığı basit yığınlar olmaktan çıkarıp sosyal nizamlara bağlamak gibi iktisadî faaliyetin de devamını mümkün kılan bir beşerî değer ancak bu yol ile husule gelmiştir. Bu bakımdan Ural-Altaylı kavimlerin dünya tarihindeki bu çok mühim rolünü belirten, Menghin şöyle demiştir: "En eski yüksek medeniyetler dahi, daha çalışkan ve ziraatçi olmakla beraber, devlet kurmakla kifayetsiz kavimlerin yerleşik halde bulunduğu büyük nehir vâdilerine savaşçı atlı çobanların müdahalesinden sonra doğmuştur". W. Koppers, Hind Avrupalılar açısından meseleyi daha kesin bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre, Hind Avrupa kavimlerinin (bugünkü Avrupalılar'ın ataları) teşkilâtçılık ve siyasetteki başarıları ancak bu bozkırlı unsurların onlarla karışması ile izah edilebilir. Onlar M.Ö. 2. bin yıllarında Ara-gölü havalisinde bozkır kültürü ile temasa geçerek bu kabiliyeti elde etmişlerdir. Bu diğer bölgelerde de böyle idi. Nitekim Doğu Asya'da ilk devlet teşkilâtı eski Türkler tarafından kurulmuş. Ön-Asya kavimleri bakımından da benzer sonuca varılmıştır.

ç- Bozkır Kültürünün Teşekkül Çağı

Bu kültürün menşei hakkındaki nazariyeler ona aşağı yukarı bir mâzi tâyin etmek imkânını sağlamaktadır. Viyana ekolü'ne göre bu tarih M.Ö. 2. bin başları olmalıdır. Şüphesiz ata binicilik temel unsur olmak üzere, siyâsî, iktisadî, dînî vb. cepheleri ile kültür gelişinceye kadar belirli bir zamanın geçmesi gerekecektir. Bugün için ehlileştirilmiş ata binme çağı Afanasyevo kültürü verintilerine göre M.Ö. 2500 yılları olduğuna ve Andronovo kültürü (M.Ö. 1700) naqil "savaşçı atlı bir kavim"in etrafa tesirini göstermeğe başladığı ifade edildiğine göre, Bozkır kültürünün M.Ö. 2500 ile 1700 arasında oldukça belirgin bir vasıf kazanmış olduğu kabul edilebilir. Bu tarihin bir yandan Viyana ekolünün vardığı sonuca, diğer yandan da arkeolojik vesikalara uygun düşmektedir.

2 - Sosyal Yapı

a - Eski Türk cemiyetinin sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar yapılan tasnifler hem bünye hem de isimlendirmeler bakımından birbirini tutmamaktadır. Bunun sebebinin her araştırıcının kendi meşgul olduğu zaman içindeki kavim ve vâkıa meşgul olduğu belirli Türk zümresinin esas alınması olduğu anlaşılıyor. Türkler'in çeşitli devirlerde çeşitli bölgelerde bazı bünye değişikliklerine uğradıkları ve bununla ilgili olarak başka başka tâbirler kullandıkları şüphesizdir. Fakat bozkır kültürü dediğimiz, aslına en yakın Türk kültürü içinde cemiyet yapısını tesbit etmek bakımından bazı imkânlara da sahibiz. Bu hususta Gök-Türk topluluğu sosyal bünyesi herhâlde hareket noktası vazifesini görebilecektir. Ana kaynağımız Orhun kitabelerinde geçen, konu ile ilgili tâbirler meseleye ışık tutacak durumdadır.

Orhun kitabelerine göre Türk bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tesbit etmek mümkündür:

Oguş - âile (?)

Urug - soy (aile?)

Bod - boy, kabile

Ok - kabile (bir siyâsî teşkilâta bağlı)

Bodun - boylar birliği (siyâsi yönden müstakil veya değil)

İl - Müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.

Eski Turk cemiyetinde ilk sosyal yapı olan â.le, bütün içtimaî bünyenin çekirdeği durumunda idi. Kan akrabalığı esasına dayanıyordu.

Eski Türk âiles' tıp olarak "geniş âile" şeklinde görunmekte (geçen asrın 2 yarısında, bütün dış tesirlere rağmen, başka bölgelerdeki Turk zümrelerine nisbet e en az tesir almış olmaları gereken Altaylılar'da "soy" ve Yakut'larda "usa" Kırgız-lar'da "aul") ise de, aslında Türk âilesinin "Küçük âile" tipinde kurulu bulunması daha akla yakın gelmektedır Çunku Turk â lesı eskı Yunan'dakı (genose) Roma'daki (gens) ve Islavlar'dakı (zadruga) dan farklı olup, ortaklık yalnız otlak ve hayvan sürülerine inhisar eder Türkçe'de izdivaç için kullanılan "evlenme" veya "evlendirme" (Gök Türk kitâbelerinde âble +) tâbirleri evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (âile) meydana getirdiğine delâlet eder Umumiyetle bilindiği gibi dıştan evlenme (exogamie)'nin esas ve baba hukuku nun hâkim olduğu Turk âilesinde evlenen oğullar, hisselerini alıp, yeni bir âile kurmak uzere, çıkarlar, baba ev ise en küçük oğula kalırdı Turkler'de "leviratus" (ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi ile ve çocuksuz genç dul üvey anne ile evlenme şekl.) mevcuttur ve umumiyetle tek zevcelik (monogamie) görülür.

Orhon yazıtlarında ancak bir yerde geçen "uruğ" tâbiri, Uygurca metinlerde, Kaşgarlı'da birçok modern ş ve.erde çok kullanılan ve "tohum, akraba, nesil" mânalarına gelen bir söz olup Moğolcada da "yat, cat" (yabancı) tâbir nın z ddı olarak "akraba" anlamında kullanılır.

Aileler veya soy lar bir araya geldiği zaman "boy" teşekkül ediyordu ve başında vazifesi, boydakı iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adalet, duzenlemek ve gerektiğ nde silâhl kuvvetlerce boyun menfaatlerini korumak olan bey (bag beg bi) bulunuyordu Buna göre boy siyâsî mahiyette bir birlik idi Belirli arazisi ve muharip kuvvet vardı Mulku ve hayvan suruleri başka zumrelerinkinden ayırt edilmekte id (24 Oğuz boyundan her boy hususî bir damgaya sahipti) Roma'da es kı Yunan'da ve Câhiliye devri Arapları'nda, benzer kuruluşlar başındaki mes'u şahıslar aynı zamanda dinî reis oldukları halde bey'in böyle bir fonksiyonu yoktu

Eskı Turk boylarının ad arı boyun bu siyâsî ve içtimaî hususiyetlerini meydana koymaktadır. Bu adlar şöyle sınıflandırılmıştır:

a- Askerî teşkilât ve idarî kuruluşla ilgili olanlar (meselâ: Çur, Yula, Kapan, Külbey, Yabagu, Yerney, Çepni, Taryan, İğdir, Köbök, vb.).

b- Askerî-siyâsî hâdiselerin tesirinde meydana gelenler (meselâ Hazar = Kazar, Sabar, Kabar, Kesi, Bulgar vb.).

c- Büyük, şöhretli, zengin mânalarında olanlar (meselâ· Bayındır, Bayat, Çavuldur, Tabgaç vb.),

ç- Adam veya insan mânasını verenler (meselâ: Hun, Agaçeri, Kumeri, Mogyeri = Magyar vb.).

d- Hâl ve tavır veya hava hâdisesini bildirenler (meselâ: Argu, Argın, Çuvaş, Karluk, Yağlakar, Boran, Kürt vb.).

e- Kuvvet, sağlamlık, cesaret, fazilet ifade edenler (meselâ: Türk, Kayı, Kangar, Karan Gyormatı, Ertım = erdem, Kınık vb)

f- Boylar birliğine katılanların sayısına göre adlandırmalar (meselâ: On-ok, Dokuz-oğuz, On-Uygur, Üç-Karluk, Utur-gur = 30 Ogur, vb.).

Oğuz adı da (Ok+z=Ok'lar) belirl bir siyâsi teşkilât kurmuş Türk boyları mânasındadır

Görulduğu üzere Türk boyları ve umumiyetle Türk siyâsı kuruluşları şahıs adları ile anılmıyorlar (Selçuklu, Osmanlı gibi devlet veya, meselâ, Hacılu, Kızıl Ahmedlu, Câferlu vb gibi kuçuk topluluk adlar ve sonu + oğlu ile biten Ayd n oğlu İsfendiyar-oğlu vb. adlar, aslında Türk kültürü mahsulü olmayıp, Arap ve Fars tesir ile sonradan ortaya çıkmış isimlendirmelerdir.).

Boy beyleri cesareti, malî kudreti ve doğruluğu ile tanınmış urug ve oguşların reisleri arasında seçim yolu ile iş başına gelirlerdi Seçici hey'et herhâlde boy'u meydana getiren âile ve soyların temsilcilerinden kurulu olmalıdır Bu hey et eskı Turk devletlerinde mevcut "meclis" (Danışma kurulu)" lerin kuçuk çapta bir ilk tipi olarak gorunmektedir

Boylar birliğine "bodun" deniyordu. Bodun'un başında "bey", han ("kaan") bu unur ve topluluk sıyaseten müstakil veya b'r il'e tâbi durumda olabilirdi Bodun'lar çoğunlukla soy ve dil birliğine sahip boylardan meydana geldiğ için, bodun kel mesi "kavim" mânasını verebilir. Kitâbelerde yalnız bir defa geçen "Ulus" sözünün eski devirdeki mânası açık değil ise de, bu söz, Türk-Moğol devrinde: **1. Millet, 2. Memleket, 3. Devlet** karşılığı olarak daha geniş anlamlarla karşımıza çıkmaktadır.

b - İl :

Eskı Türk cemiyetinde siyâsî teşkilât anmanın en üst kademesini teşkil eden "il" V Thomsen'e göre "siyâsî bakımdan mustakıl, muntazam teşkilâtlı millet" demektir A v Gabain e göre "ulke imparatorluk = Reich, iktidar veya hukumet" ,R Giraud'ya göre "Teşkilâtlı devlet, imparatorluk, sıyâsi hâkimiyet" mânasına gelmektedir Bunlara gore eskı Turk "il"i, toprağı ile, halk ile idarî ve hukukî nizamları ile vazifesi yurdu ve ahalıyı korumak ve sağlam bir sosya bunyeye sahip olmasına çalışmak olan bir siyâsî kuruluştur. Türk "il"ini tanıyabilmek için onun, devlet'in şartları yönunden, hususiyetlerini şöyle tesbit etmek mümkündür:

1- İstiklâl Kavramı

Bilindiği uzere, devlette gerçek istiklâl, bunun yalnız idarecı zumrece istenmesi ile değil, aynı zamanda halkın da aynı şuur içinde bulunması, yânı istiklâl düşuncesinin bütun toplulukta muşterek bir arzu hâlinde var olması şeklinde belirir Böyle bir ortak şuur Bozkır Turk cemiyet ve devletinde çok eskiden beri mevcut olmuştur. Türk gruplarının her gittikleri yerde, beylik, hanlık gibi hür ve mustakıl siyâsî teşekkuller kurmağa çalışmaları bunu gosterdiği gibi, çeşitli ülkelerde buna muvaffak olmaları da istiklâl düşüncesi üzerinde ısrarlarına delâlet eder. Eski Türkler'de istiklâle verilen değer bazı tarihî kayıtlarla da tesbit edilmiş durumdadır Asya Hunları'ndan M.Ö. 58'de cereyan eden hâdise (yk. bk.) dolayısiyle Çin yıllığ

Shi-ki Hun devlet meclisi'nde yapılan şu konuşmayı nakleder: "Bizim için tâbiiyet yüz kızartıcıdır. Atalarımızdan toprakla birlikte devr aldığımız istiklâlimizi Çin ile uzlaşmak bahasına feda edemeyiz. Mücadele edecek savaşçılarımız hâlâ mevcut iken devletimizi korumalıyız". Orhun kitâbelerinde, "Kaganlık" tâbiri ile ifade edilen "devlette istiklâl" düşüncesine karşı duyulan ilgi daha sarih bir şekilde dile getirilmiştir: "İl'i olan bir bodun idim, şimdi il'im nerede? Kaganlık bodun idim, han kagan'ım?". İstiklâl'den mahrum kalınca "Bey olmağa lâyık oğlu kul, hâtun olmağa lâyık kızın câriye" olduğundan yakınan Bilge Kagan Türk devlet ve istiklâlinin devamlılığına inancını şu sözlerle ifade etmiştir: "Yukarıda gök çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe Türk bodununun il'ini, töresini kim bozabilir?". Bu tarihî vesikalar, devlette gerçek istiklâl kavramına uygun olarak, bu düşüncenin, idarecisi ve halkı ile Türk topluluğunda ortak bir değer taşıdığını ortaya koymaktadır.

2- Ülke Kavramı:

Ülke, her müstakil devletin hak ve salâhiyetlerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrafî sahadır. Ülkesiz bir millet bahis konusu olmıyacağına göre, Türk "il"inde de belirli sınırlar içinde bulunan bir ülke kavramının mevcut olacağı aşikârdır. Eski Türkler'de ülkeye "yurt" deniyordu (Eski Türk vesikalarında geçmiyen ülke sözü, "ölka" şekli ile Moğolcadır). Ülke sınırlarına da "yaka" denilmekte idi. Demek ki Türk hâkanlıklarında ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi hükümdar âilesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağı idi. Asya Hun Tan-hu'su Mo-tun, komşu Moğol Tung-hu'ların arazi talebi karşısında kaldığı zaman (M.Ö. 209) devlet meclisinde, toprağın devletin temelini teşkil ettiğini, buna göre, her ne sebeple olursa olsun kimseye arazi terk etmeğe selâhiyet bulunmadığını söylemişti. Anlaşılıyor ki Bozkır Türk il'inde "yurt" hükümdarın şahsî malı gibi keyfine göre tasarruf edilebilen bir toprak parçası değil, fakat bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli bulunduğu bir ata yadigârı idi. Bu durum eski Türk devletinde, ülke bakımından "dominium" değil, eski çağlarda benzeri yalnız Roma imparatorluğunda görülen "imperium" hâkimiyet telâkkisinin mevcut olduğunu gösterir. Devlet topraklarının idarecilerle halkın ortak mesuliyeti altında bulunması keyfiyeti, Türk topluluk adlarından anlaşıldığı üzere, eski Türkler'in şahıslarından ziyâde ile bağlı olduğu hususu ile bir arada dikkate alınırsa, ülkenin süratle "vatanlaşma"sının mümkün olacağı kolayca anlaşılır. Gerçekten eski Türk topluluğunda halk, devletin siyâsî istiklâli gibi, "yurt"una da derin bir muhabbetle bağlanmıştır. Yukarıda söylediğimiz üzere, ilk tarihî belirtisine Asya Hunları'nda rastladığımız bu durum, Gök-Türkler'de en canlı şekilde mevcut olmuş (Ötüken'in kutsal toprak sayıldığı ve "kaganlık"a ve töre'ye sahip olarak yaşamak için Ötüken'de oturmak gerektiği) ve Uygur Türkleri'nde "Kutlu dağ" efsanesinde sembolize edilmiştir. Türkler'deki bu vatan sevgisi ünlü Arap yazarı Al-Câhiz (ölm 869) tarafından da, müşahadeye dayanılarak belirtilmiştir. Ancak Türkler'de "ülke" ve vatan telâkkisi göçebe veya köylü (yerleşik) bütün öteki kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâl fikri ile beraber yürümektedir. Eski Türk, yalnız hür ve müstakil yaşayabildiği toprağı ülke ve vatan saymakta (Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerin ayrı vatanları bundan ileri gelir), fakat bu şartların mevcut olmadığı araziyi kolayca terk edebilmektedir (Türk göçlerinin diğer bir sebebi). Kısaca Türk kültüründe vatan Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir.

3- İnsan Unsuru:

Devletin yalnız hükümdar ve âilesinden ibaret sayıldığı topluluklarda siyâsî hürriyet ve çalışma serbestliğini düşünmek güçtür. Devlet idaresi ve ülke anlayışında idareci halk işbirliği olan siyâsî teşekküllerde ise, durum başkadır. Eski Türk topluluğunda da insanın ferdî hukuk ile donatılmış ve iktisaden esir olmayan bir hayat düzeninde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun tarihî vesikalarla ortaya konması mümkündür. Önce, âilede hususî mülkiyet mevcut idi. Bozkır Türk devletinde arazi üzerinde de hususî mülkiyet câri idi (Asya Hunlarında, Gök-Türkler'de, Uygurlar da vb.). Hususî mülkiyet kişi haklarının ve hürriyetin teminatıdır. 10. asır Bulgarlarında fertler kendi arazilerinden elde ettikleri mahsulden hükümdara bile birşey vermiyebiliyorlardı. Hazar hâkanı ve idarecileri tebaanın mülküne el uzatamazlardı. Oğuzlar'da "bey"ler, han'ın bazı aşırı davranışları karşısında seslerini yükseltirlerdi. Avrupa Hunlarında Attilâ'nın başkentinde bir Bizanslı, Bizans'ta insanın baskı altında tutulmasına ve kanunların yürümemesine karşılık, kendisinin Hun memleketinde hür olduğunu ve korkusuz yaşadığını söylemişti. Çin'deki köleler, hürriyet ülkesi olan Asya Hun topraklarına kaçıyorlardı. Bozkır Türk cemiyetinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı-başına bir "il" sayılabilirdi. Bu durum bazan sosyal yapının daha yüksek kademelerinde müşahade ediliyordu. Meselâ 8 boy hâlinde Don-Aşağı Tuna nehirleri arasında yayılan Peçenekler'de "kabilelerin durumu o kadar müstakil idi ki, kavim beraber yaşadığı, beraber savaştığı, yâni tam bir birlik teşkil ettikleri hâlde bir merkezî iktidar mevcut değildi". 12. asır Kıpçakları'nda da durum böyle idi.

Türk boylarındaki bu karakteristik durum eski Türk İl'inde siyasî birliği meydana getiren boyların -türlü sebepler yüzünden- birbirlerinden kolayca ayrılmalarına ve aynı bölgede veya başka bir yerde yeni bir İl teşkil etmek üzere tekrar toplanabilmelerine imkân vermekte idi (eski Türk siyasî kuruluşlarında boy sayısını ifade eden ve zaman zaman değişen rakamlar bunu gösterir). Boyda yalnız otlak ve yaylaklar ortak mülkiyette idi. Bu tip arazi devlet malı olduğu için, buralardan faydalanan özel mülk at, koyun ve sığır sürülerinin sahiplerinden tahsil edilen belirli ölçüdeki vergiler yolu ile İl'in mâlî ve askerî ihtiyaçları karşılanıyordu. Göçlerde âilelerin ve fertlerin kendilerine ait sürülerini ve taşınabilir mallarını beraberlerinde götürebilmeleri ve istedikleri gibi tasarruf etmeleri onlardaki hürriyet duygusunu ve serbest hareket etme eğilimini daima canlı tutmakta idi. Bu hal ise eski Türk devletlerinde, tabiatıyle, köleliği ve bazı zümreler için "imtiyazlılık" durumunu önlüyor, ayrıca Bozkır kültürünün ekonomik özelliği de, adalet, eşitlik ve insana saygı prensiplerinin gelişmesine yardım ediyordu.

Eski çağlarda yaşamak için ihtiyaç olan "çalışma, çekme ve taşıma gücü"nü insanlar ancak kendi aralarındaki daha zayıf, daha az becerikli fertlerin kol kuvvetinden faydalanma yolu ile sağlayabiliyorlardı. "Asalak" kültürde ve "Köylü" (yerleşik) kültürde başkaca çare yoktu. İktisaden "besicilik"e dayanan Bozkır kültüründe ise bu ihtiyacı, başta en yüksek kas (adele) kuvvetine sahip at olmak üzere, hayvan gücü karşılıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hâkimiyeti ele geçiren gruplar, cemiyette kendilerine herhangi bir mülk ve hiçbir siyasî hak tanımamak suretiyle, sınıf, kast cenderesine aldıkları mahkûm zümrelerin (Moğollar'da çeşitli neviden köleler, İslavlar arasında yaygın köle ticareti, Çin'de enselerine bo-

yunduruk vurularak tarlalarda çalıştırılanlar, Eski Yunanda Aristoteles'in "ehli hayvan" ve "canlı âlet" dediği ve doğrudan doğruya "mülk" sayılan insanlar, Mısır'da Hind'de ve Roma'da köle kütleleri) mevcudiyetini öyle devam ettirmek maksadıyle asırlar boyunca, türlü tedbirlere başvururken insanın kol (adele) gücüne müracaat zarureti duyulmayan Bozkır kültüründe hususî mülkiyet ve hür çalışma esasında gelişen sosyal gelenekler, zamanla, töre hükümleri hâlinde kesinlik kazanmıştır.

Eski Türkçe'de "kul" tâbiri umumiyetle "köle" müteradifi olarak alınıyorsa da doğru olmasa gerektir. Çünkü köle, hiçbir "mülk"ü bulunmayan ve cemiyette hiç "hak" sahibi olmayan insan demektir. Bu mânada, Yunan-Roma medeniyeti dahil her yerde kölelik müessesesi teşekkül etmiştir. Türkler de ise, hususî mülkiyet ile hürriyet anlayışı buna engel olmuş görünüyor. Gök Türk yazılı vesikalarda 14 yerde "kul" tâbiri geçmektedir. Fakat buralarda gerçek mânâsı ile "mülk" ten ve "hak" tan mahrum insanlar zümresi ve müesseseleşmiş "kölelik" ten ziyâde, siyâsî hakların kaybedilmesi ve bazı "medenî" haklar yönünden yasaklara uğramak bahis konusu dur ve daha çok "esirlik" ifade edilmek istenmiştir. İstiklâlini kaybeden her topluluğun böyle tahditlere mâruz kalması zamanımızda bile tabiî karşılanmaktadır. Esirlik ile kölelik içtimaî ve hukukî bakımlardan birbirinden farklı şeylerdir. Eski Yunan'da, Roma da ve Moğollar'da, kölelerin yanında, fakat onlardan ayrı olarak esir (bilhassa savaş esirleri) de vardı. Esasen eski Türkçe metinlerde "köle" kelimesi geçmez. Kun (câriye) sözü de çincedir (kü'an). Bununla beraber Tabgaçlar'da ve İç-Asya Uygurları'nda kölelerle karşılaşılmakta ve hattâ DLT de "ol kul boş kıldı" (O, kölesini azâd etti) gibi bazı ibareler dikkati çekmektedir. Bunların hepsi dış tesirlerle açıklanabilir. İlk iki Türk devletinde kölelik, asli Türk bölgelerinde değil, Çin ve İç-Asya sahasında görülmekte olup, herhâlde, idarede daima pratik yolu tercih eden Türk siyâsî teşekküllerinin, halkça ünsiyet peyda edilmiş içtimâî ve hukukî kaidelere uyulmamalarının neticesidir. Kâşgarlı Mahmud da, yine aslen Türk olmayan bir kül türün uzunca bir müddetten beri tesirindeki Türk zümrelerinin dilinden örnekler vermektedir. Kıpçak bozkırlarında bazı Türk çocuklarının "satın" alınarak Orta-doğu memleketlerine gönderilmesi; İslavlar dan ve Normanlar'dan gelen meşhur esir (köle) ticaretinin bir neticesi olarak mütalaa edilebilir. Çünkü daha eski asırlarda Doğu Avrupa Türkleri arasında da böyle bir durum görülmüyor. Bilindiği gibi kölelik, menşeini "yerleşik" medeniyetten alan ve bazı orman cemiyetlerinde (meselâ Moğollar) mevcut olan bir müessese olup, bozkırlara yabancıdır. Bunun sebebi söylediğimiz gibi, bozkırlar bölgesi insanlarının, yaşadıkları coğrafî şartlar icabı, çok erken çağlarda belirli seviyede hukuk fikrine ulaşmış olmalarıdır (yk. bk.)

Bu hukuk anlayışının eski Türk cemiyetinde imtiyazlı "sınıf" lara dayanan bir düzenin ortaya çıkmasına da engel olacağı aşikârdır. Herhangi bir toplulukta imtiyazlı zümrelerin teşekkülünde başlıca üç âmil rol oynamaktadır: geniş araziye sahip olmak (iktisadî), askerliği meslek edinmek (idarî siyâsî) ve rûhânî zümreye mensup bulunmak (dinî). Bunların her üçü de bozkır kültürü içinde gelişme şansını bulamamıştır. Önce, ziraatın, umumî ekonomik hayatta ancak tâlî olarak yer aldığı bozkırlar sahasında büyük "mâlikâne" lerin meydana gelmesi (feodalite) imkân dışındadır. Buna göre, eski Türk sosyal hayatında, "toprak köleliği" ("servage") bahis konusu değildir (Orta Macaristan'da bazı köylerin, 445 de ölen Bleda'nın dul hanımına âit olduğuna dâir Priskos'un kaydını doğrudan doğruya "yerleşik" kültür man-

sulundan ibaret olan toprak aristokratlığının Avrupa'da bir devamının tesbiti olarak değerlendirmek lâzımdır). İkincisi, askerliğin eski Türkler arasında ayrı bir meslek sayılması düşünülemez, zira her Türk iyi savaş terbiyesi almış, her an savaşa hazır, daimî asker durumunda idi. Çocuklar 3-4 yaşlarından itibaren, kuzuya, koyuna bindirilerek ve ok ile sincap vb. avlatılarak, biniciliğe ve vuruculuğa alıştırılırdı. Henüz yürümeğe başlıyan her çocuğun yanında eğerlenmiş bir at hazır bulunurdu. Eski Türkler de fertler savaşçılık ve mücadele sahasında şahsiyetlerini bulurlar ve gösterecekleri kahramanlık ölçüsünde cemiyette yerlerini alırlardı. Kadınlar da aynı şekilde yetişmiş olup, çok kere erkeklerle birlikte savaşa katılırlardı (hattâ İslâmî devirde bile, Atsız ın 1077'deki Kahire savaşı). Binlerce kilometrelik göç hareketlerinde bütün âile efradı ile birlikte yeni yurt kurmak zorunda olan bozkırlı Türk'e, kadının her sahada olduğu gibi savaşta da destek olması tabii idi. Üçüncüsü, eski Türkler'de din adamları imtiyazlı bir "sınıf" değillerdi, çünkü, yukarıda da belirtildiği üzere, bozkır Türk toplulukları daha çok siyâsî vasıfta olup dinî karakter taşımıyorlardı. Orhun kitabeleri dahil eski bozkır Türk vesikalarında din adamlarından hemen hiç bahsedilmemesi bu bakımdan dikkate değer bir nokta teşkil eder.

Bozkır Türk "il" ini açıklarken, "Kara-bodun", "Tarhanlık" ve "Orun-ülüş" meselelerine de kısaca dokunmak icap etmektedir.

Kitâbelerde bodun tabiri bazan "kara" sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. Buna karşılık bir de ak-beğ? ifadesinin bulunuşu Türk cemiyetinde bir "asiller" sınıfının varlığı hususunda tefsire sebep olmuş gibidir (Meselâ, H. Namık Orkun, son ibareyi "asil beyler" olarak çevirmiştir). Devlet idaresinde hâkana en büyük yardımcılar durumunda olan beylerin idare edilen halka nisbetle üstün tutulması tabiî ise de, bundan imtiyazlı bir sınıf hükmünün çıkarılması müşküldür. Nitekim kitâbelerdeki hitaplarda çok kere devlette büyük memuriyet makamlarını işgal eden "buyruk"lar, beylerden önce yer almaktadır. Türkçe'de "kara" sıfatının, aslında, aşağı bir dereceyi değil aksine, büyük, yüksek seviyeyi belirttiği görüşü de ileri sürülmüştür (ve Kara Han, Kara Ordu, Karaton gibi misâller verilmiştir). Buna göre, kitâbedeki ifadeleri "asıl, kalabalık bodun" diye mânâlandırmak gerçeğe daha yakın görünmektedir ve buna nazaran sayısı şüphesiz az olan beyler "ak" oluyor demektir. Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsî olduğu iddia edilmiş ise de, "Beğ"liğin babadan oğula geçtiğine dair açık bir delil bulunmuyor (hükümdâr sulâlesine mensup olanlar hariç). Yukarıda bey'lerin seçiminden bahsetmiştik. Peçenekler'de K. Porfirogennetos un açıkça belirttiği bu husus Hazarlar da hattâ iktidar ve icrada hâkan'dan da üstün durumda olan "Bey" bakımından da geçerli idi. Dede Korkut'da açıklandığına göre, bey olabilmek için, kan dökmek (mutlaka savaşa katılmak değil, meselâ, vahşi bir hayvan öldürmüş olmak) aç doyurmak, çıplak giydirmek, lâzımdır. Şartlar bunlardan ibarettir. Hazarlar'a dair İslâm kaynaklarında geçen "El Hazar'ul-khalis" tâbirine dayanarak bir "asıl Hazar" (Khazar "pure-bred") kütlesinin varlığı görüşündeki isabetsizlik, bu kütlenin Hazar ülkesinde yaşayan "Halis" adlı müslüman Harezmliler olduğu anlaşılmakla ortaya çıkmıştır. Herhalde kitâbelerdeki şu ifade: Kagan, âilesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyleri, Dokuz-Oğuz beyleri, bir "sınıf" hiyerarşisi değil, doğrudan doğruya devlet içinde idare edenlerden, idare edilenlere doğru bir sıralama olmalıdır. Bozkır kültüründe hâkim zihniyet de bunu gerektirir.

Beylerin ve buyrukların vergilerden veya başka herhangi bir mükellefiyetten muaf tutuldukların dâir bir işaret yoktur. Tabgaçlar'dan beri mevcut olup da Gök-Türk imparatorluğunda mühim bir yeri olan "tarhan" (sivil ve asker nâzır, bakan, Tonyukuk'un unvanı Boyla baga Tarkan) lar da, bizim tarih literaturumuzde yaygın kanaatin aksine imtiyazlı değil idiler. Tarhanlar, daha sonraları, Moğollar devrinde kendilerine hükümdar tarafından "Suyurgal" adı ile verilen ve irsen intikal eden topraklarla techiz edilmek, vergilerden muaf tutulmak, herhangi bir suçtan ceza görmemek ve bütün bunları 9 nesil boyunca geçerli saymak suretiyle, imtiyazlı duruma getirilmişler, Tarhanlık müessesesi böylece ortaya çıkmıştır.

Bunun gibi, Türk kabile teşkilâtında mühim rol oynadığı ileri sürülen "Orun" (mevki), yâni belirli kabilelere mensup şahısların meclislerde, büyük toplantılarda, toy (resmi ziyafet) larda belirli yerlere oturması ve böyle toplantı ve ziyafetlerde yiyecekler yemeklerin belirli olması her birinin koyunun belirli yerlerini yemeğe mecbur bulunmas (uluş) meselesi de daha sonraki devirlerde örf hâline gelmiş olsa gerektir. "Harp ganimetleri bölüşülürken her kabilenin orun ve ülüş'ü dikkate alınarak, ona göre pay verildiği, mühim içtimalardan birinde orun ve ülüşünü bir defa kaybeden kabile yahut oymağın yaylak, otlak, av, vesair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybettiği"ne dair tesbitler ancak Moğollar zamanı ile ilgili görünmektedir. Çünkü bu hususlar yalnız Moğol devri tarihçisi Reşid'üd-din (öl. 1318)'in eserinde yer almış olup, daha önceye ait Türk vesikalarında, Orhun kitabelerinde, Kutadgu-Bilig'de ve DLT'te bu yolda tefsire elverişli hiçbir kayıt bulunmamaktadır (Son zamanların araştırıcısı A. Krader de kitabelerde gördüğü söñük "kemik" kelimesini geçen asrın 2. yarısındaki yüzyıllarca Moğol tesirinde kalmış Orta Asya Türkleri'nde aristokrasiyi ifade eden Ak-süyek "ak kemik" tâbiri ile karıştırarak Gök-Türkler'de de bir asiller zümresi var sanmıştır. Halbuki kitâbelerde geçen kemik bir sosyal terim değil, doğrudan doğruya insan kemiğini ifade etmektedir). Bozkır bodun teşkilâtında birliğe daha sonra katılan her boyun umumiyetle sınırlarda yer aldığı ve bunların, tehlikenin daha kesif bulunduğu ön saflarda savaşa sürüldüğü doğrudur. Fakat bu gibi boylar bu "mevki" lerini ebediyen muhafazaya mahkûm olmayıp, yeni ilt haklar neticesinde, öndekiler geri çekilerek, bodun'un diğer üyeler ile eşit duruma gelmektedirler. Asya Hun imparatorluğunda 5 Hun kabilesinin - Tanhu âilesi ile akrabalıkları gözönüne alınarak- "imtiyazlı" durumda görünmüş olmaları da, ancak bu mekanizma ile izah olunabilir. Devletin kuruluşunda hizmeti geçmiş olan zümrelerin emir ve kumanda mevkilerini alarak idareci durumuna geçmeleri ve doğal olarak devlette idarecilere nazaran nisbî bir farklılık göstermeleri tabiîdir. Bu sosyolojik kaide hiçbir zaman ve hiçbir yerde değişmemiştir.

Hunlar'da şartlarını yukarıda belirttiğimiz bir köle sınıfının varlığına ihtimal vermek için de bu neviden "imtiyazlı" lık yeter derecede ciddi bir gerekçe sayılmamalıdır. Asya Hun devletinde şahıs köleliği olmadığına göre boylara bağlı "köle-kabile" lerin olacağı da şüphelidir, zira bu şekilde miras yolu ile intikal eden kütle köleliği Asya'da yalnız Moğollar'da görülmektedir ("Unagan-bogol" sistemi).

Bozkır Türk devletinde insan unsuru'nun kısaca açıklamağa çalıştığımız hak ve hürriyetlerle donanmış olması Türk devletinin kuruluş tarzı ile ilgilidir. Bozkır Türk devleti herhangi bir âilenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar topluluğu değil, fakat idarecilerle işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri, iştiraki ile

gerçekleşen bir siyâsî teşekküldü. Türk devletinin nasıl kurulduğu meselesine, II. Gök-Türk devletinin meydana gelişini anlatan kitâbelerdeki satırlar ışık tutacak mahiyettedir: "Babam Kagan (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten dağdakiler, ovadakiler toplanıp geldiler, 70 ... sonra 700 kişi oldular ... (Hakanlığı) atalarımın törelerine göre kurdular..." (Kül-Tegin, Bilge), "Gelenlerden bir kısmı atlı, bir kısmı yaya idi", "Dâvete katılanlardan biri de bendim" (Tonyukuk).

Böyle kurulan bir devlette tabiatiyle halk hak ve hürriyetini isteyecek ve başında bulunanlardan bekliyecekti. Türk devletinde halkın bu istekleri töre'nin tatbiki ile gerçekleşiyordu. Umumiyetle "kanun" mânasına alınan töre (aslı törü) eski Türk hukukî hükümlerinin bütünü olup sosyal hayatı düzenleyen "mecburî" kaideleri ihtiva ediyordu. Orhun kitabelerinde "töre" kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun 6 sında "il" ile birlikte kullanılmaktadır. Diğer 5 yerde de yine "il" le alâkası açıkça belirir. Demek ki, Türk devleti kanunlara (töre hükümlerine) bağlı bir kuruluştur. Devletin varlığı töre ile kaimdi: "...Devleti ellerine alıp töre'yi tesis ettiler... Ey Türk Bodunu! Devletini, töreni kim bozabilir? ... Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi ... Devletini, töresini terk etmiş ... O (İlteriş) atalarının töresine göre bodunu teşkilâtlandırdı ... Töre gereğince amucam tahta oturdu ..." Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Türk hükümdarları, yerine ve zamanın icaplarına göre ve tabii "meclis"lerin tasvibi alınmak üzere, yeni hükümler getirebilirlerdi. Asya Hunları'nda Mo-tun, Gök-Türkler'de Bumın ve İlteriş ve Tuna Bulgar devletinde Krum böyle yapmışlardı (Krum Hanın kanunları). Bütün Türk lehçelerinde ortak olan ve sonra Moğolca'ya da geçen töre tabir, şimdiki bilgimize göre Tabgaçlar'dan beri mevcuttu ve asli söylenişi olan törü şeklinin daha eski bir devre götürülmesi mümkündür (Yasa kelimesine temel teşkil eden yasa **(mak)** "yapmak" fiili, Türk kitâbe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçer: "Tengri yasar - Tanrı düzenler, yapar". Bundan türetilen **yasak, casah** sözü, "kanun" anlamında Moğolcada da mevcut olup, bugün kullanılan **yasa** kelimesi bunun kısaltılmış şeklinden ibarettir.).

Hukumleri maalesef o çağlarda tedvin (codification) edilmemiş olan töre'nin ana-yasa mahiyetindeki prensipleri, Kutadgu-Bilig in yardımı ile tesbit edilebilmektedir. Bu prensipler şunlardır: könilik (adalet), uz'luk (iyi'lik, faydalılık), tüz'lük (eşitlik) ve kişilik (insanlık, üniversel'lik).

4. Hukumranlık

Devlet, umumî târifi ile, emretmek hak ve salâhiyetinin ve o emri icra etme kudretinin bir arada yürürlükte olduğu bir yüksek sosyal nizamdır. Ancak emretme hakkının itaat edenler tarafından "meşrû" kabûl edilmesi lâzımdır, aksı hâlde devlet yok, zorbalık vardır. Meşrûluğu tanınan devletlerde, topluluklara göre, çok çeşitli olan hükümranlık şekilleri arasında ortak olmak üzere üç tip tesbit etmek mümkün olmuştur: Gelenekçi, karizmatik, kanunî.

Eski Türk hükümranlık telâkkisi, karizmatık (Tanrı bağışı'na dayanan) tip olarak kabûl edilebilir. Bütün vesikalar Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini (bağışlandığını) göstermektedir. Asya Hun imparatorunun ünvanı "Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı-kut'u Tan-hu" idi. Gök-Türk hakanları da öyle idi: "Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kagan", "Babam kagan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu", "Tanrı irade ettiği için, kut'um olduğu

için kagan oldum" vb. Uygur Hakanları'nın unvanları da (yk. bk.) bunu ortaya koyar. Tuna Bulgarları'nda da hükümdar Tanrı tarafından tahta çıkarılmıştır (Omurtag ve Melemir kitâbeleri). Hazar hâkanı, eğer İbn Fadlan'ın haberleri doğru kabul edilirse, halktan tecrit edilmiş, âdeta "Tanrı gibi" bir hayat yaşıyordu. Bozkır Türk hükümdarı Tanrı tarafından kut ve ulug (kısmet) ile donatıldığı için işbaşına gelebilmektedir. Bu tarihî kayıtlardan da anlaşılıyor ki, eski Türk devletinde siyâsî iktidar kavramı "kut" tâbiri ile ifade ediliyordu. Bu itibarla Türk dilinin en kadim kültür kelimelerinden biri (2200 yıldan beri mevcut) olan kut'un nazarî cephesi (yâni Türkler'de siyâsî iktidarın mâhiyeti) ünlü siyaset kitabı Kutadgu-Bilig'de açıklanmıştır. Buna göre, "Kut'un tabiatı hizmet, şiar adâlettir ... fazilet ve kısmet kut'tan doğar ... Beyliğe (hükümdarlığa) yol ondan geçer ... Herşey kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir. Tanrısal (ıduq) dır ... Bey, bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar ..." (Kutadgu-Bilig, 674-676, 1430, 1933, 1934, 1960, 5469, 5947 beyitler). Bunlara bakılarak eski Türkler'de karizmatik iktidar görüşü umumî kanaat hâline gelmiş olmakla beraber, arada mühim farklar göze çarpmaktadır. Karizmatik meşrûiyete bağlı topluluklar, umumiyetle dinî cemiyetler olduğu hâlde Türk siyâsî birlikleri dinî vasıf taşımaz. Peygamberler veya veliler tarafından idare edilen Türk devleti yoktur. Türk hükümdarları insan-üstü varlıkda sayılmamaktadır. Hem kendisi, hem halk onun normal bir insan olduğunun farkındadır (Kitâbeler). Esasen Türkler'de Kut telâkkısı sınırsız bir hâkimiyete imkân tanımamaktadır. İdare salâhiyeti bazı şartlarla tahdit edilmiştir. Bunların başında halkı doyurmak, giydirmek, toplamak, çoğaltmak ve huzura kavuşturmak gelir (Kitâbeler). Türkler'de hükümdarlık alâmeti sayılan büyük resmî ziyafetler (Doğu Türkler Toy, Bulgar Türkleri içme-d(y)eme diyorlar. Şölen, şülen kelimesi Moğolcadır) ve umumiyetle hâkan sofrasının halka açık tutulması bunun sembolik ifadesidir. "Halka, aç mısın, tok musun, diye sor ... Elini açık tut ... Bir hükümdar kulundan fakir adını kaldıramazsa nasıl hükümdar olur?" (Kutadgu-Bilig, bâb 38, 54 55). Kutadgu-Bilig halkın hükümdardan istediklerini a - İktisadî istikrar, b - Âdil kanun, c - Asayiş, olarak sıraladıktan sonra şöyle der: "Ey hükümdar sen halkın bu haklarını öde, sonra kendi hakkını isteyebilirsin!" (Beyit 2983, 5578). "Bey, iyi kanun yapın. Kanuna kendin riayet et ki halk da sana itaat etsin!" (Beyit 1458, 2111). Türk hükümdarı bu vazifelerini yapamazsa kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi. Gök-Türk tarihinde genç hükümdar İnal Kagan'a karşı yapılan 716 yılı ihtilâli bu gerekçeye dayanıyordu. Diğer taraftan hâkanlık tahtına çıkışta da daima töre hükümleri göz önünde tutulmakta idi. 581'de ölen Gök-Türk hâkanı Ta-po yerine onun vasiyet ettiği Ta-lo pien'in hâkanlığını, töreye uymadığı için devlet meclisi red etmişti. Demek ki başlangıçtaki bütün karizmatik görüntüsüne rağmen, Türk hükümranlık telâkkısı kanuna dayanan meşrûiyetçi tipi temsil etmekte idi. Ancak siyasî iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, yâni hâkanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla Türkler, bugün "millî irade" diye ifade edilen hükümdar üstü "yüksek otorite" (Souveraineté, Sovereignty) meselesini, üstün siyâsî kültürleri sayesinde daha o çağlarda halletmiş ve insanları hükümdarın şahsî insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmıştı. Bu tarzda bir hükümranlık düşüncesi, yukarıda da söylediğimiz gibi, benzeri eski Roma'da görülen ve hükümdarın icraatının millet tarafından kontrolüne imkân veren, "imperium" şeklinde tecelli etmekte idi. Bu kontrol meclisler aracılığı ile yapılıyordu. Asya Hun devletinde bir daimî meclis (Danışma kurulu veya

Devlet meclisi) bir de her yılın 9. ayında güney sınırı civarındaki Ma-yi sahrasında yapılan umumî halk toplantısı vardı ki, bunda memleket meseleleri hakkında umumî müzakereler açılırdı. Bu toplantı De Groot, L. Wieger, P. W. Schmidt ve B. Szasz taraflarından "Reichstag", "Rat" ve "Assemblée national" (Millet Meclisi) olarak tavsif edilmiştir. Avrupa Hun imparatorluğundaki benzer bir kuruluşa Priskos "seçkinler" veya "seçilmişler" meclisi adını vermektedir. Gök-Türkler'de devlet meclisi ihtimal daimî idi. Çünkü yalnız askerî ve siyâsî meselelerin değil, iktisat ve kültür işlerinin de burada konuşulup karara bağlandığı anlaşılıyor. Bilge Kagan'ın kurula getirdiği iki mesele: Türk ülkesinde şehirlerin, Çin'deki gibi, surlarla çevrilmesi ve Budizm ile Taoizm'in yurtta yayılmasının teşviki teklifleri, ünlü "ayguci" (devlet müşaviri) Tonyukuk'un muhalefeti neticesinde red edilmişti. Bu meclis, Uygurlar'da görüldüğü üzere, gerektiğinde hânedan dışından dahi han seçebiliyordu. Hazarlar'da bir "ihtiyarlar meclisi" (A council of elders) vardı (Hâkan Yasef'in mektubu ve Belazurî). Tuna Bulgarları'nda bir "millet meclisi" bulunmakta idi. Oğuz Hâkan da mâiyeti ve dâvet ettiği halk ile bir toplantı yaparak "kengeştiler". DLT'de "kengeş" tâbirinin "hâkanın tekliflerini milletin tasvibine sunması" olarak açıklanması, aynı geleneğin Oğuzlar arasında da devam ettiğini gösterir.

3 - Bozkır Türk İl'inde Teşkilât

a - Hükümdâr:

Bozkır Türk devletlerinde başkanlar çeşitli unvanlar taşımışlardır: Tan-hu (veya Şan-yu), kagan, kan (han), yabgu, İl teber vb. Bunlar arasında Türk tarihinde en yaygın olanları han (kıral) ve kagan (imparator) idi. Bunların Moğol Juan-juan devletinden Gök-Türkler'e geçtiği hakkındaki iddia eskimiş görünüyor, çünkü "han" ünvanının 3. asırdan beri Türkler'ce bilindiği gösterilmiş olduğu gibi, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın hanımının adında da "han" ünvanı mevcut idi: Arıg-kan. Yabgu unvanı Hunlar'dan beri mevcuttu. Hükümdarın törenle ünvanını alırken, zevcesinin de resmen aldığı katun (hâtun) ünvanı da Hunlar'dan beri Türklerce tanınmakta idi. Devlette hâtunlar da söz sahibi idiler. Devlet meclislerine katılırlar, bir dereceye kadar formalite olsa da, elçileri ayrıca kabûl ederlerdi. 585 ve 726 yıllarında Çin elçilerinin kabûlünde Gök-Türk hâtunları hazır bulunmuşlardı. Hâtunların gelecek hâkanların anneleri olmaları sebebi ile, ilk zevce ve asil (yani Türk) olmalarına dikkat edilirdi. Umumiyetle en büyük evlât veliahd tayin edilirdi. Veliahd durumundakiler küçük yaşta iseler, amcaların tahta geçmeleri töreye uygundu. Devlet başkanlarının oturduğu başkente "Ordu" deniliyordu.

b - İkili Teşkilât:

Eski Türk devletinde arazi iki idarî bölgeye ayrılırdı. Sağ-sol, kuzey güney, doğu-batı, ak (sarı) - kara (Ak-Hun, Sarı Türgiş - Kara Türgiş, Sarı Uygur, Sarı (ak) Oğur, Kara Hazar-Ak Hazar, Kara Macaristan - Ak Macaristan, Kara Kıpçak, İç-dış (Karluklar da?, Bulgarlar'da), Üç-ok - Boz-ok (Oğuzlar'da). Bu bölünmede daima bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı. Bu cihet Asya Hunları'nda sol, Batı Hunları'nda, Gök-Türkler'de, Uygurlar'da sağ idi. Bölümlerin başındaki idareciler, asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütürler, kendi ülkelerini ilgilendiren hususlarda dış münasebetlere girerler, ancak bütün il'le alâkalı mese-

lelerinde toplanırlardı. Ordular birleştiği zaman herkes mensup olduğu cihete göre sağ veya sol kanatta yerini alırdı.

Asya Hun imparatorluğunda, Tan-hu'ya bağlı iki (sol ve sağ) T'o-ki "kıralı" ile iki (sol ve sağ) Kok-li "kıralı" vardı ve bütün imparatorluğa yayılmış olarak büyük başbuğların sayısı 24 idi. Kanat kıralları imparator âilesi mensupları arasından tâyin edilirdi. Uldız, Aybars, Oktar, Attila'nın baba tarafından yakın akrabaları idiler. Daha sonraki kanat kıralları İrnek, Dengizik İmparator İlek'in kardeşleri idiler. Gök-Türkler'de İstemi Yabgu Kagan Bumin'in kardeşi, Kapagan Kagan zamanında ilk şad Bilge ve Kül Tegin onun yiğenleri idiler, vb. On-oklar'da doğudaki 5 Tolış boyunun başında 5 Çur ve batıdaki 5 Nu-şı-pi boyunun başında 5 Erkin bulunuyordu. Gök Türk imparatorluğunda bu rütbe ve makamların sayısı 28 idi. Ayrıca Sagun, Kök Sagun, Alpagut gibi çeşitli ünvanlar taşıyan vazifeliler vardı.

Sivil idarede Devlet meclisi üyeleri, buyruklar (nâzır, bakan), İç-buyruklar (saray idaresine bakan) yanında inanç, tarkan, apa, boyla, yula, baga, alaman, tudun, yugruş, kulug, "atı" (Gök Türklerde) ve "babacık" (Hazarlar'da), sonraları "ala bey" vb. ünvanlarını taşıyan ve hiçbiri verasete dayanmayan devlet büyükleri bulunurdu.

c - "Çifte Kırallık" Meselesi:

Türk siyâsî kuruluşlarında görülen ikili teşkilât, "çifte kırallık" diye anılan bir nazariyenin ortaya atılmasına sebep olmuştur. İddiaya göre, bölüm başkanlarının hareket serbestliklerine sahip bulundukları, "birbirine paralel hükumet icra eden iki hükümdar" olarak ayrı ayrı iktidarı temsil ettikleri bu sistem, aslında "arsî, dinî ve içtimaî köklere dayanmakta ve yalnız Türk "göçebelerine" mahsus olmayıp, Kırgızlar, Moğollar, Ural'lılar, Tibetliler, Orta Afrika ve Okyanusya kabileleri arasında da görülmektedir. ancak Türkler'de bu, devlet nizamı seviyesine yükselmek gibi bir seçkinlik kazanmış bulunmaktadır. İlk bakışta çok cazip gelen bu nazariye, hiç olmazsa Türk devlet anlayışı ve âmme (kamu) hukuku bakımlarından şüphesiz tam gerçeği ifade etmemektedir. Çünkü Türkler'de hâkimiyette bir "paralellik" değil, mutlaka bir tarafın üstünlüğü bahis konusudur. Nazarî bile olsa bu husus hâkanlık alâmetleri ile belirlenmektedir. Meselâ Gök-Türkler'de altın kurt başlı sancak daima doğu kolunun hükümdarında bulunur, onun sarayının veya otağının önünde dalgalanırdı. Çin imparatoru 581 yılında Gök Türk hakanlığının batı kolunu doğudan ayırmak istediği zaman, oradaki Tardu'ya bir altın kurt başlı sancak göndererek onu Gök-Türkler'in "hâkan"ı olarak selâmladığını bildirmişti. Bu durum diğer Türk devletleri için de böyle idi. Meselâ, Asya Hun Tan-hu'su Mo-tun'un yanında onunla denk iktidarda başka bir şahıs düşünmek ve Batıda Attila gibi bir devlet adamının iktidarına ortak birisini tasavvur etmek güçtür. Diğer taraftan, Türkler de hükümranlık hakkının karizmatik vasfı da buna mânidir. Bu yönden Hazarlar'da, hemen hiçbir sorumluluğu ve icra yetkisi olmayan hâkan'ın yanında, fiili hükümdar durumundaki "Bey" veya "Şad" son derecede dikkat çekicidir. Aranan nokta sadece "hüküm sürmek" değil, fakat daha da mühim olarak, bir "meşrûiyet" meselesi olduğuna göre, birden fazla şahsın, aynı devlet idaresinde ve aynı kudrette Tanrı bağışı (kut) ile donatılmış kabûl edilmesi muşkuldur. Hâkan yanında yabgu (Gök-Türkler de) her cihetce bir yardımcı, yine hakan yanında "bey" (Hazarlar'da), "Kün-

dü" yanında "yula" (Macarlar'da), yabgu yanında "Kül-Erkin" (Oğuzlar'da), hükümdarın namına bir icracı durumundadır. Ve esasen Türk siyâsî teşekküllerinde bunların veya "tâbi" bölüm idarecilerinin veya kanat kırallarının, devlete karşı isyanı göze alamadığı müddetçe, herhangi bir iddiada bulunduğu görülmez. Karizma'nın babadan oğullara intikal ettiği inancı dolayısıyle, hükümdarın ölümünden sonra, evlâtları arasında vukua gelen taht mücâdelelerinde ise, içlerinden biri tam başarıya ulaşamadığı takdirde devlet parçalanmakta, iki veya daha fazla müstakil sahaya ayrılmakta, yeni devletler doğmaktadır (Hunlar'da, Bulgarlar'da, Gök-Türkler de, Tabgaçlar'da, Türgişler'de, hattâ Kara-Hanlılar'da olduğu gibi).

O hâlde Türk âmme (kamu) hukuku hükümranlık hakkının paylaşılmasını tanımamaktadır. Buna göre de devletin oldukça merkeziyetçi bir karakter taşıması lâzımgelir. Türk devletinin idaresindeki umumî tutum da bunu teyid eder mâhiyettedir. Asya Hunları'nda T'o-ki ve Kok-li kıralları başta olmak üzere yüksek makamları işgal edenler, daima ordu (başkent)'dan talimat alan Hun asıllı kimselerdi. Gök-Türkler'de şad'lar hükümdar âilesine mensup oldukları gibi, On-oklar'ın başındaki Çur'lar ve Erkin'ler de kendilerine, merkeze bağlı olduklarına işaret olarak, birer ok verilerek gönderilen başbuğlardı. Hattâ Beşbalık gibi uzak bölgelerin başına hânedan mensubu idareciler gönderiliyordu. Attila geniş ülkesinin doğusunda Ural'lara kadar olan kısmın oğlu İlek'in idaresinde vermişti. 630'dan önce Gök-Türk imparatorluğunun batı kanadı olan Hazar ülkesi Aşına âilesinden bir prensin idaresinde, Macarlar'ın 7 kabilesi de Hazar hâkanlığınca vazifelendirilen 7 "buyruk"un kontrolünde idi. Karluk yabguları Aşına âilesine bağlanmaktadır. Uygur, Türgiş, Oğuz Yabgu Devleti gibi nisbeten küçük siyâsî teşekkuller de şüphesiz aynı tarzda idare edilmekte idi. Meselâ Uygur hâkanı Moyen-çur, henüz "Tegin" iken Oğuzlar'ın başında bulunuyordu.

Ancak İl-hâkanlık (imparatorluk)'larda durum bir az farklı idi. Çünkü devlete "tâbi" olan bir çok ülkeler kendi iç işlerinde serbest idiler. Meselâ Asya Hun İmparatorluğu'nda M.Ö. 176 yılında bu durumda olanların sayısı 26 idi. Attila zamanında Batı Hun idaresine "tâbi" Germen, İranlı, Fin-Ugor ve İslav toplulukların yekûnu ise 25'in üstünde idi. Yabancılar herhâlde bütün imparatorlukta "vassal" devletler hâlinde idiler. Merkeze bağlılıklar ise, hariçte temsilci bulundurmamak, dış münasebetlerini Türk devletleri aracılığı ile yapmak, belirli vergi ödemek ve gerektiğinde askerî destek sağlamaktan ibaretti. Campus Mauriacus savaşında Attila'nın 200 bin kişiyi aşan ordusunda bu "vassal" ların, Türk usulü seri harekete elverişli olmayan yaya destek kuvvetleri asıl Hun ordusundan çok fazla idi. Türk devletine ancak hükümdarları, kıralları, şefleri vasıtasıyle bağlı olan bu gibi ülkeler, Türk devleti yıkıldığı zamanlarda, kendi kavmî bünyelerinden birşey kaybetmeksizin tekrar ortaya çıkıyorlardı.

d - Siyasî Faaliyet:

Büyük Türk imparatorluklarında diplomatik temasları yürüten dış işleri idaresi en mühim makamlardan biri idi. Asya Hunları'nın merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir hey'et çalışırdı. Batı Hun imparatorluğunun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet hâlinde idiler. Tabgaçlar'da Bitäçinler, Gök-Türkler de, Türgiş ve Uygurlar'da Bitäkçiler ve tamgaçılar, Oğuzlar'da tuğracılar, Devlet meclislerince dış politika ile ilgili olarak alınan kararları yürütmekle vazifeli

idiler. Yazılan yazılara tan-hu'nun veya hâkan'ın resmi mühürü basılırdı. Casusluk yapmadıkları müddetçe elçilere dokunulmazdı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya ülkenin uzak bir yerinde, belirli bir zaman için, ikamete memur edilirdi. Çinliler'in, Hun ve Gök-Türk imparatorlukları içinde (Meselâ Kapagan Kagan'ın öldürülmesinde, yk. bk.) ve Bizans'ın Batı Hun imparatorluğunda kesif casusluk faaliyeti görülmüştür. Bunlarla çok uğraşılmış, meselâ imparator Rua, Hun topraklarında tâcir, seyyah, oyuncu kisvesi altında, halkı isyana kışkırtan Bizanslılar'ın memlekete girmesini yasaklamış ve bunu, Bizans'ta yaptığı andlaşmada hususî bir madde olarak belirtmişti. Çinliler Türk devletin çökertmek için bilhassa Türk hükümdar âilesi üyelerinin ve idarecilerin aralarını açarak birbirlerine düşürmeğe büyük ehemmiyet vermişlerdir. Gök Türk devletinin Çin tahakkümü altına düşmesinde bu gayretin acı sonuçları kitâbelere kadar aksetmiştir. Yazılı antlaşmalara riayet etmeyen Bizans'ın (441-447 Balkan seferleri bu yüzden yapılmıştı) ık... yüzü uğu Türk-şad tarafından elçilerinin yüzlerine vurulmuştu (yk. bk.) Sâsânîler de hile ile Türk elçilerini öldürtüyorlardı. Türkler antlaşmalarında, umumiyetle söz vermekle iktifa ederlerd. Fakat bazan bunu, Türk halkı arasında yaygın olup, karşılıklı dayanışmayı, kan kardeşliği hâline getiren, "and içme" töreni ile takviye ettikleri de olurdu.

Türk siyâsetinin dış cephesi şüphesiz devletin bekasını sağlamağa ve bu bakımdan öncelikle ticârî münasebetler tanzime yöneltilmişti (bk. aş. İktisat). Fakat siyasetin dikkate değer bir de iç cephesi vardı. Bu, Türk devlet başkanının vazifeler arasında gördüğümüz "dağınık Türkleri" toplamak esasına dayanıyordu. Türk tarihinde ilk defa Tan-hu Mo-tun zamanında (M.Ö. 209-174) bu gayeye ulaşıldığı anlaşılıyor. Çünkü o, henüz yakın-doğu ve Avrupa istikametinde göç etmemiş olan Türkler'i, Hun imparatorluğunun Asya da sağladığı idare birliği içinde toplamış görünmektedir. Daha sonra ar dünyanın birçok yerlerinde tarihi roller oynayan çeşitli Türk kütlelerinin baş angıçta bu Hun devletinde yer aldıkları görüldüğü gibi, Çin, Bizans, Lâtin, Hind ve İslâm kaynakları ile de tesbit edilebilmektedir. "Dağınık Türk eri" toplamak işi 2. defa olarak Gök Türk devletinde müşahede ediliyor. Büyük Kagan Kapagan (692-716)'ın ana siyaset çizgisinden biri bu idi. Türk birliğini gerçekleştirmek gayretleri ile o, "âdeta çağdaş denebilecek bir siyâsî kavrayışa sahip bulunuyordu". Bilindiği üzere Gök-Türk hâkimiyetinin çökmesi üzerine Türkler bir kere daha etrafa yayılmışlardır.

e - Adliye:

Töre'nin hususî ve cezaî hükümleri, eski Türkler'de yargı usul ve şekilleri hakkında bilgimiz pek azdır. Yabancı kaynaklarda rastlanan dağınık haberlere göre, suçlar oldukça şiddetli cezalandırılmakta idi. adam öldürmenin cezası idamdı. soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu, suç üstü yakalanan hırsız öldürülür, malları musâdere edilir âilesi efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen idamı gerektiriyordu. Hafif suçlular, 10 günü aşmamak üzere hapsedilirdi. Eski Türk devletlerinde ceza işlerinin kesin hükümlere bağlanması, yâni suçun devletçe tâkibata uğraması, topluluk-ta "kan gütme" geleneğinin yerleşmesine yer bırakmıyordu.

Adlî teşkilâtın, biri hükümdarın başkanlığında yüksek devlet mahkemesi, öteki de "yargucı" lar ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Attila kendisine suikast hazırlayan suçluardan Bigilas' bir hey'et önünde alenen sorguya çekmişti. Gök-Türk "ayguci" si meşhur Tonyukuk, Kapagan tarafından bu mevkiinden uzaklaştırıldığı yıllarda (705-716) yüksek devlet mahkemesi üyeliği yapmıştı. İslâm kaynaklarının belirttiğine göre, Hazar hâkanlığı başkentinde 7 baş yargucı vardı. Bunlar ikişer ikişer müslümanların, hıristiyanların ve musevilerin, biri de İslavlar'ın ve diğerlerinin dâvalarına bakardı. Yukarıda kuvvetli hukukî cephesini belirttiğimiz eski Türk siyâsî teşekküllerinde herhâlde bilemediğimiz teferruatlı bir adliye cihazı mevcut bulunuyordu.

f - Ordu:

Bozkır Türk devletlerinde hemen her Türk muharip durumunda olduğundan ve askerliğe hususî meslek gözü ile bakılmadığından, Türk ordusunun diğer bütün yerleşik ve orman kavim erdekinden en büyük farkı "ücretli" olmayışı ve daimîliği idi.

Yukarıda idare teşkilâtında saydığımız ünvan ve rütbelerin sahipleri aynı zamanda, emirlerindek askerî güçlerin başında, her zaman savaşa hazır kulnandanlardı. Merkez orduları, barış devrelerinde, sa ân yeti bir başbuğun sorumluluğu altında (meselâ, Batı Hunlarında Onegesius = On ugez. Gök-Türkler de Tonyukuk, sonra Kül-Tegin) idi.

En büyük askerî birlik 10 bin kişilik kuvvet idi. Bu birliğe Tabgaçlar, Gök-Türkler ve Uygurlar da "tümen" adı veriliyordu. Tümenler 1000'lere 100'lere 10'lara ayrılmış ve başlarına ayrı ayrı kumandanlar tâyin edilmişti. Türk tesirindeki yabancı ordularda da görülen bu 10' u teşkilât ilk olarak Asya Hun İmparatoru Mo-tun devrinde tesbit edilmektedir. Asya Hunları Avrupa Hunlar Gök-Türkler devletinde sağ ve sol (veya doğu ve batı) başbuğlarının yüksek idares altında çeşitli ve onların emirlerinde savaşa katılan ordunun bu 10'lu sistem içinde on-başılardan tümen başılarına doğru belirli bir kumanda zincirinde birbirine bağlanması esas karakteri şüphesiz "askerî" olan eski Türk devletini kabile (tribal) kalıpları kurtarıyor ve hiç olmazsa devletin sahibi bulunan unsuru disiplin içinde ortak gayeler etrafında birleştiriyordu. Bu sayede kurulan büyük Türk imparatorlukları aynı zamanda disiplinli ve o çağların en kudretli askerî gücünü meydana getiren ordulara sahip idiler. Sayılar hakkında yabancı kaynaklarda mübalağalı rakamlar verilmekle beraber, yine de kalabalık olduğu muhakkaktı. Mamafih Türkler zamanın müşkil şartları içinde dahi yiyecek ve malzeme kmâ erin, kolayca yapmak çareleri bulmuşlardı. Başka orduların gerisinden binlerce baş sığır sürüleri sevkelmek zorunda kalınırken Türkler yiyecek ihtiyaçların et konserves ile karşılıyorlardı. Konserve et Çin'de ve Avrupa da ortaya çıkmasından en aşağı 500-1000 sene önce Türklerce biliniyor ve bazı Lâtin yazarlarının Hunlar'ın çiğ et yediklerinden bahis etmeleri eğerlere bağlı çantalarda taşınan bu kurutulmuş et konservesini tanımamalarından ileri geliyordu.

Her çağın, tekniğine göre, en tesirli silâhlar ile donatılan Türk ordularında (Meselâ, Sabarlar'da "görülmemiş savaş âletleri", Kumanlar'da, neft atan yangın mermili mancınıklar) başlıca silâh ok ve yay idi. Türkler at sayesinde süratli ve seri manevra kabiliyetine sahip oldukları için uzaktan savaş, tercih ederlerdi. Çeşitli

yayları vardı. Bunlardan gerilmesi en güç, fakat vuruculuğu en fazla olanı çift kavisli ve reflexif yaylardı. Oklar da çeşitli idi. Bunlar arasında da, Hunlar'ın yaptığı ve ilk defa Mo-tun zamanında kullanıldığı bilinen ıslıklı (veya vızıldayan) oklar en korkunç olanı idi. Türkler dörtnala giden at üzerinde dört istikamette ok atmakta mahir idiler.

Düz, yivli veya çengelli temrenler (ok uçları) kullanan Türkler iyi kement atmasını da bilirlerdi. Yakın muharebede kargı, mızrak, süngü, kalkan ve kılıç kullanan Türkler, birliklerine göre değişen renklerde bayrakları taşırlardı. En yaygın Türk bayrağı tuğ (baş nda bir demet yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş parçasının asılı bulunduğu sırık bayrak) idi. Ayrıca turlu bayraklar vardı.

Savaş meydanlarında suvariler atların renklerine gore, belirli kanatlarda mevk alıyorlardı. (M.Ö. 201 de Çin imparatoru Kao-ti'yi kuşatan Mo-tun'un savaş nizamı böyle idi). Bunun dört kozmik cihetle ilgili olduğu ileri surulmuştur.

g - "Turan Taktiği"

Okçu süvarilerden kurulu Türk savaş birlikleri at dolayisiyle sağladıkları sürat sayesinde, (Türk ordularının "fırtına sür'ati" M.Ö. Çin yıllığı Shı-ki de, Latin yazar IV. asır 2. yarısı- A. Marcellinus, Bizans tarihçisi Priskos ve Ermeni tarihçis Urfalı Mateos'da belirtilmiştir), sıkı saflar teşkil eden, ağır hareketli ve kutle savaşı yapan yabancı ordular karşısında daima ustunluk sağlamakta idiler. Türk birlikler savaşın ve muharebe sahasının icaplarına göre, aldıkları emri icrada kendi insiyatiflerini kullanmakta tam serbestlik içinde mütemadiyen dağılırlar, birleşirlerdi. Bozkır savaş şeklini bilmeyenlere "nizamsız ve telaşlı" gibi görunen (Mesl. A. Marcellinus) bu akıcılık Türk ordularının en buyük avantajı idi. İşte bu esas uzerine kurulu Bozkır muharebe usulunun iki mühim hususiyeti vardı: Sahte ric'at ve pusu. Yâni kaçıyor gibi geri çekilerek düşmanı çenbere almak uzere, pusu kurulan mahalle kadar çekmek. Bu savaş usulune, Türk yurdunun kadîm adından dolayı "Turan taktiği" denilmektedir. Türkler kazandıkları buyuk savaşların çoğunda bu taktik' tatbik etmişlerdi (Hattâ daha sonraki çag arda bile 1040 Dandanakan, 1071 Malazgirt, 1396 Nigbolu, 1526 Mohaç vb.)

Fertleri bir askerlik havası içinde yetiştiren bozkır Turk hakkında bu sureklı başarılar sağlayan başlıca hususlardan biri, aynı zamanda savaş hazırlığı vasıtasında olan, daimi spor hareketleri idi. Ata binmek, ok atmak herkesin tabii meşgalelerinden idi. At yarışları, cirit, gulle atma, gureş, dogancılık (yırtıcı kuşlarla avlanma) vb mucadele azmini keskinleştirirdi. Kadınların da iştirak ettikleri çeşitli top oyunları (futbol, golf ve polo'ya benzer nevileri) Hunlar'dan beri Türkler arasında oynanmakta olup Gök-Türkler çağında Çin'e de yayılmıştı. Fakat Türkler'in en mühim sporu avcılıktı. Bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanın itlâf ile sonuçlanan sürek avları gerçek bir savaş manevrası mâhiyetini taşıyordu. Çin kaynaklarına gore M.Ö. 62 yılında Hun hükumdarının idaresinde tertiplenen böyle bir surek avına 100 bin suvari katılmıştı. Diğer bir surek avında 700 li (aşağı yk. 350 kilometre) lık bir çevre kuşatılmıştı. Altaylar'da çok eskiden beri bilinen kayakçılık, bazı araştırıcılara göre, oralardan her tarafa yayılmıştır.

Bu suretle sağlamlığını ve kudretini koruyan Türk orduları yabancılar tarafından

ilk taklit edilen Bozkır müessesesi olmuştur. Türk akınlarına karşı imparator Şi-huang-ti'nin inşa ve ikmâl ettirdiği (M.Ö. 214) meşhur Çin seddi maksada kâfi gelmeyince orduda ıslahat hızlandırıldı. Önce Chou kıralının enerjik kumandanı Li-mu, 20 sene uğraşarak, Hun usulunde 163 bin kişilik bir ordu hazırlamayı başardığı gibi, Şi-huang-ti zamanında ise general Mung-t'ien de 300 bin kişiyi Hun usulunde yetiştirerek Türkler'e karşı mukavemete girişti. Çin'de Turan taktiğini ilk tatbik eden de general Ho-k'u-ping (ö.m. 115) idi. Atlı birlikler teşkil' yolu ile Türk silâhları, bozkır Turk suvarisi elbisesi olan ceket, pantalon ve Hun başlığı ile çizme Çin'e girdi. Sürek avları da orada görülmeğe başladı ve bu ıslâhat ve taklitler Gök-Turkler çağında da devam etti.

Romalılar da 5. yüzyıl boyunca ordularını Türkler'inkine uydurmağa çalıştılar. O zamanlardan itibaren yay Roma askerlerinin baş silâhı oldu (İngiltere'nin Wales bölgesinde bulunan Romalılar'ın Hun tarzında yay imalâthânesi). Bu suretle ceket, pantolon da ilk defa Batıda göründü ve sonra yayıldı. Romalılar gömlek giymesini de o sırada Türkler'den öğrenmişlerdi. Türk süvariliği ve techizatı en çok tesirini Bizans'da gosterdi. Orada yalnız taklit ile kalınmamış, bizzat imparatorlar tarafından bu hususta eserler de yazılmıştı. Ordusunda Türk usulüne göre geniş islâhat yapan İmparator Herakleios (ölm. 641)'un "Tactica" adlı eserinde, 700 yılına doğru Mauriacus tarafından yazılan "Strategikon" adlı eserde, diğer imparator Leon Philosophos (ölm. 912)'un yine "Tactica" adını taşıyan kitabında Gök-Türk, Avar, Bulgar, Peçenek, Türk (Macar)'lerin silâhları, teçhizatı, savaş usulleri tanıtılmakta ve Bizans ordusunda islâhat lüzumu belirtilmektedir. Üzengi de Avrupada ilk defa Avarlar'da görülmüştür.

Ruslar daha Kiyef knezliği devrinden itibaren Hazar, Peçenek ve Kuman tesirinde Balkan İslavları, Tuna Bulgarları aracılığı ile hem eğitim, hem teçhizat yönlerinden Türk tarzında askerî güçlerini meydana getirmişlerdi. Cengiz Han da, 1206 da "han" ilânını müteakip devletini teşkilâtlandırırken, önce ordusunu Türk usulünde düzenlemiş, yâni rütbe hıyerarşisi yerine kabile ünitesi ve hizmetin çeşidine gore kuvvet mevcudu değişen eski Moğol âdetini terk ederek, on-başısından tümen beğine kadar kendi kabilesi (Manghol = Moğol) noyanlarından ve nökörlerinden tâyin ettiği 10'lu sistem üzere büyük ve disiplinli ordusunu kurmuştur.

Buraya kadar ana çizgileri ile görüldü ki: Özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlık karizma'ya dayanmakla birlikte töre hükumlerinde ifadesini bulan zımnî anlaşma (kanunî meşrûiyet), askerî karakter, besicilik ve imperium Bozkır devletinin özellikleridir. Bu devlette en mühim mesele, İl'in bütünlüğünü korumak için zarurî kanun mevzuatının, gelişmiş hürriyet eğilimi ile bir ahenk içinde tutulmasını sağlamaktı. Bu son derecede güç bir işti. Töre sınırlamaları ile şahıs hak ve topluluk menfaatlerinin çatışmasını önleyerek sosyal düzeni yürütebilmek yuksek idare kabiliyeti istiyen bir husustu. Devlet başkanının, cesareti ve askerî bakımdan kifâyeti yanında tedbirli, ihtiyatlı ve ileri görüşü, yani eski deyimle "hakîm" olması da gerekiyordu. Tatbikatta bu, gördüğümüz gibi, Türk ülkelerinde umumiyetle daima yeni şartlara göre düzenlenen törenin tam olarak yürürlükte tutulması, imparatorluk durumunda ise cemiyette halkı tedirgin etmiyen sosyal ve kulturel alışkanlıkların muhafaza edilerek, ancak huzur bozucu uygulamaların ortadan kaldırılması şeklinde tecelli ediyordu. Töre'nin hâkim bulunmadığı yerde Türk

li'i dağılıyor, diğer taraftan İl-hâkanlıkların çöküş anlarında kendi geleneklerine dokunulmayan, yabancı kütleler birer cemiyet bütünü hâlinde tekrar ortaya çıkıyorlardı. "Hakîm" tâbiri, eski Türkçe'nin köklü kelimelerinden olan "bilge" sözü ile karşılanmıştır. Türk İlinde başarıya ulaşan Türk hükümdarlarına devlet adamı ve hattâ hâtunlara "bilge" sıfatının verilmesi, bilgeliğin Türk idarecilerinden istenen başlıca şart olduğunu gösterir. Türkler uzun bir tarihî hayatın tecrübeleri ile kazandıkları bu siyasî terbiye sayesinde, yabancı ülkelerde de karşılaştıkları sosyal ve iktisadî güçlükleri yenerek, kütleleri memnun edici siyasî teşkilâtlar kurmağa muvaffak olmuşlardır. Başarının sırrı, Türk bozkır siyâset anlayışındaki, halk ile işbirliği hâlinde topluluk menfaatlerini koruma prensibinden ibaret bu "bilgelik" kavramında aranmalıdır. İşaret edilen prensip, aynı zamanda "Türkler'de devlet toprakları hükümdar âilesinin ortak malıdır" şeklindeki kanaatin yanlışlığını da ortaya koyar. Bu tarz tipik Moğol devlet anlayışıdır ki, Türk ile Moğol'u birbirinden ayırmayan bazı araştırıcılar tarafından Türkler'e yakıştırılmış ve yaygınlaşmıştır. Türk devletindeki açıklamağa çalıştığımız ülke kavramı ve meşrûiyet telâkkisi (kut) karşısında, hânedan mensuplarının çeşitli bölgelere tâyinleri, yurt'u şahsî mülk sayarak bölüşme değil, idarî sorumluluğu ortaklaşa yüklenme olarak kabûl edilmek icap eder.

4 - Din

Bozkır Türk halkının, sosyal muhteva bakımından daha ziyâde siyâsî karakterde bir topluluk teşkil ettiğini ve din adamlarının, yerleşik kültürdekilerde, çöl ve orman kavimlerinde görünenin aksine olarak, Türkler arasında mühim rol oynamadığını belirtmiştik. Ancak bu durum eski Türk içtimaî hayatında dinin mevcut olmadığı gibi bir garip mânaya alınmamalıdır.

a - Totemcilik Meselesi:

Eski Türkler'de totemciliğin var olduğu ileri sürülmüş, delil olarak da kurt'un ata tanınması, bu hayvana karşı saygı duyulması başta olmak üzere 19. yüzyılın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında tesbit edilen "ata"larla ilgili ve totemcilikteki "şuringa"yı andıran put-fetişler (Altaylılar'da tözler, Yakutlar'da tangaralar) vb. gösterilmiştir (Asya Hunları'nda totemcilik izleri, "altun put", Gök Türkler'de keçeden kesilmiş Tanrı tasvirleri). Reşid ud-din, Câmi ût Tavârih adlı eserinde (14. asrın ilk çeyreği) 24 Oğuz kabilesini sıralarken her dört kabile için bir kuşu "ongon" (Türkçe uğur ifade eden ong sözünden, totem mânasına) olarak belirtmektedir. Ancak bütün bunları eski Türkler'de totemcilik inancının mevcut olduğuna dair gerçek deliller olarak kabûl etmek müşküldür. Çünkü totemcilik sadece bir hayvanı ata tanımaktan ibaret değildir. Bir inanç sistemi olarak onun içtimaî ve hukukî cepheleri de vardır ki, sistemin yaşaması için bu şartların tamam olması icap eder.

Totemcilikte "ana hukuku" câri iken Türk âilesi esasta, baba hukukunun ağır bastığı "pederî" karekterde idi. Bir klân dini olan totemcilikte mülkiyet ortaklığı olduğu hâlde, Türkler'de hususî mülkiyet büyük rol oynuyordu. Totem inancında aynı toteme bağlı olanlar birbirleri ile akraba sayılır. Halbuki Türkler'de kan akrabalığı vardır. Totemci klânda "asalak" ekonomi (avcılık ve devşirme) bulunurken, Türk ekonomisi hayvan yetiştiricilik ve ziraat üzerine kurulu idi (aş. bk.). Totemci topluluklarda her klânın ata tanıdığı ayrı bir totemi bulunur. Türkler'de ise, bütün bir kav-

mın kutlu saydığı bir hayvan mevcuttur. Totemcilikte ayrıca yalnız hayvanlar değil, meselâ bir taş parçası, yağmur suyu vb. totem olabilir. Türkler'de kurt'un saygı görmesi ise 100 binlerce baş sürülerin otladığı bozkırların korkulu hayvanı olmasından ileri geldiği düşünülebilir ki, bunun temelinde dinî bir tasavvur keşfetmek müşküldür. Kurt efsanesinin toplayıcı bir vasfa sahip bulunması klânları birbirinden ayıran ve onları karşı karşıya koyan totemcilik anlayışına aykırı düşmektedir. Klânda her fert totemin adını taşır. Türkler'de her ferdin, her âilenin ayrı adı vardır. Eski Türkler'de "kurt-ata"nın yaşadığı yer kabûl edilen mağarada belirli törenler tertiplemek geleneği kurt'un vücudu ile değil, mâzisi karanlıklara karışmış eski bir hâtıranın canlandırılması ile ilgilidir. Nihayet klân, totemcilikte ruhun ölmezliğine inanılmadığı hâlde kâinatı bile ruhlar dünyası olarak bilen eski Türkler'de dinî inancın temellerinden birini ruhun ebedîliği teşkil eder ve bu sebeple ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilir. Yukarıda bahs ettiğimiz töz (tös)ler de ataların timsalleridir.

"Ongon" tâbirine gelince, bunda Moğol tesirini sezmek mümkündür. Çünkü bir orman kavmi olan Moğollar aslında "asalak" ekonomiye bağlı, âilede "ana hukuku"nun hâkim olduğu, aynı zamanda "totem" telâkkisi içinde yaşıyan bir topluluk idi. "Ongon" sözünün kökü ong Türkçe olsa bile, tâbir olarak "ongon" Türkçe değildir ve gerçekten de Moğollar'dan önceki Türk dili vesikalarının hiç birinde (Kitâbeler, Uygurca metinler, DLT) geçmemektedir. *Câmi'ut Tavârih*'te Oğuz boylarının "ongon"ları olarak gösterilen kuşlar da Moğol tesirinden önceki devirlerde aynı Oğuz boyları listesini veren Kâşgarlı Mahmud'un eserinde (burada Reşid ud-din'deki damgalar aynen mevcut olduğu hâlde) yoktur. (Ongon kuşların yer aldığı Ebû'l Gazi (17. asır)'nin *Şecere-i Terâkime*'sinde, Yazıcıoğlu (15. asır)'nun *Târih-i âl-i Selçuk*'un da Reşid ud-din'den faydalanıldığı mâlumdur.

Bununla beraber, eski Türkler'de "kartal" inancının mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. Orta Asya'da M.Ö. 2 bin başları olarak tarihlenen Kurat kurganı içinde bir kartal pençesine rastlanmış, Kül-Tegin'in büstünde serpuşun ön tarafında kanatları açık bir kartal kabartması yapılmıştır. Bugünkü çeşitli Asya Türk topluluklarında da kartalın mühim yeri dikkat çekicidir. Yuvasını yalçın kayalar üzerine yapan, çok yükseklerde uçan kartal'ın aynı zamanda avcı kuşlar türünde bulunması, ona bir kutsallık izafesine sebep teşkil etmiş olabilir ve belki de bu sebepten ilk ve ortaçağlardan itibaren çok yaygın görünen (eski doğu kavimlerinde, İslav devletlerinde, Bizans'da, Batı devletlerinde) ve doğu menşeli olduğu kabûl edilen hâkimiyetin timsali kartal'ın Türk aslından geldiği ileri sürülmüştür.

b- Şamanlık Meselesi:

Bozkırlar sahasındaki dinî inançların Şamanlığa bağlanması âdet hâline gelmiştir. Eski Türk inancının şamanlık olduğu kanaati geçen asrın 2. yarısında Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar neticesinde iyice yerleşmiştir. Gerçekten bilhassa Yakutlar'la Altaylılar daha uzun zamandan beri bu inanca bağlı görünmektedir. Ancak buralarda dünyanın ve insanın yaratılışı ile ilgili rivayetlerden hiçbiri Türkler'in kendi düşünce mahsulleri olmayıp, çeşitli dinlerden gelen tesirlerin birbirlerine karışmasından meydana çıkmış bir tasavvurlar örgüsüdür. Meselâ rivayetlerde zikr edilen has isimler, birkaçı dışında, hepsi yabancıdır. Kuday, Kurbus

tan, Körmüs, Maytere, Mangdaşıre, Burkan, Matmas vb. Âdem- Havva ve yasak meyve hikâyesini andıran motifler bazı tâbirler (mesl tamu=cehennem), kıyamet tufan rivayetleri de hep böyledir. Mütehassıslarınca belirtildiği üzere, bu Orta Asya dinî gelenekleri başta Buddhizm olmak üzere Hind, İran, Yunan, Yahûdî efsaneleri ile belki eski Türk telâkkilerinden bazı kırıntıların da katıldığı, Moğol devrinde peydalanan bir takım hikâyelerin birbiri içine girmesinden teşekkül etmiş olduğu için bunlardan Altay Yakut şamanlığındaki asıl tasavvuru, yâni şaman Türk'ün dinî düşüncesini bulup çıkarmak hemen hemen imkânsız görünmektedir.

Şamanlık inancı üzerinde en derin araştırmayı yapmış olan M. Eliade, bütün orta ve kuzey Asya topluluklarında dinî faaliyetlerin hepsinde "icracı" durumunda olmadığı, birçok törenlere meselâ Tanrı'ya kurbanlar sunuluşunda şamanların katılmadığı, hattâ her âile reisinin bu işi yapabildiğini, ayrıca, sihrî dinî hayat şamanlıktan ibaret olmadığından her sihirbazın da "şaman" sayılmadığını ve şamanlıkta hastalara şifa vericilik esas unsurlardan olmakla beraber her "medecinman" ın "şaman"lıkla vasıflandırılamıyacağını belirttikten sonra, şamanlığı kısaca "extase" (vecd ve istiğrak) tekniği diye tarif eder. Bununla beraber, yine ona göre dinler tarihinde ve din etnolojisinde görülen çeşitli "extase" hallerinin hepsi de şamanist "extase"a dahil değildir. Şaman, herşeyden önce kendi hususi usulleri vasıtası ile kazandığı "extase" hali içinde ruhunun, göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hissi eden bir "trans" (aşkın) ustasıdır. Bu esnada bir âlet durumuna düşmekten uzak aksine kendisi ruhlar hükmü altına alarak ölülerle şeytanlarla cin ve perilerle irtibat kurmağa muvaffak olur. Hastalanan (ruhları çalınan) kimselere şifa vermesi, ölülerin isteklerini yerine getirerek zararlarını önlemesi, insanların dert ve dileklerini arzetmek üzere gökteki ve yer altındaki tanrıların yanına giderek aracılık yapabilmesi böyle mümkün olmaktadır. Bu hususiyetleri ile iptidaî topluluk üzerinde korku ve saygı uyandıran şaman, "insan ruhunun mütehassısı" olarak halk kütlesinin mâneviyatına nezaret eder. Fakat fonksiyonu diğer umumî dinî sihrî itikadların temsilcileri ölçüsünde şumullu değildir. Ruhun vasıtasız olarak müdahale etmediği hastalık (ruhun kaybolması) ölüm veya bir talihsizlik bahis konusu olmadığı veya bir kurban töreninde her hangi bir "extase" tekniğinin (göğe veya yeraltına seyahat) yer almadığı hallerde şamana iş düşmez(Şamanlık dünyanın her yerinde eski çağların bütün kavimleri ile iptidaî topluluklarda mevcut bulunmuş ve orta ve kuzey Asya Türk ülkelerine sonradan Asya'nın güney bölgelerinden gelmiştir)

Görülüyor ki dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir bozkır inanç sistemi olmayan şamanlığın tarih Türk topluluklarında görülen ve aşağıda bahis konusu edeceğimiz Tanrı ve "yer su" inançları ile bir ilgisi mevcut değildir. Bu ilginin var olabileceği intibaını uyandıran, Türkçe din adamı manasındaki "kam" ile "şaman" kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da, bizzat "şaman" tâbirinin bir Hind-İran dilinde keşfedilmesi ile geçerliliğini kaybetmiştir. Ancak Türk inancı ile şamanlık arasında hayret edilecek bir intibak hâsıl olmuş ve bu bilhassa Türkler'deki atalar kültünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanını "şamanlık" vasfı kazanmasında dikkat çekmiştir. Esasen şamanlığın en büyük hususiyeti nüfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme kaabiliyetidir. "Extase", ruhun gezip dolaşması tanrılarla irtibat kurması mevzuunda, eski Türk topluluğunun tabiate atf ettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yavaş yavaş gelişerek, ona yeni unsurlar ekliyerek, bütün bir mâneviyat âlemini belirli bir kadro içine almayı başararak, âdeta bir din sağlamlığı kazanmıştır. Mâmafih bu dıştan tesir yalnız eski Türk dinine mahsus değildir. Din tarihçilerine göre her dinde bu nev'iden tesirler, birleşmeler yenilenmeler görülmektedir.

Bozkır Türkleri'nin dinini şu üç noktada toplamak mümkündür:

c- Tabiat Kuvvetlerine İnanma:

Eski Türkler tabiatte bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Dağ tepe, kaya vâdi ırmak, su kaynağı, ağaç orman, deniz demir kılıç vb. Bunlar aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay yıldız, yıldırım, gök gürültüsü şimşek gibi tanrılar tasavvur edilmiştir. Ruhlar iyi-kötü,yâni iyilik seven fenalık getiren olmak üzere iki grupa ayrılıyordu. Erkek tanrılar yanında birde "Umay" denilen bir tanrıça vardı. Fizikî çevrede görülen tabiat ârıza ve nâdiselerinin böyle telâkki edilmesi ("Halk dinleri") eski Yunan ve Roma dahil bütün eski kavimlerde umumidir hatta hayat tarzı üzerindeki tesirlerine göre bu ruhlar ve tanrılar, çeşitli topluluklarda değişik şekilde ehemmiyet taşırlar (bu inançların Animizm = ruhçuluk ve Natürizm = tabiatçılık olarak izah tecrübeleri vardır). Asya Hunları ilkbaharda (Mayıs ayında) Lung-çu bölgesinde ve sonbaharda atalara tabiat tanrılarına kurbanlar keserlerdi. Hükümdar tan-hu, gündüz güneşe, gece tolun aya tâzim ederdi. Hunlar Göktürkler Uygurlar teşebbüslerinin isabetini ayın ve yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Tabgaçlar da ilk ve sonbaharlarda atalara kurban sunulurlarda pınak makamındaki "taş-ev" içinde kesilen kurbandan sonra civara kayın ağaçları dikilirdi ki, bunlardan kutlu ormanlar meydana gelirdi. Gök-Türkler kurt-ata mağarasının önünde tanrılara kurban takdim ederlerdi. Avrupa Hunlarında, çoktan kayıp olmuş "savaş tanrısı" nın kılıcı bulunarak Atilla'ya teslim edilmiş ve bu, Hun hükümdarının dünya hâkimiyetine alâmet sayılmıştı. Ölüm hâlinde yas törenleri yapılır, kırda ise, ölü çadırın etrafında sür'atlı atlarla dolaşılır saç baş dağıtılır yüz kulak bıçakla çizilerek kan akıtılır, ayrıca yemek verilirdi. Bu törenlere "yoğ" deniyordu

Bizans kaynaklarının kayıtlarına göre, Türkler ateşe de tazim etmekte idiler. Fakat bunun yalnız Gök-Türkler zamanında ve hattâ sadece Batı Gök - Türk bölümünde görülmesinden anlaşılıyor ki, bu İran Mazdeizminin (Zerdüşt'lüğün) tesiri olup henüz Türkler arasında yayılmış değildi.

Tabiat ruhlarına Gök- Türk çağında, kitâbelerde görüldüğü gibi, Yer-su "yir-sub")lar deniyordu. Bu tâbir "yer-suv" şeklile Uygurlar'da da vardı. Yer-su'lar kutsal ("ıduk") sayılıyorlardı. Kitâbelerde yalnız iki yer-su'nun adı zikredilmiştir: "ıduk Ötukän" ve "Tamıg ıduq baş". Bunlardan ilki, bilindiği gibi "kaganlık" merkezi (bunun Moğol toprak tanrıçası Atugan ile bir ilgisi olmamak gerekir, zira Türkler'de toprak tanrıçası yoktur ancak bölge sonraları Moğollar zamanında böyle itibar edilmiş olabilir), diğeri de kutsal Tamıg (Tamır suyunun) kaynağıdır. Aslî Türk kültüründe bütün yer-su'lar maddî değil (Kimekler'in nehirlere "secde" ettiklerine dair Gardizî'nin kaydı, eğer doğru ise, bunun menşei yakın komşuları olan Fin Ugorlar da aranmalıdır), mânevî kuvvet olarak tasavur edildiklerinden, kendileri ile ilgili mitolojiler teşekkül etmemiştir.

ç- Atalar Kültü:

Ölmüş büyüklere tâzim, atalara saygı, baba hâkimiyetinin inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. Bunun sosyal ve iktisadî şartlar dolayısiyle, eski orta ve kuzey Asya kavimlerinde bulunabileceği hakkındaki düşünceler Türkler yönünden tarihî kayıtlarla kesinleşiyor. Yukarıda soylendiği gibi, Asya Hunları ilk baharda (18 Mayıs) atalarının ruhlarına kurban sunarlardı. Atalara ait hatıraların kutlu sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından anlaşılıyor. Atilla'nın 2. Balkan seferinin bir sebebi de Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Bizans'ın Margus piskoposu tarafından açılarak soyulmasıdır. M.Ö. 79 yılında benzer bir tecavüz hâdisesi tan-hu yu Moğol O-huan lara karşı savaşa zorlamıştır. Moğolları ve Bizanslıları bu hırsızlık teşebbüslerine sevk eden sebep eski Türkler de ölülerin silâhları, kıymetli eşyası, bazan tam techizatlı atları, kadınların mücevherleri ile birlikte gömülmesi idi. Böylece öteki dünyada rahat yaşamalarının sağlandığı düşünülüyordu. Türkler gibi, atalar kültüne sahip diğer kavimlerde bu inanç, ölen bazı kudretli kimselerin yarıtanrı sayılmasına kadar ileri gitmiş, (Meselâ, Eski Yunan da, Heros lar) ve bunlar ve diğer tanrılar için insan kurban edilirken (Hind-Avrupa kavimlerinde ve Sâmî kâvimlerinde, Slâvlar'da ve Uzak-doğu kâvimlerinde) Türkler de böyle âdetlerin görülmemesi dikkat çekicidir. İbn Fadlan'ın ölen Hazar hâkanının hizmetçilerinin de kesildiği yolundaki haber hâkan ve umumiyetle Hazarlar hakkında gerçeklerle bağdaşması müşkül, diğer haberlerin çoğu gibi doğruluktan uzaktır. Eski Türkler arasında insan kurban edildiği intibaını uyandıracak bazı kayıtların iyi bir araştırma sonucunda bu mânaya alınabilmesinde ancak zorlama yoluna gidilmek gerektiği anlaşılıyor. Asya Hunları için Çin yıllıklarındaki olunun "yakınları tarafından tâkip edilmesi" ibaresi tefsir yolu ile bu neticeye ulaştırılmak istenmiştir. Halbuki, kaynak, hiçbir engel bahis konusu değilken "insan kurbanı"nı açıkca kaydetmediği gibi, eğer gerçekten mevcut ise, bu âdetin Hun imparatorluğunda yaşayan zümrelerden hangisine ait olduğu da tasrih edilmiş değildir. Diğer taraftan Attila'nın ölümü ile ilgili olarak Jordanes'in - hâdiseden aşağı yukarı 100 sene sonra - kutle hâlinde insanların öldürüldüğü hakkındaki haberi de bu yazarın mensup olduğu sanılan Vizigotlar da asırlardan beri mevcut insan kurbanı motifinin tekrarı gibi görünmektedir. Attila'yı gömenlerin meznın yer bilinmemesi için öldürülüp gömüldükleri hususu ise Türk kültürü ile âkkleri nin dışında kalan bir keyfiyettir, çünkü, hem bazı milletlerde görülen bu âdetin hilâfına Türkler mezarlarının üstüne tümsek yaparlar ve hattâ taşlar (balbal ar) dikerlerdi. Gök Türk menşei efsanenin 2. rivayetindeki mesele ile alâkalı hususlar da tamamiyle başka topluluklardan aktarılarak Türk'e mâl edilmiş durumdadır, zira eski Türkler de geyik motif Ural menşeli olduktan başka, deniz tanrıçası da yoktur. Asya Hun imparatoru Mo tun'un, altın kaplattığı Yue-çi hükümdarının kafa tasını içki kabı olarak kullandığı rivayeti, keza Bulgar hâkanı Kurum için benzer bir kavit Hind İranlılar'da ve Çin'de mevcut (Tsin devleti zamanında) bir âdetin tekrarlandığını göstermektedir. Esasen ilgili kafa tası kültü bir güney kültürü mahsulü olup ("tanlrısme") Asya kavimleri arasında Moğollar için "tipik"tir. Türk tarihinde bu hususta inanılır değerde gibi görünen tek haber, bir Çinli generalin "kurban" edilmesidir. Hunlar'a sığınmış olan ve yurdundan kaçması Çin hükümeti bakımından tehlikeli sayılan bu kumandan gizli vazifeli bir Çinli wu (rahip) tan hu nun teşviki ile öldürülmüştü. Fakat hemen suç işlediğini anlıyan tan-hu ellerini göğe kaldırarak

Tanrı'dan af dilemiş ve Tanrı'yı teskin etmek için bir "kutsal mahal" yaptırmıştı. Demek ki, mesele tamamen sıyâsî olup dinî mahiyette insan "kurban" etme düşüncesine dayanmıyordu. Türkler insan kurban etmedikleri gibi, hükümlerin yürüttükleri yerlerde insan kurban âdetini kaldırmağa çalışmışlardır (Meselâ, Soğd da). Bütün bu mülâhaza ardan sonra W. Barthold un "Gök-Türkler'de düşman orduları kumandanlarının kurban edildikleri" yolundaki acele tefsirinin yersizliği anlaşılır.

Eski Türkler de kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvan cinsinden de erkek'ler seçilirdi ("koyundan koç, deveden buğra, attan aygır"). En makbul kurban olan at iskeletine bozkır-Türk kavimlerine âit mezar arda çok sık rastlanır. Bundan dolay Asya Hun İmpratorlarına ait kurganlarda at cesetlerine tesadüf edilmiştir (Mes Altaylar da Pazırık mevkiinde).

d - Gök-Tanrı Dini:

Bozkır Türk topluluğunun asıl dini bu idi. Eskiçağlarda başka hiçbir kavim ile iştirak olmayan bu inanç sisteminde Tangrı (Tanrı) en yüksek varlık olarak 'itikadın merkezinde yer almıştı. Yaratıcı, tam iktidar sahibi idi. Aynı zamanda "semâvî" mâhiyeti haiz olup, çok kere "Gök-Tanrı" adı ile anılıyordu. Gök-Tanrı telâkkisinin, toprakla ilgisi olmadığı için, avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara mahsus bulunduğu, bu itibarla menşeinin Asya bozkırlarına bağlanması gerekti ği umumiyetle araştırıcılar tarafından kabûl olunmuştur. M. Eliade'ye göre "orta ve kuzey Asya topluluklarının karakteristik bir sistem olan" Gök-Tanrı, R. Giraud'a göre, doğrudan doğruya "bütün Türkler'in ana kültü" durumundadır.

Gök-Tanrı İtikadının esaslarını başta Orhun kitâbeleri olmak üzere, eski Türk vesikalarından az çok tesbit etmek mümkün oluyor. Tonyukuk kitâbesinde çok zikredilen Tangrı bazan "Türk tangrısı" şekliyle o çağlarda "millî bir Tanrı olarak görünmektedir. Gök-Türkler'in bir "hâkanlık" kurması onun isteği ile olmuştur. Hâkan, Türkler e onun tarafından verilmiştir. Yâni Tanrı Türk halkının istiklâli ile alâkalanan bir ulu varlıktır. Savaşlarda onun iradesi üzerine zafere ulaşılır. Türk'ün ve umumiyetle insanların hayatına Tanrı vasıtasız müdahale eder. Emreden, iradesine uymıyanı cezalandıran Tanrı bağışladığı kut ve ülüg (kıymet)ü lâyık olmayanlardan geri alır. Ulu Tanrı şafak söktürür (tan unturu), bitkiy canlandırır. Ölüm de onun iradesine bağlıdır: can veren Tanrı, onu isteğine göre gelir alır ("Kül-Tegin vâdesi gelince öldü. Kışı-oğlu ölmek için yaratılmıştır" Kitâbeler). "Kara-yol (kanun, hak) Tanrı'dır. Kırılanları birleştirir, yırtılanları birbirine ular ... İnsan diz çökerek Tanrı'ya yalvarır, kut isterse verir, atlar çoğalır, insanın ömrü uzun olur ... kuzgunun niyazı bile Tanrı'ya ulaşır ..." (Irk-bitig). "Doğru insanı ve yalancıyı Tanrı bilir. Bulgarlar hristiyanların (Bizanslıların) iyiliği için çok çalıştılar. Onlar bunu unuttu. Fakat Tanrı biliyor". İnsanlar fânı, Tanrı ebedîdir (Bulgar kitabesi).

Ne kadar dikkate değer ki, daha geç devirlerde Türkler arasında yayılan iptidaî şamanlık eski Türk Gök-Tanrı telâkkisine dokunamamıştır. Ulu Tanrı bahis konusu olduğu zaman şamanlığın âdeta "sırıttığını" söyleyen M. Eliade'ye göre, Gök-Tanrı'nın izi olan Yakut Tangara Kayra Han'ı ile şaman fazla meşgul olmamaktadır.

Türkler'de Tanrı düşüncesinde maddî gökyüzünde mânada ulu varlık'a doğru bir gelişme dikkati çeker. Orhun kitâbelerinde Türk kozmogonisini tek cümle için-

de açıklayan ibare şöyledir: "Üze kök Tängri asra yagız yır kılındıkta ikin ara kişi oğlı kılınmış" (Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıkta, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış.) Burada "kök Tängri"nin, gökyüzü olduğu aşikârdır. O hâlde Gök-Türk çağında, dünyayı kaplayan, yeryüzünde herşeyi hükmü altında tutan sema'nın bozkırlı gözünde Tanrı kabûl edilmesi mümkündür. 10. asır Oğuzlar'ında da benzer bir telâkki göze çarpar. İbn Fadlan'ın naklettiğine göre, Oğuzlar'dan biri haksızlığa uğradığı, yahut hoşlanmadığı bir iş başına geldiği zaman, başını göğe kaldırarak "Bir Tanrı" der. 13. asır Uygurlar'ı da Tanrı'nın insan veya herhangi bir tasvir şeklinde tecessüm ettirilemiyeceğine inanıyorlardı. Demek ki, aslî Türk itikadında anthropomorfizm (putçuluk) yoktu.

Kitâbelerin bir yerinde Tanrı ile "yer" eşit fonksiyon icra eder gibi görünmekle beraber ("yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için" Kitâbeler), Gök Tanrı'nın çok eski zamanlardan, belki Hunlar'dan beri tek ulu varlığı temsil ettiğine dair deliller vardır. Hunlar devrinde, üstelik 6-8. asırlarda artık fonksiyonunu kaybetmiş olan güneş, ay, yıldız tanrılar da mevcuttu. Ancak bu durum Gök-Tanrı'nın, tıpkı semavî dinler (Musevilik, Hıristiyanlık, İslâmlık)deki gibi, tek kudret olduğu keyfiyetini gölgelendirmez. Çünkü dinler tarihinde tesbit edilmiştir ki, hiçbir din, hiçbir devirde tek îtikad ve amelden ibaret olmamış, "hiçbir Tanrıya tek başına itaat edilmemiş" ve Tanrı dâima kutsal sayılan ikinci derecede, yan varlık inançları ile çevrilmiştir (Semavi dinlerde Tanrı – Allah ile beraber azizlere, meleklere resûllere, kitaplara da iman edilir). Türkler'de de Gök-Tanrı yanındaki Hun devrinde güneş, ay, yıldızlar ve Gök Türkler çağında, yer ve yer su'lar böylece kutsallar ("aziz"ler) durumundadır (bu sebeple V. Thomsen "yer-sub" tâbirini "saints" = azizler diye tercüme etmişti). 7. asır Bizans tarihçisi Th. Simocattes Gök-Türkler'in kutsal saydıkları ateşe, suya, toprağa tâzim ettiklerini, fakat yalnız, yerin göğün yaratıcısı bildikleri Tanrı'ya taptıklarını belirtilmiştir. Yeryüzünde mevcut dinlerde "uluhiyet" konusunda araştırmaları ile tanınmış W. Schmidt'e göre de, daha Hunlar da tek tanrılığa doğru oldukça ileri bir gelişme müşâhede edilen Gök-Tanrı dininde, Tanrı Gök-Türkler devrinde mânevî, büyük bir kudret hâline yükselmiş bulunmakta idi. Tiflisli St. Abo (790 larda) Hazarlar'ın "bir yaratıcı tanrı" tanıdıklarını söylemiştir. Hazar başkentine Bizans'tan gönderilen St. Cyrill ile mulâkat sırasında (862'de) hâkan, hıristiyanların Tanrının "üçlü kişiliği" (Trinity)ne inandıkları halde kendilerinin (Türkler'in) tek tanrı'ya iman ettiklerini belirtmişti. Bulgar Türkleri de yaratıcı tek Tanrıya inanıyorlardı. Burada yanlış bir tefsiri önlemek için belirtelim ki eski dinlerde görülen, sema ile ilgili inançlarda tanrılar (Babil'de Şamas, Pamir'de Arso, Azizo, Bao-samin, Mısır'da Amon-re, İran'da Ahura, Hind'de Varuno, Roma'da Mithra vb.) hep güneşi, ayı, yıldızları temsil etmişler iken, Türkler'in dininde bunlara ikinci plânda yer verilerek, bizzat Gök, Tanrı sayılmıştır. Gök dinini bütün öteki dinlerden ayıran bu hususiyet, bu inanç sistemini, Orhun kitabelerinde ifade edildiği gibi, Türkler'in "millî" din hâline getirmiştir. Nitekim Tanrı kelimesi de bunu gösterir.

Tanrı tâbiri, aşağı yukarı, bütün Türk lehçelerinde mevcuttur ve Türkçe'nin temel kelimelerinden biridir. Yazılı kaynak olarak M. önceki Çin yıllığı Shi-ki'de, İmparator Mo-tun (M.Ö. 209-174)'un ünvanları dolayısıyle zikredilen "Tanrı" Çince'ye "T'ien" olarak geçmiş (Konfucius'un eseri: Lun-yü'de) böylece en aşağı 2500 yıllık

bir maziye sahip olduğu görülen bu Türkçe tâbir sonra Moğolca'ya ve diğer bazı Asya dillerine intikal etmiştir. Eski Sumer dilinde görülen ve "Tanrı"ya yakın bir mânaya gelen "Dıngır" sözü ile münasebeti henüz açıklığa kavuşmamıştır.

Eski Türk din adamlarına umumiyetle "kam" deniyordu. Türk lehçelerinde bu kelime de yaygındır ve ilk olarak Avrupa Hunları'nda görüldüğü bildirilmiştir (Atakam, Eş-kam). Gök-Tanrı dininin ne âyin (ibadet) şekilleri ve "tängrilik" denilen tapınaklar, ne de "tängrilik" (Irk bitig) adı verilen din adamları zümresi hakkında başkaca bir şey bilinmiyor.

e - Diğer Dinler:

Tarihte çeşitli Türk kütleleri bulundukları çevreye göre çeşitli dinlere de girmişlerdir ve bu durum İslâmiyet hariç Türk kavimleri üzerinde menfî tesirler doğurmuştur. Asya Hunları'nın Budizm ile, Avrupa Hunları'nın Hıristiyanlıkla pek alâkaları olmamış ise de, Çin'de devlet kuran Tabgaçlar Budizm tesiri ile 495 yılından itibaren "millî" unsurları yasak etme neticesinde Çinlileşmişlerdir. Bununla beraber, Tabgaçlar Budist san'atta yeni bir devir olan "Wei" san'atının geliştiricisi olmuşlardır (Yung-kang ve Long-men Buddha heykelleri). Gök-Türkler devrinde Budist rahip-seyyah Hiuen-Tsang bütün Batı Gök-Türk sahasını bir Budistler memleketi olarak tasvir etmekte ise de, Türk halkının bu dine karşı direndiği ve I. Gök-Türk devletince Budizmin reddedildiği mâlûmdur. Ancak Uygurlar zamanında Maniheizm Türkler arasına girmiş ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hâkimiyetleri devrinde iyice yerleşmiştir. Gök-Türk yazısı değiştirilmiş, yerine Soğd menşeli ve tamamen başka karakterde Uygur yazısı kullanılmıştır. Sonra Budizm'in de intişar ettiği bu safhada Uygur tarihi artık yerleşik kültüre bağlanmış sayılmak icap eder. Uygurlar bu kültürün de en iyi temsilcilerinden biri olmağı başarmışlardır. Maniheist ve budist eserlerin Uygurca'ya tercümesinden doğan zengin bir dinî edebiyat vardı. Bunlardan bir kısmı resimli ve ciltli olarak, Bin Buddha mağara tapınaklarında bulunmuş olup, aralarında, 10. asır başlarında Gök-Türk alfabesi ile yazılmış kehanet kitabı Irk-bitig dikkati çekenlerden biridir. Uygur alfabesi ile Huastuanift adlı eser ve Hiuen-Tsang'ın hal tercümesinin Uygurca'ya mütercimi olan Beşbalık'lı Türk Singku Seli Tutung tarafından Uygurca'ya çevrilen (10. asrın ilk çeyreği) Altun Yaruk (= Altın Işık) aynı derecede mühimdir. Hece vezninde yazılmış ilâhiler Beş-balık, Turfan, Karaşar, Aksu, Yarkent gibi merkezlerde ve "çöl Pompeisi" diye anılan başkent İdi-kut şehrinde, ayrıca Toyuk, Mortuk, Bezeklik mevkilerinde 1894-1914 yılları arasında birçok Avrupalı bilginlerin yaptıkları kazılarda ele geçen duvar resimleri, heykeller vb.

Bir kısım Türkler de museviliğe (Hazarlar) ve hıristiyanlığa girmişlerdi. Türk nüfusunun çoğunluk meydana getirdiği sahalarda bir menfi tesiri görülmeyen bu yabancı dinler, bu imkânın mevcut olmadığı bölgelerde Türklerin sinip kaybolmalarına sebep teşkil ettiği gibi (Doğu Avrupa'da ve Balkanlar'da Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar), 1000 tarihinde resmen hıristiyan olan Macarlar'ın Türk kültüründen uzaklaşmaları, 864'den itibaren Ortodoksluğu kabûl eden Bulgarlar'ın kısa zamanda Türklüklerini kaybetmeleri neticesini vermiştir. Yalnız İslâm dinidir ki, Türkler'in kadîm inançları ile bazı bakımlardan uygunluk göstermesi dolayısıyle Türklüğü takviye eden bir din durumundadır (aş. bk. Müslüman Türkler).

5- İktisadî Hayat

a - At ve Koyun:

Bozkır Türk ekonomisinin esasını, orman ve çöl değil, yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartlar icabı, çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan -yukarıdan beri Türk sosyal ve kültürel hayatın da büyük ehemmiyetini belirttiğimiz at'tan başka koyun geliyordu. Tarihi M.Ö. 2500'lerde başlatılan, Altaylar'ın batısında, Afanasyevo kültüründe koyun kemikleri, at kalıntıları ile birlikte görülmüştür. Aral gölü bozkır havalisi kültürünü vasıflandıran, Harezm'deki Keltemînar kültürü (M.Ö. 3000)'nde ise yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa kemikleri meydana çıkmış fakat, koyun ve sığır izine rastlanmamıştır. Demek ki, koyun ile at'ın insan hizmetine girmesi zamanları arasında bir paralellik vardır. M.Ö. 3000 başlarından itibaren Orta doğu, Mısır ve Doğu-Akdeniz bölgesinde ziraat, hayvancılık ve mâden kullanılışından meydana gelen kültür birliklerinin geliştiği, halkı henüz balıkçı ve avcı durumunda olan bozkırlarda ise hayvan besleyiciliğe dayalı ekonomi sistemi'nin, daha sonraları (2500'ler) güneyden gelen tesirle başladığı ileri sürülmekte ise de, işaret edilen bölgeden kuzeye doğru bir kütle muhacereti görülmediğinden, bundan doğan derin bir kültür tesirinin mevcut olabileceği benimsenmemektedir. Bunun yanında, ehli hayvanlar sırasında koyun ile öküz ve domuzun bir arada dikkate alınması herhâlde doğru değildir. Bu hayvan kalıntılarının bir kültür tabakasında yan yana bulunması ile, o hayvanların ehlileştirilme yerleri ve zamanları ayırt edilmek gerekir. Meselâ öküz bozkır hayvanı değildir. Sulak verimli, çiftçilik yapmağa elverişli sahalarda oturanlar için ehemmiyetli bir hayvandır, fakat bozkırlının işine pek yaramaz. Bu sebeple öküz bozkır iktisadiyatında faktör olarak görünmez (öküz kelimesi de aslında Indo-Germence dir). Bütün ağır hareketli kocabaş hayvanları böyle saymak mümkündür. Domuzun ise başlangıçta bozkırlılarla alâkası olmamıştır. Türkler tarihleri boyunca hiç domuz beslemedikleri gibi, etini yemekten de hoşlanmamışlardır. Hiç olmazsa, ehli hayvan besleyiciliğin ilk safhasında domuz Tunguz ve Moğollar'a, öküz, inek, manda vb. Indo-Germenler'e, deve çöl kavimlerine, at ve koyun ise Türkler'e ait gibi görünmektedir. Bu bakımdan Afanasyevo kültüründe at ve koyun kemiklerinin bir arada bulunması daha mânalı bir duruma girer. Böylece teşekkül eden bozkır kültürünün ekonomik bünyesi ortaya çıkmış olur. Tabiatıyle daha geç devirlerde -M.Ö. 1500'lerden sonra- Türk bozkırlarında at ve koyun sürüleri yanında sığır, keçi, deve vb. sürüleri de vardı.

b - Beslenme:

Bozkırlı Türkler'in başlıca gıda maddesi et idi. Ençok at ve koyun et yenirdi. Priskos un hazır bulunduğu meşhur ziyafette Attila yalnız et yemişti. Bol miktarda et istihsal eden Türkler, bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Konserve et Çin'e ihraç edilen başlıca maddelerden idi. En ünlü Türk içkisi de kısrak sütünden imâl edilen kımız'di. Bundan hem Çin hem bat kaynakları bahseder. Çeşitli içkilerden buğday ve darıdan yapılana Gök-Türkler "begni" diyorlardı. Sebzeye karşı fazla istek duyulmazdı. Sütlü darı, peynir, yoğurt aslında bozkır yemekleri idi. Yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılmas şeklinde hazırlanan "lo" adlı bir içki Hunlar arasında yaygındı. Yağ yemesini Çinliler

Türkler'den öğrenmişlerdi. Uygurlar (Türkistan'da) üzüm yetiştiriyor, pekmez ve şarap (bor) istihsal ediyorlardı.

c - Giyim:

Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi deve yünü idi. Eski Türkler bez dokurlar, giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırları giyerlerdi. Hunlar Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi. M.Ö. 1 yıldan kalma, bir Hun hükümdar âilesine âit Orta Asya'da Noin-ula kurganında 20 çeşit ipekli kumaş (Çin den ithal) kalıntısından başka, üzerine bir Hun portresi işlenmiş yün kumaş ile, aplike süslü keçeler bulunmuştur. Romalılar keten gömlek giyildiğini ilk defa Hunlar da görmüşlerdi. Bozkırın "tipik" elbisesi ceket-pantalon idi. Süvari en rahat şekilde ancak böyle giyinebilirdi. Yukarıda söylediğimiz gibi (bk. Ordu), bu tarz giyinme yabancı ülkelerde Türk usulüne göre yapılan askerî islâhat neticesinde dünyaya yayılmıştı (Milâd sıralarına ait Hun mezarlarından çıkarılan ceket, pantalon, gömlek, çizme ve çoraplar). Hazar prensesi Çiçek'in Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatorçe ipek elbisesi ("Çiçekion") orada moda olmuştu. Başka kavimler kopça kullandıkları hâlde, Türkler düğme kullanırlar ve cekelerini, Çinliler ve Moğollar'ın aksine, sola açarlardı. Türkler ayaklarına çizme, başlarına börk giyiyorlardı. İleri gelenler makam sahipleri daha çok başlıklarının daha uzun ve gösterişli olmasından tanınırdı. Hunlar, Gök-Türkler, Hazarlar, Oğuzlar ve Bulgarlar'a ait tarihî vesikalara göre, Türk erkekleri umumiyetle uzun saçlı idiler, saygı alâmeti olarak börk ve başlıkları çıkarmak âdet halinde idi.

Bozkır Türk topluluğunda el san'atları ileri idi. Dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuş olan bozkırlı Türkler büyük ölçüde ve çağına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip bulunmuşlardır. Bu üstünlüğü sağlayan vasıtalardan biri demir idi.

ç - Demir:

Demir işleyicilik, madencilikte son safha olarak görünmektedir, ondan önce bakır bronz ve altun işleyiciliği vardı. Bunlardan ilk ikisine taş devrini aşan hemen her kültürde tesadüf ediliyor. Afanasyevo kültür çevresine dahil Minusinsk ve Altay bölgelerindeki buluntu yerlerinde M.Ö. 3000'lerden kalma bakırdan yapılmış bıçak, biz ve teller, küpe ve diğer süs eşyası ele geçmiştir. İlk Türk kültür merkezlerinden gösterilen Andronovo kültür çağında ise -bütün Orta ve kuzey Asya'da ilk defa-altun ortaya çıkmakta dı. Bu devirde "çok kudretli ve zengin bir içtimâi hayatın müşahede edildiği" Altaylar da gerçek bir "altun endüstrisi" merkezliği durumu vardı. Buradaki mâdenciliğin tesirleri, güneyde Tanrı dağlarına kadar hissediliyordu (M.Ö. 2 bin). Çu ve Arpa, Burma-çap buluntuları hep Andronovo kültürünün izlerini taşıyordu. Bazı "Indo-Germenci"ler tarafından bile Hind-Avrupalı halk üzerine, mâdencilik bakımından, Altaylı tesiri kabûl edilmiştir.

Fakat ekonomide ve askerlikte muhim olan asıl mâden demirdir. Demirin ilk keşf edildiği yer olarak bazan Afrika, bazan güney Hindistan, bazan doğu Anadolu gösterilmiştir. M.Ö. 4 binlerde Mısır da, daha sonraları Çin de, Troya'da ve Mezopotamya'da demirin tanındığı ileri sürülmüş ise de, bunlar, doğru olsa bile, tarihî

bakımdan fazla bir değer taşımaz. Çünkü meteor ve tellürik (filiz) hâlde bulunan bu "demir" materyal son derecede azdır ve faydası hemen yok gibidir. Gerçek demir çağı bu mâdenden bol miktarda âlet ve silâh yapılması ile başlar. Bu imkân da Altaylar'da Yenisey nehrinin kaynak bölgelerinde -eski Türk kültür merkezleri etrafında- mevcut olmuştur. Altaylılar bilindiği üzere çok eskiden beri mâhir demirciler olarak bilinirler. Tarihî devirlerde de aynı bölgede (bilhassa Salınçak ve Onuguy havalisi) yüksek kalitede sert ve yumuşak çeliklere tesadüf edilmiş, Kuzey Altaylar'da demir eritme ocakları Gök-Türkler çağından. Ulan ede (Baykal'ın doğusu) yakınında, demir ocak ve döküm yerleri ortaya çıkarılmıştır. Çin kaynaklarına göre, Yenisey'in yukarı mecrası dolaylarında eskiden beri demir cevheri toplanırdı. Abakan havalisinde yüksek vasıfta mıknatıs ve Tuba ırmağı boyunca demir cevheri bulunuyordu. Yâni insanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç teşkil edebilecek miktarda bol demir mâdeninin varlığı eski Türk ülkesinde fark edilmiş ve işlenmeğe geçilmişti. Kurganlar'da elde edilen malzemeden demir işleyiciliğinin Orta Asya'daki tarihî kesin tesbit edilmemiş ise de, bunun herhâlde M.Ö. 2. bin başlarına rastlaması gerekir, zira daha o tarihlerde Türkler'in geniş sahalara hükmedebilmeleri, sürat bakımından at'ın sağladığı üstünlük yanında, vurucu silâh olarak demir âlet ve vasıtaların çok sayıda kullanılması ile açıklanabilir. İlk tarihî büyük Türk imparatorluğunu kuran Asya Hunları'nın ancak atın süratı ve demirin vurucu gücünün bir arada değerlendirilmesi ile anlaşılması mümkün bu başarılarının, daha önceki asırlarda, aynı sahadaki imkânları ile desteklenmiş olması icap eder. Nitekim M.Ö. 1. bin olarak tarihlenen Kargalı kurganının (Tanrı dağlarında) 1. katında demirden yapılmış eşya bulunmuştur ve bu tesir buraya Yenisey bölgesinden gelmiştir. Diğer taraftan en aşağı M.Ö. 1400'lerde Altaylar'ın batısında bol miktarda demir istihsal edildiğini söyleyen W. Ruben'e göre, "tarihî vesikalara dayanarak bu eski Türk sahasını, demir kültürünün doğduğu yer kabûl etmekle mecburiyetindeyiz." Hun dilinde ait M.Ö. Çin kaynaklarında muhafaza edilen en eski Türkçe kelimelerden birinin de demir (tieh-fan)olduğunu (ve kılıç =king ... u) belirtelim. Bundan sonra dünyaya yayılmağa başlayan demir çağının istikameti ve tarihleri şöyledir: Hindistan da M.Ö.2. bin sonları, Mısır 'da 1200, Doğu Akdeniz 'de 1100, Orta Avrupa 'da 800 Çin 'de 300 yıllar.

d- El Sanatları:

Demircilik ve madencilik başlıca meslekleri arasında bilinen bozkır Türk topluluğunda mükemmel kılıç, kalkan, kargı, mızrak, temren imâl edilirdi. Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzaları altın levhalarla kaplanır ve kıymetli taşlarla süslenirdi. Kemer tokaları, kayış uçları, kav mahfazası, ok kutu (sadak)ları, zırhları, tolgaları çok kere işlemeli altın ve gümüş ile bezenir, mâdeni tabaklar, maşrapalar, heykeller bazıları birer san'at eseri değerinde olarak Türkler tarafından yapılırdı. Çin'den Tuna boyuna kadar bozkırlara serpilmiş binlerce mezardan bu eserler bol miktarda çıkarılmıştır. Ayrıca kazanlar, ibrikler, kovalar, içinde yüzlerce insanın barındığı otağlar, arabalar, at techizatı, eyer ve koşum takımları bozkır Türk topluluğunda ne kadar kalabalık bir zenaatkâr zümresinin bulunduğunu gösterir. Halıcılar, kilimciler, çizmeciler, çorapçıları, börkçüleri, dokumacıları ve terzileri de bunlara ilâve etmek lâzımdır.

Bozkır Türk halkı arasında mâhir marangozlar, tahta oymacılar da vardı. Asya Hunları masa, koltuk, dolap, karyola yapıyorlar ve perde kullanıyorlardı. Bu Hun ev eşyasından çoğu Çin'e de geçerek moda hâline gelmişti. Eski Türkler, elbiseler için ütü bile kullanmakta idiler.

e- Şehir:

Eski Türkler yaz ayları için zarurî olan yaylak hayatı dışında kışın barınmak üzere evler inşa ediyorlardı. Asya Hunları'nın kurban için binalar yaptıklarını kaydeden Çin kaynaklarına göre, Gök Türk hâkanlarının sağlam merkezleri vardı (kitâbeler: ev bark). Esasen Türk hükümdarlarının biri yaylaklarda öteki vâdilerde su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri bulunurdu ve ikincisi evlerden kurulu iskân yerleri idi: İlteriş'in, Çugaykuzu (yazlık), Karakum (kışlık), İstemi'nin Akdağ da (yazlık), Isık gölü yanında (kışlık), Tong-Yabgu'nun Tokmak (kışlık), vb. II. Gök-Türk hâkanlığı kışlık başkentinin Orhun kitâbelerinin bulunduğu yerde şehir hâlinde olması mümkündür. Zirâ mâhiyetini iyi bildiğimiz bu hatıraların dağ başlarına, ıssız yerlere dikilmesi bir mâna ifade etmezdi. Bundan başka, kitâbelerde zikredilen iskân mahallerinden Amga - Kurgan bir kale olmakla beraber, Toğubalık herhâlde bir şehir idi. Uygurlar tarafından kurulan (Mo-yen-çur zamanında 747 - 759) Ordubalık (Kara - balgasun yanında) şehrinin bazı kalıntıları mevcuttur. Hazarlar'ın Belencer ve Semender adlı şehirlerinden bahsetmiştik. Başkent İtil-Hanbalık hakkında İslâm kaynakları geniş bilgi vermişlerdir. İtil Bulgarları'nın başkenti ünlü Bulgar şehrinin harabeleri bulunmuştur. Tuna Bulgar şehirleri arasında sarayları ve su tesisleri ile bilhassa iki tanesi meşhurdur: Pliska ve Preslav. Fakat ne diğer bir Uygur kasabası olan Bay-balık'tan, ne de doğu Gök Türkler'i şehirlerinden bir iz kalmamıştır. Bunun sebebi, belki eski Türkçe'de şehir mânasındaki "balık" sözü ile açıklanabilir. Bu kelime aslında balçık (çamur) ifade eder. Demek ki, Türkler'in kurdukları kasabalarda binalar daha çok çamur (kerpiç) ile yapılıyor, taştan inşa edilmiyordu. Veya senenin ancak yarısında kullanılan bu meskenlerin sağlam olmasına pek ehemmiyet verilmiyordu. Asya Hunları'nın, evlerini "dövülmüş toprak"tan yaptıklarına Çin kaynaklarında işaret edilmiştir. Ayrıca, eski Türkler'in ahşap meskenler yapmağı tercih ettiklerine dair deliller vardır. Hazarlar'ın ve Volga Bulgarları'nın evleri ahşaptı (yalnız İtil'de hâkan sarayı ile Şarkel kalesi taş ve tuğladan inşa edilmişti). Türkler şehir surlarını bile çok kere kalın ağaç kütüklerinden (çit şeklinde) yapıyorlardı. Atilla'nın Orta Macaristan'daki başkent şehri, küçük ve büyük sarayları, halkın evleri, askerî garnizonları, silâh ve erzak depoları ile baştan başa ahşap yapılardan ibaretti. Atilla'nın ve hanımının gümüş ve altın levhalar kaplı bölmelerle salonlara ayrılmış, tahta oyma süsleri ile bezeli, masalar, iskemleler, dolapların bulunduğu saraylarını anlatan Priskos, bir de Romalı ustalara yaptırıldığını söylediği hamamdan bahs eder. Bu münasebetle zikredelim ki Türkler de eskiden beri yıkanma yaygın bir âdet hâlinde idi. Zira kutsal sayılan suyun insanı günâhlardan temizlediğine inanılıyordu. Çin kaynaklarında Türk kavimlerinden bazılarında giyilen bir elbisenin yıpranıncaya kadar çıkarılmadığına dair olan kayıtlar mübalağa sayılmalıdır. Bu esasen imkânsız olduğu gibi, yine aynı kaynaklar meselâ bir Hun boyunun fertlerinin günde üç kere yıkandıklarını söyler. İtil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın hamamları vardı. Tuna Bulgarları, hristiyanlığın kabulünden iki yıl sonra (866 da) Papa Nikolaus I'e başvurarak, rahiplerin onlara haftada iki

gün (çarşamba, cuma) yıkanmayı yasaklamalarından şikâyet etmişlerdi. Pris-kos'un bahsettiği hamam da aynı geleneğin bir şâhididir. Eski Türkler de yalnız sı-viller için değil, ordularda da seyyar hamamlar (Çerge) vardı ve bu usu Selçuklu-lar'dan Bizans'a geçmişti.

Eski Türkler, nâdir de olsa surlu şehir de yaptırmışlardır. Meselâ, Hun tan-hu'su Çi-çi'nin M.Ö. 36'da Çinliler tarafından yıkılan, başkent böyle idi. Ayrıca Hunlar (ih-timal 4. asırda) Kan-su'da Gu-tsang adlı bir şehir kurmuşlardı. İtil şehrinin 4 kapılı bir suru vardı. Fakat Türkler umumiyetle surla çevrilmiş, kapalı şehirlerden hoşlan-mamışlardır (Tonyukuk'un sözleri), çünkü bu, kendilerine en tabii gelen yaşayış tarzlarının icabı idi. Bilge Kağan'ın memlekette Çinliler gibi şehirler kurma teklifini Türkler'in artık "göçebelikten şehirlileşmeye doğru" ileri bir adım ifade eden arzusu şeklinde tefsir yerinde değildir. Kendi kültürleri ile mağrur oldukları bütün vesikala-rı ile bilinen Gök-Türkler'in bugün Batı medeniyetinin tesiri sonucu olarak üstün saydığımız yabancı bir kültüre geçmek gibi bir niyetleri yoktu. Aksi hâlde Türkler bunu asırlarca önce gerçekleştirebilirlerdi. Yukarıdan beri zikredilen Türk şehirler de "yerleşik" hayat özentisinin mahsulü değildi. Esasen sadece istek ile de şehir kurulamazdı. Bunun için kesif ziraî kültüre ve dolayısıyle önce köylerin teşekkülüne ihtiyaç vardı. Halbuki, herhangi bir yerde şehir meydana gelmesi için varlığı zarurî köy grupları biçiminde iskân, hayat tarzları icabı, Türkler'de görülmemektedir. Bu nokta Peçenekler, Oğuzlar, Hazarlar ve İtil Bulgarları için bilhassa belirtilmiştir. Bu-nunla beraber yukarıdakiler gibi askerî mahiyette kaleler ve şehir kaleler Türk erde mevcut olmuştur. Meselâ Gök-Türkler çağında, harabeleri hâlâ da gö-rülen Çargelan, Çumpal, Caldıvar, Atbaş, Sırdakbeg (veya Koyungar-başı), Mana-kedi vb. kaleleri Tanrı dağları ve daha ziyâde Isık-göl dolaylarında sıralanmış olup, stratejik olduğu kadar, ipek yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile, ticarî yön-den mühim müstahkem mahallerdi. Fergane'de Pençıkent'te Gök-Türk devri hara-belerinin rastlandığı bölgelerde bunların, askerî değerde, daha bir çok benzerleri bulunuyordu. Aspara, Kayında, Şiş-tübe, Ak-su, Ak-tepe, Tölek, Sukuluk, Cul (ve-ya Ci-arık), Çum-ş, Sarıg, Yakalığ kale-şehirleri ve daha birçok kervansaray ve kü-çük kasaba ya Karluklar tarafından kurulmuş veya Gök-Türk çağında gelişip Kar-luklar zamanında ehemmiyeti devam etmiş yerlerdi. Hazarlarda Şarkel kalesi müdafaa için kurulmuştu. Tuna Bulgarları'nın Pliska ve Preslav şehirleri de aslında birer kale idi. İtil ve Bulgar şehirlerinin ticarî yönden ehemmiyetini söylemiştik. Tıp-kı bunlar gibi birçok Oğuz şehirleri de Karacuk, Sutkent, Altun-tepe, Yengikent, Çuy-tepe, Savran, Sayram, Karnak, Türkü-tepe, Cend, Suğnak, İşkan, Çardarı, Bayır-kum vb. 10. asırda kurulmuş yine yol güzergâhında ve ticarî yönden faal merkezlerdi, çünkü ticaret meselesi Bozkır Türk devletinin üzerine ehemmiyetle eğildiği bir siyaset çizgisi idi.

f - Ticaret:

Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle canlı hayvan, deri, kösele, kürk hayvanî gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Asya Hun-ları, Gök-Türkler, Uygurlar Çin ile, Batı Hunları Bizans ile bu esaslarda ticaret anlaş-maları yapmışlardı. Türkler'e Çin'den pirinç, ipek, ipekli kumaş, arpa, Roma ve Bi-zans'tan da diğer ihtiyaç maddeleri gelir, Türkler de onların muhtaç oldukları ve

Türkler'de mevcut eksikliklerini tamamlarlardı. Margus andlaşmasının (434) bir maddesi Bizans-Hun ticarî münasebetlerinin tanzimi ile ilgili idi. Çin-Hun sınır ka-sabalarında cereyan eden ticarî faaliyetlere Çin büyük ehemmiyet verirdi. 734 ta-rihli antlaşma ile Ling-çu'daki So-fang şehrinin ortak pazar yeri olmasına karar veril-mişti. Orhun kitâbelerinde de devletin sağlamlığı ve halkın refahı için ticaretin ehemmiyeti belirtilmiştir.

Fakat Türkler ile komşuları arasında şiddetli rekabetlere sebep olan büyük ka-zanç vasıtaları da vardı ki, bunların başında, Çin'den başlayıp Akdeniz kıyılarında nihayete eren meşhur İpek-yolu kervancılığı geliyordu. Daha I. Gök-Türk devleti kurulduğu zaman İstemi Anûşirvân ittifakı sonucunda Ak-hun - Eftalit devletinin yı-kılmasına ve sonra da İran'a karşı Türk Bizans andlaşması gibi milletler arası çap-ta siyâsî münasebetlere sebep olan (yk. bk.) bu yolun geçit yeri olan İç-Asya böl-gesi, tâ Hunlar'dan Uygur hâkanlığının sonuna kadar aşağı yukarı 1000 sene müddetle Türk ve Çin siyâsetinin hâkim olmak istediği bir ana hedef vasfını taşı-mıştı. Türkler hiçbir zaman bütün Çin'i istilâ gayesini gütmemişler, Çinliler de dev-let sınırlarını Türk hâkanlıkları başkent bölgesi olan Orhun ve Ötüken'e kadar ge-nişletmeği düşünmemişlerdir. Türkler karşısında Çin, ipek yolu transitini elinde tuttuğu müddetçe müdafaada kalmağı tercih etmiş, Türkler de Çin'e sık sık yaptık-ları baskı ile onu zayıf durumda tutup İç-Asya'da Türk hükmünü yürütmek iste-mişlerdir. Hunlar ve I. Gök-Türkler zamanında gerçekleşen bu maksat 9. asrın 2. yarısında Doğu Türkistan'da Uygurlar'ın, Batı Türkistan'da Türgişler'in ve bilhassa Karluklar'ın kurdukları siyasî teşekküllerle tekrarlanmış, nihayet 751 Talas savaşını Karluklar'ın desteği ile İslâmlar'ın kazanması Çin'in Batı Asya ile ilgisini kesmiştir ki, bu da yukarıda açıkladığımız, İç ve Batı Asya'da, Uygur, Karluk, Oğuz Türk şe-hirleri ve ülkelerinin mamurluğunu meydana getirmiştir. Bildiğimiz gibi, Hazar Türk Devleti de Çin, Orta Asya, yakın-doğu ile Doğu ve Orta Avrupa ve İskandinavya arasındaki kıt'alar arası yolların kavşak noktasındaki mevkii ile, temelleri ticarî siyasete dayanan bir devletti ve başkent Han-balık ile daha sonra İtil Bulgarları başkenti Bulgar şehri bu hususta baş rolü oynamıştır.

Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altaylar-Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşan yol da canlı bir ticarî faaliyete sa-hipti. İpek-yoluna kuzeyden paralel uzanan bu yola "kürk-yolu" denilmektedir. Bu-ranın asıl ticaret metaı, sincap, sansar, tilki, samur, kunduz, vaşak vb. kürkleri idi. Başlıca tüccarlar da Ogurlar (Batı Türkleri) ile onlardan bir kol halinde gelişen Bul-gar Türkleri idi. Karadeniz kuzeyi düzlüklerinden Balkanlar'a giden Tuna Bulgarları bu defa Avrupa-Bizans yolunun hâkimleri olarak iktisaden yükselmişler, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da o devrin en zengin şehirlerini kurmuşlardı (Preslav, Pliska şe-hirleri).

g - Ziraat:

Ogur Türkleri aynı zamanda iyi çiftçi idiler. Kendilerini Doğu Türkleri'nden (Hunlar, Gök-Türkler, Uygurlar, Oğuzlar) ayıran başlıca vasfı ta tâcirlikleri yanın-da, bu yaygın ziraat kültürüne bağlı oluşlarıdır (bk. yk. tarih). Bununla beraber Do-ğu Türkleri'nin elverişli bölgelerde ziraatle de meşgul oldukları görülüyor. Çölden ayrı mütalâa edilmesi gereken bozkırlar sahasının çoğunluğunu oluşturan teşkil et

mekte ise de, ziraate müsait yerleri de vardı. Meselâ Çin kaynaklarına göre Hunlar buğday, darı ekip biçiyorlardı. Bir Çin yıllığı, şiddetli soğuk yüzünden bir sene Hun topraklarının ekin vermediğini yazar. Yine aynı kaynaklar bir Hun buğday cinsi ile bir Hun fasulyasından bahs ederler. Altay ve Sayan dağlarında hububat ziraatının en az 3 bin yıldan beri yapıldığı, arkeolojik kazılara dayanılarak ileri sürülmüştür. Gök-Türkler'de her ailenin ekip biçtiği, suladığı arazisi vardı. Kapagan Kagan'ın Çin ile yaptığı 698 tarihli andaşmanın bir maddesi Çin'in Gök-türkler'e 3 bin ziraat âleti ile 100 bin hu (12500 ton) tohumluk darı teslim etmesi hükmünü taşıyordu. Bu tarihî bilgiyi arkeolojik kazılar desteklemektedir. Hunlar zamanında Altay bölgesinde açılmış sulama kanallarına tesadüf edilmiştir (Başkaus da Çulışman ırmağı yakınlarında). Tötö ırmağından açılan kanal ve bu bölgeye yakın Ak-tura kanalı Altaylardaki tarımın işaretleridir. Selenga Baykal gölü arasındaki İvolg ve İlmova adlı yerlerde çeşitli saban demirleri (Çin'den ithal), oraklar, değirmen taşları bulunmuş, ayrıca hububat muhafaza etmeğe yarar çukurlar görülmüştür. Selenga bölgesinde Gök-Türkler'e ait kurganlarda, kürek ve pulluklara rastlanmıştır. Bu çağda da birçok muntazam sulama kanalları açılmıştır. Gök-Türkler zamanında da kullanıldığı anlaşılan Tötö kanalının boyu 10 kilometreye yakındı. O kadar yüksek teknik bilgiye dayanmakta idi ki, Ruslar 1935 de bu kanalı aynen kullanmağa karar vermişlerdi. Bazı Karluk ve Oğuz iskân yerleri de aynı şekilde sulanmakta idi.

Bozkır devletinin ekonomisi, mağlûp ve tâbi memleketlerden alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka, halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Asya Hun İmparatorluğunda hususî memurlar vergi toplarlardı. Bu memurları koğmak cüretini gösteren Moğol O-huan'lara karşı sol T'o-ki "kıralı" savaş açmıştı. Gök-Türkler ve Oğuzlar maliye ve tahsil memurlarına amga (veya ımga) diyorlar, devlet hazinesine "ağılık" adını veriyorlardı. Tahsilât her hâlde aynî olarak yapılıyordu. Hazarlarda İslav kavimleri ev veya saban başına bir kılıç veya bir samur deris (para nâdir veriliyor). Bulgarlar da ev başına bir samur kürk vergi veriyorlardı. Kumanların büyük gelir kaynaklarından biri de Volga havzası - Kırım (Suğdak limanı) -Karadeniz- Trabzon arasındaki işlek ticaret yolundan sağladıkları vergi ve gümrük resimleri idi. Ayrıca tabiatıyle geniş Altaylar bölgesinde demir Hunların ve Gök-Türklerin, Maroş havzasında tuzlalar Bulgarların, Kafkaslar'da altun ve gümüş madenleri Hazarlar'ın kontrolü altında idi. Asya Hunlarına ait para çıkmamıştır. Bazı Türk kurganlarında Çin paraları ele geçmiştir. Türk parası Gök-Türkler (Türgişler) çağında başlıyor görünmektedir. Bazısında Türk geleneği uyarınca damgalar taşıyan bu paralardan bir kısmı Sogd harfleri ile Türkçe, bir kısmı Soğdca yazılıdır.

6 - Edebî Kültür ve Sanat

a - Destanlar ve efsaneler:

Türk bozkır hayatının - sonsuz mücadelelerle dolu- hatıralarını taşıyan bu çok zengin edebiyat nevinde kurttan türeme, gökten inen ışıktan olma, "Bozkurt", "Kutlu Dağ" vb. efsaneleri, Türk halkının ıztırap ve iştiyaklarını dile getiren motifler olarak görülür. Türkler'in batı kolunda geyik de fevkâlâde kudretle donatılmış olarak rehberlik vazifesi yapar ("sihirli geyik").

Kurt, Türk efsanelerinde merkezî bir rol oynamaktadır. Gök-Türk hükümdar sülâlesi olan Aşına âilesinin atası bir dişi kurt idi (Çin kaynaklarındaki rivayetler). 6-7. yüzyıllarda Türk halk çevresinde kurt-ata inancı çok yaygındı. Taşlar üzerine bunu tasvir eden kabartmalar yapıyor (Bugünkü Moğolistan'da Bugut mevkiinde 578-580'lerden kalma, kitâbeli mezar taşı) ve Gök-Türk hâkanları atalarının hatırasına hürmeten otağlarının önüne altun kurt başlı tuğ dikiyorlardı. Böylece Kurt-başlı sancak hâkanlık alâmeti olmuştu. Ancak bu telâkkî çok eski bir Türk geleneğinin devamı idi. Kurttan türeme inancı Asya Hunlarında, hattâ o tarihlerde Batı Türkistan'da oturan Vu-sun'larda da yaşıyordu. Aynı efsane Tabgaçlar'da da vardı. Tabgaç ülkesinde "kurt dağları", "kurt nehirleri" ve kurt dağının bir tanrısına ait tapınak bulunuyordu. Uygurların diğer bir menşe efsanesi bunları da kurda bağlıyordu. Türklerle kurtun efsanevî ilgisi İslâm ve Süryânî kaynaklarında da akisler bulmuştu (Gardizî, Mucmal al-Tavarîh va'l-kısas, Süryânî Mihael).

Kurt'un Türkçe'de asıl adı Börü'dir ve bu mânası ile kelime Orhun kitabelerinde, Uygurca vesikalarda, DLT'de ve Oğuz Kagan destanında geçer. Çin kaynaklarında "fu-li" şekli ile yer adı, şahıs adı, kavim, soy adı vb. olarak çok zikredilir. Ünlü Tabgaç hükümdarı Tai-wu (424 - 452)'nun lâkabı Fo-li (= Börü) idi. Gök-Türk hâkanlığının merkez ordusu mensuplarına da "Börü" deniyordu. Türkler arasında kurt'a verilen büyük ehemmiyet asrımızın başlarına kadar devam etmiştir. Etnoloji ilmine göre kurt motifi Türkler için "tipik"tir, yâni başka kavimlerde görülmeyen bir etnografik belirtidir. Eski Çin kaynaklarında bile Türk asıldan olmayan bazı kavimler "kurt'tan türeyenlerden değildir" şeklinde ayırt edilmiştir.

Türk destanlarında kurt, ayrıca, yol gösterici, buhranlı anlarda imdada yetişen bir varlık olarak görünür ve meşhur "Bozkurt" destanı bu motifi hikâye eder. Türkler'den Moğollar'a geçen ananeler arasında bu destan da vardır. Uygurlar'ın "Kutlu Dağ" efsanesinde kurt, ülkeye bereket ve saadet getirdiğine inanılan kutlu bir taşın Çinliler'e verilmesinden sonra, uğursuzluk çöken memleketin açlığa mahkûm olması üzerine kendilerine yeni yurt arayan Uygurlar'a rehberlik etmiştir. Batıda (13. yüzyıl) Kumanlar'da yardımına başvurulduğuna dair kayıtlar bulunan kurt'un rehberlik rolü de M. 2. asır ortalarına kadar gitmektedir. Wei-shu'daki bilgilere göre 160 - 170 yılları arasında yerlerinden ayrılmağa mecbur kalan Tabgaçlar'ın ataları (Hunlar) "garip yaratılışlı" bir hayvanın rehberliğinde yolsuz dağlardan aşabilmişlerdi. Göçü T'ui-yin adlı bir başbuğ idare etmişti ki, Çince olmayan bu ad Türkçe'de "bir yandan diğer yana geçen" mânasındadır. Gök-Türkler'deki kurt-aşına adı da (şimdiye kadarki okunuşları: Asena, Zena, Aşına, Çino vb.) "tipik" olduğunu belirttiğimiz kurt ile ilgili. Moğollar ve diğer Asya kavimleri arasındaki efsane, masal ve hikâyelerden başka, eski Roma Romus-Romulus efsanesi ve Ortaçağ İtalyasında, Papa Leon, St. Lupus efsanelerinde vb. Türk tesirine işaret edilmiştir. Daha sonraki geniş araştırmalar da bu görüşü takviye eder mâhiyette bulunmuştur, zira, Yunanistan'dan Finlandiya'ya kadar bütün Avrupa ve Amerika, Hindistan masal ve hikâyelerinde kurt'un, tıpkı Türkler'de olduğu gibi, iki fonksiyon (ata ve rehber) icra ettiği anlaşılmış, neticede, "köpek mitolojisinden daha eski olan kurt mitolojisinin, prehistorik çağlarda Orta Asya'dan dünyaya yayıldığı" kanaatine varılmıştır.

En büyük ve kadîm Türk destanı olan Oğuz hâkan destanında, Bozkurt, semavî ışık ve geyik bir arada görülmektedir. Oğuz, mücadele ettiği canavara karşı geyiği

yem olarak kullanmış, gökten bir ışık demeti içinde inen kız ile evlenmiş ve yine gün ışığında peydalanan Bozkurt önculüğünde dünya fütûhatına çıkmıştır. Bulgaristan'da Madara'daki unlu kaya kabartmasında bir suvarı biçiminde gösterilen muzaffer Krum Han'ın yanında normal büyüklükteki kurt tasviri Türk bozkurt geleneğinin taşa işlenişinden başka birşey değildir. Hâlâ çeşitli ülkelerdek Türkler arasında 'söylenen masal ve halk hikâyelerinde uğur telâkkî edilen bozkurt hem ata hem de kurtarıcı - rehber vasıfları ile butun Türkler'ce kutlu sayılmış ve Türklüğün millî sembolu pâyesine yukseltmiştir.

Eski Türk destanlarından biri de efsanelere karışan ünlü kahraman Tunga Alper ile ilgilidir. Şâir Firdevsî (11. asır)'nın Şehnâmesi'nde Afrasyab diye anılan İran Turan mücadeleleri ve bu Türk başbuğunun hâtıras asırlarca Türkler arasında yaşamış, Gök-Türkler'de, Uygurlar'da adına "yoğ" lar tertip edilmiş, bazı büyük Türk hukumdâr âileleri (Kara-Hanlılar Uygurlar Selçuklular) kendilerini ona nisbet etmişlerdir. Türkler'in bozkır hayatını anlatan diğer meşhur bir destanı da 'Alp'ler devrinin tipik kahramanı' Manas'ın destanıdır. Eski Oguz Destanları'ndan bir parça kâbul edilen "Dede Korkut" kitabı da Bozkır Türk topluluğunun teşkilât sosyal bünye, örf ve geleneklerini aksettirmesi itibariyle destan edebiyatımızda muhim yer tutar.

Başlıcalarını zikrettiğimiz destanlar ve efsaneler eski Türkler'de canlı bir halk edebiyatının varlığını ortaya koyar ancak bir ... kayıt dışında bunlara âit yazılı metinler bize kadar gelmemiştir. Priskos, Atilla tarafından Bizans elçilerine verilen ziyafette Hun muzisyenlerinin refakatinde Hun halk turkulerinin söylendiğin yazar. Yas torenlerinde söylenen lirik matem şiirleri olan "sagu" lar da Türk halk edebiyatının mühim bir kolu idi. Atilla'nın olumu üzerine Hun kopuzcularının söylediği ağıtlardan birinin, Jordanes (6. asır) tarafından Lâtince tercumesi verilmiştir. Çin yıllıklarında da, Asya Hunları'na âit, 4. yüzyıldan kalma 4 mısralık Türkçe bir manzume zapt edilmiştir.

Bozkır çağı Türk edebî mahsullerinin yazarlarını tesbit etmek vesika eksikliğinden dolayı, çok güç olmaktadır. Ancak bir ... k isim biliniyor ki, bunların başında Orhun kitâbelerinin (731 - 735) metnini hazırlayan Yolug Tegin gelmektedir. Bir görüşe göre de, kendi kitabesinin metnini bizzat kaleme aldığı ileri sürülen Tonyukuk Yolug Tegin'den önce yer almakta ve Türk edebiyatının şahsiyeti malûm ilk siması kabul edilmektedir. Adı bizce bilinen ilk Uygur şâiri Aprınçur Tegin'dir (Fakat şiirleri, manihelizm ile ilgilidir). Bunlara ilâveten, Kâşgarlı Mahmud'un bahsettiği bozkırlı Türk şâiri Çuçu zikredilebilir.

b - Yazı ve Matbaa:

Kendilerine mahsus yazıları olduğunu kesin olarak bildiğimiz Türk kavmi 8. asırdan kalma kitâbeleri ile, Gök Türkler'dir. Fakat Türkler'in daha önceki çağlarda da şüphesiz yazıları vardı. Zira çok geniş sahalara yayılmış büyük Türk imparatorluklarını yazı olmaksızın idare etmek muşkuldu. Ne kadar yazıktır ki eski Türk kültür yadigârlarının çoğu gibi, yazılı vesikalar da bozkırların fırtınalı girdabında kayb olup gitmiştir. Nitekim kaynaklarda bunu doğrulayan bazı işaretlere tesaduf edilmektedir. Gök-Türkler'den önce Ak-Hunlar'ın yazıları vardı ve bu Gök Türkler'inki gibi idi. Bizanslı tarihçi Prokopios'a göre (6. asır) Ogur boyları kendi yazılarını da kullanırlardı. Ogurlar'ın yazıyı bildikleri, dillerinde "yazı" (= ir, Türkçe yazı sözünün R Türkçesi'ndeki şekli) kelimesinin bulunmasından da bellidir. İstemi Yabgu'nun 568 yılında Bizans İmparatoru'na yolladığı mektup "İskit" (Türk) yazısı ile idi. 576 larda Ta-po Kagan için Çince bir budizm kitabının Türkçe tercümesi yapılmıştı. Priskos hatıralarında, Hun kâtiplerinin kendi dillerinde yazdıklar metinleri Attila'ya okuduklarını söyler ki, bu, F. Altheim'e göre, Avrupa Hunları'nın kendi yazılarının mevcut olduğunda şuphe bırakmamaktadır. Orhun alfabesine nisbetle daha az bir gelişme kaydetmiş olan Tuna Bulgarları yazısı, bu Hun yazısının bir devamından ibarettir ve, demek ki, 4. asırda doğudan Avrupa'ya gelen Hunlar yazılarını da birlikte getirmiş erdi. Asya Hun yazısı oldukça yaygın görünüyor. Çin yıllıklarında şöyle haberler vardır: "Uygurlar'ın ataları Kao-kü'ler Çince yazarlar, fakat Hunca da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı...". "Hua-guo'lar dış ticaret işlerinde koyun derisi üzerinde Hun yazısından istifade ederler". Buna rağmen daha sonraki devirlere âit bazı Çin yıllıklarında Hunlar'ın yazısı olmadığı veya Gök-Türkler'in yazı bilmediklerine dair haberler Türkler'in Çince okuyup yazma bilmedikleri şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim son haberden aşağı yukarı 40 sene kadar öncek bir kayıtta Gök-Türk yazısından bahs edilmiştir. Son yıllarda Asya'da yapılan muhim keşiflerle orhun-Türk yazısının milâddan önceki çağlardan kalma bazı örnekleri ortaya konmuştur. Isık-göl civarında 1970 de açılan Esik kurganı (Altun elbisel adam'ın mezarı) nda ele geçen bir gümüş çanak içindeki Orhun alfabesi ile yazıl iki satırlık kitâbe M.Ö. 5-4. yüzyıllar olarak tarihlenmektedir. Ayrıca Tanrı - Dağlarında Kurday mevkiinde M.Ö.2. yüzyıla ait Türk yazılı (5 harfli) diğer bir kitâbe bulunmuştur. İlerideki araştırmalar bu örnekleri çoğaltacağa benzemektedir.

Gök-Türk yazısının menşei hakkında birçok görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında en fazla itibar göreni Orhun kitâbelerini ilk çözmeğe muvaffak olan (26 Kasım 1893) Danimarkalı Bilgin V. Thomsen tarafından ileri sürülen, eski Aramî alfabesine bağlanma idi. Fakat son zamanlarda, Orhun yazısı ile "Armazique" Kuzey- İran-Kafkas'da M.Ö. 2. asrın ilk yarısı) denilen yazı nevi arasında daha kuvvetli irtibat kurulmak istenmiştir. Bununla beraber aradaki münasebet pekzayıf görunmektedir (Türk alfabesinin 38 harfine karşılık, "armazique" de 22 harf vardır ve aralarındaki şekil yönünden benzerlik ancak 10 harfe inhisar etmektedir). İslavlar İranlılar, Çinliler, Hindliler ve Moğollar "runique" karakter kullanmamışlardır Gok-Turk harflerine karakteri bakımından ("runique") yakın düşen alfabe eski Germen "run"larıdır ki bu ikisi arasında da, Altheim'in ifadesi ile, "ne tarihî, ne de linguistique bir ilgi kurmak mümkün değildir". O hâlde en mâkul yol, Türk yazısının menşeini yine Türk çevresinde aramaktır.

Orhun alfabesi Orta Asya'dan etrafa yayılarak, çeşitli bölgelerdeki izlerine ve vesikalarına göre Uzak-doğudan Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada, ortak bir yazı vasfını kazanmış görünmektedir.

Uygurlar kitap basma tekniğini de biliyorlardı. Bu 8. asrın 2. yarısından beri Çin'de mevcut sayılan "blok" usulü, yâni bir nevi teksir değil, fakat çağdaş matbaanın esasını teşkil eden müteharrik harf sistemi idi. V. Le Coq ve Grünwedel 1902 - 1907 yıllarındaki araştırma gezilerinde Turfan'da Uygur dilinde sert ağaçtan yapılmış, yuzlerce harf bulmuşlardı. Sonra (1906 - 1909) P. Pelliot'nun Tun-huang da tesaduf ettiği Türkçe harfler dünyada matbaa tipi hurufatın en eskileridir. Nihayet Uygur yazısı Moğollar tarafından kullanılmış, Timurîler devrinde resmî yazılar, Altun

- ordu devrinde "yarlıg"lar, 15. asır ortalarına kadar Orta Asya'da ortak yazı olarak Uygur yazısı ile yazılmış ve bugünkü Mançu ve Kalmuk yazılarının esasını teşkil etmiştir. 981 yılında Uygur hâkanı Arslan Han'ı başkentinde ziyaret eden Çin elçisi Van yen-tö'nun kaleminden Doğu Türkistan Uygurları'nın, saray, kültür, sosyal ve iktisadî hayat ve durumları hakkında dikkat çekici tasvirler verilmektedir.

c- Sanat:

Her kültürün olduğu gibi Bozkır kültürünün de kendine mahsus bir san'at anlayışı vardır ve bu anlayış birçok eserler vermiştir. Bunlar hayat şartlarına uygun olarak ve hayvanlarla yakın ilginin tesiri ile, taşınabilir malzeme üzerine işlenmiş "Hayvan usûbu" (Animal style) mahsulleridir. Eski Türkler'in, altun ve gümüş gibi kıymetli madenlere talbık ettikleri san'at eserleri ve hukumdarların otagarına, tantlarına ve Türk topluluğunun zevk inceliğine dair, 518 yılında kuzey Hindistan'da Ak-Hun hükümdarı Mihiragula'yı ziyaret eden Çinli Sung-yun, 568 de İstemi Kağan'ı Tanrı dağlarındaki Altun-dağ mevkiinde ziyaret eden Bizanslı elçi Zemarkhos ve 629 senesinde Batı Gök Türk hâkanı Tong - Yabgu'nun misafiri olan budist rahip Hiuen Tsang vb.'nin muşahedelere dayanan hatıra - notları ziyadesiyle ilgi çekicidir.

Fakat Türkler'in Kul-Tegin ve Bilge Hâkan'ın anıt-kabirleri nev'inden bazı eserlere de sahip oldukları malûmdur. Her iki âbidenin inşasında duvarlarına kahramanın savaşlarını canlandıran tasvirlerin yapılmasında Çin'den gönderilen saray san'atkâr ve ressamlarının emeklerinin geçtiği kesindir. Bunu hem Çin kaynakları hem de kitâbeler teyit etmektedirler. Çin imparatoru her iki âbideye Çince birer kitâbe de ilâve edilmesini arzu etmişti. Ancak ölülerin hatıralarına kitabe dikilmesi ve san'atkârane yapılar inşa edilmesi o çağda Türkler için bir yenilik değildi. Nitekim aynı Çin kaynakları Gök - Türk Devleti'nin daha başlangıç yıllarında (553) umumî bilgi verirken şu açıklamayı yapıyorlardı: "... kabir üzerine bina inşa ederler, bunun duvarlarına ölünün şahsını ve hayatta iken katıldığı savaşlardan sahneleri renkli olarak tersim ederler ... Mezarlara ölünün kimliğini bildiren kitabe dikerler." Türk büyüklerinin hâtıralarının gelecek nesillerde muhafaza edilmesi için kitabeler yazıldığı hususuna Omurtag Han'ın (814 - 831) Tırnova kitabelerinde de temas edilmiştir. İlgili tâbirlerin Türkçe oluşları da bunu gösterir: bengutaş (abide, anıt) bitigtaş (kitâbe) bark (anıt-kabir) bedizci (ressam ve nakkaşçı) vb. Fakat Kul-Tegin ve Bilge "bark"ları mahvoldukları (veya ilmî kazılar henuz yapılmadığı) için mimarî ve süslemede Çin ve Türk unsurlarını tesbit etmek imkânsızlaşmakta, bozkır güzel san'atlarının bu sahalardaki hususiyetleri ortaya konamamaktadır. Şimdilik bildiğimiz bir Türk askerinin mezarında ele geçen ve "Türklük'nın butun hatlarını ortaya koyduğu" iddia olunan bir heykeldir. İlk kitâbenin bulunduğu yerde 1958 de yapılan kazıda ortaya çıkarılan Kul-Tegin'in çok güzel yontulmuş mermer büstü ve kaba bir kadın heykelidir. Kul-Tegin'in büstü gerçekten Türk çehresini saf biçimde gösteren bir san'at eseridir. Bulgaristan'daki Kurum Han'ın bozkurtlu kaya kabartması da bu eski geleneğin devamından ibarettir. İnsan şeklinde çok kaba yontulmuş, hantal taşlar olan "balbal" ları ise san'at eseri saymak doğru olmaz. Bunlar kabirde yatanın hayatta iken savaşta öldürdüğü ve öteki dünyada kendisine hizmet edeceğine inanılan kimseleri temsil eden dinî mahiyette işaretlerdir. Bu inanç Bulgar Türkleri'nde ve Macarlar'da da görülür. Orta - Asya - Tuna arası bozkırlarda bol sayıda tesadüf edilen, ön taraftaki sağ ellerinde birer bardak tutar şekilde

yontulmuş "taş-nine" lerde de bir san'at endişesi bahis konusu değildir. Bozkır Türkler'inde renkli taş ve gümüş kakmacılık,kuyumculuk, halı ve kilim dokumacılığı, gergef işçiliği ve otağcılık san'atlarının çok ileri olduğunu da belirtmemiz gerekir.

d - Müzik:

Eski Türk topluluk hayatında müziğin mühim bir yeri vardı. Yukarıda Priskos'a dayanarak büyük muzikli ziyafetinden bahsettiğimiz Attila, sefer dönüşünde başkente girerken saflar hâlinde dizilmiş güzel giyimli Hun kızlarının söyledikleri Hun şarkıları ile karşılanmıştı. Attila Burgond kıralına bir Hun orkestrası göndermişti.

Çin kaynakları 28 çeşit Hun halk türküsünden bahsetmişlerdir. Çinliler Asya Hun sazlarından bazılarını Kung-hu, Bi-li, P'i-pa, P'e-lı, Ku-sie adları ile zikr ediyorlar. Fakat bunların telli mi, nefesli mi oldukları bilinmiyor. Ayrıca Türkler de askerî muzıka (bando, mehter'in ilk şekilleri) yaygındı. Gök-Türk, Uygur bandolarında şüphesiz davul başta olmak üzere, çeşitli borulu çalgılar da bulunuyordu. Eski Türkler söyledikleri besteye ır (veya yır), sazlarla çalınan melodiye kög (veya kug) diyorlardı. Daha sonraki zamanlarda ordugâhlarda hâkanlar huzurunda bu kög ve ırlardan hergun 9 tanesinin icrası gerekirdi. Bu hâkimiyet alâmetlerinden idi.

Türk muzık âletleri arasında Çinliler'in Hyu pu adı ile zikrettikleri kopuz, şüphesiz bozkır Türk folklorunda çok muhim yer olan bir çalgı idi. Destanlar, kahramanlık menkıbeleri, milletin neşeli ve acı gün hatıraları, aşk türküleri, saz şâirleri tarafından kopuz çalınarak söylenirdi. Asya Hunları'ndan beri bütün Türkler arasında en çok tanınmış olduğu anlaşılan bu basit fakat tatlı sesli saz "kobuz" adı ile Uygur metinlerinde ve DLT de geçer. Türkler'in bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz atalarımızla birlikte Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da girmiş ve oralarda koboz, kubos, kobzo, kopus vb. gibi adlar altında çok sevilen sazlardan biri olmuştur. Bozkır-Türk tarihi boyunca bize intikal eden yegâne muzık âleti, bilindiği üzere Macaristan'da ele geçen Avar çifte kavalıdır.

e- Zaman Hesabı:

Eski Türkler'in zaman hesabı da tabiatiyle Bozkır kültürünün izlerini taşımakta idi. Eski Türk takvimi, her biri bir hayvan adı ile anılan "12 yıllık" devre esasına dayanıyordu. Yılların adları şöyle idi: 1. yıl sıçkan (fare), 2. ud (sığır, öküz), 3. pars, 4. tabışkan (tavşan), 5. lu (ejder), 6. yılan, 7. yunt (at), 8. koy (koyun), 9. biçin (maymun), 10. takagu (tavuk), 11. it, 12. tonguz (domuz). bir yılda 12 ay vardı. Aylar, birinç (birinci) ay, ikinç, üçünc vb. diye adlandırılmıştı. Bir gün 12 kısım sayılıyor ve her kısma "çağ" deniyordu. Yıl 365 gün, 5 küsûr saat itibar edilmekte idi. Günün başlangıcı gece yarısı idi. Yılbaşı Ocak - Şubat aylarına rastlardı. Aslında ay yılına dayanan bu "12 hayvanlı Türk takvimi"nin Gök-Türkler zamanında, görüldüğü üzere, güneş yılına çevrildiği söylenmektedir.

Menşei çok eski olması gereken, ayrıca 12 yıllık devrenin 5 katı 60 yıllık devreler olarak da faydalanılan bu takvim, Gök Türkler de, Uygurlar'da, Batı Türkleri'nde (Bulgarlar) ve muhakkak ki Hunlar'da kullanılmış olup, hem zaman, hem coğrafî yönden çok yaygın bir sistem gibi görünmektedir. Gök - Türkçe kitâbeler, Uygur kitap ve hukukî vesikaları, Bulgar kitâbeleri ve "Bulgar hâkanları listesi", hattâ Ma-

nas destanındaki bazı hâdiseler bu takvimle tarihlenmiştir. İslâm kaynaklarında 14. - 15. asırlarda "Târih-i Turkî" veya "Sâl-ı Türkân" adı altında zikredilen bu eski Türk takvimi, son zamanlara kadar Orta Asya'da kullanılmıştır.

7 - Düşünce ve Ahlâk

Eski Türkler'in bozkırlar coğrafyasında at ve demir üzerine kurulu, kendilerine has bir kültür ortaya koydukları herhalde anlaşılmış bulunuyor. Fakat bu demirin ve atın mevcut olduğu her yerde böyle bir kültürün doğup gelişeceği mânasına gelmez. Nitekim sonraki asırlarda hem de aynı coğrafî bölgede, her iki unsura sahip olan başka kavimler farklı kültür tiplerinde yaşamağa devam etmişlerdir. Çünkü bir kültürün meydana gelmesi için yalnız maddî imkân ve iktisadî faktörler kâfi değildir. İnsan unsuru da bunda tesirli olur. Aynı şartlar içinde yaşayan çeşitli toplulukların kültürlerinde görülen farklar insan gruplarının sosyal telâkki ve psikolojilerindeki ayrılıklardan ileri gelir. Buna göre de, bozkır kültürünü yaratan Türkler'in kendilerine mahsus bir düşünce sistemi ve ahlâk anlayışına sahip olmaları lâzımdır ki, bu, müsbet ilim yönünden şöyle açıklanabilir.

Eski Türkler'e at, insan ruhunu okşayan iki beşerî imkân sağlamıştır. At üstünde insanın kendini başkalarından daha üstün hissetmesi ve atın sur'atı sebebi ile kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiyakının tatmini. Bozkırlı Türkler tarihte bu hususları gerçekleştiren ilk topluluk olarak görünürler. Birincisi, yâni üstünlük duygusu, eski Türk'te, O. Menghin'in ifadesi ile 'Beylik gururu ("Herrenstolz")' nu yaratıyor, ikincisi de geniş ufuklara hükmetme arzusunu kamçılıyordu. Bunu fiiliyat sahasına çıkarmak için gerekli araç ise elde idi, demir.

Hükmetme isteği aslında bir içgüdü olup, her insanda vardır ve şuur-altı bir kuvvet olarak yaşar. Bu içgüdü'nün aynı zamanda ilk fırsatta başkalarını sömürmek için de bir vasıta vasfı taşıdığını dünya tarihi gösteriyor. Bazı milletleri bu yola sürükleyen husus onlarda "Beylik gururu"nun eksikliğidir. Beylik gururu, sadece öğünme vesilesi olan basit bir psikoloji değildir. Asıl özelliği karşılık beklemeden koruyucu olmasıdır. Bu ise hükum altına alınmış insanları sevmeği gerektirir. İnsan sevgisinden doğan koruyuculuk adâlet, hürriyet ve eşitliği getirmiştir. Türk devletlerinde görülen töre prensipleri böylece daha açık bir mâna kazanmaktadır. Türkler'in tarihte çeşitli kavimleri idare etmekte gösterdiği başarıların kaynağını burada aramak icap eder ve muhakkak ki, Türkler insan psikolojisini en iyi bilen, anlayan ve bu sahada Antik - çağ medeniyetinin temsilcilerini bile çok geride bırakan bir millettir.

Buna Türk'ün "gerçekçilik"i denebilir. Hükmetme duygusu + insan sevgisi + gerçekçilik şeklinde özetlenebilecek eski Türk düşüncesinin temellerini ahlâk prensibi yapmış, yâni hayatında düstur edinmiş insana eski Türkçe de "alp" denirdi. Türkçe'de her erkek, cesur kişidir, fakat alp, yiğit insan demektir. Kanun, hak anlayışı devletin saygı görmesi gibi mânevi değerlerle, cesaret verici ve mücadele ruhunu teşvik edici "ad verme" ve "and içme" gibi gelenekleri ile "alp" lığın devamı sağlanıyordu. eski Türk cemiyetinde yalancılıktan da nefret edilirdi. Eski Türkler, doğru'ya hükmetkâr ve kanuna riayetkâr idiler, buna göre de "nizamcı" bir cemiyet teşkil ediyorlardı. Nizamcı ve gerçekçi Türk kafası vehimlerden, hayâlata dalmaktan hoşlanmadığı için, nazarî ve metafizik konularla meşgul olmamıştır. 11. asırda

yazılan Türk siyaset kitabı Kutadgu - Bilig bile, yalnız zihinde mevcut nazariyatın bir ifadesi değil, Türk topluluğunda tatbik sahası bulan hak, adalet, devlet kavramlarının açıklanmasıdır. Eski Türk'ün fiilen yaşanan faal hayata karşı duyduğu tutkunluk, Türk düşüncesini "mantık ve bilgi teorilerinden" ziyâde ahlâk ve devlet felsefesine sevketmiştir. Bu düşünce tarzı, aralıksız hareketler arenası hâlinde görünen Türk tarihindeki iş (action) vetiresi ile birleşince, hak ve adalet anlayışı ışığında üniversel mâhiyette cihân hâkimiyeti fikri doğmuştur. "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" insanları "töre" himayesine almak şeklinde özetlenebilen Türk dünya hâkimiyeti ülküsünün destanlarda, efsanelerde ve yazılı kaynaklarda yer almış silinmez izleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA

Akkaya Ş. *Eski Alman destanlarında Attila'nın akisleri*, DTCF Dergisi, II, 4, 1944,s. 555-568.

Alföldi, A *Leletek a Hun korszakbol és ethnikai szétvalasztasuk*, Archaeologia Hungarica, IX, 1932

Alföldi, A., *Türkler'de "Çifte Krallık"*, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 507-519

Alföldi, A., *Magyarorszag népéi és a Romai birodalom (Kincsestar)*, Budapest 1934.

Altheim, F., *Hunnische Runen*, Halle 1948

Altheim, F., *Attila et les Huns*, Paris 1948

......, *A magyarok elödenöl és a honfoglalasrol, Kortarsâk és kronikasok hiradasai* (Bir heyet tarafından yapılan kaynak tercümeleri), Budapest 1958

Arat. R.R., *Eski Türk hukuk vesikaları*, TKA I, 1964, s. 5-53.

Arat, R.R., *Türkler'de tarih zaptı*, II. Türk Tarih Kongresi zabıtları, İstanbul 1943, s. 329-337

Arat, R.R., *Karluklar maddesi* İA.

Arat, R, R., *Der Herrschertitel Iduq-qut*, Ural-Altaische Jahrbücher, XXX 1964

Arat R, R., *Eski Türk şiiri*, Ankara 1965

Ardel, A., Sahra maddesi, İA

Arsal S M., *Türk tarihi ve hukuk*, İstanbul 1947

Bang, W , Rachmatı (Arat), R., *Die Legende von Oghuz Qaghan*, APAW, 1932, Turk. terc *Oğuz Kagan destanı*, İstanbul 1936

Banguoğlu, T., *Uygurlar ve uygurca üzerine*, TDAY 1958

Banguoğlu T., *Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine*, TDAY 1959

Barthold W., *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, ATIM, II Folge. Petersburg 1899

Barthold, W , *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul 1927

Barthold W , *Tonguzghuz*, EI.

Barthold, W., *Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*, ATIM, Neue Folge, 1897

Bazin, L., Appartenances linguistiques des envahisseurs altaïques de la Chine du nord aux IV et V. siècles A D., Chaiers d'Histoire Mondiale, 1, 2, Paris 1953

Bazin, L *Recherches sur les parlers T'opa*, Toung Pao XXXIX, 4-5, 1949.

Bazin, L., *Notes sur les mots "Oguz" et "Türk"*, Oriens VI, 1953, s. 315-322

Bazin, L., *La liéttrature épigraphique turque ancienne*, Fundamenta II, 1964

Benzing, J., *Das Hunnische, Donau-bulgarische und Wolga-bulgarische*, Fundamenta I, 1959

Berthelot, A., *L'Asie ancienne centrale et sud-orientale d'après Ptolémeé*, Paris 1930.

Boodberg, P.A. *The Language of the To-pa Wei*, Harvard Journal of Asiatic Studies I, 1936.

Bossert, Th., *Tabı san'atının keşfi*, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943, s. 421-438.

Buluç, S., *Şaman, Şamanlık* maddeleri, İA, 1969.

Caferoğlu, A., *Tukyu ve Uygurlar'da "han" ünvanları*, THITM I, İstanbul 1931,s. 105-119.

Caferoğlu, A., *Türk Dili tarihi* I, 1958.

Caferoğlu, A., *Eski Uygur türkçesi sözlüğü*, İstanbul 1968

Caferoğlu, A., *Cihan edebiyatında Türk kopuzu*, Ülkü, sayı 45, 1936, sayı 48, 1937.

Al-Câhız, *Manâkib Cund al-Hilâfa ve Fazâ'il al-Atrâk*, türk. terc. R. Şeşen, Hilâfet ordusunun menkıbeleri ve Türkler'in faziletleri, Ankara 1967

Carter Th F., *The invention of printing in China and its spread westward*, N. York 1925

Chabot, J - B., *Chronique de Michel le Syrien*, III, Paris 1903.

Chavannes Ed., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux - Notes additionnelles*, Paris 1903.

Chavannes, *Ed., Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903.

Christensen, A., *l'Iran sous les Sassanides*, Copenhague 1936.

Clausen, G., *The Origin Inscription*, JRAS, 1957.

Collinos - Tenthorey, N., *Orta Asya'da demir*, Ülkü, sayı 63, 1937.

Cuvaynî, Ata Malik, *Tarih Cihanguşa* I, nşr M. M. Kazvinî, GMS, 1912, II, 1916.

Czegledy, K., *IV-IX. szazadi népmozgalmak*. A. magyar Nyelvtudomanyi Közlemények, Budapest 1954

Darkó, J., *Turani hatâsok a Görög-Romai hadügy fejödésében*, Hadtörténelmi Közl XXXV, 1-2 Budapest 1934.

Darkó J., *Influences Touraniennes sur l'evolution de l'art militaire des Grecs, des Roumains et des Byzantins*, Byzantion, X, 1935, XII, 1937.

Deér, J *Pogány magyarság, keresztény magyarság*, A Magyar muvelödés törtenete,Budapest, 1940, bir kısmının türk. terc. Ülkü, sayı 101-102, 1941.

De Guignes, *Hunların... Türklerin... Tarih-i umumisi I, II*, Türkç. terc. H . Cahit (Yalçın), İstanbul 1923

De Groot, M. J., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I*, Berlin-Leipzig 1921..

Deniker J., *Les races et les peuples de la terre*, Paris 1906

Dietrich K., *Byzantinische Quellen zur Länder und Völkerkunde*, II, Leipzig 1912

Diyarbekri, N., *Kazakistan'da bulunan Esik kurganı*, Edebiyat Fakültesi 50 Yıl Armağanı 1973, s. 291-304.

Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden I,1964, II, 1965

Dunlop, D.M , *The History of the Jewish Khazaras*, N. York 1967.

Eberhard W , *Çin kaynaklarına göre Orta Asya'da at cinsleri*, Ülkü, sayı 92, 1940

Eberhard, W , *Çin kaynaklarına göre Türkler'de ve komşularında spor*, Ülkü, sayı 87, 1940.

Eberhard, W., *Çin'in şimal komşuları*, Ankara 1942

Eberhard, W., *Çin kaynaklarına göre, Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti*, TM, VII-VIII, İstanbul 1942, s. 125-191

Eberhard W *Eski Çin kültürü ve Türkler*, DTCFD I, 4, 1943, s. 19 38

Eberhard, W , *Eski Çin felsefesinin esasları*, DTCF, II, 2, 1944, s. 265-276

Eberhard W., *Birkaç eski Türk ünvanı hakkında*, Belleten, sayı, 35 1945, s. 319-337

Eberhard, W , *Toba'ların hayvancılığı*, Belleten, sayı 36, 1946, s. 485.496

Eberhard W , *Muanhar Han devrinde (M. 25-220) Hun tarihine kronolojik bir bakış*, Belleten, sayı 16, Ankara 1940, s. 337 385

Eberhard, W., *Şato Türklerinin kültür tarihine dair*, Belleten, sayı 41, 1947, s. 15-16.

Eberhard, W., *Toba'larda köle usulü*, Belleten, sayı 38, 1946, s. 255-270.

Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

Ebu'l-Gazı Bahadır Han, *Şecere-i Türk, bugünkü Türkçeye terc. R. Nur, Türk Şeceresi*, İstanbul 1925

Eckhard, E., *Attila a mondàban* (Attila és Hunjai), Budapest 1940.

Eliade, M., *Le Chamanisme et les techniques archaiques de l'extase*, Paris 1951

Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı* I, Giriş-Metin-Faksimile, Ankara 1958

Fehér G., *Les monuments de la culture Protobulgares*, A.H. VII, 1931.

Fehér, G., *A Bolgár-Törökök szerepe es müveltsége*, Budapest 1940

Fehér, G., *Türko-Bulgar, Macar ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü, Türk kültürünün Avrupa'ya tesiri*, II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943, s. 290-320

Fındıkoğlu, Z.F., *Türk âile sosyolojisi*, Hukuk Fakültesi Dergisi, İstanbul 1946

Flor, F., *Haustiere und Hirtenkultur*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, II, 1930

Freyer, H., *Sosyolojiye giriş*, Ankara 1962

Freyer H., *Din sosyolojisi*, Ankara 1964

Freyer, H, *İçtimaî nazariyeler tarihi*, Ankara 1968

Gabain, A. von, *Steppe und Staat im Leben der ältesten Türken*, Der Islam, XXIX, 1.1939; türkçe tercümesi Ş. Çağatay, Göktürklerin tarihine bir bakış, DTCFD II, 1, 1944.

Gabain, A. von, *Eski Türkçe'nin yazı dili*, TDAY 1959

Gabain, A. von, *Hunnisch-Türkische Beziehungen*, Zeki Velidi Togan Armağanı, İstanbul 1955

Gabain, A. von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950

Gabain, A. von, *Alttürkische Shreibkultur und Druckerei*, Fundamenta II, 1964

Gallus, S.,-Horváth, T., *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, Budapest 1939

Gardizi, *Zayn al-ahbâr*, neşr Said Nefisî, Tahran 1333

Gibb, H.A.R., *The Arap Conquest in Central Asia*, London 1923, türkçe trc M. Hakkı, *Orta Asya'da Arap fütûhatı*, İstanbul 1930

Giraud, R., *L'empire des Turcs célestes. Les régnes d'Elteriche, Qapaghan et Bilgä*, (680-734),Paris 1960

Giraud, R., *L'Inscription de Bain-Tsokto*, Paris 1961

Grenard, F., *Grandeur et décandence de L'Asie*, Paris 1934, Türk. terc. H. Varoğlu, *Asyanın üstünlüğü ve düşkünlüğü*, İstanbul 1941.

Grousset, R., *L'Empire des Steppes*, Paris 1941.

Györffy, Gy., *Die Rolle des Buyruq in der alttürkishen Gesellschaft*, Acta Orientalia, XI, 1960

Haddon, A.C., *The Wanderings of Peoples*, Cambridge 1911.

Hamdullah Mustawfi Kazvini, *Târih-i Guzida*, I, GMS, Leyden 1910.

Hamilton, J.R., *Les Ouigours à l'époque des Cing dynasties, d'aprés les documents chinois*, Paris 1955

Hamilton, J.R., *Toguz-oguz et On-Uygur*, JA, (CCL) 250, 1, 1962.

Haussig, H.V., *Theophylaktos Excurs über die skytischen Völker*, Byzantion, XIII, 1954.

Henning W. B., *The date of the Sogdian ancient letters*, BSOAS XII, 1948

Hermann, A., *Die älteste Türkische Weltkarte (1076 n. Ch.)*, Imago Mundi I, Berlin 1935.

Hermann, P.M., *Uygurlar ve yeni bulunan soydaşları*, trc. S. Buluç, TDE, II, 1-2, 1947, s. 97-124

Hirth Fr., *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, ATIM, II. Folge, 1899.

Hirth Fr., *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, SBAW, 1960.

Hudud 'ül-âlem, trc. ve izah V. Minorsky, GMNS, XI, 1937

İbn Fadlan seyahatnamesi, türkçe ter. L. Doğan, İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 1954

İnan, A., *Tarihte ve bugün Şamanizm*, Ankara 1954.

İnan A. *Türk rivayetlerinde Bozkurt*, TM, II, 1928, s. 131-137

İnan A., *Orun ve ülüş meselesi*, THİTM I, İstanbul 1931, s. 121-133.

İnan A., *Eski Türkler'de ve folklorda "ant"*, DTCFD VI, 4, 1948, s. 279-290.

İnan, A., *Türk destanlarına genel bir bakış*, TDAY, 1954

İnan, A., *Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim- kelime üzerine*, Ankara, 1956

İnan, A., *Manas Destanı üzerine notlar*, TDAY, Ankara 1959

İnan A., *Yasa, töre-türe ve şeriat*, TKA I, Ankara 1959, s. 104-110

Jettmar, K., *Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften*, Archiv für Völkerkunde III, Wien 1948.

Jettmar K., *Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie centrale*, Chaiers d'Histoire Mondiale, I, 4, Paris 1954.

Jirmunskiy, V. M., *Sir-derya boyunda Oğuzlara dair izler*, terc. İsmail Kaynak,Belleten, sayı 99, 1961, s. 471-483

Jis, L., *Kül-Tegin anıtında 1958 de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları*, Belleten, sayı 107 1963, s. 387-402.

Kafesoğlu İ., *Selçuklular maddesi*, İA.

Kafesoğlu, İ., *Tarihte "Türk" adı*, R.R. Arat İçin, Ankara 1966, s. 306-319.

Kafesoğlu, İ., *Türk tarihinde Moğollar ve Cengiz meselesi*, TD, sayı 8, İstanbul 1953

Kafesoğlu, İ., *"Türkmen" adı, mânası ve mâhiyeti*, J. Deny Armağanı, Ankara 1958; Fransızcası: *A propos du nom "Türkmen"*, Oriens, XI, 1958.

Kafesoğlu, İ., *Yazılışının 900 yılı münasebetiyle, Kutadgu-Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 1 İstanbul 1970, s. 1-38

Kafesoğlu, İ., *Türk fütuhat felsefesi ve Malazgirt muharebesi*, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı 2, 1971, s. 1-16

Kafesoğlu, İ., *Eski Türk Dini*, Tarih Enstitüsü Dergisi sayı 3, 1972, s. 1-34

Kâşgarlı Mahmud, DLT, neşr. ve terc. B. Atalay, I-III, 1939-1941, IV (İndeks), 1944.

Klyaştornıy, S.G., *Orhun yazıtlarına göre Orta Asya milletlerinin Araplara karşı mücadelelerine dair*, terc., Belleten, sayı 104, 1962

Koppers W., *Die Indogermanenfrage im Lichte der historischen Völkerkunde*, Anthropos, XXX, Wien 1935

Koppers W., *Cihan tarihinin ışığında ilk Türklük ve ilk İndo-Germenlik*, Belleten,sayı 20, 1941, (tercume).

Köprülü M.F., *Eski Türk ünvanlarına dair notlar*, THİTM, II, 1939, Almanca terc.*Zur Kenntnis der altturkischen Titulatur*, KCsA, Suppl., I, 1935-1939.

Köprülü, M.F., *İslâm âmme hukukundan ayrı bir Türk hukuku yok mudur?*, II.Türk Tarih Kongresi, İstanbul 1943

Krader, L., *Principles and structures in the organization of the Asiatic Steppes-Pastoralists*, Southwestern Journal of Anthropology, II, 2, 1955

Kretschmar, F., *Hundestammvater und Kerberos I-II*, Stuttgart 1938.

Kutadgu Bilig, Neşr. R., R. Arat, I (Metin), 1947 (TDK yayını), II (tercüme) 1959, (TTK).

László, F., *A kagán és családja*, KCsA, III, 1, 1940

László, F., *Dokuz Oğuzlar ve Kök-Türkler*, Belleten sayı 53, 1950

Ligeti, L., *Az ismeretlen Belső-Azsia*, Budapest 1940, Türk. terc. S. Karatay, *Bilinmeyen İç-Asya*, Ankara 1946.

Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u kue)* I (tercüme), II (notlar ve ekler), Wiesbaden 1958.

al-Marvazı, Şaraf al-zaman, *Tabayi'ül-hayvân*, neşr. W. Minorsky, J.G. Forlong Fund, XXII, London 1942

Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898

Al-Mas udî, *Murûc al-zahab*, Kahire 1948, I-IV

Menghin, O., *Weltgeschichtliche Rolle der Ural-altaischen Völker*, Archaeologiai Ertesitö, XLII, Budapest 1928

Michel Le Syrien, Fransızca terc. J.-B. Chabot, *Chronique* III, Paris, 1905

Maslow, A.H., *A Theory of Human Motivation*, Psychological Review, L. Illinois 1943, s. 370-390

Montandon, G., *Traité d'Ethnologie culturelle*, Paris 1934

Moravcsik, Gy., *Byzantino-turcica* I-II, Budapest 1942-1943

Minorsky, V., *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, BSAS, 1948

Muller, F.W.K., *Uigurica*, II, APAW, 1911

Muller, F.W.K., *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden*, APAW, 1915

Németh, Gy., *Der Volksname Türk*, KCsA, II, 4, 1927

Németh, Gy., *A honfoglalómagyarság kialakulása*, Budapest 1930

Németh Gy., *A Törökség őskora*, Berceviezy emlékkönyv, 1934, Türk. terc. Ş. Baştav, *Türklüğün eski çağı*, Ülkü, sayı 88, 90, 1940

Németh J., *Probleme der türkischen Urzeit*, Bibl. Or. Hung. V. Budapest 1942-1947

Orkun, H.N., *Eski Türk Yazıtları*, 1936-1941, I-IV.

Ortekin, H., *Türkler ve kayak*, Ülkü, sayı 60-61, 1938

Ögel, B., *İlk Töles boyları*, Belleten, sayı 48, 1948.

Ögel B., *Uygurlar'ın menşe efsanesi*, DTCFD, VI, 1-2, Ankara 1948

Ögel, B., *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi*, Ankara 1962

Ögel, B., *Sino-Turcica, Cengiz Han ve Çin'deki hanedanının Türk müşavirleri*, Taipei, 1964.

Ögel, B., *Gök-Türk yazıtlarının Apurım'ları*, Belleten, sayı 33, 1945, s. 63-87.

Ögel B., *Şine usu yazıtının tarihi önemi*, Belleten, sayı 59, 1951, s. 361-379

Ögel, B., *Doğu Gök Türkleri hakkında vesikalar ve notlar*, Belleten sayı 81, 1957, s. 81-137

Özerdim, M. N., *The Poems of the Turkish People who Ruled in Northern China in 4 5 th Centuries A., D.*, Belleten, sayı 86, 1958, s. 261-295.

Özerdim, M. N., *Chou'larda Türk'lerden gelen Gök Dini*, Belleten, sayı 105, 1963,s. 1-23

Pritsak, O., *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker*, UAJb, XXIV, 1-2, 1952.

Pritsak, O., *'Qara', Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Z. V. Togan Armağanı, İstanbul 1955.

Pritsak, O., *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu*, M. Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

Pritsak, O., *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*, Wiesbaden 1953.

Pritsak, O., *Xun, der Volksname der Hsiung-nu*, Central Asiatic Journal I, 1959

Ramstedt, G.J., *Zwei uigurische Runeninschriften*, JSFOu XXX, 1913.

Radlof, W., *ATIM, II. Folge*, Petersburg 1899.

Radloff, W., *Aus Sibirien*, Türk. terc. A. Temir, *Sıbırya'dan*, İstanbul 1954-1957, I-IV

Résonyi, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

Ruben, W., *Milâddan bin sene evvel Asya içlerinden muhaceret eden Hindistan'ın eski demircileri arasında*, I. Türk Tarih Kongresi zabıtları, İstanbul 1943,s. 237-243

Ruben, W., *Buddhizm tarihi*, Ankara 1947

Schimmel, A., *Dinler tarihine giriş*, Ankara 1955.

Schmidt, W. P., *Der Ursprung der Gottesidee*, X, 3 *Die asiatischen Hirtenvölker*, Freiburg, 1949, Türkç. terc. S. Buluç, *Eski Türkler'in dini*, TDED, XII, 1964, XIV, 1966.

Sebestyén, K., *A magyarok ijja es nyila*, Szeged 1938.

Stein, A., *White Huns and Kindres Tribes in the History of the Indian N.-W.Frontier*, İndian Antiquary, XXXIV, Bombay 1905

Sumer, F., *Oğuzlar'a ait destânî mahiyetteki eserler*, DTCFD, XVII, 3-4 1960. s. 359-456.

Sumer, F., *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-boy teşkilâtı - destanları*, Ankara 1967.

Szász, B., *A Hunok története, Attila nagykirály*, Budapest 1943

Şçerbak, A.N., *Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara (au caucase du Nord) et le probléme de l'alphabet runique des Turcs occidentaux*, Acta Orientalia, XV, 1962

Şeşen, Ramazan, *Eski Araplara göre Türkler*, TM, XV, 1967

Taplamacıoğlu, M., *Din Sosyolojisi*, Ankara 1961

Togan, Z. V., *Hüen Çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya*, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, İstanbul 1964

Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, 1894, MSFOu, V, Helsingfors.

Thomsen, V., *Moğolistan'daki Türkçe kitabeler*, TM III, İstanbul 1935, s. 81-118

Thomsen, A. J., *A Study of History*, London 1962

Turan, O., *Türkler'de hukukî sembol olarak ok*, Belleten, sayı 35, 1945, s. 305-318.

Turan, O., *Onikı hayvanlı Türk takvimi*, İstanbul 1941

Tumertekin, E., *Anadolu'da demir çağı hakkında*, TD, 8.,1953, s. 147-152.

Vasiliev, A.A., *Bizans imparatorluğu tarihi*, terc. LA M. Mansel, İstanbul 1943

Vladimirtsov, B.Y., *Moğollar'ın içtimaî teşkilâtı*, terc. A. İnan, Ankara 1944.

Weber, W., *Wirtschaft und Gesellschaft*, Berlin 1922

Yetts, M.P., *The Horse a Factore in Chinese History*, ESA, IX, 1934.

Zajaczkowski, A., *Khazarian Culture and its Inheritors*, Acta Orientalia XII, 1961

Zichy, I., A *Magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*, NyK, Budapest 1923. Türk terc. Belleten, sayı 107, 1963.

Zichy, I., *Az euraázsiai lovásnomád müveltség kerdéséhez*, Budapesti Szemle CCXIL, 1936

IV. İlk Türk-İslâm Siyasî Teşekkülleri

İbrahim KAFESOĞLU

Buraya kadar görüldüğü üzere Uzak-doğudan Avrupa ortalarına kadar bütün bozkırlar bölgesinde 1200 yıl hüküm sürmüş ve birçok siyâsî sosyal ve ethnique izler bırakmış olan Türk toplulukları İslâmî devirde de ve bu defa, hâkim zümreler sıfatıyla tarihî ağırlıklarını koydukları çeşitli müslüman ülkelerde büyük İmparatorluklar (Kara-Hanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Hind-Türk İmparatorluğu) veya devletler (Irak, Suriye, Kirman, Anadolu Selçukluları, Tolunlular, İhşidliler Mısır Türk Devleti, Delhi Türk Sultanlığı, Timurlular, Kara-koyunlu, Akkoyunlular) Atabeylikler (Salgurlular, İl-Denizliler, Böriler, Zengîliler Beğ-Teginliler) ve beylikler (Artuklu Dânişmendli Mengücuklu, Saltuklu, İnalı Ahlat Şahları, İzmir, Eles) kurarak İslâm dünyasının mukadderatına hâkim olmuşlar ve Osmanlılar'a birlikte mutalâa edildiği takdirde, Orta Asya, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'nın son 1000 yıllık tarihine yön vermişlerdir.

1. Türkler'in İslâmiyet'e Girişi

Hicaz kıtasında yeni dinin verdiği hızla taşarak Yarmuk savaşı (634) ile Bizans'ı Suriye'den attıktan sonra, İran'ın kudretini de Kadisiya (635) ve Nihavend (641) savaşlarında kıran İslâm orduları, son Sâsâni imparatorunun izinden Ceyhun kenarına ulaştıkları zaman Türkler'le temasa geldiler. Garcistan ve Sistân havalisindeki Oğuz kabile kırıntıları ile Kuhistan-Fars arasında oturan dağınık Kalaçlar bir yana bırakılırsa, o tarihlerde devlet teşkilâtı içindeki Gök Türk imparatorluğunun hem doğu hem batı kolu fetret devresinde (Çin'e tâbiîyet) bulunuyor, Mâveraünnehir bölgesindeki şehir "krallık" larına tesirli yardım yapılamıyordu. Esasen İslâmın merkezinde Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın öldürülmeleri ve nihayet Ali-Muaviye mücadelesi ve Haricî isyanları doğuda İslâm ordularının hızını kestiği için 8. yüzyıl

başlarına kadar Türkler'le İslâmların karşılaşmaları sınır harekâtı ölçüsünü aşamamıştı. Fakat Emeviler tarafından İslâm imparatorluğunun bütün doğu bölgelerini içine alan Irak umumî valiliğine Haccâc'ın getirilmesi ve bunun da Horasan'a devrin sayılı kumandanlarından Kuteybe b. Müslim'i tâyin etmesi (705), savaşları birden bire alevlendirdi ve İslâmlar kısa zamanda Mâveraünnehir'e hâkim oldukları gibi, Talas'a kadar akınlar yaptılar (Orta Asya'da Türk-Arap mücadeleleri için tafsilen bk. yukarıda Türgişler). Neticede Araplar'ın müdafaayı tercih eder duruma girmelerinden anlaşılıyor ki, Araplar silâhla mücadeleye girişen Türkler karşısında kesin başarıya ulaşamamışlardı. Buna göre ve umumiyetle kabûl edildiği gibi Türkler'in dünyâ tarihinin en mühim hâdiselerinden biri olmak üzere İslâmiyete girişleri kendi arzuları ile vukû bulmuştur. Bu durum Arapça eserlerde de bazı yankılar bırakmıştır. Meselâ Halife Al-Me'mûn'un hususî kütüphânesinde memur olan bir Türk şöyle demiştir: "İranlılar ve Rumlar ülkelerini başkalarına kaptırıp kendi yurtlarında esir olurlar. Türkler memleketlerini hiç kimseye vermiş değillerdir..."

Gerçekte İslâm dininin eski Türk inanç ve telâkkilerine uygun cihetleri çoktu. Türkler uzun zamandan beri tek Tanrı inancına âşina bulunuyorlardı. Ahirete ve ruhun ölmezliğine inanıyorlar ve Tanrı'ya kurban sunuyorlardı. Ayrıca İslamiyetin telkin ettiği ahlâkî kaideler eski Türk "alplık" anlayışına uygun düşüyor ve özellikle "cihâd" Türk'ün fütuhât görüşünü takviye ediyordu. Türkler'in kısa zamanda İslamiyet'in bayraktarı olarak dünyâ karşısına çıkış sebepleri bunlar olmak gerekir.

2. Abbasîler Zamanında Türkler (Etrâk)

Türkler İslâm kaynaklarında umumiyetle üç tâbir altında zikredilmiş görünüyorlar. Daha çok sızma yolu ile İslâm ülkelerine gelerek hilâfet merkezinde vazife alanlara: Etrâk; müstakil devlet halinde olanlara Türk, Oğuzlara ise sonraları Türkmen denmiştir.

Abbasîler'in iktidara gelişi ile İmparatorlukta Arap olmayan müslümanlara da çeşitli vazifeler verilmeğe başlanmıştı. Bu münasebetle halifelerin hassa askerleri ve inzibat birlikleri arasında Türkler de yer aldı ki bunlar Fergane, Taşkent ve Mâveraünnehir'den 8. asrın 2. yarısında az sayıda, fakat 9. yüzyılda kalabalık aileler hâlinde hicret ederek gelenlerdi. Daha 675-680 yıllarında Horasan vâlisi emrinde 2 bin Türk okçusu vardı. Abû Müslim hareketine katılan Sul (Çur) oğlu Süleyman ile Tarhan Sul-Cammâl, halife Al-Mansur zamanında Hammâd ut-Türkî, Al-Mahdi zamanında Mubârek ut-Türkî sayılı Türk kumandanlarından idiler. Türkler'e tahsildarlık vb. gibi sivil vazifeler yanında vâlilik, hâciblik gibi yüksek idari makamlarda veriliyordu. Türkler'den hususî muhafız birlikler teşkiline El-Me'mun zamanında başlanmıştı. Fakat Türkler'in hassa askeri olarak birden çoğalması Halife Al-Mu'tasım zamanında (833-842) oldu. Daha doğrusu tamamen Türk gençlerinden kurulu ilk hassa birliği bu halife tarafından teşkil edildi. Al-Mu'tasım Bağdad'ın kuzeyinde Dicle kıyısında inşa ettirdiği yeni başkenti Sâmarra şehrine (836) bu hassa ordusunu da götürmüştü. Türk usulüne göre kurulan bu şehirde binalar, saraylar ve diğer yapılarda Türk yapı, süs, resim san'atının tesirleri açıktır. Burada Afşin, Aşnas, İnak, Vasîf, Büyük-buğa, Küçük-buğa vb. gibi Türk kumandanlarının idaresinde 4 bin Türk askeri vardı. Afşin meşhur Bâbek isyanını bastırmış (838), elebaşısı Bâbek'i yakalamış, bu dinî-siyâsî büyük gaileyi sona erdirmiş, Al-Mu'tasım'ın Ankara civarında Bizans'a karşı kazandığı savaşta yararlık göstermişti. Büyük-

Buğa da başkumandanlığı sırasında Bedeviler'e (845), Ermeniler'e (852) ve Bizans'a (858) karşı başarılar kazanmıştı. Daha sonraki halifeler Al-Vâsık (ölm. 849), Al-Mutavakkil (ölm. 861) zamanlarında iktidar adeta bu kumandanların elinde idi. Sonuncu halife devrinde Abbasî İmparatorluğunun en ileri gelen üç şahsiyeti Türk idi: Küçük-Buğa, Vasîf, Hâkan-oğlu Feth.

10. asrın ilk yarısında da iki Türk kumandanı: Beçkem ile Tüzün "Emir'ül-ümerâ" olmuşlardı ki, bu vazife aslında hilâfetin gerçek iktidar makamı idi. **Beçkem'in adı paralara basılıyordu.** Gerek yukarıda adı geçen, gerek bu Türkler halifeliğe tahakküm ediyorlar, halifeleri iş başına getiriyor veya uzaklaştırıyorlardı. Bu yüzden aralarında mücadele eksik olmadı. İşte bu karışıklıklar içinde durumdan faydalanan Buvayhî âilesinden Muizz ud-devle Bağdad'ı alarak şîî Buvayhî devletini kurdu (945).

"Etrak" arasında Mısır vâlilerinden ikisi istiklâllerini ilân etmişlerdir:

a - Tolunlular (875-905):

İslâm halifeliği toprakları içinde ilk Türk müstakil siyâsî teşekkülü Oğuz Türklerinden Ahmed tarafından kurulmuştur. Sâmarrâ'da bulunan babası Tolun, halife Al-Mu'tasım zamanında (838-842) cesareti, bilgisi ile ün yapmış bir zat idi. Aynı derecede cesur ve kültürlü bir şahsiyet olan Ahmed de öteden beri Türk kumandanlarının emrine verilen zengin Mısır ülkesinde vazife almış, imâr hareketlerinde bulunmuş, tahkimat yapmış ve kuvvetli bir ordu teşkil etmişti. Bağdat'la arası açılınca istiklâlini ilân etti (875-884). Mısır mâliyesinde ıslâhat yaparak halkı darlıktan kurtarması sebebi ile Mısır ahalisi tarafından sevildiği için tutunmağa muvaffak oldu. Kısa zamanda Şam, Haleb, **Antakya** şehirleri ile birlikte Suriye'yi idaresine aldı. Adana ve Tarsus bölgesini de ülkesine bağladı. Musikisever, edip bir adam olan ve Türkçe şiirler yazdığı söylenen Ahmed'in ölümü ile yerine geçen oğlu Humâreveyh (884-895) zamanında devletin sınırları Toroslar'a, doğuda Elcezire ve Irak'a kadar genişledi. Humâreveyh'in güzel kızı Katr-un-neda'nın halife ile evlenmesi tarihlerde destanlaşmıştır. Fakat kendisinden sonra gelen oğul ve kardeşler istiklâllerini koruyamadılar ve Mısır ile diğer bölgeler halife El-Muktefi tarafından ele geçirilerek (905) vâliler idaresine verildi.

b - Akşid (veya İhşid)liler (935-969):

Hilâfet toprakları içinde yer alan ikinci Türk siyâsi teşekkülü de, Mısır'da, Mâveraünnehir Türk beyleri sülâlesinden gelmesi muhtemel Muhammed Ebû Bekir tarafından kurulmuştur. Babası Toğaç evvelce Tolunlular hizmetinde idi. Mısır vâlisi iken istiklâlini ilân eden (935) Muhammed önce Dicle'ye kadar uzanan saha ile orta Suriye'yi, **942'de de islâmın mübarek şehirleri olan Mekke ile Medine'yi devletine bağladı.** Kuzey Suriye'deki Hamdanîlerle uğraşması yüzünden Bağdad'ı Buveyhîler'in ele geçirmesine mâni olamadı. 946'da ölümünden sonra fiilî idare Muhammed'in yerine geçen oğlu ve bunun kardeşinde değil, saray adamlarından Kâfûr'un elinde idi. Bunun ölümü üzerine baş gösteren iç mücadeleleri fırsat bilen Fâtımîler tarafından Mısır işgal edildi (969).

Irak kıt'asının şiî Buveyhîler tarafından tutulması sebebi ile Mısır'a kalabalık Türkler'in akmasına engel olunması bu iki küçük Türk devletinin siyasî yönden fazla gelişmesini önlemiş görünmektedir.

Türkler'in İslâm tarihi ve medeniyeti üzerinde tesirli duruma geçmeleri ve İslâm dünyasında üstünlük kazanmaları, kütleler hâlinde İslâmiyeti kabûl ederek büyük Türk-İslâm devletleri kurmaları ile başlamıştır. Bunlardan ilk Kara-Hanlı devletidir.

3. Karahanlılar

Erdoğan MERÇİL

Karahanlılar tabiri doğu ve batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslâmî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kendi ünvanlarındaki «kara» "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden dolayı verilen bir isimdir. Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim, yine karakteristik bir unvandan dolayı İlek (İlig) -Hanlar tâbiridir. Ayrıca bu sülâle muâsır İslâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi isimlerle de zikrolunmuştur. Onların menşei hakkında 7 muhtelif nazariye vardır ve Karahanlılar tarihi üzerindeki başlıca otorite O. Pritsak bu sülâleyi, Tu-chue A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır.

840'da Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılması üzerine Karluk yabgusu kendisini bozkırlar hâkiminin kânunî halefi ilân ederek Karahanlılar devletini kurdu. Bu devlet kavimleri yarı yarıya bölen Altay sistemine uygun olarak iki kagan idaresinde iki kısma ayrıldı. Arslan Kara Hakan unvanını taşıyan doğu kısmının hâkimi büyük kagan, nazarî olarak bütün Karahanlılar'ın hükümdarı idi ve Kara Ordu'da yerleşmişti. Buğra Kara Hakan unvanını taşıyan batı kısmının hâkimi ortak kagan olarak önce Taraz'da oturmuştu. Bu iki kagandan başka devlet idaresinde dört alt kagan ile alt hükümdar vekili yer almakta idi. Bu hükümdarlar zümresi aynı hanedana mensup idiler ve birbirine bağlı olarak kademe kademe yükselmekteydiler.

Karahanlılar'da tespit edilebilen ilk kagan Bilge Kül Kadır Han Sâmânîler ile mücadele etmiştir. Onun iki oğlundan Arslan Han Bazır büyük kagan sıfatı ile Balasagun'da, Kadır Han Oğulcak ise ortak-kagan olarak Taraz'da devleti idare ettiler. Sâmânîler'den İsmail b. Ahmed (874-892) uzun bir muhasaradan sonra Taraz'ı zaptetmişti (Mart-Nisan 883). Bu durum karşısında Oğulcak merkezini Kaşgar'a naklederek Sâmânî hâkimiyeti altındaki bölgelere akınlara başlamıştır. Onun yeğeni Satuk'un, Karahanlılar'a sığınmış Ebû Nasr adlı Sâman prensi veya İslâm sûfî vâizleri ile karşılaşması İslâmı kabulüne sebeb olmuştu. Satuk amcasına karşı taht mücadelesini kazandıktan sonra kendi devleti içinde İslâmiyeti resmen kabul etmiştir (X. yüzyılın başı). Bu hâdise Batı Karahanlılar'ın durumunu değiştirdi. Satuk Buğra, müslüman ismi olarak Abdülkerim'i almıştı. O büyük Karahanlılar'a karşı mücadelede müslüman gönüllülerden de istifade etmişti. Satuk 955 yılında öldü ve Kaşgar'ın kuzeyindeki Artuç'da gömüldü.

Satuk'un oğlu Mûsâ (Baytaş), doğu kaganı Arslan Han'ı mağlup ederek sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve bütün Karahanlı devletinde de İslamlaştırmaya muvaffak olmuştur. Bundan sonra İslâm dininin Türkler arasında neşri artık bir cihad mahiyeti almıştı. Mûsâ zamanında komşu sahalara da cihad açıldı. Mûsâ'nın yerine geçen oğlu Ebu'l-Hasan Ali'nin bu savaşların birinde şehid düşmüş olması muhtemeldir (Ocak 998). Onun ortak kaganı ve yeğeni Ebû Mûsâ el-Hasan

(Hârûn) b. Süleymân 990'da İsficâb'ı zaptetmiş ve daha sonra da Sâmânîler'in başkenti Buhara'ya girmiştir (Mayıs-Haziran 992). Ancak Hârûn hastalanmış ve Buhara'yı terk etmiştir. Onun bu şehirden ayrılışında muhtemelen Sâmânîler'in yardımına gelen Arslan b. Selçuk'un idaresindeki Oğuzlar'ın da rolü olmuştur. Hârûn Kaşgar'a dönerken yolda ölmüştür.

998'de ölen Büyük kagan Ali'ye ortak kagan bulunan oğlu Ahmed halef oldu. Ahmed, Karahanlı hükümdarları içinde Abbasî halifesini ilk tanıyandır. Onun zamanında Sâmânîler ve diğer vasalleri ile münasebetle olan kardeşi Ebu'l-Hasan Nasr b. Ali idi. Alt-kagan mevkiinde bulunan Nasr Özkend'de oturmaktaydı. O, 996'da Sâmânî kumandanlarından Fâik'in teşviki ile bu devlet topraklarına hücum etmişti. Fakat Gazne hâkimi Sebüktegin (977-997)'in aracılığı ile bu iki devlet anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre Sâmânîler Sır Deryâ (Seyhun) sahasını Katvan çölüne kadar Karahanlılar'a bırakmaktaydılar. Fâik ise Semerkand valisi oluyordu. Nihayet Nasr 999 yılında Buhara'yı zapt etti ve Sâmânî hânedânı mensuplarını Özkend'e götürdü. Sâmânîler'den el-Muntasır Ebû İbrahim İsmail b. Nûh'un kendi devletini diriltmek için giriştiği teşebbüsler muvaffakiyetsiz kaldı ve ölümüne sebeb oldu (1000-1004). Nasr b. Ali'nin Gazneli Mahmûd (998-1030)'la yaptığı anlaşmada ise iki devlet arasında hudud Amû Derya (Ceyhun) olarak tespit edilmişti (1001). Fakat Nasr Sâmânîler'in bütün mirasına konmak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Mahmûd'un Hindistan'da meşgul olmasından faydalanarak Horasan'ı ele geçirmek istedi. Horasan'a iki koldan gönderdiği kuvvetler Mahmûd ile kardeşi Nasr tarafından mağlup edildi. Nasr, ortak kagan Yûsuf b. Harun (Kadır Han)'dan yardım istedi. Gazneli Sultan Mahmûd Belh ovasındaki savaşta bu birleşik Karahanlı kuvvetlerini tekrar hezimete uğrattı (5 Ocak 1008). Bu muvaffakiyetsizlik aile kavgalarına yol açtı. Nasr b. Ali bağımsızlığını ilân etmek istedi. Büyük Kagan Ahmed b. Ali ise ona karşı Sultan Mahmûd'la dost oldu. Neticede iki hasım, Mahmûd'un aracılığına başvurdular. Nasr b. Ali 1012-1013 tarihinde öldü, yerine üçüncü kardeşi Mansur geçti.

Ahmed b. Ali'nin ağır hastalığı sırasında muhtemelen kardeşi Mansur kendisini büyük kagan ilân etti. Diğer kardeşleri Muhammed ise Arslan İlig mevkiine geçmişti. Ahmed bu iki kardeşine karşı harekete geçti. Onun tarafında ortak kagan Yûsuf (Kadır Han) ile Ali Tegin vardı. Ali Tegin bu sırada Mansur b. Ali'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Karahanlılar Harezm ile Gazne arasında aracılık yaptılarsa da daha sonra Mahmûd'un Harezm'i işgalini kabul etmek zorunda kaldılar (1017). Büyük kagan Ahmed b. Ali hasta yatağından kalkarak Balasagun'a 8 günlük mesafeye yaklaşan 100.000 çadırdan fazla kâfir göçebeyi yendikten sonra 3 ay müddetle Turfan'a kadar takip etmişti. O, bu sefer dönüşünden kısa bir müddet sonra ölmüştür (1017-1018).

Ahmed b. Ali'nin ölümünden sonra yerine geçmek isteyen iki namzed vardır. Bunlardan Yûsuf Kadır Han Gazneli Mahmûd'dan yardım istedi ise de umduğunu bulamadı. Neticede rakibi Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Ali ile anlaştı. Bu iki Karahanlı hükümdarı Horasan'a sefer yaptılarsa da Belh civarında Sultan Mahmûd'a mağlup oldular (1019-1020). Yûsuf, Sultan Mahmûd ile tekrar barıştı.

Arslan İlig Ebû Muhammed b. Ali devlet içinde en kuvvetli duruma gelmişti ki, Ahmed b. el-Hasan onun mevkiine itiraz ile Özkend ve Ahsikas'ı zapt etti (1019-

1020) Bu sırada Mansur b. Ali'nin elinden kurtulmaya muvaffak olan Ali Tegin Arslan b. Selçuk'un yardımı ile Buhara'yı ele geçirdi (1020-1021) ve Yağan Tegin unvanı ile bu şehirde hüküm sürmeye başladı. Sofu bir zât olduğu anlaşılan Mansur b. Ali kaganlığı terk ederek derviş oldu (1024-1025). Onun yerine Yusuf Kadır Han geçti. Muhammed b. Ali de aşağı-yukarı bu sıralarda ölmüş olmalıdır. Yusuf'a karşı iki kardeş birleşti, bunlardan Ahmed kendisini büyük kagan ilân etti. Ali ise Arslan ilig oldu. Yusuf tekrar Gazneli Mahmûd ile anlaşmak zorunda kaldı. Semerkand civarında buluşan bu iki hükümdar Karahanlılar'ı ilgilendiren meselelerin yanısıra Arslan b. Selçuk ve emrindeki Oguzlar'ın da Horasan'a nakledilmesi hususunda karara vardılar. Ayrıca iki hânedan arasında akrabalık tesis edilmesi kararlaştırıldı (1025). Sultan Mahmûd bir hile ile Arslan b. Selçuk'u yakalattı ve Hindistan'da Kâlincar kalesinde hapsettirdi. Ali Tegin ise bozkırlara kaçtı. Ancak Mahmûd'un dönmesi üzerine tekrar Buhara ve Semerkand'a hâkim oldu. Mahmûd eski Sâmânî topraklarını hâkimiyeti altına aldı ve Karahanlılar'ın halife ile münasebetlerinin kendisi vasıtası ile olacağı hususunda onlarla bir anlaşma yaptı. Yusuf Kadır Han ve oğulları önce Özkend'i (1025-1026), sonra da başkent Balasagun'u ele geçirmeyi başardılar (1026-1027). Ahmed b. el-Hasan da Yûsuf'un hâkimiyetini tanıdı.

1031 baharında Gazneli Sultan Mes'ûd'un tahta çıkışını haber vermek ve iki hânedan arasında dostane münasebetler kurmak için gönderdiği elçilik heyetini Yusuf Kadır Han'ı karşılamadı. Ancak onun ölümü (Aralık 1032 - Ocak 1033) ve yerine oğulları Arslan Han Süleyman ile Bugra Han Muhammed'in geçmesi üzerine Sultan Mes'ûd'un gönderdiği elçi heyeti anlaşmayı yapmaya muvaffak oldu. Daha sonra Gazneli prenses Zeyneb'in Karahanlılar'dan Bugra Han Muhammed'e eş olarak verilmemesinden çıkan ihtilâfı da Mes'ûd yeniden gönderdiği bir elçi heyeti ile bertaraf ederek iki kardeş ile tekrar anlaştı.

a - Ali Tegin ve Karahanlı Devletinin Bölünmesi

Gazneli Sultan Mes'ûd tahta geçmeden önce Ali Tegin'den yardım istemiş, buna mukabil de ona Huttal'ı vaad etmişti. Ancak Mes'ûd Gazneli tahtına çıktıktan sonra sözünde durmadığı gibi Mâverâünnehr'i Ali Tegin'den alarak oraya Bugra Han Mahmûd b. Yûsuf'u yerleştirmeye karar verdi. Ali Tegin'e karşı Harezmşah Altuntaş idaresinde kuvvet gönderdi. Altuntaş Ali Tegin'le Debusiye'de savaştı ve ölüm yarası almış olmasına rağmen müsait bir anlaşma yapmayı başardı (1032). Altuntaş'ın halefi Hârun ise Sultan Mes'ûd'a karşı Ali Tegin ile anlaştı (1034). Ali Tegin'in ölümünden sonra yerine oğlu Yûsuf geçti. Yûsuf, Hârun'la beraber Saganiyân'ı zaptederek Tirmiz'i muhasara etti. Ancak Hârun'un ölümü (1034), Yusuf'un geri çekilmesine sebep oldu. Bunda onun beraberindeki Selçuklular'ın ayrılmasının da rolü vardı. Yûsuf bundan sonra anlaşmak için Sultan Mes'ûd'a müracaat etti. O Huttal'dan vazgeçiyor ve kendisini Arslan Han Süleyman b. Yûsuf ile barış kurması için Mes'ûd'un aracı olmasını istiyordu. Ayrıca iki hânedan arasında tekrar evlenme yolu ile akrabalık tesis edildi. Yûsuf'un durumunu tehlikeye sokan Nasr b. Ali'nin iki oğlu Muhammed ve Böri Tegin İbrahim'in meydana çıkış olmuştu. Muhammed b. Nasr 1036-1307'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşmeğe muvaffak oldu.

İbrahim Vahş ve Huttal gibi şehirlere akınlar yapması üzerine Sultan Mes'ûd

ona karşı kuvvet sevk etti ise de bir netice elde edemedi (1038/1039). İbrahim Türkmenlerden de yardım aldı ve Ali Tegin'in oğulları elinde olan Kiş, Soğd ve Buhara'yı zapt etti. Ali Tegin'in oğulları Yûsuf Kadır Han'ın oğullarının yanına sığındılar. Muhammed büyük kagan ve İbrahim ise ortak kagan ünvanı alarak kendilerini Yûsuf Kadır Han kolundan ayırmışlar ve bu suretle aşağı-yukarı 1041/1042 'den itibaren doğu ve batı olmak üzere iki Karahanlı devleti meydana gelmiştir.

Batı Hanlığı, Mâverâünnehr ve Hocend'e kadar batı Fergana'yı içine almaktaydı. Büyük kagan'ın merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştu. Ortak Kagan ise Buhara'da oturmaktaydı. Doğu Hanlığı'nın hudutları içinde Talas, İsficap, Şaş doğu Fergana, Semireci ve Kaşgar bulunmaktaydı. Büyük kagan'ın başkenti Balasagun idi. Ortak kagan umumiyetle Kaşgar'da ve nadir olarak da Taraz'da oturmuştur. Doğu Hanlığı'nın dînî ve kültür merkezi Kaşgar idi. Bilhassa bu şehir Ebû el-Hasan b. Süleyman zamanında en parlak devrini yaşamıştır.

b- Doğu Karahanlılar Devleti

Bu devletin ilk büyük kaganı Şeref ed-Devle Ebû Şucâ Süleyman b. Yûsuf'tur (1031-1056/1057). Bu devlete mensup hânedan âzası 1043/1044 yılında bir toplantı yaparak faaliyet sahalarını tespit ettiler. Bunlar Fergana'nın bir kısmı ile Özkend de ele geçirdiler. Bulgar ile Balasagun arasında yaşayan 10.000 çadırdan meydana gelen bir Türk kavmi Eylül/Ekim 1043'de islâmiyeti kabul etti. Süleyman âdil bir hükümdardı ve devleti içinde islâm olmayan Türkler'in de yaşamasına müsaade vermişti. O kardeş Muhammed ile anlaşmazlığı düştü. Muhammed, Süleyman'ı hapsettirdikten sonra büyük kaganlığını ilân etti. Fakat o da 15 ay sonra yerini büyük oğlu Husayn'a bıraktı (1057/1058). Muhammed'in ikinci karısı, oğlu İbrahim'i tahta çıkarabilmek için, kocası dahil ailenin birçok fertlerini ortadan kaldırdı. İbrahim tahta çıktı. Bu sırada Batı Karahanlılar'dan büyük kagan I. İbrahim b. Nasr Fergana'yı zapt etti. Doğu Karahanlılar devleti hükümdarı İbrahim ise âilenin diğer bir ferdi tarafından öldürüldü ve Mahmûd b. Yûsuf büyük kagan oldu (1059-1075). Mahmûd, ortak kagan el-Hasan b. Süleyman ile Batı Karahanlılar'a kaybedilen toprakları geri almak için harekete geçtiler. Neticede iki taraf arasında Sir Deryâ (Seyhun) hudud olmak ve Fergana Doğu Karahanlılar'a bırakılmak suretiyle bir anlaşma yapıldı. Mahmûd'un yerine oğlu Omer geçti ise de iki ay saltanat sürebildi. Bugra Han el-Hasan b. Süleyman onu yakalayarak büyük kagan oldu (1077-1102/1103). Kırkbin müslüman savaşçıdan meydana gelen Karahanlı ordusunun 70.000 kâfire karşı kazandığı büyük zafer muhtemelen bu son hükümdar zamanında vukû bulmuştur. Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092) Özkend'e kadar gelince el-Hasan onun hâkimiyetini tanıdı. Kısa bir müddet sonra Hasan'ın kardeşi Yakup Semerkand tahtına geçti. Hasan bu isyanı bastırdı ise de kardeşini Sultan Melikşah teslim etmedi. Melikşah tekrar Özkend'i zaptedince, Hasan itaatini bildirdi ve oğlu ile Yakub'u ona yolladı (1090). Bu sırada Tuğrul b. Yınal el-Hasan'ı esir etti. Melikşah Tuğrul'a karşı Melikşah'la anlaştı. Muhtemelen bundan sonra el-Hasan'ı esir etti. Melikşah Tuğrul'un elinden kurtulmuştur. Onun halefi oğlu Ahmed 1128 yılında Kara-Hıtaylar'ı Kaşgar şehrinden birkaç günlük mesafede tam bir hezimete uğrattı ve onların batıya doğru ilerlemelerini bir müddet durdurdu. Ahmed'in ölüm tarihi muhtemelen 1128-1140 yılları arasındadır. Onun oğlu ve halefi II. İbrahim rakiplerine karşı koymak üzere Karahıtaylar'dan yardım istemiş

id. Kara-Hıtaylar Balasagun'u zaptettiler ve İbrahim'e İlig-i Türkmen unvanını bıraktılar. Doğu Karahanlılar'ın başkenti ise Kaşgar oldu. İbrahim metbuu Karahıtaylar tarafından isyan eden Karluklar'a karşı gönderildi (1118) ve muhtemelen bu savaşların birinde şehit düştü. Onun Arslan Han ünvanını taşıyan iki halefi oğlu I. Muhammed ve torunu Ebu'l Muzaffer Yûsuf (öl. Şubat/Mart 1205) dı. Kara-Hıtaylar'ın yanında rehine bulunan Doğu Karahanlılar'ın son mümessili Ebu'l-Feth Muhammed b. Yûsuf ise Kaşgar'a dönerken bu şehirde çıkan bir isyan sonucu öldürülmüştür.

c - Batı Karahanlılar Devleti

Karahanlı Devleti ikiye bölündüğü sırada Batı Karahanlılar'ın ilk büyük kagan olan I. Muhammed b. Nasr Özkend'de oturmuş ve muhtemelen 1052/1053 yılı civarında ölmüştür. Ona kardeşi Ebû İshak I. İbrahim halef oldu. İbrahim Özkend'e gitmedi ve Semerkand'da oturdu. Bu suretle Batı Karahanlılar'ın başkenti Semerkand oldu. İbrahim devletin ideal bir hükümdar olarak idare etmiştir. Doğu Karahanlılar'dan Şaş, İlâk gibi hudud şehirler ile Fergana'nın bir kısmını ele geçirdi. Buna mukabil Selçuklu Sultanı Alp Arslan (1063-1072) Karahanlılar sahasına akınlara başlamıştı. İbrahim'in bu durumu Abbasî Halifesi'ne şikâyeti bir netice vermedi. Yerine oğlu Şems ül-Mülk II. Nasr (1068-1080) geçti. Ona karşı hânedanın diğer bir âzası isyan etti. Bu fırsattan yararlanan Doğu Karahanlılar I. İbrahim'in zapt ettiği yerleri geri almağa çalıştılar. Neticede bir barış yapıldı. Sultan Alp Arslan'ın Mâveraünnehr seferi kendisinin ölümü ile tamamlanamadı (1072). Nasr ise onun ölümünden yararlanarak Tirmiz'i zapt etti (Aralık 1072) ve Belh'e kadar ilerleyerek bu şehri yağmaladı. Selçuklu Sultan Melikşah Karahanlılar'a karşılık vermek için harekete geçti, Tirmiz'i aldıktan sonra Semerkand'a ilerledi. Nasr karşı koyamayacağını anlayınca Selçuklu veziri Nizâm ül-mülk aracılığı ile sulh istedi. Sultan Melikşah onu affetti, hattâ iki hânedan arasında akrabalık tesis edildi. Nasr'a kardeşi Ebu Şucâ el-Hızır halef oldu (aş. yk. 1080-1081). El-Hızır'ın yerine oğlu Ahmed (1081-1089) geçti. Onun'a muhalefete düşen ulema Sultan Melikşah'tan yardım istediler. Melikşah, Semerkand'ı zapt ederek Ahmed Han'ı esir aldı ve beraberinde İsfahan'a götürdü (1088/1089). Ancak Selçuklu hâkimiyetine karşı çıkan isyan sonucu Melikşah bir kere daha Maveraünnehr seferine çıkmak zorunda kaldı (1090). Bu sefer dönüşü Melikşah, Ahmed'i yurduna iade etti. Böylece Batı Karahanlılar Selçuklu İmparatorluğu'na bağlanmış oldu. Tekrar devletinin başına geçen Ahmed ulemâ tarafından zındıklıkla itham edilerek açık bir muhakemeden sonra idam edildi (26 Haziran 1095). Onun yerine tahta I. Mes'ûd b. Muhammed geçirildi (öl. 1097). Onun saltanat devresi hakkında hiçbir bilgi yoktur. Bundan sonra Selçuklu sultanı Berkyaruk (1094-1105) Batı Karahanlılar tahtına arka arkaya üç hükümdar tâyin etti.

Sultan Berkyaruk tarafından tahta geçirilen ilk kagan Süleyman b. Dâvut kısa bir müddet sonra öldü (1097). İkincisi ise Ebu'l-Kasım Mahmûd (1097-1099)dur. Berkyaruk'un Batı Karahanlı tahtına çıkardığı üçüncü şahıs Cibrail b. Ömer (Hârun). Mahmûd'u öldürerek onun yerine geçmiştir. O Selçuklular'ın fetret devrinden istifade ederek Horasan'ı ele geçirmek istedi, fakat bu sırada Horasan vâlisi bulunan Sencer Tirmiz'de yapılan savaşı kazanmış ve esir düşen Kadır Han Cibrail idâm edilmiştir (22 Mayıs 1102). Kazandığı bu zaferden sonra Sencer Mâveraünnehr'i yeniden teşkilâtlandırdı. Yeğeni Arslan Han II. Muhammed b. Süleyman

(1102-1130)'ı büyük kagan unvanı ile Semerkand'da tahta çıkardı. Arslan Han Muhammed'in bastırdığı paralarda Sencer'in ismi geçmektedir. Sencer Buhara hanedanının başına da es-Sadr unvanı ile diğer bir enişteşi, Merv'li Abdülaziz b. Mâza'yı getirdi. Sencer bu suretle Karahanlı hanedanı ile ulemâ arasındaki mücadeleyi önlemek istemiştir. II. Muhammed, saltanatı sırasında Ömer Han ve el-Hasan b. Ali adlarındaki hanedan azalarının isyanlarını Sencer'in yardımı ile bastırdı. Hasan b. Ali 1109'da Nahşeb'de hezimete uğratıldı. Muhammed "kâfir" Türkler'e karşı da akınlar yapmıştır. O hayatının son yıllarında felç olmuştu. Bu isyan neticesi Selçuklu sultan Sencer (1118-1157)'i yardıma çağırmış, fakat isyanın bastırılması üzerine Sencer'e gelmemesi için haber göndermişti. Bu Sencer'in kızmasına ve bir ihtilâfa sebep oldu. O Semerkand'ı zapt etti ve Muhammed'i esir aldı. Muhammed 1132'de Merv'de öldü. Oğlu Ahmed bir müddet Sencer'e karşı direndi. Sultan Sencer Batı Karahanlı tahtına sırasıyla Ebu'l-Meâli el-Hasan b. Ali (1130-1132), Ebu'l-Muzaffer İbrahim b. Süleyman (öl. 1132) ve II.Mahmûd b. Muhammed (1132-1141)'ı geçirdi. Mahmûd Kara-Hıtaylar'a Mayıs/Haziran 1137'de Hocend yakınında yaptığı savaşı kaybederek Semerkand'a kaçtı. Daha sonra Karluklar'la arasında anlaşmazlık çıktı. O Sencer'in yardımını isterken, Karluklar da Kara-Hıtaylar'a başvurdular. Sencer ve Mahmud 9 Eylül 1141'de Katvan sahrasında Kara-Hıtaylar'a yenildiler ve Horasan'dan kaçtılar. Mahmûd'un ikinci oğlu Cend Emîri idi. Kâfir Kıpçaklar'a karşı sefere çıkarken müttefiki olduğu Harezmşâh Atsız (1127-1156) tarafından esir edilmiş (1152) ve esârette ölmüştür. Kara-Hıtaylar ise bütün Mâverâünnehr'i istilâ ettiler ve onların himâyeleri altında Mahmud'un kardeşi III. İbrahim kagan oldu. İbrahim Karluklar'la yaptığı Kallâbâz savaşında öldürüldü (1156).

II. Mahmûd b. Muhammed bir müddet Horasan'da hüküm sürdü. Hattâ Oğuzlar Sultan Sencer'in ölümünden (1157) sonra ona hükümdarlık teklif ettiler. O önce oğlu Muhammed'i gönderdi. Fakat bir müddet sonra Oğuzlar'ın hükümdarı oldu. Ayrıca Sencer'in hükümdarlarından Nişabur vâlisi Müeyyed ed-Devle Ay-Aba Horasan'ı ele geçirmek arzusunda idi. O bu maksadla giriştiği mücâdelede Mahmûd ve oğlu Muhammed'i esir etti ve gözlerine mil çektirdi (Ağustos 1162). Ertesi yıl baba oğul hapisde öldüler. Onların ölümü ile Karahanlılar'ın batı kolu da sona ermiş oldu.

Bundan sonra hâkimiyet Ali Tegin âilesine geçti ve Ali b. el-Hasan, III. İbrahim'e halef oldu. Ali Karluklar'la başarı ile mücâdele etti. Karluk reisi Yabgu Han'ı öldürdü. 1158'de Karluklar'ın tarafında Harezmşâh İl-Arslan (1156-1172)'ın bulunduğu müttefiklerle Buhara civarında karşılaştı ise de, savaş olmadan iki taraf anlaştı. Ali'nin yerine kardeşi Ebu'l-Muzaffer II. Mes'ûd geçti. II. Mes'ûd memleketteki karışıklığı düzeltti. Karluk ve Oğuzlar ile mücâdele etti. Onun ortak kaganı oğlu II. Muhammed 1173/1174'de ölmüştür. Mes'ûd'un ölümü ise muhtemelen 1178'dedir. Batı Karahanlılar'ın başında bundan sonra IV. İbrahim b. el-Husayn (öl. muhtemelen 1203-1204)'ı görüyoruz. Yerine oğlu I. Osman geçti (1203/1204-1212). Osman yetenekli bir hükümdar olarak görünüyor. O önce Kara-Hıtaylar'a tâbi idi, buna rağmen müslüman Gurlular'ın onlar tarafından yok edilmesini engellemiş ve sulh için aracı olmuştur (1204-1205). Gür Han'ın kızını kendisine vermemesi üzerine de Harezmşâh Muhammed (1200-1220) namına hutbe okuttu ve para bastırdı. 1207'de Kara-Hıtaylar Harezmşâh'ı mağlup ettiler. Fakat Osman affa uğradı, daha

sonra da Gür Han'ın kızı ile evlendi (1210). Onun Kara-Hıtaylar'a tâbiliği çok kısa sürdü ve tekrar Harezmşâh Muhammed ile anlaştı. Hattâ onun kızı ile evlenerek âdet gereğince bir yıl Harezm'de kaldı. Osman Semerkand'a dönünce Harezmşâh'a tabiiyeti red etti ve Kara-Hıtaylar'a yaklaştı. Bunun sebebi Harezmliler'in Semerkand halkına kötü davranması idi. Onun Harezmliler'i öldürmesi üzerine Muhammed harekete geçti. Semerkand'ı aldıktan sonra Osman katledildi (1212). Onun öldürülmesi üzerine Batı Karahanlılar devleti sona ermiş oldu.

Fergana Kağanlığı: Kara-Hıtaylar'ın istilâsından sonra (1141) Fergana'da başkent Özkend olmak üzere müstakil bir Karahanlı devleti meydana gelmiştir. Bu devletin hükümdarları Tuğrul Kara Hakan unvanı taşımışlardır. Onların bu unvanlarından **Türk** kelimesinin de kullanıldığını görüyoruz. Karahanlılar'ın bu kolunun hükümdarları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Muhtemelen 1211'den sonra bu kolun varlığı da sona ermiştir.

4. Gazneli Devleti (969-1187)

İbrahim KAFESOĞLU

Adını Afganistan'da, başkent Gazne şehrinden alan bu Türk siyâsî kuruluşu tarihte, Sebük tegin'ler veya Yemînîler devleti diye de anılır. Sebük-tegin, Sâmânîler'in vâlisi iken, bu İranî devletle ilgisini keserek Gazneli devletini kurmuştu (969). Tuharistan ve Gur bölgelerini hâkimiyetine alan Gazneli devleti, özellikle Hindistan'a karşı, hem fetih yapmak hem de İslâm dinini yaymak maksadıyla yaptıkları seferler ile tanınmışlardır. Kuzey Hindistan prensleri (râca'lar) üzerine ilk Türk yürüyüşünü tertipleyen Sebük-tegin'in ölümü (997)'nden sonra, oğlu, tarihte ilk defa Sultan unvanını kullanmış olan meşhur Gazneli Mahmut (Yemîn ud-devle) Sistan'ı kendine bağladı ve Ceyhun'u Karahanlılar'la sınır olarak tesbit etti. Arkasından bir zaferler dizisi hâlinde Hind seferlerine başladı. 1001-1027 yılları arasında yaptığı 17 sefer sonucunda, Pençâp, İndus boyları, Und, Moltân, Tânisar, Lokhot, Gwalior, Somnat bölgeleri dahil olmak üzere bütün kuzey Hindistan'ı Türk idaresine aldı. Buraları İslâmlaştırarak, bugünkü Pakistan devletinin temelini atmış oldu.

Aynı zamanda Harezm (1017), doğu Afganistan (1020) ve güney batı İran (Irak-ı Acem)'ı devletine bağlamış olan (1024) Sultan Mahmûd'un ölümü (1030)'nden sonra Sultan Mes'ud, babasının yerini tutamadı. Selçuklar karşısında ağır yenilgiye uğradığı Dandânakan savaşı (Mayıs 1040) sonucunda Gazneli devlet, önce mühim Horasan kıt'asını, arkasından Harezm'i ve kuzeydeki bütün bölgeleri kaybederek Hindistan'a çekilmeğe mecbur oldu. 1059'da Sultan olan İbrahim Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın tâbiyetine girmiş. Gazneli Devleti'nin bu tâbiyet 1141 Katavan savaşında Sultan Sencer'in Kara-Hıtaylar'a mağlubiyetine kadar devam etmişti. 1151'de başkent Gazne'yi asien Afgan olan Gur hükümdarı Cihânsûz tamamen yıktı ve kendini Gazne sultanı ilân etti. Gazneli Sultanı Husrev-şah devlet merkezini Lahor'a nakletti. Buranın da yine Gurlu Muizz'ad-din Muhammed tarafından zapt edilmesi ile Gazneli devleti sona erdi (1187).

V. Selçuklular

İbrahim KAFESOĞLU

1. Büyük Selçuklu İmparatorluğu

a- Selçuklular ve Tarih Sahnesine Çıkışları:

Selçuklu hükümdar âilesinin atası olan Selçuk'un adının söylenişi münakaşalara mevzû olmuştur. Önce Türkçedeki ses-uyumu kaidesi üzerine dikkati çeken J. Marquart adın **Salçuk** şeklinde söylenmesi gerektiğini ileri sürmüş ve ismin böyle kaydedildiği bir XIII. yüzyıl tarihçisinin eserini misâl göstermiştir. Sonra W. Barthold, XI. yüzyılın ünlü Türk bilgini Kâşgarlı Mahmûd tarafından tesbit edilen **Selçük** şeklinin en doğru telâffuz olduğunu belirterek, sonraki Türk kaynaklarından da bunu teyid edecek örnekler vermiştir. Daha sonra bu mesele üzerinde duran L. Rasonyi çeşitli delillere dayanarak adın **Selçük** (Selcuk) olması gerektiği üzerinde ısrar etmiştir ki, bu söyleniş şekli XII. yüzyıl Arap müellifi, el-Azîmî ve Farsça Enîsu'l-kulûb yazarı Kadı Burhân'ud-din el-Anevî tarafından da kaydedilmiştir. Bu na rağmen, İranî ve Arap yazarların büyük çoğunluğu tarafından, Arap imlâsı ile bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu **Selçuk** olarak zaptedilen ve bize de böyle intikal eden adın Selçuk telâffuzu Türkçede umumî bir hâl almıştır.

Selçuk şeklinin "küçük sel" mânasına geldiğini ileri süren Rásonyi'ye göre, Oğuz başbuğu Selçuk'un Orta Asya'da Kırgızlar tarafından bâzan Muz-(Buz) tağ denilen Sel-tağ civarında doğmuş ve adını da bu dağdan almış olması muhtemeldir. Diğer taraftan P. Pelliot, kelimenin 'Salçug' şekli ile Türkçede "mücadeleci" mânasında olduğunu ileri sürmüştür.

Selçuk'un âilesi, gerek tarihî kayıtlardan, gerek paralardan ve damgalardan anlaşıldığı üzere Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensup idi. Babası Dokak (veya Tokak) Oğuzlar arasında Temir Yalıg (demir yaylı) lakabı ile anılmakta idi. Bu lakap onun işgal ettiği yüksek mevkii göstermesi itibarıyle ehemmiyetlidir. Eski Türk geleneğinde yay hâkimiyet alâmeti idi. Kaynaklarımıza göre de o, Hazar bozkırlarında yaşa-

yan bütün Türk boyları arasında "her hususta kendisine başvurulan" bir şahıstı. Aral gölü civarındaki Oğuz devletinde vazifeli olduğunu gösteren kısa bilgi dışında, hakkında mâlûmat sahibi olmadığımız Dokak eskiden beri reislik mevkiini elinde tutan bir âileden gelmekte idi. Nitekim daha Tuğrul Bey zamanından itibaren tarihî kaynaklar Dokak ailesinin asaletini belirtmekte birliktirler. Tuğrul Bey'in inşâ Dîvânı reisi İbn Hassûl Selçuklu âilesini efsanevî Türk hükümdarı Afrasyab (Alp Er Tunga)'a bağlamış, meşhur Nizam'ülmülk ise Siyâsetnâmesinde bu hânedan mensuplarının babadan oğula hükümdar olduklarını belirtmiş ve Tuğrul Bey'in 435 (1043) yılında halifeye bir mektup gönderdiğinden bahseden Süryânî yazar Barhebraeus sultanın bu mektupta kendisinin atalarından beri hükümdar âilesine mensup olduğunu yazdığını kaydetmiştir. Âilenin bu asaleti daha başka kaynaklarda da zikredilmiştir.

Dokak ile kendisine tâbi kütlelerin Aral gölü kuzeyindeki yurtlarında iken Hazar-Türk devletine bağlı oldukları ileri sürülmüş ise de o sıralarda Hazar devletinin hayli sarsıntılara uğradığı ve Peçenekler'in tazyiki sebebiyle de komşuları Oğuzlar ile ittifak etmek zorunda kaldığı düşünülürse, bu tâbiiyetin şüphe ile karşılanması gerekir. Kıpçak bozkırındaki Oğuzlar'ın başbuğu bulunan Dokak'ın Oğuz devleti içinde nüfuzlu bir idareci olduğu veya aynı devlette federatif bir kuvvet temsil ettiği ihtimali umumiyetle kabul edilmiştir. Nitekim Oğuz devletinde Yabgu'dan sonra gelen en büyük şahsiyet olduğu devlet idaresindeki mes'ul mevkiinden anlaşılan Dokak, Yabgu'nun bir Türk zümresi üzerine yapmak istediği sefere itiraz etmiş, bu yüzden çıkan kavgada kendisi yüzünden yaralanmış, fakat gürz ile vurduğu Yabgu'yu atından düşürmüştür. Bu mücadeleyi bahis konusu eden bazı kaynaklar Dokak'ın İslâm ülkelerine karşı tertip edilen sefere engel olduğunu kaydetmekle bu Oğuz başbuğunu İslâm müdâfii olarak göstermek istemişlerdir. Fakat o tarihlerde diğer Oğuzlar'la birlikte Kınık boyunun dinî durumu iyice aydınlanmış değildir. Vaktiyle Selçuklu âilesindeki İsrâil ve Mikâil gibi adlardan dolayı bu ailenin hıristiyanlığı veya musevîliği kabul ettiği iddiaları kuvvetli temellere dayanmayan tahminler olmaktan ileri geçememiştir. Oğuzlar'ın ancak X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren müslüman olmaya başlamaları ve Dokak soyundan ilk müslüman kişi olarak Selçuk'un gösterilmesi sebebiyle Dokak'ın da İslâmiyet ile ilgisinin bulunduğunu kabûle imkân yok gibidir. O sıralarda Selçuklu âilesinin henüz eski Türk inancında olduğuna hükmetmek herhalde daha doğrudur.

X. yüzyılın başlarında doğan Selçuk'un babası Dokak öldüğü zaman 17-18 yaşlarında bulunduğu sanılıyor. Yabgu'nun yanında yetişmiş ve daha sonra babasının devletteki yüksek yerini işgal ederek, Yabgu Oğuzları'na subaşı (ordu kumandanı) olmuştu. Devletin askerî kuvvetini elinde tutan Selçuk'un Yabgu ile arasının açılmasında iktidar için gizli mücadele rol oynamış görünmekte ise de hâtunun (Yabgu'nun zevcesi) kocasını Selçuk'a karşı tahrik ettiğine dair olan rivayet ve buna dayanılarak Selçuk'un memleketinden yüz atlı ile kaçtığı hükmü sağlam esaslardan mahrum görünmektedir. Selçuk'un güneye doğru hareketi ile başlayan büyük Oğuz göçünün daha ciddi sebeplerden doğması gerekir ki, bu hususta kaynaklarımızda kâfi derecede aydınlatıcı bilgi mevcuttur. Tarihteki büyük Türk göçlerinin çoğunda olduğu gibi, burada da başlıca göç sebebinin yer darlığı ve otlak yetersizliği olduğu anlaşılıyor. Selçuklu göçünden bahseden kaynaklardan bir kısmı Selçuk'un emri altındaki kütlelerin, kalabalık oluşları ve yerlerinin kâ-

fi gelmeyişi yüzünden, Mâveraünnehir'e doğru indiklerini tasrih etmişlerdir. Oğuz devletinin kışlık merkezi Hazar ile Aral arasındaki Yenikent şehrinden (bugünkü Cankent harabeleri) ayrılırken Selçuk'un beraberinde, başta Kınık boyu mensupları olmak üzere, diğer Oğuz kütlelerinin külliyetli miktarda at, deve, koyun ve sığır getirmiş olmaları bunu teyid eder.

Selçuk Sır-derya (Seyhun)'nın sol kenarın)da yine bir Oğuz şehri olan Cend'e geldi (ihtimal 960'ı tâkip eden yıllarda). Yeni-kent'den uzak olmayan ve Mâverâünnehir'den göç etmiş müslümanların oturduğu Türkler ile İslâm ülkeleri arasında bir sınır şehri olan Cend'e Selçuk'un gelişi tarihte mühim bir çağın başlangıcı olmuştur. Birçok kalabalık Türk kitlelerinin İslâmiyete girdikleri bu devirde, dinî inançlarına yabancı olmadığı ve esasen Kâşgarlı Mahmûd'a göre, ahalisinin bir kısmı Türk olan bir müslüman bölgesinde yaşamak için zarurî ve ayrıca siyasî imkânlar sağlamak bakımından da lüzumlu gördüğü İslâmiyeti kabûlü düşünen böylece yeni çevrenin siyasî ve sosyal şartlarını kavramak suretiyle devlet adamlığı vasfını isbat eden Selçuk, Buhâra ve Harezm gibi civar İslâm ülkelerinden din adamları istedi ve kendisine bağlı Oğuzlar ile birlikte müslüman oldu. Bundan sonra kaynaklarımızda "Selçukîler" (Salçuk yân Salâcıka) diye anılan ve aynı zamanda önce Karluklar, sonra Oğuzlar arasında İslâmiyete girmezden evvel dahi, siyasî bir tâbir olarak kullanıldığı anlaşılan Türkmen adı ile zikredilen bu Türk kütlesi, böylece siyasî ve sosyal yönden yeni bir hüviyet kazanmış bulunuyordu. Oğuz yabgusunun, yıllık vergiyi tahsil etmek üzere Cend'e gelen memurlarını, "kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek uzaklaştıran Selçuk, İslâmiyet için cihâda hazır "gazi" sıfatıyle Oğuz devletine karşı mücadeleye girişiyordu. Kendisine sonraları "el Melik'ul Gâzi Selçuk" denilmesine sebep olan bu savaşlardan kısa mühim fayda temin etti. Önce bir kısım müslümanların yardımlarını ve muharebelere katılmak isteyen Türkler'in kendisine iltihaklarını sağladı, sonra da Cend'de ve havâlisinde yabgunun hâkimiyetini kırarak müstakil bir idare kurmağa başardı. Kuvveti gittikçe artan Selçuk, komşu devletler tarafından tanınmak sûretiyle devletler arası siyaset sahasında aldığı mevkiin ehemmiyetini, Mâverâünnehir'deki Sâmânî devletinin kendisinden yardım istemesi üzerine oğlu Arslan (İsrâil) kumandasında gönderdiği kuvvetlerle bu devlete Karahanlılar karşısında galibiyet sağlayarak isbat etti ki bu sebeple Selçuklular'a Buhara-Semerkand arasında Nûr kasabası civarında, yeni topraklar (yurt) verdi. XIV. yüzyıl tarihçilerinden Hamdullah Müstevfi "Selçuklular'ın Mâverâünnehir'e gelişleri" şeklinde vasıflandırdığı bu hâdiseyi 375 (985/986) yılında göstermektedir. Nûr bölgesine gelen Selçuklular Arslan'ın emrindeki Türkmenler'de Selçuklular bu yeni muhitlerinde, Mâverâünnehir için mücadele hâlinde bulunan Karahanlılar ve Sâmânîler gibi bir Türk, diğeri İranlı büyük ve teşkilâtlı iki devlet arasında siyasî mahâret ve cesaretleriyle muvaffakiyetler sağlamayı başardılar. 992'de Sâmânî başkenti Buhâra'yı zapt etmiş olan Karahanlı Buğra Hârun'un hastalığına ilâveten Oğuz yardımı sayesinde Mâverâünnehir'e tekrar hâkim olan Sâmânî hükümdarı Nuh II. b. Mansur'un ölümünden (997) sonra Sâmânî devletinde devam eden karışıklıklar (Fâik, Ebû Ali Sîmcûr, Begtüzün mücadeleleri) ve daha güneyde yeni ve kuvvetli bir devlet hâlinde gelişen Gazneliler'in Sâmânîler aleyhine Horasan işlerine karışmaları, Selçuklular'ın Mâverâünnehir bölgesine karşı olan ilgilerini arttırmıştı. Karahanlı Nasr İlig Han'ın Buhara'yı tekrar zapt ederek (Ekim 999) Sâmânî devletini yıktıktan sonra Karahanlılar'la mücadeleye giri-

şen Selçuklu âilesi mensuplarının taşıdıkları Yabgu, Yınal, İnanç, Bey vb. gibi ünvanlar Selçuk'lu idaresinde bulunan yeni hükümette eski Oğuz devlet teşkilâtının tatbik edildiğini göstermektedir. Uzun ömürlü olduğu kaynaklarda belirtilen Selçuk, böylece dünya tarihinde sürekli tesirler uyandıracak olan Selçuklu devletinin temelini atıp, onu teşkilâtlandırdıktan sonra, bir sınır şehri olarak siyasî ve tarihî ehemmiyeti daima takdir edilen Cend'de 1009'a doğru öldü.

Türkmen "hükümdarlarından" birinin kızı ile evlenmiş olduğu rivayet edilen Selçuk'un 4 oğlu vardı: Mikâil, Arslan (İsrâil), Yûsuf, Musa. En büyük oğlu olan Mikâil babası hayatta iken bir savaşta ölmüş (995'ten sonra) olduğu için, onun iki oğlu Çağrı ve Tuğrul dedeleri Selçuk tarafından yetiştirilmiştir. Oğuz devlet teşkilâtına uygun olarak yabgu unvanını taşıyan Arslan, Selçuk'tan sonra idare başına geçmiş, erken öldüğü tahmin edilen (995'ten sonra) Yusuf yınal unvanı ile ve inanç unvanı aldığı tahmin edilen ve bilâhare yabgu olarak uzun müddet yaşayan (öl. 1064'ten sonra) Musa, Arslan'ın yardımcısı durumunda bulunmuş, o sırada en çok 17-20 yaşlarında olmaları gereken Tuğrul ve Çağrı kardeşler ise, bey olarak Mâverâünnehir'e indikleri zaman Buharâ – Semerkand bölgesi, üstelik Gazneliler ile de anlaşma hâlinde olan Karahanlılar'ın eline geçmiş bulunduğundan, Karahanlılar ile doğrudan doğruya karşılaşma mevkiinde kalmış oluyorlardı. Fakat Karahanlı Nasr Han Selçuklular'dan çekiniyor, mümkün olursa kuvvetlerinden faydalanmak maksadıyle, onlarla anlaşmak istiyordu. Bununla beraber karşılıklı güvensizlik havası vardı. Bu esnada Tuğrul ve Çağrı Beyler diğer Karahanlı hükümdarı Buğra Han'a müracaata karar vererek onun arzusu üzerine Talas havâlisine gitmişlerse de, orada Tuğrul Bey'in Han tarafından tevkif edilmesi aralarının açılmasına sebep olmuş, Çağrı Bey'in şiddetli bir baskınında Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlûp ve kumandanlarından bazıları esir alması neticesinde Tuğrul Bey kurtarılmıştı. Bu hâdise Mikâil oğullarına bağlı kul elerin içinde bulundukları müşkül durumu gösterir. Tekrar Mâverâünnehir'e döndükleri zaman da, Nasr Han'ın 403 (1012/1013)'te ölümü üzerine, Buhâra'da hâkimiyet kuran Karahanlı ailesinden Ali Tigin'in mukavemeti ile karşılaştılar. Bu sırada Keş (Yeşil-şehir) ile Nahşep sahralarında oturan Selçuklular'ı uzaklaştırmak için Ali Tigin "Türkistan melik ve sultanlarına" mektuplar yazarak yardım istemişti ki, siyasî tazyik ve yer sıkıntısı altında bulunan Selçuklular'ın Çağrı Bey idaresindeki doğu Anadolu'ya meşhur akını (1018-1021) bu sebeple olmuştur.

Çağrı ve Tuğrul Beyler, kendileri için daha elverişli sahalar bulabilmek üzere bir keşif sefer yapmak hususunda anlaştılar ve Tuğrul Bey taarruzdan uzak sahralara çekilirken ağabeyi Çağrı Bey, 3.000 kişilik süvari kuvvet başında batı istikametinde, Anadolu'ya doğru hareket etti. Bizans sınırları eskiden beri onlarca mâlûmdu. Daha 964 ve 966 yıllarında Horasan'dan Ermeniye bölgesine gazâ için kalabalık gönüllüler gelmişlerdi. Bunların arasında Türkler'in de bulunduğu Çağrı Bey'in Azerbaycan havâlisinde onlarla karşılaşmasından anlaşılmaktadır. Çağrı Bey Horasan ve Azerbaycan'dan geçerek 1018 de "rüzgâr gibi uçan atlar üstünde uzun saçlı, yaylı mızraklı" Türkmenler'i ile, Van gölü etrafında Ermeni Vaspuragan krallığı topraklarında göründü ve karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratarak, ülkenin batı kısmını hâkimiyet altına aldıktan sonra, kuzeye, Şeddâdîler arazisine doğru yöneldi. Nahçıvan havâlisinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek çekildikleri için, askerî cevelânlarda bulundu ve daha kuzeyde ken-

disini durdurmak isteyen Ani krallığının Bicni kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'nin kalabalık ordusunu tatbik ettiği bozkır usulü savaş sayesinde mağlûp etti. Türk tazyikinden dolayı Vaspuragan kralı Senekherim idaresinde Ermeniler'in yurtlarını terk ederek, orta Anadolu'ya gittikleri bu akın münasebetiyle Çağrı Bey bütün Ermeni ve Gürcü memleketlerinde bir müddet kaldıktan sonra, Mâverâünnehir'e, Tuğrul Bey'in yanına döndü. Horasan'dan geliş ve geçişine Gazneli kuvvetleri engel olamamışlardı. Çağrı Bey bu büyük keşif seferinin neticelerini, Barhebraeus (13. y.y)'un kaydettiği üzere, Selçuklular'ın, "Ermeniye bölgesine gidebilecekleri, çünkü oralarda kendilerine mukavemet edecek kuvvet bulunmadığı" şeklinde kardeşine bildiriyordu.

b – Selçuklular'ın Horasan'a Geçişleri

Ali Tigin Arslan Yabgu ile ittifak hâlinde idi. Ali Tigin'i destekleyen Arslan Yabgu'nun da kudret ve nüfûzu artmış ve o bir taraftan Karahanlılar'ın, diğer taraftan Gazneliler'in dikkatini üzerine çekmiş bulunuyordu. Mâverâünnehir bu iki büyük devletin hâkimiyet hırsını tahrik eden bir ülke olduğundan, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Han (ölm. 1032) kardeşi Ali Tigin'in oradan atılmasını isterken, daha 407 (1016/1017) senesinde kuzeydeki Harezm bölgesini ele geçirmiş olan Gazneli Mahmûd hâkimiyetini Mâverâünnehir'e doğru yaymak arzu ediyordu. Ali Tigin, 1024'te mevkiinden ferâgat eden Karahanlı "büyük kagan"ı Mansur yerine geçen Yusuf Kadır Han'ı "büyük kagan" tanımamak için cephe aldığı bir sırada Sultan Mahmûd'a da Mâverâünnehir ahâlisinden Ali Tigin'den şikâyet eden mektuplar gelmekte idi. Her iki hükümdar Buhâra bölgesini bu huzur kaçırıcı komşudan kurtarmakta fikir birliği hâlinde idiler. Fakat onları Arslan Yabgu ve Türkmenler de düşündürüyordu. İşte bu sebeple Yusuf Kadır Han ile Sultan Mahmûd arasındaki tarihî Mâverâünnehir görüşmesi vukû buldu (1025). XI. yüzyıl tarihçisi Gardîzî'ye göre, bütün "İran ve Turan meselesinin" görüşüldüğü bu tantanalı mülâkatta, Kadır Selçuklar'ın kalabalık ve savaşçı kimseler olduklarını hükümdarlık peşinde koştuklarını belirttikten sonra, onların hattâ Gazneli devleti için de tehlikeli bir duruma girmelerinden önce Türkistan'dan ve Mâverâünnehir'den alınıp götürülmelerini sultandan rica etti. Bunun üzerine Sultan Mahmûd, Türkistan ve Balhan dağları bölgesinde on binlerce süvariye sahip olduğu meşhur ok gönderme hikâyesinden anlaşılan ve "mertliği, savaşçılığı, şimşek ve yıldırım gibi avının üzerine düşmesi dolayısiyle kendisinden bütün Türkistan hükümdar ve Afrasyabîler'in korktuğu Selçuklu" Arslan'ı kurnazlık ve hile ile yanına Semerkand'a getirerek, tevkif etti ve Hindistan'da Kâlincar kalesine sürdü. 7 sene mahbus kaldığı kalede nihayet ölen (1032) Arslan Yabgu'nun tevkif hâdisesi mühim neticeler vermiştir. Önce adları geçen yerlerde Selçuklu idaresi sona ermiş ve başsız kalan Türkmenler şuraya buraya dağılmış, beyleri tarafından Sultan Mahmûd'a yapılan müracaat sonunda 4.000 hane kadar, uzak tehlikeyi sezen Gazneliler'in Tûs vâlisi Arslan Câzib'in şiddetli itirazına rağmen, Horasan'a nakledilerek, Nesâ, Bâverd, Farâve havâlisine yerleştirilmiştir (Irak Türkmenleri). İkincisi, tevkifinin cereyan şeklini tasvip etmeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ile Arslan'ın oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, bu haksız muameleyi unutmamışlardır ki, bunun Selçuklular'ın Gazneliler'den intikam almalarına sebep olduğu görülmektedir. Üçüncüsü, Arslan'ın tevkifi üzerine Selçuklu tarihinde birinci plâna geçen Çağrı ve Tuğrul Beyler yolu ile imparatorluk hânedanı Mikâil nesline intikal etmiştir.

Çağrı Bey'in doğu Anadolu seferinden sonra Mâverâünnehir'de iki kardeşin nüfuz ve itibarları artmış, kendilerine yeni iltihaklar bilhassa amcaları Arslan'ın tevkifinden sonra çoğalmış, böylece onlar kudretli bir duruma yükselmişlerdi. Kendileri Türkmenler'in fiilî başbuğları olmakla beraber teşkilât gereğince diğer amcaları Musa (İnanç)'yı yabgu seçmişlerdi. Gazneli Sultan Mahmûd Mâverâünnehir mülâkatına geldiği sırada Buhâra'dan kaçan, fakat sultanın ayrılmasını müteakip tekrar yerine dönerek hâkimiyetini devam ettiren Ali Tigin, Arslan zamanındaki durumu muhafaza etmek düşüncesi ile Tuğrul ve Çağrı Beylere elçiler göndererek onların da vaktiyle Arslan gibi Karahanlı devletine "iştirak" etmelerini teklif etmişti. Fakat teklifin bir hileden ibaret olduğunu sezen Selçuklu reisleri tarafından, tıpkı Gazneli Mahmûd'un evvelce yaptığı Horasan'a gelmeleri teklifinde olduğu gibi, reddedilince bozmak ve onları birbirlerine düşürmek için fırsat aramış ve münasebet kurmağa muvaffak olduğu (Musa yabgunun oğlu) Yusuf'u geniş topraklar karşılığında Türkler'in yabgusu (İnanç Yabgu) tâyin edip, Tuğrul ve Çağrı Beylere karşı harekete geçirmek istemişti. Yusuf buna taraftar olmayınca da, Ali Tigin emri ile Karahanlı kumandanlarından Alp Kara tarafından Selçuklular'a yapılan bir baskında öldürüldü. Fakat bu ağır hareketin intikamını, Musa Yabgu ile birlikte Tuğrul ve Çağrı kardeşler, çok geçmeden Karahanlı ordusunu mağlup ederek Alp Kara'yı öldürmek suretiyle aldılar (Ocak 1029). Ancak Ali Tigin'in bütün kuvvetleriyle dört taraftan taarruza geçerek verdirdiği pek ağır kayıplar neticesinde Selçuklular Harezm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar ve orada Gazneliler'in vâlisi bulunan Harezmşah Altuntaş'ın gösterdiği bölgede oturdular. Bu sırada Sultan Mahmûd'un ölümü (1030) ve yerine oğlu Mesud'un tahta geçmesi ile Gazneli siyasetinde vukua gelen değişiklik, yani Mesud'un Ali Tigin'e cephe alması, Selçuklular'ın durumunun tekrar düzelmesine yardım etti. Çünkü başkenti eline geçiren Ali Tigin Selçuklular'a yanaşmak mecburiyetinde kaldığı gibi, Gazneliler'e karşı onunla anlaşmış bulunan Türkmenler'in dostu yeni Hârezm vâlisi Harun da büyük faydalar beklediği Selçuklular'a fazlası ile itibar etmek lüzumunu duymuştu. Böylece Gazneliler aleyhine üçlü bir ittifak meydana gelmiş oldu ki, bu devletlerarası münasebetlerde Tuğrul ve Çağrı beyler, Yabgu'nun Türkmenleri ve Yınallar'ın (Yınal'a bağlı Türkmenler) hep birlik hâlinde yer aldıkları Buhâra-Harezm arasında seyreden Selçuklu kütlesinin yeniden bir rol sahibi olmaları demekti. Fakat bu sırada birbirini takip eden iki hâdise Selçukluları bir kere daha çok müşkül duruma düşürdü. Bunlardan biri, eskiden beri Selçuklular'ın baş hasmı olan ve aralarında "kadîm bir kin ve kan düşmanlığı"nın hüküm sürdüğü -Oğuzların Baranî (Kayunu) boyundan Yeni-kent yabgusunun oğlu ve Cend hâkimi- Şah-melik tarafından korkunç bir baskına uğratılmalarıdır. Selçukluları adım adım takip eden Şah-melik gizlice çöl yolundan geçerek gafil avladığı Türkmenlerden 7-8.000 kişi öldürmüş (425 yılı Kurban Bayramı – Kasım 1034), bir hayli at ele geçirmiş ve esir almıştı. Perişan hâle gelen Selçuklular Harezm'deki yurtlarını terk ederek Ceyhun'u geçmek zorunda kaldılar. Fakat, Selçuklu desteğini kaybetmekten korkan Hârun'un rica ve teminatı üzerine yerlerine döndüler. İkinci hâdise de 1035 yılı başında Ali Tigin'in ölümüdür. Müttefiksiz kalan Hârun işini halletmenin Gazneliler bakımından artık pek zor sayılmadığı, fakat asıl meselenin Şah-melik'in sönmez düşmanlığına ilâveten Ali Tigin oğullarının da tazyikine uğradıkları için sıkışık durumda ancak Horasan'a geçebilecek olan Selçuklular olduğu, Gazneli veziri Ahmed b. Abdüs-Samed'in sözlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü Horasan'daki "Irak Türkmenleri"nin durumu meydanda idi.

Arslan Yabgu'nun tevkifinden sonra, Nesâ, Bâverd ve Farâve taraflarına geçirildiklerini gördüğümüz bu Türkmenler Kızıl, Boğa (Buka), Yağmur ve Göktaş adlı reislerinin idaresinde idiler ve kısa bir müddet huzur içinde yaşadıkları ve bu esnada Türkistan'dan gelen yeni kütlelerin veya İran'da dağınık hâlde bulunan Türkmenlerin kendilerine iltihakları ile çoğaldıktan sonra âsâyişi bozucu inzibatsızlıklar göstermeğe başlamışlardı. Bölge halkının şikâyetleri üzerine, Sultan Mahmûd'un emri ile Tûs vâlisi Arslan Câzib onlara karşı harekete geçmiş ise de boyun eğmeyen Türkmenler, zaman zaman Dihistan ve Balhan dağlarına çekilmek ve tekrar karşı darbeler indirmek suretiyle Gazneli kuvvetlerinin tam başarı kazanmasını imkânsız kılmışlardı. Bu sebeple Sultan Mahmûd bizzat sefere çıkmak zorunda kalmış (1028) ve onları Ribât-ı Ferâve'de ağır bir mağlûbiyete uğratmıştı. Dağılan Türkmenlerden Kızıllar ve Yağmurlular (yâni Kızıl ve Yağmur emrindekiler) Balhan ve Dihistan bölgesine çekilmişler, bir kısmı da Kirman'a inmişlerdi. Sultan Mahmûd'un, Horasan'dan çıkarmakla beraber kesin itaate alamadığı Türkmenleri daima tehlikeli gördüğü, kendi devlet sınırları dışında dahi onları takip etmeğe çalışmasından bellidir. Kirman'a gidenler oradan Isfahan'a geçerek Alâ'üd-devle Kâkûye'ye iltica etmişler ise de, Sultan Mahmûd'un siyasî baskısı neticesinde kendilerini öldürmek için hazırlanan tertiplerden güçlükle kurtularak batı istikametinde harekete geçmişlerdi. Bunlar Boğa ve Göktaş ile diğer iki reis idi. Bununlar beraber Sultan Mahmûd öldükten sonra yerine geçmek isteyen oğlu ve o zaman Rey vâlisi Mesûd, kuvvete olan ihtiyacından dolayı yine Oğuzlar'a müracaat ettiğinden Balhan'a çekildiğini söylediğimiz Yağmur ile birlikte Azerbaycan'a doğru gitmekte olan Boğa ve Göktaş'ı tekrar Horasan'a dâvet etmişti. Bu Türkmenlerden bir kısmı, Kasım 1030'da Gazneli ordusunda Mekrân'ın zaptında yararlık göstermişler, Irak'ta, Hindistan'da, Lahor'da faydalı hizmetler görmüşlerdir. Fakat Oğuzlar'a hâlâ da güvenemeyen Sultan Mesûd'un Türkmenler Gazneli kumandanlarından Hâcib Humartaş'ın emrine bağlama teşebbüsü ve bu hususta Irak başkumandanı Taş Ferraş'a verdiği emir ile onlara tazyike başlaması, nihayet Türkmenlerinden ayrı bulunan Yağmur başta olmak üzere Irak'a gönderilmiş olan Oğuzlar'dan 50 kadar başbuğun Taş tarafından öldürülmesi (1033 başları) Mâverâünnehir'den mütemadiyen yeni iltihaklar ile artan Türkmen kütlelerinin intikam hisleri ile ayaklanmalarına sebep olmuş, böylece Merv, Tirmiz, Tûs, Serahs, Nesâ, Bâdgîs, Bâverd ve Dihistan bölgesinde, bilhassa Yağmur'un oğlu daresinde Horasan'ın batısında Gazneliler ile mücadele alevlenmiştir. Kendine karşı Ceyhun ötesindeki üçlü ittifakın tesirlerine Horasan'ı kapamak maksadı ile türlü tedbirlere de başvurmak zorunda kalan Sultan Mesûd vezir ve en büyük kumandanlarını çeşitli yollardan bu bölgeye sevkedip kendisi de yola çıktığı hâlde tutamadığı Türkmenler Rey, Damgan havâlisini alt üst ettiler ve tiler ile destek eden Gazneli ordusunu bozguna uğrattılar, Taş'ı ve diğer mühim kumandanlarını öldürdüler. Bir Gazneli mukavemetini daha kırdıktan sonra (1034), Azerbaycan'a yönelerek, daha evvel oraya gelmiş olan soydaşlarına katıldılar.

Çağrı ve Tuğrul Beylere gelince, yukarıda söylendiği gibi, onların yardımı ile Horasan'ı zapta hazırlanan Hârun'un ortadan kaldırılması zor olmadı; o bir suikast neticesinde öldürüldü (Nisan 1035) ve gerçekten de Gazneli devleti'nin hem iç, hem dış mesele olarak düşünmek mecburiyetinde kaldığı en mühim hususun Selçuklu-Türkmen meselesi olduğu, bir kere daha anlaşıldı. Hârun'un ölümü dolayı-

sıyle bir destekten mahrum kalan, aynı zamanda, bir yandan Şah-melik'in, bir yandan da Ali Tigin oğullarının tazyikleri altında bulunan, son baskın yüzünden hayli zayıflamış olan Selçuklular için, Gazneli devletinden izin almaksızın, Horasan'a geçmekten başka çare kalmamıştı. Tuğrul ve Çağrı Beyler, yanlarında Musa Yabgu ve kuvvetleri, Yınallılar (Yusuf Yınal'ın oğlu, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşi İbrahim Yınal ve kuvvetler) olduğu hâlde, 1035 Mayıs ayında Ceyhun ırmağını aşmak suretiyle Gazneli topraklarına girdiler. Sayıları azdı, fakat Merv ve Nesâ'ya doğru ilerledikçe çoğalıyorlardı. Horasan'da kalmış olan kısmen reissiz Türkmenler ve ayrıca Harezmliler eski Selçuklu âilesinin bu iki ünlü mensubu etrafında toplanmakta tereddüt etmiyorlardı. Selçuklular'ın böylece Horasan'a geçişleri tarihin mühim hâdiselerinden birini teşkil etmiştir. Zira biri cesaret ve şecâati, diğeri yüksek devlet adamlığı vasıfı ve siyaset zekası ile tarihte şöhret yapan Çağrı ve Tuğrul kardeşler en büyük iki Türk-İslâm siyasî taşekkülünden ilkinin, Selçuklu İmparatorluğunun, temellerini Horasan'da atmışlardır.

Selçuklu başbuğları Nesâ'ya geldiklerinde, Gazneliler'in Horasan vezirine mektup yazarak, yersizlikten müşkül durumda olduklarını, burada kendilerine yurt verilmesi için sultanın nezdinde aracılık yapmasını rica ettiler. Bundan büyük telâşa kapıldıkları görülen Gazneli devlet erkânının derhal yaptıkları toplantıda Sultan Mes'ud'un süratle onların üzerine yürünmesi fikrine karşı, o zaman 10 000 kişilik bir süvari ordusuna sahip oldukları bilinen ve esasen gelişmeleri, hazırlıklı olarak ve dikkatle tâkip eden Selçuklular meselesini daha doğru değerlendiren Gazneli vezirinin ihtiyat tavsiyesi yerinde görüldü. Bunun üzerine Selçuklular'a karşı Nesâ'ya değil de şimdilik Nişâpûr'a giden sultan, orada yine kendi fikrini tatbike girişti ve "bütün Türkistan'ı zapta yetecek" bir ordu hazırlattı. Fakat Hâcib Beg-toğdı kumandasında harekete geçen ve fillerle takviyeli bu ordu Nesâ sahrasında Selçuklular tarafından ağır bir mağlûbiyete uğratıldı (1035 haziranının son haftası). Selçuklular'ın Gazne devletine karşı kazandıkları bu ilk zafer kendilerine büyük bir güven sağladığı gibi burada bir devlet kurmak imkânının mevcudiyetini gösteren ilk alâmet olmuştur. Nitekim zaferden sonra iki taraf arasında "elçiler" teatî edilmiş ve Gazne devleti tarafından Selçuklular'a bir nevi muhtariyet tanınmıştır. Nesâ, Farâve ve Dihistan vilayetleri üç Selçuklu başbuğuna veriliyor, ayrıca onlara hil'at, menşûr ve sancak gönderiliyordu (ağustos 1035). Fakat Selçuklular'ın bununla iktifa etmedikleri, akınlarını Belh ve Sistan'a kadar genişletmelerinden, Harezmşah İsmâil Handân ile siyasî münasebetler kurmalarından ve Horasan'dan üç vilâyet daha istemelerinden anlaşılıyordu. Bunun üzerine Mes'ud, Türkmenleri Horasan'dan bu defa tamamıyle çıkarmak için büyük bir ordu topladı. Fakat şimdiye kadar da belirtildiği üzere, siyasî görüşten uzak ve üstelik de eğlenceye düşkün bir adam olan Sultan Mes'ud, Gazne devletinin başında dolaşan bu büyük tehlike karşısında dahi muharebenin idaresini kumandanlarına bırakıp, kendisi Hindistan fütûhatına gidiyordu. Nişâpûr'da bulunan Gazneli ordusu başkumandanı büyük Hâcib Subaşı, Hindistan'daki sultandan aldığı kesin emir üzerine Selçuklular'a karşı hareket etti ve Serahs yakınlarında vukua gelen savaşta (1038 mayısının 3 haftası), bilhassa Çağrı Bey'in büyük gayretleri ile ağır bir hezimete uğradı. Bu ikinci Selçuklu zaferi Horasan kıt'asını doğrudan doğruya Selçuklu idaresine sokan kesin neticeli bir savaştı. Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu Serahs'ı, Tuğrul Bey ise Horasan'ın başşehri Nişâpûr'u almıştı. İbrahim Yınal'ın, öncü ve temsilci sıfa-

tı ile, Gazneli kuvvetleri tarafından terkedilmiş olan Nişâpûr'a gelerek, halk ile yaptığı konuşmadan Selçuklu başbuğlarının öteden beri ısrarla gerçekleştirmek istedikleri devlet kurma hedefine ulaşıldığı ve bu devletin başına da Tuğrul Bey'in geçtiği anlaşılmaktadır. Merv'de "Melik'ul Mulûk" ünvanı ile Çağrı Bey adına hutbe okunurken, İbrahim Yınal'ın "es-Sultân-ul-Muazzam" Tuğrul Bey adına hutbe okumağa başladığı (mayıs 1038) Nişâpûr'a haziran ayında parlak bir törenle Tuğrul Bey girdi. Maiyetinde 3.000 atlı vardı. Kolunda, Türk hâkimiyet alâmeti olarak yay taşıyordu. Sultan Mes'ud'un oradaki tahtına oturduğu zaman, şehrin en sayılı adamı olan Kadı Sâid kendisine "Efendimiz" diye hitap etmişti. Derhal yeni Selçuklu idaresini teşkilâtlandırmaya geçildi ve etrafa memurlar tâyin olundu ve eski Türk geleneği gereğince ileride zaptedilecek mahaller Tuğrul Bey tarafından diğer Selçuklu reislerine tevcih edildi. Abbasi halifesi el-Kaaim b. emrillâh tarafından Nişâpûr'a elçi gönderilmesi Selçuklular'ı haklı olarak memnun etti, zirâ bu halifenin Horasan hâkimi ve bütün Türkmenler'in başı olarak Tuğrul Bey'i tanıması mânâsına gelebilirdi.

c - Selçuklu Devletinin Kuruluşu

Horasan hâdiselerini haber alan Sultan Mes'ud'un süratle harekete geçtiği sırada Çağrı Bey Tâlekan ve Faryâb taraflarını zapta uğraşıyor, süvarilerinden bir kısmı da Belh kapılarında görünüyordu. Sultan 300 savaş fili ile desteklenen 50 000 süvari ve piyadeden kurulu bir ordu başında Belh'e geldi ve hemen Serahs'a doğru yöneldi. Sultanın kumandasında ve devrin tarihçisi Bayhakî'ye göre "Bütün Türkistan'ın da mukavemet edemeyeceği kadar büyük ve techizatlı" olan bu ordu etraftan katılan yeni kuvvetler ile durmadan artıyordu. Çağrı Bey Serahs'ta idi. Tuğrul Bey de Nişâpûr'dan hareketle oraya gelmiş ve Musa Yabgu ile birlikte Selçuklu başbuğları bir araya toplanmışlardı. Emirlerinde 20 bin süvariden kurulu bir ordu vardı. İçlerinde muharebe etmek kararında olan bilhassa Çağrı Bey idi. Ramazan 430 (mayıs 1039)'da başlayan ve uzun süren muharebelerde Selçuklular yıpratma savaşları yapmak üzere dağınık şekilde, çöllere çekildiler. Gazneliler'in düşmanı tarafından sahralarda tâkip edilmeleri imkânsızdı. Bu esnada Sultan Mes'ud Selçuklular tarafından boşaltılmış olan Nişâpûr'a girdi (kasım 1039). Selçuklular'ın yer yer ve devamlı tâciz akınları arasında Gazneli ordusunun sahra savaşları için yetiştirilmesine çalışıldı. Bahar gelince, Selçuklular yine Çağrı Bey'in ısrarları neticesinde ortaya çıkıp, Sultan Mes'ud'u karşılamaya karar verdiler. Sultanın kumandasındaki Gazneli ordusu önünden yavaş yavaş Serahs'tan kuzeye çöle doğru çekildiler. Bu yolsuz sahada bütün kuyuları bozuyor, arkalarından gelen ve fâsılasız ara hücum ve baskınlar ile sarstıkları, aşağı-yukarı 100 000 lik orduyu susuz bırakıyorlardı. Nihayet Selçuklular Merv yakınındaki Dandânakan hisarı önünde muharebeyi kabul ederek, 3 gün boyunca bütün şiddet ile devam eden savaşta Gazneli ordusunu korkunç bir hezimete uğrattılar ve büyük kısmını imhâ ettiler (7-9 ramazan 431= 22-24 mayıs 1040), hazineler, ve pek çok silah, malzeme ele geçirdiler. Sultan Mes'ud, maiyetinden 100 kadar atlı ile kaçabildi ise de Hindistan'a giderken yolda kendi adamları tarafından öldürüldü. Bu Selçuklu İstiklâl savaşı idi. Artık Cend'e geldikleri yıllardan beri süregelen çetin mücadelelerden sonra, emellerine kavuşmuşlar, Horasan'da müstakil bir devlet kurmağa muvaffak olmuşlardı.

ç - Sultan Tuğrul Bey:

Muharebenin son günü cuma namazından sonra yaptıkları toplantıda, Tuğrul Bey Selçuklu devletinin sultanı ilân edildi. O devrin âdeti gereğince, civar hükümdarlara fetih-nâmeler gönderildi. Daha sonra aynı ay içinde Merv'de akdedilen ve Tuğrul Bey'in konuşması ile açılan büyük kurultayda mühim kararlar alındı. Bu kararlar gereğince, Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan bir mektup, Selçuklu elçisi Ebû İshâk'ul Fukkâî ile Bağdad'a gönderildi. Halifeye hitap eden bu mektupta son durum arz olunuyor ve Horasan'da adâletin tesis edildiği hak yolunda yürüneceği, Emîr'ül-mü'minîn'e olan sadâkat belirtiliyordu. Yine alınan karar tatbikatından olmak üzere ülke ve ileride zaptedilecek memleketler Selçuklu hânedanına mensup üç başbuğ arasında taksim edildi. Serahs ve Belh şehirlerinin dâhil bulunduğu Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge, merkez Merv olmak üzere Melik'ül-Mülûk Çağrı Bey'e ve Herat merkez olmak üzere, Bust ile Sîstân havâlisi Musa Yabgu'ya verildi ve sultan sıfatı ile başkent Nişâpûr'da kalan Tuğrul Bey Irak bölgesini aldı. Hânedanın ikinci derecedeki âzasından İbrahim Yinal Kuhistan'a, Kutalmış (Arslan Yabgu'nun oğlu) Curcan ve Dâmgan'a ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Kirman havâlisine tâyin edilmişlerdi, bunlar Sultan Tuğrul Bey'in emrinde idiler.

Selçuklu fütûhâtı bu esas üzerinde devam etti. Yabgu Kelân (büyük yabgu) diye anılan Musa 5.000 süvari ile Herat'ı zaptettikten sonra 1040 senesi sonunda Sîstan'a giden ve orada kasım 1041'de hâkimiyetini kurarak Yabgu adına hutbe okutan (Yusuf Yinal'ın oğlu ve İbrahim Yinal'ın kardeşi) Ertaş, Selçuklular'a tâbiiyeti arz eden Sîstan hâkimi Ebu'l-Fazl ile birlikte bölgede ve Bust havâlisine tamamiyle hâkim oldu ve orayı Selçuklular'a bağladı. 1054 ekiminde Sîstan'a gelerek Hind Denizi sahilindeki Mekrân bölgesini de Selçuklular'a bağlayan Çağrı Bey'in oğlu, Yâkûtî'nin bu bölgeye hutbeyi babası adına okutma teşebbüsü, Tuğrul Bey'in müdahalesi ile durduruldu. Muizz'ud-devle ve Fahr'ul-mülk lakapları ile anılan Musa Yabgu, 1064 yılında Sultan Alp Arslan'a karşı saltanat dâvasına kalkıştığı için sığındığı Herat kalesinde yakalanarak sultanın huzuruna getirildi. Alp Arslan bu büyük amcasını affetmiş, bir müddet kendi yanında alıkoymuş ve daha sonra ona Mâzenderân'ı ıkta etmiştir. Sultan Tuğrul Bey'in Harezm seferi esnasında Kirman'a kaçan Cend hâkimi meşhur Selçuklu düşmanı Şah Melik'i Ertaş, firarından yakalayarak Tuğrul Bey'e göndermiştir. Sîstan'da Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesinde büyük gayretler sarfeden Ertaş Tabes'de bir suikast neticesinde öldürüldü (440 = 1048 1049).

Kirman'a gönderildiğini söylediğimiz Çağrı Bey'in oğlu, Kara Arslan Kavurd 1041'den itibaren buralarda Büveyhîler'e karşı faaliyete geçmiş ve emrindeki Türkmen kuvvetleri şiddetli mukavemetle karşılaşmış ise de bizzat kendisinin kumanda ettiği 5-6.000 kişilik süvari kuvveti ile Kirman'ın kuzey bölgesi olan Serdsîr'e girmiş (1051 başları) ve nihayet baş şehre kapanan Büveyhî Abû Kâlîcâr'ın nâibinden şehri teslim almış. Kirman'ın güney bölgesindeki dağlık Germsîr'i de eşkıya Kufs ve Kûfec reislerini bir baskında kılıçtan geçirmek suretiyle kurtarmış, böylece bütün Kirman'ı Selçuklu hâkimiyeti altına sokmuştu. Kendiliğinden tâbiiyet arzeden Hürmüz emîrliği üzerinden gittiği Arabistan yarımadasındaki Umman'ı Selçuklu idaresine bağlamakla geniş bir ülkeyi ele geçirmiş bulunan Kavurd, küçük kardeşi Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıkması üzerine saltanatta hak iddiası ile isyan etti.

ve Alp Arslan'ın Kafkas seferini yarıda bırakıp, süratle Kirman'da görünmesi neticesinde, sultandan af ricasında bulundu ve affedildi. 459 (1067) senesinde tekrar isyan etti. Alp Arslan'ın oğlu Melikşah'ın veliaht olarak adını hutbede okutmak istemiyordu. İmparatorluk kuvvetlerinin Kirman'a gelmesi üzerine aman diledi ve tekrar affedildi. Alp Arslan ölürken yaptığı vasiyetler arasında, 460 (1068)'tan sonra Fars'a hâkim olan Kavurd'un elindeki ülkelerin sıkı kontrol altında tutulması da vardı. Kavurd Melikşah sultan olunca, Rey şehrini ele geçirerek kendi sultanlığını ilân etmek üzere harekete geçti. Melikşah ve Nizâm ül-mülk'ün idaresindeki kuvvetlerle yaptığı Hemedân civarındaki savaşta (15 mayıs 1073) mağlûp oldu, yakalandı ve daha fazla karışıklıklara meydan vermemek için, gizlice kendi yayının kirişi ile boğduruldu.

Melik Çağrı Bey de Selçuklu devletinin doğuşunda kendisine ayrılan ülkeler ordusuna katılmak... Gazneli ordusunun zapta giriştiği 1040 sonbaharında kuşattığı mühim Belh şehrini, Gazneli ordusunu mağlûp etmek suretiyle aldı. Müteakiben Cûzcân, Bâdgîs, Huttalân ve diğer Tuharistan şehirlerine hâkim oldu. 1043 senesinde, Tuğrul Bey ile birlikte, Harezm seferini yaptı. Bölge Selçuklu devletine bağlandı. Çağrı Bey 435 (1043/1044)'te hastalandığı zaman, ülkesi oğlu Alp Arslan tarafından korunmuştu. Yeni Gazneli kuvvetlerinin mağlûp edilerek uzaklaştırılması Alp Arslan'ın kazandığı ilk başarı olmuştu. Sonra Tirmiz ve civarını zapteden Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini Alp Arslan'a tevdî etti. Alp Arslan, idaresindeki ülkeleri almak için gelen Karahanlı Arslan Han'ı geri püskürttü ve Karahanlı hükümdarı Çağrı Bey ile yaptığı anlaşmada adı geçen bölgelerde Selçuklu hükümranlığını tanıdı. Çağrı Bey'in Gazne'yi zaptetmek için yaptığı neticesiz teşebbüsten doğan uzun süreli mücadelelerde bilhassa Alp Arslan büyük yararlıklar göstermiş, 1050 sonbaharında Fârs bölgesini alarak buradan Büveyhîler'i uzaklaştırmıştır. Nihayet 1059'da tahta çıkan yeni Gazne sultanı İbrahim ile Çağrı Bey arasında sulh yapılmıştır ki, iki devlet arasında Hindukuş dağlarını sınır çizen bu anlaşma 50 yıl kadar devam etmiştir.

Selçuklular'ın başlangıcından beri, hayret verici cesaret, büyük kumandanlık kabiliyeti ile devletin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan, zekâsını ve siyasî ihatasının üstünlüğünü takdir ettiği küçük kardeşi Tuğrul Bey'in devletin reisi olmasına rıza gösterecek kadar mahviyet sahibi olan Çağrı Bey son hâdiseden sonra hastalandı ve 70 yaşında olduğu halde Serahs şehrinde vefat etti (safer 453 = mart 1060). Naaşı daha sonra Alp Arslan tarafından Merv'de yaptırılan türbeye nakledildi. Anadolu Selçuklu ailesinin dışındaki bütün Selçuklu hânedanlarının atası olan Çağrı Bey'in Hatice Arslan adlı kızı halife el-Kaaim bi-emrillâh ile evli idi.

Selçuklu devletinin hâkimiyeti böylece doğu, kuzey ve güney yönlerinde yayılırken batıda da Tuğrul Bey'in idaresinde geniş ölçüde fütûhat gelişmekte idi.

Tuğrul Bey bizzat gittiği Taberistan, Curcân havalisini devlete bağlar ve oralardaki Bâvendî ve Ziyârî (Vaşmgîr) hânedanlarını tâbiiyetine alırken [433 = 1041/1042], İbrahim Yinal İran'ın en mühim merkezlerinden olan Rey'i zaptedip, burayı hareket üssü yaparak Berûcird'i ve arkasından Cibâl bölgesinin başlıca şehri Hemedân'ı, Kâkûyeler'den almıştı. Burası 437 (1045/1046)'de kesin olarak Selçuklular'a intikal etmiştir. 1042'de Rey'e geldiği zaman İbrahim Yinal tarafından törenle karşılanan Tuğrul Bey, Nişâbûr'u bırakarak, fütûhat sahasına daha yakın olan Rey'i başkent yaptı ve şehrin imâr edilmesini emretti, arkasından Taberek, Kazvîn, Isfa-

han, Dihistan ve havalisini, buraların mahallî hâkimlerinden bazılarını tâbiyetine kabûl etmek, bazılarını yerlerinden çıkarmak suretiyle, Selçuklu devletine bağladı. Ve İbrahim Yınal ve Kutalmış idaresinde sevkettiği ordular Dînever, Karmisin ve Hulvân'ı zaptetdiler (1042/1048) Buveyhîler'in elinden çıkan bu bölgelerde Sultan Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal adlarına hutbe okundu. İbrahim Yınal Kınkıver, Sermac kalesi ve Şehrizûr'u aldıktan sonra, Tuğrul Bey'in emri üzerine, Azerbaycan'a gitti. Tuğrul Bey'den önce ve o sıralarda Türkistan'dan yeni gelen Türkmenlerin buralardaki harekâtının önlenmesi için halife el-Kaaim bi-emrillâh tanınmış İslâm hukuk bilginlerinden, el-Ahkâm'us-sultâniye yazarı, Kaazi'l-kuzât e. Mâverdî'yi Tuğrul Bey nezdine göndermişti. Elçiyi 4 fersah mesafeden hürmetle karşılayan Tuğrul Bey ona "askerlerinin" pek kalabalık olduğunu ve mevcut topraklarının kâfi gelmediğini söylemişti.

Yukarıda "Irak Türkmenleri" olarak andığımız ve Boğa, Göktaş v.b. gibi başbuğların idaresinde bulunan Oğuzlar'ın bir kısmı Van bölgesine (Vaspuragan) girdiler ve Erzurum'a kadar olan sahada "kartal gibi süratli" atlar üzerinde dolaştılar. Diğer Oğuz kütleleri ise Diyâr-ı Bekr istikametinde Mervânîler arazisine Meyâfârkîn (Silvan), Mardin bölgesine ve Cizre'ye kadar ilerlediler; bir kısmı da Sincar Nusaybin ve Hulvan havâlisine girdiler. Fakat bunlar Mervânîler ve Musul hâkimi Ukayîler tarafından durduruldular, ağır zâyiat verdiklerinden, oradan Azerbaycan'a yöneldiler. Aras nehri ile Murad suyu arasında çarpıştılar. Diğer bir kısım Türkmenler de Taberistan üzerinden, Kafkaslar'a doğru ilerleyerek Erran bölgesine girip Şeddâdîler ile birlikte, Ermeni topraklarına akınlar yaptılar. Gürcüler ile savaştılar. Bizans tarihinin meşhur şahsiyetlerinden "Bulgarokton" diye tanınan imparator Basileios II (ölm. 1025) zamanından beri Bizans imparatorluğunun tâkip ettiği doğu ilhak politikası sonraları da devam etmiş ve imparator Konstantinos Monomakhos (1042-1052) Ermenileri ve Gürcüler'i baskı altında tutmak ve akınları durdurmak için, Türkler'e karşı harekete geçerek, bir yandan Ani'ye, bir yandan da Şeddâdîler'in merkezi Dvin'e kadar ordu sevketmişti. Bizans'ın bu suretle karşı koyması üzerine, Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile birlikte Irak-ı Acem fütûhatında bulunan Kutalmış'ı büyük bir ordu başında Azerbaycan'a gönderdi. Bu harekâta Musa Yabgu'nun oğlu Hasan da katılmıştı. Selçuklu kuvvetleri Gence önünde Bizans ordusunu bozguna uğrattı (1046) ve arkasından Pasinler'in fethine girişen Hasan, oradan güneye indiği zaman Gürcü kralı Liparit kumandasındaki Bizans-Ermeni-Gürcü ordusu tarafından pusuya düşürülerek şehit edildi (1047). Yalnız kalan Kutalmış'ın Gence muhasarası da netice vermeyince Sultan Tuğrul Bey yukarıda Şehrizûr bölgesinde gördüğümüz İbrahim Yınal'ı Azerbaycan vâliliği ile, Bizans'a karşı gönderdi. Kutalmış da ona katıldı. Selçuklu şehzadeleri Erzurum ovasına kadar ilerlediler ve önce Erzurum şehri yanındaki büyük ve zengin Erzen (Kara-Erzen, bugünkü Karaz) şehrini zaptetdiler. Bu sırada, imparatorun emriyle Liparit idaresindeki bütün Gürcistan ve Abhaz kuvvetleri ile takviyeli Katakalon kumandasındaki 50.000 kişilik Bizans ordusu Pasin ovasına gelmiş bulunuyordu. İki ordu Hasankale önlerine karşılaştı. Savaş Bizans ordusunun hezimeti ile neticelendi. Esir edilen on binlerce kişi ve çok sayıda kumandan arasında Gürcü kralı Liparit de vardı (18 eylül 1048). Erzurum işgal edildi. İbrahim Yınal, başta Liparit olmak üzere esirler ve ganimetleri Rey'e Tuğrul Bey'e götürürken, Türkler Van Gölü yakınlarından Trabzon'a kadar olan sahada yayılmışlardı. Selçuklular'ın Bizanslılar'a karşı kazandıkları bu ilk ve büyük Pasinler zaferi sebebi ile Bizans imparatoru Monomakhos Tuğrul Bey ile anlaşmaya mecbur oldu. Tuğrul Bey'e zengin hediyeler getiren Bizans elçisi, fidye karşılığında, Gürcü kralını kurtarmağa çalışıyordu. Tuğrul Bey, fidye almadan serbet bıraktığı Liparit ile birlikte barış müzakerelerini yapmak üzere, Bizans başkentine kendi elçisi Şerîf Nasr'üd-din b. İsmâil'i gönderdi (441-1049/1050). Yapılan anlaşmaya göre, imparator Monomakhos İstanbul'daki harap olan camii tâmir ettirerek içine kandiler astırmış, halifenin göndereceği imam tarafından beş vakit namaz kılınmasına ve orada Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade etmiştir. Ancak, yıllık vergiyi kabûl etmeyen imparator endişe içinde doğu şehirlerinin surların ve kalelerini tahkime başlamıştı.

Şimdiye kadar Selçuklu devletinin kuruluş ve gelişmesinde büyük hizmetlerini gördüğümüz İbrahim Yınal, bilhassa Bizans'a karşı kazanılan zaferden sonra, Irak-ı Acem, Elcezîre ve Azerbaycan'ın kudretli siması hâline gelmişti. Tuğrul Bey'den Cibâl bölgesinin kendisine terkini telep etti, fakat sultanın karşısında tutunamayarak sığındığı Sermac kalesinde teslim olmak zorunda kaldı; affedildi ve yine Cibâl ve Azerbaycan bölgelerinin başına getirildi. Bundan sonra Tuğrul Bey Isfahan'a gidereк, burayı Bağdad Buveyhîleri'ne meyleden Kâkûye âilesinden, bir yıl süren muhasaradan sonra, almış ve kuvvetlerinden bir kısmı da Hûzistan bölgesini işgale başlamıştı. Şiî Buveyhî hâkimiyeti, el Melik'ür-Rahîm Husrev Fîrûz'un idaresindeki Bağdad dışında, her tarafta yıkılmakta, böylece Irâk-ı Acem'den sonra Fârs, Ahvaz, Hûzistan ve Elcezîre Selçuklu hâkimiyetine girmekteydi. 1054 sonlarına doğru, Musul hâkimi Ukaylîler'in elinde bulunan Karmîsîn'de Tuğrul Bey adına hutbe okunmuştu. Bu sırada Tuğrul Bey Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya bir sefer daha tertip etti. Bilindiği gibi, Selçuklu devletine yıllık vergi ödemeyi reddetmiş olan imparator, Gürcü kralı Bagrat tarafından da desteklenen bir Bizans ordusunu Gence'ye göndermiş ve orayı kuşatmakta olan Kutalmış Tebriz'e doğru çekilmek zorunda kalmıştı. Kutalmış'ın sonra Kars'a hücum ettiği sıralarda, 1054'de, Azerbaycan'a gelen Tuğrul Bey, Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmak suretiyle Revvâdîler'i ve Şeddâdîler'i itaate aldıktan sonra Bargır (Muradiye)'yi zaptedip Urfalı Mateos'a (11. y.y. sonu) göre "ateş fışkıran kara bulut" gibi geçerek Erciş'i ve müstahkem Malazgırt kalesini kuşattı. Burada kendisine iltihak eden tâbiiyeti altındaki Diyâr-ı Bekr Mervânî kuvvetleriyle Erzurum'a kadar ilerledi. Türk kuvvetlerinin Çoruh ve Kelkit vâdilerini ele geçirdikleri bu sırada bıraktığı kuvvetler tarafından kuşatılmasına devam edilen Malazgirt'e döndü. Şiddetli hücumlar fayda vermedi. Selçuklular'ın mancınıklarının Rumlar tarafından yakılması neticesinde, kış da yaklaşmış olduğundan, Tuğrul Bey başkenti Rey'e gitti. Tuğrul Bey, Anadolu'ya karşı yanında kalabalık kuvvetler bulunan, Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî'yi memur ederek onu Azerbaycan'a gönderdi. Yâkutî ve maiyyetindeki Türkmen beyleri, bölgedeki Bizans'ın şöhretli generali Nikephoros Bryennios'a rağmen, akınlarına devam ettiler.

Sultan Tuğrul Bey, şiî Buveyhîler'in tazyiklerini artırmaları, Husrev Fîrûz'un Şîraz'da alevî hutbesini ikâme etmesi, hilâfet merkezinde daima Mısır Fâtımîleri tarafından desteklenen başkumandan Arslan'ul-Besâsîrî'nin Selçuklu taraftarların tâkibe başlaması dolayısıyle ve halife el-Kaaim bi-emrillâh'in dâveti üzerine Bağdad'a yöneldi. Sultan yanında veziri Amîd'ül-mülk'ül-Kündürî olduğu hâlde, fillerin de bulunduğu ordusu ile Bağdad'a yaklaştıkça huzursuzluğu artan Besâsîrî

nihayet Mısır'ı durumdan haberdar ederek Bağdad'dan kuzeye doğru çekildi. Buveyhî hükümdarı el-Melik ür-Rahîm, Tuğrul Bey'e itaatini bildirdi. Bağdad'da ve sünnî İslâm dünyasında hutbenin Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunmasını emreden el-Kaaim bi-emrillâh parlak bir tören ile karşılamağa hazırlandığı Tuğrul Bey'den hilâfet merkezine girmesi için izin ricasında bulunan bir nezaket mektubu aldı ve Tuğrul Bey 25 ramazan 447 (17 ocak 1055) de Bağdad'a girdi. Fakat ertesi gün şehirde çıkan bir kargaşalığa Kerh mahallesinde oturan şiîlerin karışması ile durumun ağır bir şekil alması üzerine âsiler tedip edildi ve Tuğrul Bey tarafından el-Melik'ür-Rahîm Husrev Fîrûz ve adamlarının yakalanması ve hapsedilmesi ile 120 yıldan fazla bir zamandan beri hüküm süren şiî Buveyhî devleti sona erdi. Tuğrul Bey kumandan Ay-tigin'i Bağdad'a şıhne (vâli) tâyin etti, para bastırdı. Halifeye, eskisine 50 000 dinar ve 500 "kor" buğday ilâvesi ile, yıllık tahsisat ayrıldı. Sonra Bağdad'da kendisinin yaptırdığı sarayda halifenin hediye ettiği kıymetli taşlarla süslü bir altın taht üzerinde oturan Sultan Tuğrul Bey böylece Bağdad ve Selçuklu Oğuzları'nın yayıldığı Irak, Arap memleketlerini kendi devletine bağlamış, aynı zamanda Abbâsî halifesini himaye etmek yoluyla sünnî İslâm dünyasının müdâfaasını da üzerine almış bulunuyordu. Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hâtun'un el-Kaaim bi-emrillâh ile evlenmesi sayesinde de hilâfet âilesi ile Selçuklu hânedanı arasında bağlantıyı kuvvetlendiren bir akrabalık kurulmuş oluyordu.

Arslan'ul Besâsîrî'nin Fâtımîler'den aldığı yardımlarla Rahbe'de kuvvet toplaması üzerine ona karşı gönderilen Kutalmış'ın yenilmesi (1057 ocak) Tuğrul Bey'i sefere zorladı. Aynı ay içinde harekete geçen İbrahim Yınal ve Yâkutî ile birlikte Sultan Musul'a yönelince Besâsîrî Suriye'ye kaçtı. Sincar ve Cizre hücum ile alındı. Mervânî hükümdarı ile Hille hâkimi bir kere daha itaatlerini bildirdiler. Tuğrul Bey Musul ve Sincar havalisini İbrahim Yınal'a tevdî ederek Bağdad'a gelişinde hilâfet veziri tarafından büyük bir törenle karşılandı. Halife tarafından hilâfet sarayına davet edildi ve burada Sultan Tuğrul Bey'in İslâm âleminin müdafaasını deruhte edişini meşrûlaştıran bir tören yapıldı. Bütün Selçuklu devlet ricalinin ve hilâfet erkânının hazır bulunduğu bu törende Tuğrul Bey kendisini hilâfet tahtının yanında hususî surette hazırlanmış tahta oturan ve teşekkürlerini ifade eden halifeye hürmetle mukabele etti. Bundan sonra el-Kaaim bi-emrillâh sancaklar, hil'atlar verdiği Tuğrul Bey'e taç giydirmiş ve altın kılıç kuşatarak onu "Doğunun ve Batının hükümdarı" ilân etmiş (26 zilkâde 449 - 25 ocak 1058) ve ona Ebu Talip künyesi ile Rukn'ud dünyâ ve'd dîn lâkabını ve Yemîn'ü emîr'il mu'minîn unvanını vermişti. Böylece İslâm dünyası üzerindeki hâkimiyeti tasdik edilmiş olan Tuğrul Bey aynı zamanda yeryüzünün dünyevî hükümdarı ilân edilmiş bulunuyordu. Bu durum bir yandan şiîliği kaldırmak, bir yandan da batıya doğru fütûhata devam etmek hususunda Tuğrul Bey'in düşünce ve siyâsetini tamamiyle takviye etmekte idi. Bu arada, Kutalmış'ın kardeşi Resul-tigin'in Hûzistan'daki isyanının bastırılmasından sonra İbrahim Yınal'ın da emir almaksızın Musul'dan ayrılarak eski bölgesi Hemedân'a gitmesi üzerine Musul bölgesi Besâsîrî'nin istilâsına uğrayınca oraya ikinci bir sefer yapan Tuğrul Bey Nusaybin'e kadar ilerlediği zaman, vazifesinden izinsiz ayrılması halifenin aracılığı ile cezalandırılmayan İbrahim Yınal'ın Fâtımîler ve Besâsîrî'nin de teşvikiyle açıktan açığa isyan ettiği haberi üzerine geri döndü ve âsi şehzadeyi tâkibe başladı. Fakat, sevildiği bir bölgede olduktan başka, kardeşi Ertaş'ın Muhammed ve Ahmed adlarındaki oğullarının askerleri ile de hayli kuvvet-

lenmiş olan İbrahim Yınal karşısında müsbet netice alamayan Tuğrul Bey Bağdad'dan yardım isterken, Çağrı Bey'in oğullarını Horasan'dan Alp Arslan'ı Kirman'dan Kavurd'u, Anadolu hududundan da Yâkutî'yi süratle yanına çağırdı ve Rey civarındaki savaşta (1059) âsi orduyu mağlûp etti. Esir alınan Ahmed ile Muhammed öldürüldü ve İbrahim Yınal da kendi yayının kirişi ile boğduruldu. Tuğrul Bey'in meşguliyeti sırasında yeniden harekete geçen Arslan ül-Besâsîrî, Bağdad'a kadar ilerlemiş, halifeyi Bağdad'dan çıkararak hutbeyi Fâtımîler adına çevirmiş, ezanı şiî tarzında okutmuş, Basra ve havalisini zapta girişmiş, fakat Tuğrul Bey'in muzafferen Bağdad'a gelmekte olduğunu öğrenince kaçmıştı. Bağdad'a ulaşan Tuğrul Bey Besâsîrî'den kurtularak dönen halifeyi karşılayıp katırının dizgininden bizzat çekerek, onu sarayına götürdü, makamına oturttu ve Sav-tigin, Humâr-tigin, Gümüş-tigin ve Erdem gibi büyük kumandanların dahil bulunduğu kalabalık bir ordunun başında derhâl Besâsîrî'yi tâkibe çıktı. Hille'de yakalanan Besâsîrî kuvvetleri mağlûp edildi ve kendisi öldürüldü (ocak 1060). Hâdise, Bağdad'da ve sünnî İslâm âleminde büyük bir sevinç yarattı.

Bu sırada Tuğrul Bey'in pek sevdiği ve devlet işlerinde nüfuzu olan zevcesi öldü ve Tuğrul Bey halife el-Kaaim bi-emrillâh'ın kızı ile evlenmek istedi. Nikâh ağustos 1062'de kıyıldı, fakat evlenme işi ile pek fazla meşgul olamadı. Esasen yaşlanmış olan Tuğrul Bey bu sırada isyan eden Kutalmış ile uğraşmak mecburiyetinde kalmıştı. İbrahim Yınal ile iş birliği yapmış olan Kutalmış onun mağlûbiyetinden sonra kardeşi Resûl-tigin ile birlikte saltanat dâvasına devam ederek Girdkûh kalesine çekilmiş ve vezir Amîd'ul-mülk tarafından kuşatılmıştı. Bu sırada Bağdad'da bulunan ve büyük şenliklerle düğünü yapılan Tuğrul Bey Rey'e dönerken hastalandı ve bir daha kalkamadı. Nihayet 8 ramazan 455 (4 eylül 1063)'te 70 yaşında olduğu hâlde vefat etti. Rey'deki türbesine gömüldü. Adâleti ve dindarlığı bütün kaynaklarda belirtilen Tuğrul Bey zekâsı ve siyasî görüşlerindeki isabet ile Selçuklu âilesi içinde temayüz etmiş, bu sebeple Selçuklu devletinin ilk sultanı olmuş ve 25 yıl süren saltanatı esnasında temelini attığı Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yakın-doğuda dinî anlaşmazlıkları giderici, âsâyişi yerleştirici vasfı ile de sarsılmaz bir siyasî teşekkül olarak gelişmesini temin etmiştir. Bu itibarla Tuğrul Bey Türk ve İslâm tarihinde seçkin bir yer tutmaktadır.

d - Sultan Alp Arslan:

Sultan Tuğrul Bey'in çocuğu yoktu. Bundan dolayı o, kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd göstermişti. Vefatı üzerine Kutalmış'ı muhasarayı bırakarak acele başkente dönen vezir Amîd-ul mülk Süleyman'ın sultanlığını ilân etti. Fakat hükümdarlığı kardeşine bırakmak istemeyen Alp Arslan vâli bulunduğu Merv'den yetişemeyince kendi adına Kazvîn'de hutbe okutan (Yusuf Yınal'ın oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi) Er-Sığun (Er basgan?) ve Erdem'in yardımları ile duruma hâkim olmağa çalıştı. Süleyman güçsüzdü. Bu arada ordu başında Rey'e gelerek kendisini sultan ilân etmiş olan Kutalmış, Alp Arslan ile Dâmgan civarında karşılaştı, mağlûp oldu, kaçarken atından düşüp öldü, kardeşi Resûl-tigin de esir edildi. Alp Arslan Rey'de 7 cemâziyelevvel 456 (27 nisan 1064) da tahta çıktı. 36 yaşındaydı. Amîd-ul-mülk'ü azlederek yerine Merv'de iken kendi veziri bulunan Nizâm'ul-mülk'ü hükümet başına getiren ve yüksek devlet makamlarında değişiklik-

ler yapan Sultan Alp Arslan fütuhata devam etti. Esasen Azerbaycan'daki Türk kitleleri Bizans'a karşı hareket hâlindeydi. Türkmenler kollar hâlinde Erzurum, Ahlat, Muş ve civarına kadar sokulmuşlar, Malatya ile Şarkî Karahisar (Kolonia)'ı ele geçirmişler, Urfa'yı kuşatmışlar, diğer taraftan Kızılırmak bölgesine kadar ilerleyerek Sivas'ı zaptemişler (1060) ve imparator Konstantinos Dukas'ın gönderdiği Bizans kuvvetlerini (1061) de mağlûp etmişlerdi. Dînar, Kapar, Cemcem, Tuğ-tigin, Sâlar-ı Horasan ve diğer başbuğların idaresinde hareket eden bütün bu kuvvetler Yâkutî'nin emrinde olup, kışları Azerbaycan'a dönüyorlardı.

Sultan Alp Arslan 1064 baharında Azerbaycan'a hareket etti, kendisi Erran'da Lori küçük Ermeni krallığını itaate aldıktan sonra, Gürcistan'a girerken, yanında bulunan oğlu Melikşah ile vezir Nizâm'ül-mülk de Aras nehri boyunda Surmari (Surmeli Çukuru)'yı ve kiliseleriyle meşhur müstahkem Meryem-nişin kalesini ve civarları zaptetdiler. Oğlunun başarısından çok memnun olan Alp Arslan, onları da yanına alarak, Sepîd–şehr'i hücum ile ele geçirip, arkasından Bagrat hânedanının başkenti olup Bizans'a bağlı bulunan ve Rumlar tarafından müdafaa edilen, surlarıyle meşhur, Ani'ye yürüdü ve şiddetli hücumlarla bu şehri zaptetdi (16 mart 1064). Sonra huzura gelip tâbiyet arzeden prens Gagık ile birlikte Kars'a girdi. Ani'nin fethi İslâm dünyasında büyük memnunluk yaratmış, her tarafa fetihnâmeler yazılmış, bizzat halife Alp Arslan'ın başarısını belirten, ona ve mücahitlerine teşekkür eden bir beyanname neşr etmiş, sultana "Ebû'l-feht" ünvanını vermiş ve bu büyük sefer Bizans İmparatorluğunu Alp Arslan ile anlaşma teşebbüsüne mecbur etmiştir.

Rey'e dönen Alp Arslan, Kavurd meselesini hallettikten sonra, Merv'e gitti ve orada oğlu Melikşâh'ı sonraları Terken Hâtun (Celâliye] diye meşhur ve Melikşah üzerinde çok nüfuzu olan bir Karahanlı prensesi ile evlendirdi. Sonra oğulları ile akrabalarını ülkenin çeşitli yerlerine "melik" tâyin etti. Buna göre, ihtiyar amcası Musa Mâzenderân'a, kardeşi Süleyman Belh'e, diğer kardeşi İlyas Tuharistan ve Saganiyan'a, oğullarından Arslan-şah Merv'e, Arslan Argun Harezm'e, Togan şah Herat'a "melik" olmuş, Ertaş'ın iki oğlundan Mes'ud Bagşur'a ve Mevdud İsfizâr'a gönderilmişti. Daha sonra diğer oğlu Ayaz, Süleyman'ın yerine Belh'te, Tutuş Suriye'de, Boribars Herat'ta, Arslan Argun Hemedân ve Sâve'de bulunmuşlardı.

1065'te doğu seferine çıkan Sultan Alp Arslan Ceyhun'u geçerek Türkistan'a girdi. Hazar Denizi kenarındaki Mankışlak'ta Kıpçak reisi ile savaşarak, onu itaate mecbur etti ve sonra büyük babası Selçuk'un mezarını ziyaret etmek üzere Cend'e yöneldi. Tâbiyet arzeden Cend hâkimi, sultanı Sabran'da hediyelerle karşıladı. Ziyaretten sonra Harezm'in merkezi Gürgenç üzerinden Merv'e dönen (Mayıs 1066) Sultan Alp Arslan'ın bu ilk Türkistan seferi ile eski ataları ülkesinin Mâverâünnehir'e komşu tarafları Selçuklu devletine bağlandı. Sultan Nişâpûr yakınlarında "cennet-i âlâ'dan bir örnek" olan Radgân'a gelerek, oğlu Melikşah'ın veliahdlık törenini yaptırdı ve aynı yıl ortasında (Temmuz 1066) Nişâpur'a gitti. Arkasından Kirman meliki Kavurd'un son isyanını da bastıran (1067) ve Kirman'dan Şîraz'a doğru hareketle İstahr kalesini tâbiyete alan Alp Arslan, artık bundan sonraki bütün gayretlerini batı cephesine, yani Türkmen kuvvetlerinin fasılasız olarak akınlarına devam ettikleri ve Orta-Asya'dan kalabalık kitleler hâlinde buralara âdeta akan Türkler sebebiyle, zaptedilmesi zaruret hâlini almış olan Anadolu üzerine teksif etti.

• - Malazgirt Meydan Muharebesi:

Uzak bozkırlardaki yurtlarından bir daha dönmemek üzere gelerek, Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuurlu sevk ve idaresi altında Bizans sınırlarına yığılan Türkmen kütlelerinin, üstelik yayla iklimi ve bol otlaklarıyle kendi yaşayışlarına son derece elverişli hayat şartlarındaki Anadolu'ya el koymak istemeleri kadar tabiî bir şey olamazdı. Tuğrul Bey zamanından beri Azerbaycan ve Erran'da Bizans'a bağlı Ermeni, Gürcü ve Abhaz hükümdarlarının mağlûp edilmesi ve Gence, Ani, Kars gibi mühim strateji merkezlerinin ele geçirilmesi ile orta ve kuzey Anadolu'ya doğru akınlar icrası hayli kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda Gümüş-tigin, Afşin, Ahmedşah, Sâlar-ı Horasan gibi bey ve kumandanların idaresindeki Türkmen boyları, Selçuklular'a tâbiyeti kabûl etmiş küçük Arap hükümetlerinin sıralandığı güney sınırlarından Anadolu içlerine akmaktaydı. İlk bakışta intizamsız çeteler tarafından yapılmış gibi görünen bu akınlar hakikatte başıboş olmadığı gibi, esas gayede sadece ganimet elde etmek değildi. Sultandan emir alan Türkmenler'in hücum noktaları gayet iyi tertiplenmiş, gidecekleri şehir ve kasabalar, uğrak mahalleri tesbit edilmişti. Tuğrul Bey'in, Alp Arslan'ın dikkat ve ısrarla tatbik edegeldikleri akınların daha ziyade askerî yönden ehemmiyetli yollarla, kalabalık Bizans kuvvetlerinin barınağı kaleler civarında teksif edildiği, tahrip müfrezelerinin mümkün mertebe az kayıpla düşman askerî yığınaklarını dağıtmaya çalıştıkları erzak depolarına, harb malzemelerine karşı faaliyet gösterdikleri, sultanın umumî tâlimatına aykırı davrananların ağır takibata uğratıldığı bu harekâtta bütün faaliyetin belli plân dahilinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Nihayet kendilerine yeni bir yurt edinmek mecburiyeti ile savaşan Türkmenler'in ruhî durumları da unutulmamak gerekir. Sultanlar hassa ordulariyle imparatorluğun başka cephelerinde meşgul bulunurken, Türkmenler ve akıncılar, eski Türk harp usûlüne uygun tarzda, düşmanı yormak, direnme noktalarını hırpalamak, ahâliyi yıldırmaktan ibaret gelecek istilâyı kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fasılasız olarak, yıllarca süren hazırlık devresinin tek hedefi Anadolu'yu almak ve orayı Türk yurdu haline getirmekti. Böylece 1071'den önceki yıllarda, biri dikkati çekmeyecek derecede ufak gruplar halinde görülen Türkmen kütleleri, diğeri de eski parlaklığının artığıyle geçinmeğe mecbur bir heyûlâ, yâni Bizans İmparatorluğu olmak üzere iki kuvvet karşı karşıya gelmişti. Hâdiselerin gelişmesi iki kuvvetten birinin diğerini mutlaka yok etmesini zarurî kılıyordu. Ya Bizans bütün doğu sınırları boyunca yükselen ve serpintilerini kendi içinde hissettiği bir istilâ çığını mahvedecek, yahut Anadolu üzerine gelen kuvvet oradaki devleti tamamen ezecekti. Malazgirt sahrası tarihin bu kesin mücadelesinin vukua geldiği yer olmuştur.

Bizans, yaklaşan tehlikenin pek farkında değil gibi idi. İmparator Konstantinos Dukas'ın ölümüyle (1067), onun üç oğlu adına, yerine geçen imparatoriçe Eudoxia zamanında Dogu-Roma dahilî karışıklıklar içinde bulunuyordu: Sarayda menfaat esasına göre kurulan grupların yersiz müdahaleleri yüzünden sarsılan imparatorlukta ordu iyice ihmale uğramış, bilhassa eyâletlerdeki ve bu arada Anadolu'daki askerî birlikler yiyeceksiz ve parasız bırakılmıştı. Bunlar kendi ülkelerini yağmalıyorlar, halkı soyuyorlardı. 1067'de Malatya'ya kadar gelen Afşin idaresindeki Türkmenler'e karşı duramamışlar ve onun Kayseri'ye akınına engel olamamışlar; Kilikya taraflarında dolaşan Türkmenler'i püskürtmek üzere gönderilen general Nikephoros Botaniates kuvvetleri, muharebe etmeden, dağılmışlardı. Türk baskısının

artması imparatoriçeyi idarenin başına bir erkeği getirmeğe mecbur etti. Ve o asil bir âileden olup, Sardika (Sofya) dukalığı zamanında Peçenekler'e karşı başarılar kazanan Romanos Diogenes'i, hükûmet darbesi teşebbüsünden suçlu bulunmasına rağmen, kendisine koca seçti, böylece Diogenes 1 ocak 1068'de imparator ilân edildi. Diogenes cesareti, atılganlığı, askerî kabiliyeti, ölen imparatorun kardeşi Caesar Ioannes Dukas ile birlikte, Dukas'ın taçtan mahrum bırakılan oğulları'nın taraftarı filozof Mikhael Psellos dışında bütün Bizans tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Fakat yine aynı kaynaklara göre, Romanos mağrur, kendine güveni fazla, dalkavukluktan hoşlanan bir adamdı. Memleketini barışa kuvuşturmayı birinci vazife sayan yeni imparator, tahta çıkışından iki ay kadar sonra, mart 1068'de Franklar'dan, Uzlar'dan, Makedonyalılar'dan acele topladığı ordu ile sefere çıktı. Maliyenin bozukluğu dolayısıyle askerleri erzaksız ve silâhsızdı. Fakat uzun zamandan beri ilk defa ordunun başında bir imparatorun bulunuşu kayda değer bir hâdise teşkil ediyordu. Diogenes bu seferinde Kayseri-Sıvas-Divriği-Toroslar-Haleb yolunu tâkiben güneye inmiş, Menbic'i zaptetmiş ve kış aylarında İstanbul'a dönüşünde büyük törenle karşılanmıştı. Ancak imparator bu dolaşma esnasında ne Niksar'ın Türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareketle tâ Eskişenir yakınlarında Amorion a kadar sokularak, bu meşhur şehri yağmalamalarını önleyememişti. Diogenes ertesi yıl, 1069'daki, ikinci seferinde Kayseri, Palu ve Sivas bölgelerinde harekâtta bulunmuş, fakat aldığı esirleri öldürten imparatorun önünden muntazaman gerileyen Türkmenler'e karşı herhangi bir başarı elde edemeden başkentine dönmüştü. Nitekim bu sene, Bizans orduları Anadolu'da iken, bir akıncı grup Kayseri'yi yağmaladığı gibi, diğer müfrezeler de, general rütbesi ile Malatya kumandanlığına tâyin edilen Ermeni Philaretos'u kaçarak imparatora sığınmaya mecbur etmiş, başka Türkmen akıncıları da memleketin ortasındaki "Anatolik" eyâletinin merkezi zengin ve nüfusça kalabalık Konya'yı tahrip etmişler ve Kilikia geçitleri Kataturias tarafından tutulmasına rağmen, güney yolu ile Haleb'e ulaşmağa muvaffak olmuşlardı. 1070'te tekrar muharebeye hazırlanan Diogenes, saraydaki muhâliflerin tesiri ile, seferden alıkondu. Yerine yola çıkan doğu orduları başkumandanı Manuel Komnenos Sivas civarında Er-Sığun tarafından mağlûp ve beraberindeki Nikephoros ile birlikte esir edildi. Oğuz Yıva boyunun başında bulunan bu Türk kumandanı, Selçuklu âilesinden olup, Alp Arslan'ın eniştesi idi ve saltanat dâvasına kalkıştığı için, sultanın emri ile Afşin tarafından tâkip ediliyordu. Esir Manuel, nâzik durumunu farkettiği âsiyi Bizans'a gitmeye ikna ederek, onu İstanbul'a götürdü. Afşin bu münasebetle Phrykia bölgesine girmiş, Denizli yakınındaki Honas (Khonae) şehrini yağmalayıp, tahrip ettikten sonra, akınlarını Marmara sahillerine kadar uzatmıştı. İmparator Diogenes'in faal durumuna ve uzun cevelânlarına rağmen Anadolu'ya Türk hücumları gittikçe artıyor ve daha uzak bölgelere yayılıyordu. Mühim nokta, bütün bu hâdiseler boyunca teşebbüsün daima Türkler elinde bulunması idi. Türkler'i yok etmek, veya gerilere püskürtmek maksadı ile sefere çıkan Diogenes programını tatbik edemiyor, beklenmedik yerlerde ansızın ortaya çıkan akıncılar dolayısiyle sık sık yön değiştirmeye mecbur kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılması siyasetini, sabırla tâkip eden Sultan Alp Arslan her gün biraz daha hedefine yaklaşmakta idi. Şüphesiz bu hâdiselerin zoru ile Romanos Diogenes meseleyi kökünden halletmeğe karar verdi ve kalabalık bir ordu başında, Türkler'i Anadolu dan sürmek ve arkasından İran'a yürüyerek Selçuklu başkentini zaptetmek azmi ile, yola koyuldu (13 mart 1071).

O sıralarda Alp Arslan Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Görüldüğü üzere temel siyasetinden biri olan Fâtımîler ile mücadele tesirini göstermekte ve Selçuklu devlet kuvvetini arttırdıkça, çeşitli İslâm ülkelerinde eskiden olduğu gibi Abbâsî hutbesi ikâme edilmekte ve Selçuklu sultanının hâkimiyeti tanınmakta idi. 1070 senesinde Mekke emîri İslâmiyetin iki büyük merkezinde, Mekke ve Medine'de hutbeyi el-Kaaim adına okutmağa başlamıştı. Aynı yıl içinde Mısır'da iktidar mücadelesine girişen Hamdâniler'den Nasr'üd-devle, rakipleri Emîr'ül-cüyûş Bedr'ül-cemâli ile diğer kumandanlara karşı Alp Arslan'dan yardım istediği ve onu Suriye'yi zapta teşvik ettiği zaman sultan, ana siyaseti icabı, hemen harekete geçti. Azerbaycan'dan güneye inerken, doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i bir hücumda zaptetti; Meyôfarikîn (Silvan), Âmid (Diyarbakır) ve havalisini tâbiiyetine aldı. Bizans elindeki Urfa'yı uzunca bir kuşatmadan sonra, vakit geçirmemek maksadiyle, yoluna devam ederek, Haleb'e indi. İlk Bizans elçisi orada yanına geldi. Süryâni tarihçisi Barhebraeus'un rivayetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde olan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a karşılık, Menbiç'i Selçuklular'a bırakmayı vâdediyordu. Halbuki Türk istilâ yollarının üzerinde bulunan Malazgirt ve Ahlat, Anadolu fütûhatı bakımından fevkalâde mühim mevkilerdi. Sultan müsbet cevap vermedi. O zaman batı Anadolu'dan dönen Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî mukavemet unsurunun mevcut bulunmadığı yolundaki rapor kendisini takviye etmişti. Haleb hâkimi Mirdâsiler'den Mahmûd'u huzuruna getirtip, oradan Şam'a yürüdüğü sırada, imparator idaresindeki Bizans ordusunun doğu Anadolu'ya ilerlediğini haber alır almaz, derhal geri döndü (7 nisan 1071); çünkü o âna kadar Anadolu'nun fütûhat bakımından olgunlaşmasını bekleyen sultan, artık Bizans'ın çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvet ile hesaplaşmak zamanının geldiğine inanmıştı.

İmparator Diogenes uzun hazırlıklardan sonra, yüzbini aşan bir ordu ile, Anadolu kıt'asının yığınak yeri olan Sakarya kıyılarına gelmiş, burada yeniden tertip ve tanzim ettiği ordusunda bazı tensikat yapmış, bu arada kendilerine güvenemediği Nikephoros Botaniates ve benzerleri gibi değerli kumandanlarla bir kısım askerini İstanbul'a iade etmişti. İmparatorluk ordusunun ağırlığını 3.000 araba taşıyor, bunları tâkip eden türlü muhasara âletleri arasında, İslâm kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere, 1.200 kişi tarafından kullanılan muazzam bir mancınık bulunuyordu. Bütün bu irtiler imparatorun kesin netice almak maksadını güttüğünü ve mümkün olduğu takdirde, İran'a kadar ilerlemeği tasarladığını göstermekte idi. Sivas'a gelen Diogenes Alp Arslan'ın Suriye'den ayrıldığını öğrenince bir harp meclisi toplayarak yapılacak işleri görüştü. Onun gururunu okşamakla menfaat umanlar Selçuklu devletinin merkezine yürümeği teklif ediyorlar, fakat Nikephoros Bryennios ve Ioseph Trakhaniotes gibi tecrübeli ve ihtiyatlı kumandanlar memleketten uzaklaşmanın tehlikeli olacağını, nihayet Erzurum'a kadar gidilebileceğini, lüzumlu tedbirler alındıktan sonra sultanı oraya çekmenin, hattâ etrafı tahrip ederek, Türk ordusunun iâşesini güçleştirmenin uygun olacağını ileri sürüyorlardı. İmparator bu tavsiyeleri dinlemedi ve İran içine dalmak niyetiyle Erzurum'a geldi. Kendisine olan güveni dolayısiyle ordusunu parçalamağa başladı. Franklar ve Uzlar'dan 10.000 kadarını Trakhaniotes ile Norman şeflerinden Urselius kumandasında, geçilecek yolların emniyetini sağlamak vazifesi ile, Ahlat'a sevketti; bir kısmını da, Abhazlar'a yardım bahanesi ile fakat hakikatte ordusuna erzak temin

için kuzeye gönderdi. Geri kalan kuvvetleri ile Malazgirt'e yürüdü. Yolda Ermenistan ve El-Cezîre birlikler kumandanı Basilakes Magistros maiyetindekilerle imparatora iltihak etmişti. O civardakı Bizans kumandanlarından Leon Debatanes, yazdığı bir mektup ile imparatora, sultanın korkarak Bagdad'a doğru çekildiğini bildiriyor ve Basilakes de bu haberin doğruluğunu tasdik ediyordu. Vâkıa Alp Arslan Musul istikametinde ilerlemiş idi; fakat bu, onun Bizans'tan çekindiğinden değil, muharebeye iyice hazırlık yapabilmek ve Bitlis üzerinden Malazgirt'e ulaşmak bakımından o yolu daha elverişli saymasından ileri geliyordu.

Diogenes nisbeten zayıf bir kuvvetin koruduğu Malazgirt'i teslim olmaya zorlayıp, aman vermesine rağmen, müdâfileri öldürttükten sonra, zaferden emin bir hâlde, ordusundan ayırdığı diğer bir parçayı, Basilakes emrinde, Ahlat civarında hücuma uğrayan kıt'alarına yardıma gönderdi. Basilakes kuvvetleri ile sultanın öncüleri arasında ilk çarpışma vukua geldi (24 ağustos).

Şam'ı zaptetmek üzere yeter sayıda asker bırakan Alp Arslan, Haleb'den ayrıldıktan sonra, görüldüğü gibi, önce doğuya yönelmiş gerekli savaş hazırlığını yaparak ve kuvvet tedarik ederek kuzeye dönmüş ve Diogenes'in Malazgirt'i tehdit ettiğini haber alınca yürüyüşünü hızlandırmıştı. Cebrî yürüyüş esnasında at ve develerin çoğu ölmüş, bilhassa Fırat'ı geçerken ağırlıklardan bir kısmı harap olmuştu. Bu sür'at ile fazla kuvvet taşımanın zorluğuna ilâveten, iâşe güçlüğünü de hesaba katan sultan, Tuğrul Bey zamanından beri hizmet gören yaşlı ve yorgun Irak-ı Acem kıt'alarını terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordu ile Ahlat'a ulaştıktan ve veziri Nizâm'ül-mülk'ü, memleketin diğer bölgelerinde çıkması muhtemel herhangi bir karışıklığı önlemek veya harp sahasına taze kuvvetler göndermek üzere, karısı hâtun ve şehzadelerle birlikte Hemedân'a yolladıktan sonra, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek için, bir süvari birliğini ileriye sevketmişti. Böylece Türk ordusunun öncüleri ile Bizans kuvvetleri arasında vukua gelmiş olan, yukarıda söylediğimiz çarpışma Türk zaferi ile neticelendi. Selçuklu süvarileri kendilerini hâlâ Ahlat garnizonuna bağlı, mahdut miktarda asker zanneden ve imparatora da öyle bildirmiş olan Basilakes'i mağlûp ve esir ettiler. İmparator tarafından hemen ona yardıma gönderilen N. Bryennios da yaralı hâlde çekilmeğe mecbur oldu. Bu ilk başarıda ele geçirilen ganimet arasında kıymetli bir haç, büyük zafere alâmet sayılarak, Bagdad'a halifeye ulaştırılmak üzere Hemedân'da bulunan Nizâm'ül-mülk'e gönderildi. Kaçan Bryennios'dan izahat alan Diogenes, Malazgirt'ten hareket ederek Ahlat'a doğru ve Malazgirt'in 10-12 km yakınındaki Zahva sahrasına geldiği zaman, bu vâdiye hâkim tepelerin Türk müfrezeleri tarafından tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. O gün akşam karanlığından itibaren Türk okçuları Bizans ordusunu tacize başlamışlar ve gece düşman karargâhına kadar sokulan küçük süvari grupları, aralıksız hücumlarıyle, onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 ağustos 1071 cuma sabahı Türk ve Bizans orduları karşı karşıya mevzi almış bulunuyorlardı.

İki ordu arasında sayıca fark büyüktü. Kappadokia, Phrykia ve El-Cezîre kuvvetleriyle Balkan eyâletleri askerlerinden başka, Ermeniler'den, Gürcüler'den ve ücretli Frank, Norman, İslav, Uz ve Peçenekler'den kurulu Diogenes ordusu, çoğu piyade olmak üzere, 100.000'den aşağı değildi. Fakat, sadece kütle savaşı yapabilen bu ağır hareketli ordunun çeşitli zümreleri arasında tam bir anlaşma ol-

madığı gibi, kumandanlar içinde de zaferle alâkası olanların sayısı azdı. Daha 26 Ağustos gününün erken saatlerinde Peçenek ve Uz kıt'alarından mühim bir kısmı, kendi saflarını terk ederek, soydaşları olan Selçuklular tarafına geçmişlerdi. Diogenes yabancı askerlerin durumlarından şüphelenerek, ordugâhında kalan Uz ve Peçeneklere "kendi usûllerine göre" sadâkat yemini ettirdi ve önceden Ahlat'a sevkelmiş olduğunu gördüğümüz Trakhaniotes ile Frank Urselius'un geri dönmelerini emretti. Fakat bu iki kumandan, sultanın Ahlat'a bizzat geldiğini anladıkları zaman, kuvvetleri ile birlikte Fırat'a doğru çekilmiş bulunuyorlardı. Buna karşılık, 4.000 hassa askeri ile birlikte yekûnu 15-20 bin tahmin edilen sultan ordusu (İbn'ül-Cevzî, 20.000; Sibt, İbn'ül-Adîm, Ahbâr, İbn'ül-Esîr, 15.000; İmâd'üd-dîn 14.000; İbnu Munkız, 13.000) Süleyman-şah, Mansur, Gevherâyin, Porsuk, Bozan ve Sav-tigin gibi seçkin kumandanlarının idaresinde, meşakkatlere tahammüllü ve çoğu bozkır muharebe usûlünce yetişmiş, ok atmakta mâhir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, serî manevra kabiliyetine sahip süvarilerden kurulu idi. Herhâlde buna Artuk Bey, Tutak ve diğer Türkmen beylerinin emrinde aynı derecede çetin ve akınlarda iyice pişmiş Türkmen birliklerini de ilâve etmek lâzımdır. Disiplin altında hareket etmesini bilen Türk birlikleri arasında anlaşmazlık da yoktu. Muşterek gazâ fikri ve Anadolu'yu ele geçirme gayesi onları birleştiren unsurlardı. Anadolu'ya yöneltilmiş tahrip seferleri devamınca dâima taşebbüsü ellerinde tutmuş olan Türkler son hesaplaşma saatlerinde de duruma tamamen hâkim bulunuyorlardı. Alp Arslan büyük muharebeyi müslümanların mübarek günü cumaya tasâdüf ettirmiş ve ordusunun mâneviyatını takviye için, Abbâsi halifesi aracılığı ile, İslâm dünyasını âdeta seferber hâle getirmişti. Bütün câmilerde cuma hutbesinde okunmak üzere el Kaaim'in hazırlattığı, metni *Ahbâr-üd-Devlet'is-Selçukiye*'de kayıtlı dua her tarafa gönderilmişti. İki gün önceki çarpışmada sultanın imamı fakîh Ebû Muhammed b. Abd'il-Melik'il-Buhârî'nın zaferin kesin olduğuna dair müjdesi bütün orduya duyurulmuştu. Alp Arslan, darbeden önce, son bir barış teklifinde bulundu. Fakat kadı İbn'ül-Mahleban ile kumandan Sav-tigin başkanlığında gönderdiği heyeti iyi karşılamayan İmparator, sultanın anlaşma isteğini onun muharebeden kaçındığı şeklinde anlayarak müzakerelere ancak Selçuklu başkenti Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ Isfahan'da kışlamak ve hayvanlarını Hemedân'a göndermek niyetinde olduğunu da açıklamıştı. Bir İslâm mücâhidi olarak, sultanın barış teklifinde bulunması tabiî idi. Ancak alınan red cevabı ordudaki savaş azminin artmasına yardım etti. Çatışma saatini cuma vaktine kadar tehir eden sultan, hep birlikte kılınan namazdan sonra beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak, askerlere yaptığı hitâbede: şehit düşerse, vurulduğu yerde gömülmesini, idare adamları ve kumandanların oğlu veliahd Melikşah'a tâbi olmalarını vasiyet ettikten sonra, bir hükümdar olarak değil, bir er gibi, devlet ve din uğrunda döğüşüceğini, savaşmak istemeyenlerin çekilip gitmekte serbest olduklarını ilân etti. Kendisinin, ordudaki herhangi bir erden farklı bulunmadığını göstermek üzere, atının kuyruğunu eliyle bağladı ve ön saflarda çarpışacağını belirtmek maksadıyle de ok ve yayını bırakarak, kılıç ve topuzunu aldı. Bu esnada Bizans ordugâhında da dinî törenler yapılıyor, ilâhiler söyleniyor, ellerinde renkli bayraklar ve büyük haçlarla saflar arasında dolaşan asil-zâdeler ve ordu papasları askeri teşcie gayret ediyorlardı. Öğleden az sonra her iki taraf muharebe nizâmını almıştı. İmparator merkezde idi, sol kanadına Anadolu birliklerinin başında Kappadokialı Aleates'i, sağ kanadına Nikephoros Bryennios emrindeki Rumeli kıt'alarını

yerleştirmiş. Ceaser Ioannes'in oğlu Andronikos'u geride yedek kuvvetlerin başında bırakmıştı. Alp Arslan ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık ikisini, muharebe sahasının yanlarından tepelerde pusuya yatırdı, düşmanın gerilerini tutmakta vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsâit mahallerde mevzilendirdi ve kendisi Diogenes'in karşısında mevki aldı. İlk olarak Türk merkez kuvvetleri, okçuların himayesinde hücuma geçti. Bu cüz'i kuvveti bir anda ezmek hevesine düşen Diogenes bütün ordusu ile karşı taarruza kalktı ve çekilmeğe başlayan Türkler'i tâkıp etti. Alp Arslan tarafından mahâretle tatbık edilen sahte ric'at başarılı olmuş ve ordugâhından haylı uzaklaşan imparator, akşama doğru, pusuların bulunduğu yere kadar gelip dayanmıştı. Türk ordusuna umumî hücum emri verildiği zaman hatasını anlayan imparator çekilmeğe çalıştı ise de Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve düşman ordugâhı istikametinde sarkan süvarilerle geriden sarılmış ve bir çember içine alınmıştı. Yedek kuvvetleri kumandanı Andronikos, imparatorun faydasız çekilme gayretini maiyetindekilere bozgun şeklinde göstererek kaçmağa teşebbüs etmiş ve bu Ermeni kıtalarının da uzaklaşmasına sebep olmuştu. Karanlık bastığı sıralarda Bizans ordusu gittikçe daralan çember içinde imha edilmiş bulunuyordu. Yaralı olarak esir edilen Diogenes, yakalanan kurmay heyeti ile birlikte, sultanın huzuruna getirildi.

Sırf taktık bakımından Bizans yenilgisinin sebepleri şüphesiz yalnız Uz ve Peçenekler'in sultana katılmaları (Attaleiates, Mateos), yahut Ermeniler'in kaçması (Süryânî Mıkhael), veya imparatoru sevmeyen Andronikos'un muharebe meydanını terki (Bryennios, Zonaras), değildi. Diogenes'in muharebeyi idarede gösterdiği beceriksizlik (Psellos) âmillerden biri olarak zikredilebilir ise de, asıl sebebi Alp Arslan'ın dikkatli bir sevk ve idare ile tatbik ettiği sahte ric'at, pusu ve uzak muharebe esasına dayanan bozkır savaş usulünde ve Türk ordusundaki mâneviyat yüksekliğinde aramak daha doğrudur.

Alp Arslan Diogenes ile uzun uzun konuştu. Kaynaklarımızda belirtildiğine göre, sultan imparatorun barış müzakerelerini reddini tenkid etmiş, Bizans ordusunun askerî hatalarını saymış ve nihayet ona, nasıl bir muamele beklediğini sormuştur: Diogenes'in, ya öldürüleceği, yahut zincire vurularak İslâm ülkelerinde dolaştırılacağı veya pek zayıf ihtimalle, affedilip bir nâip sıfatı ile, memleketine gönderileceği cevabı üzerine, sultan onunla dostluk kuracağını bildirmiş, onu teselli etmiş ve tahtta kendi yanına oturtmuştur. Böylece Türk sultanı merhamet, itidâl ve insanlık duygularının bir örneğini daha vermiş oluyordu. Alp Arslan kendisi ile bir ittifak anlaşması yaptığı Diogenes'i bir hafta kadar husûsî çadırda bir hükümdar gibi misafir ettikten sonra, maiyetindekiler ve diğer esir asilzadeler ile birlikte, bir Türk süvari kıt'asının muhafazasında, memleketine iade etti (3 Eylül 1071)

Metni elde bulunmayan anlaşmanın kaynaklarda tesadüf edilen bazı maddelerine göre, imparator, fidye olarak bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360 000 altın ödeyecek ve Bizans İmparatorluğu içinde mevcut bütün müslüman esirleri serbest bırakacak, lüzumu anında sultana askerî kuvvet gönderecekti. Arazi meselesine gelince, sultan Malazgirt, Urfa, Menbiç ve Antakya'nın dolayları ile birlikte, Selçuklular'a terkini istemiş, teklifleri kabûl eden Diogenes, arazi devrinin kendinin ancak tâcı muhafaza ettiği takdirde mümkün olacağına işaret etmişti. Alp

Arslan Karahanlılar'a karşı Doğuya hareket etmezden önce, Bizans topraklarına giren Diogenes İstanbul'da Konstantinos Dukas'ın oğlu Mikhael'in imparator ilân edildiğini öğrendi ve bilindiği gibi, imparatorluk salâhiyetleri alınan Diogenes, Mikhael'in orduları tarafından Sivas'ta ve Adana'da mağlûp edildi, yakalandı, gözleri oyuldu ve kapatıldığı manastırda ızdırap içinde öldü; böylece anlaşmayı tatbik güçleşti. Müttefikinin öldürülmesi Alp Arslan'ı anlaşma hükümlerini silahla gerçekleştirmeğe zorladı ve haklı olarak o, Kutalmış-oğulları ile Türkmen beylerine Anadolu'nun zaptına emretti. Zamanın Bizans tarihçiçi Bryennios'un Türkler'i barışı bozmakla suçlandırması doğru değildir. Aristages, Mateos, Zonaras gibi o devir tarihçilerinin belirttikleri üzere, savaşın tekrar başlamasından tek sorumlu Diogenes'i ve onun ile alâkalı her şeyi unutmak isteyen, gerçeği görmezlikten gelen Bizans olabilirdi. Çünkü baştan beri anlattığımız şartlar altında, Anadolu için yapılan meydan muharebesinde Alp Arslan gibi bir hükümdarın toprak talebinden ferâgat etmesi beklenemezdi. Kılıç hakkı olan anlaşmayı yürürlükte tutmak için kuvvete müracaat mecburiyetinde kalınmış ise bu galip tarafın başvuracağı en tabiî hareket sayılmak lâzım gelir. Bu münasebetle kaydetmek yerinde olur ki Alp Arslan'ın akıncıları baş boş bıraktığı Bizans'la ilgilenmediği rivayetile, esasen o zaman halifelik yanında, siyasî teşekkül olarak, bir de Bizans İmparatorluğunun bulunması düşüncesinin Doğu âleminin zihniyetinde yaşadığı, hattâ Anadolu'nun fethinden sonra dahi Sultan Melikşah'ın, imparator Aleksios ile dostluk kurabilmek için, bütün Anadolu'yu Bizans'a terke hazır olduğu v.b. yolunda bazı Batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen iddialara Büyük Selçuklu İmparatorluğunun gerçek dinî ve askerî çehresi ve o devlet nazarında Anadolu'nun taşıdığı ehemmiyet karşısında fazla bir kıymet vermek doğru değildir.

Bizans'ın Türkler'e karşı çıkardığı son ve kuvvetli ordunun Malazgirt ovasında imha edilmesi ile Bizans müdafaa seddi yıkılmış ve Sultan Alp Arslan İslâm ve Batı dünyasında büyük akisler uyandıran bu zaferi ile Türk yurdu hâline gelecek olan Anadolu'nun mukadderatını tâyin etmiştir.

f - Büyük Selçuklu İmparatorluğu:

Malazgirt zaferinden sonra, Sultan Alp Arslan, Karahanlı hükümdarı Şems'ül-mülk Nasr Han ile o sırada Harezm'de bulunan melik İlyas arasındaki savaş sebebi ile tertip ediği Mâverâünnehir seferi esnasında esir edilen bir kale kumandanı tarafından hançerlendi. Böylece şecaati ile meşhur ve Türk ve İslâm tarihinin en seçkin sîmalarından biri olan bu büyük hükümdar 25 kasım 1072'de vefat etti. Merv'de gömüldü. 45 yaşında idi. Ebû Şucâ künyesini, Adud ud-devle lakabını ve Burhân-u emîr-il-müminîn ünvanını taşıyordu.

1. Büyük Sultan Melikşah:

Alp Arslan'ın, Türkler'deki malûm hâkimiyet telâkkisi dolayısiyle çıkması kuvvetle muhtemel kardeş kavgaların önlemek için, veliahdlığını birçok kereler teyit ettirdiği ve evvelce Kafkas cephesinden başka Harezm, Huzistan, Şîraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrubeli erlerden kurulu 15 000 süvarilik bir kuvvetin başında bulunan oğlu Melikşah sultan ilân edildi (25 Kasım 1072). Tahta çıkışı sırasında başlıca tesiri yapmış olan Nizâm'ül-mülk vezirlikte bırakıldı. Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılında sınırları müdafaa ve babasının tahmin ettiği iç

kavgalarla uğraştı. Karahanlılar ve Gazneliler'in hudutları tecavüz ettikleri 1072-1073 kışında amcası Kirman meliki Kavurd, Melikşah'ın saltanatını tanımamış, isyan etmişti. Sultan, Nizâm'ül-mülk'ün tavsiyeleri ile, önce Kavurd'u mağlup ve esir etti (15 Mayıs 1073). Bu başarı Melikşah'ın memleketteki durumunu kuvvetlendirdi ve hilâfet makamınca da saltanatı bundan sonra tasdik edildi. Sonra doğuya sefer yaparak Karahanlılar'ı memleketten çıkaran Melikşah'ın Sav-tigin kumandasındaki kuvvetleri Semerkand'a kadar ilerlediği zaman, Şems'ül-mülk Nasr affedildi. Diğer taraftan Harezmşahlar'ın atası Anuş-tigin ile Gümüş-tigin Bilge kumandasında gönderilen ordu Gazneli hükümdarı Zahîr'ud-devle İbrahim'i sulha mecbur etti [illegible]k. hânedan arasında akrabalık kuruldu.

2. Anadolu'nun Fethi:

Bu gaileler ortadan kaldırıldıktan sonra, imparatorluk merkezinin İsfahan'a naklinden Melikşah'ın geniş ölçüde fütuhatı başladı. Malazgirt savaşından sonra ülkesine gönderilen Romanos Diogenes'in ölümü üzerine, Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethi hakkında verdiği emir tatbik ediliyordu. Kutalmış'ın oğulları Süleyman-şah, Mansur, Alp-İlig, Dolat maiyyetlerindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak v.b. gibi Türkmen reisleri de kendilerine bağlı Türkmenler'le Anadolu içlerine doğru hareket halinde idiler.

Bu faaliyet artık geçici bir istilâ olmayıp, tamamıyle ele geçirme, bir vatan kurma mahiyetini taşıyordu. Türk kuvvetleri her gittikleri yerde koruma tedbirleri alıyor, işgallerini genişletiyor ve çeşitli bölgelerden batıya doğru ilerliyordu.

Bizans İmparatoru Mikhael VII. tecrübeli nâzırı, aynı zamanda amcası İoannes Dukas sâyesinde tâcını muhafaza edebilmiş, meşhur âilelerden Komnenoslar'la arayı düzeltmiş, hattâ teyzesinin kızını İzak (İsaakıos) Komnenos'la evlendirmek suretiyle sağlam bir birlik kurmaya muvaffak olmuştu. Memleket müdafaasını kuvvetlendirmek için, Türkler'e karşı kullanılmak üzere Ölmezler (İmmortel) adı ile yeni birlikler teşkil edildi. İmparator doğu orduları kumandanı tâyin ettiği İzak Komnenos'u Türkler'i geri atmakla vazifelendirdi. İzak'ın yanında, sonra imparator olan, kardeşi Aleksios da bulunuyordu. Sergüzeştçi ve disiplinsiz dört yüz kadar ücretli Frank'tan kurulu maiyetiyle Frank savaşçılardan Urselius'un iltihak etmesiyle takviye gören Bizans ordusu Orta Anadolu'ya hareket etti. Kappadokia (Kayseri)'ya geldikleri zaman, bir Frank askerini cezalandırmak isteyen başkumandan İzak'a karşı Urselius cephe aldı ve bütün kuvvetlerini toplayarak, Sivas'a doğru yollandı. Rastladığı küçük bir Türkmen müfrezesini bozdu, yoluna devam etti. Geceleyin onun ordugâhtan ayrılmasına engel olamayan İzak, ertesi gün âsiyi yakalatmak üzere kardeşi Aleksios Komnenos'u takibe göndereceği sırada bir Türk ordusunun yaklaşmakta olduğu duyuldu. Türkler öteden beri savaşlarda keşfe [illegible] ne fazla ehemmiyet verdiklerine göre, Urselius ile biraz önce çarpışan kuvvetlerin arkadan gelmekte olan asıl ordunun gözcüleri olması muhtemeldi. Nitekim Kayseri'de ana kütle ile vuku bulan çetin savaşta "cesarette olduğu kadar sayıca da üstün" Türk ordusu karşısında Bizanslılar dağıldılar. Başkumandan İzak esir edildi, karargâhı kuşatıldı. Fundalıklar içine kendisini dar atan Aleksios Komnenos canını kurtarmağa, tek başına ve yaya olarak Ankara'ya varmağa muvaffak oldu. Ancak orada kardeşinin Türkler elinde, hayatta olduğunu ve fidye miktarını öğrenebildi.

derhal İstanbul'a gitti, para tedarik etti, dönüşünde Ankara'ya uğradı. Kalede kardeşleriyle karşılaştı: İzak Kappadokia'da fidyesi için biraz para tedarik ederek ve geri kalan kısım için rehineler bırakarak serbest kalmış ve buraya gelmişti. İki kardeş yanlarında yetmiş kadar atlı olduğu halde İstanbul'a doğru yola koyuldular. İzmit civarında iki yüz kişilik bir Türk birliğine rasladılar. Maiyet efradını fedâ etmek bahasına Komnenos'lar burada da yakalarını sıyırmak imkânını buldular ve İstanbul'a ulaştılar. Doğu orduları baş kumandanı İzak ile kardeşi Aleksios böylece alkışlar arasında, Bizans başkentine girmişlerdi !

Daha 1072-1073'te yâni Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah'ın henüz amcası Kavurd ile meşgul olduğu sıralarda, Türkmen boylarının, Ankara, hattâ İzmit havâlisinde dolaşabilmeleri dikkat çekici bir durumdu. Yukarıda bildirildiği üzere, Bizans'taki iç anlaşmazlıklar yüzünden Anadolu halkı ihmal edimişti. Buna doğuda Ermeniler'in, râfızî hıristıyan olan Pavlikyan'ların hiyaneti ile imparatorluktaki büyük feodal âilelerin tahakkümünü ve uzun zamandan beri harplerden yorgun düşen köylüden zorla toplanan ağır vergileri de ilâve etmek lâzımdır. Onun için, esir durumunda olan ahalinin kendilerine dokunmayan, işgal edilen yerlerde halkı soymayan ve daha ziyade stratejik mevkilerle zengin çiftlikler ve mâlikâneler arayan Türkler'e bir nevi kurtarıcı gözüyle baktıklarını tahmin etmek güç değildir. Bütün Anadolu ahalisinin ardı arkası gelmez Türk akınlarından dehşete düşerek, tarlalarını, otlaklarını terk edip şehirlere, kalelere sığındıklarını ileri süren araştırmacılar mübalâğaya sapmış görünüyorlar. Türk süvarileri müfrezeler hâlinde gezerlerken halk, bizzat efendileri tarafından rahatsız edilmediği takdirde, pekâlâ kendi işiyle meşgul olabiliyordu. Meselâ İzmit civarında Komnenos kardeşlerin bulundukları şatoyu Türkmenler'e, tarlasında çalışan bir köylü haber vermişti.

Sıvas'ta Urselius'un kuvveti gittikçe büyüdü. Galatia (Ankara) ve Kappadokia bölgelerini yağmalıyor, köyleri, kasabaları zorla işgal ve tahrip ediyordu. Bu hâl imparatoru, yahut bu gibi şeylerle lazım meşgul olmayan imparatordan ziyade hadim Nikephoris'i endişeye düşürdü. Bir gün hatip, saray işlerinde mükemmel yetişmiş, fakat fevkalâde kurnaz ve hilekâr bir kimse olan Nikephoris eski nâzır, dürüst İoannes Dukas'ı Anadolu'da inzivaya çekilmeğe mecbur etmiş ve kendisi nâzırlık sandalyesine oturmuştu. Grek kaynakları bu adamın aynı zamanda paraya son derece düşkün olduğunu, mâliye işlerini bizzat eline alarak müthiş vurgunculuk yaptığını kaydediyorlar. Nikephoris Urselius'a karşı gönderilecek kuvvetlerin başına mevkiinden uzaklaştırılmış olan İoannes Dukas'ın tâyini hususunda imparatoru ikna etti. Bu suretle hem Bizans topraklarını müdafaa ettiği için öğünmek, hem de, harekât sırasında nasıl olsa hırpalanacağını bildiği İoannes'in itibarını sarsmak istiyordu. Gerçekten Sakarya nehri üzerinde (Sıvrihisar civarı) Zompi köprüsü yanındaki savaşta, Bizans ordusu mağlûp ve İoannes, Urselius tarafından esir edildi. Bütün o havâliyi Urselius hâkimiyetine aldı (1073). Bu başarılarla ihtırası kabaran Frank reisi imparatorluğa fiilen hâkim olmak umidine kapıldı. Elinde mevkuf bulunan İoannes Dukas'ı imparatora karşı kullanmağa karar verdi ve onu, muhalefetine rağmen, imparator ilân ederek İstanbul üzerine yürüdü. Chrysopolis (Üsküdar)'i ateşe verdi. Yangını karşı sahilden seyreden Mikhael VII. korkusundan Urselius ile anlaşma çareleri ararken, hakikatte ondan daha çok endişelenmesi icabeden Nikephoris doğrudan doğruya Türkler'e müracaatı uygun buldu. Zira âsiler, mâneviyatı bozuk imparatorluk orduları ile değil, ancak Anadolu'yu büyük bir azimle adım

adım zaptetmekte olan Selçuklu Türk kuvvetleriyle ortadan kaldırılabilirdi.

Anadolu'nun fethine memur edilmiş ve Sultan Melikşah'tan, zaptedecekleri memleketlerin menşurunu almış olan Kutalmışoğulları bir taraftan, diğer taraftan da sultanın emri ile aynı bölgeyi açmakla vazifeli Artuk, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu v.b. beyler yukarıdaki hâdiseler cereyan ettiği sırada çeşitli istikametlerde faaliyetlerini genişletmekte idiler. Nikephoris bunlardan Kappadokia'da kalabalık bir kuvvetin başında bulunan Artuk Bey ile temas kurarak, onu Urselius üzerine yürümeğe razı etti. İmparator olmak hulyalarını besleyen Frank kumandanı İstanbul'u zaptetmek hazırlıklarını tamamlamak üzere Bithynia'da (İzmit havâlisi) Sophon (Sapanca) dağına dönmüş ve ordugâh kurmuştu. Artuk Bey süratli bir yürüyüşle Bithynia'ya yollandı ve ansızın Sophon'daki Frank ordugâhını bastı. Urselius bütün kuvvetlerini savaşa soktu. Türkler ok yağmuru ile mukabele etmekle beraber düşmanın tâkibini mümkün kılacak şekilde gerilemeğe başladılar. Frank, çekilen kuvvetleri yakından takibe koyuldu. Halbuki baskın yapanlar az sayıda olup Türk ordusunun öncüleri idi. Büyük kısım Artuk Bey tarafından geçit yerlerinde, boğazlara yerleştirilmiş, stratejik noktalar tutulmuş, ayrıca bir müfreze de Urselius'un ric'at hattını kesmeğe memur edilmişti. Gerileyen öncüler düşmanı ana çember içine çekmeğe muvaffak oldular, öyle ki tâkip esnasında hayli zayiat vermiş olan Urselius ile yanından ayırmadığı İoannes Dukas dört taraftan sarılmış olduklarını anladılar; kaçmağa imkân bulamadıklarından yakalandılar, askerleri dağıldı. O devrin Bizans tarihçisi Attaleiates'e bakılırsa 100 binden fazla Türk bu savaş münasebetiyle İzmit'ten Üsküdar'a kadar olan sahaya yayılmıştı.

Esirler Phrykia'ya (Eskişehir bölgesine) götürüldü. Artuk Bey onları fidyeleri karşılığında az sonra serbest bıraktı. Fidyesi imparator tarafından ödenen İoannes Dukas İstanbul'a döndü. Karısı tarafından kurtarılan Urselius ise Armeniak temin de (Amasya bölgesinde) topladığı kuvvetlerle Amasya, Niksar bölgesini tekrar tahribe başladı, üzerine gönderilen Nikephoros Palaiologos kumandasındaki Bizans ordusunu parça parça etti. Durum yeniden ciddileşiyordu. Bizans orduları kâh Selçuklular, kâh âsi Franklar tarafından boyuna bozguna uğratılmakda idiler. Onun için ne sarayın, ne de ahalinin asker ve kumandanlara güvenleri kalmıştı. Yalnız İmparator Mikhael bunlar arasında birini seçmek, doğudaki topraklarının korunması vazifesi ile doğu orduları kumandanlığını ona vermek kiyasetini gösterdi. Bu zat o zaman henüz yirmi yaşında bulunan ve yukarıda adı geçen zeki ve siyasette pek mahir Aleksios Komnenos idi.

Aleksios'un Anadolu'ya görünmesi ve aynı zamanda âsilerin yaptıkları tahrip, zulüm ve tazyik dolayısıyle gelir kaynaklarının tükenmesi üzerine Urselius, Türkler'e yanaşmak zamanının geldiğini düşündü. "Asya'daki bütün Grek topraklarına hâkim olmak için" Türkler'le işbirliği yapmak, Türkler'den yardım koparmak gayesiyle o civarda, yâni Amasya yakınlarında bulunan Tutak'ın yanına gitti. Urselius'a bağlı birliklerin Türk kuvvetlerine katılmasına karar verildi. Fakat bu anlaşmadan doğacak büyük tehlikeyi sezen Aleksios, karşı siyâsî taarruza geçmekte gecikmedi. O da, Urselius gibi, Tutak'a başvurdu. Aleksios, Tutak'ı zengin hediyelerle peşinen memnun ettikten sonra temsilci olarak gönderilen Türk subayına şöyle diyordu: " Urselius İmparatorun olduğu kadar Sultanın (Melikşah) da düşmanıdır. Her iki tarafa çok kötülükler yapmıştır. Şu anda kollarınız arasına atılması korkudan ileri geliyor. Sizin-

le yaptığı ittifakla hiyanet fırsatını beklemek üzere zaman kazanmak istiyor. Kumandınınız Tutak onu bize teslim ettiği takdirde üç büyük fayda sağlamış olacaktır: Arzu ettiği kadar para, Bizans imparatorunun teveccühü, her iki memleketi tahrip için bu ölçüde kuvvet toplayabilen bir düşmandan kurtuluş!". Tutak bu fikri mülâyim buldu, yanında olan Urselius'u tutuklu olarak Amasya'ya Aleksios'un yanına gönderdi. Aleksios onu İstanbul'a götürürken Paphlagonia (Kastamonu bölgesi) 'da, başka bir Türk pusundan kurtulduktan sonra, Karadeniz Ereğlisi'nde yine Türk müfrezeleriyle mücadele zorunda kalmıştı. Anlaşıldığı üzere, bu tarihlerde Kastamonu bölgesi sahillere kadar Türkler tarafından istilâ edilmekte idi.

Bu sıralarda Kutalmış-oğlu Süleyman şah Kilikia (Adana havâlısı) bölgesini fetih ile meşguldu. Bizans imparatorluğunun her tarafında olduğu gibi, burada da karışıklık hüküm sürmekte idi.

Doğu Roma imparatorluğunun Iberia ve Mesopotamia temlerindeki Ermeniler yavaş yavaş Fırat'ın batısına geçmeğe başlamışlar ve buralarda koloniler vücuda getirmişlerdi. Malatya'dan Sıvas'a kadar olan sahada da dağlarda çobanlıkla geçinen Pavlikyanlar mühim yer tutuyorlardı. Bir aralık hâkimiyet dâvasına girişen bir Pavlikyan şefi bile zuhur etmiş ise de, işgal ettiği yerler eski Vaspuragan kralı Senekherim'in, sonra da eski Kars kralı Gagig'in idaresine geçmişti. Ermeniler'in müdafaasını üzerine alan, fakat onları, Gregoryen mezhebinde oldukları için, sıkı dinî tâkibata uğratan Bizans'ın Selçuklu hamleleri karşısında boyuna gerilemesi Ermeni sahalarının kolayca Türkler'e intikalını mümkün kılmış, hele Grek müdafaasının Malazgirt savaşından sonra tamamiyle çözülüşü, Kilikia ovasına, Maraş, Tarsus, Delûk (Ayıntab) ve Urfa'ya kaçan Ermeniler'in busbutün kendi başlarına bırakılmasına sebep olmuştu. Türk akınları neticesinde bu bölge Bizans'tan ayrıldığı zaman Ermeniler'in yer yer kümelenerek küçük prenslikler kurdukları görülüyor ki, Ruben sülâlesinin kurucusu Ruben, Hetum hânedanının atası Oşın gibi şefler arasında en mühimi olan Philaretos Brakhamios bizi yakından ilgilendirmektedir.

Philaretos Bizans hizmetinde bulunmuş ve Malazgirt savaşı esnasında Palu (Romanapolis)'deki Bizans kuvvetlerine kumanda etmişti. Diogenes'in düşmesi üzerine yeni imparatoru tanımıyarak Maraş bölgesinde bir prenslik kurmağa girişti. Başıboş, haydut, mâceracı Ermeniler'i etrafına topladıktan başka sekiz bin kadar ücretli Frank'ı da hizmetine aldı ve 20 bin kişilik bir kuvvetle Maraş havâlısine yerleşti. Ahalısının çoğu Ermeni olan Antakya şehrine el uzatmaya başladı. Antakya duku Joseph ölünce Philaretos bu şehri işgal için, oradaki taraftarlarıyle, halkı tahrike girişti (1073). Vaziyetin ciddileşmesi üzerine İmparator Mikhael, İzak Komnenos'u vâlilikle Antakya'ya gönderdi. İzak karışıklıklarda eli olduğundan şüphelendiği patrik Aemilianus'u İstanbul'a yollamakla duruma kısmen hâkim oldu ise de galeyanı tamamiyle söndürememişti. Şehrin muhafızları, yeniden ayaklanan ahali tarafından öldürüldüler. İşte o zaman Süleyman-şah'ın, karargâhı Birecik'ten hareketle Antakya istikametinde yürüdüğü görülüyor. İzak Süleyman-şah'ı durdurmak için, eniştesi Konstantinos ile birlikte karşı çıktı. Muharebede Konstantinos telef oldu, İzak yaralı olarak esir edildi ve sonra Antakyalıların verdiği yirmi bin altın fidye karşılığında serbest bırakıldı. Süleyman-şah bu münasebetle daha güneye inmiş, Mirdâsî Nasr b. Mahmûd'un hâkimiyetindeki Haleb'i kuşatmış, fakat Nasr esasen Sultan Melikşah'ın tâbilerinden olduğunu bildirerek muhasarayı kaldırtmağa muvaffak olmuştu (1074).

Bu yıllardan itibaren Bizans bütün dikkatini Balkanlar'a çevirmeğe mecbur kaldı. İmparatorluğun Avrupa parçasına arka arkaya patlak veren isyan ve ihtilâller, 1074 de Bulgar ayaklanması, 1075 de Nestor isyanı, 1076 da salgın hastalık ve büyük açlık 1077 de Nikephoros Bryennios'un isyan ederek birçok yerleri ele geçirmesi ve imparator ilân edilerek İstanbul kapılarına dayanması, devletin bekasını tehdit edecek kadar ağırlık göstermişti

Durumdan faydalanan Türkler Anadolu'yu işgale devam ettiler. 1074 den itibaren Yeşilırmak ve Kelkit havzasını Artuk Bey'in feth ettiği tahmin edildiği gibi, Şark Karahisar ile Erzincan ve Divriği havalisinin Mengücük tarafından, şehir hariç Erzurum ile Çoruh bölgesinin Ebu'l-Kaasım tarafından zaptedildiği anlaşılmaktadır Artuk Bey Sivas, Tokat ve Çorum havalisini de aldıktan sonra, Sultan Melikşah'ın emriyle gördüğümüz gibi el-Ahsâ bölgesine gitmek üzere 1077 de Anadolu'dan ayrılmıştı. Bu sene Artuk Bey'in yerine gelerek fütuhata başlamış olması kuvvetle muhtemel olan Danişmend Niksar havalisi ile aşağı Yeşilırmak bölgesini yani Amasya ve civarını şahile kadar açmıştır. Diğer taraftan Gümüş tegin adında bir başbuğ Nizib, Âmid ve Urfa civarında Grek ordularını mağlûp ediyordu ki, bunun Melikşah'ın kumandanlarından Gümüş tegin Candar olması muhtemeldir. Yine bu sıralarda Phrykia şehirleriyle beraber Akşehir de feth edilmiş olup Ege sahillerinde de Türkler görünmeğe başlamışlardı. Milet yakınında Latros tepesindeki manastır Türkler yüzünden terk edilmişti

Bizans imparatorunun Balkanlar'daki başarısızlıkları da Anadolu'da tesirini göstermekte gecikmedi. Mesopotamia (güney Fırat bölgesi) müstasna diğer yerlerdeki Grek kumandanları dağılmış olduğu için Anadolu'da muntazam Bizans ordusu hemen hemen yok gibi idi. O devir Grek tarihçisi Attaleitas'e göre, gerçekten bu kıt'ada "hareket hâlinde bir askerî kuvvet artık mevcut değildi". Anatolik (Konya bölgesi) teminin kumandanı General N. Botaniates fırsattan faydalanarak âciz imparator Mikhael VII. ile onun haris nâzırı Nikephoris'e karşı yürümeyi tasarladı, propagandaya başladı İstanbul'da halktan hattâ senato üyelerinden ve din adamlarından haylı taraftar kazandı.

General Botaniates işlerini ilerlettiği sıralarda kurnaz Nikephoris, gizli faaliyetten haberi olmamakla beraber, şüpheli gözle baktığı Botaniastes'i ortadan kaldırmak tedbirleri aramıyor değildi Bu maksatla yine Türkler'e başvurdu ve onun yakalanıp bertaraf edilmesi hususunda Süleyman şah ile bir anlaşma yaptı O zaman Martavkosta adlı Bizans vâlisinin elinden Konya'yı almış, arkasından o civardaki Gevele kalesini Romanos Makrı'den zaptetmiş (1077) ve Batı Anadolu'nun mühim şehirler fethe girişmiş olan Süleyman şah Botaniates'in İstanbul'a giderken geçmesi muhtemel yol ve geçitleri tuttu. Âsi general, bunun üzerine, Kütahya (Kotyaion) dan itibaren ana yolları terk ederek dolaşık dağ patikalarından süratle Sakarya kenarına, oradan da İznik (Nikaia)'e ilerledi. Türk öncüleri İznik yakınında ona yetiştiler ve büyük ordu gelinceye kadar oyalama savaşına giriştiler İki kuvvet arasında ezilmek tehlikesine mâruz kalan Botaniates için bizzat Süleyman-şah'a başvurmaktan başka çare kalmamıştı Anadolu'yu fethe memur Türk kuvvetlerinin başbuğu Süleyman şah için hasım tarafın yuvarlanmakta olduğu bâdireden faydalanmak kadar tabiî bir şey olamazdı Bizans idarecilerinin birbirleriyle mücadelelerini körüklemek, düşman ordusunun içinde bocaladığı perişanlığı arttırmak lâzım-

dı. Süleyman-şah'da kâh ihtilâlcilere, kâh iktidara yardım elini uzatarak, bu vazifesine devam ediyordu. Bu itibarla Botaniates'in aracı olarak gönderdiği Khrisoskul'a iyi yüz göstermekte gecikmedi. Âsi generalin serbetçe İstanbul'a yürümesine müsaade ettikten başka, ayrıca, bu yürüyüşü emniyete almak için, ona kuvvetli bir Türk mufrezesi de verdi. Botaniates İznik üzerinden Bizans başkentine doğru ilerledi. Bu haber üzerine patrik Aemilianus'un tahriki ile Ayasofya'da başlayan ihtilâl hareketi bütün İstanbul'u sardı. Nikephoris kaçtı. İmparator Mikhael ise kardeşi Konstantinos lehine tahttan çekilmekle canını kurtarmak kaygusunda idi. Fakat Konstantinos bunu kabûl etmemiş, Aleksios Komnenos ile birlikte, Kadıköy (Khalkedon) de bekleyen Botaniates'e katılmıştı. Bizans imparatorluğunun İstanbul'da giyecek adam bulunmadığı için, ortada kalan tâcı, Boğaziçi kıyılarına kadar Türk himayesinde gelen Nikephoros Botaniates'in başına kondu (3 nisan 1078).

Böylece Türkler İzmit başta olmak üzere Btihynia kıt'asını işgalleri altına aldılar. Bizans tarihçisi -I. Komnenos'un kızı- Anna Komnena'ya göre bu sırada Karadeniz ile Çanakkale Boğazı, Ege denizi, Akdeniz, Antalya Körfezi ve Adana arasındaki bütün Anadolu, Selçuklu hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Türk kuvvetlerinin bir kısmı garnizonlar kurarak yerleşmişlerdi.

İstanbul'da yeni imparatorun tâç giymesiyle Bizans'ın dertleri sona ermedi. 1077 de kendini imparator ilân edip Balkanlar'ın altını üstüne getirmekle meşgul general N. Bryennios ile uğraşmak lâzım geldi. Gariptir ki, Anadolu'da Botaniates'e yardım eden Selçuklu Türkleri'ne karşılık, Rumeli'de Bryennios'un dayandığı başlıca kuvvetler de Peçenek Türkleri olmuştu. 1050 de Edirne'yi kuşatıp Trakya'da baskılarını arttırmış olan Peçenekler, Anadolu'daki soydaşları gibi Bizans'ın durumundan faydalanıyorlar ve bu devletin iç işlerine karışıyorlardı. N. Bryennios'un ordusunda mühim miktarda Peçenek savaşçısından başka, "Türkler" (Türkmenler) de vardı. Âsiye karşı İstanbul'dan Aleksios gönderildi. Fakat Bizans askerlerine güvenmeyen imparator Botaniates, koruyucusu Kutalmış-oğullar'ından icabında yeni yardımlar sağlamaya muvaffak olmuştu. Aleksios ile Bryennios arasındaki Calabria savaşında Bizanslılar bozuldu ise de tam zamanında yetişen Süleyman-şah kuvvetleri harp tâlihini değiştirdi. Selçuklu süvarileri üç koldan ileri atılarak Bryennios'u esir ettiler.

Görüldüğü üzere, Anadolu'dan ve Balkanlar'dan ayrı ayrı ağır Türk baskısına maruz kalmış olan Bizans âdeta ihtilâç içinde sarsılıyordu. Halbuki Avrupa, Bizans'ın bu hâle uğrayacağını çoktan sezmişti. Daha Malazgirt savaşını müteakip Türkler'in engelsiz bir şekilde Anadolu'ya girmelerinin hıristiyanlık bakımından neticelerini hassasiyetle kavrayan Papa Gregorius VII 9 temmuz 1073 de Bizans imparatoruna yazdığı bir mektupta Ortodoks ve Katolik kilisilerinin anlaşması zamanının geldiğini bildiriyor ve Mikhael'in müsait davranması üzerine bütün hıristiyanlara hitaben 2 şubat ve 1 mart 1074 tarihli meşhur mektuplarını neşrediyordu. Gregorius Haçlı seferlerinin ilk alârmı sayılan bu dâvetinde Türkler'in "tehlikeli" ilerleyişini açıkladıktan ve İslâmların hıristiyanları "koyun sürüleri gibi boğazladıklarını" şiddetli bir dille iddia ettikten sonra, din kardeşlerini kurtarmak üzere, Türkler'e karşı Grek imparatorluğunun yardımına koşmak lüzumunu ilân ediyordu. Bu alârm Papa ile Roma-Germen imparatoru Henri IV arasındaki anlaşmazlık yüzünden o sırada bir tesir yaratamamıştı.

Bryennios meselesi cereyan ettiği sıralarda Süleyman-şah ve dâimâ beraber çalıştıkları kardeşi Mansur artık kendilerini Boğaziçi'ne kadar Anadolu'nun sahib sayıyorlar ve futûhatı tamamlamak üzere maiyetlerindeki Türkmen bey ve reislerini karargâh yaptıkları Kütahya civarından, batı ve kuzey Anadolu'ya gönderiyorlardı. Bu esnada Sultan Melikşah'ın müdahalesini gerektiren bir hâdise oldu. Başkanlık dâvası yüzünden Kutalmış-oğullarının birbirleriyle arası açıldı. Mağlûp Mansur İstanbul'a kaçtı. Süleyman Şah'dan durumu öğrenen Melikşah Bizans'a bir elçi göndererek kaçağın teslimini istedi. Fakat o günlerde Mansur Anadolu'ya dönmüş, kardeşi ile yeniden mücadeleye başlamıştı. Sultan, kardeş nizalarına son vermek üzere, meşhur kumandanlarından Porsuk'u Anadolu'ya yolladı ve savaşta Mansur öldü. Münazaa bittiği zaman, Suriye meliki Tutuş'un maiyetine katılan Türkmen beyleri müstasna, Anadolu'daki Türkmen boyları Süleyman Şah'ın emrine girmiş ve o, bilhassa Melikşah tarafından kendisine Anadolu "emirliği" menşuru verildikten sonra, Anadolu'nun tek hâkimi olmuştur. Abbasî halifesi de Süleyman-Şah'a sancak ve hil'at göndermiş, ona Nâsır-ud-devle Ebu'l-fevâris lâkabını vermişti. Süleyman-şah müslüman olmayan yerlerde futûhat yaptığından dolayı *Gazi* unvanını da almıştı.

Bu suretle bütün kıt'anın hâkimiyetini elinde toplayan *Nâsır'üd-devle Ebu'l-fevâris Gâzı Süleyman-şah* futûhatını bir taraftan Karadeniz kıyılarına, öte taraftan Akdeniz ve Ege denizine doğru tek elden, sistemli ve daha hızla, genişletmeğe başladı. Bizans ise hâlâ birbirini takip eden isyanlar içinde idi. General Basilakıs ayaklanmış, bunun Vardar muharebesinde Aleksios tarafından yakalanarak gözlerinin oyulmasından sonra, Anadolu cihetinde General Kostantinos Dukas kendini imparator ilân ederek isyan bayrağını açmıştı. İmparator Botaniates'in para ve vaidlerle bu isyanı da zararsız hâle getirmesini müteakip patlak veren N. Melissenos ihtilâli Türkler'in Marmara sahillerine kadar Anadolu'da kolayca yerleşmelerini mümkün kıldı.

General Melissenos o zaman Ege denizi kıyılarına kadar ilerleyen Türkler'in yardımı ile imparator olmağa karar vermişti. Küçük Asya'nın henüz Selçuklular tarafından işgal edilmemiş kale ve şehirlerini dolaştı. Fakat Melissenos bu propaganda seyahatini Türk müfrezeleri himayesinde yaptığı için, hiçbir mukavemete cesaret gösteremeyen bu memleketlerde otomatik olarak Türkler yerleşiyorlardı. Böylece bütün Galatıa, Phrykia, Lydia bölgeleri (Orta ve Batı Anadolu) Türk hâkimiyetine geçmiş oldu. Türk kuvvetleriyle birlikte İznik'e de giren (1078) Melissenos İstanbul üzerine yürümeye hazırlanırken Süleyman-şah neticeyi beklemek ve icabında yardıma koşmak üzere Dorylaıon (Eskişehir)'da karargâh kurmuş bulunuyordu. Botaniates İznik'in geri alınması için Aleksios'u göndermek istedi ise de, görünüşte Melissenos'a fakat, gerçekte Türkler'e karşı açılacak seferin âkıbetini kestiren Aleksios, bu vazifeyi kabûl etmedi. Başkumandanlık, maiyetinde Georgios Palaiologos ile yeğeni Kurtius olmak üzere, nâzır hadım İoannes'e verildi. İoannes İznik gölü (Ascanius) kenarına kadar geldi ve "Azız Georgios" kalesini işgal etti. G. Palaiologos ile Kurtius hasım kuvvetlerin Eskişehir civarında bulunduğunu, Melissenos'la uğraşırken Türk ordusunun yetişmek ihtimâli olduğunu, buna göre iki kuvvet arasında kalarak ezilmektense önce Süleyman-Şah ile savaş yapılmasını teklif ettilerse de, bu tavsiyelere kulak asmayan hadım, İznik'in kuşatılması emrini verdi. Melissenos, bir hafta süren muhasara esnasında vakit kazanmak için, düşmanı

oya ıyordu. Süleyman-Şah'ın öncülerinin yaklaştığını öğrenen ve esasen muharebe ış erinden hiç anlamadığı nisbette korkak olan hadım, ordunun sevk ve idaresini Palaıologos a devretmek zorunda kaldı Palaıologos derhal muhasarayı kaldırdı ve çekılmeğe başladı. İznık'teki Türk süvarileri kendilerini hızla tâkibe koyuldular. Suleyman-şah'ın yetişmesıyle Bizans ordusunun ric'atı umumî bozgun hâlini aldı. Palaıologos, yaralı hâlde, hem müdafaa ediyor, hem de perişanlığı önlemeğe, dağ lan kıt'aları toplamağa çalışıyordu, nihayet kurtardığı bir kısım kuvvetler ile hâlâ dehşet içinde titreyen başkumandanı, İstanbul'a götürmeğe muvaffak oldu.

Bu savaşın muhim neticesi, Marmara kıyılarının en buyuk kalesi olup içinde Botanıates'le beraber Türk kıt'alarının 1078 denberi garnizon kurdukları tarihî İznik şehrının kesinlikle Türkler'e geçmesi olmuştur. Süleyman-şah buradan artık çıkmamış, Bizans n kalbgâhına doğrudan doğruya yapılacak taarruzlar için pek mükemme bir üs teşkil eden bu kale-şehri hâkimiyeti altındaki Anadolu'nun başkenti ve er harekâtın mihrak noktası yapmıştır (1080).

Bu tarihten itibaren Türkler Toroslar ve Adana bölgesinden Üsküdar'a kadar bütün eyâ etlerde yerleşmişlerdir ve Süleyman-şah Boğazıçı nın Anadolu sahılinde kurduğu gumrük daireleriyle Boğaz'dan gelip geçen gemilerden verg almaktadır

Bu hâdıselerın tâ Uzak-Doğuya kadar yankılar uyandırdığı görulüyor Hakıkaten kritık anlarından birini yaşayan Bizans, Turk baskısını hafifletmek emeliyle Çin'de diploması faalıyet göstermiş Anadolu futühatının Buyuk Sultan Melıkşah'ın emrıyle yapıldığını ve onun tarafından destek enmek e olduğunu bıldığı ıçın, doğu sınırları Orta-Asya'ya dayanmış olan Selçuklu İmparatorluğu'na karşı Türkistan cihetınden harekâta teşvik etmek üzere, 1081 de kuzey Çin hükümdarı nezdine bir elçilik hey et. göndermiştir; fakat teşebbüsten hiç bir netice çıkmamıştır.

Nikephoros Melıssenos'a gelince bu zat Turk himayesinde olarak İznik'te oturuyor ve Bat Anadolu nun bir kısmı ısmen ona tâbı bulunuyordu Fakat az sonra Suleyman-şah bu araziyi de işgal ederek onun itibâri hâkimiyetine son verdi (1081).

Üç senelik hâdiseler imparator Botanıates'in, uçuruma doğru giden Bizans'ı kurtarmak iktidarında olmadığını ispat etmişti. Onun zamanında Anadolu elden çıkmış olduktan başka, Balkanlar devamlı isyan ve ihtilâllere sahne olmakta, bunara karşı hiçbir ciddî tedbir alınamamakta idi. Karadeniz boğazından Çanakkale boğazına kadar Marmara sahıllerin e e geç ren "Cesur Suleyman" şah'ın Kapıdağ yarımadası berzahındaki son Bizans ka esı, Kyzıkos'u da zaptedip karşı sahıllere atlamak üzere vazıyet aldığı 1081 yılında Bizans çeyrek yüzyıl süren uyuşukluğundan s lkinir gibi oldu. Trakya ordusu tarafından imparator ilân edilerek İstanbul'da tâç giyen Aleksios Komnenos'un idareyi ele alması ile esaslı değışıklikler belirdi.

Komnenos âilesinden İzak'ın bir aralık imparator olduğunu (1057-1059 yıllarında) biliyoruz. Fakat yüz sene devam eden Komnenoslar sülâlesinin kurucusu ve ilk hakikî imparatoru sayılan Aleksios I. Komnenos Bizans'ın kurtarıcılarındandır.

Aleksıos un Batıda, İtalyan Normanları nın başı korkunç Robert Gıskard tehlikesın önlemek için aldığı çok ciddi tedbirlere karşılık, Boğaziçi'nin Anadolu sahillerine kadar sokulmuş bulunan Selçuklular'a karşı, Nikephoros Phokas ile istişareden sonra tatbık ettiği mudafaa tarzı hayret edilecek derecede basit görunür Robert Gıskard'ı Arnavutluk kıyılarında durdurmak maksadiyle bütün Batı dünyasını yardı-

ma çağıran Aleksios, beri tarafta Türkler'i Boğaziçi'nden uzaklaştırmak hususunda sadece barakalar şeklindeki karakol kayıkları ile iktifa etmişti. Fakat neticede bu pek küçük ölçüdeki müdafaa sisteminin büyük masraf ve emeklere bağlı orduları hazırlama ve sevkinden daha tesirli olduğu anlaşıldı. İmparator Aleksios kalabalık ve muntazam Bizans ordularının, az sayıda süvarilerden kurulu fevkalâde sür'atli ve oynak Türk kuvvetleriyle başa çıkamadığını tecrübelerine dayanarak iyi biliyordu. İmparatorun kızı, tarihçi Anna Komnena bunu, Bizans orduları kendilerini 'ayak altında kum gibi' ezen Türkler'e karşı savaşmak cesaretini artık gösteremiyorlardı, şeklinde ifade etmektedir. Böylece, Bizans imparatoru, büyük harekât yaparak Türk orduların kendi üzerine çekmemek, mevcut kuvvetini bir anda kırdırmamak gayesiyle, tesiri gayet dar sahada kalan bir nevi gerilla savaşı vermeyi tercih etmişti.

Barakalı karakol kayıkları gece karanlığında gizlice Anadolu yakası kıyılarına yanaşıyor, içlerinden çıkan Bizans'ın en cesur askerleri Khomatene'lerden (Phrykia ve Laodikia birlikleri) 8-10 kişilik gruplar Türk mevzilerine âni baskınlar veriyor ve çabucak barakalarına dönerek denize açılıyorlardı. Gecenin belirli olmayan saatlerinde, fakat günlerce devam eden bu hâl neticesinde bir iki adım gerileyen Türk kuvvetlerinin bıraktıkları mevzilerde Bizanslılar yuvalar vücuda getirdiler ve pusular kurarak, tek başına veya müdafaasız yakaladıkları Türkler'i ortadan kaldırmağa başladılar, faaliyetlerini yavaş yavaş genişlettiler ve küçük Türk müfrezeleriyle çarpışmalara giriştiler. Durum bu kadar bir gelişme kaydedince, Aleksios barakalara ellişer süvari bindirilmesini icabında derhal denize açılmak şartiyle, gündüzleri dahi mücadelelerde bulunmasını emretti. Başlangıçta hiç mühimsenmemiş, hatta Türk kuvvetlerinin takviyesine bile lüzum göstermemiş olan bu tazyik sonunda Türkler Boğaziçi'nden uzaklaşarak İzmit'e doğru çekilmişlerdi. Sonra Aleksios o zaman Kilikia cephesinde bulunan Süleyman-şah'a müracaatla vergi karşılığında barış istedi. Anlaşma oldu. Kocaeli yarımadasındaki Drakon çayı iki memleket arasında sınır itibar edildi. Süleyman-şah aynı zamanda imparatora yardım edecekti (1082).

Bu andlaşma Aleksios hesabına bir başarı idi. Çünkü Balkanlar'daki Norman tehlikesine karşı koyabilmek için Selçuklular tarafını emniyete almış bulunuyordu. Bundan sonra Süleyman-şah andlaşma gereğince Kamyr (Yağmur) kumandasında yedi bin kişilik Türk kuvveti göndererek Aleksios'un Normanları İtalya'ya kadar püskürtmesine yardım etti (1083). Süleyman-şah, bu seneler içinde Anadolu'da ayrı noktalar hâlinde kalan Bizans kalelerinin fethi ile meşgul olmuş, bu arada Tarsus'u (1082 de), Adana, Misis, Anazarva (Ayn-ı Zarba) ile Kilikya'nın diğer bazı şehirlerini zaptetmiş (1083), Malatya'yı da haraç vermeğe mecbur tutmuştu.

Kilikia'da Philaretos tarafından bir Ermeni prensliğinin kurulduğunu yukarıda söylemiştik. Kendine Bizans'ın temsilcisi süsü vererek Grek ahaliyi memnun ederken, oralara ara sıra uğrayan Türk müfrezelerine, hediyeler takdim ve binbir dalavere ile, bir müttefik gibi görünen mâceracı ve haşin Philaretos, Bizans ordularının dağılması ve Türkler'in başka yerlerde fazlaca meşgul olmasından faydalanarak, hâkimiyet sınırlarını genişletiyordu. 1074'te Malatya'yı ele geçirmiş, sonra Palu, Harput (Khartpèrt), Ayn-ı Zarba, Tarsus, Misis, Elbistan, Raban, Kaysun'a hâkim olmuş, nihâyet Bizans vâlisinin elinden Urfa'yı çoğu Ermeni olan ahalisini ayaklan

dırarak, almıştı. Philaretos Urfa'yı daha sonra oğlu Barsam'ın idaresine verdi ve gözlerini Antakya'ya çevirdi. 1078'e kadar burada dük bulunan İzak Komnenos yeni imparator tarafından İstanbul'a çağrılmış, yerine Ermeni senyörlerinden biri tâyin edilmişti. Bu zâtın Antakya çarşısında Grekler tarafından öldürülmesi, Philaretos'un eski hülyalarını gerçekleştirmesine vesile oldu: maktûl dükün askerleri ve ileri gelenler tarafından dâvet edildi ve şehri teslim aldı. Ancak, Türkmen kuvvetlerinin de kaynaştığı bu bölgede prenslik ve sâir gibi teşekküllere rağmen durum hiç te normal değildi. Tarihçi Urfalı Mateos'un 1079 yılına tesadüf eden müşahedesine göre, "Tarsus, Maraş, Delük (Ayıntab) a kadar her tarafta karışıklık hüküm sürüyordu. Aç kalmış asiller, reisler şurada burada dolaşarak ekmek dileniyorlardı. Yollar insan ölüleri ile dolmuş, cesetler üzerine kuşlar üşüşmüştü". Kılıkya'nın feci duruma düşmesinde bizzat Ermeniler'in büyük payı vardı. Bu bakımdan Philaretos iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hâkimiyet uğrunda her şeyi mubah sayan, yalnız hasımlarına değil, tabasından olan Grekler'e, hattâ soydaşı Ermeniler'e en bayağı ve zalimâne muameleleri revâ gören ve siyaset icabettirdikçe mezhep ve din değiştiren bu adam, hiç kimse tarafından sevilmemiş, kendi yurttaşlarının ağır suçlamalarına hedef olmuş ve gaddarlığı yüzünden oğlunun bile hiyanetine uğramıştı. O, elindeki toprakları muhafaze edebilmek için, bir taraftan Bizans İmparatoru Botaniates'e tâbiyet arzederek Antakya dukluğu vazifesi ve Sebastos gibi unvanlar alırken, diğer taraftan Musul ve Haleb hükümdarı Şeref'ül-devle Müslim'e, Anadolu hâkimi Süleyman-şah'a, Suriye meliki Tâc'üd-devle Tutuş'a vergiler ve hediyeler veriyor, Büyük Sultan Melikşah'a da ayrıca hediyeler ve bağlılık mektupları gönderiyordu. 1084 senesinde Urfa vâlısı olan oğlu ile arası açılmış ve Barsam yakalanarak hapsedilmişti. Bu muameleden üzgün ve umumiyetle babasının hareketlerinden şikâyetçi olan Barsam, babasının Antakya'daki şihne (vâli)si müslüman İsmail ile gizlice anlaşarak Anadolu melikini bu şehri zapta dâvet etmeye karar verdi. Hapishaneden kaçtı, İznik'e gitti ve Süleyman-şah'ı Antakya üzerine teşvik etti. Süleyman-şah yeter miktarda kuvvetle, kimseye sezdirmemek için, yalnız geceleri ilerleyerek on iki gün içinde Antakya'ya geldi. Kararlaştırılmış noktalardan sessizce 280 kişiyi surlara çıkardı. Ermeniler'den nefret eden ahali karşı koymayarak Habib Neccar dağına ve iç kaleye çekildi. Philaretos'un askerleri de kaçıyorlardı. Ertesi gün beliren küçük direniş Moncukoğlu kumandasındaki kuvvetler tarafından kırıldı. Bizans'ın Suriye'deki son hristiyan kalesi olan bu mühim şehir zaptolundu (1084 aralık ayının ilk haftası). Süleyman-şah halka iyi davrandı, esirleri serbest bıraktı, ahalinin malına el sürdürmedi. Meşhur Kısiyan kilisesi camie çevrilerek yüz yirmi müezzinin aynı zamanda okuduğu ezan ile ilk cuma namazı kılındı. 12 ocak 1085 de iç kalenin de teslim alınışından sonra, Süleyman-şah Antakya'ya tâbi bulunan Ayıntab, Artah, Bagras, İskenderun, Süveydiye ve diğer kasaba ve kaleleri birer birer işgal etti. Müteakiben başarılarını Büyük Sultana müjdeledi. Melikşah'ı çok memnun eden bu zafer bütün İslâm ülkelerinde heyecanla kutlanmıştır.

Antakya'nın âkıbetini duyan Philaretos Ceyhan'da Honi'ye gitmekten başka çare bulamadı. Buradan da Poltacı (Baltacı?) tarafından kovalandığından Maraş'a iltica etti. Bir müddet sonra, 1085 de Honi, Göksun, Elbistan, Keysun ve nihayet Maraş'ı Poltacı işgal ettiği zaman Philaretos Urfa'ya oğlunun yanına gitmek zorunda kalmış, fakat kendisinden nefret eden Urfalılar'dan yüz bulamayınca, bir kaleye olsun yerleşebilmek ümidiyle Melikşah'ın yanına gitmeye karar vermişti. Başlangıç-

ta iyi kabûl görmeyen Philaretos'a, Urfa'nın Selçuklular tarafından zaptını (şubat 1087) muteakip ve Buyuk Sultanın huzurunda törenle müsluman olduktan sonra Maraş şehri verilmiştir.

Philaretos'a tâbi Harput şehri Çubuk tarafından zaptolunmuş ve bu bey ayrıca Eğin, Arapkir, Çemişkezek ve Hanzid (Palu-Genç bölgesi)'i ele geçmiştir.

Diğer taraftan Çankırı'yı fethetmiş olan Karategin futûhatını sahile doğru genişleterek Sinop'u muhasara ve zaptetmişti. Efes şehri ile Ege sahiller bölgesi Tanrıvermiş Bey'in, İzmir ve civarıyle adalardan bir kısmı Çakan Bey'in hâkimiyeti altında idi.

Böylece Süleyman-şah'ın vefatından önceki günler Antakya'dan Karadeniz'e, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar bütün memleket -tabiatıyle bazı kalelerle sahillerdeki tahkimatlı şehirler hariç- Türk hâkimiyetine girmiş ve Buyuk Selçuklu İmparatorluğuna bağlanmıştır.

1085'e kadar Anadolu'nun fethi sırasında Âmid (Diyarbakır), Meyâfarikîn (Silvan) başta olmak üzere, Mardin, Hasankeyf, Cizre ve daha 30 kadar kaleden ibaret Mervânî ülkesi buranın veziri Fahr ud-devle Muhammed b. Cehîr'in yardımı ve Bağdad şihneliğinden Irak-Acem valiliğine getiren Gevharâyin, Artuk Bey, Çubuk Bey, Moncuk Böri, Çökurmuş ve Hâcib Altuntak kumandalarında sevk edilen ordular ve Turkmen kuvvetlerinin gayretiyle, Selçuklu İmparatorluğuna katıldı (1085) ve aynı yıl içinde, Kasîm'ül-devle Aksungur ile diğer Türkmen reislerinin Musul'a girmesi ile, bu havalideki Ukaylî toprakları da Selçuklu İmparatorluğuna bağlandı. "Dâima muzaffer" büyük Türkmen beyi Artuk şiî inançlı Karmatîler'in bulundugu el-Ahsâ (el-Hasa) bölgesini ve Bahreyn adalarını daha önce itâate almıştı (1078-1079).

Şiîlikle mucadele Selçuklu İmparatorluğunun ana siyaset çizgilerinden biri olduğu için, İslâm dunyasında ikilik ve kin yaratan bu akidenin yayılmasında ocak vazifesini gören Mısır **Fâtımî** devletinin ortadan kaldırılması Selçuklu sultanlarının başlıca gayelerinden idi. Sultan Alp Arslan'ın son yıllarında Şam'ın zaptına memur edilen (mayıs 1071) Bağdad şihnesi Ay-tegin'den başka, Suriye'ye aynı vazife ile gönderilen Turkmen beylerinden Atsız daha önce başbuğları idaresinde bu havâliye gelen Turkmenler'in işgal ettiği Filistin'i almış Kudus'u zaptetmiş Akkâ'da Mısır'lı Bedr ül-cemâlî ile mücadeleye girişmiş (1072), Şam'ı üçüncü muhasarasında ele geçirmiş (10 Haziran 1076) ve şiî ezanını kaldırarak Abbâs halifesi ve Sultan Melikşah adlarına hutbe okutmuştu. Fakat Atsız 1077'deki Mısır seferinde Kahire önunde muvaffak olamaması uzerine, Sultan Melikşah tarafından kardeşi Tâc ud-devle Tutuş, Suriye meliki tâyin edildi. Şam'ı kuşatmış olan Mısır orudusunu ric'ate mecbur ettikten sonra Atsız'ı da ortadan kaldıran Tutuş bölgenin rakipsiz sahibi oldu.

Sultan Melikşah, Şeddâdî ülkesindeki anlaşmazlık ve Gürcistan kıralı Giorgi II 'nin itatsizlik belirtileri üzerine, oraya bir sefer yaparak bütün Kafkasya'yı Savtigin'e tevdî ettikten (1076) sonra dönmüş, fakat Gürcü kıralının tekrar başkaldırması ve eski Ani kıralı Gagik'in yeniden kıral olmak teşebbüsü sultanı ikinci Kafkasya harekâtına zorlamıştı. Aras yolu ile Gürcistan'a giden Melikşah Sav-tigin'in durumunu kuvvetlendirdi ve 1080'de sevketmek zorunda kaldığı Ahmed, Ebû Yâkub ve İsa Böri kumandasındaki Türkmen kuvvetleri Kars, Oltu ve Erzurum'u Bi-

zans'tan geri aldıkları gibi, Çoruh vâdisini, Kuteyis'e kadar Acaralar bölgesini ve Karadeniz sahiline kadar olan yerleri tamamen işgal ettiler ki, bu münasebetle Bizanslı tarihçi Anna Komnena'ya göre Trabzon da Türkler'e intikal etmişti. 1084'te Kakhet krallığı tabiiyete alınmış, 1087'den itibaren bütün havali imparatorluğa bağlanmıştı. Sultan Melikşah, Kafkasya ve Erran'daki tâbi bölgeleri amcası Yâkutî'nin oğlu Azerbaycan umumî vâlisi Kutb'üd-din İsmâil'e verdi.

İmparator Aleksios Komnenos ile Drakon çayını Bizans-Selçuklu hududu tanıyan anlaşmayı imzalayan Anadolu fâtihi Süleyman-şah'ın Antakya'ya gelerek, El-cezîre ve Suriye'nin kilit noktası durumundaki bu müstahkem şehri zaptetmesi Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep oldu ve Süleyman-şah'ın nisan 1086'da Haleb'i kuşatması iki Selçuklu şehzadesini savaşa götürdü. Ayn-ı Selm mevkiinde vukua gelen muharebede ordusu dağılan Suleyman-şah intihar etti (5 haziran 1086). Bundan büyük bir teessür duyan Sultan Melikşah hassa kumandanlarından Porsuk, Mücâhıd'üd-devle Bozan, Kasîm-üd-devle Aksungur ve diğerleri yanında olduğu halde, kalabalık bir ordu başında, Isfahan'dan hareketle Musul ve Harran üzerinden ilerledi. Câber ve Menbiç kalelerini aldıktan sonra, Haleb'e geldi (aralık 1086), Antakya vâliliğine Yağısıyan'ı, Haleb bölgesi vâliliğine Aksungur'u tâyin etti ve kendisi Süveydiye'ye kadar giderek, Akdeniz'in dalgaları karşısında, Allah'ın kendisine nasıp ettiği muazzam fütûhattan dolayı şükretti. Bu sırada Lâzkiye, Şeyzer ve diğer kaleler teslim olmuş, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zapteden Bozan oraya vâli tâyin edilmişti. Bu havalideki karışıklığın düzelmesi üzerine Sinâ çölüne kadar bütün Suriye kıtası Tutuş'a bağlı olarak **Şam melikliği** şeklini almıştır. Süleymanşah ile olan savaşta Tutuş tarafında yer alan ve büyük yardım dokunan Artuk Bey de Kudüs ve civarına sahip bulunuyordu.

Haleb'den ayrılan Melikşah, Bağdad'a gitti ve halkın çoşkun tezahuratı arasında hılâfet erkânı tarafından karşılandı; Dâr'ül-hılâfe'de tertiplenen büyük törenle halife el-Muktedî bi'llah yine "Doğunun ve Batının hükümdarı" Sultan Melikşah'a iki kılıç kuşattı (25 nisan 1088). Bu esnada Isfahan'dan büyük kumandanlar refakatinde, Terken Hâtun ile birlikte Bağdad'a gelen, Melikşah'ın kızı Mehmelek halife el-Muktedî ile evlendirildi. Bu münasebetle kaynaklarımızda tafsılâtı ile bıldırılen gelinin hayret verici kıymetli cehızı ile, yapılan muhteşem düğün ve Bağdad'da günlerce süren şenlikler, Selçuklu İmparatorluğunun azamet ve satvetini göstermek bakımından dikkate değer.

Suleyman-şah'ın Antakya'ya giderken İznik'te yerine bıraktığı Ebu'l-Kaasım, Gemlik körfezinde bir Türk donanması inşasına girişmiş iken imparator Aleksios Komnenos tarafından kandırılıp İstanbul'a götürülerek sultana cephe alması üzerine, Melikşah'ın sevkettiği Porsuk ve arkasından Bozan kumandasındaki kuvvetler tarafından ortadan kaldırıldı. Ebu'l-Kaasım'dan sonra yerine geçen kardeşi Ebu'l-Gazı, 1092'de Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan gelinceye kadar İznik'i muhafaza etti.

Vücuda getirdiği kuvvetli bir donanma ile Bizans'ı ciddî olarak tehdit eden diğer bir Türk kuvvetini de İzmir Beyi Çakan temsil ediyordu. Anadolu'ya yakın adaları alan ve birkaç defa Bizans donanmasını mağlûp eden Çakan Bey, İstanbul'u zaptederek Bizans imparatoru olmayı düşünüyor ve bu maksatla, Balkanlar üzerinden Doğu Trakya'ya kadar inmiş olan Peçenek Türkleri ile ittifak ediyor-Marmara

kıyılarında Selçuklular'ın hâkim bulunması sebebiyle-, Üsküdar-Edirne-Çanakkale arasında üçlü Türk kıskacı içine alınmış olan Bizans İmparatorluğunu çökertmek istiyordu. Bizans bu buhranlı durumdan ancak, seçkin imparatorlardan biri olan Aleksios Komnenos'un tahrik ettiği, Peçenekler ile Kuman Türkleri arasında Meriç kenarında vuku bulan ve Çakan'ın müttefiki Peçenekler'in ezildiği Lebonium muharebesi (29 nisan 1091) neticesinde kurtulabildi.

Sultan Melikşah, Semerkand hükümdarı Ahmed Han'dan halkın şikâyeti üzerine tertiplediği Mâverâünnehir seferinde (mayıs 1087) yolu üzerine düşen kaleleri ve müstahkem mevkiler birer birer aldıktan sonra, Buhâra'yı zaptetti ve Semerkand'ı kuşatarak Ahmed Han'ı esir almak suretiyle, Karahanlılar'ın batı kolunu Selçuklu İmparatorluğuna bağladı. Arkasından Taraz (Talas) hâkimini tâbiyetine aldı. Balasagun ve Isficâb hâkimleri vergi taahhüt ettiler. Sultan, Özkend'e vardığı zaman Kâşgar hükümdarı Hârun Buğra Han huzura gelerek tâbiyetini arzetti. Böylece Karahanlılar'ın doğu kolu da Selçuklular'a bağlanmış oldu. Orta Asya'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu sınırları Çin Seddine yaklaştı (1090).

1091 yılında Türkistan'daki karışıklıkları düzeltmek üzere oraya bir sefer daha yapan Sultan Melikşah aynı yılın sonbaharında Bağdad'ı ikinci ziyaretinde (kasım 1091) topladığı harp meclisinde Tâc-ud-devle Tutuş refakatinde olarak Sâd-ud-devle Gevherâyîn, Kasîm-ud-devle Aksungur ve Bozan'ı Suriye'nin sahil bölgesini zapta ve Fâtımîler ile öteden beri siyasî anlaşmazlık ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe ve Medine'de hâkimiyet işinin ve Yemen ile Aden havalisinin fethine memur etti. Bu münasebetle Torşek, Çubuk, Yarınkuş gibi kumandanların idaresindeki Selçuklu ordusu, Hicaz kıt'asını tamamen imparatorluğa bağladıktan sonra, Yemen ve Aden havalisi de Türk hâkimiyetine alındı.

Sünnilik-Şiîlik dâvasında Sultan Melikşah'ın meşgul olması lâzım gelen meselelerden biri de imparatorluk içinde Hasan Sabbâh'ın bayraktarlığını yaptığı Bâtınî faaliyeti idi. Onun bilhassa kuzey İran'da yalçın kayalar üzerindeki Alamut kalesini ele geçirmesinden (eylûl 1090) sonra ciddiyet kazanan bu Bâtınî yuvasını yıkmak üzere Melikşah Yoruntaş, Kızısarıg, Koltaş gibi kumandanları sevketti ise de bu harekât devam edemedi. Çünkü o sırada Bağdad'a gitmiş olan Sultan Melikşah şehzade Berkyaruk yerine kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen muhterris Terken Hâtun ile Melikşah'a kırgın bulunan halife el-Muktadî biemrillah'ın işbirliği neticesinde zehirlenerek öldürüldü (16 şevval 485–20 kasım 1092). 38 yaşında iken vefat eden Melikşah Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Akdeniz'e, Kafkaslar'dan ve Aral gölünden Hind denizi ve Yemen'e kadar genişletmekle dünyanın en büyük imparatorluklarından biri hâline getirmeğe muvaffak olduğu Selçuklu devletinin sınırlarını daha uzaklara götürmek, Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı zaptetmek ve bir dünya hâkimiyeti kurmak emelinde idi. Selçuklular'ın en büyük hükümdarı ve tarihte en büyük Türk imparatorlarından biri olan Melikşah birçok Sultan ve meliklerin metbûu bulunduğu için "es Sultân'ul-a'zam" (Büyük Sultan), "Sultân-ul-âlem" diye anılır ve aynı zamanda es-Sultân'ul-âdil" ve "Ebu'l-Feth" lâkablarını taşırdı. Halife tarafından kendisine Müizz'ud-din, Celâl-ud-dünya ve'd-dîn lâkabı ile birlikte Kasîm-u Emîr'il-mü'minîn (Halifenin ortağı) unvanı verilmişti. Adaleti ve şefkati ile imparatorluk dahilinde uyandırdığı derin hürmet ve sevgiden dolayı vefatı Türkler ve İslâm dünyası için olduğu kadar Ermeniler, Süryânîler, diğer hıristiyanlar ve sâir

dinin mensupları arasında da üzüntüye sebep olmuş ve her tarafta matem havası yaratmıştı.

2. Irak ve Horasan Selçukluları (1092-1194)

Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü (1092) ile başlayan taht kavgaları yüzünden İmparatorluk 4'e bölündü. Melikşah'tan sonra iç mücadeleler arasında sultan olan Berkyaruk (1092-1104), dağılan imparatorluğu toparlıyamadı. Onun, saltanatta hak iddiacısı amcası, Suriye Selçuklu meliki Tutuş ile çarpıştığı (1095), babası zamanından beri ülkede yeraltı faaliyetini artırmış dinî-siyasî Bâtınî hareketi ile mücadeleye giriştiği bu tarihlerde Haçlı orduları da memleketin batı bölgesini istilâya başlamışlardı.

Berkyaruk'un kardeşi Sultan Muhammed Tapar (1104-1118) kuzeyde Gürcü saldırılarını durdururken bir yandan da Haçlılar'la savaşa girişti (1111, 1113, 1115 seferleri), fakat Türk siyâsî liderleri arasında tam bir görüş birliği olmayışı başarıyı önledi. Yerine geçen oğlu Mahmud (1118-1131)'a karşı büyük amcası (Sultan Melikşah'ın oğlu) Horasan meliki, Sencer kendini Selçuklu Sultanı ilân ederek (1118-1157) Mahmud'u himayesine aldı. Mahmud "Irak Selçuklu Devleti" sultanı olarak kalırken, Sencer "Büyük Sultan" oluyordu. Başkent Merv şehri idi.

Daha "melik" iken Gazneliler'i ve 1121'de de, Afganistan'da gelişmekte olan Gurlu devletini kendine bağlayan Sultan Sencer, 1133 tarihli mektubundan anlaşılacağı üzere bu yıllarda Horasan, Mâveraünnehir, Harezm'de hükmediyor, Anadolu, kuzey Hindistan ve Hicaz onun üstünlüğünü tanıyordu. Fakat Katavan Savaşı (1141)'nda put-perest Kara-Hıtaylar'a yenilmesi itibarını kırdı. Mâveraünnehir'i elden çıkardı, daha sonra soydaşı, Oğuzlar'a esir düşmesi (1153), Harezm'in ayrılmasını sonuçlandırdığı gibi, merkez Horasan'ı da Oğuz işgali altına soktu. Sencer'in ölümü (Eylül, 1157) ile büyük Selçuklu imparatorluğu fiilen nihayet buldu.

Irak Selçuklu devletinde Sultan Mahmud'dan sonra gelen Muhammed (ölm. 1131), Tuğrul II (ölm. 1134) ve Mes'ud (ölm. 1152) zamanları iç karışıklıklar ve dünya devleti kurmağa kalkışan, arazi zaptına girişen Bağdat halifeleri ile mücadeleler içinde geçti. İyice zayıflayan Selçuklu idaresinde son hükümdar Sultan Tuğrul III zamanında fiili iktidar Musul, Azerbaycan ve Fars atabeylerinde idi. Sultan Tuğrul'un Harezmşah Tekiş'e mağlup olarak ölmesi (1194) ile toprakları Harezmşahlar'a intikal etti.

3. Kirman Selçukluları (1092-1187)

Selçuklular'dan Kirman kolunun başı olan Kara Arslan Kavurt (Çağrı Bey'in oğlu) tarafından 1040-1060 yılları arasında Kirman'dan başka, Fars arazisi, güney sâhilindeki, Hurmuz emirliği ve Arabistan yarım adası ucundaki Umman bölgesi zaptedilmişti. Bir kaç kere Büyük Selçuklu sultanı olmağa teşebbüs eden Kavurt nihayet Sultan Melikşah'ın sultanlığını tanımayı reddedip başkent üzerine yürüyünce, savaşta mağlûp olarak yakalandı ve kendi yayının kirişi ile boğduruldu (Mayıs 1073). Ondan sonra evlâtları Kirman bölgesini idareye devam ettiler. Sultan Sencer'in ölümüne kadar (1157) ona bağlı kaldılar. Irak Selçuklu Devleti iç karışıklığa düştüğü zaman Kirman'da da hânedan mensupları arasında münazaalar çıktı. Devlet 1157'den sonra bir ara Gurlular'a tâbi oldu. Son Selçuklu meliki Muham-

med-şah II zamanında memleket Oğuz başbuğlarından Dînar tarafından işgal edildi. Bu Selçuklu kolunda fazla bir hareket görülmemiştir.

4. Suriye Selçukluları (1092-1117):

1077'den beri Suriye Selçuklu meliki olan Tâc ud-devle Tutuş, kardeşi Büyük Sultan Melikşah'ın ölümü dolayısıyle kendini sultan ilân ederek üzerine yürüdüğü Berkyaruk karşısında savaş kaybetmiş (Şubat 1095) ve ölmüştü. İki oğlundan Rıdvan Haleb'de, Dokak Şam'da müstakil harekete devam ettiler. Rıdvan kardeşini savaşa zorlayarak Suriye hükümdarı oldu ise de az sonra yine anlaşamıyarak bir Şam'da, öteki Haleb'de olmak üzere devleti paylaştılar. Bir ara Meyafarikin (Silvan)'e kadar güney Anadolu'yu nüfuzu altına alan Rıdvan Mısır Fâtımîleri ile anlaşan Haçlılar tarafından mağlûp edildi. Bu sırada Şam'da idare, Dokak (ö. 1104)'dan ziyâde atabeği Tuğ-tegin'de idi ve atabey ile Rıdvan aralarında kesin bir uzlaşmaya varamıyorlardı. Bu sebeple Kudüs'e ilerleyen Haçlılar la iyi mücadele edilemedi. Rıdvan Haleb'de öldü (1113) ve sonra son Selçuklu Sultan şah zamanında (1114-1117) idare Selçuklu âilesinden olmayan Lü'lü'nun eline geçti. Bunun öldürülmesi üzerine Haleb halkının dâvetiyle gelen Artuk oğlu İl-Gazi ye geçti (1117). Şam'da se 1128'de öldürülen Tuğ-Tegin'in oğlu Tâc ûd-dîn Bori ile Bori oğulları (Şam Atabeyliği) idareyi ele aldı.

5. Anadolu Selçuklu Devleti [*]

Hakkı Dursun YILDIZ

Malazgirt zaferini takip eden yıllar zarfında Anadolu'ya kalabalık Türk nüfusu gelip yerleşmeğe başladı. Sultan Melikşah amcası Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra bu kıtanın fethine daha fazla ehemmiyet vererek büyük Türkmen beylerini bu fetih hareketiyle vazifelendirdi. Bu sıralarda, taht kavgaları sebebiyle zayıflamış olan Bizans İmparatorluğu Türk akınlarına fazla mukavemet edecek durumda değildi.

Anadolu'da fetih hareketi bütün hızıyla devam ettiği sırada Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman-şah'ın da fetihlere katıldığı görülmektedir. Süleyman-şah'ın Anadolu'ya ne suretle geldiği hakkında birbirinden tamamen farklı iki görüş ileri sürülmektedir: a) Süleyman-şah'ın babası Kutalmış Alp Arslan'a karşı giriştiği saltanat mücadelesinde mağlup ve maktul düşünce oğulları Bizans hududuna sürüldüler. Bir müddet Urfa havalisinde sönük bir hayat geçiren Kutalmış'ın oğulları 1074 yılında etraflarına topladıkları kalabalık bir Türkmen ordusuyla harekete geçerek önce Güney Anadolu'da daha sonralar ise Orta Anadolu'da fetihlerde bulundular. b) İlk zamanlar Sultan Melikşah'a karşı muhalif bir tavır takınmış, fakat hadisenin tavassutu ile nihayet Anadolu'nun fethine memur edilmiş olan Kutalmışoğulları, Melikşah'dan zaptedecekleri memleketlerin hükümdarlık menşurunu almışlardı.

Görüldüğü gibi birbirine tamamen zıt fikirleri ihtiva eden bu iki görüşün hangisinin gerçeği ifade ettiği belirtmek şimdilik mümkün olmamaktadır. Bununla beraber

(*) Anadolu'nun fethi üzerine Büyük Selçuklu İmparatorluğu bahsinde geniş bilgi verilmiştir.

...Süleyman-şah'ın 1074 yılından itibaren Anadolu'daki faaliyetlerini tesbit edebiliyoruz. Aynı yıl Antakya ve Haleb'i muhasara eden Süleyman-şah Suriye meliki Atsız ... düşmüştür. Bizans İmparatorluğu dahilî mücadeleler, Balkanlar'daki isyan ve ihtilâller sebebiyle Anadolu'daki Türk akınlarına karşı duramıyordu. Bu vaziyetten faydalanan Süleyman-şah Orta Anadolu'ya girerek 1077 yılında Konya'yı zaptetti. Bundan sonra Bizans'taki taht kavgalarına müdahale imkânını bulan ve bu sayede fazla zorlukla karşılaşmadan bir çok şehir ve kaleyi ele geçiren Süleyman-şah 1078'de İznik'i fethederek merkezini oraya nakletti. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin temelleri atılmış oluyordu. Süleyman-şah fetihlerine devam ederek kısa zamanda Bizans aleyhine hudutlarını oldukça genişletti. 1080 yılında İznik Türkler'den geri almak gayesiyle İznik önlerine gelmiş olan Bizans ordusunu ağır bir mağlûbiyete uğrattıktan sonra Üsküdar'a kadar ilerleyen Süleyman-şah burada kurduğu gümrük daireleri ile Boğaz'dan geçen gemilerden vergi almağa başladı. Fakat Aleksios Komnenos'un Bizans imparatoru olmasından sonra durum Bizans lehine gelişmeğe başladı. Türk birlikleri yavaş yavaş geri çekiliyordu. 1082 yılında yapılan bir antlaşma ile İzmit körfezine dökülen Drakon çayı iki memleket arasında sınır itibar edildi.

Süleyman-şah, Bizans ile sulh yaptıktan sonra Anadolu'ya dönerek 1083 yılında Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt ve Malatya'yı haraç vermeğe mecbur etmişti. Bu sırada Antakya Ermeni Philaretos'un tahakkümü altında idi. Antakya hıristiyanları çok gaddar olan Philaretos'un elinden kurtulmak için Süleyman-şah'a haber göndererek şehrin zaptında ona yardımcı olacaklarını bildirdiler. Küçük bir kuvvetle Antakya önlerine gelen Süleyman-şah, Aralık 1084 tarihinde içerdeki hıristiyanların yardımı ile Antakya'yı zapletti. Fakat onun bu havalide fetihlere devam etmesi Suriye meliki Tutuş ile aralarının açılmasına sebep oldu. 5 Haziran 1086 tarihinde Süleyman-şah ile Tutuş arasında cereyan eden savaşta Süleyman-şah mağlup oldu ve hayatını kaybetti.

Süleyman-şah'ın ölümü üzerini, İznik'te vekil bırakmış olduğu Ebu'l-Kasım yeni kurulmakta olan Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasını önlediği gibi Bizans'a karşı da başarılı akınlar yapmıştır. İmparator Aleksios kuvvetle başa çıkamıyacağını anladığı Ebu'l-Kasım'ı İstanbul'a davet ederek onunla sulh yaptı. Bu arada Ebu'l-Kasım'ın gafletinden istifade ederek İzmit'i ele geçirdi. Sultan Melikşah onun Bizans ile uğraştığı bir sırada Emir Porsuk idaresindeki büyük bir orduyu İznik üzerine göndermişti. Emir Porsuk üç ay devam eden muhasara esnasında şehri ele geçiremeyince Sultan Melikşah onu geri çağırarak Urfa emiri Bozan'ı onun yerine ... Muhasaranın uzaması üzerine çok kötü bir duruma düşen Ebu'l-Kasım ... İmparatoru Aleksios'tan yardım istedi. Çevirdiği entrikalarla Türkler'i birbirine düşürmeye gayret sarfeden Aleksios bunu bir fırsat bilerek Ebu'l-Kasım'ın yardım ... isteklerini cevapsız bıraktı. Artık kurtuluş ümidi kalmıyan Ebu'l-Kasım Sultan Melikşah'tan af dilemek için Isfahan'a gitti. Burada da yüz bulamayınca tekrar Anadolu'ya dönmek zorunda kaldı ve yakalanarak Emir Bozan tarafından idam edildi. Ebu'l-Kasım'ın ölümünden sonra kardeşi Ebu'l Gâzi onun yerine geçmişti. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümüyle oğulları arasında saltanat kavgaları başlayınca Süleyman-şah'ın oğlu Kılıç Arslan Horasan'dan gelerek İznik'te Anadolu Selçuklu Devleti'nin ikinci sultanı sıfatıyla 1092 sonlarında tahta oturdu.

Sultan I. Kılıç Arslan İznik tahtına geçtiği sırada Anadolu'nun muhtelif bölgele-

rinde Türkmen emirleri müstakil devlet olma hareketine giriştiklerinden bu ülkede bir Türk birliği mevcut değildi. Diğer taraftan İmparator Aleksios İznik'e karşı akınlarına devam ediyordu. Kılıç Arslan Bizans'tan ziyade İzmir ve havalisinde müstakil bir devlet kurmuş olan ve meydana getirdiği donanması ile Ege ve Marmara denizlerinde faaliyette bulunan kayınpederi Emir Çaka'dan çekiniyordu. Bu sebeple Aleksios Komnenos'un bu Türk emirine karşı ittifak teklifini kabul ederek müştereken Emir Çaka'yı ortadan kaldırdılar (1094). Böylece batıda kendisini tehdit edecek bir tehlikenin kalmaması üzerine doğuya yönelen Sultan I. Kılıç Arslan 1096 yılında Ermeni Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı muhasara etti. Muhasara devam ederken I. Haçlı ordusunun Anadolu'ya gelmekte olduğunu haber aldı ve derhal muhasarayı kaldırarak merkezine dönmek zorunda kaldı. Pierre L'Ermit idaresindeki çapulcu Haçlı grubu Kılıç Arslan'ın kardeşi Davud tarafından İzmit yakınlarında imha edilmişti. Fakat kısa bir zaman sonra kontların, dukların ve şövalyelerin idaresindeki muntazam Haçlı ordusu İznik'i muhasara ettiler. Sultan Kılıç Arslan bu kuşatma esnasında geldi ise de şehre girmeğe muvaffak olamadı. Kuşatmanın uzaması sebebiyle İznik bir anlaşma ile Bizans imparatoruna teslim edildi (Haziran 1097). Bundan sonra Danişmend Gâzi ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleriyle takviye edilmiş olarak Eskişehir önlerinde Haçlılar'ın karşısına çıkan Kılıç Arslan onlara ağır kayıp verdirmesine rağmen galip gelemedi. Haçlı ordusunun zırhlı ve kalabalık olması hasebiyle Sultan Kılıç Arslan bundan böyle onlarla meydan muharebesi yerine, onların geçeceği bölgelerde su kuyularını kapatarak, ekinleri tahrip ederek ve meskûn yerleri boşaltarak yıpratma taktiğine başvurdu. Haçlılar'ın geçişi ve İznik'in düşmesi sebebiyle Konya'yı kendisine merkez yapan Kılıç Arslan bu sırada fırsattan istifade eden Bizans'ın da ilerlemesine mâni olamıyordu. Bununla beraber Antakya kontu Bohemond'un Danişmendliler tarafından esir edilmesini müteakip 1101 yılında harekete geçen Haçlı birlikleri birbiri arkasından Amasya yakınlarında ve Konya Ereğlisi'nde Kılıç Arslan tarafından imha edildiler (1102).

Haçlılar ile yaptığı savaşlarda oldukça yıpranmış olan Sultan Kılıç Arslan Bizans imparatoru ile sulh yapıp batı hudutlarını emniyete aldıktan sonra kendisinin Haçlılar ile meşgul olmasından istifade ederek Malatya'yı almış olan Danişmendliler üzerine yürüdü ve bu şehri tekrar zaptetti. Bundan sonra Harran' ve Suriye meliki Dokak'ın elinde bulunan Meyyâfarîkin'i ülkesine kattığı gibi Diyarbakır ve Musul bölgelerine de hâkim oldu. Fakat Emir Çavlı, Artukoğlu İlgâzi ve Suriye maliki Rıdvan'ın birlikleri ile Habur ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybederek bu ırmakta boğularak öldü (Temmuz 1107).

Sultan I. Kılıç Arslan'ın ölümü ve oğlu Şehinşah'ın Emir Çavlı tarafından yakalanarak Isfahan'a götürülmesi üzerine Anadolu Selçuklu tahtı boş kaldı. Bu vaziyet devleti oldukça sarsmıştı. Ancak Şehinşah'ın 1110 yılında serbest bırakılarak Malatya'da tahta geçmesi durumu biraz düzeltir gibi oldu. Fakat bu sefer de Şehinşah, kardeşi Mesud'un isyanıyle karşılaştı. İki kardeş arasındaki taht kavgaları 1116 yılına kadar devam etti ve Mesud Danişmendliler'den aldığı yardım sayesinde Konya'da Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan Mesud uzun müddet kayınpederi Emir Gâzi ile işbirliği yapmak zorunda kaldı. Bizans ve Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlarla ülkesini bir hayli genişletmiş olan ve Abbasî halifesi tarafından "Melik" ünvanı verilen Emir Gâzi Anadolu'nun en

kudretli hükümdarı haline gelmişti. Bu bakımdan Sultan Mesud, 1134 yılında kayınpederinin vefatına kadar âdeta onun himayesinde idi. Babasının yerine Danişmendli tahtına geçen Mehmed Gazi'nin ölümüyle Sultan Mesud üzerindeki Danişmendli nüfuzu kırılmış oldu. Böylece müstakil hareket etme imkânına kavuşan Sultan Mesud, 1143 yılında Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu Danişmendliler'den geri alarak ülkesinin hudutlarını genişletmeğe başladı. Bir sene sonra da Elbistan'ı ülkesine kattı. Haçlılar elinde bulunan Maraş ve Göksun'a karşı harekete geçtiği sırada Bizans imparatoru Manuel Komnenos'un Konya üzerine yürüdüğünü haber aldı ve süratle geri döndü. Konya önlerine yapılan savaşta Bizans ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı.

Sultan Mesud Anadolu'da kuvvet ve kudretini sağlamlaştırdığı sıralarda, Urfa Haçlı kontluğunun ortadan kaldırılması sebebiyle harekete geçen II. Haçlı seferinde Alman kralı III. Konrad ile Fransa kralı St. Louis'nin orduları Anadolu'ya girdiler. Sultan Mesûd Ekim 1147 tarihinde Eskişehir yakınlarında Alman ordusunu perişan etti. Bunu haber alan Fransa kralı St. Louis Orta Anadolu'ya girmekten çekinerek Efes-Denizli-Antalya yolunu takibe mecbur olmuştu. Bununla beraber yolda Türkmenler'in hücumlarıyla hayli zayiat verdikten sonra Antalya'ya ulaşan St. Louis buradan deniz yoluyla Akkâ'ya gidebilmişti. Haçlılar'a karşı kazandığı zaferleri müteakip Maraş ve civarını fetheden Sultan Mesud, Kilikya Ermenileri'ne de ağır darbeler indirerek onlardan birçok şehir ve kaleyi zaptetti. Bu arada Danişmendli emiri Yağı basan'ı da kendisine bağladı. Uzun süren saltanatı esnasında Anadolu Selçuklu Devleti'ni bu ülkenin en kudretli devleti haline getiren Sultan Mesud 1155 tarihinde vefat etti.

Sultan Mesud, ölümünden kısa bir zaman önce ülkesini üç oğlu arasında taksim etmişti. Başkent Konya ile havalisini alan ve kardeşlerinin metbûu durumunda olan Sultan II. Kılıç Arslan'ın, taht kavgalarını önleme maksadiyle ilk fırsatta ortanca kardeşini ortadan kaldırması üzerine küçük kardeşi Şehinşah Ankara-Çankırı taraflarına kaçarak Danişmendli emiri Yağı-basan ile işbirliği yaptı. Taht kavgalarının başlaması, II. Kılıç Arslan'a karşı Bizans, Ermeni ve Nureddin Mahmud'un harekete geçmelerine sebep oldu. Sultan ilk saldırıları bertaraf ettikten sonra 1162 yılında, çevirdiği entrikalarla Anadolu'daki Türk devletlerini birbirine düşüren Bizans imparatoru Manuel Komnenos ile görüşmek için İstanbul'a gitti. İki hükümdar arasında varılan anlaşmaya göre karşılıklı yardımlaşma ve Türkmen kuvvetlerinin Bizans'a akın yapmamaları kabul edildi. Böylece batı hudutlarından emin olan Sultan Kılıç Arslan Anadolu'da hareket serbestesi kazanmış oldu. 1163 yılında Yağıbasan'ı mağlup ederek Elbistan, Darende, Kayseri ve Malatya'yı sınırlarına dahil etti. Bunun arkasından kardeşi Şehinşah'tan Ankara ve Çankırı'yı aldı. Nureddin Mahmud'un işgal etmiş olduğu yerleri de kurtardı.

Sultan II. Kılıç Arslan'ın bu başarıları Bizans imparatorunun gözünden kaçmıyordu. Aynı zamanda Türkmen kuvvetleri de tekrar Bizans ülkesine akınlarına yeniden başlamışlardı. Bu gelişme Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans İmparatorluğunu tekrar karşı karşıya getirdi. İmparator Manuel, gittikçe aleyhinde gelişmekte olan Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmak karariyle büyük bir ordunun başında olduğu halde yürüyüşe geçti. Sultan II. Kılıç Arslan Türkmen kuvvetlerinin maharetle tatbik ettiği sahte ricat sayesinde Bizans kuvvetlerini Denizli civarındaki dar ve sarp Myriokephalon vadisine sokmağa muvaffak oldu. Eylül 1176 tarihinde yapı-

lan savaşta Bizans ordusu büyük bir hezimete uğradı. İmparator Batı Anadolu'daki istinkâmları kaldırmak ve ağır bir tazminat ödemek şartıyle İstanbul'a dönebildi. Bu zafer Bizans'ın Malazgirt savaşından beri Anadolu'yu geri almak ümidini tamamiyle kırmış, o zamana kadar hıristiyan dünyasında bir nev' "Türkler'in işgali altındaki memleket" gibi telâkki edilen Anadolu'nun gerçek Türk yurdu olduğunu isbat etmiş ve Bizans imparatorluğu bundan sonra Türkler'e karşı taarruza cesaret edememiştir.

Sultan II. Kılıç Arslan Bizans meselesini hallettikten sonra 1178 yılında Danişmendli beyliğine son vererek doğudaki tehlikeli rakibinden kurtulmuş oldu. Diğer taraftan Türkmen kuvvetleri Kilikya Ermeni krallığını istila ederek Suriye'yi zaptedip oradan Suriye ve El Cezire'ye doğru yayılıyorlardı. Selçuklular'ın batı hududu ise Denizli'ye kadar uzanıyordu.

Uzun ve başarılı bir mücadele hayatından sonra yaşlanan ve yorulan Sultan II. Kılıç Arslan'ın ülkesini 11 oğlu arasında taksim etmesi ve kendisinin de devlet işlerine fazla müdahalede bulunmaması şehzadeler arasında iktidar mücadelelerinin başlamasına sebep oldu.

Anadolu'da bu karışıklıklar devam ederken Selâhaddin Eyyubî'nin Kudüs'ü alması üzerine yeni bir Haçlı seferinin hazırlığı başladı. Sultan Kılıç Arslan Anadolu'ya giren Alman imparatoru I. Friedrich Barbarossa ile dostluk kurarak onların Suriye'ye inmelerine müsait davranmak suretiyle Haçlıları mümkün mertebe zararsız hale getirmek istiyordu. Fakat Akşehir'de Sultan'ın oğlu Kutbeddin Melikşah'ın Haçlılar ile mücadeleye girişmesi ve mağlup olması Alman ordusunun Konya'da pek çok tahribat yapmasına sebep olmuştur. Bu felaket sırasında oğlu Melikşah'ın tahakkümü altında bulunan yaşlı Sultan küçük oğlu ve anı Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığınarak onun yanında öldü (1192).

Sultan II. Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine oğulları arasındaki saltanat kavgaları daha da şiddetlendi. Uzun müddet Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'yı kardeşi Melikşah'tan alarak 1192 yılında Selçuklu tahtına oturdu. Fakat onun sultanlığı kardeşleri tarafından kabul edilmedi. Gıyaseddin Keyhüsrev bir yandan kardeşleri ile mücadele ederken diğer yandan da Bizans imparatoru III. Aleksios Komnenos ile savaşıyordu. İktidar mücadelesinde onun en tehlikeli rakibi asker kuvvetlik bakımından kendisinden üstün olan Tokat meliki Rükneddin Süleyman-şah idi. Nitekim Süleyman-şah'ın Konya üzerine yürüdüğünü öğrenince 1196 yılında Konya'yı terkederek İstanbul'a kaçtı.

Anadolu'da sarsılmış olan Türk birliğini yeniden tesis etmeğe gayret sarfeden Süleyman şah Bizans imparatorunu vergiye bağladığı gibi Ermeni kıralını da hezimete uğrattı. Mengücekoğulları ile Artukoğulları'ndan bazı yerleri aldı. 1201 yılında Erzurumu zaptederek Saltukiler hanedanına son verdi. Böylece Gürcüler ile komşu olan Rükneddin Süleyman şah Sarıkamış yakınlarında onlarla yaptığı savaşı kaybetti. Gürcü tehlikesini tamamen ortadan kaldırmak gayesiyle giriştiği sefer esnasında 1204 yılında vefat etti. Yerine geçen oğlu III. Kılıç Arslan'ın küçük yaşta olması sebebiyle uçta bulunan Türkmen beyleri hâlâ İstanbul'da oturmakta olan Gıyaseddin Keyhüsrev'i Konya tahtına davet ettiler. Bu sırada İstanbul Latinler tarafından işgal edilmiş ve Bizans imparatorluğu parçalanmıştı. Gıyaseddin Keyhüsrev Selçuklu tahtına geçtikten sonra İznik kıralı Theodoros Laskaris ile an-

laştı. Arkasından Trabzon Rum imparatoru III. Aleksios Komnenos'u mağlup ederek Karadeniz ticaret yolunu emniyet altına aldı. 1207 yılında Antalya'nın fethiyle Türkler'e denize yolu açılmış oluyordu. Ermeni kıralı II. Leon'a karşı giriştiği sefer zaferle neticelendi (1209). Bunu Eyyubiler'in Kuzey Suriye ve Anadolu'yu istilâlarını önlemek takip etti. Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu başarıları Theodoros Laskaris ile aralarının açılmasına sebep oldu. 1211 yılında Alaşehir yakınlarında Laskaris ile yaptığı savaşta şehit düştü.

Gıyaseddin Keyhüsrev'den boşalan Selçuklu tahtına devlet erkânının onun büyük oğlu İzzeddin Keykâvus'u geçirmesi üzerine kardeşi Alâeddin Keykubâd isyan etti. İzzeddin Keykâvus bu meseleyi kolaylıkla hal edip Theodoros Laskaris ile de müsait bir anlaşma imzaladıktan sonra babasının siyasetini takibe başladı. Kıbrıs kıralı ile ticaret anlaşmasını yeniledikten sonra kuzey ticaretini emniyet altına almak düşüncesiyle Sivas üzerinden Sinop'a hareket etti. Trabzon Rum imparatoru Aleksios'u mağlup ve esir ederek Sinop'u zaptetti (1214). Diğer taraftan Kıbrıs Latinleri'nin tahrik ile isyan etmiş olan Antalya halkını itaat altına alan (1216) Sultan, Ermeniler'in taht kavgalarıyle meşgûl bulunduğu sıralarda bazı şehirleri zaptetmiş olan Ermeniler üzerine yürüyerek bazı şehir ve kaleleri ele geçirdi ve Ermeni kıralını vergiye bağladı. İzzettin Keykâvus saltanatının son yıllarını Eyyubîler ve Artuklar'la savaşla geçirdi ve bir sefer esnasında Malatya'da vefat etti (1220).

İzzeddin Keykâvus'tan sonra Anadolu Selçuklu tahtına, daha önce giriştiği iktidar mücadelesinde başarısızlığa uğrayan ve hatta bir müddet hapiste kalmış olan Alâeddin Keykubât geçti. Kendisine Abbasi halifesi tarafından "saltanat" menşuru gönderilen Keykubâd Mısır Eyyubîleri'ne karşı el Melik ul-Eşref ile bir anlaşma yaptı. Bunu müteakip Kalonoros (bugünkü Alanya) kalesini karadan ve denizden muhasara ederek zaptetti (1233). Şehir ve kale yeniden inşa edilerek Sultan'ın adına izafeten Alâiye adı verildi. İlk Selçuklu tersanesi Alâeddin Keykubâd tarafından Alâiye'de kuruldu. Burası Selçuklu sultanlarının kışlık merkezi oldu. Sultan Alâeddin Keykubâd kendisine muhalif bir tavır takınmış olan ümeradan bazılarını bertaraf ettikten sonra 1226 yılında Sinop'ta inşa edilen bir donanmayı Kastamonu Beyi Emir Çoban kumandasında Kırım'daki mühim ticaret limanı Suğdak üzerine gönderdi. Suğdak'ın zaptından sonra bir çok Rus Knez ve Kıpçak beyleri itaat altına alındı. Diğer taraftan devletin kara kuvvetleri Silifke'ye kadar bütün sahil bölgesini ele geçirdiler. Aynı zamanda Ermeni kıralı Hetum'u, Sultan'a asker vermek, ödediği vergiyi iki misline çıkarmak ve parasını Anadolu Selçuklu sultanı adına bastırmak şartlarıyle sulh yapmağa mecbur ettiler. Ermeniler'den alınan yerlere Türkmenler iskan edildi.

Sultan Alâeddin Keykubâd Anadolu işleriyle meşgûl bulunduğu sıralarda Asya içlerinde ortaya çıkan Moğol tehlikesi süratle Batıya doğru yayılmaya başlamıştı. Bunların çok geçmeden Moğollar'ın elinden kaçan Celâleddin Harezmşah Doğu Anadolu'ya gelerek Keykubâd aleyhine faaliyete geçti. Diyarbekir Artukluları'nın da onunla işbirliği yapması, Sultan'ı doğu seferine çıkmaya mecbur etti. Kahta, Hısn Mansur (Adıyaman) ve Çemişgezek'i ele geçirdi (1226). 1228 yılında da Erzincan'ı, Kemah ve Şebinkarahisar'ı alarak Mengücekoğulları hanedanına son verdi. Bu sırada Sultan'ın meşgûliyetinden istifade etmek isteyen Trabzon imparatoru Andronikos Samsun ve Sinop'a saldırdı. Bunu haber alan Keykubâd Bayburt-

Maçka yoluyla Trabzon'a giderek şehri muhasara etti. Fakat havaların çok fena gitmesi Trabzon'un fethine mâni oldu.

Sultan Alâeddin Keykubâd ile Celâleddin Harezmşah'ın araları düzelmeğe yüz tutmuştu ki, Harezmşah Ahlat şehrini uzun bir muhasaradan sonra zapt ve feci bir şekilde tahrip etti. Bu sebeple iki Türk hükümdarın arası bozuldu. Ağustos 1230 tarihinde Erzincan yakınındaki Yassıçemen mevkiinde yapılan kanlı savaşta Keykubâd galip geldi. Kısa bir süre sonra da Erzurum'u elegeçirdi. 1231 yılında Celâleddin Harezmşah'ın ölümüyle Moğollar'ın yağma akınları Malatya'ya kadar uzanmağa başladı. Moğol tehlikesinin daha önce farkına varmış olan Anadolu sultanı, ülkesini bu tehlikeden uzak tutmak için Ögedey'in oldukça ağır şartlarını kabul etmiş göründü. Bununla beraber gerekli tedbirleri almaktan da geri durmuyordu. Sınır boylarındaki kaleleri tahkim ederek Celâleddin Harezmşah'ın ölümünden sonra Selçuklu hizmetine girmiş olan Harezmli askerî birlikleri bu sınır kalelerine yerleştirdi. 1234 yılında Mısır Eyyubî hükümdarı el-Kâmil'in gönderdiği ordu mağlûp edildikten sonra Harput, Urfa, Harran ve Rakka Selçuklu hâkimiyetine girdi. Mukabil harekete geçen el Kâmil'in Mardin'i zapt ve tahrip etmesi Alâeddin Keykubâd'ı Eyyubîler üzerine sefere çıkmağa mecbur etti. Selçuklu ordusu Kayseri'de toplanacaktı. Ordu daha harekete geçmeden bir ziyafette Alâeddin Keykubâd zehirlenerek öldü (1237). Onun sultanlığı zamanında Anadolu Devlet siyasî, askerî ve iktisadî bakımından en parlak devrini yaşamıştır.

Alâeddin Keykubâd'dan sonra, kumandanların ve beylerin rekabetleri arasında II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta çıktı. Bu kifayetsiz hükümdar kumandan Sadeddin Köpek'in tahakkümü altına girdi ve onun tahrik ve telkinleriyle birçok mühim şahsiyetleri öldürttü. Sadeddin Köpek devlet erkânından kendisine karşı gelebilecekleri ortadan kaldırdıktan sonra Selçuklu tahtına geçmek emelinde idi. Fakat bütün bu hileleri meydana çıktığı zaman kendisi öldürüldü (1239). Sadeddin Köpek'in bertaraf edilmesinde rol oynıyan Celâleddin Karatay gibi devlet adamlarının iş başına geçmesi durumu biraz düzeltir gibi olduysa da siyasî ve dinî zaafları ortadan tamamen kaldırmak mümkün olmadı. Fakat bu sırada patlak veren Baba İshak isyanı Selçuklu devletinin artık çökmekte olduğunu göstermekte idi. Bir Türkmen şeyhi olan Baba İshak etrafına topladığı Türkmenler ile devleti bir hayli uğraştırdı ve isyan 1240 yılında güçlükle bastırıldı. Baba İshak isyanını Mogullar'ın istilâsı takip etti. 1242 yılında Erzurum'u işgal ve tahrip eden Mogollar 1243 yılında Baycu Noyan kumandasında Anadolu'yu istilâya başladılar. II. Gıyaseddin Keyhüsrev topladığı büyük orduyla Baycu Noyan kumandasındaki Mogol ordusunu Sivas'ın doğusunda Kösedağ mevkiinde karşıladı. Temmuz 1243 tarihinde yapılan savaşta Selçuklu ordusu korkunç bir hezimete uğradı.

Moğollar Anadolu'da yarım asırdan fazla bir müddet hüküm sürdüler. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra tahta geçen Selçuklu sultanları Mogollar elinde birer kukla idiler. Kösedağ savaşından itibaren, Anadolu Selçuklu Devleti'nin tarihe karıştığı 1308 yılına kadar Anadolu sözde sultanların, şehzadelerin birbirleriyle mücadeleleri, devlet adamları ve beylerin ihtirasları ve tahrikleri, suikastler, isyanlar iktisadî çöküntü ve halkın perişanlığı manzarasını arzeder. Ancak Beyliklerin teşekkülü ile Anadolu Türklüğü yeniden hayatiyet kazanacaktır.

VI. Ortadoğu'da Kurulmuş Türk Devletleri (Anadolu, İran, Suriye ve Mısır)

1. Doğu Anadolu ve İzmir Türkmen Beylikleri

İbrahim KAFESOĞLU

a- Artuklu Beyliği (1101-1409)

Anadolu'nun fethinde büyük hizmetleri geçen Oğuzlar'ın Döğer boyundan ünlü Türkmen Beyi Artuk Bey'in, Suriye meliki Tutuş tarafından iktâ edilen Kudüs'de ölümünden (1091) sonra oğulları Sökmen ve İl-Gazi, Kudüs'ün tekrar Fatımîler'e geçmesi (1098) dolayısıyle, Büyük Selçuklu Sultanı tarafından kendilerine verilen bölgelerde beylikler kurmuşlardır.

Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve Âmid (Diyarbakır) kolu: 1101-1231

Sökmen I, Hasankeyf ve Surûc'dan başka 1104 de Mardin'i almış, Haçlılar'la savaşmış, Türkmen başbuğlarından Çökürmüş ile birlikte Harran civarında Urfa kontu Baudouin II'yi esir almak suretiyle mühim bir zafer kazanmıştı. Ondan sonra gelen oğlu İbrahim Mardin'i amcası İl-Gazi'ye bırakmak zorunda kaldı (1108). Hasankeyf sülâlesinden, Âmid civarını da alan Fahr'ud-din Kara Arslan (Ölm. 1166)'dan sonra oğlu Nûr'ud-din Mehmed 1182'de Salâh'ud-din Eyyûbî'ye bağlandı ve yaptığı askerî yardım karşılığı olarak bölgenin en büyük merkez şehri Âmid'i aldı (1183). Oğlu Nâsır'üd-din Mahmud (ölm. 1222) bir kitabede "Diyâr-ı Bekr, Rum ve Ermen sultanı" gibi görünmekle beraber, etrafını çeviren kuvvetli devletlerden bazan Eyyûbîler'i, bazan Anadolu Selçukluları'nı metbû tanımıştı. Daha sonra, oğlu Mevdûd zamanında Eyyûbî el-Melik-ül-Kâmil Âmid ve Hasankeyf'i zapt etti (1231).

Mardin kolu: 1108-1409

Artukoğlu İl-Gazi 1108'de Mardin'e sahip olduktan sonra Haleb'de Lü'lü'nün ölümü üzerine, şehir halkının dâvetine uyarak gelip aldığı Haleb'i korumaya oğlu Timur-taş'ı memur etti (1118) ve 1121'de Meyâfârıkın'ı Ahlat Şahları'ndan aldı. Haçlılar'la iyi mücadele ediyordu. Antakya Haçlıları'nı üzerine yürüyen ve Prens Rojer'i yenilgiye uğratan (1119) İl Gazi bu zaferi dolayısıyle büyük şöhrete ulaştı. Ölümünden sonra oğlu Timur taş Mardin'de diğer oğlu Süleyman Meyâfârıkın'de, yeğeni Süleyman Haleb'de oturdular. Öteki yeğeni Belek 1112'de olan Türkmen başbuğu Çubukoğlu Mehmed Bey'e ait Harput kalesi ve civarını almış (1115). Franklar'la mücadelede büyük ün kazanmıştır. 1122'de Urfa kontu Jocelin'le Bir cık senyörünü mağlûp etti, yakaladı, her ikisin. Harput'a haps etti. 1123'de kral Baudouin'i de mağlup ve esir ederek yeni ele geçirdiği Harran'a götürdü ve esirleri kurtarmaya gelen kalabalık Frank ordusunu da bozguna uğrattı. (1124) Fakat ayni yıl Menbiç'i kuşatırken ok isabeti ile oldu. Toprakları Timur taş'a geçti. Süleyman oldüğu için Meyâfârıkın de ona bağlandı. Mardin Ulu camiini yaptıran Kutb ud-din İl Gazi II (1184) zamanında Salâh ud-din Eyyûbî memleket işlerine müdahaleye başladı ve nihayet Meyâfârikin Eyyûbîler'e geçti.

Artuklular 1200'den itibaren Eyyûbîler e bir aralık Anadolu Selçukluları'na bağlanmıştır. Moğol istilâsı sırasında Mardin kalesinde olen Necm ud-din Gazi'den sonra Moğol tâbiiyetine giren Artuklular daha sonra Kara-koyunlular'a karşı mücadelelere giriştiler. Son Artuklu beyi Şihâb ud-din Ahmed (Melik us-Salih) Mardin Kara Yusuf'a teslim etmeğe mecbur oldu (1409). Mardin kolu (veya İl Gazi kolu) tarihe karıştı.

Harput Kolu 1185 1234

Hasankeyf kolundan Nur ud-din Mehmed'in ölümünden sonra kardeşi Ebu Bekir Hasankeyf'i Salâh ud-din Eyyûbî himayesindeki yeğeni Sokmen II'den alarak almış diği için ayrı bir âile teşekkül etmiştir. 1203 yıllarına doğru oğlu Nizam ud-din İbrahim yerine geçmiş ve Harput 1234'de Selçuklu Sultan I. Alâ ud-din Keykubad tarafından Anadolu Selçukluları'na ilhak edilmiştir.

b- Dânişmendli Beyliği: (1092-1178)

Anadolu'nun fethinde Artuk Bey'in Anadolu'dan ayrılmasından sonra ... ve rine gelerek Yeşilırmak ve Kızılırmak dolayları'nı alan, rivayete göre Türkmenlere öğretmenlik yaptığı için "Danişmend" diye anılan Gazi Ahmed Bey, Selçuklu Süleyman-şah'ın ölümünden sonra, kuvvet kazanarak Beyliğini genişletmiş. Kılıç Arslan I'in Haçlılar'la yaptığı Eskişehir (1097) ve Kayseri (1101) de aylarından savaşlara katılmış ve bu sırada Antakya prensi Bohemond'u esir ederek Malatya'yı ele geçirmişti. Haçlı prensin serbest bırakılması hususunda Kılıç Arslan ile aras açılan Gazi Ahmed Bey Selçuklular'a yenildi. 1104'de ölen bu Dânişmend'in oğlu ... dan duruma hâkim olan Gazi Bey Selçuklu şehzâdelerinden Mes'ud ile işbirliği yaparak 1116'da Konya'yı geri alıp onun sultanı olmasına yardım etti ve kızını onunla evlendirdi. Fakat bu arada Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu kale ve bölgelerini kendi beyliğine kattığı için, Sivas'tan Bolu ve İzmit yakınlarına kadar uzanan sahada kuvvetli bir hukûmet kurmuş oluyordu. Ayrıca Bizans işlerine karışıyor. İmparator Ioannes Komnenos'a karşı tahd iddiacısı kardeşi İsaakios'u mülteci olarak kabul ediyordu. Bizans'ın buna karşılık Kastamonu ve diğer yerlerdeki Dânişmendli şehirlerini tahrip etmesini (1133) onları geri püskürtmek suretiyle cevaplandıran Gazi Bey'in şöhret ve nufuzu arttı ve itibarî de olsa üstün hâkimiyeti tanınan büyük Selçuklu sultanı Sencer tarafından kendisine "Melik" unvanı verildi. Ölümü (1134) üzerine yerine geçen oğlu Melik Mehmed Bey Doğu Karadeniz bölgesine seferler tertip etti. Batı Anadolu'da da Bizans ile bir kaç kere karşılaştı, saldırıları durdurdu (ölm. 1142). Sonra kardeşi Yağı-basan ile rakipleri olan diğer hânedan üyeler arasında çıkan mücadelelerden faydalanan Selçuklu sultanı Mesud önce Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu sonra da Elbistan'ı zapt ederek, Malatya'da bulunan Dânişmendli Ayn'üd-devle'yi Selçuklu tabiiyetine aldı. Sivas, Amasya ve Kayseri'ye hâkim olan Yağı-basan da 1150'de Selçuklu tâbiiyetine girdi. Sultan Kılıç Arslan II'ye karşı çıkan Yağı-basan, birkaç kere mağlûp o du sonra Bizans imparatoru Manuel le anlaşma yaptı. Suriye atabey Nûr ud-din Mahmud ile de işbirliği hâlinde idi. Anadolu'da tekrar kuvvetli bir devlet doğmuş gibi idi. Fakat Yağı-basan (ölm. 1164)'dan sonra durumu zayıfladı. Sultan Kılıç Arslan II, kararlı ve plânlı hareketlerle 1174-1178 yılları arasında Dânişmendli âilesinin elerindeki kale ve şehirler teker teker alarak bu beyliğe nihayet verdi.

c - Mengücüklü Beyliği: (1118-1250)

Anadolu'nun fethinde doğu Anadolu'da faaliyet hâlinde iken şehit düştüğü anlaşılan Türkmen beyi Mengücük tarafından alınan Erzincan, Kemah, Divriği, Karahisar bölgesinde kurulan beylik hakkında bilgi 1118'den itibaren başlıyor. Bu tarihte Mengücük Gazi'nin oğlu İshak, Kemah'da bulunuyordu. Bir yandan Selçuklu'larla, diğer yandan Artuklu ve Danişmendli beylikleri ile rekabet hâlinde idi. Hattâ Bizans'ın Trabzon vâlisi Gabras'dan yardım istedi, fakat Artuklu Belek tarafından mağlup ve esir edildi. İshak'ın ölümünden sonra (1142), oğullarından Dâvud, Kemah ve Erzincan'da, Süleyman ise, Divriği'de olmak üzere beylik ikiye ayrıldı.

Kemah-Erzincan Kolu: (1142-1228)

Selçuklu Kılıç Arslan II taraftarı olduğu için Dânişmendli Yağı-basan tarafından öldürülen (1162) Dâvud'dan sonra, oğlu olup 60 seneye yakın hüküm süren Fahr ud-din Behram-şah zamanında Erzincan canlı bir ticaret ve kültür merkezi hâline gelmişti. Kılıç Arslan II'nin tâbii ve damadı idi. Kemah'ı idare eden oğlu Selçuk-şah da Selçuklular'a bağlı idi ve bu âile Selçuklular'ın Gürcistan seferi (1202)'ne katılmıştı. Sultan Keykâvus I Behram-şah'ın kızı Selçuk Hâtun ile evli idi. Behram şah öldükten (1225) sonra, oğlu Dâvud-şah II, Erzincan'da, diğer oğlu Mehmed Karahisar'da hâkim oldular. Bunlar zamanında ülkeleri, Sultan Alâ'ud-din Keykubâd tarafından Selçuklu devletine ilhak edildi (1228).

Divriği Kolu (1142-1250) ?

Süleyman'dan sonra, yerine geçen oğlu Şehinşah Selçuklu Kılıç Arslan II'ye ve Sultan Süleyman-şah'a tâbi olmuş ve Hristiyanlarla mücadelede bulunmuştur. Torunu Ahmed şah da Sultan Keykubâd I'i metbû tanımakta idi. Bu âilenin bilinen son siması Melik Sâlih'dir, o da ancak ismen malûmdur. Divriği kolunun Sultan Keykubâd I zamanında veya daha sonraki bir tarihte Selçuklu Devleti'ne katıldığı tahmin edilmektedir.

ç - Saltuklu Beyliği: (1092-1202)

Anadolu'nun fethinde Erzurum ve civarını aldığı tahmin edilen Ebû-Kasım oğlu Ali'nin orada bir beylik kurduğu görülmektedir ki, beyin adını Ali'nin oğ. İzz ud dîn Saltuk'tan almıştır. 1102 yılında Bey olarak Ali bulunuyordu. Saltuk beyliği Kars, Bayburt, Oltu, Tortum, İspir ve Tercan topraklarına sahip olmuş, Trabzon prensleri ile mücadele etmiş, bir yandan da Haçlılar'la çarpışan Dan[işmendliler]'e tesirli yardımlarda bulunmuş, fakat daha ziyâde Tortum Oltu dolayla[rındaki] Gürcüler'le savaşmıştır. Kars'a hücum eden Gürcüler'e karşı yaptığı savaş[lar]da (1153 1161) başarılar kazanan İzz'ud-dîn Saltuk (ölm. 1174) Selçuk Sultanı Kılıç Arslan II ile ittifak ederek kızını onunla nikâhlamıştı. Fakat bu kız Kon[ya]'ya giderken yolda Danişmendli Yağ-basan tarafından esir edilmişti. İzz'ud dîn'in Oğlu Mehmed Kızıl Arslan da, Erzurum önüne kadar gelen kraliçe Thama-ra'nın kocası David kumandasındaki Gürcü kuvvetlerine mağlûp etti (1195). Oğ. Melikşah zamanında, Anadolu'da, siyasî birliği kurmağa çalışan Selçuklu Sultan Süleyman-şah tarafından Erzurum'un alınması ile (1202) Saltuklu Beyliği sona erd[i]. Bununla beraber Mıcıngırt kalesindeki (Hasankale-Sarıkamış yolu üzerinde) bir kitabeden 1205 yılında bile Saltuklu âilesinden Ebû Mansur adlı bir beyin Artuklular'a tâbi olarak- devam ettiği anlaşılmaktadır.

d - Ahlat Şahları Beyliği : (1100-1207)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın amcası Yâkûtî'nin oğlu olup, Sultan tarafından, 1080 yıllarında Azerbaycan umumî valiliğine tâyin edilen Kutb ud-dîn İsmail'in kumandanlarından, Sökmen'ul-Kutbî 1100 de Ahlat'ı Mervânî hakimiyetinden alarak bir hükumet kurmuştur. Bunlara Ahlat Şahları veya Ermen-şahlar da denir. Sökmen 1108 de de Meyâfârikîn'i zaptetmiş, ancak burası 1121'de Artuklu Necmed-dîn İl-Gazı'ye geçmiştir. Artuklu, Saltuklu, Mengücüklü beylikler ile münasebet ve mücadelelerde bulunan ve 12. yüzyılın 2. yarısında bir ara hâkimiyetini Kars'a kadar genişleten Ahlat-şahları bir asır kadar devam ettikten sonra son hükümdar İzz'üd-din Balaban zamanında idare Eyyûbîler'e geçmiştir (1207).

e - İnallı Beyliği: (1103-1183)

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın ölümü üzerine çıkan taht kavgaları sırasında, kendini sultan ilân ederek başkente doğru harekete geçen Suriye Meliki Tutuş Diyarbakır'ı zaptetmiş (1093), idaresini bıraktığı Tuğ-tegin (Dokak'ın atabeyi) Haçlılar'la mücâdele için ayrıldığı zaman şehri Türkmen beylerinden İnal'a vermişti. İnal burada 1103'den itibaren kendi hükumetini tesis etti. Mardin Artukluları ile akrabalık kuran bu beyin beylerinden bazılarının adları (İbrahim, ölm. 1109, Ilaldı, ölm. 1142 ve bunun oğlu Mahmud) bakır paralar üzerinde görülmektedir. 80 yıl kadar devam ettiği anlaşılan beylik, Diyarbakır Ulucâmii kitâbelerinde görüldüğü üzere Irak Selçuklu Sultanlığı'na tâbi idi. 12. yüzyılın 2. yarısında fakat devlet vezir âilesine geçtiği anlaşılıyor. 1183'de Salâh'üd-din Eyyûbî tarafından zapt olunan Diyarbakır, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) Artuklu Beyi Nûr'ud-dîn Mehmed'e verildi.

f - İzmir ve Efes Beylikleri : (1081-1097)

Anadolu'nun fethi sırasında, Malatya dolaylarında faaliyet gösteren Oğuz Çavuldur boyundan olduğu sanılan Çakan (Bizans kayıtlarında, Tzakhas), İstanbul'da

[bi]r müddet kaldıktan sonra 1081'e doğru İzmir'e gelerek bir beylik kurmuştur. Bizans imparatorluğunun zayıf noktalarını iyi bilen Çakan, Foça'yı ve civarı da aldıktan sonra 40 parça gemiden kurulu kuvvetli bir donanma yaptırarak Ege Denizi'nde Sakız, Midilli, Sisam, Rodos adalarını zapt etti ve Çanakkale'ye doğru ilerledi. Üzerine gönderilen Bizans donanmalarını birkaç kere mağlûp etti. İstanbul'u ele geçirip İmparator olmak istiyordu. Kara kuvveti kâfi gelmediği için, Balkanlar üzerinden Trakya'ya doğru ilerleyen soydaşı Peçenek Türkleri ile işbirliği yaptı. Onlar karadan İstanbul'u baskı altına alırken Çakan Bey de denizden hücuma geçecek ve Bizans başkenti düşürülecekti. Fakat plân başarıya ulaşamadı. Çünkü imparator Aleksios Komnenos, Tuna boyundaki Kuman Türkleri'ni Peçenekler üzerine saldırtmış ve aralarında cerayan eden Meriç kıyısındaki Lebonium Savaşı (Nisan 1091)'nda Peçenekler ağır mağlûbiyete uğramışlardı. İzmir Beyi Çakan Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan I. tarafından ortadan kaldırıldı (1097).

Yine bu sıralarda Efes bölgesinde de çok küçük bir Türkmen beyliği daha görülmektedir ki, başında Tanrı-bermiş Bey bulunuyordu.

2- Atabeylikler

İbrahim KAFESOĞLU

a- Fars Atabeyliği (Salgurlular) : (1147-1284)

Selçuklular'ın başlangıcından beri İran'ın Fars bölgesinde hizmet gören Oğuz Salgur (Salur) boyundan Atabey Sungur'un Irak Selçuklu sultanı Mes'ud zamanında istiklâl ilân etmesi ile kurulmuştur (1147). Başkent Şirâz şehri idi. Sungur'un ölümü (1116)'ndan sonra oğlu Zengî Irak Selçuklu devletini tanımak zorunda kaldı ve bu durum Selçuklu Devleti yıkılıncaya kadar (1194) devam etti. Kardeşler arası mücadelede üstünlük sağlayan Sa'ad I. (Zengî'nin oğlu) 1203 de Salgurlu hükümdarı oldu. Ülkesini imâr etti. Bir ara Harezmşahlar'a esir düşen Sa'ad (ölm. 1231)'den sonra oğlu Ebû Bekir (ölm. 1260) geçti. İranlı şâir Sa'adî-i Şirazî ünlü eserlerini bu atabeyin himayesinde yazmıştı. Atabeylik İlhanlı Moğollar'a tâbi oldu. Daha sonra Sa'ad II'nin kızı, Moğol hükümdarı Hulegu'nun oğlu ile evlendi ve bu hâtunun 1284'te ölümü ile sülâle nihayet buldu.

b- Azerbaycan Atabeyliği : İl-Denizliler (1146-1225)

Aslen Kıpçak Türkleri'nden olup, Irak Selçuklu sultanı Mes'ud zamanında bu devlette vazife alarak, kudreti sayesinde idare kademelerinde derece-derece yükselen Şems ud-dîn İl-Deniz, Azerbaycan umumî vâlisi iken, Gürcü ve Abhaza saldırılarına karşı koruduğu, hattâ Erran ve Şirvân havalisini de Selçuklular'a bağladığı bu bölgeyi, 1146'dan itibaren müstakilen idareye başlamış ve bir sülâle kurmuştur. Sultan Tuğrul II'nin dul kalan zevcesi ile evlenerek Selçuklu âilesine girmiş olan İl Deniz'in merkezi Tebriz şehri idi. Nahçıvan ve Gence de buraya bağlı idi. Sultan Arslan-şah zamanında "Atabek-i â'zam" diye anılan İl-Deniz'in iki oğlundan Cihân Pehlevan devletin "baş-hâcib"i, Kızıl Arslan Osman da ordu bakanı olmuşlardı. İl Deniz'in ölümü (1175)'nden sonra, Cihân Pehlevan yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Irak Selçuklu sultanlığının en kudretli adamı hâline geldi. "Hâkan-ı Acem" unvanını taşıyordu. 60-70 kadar "bende" si bütün memleketi kontrolleri

altında tutuyorlardı. Daha sonra kardeşi Osman da bir aralık kendini "Irak Sultanı" 'lân etmiştı (1191) Bunun oğlu Ebû Bekir 1200'e doğru Hemedan a hattâ ısfahan'a kadar nufuzunu genişletmişti Fakat 1211'de Azerbaycan atabeyı Özbek Harezmşahlar a bağlanmak zorunda kaldı ve Celâl ud-dın Harezmşah ın Tebriz'i zaptetmesi ile (1225) atabey ık sona erdı arkasından memleket Mogol ar taraf ndan ıstilâ edildı

c - Erbil Atabeylikleri: Beğ-Teginliler: (1146-1232)

Musul Atabeyı Zengî'nın Musul vâ ilerınden olan Zeyn ud-dın Alı Küç ık Zengî nın ölüm tarıhınde (1146) Erbıı merkez olmak uzere Şehr ı Zor Hakkar Sıncar ve Harran a sahıp bulunurken ömrunun sonuna doğru, a ılıgı dolayıs yle u kesın Musul atabey Mevdûd'a bırakarak, Erbı 'e çekılmıştı (1167) Oglu Atabey Muzaffer'ud-dın Kök-börı, önce Musul atabeyi Seyf'üd-din Gazi II'nin hizmetine girdı sonra Salâh ud-dîn Eyyûbî ıle işbırlığı yaparak yardımına karş ı k Urfa y aldı (1183) ve onun k zkardeşı ıle evlend (1185) Salâh ud dın'ın ö umu (1193) uzerıne tamamen mustak.l olarak, komşular ıle ve Eyyûbîler'le dostça geçınmek, bırkaç Moğo akınını püskürtmek suretiyle ülkesini korudu. Kök-börı 44 sene süren atabeylıği zamanında memleketını imâr etti. Bir ara Anadolu Selçukluları'na tâbı olan Kök-bört'nın ölümü (1232)'nden sonra, kendısının vârisi olmadığı için, Erbı atabeylığ' toprakları, vasiyeti gereğınce, Abbasî halîfeliğine ıntıkal ettı

ç - Şam Atabeyliği: Böriliiler: (1228-1154)

Suriye de Selçuklu atabeyı Haçılar'la mucadelesınden do ayı 'Seyf ul-İs âm' d ye anılan, Tuğ-tegin'in öldürülmesi (1128) üzerıne yerine geçen oğlu Tâc-üd-dın Bör' önce bâtınîliğinın bir kolu olarak Suriye'de gelişen İsmâîlîler'le uğraştı. Çünkü bunlar Kudüs'ün Haçlı kıralı ile anlaşmış, Şam'ın Franklar'a geçmesı ı e yardımcı bır duruma gırmiş ıdı Borı, 20 'bın kadar İsmâîlî yı k ılıçları geçırmek suretıyle Şam'ı kurdard fakat kend sı de bır İsmâîlî taraf ndan oldurüldu (1132) Yerıne arka arkaya atabey o an ve memıeketlerını Zengî ogul ar ndan korumağa ç ı şan [illegible] Mahmud ve Mehmed adlar ndak uç oğ undan sonra (1139) bu. ıdan Mehmed'ın oğlu Atabey Mucîr ud dın Abak da ayn s yâsetı guderek var ıç ı m halıza gayret etti Sonunda zay f Şam atabeyl ğıne Nur'ud d n Mahmud (Musul Atabeyi) tarafından Şam'ın işgal edilmesı ile, son verıldi (1154).

d - Musul-Sincar-Haleb Atabeyliği: Zengîliler: (1127-1259)

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Haleb vâlisi Ak-Sungur (ölm. 1094) 'un oğlu İmâd ud-dın Zengî, Irak Se çuk u hukumdarı Mug's'ud-d'n Mahmud taraf ndan Musul vâlısi tâyın edilm ştı (1127) Zengı Cızre kales nı Nusayb n Sıncar ve Harran'ı aldıktan sonra Haçlılara karşı mudafaa ett ğ Ha eb'ı de kend s ne ba ı ayarak Kuzey Irak tan Akdeniz e kadar uzanan b r devıel kurdu (1128 1146) Başlıca gayesı Surıye Frank ıktıdarına karşı bır Musluman b rlığı meydana getırmektı Hama'yı (1130), Antakya Haçlı Prensıığı el nden Kefertâb ve Maarrat ur -No man ı e g t [illegible] eler aldı Trab us Haçl kontlugundakı Ba'arın kalesını kuşattığ zaman uzerıne gelen Kudus kıralı Foulque d'Anjou yu mağlûp ve esır ett (1137) Sonra mucadeleye devamla, Urfa'yı ele geçırerek Frank kontluğunu ortadan kald rdı (1144) k bu mühım hâdıse Avrupa'da kıra ve ımparatorlar ıdaresındekı II Haçlı seferın n hazırlanmasına yol açmıştır

Zengî nın oğlu Nûr'ud-dın Mahmud Haleb'de, öteki oğlu Seyf'üd-dın Gazî I, Musul da idı Babalarının olumu (1146)'nden sonra bunlar atabeylığı ıkı kısım hâlınde ıdareye başladılar Haleb atabeyi Mahmud, Haçlılar'ın karşısına çıkan büyük kumandanlardan bırı olarak tanınmıştır Antakya Haçlı prensi Raymond de Poitiers'yi mağlûp (1149) ve topraklarının muhim bir kısmını işgal eden Mahmûd, 1154 da Şam atabeylığını de kendıne bağlamış, sonra dıkkatını vatan müdafaacısı sünnî Türkler e sırt çeviren Fatımîler elındek. Mısır'a çevirerek orada vezır Şâver ın ışbırlığı yaptığı Kudus kıralı Bohemond III'u mağlûp ederek Turk hâkimiyetin, tesise çalışmıştır (1164) 1167 de Nûr ud-dın Mahmud 'un gönderdiği Şırkûh Mısır da faalıyette bulundu bunun beraberındekı Salâhaddın (Eyyûbî) Mahmud un temsılcısi olarak ıdareyı ele aldı (1171) Fatımî devleti tarihe karıştı Mahmud'un olumunden (1174) sonra Şam ve Haleb atabeylıkleri Eyyubi ailesıne ıntıkal ettı

Musul a gelınce Seyf ud dın Gazı den kardeşı Mevdûd'a geçen bu bölgede, Sincar Zengî II ye verıldı Bunun kardeş Mes ud zamanında Musul ve Sıncâr Eyyubî tâbıyetıne gırdı (1186) Nıhayet butun bölge Moğol İlhanî devleti taraf ndan işgal olundu (1259)

3 - Anadolu Beylikleri

Erdoğan MERÇİL

1243 yılında Kosedağ da Moğollar karşısında uğradığı mağlubıyetten sonra Türkiye Se çukluları Devleti hızlı bır çokuş devresıne gırmış ve bu devıet İlhanlılar a tâbi olmuştur Kosedag savaşından yıkılış tarıhı olan 1308 yılına kadar ıdarî mekanizması nda tam bır karışıklık hukum suren Selçuklu devletınde sultanlar şehzâdeler birbirler ı e taht mucadeleslne gırışmişler ve tahta geçeb lmek ıçın de Moğolların yardım ve hımayesine başvurmuşlardır Bu sebepten Se çuklu sultanları Moğollar ın kontrolu altında ısmen hukum surduler Aslında hâk m yet Moğollar da ıdı Bunun yanısıra mâlı kaynakların azlıgı suıstimaller ve ıktısadî çokuntu yuzünden perişan bır manzara arzeden Anadolu da Se çuklu devletının tekrar eskı kuvvet ve kudretı halıne ge emedıgı goruluyor XIII yuzyılı sonlarına dogru Anadolu da Mogol baskısı da zayıflamıştı Bu durumdan ıstıfade eden uçlarda ve sınırlarda yerleştırılmış Turkmen Beylerı ve halk yavaş yavaş Selçuklular ıle ılışkıleri kesmış bu devıetın mırasını ve sıyâsı hâkımıyetı Anadolu Beylıklerı (eskı söyleyişle Tâvâif ı Mulûk) adıyla anılan yenı kurulmuş buyuk, kuçuk bır çok devletler araların da bulusmuş erdır İşte, Karaman, Germıyan Eşref Hâmıd, Menteşe Candar Pervane Sahıb-Ata, Karası, Saruhan, Aydın, İnanç (Lâdık Beylıği) ve Osmanoğulları bu suretle Anadolu'da kurulmuş olan Türkmen beyliklerinden idiler.

a - Alâiye Beyleri:

Türkiye Selçuklu Sultanı I Alâedd n Keykubâd (1220-1237) tarafından zaptedılen Alâiye şehrınde daha sonra kuçuk bır beylık kurulmuştu Alâiye beylerının Selçukluların neslinden geldiği rıvayet olunmuştur 1291 yılında Kıbrıs kıralı Henri II Alâiye ye asker sevkettı se de bu şehrı almaga muvaffak olamadı Alâiye 1293 de Karamanoğulları ndan Mecdeddın Mahmud Bey'ın elıne geçtı O hutbeyı Memlukler adına okuttu Karamanoğulları'nın bu şehır uzerındek hakımiyetlerı XIV yuzyılın ikinci yarısında da devam ettı Kıbrıs kıralı Pierre 1366 Mayısında Alaiye'yi zapta

teşebbüs etti ise de Karamanoğulları'nın yardıma gelmesi şehrin tekrar Türkler elinde kalmasını sağladı. Alâiye 1427 de Karamanoğulları tarafından Memlük devletine satıldı ve bundan sonra şehirde Memlük hakimiyeti altında Karamanoğlu Mahmud Bey'in torunları hukum surdüler. Bu beyliğin birinci emiri elde mevcut sikkelere göre Savcı b. Şemseddîn Mehmed dır. Yerine oğlu Emîr-i âzam Karaman, Alâiye Beyi oldu. Karaman'dan sonra kardeşi Savcı'yı öldüren Lutfi Bey beyliğinin başına geçti. Lutfi Bey Karamanlılar'a karşı Kıbrıs kıralından yardım gördü. Sonra Osmanlılar'a yanaşmaya çalıştı. Lutfi Bey takriben 1461 yılında öldu. Yerine Kılıç Arslan geçti. Fatih Sultan Mehmed zamanında Gedik Ahmed Paşa, Alâiye'yi alarak Osmanlı devleti topraklarına kattı (1462 veya 1463). İşlek bir pazar yeri olan Alâiye'den kereste ihracatı muhim bir yer işgal etmekteydi. Şehirde gemi yapan tezgâhlar vardı ve ticaret dolayısıyla Alâiye beyleri zengin ve halkın da mâlî durumu iyi idi.

b - Aydınoğulları Beyliği:

XIV. yüzyılın başlarında Büyük Menderes'den itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Mubarizeddîn Gâzi Bey Mehmed, Germiyanoğulları ordusunda subaşı idi. Aydınoğulları Menteşe Beyi'nin damadı Sasa nın yardımına gelmişler ve Bizanslılar dan alınan Aydın eli topraklarının fethinde buyuk rol oynamışlardır. Fakat daha sonra Aydınoğlu Mehmed Bey, Sasa Bey'i yenerek Aydın eline hâkim oldu. Sasa Bey onunla yaptığı savaşta öldu (1308). Mehmed Bey sahip olduğu Ayasluğ, Sultanhisar, Bodemya, Tire ve İzmir'i beş oğlu arasında paylaştırdı. Kendisi en küçük oğlu ile Birgi de oturdu. Bu beyliğin en önemli iskelesi Ayasluğ (Selçuk) idi. Burada hazırlanan donanma ile 1319'da Sakız'a baskın yapıldı. Mehmed Bey'in oğullarından Umur Bey kibucuk yıllık bir kuşatmadan sonra sahil İzmir'ini ele geçirdi (1328). Umur Bey, donanma ile, Sakız, Bozcaada, Semandrek adası, Gümulcine havalisi, Adalar denizi ve Mora sahillerine başarılı akınlar yaptı. Mehmed Bey zaman zaman Bizanslılar ile dost geçinmeyi tercih etmiştir. O bir av sırasında suya duşerek hastalandı ve bu hastalık neticesi öldü (1334). Mehmed Bey'in yerine kardeşlerinin ısrarıyla Gazi Umur Bey geçti. Onun ilk gunlerinde Latinler Turkler den İzmir'i almak için taarruz ettilerse de geri çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra Umur Bey Saruhanoğlu Suleyman Bey ile birlikte Yunanistan ve Mora'ya sefer yapmış sayısız esir ve ganimetlerle İzmir'e dönmüştür (1334-1335). Umur Bey 1335 de Alaşehri hâkimiyeti altına aldı. Bizans İmparatoru Andronikos III isyan ederek Midilli'yi ele geçiren Foça vâlisi Dominique'i cezalandırmak için Saruhan ve Aydınoğulları ndan yardım istemiş ve bu beylerin sayesinde Midilli ve Foça'yı geri almağa muvaffak olmuştur (1336). Umur Bey Bizans ile olan dostluğunu sürdurmüş onların seferlerine de katılarak Karadeniz'e çıkmış Kili ve Eflak ulkelerini yağmalamıştır (1339-1340). Bizans İmparatoru Andronikos III 'ün ölumünden (1341) sonra Umur Bey'in dostu Kantakuzen, imparatorun on yaşındaki oğlu Yuannis (Jean)'e vasi olmuştu. Fakat Kantakuzen daha sonra muhalefetle karşılaşmış bu sebepten Dimetoka da imparatorluğunu ilân etmişti. O daha sonra düşmanlarına karşı Umur Bey den yardım istedi. Umur Bey ile Kantakuzen bu ilk mucadelede başarı sağlayamadılar. Umur Bey tekrar geleceğine söz verdikten sonra İzmir'e döndu (1343-1344). Bir Haçlı donanması ise sahil İzmir'i Türkler'in elinden aldı (28 Ekim 1344). Fakat Haçlılar,

Umur Bey'in mukavemeti sebebiyle fazla ilerleyemediler. Bundan sonra Umur Bey'in Saruhanoğlu Suleyman Bey ile birleşerek Kantakuzen'e yardım etmek için Rumeli'ye geçtiğini görüyoruz. Ancak Süleyman Bey'in ölmesi bu seferi neticelendirmeden Umur Bey'i İzmir'e donmeye mecbur etti (1345). Viennois Duku Torfin kumandasındaki Latin kuvvetlerinin İzmir'e taarruzu ise neticesiz kalmıştı. Aydınoğulları donanmaları ile tekrar Ege denizinde faaliyete başladılar. Rodos şövalyeleri ticaretin aksamaması için İzmir'i vermek şartıyla Umur Bey'le anlaşmaya râzı oldular, fakat bu anlaşma Papa tarafından tasdik edilmedi. Bunun uzerine Gazi Umur Bey İzmir'i zapt etmek için harekete geçti, fakat bu şehre yapılan hücum sırasında şehid duştu (1348). Umur Bey'in zamanı Aydınoğulları için her yönden önemli gelişmelerin görüldüğü parlak bir devre olmuştur.

Umur Bey'in yerine buyuk kardeşi Hızır Bey geçti. O, Umur Bey gibi enerjiye sahip olmadığından Latinler'le çok ağır bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı (18 Ağustos 1348). Bu anlaşma yirmi madde olup, Beyliğin elindeki butun skelelerinden alınmakta olan gumruk vergisinin yarısının Latinler'e verilmesi, hıristiyan gemilerinin serbestçe Aydınoğulları limanlarına girebilmesi ve butun deniz kuvvetlerinin silâhlarını bırakması gibi maddeleri ihtivâ etmekteydi. Bundan sonra Aydınoğulları nın faaliyeti durmuş ve beylik çökmeğe yüz tutmuştur. Hızır Bey muhtemelen 1360 yılında öldu. Ondan sonra beyliğin başına Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey geçti. İsa Bey Osmanlılar'la dost geçindi. Bunun yanısıra 1371'de Venedikliler ile eski antlaşmayı yeniledi. Kosova Savaşı (1389) nda Osmanlı ordusunda bulunan yardımcı kuvvetler arasında Aydınoğulları nın ki de vardı. Bu savaşda Sultan I. Murad'ın şehit duşmesi neticesi Yıldırım Bayezıd sultan olmuş, fakat ona karşı Karamanoğulları nın teşviki ile Anadolu Beylikler nde bir hareket başlamıştı. Bu harekete Aydınoğulları da katıldı. Yıldırım Bayezıd onları itaat altına almak için çıktığı Anadolu seferinde Alaşehir'i zapt etti. Bu sırada İsa Bey, Sultan'ın huzuruna gelerek itaatini bildirdi. Aydınoğulları Beyliği bu suretle Osmanlılar'a tâbi oldu. İsa Bey'e Tire de oturmak şartıyla bir kısım yerlerin idaresi bırakıldı (1390). İsa Bey'in ölüm tarihi belli değildir.

Ankara savaşından (1402) sonra Timur tarafından memleketleri kendilerine geri verilen beylikler arasında Aydınoğulları da bulunmaktadır. Aydınoğulları ndan önce Musa Bey başa geçti ise de çok kısa sure sonra öldu (1403). Musa Bey'in yerine II. Umur emir oldu. Bu sırada Aydınoğulları ndan İbrahim Bahadır Bey'in oğlu Cuneyd Bey İzmir'e, kardeşi Hasan ise Ayasluğ'a hâkim olmuşlardı. II. Umur akrabası olan Menteşeoğlu İlyas Bey den yardım istemiş ve onun sayesinde de Ayasluğ'u ele geçirmişti. İlyas Bey, Hasan'ı Marmaris de hapsetti. Cuneyd Bey önce kardeşi Hasan Bey'i kurtardı, sonra da Ayasluğ'a ele geçirdi. Fakat sonunda II. Umur Bey le anlaştılar. Cuneyd Bey Alaşehir, Salihli ve Nif (Kemalpaşa) 'i Aydınoğulları toprakları içine kattı. II. Umur Bey 1405 yılında öldu. Bu suretle Cuneyd, beyliğin tek başına idareye başladı. Cuneyd Bey, fetret devrindeki Osmanlı şehzâdeleri arasındaki saltanat mucadelelerine de katıldı. Her defasında bu şehzâdelerden birisinin tarafını tuttu, fakat o bu siyâset nde muvaffak olamadı. Ancak her zaman kendisini affettirmenin yollarını buldu. Suleyman Çelebi onu Ohri sancak beyliğine tâyin etti. Cüneyd Bey oradan kaçarak tekrar beyliğinin idaresine hâkim oldu. Çelebi Mehmed ise Cüneyd Bey'e Rumeli'de Niğbolu sancağını vermişti (1414-1415). Cuneyd Bey, Çelebi Mehmed'e karşı çıkan Yıldırım Bayezıd'ın oğlu

Mustafa Çelebi ile birleşti ve bu şehzâdeye vezirlik dahi yaptı. Sultan I. Murad ona Aydın ilini vaad ederek bu ittifakdan ayırmış, Cüneyd Bey de tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1442), fakat o burada tekrar rahat durmadı. Neticede Sultan I. Murad onun üzerine Anadolu Beylerbeyi Hamza Bey'i gönderdi. Cüneyd Bey Osmanlı ordusu karşısında çaresiz kalarak önce İpsili kalesine çekildi ise de sonunda teslim olmak zorunda kaldı ve ailesiyle birlikte idâm edildi (1425-1426). Böylece Aydınoğulları toprakları tamamiyle Osmanlı idaresi altına girdi.

Aydınoğulları'nın Birgi, Tire ve Ayaslug'da birçok mimarî eserleri bulunmaktadır. Bunlardan İsa Bey'in Ayaslug'daki câmi en güzellerinden birisidir. Aydınoğulları Beyler edebiyat da teşvik etmişlerdir.

c - Candaroğulları Beyliği :

Kastamonu, Sinop ve havalisinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Kurucusu Şemseddin Yaman Candar'dır. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddîn Mes'ud'un ilk saltanat devresinde (1284-1296), kardeşi Rukneddîn Kılıç Arslan, Kastamonu vâlisi Muzaffereddîn Yavlak Arslan'ı kendisine atabey yaparak sultanlığını ilân etmişti. II. Gıyaseddîn Mes'ûd onların üzerine yürüdü ise de yenilerek esir düştü. Arkadan gelen Gıray kumandasındaki kuvvet Sultan Mes'ûd'u kurtarmış ve yapılan savaşla Kılıç Arslan ve Yavlak Arslan ölmüşlerdir (1292). Sultan Mes'ûd kurtarılması sırasında yararlılığı görülen Şemseddin Yaman Candar'a Kastamonu ve havalisini verdi. Fakat Yavlak Arslan'ın oğlu Hûsameddîn Mahmûd Bey Kastamonu'da duruma hakimdi. Şemseddîn Candar'ın ölüm tarihi belli değildir. Onun oğlu Süleyman Paşa, Kastamonu'ya Mahmûd Bey hâkim olduğundan Eflânı tarafına çekilmişti. Süleyman Paşa âni bir baskınla Kastamonu'yu ele geçirdiği gibi, Mahmûd Bey'i de öldürdü. Süleyman Paşa 1335 yılına kadar İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı, ondan sonraki beş yıl ise müstakil olarak hükümet sürdü. Pervâneoğulları'ndan Gâzi Çelebi onun hâkimiyetini tanımıştı. Gâzi Çelebi'nin 1322'de ölümünden sonra Sinop Candaroğulları topraklarına ilhak edildi. Ayrıca Taraklı Borlu (Safranbolu) da ele geçirildi. Süleyman Paşa'nın Sinop valisi olan büyük oğlu İbrahim, babasının, kardeşi Candar'ı veliahd göstermesi sebebiyle isyan etmiş ve Kastamonu'ya hâkim olmuştu (aş. yk. 1339). Süleyman Paşa'nın ölüm tarihi belli değildir. Gıyasedîn İbrahim Bey'in de hükümeti uzun sürmemiş, o takriben 1345'de olmuştur. Yerine amcası Emir Yakub'un oğlu Âdil Bey geçti. Bunun zamanı hakkında da elimizde fazla bir bilgi yoktur. Âdil Bey 1361 yılında öldü. Yerine oğlu Celâleddîn Bayezid (Kötürüm) Bey, emir oldu. Başlangıçta Celâleddîn Bayezid'in Osmanlı Sultanı I. Murad ile münasebetleri dostane idi, hattâ ona itaat etmişti. Celâleddîn Bayezid Kadı Burhaneddîn'e karşı damadı Amasya emiri Ahmed'i desteklemiş ve oğlu İsfendiyar Bey kumandasında yardımcı bir ordu göndermişti. Kadı Burhaneddîn her iki orduyu da mağlûp etti (1383). Babasının tahtını kardeşi İskender'e bırakmak niyetinde olduğunu sezen Bayezid'in büyük oğlu Süleyman (-şah) Bey bu duruma kızmış ve kardeşini öldürerek Osmanlılar'a sığınmıştı. Sultan I. Murad, Süleyman Bey'i Osmanlı kuvvetleri ile Kötürüm Bayezid üzerine gönderdi. Kastamonu'da yapılan savaş sonunda Bayezid Sinop'a çekilmek zorunda kaldı. II. Süleyman Bey Kastamonu'ya hâkim oldu (1383). Fakat onun bu emirliği uzun sürmedi. Sultan I. Murad'ın tazyik neticesi beyliğini Osmanlılar'a terk etti (1384). Süleyman Bey halkın kendi lehine ayaklanması sonucu Kastamonu'ya hâkim oldu. Ancak Osmanlı-

ların onu yalnız bırakmasından faydalanan Kötürüm Bayezid Kastamonu'yu ve Candaroğulları beyliğini tekrar ele geçirmeyi başardı. Süleyman Bey ikinci kez Sultan I. Murad'a başvurdu ve ondan temîn ettiği kuvvetlerle Kastamonu'yu aldı (1384). Celâleddîn Bayezid 1385'de Sinop'da öldü. II. Süleyman Bey, Osmanlılar'a dost geçindi. Onun bu dostluğu Yıldırım Bayezid'in ilk yıllarına kadar devam etti. Ancak Yıldırım Bayezid'in Anadolu'da birliği tahakkuk ettirme yolundaki başarısı üzerine Süleyman Bey, sıranın kendisine geldiğini anlayarak Kadı Burhaneddîn Ahmed ile anlaşmaya vardı. Yıldırım Bayezid 1391 ve 1392 yılı başlarında olmak üzere iki defa Candaroğlu Beyliği üzerine yürüdü ise de Kadı Burhaneddîn'in yardıma gelmesi onun geri dönmesine sebep olmuştu. Nihayet yine 1392 yılı içinde Yıldırım Bayezid çabuk davranmış, Kadı Burhaneddîn yetişmeden Süleyman Bey Kastamonu'daki savaşta mağlûp ederek öldürmüştür. Osmanlı Sultanı, Candaroğulları'nın topraklarını işgal etmiş, fakat Sinop'da oturan İsfendiyar Bey'i yerinde bırakmıştı. İki taraf arasında Kıvrım Bel hudut olmuştu. Bu suretle Çelebi İsfendiyar, Sinop'ta Candaroğlu Beyliği'ni devam ettirdi. İsfendiyar Bey bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn'e bağlanmak istedi. Yıldırım Bayezid 1394'de Sinop'u kuşattı ise de alamadı, fakat İsfendiyar Bey onu metbu tanımak zorunda kaldı. İsfendiyar Bey Ankara Muharebesinden (1402) sonra Timur'un hakimiyetini tanıdı. Bunun karşılığında da, eski Candaroğlu toprakları Kastamonu, Çankırı, Kalecik ve Tosya kendisine verildi. İsfendiyar Bey Kastamonu'da idareyi ele aldı. O Fetret Devrinde Osmanlı şehzâdeleri arasındaki saltanat mücadelesi sırasında tedbirli bir siyaset takip ederek her defasında bu şehzâdelerden birisini destekledi. Bu mücadele sonunda duruma hâkim olan Çelebi Mehmed ile dost geçindi. Çelebi Mehmed'e Karaman ve Eflak seferlerinde oğlu Kasım Bey idaresinde yardımcı kuvvet göndermişti (1417). Fakat Kasım Bey geri dönmeyerek Çelebi Sultan Mehmed'den Kastamonu, Bakır küresi, Kalecik ve Çankırı'nın kendisine verilmesini istemişti. Çelebi Mehmed'de İsfendiyar Bey'den buraların Kasım'a bırakılmasını talep etmiş, bu teklifin reddedilmesi üzerine de Candaroğlu Beyliği üzerine yürümüştü. İsfendiyar Bey Sinop'a çekildi, neticede Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey de kalmak, Tosya, Çankırı ve Kalecik de Osmanlı Sultanı'na verilmek şartı ile anlaşmaya varıldı. Sultan Çelebi Mehmed, kendisine bırakılan yerleri Osmanlılar'a tâbi olan Kasım'a terketti ve arada hudut, Ilgaz Dağı tayin edildi. İsfendiyar Bey de Osmanlılar'a tâbi olmuştur. Anadolu beylerinin birbirleriyle uğraşmasından yararlanan İsfendiyar Bey, Samsun ve Bafra'yı işgal etti (1419). Candaroğulları'nın burada hâkimiyeti uzun sürmedi. Bu bölgenin valisi İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Bey 1420'de Samsun'u Osmanlılar'a teslim etmek zorunda kaldı. II. Murad tahta çıktığı zaman (1421) meydana çıkan karışıklıklardan istifade eden İsfendiyar Bey harekete geçmiş, önce Çankırı'da bulunan oğlu Kasım Bey'in elinden toprakları işgal etmiş, daha sonra Taraklı-Borlu'ya kadar ilerlemişti. II. Murad şehzade isyanlarını bastırıp duruma hâkim olduktan sonra İsfendiyar Bey üzerine yürüdü. Osmanlı ordusunda Kasım Bey de vardı. Taraklı Borlu'da yapılan savaşta yaralanan İsfendiyar Bey Sinop kalesine sığındı. Osmanlı kuvvetlerinin Kastamonu ile Bakır Küresi'ni alması sebebi ile İsfendiyar Bey sulh teklifinde bulundu. Neticede barış yapıldı (1423 sonu veya 1424 başı). Kastamonu ve Bakır Küresi İsfendiyar Bey'e iade edildi, buna karşılık o da Osmanlılar'a tâbi oldu ve bundan sonra da dostça geçindi. İsfendiyar Bey 26 Şubat 1440'da öldü, yerine oğlu Taceddîn

İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlı hanedanı ile iki taraflı akrabalık tesis etti, ancak onun saltanatı üçbuçuk yıl kadar sürmüş ve kendisi 1443 Mayıs'ı sonunda ölmüştür. Yerine oğlu Kemâleddîn İsmail Bey hükümdar oldu. İsmail Bey'e, kardeşi Kızıl Ahmed Bey muhalefet etti, fakat bir netice elde edemiyerek Osmanlılar'a sığındı. Kızıl Ahmed, Candaroğulları Beyliği'ne sahip olmak için bilhassa Osmanlı vezirlerini tahrik etti, neticede Trabzon seferi sırasında Fatih Sultan Mehmed önce Kastamonu üzerine yürüdü. İsmail Bey Sinop'a çekildi, fakat mukavemetin faydasız olduğunu görerek, Sinop'u muhasara eden vezir-i âzam Mahmûd Paşa'ya kaleyi teslim etti (1461). İsmail Bey'e Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar havalisi, oğlu Hasan Bey'e de Bolu Sancağı ikta olarak verildi. Kızıl Ahmed'in Candaroğlu Beyliği uzun sürmedi. Trabzon seferi dönüşünde kendisine Mora Sancak Beyliği verilerek Kastamonu ve Sinop Osmanlı topraklarına dahil edildi. Ülkesi elinden alınan Kızıl Ahmed Bey önce Karamanoğlu, sonra da Akkoyunlular'ın yanına kaçtı. İsmail Bey se kardeşinin kaçışından dolayı şüphe altında kalmamak için kendisine Rumeli'de dirlik verilmesini istemişti. Bu isteği kabul edilerek o Filibe sancağına nakledildi ve 1479'da orada öldü. Candaroğulları'ndan Kasım Bey, Osmanlı himayesinde Çankırı ve dolaylarında hükumet sürmüş ve 1464'den sonra ölmüştür.

Candaroğulları beyleri gerek ilmî ve gerekse sosyal çeşitli eserlerle memleketlerini imâr etmişlerdir. Bunlar içinde bilhassa İsmail Bey, Kastamonu ve Sinop dolaylarında medrese, câmi, kervansaray gibi birçok tesisler yaptırmıştır. Bu beyler sanat adamlarını da himaye etmişler ve kendi adlarına çeşitli Türkçe eserler yazdırmışlardır. Yine İsmail Bey Hulviyât-ı Şâhî isminde büyük bir eser telif etmiştir. Candaroğulları Beyliği iktisadi bakımdan da gelişmişti. Bilhassa Sinop dışarıya ihracatta bulunan işlek bir ticaret limanıydı, ayrıca buradaki tersanelerde gemiler yapılmaktaydı.

ç - Dulkadır Oğulları Beyliği

Dulkadır Oğulları XIV. yüzyılın ilk yarısında Maraş ve Elbistan civarında teşekkül ederek bu havalide iki yüzyıla yakın hükumet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bunlar Oğuzlar'ın Bozok kolundandır. Dulkadırlılar'ın ilk reisi Zeyneddîn Karaca Bey'dir. O Eretna Bey'in elinden Elbistan'ı zaptetmiş ve Memlûk Sultanı Melik en-Nasır Muhammed'den (1309-1340) nâiblik menşuru alarak Dulkadırlı Emirliğini kurmuştur (1337). Karaca Bey bundan sonra Eretna'nın ülkesini yağmaladı. Memlûk sultanlarına zaman zaman itaat, bazen de onlardan ayrılarak Halep şehrini tehdit etti. Ayrıca o Sis Ermenileri ile başarılı mücadelelerde bulundu ve 1346'da Gabon (bugünkü Geben) Kalesi'ni ele geçirdi. Halep taraflarında da bir çok yer zapteden Karaca Bey bu başarılarına güvenerek Melik uz-Zâhir unvanı ile hükümdarlığını da ilân etti (1348). Ancak, Memlûk Devleti'ne isyan eden Halep valisi Beyboğa'yı Sultan'a teslim etmemesi onun ortadan kaldırılmasına yol açtı. Memlûk kuvvetleri Elbistan'a girdiler. Karaca Bey yenilerek kaçtı. Fakat yakalanarak Eretna Bey'in oğlu Mehmed Bey'e gönderildi. Mehmed Bey Karaca'yı Memlûklar'a teslim etti. O, 11 Aralık 1353'de Kahire'de öldürüldü.

Karaca Bey'den sonra oğlu Halil Bey Memlûklar tarafından Elbistan valiliğine atandı. Halil Bey derhal hudutların genişletmeye çalıştı, bunda da başarılı oldu. Maraş, Malatya, Harput, Behisni ve Amik taraflarını ele geçirdi. Metbûu olan

Memlûklar tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri yendi. Sultan Berkuk (1382-1389) devamlı akınlarından bıktığı Halil Bey'i ortadan kaldırabilmek için Dulkadırlılar arasındaki anlaşmazlıktan istifadeye karar verdi. Kendi yanına sığınan Halil Bey'in kardeşi İbrahim'i onu öldürmeye gönderdi. Halil Bey bir suikast sonucu öldürüldü (1386). Onun yerine küçük kardeşi Sulî Bey geçti. Sülî Bey hemen üzerine gönderilen bir Mısır ordusunu 1386 Mayıs'ında Göksun yaylasında yendi. Kendisine muhalefet eden kardeşi İbrahim Bey idaresindeki bir orduyu daha mağlubiyete uğrattığı zaman (1387), Sultan Berkuk onun emirliğini tasdik etmek zorunda kaldı. Sulî Bey bundan sonra daima Memlûkler ile uğraştı. Halep civarını zapt ve yağma etti. Ayıntap muhasarasından sonra Sultan Berkuk'tan korkarak aman isteğinde bulundu. Sultan ona Türkmen emirliği ve Elbistan nâibliğini tevcih etti (1391). Fakat Sulî'nin 1394'de güney doğu Anadolu'ya gelen Timur'u Suriye'nin fethine teşviki sebebiyle Sultan Berkuk onu yok etmeye karar verdi ve Sülî'nin üzerine büyük bir ordu gönderdi. Memlûk kuvvetleri 1395 Mart'ında Sulî'yı ağır bir yenilgiye uğrattılar. Bununla da yetinmeyen Berkuk bir suikast ile Sulî'yı öldürttü (1398).

Yerine oğlu Sadaka geçtiyse de amcası Nâsireddîn Mehmed b. Halil onunla mücadeleye girişti. 2 Ağustos 1399'da Elbistan'ı zapteden Yıldırım Bayezid, Dulkadırlı Beyliğini Mehmed Bey'e vermiştir. Sadaka Bey ise kaçmak zorunda kaldı. Mehmet Bey Memlûk devleti ile dost geçindi, hattâ Sivas muhasarası sırasında (1400) Elbistan Türkmenleri Timur'un ordusunu baskınlarla rahatsız ettiler. Timur'un Elbistan, Malatya ve Behisni'yi alıp tahribi üzerine Mehmed Bey ona itaate mecbur oldu. Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed ile de dost geçindi. Buna mukabil Ramazanoğulları ve Karamanoğulları'na karşı daimi surette harp etti. Memlûklar bu hizmetine karşılık ona Kayseri şehrini verdiler (1419). Daha sonra bu şehir Karamanoğulları'na iade edildiyse de Sultan II. Murad Kayseri'yi alarak şehri tekrar Mehmed Bey'e bıraktı (1436). Mehmed Bey Memlûkler'e sadakatini göstermek için gittiği Kahire dönüşü çok yaşlı olduğu halde öldü (1442). Onun yerine oğlu Süleyman Bey geçti. Süleyman Bey Osmanlılar ve Memlûkler'e kız vererek akrabalık tesis etti ve bu devletlerle olan dostluğunu sürdürdü. Süleyman Bey 1454'de öldüğü zaman oğlu Melik Arslan Dulkadırlı Beyi oldu. Melik Arslan zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Bey Dulkadırlılar'dan Harput'u aldı. Melik Arslan kendisine rakip olan kardeşi Şâh Budak'ın gönderdiği bir fedai tarafından öldürüldü (1465). Memlûk Sultanı Kayıtbay (1468-1496), Şah Budak'ı Dulkadır beyi tayin etti. Fakat, Fatih Sultan Mehmed'in müdahalesi ile Süleyman Bey'in Şehsuvar adlı oğlu bu mevkiye getirildi. Şah Budak Mısır'a kaçtı (1466). Şehsuvar Bey, Osmanlılar'ın himayesinde Memlûkler'e ve Ramazanoğulları'na karşı başarı ile savaştı. Fakat Emir Yeşbey kumandasındaki Memlûklu ordusu karşısında yenilereke Zamantı Kalesine çekildi (1471). Şehsuvar Bey Memlûk kuvvetleri tarafından uzun bir muhasaradan sonra esir alınarak Kahire'ye götürüldü ve 1472 Ağustos'unda öldürüldü. Memlûk Sultanı Dulkadır Beyliği'ne tekrar Şah Budak'ı gönderdi. Ancak Şah Budak Osmanlılar'ın desteğini sağlıyan Alâ üd-devle Bozkurt tarafından beylikten uzaklaştırıldı. Bozkurt Memlûkler ile dostça davranarak Şah Budak'ı ortadan kaldırmayı başardı. O, Osmanlılar'la dost geçindi, Akkoyunlular'ın elinden ise Diyarbekir'i aldı, fakat Şah İsmail karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1507). Alâ'üd-devle Bozkurt, Osmanlılar'a karşı da cephe aldı. Hadım Sinan Paşa kumandasındaki Os-

manlı ordusu kendisini Turna Dağı muharebesinde yenerek ele geçirdi ve dört oğluyla beraber öldürüldü (1515). Dulkadirli toprakları Osmanlılar'a geçti. Bozkurt'un yerine Şehsuvar Bey'in oğlu Ali Bey tayin edildi. Ali Bey, Sultan I. Selim'in Mısır seferinde ve daha sonra Canberdi Gazalî isyanında Osmanlılar'a mühim hizmetlerde bulundu. Fakat kıskanç Ferhat Paşa'nın onu Sultan'a fitnelemesi ölümüne sebep oldu. Ferhat Paşa onu bir hile ile ordugâhına getirterek katletti (1521). Bundan sonra Dulkadır toprakları Osmanlılar'ın bir beylerbeyliği olmuştu.

Dulkadıroğulları ülkelerinde birçok câmi, medrese, imâret, türbe,zaviye ve köprü gibi imâr faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bugün halen onlardan kalmış eserler vardır.

d - Eretna Devleti :

Orta Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına doğru kurulmuş olan bir beyliktir. Bu beyliğin kurucusu Eretna, Uygur Türkleri'nden olup Moğollar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın maiyyetinde idi. Eretna, Timurtaş'ın kızkardeşi ile evlenerek onun'a akraba olmuştu. Timurtaş, Anadolu'yu istila ile yayılma hareketine girişmiş, fakat babası Emir Çoban'ın İlhanlı hükümdar, Ebû Saîd Bahadır (1317-1335) ile arasının açılması neticesi Mısır'a kaçmış ve yerine Eretna'yı vekil bırakmıştı (1328). Timurtaş'ın yerine Büyük Şeyh Hasan Celâyir Anadolu valisi tayin edildi. Eretna memleket işlerini iyi bildiğinden dolayı yine iş başında kaldı. Ebû Saîd Bahadır'ın evlât bırakmadan ölümü üzerine meydana çıkan karışıklıklardan fayadalanarak Moğol ülkesinde kendisine bir yer kapmak isteyen Büyük Şeyh Hasan İran'a gitmiş ve Eretna Anadolu'da onun vekili olarak kalmıştır. Daha sonra Irak'ta yerleşen Büyük Şeyh Hasan'dan umıdını kesen Eretna, Memlûk Sultanı Melik Nâsır'a (1309-1340) müracaatla onun himayesine girmiştir (1338). Azerbaycan'da durumu kuvvetlenen Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan'ın itaat teklifini Eretna kabul etmedi. Küçük Şeyh Hasan Anadolu'nun doğusunu alarak beraberinde hükümdar ilân ettiği Süleyman ile Eretna'nın üzerine yürüdü. İki ordu Sivas ile Erzincan arasındaki Karanbük'de karşılaştılar. Bu savaşta Eretna galip gelmiş ve çok ganimet almıştır (1343). Eretna'nın bu savaştan sonra nüfuz ve şöhreti artmış, Alâeddin unvanı ile sultanlığını ilân etmiştir (1344). O, aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olmuştur. Devletin başkenti önce Sivas sonra Kayseri idi. Ülkesini gayet iyi ve âdilâne surette idare etmişti. Eretna 1352 yılında ölmüştür. Yerine onun emirlerinin aldığı kararla küçük Gıyaseddîn Mehmed hükümdar ilân edildi. Büyük oğlu Cafer muhalefete kalkıştıysa da yenilerek Mısır'a kaçtı.

Mehmed Bey genç olduğundan devlet idaresi vezir Ali Şah'ın elindeydi. Çok geçmeden Ali Şah isyan etti. Mehmed Memlûkler'in yardımı ile onu yendi. Ali Şah savaşta öldü (1364). Ancak Amasya Emiri Hacı Şadgeldi Paşa'nın tahrik ile harekete geçen beyler Mehmed Bey'i Kayseri'de öldürdüler. Yerine küçük yaştaki oğlu Alâeddîn Ali hükümdar oldu (1365). Bu karışık durumdan fayadalanan Karamanoğulları Niğde ve Aksaray'ı ele geçirdiler. Memleketteki valiler ise kendi başlarına harekete başlamışlardı. Karamanoğulları Kayseri'yi aldığı zaman Ali Bey Sivas'a kaçtı. Kadı Burhaneddîn, şehri Karamanoğulları'ndan geri almayı başardı. Ali Bey Kadı Burhaneddîn'i vezir ilân etmesine rağmen devlet idaresinde başarılı olamadı (onun bu devredeki hayatı için bk. Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti). Ali Bey

1380 yılına kadar ismen hüküm sürdü ve bu tarihte Kazâbâd'da vebadan öldü. Yerine henüz 7 yaşındaki oğlu Mehmed hükümdar oldu. Şarkî Karahisar valisi Kılıçarslan' ona naib yaptılar. Fakat bir müddet sonra Kadı Burnaneddîn, Kılçarslan'ı öldürerek niyabeti ele aldı ve çok geçmeden de 1381'de Mehmed Bey'i tahttan uzaklaştırarak sultanlığını ilân etti ve bu suretle Eratna devleti sona erdi (ayrıca bk. Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti).

Eretna Devleti'ne ait Kayseri, Sıvas, Tokat ve civarında bazı mimârî eserler vardır.

e - Eşrefoğulları Beyliği :

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Beyşehir ve Seydişehir taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Beyliğin kurucusu Seyfeddîn Halil (Süleyman) Bey Türkiye Selçukluları'nın uç beyi idi. Selçuklu sultanı III. Gıyâseddîn Keynusrev (1266-1284), İlhanlı Sultan Argun han (1284-1291) tarafından öldürtülmüş ve yerine II. Gıyâseddîn Mes'ûd geçirilmişti. III. Gıyâseddîn Keyhusrev'in annesi, devletin iki torunu ile Mes'ûd arasında paylaştırılmasını istedi. Bu maksadla da Karamanoğulları ile Eşrefoğulları'ndan yardım isteyerek Konya'ya çağırdı. Eşrefoğlu'na saltanat nâibliği verildi. Bu şehzadeler 15 Mayıs 1285'de tahta çıkarıldı. Fakat takriben bir ay sonra Vezir Fahreddîn Ali'ye mensup Has Balaban'ın ordusu ile gelmesi üzerine Eşrefoğulları, kendi merkezleri Gorgorum (Beyşehir bölgesi)'a çekildiler. 1286'da Germiyan Türkler, Gorgorum vilâyetini yağmaladılar. 1288 yılı başlarında Eşrefoğulları Ilgın'a akın yaptı. Daha sonra Eşrefoğulları, Sultan II. Mes'ûd ile barışmış ve Konya'ya gelerek itaat arzetmişlerdir. Beyliğin merkezi ise Beyşehir oldu. Sultan Mes'ûd'un 1289 yılında ayaklanan Eşrefoğulları üzerine yürüdüğünü görüyoruz. Eşrefoğulları ise, Selçuklu-Moğol ordusunun kuzeyde bulunan Türkmenler üzerine gitmesinden istifade ederek, 1291 yılında Gâvele (Gavele) kalesine kadar ilerleyip, etrafı yağmaladılar. Halil (Süleyman) Bey 1302 yılında öldü. Onun yerine büyük oğlu Mübarüzıddîn Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey ülkesini kuzeye doğru genişleterek Akşehir ve Bolvadin taraflarına hâkim oldu. Türkmen Beylikleri'nin Moğollara karşı harekete geçmeleri dolayısıyle Anadolu'ya gönderilen İlhanlı Beylerbeyi emir Çoban'a itaat edenler arasında Mehmed Bey de vardı (1314). Mehmed Bey'in 1320'den sonra öldüğü anlaşılıyor. Yerine oğlu II. Süleyman-şâh, bey oldu. Ancak onun zamanında uçlarda istiklâllerini muhafaza etmeye çalışan beyliklere karşı Moğol valisi Timurtaş harekete geçti. Timurtaş, Beyşehri zapt ve yağma etmiş, Süleyman-şâh'ı Beyşehir gölüne attırmak suretiyle öldürtmüştür (9 Ekim 1326). Süleyman-şâh'ın ölümünden sonra Eşrefoğulları beyliği sona ermiştir.

Eşrefoğulları mimârî eserlerinden Seyfeddîn Bey'in Beyşehir'de yaptırdığı câmi ve mihrabı çok güzel olup, Selçuk mimârisinin bir devamıdır.

f - Germiyanoğulları Beyliği :

Kütahya havalisinde hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Germiyan aşireti XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görülüyor. Bu sırada onların reisi Alişiroğlu Muzaffereddîn idi. Muzaffereddîn, Baba İshak isyanını bastırmakla görevlendirildi; ise de ikı defa yenildi. Yine bu aileden olup, Selçuklu şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerine karışan Kerimeddîn Ali Şir Moğollar tarafından öldürülmüştür

(1264) Germiyanoğulları'nı 1276'dan önce, bu kez Kütahya ve Denizli bölgesinde görmekteyiz. Alişiroğlu Hüsameddin'e mensup Germiyanlılar, Konya'da sultan ilân edince Gıyâseddîn Siyavuş (Cimri)'u yakalamaya ve sultan III. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e teslime muvaffak olmuşlardı (1279). Germiyanlılar, Gıyâseddîn Mes'ud ve Moğollar ile mücadele ettiler, bu mücadele 1289 yılına kadar sürmüştür. Bu beyliğin asıl kurucusu Kerimeddîn Ali Şir'in oğlu I. Yakub'dur. O, Ankara ve civarında Selçuklu devletinin emiri idi. Yakub Bey ikinci defa sultan olan Gıyâseddîn Mes'ûd (1302-1310)'a tâbi olmayarak İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Kurduğu beyliğin merkezi Kütahya idi. Yakub Bey'in idaresindeki Germiyanoğulları, Anadolu beylerinin en kuvvetlilerinden birisi olup, Bizanslılar her yıl muayyen bir vergi ve hediyeler göndermekde idi. O, Aydınoğlu Mehmed kumandasında sevkettiği kuvvetler ile Ayasulug (Selçuk) ve Birgi'ye hâkim oldu. Bizzat Yakub Bey Menderes nehri civarındaki Tripolis, Angiri ... zapt etti (1305). Ancak Alaşehir muhasarasında (1306), Bizanslılar'ın İspanya'dan getirtmiş olduğu Katalanlar karşısında çekilmek zorunda kaldı. Yakub Bey 1314'de Alaşehri vergiye bağlamaya başardı. Aynı yıl içinde Anadolu'ya gelen İlhanlılar'ın beylerbeyi Emir Çoban'a itaat etti. Yakub Bey'in 1327'den sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Ondan sonra oğlu Mehmed Bey başa geçti. Mehmed Bey Bizanslılar'dan Kula kasabasını geri aldı. Ayrıca Simav gölü ve çevresini de zaptetmiştir. Mehmed Bey muhtemelen 1363'den önce ölmüştür. Onun yerine oğlu Süleyman-şâh Germiyanoğulları beyi oldu. Süleyman şah'ın saltanatının ilk yılları sakin geçti. Fakat Karamanoğulları'na karşı Hamidoğlu İlyas Bey'e yardım etti. Bu sebepden Karamanlılar ile arası açıldı. Süleyman şâh Karamanlılar'ın baskısı karşısında Osmanlılar ile anlaşmak istedi. Bu maksadla da kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermeyi ve cehiz olarak Kütahya, Simav, Eğrigöz (Emed) ve Tavşanlı kasaba ve çevrelerini Osmanlılar'a bırakmayı teklif etti. Onun bu teklifi kabul olunarak düğün yapıldı. Süleyman Bey, Kula kasabasına çekildi (1378) ve 1388 yılında öldü. Yerine üç oğlundan biri olan II. Yakub Bey geçti. Yakub Bey Osmanlı sultanı I. Murad'ın Kosova savaşında (1389) şehit düşmesi üzerine Osmanlılar'a bırakılan toprakları geri almak istedi. Fakat yeni sultan Yıldırım Bayezid Rumeli'den Anadolu'ya geçerek Kütahya'ya gelmiş, burada kendisini karşılayan Yakub Bey'i yakalayıp hapsetmiş ve daha sonra da Germiyanoğulları topraklarını Osmanlı ülkesine katmıştır (1390).

Yakub Bey 1399'da İpsala'dan kaçarak Timur'un yanına kadar gitmeyi başarmıştır. Ankara Muharebesinden (1402) sonra Timur ona ülkesini iade etti. Yakub Bey Timur'un hâkimiyetini tanımış, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde ise yeğeni Çelebi Mehmed'in tarafını tutmuştur. Karamanoğlu Mehmed Bey iki yıl üst üste yaptığı seferlerle onu ikinci defa ülkesini terke zorlamıştır (1410-1411). Yakub Bey, Karamanoğulları'na karşı hareketi sırasında Çelebi Mehmed'i desteklemiş, Osmanlılar'ın Karamanlılar'ı yenmesi üzerine tekrar beyliğinin başına geçmiştir (1414). Bundan sonra Osmanlılar'ın hâkimiyetini tanıyan Yakub Bey bir ara Karamanoğulları'nın baskısı sonucu Sultan II. Murad'a karşı Çelebi Mehmed'in diğer oğlu Mustafa Çelebi'nin tarafını tutmuştur. Mustafa Çelebi'nin İznik'te öldürülmesinden (1423) sonra Osmanlılar ile dost geçinmeyi tercih etti. Yakub Bey yaşı sekseni aşmış olduğu halde bizzat Edirne'ye giderek Sultan II. Murad ile görüşmüş ve erkek evlâdı bulunmadığı için memleketini ölümünden sonra Sultan'a bıraktığını söyliyerek Kütahya'ya dönmüştür (1428). O, bu yıl sonunda ölmüş ve Ger-

miyanoğulları beyliği tamamıyle Osmanlı devletinin idaresi altına girmiştir (1429).

Germiyanoğulları sarayı bilim adamlarının ve şâirlerin yüksek himayeye nâil oldukları bir yerdi. Bilhassa Süleyman-şâh ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu beylikler içinde kültür bakımından en üstün seviyeye ulaşmıştı. XIV. yüzyılda Germiyanoğulları ülkesinde iktisadî hayat ta çok gelişmişti.

g - Hamidoğulları Beyliği :

Merkezi önce Ulu-Borlu sonra Eğridir olmak üzere göller bölgesinde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir.

Türkiye Selçukluları Devleti yıkılmaya yüz tuttuğu sırada Isparta, Eğridir ve havalisinde bulunan Türkmenler'in reisi Felekeddîn Dündar Bey, XIV. yüzyıl başlarında, Hamidoğulları beyliğini kurmuştur. Onun babası İlyas Bey ve büyük babası Hamîd Bey Türkiye Selçukluları'nın uç beylerinden idiler. Dündar Bey, kuruluştan sonra Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı ele geçirerek ülkesinin hudutlarını, güneye doğru genişletti. O Antalya'yı kardeşi Yunus Bey'in idaresine bıraktı. 1314'de Anadolu'ya gelen beylerbeyi Emîr Çoban'a itaat ederek İlhanlılar'ın hâkimiyetini tanıdı. Fakat İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş, Dündar Bey'in üzerine yürüdü. Dündar Bey Antalya'ya kaçtı ise de yeğeni Mahmûd tarafından Moğollar'a teslim edildi. Timurtaş onu öldürerek Hamidoğulları Beyliği'nin Isparta ve Eğridir şubesi toprakları'na sahip oldu. Ancak onun Mısır'a kaçması üzerine Dündar Bey'in oğullarından önce Hızır Bey (öl. tak. 1330) daha sonra da Necmeddin İshak Bey (öl. tak. 1340'dan önce) beyliğin idaresine hâkim oldular. İshak Bey, Eşrefoğulları arazisinden bir kısım toprakları alarak hududlarını genişletti. Onun yerine kardeşi Muzaffereddîn Mustafa Bey geçti. Ona ise oğlu Hüsameddîn İlyas Bey (öl. 1375'den önce) halef oldu. İlyas Bey, Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile yaptığı savaşda yenildi. Daha sonra Germiyanoğulları'ndan Süleyman-şâh'ın yardımı ile Karamanoğulları'ndan kaybettiği toprakları geri alabildi. İlyas Bey'den sonra yerine Kemâleddîn Hüseyin Bey geçti. O, Sultan I. Murad'ın isteği üzerine Yalvaç, Karaağaç, Beyşehri, Seydişehir ve Alaşehir gibi bazı yerleri 80.000 altın karşılığında Osmanlılar'a sattı. Kosova savaşına (1389) giden Sultan Murad'a oğlu Mustafa idaresinde yardımcı kuvvet gönderdi. Kemâleddîn Hüseyin Bey 1391 yılında öldü. Hamidoğulları'nın bu şubesinin toprakları Osmanlılar ve Karamanoğulları tarafından paylaşıldı.

Hamidoğulları'nın bu kolu Eğridir ve Burdur'da bir çok imâr faaliyetlerinde bulundular. Dündar Bey, imâr ettiği Eğridir'e kendi künyesine nisbetle Felekâbâd adını vermişti.

Antalya Şubesi: Dündar Bey Antalya'yı 1301'de zaptederek kardeşi Yunus Bey'e bırakmıştı. Yunus'un yerini oğlu Mahmûd Bey aldı. Diğer bir oğlu Sinâneddîn Çalış ise Korkudeli'de emir idi. İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlukler'in yanına sığınması üzerine, Mahmud Bey de Kahire'ye kaçtı ve orada hapsedildi. Yerine kardeşi Sinâneddîn Hızır Bey emir oldu (1327). Hamidoğulları'nın bu şubesinde Hızır Bey'in oğlu Mubarizeddîn Mehmed Bey (öl. 1378'den sonra) takip etti. Bu sonuncunun zamanında Kıbrıs kıralı Petro Antalya'yı geri almağa muvaffak oldu. Onun yerine Osman Bey adlı bir emir geçti. Sultan Yıldırım Beyazıd 1393'de Antalya'yı zaptederek Teke eli ile beraber oğlu İsa Çelebi'ye sancak ola-

rak verdi. Osman Bey, Ankara savaşından (1402) sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. O Antalya'yı geri almak için Karamanoğlu Mehmed Bey'den yardım istedi. Bunu haber alan Osmanlılar'ın Antalya Beyi Hamza Bey Hamidoğulları'nın o sırada merkezi olan Korkudeli'ne âni bir baskın yaparak hasta olan Osman Bey'i öldürdü (1423). Bu suretle Hamidoğulları Beyliği ortadan kalmış ve arazileri de Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Bu beyliğin arazisi küçük ise de Antalya limanı gibi önemli bir ticaret merkezine sahibdi. Bilhassa XIV. yüzyılın ilk yarısında, göller bölgesinin halı, kilim, astarlık dokuma ve pamuklu gibi eşyaları buradan ihraç edilmekteydi.

h - Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti :

Kadı Burhaneddin Ahmed (doğumu 1345'de Kayseri'de)'in babası Şemseddîn Mehmed, Kayseri kadısı idi. Bu aile aslen Harezmi olup, Oğuzlar'ın Salur boyundan gelmekteydi. Burhaneddîn 4-5 yaşından itibaren tahsil görmeğe başlamış, daha sonra 14 yaşında iken babası ile Mısır'a giderek çeşitli konularda eğitimine devam etmiştir. Burhaneddîn bir müddet de Şam'da ve Haleb'de kalarak tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Kayseri'ye döndü (1364). Burada hükümet süren Eretna oğullarından Gıyâseddîn Mehmed tarafından 21 yaşında iken kadı tayin edild (1365 yılı başı) ve bu hükümdara damad oldu. Gıyâseddîn Mehmed devlete hâkim olamadığı gibi, emîrlere karşı da kötü davranmış ve bu yüzden öldürülmüştür (1365). Yerine oğlu Ali Bey geçti. Eretna devletinin zayıf durumunu gören komşuları bu beyliği parçalamaya başladılar. Daha kadılığı sırasında siyasî hayatta kendisini gösteren Burhaneddîn, Kayseri'ye hâkim olan Karamanlılar'dan şehri geri aldı (1375-76). Sivas emîri Hacı İbrahim namına Kayseri'yi ele geçirdi ise de sonra şehri Ali Bey'e bırakarak Sivas'a döndü. Moğollar'ın bir kolu olan Samagar kabilesinin Kayseri üzerine yapmaya hazırladıkları saldırıyı da önlemeye muvaffak oldu. Bu başarıları üzerine Ali Bey 1387 Mayısında Kadı Burhaneddîn'i vezirlik makamına getirdi. Bu devrede Niğde ve Niksar emîri Taceddin ve Erzincan emîri Mutahharten üzerine yapılan seferler Ali Bey'in beceriksizliği yüzünden başarısızlıkla neticelendi. Ali Bey 1380 Ağustosunda öldü. Yerine yedi yaşındaki oğlu Mehmed geçirildi. Niyabet mevkii emîr Kılıç Arslan'a verildi. Kılıç Arslan, Eretna beyliğinde iktidarı ele almak için Kadı Burhaneddîn'i öldürmeyi kararlaştırdı. Fakat Burhâneddîn daha evvel davranarak Kılıç Arslan ve amcası Keyhüsrev'i öldürdü (1381). Nâib Kadı Burhaneddîn oldu, fakat bir Amasya emîri Hacı Şad-geldi onunla yaptığı savaşta öldürüldü ve kuvvetleri dağıldı. Aynı yıl sonbaharında Kadı Burhaneddîn Sivas'da sultanlığını ilan etti ve onsekiz yıl hükümet sürdü. O bu müddet içinde Amasya emîrliği, Erzincan emîrliği, Candaroğulları, Karamanlılar ve Tâceddînoğullar ile mücadele ederek bu beylikler üzerinde nüfuz tesisine muvaffak oldu. Memlûk sultanına isyan eden Malatya nâibi Mıntaş'ın teklifi üzerine adı geçen şehri almak istemesi, Kadı Burhaneddîn ile Memlûk sultanı Berkuk'un arasını açtı. Memlûkler'in Haleb valisi Yelboğa, Sivas önüne gelerek şehri muhasara etti. Fakat Kadı Burhaneddîn'in başarılı müdafaası karşısında kırk gün muhasaradan sonra çekilmek zorunda kaldı (Nisan-Mayıs 1388). Sultan Berkuk ile Kadı Burhaneddîn arasında dostluk ancak Timur tehlikesi sebebiyle kurulabildi. Kadı Burhaneddîn'in Akkoyunlular ile önceleri kötü olan münasebetleri 1388'den sonra düzelmiştir. Daha sonra Akkoyunlu devletini kuracak olan Karayülük Osman Bey

de onun yanına rehin olarak bırakılmıştır. 1389'da Karakoyunlu Türkmenleri ile Erzincan emîri Mutahharten karşısında yenilen Akkoyunlu Ahmed Bey, Kadı Burhaneddîn'e iltica etmek zorunda kaldı. Kadı Burhaneddîn 1389 Kosova savaşına kadar Osmanlılar ile dostane davranışlar içindeydi. Bu tarihden sonra onun batıya yayılma siyaseti, Osmanlı nüfûz sahasını tehdide başlaması Taceddînoğulları ve Candaroğulları gibi beyliklerin tahrikleri iki devlet arasındaki dostluğun bozulmasına sebep olmuştu. Neticede Kadı Burhaneddîn'in öncü kuvvetleri Osmanlı öncülerini Çorumlu sahrasında ağır bir yenilgiye uğrattı (1392). İki taraf arasındaki mücadele Timur tehlikesi karşısında tekrar dostâne bir safhaya girecektir. Kadı Burhaneddîn Timur'un Anadolu'ya geleceğini haber aldığı zaman Sivas'ı tahkim ederek savaşa hazırlanmış fakat Timur Anadolu'ya girmeden geri dönmüş, Toktamış Han'la savaşa gitmiştir (1394). Akkoyunlular 1395 Erzincan seferi sırasında Kadı Burhaneddîn'in yanında yer almışlardı. 1396'da Karamonoğulları'na tâbi olan Kayseri valisi Şeyh Mueyyed'i cezalandırmak için yapılan sefere Karayülük Osman Bey de katılmıştı. Şeyh Mueyyed'e onun aracılığı ile aman verildi ise de Kadı Burhaneddîn sözünde durmayarak Şeyh Müeyyid'i öldürdü. Bir müddet sonra Kadı Burhaneddîn ile Karayülük Osman Bey'in arası açıldı. Sivas dışındaki savaş sırasında Osman Bey, Kadı Burhaneddîn'i ele geçirmiş ve öldürmüştür (1398).

Sivas halkı Kadı Burhaneddîn yerine Kayseri valisi olan oğlu Alâeddîn Ali (Zeynelâbidin)yi hükümdar ilân etti. Alâeddin, o sırada takriben ondört yaşında bulunuyordu. Karayülük Osman Bey Sivas'ın kendisine teslimini istedi, fakat şehir halkı tarafından yardıma çağrılan Moğol kuvvetleri karşısında Karayülük çekilmeğe mecbur oldu. Bu sırada Timur'un Anadolu'ya gelmesi tehlikesi başgösterdi. Bu tehlike karşısında devleti idare edecek kuvvetli bir şahsiyet bulunmadığından Sivas halkı kendi aralarında konuştular ve neticede şehri Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e teslim ettiler. Bayezid, oğlu Mehmed Çelebi'yi Sivas'a vali yaptı. Alâeddin Ali Bey, eniştesi Dulkadıroğlu Nâsireddin Bey'in yanına gönderildi. Alâeddin Ali Bey, daha sonra Osmanlılar'ın hizmetine girdi ve 1442'de öldü.

Kadı Burhaneddîn, iş bilir, âlim, şâir ve cesur bir hükümdardı. Arapça ve Farsçayı gayet iyi bildiği gibi üç dilde şiirler yazmıştır. Azeri lehçesinde Türkçe bir dîvanı vardır. Burhaneddîn Ahmed Arapça "İksirüs-Sa'âdat fî esrâr il-ibadat" gibi ilmî eserler de kaleme almıştı.

i - Karamanoğulları Beyliği :

Orta Anadolu'nun güneyinde kurulmuş ve Anadolu beyliklerinin en mühimlerinden birisidir. Karaman aşireti ve Karamanoğulları Oğuzlar'ın Afşar ulusunun bir boyudur. Diğer Türkmenler gibi Karamanlılar da XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu sultanı Alâaddîn Keykubâd (1220-1237) tarafından Ermenek vilâyetine yerleştirilmişlerdir (1228). Uclarda bulunan Türkmenler'in çoğunluğunu Karamanlılar teşkil ediyordu. Bu sırada Karaman boyunun reisi Nûre Sûfî b. Sadeddîn idi. Nûre Sûfî, Anadolu'da yayılmış olan Babaîler tarikatına girmiş ve Babaîler ile Selçuklular'a karşı savaşmıştı. Bir Babaî şeyhi olarak o Türkmenler üzerine nüfûzunu göstermiş ve gazâya çıkarak, hıristiyanlara ait Ereğli gibi yerleri zaptetmiş ve arazisini genişletmiştir. Nûre Sûfî'nin ölüm tarihi belli değildir. Yerini oğlu Kerimeddîn Karaman almıştır. Kara-

man Bey, Ermenek, Mut, Gulnar, Mer'a ve Silifke kalelerine taarruz etti. Bundan sonra Ermenek'i idaresi altına aldı. Karamanlılar'an nüfûz sahasının genişlemesi, Selçuklu sultanı IV. Rukneddîn Kılıç Arslan (1262-1266)'ın onlardan çekinmesine sebeb oldu. Selçuklu sultan Karamanlılar'a Lârende kalesini verdi ve onlarla akrabalık tesis etti. Fakat uc beyler'inin bazılarının cezalandırılmasından endişeye düşen ve bir gün sıranın kendilerine de geleceğini düşünen Karaman Bey beraberinde kardeşleri Zeyn el-Hac ve Bonsuz olduğu halde 20 000 kişilik bir kuvvetle Konya üzerine yürudu (1261). Muineddîn Pervane idaresindeki Selçuklu kuvvetleri Karamanlılar'ı Gevele kalesi önünde yendi. Karaman kaçtı ise de kardeşleri yakalanarak Konya'da idam edildiler. Karaman takriben 1261'de öldüğü zaman Ermenek ve Karaman iline Bedreddîn Hutenî tayin edilmişti. Karamanoğulları'nın başına Karaman'ın büyük oğlu Mehmed geçti. Mehmet Bey, isyan eden Hatiroğlu ile birleşerek Selçuklular'a karşı faaliyete geçti ve Bedreddîn Hutenî idaresinde üzerine gönderilen bir Selçuklu-Moğol ordusunu Göksu derbendinde ani bir taarruzla bozdu. Sahiller emîri Hoca Yunus da Mehmed Bey karşısında yenilmekten kurtulamadı. Moğollar aleyhine yardıma çağrılan Memluk sultanı el-Melik uz-Zâhir Baybars (1260-1277)'ın Kayseri'ye kadar ilerleyip geri dönmesine rağmen Mehmed Bey Konya üzerine yurudu ve Cimri lakabı verilen şehzade Alâeddîn Siyavuş'u Selçuklu sultanı ilân etti. Mehmed bey ve Siyavuş 15 mayıs 1277'de Konya'ya girdiler. Mehmed Bey, Siyavuş'un veziri olduğu gibi, toplanan dîvânda Türçeden başka dil kullanılmamasına karar verdi. Ancak Akşehir ve civarına yapılan ve Sahip-Ataoğulları idaresindeki bir orduyu yendikleri sefer dönüşü Karamanoğulları Konya'ya sokulmadılar. Mehmet Bey Ermenek'e çekilmeğe mecbur oldu. Sahib Cuveynî idaresindeki Selçuklu-Moğol ordusu Konya'ya yardıma geldi. Mehmed Bey bu ordu karşısında yenildi ve yakalanarak kardeşleri ile beraber öldürüldü (1277). Bu hadise bir müddet için Karamanlılar'ı sindirdi.

Mehmed Bey'in kardeşi Guner Bey âile reisi olmuştu. Karamanlılar mukabil tedbir olarak Selçuk âilesi arasındaki saltanat kavgalarına karıştılar. Bir müddet sonra Guneri Bey Ermeniler'e ait Tarsus üzerine bir sefer yaparak burayı tahrib etti (1286). Fakat Ermeniler'in şikâyeti sebebiyle Moğollar 1288 yılında Larende ve civarını tahrib ettiler. Guneri Bey dağlara çekildi. Karamanoğulları bundan sonra Moğollar'a bazan barıştılar, bazan da savaştılar. Guneri Bey 20 Nisan 1300'de öldü. Yerine kardeş Mecdeddîn Mahmûd Bey geçti. 1308'de Ermeniler'e çarpışırken ölen Mahmûd'dan sonra Yahşı Bey, Karamanoğlu beyi oldu. Karamanlılar tekrar Konya'yı işgal ettiler. Anadolu beyliklerinin kendi başlarına buyruk olarak hareket etmeğe başlamaları üzerine İlhanlı Beylerbeyi emir Çoban Bey idaresinde bir Moğol ordusu Anadolu'ya geldi (1314). Emîr Çoban Konya'yı aldı. Yahşı Bey'in ölümünden sonra Karamanlılar'ın başına Mahmûd Bey'in oğlu Bedreddîn I. İbrahim geçmiştir. Onun zamanında Karamanlılar tekrar Konya'ya hâkim oldular. İbrahim Bey 1318-1319 yıllarında Tarsus civarındaki Ermeniler üzerine bir sefer yaptı. İlhanîler'in Anadolu valisi Timurtaş'ın Memlukler'e sığınması ve 1328'de idam edilmesi üzerine uc Türkmenleri ve Karamanlılar rahat bir nefes aldılar. İlhanlılar'ın çöküşu ile de Karamanlılar hududlarını genişletmeğe başladılar. 1328'de Ermenek'de emîr olan Burhaneddîn Musa Bey Gevele kalesine kadar ilerledi. Karamanlılar Beyşehir'e de hâkim oldular. I. İbrahim Bey 1333'de beylikten çekilerek yerini Lârende'de hukum suren kardeşi Alâeddîn Halil Bey'e bıraktı. Halil Bey hak-

kında bilgimiz çok azdır. Ondan sonra ikinci defa I. İbrahim Bey Karamanlılar'ın başına geçti. I. İbrahim'in ölüm tarihi bilinmiyor. Yerini oğullarından Fahreddin Ahmed Bey aldı. O, Moğollar ile savaşırken öldu (17 Ocak 1350). Ondan sonra kardeşleri Suleyman ve Şemseddîn (ölm. 1352) Beyler kısa sureler ile başa geçtiler. Karamanoğulları beyliğinde bu iki kardeşi, Burhaneddîn Musa Bey izledi, fakat o hasta olduğundan Seyfeddin Suleyman ile Karaman Beyleri Lârende'ye gönderecek kendisi Mut'a çekilmiştir. Musa Bey'in yerine Suleyman Bey geçti ise de bir hile ile öldürulmüştur (Ocak 1361). Bundan sonra Ebul-Feth lakabını taşıyan Alâeddîn Ali Bey, Karaman hükumdarı olmuştur. Osmanlı-Karaman münasebetleri ilk defa onun zamanında başladı. Alâeddîn Ali Bey'in Osmanlılar'a karşı Eretna oğulları ve Türkmen beyleri ile bir ittifâk hazırlama gayretleri Sultan I. Murad'ın aldığı yerinde tedbirler ile neticesiz kaldı (1361). Alâeddîn Ali Bey daha sonra Kıbrıslılar'ın elinde bulunan Gorigos (Kız kalesi) üzerine yurudu (1366-1367) ve muhasara etti, fakat bu hareketi tahrik eden Moğol kumandanı Yeiboğa Nâsırî'nin ölümü Karamanlılar'ın geri çekilmesine ve Alâeddîn Bey'in Kıbrıs kıralı I. Pierre (1358-1368) ile anlaşmasına sebep oldu. Alâeddin Ali Bey komşu beyliklerin arazisinden bazı yerler zaptettikten sonra Kayseri'ye baskında bulunmuş, Eretnaoğlu Ali Bey'i Sivas'a kaçırmıştı (1375). Fakat Kadı Burhaneddîn onu geri çekilmeğe mecbur etti (1376). Alâeddîn Ali Bey kayınpederi Sultan I. Murad'ın Rumeli'de fetihler de bulunmasından istifadeyle Osmanlı topraklarından Beyşehri ele geçirdi. Bu hareket Sultan I. Murad'ın Karamanlılar üzerine yürümesine sebep oldu. Konya önündeki savaşta Alâeddîn Bey Osmanlı kuvvetleri karşısında dayanamayarak şehre kaçtı. Neticede Karamanlılar'ın aldıkları yerleri geri vermeleri şartıyla sulh yapıldı (1386). Bu sulh I. Murad'ın Kosova savaşında şehid düşmesi ile Karamanlılar tarafından bozuldu (1389). Alâeddîn Ali Bey Osmanlı topraklarına tekrar taarruza geçti. Yıldırım Bayezid süratle yuruyerek Konya'yı muhasara etti. Alâeddîn Bey, Sultan I. Bayezid ile, Çarşamba suyu arada hudud olmak üzere anlaştı (1390). Timur'un Doğu Anadolu'da görunmesiyle Alâeddın Bey onun hâkimiyetini tanımıştı (1394). İki düşman arasında kalan Kadı Burhaneddın bu sebepten Karamanlılar'a karşı harakete geçti. 1396'da Konya önüne kadar gelerek Karaman ulkesinin yağmalattı. Alâeddın Bey Sultan Yıldırım Bayezid'ın Rumeli'de bulunmasından istifade ile Osmanlı topraklarına saldırdı. Ankara'ya baskında bulundu. Yıldırım Bayezid bu olay üzerine büyük bir ordu ile Karaman seferin çıktı. Alâeddîn Bey Osmanlılar'a Akçay'da yenilerek Konya'ya sığındı. On gunluk bir muharasadan sonra Konya halkı şehri Sultan Bayezid'e teslim ettiler. Alaeddin Bey yakalanarak öldürüldü, oğulları Ali ve Mehmed Beyler Bursa'ya gönderildi (1397-1398).

Yıldırım Bayezid'ın Ankara savaşında Timur'a yenilmesi ve esir olması üzerine (1402) Karamanoğulları'ndan Mehmed ve Ali Beyler Bursa'da hapisden çıkarıldılar. Timur onlara Karaman ulkesini ve ilâve olarak Alaşehri verdi. Karamanoğulları beyliğinin başına Mehmed Bey geçti, Ali Bey ona tâbi olarak Niğde emiri oldu. Mehmed Bey fetret devrindeki Osmanlı şehzadeler arasındaki taht mucadelelerinden istifade etmesini bildi. Çelebi Mehmed'in muttefik, Germiyanoğlu Yakub Bey'in arazisine saldırdı, sonra Bursa üzerine yurudu ve şehri tahrib etti (1413). Buna mukabele olarak Çelebi Mehmed Karamanoğulları arazisine girdi ve Konya önünde onları mağlup etti (1414). Ancak Mehmed Bey, Çelebi Sultan Mehmed'in, Canık taraflarında bulunduğu sırada tekrar Osmanlı arazisine hucuma geçti. Os-

manlı ordusu kumandanı Bayezit Paşa onu esir almayı başardı. Neticede Konya Karamanlılar'a iade edilerek sulh yapıldı (1415). Mehmed Bey bundan sonra Memlükler'e tâbi oldu (1417). Fakat onun Ramazanoğlu İbrahim Bey ile birleşip Tarsus'u muhasara ve işgal etmesi Memlükler ile arasını açtı. Memlük Sultanı el-Melik el-Müeyyed (1412-1421), oğlu İbrahim kumandasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Memlük kuvvetleri Niğde, Konya Ereğlisi ve Lârende'yi zapt etti (1419). Karaman Beyliği Ali Bey'e verildi. Daha sonra Mehmed Bey Ramazanoğlu Nâsıreddin Mehmet Bey tarafından esir alınarak Kahire'ye gönderildi. Mehmed Bey'in oğlu İbrahim Bey Osmanlılar'ın yardımı ile Konya ve Lârende'yi ele geçirdi. Ali Bey, Niğde'ye çekildi. Bu durum Memlükler'in Mehmed Bey'i serbest bırakmasına sebeb oldu. Mehmed Bey ikinci kez Karamanoğulları beyliğinin başına geçti ve Hamidoğulları ile birleşerek Osmanlılar'ın elindeki Antalya'yı muhasara etti. Bu sırada öldü (1423). Onun yerine büyük oğlu II. İbrahim Bey geçti. İbrahim Bey Osmanlılar'ın yardımı ile amcası Ali Bey'i Niğde'ye çekilmeğe mecbur etti, fakat daha sonra Osmanlılar'a olan dostluğu bozdu. Kendisini kuvvetli hissedince de beyliği üzerindeki Memlük nüfuzuna son verdi. İbrahim Bey Sırp despotu Araci... ğı ile Macarlar la Osmanlılar aleyhine ittifâk yaptı. 1433'de Macarlar taarruza geçtiği zaman İbrahim Bey de Beyşehir'i aldı. Osmanlılar Rumeli'de Macarları yendikten sonra Karamanlılar üzerine yürüdüler. Konya'ya kadar bir çok şehirleri zapt ettiler. İbrahim Bey'in sulh isteği, almış olduğu yerleri geri vermek ve bir daha anlaşmaya aykırı harekette bulunmamak şartıyla kabul edildi ve barış yapıldı (1435). O daha sonra Kayseri'yi aldı (Nisan 1435) ve tekrar Osmanlı arazisine tecavüz etti. Osmanlı-Dulkadirli kuvvetleri Kayseri'yi geri aldılar. Osmanlılar'ın desteğini sağlayan İbrahim Bey'in kardeşi İsa Bey Karaman arazisine yaptığı akınlardan birinde öldü. Memlükler'in bu duruma karışmalarını önlemek için İbrahim Bey Osmanlılar ile anlaşmayı tercih etti (1437), fakat çok geçmeden Macarlar ile onlar aleyhine anlaştı. Karaman kuvvetleri Ankara ve Kütahya'ya kadar olan yerleri tahrip ettiler. Sultan II. Murad Haçlılar la savaştığı sıradaki davranışı yüzünden büyük İslam âlimlerine başvurarak Karamanoğlu aleyhine fetvâ aldı. Macarlar ile Segedin anlaşmasını imzaladıktan (15 Temmuz 1444) sonra İbrahim Bey üzerine yürüdü. Çâresiz kalan II. İbrahim Bey yemin vermek suretiyle ağır şartlar altında Osmanlılar ile sulh yaptı. O Varna savaşında bu yeminine sadık kaldı. İkinci Kosova savaşında (1448) Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvetler gönderm... İbrahim Bey [illegible] 1448 yılında Kıbrıslılar'in elinde bulunan Gorigos'u zaptetti. Osmanlı tahtına II. Mehmed'in geçmesi (1451) Karaman Beyi'ni ümitlendirmişti. Antalya'yı almak arzusunda idi, fakat Sultan II. Mehmed'in Karaman üzerine yürümesi onu tekrar barış istemeğe mecbur etti. İstanbul'un fethi (1453) hazırlıkları sırasında Karamanoğulları Venedikliler ile bir ticaret antlaşması yaptılar (12 Şubat 1453). Hakikatte anlaşmada zikredilen düşman Osmanlı devleti idi. İbrahim Bey 1453 yılında Tarsus Adana ve Külek taraflarını ele geçirmek istedi. Memlükler ise bir ordu göndererek Karaman ülkesini tahrib ettirdiler. İbrahim Bey, Fatih Sultan Mehmed'in Kastamonu ve Trabzon seferlerinde anlaşma uyarınca oğlu kumandasında asker yolladı (1461). Onun oğulları daha sağlığında Karaman tahtına geçebilmek için mücadeleye giriştiler. İbrahim Bey büyük oğlu İshak Bey'le Gevele kalesine kaçtı. Diğer bir oğlu Pîr Ahmed ise Konya'da hükümdarlığını ilân etmişti. İbrahim Bey Gevele'de öldü (Temmuz/Ağustos 1464). Onun veliahd seçtiği İshak Bey'e rakib

olarak Pîr Ahmed'in çıkması Karaman Beyliği'nin işlerine Osmanlı, Memlük ve Akkoyunlu devletlerinin karışmasına sebeb oldu. Neticede Pîr Ahmed Osmanlılar'ın yardımını sağladı ve Antalya valisi Hamza Bey'in kuvvetleri ile Karaman'a girdi. İshak Bey bu kuvvetler karşısında yenilerek Silifke'ye çekildi ve yardım için Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'ın yanına gitti. Pîr Ahmed Karaman hükümdarı oldu ve Osmanlılar'a yardımları karşılığı Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı terk etti (1465). Fakat onun Akkoyunlu ve Venedikliler ile anlaşması yüzünden Fatih Sultan Mehmed Karaman ülkesine yürüdü. Osmanlı kuvvetleri Konya'yı aldı. Pîr Ahmed Lârende'den Mahmud Paşa'ya yenilerek Tarsus'a kaçtı. Fatih Sultan Mehmed, oğlu Mustafa'yı Karaman vilâyetine tayin etti, fakat Karaman'ın yerli halkı henüz beylerine sadıktı. Pîr Ahmed kardeşi Kasım Bey ile barışarak Karaman beyliği için beraberce mücâdele ettiler. Akkoyunlu Uzun Hasan (1453-1478) ve Venedik Cumhuriyeti'nin teşebbüsleri, Karaman ilinin Osmanlılar tarafından işgalini önleyemedi. Osmanlılar 11 Ağustos 1473'de Otlukbeli'nde Uzun Hasan'ı yendikten sonra Karaman ülkesine tamamıyle sahib oldular. Gedik Ahmed Paşa önce Ermenek ve sonra da Mennan kalesini ele geçirdi, Silifke'yi de zapt etti (1474). Şehzade Mustafa, Develi Karahisarı teslim aldı. Pîr Ahmed Bayburd'da öldü. Karaman Beyliği'nin son vârisi Kasım Bey, Karaman valisi tayin edilen şehzade Cem ve Sultan II. Bayezid ile anlaşarak Osmanlılar'ın himayesinde ölüm tarihi olan 1493 Şubatı'na kadar İçel taraflarında hükümet sürmüştür. Onun ölümü ile Karamanoğulları Beyliği sona ermiştir.

Karamanoğulları Beyliği'nde Türk sanatı Selçuklu sanatının bir devamıdır ve onlardan hâkim oldukları sahalarda çok zengin mimârî eserler kalmıştır.

j - Karasioğulları Beyliği

XIII. yüzyıl sonları veyahut XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu ailenin atası XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Danişmend Gâzi idi. Türkiye Selçukluları, Danişmendliler'in 1175 yılında Sivas, 1178'de de Malatya koluna son vererek bu devlet ortadan kaldırılmıştır. Danişmendli ailesine mensup olanlar Selçukluların hizmetine girerek Bizans hudutlarında uc beyi olarak görev aldılar. XIII. yüzyıl sonlarında bu aileden uc beyi Kalem Bey (Kalem-şâh) ve oğlu Karası Bey, Batı Anadolu'daki Bizans şehirlerini zapta giriştiler. Onların bu fetih hareketi takriben 1293 yılında başlamıştı. Kalem Bey ve oğlu Karası Bey ele geçirdikleri Balıkesir'i merkez yaptılar. 1304 yılında Bizans'a yardıma gelen Katalanlar ile Artak (Erdek) sahilinde çarpışan Türkler'in Karası Bey idaresindeki kuvvetler olması muhtemeldir. Karası Bey Moğollar önünden kaçan Sarı Saltuk Türkleri'ni kendi beyliği arazisinde yerleştirmek suretiyle bölgedeki Türk nüfusunun artmasına sebep olmuştu. Kalem ve Karası Beylerin ölüm tarihleri belli değildir. Ancak sonuncunun 1328'den önce öldüğü tahmin ediliyor. Karası Bey'den sonra beyliğin büyük kısmı ve merkez Balıkesir'e Demir Han hâkim oldu. Güneydeki Bergama ve havalisi ise kardeşi Şucaeddin Yahşi Bey idaresinde idi. Yahşi Bey 1341 ve 1342 yıllarında Gelibolu'ya asker çıkarmışsada bir netice elde edememiştir. Onun ölüm tarihi bilinmiyor. Daha sonra Truva taraflarında Süleyman Bey'in hâkim olduğunu biliyoruz. Ancak kendisinin Demir Han veya Yahşi Bey'den hangisinin oğlu olduğu kesinlikle anlaşılamıyor. Bizans tahtı için mücadele eden Kantakuzenos (bk.

Aydınoğulları Beyliği) düşmanlarına karşı düştüğü zor durumdan Süleyman Bey'in Gelibolu'ya göndermiş olduğu kuvvetler sayesinde kurtulabilmişti (1343). Süleyman Bey, Bizans kumandanlarından olan kayınpederi Vatatzes'e de yardım etmişti. Aydınoğlu Umur Bey 1345'de Kantakuzenos'a yardıma gittiği zaman onun yanında Süleyman Bey de vardı ve Rumeli sahiline Karasıoğulları gemileri ile geçilmişti. Süleyman Bey 1357 yılında Truva taraflarına hâkimdi. Onun da ölüm tarihi bilinmiyor. Osmanlı Hükümdarı Orhan Bey 1345'den sonra Balıkesir, Aydıncık, Bergama ve Edremid bölgesine hâkim olarak burayı büyük oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir. Sultan I. Murad takriben 1359 yılında Truva ve Çanakkale taraflarındaki Karası arazisini alarak bu beyliği tamamiyle Osmanlı toprakları içine katmıştır. Bu beyliğin Osmanlılar'a geçmesi üzerine Hacı İl-beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

k - Lâdik (Denizli) Beyliği

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Lâdik ve Denizli'de hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir. Bu beylik İnançoğulları adıyla da meşhurdur. Moğol istilâsı önünden Anadolu'ya kaçan ve yer eşen Türkmenler arasında en kuvvetlilerini Denizli (Lâdik), Honas ve Dalaman bölgesinde bulunanlar teşkil etmekteydi. Başlarında uc gazisi sıfatlarını taşıyan Mehmed Bey, kardeşi İlyas, damadı Ali Bey gibi beyler vardı. Mehmed 1261'da Sultan II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı ayaklanmış ve ertesi yıl İlhanlı Sultan Hûlâgû'ya (1256-1265) bağlı olarak Denizli beyliğini kurmuştur (1262). Hûlâgû'nun huzuruna gelip itaatini bildirmesini istemişine rağmen o bunu yerine getirmedi. Hûlâgû, Mehmed Bey'in damadı Ali'yi Türkmen beyliğini vermek vaadi ile kendi tarafına çekmesini bildi. Onun ihaneti ile de Mehmed Bey mağlûp edilerek yakalandı ve Borlu (Ulu Borlu)'da öldürüldü. Ali Bey Türkmenler'in başına geçti ve 1262'den 1277 yılına kadar Selçuklular'a tâbi olarak kaldı. Bu tarihde Karamanlılar'ın Selçuklular ve Moğollar'a karşı ayaklanması sebebi ile meydana çıkan karışıklıklardan faydalanan Ali Bey bağımsızlığını ilân etti. Fakat, Selçuklu Moğol ordusuna mukavemet edemeyerek yakalandı ve hapsolunduğu Karahisar (Afyon)'da öldürüldü (1278). Bundan sonra beyliğin başında Ali Bey'in oğlu Şucaeddîn İnanç Bey'i görmekteyiz. 1314 yılında İlhanî Beylerbeyi Emîr Çoban Anadolu'ya geldiği zaman ona itaat eden beyler arasında İnanç Bey'in de bulunduğu anlaşılıyor. İnanç Bey 1335 yılında ölmüş ve yerine oğlu Murad Arslan geçmiştir. Murad Arslan'ın beylik müddeti ve ölüm tarihi belli değildir. Onun 1360 yılından önce öldüğü tahmin ediliyor. Yerine oğlu İshak Bey Lâdik emiri oldu. Lâdik beyliği Germiyanoğulları'nın ilhak tarihi olan 1368 yılına kadar hüküm sürmüştür.

l- Menteşeoğulları Beyliği

XIII. yüzyılın ikinci yarısında güney-batı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türk beyliğidir. Menteşe Beyliğini, deniz yolu ile bu havaliye gelen ve çeri doğru girerek sahil ile Denizli arasında yerleşen Türkmenler kurmuşlardır. Muğla vilâyeti (Karia) 1261'den sonra sahilden itibaren Türkler'in istilâsına uğradı. 1284'de Menteşe idaresindeki Türkler Aydın (Trallis) ile Sultanhisar (Nyssa)'ı zaptetmiş idi. Menteşe Bey'in 1284'den sonra öldüğü tahmin ediliyor. Ondan sonra iki oğlundan Mes'ûd Bey memleketin başına geçti, diğer oğlu Kırman, Finike (Foke)'ye hâkimdi.

1291'de İlhanlı hükümdarı Keyhatu (1291-1295) şahsen Karaman, Eşref ve Menteşeoğulları'na karşı bir tedip seferi düzenlemişti. Bizans kumandanlarından Philantropos Alexios Karia'yı geri aldıysa da sonradan İmparator'a isyan ederek Türkler'le birleşti (1296). Bu kumandanın ölümünden sonra Türkler Karia'ya tamamen hâkim olmuşlardır. Bu devrede Menteşeoğulları'nın idaresi altında bulunan yerlere Muğla, Milas, Peçin (Barçın), Boz öyük, Marın, Çine, Davas, Meğri ve Köyceğiz kasabaları dahildi. Mes'ûd Bey, 1300'de Rodos adasının önemli bir kısmını elde etmişse de Hospitallers şovalyeler adaya tamamen hâkim olmayı başarmışlardır (15 Ağustos 1308). Mes'ûd Bey'in adayı geri almak için giriştiği çabalar sonuçsuz kaldı. Onun Selçuklular'a tâbi olduğu anlaşılıyor, ölümü muhtemelen 1319 yılından öncedir. İki oğlundan Şucâeddîn Orhan Bey, kardeşi İbrahim Bey'i yenerek beyliğin başına geçmiştir. Orhan Bey 1320 yılından itibaren şovalyelerden Rodos'u geri almak için giriştiği mücadelede muvaffak olamadı.

Doğu'da Fenike etrafında hâkim bulunan Kirman'ın ölümünden sonra burası Hâmidoğulları'na tâbi, tâlî bir beylik oldu. Kirman'ın oğlu Zervan burada emir idi.

Orhan Bey'in ölüm tarihi belli değildir (1344'den önce). Yerine oğlu İbrahim Bey hükümdar oldu. İbrahim Bey, Latinler'in eline geçmiş İzmir'i geri almak için Aydınoğlu Umur'a yardıma hazırlanmış, fakat Umur Bey'in 1348'de şehid düşmesi üzerine bu yardım yerine getirilememiştir. Venedikliler kendilerine karşı harekâta girişmeğe hazırlanan İbrahim Bey'i Balat limanına soktukları donanmaları ile tehdit etmişler ve 1352-1355 yılları arasında Girit Dukası vasıtasıyla yapılan ağır bir andlaşma sonucu silâhsızlanmaya zorlamışlardı. İbrahim Bey 1360 yılından önce ölmüş olmalıdır. Onun ölümünden sonra üç oğlu da beyliğin bir tarafında hüküm sürmeye başladılar. Bunlardan Musa Bey'in Peçin, Balat ve Milâs, Mehmed Bey'in Muğla ve Çine, Gâzi Ahmed Bey'in de güneyde Meğri ve Marmaris bölgesinde hâkim oldukları anlaşılıyor. Musa Bey'in ölümünden sonra muhtemelen Milas ve Peçin hükumeti de Ahmed Gâzi'nin idaresine geçmiştir. Ahmed Gâzi'nin Rodos'la Kıbrıs arasındaki gemilere karşı harekâtı üzerine 1365'de Kıbrıs donanması Aydın ve Menteşe sahillerini tehdit etmiştir. Fakat Venedikliler'in araya girmesiyle barış yapıldı. Ahmed Gâzi 1391'de öldü ve hâkimiyeti altındaki yerler Osmanlılar tarafından işgal olundu. Balat ve havalisinde ise Mehmed Bey'in oğlu Giyâseddîn Mahmûd Bey hâkimse de kardeşi İlyas Bey'e yenilerek Osmanlılar'a iltica ettiği anlaşılıyor. İlyas Bey takriben 1389'da Menteşe'nin Balat şubesinin başına geçmiştir. Kosova savaşı sonunda Yıldırım Bayezid Osmanlı sultanı olmuştu. Fakat Anadolu'da Karamanoğulları'nın teşviki ile Osmanlılar aleyhine tertiblenen ittifâka İlyas Bey ve babası Mehmed Bey de girdiler. Sultan Yıldırım Bayezid'in Anadolu seferi sırasında Balat ve Muğladaki Menteşe şubesi toprakları işgal edildi. Mehmed ve İlyas Beyler Candaroğlu İsfendiyar Bey'in yanına kaçtılar (1390). İlyas Bey oradan Timur'un yanına gitmiştir. Ankara muharebesinden (1402) sonra Timur bir çok Anadolu Beylikleri'nde olduğu gibi İlyas Bey'e de memleketini iade etmişti. İlyas Bey memleketine döndükten sonra Balat'ta Menteşe beyliğinin başına geçmiş ve bir müddet Timur'a tâbi olmuştur. Aydınoğlu II. Umur Bey, Amcazadesi Cüneyd Bey ile yaptığı mücadele sonucu dayısı İlyas Bey'in yanına kaçmış ve onun yardımı ile ülkesini tekrar ele geçirmiştir (1404). İlyas Bey Osmanlı şehzadeleri arasındaki saltanat kavgalarında Çelebi Mehmed'in aleyhine, İsa Çelebi'nin le-

hine Aydınoğulları ve Saruhanoğulları ile ittifâk etmişti. Fakat bu ittifâkın Çelebi Mehmed'e yenilmeleri üzerine İlyas Bey onun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışt (1405). İlyas Bey deniz seferleri ile adalardaki Latinler'e zarar vermekte id Bu sebebden Venedikliler 1403'de onunla bir antlaşma yaptılar, fakat çarpışmalar durmamıştı Venedikliler'in harekete geçmesi, İlyas Bey'i eski antlaşmay yenilemek mecburiyetinde bıraktı (17 Ekim 1414) Aynı yıl içinde o, tamamiye Osmanlı hâkimiyetine girerek istiklâlini kaybetmiştir Bu sebebten Sultan Çelebi Mehmed'in müsaadesiyle Rodos şövalyeler'nin Bodrum da kale yaptırmasına ses ç karamadı İlyas Bey, Leys (Üveys) ve Ahmed adlarındaki iki oğlunu Osmanlı sarayına rehine olarak göndermişti O 1421 de oldu Daha sonra oğul ar. Edirne den kaçarak Menteşe iline gelmeye ve bey iğin başına geçmeye muvaffak oldular Sultan II Murad 1424 de Menteşe Beyliği topraklarını işgal ett ğı zaman, bu iki kardeşi yakalayarak Tokat kalesinde hapsetm şti iki yıl sonra Ahmed tekrar kaçmay başard kaçamayan kardeşi Leys ise öldürdü du (1426) Ahmed in İlyas adındaki bir oğlu, Sultan II. Mehmed tahta geçtiğ sırada (1451) memleket ne ge miş fakat üzer ne gönderilen Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa ya karş koyamayarak Rodos a kaçmıştır Bu suretle Menteşe Beyliği tamamıyle Osmanlı topraklarına kat lmış ve bir sancak olarak Anadolu Beylerbeyi'ne bağlanmıştır

Menteşeoğulları memleketlerini câmi, medrese ve imâret gibi mimârî eserler i e süslenmişler ve edebî şahsiyetleri himaye ederek kendi ad.arına bazı eser eri Türkçe'ye çevirmişlerdir

m - Osmanoğulları Beyliği

Daha sonra büyük bir imapartorluk olan bu devletin tarihi için bk Osman ı .mparatorluğu

n - Pervaneoğulları Beyliği

Türkiye Selçukluları veziri Pervane Muineddîn Süleyman 1260 yılında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun elinden Sinop u zapt ve kuvvetli nüfuzu sayes nde kendi üzerine temlik ett rmeye muvaffak olmuştu Pervane oğlu Mu neddîn Mehmed nâibi olarak Sinop u idareye göndermişti Abaka Han (1265-1282) ın 2 Ağustos 1277'de Süleyman Pervane'yi öldürmesi üzerine oğlu Mehmed st kıâl n ılar etmiş ve Pervaneoğulları beyliğ n kurmuştur Mehmed Bey Moğollar la ıy geçinmekte ve onların verdiği devlet işler nde de vaz fe görmekteyd Moğo kumandan ar ndan Baltu nun isyanının bastırılmas ndan (1296) sonra Türkiye dört ma' bo geye ayrıldı ve Muineddîn Mehmed Bey bu bo gelerden birisinin başına ve pervane ge getirildi O, Konya'dan Kastamonu'ya dönerken uğradığı Sivrihisar da büyük eri ve zenginler ağır verg ler le ezdi hattâ geçmiş ve gelecek yı ların vergı.erin topa yacak kadar halka zâlimane bir şekilde davrandı. Mehmed Bey, Moğollar'a karşı bir hareket'n hazırlıkları içindeyken hasta anarak öldü (1296) Bundan sonra Pervane'nin diğer bir oğlu Ali'nin oğlu Muhizzibüddîn Mes'ûd'u Sinop hâkimi olarak görüyoruz Mes ûd Bey, devletinin hudutlarını genişleterek Bafra ve Samsun u ele geçird Muh.m bir ticaret şehri olan Sinop'da bir Ceneviz kolonisi yerleşmişti Bu sebebden alışveriş bahanesiyle şehre giren bir Frenk donanmasının askerleri âni bir hücumla Mehmed Bey'i esir aldılar ve Kefe'ye götürdüler Mesûd Bey, çok ağır

bir kurtuluş parası ödemek suretiyle dönmeye muvaffak oldu (1298). Onun 1299 dan sonra İlhanlılar ile münasebetlerinin düzeldiği anlaşılıyor 1310'da Sinop emiri bulunmas na rağmen ölüm tarihi belli değildir Yerine oğlu Gâzi Çelebi Sinop beyi oldu Gâzi Çelebi donanmasıyla başarılı savaşlar yaptı. Önce Trabzon Rum İmparatoru ile anlaşarak 1313 yılında Kırım sahillerine ve Kefe'ye bir sefer yaptı 1319 yılında Kefe yakınında bir Ceneviz donanmasını ağır bir yenilgiye uğrattı ise bu kez Trabzon'a karşı hücuma geçti Sinop'a girmek isteyen Cenevizliler onun kuvvetleri karşısında perişan oldular (1322) Gâzi Çelebi, erkek evlâdı olmadığı için son yıllarında Candaroğlu Süleyman Paşa nın hâkimiyetini tanımışt 1322'de altan düşürek öldü ve Pervaneoğulları Beyliği, Candaroğu ları Beyl ğ topraklarına katıldı

o - Ramazanoğulları Beyliği

Adana bölgesinde hüküm sürmüş olan bir Türk Beyliği'dir. Ramazanoğulları Oğuzlar'ın üçoklu kolundandır. Üçoklu Türkmenleri XIII. yüzyılda Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya geldiler Memlukler'in, Haleb valisi Bây-Boğa Rus ve arkadaşları Memlük Sultanı el-Melik el-Salih (1351-1354)'e karşı isyan etmişlerdi. Dulkadıroğlu Karaca Bey bu isyancılarla birleşmiş, daha sonra yanına sığınan Bay Boğa'yı Sultan'a teslim etmemiş idi. Bu sebebden Dulkadır Beyliği, Ramazan Bey'e verilmişti (1352-3). Bundan kısa bir müddet sonra 9 Haziran 1354 de Ramazan n oğluna Türkmen beyliği tevcih edildi. Ramazan bu tarihten önce ölmüş olmal dır Oğullarından Sarimeddîn İbrahim Bey 1381 yılında Türkmenler'in başbuğu ve 1383 de Adana valisi olarak görülmektedir. İbrahim Bey, Memlükler'le mücadede Dulkadıroğlu Halil Bey'e yardım etti. Daha sonra Sis valisi Torun-tay vasıtasıyla Memluk Sultanından kusurunun bağışlanmasını istemiştir. Fakat İbrahim Bey'in bu sadakatı çok kısa sürdü. Karamanoğlu Alâeddîn Bey ile ittifâk ettiği ileri sürülerek üzer ne kuvvet gönderildi. Haleb valisi Yelboğa el-Nâsirî bu sefer sonucu Sis de İbrahim Bey ve kardeşi Kara Mehmed'i öldürdü (1383). İbrahim Bey'den sonra kardeşi Şehabeddîn Ahmed Türkmen beyi ve Adana hâkimi oldu. Ahmed, bazen Memlûkler'e itaat ederek onlara yardımda bulunmuş, bazen de muhalefete geçmiştir Memlûk sultanı Nâsireddîn Ferec (1399-1405 ve 1405-1412), Ahmed Bey in kızı ile evlendi. 1410 yılında Ahmed, Kahire'ye giderek damadını ziyaret etti. 1415 de se yedi aylık bir kuşatmadan sonra Tarsus'u Karamanoğulları'nın elinden aldı ve burayı oğlu İbrahim Bey'e verdi. Hutbeyi Memlûk Sultanı Melik Müeyyed (1412-1421) adına okuttu. Ahmed Bey 1416'de öldü. Adana dan başka Sis ve Ayas şehirlerine de hâkim olmuştu. Ondan sonda oğulları arasında taht mücadeles başlad . Bunlardan İbrahim, beyliğin idaresine hâkim olmayı başardı ve 1417'de Haleb e gelmiş bulunan Sultan Melik Müeyyed'in huzuruna giderek itaatini bildirdi. Fakat ertesi yıl Karamanoğlu ile birleşerek Memlükler'in elindeki Tarsus'u kuşattılar Bu hareket üzerine O, beylikten azl ve yerine kardeşi İzzeddîn Hamza tayin edi d (Eylül 1418). Hamza Bey kardeşine karşı etkili olamadığından İbrahim Bey yine Adana'ya hâkimdi. Memlükler'in Şam valısı Emir Ten-Beg idaresindeki kuvvetler İbrahim Bey ile müttefiki Karamanoğlu'nu yendi. İbrahim Bey, Karaman ülkesine gitti (1419). Aynı yıl içinde Karamoğlu Mehmed Bey ile İbrahim Bey, Dulka-

dırlılar'ın e indek. Kayseri'yi kuşattılar. Fakat onlar, birleşik Dulkadır-Moğol kuvvetleri karşısında mağlup oldular. İbrahim Bey kaçtı ise de daha sonra Karamanoğlu İbrahim Bey tarafından Sultan Bars-bay (1422-1437)'ın adamlarına teslim edildi. İbrahim Bey, 15 Aralık 1427'de öldürüldü.

Hamza Bey'in yerine 1419'da oğullarından önce Mehmed, sonra da Ali geçti. Hamza Bey bu muhalifleri ile yaptığı mücadele sırasında öldü (1426). İbrahim Bey'in yerine ise Mehmed Bey emir tayin edildi. Ancak Ramazanoğulları Beyliği eski önemini kaybetmişti. 1435 yılında Ramazanoğulları başında Gündoğdu oğlu Mehmed adında bir bey görünüyor. Ancak bu beyin İbrahim Bey'in öldürülmesinden sonra yerine geçen Mehmed Bey ile aynı şahıs olup olmadığı tespit edilemiyor. 1439-1440 yıllarında Ramazanoğulları beyi, Eyluk adlı bir emir olup Adana ve Mısıs'e hâkimdi. Eyluk, Varsak beylerinden Musa ya karşı giriştiği bir savaşta öldü. 1457 yılında Ramazanoğulları beyliğinin başında Dundar Bey bulunmaktaydı. O, Karaman-oğullarından Tarsus'un geri alınmasında Memlûkler'e yardım etti. Dundar Bey'i emirlikte Hasan ve Gâzi Beyler takip ettiler. 1469 Ekiminde Dulkadırlı Bey'i Şehsüvar'dan Sıs'i zapteden Ramazanoğlu, Ömer Bey olmalıdır. Bu zât 1485'de Ramazanoğlu emîri idi. Aynı yıl içinde Ömer Bey Adana'yı işgal etmiş Osmanlı kuvvetlerine karşı müttefikleri Özeroğlu Mekkî Bey ve Gündüzoğlu Mehmed ile çarpışırken esir edilerek Sultan II. Bayezid'e gönderilmiştir. Onun âkıbeti meçhuldür. Ömer Bey'in bir ara azledildiği ve yerine kardeşi Davûd'un aldığı anlaşılıyor. Davûd 1480 yılında ve Memlûkler arasındaki savaşlardan birinde ölmüştür. Ömer Bey'den sonra Halil Bey başa geçti ve uzun bir hükümet devresinden sonra 1510-11'de öldü. Onun yerine kardeşi Mahmûd, Ramazanoğulları beyi oldu ise de çok geçmeden azledildi (1514) ve amcasının oğlu Selim Bey başa geçirildi. Mahmûd Bey İstanbul'a gitmiş ve Osmanlı sultanı I. Selim'in Mısır seferine iştirak etmiş ve Rıdaniye savaşında öldürülmüştür (1517). Bundan sonra Ramazanoğulları Beyliği'ne Halil Bey'in oğlu Kubad'ın tayin edilmiş olması mümkündür. Fakat Çukur-ova bölgesinin idaresinin yine Halil Bey'in diğer bir oğlu Pîrî Bey'e verilmesi üzerine Kubad sadece Adana'ya hâkimdi. Biraz sonra bütün Ramazanoğulları beyliği kendisine tevcih edilen Pîrî Bey, idaresi altındaki topraklardaki isyanları süratle bastırdı. Bir ara Karaman, Haleb ve Şam'da beylerbeylik yaptı ise de Kanûnî Sultan Süleyman tarafından ricasının kabul edilmesi üzerine tekrar beyliğinin başına dönmüş ve doksan yaşını aşmış olduğu halde 1568-69 yılında ölmüştür. Oğlu Derviş Bey yerine tayin edildi ise de altı ay sonra ölmüş ve yerine ağabeyi İbrahim Ramazanoğulları beyi olmuştur. İbrahim Bey oğlu Mehmed Bey, onu da Pîr Mansur Bey izlemiştir. Pîr Mansur'un 1608-9 yıllarında beylikten çekilmesi ile Adana doğrudan doğruya bir Osmanlı vilâyeti olmuş ve Kıbrıs Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.

Ramazanoğulları Beyliği'nden bilhassa Halil ve oğlu Pîrî Beyler Adana'da câmi medrese, han ve hamam olmak üzere bir çok mîmârî eserler meydana getirmişlerdir. Çukur-ova'nın hac yolu ve aynı zamanda mühim bir ticaret yolu üzerinde bulunması Ramazanoğuları Beyliği idaresindeki bu bölgenin iktisadî bakımdan gelişmesini sağlamıştır.

ö - Sahip - Ataoğulları Beyliği

Karahisar (Afyon) ile çevresinde Selçuklu veziri Sahib Ata Fahreddîn Ali'nin torunları tarafından kurulmuş olan küçük bir beyliktir. Fahreddîn Ali, İlhanîler'in Anadolu'ya tahakküm ettikleri sırada bir çok Selçuklu sultanlarının vezirliğini yapmıştı. O Konya, Sivas ve diğer bazı yerlerde kurduğu büyük hayır müesseseler ile meşhurdur. Selçuklu devlet adamları ve bilhassa Muineddîn Pervane'nin mâhirane politikasına karşı koyamamış ve Selçuklu devletinin asıl yıkılışı, onun 1288 dek ölümünden sonra olmuştur.

Fahreddîn Ali'nin büyüğü Tâceddîn Hüseyin ve küçüğü Nusreteddîn Hasan adlı iki oğlu vardı. Fahreddîn Ali, İlhanlı sultanı Abaka Han'ın huzuruna gittiği zaman bu iki oğlu babalarına ait Karahisar'ı muhafaza etmişlerdi. Karamanoğlu Mehmed Bey ve Selçuklu şehzadesi Sıyavuş (Cimri)'un Konya'ya hâkim olmaları üzerine Sahip Ataoğulları Karahisar'dan asker toplayarak onlara karşı harekete geçtiler. Sıyavuş ve Mehmed Bey de Akşehir istikametinde yürüdüler. Tâceddîn Hüseyin Değirmen çayı geçerken öldürüldü. Bu suretle başlayan savaşta ölenler arasında Nusreteddîn Hasan da vardı. Neticede Sahip Ataoğulları savaşı kaybettiler. Sıyavuş ve Karamanoğlu Mehmed Bey, Karahisar'a yürüdülerse de mustahkem bu kaleyi ele geçiremediler (Haziran 1277). Bundan sonra Karahisar emîri Nusreteddîn Hasan'ın oğlu Şemseddîn Mehmed oldu. Fakat o da dedesinin sağlığında Germiyanlılar'ın bir taarruzunu önlemek için giriştiği bir savaşta öldü (1287). İlhanlı Beylerbeyi Emir Çoban Anadolu'ya geldiği zaman itaatlerini bildiren Anadolu beyleri arasında Sahib Ata'nın torunları da bulunmaktaydı (1314). Sahip Ataoğulları'nın başında daha sonra Şemseddîn Mehmed oğlu Nusreteddîn Ahmed'i görüyoruz. Ahmed'in beyliği sırasında Karahisar, Germiyanoğulları'nın nüfûz sahası içine girmiş, o da bu beyliği metbu tanımıştı. Moğol valisi Timurtaş batı uclarında gaza yapan Türkmenleri itaat altına almak için ilerlediği zaman Nusreteddîn Ahmed Germiyanoğulları'nın yanına kaçtı. Timurtaş, Eretna beyi Karahisar'ı muhasara etmekle vazifelendirdi. Ancak Timurtaş, babası Emir Çoban ile İlhanlı sultanı Ebû Said Han'la arasının açılması neticesi ele geçirdiği topraklardan çekilmiş ve Mısır'a sığınmıştır (1327). Sahip Ataoğulları'nın toprakları daha sonra Germiyanoğulları Beyliği tarafından ilhak edilmiştir. Nusreteddîn Ahmed'in ölüm tarihi belli değildir.

p - Saruhanoğulları Beyliği

Batı Anadolu'da merkezi Manisa olmak üzere kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beyliğin kurucusu Saruhan'ın Harezmliler'in kumandanı iken Türkiye Selçukluları'nın hizmetine giren Saruhan ismindeki emîrin torunu ve Alpağı'nın oğlu olması kuvvetle muhtemeldir. Saruhan önceleri Germiyanoğulları'na bağlı bir uc beyi idi. 1313 yılında Manisa'yı fethetti, daha sonra denize doğru hududunu genişleterek kendi adıyla anılan beyliği kurdu. Kardeşlerinden Çuğa Bey, Demirci yöresini, Ali Paşa ise Nif (Mustafa Kemal Paşa)'ı idare etmekteydi. Çuğa Bey öldüğü zaman Demirci'nin idaresi Saruhan'ın oğlu Devlethan'a onun ölümünden sonra da oğlu Yakub Çelebi'ye bırakılmıştı. Saruhan kuvvetlerinin baskısı sebebiyle Foça'da yaşayan, Rumlar ve Latinler her yıl 15 000 gümüş para vergi vermekteydiler. Bu sıra-

da beyliğin sınırları batıda İzmir Körfezine, doğuda Ala-Şehir'in batısına kuzeyde
Bergama'ya, güneyde ise Nif, Turgutlu ve Kemâliye'ye kadar uzanmaktaydı. Sa-
han Bey sahip olduğu donanma ile Ege Denizi'ndeki adalara ve Balkanlar'a sefer
ler yaptı. Osmanlılar'a karşı Bizans ve Aydınoğulları ile birleşerek Gelibolu'ya hü-
cum ettiler. Bizans'a karşı isyan ve Midilli'yi zapteden Foça valisi Dominik bir h..e
ile Saruhan'ın oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarından bir kısmını ele geçirmişt
İmparator III. Andronikos âsi valiyi cezalandırmak için Aydınoğulları ve Saruhan
beyliğinden yardım istedi. Saruhan Bey, oğlu Süleyman Bey ve arkadaşlarının
kendisine iadesi şartıyla yardımı kabul etti. Neticede Kantakuzenos'un aracılığı ile
Foçalılar Süleyman Bey ve arkadaşlarını serbest bıraktılar (1336). III. Andron-
kos'un ölümünden (1341) sonra Kantakuzen'in imparatorluk mücadelesine giriş-
mesini İzmir'i Latinler'in işgali takip etti (bk. Aydınoğulları Beyliği). Umur Bey dos-
tu Kantakuzenos'un yardımına gitmek için Saruhan Bey'in topraklarından geçmek
istedi. Saruhan Bey, onunla ihtilâflı olduğu toprakları almak şartıyla bu müsaadeyi
verdi. Ayrıca Süleyman Bey idaresindeki bir Saruhan kuvveti de Umur Bey'in or-
dusuna katılmıştı. Umur Bey, Rumeli'ye geçip Kantakuzenos ile birleşti ise de Sü-
leyman Bey, Küçükçekmece civarında öldü (1345). Çok geçmeden Saruhan Bey
de vefât etmiş (1346) ve yerine oğlu Fahreddîn İlyas Bey geçmiştir. Bizans İmpa-
ratoriçesi Anna, Orhan Bey'le anlaşan Kantakuzen'e karşı İlyas Bey'le ittifâk yaptı.
Osmanlılar'ın kuvvetlenmesi ve Rumeli'de fetihler yapması Saruhan Beylerinin ga-
za ve korsanlık yaptıkları yolları kapamıştı. Bizans İmparatoru V. Yuannis Paleolog
(1341-1391), Orhan Bey'in Ceneviz korsanları tarafından kaçırılan oğlu Halil Bey'i
kurtarmak için Foça'ya gelmiş ve Saruhan-oğulları'ndan yardım istemişti (1359). İl-
yas Bey bu isteği kabul ederek Foça'yı denizden kuşattı. Ancak İmparator, İlyas
Bey'in kendisini yakalamak istediğini anladığı zaman onu gemisine çağırdı. İlyas
Bey bu davete uyarak gemiye gelmiş, İmparator da denize açılmıştı. İlyas Bey'i
zevcesi, kurtuluş akçası ödemek suretiyle kurtardı. Bundan sonra Saruhanoğulları
Beyliği'nin başında İlyas Bey'in oğlu Muzaffereddîn İshak Bey'i görüyoruz. İshak
Bey, Osmanlılar ile dostane münasebetlerde bulundu. Kosova savaşına yardımcı
kuvvet gönderdi ve 1390'da öldü. Yerine oğlu Hızır şâh geçti. Diğer oğlu Orhan
Bey bunu kabul etmeyerek beylik için mücadeleye girişti. Yıldırım Bayezid tahta
geçtiği zaman Karamanoğuları'nın Osmanlılar aleyhine meydana getirmiş olduğu
Beylikler arasındaki ittifâka Orhan Bey de katılmıştı. Yıldırım Bayezid, Anadolu
Beylikleri üzerine yürümüş, Saruhan da kendisini karşılayan Hızır şâh'a beyliğin
doğuşunu bırakmıştır. Osmanlılar Manisa'yı 1390 yılında aldılar ve Karesi ile Mani-
sa birleştirilerek bey sancağı oldu. Yıldırım buraya önce oğlu Ertuğrul (öl. 1392)'u
sonra da Emîr Süleyman'ı tayin etti. Hızır Şah Adala, Demirci ve Gördük taraflarını
idare etmekteydi. Ankara savaşına (1402) Emîr Süleyman idaresinde katılan Saru-
han askerleri sonradan Timur'un yanında olan eski beyleri Orhan'ın tarafına geçti-
ler. Savaşı kazanan Timur, Saruhan beyliğini Orhan Bey'e verdi. Fakat çok kısa bir
müddet sonra beyliğe Hızır-şâh hâkim oldu. Fetret devrinde Hızır-şâh Emîr Süley-
man'ın tarafını tuttu, onun kardeşi İsa Çelebi ve Aydınoğlu Cüneyd ile birleşti. Fa-
kat Mehmed Çelebi onları yendi ve süratle Manisa üzerine yürüyerek hamamda
yıkanmakta olan Hızır-şâh'ı yakalayarak öldürttü (tah. 1410).

Saruhanoğulları hüküm sürdükleri topraklar üzerinde birçok imâr faaliyetlerinde bulundular, camiler, medreseler, köprüler v.s. yaptırdılar ve vakıflar meydana getirdiler. Bu aile içinde en çok İshak Bey imâr faaliyetinde bulunmuştur. Saruhanlılar'ın sahip oldukları donanmaları sebebiyle iktisâdî durumları gelişmişti ve batılı devletlerle, bilhassa Cenevizliler'le ticârî münasebetleri vardı.

r - Tâceddinoğulları Beyliği

Sahilde bugünkü Bafra ile Ordu arasında güneyde ise Niksar'a kadar olan saha üzerinde kurulmuş bir Türk beyliğidir. Bu beylik Emir Tâceddîn Bey tarafından kurulmuş olup, merkezi Niksar idi. Tâceddîn Bey'in babası Doğancık (Doğanşâh) Bey, Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti yıkılırken oldukça nüfûz sahibi idi ve takriben 1346 (veya 1348/1349)'da öldü. Tâceddîn Bey başlangıçta Amasya emiri Hacı Şadgeldi'ye tâbi olmuştu. Kadı Burhaneddîn'e karşı ise memleketini başarı ile korudu (1379). Trabzon Rum İmparatoru III. Aleksios hudutları boyunca kuvvetlenen Türk beylikleri karşısında devletinin devamını sağlamak için iki yüzlü bir siyaset takip etmekteydi. O, bir taraftan bu beyliklerle dost geçinmeye, diğer taraftan da onları birbirine düşürmeğe çalışıyordu. Tâceddîn, İmparator'un kızı Eudokia ile 1381 yılında evlendi. Bu da kendisinin o devrede nüfûz sahibi bir emîr olduğunu gösteriyor. Tokat valisi Seyyid Hasan, Tâceddîn Bey ve Amasya emiri Ahmed ile Kadı Burhaneddîn'e karşı birleştiler. Kadı Burhaneddîn bu müttefikleri yendi (1386). Tâceddîn ve Ahmed zor kaçabildiler. Tâceddîn Bey Ordu vilâyetindeki Türkmen emîri Hacı Emîrzade Süleyman Bey'in ülkesine yapmış olduğu bir akın sırasında mağlup olmuş ve öldürülmüştü (1387). Ölümünden sonra Kadı Burhaneddîn, Niksar ve İskefser'i ele geçirdi, fakat Niksar ve ona tâbi yerleri tekrar Tâceddîn oğlu Mahmûd Çelebi'ye verdi. Mahmûd Çelebi Osmanlılar'a itaat etmişti. Bu sebebden Kadı Burhaneddîn, onun idaresinde bulunan Fenariyye havalisini zapt ve Amasya'yı muhasara etti. Biraz sonra Mahmûd Çelebi ile kardeşi Alp Arslan'ın arası açıldı. Alp Arslan Niksar bölgesinin bir kısmını zapt etti ve Kadı Burhaneddîn'e tâbî oldu. Ancak Kadı Burhaneddîn, Alp Arslan'ın, düşmanı Eretna akrabasından Feridun ile işbirliğinden şüphelendi ve onu yakalayarak öldürdü (1393/94). Alp Arslan'ın oğulları, Husâmeddîn Hasan ve Husâmeddîn Mehmed Yavuz hisselerine düşen Samsun ve Çarşamba taraflarını idareye devam ettiler.

Ankara Muharebesinden (1402) sonra Hasan Bey, Timur'un himayesinde hükümet sürdü. Sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey ile birleşerek Samsun Beyi Cüneyd'in üzerine hücum ettiler. Hasan Bey, Cüneyd Bey'i öldürerek onun bir kısım arazisini ele geçirdi (1418). O ve kardeşi Mehmed Yavuz, Sultan Çelebi Mehmed ile dost geçindiler ve yerlerini muhafaza ettiler. Fakat Hasan Bey daha sonra Osmanlılar'ın Amasya Beyi Lala Yorguç Paşa'nın ülkesini zapt etmek isteğini anlamış ve hâkim olduğu yerleri teslimden başka çare görmemişti (1427/1428). O önce Bursa'da hapsedildi ise de buradan kaçmayı başardı, fakat ülkesini geri almaya muvaffak olamayacağını anlayarak Sultan II. Murad'a teslim oldu. Hasan Bey'e muhtemelen Rumeli'de bir sancak tevcih edildi, ölüm tarihi belli değildir.

Osmanlılar'ın hizmetine girmiş olan Mahmûd Çelebi, Sultan Çelebi Mehmed'in oğlu şehzade Mustafa'nın II. Murad'a karşı isyanında onun beylerbeyi olmuştu. Bu isyan sırasında İznik'de öldürülmüştür (1423).

BİBLİYOGRAFYA :

Akın, H., *Aydın Oğulları tarihi hakkında bir araştırma*, İstanbul 1946.

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.

Kefesoğlu, İ., *Selçuklular* mad. İA.

Kaymaz, N., *Pervane Muînü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970

Mirza Bala, *Kadı Burhaneddîn* mad. İA.

Mordtmann, J. H., *Dulkadırlılar* mad. İA. (M.H. Yınanç tarafından ikmal edilmiştir.)

Oğuz, M., *Teceddîn Oğulları*, DTCFD VI. cild, sayı 5, Ankara 1948, s. 469-487.

Sümer, F., *Ramazan Oğulları* mad İA.

Sümer, F., *Çukur-Ova tarihine dâir araştırmalar*, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı:1, Ankara 1963, s 33-62

Tekindağ, M.C.Ş., *Karamanlılar* mad. İA.

Tekindağ M.C.Ş., *Karamanlı'ların Gorigos seferi*, TD, sayı 9, İstanbul 1954, s.161-174

Tekindağ, M.C.Ş., *Son Osmanlı-Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar*, TD, sayı.17-18, İstanbul 1962-1963, s. 43-76

Tekindağ, M.C.Ş., *XIII. Yüzyıl Anadolu tarihine âid araştırmalar: Şemseddîn Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, TD, sayı 19, İstanbul 1964, s. 81-98

Turan, O., *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

Uluçay, Ç., *Saruhan Oğulları* mad. İA.

Uzunçarşılı, İ.H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara 1969.

Uzunçarşılı, İ.H., *Eretna* mad. İA.

Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Tarihi* I, Ankara 1961

Uzunçarşılı, İ.H., Eretna Devleti; Belleten sayı: 126 Ankara 1968, s. 160 v.dd

Uzunçarşılı, İ.H. *Germiyan Oğulları* mad. İA.

Uzunçarşılı, İ.H., *Hâmîd Oğulları* mad İA.

Uzunçarşılı, İ.H., *Karası Oğulları* mad İA.

Uzunçarşılı, İ.H., *Menteşe Oğulları* mad İA.

Wittek, P., *Menteşe Beyliği*, trc O.Ş Gökyay, Ankara 1964

Yınanç, M.H., *Alâiye* mad İA.

Yınanç, M.H., Medhal İstanbul, 1932

Yücel, Y., *Kadı Burhaneddîn Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1970

Yücel, Y., *Kastamonu'nun ilk fethine kadar Osmanlı-Candar münasebetleri (1361-1392)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 1, Ankara 1963, s. 133-144

Yücel, Y., *Candaroğlu Çelebi İsfendiyar Bey (1392 -1339)*, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2-3, Ankara 1964, s 157-174

4. Delhi Türk Sultanlığı (1206 - 1413)

İbrahim KAFESOĞLU

Bu siyâsî teşekkül, Gur hükümdarı Muizz'üd-dın Muhammed'in 1192'de kuzey Hindistan'a vâlî tâyin ettiği Kutb'üd-din Aybeg tarafından kurulmuştur (1206). Daha vâli iken Alıgarh'ı, Benares'ı ve ünlü Bihâr kalesini ele geçirmiş olan Aybeg, Lahor ile Pencâb bölgesini de Tâc'üd-din Yıldız'dan aldı. 1210'da atından düşerek öldüğü zaman Bedâun'da damadı İl-tutmuş, uc'da öteki damadı Kabaca, Bengal de onun tâyin ettiği Kaymaz bulunuyordu. Aybeg'ın erkek çocuğu yoktu Şems'üd-dın İl-tutmuş, bütün kuzey Hindistan ı elinde toplıyarak "Şemsiyye" hânedanını kurdu (1211-1266) Devleti, Delhı başkent olmak üzere, büyük kısmı ile Pencâb'ı, Multan'ı, Lahor'u ve kuzeyde Gazne'ye kadar uzanan bölgeleri ihtiva ediyordu Celâl'üddin Harezmşah'a karşı ülkesini koruyan ve Moğollar'dan kaçan kalabalık Türk kitlelerini memleketine kabûl etmek suretiyle, kuzey Hindistan'da Türk kultur hayatının devamını sağlıyan İl-tutmuş, 1235 yılına kadar Bengal, Gwalior dan başka Uccayn'ı da kendine bağladı ve Halife kendisini "Hindistan Sultanı" olarak tanıdı (1229). Ölümünden (1236) sonra, kaabiliyetsiz oğlunun yerine kızı Raziyye Sultan oldu (1236-1239). Fakat babasının yetiştirmiş olduğu "Çihılgân" diye anılan 40 kumandan karışıklık çıkardılar Bunlar otorite tanımaz kimseler olmakla beraber yutlarına Moğolları sokmayacak kadar vatansever idiler. Nihayet Şemsiyye âilesinden Nâsır'ül-din Mahmûd inzibatı sağlamak için 40'lardan Uluğ-han diye anılan Balaban'ı iş başına getirdi. Nâib sıfatiyle faydalı işler gören Balaban, Mahmûd'un 1266'da ölümü ile kendisi Delhi sultanı oldu (Balaban ailesi: 1266-1290) Moğol hücumlarını durdurdu, Lahor'dan Moğol baskısını uzaklaştırdı, memleketi imâr etmeğe çalıştı. Yerine torunu geçti (1287-1290). Fakat kısa zamanda iktidar devletin askerî gücünü meydana getiren Kalaç Türkleri başbuğlarından Celâl'ud dın Fîrûz'a intikal etti (Kalaç âilesi: 1290-1320).

Fîrûz, Moğol akınlarını püskürttü (1291). Yeğeni Muhammed Kalaç'a Dakkan uzerine bir sefer yaptırdı. Bu ordu Deogir devleti merkezine (bugün Devlet-âbâd) girmeğe muvaffak oldu (1295). Fîrûz'un yerine geçen Muhammed Kalaç (1296-1316) bütün Malva bölgesini, Raçputana'yı, Gücerat'ı zapt etti. "Sultan-ı a'zam" diye anılıyordu. Ölümü üzerine çıkan karışıklıklar içinde Gıyâs'üd-din Tuğluk iktidara geldi (Tuğluk âilesi: 1321-1413).

Asayişi sağlayan, teşkilâtı nizama sokan, su kanalları açtıran Tuğluk, Bengal'e de tamamiyle hâkim oldu. Telıngana'yi Delhi'ye bağladı. Başkentin adını Sultanpûr'a çevirdi. Oğlu Muhammed Tuğluk (1325 - 1351) bir aralık devlet merkezini çok guneyde ki Deogir'e nakletti. Çok mağrur bir adamdı. Çin'i zapt etmeği düşünüyordu Huzursuzluk baş gösterdi. Bengal devletten ayrıldı (1339). Fîrûz Tuğluk zamanı (1351-1388) bir nevi toparlanmakla geçti. Kuzeyde Timur hâkimiyeti dolayısıyle Hindistan'a Türk akını kesilmişti Yerli kuvvetlere dayanmak gerekiyordu. Bu sebeple koyu bir din politikası tâkip eden Fîrûz'dan sonraki 10 yıl içinde (1397'ye kadar) Delhi tahtına 7 kişinin çıktığı görüldü. Vilâyetler istiklâllerini ilân ettiler. Nihayet Delhi'de idare Afganlı Seyyid âilesinin eline geçti (1414).

5. Mısır Ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri

M.C. Şahabeddin TEKİNDAĞ

Daha Abbasîler zamanında Suriye ve Mısır'daki askerî kuvvetler arasında Türkler mühim bir yekûn teşkil ediyorlardı. Abbâsî Halifesi el-Me'mun (813-833) ve sonra el-Mu'tasım (833-842) hilâfeti takviye etmek maksadıyle ekserisi Türk ırkından gelen bir hassa askerî grubu teşkil etti. Abbasî ordusundaki Türkler, muhtelif boylara mensuptular. Bunları isimlerinden ve nisbetlerinden hangi Türk boyuna bağlı olduklarını tesbit etmek mumkundur. Meselâ kaynaklarda kayıtlı İbn Kayıglıg'ın Kayıglı, Hıfcahî'nin Kıpçaklı, Halluhî'nin ise Karluklu boylarına mensup oldukları hususu meydana çıkar. Böylece halife ordusuna mensup Emîr ve askerlerinin isimlerinin kaynaklardan tespit etmek, halifeler devrinde Orta-Doğu'da bulunan Türklerin tarihini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Sayıları Berberîler le beraber 70 000'i bulup, herkesten uzak tutulmak suretiyle Sâmerrâ'daki hususî kışlalarında ikamet eden bu hassa askerlerinin şecâati sayesinde, Abbâsîler, dış tehlikeleri muvaffakiyetle önliyebildiler. Bununla beraber, bu hassa askerinin Bağdad havalisi gibi diğer vilâyetlere nufuz ederek buralara yayılması, Abbâsîler'in aleyhine oldu. Nitekim bu hassa grubunun kumandanlarından bir kısmının, yararlılıklarına mukâfaat olarak, hilâfetin muhtelif vilâyetlerine, bu arada Mısır'a da gönderildiklerine şahit oluyoruz. Vâli olarak Mısır'a gelen ve umûmiyetle Türk ırkına mensup bu asker kumandanlarının ilki 858 de Yezid b. Abdullah et-Türkî olup, bunu 864 de Gulbek ve 868 de Uzcûr (Özgur) et-Türkî tâkip ettiler.

Dikkate şayandır ki, bu Türk vâlileri, çok geçmeden, bu yabancı sahada ayrı hassa grubu kurma sistemini büyük bir maharetle tatbik ettiler. Mısır'a gelen bu Türk vâlilerinin teşkiline muvaffak oldukları hassa gruplarına istinaden hilâfet merkezine karşı istiklâl mücadelesine girişmeleri yanında, memleketin halifeliğe olan iktisadî bağlarını azaltmak hususundaki gayretleri Mısır tarihi için yeni bir başlangıç oldu.

a - Tolun-Oğulları(*):

868 de Mısır'a gelen Ahmed b. Tolun et-Türkî Türk hassa grubunun desteği sayesinde, burada ilk Müslüman-Türk sülâlesini kurmağa muvaffak oldu (868-905). Tokuzoğulları'ndan olan Tolun-oğlu Ahmed, Mısır'a gelir gelmez istiklâlini ilân etmiş ve 878 de Suriye'yi de eline geçirmiştir. Ahmed b. Tolun memleketin istihsal kudretini arttırdı. Mısır, sâdece mülhak eyâlet vaziyetinden çıkıp, büyük bir devlet merkezi olmuş, idâre salâh bulmuş ve umûmî refah artmıştır. Tolun-oğulları'nın merkezi olan Fustat (=Eski Kahire), onların zamanında çok zengin ve büyük bir şehir haline geldi. el-Katâ'î adıyla teşekkül eden bir mahallesinde Samerrâ'daki şekle uygun meşhur Tolun-oğlu Ahmed (=Toluniyye) Camii, geniş bir cirit meydanı (Kabak=meydanu'l-kabak) ve diğer büyük binalar tesis edildi. Ayrıca el-Asker'de sanat eserleri ve Mısır'da emsâlinin birincisi olan Tolun-oğlu hastahânesi (=Mâristân) kuruldu. Hastahanenin bütün masrafları için Tolun-oğlu 60.000 dinar tahsis etmişti.

(*) Tolunlular ve Akşıd (İhşîd)iler üzerinde yukarıda V. ilk Türk-İslâm siyasî teşekküller bahsinde de bilgi verilmiştir.

Hastahaneye esir, asker zengin veya fakir herkes alınır, her çeşit hastalar hattâ deliler bile tedavi edilirdi. Memlûklu müellifi Makrîzî'ye göre, bu hastahane bugünkü modern hastahanelerdeki vasıfları haiz olup, Tıp ve psikiyatri tarihinde pek büyük bir ehemmiyete sahiptir. Ahmed'in oğlu ve halefi Humareveyh, tasvirleri efsânevî masallara benzeyen bahçeler, cıva havuzları, hayvanat bahçeleri yaptırdı. Tolun-oğulları, Mısır'da hüküm süren iktisadî buhranı bertaraf etmek suretiyle, burayı İslâm medeniyetinin muhtelif safhalarını arzeden bir memleket haline getirdiler. O devirde memleketin kazandığı servet ve ihtişam büyük binâların yapımındaki gayret, devrin kaynaklarında uzun-uzadıya tasvir edilmektedir. Çok kısa süren bu Türk devletinde işbaşına geçenler şunlardır:

Ahmed b. Tolun et-Türkî	868
Ebu'l-Ceyş Humareveyh b. Ahmed	884
Ebu'l-Abbâs Ceyş b. Humareveyh	895
Ebu'l-Musa Hârûn b. Humareveyh	896
Şeyban b. Ahmed	905

b- İhşidiler :

İhşîdîler, Fergana Ahşîdleri, yani Melikleri neslindendir. Türkler'de Karaşîd tâbiri bulunduğuna göre, Ahşîd de Akşıd demek olacaktır. Şîd ise Türkçe şâd lâkabının diğer bir telâffuz şekli olabilir, farsçadaki şîd (güneş) şekliyle alâkası şüphelidir. Bu âileden ilki olan Togaç'ın babası Çuk b. Yultekin Ahşîd, halife Mu'tasım'ın hizmetinde idi. Togaç da Şam Vâliliğinde bulunmuş fakat halifenin gazabına uğramıştı. Oğlu Ebubekr Muhammed b. Togaç, önce Şam, 935 den sonra da Mısır'da Türk grubuna istinat etmek suretiyle faaliyet gösterdi, aynı senede istiklâlini ilân ederek 941 de Suriye'yi, 942 de Mekke ve Medine'yi ülkesine kattı. Fakat 946 da vefat edince oğulları devleti idare edemediler, devlet bir hadım (= tavâşî) olan Kâfûr'un eline geçti. Bunun ölümü üzerine Muhammed'in torunu Ebu'l-Fevâris Ahmed iş başına geçti ise de, Afrika'dan gelen Fâtımîler, Mısır ve Suriye'yi zapt ederek İhşîd-oğulları devletine son verdiler (969).

İhşîd-oğulları devletinde hükumet sürenler şunlardır:

Muhammed b. Togaç	935
Ebu'l-Kasım Ebu Cûr b. Muhammed	946
Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed	960
Ebu'l-Misk Kâfûr	966
Ebu'l-Fevâris Ahmed b. Ali	969

Münhasıran bu Türk vâlilerinin şahsî değerlerine inhisar eden her iki Türk grubunda Türk hassa askerleri esas rolü oynamış görünüyor. Tolun-oğulları zamanında ordunun mevcudu 24 000'i zenci ve 40 000'i Türk olmak üzere 64 000'i buluyordu. İhşîdîler zamanında da Türkler'in ekseriyeti teşkil ettikleri muhakkaktır. Her iki Türk âilesi de kendilerinin teşkil ettikleri Memlûk gruplarına istinaden iş başına geçen Memlûklu Sultanlarının dikkate değer misâlleridir. Bu devrin yazılarında rastlanan Türkçe ıstılâhlar J. V. Karabacak tarafından toplanarak neşredilmiştir.

c - Fâtımî Ordularında Türkler :

969 da Mısır'ı istilâ ederek burada dinî temele müstenid bir devlet kuran Fâtımî-

ler de, Sünnî rakipleri ile propaganda ve ticâret yolu ile de rekabete giriştiklerinden, çok geçmeden, cebren kabul ettirilen şiîliğe ancak zahirî bir şekilde boyun eğen halkın arasında nüfûz ve kudretlerini devam ettirmek endişesi ile, aynı sisteme tâkip etmek zorunda kaldılar El-Azîz bi llah (Ebû Mansûr, 955-996) Berber ve Zenciler'den ayrı olarak, Türkler'den müteşekkil yeni bir hassa sınıfı ihdas etti. Bu suretle Mısır ve Suriye deki Türkler, Fâtımî ordularında ve devlet teşkilâtında, bir nevî askerî aristokrası teşkil etmek üzere oldukça ehemmiyet kazandılar. Bu sınıfa dahil Türk askeri, Fâtımîler'in Mısır ve Suriye'de hâkimiyetlerini sağladılarsa da diğer gruplarla olduğu gibi, kendi aralarında bir bitmez-tükenmez kavga artı aynı zamanda devletin tedricî inhitatının da başlıca sebeplerinden biri oldu. Bu Türk askerî grubunun tabiî şeflerinden Aytekin, Yultekin, Begçur ve Mengu-Tekin, kendi gruplarının başlarında olarak mühim roller oynadılar Ezcumle, Yultekin et-Türkî 984'de, Türk askerlerinin yardımı ile, isyan eden, magribli kıt'aların tenkilinde esas rolü oynadığı gibi, Fâtımîler, Suriye deki muvaffakıyetlerini büyük Türk kumandanı Dizböru'nun faaliyetine borçludurlar Bununla beraber yerli halkın inançlarına muvazi olarak, Sünnî akidelere bağlı kalan Türk askerleri, el-Hâkim bi emri'lah (996-1021) zamanında, İran menşeli Muhammed b. İsmail ed-Dürzî'nin, bu Fatımî halifesinin ulûhiyetini kabul ederek yeni bir doktrin yayması ve bu hususta kaleme aldığı bir kitabı Kahire Câmiinde okuması üzerine, bu doktrinin sebep olduğu karışıklıklar sırasında, ed-Dürzî'yi öldürmüşler ve taraftarlarını da dağıtmak suretiyle Fâtımîler'e cephe almışlardır Suriye'ye kaçan ed Dürzî taraftarları, bu bölgede özellikle Cebel Lübnan'da yeni bir hak topluluğu (Dürzîler) kurarak faaliyete geçmişlerdir ki, çok geçmeden, bu bölgeye hâkim olan Türk grupları, Sünnî halkın da desteği ile bunlara mucâdele edeceklerdir

Fatımî halifesi el-Mustansır (1036-1094)'ın son zamanlarında hâkimıyeti büsbütün ellerine alan Türk askerî grupları, Zenciler ve Berberîler e karşı giriştikleri mücadeleler yüzünden, kuvvetlerini kaybetmişlerse de, halkın Sünnî temayüllerini ortaya koymalarına ve dolayısıyle bu mezhebe sâlik gruplar yanında kendi ırkdaşlarının da Mısır a gelmelerine zemin hazırlamışlardır Zira, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra batıya gelen kuvvetli Oğuz kütleleri sayesinde Suriye'de Türkler büsbütün çoğalmışlardır. Mısır da Şiî Fâtımî Devleti yıkılarak Mısır ve Suriye'de hakim büyük bir devlet kurulmuştur (bk. Eyyûbî Devleti).

ç - Atabeyler(*):

Böruler (Şam Atabeyleri) -Zengîler (Elcezire ve Suriye Atabeyleri)- Musul Atabeyleri - Haleb veya Suriye Atabeyleri - Sincar Atabeyleri - Cezire Atabeyleri Erbil Atabeyleri.

Atabeyler (Osmanlılar da. Lâlâ), vâris-i hukumet olan genç şehzâdelerin yetişmesinde rol oynayarak onların nâibliklerini yaptılar Selçukılar zâafa duçar olunca bu görevlerini hakikî bir hükümdarlık şekline çevirdiler. Anadolu istisnâ edilecek olursa, Selçuklu memleketlerinin büyük kısmı bunların eline geçti ve bunlar da Şam, Haleb, Musul, Sincar, Cezîre ve Erbil'de önemli roller oynayarak bu bölgelerde Türk hâkimıyetini devam ettirdiler.

(*) Atabeyılıkler üzerine yukarıda V. Orta Doğu'da kurulmuş Türk Devletleri bahsinde de bilgi verilmiştir. Bkz 2. Atabeylikler

Börüler (Şam Atabeyleri) Şam Selçukluları'ndan Tutuş'un oğlu Dokak'a Atabey olan (1095) Tuğtekin, 1104 de Dokak ölünce iş başına geçerek devlete hâkim olmuştur. Tuğtekin'den sonra yerine geçen Tâcü'l-Mülûk Börü'ye nisbetle âileye Börüler de denmiştir.

Bu âilenin sonuncusu olan Mücîrüddîn Abak, Şam'ı muhafaza için Haçlılar'dan yardım istediğinden, Nureddin Zengi 1154 de Şam'ı zapt ederek Mücîrüddîn'i tevkif etmiştir Bu âileden işbaşında bulunanlar şunlardır:

Tâcü'l-Mülûk Börü	1128
Şemsü'l-Mülûk İsmail	1132
Şihâbüddîn Mahmûd	1135
Cemâluddîn Mehemmed	1139
Mücîrüddîn Abak	1154

Zengîler (Elcezire ve Suriye Atabeyleri)· Bu âileye adını veren Atabey İmâduddîn Zengî, büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın adamlarından Hâcip Aksungur'un oğlu idi. Aksungur, 1085-1094 senelerinde Haleb vâlisi iken Tutuş tarafından öldürulmüştür. Oğlu Zengî, 1127 de Bağdad dahil olduğu halde Irak vâlisi tâyin edilmiş ve aynı senede Musul, Sıncar, Cizre ve Harrân'ı, 1128 senesinde de Haleb'i ve Suriye'deki bâzı kaleleri eline geçirdikten sonra Musul da istiklâlin ilân etmiştir Zengî, Musul Atabeyi olarak, Haçlılarla çarpışmış, bütün Orta-Doğu'da büyük bir şöhrete ulaşarak şan ve şeref içinde vefât etmiştir Vefâtı sırasında memleket, Suriye'de hükûmet süren oğlu büyük mucâhid Nureddin Mahmûd ile Musul ve Elcezire'de bulunan diğer oğlu Seyfeddin Gâzî arasında bölundu Sonradan Atabeylerin Suriye şubesi (Aksungur oğulları) söndü, fakat Sıncar'da 1170 de yeni bir şube ortaya çıktı, bir diğer şube de Cizre (Cezîret'ul İbn Ömer) de kuruldu Sıncar Atabeyleri şubesinin yerine 1221 de Meyyâfarikin (Silvan) Eyyûbîleri kaim oldu.

Musul Atabeyleri 1128 de Musul'u eline geçiren İmâduddîn Zengî, burayı muhteşem binalarla süsledi, surlarını tahkim etti ve etrafını güzel bahçelerle kuşattı Halefleri̇nden I. İzzeddin Mes'ûd zamanında şehir Selâhaddîn Eyyûbî tarafından iki defâ kuşatıldı ise de, düşürülemedi; fakat İzzeddin, Selâhaddin'le anlaşmak zorunda kaldı. 1211'den itibaren Musul'da meşhur vezir Mücâhidüddîn Kaymaz oğlu Bedreddin Lu'lu, önce Zengîler'in veziri, 1233'den sonra ise, müstakil olarak hüküm sürdu. Moğollar'la işbirliği yaptı, fakat oğlu Meliku's-Sâlih İsmail, Memlûkler'le birleşti ise de, 1262 de Moğollar la yapılan savaşta öldü Bu âileden hukumet sürenler şunlardır

İmâduddîn Zengî	1127
Seyfeddin Gâzî I	1146
Kutbeddin Mevdud	1149
Seyfeddin Gâzî II	1170
İzzeddin Mes'ûd I	1180
Nureddin Arslan Şah I	1193
İzzeddin Mes'ûd II	1211
Nureddin Arslan Şah II	1218
Nâsırüddîn Mahmûd	1233

Halep Atabeyleri : İmaduddîn Zengî, 1129 da Halep'i eline geçirdi. Bundan sora oğlu Nureddîn Mahmûd, şehri içinde bulunduğu düşkunlukten kurtararak, kalkındırdı, âdil idaresi ile halka hukümet nüfuzunu saydırdı; şehri yeniden inşâ ve su yollarını tâmir ettirdi. Buyuk mûcâhid olarak Haçlılarla savaşan Nureddîn Haleb'de yeni medreseler kurdurdu. sunnîliği ihya etmek için bir takım tedbirler alarak, medreseler yanında sûfîler için zâviyeler açtırdı. Ölumunden sonra (1174) yerine geçen Meliku's-Sâlih İsmail, 1181 senesinde vukû bulan vefât tarihine kadar Salâhaddîn Eyyûbî ile uğraştı, Zengî âilesine (Aksunguroğulları) bağlı halkın yardımı ile karşı koydu, fakat ölumunden iki sene sonra şehir Salâhaddîn'in eline geçti.

Sincar Atabeyleri:

İmâdüddîn Zengî b. Mevdûd	1170
Kutbeddîn Mehemmed	1197
İmmâdüddîn Şâhınşâh	1219
Celâleddîn Mahmûd	1220

Cezire Atabeyleri:

Muizzüddîn Sancar-şah b. Gâzî II.	1180
Muizüddîn Mahmûd b. Sancar-şah	1208
Kutbeddîn Mevdûd b. Sancar-şah	1221-27

Erbil Atabeyleri (Beytekinî): Atabeylığın kurucusu olan Zeyneddîn Ali Kuçuk b. Beytekin, 1144'de İmâduddîn Zengî tarafından Musul a umumî vâli tâyin olunmuştu. Zengî'nin ölumunden sonra, 1149 da, Şehrizor, Hakkârî, Tekrit, Sincar, Harran gibi şehir ve kasabalara sahip olarak, merkezi Erbil olan bir devlet kurdu. Zeyneddîn Ali, yaşlanınca, 1168'de Erbil hariç memleketini Kutbeddîn Mevdûd'a terketti, fakat ölünce Erbil, oğlu Zeyneddîn Yusuf'a intikal etti, daha yaşlı olan diğer oğlu Muzafferuddîn Gökbörü, Harran şehrine sahip idi, kardeşi ölunce (1190), Erbil'i eline geçirdi. Salâhaddîn Eyyûbî ile birlikte hareket ederek Haçlılarla savaşan Gökbörü, ilk **mevlid**'i ihdas eden Turk hukumdarı olup vârisi olmadığından memleketini Abbasî Halifesine vasiyet etmiş ve 1233 de vefât etmiştir.

d - Eyyûbîler Hanedânı (1171-1252)

Abdulhalûk ÇAY

Tarihte Türkler'in kurdukları hanedanlardan birisi de Eyyûbîler'dir. Hanedân'ın kurucusu Selâhaddin'in babasının adından dolay tarihte Eyyûbîler olarak bilinen bu Turk devleti gunumuzde bolgede sunî olarak yaratılmak istenen bir millete olmayan tarihinin yerine ikâme edilmeye çalışılmaktadır. Bunun başlıca sebeb Eyyûb'un babası Şadî'den onceki ailenin soyunun, tespit edilememiş olmasıdır. Bu sebeple bazı tarihçiler, Selâhaddin'in hemen ölümünden sonra (1193), bu hanedanı Arap aştırmaya uğraşan devrin Arap asıll. tarihçilerinin etkisinde kalarak Selahaddin Eyyûbî'nin menşeini Araplaştırmaya çalışmışlardır. Diğer yandan özellikle bolucu unsurlar ve bunların ideologları da, kendilerine yeni millî tarih yaratmak gayesiyle, bu hanedanın Türk'ten ayrı başka bir millete ait olduğunu iddia etmektedirler.

Tarihî gerçeklere baktığımızda, bu iddiaların hiçbir geçerli tarafının olmadığını görürüz. Devletin kurulduğu coğrafî bölge Mısır ve çevresidir. Halkın büyük ço-

ğunluğu Arap olmakla beraber, ordu ve idareci zümre Türk çoğunluğun kontrolündedir. Aynı bölgede daha önce Tolunoğlu Ahmed kendi hanedanını kurmuş (875) ve bu hanedan 905 yılına kadar devam etmişti. Daha sonra yine başka bir Türk komutanı Toğaçoğlu Muhammed Ebu Bekir, tarihte İhşidî adıyla anılan hanedanı kurmuş ve bu hanedan (935-969) yılları arasında bölgeye hakim olmuştur. Her iki Türk hanedanı, Abbasî halifeliğinin bir politikası gereği olarak Türk komutanları ile Türk askerlerine, orduda büyük yer vermelerinin sonucunda doğmuştur. İhşidîler'i 969 yılında yıkan Şiî Fatımî devletine de Selahaddin Eyyûbî, Musul Atabek'i Nureddin Mahmud Zengî'nin bir Türk komutanı olarak Mısır'a gelmiş ve son vermiştir (1171). Bağlı bulunduğu Nureddin Mahmud'un ölümüne kadar (1174), Nureddin Mahmud'un bir valisi olarak hareket eden Selahaddin bilâhare istıklâlini ilân etmiştir. Eyyûbî Türk devletine son veren ve yerine Türk Memlûk devletini kuran İzzeddin Aybeg de, Mısır'daki Türk ordusu komutanlarından bisirisidir. Bu tarihî gerçekler halkın çoğunluğunun Arap olmasına karşılık, ordunun ve hanedanın Türkler'de kaldığını, açıkça göstermektedir.

Eyyûbî hanedânı üyelerinin büyük çoğunluğunun adları, en eski Türk adlarıdır. Selahaddin'in ağabeyinin adı Turanşah'tır. Kardeşlerinin adları ise, Tuğtekin ve Böri'dir. Selâhaddin'in dayısının adı, Şihabeddin Mahmut b. Tuküş idi. Selahaddin'in annesi ise Özbeöz Türk'tür. Gene Selâhaddin'in hanımlarından birisi olan Unar Bey kızı İsmaluddin Amine Türk'tür. İki eniştesi de Türk'tür. Bunlardan birisi, Unaroglu Sadeddin Mesut; diğeri ise Muzafferüddin Gökbörü idi.

Eyyûbî hanedanının bir Türk hanedanı olduğunu en açık delillerinden birisi de, devrin şairlerinden İbn Senâül-mülk'ün, Haleb'in Selâhaddin tarafından alınmasından sonra yazdığı medhiyesidir. Bu medhiyenin bir beyitinde, şair şöyle demektedir:

"Arap milleti, Türkler'in devletiyle yüceldi. Ehl-i Salip (Haçlı) davası Eyyûb'ün oğlu tarafından perişan edildi".

Eyyûbî hanedânının devlet teşkilatı, Karahanlı ve Gazneli Türk devletlerinde başlayan ve Selçuklular'la gelişen teşkilatın aynıdır. Sultan, Divan, Meşveret yanı Kurultay, Ustâzüddâr (saray idaresi, şarapdarlık, çeşnigîrlik gibi görevleri yürüten kişi), Hâcîbik, Silâhdârlık, Emîrahurluk, Davâdârlık, el-mükebbis, taşdarlık, çavuşluk gibi saray teşkilâtı, Türk-İslâm devletlerinin bir devamıdır. Adliye işlerine bakan kazaskerlık müessesesi bilindiği üzere Osmanlılar'da devam edecektir.

Eyyûbî ordusunun temelini ve büyük çoğunluğunu Tavâşî adı verilen Türk memlukları teşkil etmekte idi. Bu Türk ordusu, bağlı bulundukları komutanlarına göre el-Nuriyye, el-Esediyye, el-Necmiyye, el-Salâhiye gibi adlarla anılırlardı. Selâhaddin devrindeki bu Türk Memlûklu ordusu komutanları arasında Bahaeddin Karakûş, Şerefeddin Karakuş el-Takavî, İzzettin Cavlı, Şarimüddin Kutluaba Husameddin Sungur el-Halâtî gibi Türkler bulunmakta idiler.

Hakimiyet alâmetlerinden birisi de, bilındiği üzere bayraktır. Eyyûbîler'in bayrağı sarı renkte idi. Amblemi de kartaldı. Eyyûbî hanedânı Türk geleneklerine uyarak, açık sarı rengi kendi hakimiyet rengi olarak kabul etmişti. Ayrıca bayrağına, bir Türk amblemi olarak kartalı koymuştu. Kartal, Eyyûbîler'den başka Selçuklular'ın, Artuklular'ın da devlet sembolü olmuştur.

Türk hakimiyet sembollerinden birisi de mehter'dir. Eyyûbî sarayında da Türk geleneklerine göre yer alan mehter, nevbet vurur ve büyük saygı görürdü. Hatta Selâhaddin gözde cariyelerinden birisini, sarayın yüksek memurlarından birisi olan mehterbaşı ile evlendirerek, bu kuruluşa verdiği değeri göstermişti.

Selâhaddin'in hayatta bulunduğu sürede, büyük bir Türk-İslâm devleti özelliğini gösteren Eyyûbî hanedânı, Selâhaddin'in ölümünden sonra, oğulları ve kardeşleri arasında paylaşılmıştır. Mısır'daki son Eyyûbî hükümdârı Turanşah, Türk Memlûk komutanlarından Aybeg tarafından ortadan kaldırılmıştı (1250).

e - Memlûkler (Türkiye Devleti):

M.C. Şahabeddin TEKİNDAĞ

Bahriye Memlûkleri - Burciye Memlûkleri:

Bahriye Memlûkleri: Her neferin en yüksek mevkie çıkması mümkün olan bu Türk Memlûk Devleti, Arapça kaynaklarda daima Türkiye Devleti (= ed-Devletü't-Türkiyye) olarak zikredilmektedir. Bu Memlûk Devleti teşkilâtında en kabiliyetli gençlerin sivrilmeleri, idare tarzının esasını teşkil ettiği cihetle, ancak fevkalâde hasletlere sâhip kimseler işbaşına geçebilir. Bu yüzden akranları arasında en mümtaz olanlardan seçildikleri gibi, gayet itinalı bir askerî terbiyeye tâbı tutulmak suretiyle yetişen emîrlerin, Bahriye Memlûklarından ayrı olarak teşkil ettikleri gruplar sayesinde devleti merkezîleştirerek, teşkil ettikleri ordular yakın Doğu tarihinde mühim bir rol oynamağa muvaffak olmuş. Mısır ise, her türlü tecavüzden masun kalarak iktisaden ve fikren mütemadî bir surette inkişâf etmiştir. Bununla beraber başlangıçta ufak iktâlara sahip olan 10'lar, 100'ler emîrlerinin hârici tehlikeler karşısında birleşme erine rağmen, birbirleri ile olan rekabetleri sebebiyle, ayrı ayrı hususî Memlûk grupları teşkil etmeleri, kuvvetleri gittikçe azalan Bahriye Memlûkları'nın zararına oldu.

Bahriye Memlûkleri'nin ilk sultanı olup el-Melikü's-Sâlih'in Türk asıllı dul zevcesi Şeceretü'd-Durr ile evlenerek iş başına geçen Aybey et-Türkmânî (1250-1257) başlangıçta Bahriye Memlûkler'inin muhâlefeti ile karşılaştı. Zira, el-Melikü's-Sâlih ailesine sâdık kalan bu grup, Aybey'in Atabey olarak kalacağını, devletin başına da Eyyûbîler'den bir melikin getirileceğini umid ediyor idi. Oğuz-Türkmen grubu ile Bahriye Memlûkler arasında çıkan anlaşmazlık dikkate şayandır. Aybey'in yeni bir Memlûk Grubu (= el-Muizzî) teşkil etmesinin bu muhâlefeti arttırdığı söylenebilir. Nitekim karşı koyup şiddetle cezalandırılan Bahriyeliler'den bir kısmı Suriye'deki feodal Eyyûbî meliklerinin yanına gittiği gibi, diğer bir kısmı da Kerak, Dımaşk (Şam) ve Filistin'e yayılmış, 130 Bahriyeli de Anadolu Selçuklu Sultanına iltica etmiştir. İşte bu Bahriyeliler'den Dımaşk'a sığınanlar Eyyûbîler'den el-Melikü's-Sâlih İsmail (1202-1251)'i Aybey'e karşı teşvik etmişlerdi. Fakat Oğuz-Türkmenlerin yardımını sağlayan Aybey, kendisine karşı harekete geçen Eyyûbî meliklerini Abbâse'de mağlup etmeğe muvaffak oldu. Fakat, çok geçmeden, Aybey'in Kıpçak veya Harezmli kölesi, Saltanat Nâibi Kutuz, Muizzîler ile birlikte hareket ederek Aybey'i bertaraf etti ve Bahriyeliler'in Mısır'a gelmelerini sağladı.

Bu suretle Bağdad'ı alıp Abbasî Hilâfetine son veren Moğollar'ın sebep oldukları siyasî buhran sırasında Muizzî ve Sâlihîler'in gayretleriyle iş başına geçen Kutuz (öl. 1260), Bahriyeliler'i kendi tarafına çektiği gibi, mühim bir mânevî nüfûz kazanarak, Gurcu ve Ermeni suvarileri tarafından desteklenen muşrik Moğollar'ı Ayn Câlût'ta müthiş bir hezimete uğrattı (1260). Memlûkler gibi İslâm âlemi için Ayn Câlût savaşının maddî ve manevî sonuçları büyük oldu; Moğollar'ın, Suriye'den sonra Mısır'ı da elde ederek, Franklar ile işbirliği yapmaları önlendiği gibi, yerli halkın Memlûkler'e karşı itimadı arttı; Mısır, Türkler sayesinde, İslâmiyetin ve Moğollar önünden kaçan halkın yegâne melcei hâline geldi. Fakat, Kutuz'un da yeni bir Memlûk grubu kurması aleyhine oldu. Kendi cinsi Borlular'ın desteklerini sağlayan Baybars, Kutuz'u öldürüp (22 Ekim 1260) Bahrıyeliler'in yeniden iş başına geçmelerini sağladı.

Kıpçak boylarından Borç-oğlu veya Borlu boyuna mensup olup Ayn Câlût'ta esas rolü oynayan Baybars et-Türkî (1233-1277), ilk iş olarak, Kutuz'un koymuş olduğu ağır vergileri kaldırdı; Bahrıyeliler'e iktâlar verdi. Ayrıca ırsî reislerinin emir ve idaresi altında yaşayan Türkmen boy ve uluslarını, küçük parçalara ayırarak, ayrı ayrı saha arda iskân etti (1264). Bütün geçitler, dar boğazlar Türkmenler (sonradan Halep ve Şam Türkmenleri) tarafından tutulduğu gibi, sahiller de diğer Türkmen gruplarının (Lübnan'da: Kesrivan Türkmenleri) kontroluna geçti. Baybars, el-Melikü's-Sâlih gibi Memlûk Devletini merkezîleştirmeğe çalışarak, idarî, askerî ve ticari bakımdan büyük faideler temin eden bir takım tedbirler aldı; yeni bir teşkilât kurdu, kendi ismine nisbetle ez-Zâhirî adını alan ırkdaşlarından mürekkep yeni bir Memlûk gurubu meydana getirdi. Öte yandan Moğollar'ın istilâsında bulunan yerlerden gelmiş Türkler, Memlûk Sultanlığı'na iltica ederek, para ve zeâmet karşılığı askerî grupları teşkil ettiler. Bu suretle belli-başlı iktâlara sahip olmak suretiyle gittikçe çoğalan Memlûk grupları, çok geçmeden, kendi beylerinin emrinde, devletin mukadderatına hâkim olmakta gecikmediler.

Baybars bilhassa, Hıristiyanlar ile Ayn Câlût'un intikamını almak hevesinde olan Moğollar'ın müşterek bir hareketlerini göz önünde tutmuş, kuzeyde Küçük Ermenistan krallığı, sahillerdeki Franklar, Kıbrıs Krallığı, nihayet tâkip ettiği sünnî siyaset yüzünden Suriye ve Mısır'daki İsmâîlîler, Nuseyrîler gibi kuvvetli şiî unsurlarla savaşmak zorunda kalmıştır.

Baybars'ın ölümü üzerine (1277), yerine oğlu Berke, sonra da Sülemiş geçmişse de bunları bertaraf eden Kıpçaklı Kalavun (öl. 1290), Moğollar ve Franklar'la savaşmış, Kastılya Kralı Alfons ve Sicilyalı Jacob ile bir nevi tedâfüî ittifak yapmıştır. Ayrıca Şamamûm emrindeki Nubyalılar ile de savaşan Kalavun, 1290'da Akkâ'yı fethe hazırlanırken vefât etmiştir.

Kalavun ve halefleri 1382'ye kadar beş nesil boyunca hüküm süren bir nevi saltanat-hânedânı kurmağa çalışmış ve bunda da muvaffak olmuştur. Ancak hânedânın devam ettirmek gayesiyle, el-Melikü's-Sâlih'i taklid ederek, Türk Memlûk gruplarının varlığına rağmen, ayrı cinsten olan Çerkesler'den yeni bir Memlûk grubu teşkil etmesi neticesinde, hânedânı bu memlûklere istinad ettiği cihetle, Karadeniz limanlarında kurulmuş olan büyük pazarlardan, Venedik ve Ceneviz gemileri ile Mısır esir pazarlarına sevkedilen Çerkes memlûkleri gittikçe çoğalarak zamanla Mısır'ın mukadderatını ellerine geçirdiler.

Kalavun'un 12 000 Memlûk arasında seçerek el-Mukaddem dağından derin bir hendek ile ayrılmış olan Kal'atü'l-Cebel (= dağ kalesi) e yerleştirdiği 3 700 As ve Çerkes kale burçlarına nispetle Burciye Memlûkleri (= el-Memâlîku'l-Burciyye) adını aldı. Hemen ilâve edelim ki Çerkesler'in gittikçe çoğalıp diğer Memlûklere üstünlük sağlamaları hususu çok geçmeden Kalavun-oğulları'nın da dikkatlarını çekti. Filvâki hükümdarlar yeni Memlûk grupları teşkil ederek muvazene tesisine muvaffak olmuşlarsa da, gerek bu grupların, gerekse yeni unsurlarla beslenmek suretiyle teşekkül eden Türkmen gruplarının Çerkesler'le mücadeleleri Berkuk'un zamanına kadar devam etti. Büyük Türk hükümdarı el-Melîku'n-Nâsır Mehemmed (1293-1341) üçüncü saltanatında Çerkes Memlûkleri'nin çoğalmaları meselesini ele aldı. 1315 senesinde tanzim ettirdiği Kadastro (Revku'n-Nâsırî) da mevcut 15 vilâyetin Çerkesleri'ni tespit ettirerek kimliklerini araştırdı, sayılarını azalttı. Bunun üzerine Mısır ve Suriye'nin belli başlı önemli noktalarını ellerine geçirmeğe muvaffak olan Şam ve Halep Türkmenleri Memlûk ümerâsı arasında yeniden mühim bir mevkie de elmeğe başladılar. Nitekim Mısır-Anadolu münasebetlerinin çok sıklaştığı bir devirde, Kosun, Şeyhûn, Altunbuğa, Aydoğmuş ve Mancak gibi Anadolulu emirler (= er-Rûmî) bu devir olaylarında önemli r[illegible] oynadıkları gibi Türkçe de dinî ve hukuki sahalarda büyük bir önem kazandı. Mısır'a gelen bu Türk ümerânın teşkiline muvaffak oldukları Memlûk grupları umumiyetle muhtelif Türk boy ve oymaklarına mensup Türkmenler'den teşekkül ediyordu. Bunların Mısır'a gelmelerine de el-Melîku'n-Nâsır Mehemmed'in Güney Anadolu beylikleri, bilhassa Karaman oğulları ile yakın teması sebep olmuş idi.

Öte yandan el-Melîku'n-Nâsır'ın Deşt-i Kıpçak ile olan diplomatik münasebetleri Altun-Ordu hükümdarları üzerinde müslümanlık bakımından mühim tesirler [illegible] ettiğinden Kırımî, Sarâyî, Gülustânî nisbelerini kullanan bu mıntıka halkından bir kısmı, Mışır'a gelerek, Memlûk Sultanlığı'nın hizmetine girmişlerdir. Melîku'n-Nâsır'ın batı hakkındaki bilgisi de gayet geniş idi. Nitekim, 1336 da Kahire'ye gelen Johannis de Mandeville, el-Melîku'n-Nâsır'ı görüp onunla mülâkat etmiş ve bu sultanın batı hakkındaki fikirlerini öğrenerek hayrete düşmüş idi.

Umûmiyetle Hanefi mezhebinde olup el-Melîku'n-Nâsır'a bağlı bulunan Suriye'nin seçkin Nâib (Vali)ler bu hükümdarın vefâtını müteâkip (1341) oğullarının Memlûk Sultanlığı tahtına çıkmalarında mühim roller oynadılar. Fakat Halep ve Şam Türkmenleri'ne istinad etmek suretiyle 1360 da Nâsır'ın oğlu Hasan'ı bertaraf eden Nâiblerden Yulbuga el-Umerî saltanat nâibi olarak, Memlûk Sultanlığı'nın mukadderatına hâkim oldu. Aybey, Kutuz ve Kalavun'u taklid ederek satın aldığı kölelerden Çerkesler'in ekseriyette bulunduğu yeni bir Memlûk grubu (= Yulbugâviye) teşkil etmekle mevkiini sağlamlaştırmak istedi. Bununla beraber Türkmenler'e mensup emirler, Kalavunoğulları'nı da elde etmek suretiyle bu yeni Memlûk gurubu ile mücadeleye giriştiler. Bunlardan biri olan Taybuga et-Tavîl (uzun) bütün nüfuzu elinde toplayarak Yulbuga'yı öldürttü (1367). Yulbugâviyeler Suriye'ye sürüldü. Kahire'deki malları müsadere edildi. Fakat Memlûk Sultan Şâban'ın bir süre sonra, Yulbugâviler'i Mısır'a çağırması, bunların yeniden çoğalarak nüfûzlarının artmasına ve çok geçmeden kendi şefleri Berkuk'un etrafında toplanmalarına sebep oldu.

İşte Yulbugâviyeler'in tabiî şeflerinden biri olan Berkuk, efendisi Yulbuga'yı taklid etmek suretiyle, satın aldığı kendi cinsi Çerkesler'den yeni bir Memlûk grubu teşkil etmeğe muvaffak oldu. Zâhirî Memlûkları (= Memâlîku'z-Zâhiriyye) ismini alan bu Memlûk grubu, gittikçe çoğalarak, Mısır'daki Çerkes ekseriyetinin artmasına ve hâkimiyetin bunlara geçmesine sebep oldu.

Bu suretle Çerkesler'i iş başına getirmeye muvaffak olan Berkuk, kara yollarının emniyetini ve ticâret kervanlarının sâlimen Mısır'a gelmelerini temin ettiğinden el-Kârimî tuccârlarının da desteği ile 1382 de saltanata geçti, fakat Mısır'ın mukadderatını ellerinde bulunduran Türk emirleriyle çarpışmak zorunda kaldı; Yulbuga en-Nâsırî ve Mintaş gibi Türk emirleri ile yaptığı savaşları kaybederek tahttan indi ise de bu iki Türk emirinin aralarında zuhur eden rekabet yüzünden 1390 da yeniden saltanata geçti. Bununla beraber, Türk potası içinde eriyen Berkuk iyi bir diplomat olarak, Timur'a karşı Bayezid, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Altun Ordu hükümdarı Toktamış Han ile anlaştı; Celâyirli hükümdarı Sultan Ahmed'i müdafaa etti. 20 Haziran 1399 da vuku bulan ölümü ile bütün bu ittifaklar dağıldı. XIV. yüzyıl Yakın-Doğu tarihinin mühim simalarından biri olup siyasî ve iktisadî buhranların iş başına getirdiği Berkuk, rakiplerinden Timur'un kuzeyde Toktamış, Bayezid'in batıda Macarlar ve Haçlılarla meşgul olduğu bir sırada dahilî mücâdeleler ile yıpranan Memlûk Sultanlığı'nı merkeziyetçi bir devlet haline sokmuş, Osmanlılar tarafından da bazı hususları benimsenen Memlûk teşkilâtını bir kat daha kuvvetlendirmiştir. Fakat Türk millî şuûruna yabancı olmadığı anlaşılan Berkûk'un bütün meziyetlerine rağmen kendi cinsi olan Çerkesler'i iş başına getirmek maksadıyle Türk emirlerine karşı giriştiği mücâdele, Memlûk Sultanlığı'nın âtisi için faydalı olmamış, Türk ve Çerkes rekabetinin doğurduğu ayrılık ise devleti temelinden sarsmıştır. Esasen, Türkler'e üstünlük temin etmiş görünen Çerkesler Memlûk Sultanlığı'nı layıkı veçhile temsil edememişler, kendilerine yeni bir ufuk açmak gayretiyle Türkler'in teşkilâta müstenid hayatiyetine son veren Berkuk'un ölümü ile meydana çıkan yeni siyasî ve iktisadî buhranlar karşısında da âciz kalmışlardır. Nitekim, yerine geçen oğlu Ferec (öl. 1412) zamanında Osmanlılar, Güney Anadolu şehirlerini zapta başladıkları gibi, Şam Timur'un eline düşmüştür. Şam'da öldürülen Ferec'den sonra memleket tamamen bir keşmekeş içinde kalmıştır (1412). Ferec'den sonra tahta geçen el-Melîkü'l-müeyyed (1412-1421) ve Tatar (1421) istisna edilecek olursa Memlûk Sultanlarının en büyüklerinden biri Barsbay (1422-1438) dır. Barsbay bilhassa kendi hakkında propaganda yapan Cân Bey es-Sûfî ile uğraştı. 1424-26 seferleriyle Kıbrıs'ı zapt ettirerek Kral Janus'u esir etti. Yeni bir ticaret politikası takip ederek bâzı maddeleri inhisar altına aldı, fakat bu tedbirler, ticaretin sukûtuna sebep olmuştur. Nitekim, bu yüzden Mısır ve Suriye şehirleri adeta boşaldı. 1438 de hastalıktan ölen Barsbay'dan sonra Memlûk tahtına çıkan Çakmak (öl. 1453), Aynal (1453-1461), Hoşkadem (1461-1467), Kayıtbay (1468-1495) nihayet Kansuh el-Gûrî (1501-1516), Osmanlılar'la rekabete girişmek, Dulkadır ve Ramazan-oğulları'nı himâye etmek, Kıbrıs ve Akkoyunlular'la münasebetlerde bulunmak suretiyle devirlerini tamamladılar. Kansuh'un Osmanlılar'la ilişkisi dostane olmuştur. Fakat İran'la savaşta bulunan Yavuz Sultan Selim'e karşı Şiî Şah İsmail'i desteklemesi aleyhine oldu. Merc Dâbık'da yapılan savaşta (24 Ağustos 1516) atından yere yuvarlanarak öldü. Merc Dâbık savaşından sonra Mısır'a kaçabilen bir

kısım Memlûk ümerâsının gayretiyle Tumanbay Memlûk Sultanı ilân edilmiş ise de (Kasım 1516), Reydaniye'de yapılan savaşı kaybetmiş, Memlûk ordugâhı Osmanlılar'ın eline geçmiştir (23 Ocak 1517). Tumanbay'ın ele geçirilip Kahire'nin Züveyle kapısında asılmasıyle, 267 senedir devam eden Memlûk Sultanlığı sona ermiştir (13 Nisan 1517).

Selim İstanbul'a avdetinden evvel Kahire'deki bazı hükümdar oğulları ile Halife III. el-Mütevekkil ale'llâh Muhammed(*) ve akrabalarını, nufûzlu âlim, şeyh ve beylerden bir kısmını, Mısır'ın sayılı mimar, muhendis, tuccâr ve sanat erbâbından birhaylısını deniz yolu ile İstanbul'a göndermiştir. Bu arada, Memlûk Sultanlığı'nın tarihe ve teşkilâtına ait kitaplar da İstanbul'a sevkedilmiş, Kansuh el-Gûrî'nin oğlu Muhammed de payıtahta gönderilmiştir.

Türkçenin XIV. yüzyılda birdenbire büyük bir inkişâfa mazhar olarak Suriye ve Mısır dahil bütün Orta Doğu'ya yayıldığını, birçok müelliflerin, Arapça ve Farsçanın yerine geçen bu dilde yazdıklarını ve eserlerini Türk beylerine veya vâli ve hükümdarlara ithaf ettiklerini görüyoruz. Bilhassa, Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Memlûklu Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Berkuk devrinde (1382-1399) Türkçenin gittikçe önem kazanması, hattâ hukukî (= kazâî) meselelerin bile bu dille konuşulması, çok dikkate şâyândır. Nitekim hukukî meselelerde Hanefî kadılarla Türkçe konuşan Berkuk, birçok eserin bu dile tercume edilmesini emrettiği gibi, Memlûklu nâib (= vâli)ler de kendi adlarına Türkçe eser yazdırmışlar veya tercume ettirmişlerdir. Kemal-oğlu İsmail, 1387'de ilk **Ferah-Nâme**'yi Trablus-Şam Nâibi Mîr Gâzî namına, Berke Fakîh, **Kitâb İrşâdu'l-mülûk ve's-selâtin** adlı eserini, Memlûk Nâibleri'nden Seyfeddin Becmân, **Manzûme**'sini de Altunbuga el-Çobânî namına yazmıştır. Öte yandan Türkçe **Yüz Hadîs**'i yazan ed-Darîr, Vâkıdî'nin **Futûhu'ş-Şam**'ın 1393'de Halep Nâibi Çoban namına tercume etmiş, Tolu Bey'in isteği üzerine de **Ok atmak ilmi** hakkında Türkçe bir eser kaleme almıştır. Nihayet, Seyf Sarâyî de Şa'dî'nin meşhur **Gülistan**'ını Memlûk emirinden biri namına Türkçeye tercume ettiği gibi, baş hassekî Demur Bey namına **Münyetü'l-gûzât** adında Türkçe bir eser kaleme almış ve **Kitâb baytaratu'l-vâzıh** Türkçeye tercume edilmiştir. 1421'de Türkçe konuşulan Mısır'da fıkıh hakkında Türkçe bir kitap **(Kitâb fi'l-fıkıh bi-lisânı't-turki)** yazılmıştır.

XV ve XVI. yüzyıllarda Türkçe, devletin resmî dili olarak mevcûdiyetini muhafaza etmiş, Kansuh Gûrî'ye kadar Memlûk Sultanları namlarına Türkçe eserler tercume ettirdikleri gibi, bâzıları da, bizzat Türkçe eserler kaleme almış veya Osmanlı tarzında şiir yazmışlardır. Barsbay, Aynî (öl. 1451)'nin *Ikdu'l-Cumân* adlı eserini Türkçeye çevirtmişti. Hattâ Aynî, Arapça eserini Türkçe olarak Barsbay'a okurdu. Kansuh da Malatya vâlisi iken Osmanlı tarzında şiirler yazmış, II. Bayezid'e Türkçe mektuplar göndermiştir. Onun zamanında İbrahim Gülşenî Mısır'a giderek Türkçe risâleler kaleme almıştır. Mısır ve Suriye'de konuşulan Türkçe son zamanlara kadar devam etmiştir.

(*) Yanında amcası Halil'in oğulları olduğu halde deniz yoluyla sevkedilen Halifenin, İstanbul'da bulunduğu sırada Hilâfet merasimle terkettiği hakkında bir rivayet varsa da bunu doğrulamaya imkan yoktur. Zirâ, Selim daha Halep'de iken Halife'den emanetleri teslim almıştı. İşte, bu tarihten itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1924 (= 26 Recep 1342) tarihinde hilafetin ilgasına kadar Osmanlı padişahları dört asır müddetle büyük bir İslâm kitlesi tarafından Halife olarak tanınmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA (*)

Tekindağ, M.C., *Berkuk devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul, 1961.

Tekindağ, M.C., *Fâtih ile çağdaş bir Memlûklu Sultanı: Aynal el-Ecrud (1453-1460)*, TD, 23, 1969, s. 36 v.d.

Tekindağ, M.C., *Durzi Tarihine dair notlar*, TD, 10, 1954, s. 149 v.d.

Tekindağ, M.C., *El-Melik-üs-Sâlih Necmeddin Eyyûb*, İA, Cüz, 77, s. 674 v.d.

Tekindağ, M.C., *Melik-üs Salih İsmail*, İ.A, cüz. 77, s.681.

Tekindağ, M.C., *Şemseddin Mehmed Bey devrinde Karamanlılar*, TD, 19, 1964, s. 87, v.d.

Tekindağ, M.C., *Karamanlıların Gorigos seferi*, TD, 9, 1954, s. 161 v.d.

Tekindağ, M.C., *II. Bayezid devrinde Çukur-ova'da nüfûz mücadelesi, Osmanlı-Memlûklu savaşları (1485-1491)*, Belleten, 123, 1967, s. 351 v.d.

Tekindağ, M.C., *Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri*, TD, 17-18 (1963), s. 46 v.d.

Tekindağ, M.C., *Korkud Çelebi ile ilgili iki belge*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 17, 1969, s. 36 v.d.

Tekindağ, M.C., *Süveyş'de Türkler ve Selman Reis'in ârızası*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 9, 1968, s. 77 v.d.

Tekindağ, M.C., *Bika' emîri Nâsıruddîn ibn el-Haneş'e gönderilen mersûm*, TD, 16, 1962, s. 107-116.

Tekindağ, M.C., *Selim-nâmeler*, Tarih Enstitüsü Dergisi, I, 1970, s. 202 v.d.

Tekindağ, M.C., *Kuluz*, İA, VI, 1057 v.d. (Kaynaklar gösterilmiştir)

Tekindağ, M.C., *Memlûk Sultanlığı tarihine toplu bir bakış*, TD, 25, 1971, s. 1-38.

Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, bk. İndeks.

Toğan, Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, bk. İndeks.

(*) İsimleri yazılı kitap ve makalelerde bu mevzuu ile ilgili bütün kaynak ve etüdler gösterilmiştir.

6. Harezmşahlar Devleti

İbrahim KAFESOĞLU

Aral gölünün Ceyhun ırmağının döküldüğü güney sahası olan Harezm, Sibirya, Volga ve İskandinavya ile güney ve batı Asya arasındaki büyük ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduğu için iktisaden büyük ehemmiyet taşıyordu. Öteden beri burada hüküm sürenlere "Harezmşah" deniliyordu. Türk asıldan gelen son Harezmşahlar sülâlesinin atası, Sultan Melikşah'ın sarayında "Taştdar" olan Garcaılı Anuştegin olup bu da ihtimal bir Kalaç Türkü idi. Anuş-tekin'in oğlu, Kutb ud-din Muhammed 30 yıllık Harezmşahlığı zamanında (1097-1128) Selçuklular'a bağlı kalmış, fakat oğlu Harezmşah Atsız (1128-1156) 1135'den itibaren Harezm bölgesinin istiklâline kavuşturmak için, Sultan Sencer'le mücadeleye girişmiştir. Sultan Sencer bu sebeple 1138'de 1. Harezm seferini, 1143'de 2. Harezm seferini ve nihayet 1147'de 3. Harezm seferini yaptı ve her üçünde de Atsız'ı mağlûp ve itaate mecbur etti, ancak onu cezalandırmak cihetine gitmedi. Çünkü Sencer, Selçuklu imparatorluğu'nun bozkırlardan gelecek Oğuz ve diğer Türk kütlelerinin tazyiklerine karşı kuzey kapusu değerinde olan Harezm'de, Cend ve Mangışlak Türk şeflerinin baskılarını durdurmuş olan Atsız gibi kudretli bir "muhafız"ın bulunmasını lüzumlu saymakta idi. Hakikatte Atsız'ın da bu Oğuz kütlelerinden çekindiği görülmekte dir ki, bunun delili Sultan Sencer'in Oğuzlar'a mağlûbiyeti ve esaretinden (nisan 1153) sonra Horasan'a yayılan Oğuz şeflerine karşı Sultan Sencer'in bir nevi hâmisi olarak imparatorluğun bütünlüğünü korumağa çalışır görünmesinden ve bir yandan Horasan'ı işgale gayret ederken diğer taraftan Semerkand hükümdarı, Sistan meliki, Gur padişahı ve Mazenderan meliki ile işbirliği esasında diplomatik münasebetler kurarak Oğuzlar'ı dört taraftan çevirmeğe gayret etmesinden anlaşılmaktadır. Keza Sultan Sencer'in nisan 1156'da Oğuz esaretinden kurtularak Tirmiz'e dönmesi de, Atsız'ın Oğuz şefi Tuti'ye yazdığı tehdit dolu mektubundan anlaşılacağı üzere kendisini takviye etmişe benzemektedir. Bütün faaliyeti kendi devletine istiklâl kazandırmak gayesini güden Ebu'l muzaffer Hüsâm Emir ul mü'minin Atsız tam başarıya ulaşamadan öldü (31 temmuz 1156). Fakat onun kudretli oğlu İl Arslan ve torunu Alâ ud-din Tekiş Harezmşahlar ülkesini büyük bir imparatorluk hâline getirmeğe muvaffak oldular.

Babasının Oğuzlar'la ilgili siyasetine pek iltifat etmeyen İl Arslan (1156-1172) devletini sağlam temellere oturtabilmek için, ileri görüşlü bir tutumla Horasan ve Irak'a karşı başka, Mâveraünnehr'e karşı başka olmak üzere iki siyaset takip etti. İl Arslan'ın batı siyaseti daha ziyade uysal bir vasıf taşır. O, rakip kardeşi Süleyman-şah'ı bertaraf ettikten sonra Selçuklu Sultanı Sencer'e tâbiiyetini arzetmiş, Sencer'in ölümünü (1157) müteakip ise yerine geçen Mahmûd Han'a sadakatini tekrarlamış ve daha sonra da Selçuklu hânedanına nisbeti kız tarafından olan Mahmûd Han'a karşı Selçuklu "Büyük Sultanlığı" iddiasında bulunan Irak Selçuklu hükümdarı Muhammed ile buna karşı Irak'da dünyevî iktidar kurmak yolunda olan halife El Muktefi arasında aracı, yani Horasan ve Irak işlerinde hakem durumuna yükselmesine rağmen, bu bağlılık, hattâ Irak'ta fiilî hâkimiyetin 1160'dan sonra Atabey İl-Deniz'in eline geçmesinden sonra da (Sultan Arslan-şah zamanı) devam etmiştir. Ancak bu arada İl Arslan Horasan'ın bir kısmı ile Curcan, Dihistan ve Mazenderan bölgesinde hâkimiyet kurmuş, kendi adına hutbe okutmuş bulunuyordu.

Nihayet Oğuz hâkimiyetinin kırıldığı ve İl-Deniz nüfûzunun sarsıldığı Horasan'ın başşehri Nişâpûr'da hutbe "Melik üt-Türk ve'l-Acem" İl Arslan adına okundu (1167). Bu tarihte artık Harezmşah İl Arslan'ın Selçuklu hânedanı ile alâkasını kestiği kabûl olunabilir ki, bunun sebebini de, Irak Sultanı Arslan-şah'ın askerî ve idarî salâhiyeti İl-Deniz'e bırakması neticesinde Atabey'e karşı birleşen beylerin durumu kurtarmak üzere kuvvetli Harezmşah İl Arslan'a müracaatlarında aramak lâzımdır. Nitekim büyük emir İnanç Bey ondan aldığı kuvvetlerle Arslan-şah'ı Rey'den uzaklaştırmıştı. Mâmâfih batıdaki faaliyetleri daha çok güney sınırlarını emniyete almak düşüncesine dayanan İl Arslan'ın doğu siyasetinde fütuhat çizgisi daha belirlidir. Burada Karluklar'ın başkaldırma hareketlerinden faydalanarak yabancı Kara-Hıtay hâkimiyetini kırmak için Mâveraünnehir'e yürüdü (1158). Kara-Hıtay ordusuna ve onlara bağlı Karahanlı kuvvetlerine karşı muvaffakiyetli savaşlar vererek Buhâra ve Semerkand'ı ele geçirdi. Daha Atsız zamanında (1141) Harezm'e hücum etmiş olan Kara Hıtaylar'a yıllık vergi ödenmesi, İl Arslan'ın bu başarılarından sonra da devam etmekle beraber, 558 (1163) tarihli bir fermandan İl Arslan'ın "Türkistan beldeleri ile Mâveraünnehr'i" tâbiiyetine aldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Kara-Hıtaylar'ın mukabil taarruzları ve Harezm'de askerî başarılar kazanmaları üzerine hastalanan İl Arslan mart 1172'de öldü.

İl Arslan'ın oğlu ve Harezmşahlar'ın en seçkin devlet adamı Sultan Alâ'üd-din Tekiş (1172-1200) devri taht kavgaları arasında başladı. Tekiş'in küçük kardeşi Sultan-şah Mahmûd, annesi Terken Hâtun'un teşviki ile, Harezm'in başkenti Gürgenc'i (Curcâniya) ele geçirince Kara-Hıtaylar'ın yardımına müracaat eden Tekiş, ocak 1173'de tahta çıktıktan sonra, Horasan'da Oğuz şefi Ay-aba ile işbirliği yapan Terken Hâtun'u mağlûp ve bertaraf etti (1174). Bununla beraber Harezmşahlar'ın kuvvetli rakibi Gur devleti reisi Sultan Gıyas'üd-din Gurî'ye iltica ederek sağladığı kuvvetlerle, hattâ Kara-Hıtaylar'dan da yardım alarak Horasan'ı işgale teşebbüs eden Sultan-şah ile 1193 yılına kadar uzun mücadelelerde bulunmak zorunda kaldı, fakat bu arada askerî ve siyasî sahalarda büyük başarılar da elde etti. Önce Kara-Hitaylar'a karşı muvaffakıyetli Harezm müdafaası (1176'larda) onun Atsız zamanından beri devam edegelen Kara-Hitay boyunduruğunu kırmasını sağlamış ve sonraki yıllarda Kara-Hitay topraklarına tesirli taarruzlarda bulunmasını mümkün kılmıştı. İkincisi, Sır-derya'nın kuzey-doğu bölgesini tâ uzaklara kadar ellerinde tutan kalabalık gayri müslim Kıpçak Türkleri'ni kendi devleti emrine almış, bu ülkenin iktisadî faaliyetinden ve insan gücünden büyük faydalar temin etmişti. Harezmşahlar arasında Sultan Tekiş bu noktayı en iyi kavrayan adam olarak görünmektedir. Selçuklular'ın başlangıcından beri ehemmiyeti bilinen ve vaktiyle Tekiş'in, sonra oğlu Nâsir'üd-dîn Melikşah'ın vâli olarak bulunduğu Harezmşahlar zamanında da sınır şehri olarak büyük ehemmiyeti bir menşûrda belirtilen Cend şehri, artık Müslüman-Türk devletlerini gayri müslim Türkler'den ayıran müstahkem mevki olmaktan çıkarak iki Türk âlemini birleştiren bir merkez hâline gelmişti. Sultan Tekiş, Türk sahasında Barçınlıg-kent, Sığnak vb. şehirleri Harezm'e bağlamış ve Kıpçaklar'dan Uran uruğunu topluca hizmete alarak (1181) Kara-Hitay memleketi'nin topraklarını ele geçirmişti. Diğer bozkır Türk boylarının Harezmşahlar hizmetine girmeleri devam etmekte idi.

Harezm'de yerleşmiş olan bu zinde ve cevval kuvvetlerle Mâveraünnehir üze-

rında ve hattâ Kara-Hıtaylar'a karşı, başkent Balasagun yakınlarına kadar ağır ve sürekli baskılar yapmakta olan Tekiş, nihayet bizzat ordusunun başında Buhâra'yı zaptetmekle (ekim 1182) muvaffakıyetlerini taçlandırdı. Mâverâünnehr'in Harezmşahlar'a geçtiğini gösteren bu neticeyi alıncaya kadar Oğuz şefleri ve Sultanşah bakımından, bunun hâkimiyeti altında bulunan Horasan işlerinde Gur hükümdarı Gıyâs üd dîn ile samimî dostluk gösterilerinde bulunmayı ihmal etmeyen Sultan Tekiş, artık oyalama siyasetini bir yana bırakarak, 1183 yazında, kalabalık bir ordu ile Horasan'da göründü. Gur devletine bağlı Herat ve civarı ile Sultan-şah'ın elinde bulunan Merv dışındaki Horasan kıt'ası, Oğuz şefi Sencer-şah (Ay-aba'nın torunu) ile buna tahakkum eden Atabey Mengli itaate zorlanarak, Nişâpûr ile birlikte Harezmşahlar devletine bağlandı (mayıs 1187). Bundan sonra Tekiş Curcân'a giderek kendine dâmat edindiği İsfahbad Ardaşır'den, bunun, memleketini tecavüz eden Kirman sahibi Melik Dinar'a karşı yardım istemesi dolayısıyle, Mazenderan İsfahbadlığını tâbiiyetine aldı (1188). O sıralarda, uzun mücadele ve tecrübelerden sonra Harezmşah'lığı ele geçiremiyeceğini anlayan Sultan-şah'ın, kendisine bir miktar arazi verilmek üzere kardeşi Tekiş ile anlaşmaya yanaşması ve vaktiyle tevkif ettiği, aralarında **Et-tevessül ila't-teressül**'u hazırlayan Münşî Baha ud-din Muhammed Bağdadî de bulunan bir hey'eti serbest bırakması Tekiş'i memnun etti. Böylece Alâ'ud-dîn Tekiş tam istiklâle kavuşturduğu, doğu ve kuzey sınırlarını genişlettiği, Horasan'da ve Taberistan'da hâkimiyetini kurduğu devlette kendini artık eksiksiz bir hükümdar sayarak bu durumu merasimle kutladı. Tûs'un meşhur Râdgan koruluğunda büyük otağında saltanat tahtına oturduğunda (5 Temmuz 1189) Ebu'l-muzaffer, Burhan Emir'ül-mü'minin lâkap ve unvanlarını taşıyordu.

İki kardeşin uzlaşma yoluna girmesi, öteden beri Horasan ile alâkası bilinen Gur hükümdarı Gıyâs'üd-dîn'i endişeye düşürmüştü. Onun Hindistan fütûhatındaki kardeşi Şihâb'ud-dîn'i çağırarak Harezmşah Tekiş'e karşı, Sultan-şah ile işbirliği yapmak üzere, Horasan'a sevketmesi Gur hükümdarının niyetini açıklamış ve bu hâl islâm doğunun iki kudretli devleti arasında mevcut gizli rekabeti açığa çıkarmıştı. Tekiş'de Horasan'a yürüyerek Sultan-şah'ın müstahkem kalesi Serahs'ı cebren zapt (1190) ve Giyas'üd-din'e sığınan Sultan-şah'ı himayesine alan Gur hükümdarını Gur üzerine yürüyeceğine dair bir mektupla tehdit etti. Fakat böyle bir sefer yapmadı, zira Irak Selçuklu devleti iyice karışmış ve 1192'de Sultan Tuğrul'a muhalif parti liderlerinden Kutlug İnanç'dan gelen elçiler memleket Sultan Tuğrul'un elinden almak için Harezmşah'tan yardım isteğinde bulunmuşlardı. Harezm'den yola çıkan Tekiş Rey'e kadar ilerliyerek, Taberek kalesini zaptettikten sonra, orada bir miktar asker bırakarak sür'atle Harezm'e dönmek zorunda kaldı, çünkü başkent Gürgenc şehri Gurlu Gıyâs'ud-dîn'den kuvvetler alan Sultan-şah tarafından kuşatılmıştı. Tekiş'in Harezm'e doğru hızla geri dönüşü Sultan-şah'ın çekilmesi için kâfi geldi ve dayanak yeri Serahs kalesi de teslim alındı. Başarısız geçen hayatının son ümidi de böylece sönen Sultan-şah'ın teessüründen bir kaç gün içinde ölmesi (eylül 1193) Merv-i rud-Herat hattına kadar bütün Horasan'ın Alâ-ud-dîn Tekiş'e geçmesini sağladı. Eski Nişâpûr vâlisi Nâsır'üd-dîn Melikşah Merv'e nakledilerek, Tekiş'in diğer oğlu Kutb'üd-dîn Muhammed Horasan vâlisi sıfatiyle Nişâpur'a gönderildi. Sultan-şah gailesinin ortadan kalkması Harezmşahlar idaresini sıhhatli bir devlet hâline getirmişti. Nitekim 1193 senesi, Harezmşahlar'ın tedricî ve hazımlı yükseliş yolundan, birdenbire parlak bir çağa geçtikleri ve sukut uçu-

rumunun derinliklerine aynı sür'atle yuvarlanmak üzere, kudret ve haşmetin şahikasına fırladıkları devrin başlangıcıdır.

Uzun müddetten beri başta fırsat düşkünü devlet ricali olmak üzere, Atabey Muhammed Cihân Pehlevân'ın (İl-deniz'in oğlu) "bende"leri yüzünden karışıklık içinde çalkalanan Irak'da henüz yirmi yaşında bulunan Sultan Tuğrul devlet dizginlerine hâkim olamıyacak derecede kifayetsiz bir hükümdardı. Sultan Tekiş'in Harezm'e dönmesini fırsat bilerek Taberek kalesini ve Rey şehrini geri alan Sultan Tuğrul'a karşı, Irak Sultanı aleyhine Harezmşah'ı teşvik eden halife En-Nâsir li-din'illah'ın teşebbüsleri ve Kutlug İnanç'ın dâveti üzerine, harekete geçen Tekiş Rey'e yaklaştı ve öncü kuvvetleri, bizzat kendi adamları tarafından terk edildiği için tek başına savaşan Sultan Tuğrul'u yakalayıp öldürdüler (mart 1194). Irak Selçuklu devletinin son hükümdarı trajik bir şekilde o devletle birlikte ortadan kalktı. Yoluna devamla Hemedan'a gelen Sultan Tekiş Iraklı kumandanların alkışları arasında Irak tahtına oturdu (26 haziran 1194) ve kendine karşı kuvvet göstermeye kalkışan halifenin, veziri idaresindeki kuvvetleri kovalıyarak Dinever'e kadar ilerledi. Bu, halife ile Harezmşahlar arasında ilk ciddî anlaşmazlık idi. Tekiş Irak işlerini tanzim ve bu kıt'anın idaresini, yanında Atabey Mayacık olmak üzere, oğlu Yunus-han'a vererek Harezm'e döndü.

Harezmşahlar Devleti'nin doğu taraflarında Kıpçak reislerinden Katır Buku ile Alâ ud-dîn Tekiş'i müşkül duruma sokan bir çatışma (mayıs 1195) ve diğer Kıpçak şefi Alp Direk vasıtasıyle durdurulan ve bu defa Alp Direk'e karşı Katır Buku'nun kullanılması ile tamamen zararsız hale gelen bir kaynaşma (1199) istisna edilirse, bozkır sahası ile derinleşen iyi münasebet bilhassa Tekiş'in bir Kıpçak veya Kanklı prensesi olan Terken ile evlenmesi üzerine büsbütün artarak, kalabalık Kanklı, Kıpçak kütlelerinin Harezmşahlar ülkesine akın etmesini sonuçlandırmıştır ki, yüksek askerî mevkileri işgal ve ordunun çekirdeğini meydana getiren bu unsur Harezmşahlar devletinin en belirli damgalarından biri olmuş ve, Tekiş zamanında, devlet için büyük bir kuvvet iken, sonra idarenin en mühim zaaflarından birini teşkil etmiştir.

Diğer taraftan Irak'ta kendini gösteren halife-sultan ihtilâfı huzursuzluk sebebi olmakta ve Harezm'li kuvvetlerin gölgesinde mahallî zorbaların yersiz hareketleri halkın Harezmliler'e karşı münaferetini artırmakta idi. Bunun ilk işareti, halife kuvvetleriyle birleşen Kutlug İnanç'ın Hemedan üzerine yürümesi oldu (Eylül 1195). Harezmliler Rey'i terketmek zorunda kaldılar. Burası, Hemedan ve İsfahan hilâfet kuvvetleri tarafından istilâ edildi. El-Nâsir li-dinillah Bağdad'a ilâveten Irak-ı Acem'de devlet kuruyordu (1196). Bunun üzerine Irak'a gelen Sultan Tekiş halife ordusunu mağlûb ederek Hemedan'ı tekrar işgal ettikten (Temmuz 1196) sonra İsfahan'a gitti. Buraya torununu vâli olarak bıraktı ve Hemedan'da İl-Deniz oğullarından Özbek'i (Cihân Pehlevân'ın oğlu) tâyin ederek döndü. Fakat kumandanlarından Nur ud-dîn Gökçe'nin ayaklanarak Cibal bölgesinin bir kısmını işgal etmesi ve Irak-ı Acem'i halife ile paylaşmak hususunda anlaşması, müşkil durumda kalan Özbek'in Azerbaycan'a kardeşi Atabey Ebûbekr'in yanına dönmesi, Harezmli Mayacık'ın Gökçe'ye karşı başarıları üzerine de (1198) halifenin, bu defa, tantanalı hitaplarla başlayan bir mektup yazarak, onu kendi tarafına çekmeğe çalışması ve Mayacık'ın Tekiş'in vâli olan torununu kovarak, istiklâl teşebbüsü Sultan Tekiş'i tekrar Irak'a sevketti. Böylece Irak işlerini yeniden tanzim eden Tekiş bu seferinde

(1199) mühim bir siyasî zafer daha elde etti: Halife nihayet Harezmşah'ın kudretini görmüş ve onun imparatorluğunu tasdık etmiştı. Dâr-ul-Hılâfe elçileri Sultan Tekış'e hılâtlerle birlikte Turkistan, Horasan ve Irak ulkelerinin saltanat menşurunu getirmişlerdı. Diğer taraftan, Melık Dınar'ın ölumunden (1195) sonra onun oğulları zamanında Bard sîr halkının Tekış'e muracaatı neticesinde Kırman bölgesi de Harezmşahlar imparatorluğuna bağlanmıştı.

Hayatının son yıllarını Melâhide (Bâtınîler) ile savaşarak geçiren Alâ'ud-dîn Tekış, Ortaçağ İslâm tarihinde umumî tutum ve davranışlara aykırı bır duşuncede olan ve daha zıyade cemıyetın huzursuz unsurlarının meydana getırdiği bu zumreye karşı hareketle Alamut'dan sonra en kuvvetlı dayanakları olan Arslan-guşa (Kahıre) kalesını zapt ve Alamut taraflarında baskılı harekâtta bulunduktan ve oğlu Tâc'ud-dîn Alı-şan'ı Irak vâlısı olarak Isfahan'a tâyın ettikten (mart 1200), sonra dığer oğlu Horasan vâlısı, Kutb ud-dîn Muhammed'ı Bâtınîlerı takıbe memur ettı kendısı de o sıralarda hastalanarak Şahrıstan yolunda öldu (temmuz 1200). Sultan Alâ'ud-dîn Muhammed Tekış Bağdad yakınlarından Talas civarlarına kadar uzanan buyük bır ımparatorluk kurmaga muvaffak olmuş kuvvetlı şahsıyet sahıbı ıd bır devlet adamı ıdı. Oğlu Kutb'ud-dîn Muhammed'e çoğu Kanglı, Kıpçak, Uran vb. Turkler den kurulu seçkın bır ordu ıle bır ımparatorluk bırakmıştı.

Ağustos 1200 de Harezm tahtına çıkan Muhammed, Kutb'üd-dîn lâkabını Alâ'ud-dîn'e çevırdı ve ılk yıllarını hânedan azası ıle mucadele ve Gur'lu ıstılâlarına mukabele gıbı bunaltıcı hâdıselerle geçırdı. Bu arada Sultan Tekış'ın ölumu ıle âdeta bır ferahlık hısseder gıbı gorunen Irak'ta da durum aleyhte gelışmekte ıdı. Alışah ve Harezm kuvvetlerı çekılmek zorunda bırakılmış, Atabey Ebûbekr Hemedan'ı Özbek'e vermış, kendısı İsfahan'ı ışgal etmış. Gokce, Rey ve havalisını hâkimıyetı altına almış ve Mazenderan'da ıstahbad Ardaşır butun Harezmlıler'ı kovmuştu. Sultan Muhammed'ın yeğenı Hındû-han Merv'de ısyan bayrağını açmış ve sonra Harezmşahlar'ın buyuk rakıbı Gur sultanlarına ıltıca etmıştı. Gıyas ud-dın Gurî ıle kardeşı Şıhâb'ud-dîn de Horasan'a el koymak zamanının geldığını duşunerek harekete geçmışlerdı. Gur'lu kardeşler Nışâpûr dahıl butun Horasan kale ve şehırlerını alıp orada kendı adlarına ıdare kurdular (1201). Bu hâdıselerle ancak şımdı ılgılenebılen ve goreceğımız gıbı, cesur fakat aşırı derecede mağrur devlet meselelerınde çok kere ölçuyu kaçıran Sultan Muhammed'ın Horasan'ın sıtrası dolayısıyle, Sultan Gıyâs üd-dîn Gurî'ye yazdığı ağır edâlı mektup onun bu psıkolojısını ortaya koyar. Muhammed Harezmşah 1201 yılında Nişapur, Merv ve Serahs'ı gerı almağa muvaffak oldu, ertesı sene Herat uzerıne yurudu ıse de kendıne doğru üç koldan ılerleyen Gur ordularıı karşısında çekılmege mecbur kaldı. Gıyas ud-dînin 1203 yılı başlarında ölümünden sonra bütün Gur ülkelerini ve Kuzey Hındıstan'ı tek başına hâkimiyeti altına alan Şihâb'üd-dîn Gurî bu defa Harezmşahlar ımparatorluğunu yıkmak üzere harekete geçtı ve Amu-derya kanallarından Kara-su karşılaşmasında Harezmlıler'ı ezerek başkent Gurgenc'ı muhasara ettı. Fakat halkın cansıparâne mukavemetı ve Harezmşah'ın annesı Terken Hâtun'un teşkıl ettığı s... lâhlı kuvvetlerin şiddetli müdafaası karşısında durakladı ve bu esnada Sultan Muhammed'in isteğı üzerine, Semerkand Kara-Hanlı hükümdarı Sultan Osman'ın kuvvetleriyle birlikte kalabalık Kara-Hitay ordusunun Tayangu (hâcib) kumandasında Gurgenc'e yetışmesi dolayısıyle, bozgun hâlınde çekilmek zorunda kaldı. Bu hezı-

met neticesinde Harezmşah'la anlaşmağa ve gerekince ona askeri yardımda bulunmağa mecbur olan Şihab'üd-dîn Gurî'nin 1206 martında Hindistanda Bâtınîler tarafından öldürülmesi, Lahor, Multan ve Gazne'deki kumandanların istiklâl ilân etmeleri buyük Gur devletının parçalanmasını sonuçlandırdı. Sultan Humammed Harezmşah Herat, Belh ve etrafını devletine bağladıktan ve zaptettiği mühim Tirmiz kalesini Kara Hıtaylar'ın Horasan'a inmelerını önlemek maksadıyla, Semerkand hanına devrettıkten sonra, Gur devletının ilk başkenti Fîrûzkûh'ta oturan Giyâs'üd-dîn Mahmud (Sultan Gıyâs ud-dîn Gurî'nın oğlu)'u ıtaata mecbur ettı. Böylece Gur bölgesı Harezmşahlar tâbiiyetine girmiş bulunuyordu (1206). Bu sırada Sîstan Muhammed Harezmşah'ı metbû tanımış, Mazenderan ve Taberistan kıt'ası da Harezmşah'a bağlanmıştı. Artık Sultan Muhammed için Mâveraünnehr işlerine karışmak ve Kara-Hıtaylar'la hesaplaşmak zamanı gelmiştı. Önce Buhâra'ya yuruyerek orada iktıdarı "Sadr-i cihân" Burhan-oğulları'ndan gasbeden "Melik" Sencer'i yakaladı ve Harezm'e gönderdi (1207). Bu durum Mâveraünnehir'de Harezmşah'ın itibarını artırdığı için, Kara-Hitaylar'a bağlı olan Semerkand Hanı ile bütün bölge seyyidleri ve din adamları Harezmşah'a temayül ediyorlardı. Bunlar Kara-Hitay "kafir"lerinden esasen memnun değillerdi. Semerkand hükümdarı Osman'ın Sultan Muhammed Harezmşah'a itaat arzetmesiyle Mâverâünnehir de Harezm'e bağlanmış oluyordu. Bunun üzerine, büyük kuvvetler hazırlıyarak Harezmşah'a karşı sevkeden Kara-Hitay hükümdarı Gür-han'ın ordusu tarafından Sultan Muhammed ağır bir mağlûbiyete uğratıldı.

Bu mağlûbıyet, Moğol ıstilâsı ıstısna edilırse, Muhammed Harezmşah'ın en büyuk başarısızlığı olmuştu: Kendısi Mâveraünnehir'den çıkarıldığı gibi, Gur mıntıkası tâbıyet bağlarını kırmış, Taberıstan ve Horasan ile Herat bölgesi Harezm ile alâkasını kesmıştı. Bu şartlar altında Harezmşah'ın lehine olarak kaydetmek lâzımdır ki, Sultan Muhammed, hattâ daha da genişleyebılecek karışıklıkları, enerjisi sayesinde pek kısa zamanda önlemiş, büyük ısyan hareketlerini ehemmıyetsiz ayaklanmalar hâline getirerek kolayca bastırmıştır. Ancak bu, Harezmşah'ın idarecilik kabılıyeti dolayısıyle olmamış, fakat elındeki hazır ve teşkılâtlı orduları vasıtasiyle gerçekleşmıştır. Bu ordunun kurucusu ıse babası Sultan Tekiş idi. Tekiş'in bozkırlı Turk kavımlerınden teşkil ettiği ve aynı soydan kumandanlarla sevk ve idare olunan bu ordu 170 bin mevcutlu idi. Bu muazzam kuvvetın bılâhare savaş kudretini kaybetmeksizin muhafazası, yahut daha doğru bir ifade ile, fasılasızca yenilenerek devam ettirilmesi de Harezmşah'ın annesi Terken Hâtun'un ihtimamı netıcesı ıdi. Kumanda hey'etının çoğunluğunu kendi akrabalarından (yani Kanklı-Kıpçaklardan) seçen ve onları hımaye eden Terken Hâtun'un böylece, devlette Sultan kadar nüfûzlu bir sima oluşuna hayret edilmemelidir.

Bu şartlar altında Harezmşah Muhammed üst üste ve bırbırinden büyük başarılar elde ettı. 1211 de Mazenderan'ı tamamen ilhak etti, Şıhâb'üd-dîn Gurî'nin Gurgenc muhasarasında yardıma gelen Kara-Hıtaylar'dan dolayı Gür han'a ödemekte olduğu yıllık vergiyi red ve, gizlice Semerkand hanı ile anlaşarak, Seyhun ötesinde ...amış sahrasında Kara-Hitay ordusunu bozguna uğrattı (Eylûl 1210) ve onları Özkend'e kadar sürerek bütün Mâverâünnehir'i ilhak etti. İslâm dünyasında yankıları duyulan bu son hâdise Kara-Hıtay başkenti Balasagun'da bile tesirlerini gösterdi. Harezmşah Muhammed "İskender-i sâni" lâkabını aldı. Ayrıca "Alp Ulug" ve "Sultan

Sencer" diye anılmağa başlanan Harezmşah'ın tuğrasına "Zill Allah fi'l-arz' (Allah'ın yeryüzünde gölgesi) ibaresi yazıldı. 1212'de, Harezmşah'ın dâmadı Semerkand hanı Osman'ın Kara-Hıtaylar'a temayül etmesi yüzünden öldürülmesi ile Karahanlılar sulâlesi tarihe karıştı Semerkand', imparatorluğun 2 başkenti yapan Sultan Muhammed Cengiz Moğolları nın önünden kaçarak Gur-han'a iltica eden, fakat bilâhare, Özkent'ten sonra Balasagun'a hâkim olmak isteyen Nayman şefi Güçlük ile temas kurarak esasen zayıflamış olan Kara-Hıtay devletini yıktı (1214) ve n ha yet Gur devletini de, Fîrûzkûh Bâmyan bölgesini, Gazne'yi ve etrafını alarak (1210-1215) ortadan kaldırdıktan sonra Kirman ı, Sîstan ı ve Umman denizine kadar bütün sahayı imparatorluğuna kattı ve hayrete değer bir dinamizm içinde elde ettiği bütün bu başarılar nı Irak kıt'asını Harezme bağlamakla tamamladı Harezmşah'ın diğer bölgelerde meşgul olduğu sıralarda Rey İsfahan ve Hemedan havalısinde mütegallibeden olan Mengli ye karş - Bâtınî akîdelerını reddederek sunnîlik yoluna giren Alamut İsmâîlîleri hükumdar. Celâl-ud-dîn Hasan "Nev musluman" ile halife en-Nâsır arasında Irak-ı Acem ın bölüşulmesını hedef tutan ittifak sebebi ile zafer kazanan Atabey Özbek'in tâyin ettiği Oglımış ın, hal fenin iltiması ile, Bâtınîler tarafından öldürulmesi Harezmşah ı Irak seferine zorladı Önce, fırsattan faydalanarak Rey, Kazvin havalisini istilâ etmiş olan Fars Atabeyi Saad'ı esir eden sonra, İsfahan'dan Azerbaycan'a kaçarken kuvvetleri imha edilen Atabey Özbek'i tâbiiyete girmeğe mecbur bırakan Harezmşah, İsmâîlî hükumdarını da uzaklaştırdıktan sonra, bütun Irak kıt'asının sahibi sıfatıyla Gurcu kralına tehdit mektupları yazıyordu.

Böylece Harezmşahlar imparatorluğu Çu havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarına ve Bağdad yakınlarına kadar bütün ulke er ihtiva etmek üzere genişliğ nin âzamî derecesine ulaşm ştı Sultan Muhammed Harezmşah'ın diğer islâm ulkelerini de imparatorluğuna bağlıyarak "En Buyuk Sultan" olmak ve hattâ Çin' zaptetmek emelini güttüğüne ve Anadolu, Şam ve Mısır'ı ele geçirmek istediğine dair belirtiler de mevcuttur

Ancak Harezmşahlar ın bu fevkalâde duruma yükseldiği 1217 yıl onların tarihinde kesin bir dönüm noktasını teşkil etm ş ve bu yıldan itibaren Ortaçağ n bu buyük Islâm - Türk İmparatorluğu sur atle çökmuştur Bunun dış sebep erinden bir, Harezmşah'ın sünnî islâm dunyasının dinî lideri olan hal fe le askeri sahada karşı karşıya gelmesi, diğer, Cengiz Han idaresindeki muthiş Mogol istilâsıdır Daha muhim olan dahilî sebep de son derece mağrur ve ayn zamanda fevrî bir adam olan Sultan Muhammed Harezmşah'ın, imparatorluğun iç ve askerî idaresinde annesi Terken Hâtun'un aşırı derecedeki tahakkumu yüzunden tam yetk ye sahip bulunmaması idi Bu zaafın farkında olması gereken Sultan Muhammed'in "Emîr'ul-mu minîn" En-Nâsır l-dînillah'a karşı yaptığ Bağdat seferinde Esed âbâd'da mâruz kaldığı perişanlığı (1217) korkunç Moğol istilâsı takip etti.

Cengiz Han bugünkü Moğolistan ve civarındaki kabileleri itaat altına al p Merkitler ı ve Naymanlar ı batıya doğru kovaladıktan ve 1211'den itibaren Uzak Şark ta Çin i tâbi durumuna duşurdükten sonra, dikkatini tekrar batıya çevirm ş ve 1217 ye doğru butün Kara Hıtay ulkesine hâkim olmuş bulunan Nayman şefi Güçluk'ü Kâşgar'da mağlûp ve telef etmek suretiyle hâkimiyetini Sır-derya kıyılarına kadar genişleterek Harezmşahlar'la komşu olmuştu (1218 başları). Cengiz Han ile Sultan

Muhammed arasında, daha önce, iki ülke arasında ticarî münasebetleri arttırmak için elçiler gönderilmesi yoluyla münasebetler başlamış bulunuyordu. Ancak Kara-Hıtay meselesindeki anlaşmazlıktan dolayı Güçlük ile mücadeleye girişen Sultanın, bu Nayman şefini mağlûp eden Moğol kumandanı Coçı'yı lüzumsuz yere savaşa zorlayarak onun iki tümenlik kuvveti karşısında feci bir mağlûbiyete uğraması, vaktiyle Güçlük'ü dahi Harezmşah a karşı teşvik eden halife En-Nâsir'in, aynı maksatla, Cengiz Han nezdindeki çok muhtemel teşebbüsleri nihayet, iki imparatorluk arasında varılan anlaşmaya uygun olarak Cengiz Han tarafından batıya göderilen 450 kişilik Moğol ticaret kervanının Otrar'da Harezmşah'ın vâlisi tarafından katledilmesi (1218 sonları) Moğol taarruzunu kaçınılmaz hâle getirdi(*).

Cengiz Han 1220 yılı başlarında 150 bin kişilik bir kuvvet ile Otrar'a geldiği zaman, Coçı'ye mağlûbiyetinden beri Moğollar'dan korkan Sultan Muhammed imparatorluğunu korumak için hiç bir ciddî tedbir almamıştı, mâneviyatı bozuk, ordusu dağınıktı Moğollar'a karşı yer yer gösterilen hârikulâde direnişler netice vermedi Böylece Buhâra (Şubat 1220), Semerkand (Mart 1220), Cend (Nisan 1220), Hokand ve Otrar (1220 yazı) Moğollar ın eline geçti Nihayet kanlı sokak muharebeleri sonunda Harezmşahlar imparatorluğu başkenti Gurgenc bir enkaz yığını hâlinde Moğollar tarafıdan alındı (Mayıs 1221) Moğol taarruzu başladığ. anlardan itibaren boyuna kaçan Sultan Muhammed Harezmşah, sonunda, sığındığı Hazar denizinde Âbaskûn adasında öldü (ocak 1220).

Oğlu ve son Harezmşah Celâl'üd-dîn (1220-1231) vatan müdafaasında büyük gayret gösterdi ise de, Moğol seli karşısında tutunamadı ve tarihini diğer memleketlerde denemek suretiyle âdeta mâceralara atıldı. Cengiz ordularının önünden çekildiği kuzey Hindistan'da bir kaç yıl içinde Kirman, Fars, Luristan kendisini tanımıştı. Ancak Delhi hükümdarı İltutmuş tarafından gösterilen şiddetli mukavemet karşısında, oradan ayrılarak Azerbaycan'a geldi ve İl-Denizli Özbek'ten aldığı Tebriz'i (1225) karargâh yaparak Gence'yi ve Tiflis'i zapt ettikten sonra, Doğu Anadolu'ya el atmağa başladı. Diğer taraftan İsmâîlîler'le ve Irak-ı Acem'e kadar sokulmuş olan Moğollar'la çarpışıyordu (1228 İsfahan savaşı). Doğu Anadolu'da muhkem Ahlat kalesini kuşatması (1229) Eyyûbîler'i tedirgin etmişti. Fakat, Diyarbekr, Hasankeyf ve Mardin Artuklu Beylerinin onun tabiiyetine girmesi, bilhassa Erzurum Selçuklu meliki Cihânşah'ın ona sığınması Anadolu Selçuklu sultanı I. Alâ'ud-dîn Keykubâd ile bozuşmasına sebep oldu. Ahlat'ın Harezmşah tarafından kanlı bir şekilde zaptı Türk ve müslümanların Moğollar'la mücadelede ona bağladıkları ümid ve güveni söndürdü. Cesur fakat siyasî kavrayıştan mahrum Celâl'üd-dîn, himayesindeki Cihanşah'ın tahriklerine kapılarak Alâ'üd-dîn Keykubâd'a cephe aldı ve Erzincan'da Yassı-çemen savaşında (1230) ağır yenilgiye uğradı. Daha sonra Moğollar'a karşı ittifak teklif ni hiç bir Türk ve İslâm hükûmeti kabûl etmedi. 1231 yazında Dicle koprusü yanında Moğollar ın baskınına uğrayarak bütün kuvvetlerini kaybeden Celâl'üd-dîn, kaçtığı Silvan dağlarında Kürtler tarafından öldürüldü (1231). Onunla birlikte Doğu Anadolu'ya gelerek ve Moğollar önünden çekilen yeni kuvvetlerle sayıları artarak Selçuklu hizmetine giren Harezmliler Anadolu'da bir huzursuzluk mevzuu olmuşlardır

Harezmşahlar devletinin çökmesiyle İran ve Yakın-Doğu sahasında Moğol devri başlamıştır.

(*) Bu devir için Türk-Moğol İmparatorluğu bahsine bakınız.

7. Karakoyunlular

Abdulhalûk ÇAY

XIV. yüzyılın ikinci yarısından XV. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kafkasya, İran, Irak ve bir ara Herat bölgesine hakim olan Karakoyunlular, bünyesinde çeşitli Oğuz topluluklarını birleştirmiş büyük bir Türkmen konfederasyonudur. Başlangıçta bir Türkmen topluluğuna ad olan Karakoyunlu adı bilâhare büyük bir imparatorluğun ve bu imparatorluk bünyesindeki bütün Türkmenler'in siyasî adı olmuştur.

Karakoyunlu Kabilesinin Menşeî ve Teşekkülü :

Koyunun Türkler'de totem mahiyetinde bir ongun olduğu şeklinde iddialar varsa da bu kesinlik kazanmış değildir. Ayrıca Oğuz boylarına ait ongunların eti yenmeyen yırtıcı kuşlar olduğu da gözönüne alındığında koyunun bir ongun olması düşünülemez. Çünkü ongun kabul edilen hayvanların eti yenmez. Bu bakımdan karakoyunlu adının bir ongun adı olmayıp konar-göçer bir Türkmen topluluğu olan ve iktisadî yapıları hayvancılığa dayanan Karakoyunlular'a bu adın besledikleri hayvanların renginden dolayı verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Oğuzlar ve Karakoyunlu tarihiyle ilgili eserler vermiş olan Faruk Sümer de aynı kanaatte olup bu adın besledikleri sürülerin renginden dolayı verilmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Geniş bozkırda ve yaylalarda kabilelerin ayrı renkte hayvanlar beslemeleri hem sürülerin karışmasını engelleyebileceği gibi daha sonra sahip oldukları sürülerden dolayı bu kabilelere de ad olmuştur. Karakeçililer, Karakoyunlular, Kızılkeçililer, Akkoyunlular vb.

Karakoyunlular'ın hangi Oğuz boylarından olduklarına dair kesin bilgi olmamakla beraber Şukrûllah'ın kaydı konuya biraz açıklık getirmektedir. Buna göre Karakoyunlu hanedanı Deniz-han evlâdından gelmektedir. F. Sümer de bu ihtimali mümkün görmektedir. Oğuz Kağan evladından Deniz Han'ın oğulları ve bunların Oğuz boyları içindeki içtimaî yerinin (orun ve uluş/pay) destanda belirlendiğini görmekteyiz. Buna göre Deniz Han'ın oğullarından ikisi İğdır ve Yıva/İva doğrudan Oğuz boyunun ataları görülüyorlar. Diğer iki oğuldan Bugduz İgdır'e, Kınık ve Yıva'ya bağlı Oğuz boyunun atalarıdır. Bunlara bağlı olup da Oğuz asılından olmayan Türk boylarından Karlıklar Iğdır'e, Kıpçaklar Yıva'ya bağlıdırlar. Tarihî olaylar kadar Kafkasya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kerkük Musul bölgesi ve Kuzeybatı İran'da yaşayan Türk toplulukların etnik yapıları da Karakoyunlular'ın büyük bir ihtimalle Oğuzlar'ın Deniz-han oğulları evlâdından olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Tezkire-i Devletşah'ta şair Kâtibî'den bahsedilirken Karakoyunlu soyu ile de ilgili bilgi verilmekte. Kara Yusuf'un ikinci oğlu ve Karakoyunlu hükümdârı İskender (13.11.1420-1.4.1437)'den bahsederken Karakoyunlular'ın Türkistan'dan Gazkurd bölgesinden Azerbaycan ve Bitlis'e geldikleri kaydedilmektedir. Tezkire-i Devletşah'da bahsedilen Gazkurd/Gazkırd, Oğuzlar'ın en eski yurdu olup Karaçuk dağlarının bir bölümüne denilmektedir.

Bu iki kaynak Karakoyunlular'ın Oğuzlar'dan olduğunu kesin olarak ortaya koymaktadır. Diğer yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Azerbaycan, Kuzeybatı İran (İran Azerbaycanı) ve kuzey Irak Türk topluluklarının yapısı incelendiğinde Yıva, Avşar, Iğdır, Ağaçeri, Kıpçak, Döğer unsurlarına rastlıyoruz ki bu gerçek Karakoyunlular'ın Deniz-han oğullarından indiğini göstermektedir.

Burada dikkat edilmesi gerekli bir husus da Yıva boyunun damgasıdır. Reşîdüd-dîn'in Oğuz boylarıyla ilgili listesinde Yıva boyu damgası, koç başı resminin piktogramı şeklindedir. Bu özelliği, Faruk Sümer'in birer nakış olduğunu söylemesine rağmen, Karakoyunlu paralarında da görmek mümkündür.

Karakoyunlu hânedânı ailesinin kabile adı Barani (Barunlu)'dır. Faruk Sümer bu adın büyük bir ihtimalle kişi adı olabileceğini ve bu ailenin mensup olduğu kabilenin bilâhare bu ad'a anılageldiğini ileri sürmektedir ki, bu çok muhim görülmektedir. Çünkü birçok Türkmen topluluğu beylerinin adıyla anılagelmişlerdir. Hatta yurtlukları yerler dahi bu şekilde adlandırılmıştır.

Karakoyunlular'da ilk tarihî sima Bayram Hoca (Ölm. 1380?)'dır. Bayram Hoca'dan önceki Karakoyunlu tarihi karanlıktır. Buna rağmen bazı bilgiler kırıntı kabilinden de olsa tespit edilebilmiştir. Karakoyunlular'ın Anadolu'ya gelişleriyle ilgili olarak Tarih-i Türkmâniyye'deki bilgileri esas alan F. Sümer bu Türkmen topluluğunu Türkistan'dan Türe Beğ adlı reislerinin Moğollar'la uzun mücadelelerden sonra 30.000 çadırlık nufuslarıyla getirdiğini bildirmektedir. Türe Bey Kara Yusuf'un yedinci göbekten atası olup İran üzerinden Anadolu'ya gelişlerini Uzunçarşılı İlhanlı Argun Han devrinde (1284-1292) göstermektedir. Ancak Karakoyunlu Türkmenleri'nin Yıva Oğuz Topluluğundan olduğu gözönünde tutulursa, Yıvalar'ın XIII. yüzyıl başlarında Irak'tan boybeyleri Süleymanşah idaresinde Azerbaycan'a göçettiklerini biliyoruz. Bu durumda Karakoyunlular'ın daha önceki bir tarihte Anadolu'ya gelmiş olmaları lâzım gelmektedir. Yıvalar Azerbaycan'da Hoy ile Ahlat taraflarına, Urmiye Gölü ile Van Gölü arasında yerleşmişlerdi. 1225 yılında Azerbaycan'daki İldeniz-oğulları hânedânına son veren Celâlüddin Hârezmşâh bölgedeki Türkmen beyleriyle bozuştu. Yıva boybeyi Süleyman-şah bir kısım Türkmen topluluklarıyla tekrar Bağdad civarına dönmek zorunda kaldı. Süleyman-şah'ı en son olarak 1258 Bağdad savunmasında görüyoruz. Abbasî Halifesinin Arap asıllı veziri İbn'ul-Alkamî, el altından Bağdad'ı kuşatan Hulegu Han'a haber ulaştırırken, şehri son damla kanlarına kadar koruyan Yıva boybeyi Süleymân-şâh ile emrindeki Türkmenler ve Türk hassa ordusu komutanı Kıpçak Kara-sungur oldular.

Karakoyunlular'ın bir devlet olarak ortaya çıkmasından önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Azerbaycan bölgesinin etnik yapısına baktığımızda Karakoyunlu konfederasyonuna temel olarak üç büyük Türkmen topluluğunun bulunduğunu görmekteyiz. Bunlardan Hemedân bölgesi Yıvaları, başlarında Berçem adlı bir beğin idaresinde Moğollar'dan çok önce bölgeye gelmişler ve Hemedân bölgesinde yurt tutmuşlardı. Karakoyunlular'ın dayandığı iki büyük boydan birisi olan Baharlu Türkmenleri de Hemedân bölgesinde tarih sahnesine çıkmışlardır. Baharlu-Yıva münasebeti Karakoyunlular'ın dayandığı boyun Oğuzlar'ın Yıva boyu olduğunu göstermektedir.

Karakoyunlu Hanedânının amca-oğulları olan ve Nahçıvan, Sürmeliçukuru bölgelerinde oturan Sa'dlular'ın varlığı çok eski tarihlere inmektedir.

Üçüncü büyük Yıva Türkmen Topluluğu Musul-Erbil bölgesinde görülmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi 1225-1258 yılları arasında Yıva Türkmenleri'nin beyi Süleymân şâh olup, diğer Türkmen toplulukları üzerinde de otorite sahibi idi. Eski bir Türkmen yurdu olan Musul-Erbil bölgesini Karakoyunlular kışlak olarak kullanacaklardır.

Karakoyunlu Siyasî Teşkilâtını Meydana Getiren Türkmen Boyları

Bir boylar Konfederasyonu olan Karakoyunlu devletine, Karakoyunlu kabilesi etrafında toplanan bazı Türkmen toplulukları siyasî bir hüviyet kazandırmışlardır. Önemler ne göre bu Türkmen toplulukları şunlardır.

1. Karakoyunlu Kabilesi : Karakoyunlu hânedânının çıktığı kabiledir.

2. Sa'dlu Kabilesi : Karakoyunlular'ın en önemli kabilelerinden birisiydi. Karakoyunlu hânedânı ile akraba idi. Güney Kafkasya'da Sürmeli Çukuru, Erivan ve Nahçıvan bölgesinde yaşamakta idiler.

3. Duharlı Kabilesi : Erzurum ve Bayburt bölgesinde oturan bu kabile Osmanlı kaynaklarında Tokarlu olarak bilinmektedir.

4. Karamanlu Kabilesi : Bu kabile adını Karakoyunlu hükümdârı Kara Yusuf'un emirlerinden olan Emir Karaman'dan ayrılmıştır. Gence ve Berdaa bölgesinde yurt tutmuşlardı. Karakoyunlular'ın yıkılmasından sonra Akkoyunlular'a cephe almışlar ve Safevî hanedânının ortaya çıkmasında büyük rol oynamışlardır. Safevî Hükümdarı Şâh Abbas zamanında yedi kızılbaş teşekkülünden biri olan Ustacalu boyuna Çakırlu bağlanmışlardır. Bugün Kuzey Azerbaycan'daki Gence ve Berdaa bölgelerindeki Karaman ve Karamanlu şeklindeki yer adları bu kabilenin hatıralarıdır.

5. Çakırlu (Çekirlü) : Erdebil bölgesinde yurt tutmuş olan bu kabileyi Faruk Sümer Kürt menşeyli göstermiş olmasına rağmen, Z. Velidî Togan'ın belirttiği üzere Kıpçak Türkleri'ndendir. Kıpçaklar, Gürcüler'in müttefiki sıfatıyla Kafkasya'ya girmişler ve Tebriz çevresine yerleşmişlerdi. Daha sonra İslâmiyeti kabul eden Kıpçak Türkleri Şems'üd-din İl-deniz hükümdârlığında Azerbaycan'da bir atabeyik vücuda getirmişlerdi. Kengerlu, Karabörk, Karapapah, Becenek, Koman, Komanlu, Çoruk, Çakır ve Çakırlu kabileleri işte bu Kıpçak Türkleri'nin bakiyeleri ydiler.

6. Baharlu Kabilesi : Karakoyunlular'ın ikinci derecede önemli kabilesiydi. Karakoyunlu kabilesi ile doğrudan akrabaydılar. Hemedân bölgesinde yurt tutmuş olan Baharlu kabilesi, Akkoyunlu hakimiyetinden sonra doğuya çekilmiştir. Baharlu reislerinden Ali Şeker Bey'in ah adından Bayram Han, Ekber Şah (1556-1605)'ın yakın adamlarından idi. Ayrıca Dekken' (Dahkân)'da Kutbşâhîler devletinin kurucusu olan Sultan Kulu (veya (Kulu)de Karakoyunlular'dandı. Baharlu oymağından bir grup bugün Kazvin'in batısındaki Hamse vilâyetinde yaşamaktadırlar.

7. Alpağut Kabilesi : Karakoyunlu oymaklarından birisi olup, Kara-Yusuf zamanında Hemedân bölgesi Alpağut Türkmenleri'nin elindeydi. Safavîler devrinde Azerbaycan'da Berdaa bölgesine, Sa'd Çukuru ve Şirvan taraflarına yerleşmişlerdir.

8. Âyinlu Kabilesi : Doğu Anadolu'da varlığı bilinen bu aşiretin nerede yurt tuttuğu kesin olarak tespit edilememiştir. F. Sümer'e göre Kürt asıllıdır.

9. Ağaçeri Kabilesi : Kafkasya üzerinden Anadolu'yu vuku bulan Türk göçlerinden ikincisi Avrupa Hunları'na bağlı olan Ağaçeriler'in eseridir. Sasanî kaynakları bunlara Ak-katlan, Bizanslılar ise Akatzir adını vermektedirler. Azerbaycan'a yerleşen Ağaçeriler'in bir kısmı 1180-1412 yılları arasında Halep ve Şam taraflarına göç etmişlerdir. Karakoyunlular'a bağlı Ağaçeriler'den bir grup ise XIII. yüzyıldan itibaren Maraş bölgesinde yaşamaktaydılar. Karakoyunlu devletinin kurucusu Kara Mehmed'in kızkardeşi Tatar Hatun bu Maraş Ağaçeri Türkleri'nin reisi ile evlendirilmişti. Bugün İran'da Kuh-gilûye'de varlıklarını devam ettiren Ağaçeriler'in Karakoyunlular'a bağlı bu Ağaçeriler'in ahfadı olmaları kuvvetle muhtemeldir.

10. Hacılu Kabilesi : Döğer Türkmen topluluklarındandır. Kerkük-Erbil bölgesinde yurt tutmuşlardı.

11. Döğer Kabilesi : Karakoyunlu siyasî faaliyetlerinde rol oynamış olmakla beraber Suriye'de ayrı bir teşekkül olarak kalmışlardı.

12. Avşar Kabilesi : Karakoyunlu Türkmen boyları arasında Avşar Türkleri'ne de rastlanmaktadır.

13. Bayramlu Kabiesi : Hoy Beyi BAYRAM Bey'in reisliğinde bulunduğu Türkmen topluluğudur.

14. Diğerleri : Süleymanî, Zırkî, Mahmudî vb. gibi Dağlı Türk / (Kürt Türkleri) topluluklarıdır.

Karakoyunlu Devleti (1365-1469)

İlhanlı hakimiyetinin iç kavgalar sonunda yıkılmaya yüz tuttuğu sırada Karakoyunlular'ın Akkoyunlular ile birlikte tarih sahnesine çıktıklarını görüyoruz. İlhanlılar zamanında Doğu Anadolu, birisi merkezi Ahlat olmak üzere Van bölgesi eyâleti, diğeri merkezi Musul olmak üzere Diyarbakır, Mardin, Musul bölgelerini kapsayan iki askerî bölgeye ayrılmıştı. Diyarbakır valisi Sutay (Ö.m. 1332)'ın oğlu Hacı Tugay ile diğer oğlu Barımbay'dan olan torunu İbrahim-şâh, Sutay zamanında Musul'dan Erzurum'a kadar genişlemiş olan eyâleti ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye başladıklarında Karakoyunlular Hacı-Tugay'ı, Akkoyunlular İbrahim-şâh'ı desteklemişlerdir. Bu taht kavgasını Hacı-Tugay kaybetmiş ve 1343 yılında yeğeni tarafından öldürülmüştür. Bu mücadele sonunda Karakoyunlular Musul, Van Gölü çevresi ve Erzurum'a, Akkoyunlular, ise Diyarbakır çevresine hâkim olmuşlardır.

İbrahim-şâh'ın 1350 yılındaki ölümü ve yerine geçen yeğeni, Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed'in bir Türkmen emiri olan Hüseyin bey tarafından öldürülmesi ile bölgedeki Moğol hakimiyeti sona erdi. Bu tarihten itibaren başlayan Türkmen hakimiyeti Hüseyin Bey'in 1351 tarihinde Karakoyunlu Bayram Hoca tarafından öldürülmesiyle Karakoyunlu oymağı çevresinde şekillenmeye başladı.

Türkmenler üzerinde Karakoyunlu oymağının hakimiyetini kuran Bayram Hoca'dan 1365 tarihine kadar kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu tarihlerde Türkmenler'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Musul ve çevresine tamamen hâ-

kım oldukları daha sonraki olaylardan anlaşılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan'ın Türkmenleşmesinde büyük rol oynayan Karakoyunlular aynı zamanda yaptıkları başarılı mücadeleleri ile de tarihe geçmişlerdir. Denilebilir ki büyük bir cihangir olan Timur'a karşı böyle bir mukavemet gösteren başka bir topluluk çıkmamıştır.

1365-1469 yılları arasında bir imparatorluk haline gelen Karakoyunlular'ın belli başlı hükümdârları şunlardır.

1. Bayram Hoca (1365-1380?)

2. Kara Mehmed Bey Durmuş (1380-1389 Nisanı)

Bayram Hoca'nın oğlu veya kardeşi-oğlu olduğu konusunda bilgiler vardır. Kesinlik kazanmamıştır.

3. Kara Yusuf Bey Bahadır (Nisan 1389-13/11/1420). Kara Mehmed oğlu.

4. İskender Bey (13/11/1420-1/4/1437). Kara Yusuf oğlu.

5. Sultan Muzaferiddün Cihân Şâh (1/4/1437. - 11/11/1467). Kara Yusuf oğlu.

6. Sultan Hasan Ali (11/11/1467 - 1469 Nisanı). Cihan-şâh oğlu.

Karakoyunlular'dan günümüze çok az bir eser kalmıştır. Bunun başlıca sebebi Karakoyunlular çağının Türkmenler'in bir yerleşme dönemi mahiyetinde oluşudur. Bir yandan Timur oğulları ile yapılan mücadelede diğer yandan Memlûklu Sultanlığı ile devam eden anlaşmazlıklara ilâveten Akkoyunlu Türkmenleri'nin düşmanlığı Karakoyunlu hükümdârlarının mimarî faaliyetlerini önlemiş görünmektedir. Ancak Karakoyunlular'ın büyük hükümdârı Cihân-şâh (1437-1467) devrinden bazı eserler günümüze kadar gelmiştir. Taht merkezi olan Tebriz'de Cihân şâh adına yaptırılan Gökmedrese ve Muzafferiyye medresesi ilk akla gelen önemli Karakoyunlu eseridir.

8. Akkoyunlular

Abdulhalûk ÇAY

XIII. yüzyıl sonlarından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde varlıkları tespit edilen Akkoyunlular, 1469 yılından itibaren Karakoyunlu mirasına sahip olarak büyük bir imparatorluk haline geldiler. Akkoyunlu adı Karakoyunlu adında olduğu gibi küçük bir oymağın adı iken bilâhare büyük bir siyasî kuruluşun adı olmuş ve kurdukları bu kuruluşta çeşitli Türkmen toplulukları yer almıştır.

Akkoyunlu Kabilesinin Menşeî ve Teşekkülü :

Konar-göçer bir Türkmen topluluğu olan Akkoyunlular'ın adlarının besledikleri sürülerden verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çeşitli Farsça ve Arapça kaynaklar, Akkoyunlular'ın menşe'lerinden bilgi vermeksizin, Selçuklu ve Artuklu beğlerinden olduklarını ifade etmelerine karşılık bir Akkoyunlu tarihi olan Kitab-ı Diyarbekriye'de Akkoyunlular Oğuz Han neslinden indirilmektedir. Buna göre Oğuzlar'ın Bayındır boyunun bir oymağı olan Akkoyunlular'ın Peygamber devrinde (VII. yüzyıl) Kıpçak ülkesine, oradan da Ârran Ovası'na geldiklerini, Selçuklular döneminde

bu devletin hizmetine girdiklerini ve Diyarbakır bölgesinin kendilerine ikta olarak verildiğini kaydetmektedir.

Mükrimin Halil Yınanç, bayraklarında koyun resminin bulunduğunu ve koyunun totemleri olduğu için bu adla anıldıklarını belirtmektedir. Yınanç'ın bu fikrine katılmak mümkün değildir. Çünkü Türkler de koyunun totem olarak kabul edildiğini belgeleyecek bir husus tespit edilememiştir. Ayrıca Akkoyunlu bayrağındaki koyun meselesini Osman Turan da tekrarlamış olmakla beraber Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e ait ve halen Topkapı Sarayı'nda bulunan Akkoyunlu bayrağında Bayındır boyunun dışında koyun vb. benzer bir şekle rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu iddialar havada kalmaktadır.

Oğuzlar'ın Bayındır boyundan inen Akkoyunlular'ın tarihi 1300 yıllarından itibaren bilinmektedir. Akkoyunlular'dan bilinen ilk tarihî simâ Tur Ali Bey'dir. Karakoyunlu devletini yıkarak (1469) onun yerine büyük bir Türkmen devleti haline gelen Akkoyunlular'ın bu tarihe kadar başlarında bulunan reisleri şunlardır:

1. Tur-Ali Bey (?-1360) : Babası Akkoyunlu Beylerinden Pehlivan Bey'dir. Kendisine bağlı Türkmenler'le Diyarbakır'da yurt tuttuğu bilinmektedir. İlhanlı Gazan Han (1248-1291)'a genç yaşta intisap ettiği ve onun maiyetinde Suriye seferine katıldığı bilinmektedir.

2. Fahreddin Kutlu Bey (1360-1389) : Babası Tur Ali Bey'den sonra Akkoyunlular'ın reisliğine gelmiştir. Devri oldukça hareketli geçmiş, Sıvas hakimi Kadı Burhaneddin, Trabzon Rum İmparatorluğu, Mısır Memlûk Sultanlığı ve amansız rakipleri Karakoyunlular'la mücadele etmiştir. 1389 yılında ölen Fahreddin Kutlu Bey'in mezarı Bayburt'un Sınor köyündedir.

3. Ahmed Bey (1389-1397) : Fahreddin Kutlu Bey'in oğludur. Babasının ölümü üzerine Akkoyunlular'ın reisliğine getirilmiştir. Uzun süre Kadı Burhaneddin'in yüksek hakimiyetini kabul etmek zorunda kalan Ahmed Bey, 1397 yılında onun tarafından öldürülmüştür.

4. Fahrüddin / Bahaüddin Kara-Yülük Osman Bey (1397-1435) : Akkoyunlular'ın Doğu Anadolu'da hakimiyetini perçinleyen reislerindir. Fahreddin Kutlu Bey'in oğullarındandır. Rakipleri ve ağabeyi Ahmed Bey'i öldürten Kadı Burhaneddin'i mağlûp ve katletmiş, daha sonra Karakoyunlu Kara Yusuf'la Türkmenler üzerindeki hakimiyet ve Doğu-Güneydoğu Anadolu'yu elde etmek için amansız bir mücadeleye girmiştir.

5. Celâlüddin Ali Bey (1435-1438) : Kara Yülük OSMAN Bey'in veliaht tayin ettiği oğlu olup, babasının yerine Akkoyunlu reisliğine getirilmiştir.

6. Nurüddin Hamza Bey (1438-1444) : Kara-Yülük Osman Bey'in diğer oğludur.

7. Cihangir Bey (15/10/1444-1453) : Celâlüddin Ali Bey'in oğludur. Hakim olduğu Urfa'dan hareketle Akkoyunlu beyliğini tekrar toplamayı başarmıştı.

8. Nusretüddin Ebû-Nasr Uzun Hasan Bey (1435-6/1/1478) : Akkoyunlular'ı bir devlet haline yükselten Akkoyunlu Uzun Hasan Bey olmuştur. Karakoyunlular'ın büyük hükümdârı Cihân şâh'ı (1467) Türkistan hükümdârı Ebu Said'i (1469) ortadan kaldırarak bütün İran'a, Irak'a, Kafkasya'ya ve Doğu Anadolu'ya sahip oldu. Batı Anadolu'ya doğru olan hedefi Osmanlı hükümdârı Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) karşısında aldığı Otlukbeli (11 Ağustos 1473) yenilgisi ile neticesiz kaldı. Bu yenilgiye rağmen ayakta kalmayı başaran Uzun Hasan, Orta ve Batı Anadolu'dan tamamen elini çekmekle beraber Tebriz taht merkezi olmak üzere diğer Akkoyunlu topraklarını elinden bırakmadı. 1478 yılında vefat eden Uzun Hasan büyük devlet adamlığı vasfı yanında memlekette uzun süreden beri ihmal edilmiş olan imâr faaliyetlerine hız verdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu harap eden aşiret kavgalarına mera olarak anlaşmazlıklarına son verebilmek için birçok kanunlar düzenledi. Bu kanunlar uzun süre bölgede "Hasan Padişah Kanunları" olarak anılagelmiştir. Osmanlılar dahi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini ele geçirdikleri zaman bu kanunlarda çok az değişiklikler yaparak yürürlükte bırakmışlardır.

9. Sultan Halil (6/1/1478-15/7/1478) : Uzun Hasan Bey oğlu.

10. Sultan Yâkub (15/7/1478-24/12/1490) : Uzun Hasan Bey'in diğer oğlu olup son dirayetli Akkoyunlu hükümdârıdır. Ölümünden sonra devlet inkıraza yüz tutmuştur.

Sultan Yakub'dan sonra sırasıyla Sultan Baysungur (24/12/1490-1492 Mayıs) Sultan Rüstem (Mayıs 1492-1496 yılı başı) Sultan Dâmâd / Ahmed Gode / (1496 başı-1498) Sultan Mehmed (1498-1500), Sultan Elvend (1500-1504) Sultan Murad (1504-1508) hükümdârlık yapmışlardır. Akkoyunlu devletine diğer bir Türk teşekkülü olan Safevî hanedanı son vermiştir.

Akkoyunlu Siyasî Teşkilâtını Meydana Getiren Türkmen Boyları :

1. Bayındır Boyu : Akkoyunlu hanedânının çıktığı Oğuz topluluğudur.

2. Pürnek (veya Pornak) Kabilesi : Akkoyunlular'ın güçlü bir oymağı idi. Halen günümüzde Selim'in kuzeyinde varlıkları görülmektedir. Bu ad da bir de köy vardır.

3. Musullu Kabilesi : Akkoyunlular'ın güçlü oymaklarının ikincisidir.

4. Hamza-Hacılu, Kara-hacılu, İzzeddin Hacılu kabileleri, ikinci derecede oymaklardandı.

5. Emîrlü,

6. Halep Türkmenleri : Bunların büyük bölümünü Afşar Türkmenler teşkil etmekteydi. Bunlar arasında da bilhassa Mansûr Bey'e bağlı Afşarlar, Kutbeglüler adı verilen Afşar Topluluğu ile Bayatlar'ı zikretmek gerekir.

Akkoyunlular güçlendikçe konfederasyona çeşitli Türkmen toplulukları da katılmışlardır. Bunlar arasında Dulkadırlu ulusu, Çepniler, Ağaçeri, Kaçar, Döğer topluluklarını sayabiliriz.

VII. İslâmî Türk Devletlerinde Kültür ve Teşkilât(*)

İbrahim KAFESOĞLU

Türk tarihinin bu safhasında kurulan siyasî teşekküller artık "Bozkır ili" değildir. Sosyal durum, iktisadî hayat, idarî ve askerî yönlerden olduğu gibi, dil, edebiyat, sanat itibariyle Türkler yeni bölge ve kültür şartlarının gerektirdiği telâkkilere de uymuşlar, dolayısiyle eskisinden oldukça farklı bir hüviyyete bürünmüşlerdir. Bu şartlardan biri, İslâmiyetin, dünyevî faaliyetleri de kadrolayan kitabî bir din olması, diğeri de yerli halkın, islâmî akîde ve müesseselerle birlikte, eski İran (Sâsânî) geleneklerinden bir kısmını yaşamakta devam etmesidir. Türkler, yukarıda defalarca işaret edildiği gibi, doktrinci değil, fakat, tutumlarını çevrenin siyasî, içtimaî ve kültürel muhtevasına göre ayarlamakta mahir idareciler olduklarından, hâkimiyetleri esnasında, müslüman kütlelerce alışılmış ve onları tedirgin etmiyen gelenek ve kuruluşlara müdahale etmemişlerdir. Bu itibarla: Sosyal tabakalaşmanın devamı, halk dili Farsça ile Kur'ân dili Arapçanın konuşma ve yazışmada kullanılması, edebiyatta, dinî ve ilmî eserlerde bu dillerin geçerli olması, Türk idareciler tarafından islâmî isimler, unvanlar, lâkaplar alınması, mevcut hükûmet teşkilâtının adları ile birlikte muhafaza edilmesi, devleti koruma hizmetine yerli unsurların iştirak ettirilmesi ve islâmın inanç ve ideallerinin devlette hâkim bir mânevî güç durumuna yükselmesi bu Türk siyasî teşekküllerinin özellikleri olmuşlardır.

Fakat bu Türk devletleri tam bir "islâm devleti" de değildir. Aradaki farklar temelde ve özde olduğu için mühimdir. Türk-İslâm devletinin islâm devletinden ayrıldığı noktalar özellikle: Hükümranlık anlayışı, devlette askerî karakter, cemiyette di-

(*) Bu bahiste Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devletleri teşkilât ve kültürü dahil değildir.

nî davranış, toprak rejimi ve sosyal haklarda belirir. O hâlde bu Türk devletleri İslâm dininin hâkim bulunduğu ülkelerde mevcut "kültür çevresi" değerleri ile, Bozkır Türk siyasî, sosyal, hukukî örf ve geleneklerinin birbiri ile ahenkli şekilde kaynaştığı kendine has karaktere sahip teşekküllerdir.

Bu kaynaşma tabiatiyle pek kolay olmamış, uzunca bir geçiş merhalesini gerektirmiştir. Türkler'in münferiden veya küçük âileler hâlinde hilâfet hizmetine girmeleri bir yana bırakılırsa, ilk İslâm-Türk siyasî kuruluşu olan Kara-Hanlılar zamanı bu "geçiş"in devlet seviyesindeki devresini teşkil eder. Gerçekten Orta Asya'da halkı yüzde yüze yakın Türk asıllı bir sahada kurulduğu için siyasî, içtimaî ve hukukî yönden Türk olan bu devlet dinî açıdan İslâmiyeti temsil etmekte, Türk-İslâm cemiyet tipine doğru köprü vazifesini görmüş bulunuyordu. Gelişme Selçuklular'la tamamlandı. Gazneli devletinde bu sonuç alınamazdı. Çünkü yabancı etnik kütle üzerinde ancak ince bir tabaka meydana getiren ve İslâm dünyasının kenarında faaliyete geçen Gazneli idarecilerinin bir yandan yerli unsura dayanmak mecburiyeti, diğer taraftan siyasetlerinin daha çok dışa (Hindistan'a) dönük bulunması onları böyle bir imkândan yoksun bırakmıştı. Halbuki Selçuklu Devleti müslüman ülkelerin ortasında kurulmuş ve bütün siyasî, iktisadî, dinî icraatı doğrudan doğruya bu memleketlerin meselelerine, Türk ve yerli müslüman halkın arzu ve ihtiyaçlarının tatminine yöneltmişti. Böylece, bilhassa bahis konusu "kaynaşma"yı gerçekleştirmek suretiyle Türk-İslâm devlet ve cemiyetini yaratmağı başaran Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanı, sonraki bin yıllık tarihe damgasını vuran bir "büyük çağ" vasfını taşımaktadır.

1 - Hükümrânlık

a - Umumî Durum:

Kara-Hanlı devletinde "Arslan Han" unvanlı "büyük hâkan" ülkenin doğusunu, onun yüksek hâkimiyeti altında "Buğra Han" unvanlı diğer bir han da batıyı idare ediyordu. Buğra Han'lar Tamgaç (Tafgaç, Tabgaç) Han unvanını da kullanıyorlardı. Sonra "İlig"ler ve "Tegin" diye anılan şehzadeler geliyordu. Sonuncular arasında Yınal-tegin, Yağan-tegin gibi kademeler vardı. Tegin'likten İlig'liğe, sonra Buğra Han'lığa ve nihayet Arslan Han'lığa yükselmek suretiyle memleketi idare eden hânedan üyelerinden kendilerine vazife verilenler, bölgelerinin merkezlerinde (Balasagun, Özkend, Kâşgar, Sayram, İlâk, Buhâra vb.) bir mikdar askerî kuvvet bulunduruyor ve merkezî hükümetin izni ile kendi adlarına para bastırıyorlardı. Başkentte hâkanlara vekâlet edenler Erkin, Sağun vb. gibi unvanlar alırlardı. Başında, Kaşgarlı'ya göre, halk arasından yetişmiş "vezir"lere verilen "Yuğruş" unvanlı bir zatın bulunduğu bir danışma kurulu veya devlet meclisi vardı. Bu hey'et ile hâkan arasındaki irtibatı Tayangu (hâcib, ulu hâcib) sağlar, memleket içi ve dışı yazılı münasebetler Bitigci tarafından, mâliye işleri Ağıcı tarafından düzenlenirdi. Görülüyor ki, Kara-Hanlı devletinde idare Bozkır İli'nin devamı mâhiyetinde idi. Yalnız teşkilâtın üst kademelerinde, eski "hâkan" yerine Arslan Han, Yabgu yerine Buğra Han, Şad yerine İlig Han gibi bazı ıstılah değişikliği olmuştu. İslâmî açıdan görülen yeniliklerde, islâm devletinde meşrûiyetin şartı olarak, hükümdarlığın halife tarafından tasdiki, ülkede halife adına hutbe okutulması, parada halifenin adının zikredil-

mes., bir de, hâkanın başı üzerinde çetr (sırmalı kadifeden şemsiye. Hâkimiyet alâmeti idi) taşınması idi. İslâmiyeti ilk kabûl eden Satuk Buğra'dan itibaren han'lar müslüman isim ve lâkapları almağa başlamışlar, fakat Sultan unvanını ancak 13. yüzyıla doğru kullanmışlardır.

Kara-Hanlı devletinde hükümranlık, esasta, Bozkır İli meşrûiyet prensibine dayanıyordu. 1070 yılına doğru Kâşgar'da azıldığı bilinen ünlü siyâset kitabı Kutadgu-Bilig de bu husus belirtilmektedir. Şeriat, hilâfet gibi islâm devletinin temel unsurlarından, Kur'an'dan, hadîsten ve dinî-hukukî islâm müesseselerinden bahsedilmeyen ve ahalinin bir islâm cemiyetinden ziyade Türk topluluğu vasfında tanıtıldığı bu eserde meşrûiyet eski Türk "kut" ve "töre" telâkkilerine dayandırılmıştır. Bilindiği üzere, hükümranlığı Tanrı bağışı kabûl etmekle birlikte töre hükümleri ile sınırlayan bu anlayışın eski Hind-İran telâkkisi ile bir ilgisi mevcut değildir.

Daha ziyade mahallî bir islâm devleti durumundaki Gazneliler'de, hükümdarlığı hilâfet makamınca tasdik edilen ve halifeden çeşitli lâkaplar alan Mahmûd "Sultan" unvanı ile tevcih edilen hükümdar olmuş, sonra bu tâbir bütün islâm devleti başkanları tarafından resmî unvan olarak kullanılmıştır. Ancak siyasî gelişme yönünden Selçuklu İmparatorluğu'nun devamı olup, şeklen de olsa onun yüksek hâkimiyetinde birer idarî otorite vasfını muhafaza eden Atabeylikler ve Arap, İranî değil Türk unvanlarının taşındığı Anadolu Türkmen Beylıklerinde "Sultan" unvanı mevcut olmamıştır ki, bu da, bütün Orta-Doğu bölgesine yayılmış çeşitli siyasî kuruluşların, bu arada Anadolu Selçuklu kolunun, meşrû hükümranlığını kendi üzerinde taşıyan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun oynadığı merkezî rolü ortaya koyar.

Selçuklular başlangıçta eski Gök-Türk devlet telâkkisi ve teşkilâtının tatbikçisi olan Oğuz-Yabgu devletinin izinde idiler. Başta Yabgu vardı. İnal, Yınanç ve Bey unvanlı hânedan üyeleri onun etrafında idarî sorumluluğa iştirak etmekte idiler. Fakat Horasan'a geçtikten sonra değişiklikler belirdi. Gerçekten 1040 Dandanakan savaşının en mühim neticesi olarak Horasan'a Selçuklu yerleşmesi Türk-İslâm devlet ve cemiyetinin teşekkülünde en tesirli hâdise vasfında görünmektedir. Nişâpûr, Merv, Serahs, Tûs ve Belh gibi büyük iskân mahallerini (şehirleri ve civar köyleri) içine alan Horasan kıtası, aynı zamanda kır sahalarının genişliği ve otlakları ile Bozkırlı nüfusu en iyi şekilde barındıracak bir ülke olduktan başka, Türkler'in kalabalık koyun, sığır, at sürülerinden elde ettikleri mahsûller de şehirli ve köylü ihtiyaçlarını karşılaması ve yerli el sanatlarına ham madde teşkil etmesi itibariyle bölge iktisadiyatını tamamlayacak mahiyette idi. Böylece Selçuklu kütlelerinin asıl göç sebepleri olan yer darlığını ortadan kaldırıp geçim sıkıntısını gideren Horasan, ayrıca, Ortaçağ dünya ticaretinin belli başlı noktalarından biri olarak da büyük değer taşıyordu. Bilhassa ana yolların birbiri ile kavuştuğu Nişâpûr şehri, dolayısiyle stratejî yönünden de çok ehemmiyetli idi. İslâm doğunun seçkin siyaset, idare, edebiyat ve ilim adamlarını yetiştiren zengin kültür merkezi Horasan, saydığımız bu özellikleri yüzünden, civar devletler arasında (Kara-Hanlılar, Sâmânîler, Gazneliler) şiddetli rekabet mevzuu olmakta ve Selçuklular için de şüphesiz erişilmesi gerekli ana hedef sayılmakta idi. Bunu teşvik eden diğer bir husus da Horasan ahalisinin kısmen Türk oluşu idi. Selçuklular'dan önce de burada Türkler yaşamakta idi. Esasen tanınmış Arap yazarı El-câhiz (ölm. 869) ile El-Bîrûnî (ölm. 1051) nin kayıtlarına

göre, Horasanlılar'la nehir (Ceyhun) ötesindeki Türkler arasında umumî telâkkiler ve yaşayış bakımlarından büyük fark yoktu. İşte bu iktisadî, askerî, kültürel ve kavmî hususiyetleriyle Horasan kıtası, Selçuklu devletinin sağlamlaşmasını temin etmiş ve sonra asırlarca sürecek Orta-Doğu Türk hâkimiyetinin karakterini çizmiştir.

Sosyal ve fikrî hayat itibariyle "yerleşik" kültür değerlerinin yaşadığı şehir ve kasabalarında Abbasî hilâfetince temsil edilen Doğu - İslâm inanç ve davranışlarının hüküm sürdüğü, aynı zamanda açıklamağa çalıştığımız geniş imkânlar dolayısıyle bu kültürün boyuna geliştiği Horasan çevresinde Bozkırlardan gelen Selçukluların devlet kurabilmeleri ancak islâmiyetin ve mahallî hususiyetlerin değerlendirilmesi ile mümkündü ve binlerce yıllık bir idarecilik geleneğine sahip Selçuklu başbuğları da bunun farkında idiler. Nitekim İslâm'da ve Türk'de ortak telâkki olan adâlet ve nizama gösterilen saygı daha 1038 yılında, Tuğrul Bey'in öncüsü sıfatı ile Nişâpûr'a gelen İbrahim Yınal'ın konuşmasından anlaşılmakta idi. Yınal'a göre, o zamana kadar etrafta görülen asayişsizlik "küçük adamların" işi idi. Fakat artık "âdil padişah" Tuğrul Bey'in idaresi sayesinde kimse nizamı bozmağa cesaret edemiyecekti. Tuğrul Bey Nişâpûr'a gelince, meşhur kadı Sâid'in tavsiyelerini dinledi ve işlerin düzenlenmesini Ebu'l-Kaasım'ul-Kevbanî adlı yerli bir idare adamına havale etti. Bu zatın ilk Selçuklu veziri olarak gösterilmesi ve arkasından diğer yerli vezirlerin iş başına getirilmeleriyle de beliriyor ki Horasan'da şeriatı ve teşkilât gelenekleri ile bir doğu-islâm devletinin temelleri atılmakta idi. Tuğrul Bey "sultan" ünvanını almış, islâm ad ve lâkapları kullanmağa başlamış, Oğuz "Yabgu" ünvanı yerine "melik" tabiri geçmiş ve hükûmet islâm örneğine göre teşkilâtlandırılmağa başlanmıştır.

b - İslâm Âmme (Kamu) Hukukunda Değişiklik :

Fakat bu devletin, hilâfet merkezine uzaklığı yüzünden aynı bölgelerde meydana çıkan Tahirîler, Saffârîler ve Sâmânîler gibi müslüman İranlı devletlerden çok farklı yanları vardı. Aşağıda açıklayacağımız Türk özelliklerin dışında bu fark başta hükümranlık anlayışında görülüyordu. Bilindiği üzere islâmiyette devlet başkanı (halife) Allah'ın elçisi (resûl) olan Peygamberimize vekillik ettiği için "bütün müslümanların başı" (Emîr'ul mu'minin) diye anılır ve o insanların dünya ve ahiret bütün işleri dahil, kâinat nizamının, Allah kelâmı (Kur'ân) nın emir ve nehiyleri (şeriat) dairesinde, idaresinden sorumlu bulunurdu. Halbuki Türk hükümdarı Tanrı bağışı "kut" yolu ile yalnız yeryüzündeki insanları idare etmekle vazifeli idi. İşte hâkimiyet anlayışındaki bu ayrılık islâm tarihinde ilk defa Büyük Selçuklu İmparatorluğu çağında ortaya çıkmış ve Türk hükümdarları dünyayı idare etme salâhiyetini halifeye devretmiyerek kendi uhdelerinde muhafaza etmişlerdir. Daha önceki islâm devletlerinde, hattâ Gazneliler'de bile devlet başkanları "islâm halifesine bağlı birer müslüman emir" durumunda iken ve halifenin yüksek otoritesini tanıyarak her türlü icraatında dinî hükümler çerçevesinde kalmağa, dünya meselelerini de şeriat ahkâmına göre yürütmeğe gayret ederlerken, Selçuklu sultanları hürmette kusur etmedikleri halifeyi sadece muhterem bir vatandaş addediyorlar ve hilâfet başkenti Bağdad'a Türk imparatorluğunun bir şehri gözü ile bakıyorlardı. Bozkır Türk devletlerinde (Gök-Türkler, Hazarlar vb.) dinî tolerans şeklinde hattâ Kara Hanlılarda Türk meşrûiyet prensibi olarak görülen, dünya işlerinin din işlerinden ayrı tutulma-

sından ibaret bu eski Türk geleneği 1055'de Bağdad'a giren Sultan Tuğrul Bey'in, halife El Kaaim bi'emrillah'ın para ve erzak tahsisatını artırarak, saltanat meselelerini kendi üzerine alması ile fiilen yürürlüğe konmuş, böylece islâm âmme hukukunda çok mühim bir değişiklik meydana gelmiştir ki, halife ile sultanı, biri dinî, öteki dünyevî olmak üzere birbirine denk iki baş kabûl eden bu yeni anlayışa göre, Türk hükümdarı artık "halifeye bağlı bir müslüman emiri" değil, fakat saltanatın gerçek sahibi ve dünya işlerinden tek sorumlu şahıs idi. Yalnız şeriat ile meşgul olan halifeler ise merkezî hükûmet tarafından kendilerine verilen araziden geçim ve geçimlerini sağlıyorlardı ve hattâ zaman, zaman halifenin sultan tarafından tanınması gerekiyordu. Abbasî halifesinin dünya işlerinden uzak tutulması hususunun, Selçuklular'dan önce Buveyhîler idaresinde tatbik edildiği dolayısı ile halifenin buna esasen yabancı olmadığı görüşü meseleyi açıklamağa kâfi değildir. Sünnî Abbasî hilâfeti şiarına itibar etmiyeceği tabiî olan şiî Buveyhî devletinin, gerçekte, islâm âmme hukukuna göre, bir "emir" i durumunda bulunduğu Mısır'daki şiî Fâtimî halifesinin direktiflerinden harice çıkamıyacağı unutulmamalıdır. Şüphesiz ne Buveyhîler ne de yukarıda adlarını sıraladığımız islâm devletleri bugün "lâiklik" diyebileceğimiz kavram ile ilgili bir fikrî esasa sahip değildirler. Selçuklular'da ise, dinî tolerans sınırlarını çok aşan bu tatbikat Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da hilâfet sarayında ihtişamlı bir tören ile halife tarafından "Dünya hükümdarı" ilân edilmesi (20 Ocak 1058) ile meşrûiyet yönünden tescil edilmiş oldu. Bundan dolayı Sultan Melikşah medeni hukuka ait yeni kanunlar çıkarabiliyordu. Ülkeye geniş ölçüde vicdan hürriyeti getiren bu prensip bir yandan ilim, fikir ve edebiyat sahalarında serbest gelişmeye daha çok imkân vermiş, bir yandan da islâm memleketlerindeki çeşitli mezhep, tarikat mensupları ile, gayri müslim unsurların (Zımmîlerin) islâmî hukuk kaidelerine tâbi olmak mecburiyetlerini hafiflettiği için, devlet sınırları içinde hıristiyan Gürcü, Ermeni, Süryanî, Pavlikyan, Musevî bölgelerindeki kalabalık kitlelerin devlete bağlanmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Bu durum özellikle 12. yüzyıla doğru Orta Doğu siyasî haritasında dikkati çekecek kadar belirlidir. Selçuklular'dan önceki doğu-islâm dünyasında: Mâveraünnehir ve Horasan'ın bir kısmında Sâmânîler, Sistan'da Saffârîler, Fars'da Şebânkâre, Curcân havalisinde [illegible] ve Ziyârîler, Mâzenderan'da Bâvendîler, Rustemdâr'da Pâdûspânîler, [illegible]de Hasenveyhîler, İsfahan'da ve Hemedân'da Kâkûyîler, Şirvan'da Şirvanşahlar, Erran'da Şeddadîler, Derbend'de Hâşimîler, Kuzey Suriye'de Hamdânîler, Musul'da Ukaylîler, Diyarbakır ve Meyyâfârikîn'de Mervânîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler ve Bağdad ile Irak-ı Arab'da Buveyhîler gibi birbirine karşı cephe almış mahallî hâkimiyetlerin yarattığı siyasî düşmanlık ve aynı zamanda farklı inanç ve mezheplerin halk arasında meydana getirdiği münaferet ile, Selçuklu İmparatorluğu'nun geliştiği zamanlardaki siyasî ve mânevî birlik **Kutadgu-Bilig**'deki Türk Bey (hükümdarı) hakkındaki tavsifin en iyi ifadesidir. Tarihî kaynaklarda çoğu "Es-sultan ul-âdil" diye anılan Türk devlet başkanları hak ve adâlet [illegible] yürütmekte oldukları için türlü din, mezhep ve telâkkiye bağlı kitleler [illegible] içinde günlük hayatlarını devam ettiriyorlardı. İmparatorlukta ve diğer Türk [illegible] siyasî teşekküllerinde-halkın dinî duygusunun tahriki ile meydana gelen Baba [illegible] (1239) ile istilacı Moğollar'a karşı direnme gayretleri dışında- görülen [illegible] mücadele hareketleri, bilindiği üzere, bilhassa şehzadeler arasında beliren

hâkimiyet ihtisasının sonucu idi ve Türk hükümranlığındaki "kut" prensibi dolayısıyle halk bu gibi meselelerle fazla ilgilenmiyordu.

Buna karşılık, Selçuklu İmparatorluğu parçalandığı zaman, idarenin zaafından faydalanarak eski dünyevî iktidarı tekrar kurmak isteyen halifelerin Irak Selçuklu devletinin yıkılışında ve bilhassa halife En-Nâsır li-dinillah (1179-1229) ın Harezmşah imparatorluğunun çöküşü, İslâm-Türk ülkelerinin Moğol istilâsı altına düşüşünde oynadıkları menfi rol hatırlanmağa değer. Diğer taraftan Mısır Türk Sultanı Baybars Abbasî âilesinden birini (El-Mustansır bi'llah) hilâfet tahtına oturtmuş (1261). Delhi sultanlığında da aynı "lâik" görüş yürürlükte kalmıştır. Ala'ud-din Kalaç'a göre devlet ile şeriat ayrı şeyler olup, biri hükümdara, diğeri kadı ve müftîlere âit işlerdir. Netice olarak Türkler'in İslâm dünyasına getirdiği bu prensip, yâni âmme menfaatlerini korumakla vazifeli devlet otoritesinin herşeyden üstün olduğu düşüncesi, bütün Türk-İslâm devletlerinde hâkim olmuş, tamamiyle şeklî mahiyette saltanatları tasdik, hil'atler, unvan vermekle yetinen halifeler dünya işlerine karıştırılmamıştır.

Hükümranlık bahsinde sultan zevcelerinin durumu da dikkat çekicidir. İslâm âmme hukukunda yeri olmayan hâtunların Türk-İslâm devletlerinde eski Türk geleneği icabı otoritelerini yürütmeğe çalıştıkları görülür. Meselâ Tuğrul Bey'in hanımının bu ünlü sultan üzerindeki nüfûzu kaynaklarda belirtilmiştir. Sultan Melikşah'ın zevcesi, Kara-Hanlı prensesi, Celâliye (Terken) Hâtun da devlet idaresinde çok tesirli idi. Siyasî temasların bazan önce bu hâtunla yapılarak olgunlaştırıldığı bilinmektedir. Kaynaklar bu hâtun'un ayrı bir dîvân'ı (hükümet) olduğunu da kaydederler. Fakat bu yönden Harezmşah Alâ'üd-din Tekiş'in hanımı ve Alâ'üd'in Muhammed Harezmşah'ın annesi Kanglı prensesi Terken Hâtun bilhassa mühim dır. Ayrı Dîvânı, ayrı sarayı vardı, ve sultanın emirleri bu hâtunun imzası olmadan geçerli sayılmıyordu. Harezmşah Muhammed, iktidarının sonlarına doğru Semerkand'a çekilerek başkendi Gürgenc'i ona bırakmak zorunda kalmıştı.

c - Cihân Hâkimiyeti

Bozkır Türk devleti başkanının vazifelerinden sayılan "cihana hâkim olma" düşüncesi Türk-İslâm devletlerinde de yaşamakta idi. Oğuz Kagan destanından ve Uygur hükümdar âilesinin menşei efsanesinden başka Batı Hun İmparatoru Atillâ, Hun Başbuğu Uldız, Gök-Türk sınır kumandanı Türk- şad haklarındaki tarihî vesikalarda ve Orhun kitabelerinde görülen "Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar" dünyanın, töre'ye göre, Türk hükümdarı tarafından idare edilmesi ülküsü olan eski Türk cihan hâkimiyeti düşüncesi Selçuklu çevresinde bütün canlılığını muhafaza ediyordu. Eserini 11. asrın 2. yarısında yazmış olan Kâşgarlı Mahmûd şöyle demektedir: "Tanrı devlet güneşini Türkler'in burcunda doğdurmuş, göklerdeki dairelere benzeyen devletleri onun saltanatı etrafında döndürmuş, Türkler'i yeryüzünün hâkimi yapmıştır. Peygamberimizin "Benim Türk adında bir ordum vardır" dediğini nakleden Kâşgarlı'ya göre, "Türk" adı Tanrı tarafından verilmiştir. O zamanın umumî efkârında yaygın olduğu anlaşılan bu düşüncenin siyasî sahalarda da yankılar görülmekte idi. Tuğrul Bey'den sonra, yine halife tarafından doğunun ve batının hâkimi ilân edilen Büyük Sultan Melikşah (25 nisan 1088) ölümünden az önce Bağdad'da topladığı harp meclisinde Mısır'ın ve bütün Mağrip kıtasının zap-

tını planlıyor, oğlu Sultan Sencer de halifeye gönderdiği 1133 tarihli mektubunda "Ulu tanrının lütfu ile cihan padişahlığına yükseldiğini" yazıyordu. Diğer taraftan Muhammed Harezmşah Suriye, Mısır ve civarının zaptını tasarlıyordu.

Feth edilecek ülkelerin önceden hâneden üyeleri arasında bölüştürülmesi de cihan hâkimiyeti ülküsünün tatbikatından idi. Oğuz destanındaki ok motifi, Uygur efsanesinde kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi, Gök-Türk kitâbelerinde zaptı düşünülen istikamete prensler tâyini ile, Selçuklular'ın Dandanakan savaşının hemen arkasından toplanan mecliste fütûhat yönlerinin ve buralara gönderilecek başbuğların seçilmesi arasında bir aynîlik mevcuttur. Ayrıca, Selçuklu idares tarafından şuurlu bir şekilde batıya, Bizans sınırlarına yığılan ve son derece ehemmiyetli tarihî sonuçlar veren Türkmen göçlerinin mümkün kıldığı Malazgirt muharebesini takiben Anadolu'nun fethi de aynı ülkünün zafer halkalarından biridir.

Bilindiği üzere, bütün insanlığa şâmil olan semavî dinlerden her birinin gayesi, itikatlarını her tarafa yaymak suretiyle dünyayı kendi iman sistemleri kadrosuna almak olduğundan, İslâm halifelerinin vazifesi de insanları İslâm dininin kardeşlik bayrağı altında toplamaktı. Ancak cihan hâkimiyeti ile bu dinlerdeki telâkkı arasında yine esastan bir fark vardır. Dinlerde insanların kardeşliği ve hak eşitliği her dinin kendi îman şartları ve âmel-ka delerine bağlanmakta ve meselâ İslâmiyet ve Hıristiyanlık dışında kalanlar ikinci dereceden insanlar sayılmakta iken, Gök-Türk kitâbelerinde açıkça ifade olunduğu üzere, Türk anlayışında, yeryüzünde mevcut insan cinsi bir bütün olarak göz önüne alınıp, topluluklar arasında sosyal, kültürel, dinî herhangi bir kademe kabul edilmemekte ve herkese eşit muamele, hak ve âdalet tanınmaktadır. İslâm devletlerinde feth edilen ülkeler İslâm dinine döndürülmeğe ve Kur'ân dili Arapcanın yayılmasına çalışıldığı ve bu, bir vazife olduğu hâlde Türk-İslâm devletlerinde çeşitli din ve mezhepten kütlelerin, kültürlerine müdahele edilmeksizin yaşamalarının sağlanması, Selçuklular'dan itibaren bütün Türk İslâm siyasî teşekküllerinde görülen Türk hükümranlığında cihan hâkimiyeti prensibinin özelliği mahiyetindedir.

d - Ülkenin Taksimi Meselesi :

İslâm-Türk devletlerinde ülkeden bir bölgenin idaresi verilen hâneden üyeleri "melik" diye anılırlardı. Bunlar imparatorluk başkentindekine benzer bir hükûmet kuruluşuna, dolayısiyle ayrı "vezir" lere, atabeylere, ayrı askerî kuvvetlere sahip olmakla, halife, sultan ve kendi adlarına hutbe okutmakla, "nöbet" çaldırmakla ve izne bağlı olarak para bastırmakla beraber, merkezdeki sultan tarafından temsil edilen yüksek iktidarı tanırlar, re'sen idare ettikleri savaşlarını ve siyasî temaslarını, imparatorlukça düzenlenen ana siyaset çerçevesinde yürütürlerdi. Aksi hareket edenler tâkibata uğrardı. Melikler değiştikçe veya bölgelerinde daralma veya genişleme oldukça vazife, yetki ve sahalarına ait fermanların sultan tarafından yenilenmesi lâzımdı. Veliahdlık müessesi "Bozkır" devresinden beri (babadan oğula, oğul sabî ise, kardeşe) devam etmekle birlikte, hâneden mensupları âileden intikal eden "kut"un kendilerinde de mevcut olduğu düşüncesi ile yüksek iktidarı almak gayretine girişirlerdi ki, huzursuzluklara yol açan bu mücadeleler sonuda tahta fiilen hakim olanın gerçek "kut" ile donatılmış bulunduğu inancı ile onun

etrafında toparlanırlardı. Böylece gerçekleşmiş bir düzene karşı direnenler "asi" sayılarak te'dibine çalışılırdı. Bu itibarla Kara Hanlılar'da, Selçuklular da ve Harezmşahlar'da sık görülen taht kavgalarının mekanizması yanlış tefsir edilmemeli ve mustakâr devlet nizamının kurulduğu zamanlarda çeşitli bölgelerin başında bulunan hânedan üyeleri, yüksek otoriteye bağlı melikler olarak, imparatorluğun idaresinde ve fütûhatta ortaklaşa mesuliyet taşıyan idareciler sayılmalıdır. Nitekim Sultan Melikşah'ın vefatı (1092) ile merkezde iktidar boşluğu hasıl oluncaya kadar imparatorlukta hükümranlık zedelenmemiş, devlet bütunluğu bozulmamış, hattâ bir nesil sonra bile Buyuk Sultan Sencer Anadolu Selçuklu hukûmetini hukuken kendine bağlı düşünmuş, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan 1185 sıralarında ülkesini 11 oğlu arasında "bölüştürdüğü" hâlde, Anadolu 11 devlete ayrılmamıştır. Ancak, tıpkı Bozkır ilinde olduğu gibi merkezî iktidar ortadan kalktığı veya devlet istiklâlini kaybettiği zamanlarda parçalanma görülmektedir. İslâm dünyasında 4 Selçuklu devleti, Doğu Anadolu Turkmen Beylikleri merkezî iktidar zaafa uğrayıp çöktüğü için meydana gelmişler, sonraki Anadolu Beylikler de Anadolu Selçuklu devletinin Moğol tahakkumu altına duşmesi uzerine bu istiklâcıları uzun müddet tanımağa razı olmayan uc Turkmenleri tarafından geliştirilmişlerdir, tıpkı 630 yılında Çin hâkimiyetine giren Gök-Türk devleti içinde, kendi başlarına devletler kurmağa girişen Hazarlar, Oğuzlar, Karluklar Turgişler gibi.

Yalnız Hindistan'da ve Mısır'da durum biraz farklı görünmektedir. Delhi sultanlığında idare başına birbiri arkasından bir kaç âile geçmiş. Mısır devletinde de kabiliyetli şahsiyetler ordunun tasvibi ile sultanlığa yukselmiş ve ancak Kalavun'dan sonra devamlı hânedan kurulabilmiştir. Bunlar herhâlde, birinin Türkistan'dan diğerinin Kıpçak bozkırlarından devamlı olarak gelen kuvvetlerle beslenmenin sonucu devlette yeni yeni güçlerin meydana çıkması ile açıklanabilir. Nitekim Tolunoğullar ve Akşidliler (İhşîdîler) böyle bir kaynak desteğinden mahrum oldukları için ömürleri kısa sürmüş, buna karşılık Selçuklular'ın ilk devirlerinde çok kalabalık Türkmen kütlelerinin batıya akışları (yalnız Anadolu'ya 550-600 bin kişi civarında) burada Turk devletinin istikrarını sağladığı gibi Anadolu'nun çabucak Turkmenleşmesini mumkun kılmış, fakat Orta Asya'da Timur iktidarının kurduğu bariyer yüzünden ikmâlsiz kalan Delhi sultanlığında hâkimiyet yabancılara geçmiştir. Mısır'da ise gittikçe azınlıkta kalan Türk unsuruna karşılık bilhassa Çerkesler'in çoğalması iktidarın Çerkes Kölemenleri'ne geçmesi sonucunu vermiştir.

2 - Teşkilât

İslâm-Turk devletlerinde makam ve mesuliyet adlarından ve vezir Nizâm ul-mülk'ün *Siyasetname*'sinden anlaşıldığına göre hukûmet teşkilâtı ve ordu kuruluşunda, esas itibariyle İslâm İran geleneğini devam ettiren Gazneli Turk devleti Selçuklular ve dolayısıyle sonraki bütün Turk-İslâm siyasî teşekkullerine örnek olmuş durumdadır. Bununla beraber Selçuklu devrinde Atabey, subaşı, çavuş, tuğra, ulag, culga vb. gibi teşkilâtla ilgili Turkçe terimler yaşamıştır. Ayrıca beylerin daima Türk unvanları taşıdığı Turkmen Beylikleri dışında, Turkistan'ın devamı sayılan Delhi Sultanlığı'nda, hiç olmazsa terim olarak Türk unvanları uzun müddet görülmuştür. Meselâ eski "yabgu" tâbirinin yerine geçen "melik" sözu umumiyetle Hin-

distan'da "han" unvanı ile karşılanmış ve "yugruş" unvanı da muhafaza edilmiştir. Fîrûzşah'ın babası "Melik Yuğruş" diye anılıyordu.

a- Hükümdâr ve Saray :

Devlet teşkilâtının en mükemmel şeklini almış olduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu zamanında sultan (Melikşah, Sencer: Buyuk Sultan -Es-sultan'ül-a zam) adına ulkenin her tarafında hutbe okunur, para onun adına bastırılır, fermanlara, "Büyük Divan" (merkezî hukûmet) kararlarına onun isminden ibaret tuğra çekilirdi. Sultan Türkçe adı yanında bir Müsluman adı da alır, saltanatın hilâfetçe tasdıkı münasebeti ile halife tarafından verilen lâkapları kullanırdı. Savaşlarda ve gezilerde başı üzerinde "çetr" tutulur ve daima beraberinde bulunan muzıka takımı ("nöbet") günde 5 namaz vaktinde nöbet çalardı. Melikler ancak 3 nöbet çaldırabilirlerdi. Yalnız, imparatorluğunun çok genişlediği devirde kendisinin "İskender-i sâni" (2 İskender) diye anılmasını munasip gören Harezmşah Sultan Alâ'ud-dîn Muhammed 5 nöbeti meliklere ve tâbi hukumdarlara tahsis ederek şahsı için günde 2 defa (guneş doğarken ve batarken) çalınmak üzere "Zu'l-Karneyn nöbeti" ihdas etmişti. Sultanlar, haftanın belirli gunlerinde devlet erkânına ve kumandanları kabûl eder, halkın şikâyetlerini dinler, kadı'ları tâyin, ikta'ları tevzi, tâbi devlet başkanlarının hukumdarlıklarını, meliklerin idarecıliklerini tasdik ve devlete karşı işlenen suçlarla meşgul yüksek mahkemeye başkanlık ederdi.

Doğrudan doğruya sultanın şahsına bağlı olan saray (dergâh, bârgâh) şöyle teşkilâtlanmıştı: Hacıbler (hâcib ul-huccâb, hacıb-ı buzurg), Çûbdârlar (değnekciler), silâhdarlar, bayrakdar (emîr-i âlem), câmedar (elbise muhafızı), şarabdar taştdar (âbdar), emîr-i çaşnigîr, emir-i ahûr, vekil-i hâs (sultan dairesi halkı nâzırı), serhenk nedimler, musahipler. Bu vazifelilerin hepsi hukumdarın en guvenilir adamları arasından seçilirdi.

b- Hükûmet:

"Divan-ı saltanat" (Buyük Dîvân) denilen hükûmet başında "sahip Dîvân-ı Saltanat" (veya **Hâce-i buzurg**) unvanlı vezirin bulunduğu "Dîvân-ı vezaret" e bağlı olan 4 Dîvân (bakanlık) dan kurulu idi. 1- Dîvân -ı Tuğra (devletlerin bazılarında, Dîvân-ı inşa, Dîvân-ı risâlet İç ve dış yazışmalar), 2 - Dîvân-ı İstîfa (mâliye) Halktan tahsil edilen vergilerin toplandığı "Harç" -masraf hazinesi ile, has arazıden ve tâbi hukûmetlerden alınan vergi hediye vb. âit "Asıl" (ihtiyat) hazineyi idare eder ve devletin umumi gelirlerini duzenler, 3 - Dîvân-ı Arz-ul-ceyş (Harbiye) 4 - Dîvân-ı İşrâf (Umumi teftiş). Burada, askerî ve adlî işler dışındaki bulün devlet memurları ve muamelâtının tamamen mustakil bir "işrâf" kuruluşu ile kontrol altında tutulması dikkate değer.

Taşra ise Büyük Dîvân'a bağlı ve merkez şehirlerinde birer şıhne (askerî vâli) bulunan eyaletlerle, melikler idaresindeki bölgelere ayrılmıştı. Her şehir ve kasabada mulki idareden sorumlu bir "amîd", mâlî işlere bakan bir "âmil", halk tarafından seçilen bir "reis" ve belediye işlerini murakebe eden bir "muhtesip" vardı. Çeşitli vazifelerle bulun ulkeye yayılmış nâipler vekiller kâtipler, tahsildarlar vb. hayli kabarık yekûn tutardı. Ayrıca imparatorlukta peyk' ler ve "perende"lerden kurulu çabuk haber alma teşkilâtı, muntazam ulag (posta) şebekesi, askerî ve ticarî

ehemmiyeti haiz yollarda karakollar ve asayişin daimî korunması gerekli yerlerde "rıbât" (tankımı han) lar, "münhî" diye anılan gizli istihbarat memurları hükûmet teşkilâtını tamamlayan unsurlardı

c- Adliye :

Adliye şer'î yargı, örfî yargı olarak ikiye ayrılmıştır. Kadı'lar şer'î dâvâlara bakar, başlarındaki "Kaadî'ly-kudât" merkezde (Selçuklu devrinde Bağdad'da) mahkeme reisliği yaptığı gibi, bütün kadıları da murakabe ederdi Tereke, hayrat işleri ve vakıfların idaresi, vakfiyelerin tanzimi de kadılara âitti Hanefî ve Şafiî fıkhı (hukuku) esaslarına göre muamele yürüten kadıların hükümleri kesindi Ordu mensuplarının dâvâları "Kadıasker" ler tarafından görülürdu Mısır'da kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arzedilirdi Örfî ve kanunî meseleleri hal ile vazifeli ayrı mahkemeler vardı. Başında "Emîr-i Dâd" (Adalet Bakanı) ın ve taşrada bunun nâipleri ve inzibat memurlarının bulunduğu bu teşkilâtın üstünde ağır siyasî suçlar, sultanın başkanlığındaki husûsî mahkemede hükme bağlanırdı Ordu mensuplarının dâvaları "Kadıasker"ler tarafından görülürdu Mısır'da Sultan Baybars bir yenilik yapmış, 4 sünnî mezhep için ayrı ayrı kadıların başına bir tane değil 4 ayrı "Kaadî-l-kudât" tâyin etmişti ki, bu da şer'î yönden adalete işaret sayılmıştı Bu arada belirtilmesi gereken nokta, adalet işlerinden sorumlu şahısların Büyük Dîvân veya eyâlet Dîvân ları i e yânı hükûmet ile ilgileri bulunmamasıdır Böylece herhangi bir siyasî veya idarî baskıya mâruz kalmaksızın adaleti yürütmek mümkün olmakta idi

Kısaca açıklamağa çalıştığımız bu hükûmet teşkilâtı bazı ufak farklarla ve yer yer isimler değişmekle birlikte, fonksiyonları birbirine yakın şekilde devam etmek üzere, Osmanlılar'a kadar Türk-İslâm devletlerinde, hattâ Orta-Doğu Moğol teşkilâtında mevcut olmuştur. Değişiklik bilhassa Mısır'da görülmektedir Sultan Baybars zamanında Kâtib'us-sır, Nakîb'ul-cuyuş Devâdar gibi yeni vazifeliler tâyin edilmiş ve En-Nâsır Muhammed (ölm 1309) tarafından mühim bölgeler "Nâib-us saltana" denilen umumî vâlilerin idaresine verilmişti Maksat bütün icra salâhiyetini sultanın elinde toplamaktı Hattâ aynı sebebten, bir aralık vezirlik de kaldırılarak bu vazife üç daireye ayrılmıştı. Sonra yine asıl idâre nüfûzu vezirden de ileri bir ehemmiyet kazanan Üstâd'üd-dâr'a geçmişti

d - Ordu :

Kara Hanlı, Türkmen Beylikleri ve başlangıçta Anadolu Selçuklu orduları Türkler'den kurulu idi Gazne'i ordusunda yerli unsur büyük çoğunluk teşkil ediyordu Çünkü esasen yabancılara dayanmak zorunda olan Sultan Mahmûd un zengin ve putperest Hind râcalarına karşı tertipledigi meşhur seferleri için kalabalık ve koyu müslüman askerlere ihtiyacı vardı O sırada Horasan'da yaygın olan Kerrâmilik mezhebi taraftarlarından çok faydalanan Mahmûd ayrıca, islâm ülkelerine adamlar göndererek "gaziler" toplatıyor ve sefer zamanlarında kendiliklerinden katılanlar ("Mutavvia" - Gönüllüler) ile kuvvet sayısı büyük rakamlara yükseliyordu Bunlar yalnız ganimetten pay almakta idiler Fakat Sultan Mahmûd'un Selçuklular'a da örnek olan hassa ordusu çeşitli etnik unusurlar arasından devrişilip husûsî terbiye ile yetiştiriliyordu. Büyük Sultan Melikşah zamanında Ortaçağ'ın en

büyük askerî gücü hâline gelen Selçuklu orduları Çeşitli kavimlerdan seçilerek tören ve protokolda özel saray terbiyesine tâbi tutulmuş ve doğrudan doğruya sultana bağlı "Gulâmân-ı saray" güzide kumandanların eğitimi altında, her ân savaşa hazır hassa ordusu, melikıerin, şıhnelerin ve devlet erkânının askerleri, tâbi hükûmetlerin kuvvetleri idi Kunyeleri Divan defterlerinde kayıtlı Gulâmân-ı saray yılda dört kere maaş ("Bısgânî") alırlardı Bozan, Porsuk, Aytegin, Savtegin, Aksungur gibi Türk asıldan geldikleri görülen kumandanlar, sultanlarla birlikte seferlere katılan veya ağır te dip darbelerine memur edilen şıhnelikler umumî vâlilikler yapan hassa ordusu efradı ikta sahibi idi Siyasetnâme sinde Gaznefi usulu hassa ordusu kuruluşunun faydalarını sayıp döken vezir Nizâm'ul-mülk'ün, sultanlarla soydaşlık arından dolayı Türkmenler'den de bir grubun alınması tavsiye etmesinden büyük çoğunlukla yabancılardan teşkil edildiği anlaşılan hassa ordusu efradından herbirine imparatorluğun çeşitli köşelerinde ikta araziler verilmişti. Böylece, hareket hâlinde iken bu efradın gittiği yerdeki iktaından maaşını alması sağlanıyordu Türkmen beylerinin bazan serkeşlik yapabilmelerine (meselâ Sultan Melikşah'a karşı Artuk Bey ve Ebu l-Kasım) mukabil, Gulâmân-ı saray ve hassa ordusu kumandanlarının sultana kayıtsız , şartsız bağlılıkları dikkate değer Ayrıca imparatorluğun her tarafına dağılmış ve yine kendilerine ayrılan ikta toprakları n dan geçimleri n. ve teçhizatın sağlayan suvar kuvvetleri ("Sipâhiyân") çok kalabalık idi

Selçuklu devrinde askerî teşkilâtta yapılan çok mühim yenilik de bu askerî ikta idi Bir taraftan mevcudu çok yüksek ordunun devlete külfet yük emeden beslenme ve donatımını mümkün kılan diğer yandan verim ölçüsünde vergi artacağı için ikta sahiplerinin de gayret ile memleketin zengin ve mâmur hâle gelmesine yardım eden fakat bir nevi toprak bağış ndan ibaret olup, kolayca "mâlikâne" ye dönüştüğü mâlûm İslâm ikta ından farklı bulunan Selçuklu usulunun eski Türk toprak hukukunun yeni şartlara uydurulmas. olduğu anlaşılmaktadır Bunlardan başka, gerekince halktan ücretli asker (Hâşer) de toplanırdı Selçuklu ordular na devletin başından sonuna kadar büyük fetihler yapan bilhassa uc (sınır) larda kendi bey'lerinin idaresinde vurucu kuvvet olarak emsalsız hizmetler gören Türkmenler'i de ilâve edersek eski Turk 10'u sistem üzerine kurulu Büyük Selçuklu askerî gücünün azameti iyice ortaya çıkmış olur.

Delhi sultanlığında ordu, Kalaçlar çoğunlukta olmak üzere Türklü ve Hindistan da askerî başarıların epeyce kolay elde edildiği anlaşılıyordu Sultan Balaban'ın ifadesi ile "7-8 bin Türk atlıs, 200 bin Hindû askerinden üstün" d. Şâir Husrev-i Dihlevî de "Türk'un karşısında Hindû arslanın karşısında ceylân gibidir" diyordu Sultanlığın son zamanlarında Orta Asya'dan Türkler'in gelişi çok seyrekleştiği için ordu ikmâlini yerlilerden yapmak gerektiğinden iktidar zayıflamış nihayet yabancılara intikal etmişti

Harezmşahlarda yerli kıtalar yanında ordunun asıl vurucu çekirdeğini Kanglı, Kimek ve Kıpçak-Uran gibi bozkırlı Türkler meydana getirmekte idi. Bu kuruluş Sultan Tekiş zamanında (1172-1200) başlamış, hanımı Terken Hâtun'un akrabaları sıfatıyla Harezmşahlar topraklarına akın eden bozkırlı unsurların çoğalması ile gittikçe artarak oğlu Alâü d-dîn Muhammed'in asıl dayanağı olmuştu Ancak Harezmşah'a bu-

yük bir imparatorluk temin eden bu ordunun daha ziyade Terken Hâtun tarafın tutmas ve bundan da mühim olmak üzere, yerli halk ile bir türlü imtizac edememesi Sultan Muhammed'in Moğollar karşısında perişan düşüp, devletini kaybederek bu tun Orta-Doğu'nun Moğol tahakkümü altına girmesini kolay aştırmıştı.

Mısır'da ise ordunun Kıpçak Türkleri'nden teşkiline büyük ehemmiyet verilmiş bundan dolayı Sultan Kotuz Baybars ve Kalavun'un anayurdu olan Kıpçak-bozkırı (Deşt-i Kıpçak) ile irtibatın muhafazasına dikkat edilmişti. Oradan Türk gençlerinin deniz yolu ile Mısır'a gelmelerini sağlamak için Bizans ile anlaşmalar yapılıyordu. Elbette Kıpçak bozkırı havalisinden getirilen gençlerin hepsi de Türk asıllı değildi. Aralarında Islavlar, Rumlar ve özellikle Çerkesler vardı. Ancak bunların garnizonları ayrı idi. Türkler Nil üzerinde bir adada oturuyorlar (Memâlik-i Bahriye), diğerleri Kahire kalesinde ("Memâlik-i Burciye") ikamet ediyorlardı. Eski "Gulâmân-ı saray"a benzeyen "Memâlik-i sultaniye" nin dışında ıkta'lı orduya "Cund ul halka" denirdi. Sultan Kalavun zamanında ülkede yeni bir arazi yazımı yapılarak elverişli topraklar 24 parça (Kırat) a bolunmuş, bunun 4'ü has sayılmış 10'u Cund ul-halka efradına ayrılmış geri si de kumandanlara verilmişti. Kumandanların beslevip savaşa hazır tuttukları ve onların adlarını kendi nisbe'leri olarak kullanan (meselâ Zâhirî, Barsbayî, Demirtaşî gibi) efrat "Memâlik-i umerâ" diye anılırdu. Eyaletlerde sipahiler ve ayrıca savaş zamanında orduya katılan "Mutavvıa" (Gönüllüler) de vardı.

Donanmaya gelince, burada Gazneli Sultan Mahmûd'un İndus'da Catlar'a karşı hazırlattığı nehir filosu ile Selçuklular da, Süleyman şah'ın İznik'deki vekili Ebu Kaasım'ın Kıus limanında (Gemlik korfezi) inşasına başlattığı (1087'lerde) fakat derhal Bizans tarafından imha edilen küçük çaptaki deniz kuvvetleri anılmağa değer. Fakat bu İslâm-Türk devletleri çağında en kuvvetli ve Bizans'ı de boy ölçüşecek donanmayı İzmir Bey Çaka inşa ettirmiş ve Mısır Türk Devleti de kuvvetli donanmaya sâhip olmuştur. Özellikle ordunun devrinin en üstün silahlar ile teçhiz edildiği Sultan Baybars zamanında Akdeniz ve Kızıldeniz'de gelişmiş tersanelerde çeşitli gemiler yapılıyordu.

3- Halk ve Toprak

Türk dareciler ahalinin işlerine ve yaşayış tarzlarına doğrudan doğruya müdahale etmedikleri için Türk-İslâm devletleri zamanında sosyal durum umumiyetle eski devir görünüşü muhafaza etmişti. Devlet memurluklar çoğunlukta irsî olarak dayanmakta olup, iktidar değişmelerinde dahi çok kere aynı âilede kalıyor, mâl bakımdan çeşitli eyalet ve merkezlerde, daha ziyade mahallî şartlar ve gelenekler gözönünde tutuluyordu. Şehirlerde devlette makam sahibi olmanın veya mâlî gücün sağladığı imkânlar dolayısıyla nüfûz kazanan büyük âileler devam ediyordu. Köylerde Dihkanlar da bu nevîden idi. Nüfuzlu diğer bir zümre de din adamları idi. Bunlar her tarafta yaygın hanefî, şâfiî mezhepleri mensupları üzerinde seyyidler ve şerifler ise bilhassa Bağdad, Basra ve Bahreyn bölgelerinde kesif şiîler üzerinde çok tesirli bulunuyorlardı. Şehir ve kasabalarda orta ve küçük tüccarlar esnaf, dükkâncı, küçük sanat erbabı ayrı, ayrı loncalar teşkil etmişlerdi. Ahali umumiyetle hanefi, şâfiî "reis" lerin ve şiîler "nakîb" lerin etrafında toplanmış olup,

büyük merkezlerde işsiz-güçsüz takımı da kendi aralarında teşkilâtlı halde idiler. Savaş zamanlarında Mutavvıa veya Haşer olarak orduya katılan bu sonuncular rindler, ayyârlar, settâr'lar vb gibi türlü isimler altında sûfiyâne bir hayat yaşıyorlardı. Ova kır, tarlalarda çalışan köylü ise, topraklarının has veya ikta durumuna göre, devletin himayesinde geçimini sağlamakta idi. Köylüler hukukî yönden şehir ahalisi kadar hür olup, ellerindeki toprakları işliyebildikleri müddetçe veraset yolu ile sahip olduklarından, karın tokluğuna çalıştırılan işçi durumunda değildiler.

Kalabalık Türk kütlelerinin de Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinin sosyal ve iktisadî şartları içinde tedricen köylüleşerek yerleşik tarza yakın aştığı Türk-İslâm devletlerinde ev, bahçe, ağıl gibi emlâk özel mülkiyete dahil idi ise de, tarım arazisi ve ormanlar Bozkır Türk İl'indeki otlak ve yaylaklar gibi-devlet malı idi. Ülke arazisi has, iktâ, harâcî olmak üzere 3'e ayrılmış, saraya ait has lar dışındaki topraklar, ikta arazisi olarak ordu mensupları arasında bölüşturulmuştu. Buralarda kasaba ardan en küçük iskân yerlerine kadar vergiye tâbi nüfus ile, herkesin vergiye matrah teşkil eden varlığı kayıt ve tesbit edilerek, şer'î ve örfî vergiler hâlinde tahsilât yapılırdı. Hâs ve harâcî topraklardan elde edilen para devlet hazinesine yatırılır, iktâ arazisinin vergileri de iktâ sahiplerine ödenirdi.

İkta'larda çalışan "reaya" (köylü çiftçi) dan alınacak vergi nisbeti bölgesine, isminsa maddesi cinsine ve verim derecesine göre, her yıl Dîvân defterlerinde belirtilmek üzere "Büyük Dîvân" tarafından tesbit edilirdi. İkta sahipleri bu belirli miktarda vergi ("mâl-i hak") dan fazlasını alamazlardı. Aşırı talepler hâlinde veya reayanın mülküne el uzatıldığı veya âile dokunulmazlığına tecavüz edildiği zamanlar köylü ve çiftçi "Büyük Dîvân" a ve hattâ doğrudan doğruya sultana şikâyet edebilir, ikta sahibinden büsbütün hoşnut değilse başka yere göçebilirdi. Mısır'da En-Nâsır Muhammed diğer arazi arasında ikta'ın da yıllık gelirlerini "mısâl" denilen senetlerle tesbit ettirmiş, böylece köylüye baskı yollarını kapatmış ve bu, Mısır Türk Devleti'nin sonuna kadar devam etmişti.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu çağında başlamış olduğunu belirttiğimiz bu askerî ikta usulü Türk-İslâm topluluklarının askerî olduğu kadar idarî ve hukukî en sağlam temellerinden birini teşkil ediyordu. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Moğol istilâsı yüzünden düzen bozulunca ikta arazilerinin "yurtluk" (mülk) hâline getirilmesi yâni "mirî" toprak rejiminin soysuzlaşması, ordunun dağılmasını sonuçlandırmış, iktasız kalan sipahîlerin çıkardığı huzursuzluk devletin çökmesinde başlıca sebep olmuştur.

Türk-İslâm devletlerinde, bozkırlı Türk'ün köylü kültürüne geçişinde başlıca âmillerden olan iktisadî duruma gelince, Türkler'in meydana getirdiği siyasî istikrar ve mânevî birlik, kudretli orduların gözcülüğünde işliyen muntazam teşkilât, ticaret yollarının korunması ve kontrol altında tutulması, Yakın Doğu-Orta Asya-Doğu Avrupa arasında ve yine Uzak Doğu-Hindistan-Akdeniz limanları - Avrupa arasında mevcut ticarî faaliyeti iyice hızlandırmış, büyük mâlî destek sağlamıştı. Türk devlet ve imparatorluklarında giyim, malzeme, donatım, savaş âletleri bakımından tam ve kalabalık orduların çıkarılması, bayramlarda, şenliklerde, düğünlerde, resmî ziyafetlerde kaynaklarımızın işaret ettiği ihtişam ve büyük masraflar refahı ve zenginliği; aynı zamanda halk arasıda geçim darlığından doğan bir ha-

reketin bahis konusu edilmemesi iktısadî dengenin varlığını gösterir. Bu hususlar bastırılan paraların cinsinden de anlaşılmaktadır. Selçuklu İmparatorluğu'nda Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Sencer altın para bastırmışlar, Kirman Selçuklu Melik Kavurd'un parası ("Nakd-ı Kavurdî") 1,5 asır sonra dahi değerini korumuştur. Erbil'de Gök-börü bile altın para bastırmıştı. Bu yönden Selçuklu devrinin ihtişamlı çağı olan Sultan Melikşah zamanında devlet gelirleri yekûnu bugünkü hesapla 500 milyar TL 'nı aşkın bulunuyordu. Bilhassa Haçlı seferlerinin sarsıntıya uğrattığı Anadolu ve Suriye iktısadiyatının, istilâcı Haçlı ihtirası hızını kestiği tarihlerde canlanması ve Anadolu'nun kıtalar arası transit merkezi olmak bakımından büyük değerin takdir ederek askerî, ticarî siyasetlerin bu esasa göre ayarlayan Selçuklu sultanları sayesinde memleket çok daha güçlü olarak kalkınmış ve Türkiye mazisinde belki en refahlı devrini yaşamıştır. Altın para bastıran Sultan Kılıç Arslan II ile yüksek seviyeye ulaştığı görülen iktısadî gelişmeyi, geniş imar faaliyetinden ve yazılı vesikalardan başka yurdu baştan başa kaplayan kervansaraylardan da anlamak mümkündür. O tarihte Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğunu meydana getiren Türkler ananevî besicilik dışında esnaf, zanaat sâhibi, nakliyeci, işçi vb. olarak bütün ekonomi hayatına katılmışlar, bunun neticesinde vaktiyle dar surlar içinde birer kaleden ibaret olan kasabalar büyümüş, genişlemiş ve Konya, Amasya, Tokat, Kayseri, Erzurum, Harput, Ankara şehirlerde Samsun, Sinop, Antalya kapalı çarşıları, camiler, medreseler, imârethâne, darüşşifa (hastane) gibi kültürel ve sosyal tesisleri ile birer merkezî Türk-İslâm şehri hâlinde yükselmişler, bunlardan Aksaray, Kırşehir, Alâiye (Alanya) ve Türkçe adlar taşıyan diğerleri Türkler tarafından kurulmuşlardır.

Bu Türk-İslâm devletlerinde iktısadî faaliyetin doğrudan doğruya Müslüman Türklere intikalinin başka mühim bir sebebi de Abbasî halifesi En-Nasır li-dinillah'ın rehberliğinde bütün İslâm ülkelerinde kurulmasına çalışılan ve son derece düzenli ve disiplinli olarak yürütülen loncalar tarzındaki Ahilik teşkilâtıdır. Gayri müslimlere kapalı olan bu teşkilât, müslüman meslek erbabına bir nevi imtiyaz sağladığından bir yandan Türkler'in şehir iktısadiyatına girmelerini kolaylaştırmış, diğer taraftan çeşitli sanat ve iş kollarında çalışan, takat loncalar dışında kaldıkları için türlü zorluklarla karşılaşan gayri müslim unsurun kendiliğinden büyük ölçüde islâmlaşmasını sağlamıştır. Çünkü, bilindiği üzere, Anadolu'nun Türkleşmesinde nasıl baskı, göçürme ve öldürme yoksa, islâmlaşmasında da siyasî ve idarî herhangi bir zor kullanma bahis konusu değildir.

4- Dinî Hayat

a - Dinî Siyaset :

Türkler devlet kurdukları zaman Orta-Doğu'daki kültür çevresinin en mühim unsuru şüphesiz din 'di'. İslâmın yerine getirilmesi gerekli vecibeleri arasında başlıcası da bu dinî yaymaktı. Esasen "cihâd" anlayışı Türkler'in futûhat felsefesine uygun düşüyor, fâtih ruhlarını okşuyordu. Bu sebeple, Kara Hanlılar yalnız Mâverâünnehr'in eski kültür merkezleri Buhara ve Semerkand'da değil, daha doğuda Balasagun ve Kâşgar'da da islâmiyeti yaygınlaştıran kuruluşlar meydana getirdikleri gibi, bu uğurda mücadelelere de giriyorlardı. 11. yüzyıl ortasında Balasagun do-

laylarında 10 bin hanelik Türk kütlesi İslâmiyeti kabûl etmiş, 1075 yıllarına doğru İli ve Yamar ırmakları arasında yaşayan Basmıl, Yabaku boyları ile çarpışılmıştı. İç Asya'nın dağlık bölgelerinden Kara Hanlı ülkesine gelen kalabalık Türkler'e de, islâmlaşmaları için Hanlık arazisinde yer verilmişti. Kara-Hanlı idarecileri bu bakımdan daha ziyade Uygurlar'ı hedef almakta idiler, zira Mani ve Buda dinlerindeki bu Türk kavmini, ihtida ettirilmesi gerekli "zındık"lar olarak görüyorlardı. Gazneliler'de devlet-halk birliğini sağlayan hemen birincik unsur islâmiyet olduğu için müslümanlık tarafı ağır basan bu Türk devletince Efganlar ve Gurlular'la yapılan çetin savaşların gayesi onları islâmiyete kazanmaktı, ayrıca râfızî Karmatîler'le de mücadele edilmişti. Fakat bu sahada en büyük başarıya şüphesiz Kuzey Hindistan'da ulaşılmıştı. Sultan Muhmûd'un 17 Hind seferi ile İndus-Pencâb havalisine götürdüğü islâmiyet, sonra oğulları ve Delhi Türk sultanları vasıtasiyle daha yaygınlaşmış ve bu, bugünkü müslüman Pakistan devletinin esasın teşkil etmiştir. Kalaç âilesinden Alâü'd-dîn Muhammed'in gayretleri ile islâmiyet Dekkan'a kadar uzanmış bulunuyordu. Anadolu'nun fethinde de, Bizans elindeki bu toprakların "küffar" dan kurtarılması lüzumu gibi bir "cihâd" havasına giriş, Türk başbuğlarının vazifelerini hayli kolaylaştırmıştı. İslâmiyet-Türklük mânevî birliğinin sağladığı hem Türk'ün kudret ve şanını yükseltmek, hem islâm dinini yüceltmek gibi bir gaye ortaklığında gelişen bu yeni ruh, Haçlı ordularının bütün gayretlerini sıfıra düşürdükten başka, Moğol istilacılığını da kendi muhtevasında eritmiş ve bilindiği üzere 1000 yıl müddetle Türk-İslâm devlet ve topluluklarının ana siyaset çizgilerinden birini tesbit etmiştir.

b - Sünnîlik - Şiilik :

İslâm kültür çevresinde Türkler daha ziyade şiî mensubu İranlılar'la temas kurmalarına rağmen,büyük çoğunlukla sünnî idiler. Çünkü İranî geleneklerle ilgisi az olan sünnîlik, aynı zamanda Türk düşüncesine uygun düşen bir akîliği ihtiva ediyordu. Türkler sünnîliğin dört kolundan biri olan "hanefîlik" i benimsemişlerdi. Sebebi de, bu mezhebin insanda irâdeyi tanıyarak ilâhı emri akıl ve delillerle isbata cevaz vermesi ve bazı hukukî esaslarının, Türk asıldan geldiği sanılan Semerkandlı Ebû Mansûr'ul-Mâturîdî.(ölm. 944) tarafından Mâveraünnehir Türk çevresinde işlenmiş bulunması idi ve dolayısıyle hanefîliğin islâmî hukuk nizamını zaman ve şartların icaplarına uydurmağı mümkün kılmak vb. yönleri ile gerçekçi ve tatbikî yanı yüksekti. Türk devlet zihniyeti açısından pek tatminkâr olan bu duruma ilâveten, Abbâsî halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri İslâm Türk devletleri ile hilâfet arasındaki münasebetleri iyice kuvvetlendiriyordu. Bundan dolayı Selçuklu başbuğlarının Horasan'da siyaset sahnesine çıkışlarını Abbasî halifesi alâka ile karşılamış ve onlarla süratle temas kurma imkânlarını aramıştı. Tuğrul Bey'in Nişâpûr'a birinci girişinde (1038) halife El-Kaaim tarafından Selçukılar'a gönderilen elçi, kaynaklara göre, Türkmenler'in tahribat yapmamalarını tembih vazifesi almış ise de, tahribatın bütün memlekette esasen süregelmekte olduğu bir sırada halifenin davranışındaki gerçek maksat aşikârdı. Nitekim Selçuklu fütûhatı ilerleyip yeni devletin kudreti bütün İran'da hissedildiği ve korkuya kapılan şiî Büveyhîler'in Bağdat'da ve civarında baskıyı arttırdıkları zaman bizzat halifenin Selçuklu sultanını Bağdad'a dâvet etmesi de bunu gösterir. Böylece Selçuklu siyase-

tının temel prensiplerinden biri olarak şiîlik ve kolları ile mücadele belirmiş oluyordu.

Burada şiîliğe cephe alma ile devletteki "dinî tolerans" arasında bir çelişki bahis konusu değildir. Çünkü daha ortaya çıktığı anlardan itibaren siyasî vasıf kazanmış olduğu bilinen şiîlik 11. yüzyılda Fâtımîler tarafından bu şiî devletin maddî ve mânevî desteği ile, sunnî islâm memleketlerini karışıklığa düşürmek için, en kuvvetli silah olarak kullanılıyordu. Irak ve güney İran'ı ellerinde tutan şiî Buveyhîler (932-1055) Abbâsî halifelerin tahakkumleri altına almışlardı ki bu durum büyük çoğunluğu sunnî olan doğu islâm ahalisini ziyadesi ile tedirgin bırakmıştı. Üstelik kıtlardan faydalanarak aynı ülkelerde şiîliğin yayılması için kesif faaliyette bulunulması akîde itibarıyle şiîlerle uzlaşması güç sunnî çevrelerde mevcut endişeyi busbütün artırıyordu. Devrin ünlü Buveyhî kumandan Arslan'ul-Besâsîrî her zaman Fâtımîler'le işbirliği yapabilen aşırı bir şiî idi ve İran'ın hemen her tarafında çeşitli adlar altında birçok rafizî zümreler faaliyet hâlinde bulunuyorlardı. Tanınmış yazar Abdul Kaahır Bağdadî (ölm. 1038) ye göre bu tür mezheplerin sayısı 70 den fazla idi. Halk yönünden en büyük ıstırap kaynaklarından biri olan bu ayrılığa son vermek üzere Buveyhî devletini ortadan kaldıran Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da törenle "Doğu ve Batı hükümdarı" ilan edilmesi aynı zamanda bu Selçuklu dinî siyasetinin hilâfetçe de resmen tasvibinden başka bir şey değildi. Fâtımîler'i doğudan çekilten Selçukluların başarısı tabiatiyle sunnîliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idarecileri islâm dünyasını sunnîlik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır. Tuğrul Bey'den sonra Sultan Alp Arslan, bir yandan Mekke ve Medine'de kendi ve El-Kaaim adına hutbe okuttur. Bağdad'da ve diğer mühim merkezlerde kurdurduğu Nizâmiye medreseleri yolu ile bilgi ve düşünce yönünden sunnîliği kuvvetlendirirken, bir yandan da Fâtımîler'i yıkmaga hazırlanıyordu. Suriye'deki Türkmen birliklerinin ileri harekâta devamlarını emretmiş olan Sultan Melikşah ise, yine Fatımî propagandası ile desteklenerek "Dâvet-i cedide" si adı altında yürütülen Batınîlik'in başı olup Kazvîn civarındaki kayalıklarda meşhur Alamut (Kartal Yuvası) kalesini ele geçirerek, o bölgede korkunç bir yeraltı faaliyeti ile Selçuklu İmparatorluğunu içinden çökertmeğe çalışan Hasan Sabbah ile şiddetli mücadeleye atılmış ve son günlerinde Mısır'ın zaptını planlamıştı. Türk İslâm tâkimiyeti için bu derecede hayatî ehemmiyet taşıyan şiîliğin ve taraftarları bir kabileler şebekesinden ibaret bulunan Batıniliğin yok edilmesine yönelen bu Selçuklu siyaseti düşünce teşkilât ve siyasî gaye bakımlarından bu Türk imparatorluğunun devam durumundaki Eyyûbîler tarafından tâkip edilerek başarıya ulaştırılmış ve Salâh-ud-dîn Eyyûbî Fâtımîler'i yıkarak (1171) kendi sunnî devletini kurmuştur. Mısır Türk Devleti sultanları da aynı izde yürümuşlerdir. Batınîliğin kollarından İsmâ'îlîlikle mücadele eden Aybeg ve Kotuz'dan sonra, Bağdad Abbâsî halifesinin 1258'de Hulâgû tarafından öldürülmesi üzerine aynı âileden El-Mustasım Billâh'ı Kahire'de halife ilân eden (1261) Sultan Baybars ile âdeta resmiyet kazanan bu siyaset Osmanlılar'ın sonuna kadar devam etmiştir. Aynı siyasetin diğer Selçuklu devletleri, Harezmşahlar, Delhi Sultanlığı, Türkmen Beylikleri ve Atabeylikler tarafından da yürütüldüğü mâlûmdur. Atabeyler arasında Beğteginli'lerden Gök-börü bu yönden dikkat çekici bir gayret sarfetmiştir. Erbil'de bir çok dinî ve sosyal mü-

esseseler kuran, kendisi de sayılı mücahidlerden olan bu atabey, peygamberimizin doğumu (Mevlîd) nu müslümanlar arasında tam kaynaşma sağlayacak şekilde halk kütlelerinin katıldığı umumî şenlik olarak kutlama usulünü ilk defa ülkesinde tatbik etmiştir ki, bu tarz mevlid törenleri sonra bütün İslâm memleketlerinde âdet hâline gelmiştir.

c- Dinî Bilgiler :

İslâm-Türk devletlerinde islâmî bilgilerin gelişmesi için çok emek harcanmıştır. Kara-Hanlılar zamanında özellikle Buhara ve Semerkant şehirleri ile Gazneliler zamanında Gazne ve Hind Türk Sultanlığında Delhi müderris, vâiz, hatip ve medrese talebelerinin başlıca merkezleri idi. Daha önceki devirde bilhassa Mâveraunnehir İslâm-Türk kültür çevresi tanınmış Türk bilginleri yetiştirmeğe başlamıştı. Meselâ Mâlikî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel'in "üstad" dediği Abd'ullah bin Mübârek'it-Türkî (ölm. 798) hadîs bilgini olup aynı zamanda tefsirci ve gramerci idi. 9. asrın ortalarına kadar ilk hadîs ve megazî bilginlerinden Tarhan oğlu Ebû'l Mu'tamir Süleyman ile oğlu Ebû Muhammed ul-Mu'tamir Türk asıllı idiler.

İslâm dünyasında büyük fıkıh, hadîs, kelâm, tefsîr bilginlerinden çoğu Türk hâkimiyeti devrinde, bilhassa Selçuklu çağında yetişmişti. **Risale-i Kuşeyriye** müellifi büyük sûfî Ebu'l Kaasım'ul-Kuşeyrî (ölm. 1072) ve oğlu **El-Taysîr** adlı tefsîrin müellifi Ebû Nasr Abd'ur Rahîm, Şâfiî fakihlerinden ve Bağdad Nizamiyesi hocalarından Ebu İshak Şîrazî (ölm. 1083), bir çok eser yazan Ebu'l Me'alî Cüveynî (ölm. 1085), İslâm âleminin en büyük mütefekkirlerinden ve Bağdad Nizamiyesinin rektörlüğünü yapmış olan Gazzalî (ölm. 1111), "İkinci Şâfiî" diye anılan Fahr ul-İslâm Abd ul-Vâhid (ölm. 1108), büyük hanefî fakihi ve kaadıl-kuzat El-Hatîbî (ölm. 1079), fakih, hadîsçi ve ünlü sûfî Abd'ullah ul-Ensarî (ölm. 1108), eserleri medreselerde el kitabı olarak okunan tefsîrci ve gramerci Ali'l-Vâhidî (ölm. 1076), fakih, filozof, şâir olup eserlerinden bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiş bulunan Ayn ul-kuzat el-Hemedanî (ölm. 1130), Sultan Sencer devrinin mezhepler tarihi **Kitab'ül-milal ve'l-nihal** yazarı Muhammed'ul Şehristanî (ölm. 1153), **Masabih'ül Sünne** müellifi Begavî (ölm. 1116) vb. ile Harezmşahlar zamanından meşhur "Keşşaf" müellifi Zemahşerî (ölm. 1143), devrinin ünlü kelamcı ve filozofu Fahr'uddin Razî (ölm. 1209), Eyyûbîler devrinde Seyf'ud dîn Âmidî (ölm. 1233), vb. hep asırlarca İslâm ilim ve fikir hayatında tesirleri görülen şahsiyetlerdir. Haçlı seferleri ile Moğol istilası dinî tâlim bakımından bir durgunluk devri getirdi ise de XIII. asır sonlarından itibaren bilhassa Anadolu'da büyük din adamları ve sûfîler yetişmiştir. Bunlardan **Envâr'üt-tenzîl** yazarı Kadı-El-Beyzâvî (ölm. 1291), bir kısmı mantık, bir kısmı kelâma dair olan **Metâî'ül-Envâr** adlı eserin yazarı Sırâc ud-dîn Urmevî (ölm. 1283) ve felsefî kelâm hareketini canlandıran aynı zamanda astronom Kutb ud-dîn Şîrâzî (ölm. 1320) aynı geleneği gelecek nesillere aktaranlar olarak kayda değer isimlerdir.

Fakat sunnîliği bu kadar himaye eden ve kendileri birer samîmî müslüman olan Türk hükümdarları ve devlet adamlarının mutaassıp kimseler oldukları sanılmamalıdır. Onlar millî gelenekleri icabı din açısından çok musamahalı idiler. Kara-Hanlılar, bilindiği gibi, Türk örfünü devam ettirmişler, Harezmşahlar, Delhi ve Mısır

sultanları, devlette milliliklerini korumada titizlik göstermişler, Türkmen Beylikleri de bu yönden ortaya koydukları hassasiyetle Selçukluları örnek almışlardı. Tuğrul Bey'in Bağdad'da taç giyme töreninin hatırası olarak kabartma tasvirli bir altın madalyon hazırlanması, Selçuklu devri kabartma heykel sanatının mahsulleri, Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın gayr-i müslimlere karşı babaca duyguları, Sultan Sencer'in huzurunda cereyan eden dinî-felsefî sohbetler, I. Kılıç Arslan'ın Süryanîler'e ve Ermeniler'e müsamahakâr davranışı, hıristiyanları hoş tutan ve Malatya'da Süryanî patriği ile Kitab-ı Mukaddes üzerinde münakaşalara girişen, Konya'da bahçelere mermer heykeller diktiren II. Kılıç Arslan'ın ve saray kapı ve duvarlarını insan resimleri ile, Konya surlarını kabartmalarla süsleten I. Alâ'ud-dîn Keykubâd'ın, II. Sultan Keyhusrev gibi, insan tasvirli paralar bastıran Türkmen Beylerinin vb. durumları Türk idarecilerinin ne kadar serbest düşünceli olduklarını isbata yeter.

d-Sûfilik :

Bu itibarla Türk-İslâm devletlerinde Sûfîlere de müsamahalı davranılmış, hele bunların büyüklerine saygı gösterilmiştir. Sûfilik o devirde kuvvetli bir cereyan hâlinde idi. "Çokluktа birlik" veya "Varlık birliği" (vahdet-i vücud) diye ifadelendirilen ve hususî mânâsı ile canlı-cansız herşeyin tek varlık olan Allah'da birleştiği, kâinatın Allah'ın belirtilerinden ibaret olduğu, hikmet, akıl, bilgi ve adaletin O'nun mânevi kudretinden doğduğu, en mükemmel yaratık olan insanın Allah'ın cüz'ü bulunduğu, gerçeğin akıl yolu ile edinilen bilgi ile değil, ancak sınır tanımaz his ile kavranabileceği görüşü olan Sûfîlik, Hindistan, Akdeniz ve Orta Asya fikir cereyanlarının birleşme noktası Türkistan ve bilhassa Horasan'da en canlı çevresini bulmuş ve bu durum 11. asırdan itibaren Türk-İslâm ülkelerinin türlü tarîkatlar içinde çalkalanmasına yol açmıştı. Mü'minlere kesin şart ve kaideler hâlinde birçok vecibeler yükleyen Kitap (Kur'ân)dan ziyade duyguya itibar ettikleri için medreseye cephe alarak raksı ve musikiyi ön plâna çıkaran ve zaviyelerde, hankahlarda ruhanî bir hava içinde tekelülsüz yaşayan sûfîler (şeyh ve dervişler) İslâm dogmatizmine intibakta güçlük çeken bozkırlı Türkmen kütleleri üzerinde tesirli oluyorlardı. Asırlarda da kitabî dinin öğretimi ile vazifeli medreseler daha lâyıkı ile kuvvetlenemediği için dinî bilgiler Sûfîlik telâkkileri ile oldukça karışık bir şekilde yürümekte idi. Yukarıda adlarını saydığımız tanınmış din bilginlerinden çoğu aynı zamanda sûfî idiler. Bunlar İslâmî akîdelerle sûfîlik arasındaki çelişkiyi yumuşatmağa çalışıyorlardı. Başarıya ünlü kelâmcı Gazzâlî (ölm. 1111) ulaştı. İslâm dünyasında Farabi (ölm. 950) ile canlandığı bilinen Eski Yunan felsefî düşüncesini red ederek dinî felsefenin çeşitli konularında yazdığı kitap ve risâlelerinde sağlam mantıka dayalı ikna edici delillere ulaştırmağa muvaffak olduğu Kelâm-tasavvuf yolu ile Gazzâlî asırlarca İslâm dünyasının aydın çevrelerinde çok tesirli olan İslâm sûfîliğinin esaslarını kurmuştu. Bir yandan Haçlı ordularının sarsıntıya uğrattığı bir yandan da Bâtınî hareketlerinin yıpratmağa koyulduğu İslâm mânevî birliğini tehlikeden korumak için İslâm dünyasında bu yeni sûfîlik anlayışı ile her türlü yıkıcılığa göğüs germeğe muktedir bir rûhî huzur sağlamak maksadını güttüğü belli olan bu büyük mütefekkirin düşünceleri o tarihte bir hayatî gerçeğe uygun düşüyor, bir içtimaî ihtiyaca cevap veriyordu. Büyük çoğunluğu sünnîlik çizgisinde olarak sûfiyane görüşlerin teşkilâtlanmasından ibaret tarîkatlar aynı mânevî sükûnu temine çalışıyorlardı.

Türk-İslâm devrinde yaygın dört büyük tarîkat bilhassa toplayıcı vasıfları ile mühim idiler. Abdülkaadir Gîlânî (ölm. 1166) tarafından kurulup Hindistan'a ve İspanya'ya kadar yayılan Kaadirîlik, Harezmşahlar zamanında Şeyh Necm'üd-dîn Kübrâ (ölm. 1221)'nın kurduğu Kübrevîlik, Anadolu'da Muhyiddîn İbn'ül Arabî (= Şeyh-i Ekber, ölm. 1240) tarafından kurulan Ekberîlik arasında bilhassa ikincisi, eski Türk "alp"lık telâkkilerini yansıtan "melâmetî" fikirleri ile, Türk psikolojisini oldukça tatmin edici esaslar ihtiva ediyor ve Anadolu'da İran sûfîliği yanı baskın "Mevlevîlik"e temel vermiş oluyordu. Dördüncü büyük tarîkat olan Yesevîlik, Türkistan'da Yesi şehrinden Hâce Ahmed Yesevî (ölm. 1166) tarafından kurulmuş olup tarîkat dili de Türkçe idi (Yesevî'nin "Hikmet"leri). Bozkırlı Türkler arasında çok sevilen Hakîm Süleyman Ata (ölm. 1186) sûfîliğe dair eserleri ile tanınmış bir Yesevî idi. Yesevîlik Türkistan'dan ve kuzey bozkırlarından başka, Altun-ordu sahasında, Afganistan'da, Horasan bölgesinde yayılırken, bir yandan da Mâvareünnehir'de Nakşbendîlik (kurucusu Bahâ'üd-dîn Nakşbend, ölm. 1389) ve Anadolu'da Bektaşîlik ve benzeri tarîkatlerin ortaya çıkışlarını hazırlamıştı. Türk sûfîliğinin Türk-İslâm hâkimiyeti devrinde İran sûfîliğinden daha yaygın ve başarılı oluşu onun özelliğinden ileri gelmekte idi. Tasavvufî davranış "sanatkârane bir dünya görüşü"ne geçiş sayarak, dolayısıyle mücadeleye sırt çevirerek, onu kavimler, devirler üstü bir düşünce tarzı şeklinde kabûl eden İran sûfîliğine karşılık, Türk sûfîliği insanî doğru ahlâk ve ruh temizliğini gaye edinmiş ve bunu, eski Türk düşüncesi ile bağlantısından dolayı, vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaştırmıştır. Bu sebepledir ki, Türk sûfîliği temsilcileri ve taraftarları yurt müdafaasında, sınır boylarında ve fütûhatta büyük hizmetler görmüşlerdir. Böylece bozkır Türk "alp"leri Horasan'ın rûhânî atmosferinde, "baba", "abdal" gibi tâbirlerle anılan Türk şeyhlerinin rehberliğinde "alp-erenler" olarak, savaş ülkesi Anadolu'da "gazi"ler sıfatı ile vatanî vazifelerini yapmışlardır. Ancak bir kere de Anadolu'da dinî duyguları siyasî istismara vasıta kılınarak tahrik edilen Türkmenler devlete baş kaldırmışlardır (Baba İshak'ın idare ettiği Babai isyanı 1239).

Babalar ve abdallar halk velîleri idi. Zihniyetleri basit bir islâmî cila altında gelişen râfızî telâkkilerden meydana gelmişti. Horasan'a inen Türk kütleleri üzerinde, yeni kültür çevresindeki islâmî akideler yanında eski İran'ın Manihe'izm, Mazdekizm ve Zerdüştlük gibi dinî kalıntıları ile birleşerek yeni bir mezhep hüviyyeti kazanmış olan şiîliğin tesirleri olacağı tabiî idi. Sünnîliğe aykırı inanca eğilim bilhassa halk velîleri (Türkmen babaları)nda hissediliyordu. Eski Türk davranışı kadrosu içinde ortaya çıkan bu râfızî şeyhler, dervişler Türkmenler arasında seviliyor, sayılıyorlar, hattâ birer sünnî müslüman olarak islâm birliğinin koruyuculuğunu yaptıklarını, şiîlik ve kolları cereyanlarla mücadele ettiklerini bildiğimiz Türkmen hükümdarları (Selçuklu sultanları ve diğerleri) tarafından yadırganmıyorlardı. Meselâ Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah zamanlarında Baba Tahir Uryân, Ebû Saîd Ebû'l-Hayr vb. bu türden ve itibarlı kimselerdi. Harezmşahlar devletinde bir Âhû-puş hükümdarlar nezdinde halkın sözcülüğünü yapacak kadar tesirli idi. Benzer bir sûfî de Mısır'da vardı. Hızır adlı bu şeyhe sultanlar tarafından saygı gösterilirdi.

Böylece Türk-İslâm devletlerinde bir yandan aydınlara hitap etmek ve diğer taraftan halkı temsil etmek üzere gelişen ve yayılan sûfîlik her iki cephesi ile Anadolu'da da mevcut olmuş ve bilindiği gibi orada da Türkmen babaları yanında, islâmî

ilimlere vâkıf derin kültürlü sûfîler (Muhyeddin Arabî, Celâl'üd-dîn Rûmî vb) büyük rol oynamışlardır. Türkmen beyliklerinde de tasavvufî eserler yazılmıştır.

Sûfîlik Delhi Türk Sultanlığı'nda da kuvvetli idi. Ferîd ud-dîn Mes'ud (ölm. 1265) ile bunun halefi "Mahbûb-u İlâhî" diye anılan Nizâm ud-dîn Evliya (ölm. 1325) ve şair Hasan Dihlevî (ölm. 1327) devrin şöhretli sûfîleri idiler. Hindistan'da bu cereyan Hind düşüncesinde inkılâp yapmış görünmektedir. Eski canlılığın kaybederek şekilciliğe boğulmuş Brahmanizme karşı içten ve gerçek ibadeti terviç eden sûfîlik Bakhtı hareketinin 14. asırdaki kuvvetli müdafaacısı Ramanand'ın şu fikirleri İslâmî sûfîlik inancını yansıtmakta idi: "Herşeye hâkim olan Tanrı, herşeyde mevcut olan bir kudrettir". 15. asırda insanların eşit olduğunu ileri sürerek, "kast" sisteminin reddedoğru hamle yapan Benares'li Kebîr de şöyle diyordu: "Kalb temizliği Ganj'da yıkanmaktan daha mühimdir. Hindliler'le Türkler aynı topraktan yapılmış çanaklar gibidir". Nizâm ud-dîn Evliya'nın düşüncelerine çok yakın olan bu görüşler sonraki Sikh inancına esas teşkil etmiştir. Karmatîler elindeki Multan bölgesinin devlete kazanılmasında çok hizmetleri geçen sûfîlerin oradaki türbelerin arasında en güzellerinden biri, Şeyh Rukn ud-dîn için, Gıyâs ud-dîn Tuğluk tarafından yaptırılmıştır.

5- Felsefe ve İlim

İslâm felsefesinin, biri eski Yunan felsefesine, diğeri sûfîliğe dayalı olarak iki yanlı bir gelişme takip ettiği ve her iki cephesi ile de Türk düşüncesi ile ilgili bulunduğu görülmektedir. Türkler'den önce İslâm dünyasında Kelâm münakaşaları içinde yetişmiş ünlü sûfîler vardı, fakat bunlar mahallî ve münferid kişilerdi. Sûfîliğin asıl, siyaset dışı belirli görüşler etrafında merkezileşerek serbest tarîkatler hâlinde teşkilâtlanması daha ziyade dinî ve fikrî tolerans çağı olan Türk-İslâm hâkimiyeti devrinde vukubulmuştur. Diğer taraftan Halife El-Me'mun zamanının (813-833) büyük tercüme faaliyeti ile İslâm zihniyetine nufuza başlayan Yunan felsefesi tam başarısını Türkler'e borçlu idi. Çünkü karakteri madde, ölçü, mantık ve faydacılık olan Yunan düşüncesi temelinde peygamberlik ve mûcizelerin yattığı "Sâmî" düşünceden kaynak alan İslâm düşüncesinden ziyade gerçekçi Türk düşüncesine yakındı. Bundan dolayı Yunan felsefesi, İslâm fikir hayatında ilk hakikî temsilci olarak Fârâbî'yi (ölm. 950) bulmuştur. Seyhun nehri kıyılarında Oğuzlar'ın Karacuk (Fârâb) şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed Fârâbî metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji, siyaset vb. ye dair yazdığı 160 kadar kitap ve risalesi ile Aristoteles'in hemen bütün fikirlerini en iyi açıkladığı için "Muallim-i sânî" (2. öğretmen) lâkabı ile tanınmış, batıda "Al-Pharabius" diye şöhret yapmış ve eserlerinden çoğu daha o asırlarda lâtinceye çevrilerek yüksek dereceli okullarda ders kitabı olmuştur.

Fârâbî'nin felsefe ile dinî (akıl ile inanç) uzlaştırma konusunda açtığı çığır İbn Sînâ ile doğuda ve hıristiyan ilâhiyatçısı Aquinolu Thomas (ölm. 1274) ile Batıda tâkip edilmiş, onun ulûhiyet, akıl, sübût ve feyz nazariyeleri İslâm kelâmcıları çevresinde ve İspanya'da Meymûnî ve İbn Rüşd aracılığı ile Batı hıristiyan felsefesinde tesirini uzun müddet duyurmuştur. Siyaset mevzuunu inceleyen Fârâbî'nin "hürriyet"i izah tarzı da çok ilgi çekicidir: "Doğru düşünen ve düşündüğünü yapmak iradesine sahip olan bir insan hürdür. Hem doğru düşünmeden hem iradeden mahrum ise behîmî (hayvan) dir. Doğru düşünüp te iradesi yok ise o, köledir. İlim,

ve felsefe ile meşgul kimselerden bazıları kölelikte öteki insanlardan geri kalmazlar. Bunların bilgilerinden fayda gelmiyeceği gibi, kendileri de diğer ilim erbabı için utanç sebebi olurlar."

Diğer büyük filozof ve tabib İbn Sînâ'nın (ölm. 1037), Mâveraünnehir kültür çevresinde yetişmesi ve felsefî bilgisinin esaslarını Fârâbî'den alması İslâm-Türk kültürünün yüceliğini gösterir. Tıp, mantık, fizik, tabiiyat, ahlâk, din felsefesi vb. sahalarında 220 civarındaki eseri ile ilim ve fikir dünyasına yenilikler getiren İbn Sînâ (Batı'da Avicenna), İslâmın en büyük filozoflarından 2.si olarak Doğuda ve Batıda çok tesir yaratmış, kitaplarından çoğu lâtinceye çevrilerek öğretim kuruluşlarında okutulmuştur.

Fârâbî'nin açıp İbn Sînâ'nın geliştirdiği yeni İslâm düşüncesi yolunda ilerleyenler, hattâ onu daha da kuvvetlendirmeğe çalışanlar (Yahya b. Adiyy, Ebû Süleyman Sicistanî, Ebû Hayyan Tevhîdî, Ebû'l Ferec b. Tayyib fizikçi, İbn Heysem ve İbn'ün Necîb ul Vâsıtî, Ömer Hayyam vb. astronomlar) olduğu gibi, Fahr'üd-dîn Râzi, Muhy'id-dîn Arabî, İbn Rüşd ve Gazâlî vb. büyük şahsiyetler de aynı "ekol"den feyz almışlardır. Ancak bunlar yeni felsefeyi o günlaştırmağa ve yaymağa muvaffak olamamışlar, üstelik Gazzâlî ile Muhy id-in Arabî müsbet felsefenin başka mecraya sürüklenmesinde başlıca rol oynamışlardır. Böylece gerçek felsefe hızını kesmiş ve yerini tedricen sûfîliğe bırakmaga mecbur olmuştur. Bilhassa Gazzâlî müsbet felsefeye karşı mücadeleyi en iyi veren mütefekkirdi. Onun meşhur **Tehâfut'ül-felâsife** (Filozofların yıkılışı) adlı eseri Râzî'nin tenkidlerine uğramış ve özellikle İbn Rüşd'ün (ölm. 1198) kaleminde şiddetli bir direnç ile karşılaşmış (Tehâfut'ul-Tehâfut) ise de, siyasî ve sosyal çalkantılar içinde bocalayan doğuda Gazzâlî sûfîliğin tesirini azaltamamış, düşünce din çerçevesini kıramamış, halk kütleleri tarafından benimsendiği bilinen çeşitli râfizî telâkkiler de yüksek din felsefesi seviyesinin büsbütün düşmesine yol açmıştır. Neticede sûfîlik bir dinî-fikrî hamle olmaktan çıkarak istikbalin keşfi, "esrar perdesi"nin kaldırılması ve kehanet gibi akıl-dışı bir takım tatbikata sahne hâline gelmiş ve artık her şeyh ve dervişten kerametler beklenir olmuştur. Bu durum da müsbet düşünme melekesinden mahrum bıraktığı aynı zamanda makbûl dinî terbiyesini yozlaştırdığı kütleleri ilim zihniyetinden ve hakikatlerden uzaklaştırmış, ayrıca dinî bilgileri de gitlikçe kalıplaştıran medrese ile dergâh (tarîkat ocağı) arasında sürüp giden kavgalar da, önceki asırların gümrah aklî düşünce ve ilim hayatını âdeta tüketmiştir.

Bu itibarla İslâm-Türk devletleri tarihinde müsbet ilim konusunu iki devrede ele almak icab etmektedir. 12. asır ortalarına kadar olan ilk devrede, felsefede görüldüğü gibi, dünyaya rehberlik edecek bir kudret gösteren ilim, daha sonra silinip gitmiş gibidir.

Türk-İslâm topluluklarında müsbet ilim yine Fârâbî ile başlar. **İhsâ'ül-ulûm** adlı kitabı ile ilimleri ilk tasnif eden Fârâbî'nin bu eserin lâtince tercümesi, aynı mevzuda Gundisalinus (ölm. 1157) un kitabına esas olmuştu. Fârâbî ayrıca Euklides'in geometrisini de şerh etmişti. Diğer ilim adamlarından, trigonometrinin kurucularından sayılan Türk asıllı, Abdullah al-Bârânî (ölm. 929) ile matematik ilminin doğudaki başlıca temsilcilerinden olan, **Kitab'ül-Cebr ve'l-Mukabele** yazarı, İbn Türk'ül-Cîl'yi burada zikretmek lâzımdır. Matematik bilginlerinden biri Harezm'li Abu Rey-

han ül-Bîrûnî (ölm. 1051) dır. Gazne Türk sarayında yaşayan ve Sultan Mahmûd'un yanında Hind seferlerine katılan, ihtimâl Türk asıllı, el-Bîrûnî'nin, eserlerinde "Âyet"lerle Yunan filozoflarının sözlerini bir arada zikretmesi dikkate değer. Ona göre "İlmin ilerlemesi için, serbest düşünebilmek şarttır ve "İnsanların düşünüş ve inanışları başka başkadır. Mâmuriyet (medeniyet) de bu çeşitlilikten doğar". Açık zihniyeti ile çağdaş bir ilim adamı hüviyetinde beliren el-Bîrûnî çeşitli bilgi dallarında 110 dan fazla eser yazmıştır. **İstihraç'ül-Avtar fi'd-Dâire** adlı eserinde çember yayları ve kirişler hakkında yeni teoremler koymuş. **Tasdik'us-Suver** inde geometrik iz-düşüm usullerini incelemiştir. Geometrinin sadece pergel ve cedvel kullanmak suretiyle hal'i mümkün olmayan bir klâsik meselesi üzerindeki buluşları hâlen de "Bîrûnî Problemler" diye anılmaktadır. **Tahdid Nihayet'il-Emâkin** adlı kitabı ise, matematik coğrafyanın incelenmesine dairdir ve bazı trigonometrik meseleler de burada açıklanmıştır. El-Bîrûnî, "Dünya tarihinin Arkhimedes, Leonardo ve Leibniz tipindeki ilmî ve entellektüel dâhîlerinden" kabûl edilmektedir.

Astronomide yıldızlardan geleceğe ait hükümler çıkarmak gayretlerinin (İlm-i Nücum) yersizliğini açıklayan Farâbî'ye göre, gök yüzü varlık ve hâdiselerinden insanların âkıbetlerini keşfetmek mümkün değildir. Arz ile güneş arasına ay'ın girmesi ile vâki olan güneş tutulması gibi bir gök hâdisesinin yeryüzünde meselâ bir hükümdarın ölmesi ile münasebetine inanmak "acab al acaib" (saçmaların saçması) bir şeydir. Fârâbî'ye göre, her hâdisenin bir sebebi vardır: "Tesadüfler bizim sebebini bilmediğimiz hâdiselerdir". İbn Sînâ Hemedan rasathanesinde çalışmış. el-Bîrûnî ise, Tarih'ül-Hind'inde arzın bir yılda güneş etrafından döndüğünden bahsetmiş, El-Kanun'ul-Mes'ûdî (Gazneli Sultanı I. Mes'ûd adına yazılmıştır)'sinde enlem ve boylamlar üzerinde durmuş, arzın buudlarını, Gazne-İskenderiye arasındaki enlem ve boylam dairelerini tesbit etmiştir. Dokunduğu her madenî altuna çevirdiği iddia olunan "Filozof taşı"na ve hayatı uzatan veya ebedîleştiren "İksir"e inanmadığını, bunların birer hayal olduğunu belirten İbn Sînâ'dan sonra, yine el-Bîrûnî **El-Cemahir fi Ma'rifet'il-Cevahir** adlı eserinde ilk defa özgül ağırlık hususunda mühim neticelere varmış, icad ettiği bir piknometre ile 16 maddenin özgül ağırlığını hakikata çok yakın şekilde ölçmüştür.

İslâm-Türk dünyasında hekimlik konusunda şüphesiz İbn Sinâ birinci plânda yer alır. Kendisi Batı ilim âleminde "Tababetin hükümdarı" diye anılır. Bîrûnî'nin *Kitab'üs-Saydele*'si de ilâçlara ve şifalı otlara tahsis edilmiştir.

Eskiden İslâm dünyasında coğrafya, daha ziyâde, bir müşahede bilgisi durumunda iken, bunun ilim hâline sokulması Türk-İslâm çağında olmuştur. El Bîrûnî Sultan Mahmûd ile birlikte gittiği Hindistan'ın tarihini, coğrafyasını, örf ve âdetlerini tesbit ettiği **Tahkik ma li'l-Hind** adlı eserinde bu kıtanın coğrafyasına dair geniş bilgi vermiş, hattâ İndus vâdisinin aluvyonla dolan eski bir deniz kalıntısı olduğunu söylemiştir. **Tahdid'ül-Emâkin**'inde ise Hindistan, Afganistan ve Harezm hakkındaki jeolojik tesbitlerini kaydetmiştir.

Filoloji bahsinde Arap dilinin en iyi sözlüklerinden biri kabûl edilen Es-Sihah fil-luga veya Sihah-i Cevheri adlı eserin yazarı İsmail Cevheri (ölm. 1002), kaynakların bildirdiği üzere, Fârâb'lı bir Türk'tü.

Bu devirde bir çok tarih kitabı yazılmıştı. Fakat bunlardan çoğu maalesef bize kadar gelmemiştir. 9. yüzyılda yaşamış ve isimler el Câhiz'de kayıtlı Beşşâr'ul-Turki, Tarhan'ur-Râvî, Sabbah b. Hâkan gibi Türk asıllı tarihçilerden başka, yalnız adlarını bildiğimiz eserlerden bazıları, şunlardır. Kılıç Tamgaç Han İbrahim adına Mecd ud-dîn Muhammed tarafından yazılan **Mülûk'ül-Hâniya** (Kara Hanlılar Tarihi) **Tarih'ül-Kısas** (Ebu Nasr Ahmed'ül Buharî tarafından, Kara-Hanlılar Tarihi), **el-Bîrûnî**'nin **Kitab'ul-Musamere fi Ahbar Hwvarezm, Tarih eyyam Sultan Mahmûd, Tarih'ül-Mubeyyize ve'l-Karamita, Al-Tahzir min kıbel'it-Türk, Tenkih'üt-Tevarih,** adlı eserleri, Ebu'l Futuh Abd ul-Gafir'in yazdığı **Tarih-i Kâşgar**, Ebu Hafs Ömer'in yazdığı **Tarih-i Semerkand**, Ebu Muhammed Hârun'un **Tarih-i Horasan**'ı, Gazneliler'e dair Ebu Yala Bayhakî'nin **Sirat Mas'udiya'sı**, Ebu'l-Hasan Heysem'in Tarih'i. Eserleri bize kadar gelen tarihçiler arasında Gazneliler devrinden **Zeyn'ül Ahbâr** müellifi Gerdizi, Gazneli Sultan Mahmûd'un büyük tarihçisi El-Utbî, Gazneliler'in Selçuklular'a karşı Horasan harekâtını günü gününe zaptetmiş olan, **Tarih-i Beyhakî** müellifi Ebu'l-Fazl'ul-Beyhakî, Delhi Sultanlığı'nda eserini Kutb'ud-dîn Aybeg zamanında tamamlayan Fahr ud-dîn Mubâreksah, **Tabakat-ı Nasırî** adlı tarihini Nasır'ud-dîn Mahmûd adına kaleme alan kadı Minhac Sirac'ud dîn Cuzcanî, Tuğluk âilesinden Muhammed'in ve sonra Fîrûzşah'ın tarihçisi **Tarih-i Fîrûzşah**'ın yazarı Ziya'üd-dîn Baranî, Tac'ül-Me'asir'in müellifi Muhammed b. Hasan Nizamî, anılması gereken şahsiyetlerdir.

Kara-Hanlı ülkesinde Türkçe manzum olarak yazılan **Kutadgu-Bilig,** Türk devlet düşüncesi, kanun anlayışı, hâkimiyet telâkkisi ve siyaset görüşü bakımlarından şüphesiz bir şaheserdir. Bu kitap Balasagunlu Has Hâcib Yusuf tarafından Kâşgar'da 1070'e doğru, Uygur harfleri ile yazılmış ve Buğra Han (Ebu Ali Hasan)'a takdim olunmuştur. Uygur harfleri ile Türkçe manzum diğer bir kitap da Yüknek'li Ahmed adında bir Türk'ün, Emîr-i Dâd (Adliye Bakanı) Muhammed Bey namına hazırladığı, **Atabet'ül-Hakayik** dır. Zaman itibarı ile **Kutadgu-Bilig** den biraz sonra yazılan ve daha ziyâde bir nasihat-nâme olan bu eserde islâmî tesirin hayli koyulaştığı görülmektedir. Batı Kara-Hanlı hükümdarlarından II. Mes'ûd (ölm. 1178) adına da **Ağrâz'üs-Siyase fi İlm-il-Riyase** adlı bir siyaset-ahlâk kitabı yazılmıştır.

İslâm dünyasında öğretim ve eğitim bakımından Selçuklu İmparatorluğu çağının bir dönüm noktası olduğu bilinir. Daha önceleri dağınık ve hususî şekilde yapılan öğretim ilk defa Sultan Alp Arslan zamanında programa bağlanmış ve devlet himayesi altına alınmıştır. Selçuklu devletini bu ciddî kültür faaliyetine sevkeden sebeplerin başında, ana siyaset icabı, şiîlik ve diğer rafızî düşüncelerle mücadele geliyordu. Başlangıçta fakıhler ve bilginler için tahsisat ayırmak, zâhidler için imaretler açmak yolu ile devlete bağlı mânevî kuvvet cephesi meydana getirmeğe çalışılırken, büyük ilim ocakları medreselerin kurulması ile imparatorluk ölçüsünde kadrolanan öğretim düzenine girildi. Böylece tanınmış ilim ve fikir adamlarını sinesinde toplayan, maaşlı müderrisleri (profesörleri), aylık ve erzak tahsisatı alan öğrencileri ile meccanî öğretim yapan, ders programları tesbit edilmiş ve zengin kütüphaneler ile donatılmış en yüksek öğretim müessesesi olarak medrese islâm dünyasında Sultan Alp Arslan tarafından kuruldu (1066). Bağdat'ta 60 bin dinar (altun) a inşa edildiği rivayet olunan "Nizâmiye" adlı bu medreseye çarşılar, han, hamam ve çiftlikler vakfedilmişti. Dinî bakımdan hanefî ve şâfiî fıkıhlarını öğreten

Bağdat Nizâmiyesi ilim ve fikir hayatında mühim rol oynamış, yüksek vasıfta bilginler yetiştirmiş, buradan çıkan gençler memleketin selâhiyetli şahsiyetleri olarak yüksek makamlar işgal etmişlerdir. Yine o sıralarda İsfahan, Nişâpur, Merv, Belh, Herat, Tûs, Basra, Âmul gibi merkezlerde birer benzeri kurulan Bağdad Nizâmiyesi'nin ders konuları ve programları, esas itibarıyle bütün islâm ülkelerinde ve Osmanlılar dâhil, İslâm-Türk devletlerinde asırlarca takip ve tatbik edilmiştir.

Nizâmiye medreselerinde dinî bilgiler yanında, felsefe (kelâm), filoloji (Arap dili ve grameri) ve matematik (riyaziyât, hey'et) vs. gibi ilimler de okutulduğu için ve Avrupa da benzer müesseseler daha geç tarihlerde kurulmuş olduğundan, Bağdad Nizâmiyesi yeryüzünde ilk üniversite sayılmaktadır. Daha sonra Selçuklu devletlerinde, Harezmşahlar'da, Atabeylikler'de, Türkmen beyliklerinde, Hind'de ve Mısır'da sultanlar, devlet adamları ve hâtunlar tarafından aynı esaslarda yürümek üzere, kurulan medreseler sayılmayacak kadar çoktur. Medreselerin devletin sivil idare kadrosuna memur yetiştirmesi itibariyle de büyük ehemiyeti vardı.

Selçuklu devrinde tabipler, belagatçiler yetişmiş, matematik ilmi de yüksek bir seviyeye ulaşmış ve daha çok edebi hüviyetiyle tanınan meşhur Ömer Hayyâm (ölm. 1131), Muhammed Beyhaqî gibi kuvvetli temsilciler bulmuştu. Bunlar mahrûtat, geometri ve zîc bahislerinde mühim eserler yazmışlardır, ayrıca 476 (1074-1075) senesinde bir rasathane kurularak tetkikler yapılmış, Ömer Hayyâm, Ebu'l-Muzaffer Isfizarî, İbn Necûb ul Vâsıt" gibi yüksek hey'etçiler "Târîh-i Melikî" veya "Târîh-i Celâlî" veya "Takvim-i Melikşahî" denilen bir takvimi tertip etmişlerdi ki, bu takvim bugün kullanılan Gregorien takviminden daha doğru hesaplara dayanıyordu. Sultan Sencer adına bir zîc yazan El-Hâzinî 1115 yılında, sabit yıldızların yerini Merv şehrinin boylam dairesine göre tesbit etmiştir.

Bütün Türk hükümdarları gibi, Selçuklu Sultanları da tarih bilgisinin gelişmesini teşvik etmişlerdir. Böylece Selçuklular'ın menşeinden bahseden **Melik-nâme** (1058 yıllarında), İbn Hassûl'un tarihi, **Risâle-i Melikşâhiye** adlı eser, Ebu Tâhir Hâtunî'nin **Tarih-i Âl-i Selçuk** u, şâir Muizzi'nin **Siyer-ü fütûhat-i Sultan Sencer**, Hemedânî'nin **Ünvan'ül-Siyer**'i, İbn Fındık'ın **Meşarib-üt-Tecarib**'i, aynı müellifin **Zinet'ül-Küttâb**'ı, Sultan Sencer adına yazılan **Kitab Mefâhir el-Etrâk,** Sultan II. Tuğrul adına yazılan **Acaib'ül-mahlûkât** adlı coğrafya kitabı, bunlardan başka İmad'ud-dîn İsfahanî, İbn'ul-Cevzî, Sıbt İbn'ul-Cevzî, Râvendî vb. tarihçilerin eserleri hep bu çağın mahsülleridir.

Diğer taraftan "Fahr-i Harezm" diye anılan ve **Mukaddimet'ül-edeb** yazarı Zemahşerî (ölm. 1144) ile, **Zahîre-i Harezmşahîye** adlı büyük tıp kitabının müellifi hekim İsmâil Curcânî (ölm. 1137) Harezmşahlar devrinin başlıca ilim ve fikir adamlarıdır. Harezmşahlar devrinde de şüphesiz pek çok eser yazılmış bulunuyordu. Muhammed'un-Nesevî'nin Harezmşah Celâl'ud-dîn'e tahsis ettiği çok mühim eseri **Siret'üs-Sultan Celâl'd-dîn**'den başka, Harezmşahlar devrinin nadir eserlerinden ikisi, Moğollar'dan kaçmağa muvaffak olan, edebiyat tarihçisi, Kays-ı Râzî'nin **El-Mu'cem fî meâyir-i Eş'âr'il-Acem** ile, aynı müellifin Türk dili bakımından mühim olan **Tibyânül-lûgat'il-Türkî alâ lisân'il-Kanglı**'dır.

Türkmen beyliklerinde, Anadolu'da Âmid (Diyarbakır), Meyâfarîkîn (Silvan),

Mardin gibi şehirler Artuklular zamanında birer kültür merkezi olmuşlardı. Necm'ud-dîn Alpı (ölm. 1176) adına, Kemâl'üd-dîn Ebû Sâlim tarafından **İkd'ül-ferid**, Fahr'ud-dîn Kara Arslan (ölm. 1174) adına Ebû Al's--sûf" tarafından **Urcûze fi suver'il-kevâkib'is-sâbite** (yıldızlara dâir), Melik E-Mes'ûd (ölm. 1231) adına, Zeyn'uddîn Cevherî tarafından **el-Muhtâr fi keşf'il-esrar** (sûfîlik), Mahmûd (Kara Arslan'ın torunu) adına E-Cezerî tarafından **Kitab fi ma'rifet'il-hiyel ve'l-hendese** (matematik), İmâd'ud dîn Kara Arslan (Harput Beyi) adına islâm tasavvuf tarihinin meşhur simalarından Suhreverdî Maktûl tarafından **Elvâh'ül-İmâdiye;** Necm'ud-dîn Mansûr adına Abd'ul-Kaadir Râzî tarafından **Ravzat'ül-fusehâ** vb. gibi eserler yazılmış, büyük şâir Nizâmî "**Hamse**"sinin 2.si olan **Mahzen'ül-esrar**'ı Mengucuklu Fahr'ud-dîn Behrâmşah (ölm. 1225) a ithaf etmiş, yine tanınmış bilgin, tarihçi ve tabib Abd'ul Lâtif Bagdadî (ölm. 1231) birkaç yılını, Mengucuklu şâir Alâ'ud-dîn II. Dâvud'un sarayında geçirmiştir. *Tarih-i Meyyâfarikîn* adlı ünlü tarih kitabının bir kısmını Artuklular'a tahsis eden Meyâfârikîn'li İbn'ül-Ezrak (ölm. 1176'dan sonra) da Artuklu Beyi Timurtaş (ölm. 1152)'ın yanında bulunmuştu. İslâm Ortaçağının en büyük tarihçisi kabûl edilen İbn al-Asîr (ölm. 1231) Atabeyler çağında üstün bir kültür hayatına ulaştığı anlaşılan Cizre (bugün Mardin'in ilçesi) de doğmuş ve Musul'da yetişmişti. Onun büyük eseri **El-Kâmil fi't-tarih**'den başka **Musul Atabeyleri Tarihi** çağın en inanılır kaynaklarından biridir.

Türkmen beyliklerinde Dânışmend Gazi Ahmed Bey'in hayat ve savaşlarını anlatan, destânî mahiyetli ünlü **Dânîşmendnâme**'den sonra atabeyler ve Mısır Türk hükümdarları için yazılan tarih kitaplarının başlıcaları şöyle sıralanabilir: **Kitâb'ür-ravzateyn fî ahbâr-ı Devleteyn** (Ebu Şâme tarafından, Atabey Nûr'ud-dîn Mahmûd ve Salâh'ud-dîn Eyyûb" için), **Er-Ravzat'ul-Tahir fi sîret'il-melik'iz-Zâhir** (İbn Şeddâd tarafından, Sultan Baybars için), *Ed-dürret'üs-semîn fî siret'in-Nûr'id-dîn* (İbn Kadi Şohbe tarafından, Nûr'üd-dîn Mahmûd için), **Dürret'ül-eslâk fî Devlet'il-Etrâk** (Mısır Türk Devleti Tarihi), İbn Abd'üz-Zâhir tarafından, Sultan Kalavun'un ve Baybars'ın hal tercümeleri. Tarihçiler arasında aslen Türk olanlar da vardı: **Dürer'üt-ticân** adlı eserin yazarı Aybeg oğlu Ebû Bekir (ölm. 1331), **Mecma'un-nevâdir** yazarı Karatay, ayrıca Aydoğdu Kara-Sungurî vb.

Mısır'da bu devirde birçok Türkçe tercüme eser kaleme alınmıştır. Mısır Sultanlığında konuşulan Türçe'ye -Anadolu Selçukluları, Atabeylikler ve Harezmşahlar ülkesinde kullanılan, Fars ve Arapça kelime ve terimlerin karıştığı Türkçe saf sayılmadığı için- "hâlis Türkçe" ("Et-Türkî'l-hâlis") diyorlardı. İşte bu Türkçe ile yazılan eserler Kıpçak-bozkırları ile Mısır ve Suriye arasında Türk kültür birliğinin korunmasında da pek faydalı oluyordu: Berke Fakîh **İrşâd'ül-mülûk ve's-selâtîn** (1378'den fıkıh kitabı tercüme), ayrıca **Kitab'ul-fıkh bî'lisân'il-Türkî, Kitab Mukaddime** (Ebû'l-Leys'in fıkıh kitabı, tercüme), **Kitab fî ilm'in-neşşâb** (okçuluk'a ait, tercüme), **Kitab'ül-hiyel** (atlar'a ait, tercüme)

Bununla beraber Mısır Türk ülkesinde Oğuz lehçesi ile de kitaplar yazılıyordu: Meselâ Erzurumlu Darîr'in eserleri: **Yusuf ve Züleyhâ** (1366'dan), **Siret'ün-Nebî** (tercüme), **Fütûh'uş-Şâm** (1392'den tercüme). Ayrıca: Şerif Hasan: **Şehnâme** tercümesi (14. asır), Balıoğlu İbrahim: **Hikmetnâme** (manzum ansiklopedi, 14. asır)

Mısır Türk kültür çevresinde dikkati çeken bir husus da bu devirde orada bir çok Türkçe-Arapça lûgat kitabının hazırlanmasıdır. Bu şüphesiz hâkim zümre dilinin yerli aydınlar tarafından öğrenilmesi gayesini güdüyordu. İbn Muhenna (13. asır sonu) **Hilyet-ül-insan ve helbet'ül-lisân;** Ebû Hayyân **Kitab'ul-idrâk li-lisân'il Etrâk** (1313), **El-Ef'âl fî lisân'il-Etrâk Buhr'u-l-mülk fî nahv'it-Türk, Ed-dürret'ül-muzîye fî lûgat'it-Türkiye,** Fahr'üddîn Muhammed (ölm. 1313, Saru boyundan) **Kavâid'u lisân'il-Türk;** Alâ'ud-dîn Bılık (Kıpçak) **Envâr'ül-muzîye** Muhammed ul-Ba'lî (ölm. 1302) **El-umdet'ül-kavîye fî lûgat'it Türkîye,** Cemâl üd-dîn Turkî (14. asır) **Kitab'ul-Bulgat'ül-müştâk fî lûgat'it-Türk ve'l-Kıpçak; Tercüman-ı Türkî ve Arabî** (1345 den, yazar meçhul) vb. Bu eserlerden çoğu maalesef kayıptır.

6 - Edebiyat

Bu İslâm-Türk devletlerinde edebiyat ve şiir büyük gelişme göstermiştir. İran edebiyatının sayılı şâirleri: Unsurî, Farruhî, Ascadi, Minuçihri, Gaza'iri vb. Gazneli Mahmûd'un himayesinde yetişmişlerdir. Bugünkü edebi Farsça'nın temelini atan meşhur Şehnâme şâiri, Firdevsî de bunlar arasında idi.

Kılıç Tamgaç Han'ın İnşa Dîvanı reisi **Sindbadnâme** yazarı Zahîr-i Samarkandî, o devirde farsça yazan şâirlerin en büyüklerinden biri idi. Şiirlerinde birçok Türkçe kelime kullanan Sûzeni-i Samarkandî, Kara-Hanlılar sarayının saygı değer siması olup, eski Uygur dilinin İslâm tesiri altında Karluk, Yağma, Çiğil gibi Türk boyları lehçeleri ile karışmasından meydana gelen Kara-Hanlı Türkçes (Kaşgarlı Mahmûd'a göre "Hâkanıye") ile de, Minuçihr'nin dediği gibi şiirler yazıyordu. Türk dilinin Hindistan'da giltikçe yayıldığını söyleyen Fahr'ud-dîn Mubarekşah tarihinde Türkçe mısralar kaydetmiştir.

Delhi sarayında da, şâirler, bilhassa Alâ'üd-din Kalaç devrinde -Gazneliler ve Selçuklular da olduğu gibi- "Mavacıb-ı şâir" (şâirlik ödeneği) alırlardı. Sultan Balaban'ın oğlu Muhammed'in İşrâf Dîvanı reisi şâir Fahr'üd-dîn Lûbekî, Hindistan'ın "Sa'dî"si denilen Hasan Sencerî ve Taşkent'li şâir Bedr ud-dîn sultanlardan himaye görüyorlardı. İslâm doğunun en büyük şâirlerinden biri olan Emir Husrev Dihlevî Türk'tü. Anası da Balaban'ın Âriz ul-Memâlik (Harbiye Bakanı) olan Timur Han'ın kızı idi. Dihlevî, Sultan Balaban, Alâ'üd-dîn Kalaç ve Gıyas'üd-dîn Tuğluk devirlerini dile getirmiş ve sonuncu adına bir "Hamse" yazmıştı. Güzel eserlerinden biri de, Alâ'üd-dîn Kalaç'ın oğlu Hızır Han ile, râcalardan birinin kızının hakikî aşklarını konu edinmişti.

Hind-Türk hükümdarları eski Hind eserlerinin tercümelerine de yardım etmişlerdi. Bunlar arasında en muhimmi, **Kelîle ve Dimne** diye tanınan ahlâk kitabı **Pançatantra**'nın, Gazneli sultanı Bahrâm-şah (ölm. 1157) adına Nizâm'üd-dîn Ebu'l-Ma'alî tarafından Farsça'ya tercümesidir. Sonra, Gıyas'üd-dîn Tuğluk'un münşi (kâtib)'lerinden Muhammed Sadr Abdûsî Hind masallarını **Besâtin'ül-Üns** adı ile Farsça'ya ve Kalaç âilesinin son yıllarında Mübârek-şah'ın sarayında şâir Ziyâ ud-dîn Nahşebî **Tutînâme**'yi sanskritçe'den Farsça'ya çevirmişlerdir.

Şiir ve edebiyat sahasında büyük ilerlemeler kaydedilen Selçuklu devrinde bilhassa Fars edebiyatı çok gelişmiştir. Türk sultanlarının maddî, mânevî himayeleri

sayesinde İran edebiyatının en seçkin simaları bu çağda yetişmişlerdi. Ömer Hayyâm, Enverî, Mu'izzî, Lâmi'î Curcânî, Ebû'l Meâlî Nahhâs, Ebû Tâhir-i Hâtunî, Ebîverdî, İbn-ul-Habbârıya, Azrakî. Diğer taraftan Arap edebiyatında mühim bir mevki tutan Baherzî (ölm. 1072) ve ünlü **El-Ahkâm'us-Sultanîye** müellifi Kaadî'l-kudat el-Mâverdî (ölm. 1051) vb. bu devrin şahsiyetleridir. Fıkır hayatı ve edebiyat yönlerinden gerek Atabeylikler, gerek Türkmen beylikleri büyük gelişme içinde idiler. Fars edebiyatının tesiri altında bulunan İl-Denizliler ülkesinde Gence'li Nizâmî (ölm. 1214?), Hâkanî (ölm. 1199 ?) ve Salgurlu beyliğinde Sâ'dî (ölm. 1292) gibi İran edebî dilinin en büyük üstâdları yetişmişti.

Bu devirde Türk edebiyatı, bilindiği gibi, Anadolu'da gelişmiştir. Malazgırt zaferinden beri eski Oğuz menkıbelerini, bozkırların destanî konular ile süslenmiş kahramanlık hikâyelerin kopuz çalarak söyliyen Türkmen halk şâirlerinin, 12-13. yüzyıllar Anadolu'sunun gaza ve fetih ruhuna uygun İslâmî gelenekleri ni (Ebû Muslim, Hz. Hamza, Hz. Ali etrafında örülen efsaneler vb.) Türkçe terennümleri ile başlayan bu edebiyatta **Dânişmendname, Battal Gazi destanı, Sarı Saltuk menkıbesi** vb. gibi mahsuller yanında, Yesevî şâirlerinin tesiri ile sûfiyane Türk edebiyat çığırı açılmıştır. Aynı zamanda Sultan Veled aracılığı ile Gulşehrî'yi ve Âşık Paşa gibi klâsik Türk şiirinin temsilcilerini hazırlayan bu çığırda, ünlü Türkmen şâiri Yunus Emre (ölm. 1320) asırlarca erişilmesi mümkün olmayan bir şahikaya yükselmiştir.

7 - Sanat

Ortaçağ Türk hâkimiyeti devrinde sanat ve imar faaliyetini gösteren ve aralarında çoğu şaheser vasfını taşıyan mimarî, kitabe, hat, tezhib, süsleme, minyatür, çini, halı ve kilim gibi san'at eserlerini burada saymağa elbette imkân yoktur. Kaynaklarımız'n ve Nâsir-i Husrev (ölm. 1061) den itibaren son zamanlara kadar bir çok seyyahın görüp yazdıkları üzere, Çin sınırlarından Akdeniz'e, Oğuz bozkırlarından Hindistan ortalarına ve Mısır'a kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde güzel ve çok kere renkli yazılı, dahilen ince tezyinatlı, bazıları çini kaplı saray, câmi, mescid, imaret, han, hamam, darüşşifâ, medrese, hankah, türbe, künbet, şadırvan, çeşme, sebil, kale, sur, ribat ve mezar sandukasından binlercesi mevcuttur. Burada yalnız Türkler'in bu çağda san'at dünyasına getirdiği şu mühim yenilikleri hatırlatacağız: Medrese mîmarîsi (Bağdad Nizâmiyesi), medrese câmiî mîmarîsi (Sultan Melikşah'ın Isfahan'daki Mescid-i câmii), tuğla künbet mîmarîsi ve çift kubbe inşaatı (Merv'de Sultan Sencer türbesi, Nahcıvan'da İl-Deniz'in zevcesinin türbesi) ustuvanî bazen yivli yüksek ve ince minare tipi, "demet sütûn", "baklavalı sütûn başlığı", "sivri kemer", pencerelerin katlar hâlinde sıralanması, "Türk üçgenleri" (kubbe mîmârîsinde) dik dörtgen veya beş köşeli mihrab. Yazı da: "Selçuklu sülüsü, neshi ve kûfîsi". Kitap resmi ve minyatürde "Selçuklu mektebi" vb.

Anadolu Türkmen paralarındaki tasvirlerin de gösterdiği gibi, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'da taç giyip kılıç kuşanması münasebetiyle, bu merasimin hatırası olarak hazırlanan tasvirli altun ve madalya ve Rey'de saray hayatını canlandıran stuk panodaki kabartma Selçuklu devri sanatının nadir örnekleridir. Uygur Türk muzığı ile sıkı alâkası bilinen Oğuz musikisi, daha sonra Mâverâünnehir, Azerbay-

can ve Anadolu'da üç kol hâlinde gelişmiş ve Türkler'in nüfuz ettikleri yerlere kadar yayılmıştır.

Bütün bu Türk devletlerinde taş ışçılığı (meselâ hemen bütün Anadolu'da bile eko hâlinde gelişen Ahlat taş işçiliği), kuyumculuk, kakmacılık, bakır işçiliği, zırh, kemer, kalkan, mineli cam imâlâtı, keramik, yünlü, pamuklu kadife dokumacılığı, hal cılık ve döküm sanatı en zarif mahsullerini vermişlerdi ki, bunlar hâlâ Türk ve dünya müzelerinin gözde eserlerini teşkil eder.

8 - İmar Faaliyetleri

Mısır'da Fustât yakınında yeni bir şehir (el-Katâî) kurdurmuş olan Tolun-oğlu Ahmed ayrıca çeşme, hamam, su bendi ve İslâm dünyasında ilk defa yoksul ve fakirlerin parasız tedavî edildiği bir devlet hastahanesi yaptırmıştı (873). Buna bağlı bir de eczahane vardı. Yine onun inşa ettirdiği, hâlâ Kahire'de mevcut, unu Tolun'ye Câmi İslâm sanatına Türk zevk ve üslubunu katan bir eserdir. Oğlu Humâr veyh'in, salonları hükümdar âiles mensuplarının heykelleri ile süslü duvarları altın yaldızlı saray ile, Kur'ân sûreleri biçiminde tarhlanmış bahçesi meşhurdu. İslâm dünyasında bahçe kültürü ve çiçekçilik önce burada görülüyordu. Yine tarihte ilk olarak Sâmerrâ'da Türkler tarafından kurulan hayvanat bahçesinin daha mükemmeli bu devirde Mısır'da tesis edilmişti.

Kara-Hanlı hükümdarları Mâveraünnehir, Kâşgar, Balasagun bölgelerinde câmi, medrese, türbe, yol, köprü ve zengin vakıflarla desteklenen ribâtlar yaptırmışlardı. Arap tarihçisi el-Mukaddesî yalnız İsficâb (Sayram) bölgesinde 2700 ribât bulunduğunu söyler ki rakamdaki mübalağa yine ribâtların o zamanki ehemmiyetini göstermeğe yarar. Şems'ül-mülk Nasr Han'ın Buhâra'da inşa ettirdiği köşkler, bahçeler, havuzlar, korularla süslü id. Ayrıca bir de hayvanat bahçesinin bulunduğu "Şemsâbâd" sitesi ile, 1068 yılında yaptırılan muhteşem mihrabı Buhâra Ulu Câmi çok meşhurdu. Sarayının mermerleri, yaldızları altından çiçek ve çubuk tezyinat el-Utbî tarafından medhedilen Sultan Mahmûd devrinde Gazne pek mâmur, süslü ve yine Sultan Mahmûd'un Leşker-i Bazar sarayı muhteşem di. Gazne'nin devletin diğer şehirleri de yüksek mâlî güç sayesinde imar edilmiş, güzelleştirilmişti.

Hind sultanlığında Aybeg zamanındaki Delhi yanına Alâ'ud-dîn Kalaç Sîrî kasabasını, Gıyâs'ud-dîn Tuğluk Tuğlukâbâd kasabasını, Muhammed Tugluk Cihânpenâh kasabasını, Firuz Tuğluk Fîrûzâbâd kasabasını ilâve etmişler, böylece Delhi 5 şehrin bir araya geldiği muazzam bir belde olmuştu. Eski Delhi'de Kutb'ud-dîn Aybeg'in başlattığı İltutmuş'un tamamlattığı Kutb Minar müslüman Türkler'in Hindistan'da bir zafer âbidesi idi. Ayrıca burada Kuvvet'ul-İslâm câmii ile Sultan Raziye'nin yaptırdığı türbe de bulunmaktadır.

Bütün bu eserler, kalıntılarından anlaşıldığı üzere, birer san'at âbidesi heybetinde idi. Türkler başka yerlerde olduğu gibi, burada da san'at ve mîmâriye kendi damgalarını vurmuşlardı.

Bu Türk devletlerinden kalma kaleler, surlar veya eski hisar ve beden tâmiratından başka saraylar, câmiler, medreseler, türbeler, mezar sandukları, hastaneler, kervansaraylar, ribâtlar, köprüler, su yolları vb.den bir kısmının harabeleri hâlâ mevcuttur. Bütün bu imar faaliyetinin en iyi delilleri, pek çoğu elde bulunan, kitâbelerdir. Bütün bu memleketler Türkler zamanında meydana getirilen eserlerle doludur. Şîrâz, Nahcıvan, Tebriz, Salgurlular'ın ve İl-Denizliler'in, Musul, Halep, Şam başta Nur'ûd-dîn Mahmûd Zengîler'in, Erbil Beytegînliler'in, Tercan Saltuklular'ın, Erzincan, Kemah, Divriği Mengücükluler'in; Kayseri, Sivas, Tokat vb. Danişmendler'in, Mardin, Diyarbakır, Silvan, Harput, Hasankeyf vb. Artuklular'ın; Kahire, İskenderiye, Dimyat vb. Mısır Türk Devleti'nin eserleri ile süslenmişti. Saydığımız bu ülkelerde zamanımızda bile eski tarihî yapıların çoğu o çağın hâtıralarıdır ve umumiyetle Selçuklular tarafından ortaya konanlardan daha kalabalık ve daha şan atkâranedir. Adları geçen şehirler Türk san'at özelliklerini taşıyan ulu câmiler, kümbedler ve medreseler vb. ile tam bir Ortaçağ Türk beldesi manzarasını asırlarca muhafaza etmişlerdir.

9 - Türk Hususiyetleri

İslâm çevresinde kurulan ve Türk-İslâm kültürünün gelişmesine büyük ölçüde hizmet ettiğini gördüğümüz bu devletlerde, buraya kadar temas edilenlerin dışında diğer Türk kültür unsurlarının da yaşadığı şüphesizdir. Bu yönden anadil Türkçe başta gelir. Kara-Hanlılar da devlet, halk dili ve edebî dil Türkçe idi. Gazneli saraylarında Türkçe de konuşuluyordu. Harezmşahlar da hükümdar âilesinden başka orduda hâkim dil yine Türkçe idi. Harezmşah Alâ'ud-dîn Muhammed, halifenin elçisi ile konuşurken kendisinin Türk olduğunu ve Arapça bilmediğini söylemişti. Delhi Sultanlığı'nda idareci tabaka ve ordu mensupları tarafından Türkçe konuşulduğunu Fahr'ud-dîn Mubârekşah'ın eser ve Türkçe tâbirler göstermektedir. Selçuklular'da da durum böyle idi. Sarayda ve her tarafa dağılmış büyük yekûnlara yükselen Türk askerî kuvvetlerinin her yerde konuştukları dil Türkçe idi. Bu itibarla, bu devir İslâm-Türk devletlerinde "devlet dilinin" bazılarında Arapça, bazılarında Farsça olduğu hakkındaki iddia ara fazla değer vermemek lâzımdır. Zira ancak son asırlardaki millî devletlerin ortaya çıkardığı "resmî dil" anlayışını Orta çağlarda aramak doğru değildir. O devirlerde gerek yazışma gerek konuşma dilinin tâyininde en esaslı faktör idare edilen halk idi. İran sahasında ve Arap memleketlerinde idareyi Türkçe ile yürütmek imkânı yoktu. Buna göre, Türkler'in daha önceleri de gelişmiş edebî dilleri ve kendi yazıları olduğu hâlde o çağda İslâm dininin tesiri ile Kur'ân dili, olduğu için yaygın Arapça ile halk çoğunluğunun anadili olan Farsça yanında Türk dilinin devlet ölçüsünde umumîleşmemiş olmasını tabii karşılanmak gerekir. Diğer taraftan Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında Türkçe'nin ehemmiyetini gösteren vesikalar vardır. Bunlardan biri 1074 yılında Bağdat'ta Kâşgarlı Mahmûd tarafından yazılan **Dîvan-ı Lûgat-it-Türk**'tür ki, müellif bu kitabını Türk olmayanların Türkçe öğrenmek ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazdığını kaydeder. Bu eserde işaret edilen "Türk dilini öğreniniz, çünkü Türkler'in saltanat uzun sürecektir" mealindeki bir "hadîs" de devrin dikkate değer bir telâkkisini ifşa eder. Türk sözünün "Olgunluk çağı" mânâsına geldiğini söyleyen Kâşgarlı Mahmûd'un ortaya koyduğu üstünlük hissi, İbn Hassûl gibi devlet adamları,

Saa'lebî ve Gazzî gibi şâirler tarafından da ifade edildiğine göre, o zaman, Türk topluluğunda hâkim bulunan hamleci ruh iyice anlaşılır. Nitekim Türk nufusun kesafet kazandığı Anadolu'da bu ruh busbütün canlanmış, Yunus Emre başta olmak üzere birçok büyük şairler ve edîbler yetiştirmiş ve Konya'da Türkçe için ferman çıkaran (1277) Karamanoğlu Mehmed Bey gibi sıyasî temsilciler de bulan anadil, yazma ve konuşma dili hâline gelmiştir.

Bunun dışında eski Türk, örf ve âdetlerinden çoğu bu Türk devletlerinde devam etmekte idi. Meselâ Türkler'e "köpeğe benzer" bir hayvanın rehberlik yaptığı şeklindeki rivayet eski Bozkurt efsanesenin Turkmenler arasında yaşadığını gösterdiği gibi Selçuklu resmî yazılarında, sultanın tuğrasında, paralarda, çetr uzerinde görülen ve Sultan Tuğrul Bey'in talebi ile İmparator K.Monomakhos tarafından İstanbul dakı mâbede hâkkettirilen ok ve yay, eski bir geleneğin devamından başka bir şey değildi. Eski Gök-Türk ve Hazar hâkanlıklarında mevcut olup Selçuklu teşkilâtında da pek mühim bir yer tutan Atabeylık muessesesi ve kadına devlet işlerinde rol verilecek kadar itibar edilmesi, İslâm-Doğu dunyasına Turkler'in getirdiği dari ve sosyal yeniliklerden idi.

Orduda kalabalık süvari birliklerinin teşkili, sağ-sol taksımatı, buyuk savaşlarda tatbik edilen Turan taktiği hep Bozkır kulturunun İran sahasındaki Turkler tarafından yaşatılan değerleridir ve bunlar ufak farklarla tâ Osmanlı devrinde de görülür. Yine eski Türk geleneklerinin devamı olan yoğ, leviratus, sultanların devlet ileri gelenlerine ve halka umumî ziyafetler vermesi (toy) bu ziyafetler sonunda tabak kaşık ve sairenin yağmalanması, eski Turk hâkimiyet anlayışı ile ilgili idi. Çeşitli renklerde ve biçimlerde bayraklarla birlikte Tuğ kullanılması, sürek avlar Harezmşahlar'da Delhi sultanlığında, Mısır da da yaygın olan top ve çoğen oyunu, Sultan Tuğrul Bey'in son evlenişi munasebetiyle Bağdat'takı düğünde Turk şarkıları söylenirken, bizzat oynadığı ve Ruslar a geçmiş olması muhtemel Turk raksı asker kıyafet ve Turk unsuru arasında Turk töresi hükümlerine gore yurutulen örfî hukuk hep Orta Asya dan intikal ederek Türk-İslâm dünyasında yüzyıllarca yaşayan hususıyetlerdi.

Doğu Anadolu beylıklerinde hükümdarlar Artuklu, Mengücüklü Saltuklu vb kitâbelerinde görüldüğü üzere, Alp Kutlug, İnanç, Uluğ, Tuğrul, İnanç Yabgu, Alp Tuğrul, Tegin, vb gibi Türkçe unvanlarla anılıyor ve paralarına kendi boy damgalarını vurduruyorlardı. Bu beylikler herhâlde batıda Anadolu Selçuklular ve doğuda Harezmşahlar'a nisbetle millî klerını daha iyi korumakta idiler. Ancak Türklük şuurunun kuvvetli tutulmasını sağlayan ilmî, edebî sahadakı faalıyetlere imkân hazırladıklarını bildiğimiz Mısır idarecileri, kendilerini Turkmenler den de ustun sayıyorlardı. Orada yalnız orduda değil, halk arasında da atlı sporlar avcılık, çoğen oyunu gibi bozkır gelenekleri devam ettiriliyor, çok kere "töre" hükumleri yurutuluyor ve devlet doğrudan doğruya "Turk" adını taşıyordu ("Ed-Devlet ul-Türkiyye")

Bütün bu Türk İslâm devletlerinde Türkler'e yabancılar tarafından yuksek vasıfta, ustun insanlar gözü ile bakılmış, kabiliyet, güzellik ve şecaatleri övülmüştür (Meselâ el-Cahiz, İbn Hassûl, Zemahşerî, Mübarekşâh, ayrıca şâirler.)

BİBLİYOGRAFYA

Abu Muhammed al-Balavî, *Sir'at Ahmed b. Tulun*, nşr. M.K. Alı, Dımaşk, 138 h.

Adıvar, A A., *Farâbî maddesi*, İA.

Ateş A., *Fârabî'nın eserlerinin bibliyografyası*, Belleten, sayı 57, 1951 s. 175-192.

Banguoğlu, T., *Uygurlar ve uygurca üzerine*, TDAY 1958, s. 87-113.

Bayur, Y H., *Hindistan tarihi*, Ankara, 1946, c. I.

Bayur, Y H., *Sultan İletmiş'in adı hakkında*, Belleten, sayı 56, 1950, s. 567-588.

Barthold W., *Bürhan âilesi*, maddesi, İA.

Barthold, W. Turkestan Down to the Mongol Invasion, London, 1968

Barthold W. *Alı Tegın* maddesı, İA.

Barthold, W., *Arslan-Han* maddesı, İ A

Barthold, W. *Buğra-Han* maddesı, İ.A

Barthold, W., *Böri-Tigın* maddesı İ A

Barthold, W., *Kara-Hitaylılar* maddesı, İ A

Becker, C H. *İhşîdîler* maddesı, İ.A

Bosworth, C E., *Ghaznevid military Organisation*, Der Islam, XXXV, XXXVI 1960.

Bosworth C E., *The Imperial Policy of the Early Ghaznevids*, İslamic Studies, 3, ", Karashı 1962

Bosworth, C E., *The Ghaznevıds, their Empire in Afghanıstan and Eastern İran*, 994-1040, Edınburgh 1963

Brockelmann C., *Kelile ve Dımne* maddesı İ A

Caleroğlu A., *La litterature Turque de L'epoque des Karakhanides*, Fundamenta, II. 1964.

Al-Cahız *Manakıb Cund al-Hılafa ve Faza'il al-Atrak*, türk. terc. R Şeşen, Hilâfet ordusunun menkıbelerı ve Turklerın faziletlerı, Ankara 1967

Çolın, N M., *Amır Xusraw-ı Dıhlawı'nın eserlerının yazma nüshaları*, Şarkıyat Mecmuası, V, İstanbul 1964

Edîb Ahmed b Yükneki, *Atebetu'l-Hakayık* nşr R R Arat (metın, tercüme ve izah) Ankara 1951

Fahr'd-dîn Mubârekşâh Tarıh, nşr E Denison Ross, Tarıkh-ı Fakhru d-dîn Mubarakshah (J G Forlong Fund), 1927

Frye R N.-Sayılı, A., *Selçuklulardan evvel Orta Şark'ta Turkler* Belleten sayı 37 1946, s 97 131

Gibb, H A R *The Arab Conquests ın Central Asıa* 1923 London, Turk, terc M Hakkı, Orta Asya'da Arab futuhatı İstanbul 1930

Gunaltay M Ş *Fârabî'nın şahsıyeti ve eserleri* DTCFD, VIII 4, 1950

Graefe, E *Fâtımîler* maddesı, İ A

Grenard, F *La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire*, JA XIV, 1920, Türk, terc. O, Turan, Ülkü, sayı 74, 1939

Haig T W., *Mahmûd Nasır al-dîn* maddesi, İ.A.

Haroon Khan Shervanî *Al Farabı's Political Theories* DTCFD, VIII, 4 ' 1950

İbn ul-Esir, *El-Kâmil*, Kahire 1348-1357, I-IX

İbn Sina, *Büyük Türk filozof ve tıb üstâdı İbn Sina, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler*, (Bir hey'et tarafından hazırlanmıştır), İstanbul 1937.

Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti tarihi*, Ankara 1956.

Kafesoğlu, İ., *Selçuklular* maddesi, İ.A.

Kafesoğlu, İ., *Mahmûd Gaznevî* maddesi, İ.A.

Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvan-ı Lûgat'it-Türk*

Köprülü, M.F., Eski *Türk unvanlarına dair notlar*, THİTM, II, 1939. Almanca trc. Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur, KCsA, Suppl. I, 1935-1939.

Köprülü, M.F., *Halaçlar* maddesi İ.A.

Köprülü M.F. *Ilutmuş* maddesi, İ.A.

Köymen, M.A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ankara 1954.

Köymen M.A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1965.

Köymen M.A., *Sencer* maddesi, İ.A.

Kutadgu Bilig, nşr. R.R. Arat, I (metin), 1947 (TDK yayını), II (bugünkü Türk terc.), 1959

Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge 1931.

Narşahî, *Tarih-i Buhara*, nşr. Ch. Schefer, *Desription topographique et historique de Boukhara*, Paris 1892

Németh, Gy., *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest 1930.

Pritsak, O., *Von den Karluk zu den Karachaniden*, ZDMG, CI, 1951

Pritsak, O., *Die Karachaniden*. Der Islam, XXXI, 1954

Pritsak O., *Karahanlılar* maddesi İ.A.

Pritsak, O., *'Qara', Studie zur türkischen Rechtssymbolik*, Z. V. Togan Armağanı, İstanbul 1955.

Sayılı, A., *Bîrûnî*, Belleten, sayı 49, 1949, s. 58-89

Sayılı, A., *Fârâbî ve tefekkür tarihindeki yeri*, Belleten, sayı 56, 1951, s. 1-59.

Sayılı, A., *Abdülhamid ibn Türk ün "Katışık denklemlerde zaruretler" adlı yazısı ve zamanının cebri*, Ankara 1962

Sourdel, B., *Inventaire des monaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, Damas 1955.

Tancı, M.T., *Abu Mansur al-Maturidi*, İFD, I-II, 1958.

Togan, A.Z.V., *Umumî Türk Tarihine Giriş* En eski devirlerden 16. asra kadar, İstanbul 1970

Turan O. *Selçuklular tarihi ve Türk İslâm medeniyeti*, Ankara 1965

Turan, O., *Türk cihan hâkimiyetinin mefkûresi tarihi*, İstanbul 1969, I.

Turan O., *İlig unvanı* hakkında, TM, VII-VIII, 1947, s. 192-199

Yaltkaya M.Ş., *Abu'l-Rayhan'ın bir kitabı*, TM, V, 1936, s. 1-26

Yaltkaya M.Ş., *Türkler'e dair Arabca şiirler*, TM, V, 1936, s. 307-326.

Zettersteen, K. V., *Büveyhîler* maddesi, İA.

Ziya al-dîn Baranî, *Tarih-i Firuzşahî*, Calcutta 1862

VIII. Orta Asya ve Kıpçak Bozkırlarında Kurulmuş Türk Devletleri

Ahmet TEMİR

Giriş

Bu bölüm, XII. yy.'ın başlarında kurularak bir cihan imparatorluğu şeklinde gelişen ve az bir istisna ile bütün Türk boy ve ülkelerin içine alan "Türk-Moğol İmparatorluğu" ile onun parçalanmasından sonra kurulan devletlerin tarihlerine tahsis edilmiştir. Bunlardan Çağatay (Türkistan) İlhanlı (İran) ve Yuan (Çin) sülâleleri Büyük Hanlar ile kısaca aynı bahis içinde incelenmişken, konunun icabı bütün Kıpçak bozkırlarını, Kafkasya'yı ve Kuzey Türkistan'ı içine alan "Altın Ordu" devleti için ayrı bir bahis tahsis edilmiş ve bu devletin bölünmesinden sonra meydana gelen "Kazan Hanlığı" "Astırhan Hanlığı", "Kırım Hanlığı" "Nogay Hanlığı" ve "Sibir Hanlığı" gibi devletlerin tarihleri de ayrı ayrı ele alınmıştır.

★
★ ★

Eski devirlerden beri Türkler'in anayurdunun bir parçası olarak bilinen ve bugünkü Moğolistan ve Mançurya'yı içine alan Asya'nın kuzeydoğu bölgeleri, Hunlar'dan beri türlü Türk boyları ile Moğol ve Mançu gibi diğer Altay kavimlerinin faaliyette bulunduğu sahalar olmuştur. Türkler'in cedleri olarak kabul edilen ve Çin'le daimî bir mücadele halinde yaşayan Hunlar buralardan batıya ve güneye yayıldıkları gibi 6-8 yy.'lardan itibaren Asya tarihinde siyaset ve kültür bakımından büyük rol oynamaya başlayan Kök Türk İmparatorluğu'nun merkezi de burası idi. Ancak, denizden uzak ve sert kara iklimine malik olan ve bilhassa Çin ile daimî bir savaş halinde yaşamayı icabettiren bu bölgeyi, istikbal için karanlık gören Türkler, IX. yy.'dan itibaren yavaş yavaş terketmişler ve merkezlerini batıya ve güneybatıya nakletmişlerdir. Türkler'in en eski dil ve kültür âbidesi olarak bilinen Orhon ve Yeni-

şey yazıtları bu bölgelerde meydana gelmiş ve bunların asılları da hâlâ burada muhafaza edilmekle beraber burası bugün artık bir "Moğolistan" olarak tanınmakta ve Türklükle ilgisi, ancak tarihî bir değer taşımaktadır.

Siyasî ve idarî merkez batı ve güneybatıya kaymakla beraber, Türk boylarının bir kısmı Moğollar'la bir arada veya onlarla komşu bir halde yaşamakta devam etmişler, Moğollar'ın bir kısmı Türkleşirken bazı Türk boylarının da "Moğollaştığı" görülmüştür. Altay'daki Türk boyları ile Moğollar arasındaki buna benzer karşılıklı temas ve kaynaşmalar, XX. yy.'a kadar devam etmiş ve etmektedir. Bu yüzden Moğollar arasında Türk ve Türkler içerisinde Moğol boy adlarına rastlandığı gibi bazan da aynı boy adının hem Türk, hem Moğol cemiyetlerinde aynı zamanda kullanıldığı görülmüş, fakat duruma göre bunların bazıları "Türk" bazıları "Moğol" menşeli olarak mütalâa edilmiştir.

XII. yy.'da tarih sahnesine çıkışlarından önce, Moğollar'ın ve bu zümreye mensup aşağıda saydığımız boyların, devlet kurma gibi siyasî ve içtimaî faaliyetler mevzii kalmıştır. XII. ve XIII. yy.'larda bir cihan imparatorluğu kurulması şeklinde karşımıza çıkan hâdiseler ise dünya tarihin en önemli sayfalarından biri olup bundan önceki Hun, Avar, Göktürk devirlerini hatırlatmakta ve bunların birer tekrarı gibi karşımıza çıkmaktadır.

Asya bozkırlarında vücuda getirilen bu son büyük imparatorluğun rehberliğini üzerine alan Cengiz (Çinggiz) kendisinin mensup olduğu Moğol kabilelerini birleştirdikten sonra, Türk boylarını da kendi hâkimiyeti altına alarak, bunların da Moğollar'la beraber hareket etmesini temin etmiştir. Zaten eskiden beri aynı tarihî mukadderata bağlı kalan bu bozkır kabileleri, kavmî teşkilât ve iktisadî bünye bakımından olduğu kadar, kültür bakımından da birbirlerine yabancı olmadıklar gibi, bilhassa bu iki millet arasındaki temasların daha sık olduğu hudut boylarında etnik bakımdan da az çok birbirlerinin tesiri altında kalmışlardı. Bozkır kanunları, bu kanunların doğurduğu hayat şartları ve bunlar üzerine kurulan siyasî birlikler, uzun asırlar süren müşterek tarih içinde, bunların bir kısmını o şekilde birbirine karıştırmış ve yoğurmuştur ki, bu kavimler arasındaki ırk farkları âdeta silinmiş ve bazılarını diğerleri içinde eritmiştir. Birçok Moğol kabileleri, daha çok eski devirlerde Türkler içinde temsil edilmiş olduğu gibi, bugünkü Moğollar arasında da bu şekil de temsile uğramış Türk zümrelerini bulmak mümkündür. Türk zümrelerinin bilhassa Moğollar'a yakın sahalarda oturan kısımlarında bunun izlerini bugün bile görmek kabildir. Cengiz'in rehberliği altında meydana çıkan Moğollar'ın kısa bir zamanda bu kadar kuvvetli bir teşkilât vücuda getirebilmiş olmaları, Moğollar'ın kendi kuvvetlerinden ziyade, ancak tarihî mukadderatın hazırladığı bu yakınlık sayesinde Türk kavimlerinin bir kısmının Moğollar'a derhal iltihakının temin edilmiş olmasıyle açıklanabilir. Moğollar'a işbirliği neticesinde bu Türk zümreleri vasıtasıyle komşu Türk kültür merkezlerinin bu teşkilât içerisine alınmış olması, Türk tarihinde misallerin çok gördüğümüz bir tarihî vakıa olduğu gibi, bu yeni devletin iledeki inkişafının lâyıkında de bir âmil olmuştur. Moğol devlet teşkilatının eski Türk an'anesi üzerine kurulduğunu eskiden beri Türkler de gördüğümüz istiahların aynen kabul edilmiş olmasıyle de isbat edildiği gibi, Türk ülkelerinin doğu kısmında hâkim olan kültürün dini olan burkancılığın Moğollar arasında yayılmış ve Uygur alfabesinin bugüne kadar hâlâ Moğollar tarafından kullanılmakta olması da bunun birer delilidir.

1. Türk-Moğol İmparatorluğu ve Devamı

Ahmet TEMİR

XII. yy.'ın sonları ile XIII. yy.'ın başlarında, yalnız Türk dünyasının değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan Asya ve Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren büyük hâdiseler cereyan etmiştir ki, bu da, dünyaya yeni bir nizam vermeye çalışan Türk-Moğol İmparatorluğu'nun kurulması şeklinde tecelli etmiştir. Bu imparatorluğa kurucusuna izafeten bazan "Cengiz İmparatorluğu", bazan "Moğol" veya "Türk-Moğol İmparatorluğu" (veyahut "Hanlığı", "Kağanlığı") denmiştir.

İlk devrede bu imparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla beraber, devlet genişleyince, kısa zaman içiresinde ahalinin ve askerlerinin büyük bir ekseriyetini Türkler teşkil ettiği gibi, devlet teşkilâtının esasları ve birçok müesseseler de, eski Türk an'anesinin devamından başka bir şey değildi. Bu yüzden, Cengiz Han'ın kurduğu devlete "Türk-Moğol Hakanlığı" adını vermek doğru olur. Bu devirde bütün Türk ülkeleri (az bir istisna ile) bir tek imparatorluk halinde birleşmiş durumda idi. Bu büyük imparatorluk, Çin Hindistanı ve Arabistan dışında bütün Asya'yı ve bütün Şarkî Avrupa'yı sınırları içine almıştı. İşte bu bakımdandır ki Türk-Moğol istilâs ve Hakanlığı, Türk tarihini yakından alâkadar etmektedir. Bazı tarihî hâdiseler ve hissî tesirler yüzünden, "Türk-Moğol ve Tatar" konuları yeteri derecede açıklanamadığından veya şahıs ve milletlere göre birbirinden farklı tefsirlere dayanıldığından, yalnız "Türk-Moğol İmparatorluğu" dediğimiz Cengiz devri değil, hattâ onun parçalanmasından doğan Türk devletleri bile bazan Türk tarihinin dışında bırakılmak istenmiştir.

Fakat, şurası da bir hakikattır ki, Cengiz'in kurduğu Hakanlık esas itibarıyle Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir. Zaten Cengiz'in kendisi de bazı rivayetlere göre Türk menşelidir. O zamana kadar, tarihte hemen hemen hiçbir rol oynamamış olan Kerülen nehri yakınındaki kabileler, Yesügey-baatur'un oğlu Temuçin (Timuçin)'in dehası sayesinde kısa bir zaman içinde büyük bir faaliyet göstermeğe başladılar.

12. yy.'ın sonlarında tarih sahnesine çıkışları sırasında, Moğolistan ve civarında başlıca şu büyük boylar yaşıyor ve birbirleriyle amansız bir mücadele halinde bulunuyorlardı. İrtiş ile Orhon arasında ve Altay dağlarının kuzeyinde olmak üzere en batıda Naymanlar, onların doğusunda Orhon civarında Kereyitler, onların kuzeyinde Selenge nehrinin orta ve aşağı mecrasında Merkitler, onların batısında ve Naymanlar'ın kuzeyinde olmak üzere Oyratlar, Büyür gölü civarında Tatarlar ve ilk zamanlarda fazla kuvvetli ve tanınmış olmamakla beraber, Cengiz Han tarafından bütün boyların birleştirilmesinden sonra adları umumî bir millî isim haline getirilen Moğol (Mangho) lar bunların başlıcaları idi. Naymanlar ve Kereyitler Uygur Türklerinin komşusu olmakla kültür bakımından onların tesiri altında kalmışlar, yazı ile birlikte birçok medeniyet ve kültür unsurlarını Uygurlar'dan alan Moğol boylarından bilhassa Naymanlar diğer komşularına nazaran üstün bir seviyede bulunuyorlardı. X. yy.'da Moğolistan'da siyasî faaliyetin hızlandığını, Kırgızlar'ın batıya, Yenisey civarına püskürtüldüğünü ve Kuzey Çin'e yerleşen Hıtaylar'ın, Liao adında bir sülâle

kurduğunu görüyoruz. Liao devleti 1225'te yıkılmış ve onların bir kısmı batıya göçerek, Tarım ve Fergana vâdisinde, yüz yıl kadar yaşayan Kara-Hıtay devletini kurmuşlardır.

Halkın esas kitlesi, eski Türkler'de olduğu gibi tabiat dini veya şamanlığa mensup olmakla beraber, Moğol boyları arasında Budizm ve **Naymanlar**'la **Kereyitler** arasında Hıristiyanlık da yayılmakta, Çin ile olan daimî mücadele ve temas neticesinde Çin kültürü de tesirini göstermekte idi.

Çinliler, kuzeydeki boyları, bazan kendi adlarıyle zikretmekle beraber, (meselâ Hiung-nu = Hun, T'u,K'ue = Türk), çok defa onları Türk veya Moğol olarak ayırmadan, toptan **Tatar** (Ta-ta) diye adlandırmışlar, XIII. yy. başlarında ise Moğolları Çin sınırına yakınlıklarına ve medenî seviyelerine göre "Beyaz Tatar" "Kara Tatar" ve "Yabanî Tatar" şeklinde gruplandırmışlardır.

Tatar sözü, gerek Türk ve gerek Moğollar arasında eskiden beri bir boy adı olarak kullanılmakta idi. Ancak, Moğollar'daki Tatarlar'la Türk boyu olan Tatarların aynı olmadıklarını hatırlatmak yerinde olur. Moğol-Tatarlar, 1202 tarihinde Dalan Nemurges savaşında Cengiz (Çinggiz) Han tarafından yenilerek parçalanmışlar ve bütün mensupları da diğer boylar arasında taksim edilmişlerdir. Böylece **Tatar** boyu Moğollar arasında ortadan kalkmakla beraber, bu ad yabancılar tarafından bazan "Moğol", bazan da "Türk" anlamında kullanılmakta devam etmiştir. Türk dilinin en eski belgelerinden olan Orhon yazıtlarında zikredilen "Tatar" halkı adını bazı tarihçiler Moğol, bazıları da Türk menşeli olarak mütalâa etmişlerdir. Fakat Kaşgarlı Mahmûd'un *"Dıvan-ı Lûgat-ıt-Türk"* ünde adı geçen Tatarlar'ın bir Türk boyu olduğunda şüphe olmasa gerek.

Ruslar da Cengiz devri için bazan "Moğol", bazan da "Tatar" adını kullanmışlar hattâ ondan sonra kurulan ve birer Türk Devleti olan Altın Ordu ve Kazan Hanlığı ve ahalisine hep Tatar demişlerdir. Çarlık devrinde ellerine geçirdikleri bütün diğer Türk boylarına Ruslar toptan "Tatar" demişler fakat bununla hiçbir zaman "Moğollar"ı kastetmeyip, bu tâbiri yalnız ve yalnız Türk boyları için kullanmışlardır (meselâ Kazan Tatarları, Kırım Tatarları, Astrahan Tatarları, Kafkasya Tatarları, Azerbaycan Tatarları, Taşkent, Hive, Buhara Tatarları, Kaşgar, Kulca Tatarları, Sibirya Altay Tatarları, v.b.).

Sovyetler devrinde "Tatar" sözünün "Türk" karşılığı olarak kullanılması terkedilerek, bunun yerine her Türk boyunun kendi adını kullanması usulü kabul edilmiş ve siyasî maksatlarla tatbik edilen bu usulle, birer Başkurt, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Uygur, Karaçay, Balkar, Azerî v.b. gibi "milletler"in yaratılmasına çalışılmıştır. Fakat siyasî maksatlarla yürütülen bu tatbikat yanında, Sovyet ilmî edebiyat ve neşriyatında bu toplulukların "Türk" camiasından olduğu inkâr edilemediğinden Sovyet Türkoloji ilminde bunların hepsi de bir arada mütalâa edilmekte ancak birbirine çok yakın olduğu için "Türk şiveleri ve lehçeleri" dediğimiz tâbirler yerine Sovyet Türkologları, Türk dilleri tabirini kullanmaktadırlar.

Bundan başka, Rus ilim edebiyatında, Rusya içindeki Türk boylarını Türkiye Türkleri'nden ayrı mütalâa etmek için "Tyurki, Tyurkskiy" (Türkler, Türkçe) Türkiye Türkleri için ise "Turok, Turki, Turetskiy" (Türk, Türkler, Türkçe) tâbirleri yaratılmıştır. Buna Son yıllarda batı dünyasında da (bilhassa İngiliz ve Amerikan edebiyatında) buna

uyularak Rusya'daki Türkler için "Türkic" (T. peoples, T. languages "Türk halkları, Türk dilleri). Türkiye Türkleri için "Türkish" tâbirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu suretle Rusça "Tyurkskiy" ve İngilizce "Turkic" tâbirlerinin, 1917'ye kadar Rusya içindeki Türkler için umumî bir ad olma istidadını gösteren "Tatar" tâbiri yerine kullanıldığı meydana çıkmaktadır.

Bugün "Tatar" sözü bir Türk boy adı olarak ancak "Kazanlı" veya "Kuzey Türkleri" dediğimiz İdil-Ural, Batı Sibirya ve Astrahan ahalisi ile "Kırımlı"lar için kullanılmaktadır. Zikrettiğimiz bu boylar artık bugün bu ismi kendileri de bir halk adı olarak benimsemiş durumdadır.

Cengiz devleti ilk devrelerde Moğollar'dan ibaret iken, kısa zamanda genişleyerek bir cihan imparatorluğu haline gelmiş ve neticede bir Türk-Moğol İmparatorluğu şeklini almıştır. Çünkü, Türkler'le meskûn hemen hemen bütün ülkeler bu devletin içine alınmış bulunuyordu. Başka bir çok milletler de bu imparatorluğa mensup olmakla beraber, esas kitle ve nüfusun büyük kısmı (100 yıl Moğol idaresinde kalmış olan Çin istisna edilirse) Türkler'den ibaretti. Bazıları sulh yolu ile, bazıları savaş neticesinde Cengiz'e tabi olan Türk boyları, kısa zamanda onunla anlaşarak büyük imparatorluğun sosyal, askerî ve idarî bütün işlerine iştirake başlamışlardı. Sayı bakımından İmparatorluğun içinde ekalliyette kalan ve kültür bakımından Türkler'e nazaran aşağı seviyede olan Moğollar'ın mühim bir kısmı İslâmiyeti kabul ederek Türkleşmiş, kalanları da esas Moğolistan'a dönmüştür. Böylece imparatorluk parçalandığı zaman, bundan Moğol değil, Altın Ordu, Sibir, Çağatay, İlhanlı gibi yeni yeni Türk devletleri ortaya çıkmış, Moğollar'ın hâkimiyeti eski yurtlarına inhisar etmiştir.

a- Büyük Hanlar

Önce "Moğol Devleti" olarak kurulan, fakat sonraları bir "Türk - Moğol İmparatorluğu" şeklinde gelişen bu devlet, kurucusuna izafeten "Cengiz İmparatorluğu" diye de adlandırılmaktadır. Çünkü 13. yy. da Orta Asya'da cereyan eden siyasî, askerî ve içtimaî hâdiseleri, onun şahsiyetinden ayrı mütalâa etmek hemen hemen imkânsızdır.

1240 tarihli *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde Cengiz (Çinggıs) Han'ın şeceresinden bahsedilirken, en eski ceddi, Türk destanlarında olduğu gibi, bir bozkurta dayanmakta ve onun Türk menşeli olduğu hakkındaki rivayetleri destekler gibi görünmektedir. Adı geçen esere göre onun sülâlesi şu sırayı takip etmektedir :

Çinggıs (Cengiz) Han'ın Cedleri

Bozkurt ile beyaz dişi geyikten doğan Bataçi-han/Tamaça/Horiçar-mergen/ A[illegible]can-boro'ul/ Sali-haça'u/ Yeke-nidun / Semsoçi / Harçu / Borcigiday-mergen / Torocho cin-bayan / Dobun-mergen / Onun eşi Alan-ho'a'dan tabiatüstü bir hâdise neticesinde doğan Bodonçar / Habiçi / Menen-tudun / Haçi-külük / Haydu / Bai-[illegible]ng hor-dohşın / Tumbinay-seçen / Habul-han / Bartan -ba'atur / Yesügey-ba'atur Temuçin (Çinggıs-han)

Boylar arasında devam eden mücadeleler sırasında, Yesügey-baatur, Merkitlerden Yeke-Çiledu'nün elinden karısı Höelün-ücin'i kaçırmış ve bu kadın sonra-

dan Çınggiz'in anası olmuştur. Buna karşılık Merkitler de 10 yıl sonra Yesügey'i zehirleyerek öldürmüşlerdir. Yesügey'in Höelün ücin'den Temücin (doğ. 1155 veya 1167?), Hasar, Haçiun ve Temülün adında 4 oğlu ve Temüge adında bir kızı olmuştur. 9 yaşında yetim kalan ve rakipleri tarafından ortadan kaldırılmak istenen Temucin ve kardeşleri anaları tarafından çok ağır şartlar altında büyütülmüşlerdir. Mevziî savaşlarda başarı kazanan ve taraftar ve dostları gittikçe çoğalan Temucin, 1196'da mahdut sayıda boylar tarafından ilk defa "Çınggıs" unvanı verilerek "Han" (Ha'an, Kagan) seçilmiştir. Önce dost, sonraları rakip ve düşman olarak rol oynayan sivrilmiş şahıslar arasında Kereyit hükümdarı Onghan (To'oril= Tuğrul) ile Caciratlar'dan Camuha bilnassa göze batmaktadır. Fakat Temucin bu ve diğer rakiplerini bir bir ortadan kaldırmayı başarmış ve bütün boyların birleşmesinden sonra 1206 Pars yılında Onan nehri menbaında toplanan büyük kurultayda, tazelenen Çınggıs (Çıngız = Cengiz) unvanıyle büyük hükümdar ilân edilmiştir. Esas imparatorluğunun kurulması ve büyük dış seferler bundan sonra başlar. Devletin idarî işlerini tanzim eden *casag* (casak, yasa, kanun)lar bu kurultayda kabul edilmiş, Cengiz'in *bilig* (vecize, hikmet)leri de kendi zamanında yazılmış ise de bunlar tam metin halinde bize kadar intikal etmemiştir.

Cengiz, kısa zaman içerisinde Nayman, Oyrat ve Kırgızlar'ı yenmiş (1206) ve kuzey Çin'deki Hıtay (Kıtay, Kıtan)larla Tangut (Si-hıa)lara karşı savaşarak (1211) başşehirler Pekin'i almış (1214), generallerden Muhali de Sarı Irmağın kuzeyinde ki bölgeleri zaptetmiştir (1217). Doğu Türkistan'daki Uygurlar (1209), Yedi Su bölgesindeki Karluklar ın hükümdarı Arslan Han (1211) ve Almalık (Kulca) hükümdarı Bozar Cengiz'in elçilerine müspet cevap vererek onun hükümdarlığını tanımışlar ve savaşsız bu devlete katılmışlardır. Karahıtaylar a sığınan Nayman I. Güçlük Cengiz'e karşı savaşta yenilmiş, Liaotung ve Kore vergiye bağlanmışlardır. Komutanlardan Cebe Noyan Cungarya ve Doğu Türkistan'ı geçerek Kaşgar ve Hotan üzerinden Pamir'e varmış, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay İrtiş membaından hareketle Balkaş gölünün kuzeyinden ilerlerken, büyük oğlu Coçi, Kaşgar Uş ve Kokand üzerinden Maveraünnehr'e ulaşmıştır (1217). Harezmşah Kutbeddin Mehmed'in tedbirsiz hareketi ve Cengiz tarafından gönderilen elçilerin Otrar valisi tarafından öldürülmesi (1218) Cengiz'in batı seferini çabuklaştırmış ve yukarıda anlatıldığı gibi üç koldan ilerleyen kuvvetlerin birleşmesiyle meydana gelen büyük ordunun başında ilerleyen Cengiz Han Harezmşahlar'ı yenerek Buhara ve Semerkand'ı tahrip etmiştir (1219-1220). Kutbeddin Mehmed'in oğlu Celâleddin Mengübirti de Türkistan'da tutunamamıştır. Cengiz'in küçük oğlu Toluy güney-batıdan ilerleyerek Merv'i almış (1221), Tebriz ve Tiflis üzerinden Kafkasya'yı geçerek Kiyev civarında Dnepr'e varmıştır (1222). İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra (1222-1224) güney orduları Anadolu'nun içerisine kadar sokulmuşlardır. Cengiz kendisi Hindukuş'u aşarak (1221) İndus civarında Harezmliler'in arta kalan ordularını dağıttıktan sonra Lahor'a kadar Pencap'ı istilâ etmiştir (1222). Fakat güney Çin'deki karışıklıklar yüzünden geri dönmek mecburiyetinde kalmış ve Tangut seferi esnasında attan düşürek yaralanan Cengiz Han (1226), 1227 Domuz yılında olmuştur.

Cengiz, ölümünden önce, üçüncü oğlu Ögedey'in (Oktay) hükümdar olmasını tavsiye etmişti. Ögedey, 1228'de toplanan Kurultayda bu emre uyularak han seçildi ve kardeşi Çağatay tarafından tahta oturtuldu. Ögedey zamanında Kore ilhak

olundu, kuzey Çin tamamiyle imparatorluğa bağlandı ve 1237-1241 yıllarında cereyan eden batı seferi Rusya ve bütün doğu Avrupa istilâ edildi.

Ögedey'in ölümünden sonra devlet, yeni bir han seçilinceye kadar onun eşi Töregene tarafından idare edilmiştir. Töregene, 1246 Kurultayında Batu'nun muhalefetine rağmen oğlu Güyük'ün han seçilmesini temin etti. Bu hareket, batı ordularının muzaffer kumandanı ve Coçi'nin oğlu Batu ile Güyük arasında silâhlı bir çatışmaya sebep olmak üzere iken, Güyük'ün ölümü ile (1248) ortalık yatışmış ve onun eşi Ogul Gaymış'ın üç yıl naib olarak devleti idaresinden sonra (1248-1251) hükümdarlık Cengiz'in küçük oğlu Toluy'un nesline geçmiştir. Toluy'un oğlu Mungge (Möngke, Mengü) nin han seçilmesi (1251/52) tarafları tatmin etmiş ve çatışmayı önlemiştir.

Mungge, Cengiz tarafından başlatılarak Ögedey zamanında kısmen takip edilen işlere devamla bunları tamamlamak istiyordu. Bu maksatla biri güney Çin, diğeri de Orta Doğu olmak üzere iki yönden büyük ordular sevkederek plânın tatbikine girişmiştir. Çin'deki orduların başında büyük kardeşi Hubilay (Kubilay), Orta Doğu'ya yollanan kuvvetlerin başında küçük kardeşi Hülegü bulunuyordu.

Eski geleneğe göre devlet sülâlenin malı sayıldığından, Cengiz daha hayatta iken turlu bölgeleri oğulları arasında taksim ederek bundan faydalanma hakkı tanımıştı. Buna göre büyük oğlu Coçi (Cuçi, Cuci) kuzey-batı, yani Kıpçak ülkesini, Çağatay Türkistan'ı, Ögedey doğu bölgelerini almış, küçük oğlu Toluy da, baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmıştı. Kağanlık kuvvetli bulundukça Cengiz'in oğulları merkeze sadakatle bağlı kalarak kendi ülkelerini birer vali gibi idare etmişlerdir. Fakat merkez zayıfladıkça imparatorluğun parçaları, geopolitik ve kültür merkezlerinin durumuna göre: 1) Hubilay (Kubilay) ile başlamış olan Çin Yuan sülâlesi (merkezî Moğolistan da buna bağlı idi), 2) Çağatay oğullarının idaresinde bulunan Türkistan, 3) Cuçi (Çoçı) oğullarının elinde Altın Ordu ve Hülegü ailesinin elinde bulunan İlhanlılar olmak üzere 4 kısma ayrılmıştır.

b. Kubilay ve Çin'de Yüan Sülâlesi

Büyük Kağan Kubilay'ın, devlet merkezini Karakurum'dan Pekin'e nakletmesi ve asıl Moğol bölgesinin de bu merkeze bağlanması ile, Türk ve Moğol milletleri arasındaki münasebete bir set çekilmiş ve bunlar arasında uzun zamandan beri devam edegelen bağların her cihetten gevşemesine veyahut tamamen kesilmesine sebep olmuştur. Bu tarihten itibaren bu iki millet arasında vukua gelen temaslar, her yerde ve devirde milletler arasında müşahede edilen tabiî hudutları aşmamış, ve gerek etnik ve gerekse kültür bakımından, esaslı bir tesire yol açmamıştır. Cengiz İmparatorluğu merkezinin zayıflaması neticesinde vücuda gelen parçalardan, merkezi Pekin olan doğu kısmının tarihi, Çin milletinin tarihi ile karışmış, batı kısmı ise daha Moğol İmparatorluğunun kurulmasından evvel gördüğümüz Türk merkezleri etrafında, bunun tarihî cereyanına katılmıştır.

Cengiz İmparatorluğu, büyük kağanlardan Çinggıs (Cengiz, 1206-1227), Ögedey (Oktay, 1227/29-1241), Güyük (1246-1248), Müngge (Möngke, Mengü, 1251/52-1259) ve kısmen Hubılay (Kubilay , 1264-1294) devirlerinde, kuvvetli bir merkeze bağlanmak suretiyle, birliğini muhafaza etmiştir. Müngge (Mönke, Mengü) Kağan ölürken, kendisine halef olarak küçük kardeşi Arık Buğa'yı seçmişti. O esnada

Çin'deki orduların başında bulunan Kubilây, Şang-tu'da ordudaki beylerden mürekkep bir kurultay yaparak kendisini kağan intihap ettirdi. Payitaht olarak Pekin'i seçti. Karakurum'da bulunan Arık Buğa, an'aneye muhalif hareket eden bu kurultayı tanımadı. İmparatorluğun diğer tarafları da bu hususta Arık Buğa taraftarı oldular. Fakat Kubilây, Arık Buğa'yı yenerek, dâvayı kendi lehine halletti. Kubilây uzun mücadeleden sonra Cenubî Çin'i de kendi hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu ve sülâlesi, Yüan ismi ile, Çin tarihinde parlak bir devir yarattı. Kubilây büyük kağan sıfatıyle imparatorluğun diğer kısımlarını da kendine tabi saymakta devam etmiş ve İran İlhanları uzun bir müddet bu metbuiyeti bilfiil kabul etmişlerdir. Fakat sülâlenin gittikçe Çinlileşerek imparatorluğun başı olmaktan ziyade Çin hükümdarları şekline girmesi, diğer mıntıkalar üzerindeki tesirini azaltmış ve bir müddet sonra, devletin diğer kısımları ile olan nazarî bağılılığı da sona ermiştir.

c- Çağatay Sülâlesi ve Türkistan

Cengiz İmparatorluğu'nun Çağatay ismi ile anılan Türkistan kısmında ayrı bir sülâlenin teşekkülü, Çağatay'ın ölümünden sonra olmuştur. Cengiz zamanında bu saha resmen Çağatay'a verilmiş olmakla beraber, hiçbir zaman Çağatay tarafından müstakil bir surette idare edimemiştir. Bu bölgedeki eski Türk sülâleleri yerlerinde bırakılmış olduğu gibi, sonradan bu il içinde gördüğümüz Maveraünnehir de, Hucent'te oturan Mahmûd Yalavaç ve sonra oğlu Mesut Bey tarafından büyük kağan namına idare edilmiştir. Burasının Cengiz ailesinden ilk hanı Kara Hülegü olup (1242-1247), Kağan Güyük ona halef olarak Çağatay'ın oğlu Yisü Mengü'yü tâyin etmişti. İmparatorluğun parçalanması ile neticelenen mücadeleden sonra Çağatay'ın torunu Algu, Doğu ve Batı Türkistan'a, ayrıca Harezm ülkesinin bir kısmı ile Afganistan'ı da ilâve ederek, Çağatay oğulları tarafından idare edilen bir birlik vücuda getirmiştir. Algu'nun vefatından sonra (1266), hâkimiyet Ögedey ailesinden Kaydu'ya ve sonra bunun oğlu Çapar'a geçmişse de sonradan tekrar oğullarından Duva elinde kalmıştır (1291-1306). İmparatorluğun parçalanmasına götüren iç savaşlar, bilhassa Türkistan'ın iktisadî vaziyetini sarsmış olduğundan, idarede devamlı bir istikrar temin edilememiştir. Duva'nın bilhassa iktisadî vaziyeti düzeltmek için Cengiz oğulları arasında umumî bir sulh yapma teşebbüsü de akîm kalmıştır. Tarma Şirin tahta geçince (1326-1333) İslâmiyeti kabul etmiş ve bu suretle Maveraünnehir'in diğer İslâm memleketleri ile olan iktisadî münasebetleri kuvvetlenmişse de, diger taraftan Cengiz yasasını bozduğundan şark kısmındaki kabilelerin ayaklanmasına sebep olmuştur. Bir kaç defa yer değiştiren idare merkezi Kazan (ö.m. 1346) zamanında tekrar yer değiştirerek Maveraünnehir'de Karşı şehrine nakledilmiş ve bundan sonra idarede İslâm tesiri artık kat'ileşmiştir. 1346-47 yıllarından başlayarak, hanlar ile askerî kumandanlar arasında alevlenen mücadele neticesinde, merkezin kuvveti busbutün zayıflamış ve idare başta resmen Cengiz ailesine mensup bir han bulunmakla beraber, bunları istedikleri gibi kullanan kumandanlar elinde kalmış ve bu vaziyet pek az değişiklikle Timur zamanına kadar devam etmiştir.

d - Hülegü ve İlhanlılar

Büyük kağan Müngge (Mengü) 1253'te kardeşi Hülegü kumandasında büyük bir orduyu İran'a göndermişti. Hülegü, 1.I.1256 da Amu Derya'yı geçti ve hâkimi-

yetini kabul ettirmek üzere, İran ve Kafkasya'daki küçük yerli beyleri kabul etti. Bu sonuncular arasında, vaktiyle büyük kuvvet ve nüfuza malik olan İsmailîler'in reisi Rüknettin de vardı. Rüknettin tabiler arasında kabul edilmediği için, Alamut kalesine kaçarak, muhalefet göstermek istemişse de muvaffak olamamış ve kısa bir zamanda gerek kendi ve gerek İran'daki bütün taraftarları ortadan kaldırılmıştır. Hülegü, büyük kağanın vassali sıfatiyle, burada büyük bir devlet kurmayı tasarlamıştı. İran'ın zaptı tamamlandıktan sonra 1258 başlarında Bağdat'ı ele geçirdi. Hülegü'yü tanımakta gecikmiş olduğu gibi, ona karşı koymak için bir kuvvete de sahip bulunmayan halife Müstasım, aile efradı ile öldürülmüştür. Halife ailesinden ancak bazı kimseler Mısır'a kaçarak ölümden kurtulabilmişlerdir. Bunlardan iki kişi, 1260 ve 1261 de, Sultan Baybars tarafından arka arkaya halife ilân edilmiş ve bu aile, Mısır'ın Osmanlılar tarafından zaptına kadar, burada sözde halifelik etmiştir. Bağdat'ın zaptından sonra, Suriye Beylikleri de Hülegü himayesine girmişler, Mısır'daki Türk kuvvetleri ise, Hülegü'nün, tâbi olmaları hakkındaki talebine, Filistin'e hucum ile cevap vererek, 3.IX. 1260'ta Nabulus yanında, Ayni Calût'ta Hülegü'nün ordusunu büyük bir hezimete uğratmışlardır. Hülegü'nün halefleri, Türkistan ve Altın Ordu ile de mücadelelerde bulundukları gibi, Mısır Türk devletine karşı Avrupa devletleriyle de birleşmeğe çalışmışlardır. İslâmiyeti kabul eden Ahmed (1282-1284) zamanında, İlhanlılar'ın asıl kuvvetleri arasında da İslâmiyet yayılmağa başlamış ve müslümanların yardımı ile tahta geçen ve İslâmiyeti kabul ederek Mehmet ismini alan Gazan Han (1295-1304) zamanında, İlhanlılar'ın geri kalan kısmı da müslüman olmuştur. İlhanlılar teşkilâtı uzun sürmemiş, Ebu Said Bahadır Han (1316-1335) devrinden itibaren başlayan ihtiras kavgaları, onun ölümünden sonra daha çok büyüyerek, devletin temelini sarsmıştır. Memleketteki kuvvet, Azerbaycan'da Emir Çoban Oğulları ve Bağdat'ta da kurucusu Şeyh Hasan olmak üzere başlıca iki ailenin eline geçmiştir. Merkezin zayıflaması, eskiden mevcud bir çok yerli beylerin istiklâllerini kazanmalarına yol açmıştır.

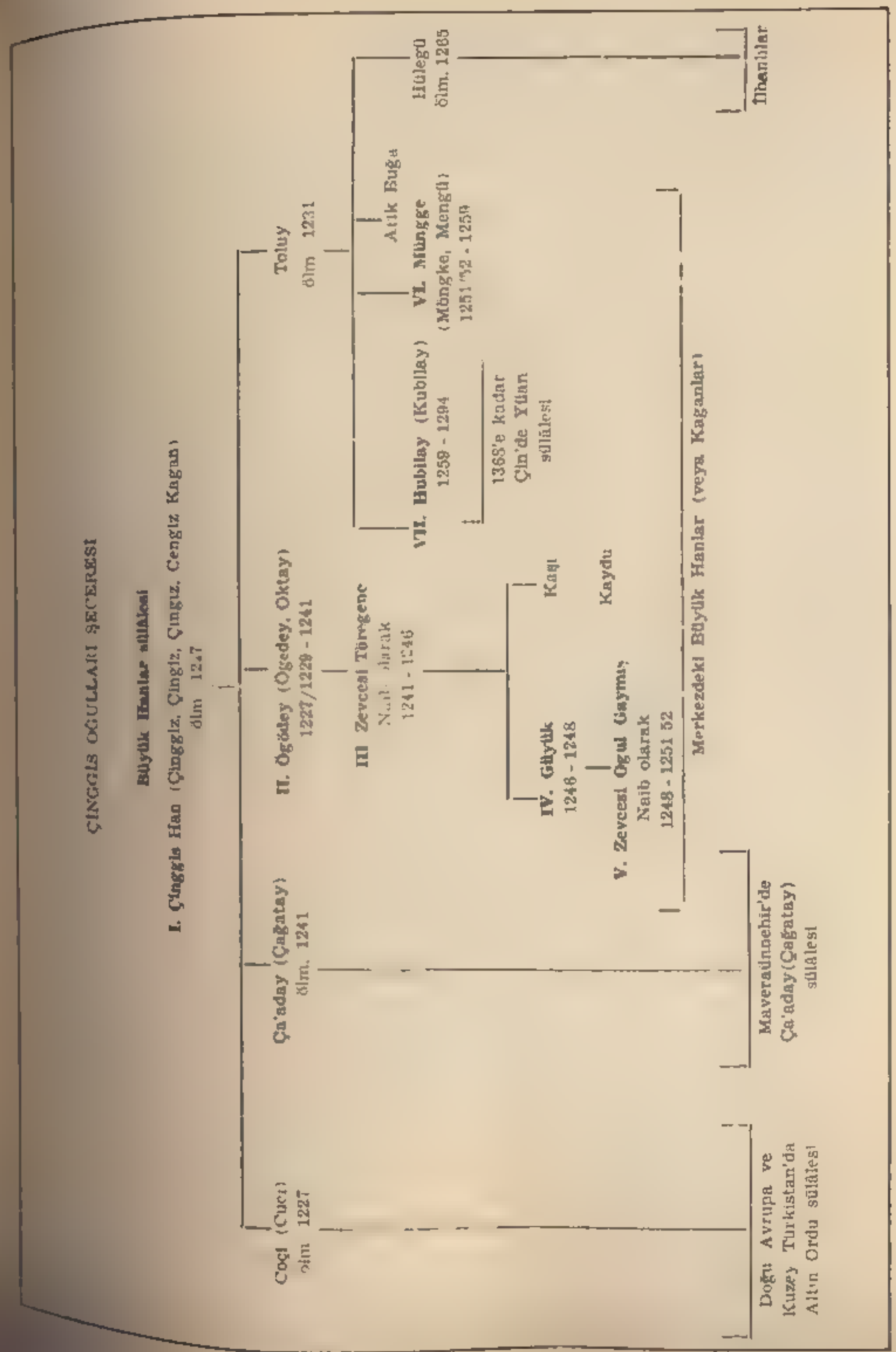
e- Coçi ve Altın Ordu

Türk tarihinde sonraları Altın Orda ismiyle tanınmış olan devlet, evvelce Cengiz'in büyük oğlu Coçi (Cuci)'ye verilmişti. Cengiz öldüğü zaman, Coçi ülkesi Harezm ile Hazer denizinin güney sahilindeki İran eyaletleri de dahil olmak üzere, İrtiş'in batı tarafındaki bütün bölgeleri içine almakta idi. Coçi babasından altı ay önce vefat etmiş olduğundan, Cengiz onun yerine Coçi'nin ikinci oğlu Batu'yu tâyin etmiştir. İmparatorluğun türlü kısımları daha Cengiz Han'ın sağlığında çocukları arasında taksim edilmiş olduğu gibi, oğulları da, bu an'aneye uyarak, kendi ülkelerini çocukları arasında taksim etmişlerdir. Böylece Coçi'nin büyük oğlu Orda, ülkenin doğu kısmına (Ak Orda); Batu, asıl Kıpçak sahasına (Gök Orda); Tok Timur, İdil nehrinin orta ve kuzey bölgesinde; Şiban, Ural'dan başlayarak Güney Sibirya ve civar bölgelere v.b. sahip olmuşlardır. Altın Ordu kuvvetli bir merkeze sahip olduğu müddetçe bunların hepsi de Batu ailesinin hâkimiyetini tanımış ve daha ziyade devletin türlü kısımlarında, hâkimiyetleri babadan oğula geçen birer vali vaziyetinde bulunmuşlardır. Fakat merkezin zayıflanması ve bilhassa Batu sülâlesinin kesilmesi ile başlayan mücadelelerde bunlar yalnız büyük birer âmil olmuşlardır (*).

(*) Altın Ordu bahsi ehemmiyeti gözönünde tutularak aşağıda genişletilmiş bir şekilde sunulmuştur.

Cengiz imparatorluğunun, kısa bir müddet için dahi olsa, bozkır ve civar memleketlerdeki kargaşalıkları ortadan kaldırmak suretiyle, kıtalar arasındaki münasebetler ve bunun sayesinde, eski ticaret yolları tekrar emniyet altına alınarak gerek maddî ve gerek mânevî kültür malzemelerinin o devirde dünyanın bir ucundan öbür ucuna naklini kolaylaştırmış olmasıyle, beşeriyet tarihinde büyük bir rol oynamış olduğunda şüphe yoktur, fakat bunun en büyük tesiri Türk sahasında, Türk milleti üzerinde olmuştur. Cengiz'e tekaddüm eden bu devirler ve Türk sahasının münferit bölgelerinin tarihi bakımından, bu tesirin müsbet veya menfî olarak tefsir veya izahına imkân olmakla beraber, Türk sahası ve milletinin bu devirden sonraki mukadderatı cephesinden, bunun umumî olarak çok mühim ve müsbet bir vazife gördüğü inkâr edilemez. Cengiz ve onun halefleri hâkimiyet peşinde koşarken belki kendileri de bunun neticelerini düşünmeden Türkler'in o devirde de en mühim kuvvetini teşkil eden bozkır kavimlerini nizama koyarak, bunları eski devirlerde olduğu gibi, bir kuvvet rezervuarı haline getirmişler ve bunların yardımı ile Türk sahasını tek bir merkez etrafında birleştirmekle, Türk kavimlerinin birbirleriyle kaynaşmalarını temin etmişlerdir. Bu kuvvetli ve taze yeni Türk dalgaları, bilhassa hudutlarında, münferit Türk zümrelerinin komşularının tesiri altında, ayrı birer etnik birlikler teşkil etmelerine mâni oldukları gibi yabancı zümrelerin tesirleri altında birbirinden farklı kültürler vücuda getirmelerini de önlemişlerdir. Cengiz ve haleflerinin işgal ettikleri yerlerde bir çok kültür merkezlerinin yıkıldığını ve birçoklarının da yer değiştirdiğini bildiğimiz gibi, bunların yerine yenilerinin de vücuda geldiğini görüyoruz. Bu yıkma ve kurma hâdisesinde Türkler'in kayıp ve kazançları ayrıca tetkike değer bir meseledir ve bunun herhalde, bir millet olarak, Türkler'in aleyhinde olmadığı da görülecektir. Bu devirden, Türkler'in İslâm çerçevesi içinde bir tek kültür camiası olarak çıkmış olmaları da, millî bünye bakımından mühim bir kazanç teşkil eder. Hudut boylarında gördüğümüz Türk zümrelerinin geri kuvvetler ile birleşerek kuvvetlenmiş olmaları da, bu mıntıkaların hususî vaziyetleri göz önünde tutulursa, Türk tarihi için ehemmiyetsiz bir hâdise sayılamaz.

Cengiz imparatorluğu parçalanarak, münferit mıntakaların istiklâllerini ilân etmeleri, Türk sahasını, iktisadî bakımdan daraltmış olduğu gibi, aralarında vukua gelen mücadeleler de Türk kanının lüzumsuz yere harcanmasına sebep olmuş ve resmen dahi devam eden haricî birlik de Timur zamanında busbütün ortadan kaldırılmıştır. Türk sahasının hudutlarındaki teşekküllerin hiçbirinin Türkler'in kuvvet kaynağı olan bozkırları tamamiyle kendi tarafına celbedememiş olması da bu kuvvetlerin intizamsız bir şekilde, dahilî mücadelelere karışmasına yol açmış ve bunu daimî kargaşalık haline getirmiştir. Yeni bir birliğe doğru lâzım olan esasların kısmen hazırlanmış olmasına rağmen, Timur'un halefleri arasında bu kumandanın başladığı işi devam ettirebilecek bir şahsiyet çıkmamıştır. Bu birbirinden ayrı mıntakaların zayıflayarak yeni bir Türk kuvvetini kabul etmeğe hazır bulunduğu bir anda en kuvvetli devrini yaşayan Anadolu Türk zümresi de, onundeki işi başarmakta kendi kuvveti kâfi geldiği için, diğer Türk kuvvetlerinin birleştirilmesinde kendisi için bir menfaat görmemiş, böylece Türk sahasının bir idare altında toplanmasına imkân bulunamamıştır. Daha sonra maddî kuvvetten ziyade manevî kuvvetin rol aynamağa başladığı devirde, artık Türk sahasının en mühim mıntıkalar düşmanların pençesi altına girmiş bulunuyordu.

f - Türk - Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât

Eski Türkler de sosyal kuruluş, kültür ve iktisadî hayat üzerine yukardaki bölümlerde *(bk. III. Kültür ve teşkilât)* bilgi verildiği için, burada, ancak Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluş devresine ait sosyal ve askerî teşkilât üzerine yapılan araştırmaları özetlemekle yetineceğiz.

Hun ve diğer Türkler ile Cengiz ordularının gösterdikleri büyük başarıların sırrını bir taraftan eşine az rastlanan kahramanlık, deha mertebesindeki strateji ile vecd derecesine varan savaş azminde ve o devre göre tatbik edilen teknik üstünlükte, diğer cihetten sivil teşkilâtla askerî teşkilâtı kaynaştırarak yürütmelerinde, sosyal nizamı aynı zamanda askerî bir nizam haline getirmelerinde aramak gerekir; yâni onlarda aile, oba, boy, halk gibi sosyal teşekküller, aynı zamanda onluk, yüzlük, binlik ve tümen gibi askerî birlikleri de karşılıyordu ve bir savaş halinde bütün millet iç teşkilâtını bozmadan tek bir ordu gibi harekete geçebiliyordu.

Cengiz Han bu bakımlardan yeni bir şey ortaya koymuş olmayıp, bu bölgelerde eskiden beri mevcud olan hayat tarzını, büyük askerî harekâta uygun bir şekilde teşkilâtlandırarak bundan ustalıkla faydalanmasını bilmiştir.

En küçük aile birliğine Moğolcada *yasun* ("kemik") deniyordu. Bu yasun'a mensup olanlar akraba oldukları için birbirleriyle evlenmezler ve bir *ebügen* ("ced") den türediklerine inanırlardı.

Bir kaç *yasun*'un birleşmesiyle *aymag* ve *obog'lar* (=Türkçe *oymak, oba*, "soy, kabile, aşiret, boy" anlamında) meydana gelirdi. Obog'a mensup olanlar da birbirleriyle evlenmezler ve menşelerini müşterek bir cedde bağlarlardı. *Obog*'lar için kullanılan diğer bir tâbir de *urug* idi (= Türkçe *uruğ*, "akraba, kabile, boy, soy, nesil" anlamında).

Başka başka *obog* (soy)lara mensup olanlar evlenince birbirlerine *kuda* derler di (Uygurcada *kudaş*, diğer lehçelerde *kuda*). *Yasun* ve *urug* dışındaki kimseler *cad* (= Türkçe *cad, yat*, "yabancı") sayılırdı. Fakat savaşlar yalnız *cad*'lara karşı yapılmaz *obog* ve *urug* mensubu akrabalar arasında da çarpışmalar olurdu. Bu takdirde akrabalar yabancı sayılırdı.

Bundan başka, bazan birbirine uzak *obog* (soy)lara mensup olan şahıslar da, karşılıklı hediyeler alıp vermek suretiyle anda (kan kardeşi) olurlardı. *Anda*'lar birlikte yaşamazsa da, *yasun, aymag* ve *obog* fertleri gibi birbirlerini desteklerlerd.

Urug, yani akrabalar, bir obog'un yani boyun hâkim sınıfını teşkil ederlerdi. Bunların arasında bir de *bogol ~ bo'ol* denilen köleler sınıfı vardı ki bunlar diğer şark milletlerindeki kölelerden farklı olup harp esirlerinden meydana gelen hizmetkârlardan ibaretti ve kendi boy özelliklerini muhafaza ederlerdi. *Bogol*'lar zamanla urug sayılarak akraba sınıfına girebiliyordu. Yararlık gösteren *bogol* (köle)ler serbest bırakılınca, bunlara *darhan* (tarhan) denirdi. Sonraları *calagu* (genç, de kanın) tâbiri de "uşak" anlamında kullanılmıştır.

Nüfuz derecesine göre akrabalar arasında da kademeler bulunurdu. *Yasun* ve *obog*'lar kabiliyet, cesaret ve becerikliliklер ile temayüz etmiş olan şahıslar tarafından idare edilirlerdi ki, bunlara *noyan* ("bey,reis komutan") denirdi. *Noyan*'ların iş

başına gelişinde menşe ve nesil -nesep rol oynamazdı. Bunların vasıflarını belirtmek üzere *bagatur* ("bahadır, cesur"), seçen ("bilge, akıllı"), *mergen* ("nişancı"), *bökö, büke* ("pehlivan") v b. gibi tâbirler de eklenirdi. Noyan'dan başka Çinceden alınan Taysı (prens) ve sengün (komutan), Türkçe'den gelen tigin (prens) buyrug (komutan) v b. tabirler de kullanılırdı. *Noyan*, önceleri hem sivil, hem askerî âmirleri ifade ederken, sonraları umumiyetle "subay" anlamında kullanılmıştır.

Noyan'ların en yakın yardımcılarına *nökör ~nöker* denirdi. Bu sözün menşei hakkında ihtilâf vardır. Barthold, bunun Farsçadan gelme bir söz olduğunu ifade etmişse de, Vladimirtsov, aksine, Farsçadaki *nöker* sözünün Moğol menşeli olduğunu ileri sürmüştür.

XII. yüzyılın sonlarında Moğol boyları, kendi aralarında daimî bir mücadele halinde yaşamakta idiler. Cesaret ve kabiliyetleriyle temayüz eden *noyan*'ların idaresi altında bir çok *obog*'un birleşmesi ile yeni gruplar kuruluyor ve bunlara *irgen* ("halk, aşiret") deniyordu. Tarih sahnesine çıkışları sırasında, Moğolistan'daki boylar arasında *Monggol, Kereyit, Nayman, Merkit, Tatar, Oyrat* gibi tanınmış irgen'ler bulunuyordu. Bazan bir boy zorla parçalanıp dağıtılıyor, veya reisler, *nöker*'lerinin yardımı ile yeni birlikler kuruyorlardı. Bu yüzden, bir boy adının bazan birdenbire ortadan kalktığını veya yeni adların ortaya çıktığını görüyoruz.

Böylece çok mühim başka bir tâbire geliyoruz ki, bu da ulus'tur. Bu söz, "devlet, memleket" mânasında eski Türkçede de kullanılıyordu. Önceleri bu tâbirin, yer ve memleket kastedilmeden bir reis tarafından birleştirilen irgen'leri ifade ettiği, fakat sonraları geniş ülkelerin zaptından sonra halk ile birlikte, onların oturdukları ülkeye de (*il, el*) teşmil edildiği anlaşılıyor.

Cengiz İmparatorluğu kurulmadan önce Moğollar, büyük veya küçük topluluklar halinde dağınık bir şekilde yaşamakta idiler. Temücin, 1206'da Çınggis Han unvanıyle hükümdar olunca, halkı o şekilde teşkilâtlandırmıştır ki, *irgen* (halk), *obog* (boy) *aymag, yasun* (kemik)lar, aynı zamanda askerî birer birlik şeklini almıştır. Muayyen birliklerin başına noyan (komutan) olarak aynı boydan tanınmış bir kimseyi tâyin etmiştir.

En büyük askerî birlik tümen ("onbin") olup, bunlar da *minghan* ("bin") cagun ("yüz") arban (onluk)lara bölünüyordu. Bütün halk böylece onluk, yüzlük, binlik veya onbinlik askerî kıtalar teşkil edecek şekilde büyük veya küçük *yasun, aymag, obog* ve *irgen*'lere bölünmüş bulunuyordu. Bu birlikleri idare edenlere yukarda açıklandığı gibi, *noyan* denir, fakat kitanın tasrihi için (Türkçede olduğu gibi) sayda eklenirdi, meselâ

arban-u noyan "onbaşı",
cagun u noyan "yüzbaşı",
minghan-u noyan "binbaşı",
tumen-u noyan "tumenbaşı"

Buna göre meselâ bir "binbaşı" yalnız askerî komutan olmayıp, muayyen bir halk topluluğunun, üzerine yaşadığı toprakla birlikte, sivil bakımdan da idarecisi idi. Kagan (hükümdar) ve *köbegün* ("oğul, prens")ler, *noyan*'ları vazifesinden atabilir, malını musadere edebiliyordu. Fakat *noyan*'lar kendi keyiflerine göre işini bırakamaz ve birbirleriyle yerlerini değiştiremezlerdi.

Bu gibi bir teşkilâtlanma esnasında birbirleriyle akraba olmayan türlü *obog* ve *ırgen*'lere mensup fertlerin bir araya getirilmesiyle yeni *tümen*'ler de kurulmuştur. Bu gibi yeni birlikler, ya boylardan birinin, veya başlarına getirilen *noyan*'ın adı ile anılmışlardır. Bu durum eski boy teşkilâtının bozulmasında esas rolü oynayan sebeplerden biri olmuştur. Bu yüzden bazı boyların bölünerek ortadan kalktığını ve ya bazı adların muhtelif yerde parça parça yeniden peyda olduğunu görüyoruz. Böylece *minghan* ("binlik")ler, yavaş yavaş *obog*'ların yerini almıştır.

Bütün boy ve halkların birleştirilmesi ile *Ulus* ("Devlet, Hükumdarlık, İmparatorluk") meydana gelmiştir. *Ulus* yani Devletin başında bulunan kimseye *Kagan* (veya *Ka'an, Kan, Ha'an ,Han*) denir ve bu da *Kuriltay* (= Kurultay "Millet Meclisi"), tarafından seçilirdi. Ananeye göre devlet sülalenin mülkü sayılır ve Kagan tarafından sülâlenin erkek mensuplarına (*kobegun* "prens, oğul") kısım kısım miras ve tımar olarak verilebilirdi. *Noyan*'lar bunların emri altında bulunurlardı. Prenses ve imparatoriçelere *begi* ve *hatun* denirdi. Böylece kumanda şeması şöyle bir sıra arzeder: *Kagan* - *kobegun* - *noyan* - *nokör*.

Cengiz Han bütün *ırgen* ("halk")leri birleştirerek büyük *Mongqol - Ulus* ("Moğol İmparatorluğu")nu kurduktan sonra, türlü halk ve ülkeleri oğulları arasında taksim etmiş, böylece en küçük oğlu *Toluy* baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmış, büyük oğlu *Çoci* sonradan Altın Ordu Devletinin kurulacağı bir bölgesini, Çağatay Türkistan'ı, *Ogedey de* Doğu ülkelerini almıştır. Bazan büyük *Ulus* (imparatorluk)un bu parçalarına da ulus denmiştir.

Kagan tarafından muayyen bir *ulus*'un başına getirilen *köbegun* (prens)ler bu ülkenin *ecen* (sahib)i sayılır, fakat muayyen salâhiyete sahip olmakla beraber vergi toplayamazlardı. Vergi ve maliye işlerine *Kagan* tarafından tâyin edilen darugaçin adlı memurlar bakar ve topladıkları verginin muayyen bir kısmını *köbegün* (prens)e verirlerdi.

Noyan'ların, *köbegun* (prens)ler derecesinde hususî hakları olmamakla beraber, kendi birlikleri içinde tam salâhiyet sahibi idiler. Yüzbaşı, binbaşı ve tümenbaşı makamları, sonraları irsî olarak intikal etmiştir. *Kagan* muayyen bir *ulus*'un idaresiyle vazifelendirdiği prenslere, binbaşı ve tümenbaşı gibi komutanlar da birlikte verirdi. Bazan tümen komutanları, binbaşılarını kendileri seçer, fakat bunların *Kagan* tarafından tasdiki gerekirdi.

Moğol askerî teşkilâtının ilerideki gelişmesinde *noyan*'lar ile onların yardımcıları olan *nöker*'ler mühim rol oynamışlar ve bu iki zümre arasındaki münasebetler, kan akrabalığına dayanan içtimaî kuruluşun tedricen değişmesinde müessir olmuşlardır. *Noyan*'ların bir nevi yardımcısı, kurmay ve emir subayı olan *nökör*'ler gerek arkadaşlık ve gerek merak yüzünden kendi arzuları ile bu mesleğe atılır, *noyan* ile beraber yaşar ve dolayısıyle hiçbir akrabalığı olmayan başka boylardan da gelebilirdi. Sonraları *nökör*luk müessesesi Moğol subay okulu şeklinde gelişmiştir. Bir noyan'ın yanında çalışan nökorler muayyen birliklere komuta ederek sonraları noyan olurlardı. Kagan, *köbegün* ve *noyan* rütbesinde olan herkesin etrafında *nökör*'ler bulunurdu. Bunlar ücretli asker olmayıp serbest gelen subay namzedleri idi ve her zaman harbe hazır bulunurlardı. Diğer cihetten komutanlar da *nökör*'lere bakmak ve beslemekle mükelleftiler.

İdare eden ve emir veren bu zümrelerin altında, harp esnasında *çerig* "asker" olarak vazife gören ve *karaçu* (kara halk) denen geniş halk tabakası bulunurdu. Yukarıda işaret edildiği gibi, bunların arasında hizmet gören bir de *bogol* (köle, esir)ler ile *calagu* (uşak)lar sınıfı vardı.

Yasun, aymag, obog, irgen, ulus şeklinde gelişen içtimaî birlikler, kendilerinin müşterek malı sayılan ve *nutug* ("yurt,yer"), denilen topraklarda göçerlerdi. Bir kaç çadırdan ibaret küçük birliklere *ayil* (=Türkçe "ağıl, köy"), birkaç *ayil*'den kurulu birliklere *otog* (otag), etrafları çit, hendek ve arabalarla çevrili büyükçe birliklere *küreyen, küreen, küren* denirdi. Orda (Ordu), sefer karargâhı anlamına gelirdi.

Görülüyor ki, Cengiz Han'ın eski Türk teşkilâtından örnek alarak kurduğu bu nizamda bir taraftan akrabalık diğer cihetten idarî ve askerî gaye büyük rol oynamış ve bu temeller, devletin büyümesi nispetinde, birbirinden kat'î çizgilerle ayrılamayacak derecede karışmıştır. Böylece akrabalık esasına dayanan eski sistem tedricen bozularak yeni yeni gruplanmalar ve tabirler meydana gelmiştir.

Konumuz yalnız eski devirle ilgili olduğundan, içtimaî, askerî ve idarî hayatta 13. yüzyıldan sonra vukubulan değişikliklerle sonradan Türkçeden Moğolcaya ve Moğolcadan Türkçeye geçen tabirler üzerinde durulmamıştır. Ancak, buraya kadar değinilen eski devre ait tâbirlerden birçoklarının dahi Türkçe ile müşterek veya Türkçeden alınma olduğu açıkça görülmektedir.

Netice olarak teşkilâtla ilgili tabirleri şu şekilde özetleyebiliriz:

İÇTİMAÎ KURULUŞ :	**— yasun** (kemik, soy, aile)	**— aymag** (oymak aile grupları)	**— obog** (boy)	**— irgen** (halk)	**— ulus** (millet)	**— ebügen** (ced)
AKRABALIK:	**— urug** (akraba)	**— kuda** (evlenme ile akrabalık)	**— anda** (kan kardeşi)	**— cad** (yabancı)		
ASKERÎ BİRLİKLER :	**— arban** (on)	**— cagun** (yüz)	**— minghan** (bin)	**— tümen** (onbin)	**— çerig** (asker, ordu)	
İDARE ve KUMANDA:	**— nökör** (yardımcı subay)	**—noyan** (subay)	**— köbegün** (oğul prens)	**— begli, hatun** (prenses, imparatoriçe)	**—kagan** (kağan)	**—kuriltay** (kurultay meclis)
		— buyrug **— sengün**	**— tigin** **— taysı**			
YERLEŞME :	**— ayil** (ağıl, evi, köy)	**— otog** (köy grupları)	**— küreyen** (istihkam, kamp)	**- orda** (ordu, sefer karagâhı)		
TOPRAK :	**— nutug** (bölge, yurt)	**— il, el** (il, ülke)	**— ulus** (memleket, devlet)			
HALK ve ASKER :	**— karaçu** (halk)	**— Çerig** (asker, ordu)				
YARDIMCILAR :	**— bogol** (köle esir)	**— darhan** (hür, serbest)	**— calagu** (uşak)	**— nökör**		

BİBLİYOGRAFYA

Barthold W. *Çağatay* maddesi. İA I I İstanbul 1945, s. 266-270.

Barthold, W., ve Köprülü, M. Fuad, *Cengiz Han Çıngız Han (1167-1227)* maddesi, İA I.I İstanbul 19.., s. 91-98 ve 98-100

Barthold, W., *Türkestan v epohu mongol'skogo naşestviya I II* (Moğol istilâsı devrinde Türkistan) Petersburg 1898 1900 (İngilizcesi) Barthold W. *Turkestan down to the Mongol invasion* Oxford 1928, Gibb Mem n Ser V

Blochet, E., *Djamiel-Tevarikh*, Histoire général du monde par Fadl Allah Rashid ed Din Tarikh mubarek-i Ghazani, histoire des Mongols éditée par E. Blochet tom ... Leiden Brill 19.. II 1911

Cüveynî; Juwayni, *'Ala U'd-Din 'Ata Malik-i, The Ta'rikh-i Jahan Gusha* edited by Mirza Muhammad bin 'Abd'-Wahhab-i Qazwini, Leiden, Brill, I:1902, Gibb Mem. Ser. XVI, 1; II.1916, XVI, ... III: 1937. XVI 3.

Deguignes, Joseph, *Histoire générale des Huns, des Turcs des Mongols et des autres Tartares occidentaux ouvrage tiré des livres chinois* Paris 1756 1758

Grousse René *Histoire de l'Asie III Le monde mongol*, Paris 1921/22

Grousset, René, *L'empire des steppes, Attila, Cengiz-Khan Tamerlan* Paris Payot 193.. 4 Bas.. 1969 Bibliotheque historique

Grousset, René, *L'Empire Mongol (I'ere phase)*, Paris 1941

Haenisch, Erich, *Die geheime Geschichte der Mongolen, aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss erstmalig übersetzt und erläutert* Leipzig O. Harrassowitz 1941 ikinci baskı 1948

Haenisch, Erich, (metin.) *Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi) Die geheime Geschichte der Mongolen aus der chinesischen Transkription im mongolischen wortlaut Wiederhergestellt*, Leipzig Asia Major 1935 ve O. Harrassowitz 1937

Haenisch, Erich, *Wörterbuch zu Monghol un niuca tobca'an* ... Leipzig, O. Harrassowitz 1939

Hâfız-ı Abrû *Chronique des Rois Mongols en Iran, Texte persan édité et traduit par K. Bayani, II traduction et notes* Paris 1936.

Hammer - Purgstall, Joseph, Freiherr von, *Geschichte der Ilchaney, das ist der Mongolen in Persien* Darmstadt Ver. von C. W. Leske 1842 I 1843

Houdas O. *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti par Mohammed en Nesawi texte Arabe publiée par* O. Houdas Paris 1891 Publications de l'École des Langues vivantes

Houdas, O., *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, Prince du Kharezm par.. traduit de l'Arabe par O. Houdas, Paris 1895

Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols*, from the 9 th to the 19th century, 4 cild, London 18.. 1888 ilâve ve Index, London 1927.

Jäschke, Gotthard, *Zur Geschichte des Namens "Tatar"*, Reşid Rahmeti Arat için, Ankara 19.. s. 278 285 - TKAE yayınları sayı 19

Jahn Karl, *Geschichte Gâzân Hân's aus dem Ta'rih-i Mubârak-i Gâzânî des Rašîd A-Dîn* ... nach den Handschriften von Stambol London Paris und Wien mit eine ... nem Apparat und Indices von ... London 1940 Gibb Mem ser. XIV

Krader Lawrence *Social Organization of the Mongol Turkic Pastoral Nomads*, Haag 1963

Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu Kırım ve Türkistan han...* ... *lık ve bitikler*, İstanbul Burhanettin Matbaası 1940 Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınlarından

Marco Polo, *The description of the World*, yayınlayanlar: A.C. Moule ve P. Pelliot, London, 1938 4 cild

d'Ohsson, Abraham Constantin Mouradgea, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'á Timour Bey ou Tamerlan*, 2. basılış, 4 cild, Amsterdam 1834-1835, üçüncü baskı: 1852.

Pelliot Paul *Histoire Secrète des Mongols*, Restitution du texte Mongol et traduction Française des chapitres I à VI Paris 1949

Pelliot Paul, *Les Mongols et la Papauté (I)*, *Revue de l'Orient Chrétien III* (XXIII), Paris 1923 Libr Auguste Picard, s. 3-30 (1-28); II.kısım: ib. IV, 1924, s.225-235, III. Kısım, ib VIII, 1931, s.3-84

Plano Carpini, Johann von, *Geschichte der Mongolen und Reisebericht 1245-1247*, çeviren ve açıklayan Fr. Risch, Leipzig 1930.

Poppe N *Die Sprache der mongolischen Quadratschrift und das Yüan-ch'ao pi-shi*, Asia Major, N.F.I, 1944 s. 97 115

Poucha, Pavel *Die geheime Geschischte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal*, Prag 1956

Quatremère M. *Histoire des Mongols de la Perse, écrite en Persan par Raschid-el-din, publiée*, par M. Quatremère, Paris, Imp. Royale 1836

Raşid el Din, *Cami el-Tevarih*: bk. E. Blochet, K. Jahn, M. Quatremère.

Raşid el Din *Sbornik letopisey* I. (I.N. Berezin neşri), Metin: Spb. 1861, Tercüme. 1858: II 1868, III, 1888

Raşid al Din, *Sbornik letopisey* I, 1-2. (I.P. Petruşevskiy neşri), Moskova-Leningrad 1952; II (Yu. P. Verhovskiy neşri), 1960; III (A.A. Romaskeviç neşri), 1946.

Rásonyi László *Tarihte Türklük*, Ankara 1971; Moğol istilâsı, s. 174-191, Altın Ordu ve varisleri, s. 218-235

Rubruck Wilhelm von, *Reise zu den Mongolen*, çeviren. Fr. Risch, Leipzig 1934.

Spuler Bertold *Die Mongolen in Iran*, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350, Leipzig 1939

Spuler Bertold *Die Mongolenzeit*, HbdOr VI, 2, Leiden-Köln 1953.

Temir Ahmet *Kırşehir emiri Cacaoğlu Nureddin'in 1272 tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi*, Ankara 1960

Temir Ahmet *Moğolların Gizli Tarihi, Manghol-un niuça tobça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)* (yazılışı 1240), I. tercüme, Prof E. Haenisch'in Almanca ve S. Kozin'in Rusça tercümesini Moğolca aslı ile karşılaştırıp dilimize çeviren... Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1948

Temir Ahmet *Die Sozial-militärische Organisation der Mongolen um 1200 n. Chr.* DTCFD XVIII, 3-4, Ankara 1962, S. 221-225.

Temir Ahmet *Türk Moğol İmparatorluğu devrinde sosyal ve askerî teşkilât* TK X, 118, Ankara 1972, s. 196 207

Togan A. Zeki Velidi *Umumî Türk Tarihine giriş*, cild I, en eski devirden 16. asra kadar, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946

Turan Osman *Çingiz adı hakkında*, Belleten V. 1941, s. 267-276

Vartan M. Ed. Dulaurier'in fransızca özetinden (JA 1860, XVI, s. 273-322) M. Ayas tarafından Türkçeye çevrilmiştir *Ermeni müverrihine göre Moğollar*. Vartan'ın umumî tarihinden müstahreç, tercüme eden: M. Ed. Dulaurier TM V, 1935, İstanbul 1936, s. 27 48

Vassaf Abd Allah bin Fazl Allah *Tecziyet el-Amsar ve tecziyet el-A'şar Geschichte Vassaf's, Persisch herausgegeben und Deutsch übersetzt von Hammer- Purgstall*, I. Band, Wien, 1856.

Vladimirtsov B. Ya., *The life of Chingis Khan* London 1930, (Fransızcası) Paris 1947, (Türkçesi) H. A. Ediz, Cengiz Han İstanbul 1950

Vladimirtsov B. Ya., *Obşçestvenniy stroy Mongolov*, Leningrad 1934; (Türkçe tercümesi:) Abdülkadir İnan *Moğolların içtimaî teşkilâtı*, Ankara 1944; (fransızcası:) M. Carsow, Paris 1947.

2. Altın Ordu Devleti

Akdes Nimet KURAT

Çıngız (Cengiz) Han'ın 1227 de vuku bulan ölümünden sonra oğulları ve torunları onun futuhatını devam ettirerek büyük bir Moğol-Türk Hakanlığı kurdular. Bu futuhatın bizi en çok alâkadar edeni 1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilâsıdır ki, Altın Ordu Devleti ve onun bakayası olan Kırım, Kazan, Astırhan, Nogay ve Sıbır hanlarının tarihi bu istilâ ile yakından alâkadardır.

Çingız'in ölümünden sonra, büyük hanlık makamını Ögedey işgal etti. Onun hâkimiyeti Türk-Moğol Hakanlığının teşkilatlandırılması bakımından mühimdir. Bu maksatla kurultaylar toplanmış ve bazı umumî kaideler tensip edilmiş, Çingız'in "yasa"sı tatbik edilmekle beraber, şehirli ve köylü ahalinin ihtiyacına göre bir idare kurulmuştu. 1235'te devlet işlerini alâkadar eden yeni meseleler münasebetiyle toplanan büyük kurultayda Batı Seferi, yani Doğu Avrupa'nın istilâsı kararlaştırıldı. Bu maksatla bilhassa Türkler'den olmak üzere büyük bir ordu toplandı. Mikdarı kat'iyetle bilinmeyen bu Moğol-Türk ordusunun birkaç yüz bin kişiden ibaret olduğu muhakkaktır. Fütuhatın başlangıcı 1236 yılına rastlar.

Bu muazzam ordunun başında Çingız'in torunu, Batu (Çoçi oğlu) bulunuyordu. Sefere ondan başka birçok Çingız oğulları (prensleri) de iştirak edeceklerdi. Ön kıt'aların kumandanı olarak da en meşhur generallerden biri olan Sobutay'ı (Sübegetey, Subetey) görüyoruz. Askerlerin büyük bir ekseriyetini Orhon ile Yayık (Ural) ...tiş aralarında yaşayan Türk kabileleri teşkil ediyordu. İlk darbe Bulgarlar üzerine oldu. Bu hareket 1224 de Bulgarlar'ın, Don boyundan dönen Moğol kıt'alarına hücumlarının öcünü almak için yapılmıştı. Bulgarlar az bir zaman içinde yenildiler, başta Bulgar olmak üzere şehirleri tahrip edildi. Şehirlerden ve büyük yollardan bir yanda kalan halkın, bu istilâdan mutazarrır olmadığı muhakkaktır; şehirli ve köylü ahaliden birçoğunun da kaçarak ormanlarda saklandığını ve bilhassa Sura (Sura) mansabına gittiklerini tahmin edebiliriz. Bu suretle Moğol istilâsından sonra İdil sahasındaki Bulgar unsuru ortadan kaldırılmış olmadı; yok olan şey Müstakil bir Bulgar devletiydi. Nitekim çok geçmeden bu bölgede Bulgar ... den faaliyetle bulunduklarını görüyoruz.

1237 sonunda kış mevsimi olmasına rağmen Moğol-Türk ordusu Rus ...nın istilâsına başladı. Bu sıralarda Rus yurdu birçok knezliklere bölünmüştü. Ruri... sülâlesine mensup olmak üzere muhtelif mıntakalarda knezleri müstakil birer beylik hâlinde icra-i hükumet etmekte idiler. artık Kiyef merkez olmaktan çıkmış, onun yerine Suzdal Rusyası (Merkezi Vladimir) yükselmişti. garpta da Haliç ... ler kuvvet bulmuşlardı. İlmen gölünün şimal sahilindeki Novgorod şehri de mühim bir iktisadî ve siyasî merkez vaziyetinde idi. Bu Rus Knezlikleri arasında mücadeleler eksik olmadığından Rus yurdu âdeta daimî bir anarşi manzarası arzetmekte idi. Batu Han'ın orduları 1237 de Bulgar memleketinden hareketle Sura (Sura) ırmağının baş kısmını geçtikten sonra Ryazan üzerine yürüdüler. bir darbe ile burayı ele geçirdiler, o sıralarda ehemmiyetsiz bir kasaba olan Moskova'yı yaktılar. Vladi-

mir, Suzdal, Rostov ve Volga kıyısındaki Yaroslav şehirlerini zaptettiler. bütün bu şehirler birer kale idi. Türk-Moğol ordusunun, yalnız açık meydan muharebesinde değil, kaleleri muhasara ve zaptetmek hususunda da fevkalâde mahir oldukları görülüyor. Kışın şiddetine rağmen Batu Han kuvvetleri 2-3 ay zarfında birçok kale ve şehirleri ele geçirdiler. 1238 baharı geldiği zaman bu ordu İlmen gölünün güneyinde Lovat ırmağına varmış bulunuyordu. fakat mevsimin icabı olarak, daha fazla kuzeye yani Novgorod istikametine gidilmemiş, orduların güneye dönmesi muvafık görülmüştü. Bu defa Oka nehrine yakın Kozelsk şehrinin fazla mukavemeti, ordunun hareketini biraz yavaşlatmışsa da, mezkûr kale zapt ve ahalisi kılıçtan geçirilince Moğol-Türk kuvvetleri 1238 ilkbaharında Don ile Dneper nehirleri arasındaki sahaya gelmişlerdi. Bununla seferin ilk safhası sona erdi. Gayet kısa bir zaman içinde, hem de kış olmasına rağmen Batu Han "yıldırım" harbiyle Rus yurdunun en mühim kısmını zapt ve Rus knezlerinin askerî kuvvetlerinin istinat noktalarını imha etmişti. Tarihte ilk defa olmak üzere doğudan gelen Türk istilâsı, bir darbede Rus knezlerinin siyasî varlıklarını ortadan kaldırmıştı.

Bu Moğol-Türk hareketinin ikinci safhası Kumanlar'a karşı oldu. 1224'de Kalka boyundaki savaştan sonra Kumanlar Türk-Moğol İmparatorluğunun düşmanları arasında sayılıyorlardı. 1238-39 yılındaki seferlerin neticesinde Don boyu ve bütün Kıpçak sahrasından Kumanlar koğuldu, bir kısmı kuzeydoğuda Kama Bulgarları arasına gitmiş, kalanları da Macaristan'a iltica etmişlerdi. Bu suretle Kama boyundaki Kıpçak ve galiba Kumanlar'la birlikte olan Yemekler'in gelmesiyle Türk unsuru artmış ve hattâ Bulgarlar bile Kıpçaklaşmışlardı. Bu suretle Moğol istilâsının bir neticesi de Orta İdil boyundaki Türk ahalisinin yeni şekilde karışmasını mümkün kılmasıdır. bugünkü Kazan Türkleri'nin kavmî teşekkülleri işte bu tarihî vak'alarla izah olunmaktadır.

Batu Han, Kumanlar'ın işini bitirdikten sonra, 1240'da Kiyef şehrini, kısa süren bir muhasaradan sonra zaptetti. O sıralarda Kiyef'in zaten büyük bir ehemmiyeti kalmamıştı. Daha garpta olan Vladimir ve Haliç şehirleri de Moğol-Türkler tarafından işgal edilerek bütün Rus yurdu Batu Han'ın eline geçmiş oldu. İstilâ kuvvetlerinin büyük bir kısmı, Kumanlar'ın gittikleri Macaristan'a yürürlerken bir kolu da ... güney eyaletleri üzerinden Silezya'ya kadar ilerlediler. 1241 ilkbaharında Liegnitz yakınında karşılarına çıkan Alman kuvvetlerini yendiler, fakat daha ileriye gidemeyerek, Macaristan'a döndüler. Moğol-Türkler'in bir kolu, hattâ Balkanlara girmiş ve Adriyatik sahillerine bile yaklaşmıştı. Bu suretle 1240-41 seferi tam bir muvaffakıyetle bitmiş, Batu Han'ın ordusu bütün meydan muharebelerini kazanmış, binlerce kilometre genişliğinde Doğu Avupa sahasını işgal ile, burada önce mevcut bulunan askerî ve siyasî varlıklara son vermişti. Çingiz hayatta iken, batıdaki bütün sahanın Çoçi'ye verileceği takarrur etmişti. buna göre, Batu Han'ın zaptettiği yerler Çoçi ulusu olacaktı.

Batu Han 1241 yılında İdil'in aşağı mecrasına dönmüş ve nehrin sol sahilinde Ordasının (Karargâh) merkezini kurmuştu. Burası **Saray** adını aldı ve çok geçmeden eski Bulgar ve İtil şehirlerinin yerini tuttuğu gibi, onlardan farklı olarak Doğu Avrupa, Hazar denizi ve Aral denizi civarlarıyle, Batı Sıbır'ın en mühim siyasî

merkezi oluverdi. Saray şehrinin kurulduğu yer "Coçi Ulusu"nun ortasında ve bu yük ticaret yolu üstünde bulunması bakımından, cidden gayet doğru olarak tesbit edilmişti. Bu sebeptendir ki, Saray şehri az zaman içinde yükseliverrmişti.

Çıngız oğulları arasında en değerli kumandan ve dirayetli devlet adamı olarak tanınan Batu Han'ın ancak hakanlığın bütünlüğünü korumak namına Karakurum'daki hakanı tanıdığı ve zahiren ona itaat ettiği anlaşılıyor. Halbuki Batu Han kendi ulusunda istediği gibi icraatta bulunuyordu. Onun hâkimiyeti 1255'de ölümüne kadar sürmüştür. İrtiş boyundan Aral denizinin kuzey mıntakası da dahil olmak üzere Kama ve bütün İdil havzası, Özü boyu ve Turla (Dnestr) mıntakasına kadar uzanan geniş bir sahada, fütuhatı müteakip yeni bir idare sistemi kuran ve merkezi Saray olan Moğol-Türk ordusuna da gerekeni nizamı veren Batu Han olduğundan o, hakkıyle Altın Ordu Devleti'nin kurucusu sayılmaktadır. Bu devletin teşkilâtı Çıngız yasası ve Büyük Moğol-Türk Hakanlığı'nda tatbik edilen esaslara dayanmakla beraber, mahallî birçok hususların tanzimi ve bu memleketlerde mevcud eski an'aneleri de gözönünde tutulması lâzım gelmekte idi. Eski Bulgar Hanlığı ve Rus knezliklerinde Altın Ordu'nun menfaatlarına en uygun görülen bir sistem tatbik edilmesi lâzım geliyordu. Bu cihetten yeni sistemin Batu Han tarafından muvaffakiyetle icra edildiği görülmektedir.

Gerek Bulgar ve gerek Rus yurdunda eski idarede birtakım değişiklikler yapıldı. Her iki memleket Altın Ordu'nun vassalı (tabii) olmakla, birtakım mükellefiyetlere tabi tutuldular. Bu bakımdan bilhassa Rus knezliklerinin vaziyeti enteresandır. Moğol-Türk kuvvetleri fazla bir kalabalık teşkil etmediklerinden bütün Rus şehirler ve köylerini işgal altına alıp Rus yurdunda kalmalarına maddeten imkân yoktu. Bu sebeptendir ki, kendileri için daha elverişli olan bozkır sahalarını işgal etmişlerdi. Rus knezliklerindeki hâkimiyetleri idame ettirebilmek için de birtakım askerî ve idarî tedbirler alınmakla iktifa olundu. Evvelâ öteden beri mevcut olan knez idaresini olduğu gibi bıraktılar; Ryurik sülâlesine mensup olmak üzere, knezliklerin hâkimiyetlerini tanıdılar, hattâ istilâdan önceki büyük ve küçük knezlikler bile muhafaza edildi, yalnız şu şartla ki, knezler makamlarını han tarafından tasdik ettirmeğe mecburdular, yani han'ın tabii sayılıyorlardı. İç intizam ve asayiş yani polis vazifesi knezlerin eline bırakılmıştı. Bunun dışında Memleketin umumî asayişine, hana karşı mükellefiyetlerin yerine getirilmesine ve düşmanca hareketlerin zuhuruna mâni olmak maksadıyle han tarafından tâyin edilen yüksek memurlar gönderilmekte idi.

Rus yurdundaki Altın Ordu veya Tatar hâkimiyetinin şekli ve yaptığı tesirler hakkında ilmî bir araştırma henüz mevcut olmadığından bu hususta kat'î bir fikir yürütmek imkânsız olmakla beraber 240 yıl süren bu "Tatar" hâkimiyetinin Rus tarihi ve Rus halkı üzerinde çok cihetli tesiri olduğu muhakkaktır. Tanınmış Rus tarihçilerinin (Solovyev, Klyuçevskiy), bu tesirleri inkâra çalışmaları, ilmî sebeplerden değil millî hislerden ileri gelmiştir. Diğer taraftan Moğol istilâsından önce de Ruslar gerçi Skandinavyalı Normanlar'ın tesiriyle devlet teşkilâtı vücuda getirdikleri gibi Bizans'tan aldıkları Hıristiyanlık sayesinde yazılı edebiyatta, mimaride, iktisad ve diğer bazı sahalarda bazı ilerlemeler kaydetmişlerdi. Fakat Batu Han'ın buraları

zaptettiğinde Rus yurdu tam bir siyasî anarşi içinde çalkandığından, iktisadî ve kültür refahının gerekli şartlarından biri olan iç emniyet mevcut değildi. Altın Ordu tarafından tesbit edilen kuvvetli bir disiplin, evvelâ her yerde iç emniyet ve asayişin yerleşmesine mucip oldu; yine bu asayişin idamesiyle ilgili olarak, Saray ile Rus knezliklerindeki başkanlar ve darugalar, yahut askerî başbuğlar (tümen, bin ve yüz begleri) arasında muntazam bir münasebeti temin maksadiyle, daha Çıngiz zamanında kurulan posta usulü, yeni yol sistemi geliştirildi. O zamana kadar bir tek para sistemi olmayan Rus yurdunda, aynı esaslar üzerinde sikke bastırıldı. Rusça "dengi"(dengi = para, tenke) tâbiri, Türkçe *tiyin* sincap derisi sözünden gelmiştir. Gümrükler intizamlı bir hale kondu ki, Rusça "tamojnya" (gümrük) tâbiri de Türkçe Moğolca *tamga-damga* sözünden gelmektedir. Bunun dışında Rus knezlerinin büyüklerinin ve askerlerinin Saray'a ve hattâ iç Moğolistan'a kadar gitmeleri, birçok Rus büyüklerinin Tatarlar'la düşüp kalkmaları, Ruslar'ın yaşayış, giyim tarzlarında olduğu gibi, düşünüş ve görüşlerinde de Tatarlar'ın tesiri altında kalmalarına sebep olmuştur. Aynı şekilde Altın Ordu da tatbik edilen kuvvetli bir merkeziyetçi devlet rejiminin ve han otoritesinin, dolayısıyla Rus knezlerine bir örnek teşkil ettiğinde şüpne yoktur.

Rus tarihinde "Tatar boyunduruğu" (tatarskoe igo) dan bahsetmek o kadar moda olmuştur ki, Sovyet Rus tarihçileri bile bu tâbiri tekrar ele almışlardır. Şüphesiz yabancı bir zümrenin, hele ırk ve din bakımından büsbütün ayrı olan bir kavmin hâkimiyeti kolay bir şey değildir. Fakat: 240 yıl süren Altın Ordu hâkimiyeti neticesinde Ruslar dillerini, dinlerini, toprakların ve idare teşkilâtlarını tamamiyle muhafaza etmekten başka, bütün bunlar kuvvetlendirmeğe de muvaffak olduklarına bakılırsa, bu Tatar hâkimiyetinin "boyunduruk" olmadığına hükmetmeliyiz. Yalnız yabancı bir zümrede değil, normal hükûmet idaresinde bile isyan çıkarsa derhal bastırılır ve bu münasebetle şiddet kullanılır, sırasına göre binlerce kişi öldürülür; mükellefiyetler yerine getirilmediği zaman, cebir ve şiddetle bunların icrası için zor kullanılır. Altın Ordu baskakları ve darugalarının da başka türlü hareket etmediklerini tarihî bir hakikattır. Altın Ordu'nun Rus knezliklerindeki hâkimiyetinin, sonraki Rus çarlarının Kazan, Başkurt, Sibir, Kırım, Kafkas ve Türkistan'daki hâkimiyetlerine nisbetle kat kat yumuşak olduğunda zerre kadar şüphe yoktur. Müthiş İvan'ın ve Romanof ailesinden gelen Çar hükûmetlerinin Türk kavimlerini imha yolunda aldıkları tedbirlerin onda birinin Altın Ordu hanları tarafından alınmadığı muhakkattır. Rus knezlerine yapılagelen bazı tazyikler ve şiddetler, daha ziyade Ruslar'ın Saray'da hanlar yanında yaptıkları entrikalardan ileri gelmiştir. Moğol-Türk devleti an'anesinin icabı olarak Altın Ordu'da tam bir din ve dil toleransı vardı. Metbu kavimler pek de ağır olmayan, mükellefiyetleri doğru dürüst yerine getirdikten sonra, lüzumsuz yere tazyike maruz kalmıyorlardı. Rus kilisesi, Altın Ordu hanlarının verdikleri "yarlık"lar sayesinde tarhan'lık kazanmıştı; yani her nevi vergi ve mükellefiyetlerden kurtulmuştu, böyle olmasına rağmen, sonraları Tatarlar'a karşı Rus imha siyasetini besleyen müessese bilhassa kilise olmuştur. İkibuçuk yüzyıl süren Tatar hâkimiyetinin tesiri meyanında Altın Ordu hanları Rus ahalisi nazarında tam bir hükümdar gibi telâkki ediliyordu; bu yüzdendir ki Rus knezleri ancak Altın Ordu hâkimiyetinden çıktıktan sonra "Çar" lâkabını almağa cesaret ettiler.

Batu Han'ın kumandasında futuhat yapan kuvvetlerin 600 000 kişiden ibaret olduğu söylenmektedir, bunun ancak 60 000'i Moğol du kalan kısmı muhtelif Türk kavimlerinden toplanmıştı, kumanda heyetinin ve bazı memuriyetlerin başında Moğollar bulunmakta idi. Tatar adının menşeinin Türk olması lâzım geldiğini söylemiştik. İşte bu sebeptendir ki, Moğol istilâsını yapan bütün kuvvetlere Avrupalılar Moğol ve Türk farkedilmeksizin "Tatar" demişlerdir. Bu sebepledir ki Çingiz ordularındaki Türk kavimleri, kendilerine böyle tesmiye etmeseler bile yabancılar karşısında böyle görünmeğe başlamışlardır. Çok zaman geçmeden İdil boyunda yerleşen Moğollar kalabalık Türk unsuru arasında eriyip gitmişlerse de bu sahanın ahalisi Türk olmasına rağmen "Tatar" adıyla tanınmağa başlamışlardır. Moğol istilâsının neticesi olarak İdil-Ural ve Sibirya'da Türk unsuru arttığı gibi, bir dereceye kadar Moğol unsuru da yerli ahali ile karışmıştır. fakat bu zümrenin daha ziyade yüksek tabakaya mensup olduğu anlaşılıyor.

Ahalisi 922'den beri müslüman olan Altın Ordu'da Batu'nun küçük biraderi Berke Han'ın (1255-1266) Müslümanlığı kabul etmesiyle, bu ülke, tam mânasıyla bir Türk-İslâm devleti haline gelmiştir. Zaten bu mıntıkada 922'den beri (yani Bulgarlar'ın İslâmiyeti kabullerinden itibaren) İslâm kültürü yayılmıştı. Saray şehri kurulup da Türkistan'la ticaret münasebetleri tekrar kuvvet bulduktan sonra, Altın Ordu'da müslüman tesirinin birdenbire başka tesirlere galebe çaldığını görüyoruz; neticede Saray hanları müslüman oldular. Berke Han'ın hâkimiyet zamanı, Altın Ordu'nun, Büyük Hakanlıktan ayrıldığı, yani istiklâlini ilân ettiği zamana tesadüf etmektedir; Berke Han kendi namına sikke bastırmakta ve tamamiyle müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte idi. Umumiyetle onun zamanı Altın Ordu'nun en parlak devri olarak tanınmaktadır, yeni bir "Saray" (Yeni Saray) şehrinin kuruluşu da bunu teyit etmektedir. Özbek Han (1313-1342) zamanında İslâm dini büsbütün kuvvetlendi. Saray şehri, diğer İslâm memleketlerinin büyük şehirleri gibi camiler medreseler ve tekkelerle süslenmeğe başlandı. Hükümdar sarayında âlimler, şeyhler, seyyitler ve hocalar itibar kazandılar; medreseler ve mektepler açıldı. Muhtelif İslâm memleketlerinden ustalar celbedilmeğe başlandı. Meşhur İslâm âlimlerinden Kutbettin-ür-Razî, Şeyh Sadettin Teftezî ve başkalarının Canibek Han zamanında (1340-1357) Saray şehrinde kaldıkları malûmdur. **Nehc'ül-feradis** gibi enteresan bir kitabın ya doğrudan doğruya Saray'da veya Saray hanlarının emriyle yine Altın Ordu hâkimiyetinde bulunan, Harezm'de tertip edilmiş olması, yazı dilinin burada mühim terakki kaydettiğini göstermektedir.

Altın Ordu'nun XIII- XIV. yüzyıllarda siyasî, iktisadî ve kültür bakımından yalnız Şarkî Avrupa'nın değil umumiyetle Türk dünyasının en mühim mevkilerinden biri olduğunda şüphe yoktur. Bu devletin ahalisinin büyük bir kısmı Rus unsuru müstesna- halis Türk'tü; ancak üst tabakada Moğol unsuru mevcuttu. Bu unsur da kısa bir zaman içinde tamamiyle Türkleşmişti. Devlet teşkilâtı, Çingiz'den çok önce teşekkül eden devlet sisteminden ibaretti. Gök-Türk ve Uygur teşkilâtının mühim unsurlarının Altın Ordu (ve umumiyetle bütün diğer Türk devletlerinde) mevcut olduğu muhakkak gibidir; hele teşkilât sözleri (ıstılahları)nde Uygarca mefhumların kullanıldığı görülmektedir; bunun içindir ki, Altın Ordu ve sonraki hanlıkların devlet

iktisat ve içtimaî teşkilâtlarını öğrenmek Moğolların kendi iç teşkilâtlarından maada daha evvelki Türk devletleri ve hey'etlerinin vaziyetlerini bilmeğe bağlıdır. Elde mevcut mahdut kaynaklara göre (Timur-Kutluk, Hacı-gerey ve Sahip Gerey hanlarının yarlıkları) Altın Ordu da askerlik, ziraat, ticaret, vergi ve her nevi mükellefiyetleri tanzim eden muayyen kanunlar mevcuttu. Çingiz tarafından kurulan teşkilâttan maada, siyasî ve içtimaî hayatın her safhasını tanzim eden birçok nizamlar tatbik edilmekte idi. Bu itibarla da Altın Ordu Devleti'ni "yasalı" (kanunlu) bir siyasî varlık olarak tanımak mecburiyetindeyiz.

Ahalinin yalnız göçebe olmadığı, şehirlerin ve köylerin çokluğu ile derhal görülmektedir. Zaten Orta İdil boyundaki Türklerin çok erkenden köyler ve şehirler kurdukları malûmdur. İdil'in aşağı mecrasında bulunan Türk Moğol unsurunun da tedricen şehir ve köylere yerleştikleri görülüyor. Azerbaycan da dahil olduğu halde Altın Ordu'ya ait sahada şimdiye kadar 25 şehir tesbit edilmiştir. Bunlar Azak, Batçın, Baku, Büler, Bulgar, Derbent, Gülistan (Saray'ın banliyösü), Kırım, Kırım-Cedit, Macar, Macar-Cedit, Mahmûd Âbat, Muhşı, Ordu, Ordu-Cedit, Ordu-Bazar, Recan, Saray, Saray-Cedit, Saraycık, Sığnak-Cedit, Tebriz, Ükek, Hacı-Tarhan (Zeci-Tarhan), Şabran, Şamaha, Demekki, Altın Ordu sadece bir "step imparatorluğu" değildi. Bu sayılan şehirlerin kısmı âzamı büyük ticaret merkezleri ve "ihracat ve ithalât" iskeleleri ve transit istasyonları idi. Bilhassa Saray şehrinin büyüklüğü ve güzelliği hakkında şehri bizzat gezen seyyahların elinden çıkan kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlar yapılan hafriyat neticesinde tamamiyle tesbit edilmiştir. Saray şehrinde mükemmel bir su tesisatı olduğu, bahçelere, evlere varıncaya kadar su borularıyle su getirildiği meydana çıkmıştır; çini tezyinatı, yapıcılık ve bilhassa maden işleme hususunda mühim terakkiler elde edildiği, çıkan eserlerle sabittir. Bu itibarla Saray şehrinin ve içinde yaşayan ahalisinin (yani yerli Türkler'in), devirlerinin diğer memleketlerinden geride durmadıkları açıktır. Meydana çıkarılan maden eritme ve işletme tesisatının mükemmelliği, Altın Ordu ustalarının, hattâ bu hususta birçok millet ustalarını geride bıraktıklarını gösterir. Bu suretle Saray şehrinde (bilhassa Saray-Berke'de) İtil ve Bulgar şehirlerinin an'anesi yalnız muhafaza edilmekle kalmamış, daha da ileriye götürülmüştür. Saray aynı zamanda Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus, Ceneviz ve Orta Avrupa'dan gelen tüccarların buluştukları bir merkez olması hasebiyle de büyük bir ehemmiyeti haizdi, burada ayrı milletler için ayrı mahaller kurulduğu ve herkese kendi memleketinde alışık olduğu hayata göre yaşamak imkânı verildiğini biliyoruz.

Altın Ordu'nun merkezi Saray Şehri idi. Saray şehrine "Taht İli" denirdi. Batu zamanında tesis edilen Saray şehri, Berke Han zamanında daha müsait bir yere nakledilerek Yeni Saray, Yahut Saray-Berke adını aldı (İdil'in sol kollarından biri olan [illegible] mevkiine yakın). Hanlar Saray şehrinin "Gülistan" denilen banliyösünde yaşıyorlardı. burası bilhassa hanların kışı geçirdikleri bir yerdi; yazlar ise eski âdet üzere "yaylağa" çıkarlar, Don ve Özü arasında kalırlardı. Hanların "yaylak" lardaki ordugâhları da büyük bir şehir manzarası arzediyor; hanım ve büyüklerin süslü çadırlar geniş bir sahayı kaplıyordu. Keçeden yapılan çadırların (yurt) içi kıymetli halılarla süslü idi. hanın tahtı altun ve kıymetli taşlarla bezenmiş, ayakları gümüşten idi. Bayram ve yortu günlerinde yabancı elçiler merasimle kabul edilirdi; bu

münasebetle hanın tahtı etrafında hatunu ve hanedan âzasına mensup büyükler bulunuyor, hanzadeler tahtın ayakları yanında ve han kızları da tahtın önünde yer alıyorlardı. Hanın birkaç karısı olurdu, fakat biri Ulu-Hatun, yani baş kadın sayılırdı. Ulu-Hatunların mevkileri gayet yüksek olup, devlet idaresine bi-fiil iştirak ederler, hattâ, hanın muvaffakıyetiyle, kendi adlarından "yarlık" verdikleri olurdu. Ulu Hatun Osmanlı sultanlarının saraylarındaki Baş-kadın efendi ve Valide Sultana çok benzemektedir; yalnız Valide Sultanın salâhiyetleri daha geniştir. Hanlar, yalnız Tatar büyüklerinin kızlarını değil Bizans İmparatorlarının ve Rus knezlerinin kızlarını da alıyorlardı; ezcümle Özbek Han'ın karısı Rum kayseri Andronik Paleologos'un kızı idi. Umumiyetle Altın Ordu Devleti'nde kadınların içtimaî mevkiler yüksekti ve bu hususta eski Türk an'anesi devam ettiriliyor, Müslümanlık ve Şark memleketlerinin kadınları ezici tesirleri henüz kökleşmemişti. Hanın hatunları ayrı saraylarda yaşıyorlar, göç ederken kendilerine muhsus çadırları bulunuyordu. hattâ kendilerinin mescit ve camileri, hoca ve imamları olduğu gibi umumî hayatta ayrı muhafız kıtaları da vardı. Altın Ordu kadınları peçe taşımadıkları gibi, umumi hayatta görünürler, hattâ han hatunları âlimler ve şairler meclisine bile devam ederlerdi. Altın Ordu hanları da tıpkı Osmanlı sultanları gibi, gitgide sade ve faal yaşayış tarzını bırakarak saraylarda yumaşatıcı bir hayat sürmeğe başlamışlar ve bunun neticesinde dejenere olmuşlardır.

Altın Ordu'nun idare sistemine gelince: Bunun eski Türk esaslarına istinat ettiğini söylemiştik; bu esaslarda bilhassa bozkır an'anesi ve teşkilâtı mühim bir yer tutuyordu. Ahalinin gittikçe toprağa bağlanması, ziraat, ticaret ve sanayiin inkişaf etmesi üzerine devlet idaresinde bu esaslar da nazarı itibara alınmıştı. Altın Ordu'nun resmi ismi *"Orduyu Muazzam"*dır, yani "Büyük Ordu". Bu devlet birkaç kısma yahut "Ulus"a (ölüş,hisse) bölünürdü; ezcümle Rusya bile birkaç "Ulus"tan ibaret olduğu gibi, Başkurt, Bulgar, Mokşı elleri de birer ayrı ulus teşkil etmişti. bundan başka Kafkas ve Karadeniz sahaları da ayrı uluslara bölünmüştü. Ulus onun başında bulunan türe (büyük memur) lerin adını alırdı. Ulus içinde de, Çingız'in tesbit ettiği ve tamamiyle askerî mahiyette olan bir bölüm vardı; ezcümle Tümen (10 bin), bin, yüz ve on beylikleri; tümen beyi, onbin kişilik kuvveti çıkaran bölgenin başbuğu, bin beyi, bin kişilik kuvvetin başı v.s. Bu bakımdan Altın Ordu gayet intizamlı bir askerî ve mülkî idare teşkılatına malikti. Halis Türk olan ulusların en yüksek idare (sivil) memuruna **Daruga** denilirdi, ki valilerin mukabili olsa gerektir, Rus uluslarındaki en yüksek Tatar valisi de **Baskak** adını taşırdı; baskakların idarî merkezine de "yurt" denirdi. Baskaklar bulundukları yerde, Rus knezleri ve ahalısının Altın Ordu ya boyun eğmelerine nezarete memurdu, bu maksatla onun emrinde asker de bulunurdu. Rus ahalısinden "kafa vergisi" alındığından, ahali sayımı yapılır (ilk sayım 1257 de)ve ona göre baskaklar vergi alırlardı; mal ve mülkten ayrıca aşar (onda bir) da toplanmakta idi. Darugaların da aynı şekilde icraî faaliyette bulundukları görülmektedir; yerli Türk ahalisinin birçok mükellefiyetlere tabi olduğu, yarlıklardan anlaşılıyor. Ancak "Tarhan" olan kimseler, her nevi mükellefiyetten ve vergilerden kurtuluyorlardı. Tarhanlık hakkı da han tarafından verilir ve "Tarhanlık yarlığı" ile tastık olunurdu.

Hana devlet idaresinde "Divan" adını taşıyan bir meclis yardım ederdi. Ekser Türk İslam devletlerinde tesadüf ettiğimiz bu müessesenin Altın Ordu'daki mahi-

yeti katî olarak bilinemiyor, bilhassa bu divanın yazıcıları (Divan bitikçi'leri) tâbiri yarlıklarda sık sık zikredilmektedir. Dış memleketlere gönderilen elçilere ve yardımcılarına "elçi- keleci" denirdi. Ayrıca yol, vergi, ticaret işlerine nezaret eden memurlar mevcut olup bunların vazifeleri birer birer tâyin ve tesbit edilmişti.

Ticaretin Altın Ordu'da çok inkişaf ettiğini de söylemiştik, buna bağlı olarak para sistemi de gayet muntazamdı, maden para ile yanyana, kâğıt para usulü de vardı.

Altın Ordu'nun siyasî tarihi cihetine gelince: Bu Hakanlık Doğu Avrupa'yı elinde bulundurmakla, birçok bakımdan Hazar Hakanlığı'nı andırmaktadır. İşgal ettigi coğrafî vaziyetinin icabı olarak birçok devletlerle siyasî, iktisadî ve kültür münasebetleri tesis etmiştir. Bizans' la, Mısır Memlûkleri ve Osman Oğulları'yle münasebetleri olduğu gibi, bilhassa Litvanya-Lehistan Devleti'yle yakın bir münasebet tesis edilmişti; bunların tamamiyle karşılıklı menfaatlere istinat ettiğini söylemeğe lüzum yoktur. Altın Ordu ile İlhanîler arasında, Hazar Denizi'nin güney sahası ve Harezm yüzünden daimî bir ihtilâf ve rekabet vardı; bunun içindir ki Altın Ordu ile Mısır Memlûkleri arasında sıkı bir dostluk kuruldu; aynı vecihle sonraları, Yıldırım Bayezit ve Toktamış Han'ın her ikisinin de Timür tarafından büyük bir tehlikeye maruz kalmaları üzerine Osmanlı Devleti'yle Altın Ordu arasında yakın bir dostluk hâs oldu, her iki memleketten karşılıklı elçiler ve tüccarlar gidip gelmeğe başladılar. Timur istilâsı Altın Ordu hanlariyle Osmanlı sultanlarının, sonraları da iyi münasebetleri idamelerine âmil oldu. İkinci Murat ile Fatih Mehmet zamanında da bu dostluk mevcuttu. Altın Ordu hanlarından olup sonra Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ-Muhammed ın, II. Murad'a ve sonraki hanların Fatih Mehmed'e gönderdikleri bitikleri bunu göstermektedir. Moskova knezliğinin tedricen yükselmesi ve tehlikeli olmağa başlaması üzerine, Altın Ordu ile Litvanya-Lehistan arasında Ruslar'a karşı bir cepne teşkil etmek istendi.

Birçok âmillerin bir araya gelmesiyle, gittikçe zayıf düşen Altın Ordu, Aksak-Timur'un arka arkaya indirdiği üç darbeden sonra (bu seferler esnasında Saray şehri kâmilen yıkılmış ve ahalisi katliâm edilmiştir) Altın Ordu bir daha kendine gelemedi. Hanedan âzası arasında çıkan iç mücadele, ticaret hareketlerinin gittikçe azalması, komşularının kuvvetlenmesi neticesinde Altın Ordu Hakanlığı gittikçe kuvvetten düştu. Altın Ordu'nun son büyük hanı Timür'ün ve Bayezid'in muasırı olan Toktamış Han'dır (1376-1391). Ondan sonra, "Taht-ili"nde (Saray da) hanlar birbirini sık sık takip etmişler ve karşılıklı şiddetli mücadeleler yapmışlardır. 1480 yılında Saray Hanı Seyyit Ahmet, Moskova büyük knezi III. İvan'ı baş eymeğe zorlayarak Rusya üzerinde eski hâkimiyetini ihya etmek teşebbüsünde bulunmuşsa da kâfi miktarda kuvvete mâlik olmadığı gibi, arkada bazı tehlikeler baş gösterdiğinden bir meydan muharebesi olmaksızın, Don boyuna çekilip gitmişti; halbuki biraz fazla enerji gösterilmiş olsaydı Moskova knezinin kaçacağı belli idi. Bundan sonra Rusya üzerindeki 240 yıldan beri devam edip gelen Altın Ordu hâkimiyeti kendiliğinden kalkmıştır. Zaten Altın Ordu'nun hayatı da sona ermiş gibiydi. 1502 de bu devlet artık tarihe karışmış bulunuyordu Bu Hakanlığın harabeleri üzerinde birçok hanlıklar yükseldi; bunlar: Kırım, Kazan, Sibir, Astırhan ve Nogay hanlıkları idi.

BİBLİYOGRAFYA

Bächtold, Rudolf, *Südwestrussland im Spätmittelalter (Territoriale, wirtschaftliche und sozial verhältnisse)* Basel 1951

Balodis, Franz, *Alt-und Neu-Sarai, die Hauptstätte der Goldenen Horde*, Latvijas Universitates Raks XIII, Riga 1926, s. 3-82.

Batlod, Frants V., *Privoljiskie Pompei* (Volga boyu Pompeyleri), Moskova-Petersburg 1923

Berezin N. I., *Naşestvie Batıya na Rossıyu* (Batu'nun Rusya seferi), JMNP 1855, mayıs sayısı

Berezin, N. I. *Oçerk vnutrennego ustroystva ulusa Cuciev*a (Cuci ulusunun iç teşkilâtı) TVO VII, S. Petersburg 1864

Grekov, B.D. ve Yakuboskiy, A. Y. *Zolotaya Orda i yeyo padenie* (Altın Ordu ve inhitatı) Moskova Leningrad 1937, 1950 (Fransızcası) La Horde d'Or, Paris 1939, Hasan Eren'in Türkçe tercümesi *Altın Ordu ve inhitatı*, İstanbul 1955.

Hammer-Purgstall, Josef, Freiherr von, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, Pest 1840

Juwaynı, *The Ta'rikh-i Jahan - Gustâ* edited by, Qazwini Leiden I, 1902; II, 1916, III, 1937

Kurat, A. N. *IV-XVIII yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara, 1972 (*Altın Ordu Kağanlığı* s. 119-151)

d'Ohsson, A. C.M., *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jus-qua'à Timour Bey ou Tamerlan* 4 cild, ikinci basılış Amsterdam 1834-1835, üçüncü baskı 1852

Pelliot, Paul, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Paris 1950

Pollak, A.N., *Le caractère colonial de l'Etat Mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or*, Revue des Etudes Islamiques IX, 1935

Rásonyi, László, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, Altın Ordu ve varisleri, s 218-235

Spuler, Bertold *Die Goldene Horde*, Die Mongolen in Russland 1223-1502, Leipzig 1943 (Das Mongolische Weltreich II)

Vernadskiy, G.V. *Zolotaya Orda, Egipt i Vizantıya v ih vzaimootnoşeniyap ve tsarstvovanie Mihaila Paleologa* (M. P. devrinde Altın Ordu, Mısır ve Bizans ve aralarındaki münasebetler), Seminarium Kondakovianum I, Prag 1927

3. Kazan Hanlığı (1437-1552)

Ahmet TEMİR

Altın Ordu Hanlarından Canıbek'in 1357'de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Aksak Timur ile Toktamış arasında 1391 ve 1395'lerde cereyan eden savaşlar neticesinde zayıf düşen Kıpçak ilinde, "Kazan Hanlığı", "Astrahan Hanlığı", "Kırım Hanlığı", "Sibir Hanlığı" gibi daha küçük Türk devletleri meydana geldi ve büyük Altın Ordu devleti fiilen sona ermiş oldu.

Kazan Hanlığı, Altın Ordu hükümdarlarından Celâleddin bin Toktamış (1377-1395)'ın oğlu, eskı Altın Ordu hukumdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından, İdil (Volga) veya Kama Bulgarları ülkesinde 1437'de kurulmuştur. Uluğ Muhammed Han 1419-1424 ve 1427-1436 yıllarında Altın Ordu hükümdarı olarak Saray'da bulundu, fakat tahtını Küçük Muhammed'e kaptırarak Kırım'a gitti, orada da tutunamayınca Bulgar ülkesine gelerek Kazan Hanlığı'nı kurdu (1437-1445). Bu devletin esas kısmı, 43°-59° doğu boylamı ve 52°-59° kuzey enlemi arasında bulunuyor ve aşağı yukarı bugunku Tatarıstan-Başkurdıstan ve Çuvaşıstan Cumhuriyetleri ile Vot (Udmurt), Mari (Çirmış) muhtar ülkelerini, eski Simbir, Penza, Perm, Vyatka, Nijn-Novgorod, Samar, Sarı-Tav (Saratov), Sarı-Tin (Tsarıtsin), Tambov ve Ryazan vilâyetlerinin bazı kısımlarını içine alıyordu. Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astrahan Hanlığı, kuzeyinde Fin kavimlerinin oturduğu ülkeler, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, kuzeydoğusunda Sibir Hanlığı, batısında Moskova Beyliği, guneybatısında Kırım Hanlığı bulunuyordu. Ahalisinin esas kısmını, başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimleri ile doğudan zaman zaman buraya göç eden Kıpçak, Uz, Peçenek gibi Türk boyları ve İslâv kavimlerinin yayılmasına karşı onlarla kader birliği yapmış olan Mordva, Çirmiş, Ar v.b. gibi Fin boyları teşkil ediyordu.

1437'de Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammed, kendisini hâlâ Altın Ordu'nun hükümdarı sayıyor ve parçalanan ülkeyi tekrar kuvvetli bir merkez etrafında birleştirmek gayesiyle hareket ediyordu. İlk adım olarak 1439'da büyük bir ordu ile Moskova kapılarına kadar dayandı, 1444'de tekrar harekete geçerek, 7 Haziran 1445'de Suzdal civarında vukubulan meydan muharebesinde büyük bir zafer kazandı. Esir edilen Vasiliy,bütün şartları kabul ederek serbest bırakıldı. Böylece eskiden Altın Ordu'ya tabi olan Moskova, şimdi de aynı mükellefiyetleri Kazan'a karşı ifa edecekti. Moskova'nın durumunu ve tazminat işlerini kontrol için Vasiliy ile birlikte 500 Kazanlı memurun Moskova'ya gönderilerek türlü vazifelere tâyin edildiği rivayet edilmektedir. Anlaşmanın en mühim maddesi olarak, Moskova nüfuzu altında bulunan Oka nehri üzerindeki "Hankirman" şehri merkez olmak üzere, Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım'ın idaresinde bir beyliğin kurulduğunu görüyoruz. Tarihte "Kasım Hanlığı" (1445-1681) adı ile tanınan bu teşkilâtın meydana getirilişinden maksat, Moskova'yı kolayca kontrol etmek ve gerektiğinde derhal müdahale için kuvvet bulundurmaktı.

Planın birinci kademesini mükemmel bir şekilde başaran Uluğ Muhammed Han, son seferinden dönüşünde (1445) âniden ölmesi üzerine Altın Ordu'nun di-

yer bo gelerin birleştirme tasavvuru tahakkuk edememiştir. Ondan sonra tahta geçen Mahmûd (1445-1462) ve Halil (1462-1467) zamanında Moskova ve diğer komşularla münasebetin, normal şartlar altında devam ettiği anlaşılıyor.

Kırım, Astrahan, Sibir, Nogay gibi komşu Türk hanlıkları ile münasebetler dostane idi. o derecede ki Kazan hanlarından bazılarının bu komşu sülâlelerden olduğu görülmüştür. Bilhassa Kırım ile devam eden sıkı münasebet, Kazan'ın Moskova Rusyası ile mücadelesinde her zaman müspet yolda büyük önem taşımıştır. İler görüşlü Uluğ Muhammed Han'ın bununla da yetinmeyerek Osmanlı Devleti ile de sağlam ve devamlı münasebetler kurmak istediği, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed'e yazmış olduğu mektuplardan açıkça bellı olmaktır.

Ancak, Uluğ Muhammed Han'dan sonra gelen hükümdarların, onun mücadeleci ve savaşçı ruhunu yeteri derecede kavrayamadıkları ve devam ettiremedikleri görülmüştür. Halbuki, daimî savaş ve genişleme esasına göre hareket eden komşu Moskova devletine karşı varlığını koruyabilmek için, Kazan Hanlığı'nın da askerî, idarî ve iktisadî siyasetini buna göre ayarlaması gerekiyordu. Fakat bu yapılamamış ve neticede devlet, iç mücadelelerin ve taht kavgalarının da tesiriyle gittikçe zayıflamaya yüz tutmuştur. 115 yıl süren Kazan devletinde 19 defa han değişmiş 15 han tahta çıkmış, bunlardan bazıları ikişer, hatta üçer defa idare başında bulunmuşlardır. Halbuki aynı devirde Moskova'da ancak 4 defa hükümdar değişikliği olmuştur. Yerli aristokrasî sınıfının iki gruba ayrılarak devlet işine karışması ve bilhassa son devirlerde amansız mücadeleye tutuşması da devletin felâketini hızlandıran sebeplerden biri olmuştur. Altın Ordu ve Kazan Hanlığı'nın ilk devirlerinde Moskova'da cereyan eden taht kavgalarında hanlar söz sahibi olurken Hanlık zayıfladıkça Moskova'nın nüfuzu artmış, şimdi Kazan'da cerayan eden iç kavgalara Ruslar müdahele etmeye başlamıştır.

Kazan tahtına Muhammed Emin'in ikinci defa çıkmış olması ile (1487-1495) Kazan'ın eski şanlı devri sona ermiş sayılır. "Bulgar Beyi" lâkabını da kullanan Moskova hükümdarı III. İvan, artık Kazan'ın tâbiliğinden çıkmıştır. Görünüşe göre, her iki devlet de eşit sayılmakla beraber, Moskova gittikçe baskısını arttırarak Kazan'a karşı tâbi bir devlet muamelesi yapmak istemiştir. Bununla beraber, çok defa Kırım ile birlikte hareket eden Kazanlılar, XIV. yy.'ın ilk yarısında da birkaç defa Moskova'ya karşı zafer kazanarak üstün duruma gelebilmişlerdir. Meselâ 1505'de Muhammed Emin zamanında iki devlet arasında patlak veren savaşta Kazanlılar Nijni-Novgorod'u zaptederek Oka boyunca ilerlemelerı. 1521'da Sahib Gerey'in tahta çıkması ile Kırım'la müştereken Moskova'ya karşı harekete geçilmesi, Kazanlılar'ın Nijni Novgorod'u tekrar almaları ve Oka'yı geçerek Ruslar'ı hezimete uğratan Kırım ordusu ile birlikte Moskova üzerine yürümeleri, bu cümledendir. Fakat Moskova'nın genişleme, yayılma ve ilhak esasına göre kurulan siyaseti karşısında sulh içinde yaşamayı tercih eden ve toprak ilhakı düşünmeyen Kazan Devleti mücadelelerle de sarsılınca gittikçe zayıflamış ve Rusların müdahalesi de o nisbette artmıştır.

Kazan'da iktidarı elinde bulunduran zümre, sulhün muhafazası için Han seçiminde Moskova'nın arzusuna boyun eğmek, topraktan fedakârlık etmek ve hatta çocuk yaşta han ilân edilen Ötemiş (1548-1551) ile annesi Süyüm Bike'yi Mosko-

va'ya teslim etmek gibi ağır şartlara katlanmışsa da, bu tâvizler sulhün korunmasına yardım etmemiş. Moskova Rusyası'na karşı ancak kuvvete, mücadeleye ve savaşa dayanan bir siyasetle "sulh içinde beraber yaşama"nın mümkün olabileceği ise çok geç anlaşılmıştır. Bu şekilde kuvvet ve mücadele taraftarı zümrenin tekrar iktidara gelmesiyle, bir an için bütün iç kavgalar durmuş ve mücadele fikri halkın bütün tabakalarını birleştirmişti. Kazan hükûmeti ilk iş olarak hükümdarlık işini halletmekle uğraştı ve 1552'da Astırhan Hanı Kasım'ın oğlu Yâdıgâr'ı Kazan tahtına davet etti. Yâdıgâr'ın Kazan'a gelmesiyle halkın kendisine olan güveni arttı. Kazan'ın dağ tarafı Ruslar'a karşı ayaklandı ve tekrar merkez ile birleşti. Ruslar arasında panik baş adı. Moskova'ya karşı sefer açan Kırım orduları da Tula'ya kadar ilerledi. Bu hareketler, Moskova'nın Kazan'a karşı katî sefer açmasına vesile teşkil etti. Ruslar 150.000 asker, 150 top ve İngiliz mühendisi Butler'in kumandasındaki istihkâm kıtası ile Kazan'ı muhasara ettiler. Kuvvet farkı çok büyük olup, Kazan'ın içinde ancak 33.000 kadar askerle, dışında bulunan 15.000 atlıdan ibaretti. Komşu Türk ülkelerinden ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım ve müdahale teşebbüsleri de neticesiz kaldı.

Rus ordusu 20 Ağustos 1552'de Kazan'a ulaşarak 23 Ağustosta şehri her taraftan kuşattı. Yapança Bey, Şunak Mirza ve Eyyüb'ün Arça tarafında bulundurdukları 15.000 kişilik süvari kuvveti, Ruslar'ı arkadan saldırarak boyuna hırpaladığından muhasaradan bir netice alınamayınca, Moskova ordusu önce bu dış kuvveti bertaraf etmeye çalıştı. Kazanlılar'ın yer altından yaptıkları su yolu lâğımlanarak havaya uçuruldu. 30 Eylül günü surların bir kısmı havaya uçurulunca umumî hücum teşebbüsünde bulunulmuşsa da Ruslar geri püskürtülmüştür. Ancak 2 Ekim (yeni takvime göre 15 Ekim) 1552 günü 30 fıçı barut ateşlenince surların bir kısmı yıkılmış ve Moskova ordusu kitle halinde içeri saldırmıştır. Savaşa savaşa takatten düşen Kazanlılar iç şehre çekildiler. Sokaklarda müthiş bir boğazlaşma başladı. Kul-Şerif Molla etrafında toplanan Kazan ruhanileri, hafızlar, danişmendler, Kul-Şerif camı civarında yalın kılıç Ruslar'ın üzerine saldırdılar ve hepsi de döVüşe dövüşe şehid oldular. Yâdigâr Han, etrafında birkaç kişi ile esir düştü. Kazanlılar bir tek kişi kalıncaya kadar çarpıştılar. Şehir ele geçirilince Rus tarihinin en karanlık sayfasını teşkil eden korkunç bir katliâm başlamış, erkeklerden kimse sağ bırakılmamış, kadınlar ve çocuklar da öldürülmüş, ancak küçük bir grup savaşçı şehirden çıkarak mücadeleyi devam ettirmek üzere ormanlara sığınmış, bir kısım ahali de esir edilmiştir. Kazan'ın bütün serveti yağma edilmiş, camiler, mescitler, evler yıkılmış, yakılmıştır. Bu suretle, 1437'de Uluğ Muhammed Han tarafından kurulmuş olan Kazan Hanlığı 115 yıl yaşamış ve 15 Ekim 1552'de Moskova Çarı IV. İvan tarafından buna nihayet verilmiştir.

Kazanlılar'ın Kazan'ın müdafaasında gösterdikleri kahramanlık, Türk tarihinin en şanlı sayfalarından birini teşkil ederken, Ruslar'ın Kazan'da işledikleri cinayetler, İstanbul'un zaptı sırasında Türkler tarafından hıristiyanlara karşı gösterilen merhamet ve âlicenaplıkla karşılaştırıldıkta, Rus tarihinin en çirkin sayfalarını aksettirir. Nitekim Kazan'ın zaptından sonra diğer Türk ükelenne karşı girişilen istilâlarda da Moskova çarlığı aynı metodla hareket etmiştir.

Kazan şehrinin düşmesiyle savaş durmamış, Tatar, Çuvaş, Çirmiş v.b. boylar kaleler inşa ederek teşkilâtlı mukavemette bulunmuşlardır. Sarı-Batır, Mamış-Birdi, Ahmed-Batır ve Zeyn-Seyyid gibi şahıslar, bu mücadelenin önderi olarak şöhret kazandılar. Mamış-Birdi, Kazan şehrinin 45 km. kuzeyindeki Çalım kalesini merkez yaparak eski Kazan melikesi Süyüm-Bike'nin kardeşi Ali Ekrem'i han ilân etti. 1552-1556 yıllarında da Kazan ile Kama arasında halkın isyanı ile karşılaşıldı. Moskova çarlığı bu hareketleri tedricen bastırarak ancak 1556-60'ta vaziyete hâkim olabildi ve Kazan Hanlığı ülkesinde kendi menfaatına uygun bir nizam kurdu.

Kazan Hanlığı ahalisinin esas unsurunu, eski Bulgar, Kıpçak, Uz v.b. boyların karışmasından meydana gelen "Kazan Türkleri" (veya Tatarları) teşkil ediyor, bundan başka ülkede Başkırt, Çuvaş gibi Türk asıllı boylarla, Çirmiş, Ar ve Mokş gibi Fin-Ugor asıllı boylar da bulunuyordu. Kendilerine "Bulgarlı", "Kazanlı" veya "Müslüman" diyen bu ülkenin Türk asıllı ahalisi için "Tatar" adının ne zamandan itibaren kullanılmağa başladığı açık olarak bilinmiyor. Bazı tarihçiler "Tatar" sözünün bu ülkede Cengiz istilâsından sonra Ruslar'ın tesiriyle yerleştiğini söylemekte iseler de diğer bazıları, Orhon yazıtlarında da zikredilen bu "Tatar" adının bir Türk boyunu ifade ettiğini ve Kaşgarlı Mahmûd'un 1072-74 tarihli haritasına dayanarak "Tatar" adını taşıyan Türk boyunun Moğol istilâsından önce de bu civarda mevcut olduğunu iddia etmişlerdir.

Şamanizm dinine mensup Çuvaşlar'la Fin kavimleri, Kazan Hanlığına vergi ödeyerek tam bir serbestlik içinde yaşamakta idiler. Hanlığın devamı müddetince bunların idareye karşı isyan etmeyişleri, aksine Moskova'ya karşı her türlü mukavemet hareketine katılmış olmaları, Kazanlılar ile bu "azınlıklar" arasında tam bir anlaşmanın hüküm sürdüğünü göstermektedir.

Orta İdil boyunda ve Ural dağlarının güneyinde yerleşen Türk kavimlerinin Bulgar devresinden beri ekin ektikler ve ziraat bakımından üstün seviyede bulundukları, arkeolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan malzeme ile de ispatlanmaktadır. Aynı şekilde Kazan Hanlığı ahalisinin de büyük bir kısmı ziraatla meşgul olmakta idi. İri baş hayvan yetiştirmenin tabiî bir neticesi olarak dericilik sanayii çok inkişaf etmişti. İdil, Kama, Noktrat (Viyatka) ve diğer nehirlerde çok miktarda bulunması dolayısıyle balıkçılık da gelişmiş, bilhassa tuzlu balık ihraç maddeler arasında mühim yer almıştır. Ülkenin ormanlarında gelişmiş olan diğer mühim gıda sanayii de arıcılık ve dolayısıyle bal ve balmumu ile ilgili hususlarda. Yerli tüccarların köy köy dolaşarak kürk ve bal topladıkları ve Kazan panayırında bu maddelerin mühim yer tuttuğu bilinmektedir.

Kazan Hanlığının düşmesi, Türk ülkeleri tarihi bakımından bir dönüm noktası teşkil eder. Bu hâdiseden sonra İdil (Volga) nehri Ruslar'ın eline geçmiş, o zamana kadar 1000 yıl müddetle bir "Türk nehri" sayılan İdil, bundan sonra bir "Rus nehri" olmuş ve Rusya'nın ekonomisi için can damarı vazifesini görmeğe başlamıştır. Ruslar İdil boyunca güneye inerek 1556'da Astırhan'ı (Ejderhan, Astrahan) zaptettiler ve Hazar'a ulaştılar, sonra burada da durmayarak Kuzey Kafkasya'ya indiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında ilk temaslar meydana geldi ve gerginlik başladı. Nogaylar'dan ve Türkistan'dan gelen ikazlar üzerine Osmanlı Devleti, Kazan ve Astırhan hanlıklarını tekrar canlandırmak arzusu

ile harekete geçti. II. Sultan Selim tarafından IV. İvan'a yazılan tehdit dolu mektuplardan sonra 1569'da Astırhan'ı istirdat maksadiyle bir sefer tertip edildi ise de bunun arkası gelmedi. 1571'de vukubulan İnebahtı hezîmeti ve 1571'de tertiplenen Kıbrıs seferi dolayısiyle Osmanlı Devletinin dikkati başka tarafa çekilmiş ordu ve bu hadiseler bir müddet için Rus tehlikesini unutturdu. Dışarıdan yardım göremedikleri için zaman zaman vukubulan iç isyanlardan da bir netice alamayan Kazanlılar böylece kendi kaderlerine terkedilmiş oldular.

Kazan Hanları Cedveli

I. Uluğ Muhammed sülâlesi; II. Sibirya sülâlesi; III. Kasım hanları sülâlesi; IV. Kırım sülâlesi, V. Astırhan hanları sülâlesi; VI. Nogay sülâlesi.

1. Uluğ Muhammed b. Celâleddin b. Toktamış (I)	1437-1445
2. Mahmûd b. Uluğ Muhammed (I)	1445-1462
3. Halil b. Mahmûd (I)	1462-1467
4. İbrahim b. Mahmûd (I)	1467-1479
5. Ali b. İbrahim (I, 1. defa)	1479-1484
6. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 1 defa)	1484-1485
7. Ali b. İbrahim (I; 2.defa)	1485-1487
8. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 2 defa)	1487-1495
9. Mamuk b. İbak (II)	1495-1496
10. Abdüllâtif b. İbrahim (I)	1496-1502
11. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 3 defa)	1502-1518
12. Şah Ali b. Seyyid Avlıyar (III, 1 defa)	1519-1521
13. Sâhib Giray b. Mengli Giray (IV)	1521-1524
14. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 1 defa)	1524-1531
15. Can Ali b. Seyid Avlıyar (III)	1531-1533
16. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 2. defa)	1533-1546
17. Şah Ali b. Seyid Avlıyar (III, 2. defa)	1546
18. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 3 defa)	1546-1549
19. Ötemiş b. Safa Giray (IV, Süyün Bike)	1549-1551
20. Şah Ali b. Seyid Avlıyar (III, 3. defa)	1551-1552
21. Yâdigâr Muhammed b. Kasım (V)	1552
22. Ali Ekrem b. Yusuf (VI)	1556

BİBLİYOGRAFYA

Ahmer, A., **Kazan tarihi**, Kazan 1910.

Arat, R. R., *Kazan*, İA V, İstanbul 1955, s. 505-522

Atlasî H., **Kazan Hanlığı**, Kazan 1913, ikinci b. 1920

Atlasî, H., *Süyün Bike*, Kazan 1912

Fırsov, N.N., *Proşloye Tatarıı* (Tataristanın mazisı), Kazan 1926

Fuks, K.F., *Kratkaya istoriya goroda Kazanı* (Kazan şehrinin kısa tarihı), Kazan 1817.

Gubaydulin, G.S., *İz Proşlogo Tatar* (Tatarların mazisinden), Materiyalı Po İzuçeniyu Tataristana II, Kazan 1925, s. 71-112

Gubaidulin, G.S., *K voprosu o Proishojdenii Tatar* (Tatarların menşei meselesi üzerine), Vestnik na..., nago O-va Tatarovedeniya, 8, Kazan 1927, s. 131-142.

Hudyakov, M., *Oçerkı po istorii Kazanskago Hanstva* (Kazan Hanlığı Tarihı üzerine dersler), Kazan 1923

Kazan (maddesı), ESBE XIII A, 1894,s. 910-913

Kazanskoye Hanstvo (maddesı), BSE 19, 1953, s. 310-312

Kurat, A.N., *Kazan Hanlığını kuran Uluğ Muhammed Han yarlığı*, İstanbul 1937.

Kurat, A.N., *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul-Ankara 1940

Kurat, A.N., *Kazan Hanlığı*, DTCFD XII, Ankara 1954, s. 227-246

Lebedeff, Olga de, *Abrégé de l'histoire de Kazan*, Roma 1899

Mende, G. von, *Der nationale Kampf der Russlandturken*, Berlin 1936

Mercanî, Ş., *Müstefad-ül-Ahbar fi ahvali Kazan ve Bulgar*, Kazan, I: 1885, II: 1900

Pinegin, M., *Kazan v yeya proşlom i nastoyaşçem* (Eskiden ve bugün Kazan), Kazan 1890

Singaleviç, S. P., Staraya i novaya Kazan (Eski ve yeni Kazan), Kazan 1927

Taymas, A. Battal, *Kazan Türkleri* Ankara 1964

Vorobyov, N.I., *Kzanskie Tatarı* (Kazan Tatarları), *Materyalı Po İzuçeniyu Tataristana II*, Kazan 19..., 133-166

4. Astırhan Hanlığı

Reşid Rahmeti ARAT

Astırhan mıntıkası, Orta Asya ile Güneydoğu Avrupa bozkırları arasında tabiî bir geçit teşkil ettiği için, asırlarca Türk kavimlerinin doğudan batıya doğru giden akınlarına ve bunlar tarafından kurulan birçok devlet teşkilâtlarına sahne olmuştur. Biz burada V. asırda Bulgarlar'ı, VII-X. asırda Hazarlar'ı, X. asırda Peçenekler'i, XI asırda Kumanlar'ı buluyor ve nihayet XIII. asırdan itibaren, Moğollar'ın rehberliği altında harekete geçen yeni ve kuvvetli bir dalganın gelmesiyle, Altın Ordu adı altında büyük bir devletin vücut bulduğunu görüyoruz.

XV. asrın sonlarına doğru, merkezî kuvvetin zayıflaması ile dağılmak mecburiyetinde kalan Altın Ordu Devleti sahasında, Kazan, Kırım hanlıkları ile Nogay Ordası yanında, payitahtı Astırhan olmak üzere, Küçük Muhammed'in torunu, Mahmûd oğlu Kasim Han tarafından bir de Astırhan Hanlığı tesis edilmiştir (871=1466). En mühim ticaret yolu üzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden, komşu devletler ile göçebe kabileleri celbederek, bunların daimî hücumlarına maruz kaldığı için dahilî istikrarını bulamayan bu Türk hanlığı, kuvvetli ve devamlı bir varlık gösterememiştir. Ahalinin büyük bir kısmı göçebe olup, merkezî hükümetten ziyade, kendi beylerine bağlı kalmaları da, Hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur. Astırhan Hanlığı, Kâsim Han (1466-1490) ile kardeşi Abd el-Kerîm Han (1499-1504) devirlerinde, merkezî Saray olmak üzere, eski Altın Ordu'nun bir kısmında hüküm süren amcaları ile işbirliği temini sayesinde, nisbeten sâkin bir hayat yaşamışsa da, devletin son devirleri, bilhassa Kırım Hanı Mengli Giray'ın Saray'ı tahribinden sonra (1502), komşu Kırım Hanlığı ile Nogay Orda'sının, bu mıntıkayı kendi nüfuzları altında bulundurmak için yaptıkları mücadeleler içinde geçmiştir. Bu mücadelelerin iç vaziyeti ne kadar sarsmış olduğunu hanların sık sık değişmeleri de açıkça göstermektedir. Astırhan hanlarının şeceresini, tam ve sarih olarak tespit etmek oldukça güçtür. Karamzin'e göre, 1523-1525 senelerinde, Kırım ile iyi münasebet tesis etmiş olan, Mahmûd'un torunu, Câni Beg oğlu Hüseyin Han hüküm sürmüştür. Sonra tahta geçen, Ahmed'in torunu, Sayyid Ahmed oğlu Kasım (Kasay) Han, Çerkesler tarafından öldürülünce (1532), yerine yeğeni, Murtazâ oğlu Ak-Köbek Han geçmiştir. 1534-1538 senelerinde han bulunan, Mahmud'un torunu, Abd el-Kerim oğlu Abd el-Rahman Han, doğuya doğru genişlemek gayesini güderek, Türk devletlerinin dahilî işlerine karışmağa başlayan Rus Çarı ile bir dostluk muahedesi aktetmek suretiyle, komşularına karşı vaziyetini sağlamlaştırmak istemişken, Nogaylar tarafından tahtından indirilmiş ve yerine yeğeni, Şeyh Ahmed oğlu Şeyh Haydar Han (1539-1541) getirilmişse de, çok geçmeden Kırımlılar tarafından koğulunca, çarın himayesine sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Sonra tekrar Ak-Köbek Han (1541-1543) ile kardeşi Birdı Beg oğlu Yagmurçı Han (1544)'ları görüyoruz. Nihayet Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlığı kuvvetlerini mağlûp edip, Kazan'ı zaptettikten sonra (1552), Astırhan üzerine asker sevk ederek kendi tabii sıfatiyle Şeyh Haydar oğlu Derviş Han'ı, tahta geçirmiş (1554) fakat Derviş Han'ın, Ruslar aleyhine Kırımlılar'la münasebete girişmesi üzerine tekrar asker sevkedip, Astırhan Hanlığını Çarlığa ilhak etmiştir (1557). Derviş Han kaçarak Yagmurçı Han'ın evvelce iltica ettiği Azak kalesine sığınmıştır.

Gerek yerli Türk kuvvetleri ve gerek Kırım ve Türkiye, Ruslar'ın buralara kadar uzanarak Türkler'in arkasına düşme erinin iyi bir netice vermeyeceğini anlamışlar ve bu mühim m nt kanın Türkler elinde kalması için çalışmışlardır. Fakat kuvvetlerin birlikte hareket etmelerinin temin edilememesi, bu yoldaki teşebbüsleri neticesiz bırakmıştır. Bu yüzden Kanunî Süleyman'ın 1563'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için, yapılamamıştır. II. Selim devrinde Sokullu Mehmed Paşa gerek İran seferi için nakliyatı ve gerek Türkiye ile Türkistan arasında muvasalayı temin etmek için, Don ile İdil nehirleri arasında bir kanal açarak Karadeniz ile Hazar denizini birleştirmek istemişti. Bu maksatla Astırhan seferine karar verilmiş ve 1567'de seferin maddî ve manevî bakımdan zarurî olduğu izah edilerek, Kırım Hanı'na tahrirat gönderilmişti. Nihayet 1569 senesinin ilkbaharında, Kefe Beyi Kasım Bey kumandasında, 3000 yeniçeri ile 20.000 sipahi gönderilmiş, Silistre Niğbolu, Köstendil, Amasya Can'k ve Çorum alay beyleri ve 30 000 asker ile Devlet Giray da onlara iltihak etmişlerdi. Bu kuvvetler himayesinde kanalın kazılmasında ancak başlanmakla kalmıştır. Karadan hareket eden kuvvetler Eylülde Astırhan yakınlarına gelince, kışlamak üzere bir istihkâm da yapılmağa başlanmıştı. Fakat asker arasında yayılan haberlerden kuşkulanan Kasım Bey, Devlet Giray'ın da teşviki ile ağaçtan yapılmış olan istihkâmları yakarak, 20 Eylülde Kırım'a geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır. III. Murad zamanında Astırhan meselesi tekrar mevzuu bahis olmuş, Rus Çarı nezdinde teşebbüsler yapılmış ve nihayet bir sefere karar verilmişse de, bunun da arkası gelmemiştir. Böylece, düşmanın kuvvetinden ziyade Türk z'mamdarlarının kendi aralarında anlaşamaması yüzünden, bu Türk ülkesinin mukadderatı, uzun bir zaman için tâyin edilmiş oldu.

Astırhan şehri Altın Ordu Devleti'nin başlangıçlarında eski Hazar Devleti'nin merkezi olan İtil şehri civarında, şehrin sağ sahilinde kurulmuş ve ticaret limanı olarak ehemmiyetini bugüne kadar muhafaza etmiştir. İbn Batuta'nın "büyük çarşılara havi pek güzel bir şehir" diye tavsif ettiği bu şehrin, o zamanlarda hanların yazlık ikametgâhları olduğu anlaşılıyor. A. Kontarini şehrin hanın üç yeğenine ait olduğunu ve bunların da burada yalnız kışın birkaç ay kaldıklarını, açık duvarla çevrilmiş olan bu büyük şehrin, evlerinin pek iyi olmadığını ve yakında tahrip edilmiş olmaları icabeden büyük binaların harabeleri bulunduğunu zikrettikten sonra şehrin evvelce mühim ticaret merkezi olup Bizans'tan Don yolu ile her nev' malın geldiği söylendiğini kaydediyor. Şehir 1395/1396'da Timur tarafından tahrip edilmişse de, XV. asırda, bilhassa Altın Ordu'nun payitahtı olan Saray'ın inhitatından sonra, tekrar, ticaret merkezi olarak, eski ehemmiyetini kazanmıştır.

Astırhan Hanlığı Rus hâkimiyeti altına girdikten sonra, şehir, civardaki kabilelerin hücumundan muhafaza edilebilmek için, eski yerinden 12 km daha güneyde nehrin asıl yatağının sol sahilinde bir adaya (46° 21' kuzey arzı ve 48° 2' batı tûlü) nakledilmiştir (1558). Bundan sonra da şehir ve civarında daha uzun bir müddet istikrar temin edilememiştir. Şehir, Rus "kargaşalıkları" zamanında Terek kazağı ve (kazak kazaçıy- türk kazak) "muhafız olarak, hudutlara yerleştirilen silâhlı Rus ahalisi" tarafından yağma edilmiş (1605), oğlunu çar ilân eden Ataman Zarutsk elinde kalmış (1614), buralara göç eden Kalmıklar'ın hücumuna uğramış (1632), tekrar Ruslar'a karşı isyan eden Türk ahali eline geçmiş (1680) ve daha sonra Stenka Razin (1670-1671) ile Streletsler isyanına (1705) sahne olmuştur.

5. Kasım Hanlığı

Ahmet TEMİR

Kazan Hanlığı'nın kurucusu Uluğ Muhammed Han'ın oğlu Kasım tarafından 1445 yılında kurularak 1681'e kadar sürmüş olan "Kasım Hanlığı", doğu Avrupa'daki Türk devletler ile Slavlar arasındaki mücadelenin değişik ve karışık bir safhasını teşkil eder.

Uluğ Muhammed Han 1445 tarihli son Rus seferinde Vladimir'e kadar ilerlemiş ve 7 Haziran günü vukûbulan Suzdal meydan muharebesinde büyük bir zafer kazanarak Moskova çarı Vasiliy'i esir almıştı. Vasiliy, ileri sürülen bütün sulh şartlarını kabul edince serbest bırakılmıştır. Sulh şartlarına göre, harp tazminatından başka, Moskova Altın Orduya karşı olan mükellefiyetlerin şimdi Kazan'a karşı ifâ edecekti. Sulh şartlarının yerine getirilmesini kontrol etmek üzere gerek Moskova'da ve gerek Rus vilâyet merkezlerinde birçok Kazanlı memur yerleştirilmiştir. Bu anlaşmanın diğer bir mühim maddesi de, Moskova'nın nüfuzu altında bulunan Oka nehri üzerinde kurulan Kasım şehri merkez olmak ve civarındaki bölgeyi içine almak üzere "Kasım Hanlığı"nın kurulması olmuştur. Bu hanlığın kurulması ile Uluğ Muhammed, kendi oğlu Kasım idaresinde Moskova Knezliğinin iç durumunu kontrol altında bulundurmak ve gerektiğinde derhal müdahale etmek imkânına sahip oluyordu. Buradaki askerî kuvvetlerin masrafı birçok Rus şehirlerinin gelirlerinden karşılanacak, Moskova hazinesinden de her yıl para ödenecekti.

Sulh şartlarını ancak sonradan öğrenen Rus halkı arasında hoşnutsuzluk baş göstermiş, şehirlerde camilerin yaptırılması da analıyı tahrik etmişti. Kazan devleti ile yapılan anlaşmadan 3-4 ay sonra Vasiliy tahtından indirilerek gözlerine mil çekilmiştir. Bunun üzerine, Moskova'daki mevcut durumu muhafaza etmekle görevli Kasım Han, 1447'de Vasiliy'i tekrar Moskova tahtına geçirmiş, 1449, 1450 ve 1452'lerde Vasiliy'nin rakibi Şemaka'ya karşı seferler tertip etmiş ve Rus eyaletlerine hücum eden Altın Ordu kuvvetlerini bile tardetmiştir (1449, 1450).

Kazan Hanı Uluğ Muhammed'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Mahmûd (1445-1462), sonra Mahmûd'un oğlu Halil (1462-1467), sonra Halil'in kardeşi İbrahim (1467-1479) geçmiştir. Bu sırada Kazan'da bir sülâle ihtilâfı baş göstermiş ve İbrahim'e karşı Uluğ Muhammed'in ikinci oğlu Kasım Han, Kasım'ın namzetliği ileri sürülmüştür. Kazan'ın iç işlerine karışma imkânı vereceğinden, Moskova da bu hadise ile yakından ilgilenmiştir. Rus yardımcı kuvvetleri tarafından da desteklenen Kasım, İbrahim'e karşı harakete geçmişse de, başarı kazanamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Kasım Hanlığı'nın kuruluşundaki gayeyi ters bir yöne çeviren Kasım'ın bu hareket durumu kökünden değiştirmiştir. Böylece Kasım Hanlığı, Kazan Devleti'nin mühim bir vazifesini gören ileri karakolu olmaktan çıkarak, Moskova'nın, Kazan Hanlığı'nın iç işlerine karışmasını sağlayacak siyasî bir âleti haline gelmeye başlamıştır. Kasım Hanları'nın Moskova'da itibarları daha da artmış, aynı zamanda vergilerini de almakta devam etmişlerdir. Moskova Devleti, Kasım Hanlığı'nın askerî güçlerinden faydalandığı gibi, İslâm devletlerine karşı onları siyasî bir perde olarak da kullanmaya çalışmıştır.

Kasım Hanlığı'nda 5 sülâleye mensup şu hükümdarlar iş başında bulunmuştur:

I. Kazan Hanları Sülâlesi:

1. Kasım (Uluğ Muhammed'in oğlu)	1445-1468
2. Danyal (Kasım'ın oğlu)	1468-1486

II. Kırım Hanları Sülâlesi:

3 . Nur-Devlet (Gazi Giray'ın oğlu)	1486-1491
4. Satılgan (Nur-Devlet'in oğlu)	1491-1506
5. Canay (Nur-Devlet'in oğlu)	1506-1512

III. Saray Hanları Sülâlesi:

6. Seyid-Avliyar (Bahtiyar Sultan'ın oğlu)	1512-1516
7. Şah-Ali (Seyid-Avliyar'ın oğlu, 1. defa)	1516-1519
8. Can-Ali (Seyid-Avliyar'ın oğlu)	1519-1532
9. Şah-Ali (Seyid-Avliyar'ın oğlu 2. defa)	1537-1551
10. Şah-Ali (Seyid-Avliyar'ın oğlu, 3. defa)	1552-1567
11. Sayın-Bulat (Bik-Bulat'ın oğlu)	1567-1573
12. Mustafa-Ali (Abdullah'ın oğlu)	1573-1600

IV. Kazak Hanları Sülâlesi:

13. Uraz-Muhammed (Ondan-Sultan'ın oğlu)	1600-1610

V. Sibirya Hanları Sülâlesi:

14. Arslan (Ali'nin oğlu)	1614-1627
15 Seyid-Burhan (Arslan'ın oğlu)	1627-1679
16. Fatıma Sultan-Bike (Arslan'ın zevcesi)	1679-1681

Son hanlar zamanında Kasım hanları, Moskova tarafından tayin edilen Rus valiler tarafından kontrol edilmiştir. Seyid-Burhan'ın tanassur ederek Vasiliy adını adıktan sonra da Kasım Hanlığı tahtında bırakılmış olması, bu hanlığın artık Moskova'nın dış siyaseti için önemini kaybettiğini göstermektedir. Diğer cihetten müslüman ahalinin zorla hıristiyanlaştırılarak Ruslaştırılması siyasetine de hız verilmiş, fakat Fin kavimlerine tatbik edilen bu siyaset, müslümanlar arasında başarı kazanamamıştır. Bu yolda gayret gösteren Ryazan başpiskoposu Mihayil faaliyetini müslüman ahali arasında da genişletmek isteyince halk isyan etmiş ve 1656'da piskopos öldürülmüştür. Seyid-Burhan'ın ölümünden sonra Arslan Han'ın zevcesi Fatıma Sultan-Bike tahta geçmiştir (1679-1681). Mühim bir maksatla kurulmuş ve sonraları Türk ülkeleri aleyhine kullanılmış olan Kasım Hanlığı, 1681'de Fatıma Sultan-Bike'nin ölümü ile sona ermiştir.

Kasım Hanlığı'nın sınırları üzerine açık bilgi mevcut değildir. İlk zamanlarda odukça geniş sahayı kaplamakla beraber, Moskova'nın kontrolü altına girerek dar taksimata tabi olduktan sonra, bunun Kasım, Yılatom, Şatsk ve Temnik kazalarını içine aldığı görülmektedir.

Türkçede Han-Kirman, Kirman, Kirmen, Kermen adları ile de anılan, Rusça kaynaklarda ise Gorodets ve Meşçerskiy Gorodok şeklinde zikredilen Kasım şehri, Oka nehrinin sol yüksek sahili yamacında, Oka'ya dökülen iki küçük ırmağın arasında kurulmuştur. Kasım Han tarafından yaptırılan taş cami yıkılarak 1768'de onun yerine 2 katlı başka bir cami yapılmıştır. Eski minaresi ise ayakta kalmıştır. Meşhur seyyah Pallas, 1768'de ziyaretinde eski sarayın harabelerini görmüştür. Pallas (1768) ve Velyaminov-Zernov'un (1863) eserlerinde, bugün de mevcut olan eski binalardan büyük Hanlar türbesi ile Avgan türbesi üzerine bilgi verilmiştir. Şehir 1778'de Ryazan vilâyeti içine alınmıştır. 1909'da 17.075 olan nüfusun 2000'i müslüman idi. Kasım ve civarında konuşulan dil, Türkçenin kuzey-batı grubuna dahil olup bazı fonetik özellikler dışında, Kazan şivesine çok yakındır.

BİBLİYOGRAFYA

Arat R.R., *Kasım Hanlığı*, İ.A., VI, 1955. s. 380-386

Arat R.R. *Kazan* İ.A., VI, 1955, s. 505-522

Gordievskiy, V.A., *Elementı Kul'turı u Kasımovskih Tatar* (Kasım Tatarlarında kültür unsurları), Ryazan 1927, Trudı Obşç. İssl. Ryazansk. Kraya 10.

Hudyakov M. *Oçerkı po istorii Kazanskogo Hanstva* (Kazan Hanlığı tarihi üzerine dersler), Kazan 1923; Türkçe tercümesi: A. Aziz, Tatar tarihi, Kazan 1924.

Kurat A.N. *Topkapı Sarayı Müzesi arşivindeki Altın Ordu*, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler, İstanbul 1940, DTCF yayınlarından, tarih serisi 1.

Kurat A.N. *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara 1972, (Kasım Hanlığı için İndeks'e bk.).

Pallas P.S., *Puteşestvie po raznım provintsiyam Rossiyskago Gosudarstva* (Rusya devletinin çeşitli bölgelerine seyahat), Petersburg 1773-1778.

Polivanov E.D. *Fonetiçeskie osobennosti kasımovsk. dialekta* (Kasım şivesinin fonetik özellikleri), Moskova 1923

Şişkin N., *İstoriya goroda Kasımova s drevneyşih vremen* (En eski zamanlardan beri Kasım şehrinin tarihi), 1. basılış: Ryazan 1837, 2. basılış: 1891.

Taymas A.B., *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, TKAE yayınları 15.

[illegible] C. O *dialektah Kazansko-tatarskih yazikov* (Kazan-Tatar dili ağızları hakkında), Kazan 1927, Vestnik Nauçn. Obşç. Tatarovedeniya 6.

Velyaminov-Zernov, V.V., *İssledovanie o kasımovskih tsaryah i tsareviçah* (Kasım hanları ve hanzadeleri hakkında araştırma), S. Petersburg I: 1863, II: 1864 III: 1866, IV: 1867

[illegible]evskiy N., *Kasımovskoye tsarstvo* (Kasım Hanlığı), ESBE 28-XIV-A, S. Petersburg 1895, s. 661-662

6. Kırım Hanlığı

Halil İNALCIK

Kırım, Altın-Ordu İmparatorluğu içinde mümtaz bir bölge teşkil etmekte idi. XIII. asır sonlarına doğru Nogay, Altın-Ordu hanına karşı Karadeniz şimâlindeki stepler ile Kırım'ı müstakilen elinde tutuyor ve Balkanlar ile Bizans üzerinde siyasî üstünlüğünü ve himâyesini kurmağa çalışıyordu. Nogay'ın bertaraf edilmesinden sonra da (1300), Kırım geniş salâhiyetli vâliler idâresinde mümtaz durumunu muhâfaza etti. Kırım'da oturan beyler yarımada dışındaki steplerde dolaşan kalabalık muhârip kabilelere dayanmakta idiler ve Cenevizliler ile ihtilâfları eksik olmuyordu.

XIV. asrın ikinci yarısında, Altın-Ordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında Kırım rakip beylerin ve hanların sığındıkları başlıca bir bölge halini aldı. 1380'de Mamay, Toktamış Han'a yenilince Kırım'a kaçtı. Aynı suretle İdiku (Edike) Toktamış'a karşı mücadelesinde Kırım'ı üs olarak kullanıyordu. Bu surette Kırım parçalanmakda olan Altın Ordu hanlığı içinde müstakil bir siyasî varlığa namzet görünüyordu. Cengiz Han soyundan prensler, bu bölgeye dayanarak hanlıklarını ilân etmekte ve sonra Volga üzerindeki merkezi ele geçirmeğe çalışmakta idiler. Toktamış Han bunlardan biridir. 1394-1395'e doğru, Toktamış gibi Cuci (Coç) nın küçük oğlu Tokay Timur soyundan olan Baş Timur Kırım'da sikkeye kendi adını da koyarak, hâkimiyet iddiasında bulundu. Kırım onun atalarının yurtluğu idi. Onun oğulları rakipleri (Uluğ Muhammed ve Edike) karşı mücadelelerden sonra nihayet Kırım'da ayrı bir hanlık kurmağa muvaffak oldular.

Kırım hanlığının hakîkî kurucusu Hacı Giray sayılır ve adını taşıyan en eski para 845 (1441/1442) tarihini taşımaktadır. XV. asır başlarında Altın ordu'da şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebi ile birçok kabileler Orta Asya'ya yahut garba Kırım'a ve Karadeniz şimalindeki steplere kaçmakta idi. Beli başlı kabile beyleri bu arada Şirin beyi gelip, Hacı Giray'a iltihak ettiler. O da ma daha çok miktarda kabileyi Volga havzasından kendi tarafına çekmek için çalıştı. Yarım asır sonra dahi Şirin beyi Eminek Mirza bir mektubunda "hep beyliğimiz dahi bu il ile durur" diyordu. Hacı Giray Altın Ordu hanına karşı Moskova ile dostluk ve ittifak münasebetleri kurarak, durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul'un zaptından sonra boğaz ara ve Karadeniz'e hâkim olan Osmanlılar ile Cenevizliler'e karşı ittifak etti ve 1454 yazında müşterek Osmanlı-Kırım kuvvetleri, ilk defa olarak Kefe'yi muhasara ettiler. Kefe Cenevizliler' Osmanlı sultanına ve Kırım hanına yıllık vergi vermeğe razı oldular. Hacı Giray Altın-Ordu hanlarının meşrû vâris sıfatı ile Kefe yarlıklarında kendi ülkeleri arasında saymaktadır. Bundan başka Hacı Giray bir tarhanlık yarlığında Kırım'dan maada, Taman, Kabartay (Kabada) ve Kıpçak bölgelerin de hakimiyet sahası içinde göstermektedir.

Altın-Ordu gibi Kırım hanlığının da büyük zaafı irsî kabile beylerinin devletin hakîkî hakim ve sahibi olmalarından doğmuştur. Kabile reisleri yahut han ailesi içinde rekabetler, bu kabilelerin birbirlerine karşı gruplanarak kolayca bir iç harbe sürüklenmesini intâc etmekte idi. Hacı Giray Han'ın ölümünde (1466) oğulları arasında taht kavgası uzun bir kargaşalık devresi açtı. Yenilen rakip yarım ada dışındaki

steplere kaçarak yahut Kefe'ye sığınarak mücadeleye devam etmekte idi. Kefe Cenevizliler'i kendi durumlarını kuvvetlendirmek için, kâh bunun ve kâh ötekinin tarafının tutarak, bu mücadelelerde mühim rol oynamakta idiler. Esas mücadele Nurdevlet ile Mengli Giray arasında idi. Mengli Giray mağlûp olarak Kefe'ye sığındı. Orada Şirin kabilesi beyinin ve Cenevizliler'in yardımı ile 1468'de Kırım tahtını tekrar ele geçirdi. Cenevizliler Mengli Giray'ın Osmanlılar'a karşı sağlam bir müttefik olduğuna inanıyorlardı. 25 Ekim 1469'da Mengli Giray Fatih Sultan Mehmed'e "karındaşım" hitabı ile yazdığı bir mektupta Yâkub Bey'in donanma ile gelip, Kırım sahillerinde iki şehri yakıp yağma etmesinden şikâyet etti. 1475'e doğru Kefe tudunu ve Şirin beyi Eminek, Osmanlılar ile anlaştığı ithamı altında Cenevizliler'in ısrarları ile mevkiinden uzaklaştırıldığı zaman beyleri ve kabilelerini etrafından toplayarak, isyan etti. Mengli Giray'ı kaçmağa mecbur etti. Mengli Giray Cenevizliler'e sığındı ise de, onlar Nurdevlet ile anlaşarak, kendisini mevkuf tuttular. Nurdevlet Han ile de bozuşan Eminek, Cenevizliler'e karşı Osmanlı padişahına müracaat etti. Fatih Sultan Mehmet bunu fırsat bilerek Gedik Ahmet Paşa'yı kuvvetli bir donanma ile acele Kırım'a gönderdi (1475). Kefe ile Kırım sahillerinde Cenevizliler'e ait bütün limanları zaptettirdi. Gedik Ahmet Paşa tarafından hapisten çıkarılan Mengli Giray Ceneviz dostu olan Nurdevlet'in elinden hanlığı almağa muvaffak oldu ve Ahmet Paşa ile bir anlaşma yaptı ve Osmanlı sultanının tâbîliğini kabul etti. Bir buçuk ay sonra padişaha yazdığı bir mektupta tâbiiyetini te'yid etti. Umumiyetle iddia edildiği şekilde bir tâbiiyet vesikası mevcut olmamakla beraber, Ahmed Paşa ile imzalanan anlaşmada han, padişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmayı ve onun hâmiliğini kabul etmiştir. 1476'da Altın-Ordu hanı Seyyid Ahmed Kırım'ı istilâ etti. Mengli Giray Kırker (Çufut-Kale)'e sığındı. Altın-ordu hanı, Osmanlı padişahının tehdidi üzerine Canbek adında bir vâlisini bırakarak memleketine döndü ise de, bu sefer Nurdevlet Osmanlı himayesinde olarak Kırım Hanlığı'nı ele geçirmeye muvaffak oldu. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek, mevkûf tutuldu. Bir müddet sonra Kırım kabile aristokrasisinin başı Eminek, Nurdevlet Han'a karşı kargaşalıklar çıkarıp, padişahtan Mengli Giray'ın İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile, Kırım tahtını tekrar işgal etmesini sağladı. Osmanlı vakayınâmelerinde Mengli Giray'ın 1475'de tahta geçişine ait hadiseler ile 1478'deki hadiseler birbirine karıştırılmıştır. Mengli Giray'ın bu üçüncü saltanatı (1478-1514) esnasında Kırım Hanlığı sağlam bir şekilde tessüs etmiştir. Osmanlı himayesi hanlıkta otorite birliğini sağlamış, son Altın Ordu hanlarının birleştirme teşebbüslerine sonra Moskova'nın genişleme siyasetine karşı hanlığın varlığını garanti altına almış, hanlıkta ilk defa 1484'de Bayezıd II'in Akkerman seferine iştirak ederek Osmanlılar ile garpta işbirliği siyasetine başlanmıştır. Nihayet Yavuz Selim'in kayınpederi olan Mengli Giray yaptığı askerî yardım ile onun Osmanlı tahtına geçmesine yardım etmiştir.

1502'de Mengli Giray, Saray şehrini tahrip ederek Altın-Ordu hanlığına son darbeyi vurduktan sonra Moskova ile ittifak siyâset sona erdi. Altın-Ordu'nun sukutu ile meydana çıkan bu iki devlet Altın-ordu sâhasına hâkim olmak için mücadeleye giriştiler. Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Yagellonlar ile sıkı ittifak siyasetini kabul etti (1511). Hanlık Cengiz Han oğulları'nın beyaz Rusya ve Ukrayna'da tarihî haklarından Yagellonlar lehine vazgeçiyor, fakat merkezi ele geçirmek istiyordu. Mehmed Giray I (1514-1523) babasının son yıllarında kalgay sıfatı ile sonra han olarak, Moskof beyliğine karşı şiddetli akınlara başladı. Yagellonlar ile ittifakı yeni-

ledi. Kardeşi, Sâhib Gıray Kazan tahtına geçti (1521). Oka nehri üzerinde Beis-ki'nin ordusunu bozguna uğratarak, Moskova önüne kadar geldi ve şehrin etrafını ateşe verdi. Ertesi sene Astırhan'ı zaptetti. Moskof beyi yıllık bir vergi (tıyış) vermeği kabul etti.

Mehmed Gîray, hanlığı en satvetli noktasına eriştirdiği bir anda Astırhan seferinden dönerken Nogaylar tarafından bir baskında katledildi ve eseri de yıkıldı. Bundan sonra Kırım Hanlığı, Moskof devleti ile Volga havzasında Altın Ordu mirası üzerinde şiddetli bir mücadeleye girişti. Bu mücadeleyi iki devreye ayırmak lâzımdır. Birincisi 1534'te eski Kazan Hanı Sâhib Gıray (1532-1551)'ın padişahın yardımı ile Kırım tahtında yerleşmesine, ikinci Moskof çarı IV. İvan'ın Volga havzasını hâkimiyeti altına almasına (1552-1556) kadar gelir. Birinci devrede Kırım'da kabileler rakip hanlar etrafında Osmanlı hâkimiyetine karşı bir takım iç harplere ve Kazan ile Astırhan'da Moskof nüfuzunun yerleşmesine sebep oldular. 1532'de Moskof beyi, Safa Gıray'ı Kazan'dan attırarak, kendi adamı Can Ali'yi han yapmağa muvaffak oldu. Bu esnada, I. Mehmed Gıray'ın oğlu Gazı Gıray ve sonra kardeşi İslâm Gıray "Cengiz Han yasasına" göre kabilelerin seçtikleri hanlar sıfatı ile tahta çıktılar. İslâm Gıray padişahın gönderdiği hanlara, Saâdet Gıray ve sonra Sâhib Gıray'a karşı şiddetli mücadelelere girdi. İslâm Gıray rakibine karşı tutunamadığı zaman kabileler ile Or-Kapı (Perekop) berzahı dışındaki steplere çekiliyor ve taarruzlarını devam ettiriyordu. O nihayet bağımsız han sıfatı ile 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeğe muvaffak oldu. Fakat sonunda İstanbul ile uzlaşmak zorunda kaldı. Sonra tekrar isyan edince, Sâhib Gıray Kıpçak bozkırında Nogay bey Hakı Bey vasıtası ile, onu bertaraf etmeğe muvaffak oldu. İki yıl süren bu mücadeleden sonra Sâhib Gıray Kırım tahtında mevkiini sağlamlaştırdı (1534). Onun ile beraber Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı metbuluğu ve nüfuzu hakikî bir şekilde yerleşti.

İkinci devre Sâhib Giray Han'ın Moskova'ya karşı şiddetli taarruzları ile kendini gösterir. Onun sâyesinde Osmanlılar da Moskof tehlikesini görmeğe ve hanı kuvvetle desteklemeğe başlamışlardır. Sâhib Gıray Kazan'da tekrar Safa Gıray'ı hanlığa getirdi ve 1549'da Osmanlı toplarının yardımı ile Astırhan'ı zapta muvaffak oldu. Onun bu kudret derecesine eriştikten sonra Osmanlılar'dan Kozleve iskelesini istemesi ve sadrazam Rüstem Paşa ile üstünlük münakaşası endişeler uyandırdı. İstanbul'dan gönderilen Devlet Gıray Han onu katlettirdi (1551). Ertesi sene Ruslar Kazan'ı ve 4 yıl sonra da Astırhan'ı zapta muvaffak oldular ve şarkî Avrupa'da üstünlüklerini kurdular. Sâhib Gıray devrinde hanlığın nüfuzu bir sıra seferler ile Kafkasya'da Çerkesler üzerinde kuvvetlendirildi ve Kıpçak bozkırında Yusuf Mirza idaresindeki Kiçi Nogay kabileleri Kırım hanının ve padişahın tabiliğini kabul ettiler. Sâhib Gıray atalarının siyasetine devam ile birçok kabileleri Kırım yarımadasına getirerek yerleştirdi. Orak, Kasay, Ur Mehmed (Or Membet) ve Tokuz (?) kabilelerinin bir kısmı garba Karadeniz şimalindeki steplere, Besarabya (Bucak)'ya nakledilmiştir. Umumiyetle Nogay kabilelerinin zayıflaması stepleri Rus Kazakları'na serbest bırakmış ve aynı devirde Kırımlılar tarafından sıkıştırılan mühim miktarda Çerkes grupları bu Kazaklar'a iltihak etmiştir. Daha 1559'da Rus Kazakları ile Çerkesler Azak kalesini muhasara etmişlerdi. Devlet Gıray Han (1551-1557)'dan XVII. asır başlarında Karadeniz sahillerinde mütemadi Rus akınları başlayıncaya kadar Kırımlılar'ın Moskoflar'ı Volga havzasından geri atmak için müca-

dele ettiklerini görüyoruz. Bu devirde Karadeniz ve Kafkaslar için Rus tehlikesine karşı Osmanlılar'ın işbirliği dikkate değer. Devlet Gıray Han 1565 kışında Osmanlı topçuları ile takviye olunmuş ordusu ile Rusya üzerine neticesiz bir sefer yaptı. Osmanlı divanı 1563'den beri şimalde Astırhan'a bir sefer yapmayı ciddî olarak müzakereye başlamış idi. Yalnız Kırımlılar değil, Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın bir kısmı (Kiçi-Nogaylar). Orta Asya Türkleri Hvarizm hanı şimdi "halife-i rûy-i zemin" olan padişahı Rus Kazak ilerleyişlerine karşı yardıma çağırmakta idiler. Osmanlılar bir ordu göndererek Don-Volga arasında bir kanal açmak ve Astırhan'ı zaptetmek suretiyle iki taraftan kazanacaklarını düşündüler. Böylece evvelâ Rusları şimalî Kafkasya ve aşağı Volga havzasından geri atmak ve Kıpçak bozkırında ve Kırım üzerinde Osmanlı nüfuzunu takviye etmek imkânı hasıl olacak, diğer taraftan Mâverâ-yı Kafkas ve İran'daki fütûhat için ordu sevkiyatına daha elverişli bir yol açılmış bulunacaktı. 1569'da Kefe beylerbeyi Kasım Paşa'nın idaresinde 15.000 kişilik bir Osmanlı ordusu Devlet Gıray Han'ın ordusu ile birlikte Don nehri ile Volga'nın en ziyade yaklaştığı bölgede Altın-Ordu hanlarının harâbe halindeki eski pay tahtı civarına geldi. Kanalın kazılması tamamlanamadı. Ordu cenuba Astırhan'a giderek, Moskof askerleri tarafından müdafaa edilen kaleyi muhasara etti. Kış yaklaşınca evvelâ hanın askeri, sonra Osmanlı ordusu çözülerek büyük bir zayiat ile Azak'a geldiler. Kırım hanı Astırhan ve Kıpçak bozkırında hanlık yerine Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemiyordu ve Osmanlı plânını sonuna kadar desteklemedi. Divan'da Sokullu'ya muhalif olan yeni padişahın adamları da bunu neticesiz bir macera olarak tasvir ettiler. Ertesi sene Çar İvan'ın elçisi Novosiltsev Osmanlılar ile sulhu sağladı. Padişah nâmesinde Kırım'da ve Çerkesler üzerinde Osmanlılar ile sulhu sağladı. Padişah nâmesinde Kırım'da ve Çerkesler üzerinde hâkimiyetini te'yid ediyor. Kabartay'da inşâ edilmiş Rus kalelerinin yıkılmasını ve Astırhan'dan geçen ticaret yolunun serbestliğini istiyordu. 1571'de Devlet Gıray Han'ın Rusya'ya seferinde Kırım kuvvetleri Moskova'ya kadar ilerleyerek şehrin etrafını bir defa daha yaktılar. Devlet Gıray bu büyük muvaffakiyet üzerine "taht-algan" ünvanını aldı. Padişah kendisini "İslâmın himayesinde büyük yararlıklar gösterdiği için" hususî şekilde tebrik etti. Fakat Kırım hanı esas maksadına, Kazan ve Astırhan'ın Ruslar tarafından boşaltılmasına muvaffak olamadı. 1592'de Osmanlı padişahı çardan resmen Kazan ve Astırhan'ın iadesini istemekle beraber, artık bu mücadelede Kırım için kaybedilmiş sayılabilir. 1583'te Terek üzerinde Moskova kuvvetleri Dağıstan'dan Kırım'a gitmekte olan Osmanlı ordusuna taciz hücumları yaptılar. Şimdi gerek Kırım Hanlığı ve gerek Osmanlı Devleti için yeni bir devre başlamıştır. Bu devirde esas mesele Moskova devletinin Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmak idi. Zayıflamış olan hanlık Rusya'ya karşı ancak Osmanlı himayesi sayesinde varlığını koruyabildi ve akınlarına devam etti. Diğer taraftan Kırımlılar yalnız şimalde değil, İran ve Macaristan cephelerinde de Osmanlılar ile gittikçe daha sıkı işbirliğinde bulundular. Macaristan'a ilk defa 1543'te kalgay Emin Gıray kumandasında, bir Kırım ordusu gitmiştir.

Osmanlılar'ın İran ve Avusturya ile uzun savaşlara giriştiği 1578-1606 yılları arasında Kırım kuvvetlerine ihtiyacı ziyâdesi ile arttı. Kırım'ın Rus Kazakları'nın hücumlarına açık kalmasına bakılmaksızın, hanların her yıl ısrar ve tehditler ile sefere çağrılması (İran seferine ilk defa 1578'de kalgay Adil Gıray, ertesi sene Mehmed Gıray II. iştirak ettiler), Osmanlı serdarlarının hanlara kendi maiyetlerinde bir kumandan muamelesi yapmak istemeleri, Kırım'da ciddî muhalefetlere sebep

oluyordu. Bizzat Osmanlı İmparatorluğu bu devirde zayıfladığı için Kırımlılar bu muhalefeti açık bir isyana kadar götürdüler. Mehmed Giray II sadece isyan yoluna sapmakla kalmadı, aynı zamanda Kefe üzerinde hak iddia etti ve şehri kuşattı. Fakat İstanbul'dan gönderilen yeni han İslâm Giray tarafından katledildi (1584). Maktûl hanın oğlu Saâdet Giray, Kıpçak bozkırından Nogaylar ile gelerek İslâm Giray'ı kaçırdı ve Kefe önünde Osmanlı kuvvetleri ile çarpıştı. Nogaylar ve Don Kazakları ile birlikte yaptığı ikinci teşebbüste muvaffak olamadı. Kardeşi Murad Giray Moskova'ya giderek, Kırım'ı istilâ tehdidinde bulundu. Bu Osmanlıları çok endişelendirdi. İslâm Giray II nihayet, müessir Osmanlı yardımı ile tahtında yerleşebilmiştir. O ilk defa olarak, hutbede padişahın adını da okutmağa başlamıştır. (fakat para daima Giraylar adına basılmıştır.) İstanbul Bora Gazi Giray şahsında sadık bir müttefik buldu. O yalnız Macaristan da Habsburglar'a karşı İmparatorluğu müdafaa etmekle kalmadı, İstanbul kendisinden Anadolu'da Celâlilere karşı da yardım istedi. Onun zamanında Kırım'da Osmanlı nüfuzu her sahada kuvvetlenmiştir.

Osmanlı İmparotorluğu'nun iç kargaşalıklardan kurtulamadığı XVII. asrın ilk yarısında, her tarafta olduğu gibi, Kırım'da da İstanbul'un nüfuz ve otoritesi ciddî bir imtihan geçirmiştir. Canbek Giray padişaha muti bir han olarak 1610 ve 1635 arasında üç defa hanlığa getirildi ve daima Mehmed Giray ve Şahin Giray'ın taarruzlarına uğradı. Bu ikisi Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın ve Rus Kazakları'nın işbirliği ile hanlığı zorla ele geçirdikten sonra, babaları rakip han Saâdet Giray ve dedeleri âsî han Mehmed Giray II. gibi, bağımsız harekete kalkmışlar, imparatorluğun düşmanı Şah Abbas ile dostça münâsebetlere girmişler, 1610'da Osmanlı kuvvetlerini ve İstanbul'un gönderdiği hanı mağlûp ederek Kefe'yi zapta muvaffak olmuşlardır. Bu kargaşalık esnasında şimalde de Rus Kazakları kuvvet enerek Osmanlı ve Kırım topraklarına cüretli taarruzlara başladılar. 1654'te Sinop'u yaktılar. 1612'de Ahyolı'yı ve 1625'de İstanbul boğazında Yeniköy'ü yağmaladılar. Nihayet 1637'de Azak kalesini zapta, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin taarruzlarına rağmen, 5 sene ellerinde tutmağa muvaffak oldular. XVII. asır boyunca Rus Kazakları meselesi yalnız Kırım için değil, Osmanlı İmparoturluğu için de belli başlı bir mesele halini almıştır.

III. İslâm Giray devri (1644-1654) Kırım Hanlığı'nın Osmanlılar ile sıkı işbirliği halinde şimaldeki düşmanlarına karşı harekete geçtiği bir devirdir. O 1644-1647 yıllarında Rusya'ya ve Kazaklar'ına karşı dört büyük sefer yaptı. Zaporog Kazakları'nı Lehistan'dan ayırarak, kendi tarafına çekmesi en büyük muvaffakıyetini teşkil etmiştir. Hmelnitskiy onun ve daha sonra Osmanlı padişahının metbûluğunu tanıdı. Bu sayede o 1648-1653 yılları arasında Lehistan'a çok muvaffakıyetli seferler yaptı. Bu memlekete karşı İsveç ile siyâsî münasebetler kurdu. Fakat o Lehistan ile sulh imzalayınca, Kazaklar Rusya'ya yanaştılar(1654)

Köprülüler idaresinde kalkınan Osmanlı İmparatorluğu Lehistan'dan Podalya'yı aldıktan sonra, Kazaklar üzerinde hâkimiyetini kurarak Ukrayna'ya yayılmak temâyülünü gösterdi. Bu teşebbüs 1678'de Ruslar ile Osmanlılar arasında ilk büyük muhârebeye sebep oldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir ordu Kırım Hanı Murad Giray (1678-1683)'ın ordusu ile Ukrayna'da Çigrin kalesini çetin bir savaştan sonra, zapt ve tahrip etti. Kazaklar da Osmanlı himayesine alına

...ındı. Fakat bu çok sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan büyük ric'at esnasında şimaldeki, bütün kazançlar kaybedildi. Ruslar Avrupa da kurulan mukaddes ittifaka ...ılarak (1684). Kırım'a ve Azak kalesine taarruzlara başladılar. Moskof çarlar bu ...na kadar Osmanlı İmparatorluğu'na taarruzdan çekinirlerdi. Fakat bu tarihten iti...baren çarların Kırım ve Karadeniz, Kafkasya ve Balkanlar'a doğrudan doğruya ta...arruzları ve istilâları başlamıştır. Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğu'na iltihâkı ...e neticelenen bu devre girmeden önce 1683-1690 harp yıllarında hanlığın Hacı Selim Giray idaresinde (1671-1704 arasında dört defa han) Osmanlılar ile hayatî ...mahiyette işbirliğine temas etmek gerektir. Bu harpte Ruslar'ın Kırım'ı istilâ teşebbüslerine karşı Kırımlılar'ın muvaffakiyetli müdâfaası ve Besarabya'da Leh kuvvetlerinin taarruzlarını bertaraf etmeleri ilk felâketli harp yıllarında Osmanlılar büyük bir endişeden kurtardı. Bundan başka Kırım kuvvetlerinin 1688 de Sırbistan'da Kaçanık boğazında Habsburg ordusunu püskürtmesi harbin gidişinde bir dönüm noktası teşkil etti ve Osmanlılar düşmanı Balkanlar'dan geri sürmek için fırsat buldular. Hacı Selim Giray harbin sonuna kadar sık sık değişen sadrazamlar ve padişahlar karşısında uzun zaman mevkiini muhafaza ederek, İstanbul'da devlet işlerinde üstün bir nüfûz kazandı. hattâ bir defa padişah sadrazamını seçerken, onun reyini aldı. Selim Giray bu sayede harbin sevk ve idaresinde birlik ve devamlılık sağladı ve şüphesiz İmparatorluğun daha büyük felâketlerden korunmasında âmil oldu. Bununla beraber Rus çarı 1696 da Azak kalesini zapt ve İstanbul muâhedesi ile (1700) burayı elinde muhafazaya muvaffak olmuştu. Yeni han Devlet Giray II yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptıran Petro'nun hummâlı hazırlıklarını bildirerek İstanbul'u harekete geçirmeğe çalışıyor ve yeni bir harp ile Rus tehdidine son verebileceğini düşünüyordu. 1702'de azledildikten sonra, 1708 de tekrar hanlığa getirilince bu maksadında muvaffak oldu. İsveç kralı Karl XII ile birleşerek Babıâli'yi çara karşı harp açmağa iknâ etti. Fakat Prut'ta (1711) çarın ezilmesi fırsatını kaçırdığı iddiası ile Baltacı Mehmed Paşa aleyhinde bulundu.

Rus kuvvetleri ilk defa 1736 da Munnich kumandasında Kırım yarımadasını istilâya muvaffak oldu. Bahçesaray zaptedilerek yakıldı. 2 000 ev ile hanların sarayı kül oldu. Bu arada Selim Giray'ın kurduğu zengin kütüphane mahvoldu. Kazan'ın merkezi Akmescit aynı âkıbete uğradı. Ruslar Tascy idaresinde 1737 ve 1738 yıllarında da gelerek tahribâta devam ettiler. Belgrad muahedesi ile (1739) Ruslar Prut'ta geri verdikleri Azak kalesini tekrar ele geçirdiler. Şimdi Kırım yeni istilâlara açık bulunuyordu. Arslan Giray Han (1748-1756) yarımadayı müdafaa eden istihkâmları takviyeye itinâ etti. 1760'ta Rus Kazakları taarruz ettiler. Kabartay da yeni Rus kalelerinin inşâsı, hanlığı bu taraftan da tehdit etmekte idi. Rusların Lehistan'da yerleşmesi ve Kırım hanına ... Balta şehrine sığınmış olan Leh Konfedere'lerini takip ile bu şehri zapt ve tahrip etmeleri, nihayet Osmanlı padişahı tarafından harp ilânına sebep oldu.

1768-1774 harbi Kırım için felâket ile neticelenmiştir. 1769 yılı başında Kırım Giray Han'ın Besarabya'dan Rus topraklarına muvaffakiyetli bir akınından sonra Rus orduları 1770'de Bucak'ı, 1771 de Prens Dolgoruky idâresinde Kırım yarımadasını istilâ ettiler. Kırım Hanı Giray III güçlükle kurtulup İstanbul'a geldi. Bu harp sırasında Kırımlılar ile Osmanlılar arasında anlaşmazlıklar ve idaresizlikler hakkında Osmanlı seraskerinin kâtibi Necati Efendi'nin hatıraları dikkate değer tafsilât ...vermektedir. Bu ümitsiz durumda hanlığı Osmanlılar'dan tamamiyle bağımsız

bir hale getirmek isteyen mirzalar kuvvetli bir durum kazandılar. 1772'de Rus işgali altında toplanan kurultayda, Osmanlılar'ın tayin ettiği Maksud Giray'ı tanımadılar ve Sahib Giray'ı Kırım'ın müstakil hanı seçtiler. Moskova'ya mirzalardan mürekkep bir heyet hareket etti. Küçük Kaynarca muahedesinin (21 Temmuz 1774) 3. maddesi ile "Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yedıçkul (Yedicek) Tatar ulusları... serbest ve tam manası ile müstakil tanınacaklar, kendi rıza ve muvafakatleri ile Cengiz soyundan seçilecek hanların hükmü altında olacaklar ve han her hangi bir yabancı devleti nazar-ı itibara almadan, onları kendi kadîm kanun ve adetlerine göre idare edecek, bu sebep ile ne Rusya ve ne de Babıâli hiçbir suretle mezkûr hanın intihabına ve tahta çıkışına karışmayacaklar... Kendi kendilerini idare eden ve Allah'tan başka kimseye tâbî olmayan bütün diğer devletlere yapılan aynı muameleyi yapacaklar; fakat Tatarlar müslüman olduklarından ve sultan da İslâm'ın halifesi sayıldığından, bu uluslar kendisine şeriatın emrettiği şekilde muamele edecekler, bununla beraber bu, onların yukarıda teyit olunmuş siyasî ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmeyecek mâhiyette olacaktır. Padişahı, müslüman Kırımlılar'ın halifesi olarak tanıyan bu madde tenâkuz ihtiva ediyordu, bu suretle ilerideki güçlüklerin menbaı oldu. Kırım yarımadası ile Bug ırmağından Kuban ırmağına kadar Türkler'in oturdukları bölgeler müstakil Kırım hanının idaresinde bağımsız ilan edilmekle beraber, muahedenin diğer maddeleri ile Rusya mühim sevkülceyş noktalarını, Azak denizi ağzının iki tarafında Yeni-Kale ve Kerç, Dnepr ağzında Kılburun kalesi ve etrafındaki hâlî araziyi büyük ve küçük Kabartay'ları İmparatorluğuna ilhâk ediyordu. Bu şartlar altında hanlığın bağımsız bir varlığa sahip olması imkânı yok idi ve bu ileride yapılacak ilhakı kolaylaştırmak için, bir siyaset hilesinden başka birşey değil idi. Moskova'ya giden bağımsızlık taraftarı mirzalar ve Şâhin Giray Osmanlılar'a karşı bir alet olarak kullanıldı. Diğer taraftan Osmanlılar da Özü (Oçakof) kalesini ellerinde muhafaza ediyorlar ve hilâfet maddesi sayesinde hanlığın bağlılığını devam ettirebileceklerini umuyorlardı. İki taraf da, istiklâlini te'yid ettikleri devleti himaye altına almak için, kapıyı açık bırakmışlardı. Bu durum Kırım'da korkunç bir iç harp doğurmuş ve memleketin felâketi ile neticelenmiştir.

Kurultay tarafından seçilen II. Sahib Giray Han, Rusya tarafından gelen tehlikeyi görerek çok geçmeden Osmanlı taraftarı gurubu tabî oldu. Müslüman halkın ekseriyeti ve ulema, Osmanlılar'a karşı daima bağımsızlık davası güden mirzalardan ayrılıyordu. Beyler ayaklanarak hanı İstanbul'a kaçmaya mecbur ettiler. Fakat tahta çıkarmak istedikleri Devlet Giray, Ruslar tarafından desteklenen Şahin Giray'ın taarruzlarına dayanamadı. Şahin Giray, Taman'da yerleşerek, bir kısım mirzalar kendi tarafına çekmeye muvaffak olmuş idi. 1776 Kasım ayında Rus kuvvetlerinin yardımı ile Devlet Giray'ı mağlûp ve firara mecbur etti. Ruslar Or Kapı'da yerleşmişler. Şahin Giray Ruslar'ın bağımsız Kırım Hanlığı için vaad ve taahhütlerine inanmış görünmektedir. Rus ordusunda bulunarak garp medeniyetini oldukça tanımış olan Şahin Giray Osmanlı halifesinden tamamıyle ayrılmayı ve Rusya örneğine göre bir garp devleti yaratmayı düşünüyordu. Avrupa 'âdetlerini almak ordusunu garp usullerine göre tensik etmek, mirzaların feodal durumuna nihayet vermek istemesi ve vergileri artırması umûmî hoşnutsuzluk yarattı. Müslüman ahali ona Rusların çıtağı bir kâfir gözü ile bakmaya başladı. Kırım'da ve Kuban'da bulunan Ruslar'dan birçoğu halk tarafından katliam edildi. Hucuma uğrayan Şahin Giray yaralı halde Bahçesaray'dan kaçıp hamilerinin yanına sığındı. İstanbul'dan tayin olunan Baht

Giray Osmanlı yardımcı kuvvetleri ile gelip, tahta çıktı. Çok geçmeden, Şahin Giray Rus kuvvetleri sayesinde tekrar duruma hakim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğer Kırım limanlarını işgal ettiler (1777 kışı). Şahin Giray'a karşı padişahın gönderdiği Selim Giray'ın yaptığı iki teşebbüs de muvaffakıyetsizlik ile neticelendi (1778). Müslüman Kırım halkı şimdi kütle halinde Türkiye'ye kaçmakta idi. Ruslar onların yerine bu tarihte 75.000 kişilik bir muhacir kütlesi getirip yerleştirdiler. Memleket boşalmaya ve harabîye yüz tuttu (Bu sıralarda yarım adanın nüfusu yarım milyon tahmin edilmekte idi).

Kırım'da durum Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaşı kaçınılmaz bir hale getirmiş idi. İki taraf arasında başlayan müzakereler nihayet Aynalı-Kavak tenkihnâmesi ile (10 Mart 1779) neticelenerek, harp ihtimalini bir müddet için bertaraf etmiş oldu. Bu anlaşmada Kırım hanının tam istiklâline ait Küçük Kaynarca muâhedesinin 3. maddesi açıklandıktan sonra, 3 ve 4 maddelerde Ruslar 3 ay 20 gün içinde Kırım ve Taman'ı boşaltmağı ve " hiçbir bahane ile yeniden bu yerlere asker sokmamağı taahhüt ettiler. Babıâlî de aynı hususu ve tayin edilen usul dairesinde Şahin Giray'ı han tanımağı kabul etti. Ruslar bu şartları kabule mecburiyet duydular; zira padişahın tastiki olmadıkça, Kırımlılar'ın ekseriyeti Şahin Giray'ı han tanımak istemiyordu. Öbür taraftan Osmanlı Devleti de Rus işgalinde bir Kırım görmektense müstakil bir Kırım görmeyi tercih ve hanlık üzerinde hâkimiyetin tamamıyle lafzî bir hale gelmesini kabul ediyordu. Fakat aynı anlaşmanın 5. maddesinde Rusya Oçakof şimalindeki bölge üzerinde padişahın hâkimiyet iddialarını kabul etmesi için, han nezdinde tavassut etmeği vaad ediyordu. Bu kurnazca hazırlanmış bir madde idi. Ruslar, fi'len sahip oldukları bu arazi için, han ile padişahı ihtilaf haline sokmak ve kendileri hanın hâmîleri görünmek maksadını beslemekte idiler. Anlaşmayı müteâkip Osmanlı Devleti Kuban ve Karadeniz kıyılarındaki Nogaylar ile Çerkesler'i, kendi teb'ası olduğu iddiası ile, Kırım Hanlığından ayırmaya çalıştı. Bu suretle Osmanlılar, Kırım kendi kontrollerinden çıktığı için hiç olmazsa onun Karadeniz şimalindeki tabî bölgelerini muhafazaya çalışıyordu. Rusya ise, ileride kendisinin ilhak etmesi için, bu toprakların hanlığa bağlı kalmasında ısrar ediyordu. Kuban Türkleri Şahin Giray'a karşı ayaklandılar ve gönderdiği kuvvetleri yendiler. Kırım halkı da ayaklandığından, han tekrar Yenikale'ye Ruslar'a sığındı. Toplanan Kurultay padişaha mahzarlar gönderdi (eylûl 1782). 5 yıl önce padişahın han olarak gönderdiği Baht Giray tekrar ortaya çıktı. Fakat çok geçmeden, Şahin Giray Rus kuvvetleri ile geri geldi. Rus generalı Potemkin, çoluk-çocuk ayırt etmeden, 30.000 Kırımlı'yı katliâm ettirdi, ve Kırım, çarlığın bir vilâyeti haline getirildi (8 Nisan 1783). O zaman yeni bir harp açacak durumda olmayan Osmanlı Devleti, 8 İkinci kânun 1784'te İstanbul'da imzaladığı bir anlaşma ile, Kırım Taman ve Kuban'ın Rusya'ya ilhakını tanıdı. Kuban nehri iki taraf arasında hudut sayıldı. 1787'ye doğru Osmanlı Devleti için Rusya'ya karşı harp kaçınılmaz bir hale geldi. Kırım gibi müslüman bir memleketin çarların idâresine terkini kimse hazmedemiyor, bütün Karadeniz şimal kıyılarında yerleşen bu amansız düşmanın bizzat İstanbul için açık tehditleri (Katerina II. 1787'de Kırım'ı ziyaret etti) tahammül edilmez bir hal alıyordu. Osmanlılar için yeni savaşın gayesi Kırım'ı kurtarmak idi. Bu harp esnasında Şehbaz Giray ve sonra Baht Giray han ünvânı ile, Osmanlı ordusunda Bucak Türkleri başında Ruslar'a karşı savaştılar. Fakat mağlup olan Osmanlı Devleti Yaş muahedesi (1792) ile Dnester'e kadar ihtilaflı araziyi Rusya'ya

terketti. Rusya Bucak (Besarabya)'ın da vaktıyle Kırım hanlarına tabı olduğunu id-dia etmekten geri kalmadı Burasını ancak yeni bir harpten sonra 1812'de Bükreş muahedesi ile ele geçirebildi bu suretle vaktıyle Kırım hanlığına tabı Türk müslüman nüfusu ile meskûn bütün memleketler Rus hâkimiyeti altına girmiş oldu

Teşkilât

I. Hacı Giray Han'dan itibaren Kırım Hanlığına tabî yerler Kırım yarımadası, Taman, Kıpçak ve Kabartay bölgelerinden ibarettir. Bu dört bölge hanlığın sonuna kadar ayrılık husûsiyetlerini muhafaza etmişlerdir.Han,Kırım yarımadasında Bahçesaray'da otururdu. 1475 ten itibaren cenupta Kefe, Sudak ve Mangup limanları civarındaki arazi ile birlikte doğrudan doğruya Osmanlı padişahına tabi oldu ve Kefe'de sancak beyi ve bazan beylerbeyi rütbesinde bir Osmanlı valisi yerleşti Mengli Giray Osmanlı padişahı ile yaptığı anlaşma ile bu yerler üzerinde hâkimiyeti resmen terketmiş ise de, sonra gelen bazı Kırım hanları bu kaleler yahut, hiç olmazsa, civarındaki arazi üzerinde hak iddia etmekten geri kalmamışlardır. 1539 da Sâhib Giray Han top menzili berisindeki arazinin hanların hükmünde olduğunu iddia etmiştir. Sonradan Kazak ve Rus taarruzları karşısında Kırım hanları, Osmanlılar'ın Özü (Dnepr) ırmağı ağzında Özü kalesini ve Kerç boğazında Yeni-Kale yi inşâ ve muhafaza etmelerine razı olmuşlardır. Kırım yarımadasının şimal bölgesindeki steplerde muhtelif devirlerde gelmiş yarı-göçebe kabileler dolaşmakta idiler. Bunlar Kırım'daki askerî kuvvetleri teşkil etmekte olup, Kayalar-Alı denilen içtimaî mevkiinde hak edilmiş damgalara göre, hemen hemen belli başlı bütün Türk ve Moğol kabillelerini temsil etmekte idiler.

Yarımada, şimaldeki Berzah, yani Or-Kapı (Perekop) üzerinde, Baron de Tott'un dahi hayranlığını çeken, eski devirlerden kalma sağlam bir istahkâm ile Kıpçak bozkırından ayrılıyordu. Or-Kapı'nın muhafazası Or beyine havale edilmiş idi. Kırım hanlarına tâbi Kıpçak bölgesinin sınırları başlangıçta şimalde Belgorod'a kadar uzanmakta idi.Fakat Kıpçak sahası Karadeniz şimalinde Prut ırmağından Azak'a kadar bütün step bölgesini içine almakta idi. Mengli Giray I 1484 te Bayezıd II Akkerman seferine geldiği zaman, Kavşan kasabasını ve havalisini alarak Besarabya da hâkimiyetini genişletmiştir. Kıpçak sahasında Nogaylar oturmakta idiler Bunlar 1767 ye doğru, Baron de Tott geldiği zaman hâlâ büyük kısmı itibariyle göçebe hayatını muhafaza etmekle beraber Bucak'ta Akkerman dolaylarında şehir ve köylere yerleşmişlerdi ve steplerdeki göçebeler de bu zengin toprak larda mühim miktarda hububat ziraatı ile meşgul olmakta ve mahsulü Kırım'a ve İstanbul'a sevketmekte idiler XVIII asır boyunca İstanbul'da birçok defa kıtlık tehlikesi bu bölgeden yapılan hububat sevkiyatı ile önlenmiştir

XVIII asırda Kıpçak Nogayları, Dnester ve Prut ırmakları arasında Bucak (Besarabya) Türkleri, Bug ve Kırım arasında Camboyluklar olarak, üç büyük gruba ayrılmıştır

Kırım hanları için başlangıçtan itibaren Kıpçak bozkırlarındaki Nogayları kontrol altına almak hayatî bir ehemmiyet taşıyordu 1523'te Mehmed Giray I Han'ı katleden Nogaylar Sâhip Giray I zamanında yarım adayı istilâ ile tehdit etmişler Bu hal ancak 1546'dan itibaren Nogay "Kırgını" denilen bir sıra kanlı seferler neticesinde bunlara hanlık hâkimiyetini tanıtabildi Bu devirde Kıçı Nogay kabilelerinden bir

kısmının Kırım ile Akkerman arasındaki sahaya göçürüldüğü yukarıda söylenmişti. XVIII asır başlarında Kalmuk tazyiki altında Ulu-Nogay kabilelerinden bazılarının, Yedisan, Yembulad ve Yedicekler'in de Kuban havzasında Karadeniz şimalinde adları ile gösterilen bölgelere göç ettiklerini görmekteyiz.

Nogaylar'ın hana tâbiiyetleri gevşek olup, hanlık müddeîleri ile yahut Ruslar ve Kazaklar ile birleşerek, Kırım için ekseriya çok tehlikeli durumlar yaratmış ve birçok defalar yarımadayı çiğnemişlerdir. Kırım hanları bunları, daha iyi itaat altında bulundurmak için, zaman zaman yarımada şimalindeki steplere getirip yerleştirmek istemişlerdir. Bunlardan Mansuroğulları hanlık içerisinde çok mühim roller oynamışlardır Mansur-oğulları'ndan Kantımur 1620'den itibaren Osmanlılar nezdinde kazandığı nüfuzdan istifade ederek , hanlar karşısında müstakil ve mütehakkimâne hareketlere başlamış idi. 1621 de Hotin seferinde temayüz etmiş ve Osmanlı Devleti kendisini Özü beyi yapmış idi. Âsî Şahin Giray'a ve Mehmed Giray'a karşı mücadeleleri ile nüfuzunu daha kuvvetlendirdi. Onun tahakkümüne tahammul edemeyen yeni han İnâyet Giray üzerine hücum ederek Kantimur'u İstanbul'a kaçmaya mecbur etti. Orada Kantimur'a Silistre valiliği tevcih olundu. İnayet Giray tekrar üzerine yürüyüp, kabilesini yağma etti ise de, bu hareketi azline sebep oldu (1637). Çok geçmeden İnâyet Giray da, Kantimur da Murad IV.'ün emri ile idam olundular. İstanbul hükümeti Kırım hanlarını zayıflatarak, daha iyi itaat altında tutmak için, Kantimur'dan itibaren, Nogaylar'ı umumiyetle kendi nüfuz ve himayesi altına çekmeğe çalışmıştır.

Bununla beraber ekseriyeti göçebe olan bu halk Osmanlı hâkimiyetine karşı gelerek zaman zaman Bogdan'a taarruz ediyor ve yağmalarda bulunuyorlardı. Bunların cezalandırılması, malların ve esirlerin iadesi için, İstanbul dan han vazifelendiriliyor, bu iş onun ile Nogaylar arasında yeni çarpışmalara sebebiyet veriyordu. XVIII asırda stepdeki Nogaylar gittikçe daha ziyade Rus nüfuzu altına girmeğe başlamışlardı. 1771'de Kırım'ı istilâ eden Dolgorukiy'nin ordusunda Nogaylar çoğunluğu teşkil etmekte idiler. Ruslar bunların tekrar Kuban bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir

Taman yarımadası, Kuban havzası ile birlikte, göçebe Nogaylar'ın oturduğu ikinci bölgeyi teşkil etmektedir. Daha cenupta Kabartay da Çerkes kabileleri de Kırım hanlarını metbu tanırlardı.

İlk Kırım hanları Hacı Giray, Mengli Giray ve Mehmed Giray I.'ın yarlıklarından anlaşıldığına göre, Kırım hanlığının teşkilâtı hemen hemen tamamiyle Altın Ordu'nun devamından ibaretti Sâhib Giray I 'den itibaren Osmanlı muesseseleri tesir etmeğe başlamış, Gazı Giray II İslâm Giray II , Canbek Giray ve Hacı Giray zamanlarında Osmanlı muesseseler ve medeniyet Kırım da gittikçe kuvvetlenmiş, Osmanlı divan usulu, tımar sistemi taklit edilmiştir Fakat devletin Altın-Ordu'dan intikal eden esas karakteri hiçbir zaman değişmemiştir.

XIV asırda Bronovius'un hanlık teşkilât hakkında bıraktığı tasvir ile XVIII asrın ortalarında Baron de Tott Peyssonel'in tasviri arasında büyük bir fark yoktur.

Kırım hanlığı esas itibarı ile feodal karakterde bir kabile aristokrasisine tabı olup, Altın-Ordu hanlığının son zamanlarında mühim rol oynamış belli başlı kabileler Şirinlar başta olarak, sırası ile Argınlar, Barınlar ve Kıpçaklar ın beyleri

"dört Karaçı beyi" adı ile, bu aristokrasinin en üst tabakasını teşkil etmekte idiler. XVII. asır ortalarında Kırımlı Abd al-Gaffar (*Umdat al Tavarih* s. 194) a göre dört karaçı sırası ile Şırınlar, Mansur oğlu, Barınlar ve Sıcuvut (Sıcuut) beyleri idi. Baron de Tott kendi zamanında bunları Şırınlar, Mansuroğlu, Şıcuvut, Argınlar ve Barınlar şeklinde sıralamaktadır (Peyssonel de Barınlar, Argınlar'dan öncedir). Pallas'ta bu beş aileden Barınlar ikinci sıradadır. Biliyoruz ki, bu dereceleme kabilelerin han ile münasebetlerine göre zaman zaman değiştirilmiştir. Bahâdır Giray (1737-1641) Mansuroğulları'nı âsî oldukları için, Kırım'dan kovmuş, bir çoğunu katliama uğratmış idi. Bunlar sonra İslâm Giray II. zamanında (1644-1654) geri çağrıldılar ve eski yerlerini aldılar. Keza Sıcıvutlar'ın beyi Sâhib Giray I. tarafından dört karaçı arasına yükseltilmiş idi. Fakat Şırınlar birinci mevkii daima muhafaza ettiler. Şırın bey baş-karaçı yahut baş-bey unvanını taşır, han sülâlesinden kızlar ile evlenirdi. Bu ailenin birçok azası, han sülâles mensupları gibi, Giray unvanını taşımakta idi. Şırınlar beyi devlet içinde handan ve hanedana mensup sultanlardan sonra en yüksek mevkii işgal etmekte idi. Şırın beylerinin Altın Ordu han Toktamış zamanında da baş karaçı başka tâbir ile emir-i kebir olduklarını ve bu sıfat ile sağ kol başına geçmiş bulunduklarını kaydetmeliyiz. Şırınlar'ın Kırım'da mâlikâneleri Karasu ile Kerç arasında idi.

Kaide olarak kabileler bey ailesi içinde en yaşlısını bey seçerler ve bu intihap han tarafından tasdik olunurdu. Han onu azledemezdi. Kabileler beyler vasıtası ile, hanın otoritesini tanırlar, yani bey âsi olduğu zaman kabile de âsi olurdu. Devlete feodal hususiyetini veren bu sıkı kabile ananesi hanların otoritesin ziyadesi ile tahdit etmekte ve iç harpleri koaylaştırmakta idi. Dört karaçı beyler Kırım'da en kuvvetli kabileleri, yani Kırım kuvvetlerinin büyük kısmı emirleri altında bulundurmakta idiler. Bu dört (sonraları beş) karaçı beyi hanın divanında otururlardı ve onların rey'i olmadan hiç bir mühim mesele hakkında karara varılamazdı. Onlar hanın seçileceği kurultaylarda da esas rolü oynamakta idiler. Karaçı beyleri "Çingiz Han yasasının" daha doğrusu Altın-Ordu ananelerinin mutaassıp müdâfileri sıfatı ile bu teşkilâtı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta kendi ... hususunda çok hassas bulunmakta idiler. Umumiyetle hanların seçimi ... ziyade onlara, daha doğrusu Şırın beylerine tabi olmuş ve onların istemediği her han Kırım tahtında tutunamamıştır. Beyler ekseriya İstanbul'a beylerden birini mahzar ile göndererek, kimi han istedikerini bildirirlerdi. Kendi istedikleri han gönderilmezse, muhalif vaziyet alırlar, Kayalar Altı denilen mevkide toplanarak kendi seçtikleri han etrafında mücadeleye girişirler, ekseriya yarımada şimalindeki step ere çıkarak Nogaylar ile birleşirlerdi (bu rakip hanlar Saâdet Giray, İslâm Giray ve Mehmed Giray dır). Fakat Şırın beyleri Eminek Mirza'dan beri baş-bey sıfatı ile umumiyetle İstanbul ile işbirliği yapmışlar, böylece padişah ile çatışma haline gelmeden, nüfuz ve otoritelerini korumağa, hatta takviyeye muvaffak olmuşlardır. Bu Şırın beylerinin hanlığın Osmanlı himâyesi altına girmesinde esas rolü oynadıkları malûmdur. Fakat onlar, sonradan Moskova'nın entrikalarına uyarak han girmeyi savaşlara sürüklenmesinde ve Rus istilâsı altına düşmesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Ruslar Kırım'ı ilhak ettikten sonra Şırınlar'ın beyine 2 000 rublelik bir tahsisat bağlamışlardır. Diğer taraftan Kırım ordusunu teşkil eden kabileler askeri yeniliklere, yeni bir ordu teşkili fikrine her zaman şiddetle karşı koyarak memleketin Altın Ordu devrindekinden bir adım ileri gitmesine müsaade etmemişlerdir. Bu

arada işaret etmek lâzımdır ki, XVIII. asırda, Rus istilâlarının bir neticesi olarak, Kırım'da garba doğru bir alâka uyanmıştır. 1768 de Kırım Giray'ın Baron de Tott (Memoires, II, 178) tan Molière'in tercümesini isteğini biliyoruz. Nihayet Şâhin Giray Han, Kırım'ın Petrosu olmak emelinde idi. Kuvvetli tesiri görülen Osmanlı merkeziyetçi sistemi dahi, hanlığın kabilelere dayanan feodal teşkilâtını değiştirememiştir. Devlet işlerinde doğrudan doğruya rey sahibi olan karaçı mirzaları elinde daha birçok kabile beyleri, mirzalar vardır ki, bunlar da irsî asiller sınıfına mensupturlar. Osmanlı kapı kulu sisteminin yerleşmesinden sonra meydana çıkan bazı büyük ailelerin ikinci bir asâlet sınıfı teşkil etmişlerdir. Bunlardan birçoğu aslında Çerkes köleleridir. Peyssonel bunlar arasında Kudalak, Avlan, Kemal, Uzıc ve Kaya ailelerini saymaktadır. Bunlardan en eskisi Kudalaklar'ın en yaşlı azası, kapıkulu mirzalarının baş sıfatı ile kurultaya iştirak ederdi.

Toprak ve teba'a han ailesi ve mirzalar arasında tımar olarak taksim olunmuştur. Tımarlara hanın tevcihi ile tasarruf eden mirzalar vergileri kendileri için toplarlardı, ve bunun karşılığında bizzat askerî hizmette bulunmağa ve tımarına göre muayyen miktarda asker götürmeğe mecbur idiler. Mirzalar kabile beylerinin hususi bayrağı altında (büyük kabileler birden fazla bayrak altında) sefere giderlerdi. Bir kısım işlenmemiş arazi asil olmayan kimselere, han tarafından şenletilmek şartı ile tımar olarak verilmiştir. Bunlar çeleb unvanı ile anılmakta ve hanın silâhdarının kumandası altında, ayrı bir bayrak altında sefere gitmekte idiler. XVII. asırda Evliya Çelebi'nin müşahadesine göre, mirzalar topraklarını, ekseriyetle hıristiyan esirlere işletirlerdi ve bunların adedi daha bu devirde yüz binlere varmakta idi.

Bütün bu mirzaların üzerinde han ve onun sülâlesinden gelen sultanlar yer almakta idi. Hacı Giray I. hanın yarlığında (1453) oğlan unvanı ile anılan bu sultanlardan her biri harpte mevki ve derecelerine göre değişen büyüklükte bir kuvvete kumanda ederdi. Cengiz Han yasası adı altında gösterilen ananevî kaidelere göre han veliahd makamında olarak, küçük kardeşin kalgay (ilk şekli kagalgay) seçmek mecburiyetinde idi. Daha küçük kardeşini yahut ekseriya oğlunu ikinci ve ... sayılan nûreddin (nuradın) lık mevkiine getirirdi. Kalgay ve nûreddinin ayrı sarayları ve divanları var idi. Yabancı hükûmetlere mahiyet itibarı ile hanın yarlığı ... aynı olmamakla beraber kendi adlarına yarlık gönderebilirlerdi. Hanlığa yıllık vergi (tiyiş) gönderen devletler (Moskof Çarlığı, Leh Krallığı) onların hisselerini göndermezlerse, handan müstakil olarak o devlete karşı hasmâne harekette bulunmakta serbest idiler. Gazi Giray II. kalgay'lığa ve nûreddinliğe kendi çocuklarını getirerek ve diğer sultanları katliam ile tehdit ederek, şüphesiz Osmanlı patişahı örneğine göre mutlak hâkimiyetini tesise çalışmış ise de, sultanlardan bir çoğu Rumeli'de Çirmen sancağında padişahtan aldıkları malikânelere sığınmışlardır. Osmanlı padişahı veya Kırım aristokrasisi için bunlardan birini han'a getirmek her zaman mümkün idi.

Kuban, Bucak ve Yedisan vilâyetlerinin umumî valileri yahut daha doğrusu bu ... gedek Nogaylar'ın kumandanları sultanlar arasından seçilirdi ve ser-asker ... sultan unvanı taşırlardı. Bunların da ayrı sarayları ve divanları var idi. Or beyi mevkii ise umumiyetle Şırın beylerine verilirdi ve mevkileri serasker sultanlardan sonra gelmekte idi.

Hanlık içinde handan sonra gelen en yüksek bu altı mevkiden maadâsı için

Feyzhan - V. Zernov tarafından neşredilen tıyış defterleri ile Peyssonel'in tasvirin mukayese etmektidir. XVI. asırdan itibaren tıyış defterlerinde Rus çarı veya Leh kralı tarafından birer gönderilen bütün mevki sahiplerinin payeleri sırası ile gösterilmiştir. Hanın annesi veya karılarından birine bağlı ana bey, hemşiresine ve kızlarının en büyüğüne bağlı ulug hanı mevkileri, ser askerlerden sonra en yüksek sayılmakta olup, hususî daire ve gelirleri var idi. Bu kadınlar, kâhyaları vasıtası ile kendilerine tahsis olunan köylerin vergilerini toplatırlardı. Tıyış'ta munim payları vardı.

Devlet işleri hanın bizzat başkanlık ettiği bir divan tarafından yürütülmekte olup azaları şunlardı: kalgay, nûreddin, Bucak, Yedisan, Kuban ser askerler (Bahçesaray'da iseler), Şirin beyi, müfti, ulug-aga (vezir), kazasker, haznedar başı, defterdar, aktaçı-bey, kilerci başı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar agası.

Kapıcı baş ve kapıcılar kethudâsı Osmanlılar da olduğu gibi divana dahil olmayıp merasim işlerine bakmakta idiler. Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hallerde toplanan kalgay, nûreddin, üç ser-asker, vezir, kazasker ve karaçı beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda harp ve sulh gibi hayatî meselelerde karaçı beylerinin reyi kat'i bir mahiyet taşırdı. Şirin bey lüzum görürse, mırzaların başı sıfatı ile bu fevkalâde meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Buna umumiyetle han ile bir ihtilâf çıktığı takdirde başvurulur ve toplantı meşhur Kaya ar Ali mevkiinde yapılırdı. İşlerin yürümesi ve hanın otoritesinin teessüsü için yalnız onun ile karaçı mırzalarının arasında değil, İstanbul hükümeti ile de mutabakat gerekiyordu. Hanlıkta sükun ve muvazenenin devamı ve mütecanis bir siyasetin tatbiki fi'len Şirin beyi ile padişahın vezir-i âzamı arasındaki anlaşmanın devamına bağlı kalmıştır. Padişahın Kırım hanı arkasında olması sultanların ve kabilelerin mücadelelerini frenlediği ve bu iç rekabetlerden faydalanmak isteyen Moskova'nın müdahalelerine set çektiği için hayatî bir ehemmiyeti haiz olmuştur. Şüphesiz hanlığın Kazan ve Astırhan düştükten sonra daha iki buçuk asır varlığını koruyabilmesi başlıca bundan ileri gelmiştir. Fakat diğer taraftan Osmanlılar'ın Kırım kuvvetlerini orta Avrupa ve İran'daki harp sahnelerinde fazlası ile kullanmak istemesi ve kabile aristokrasisinin hâkimiyetini kırmağa ve Nogayları ayırmağa temayül etmesi mukavemet hareketleri doğurmuş ve hanlığı zayıflatmıştır.

Baron de Tott'un başvekil diye vasıflandırdığı hanın veziri yahut daha eskiden kullanılan ünvanı ile ulug aga, menşe itibari ile hanın kullarındandır. Vezirler XVII. asırda Sefer Gazi ile muvakkat bir zaman için devlet içinde birinci derecede nüfuz kazanmış iseler de, bu kuvvetli şahsiyet de bunu ancak kalgay'a karşı karaçi mırzaları ile olan ittifakına borçlu idi. 1724'te han veziri Subhan Gazı de, Şirin beyleri ile birleşerek, Saâdet Giray Han'ı tahtı bırakmağa mecbur etmiştir. Sefer Gazi Ağa'nın ve ondan sonra gelen nüfuzlu agaların Moskof ve Leh başvekillerine gönderdikleri mektuplarda kendilerini, Osmanlı vezir-i âzamları tarzında, vekil-i mutlak sıfatı ile anmaları bizi yanıltmamalıdır. XVIII. asır ortalarında, yani merkeziyetici sistemin en çok yerleşmiş bulunduğu bir devirde dahi Baron de Tott kabile aristokrasisi karşısında vezirin ve müftünün Osmanlılar'da görülen nüfuz ve iktidara hiçbir zaman sahip olmadıklarına işaret etmiştir.

Burada ulemânın devlet içinde büyük mevkiini ve rolünü unutmamak lâzımdır. Kırım'da islâmî tahsil ve terbiyeye verilen ehemmiyet, medreselerin çokluğu ve şehir ve köy ahalisinin dindarlığı hemen bütün seyyahlar tarafından (Evliya Çelebi, Peyssonel, De Tott) belirtilmiştir. Kırım idarî olarak 48 kadılığa ayrılmış olup (bunlardan uç sahil kadılığı Osmanlı idaresine tabi idi), sivil idare ve bütün hukukî işler kadıların selâhiyeti dahilinde idi. Bunların adlî ve idarî faaliyetlerini gösteren sicillerden 124 kadarı Leningrad müzesine naklolunmuştur.

Hanın ordusu, yukarıda bahsettiğimiz mırzalara tâbi kabile kuvvetlerinden başka Nogaylar'dan ve kapı kulundan terekküp eder. Kuban, Yedisan, Bucak serasker'lerinin getirdikleri Nogay kuvvetleri kendi mırzaları kumandasında hareket eden kabile kuvvetlerinden mürekkeptir. Kapı-kulu, maaşları padişah tarafından verilen hanın hassa kuvvetidir. İlk defa 1532 de Sâhib Giray İstanbul'dan tayin edilen han sıfatı ile Kırım'a gönderilirken, rakipler'ne karşı padişah tarafından maiyetine 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan mürekkep bir kuvvet ile 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 timar ve zeamet sahibi verilmiş idi. Sekban bölüklerinin kumandanı baş bölükbaşı divanın toplantılarına nezaret eder ise de, reyini kullanamazdı.

Kırım kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden atlılar, an'aneye sıkı-sıkıya bağlı olup, ateşli silâhlara rağbet etmedikleri gibi, Osmanlılar da, bilhassa Kefe üzerinde zaman zaman uyanan iddialar sebebi ile, hanlığın bir topçu kuvvetine sahip olmasını istememişlerdir. Bununla beraber Kefe'den Osmanlı topçu kuvvetleri zaman zaman Kırım ordusuna katılarak, yardım etmişlerdir. Boronovius, Baron de Tott v.b. tarafından tasvir olunan Kırımlılar'ın harp tabiyesi, kollar halinde sür'atli çevirme ve baskın usulleri ile Türk-Moğol an'anesinin bir devamından ibarettir. Seferleri at ile giden Kırım askeri devrin en süratli süvarisi idi ve XVI. asırdan itibaren Osmanlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımlılar Ruslar'ı baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için, Rus topraklarına tahripkâr akınlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı cenup hudutlarında inşa ettiği bir sıra kalelere dayanan müdafaa sistemi her zaman maksada kâfi gelmemiştir. Rusya'ya ve Lehistan'a bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapılırdı.

XV. asır başından itibaren hanlık Rusya'yı daima en büyük düşman olarak tanımış, onun Volga havzasına ve Karadeniz'e ilerlemesini durdurmağa çalışmış, XVI. asırda Lehistan ile, XVII. asırda Kazaklar ve İsveç ile ittifak münasebetleri kurmuş, hatta bir aralık 1760'da Prusya kralı ile dostâne müzâkerelere girişmiştir. 1767'de Fransız hükümeti, Lehistan'da Rus müdahalelerini önlemek için Kırım hanlığının Rusya'ya karşı ehemmiyetini takdir ederek, Bahçesaray'a Baron de Tott'u göndermiştir.

Hanlık 1681 tarihine kadar Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında siyasî münasebetlerde aracı olmak iddiasında bulunmuş, Osmanlı hükümeti de Kırım'ın şimal işlerinde ehemmiyetli mevkiini görerek, siyasetini umumiyetle ona uydurmuştur. Rus elçileri İstanbul'a giderken, mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve şimale ait meselelerde han hükümetinin görüşünü öğrendikten sonra, Osmanlı payitahtına geçmekte idiler.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülgaffar, *Umdet'ül-tevârih.*

Akçokraklı, Osman, *Kırım'da Tatar damgaları*, Bahçesaray 1926

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi.*

Feridun Beğ *Münşeat üs-selâtin*

Feyizhan, Hüseyin ve Velyaminov-Zernov, V.V., *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dair bolgan yarlıglar ve hatlar*, Petersburg 1864.

Howorth, H. H. *History of the Mongols from the Ninth to the Nineteenth Century* E c Id . London 1876 1927

İbn Battuta *Seyahatnamesi.*

İnalcık, H., *Kalgay* maddesi, İA IV, s. 131 132

İnalcık H., *Kırım'ın Osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi* Belleten say 30, 1944 s 185 229

İnalcık H., *Giray* maddesi, İA ... 789

İnalcık, H., *Osmanlı Rus rekabetinin menşei ve Volga-Don kanalı meselesi* Belleten say 46, 1948 s 349-402

Kefevî İbrahim, *Tevârih-i Tatar-i Han*, neşr. C.S. Kırımer

Kırım tarihi veya Necati Efendi'nin Rusya sefâret-nâmesi, neşr. F.R. Unat, TV sayı 13, s. 60-80, sayı 14 s 137 149, sayı 15, s. 222-229

Kurat A. N., *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul 1940.

Kurat, A. N., *Prut seferi ve barışı*, Ankara 1954

Mehmed Rıza S *Es-Sebu s-Seyyâr fi ahbâr-ı mulûk-ı Tatar* neşr Kâzım Bek, Kazan 1832

Smirnov, V. D., *Krimskoye Hanstvo*, Petersburg 1887

Tott Baron de, Franz, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Paris 1874

Vel'yaminov-Zernov, V.V *Materialı dlya istorii Krımskago Hanstva* Petersburg 1864

Vel'yaminov-Zernov, V.V., *Sbornik nekotorıh vajnıh izvestii i offitsiyalnıh dokumentov kasalts ... Rossii i Krıma* Petersburg 1881

7. Nogay Hanlığı

Ahmet TEMİR

Nogay

Altın-Ordu kumandanlarından Nogay (veya Nohay, "köpek" anlamında, Moğolca şahıs adı), 1259'dan 1299'a kadar aşağı yukarı 40 yıl bu devletin mukadderatına hâkim olmuş, ancak Cengiz sülâle ananesine saygısı yüzünden tahta geçmediği halde komşu yabancı devletlerin birçoklarında o Altın-Ordu hükümdarı telâkki edilmiş, elçiler ve hediyeler kabul etmiştir. Elçileri de hükümdar elçisi gibi karşılanmıştır. Aslında o, resmen Don ile Dnepr arasındaki bölgeleri idare eden bir tümen beyinden başka bir şey değilken, 1259 ve 1296'da Galiçya'da, 1261/63'de Kafkasya seferlerinde kazandığı üstün zaferlerle sivrilmiş ve Karadeniz'in doğu ve kuzeyinde yaşayan boyları Altın-Ordu merkezinden ayıracak şekilde kendi hakimiyeti altında birleştirmiştir. Nogay, Balkanlar'da Bulgar ve Bizans işlerine karışmış ve savaşlarda yenmiş olduğu Bizans İmparatoru Mihail Paleolog'un kızı ile evlenerek arkasını emniyet altına aldıktan sonra Rus Knezleri üzerinde de hakim bir duruma gelmiştir. Rus yıllıklarında onunla ilk olarak 1276'da karşılaşıyoruz. O yıl Nogay, Vladimir Volinskiy, Lev Galitskiy ve Mstislav'a mektupla elçiler göndererek Litvaya karşı birlikte sefere çıkmayı talep etmiştir. 1279'da Lev Galitskiy, Nogay ordusunun yardımı ile Sandomir'i almak istemiştir. 1288'de Rus Knezleri, Nogay'ın Lehistana karşı seferine iştirak etmişlerdir.

Nogay'ın şahsî başarıları büyük olmakla beraber, Altın-Ordu tahtına oturmayıp devlet içinde devlet gibi hareket etmesi, Altın Ordu'nun iç savaşlarla sarsılarak zayıf düşmesine sebep olmuştur. Diğer hükümdarlar gibi, 1291'de yine Nogay'ın himayesinde Altın-Ordu tahtına geçen Tohtu, sonra ona karşı cephe almış, bu duruma son vermek maksadıyla uzun süren bir mücadeleye girişmiş ve neticede Nogay yenilerek öldürülmüştür (1299).

Nogay'ın idaresinde toplanan boylar, onun ölümünden sonra bu ad ile tanınmışlar ve Altın Ordu'nun parçalanması üzerine "Nogay Hanlığı" ismi altında ayrı bir devlet meydana gelmiştir.

Nogay Hanlığı ve Nogaylar

Adını Altın-Ordu Devleti'nin (1223-1502) büyük kumandanlarından "Nogay"dan (ölm 1299) alan ve bu devletin çöküşünden sonra kurulan Nogay Hanlığı, Volga'dan İrtişe ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar uzanan sahaları içine alıyordu. Merkezi, Yayık nehrinin mansabındaki Saraycık şehri idi. Ahalisinin esas unsurunu Kazan, Kırım, Astırhan ve Sibir hanlıklarında olduğu gibi, Kıpçak zümresine ait Türk boyları teşkil etmekte olup, bunların içinde Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olduğu tahmin edilen Mangıtlar sivrilmiş durumda idi. Kazan ve Astırhan Hanlıklarının Rusya'ya tabi olmasından sonra (1552-1557) Nogay Hanlığı birkaç zümreye ayrılmış, Kafkasya'nın Kuzeyindekiler "Küçük Orda", Emba gölü civarında bulunanlar'na "Altıul Ordası" denmiş, İsmail Han'ın idaresinde kalanlar ise "Büyük Nogay Ordası" adı altında birleşmiş ve IV. İvan'ın hâkimiyetini tanımışlardır (1555-1557). Küçük Orda Nogayları üzerinde Rus nüfuzu ancak 18. yy'ın ikinci yarısından sonra başlamış, bunlar Kazaklar tarafından batıya göçmeye zorlanarak "Bucak Ordası", "Yedisan Ordası", "Canıbuyluk Ordası", "Yedikul", "Azak", "Kuban" gibi bölümlere ayrılmış ve Kırım Hanlığı'na tabi olmuşlardır. Sonraları mühim bir kısmı Türkiye'ye göç ederek Anadolu'da iskân edilmişlerdir. Rusya'da kalanlar, bugün Kuzey Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamaktadırlar.

BİBLİYOGRAFYA

Nogayskaya Orda, Nogaytsı maddeleri, BSE 30 Moskova 1954,s 116,117.

Rásonyı, László ,Tarihte Türklük, Ankara 1971,s 143, 220- 222, 232, 373.

R-V, V., *Nagai, Nogaytsı, Nogaytsı* maddesı, ESBE 39, S, Petersburg 1897, s. 421 422

R-V, V., *Nogay ili Nogay* maddesi, ESBE 41, S. Petersburg 1897, s. 311-312.

Supuler, B *Die Goldene Horde Die Mongolen ın Russland 1223 - 1502*, Leıpzig 1943 Nogay ıç n bk İndeks

Spuler, B., *Geschıcthe der islamischen Länder;* HbdOr VI., 2: *Die Mongolenzeit*, Leiden Köln 1953 s.56.

Veselovskıy, N. I., *Han ız temnıkov Zolotoy Ordı. Nogay i ego vremya* (Nogay ve zamanı), ZRAN, VIII seri, XIII. cild, Petrograd 1922.

Yakubovskıy, A.Y., çev. Hasan Eren, *Altın Ordu ve inhitatı*, İstanbul 1955, s. 67-70, 82-87.

8. Sibir (Sibirya) Hanlığı

Akdes Nimet KURAT-Ahmet TEMİR

Giriş

a- Sibir Adı ve Sibirya'nın Eski Tarihi

Sıbırya'da paleolıtik devirden kalma 40 bın sene öncesine ait ılk ınsan izlerine Obı ve Yenısey nehirleriyle Baykal gölü civarında raslanılmıştır. Neolitik devir eserleri ise Sibırya'nın bütün bölgelerinde mevcuttur. M.Ö. 3 bin civarında, Sayan ve Altay dağları eteklerinde, hayvan besleyen ve madencilikle uğraşan Avrupaî ırka mensup kavimler oturuyordu ki, bu devreye Afanasyev kültürü adı verilmektedir. M.Ö 2 bın senelerine ait Andronov kültürü devrindekı ınsanlar, Ural'dan Baykal'a kadar uzanan sahalarda hayvancılık, ziraat ve madencilikle meşgul idiler. Bu kavimlerin Hunlar'ın cedleri olduğu tahmin edilmektedir. M.ö. 2 bin yılları sonlarında guney-doğudan gelen Mongoloid ırkın nüfuz ettiği, 1.binin sonlarında da demir ışçılığı'nın başladığı görülmektedir. Bu devrin ikinci yarısından kalma zengin Kurgan-mezarlar mevcuttur (Pazırık ve hayvan stili). Sibirya'nın Hun ve Göktürk devirleriyle ilgili milâddan sonraki tarihi yukarıdakı bahislerde incelendiği için, burada tafsilâta girişilmeyecektir.

Tarihi kaynaklarda m.s. XIII. yy.'dan itibaren karşılaşılan "Sibir" (sonraları "Sıbirya") sozu, m s I, II. yy.'larda Asya ve Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynamış olan "Sabır" Türkleri'nden kalan bir isim olmalıdır. Bu kavim sonraları Kama-İdil sahasına gelmiş olup, "Suvar" şehrinin adı da bunlarla ilgilidir. Sabirler, V. yüzyılda dil boyunca Hazar Denizi'ne yakın sahaya inmişler, bir kısmı Kafkaslar'ı aşarak Anadolu'ya kadar yayılmışlardı. Bu Türk kavminin adı, Obi ile Ural dağları arasında bulunan Fın-Ugorlar tarafından da benimsenmiş ve yaşatılmış olmalıdır. Rus kaynaklarında "Sıbir" adına ancak 1483'ten itibaren rastlanmaktadır. "Sibır", adiyle önceleri yalnız Obi nehrinin orta ve aşağı kısmı kastedilmişken, Rus hâkimiyeti genişleyip, İrtış boyuna ve Baykal gölüne doğru yayılınca, bu ısim onlara da şamil oldu nihayet Kamçatka'ya kadar uzayan bütün Kuzey Asya "Sibir" adını aldı. XVI. yüzyıl vak'aları anlatılırken, ancak "Batı Sibir", yani İrtiş ve Obi nehirlerinden Ural dağlarına kadar olan saha kastedilmektedir.

İslâmî kaynaklarda, bu ülkenin adı "Sibir" veya "İbir" şeklinde geçer, meselâ. Şihab ed-dîn el-Ömerî de Bilâd Sıbır veya el Sıbır, Raşıd'ed Dın'de çok defa İbır-Sıbır şeklinde, Çin kaynaklarından Yüan-şi'de İ-bi-rh, Si-bi-rh diye; Johann Schiltberger de ise Bıssibur yahut İbissibur olarak kaydedilmiştir.

b- Sibir Hanlığı

İrtış boyu, m.s. I. yüzyıldan beri çeşitli Türk-Kıpçak boylarının yaşadıkları bir sahadı. Sıbır'ın doğu kısmında hâkimiyet süren İnal adlı bir Kırgız hanı, Çingiz'e tabi olduktan sonra, burası Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası haline geldi, sonraları de Coçı (Cucı) Ulusu'na ve dolayısiyle Altın-Ordu'ya bağlandı.

Altın-Ordu'nun parçalanmasından sonra kurulan (batı) Sibir (Sibirya) Hanlığı'nın bilinen ilk hükumdarı, Mamık oğlu Taybuğa'dır. Çingiz ona, İrtiş, Tobul, İşim ve Tura ırmakları boyunu verdi. Bu hanlığın merkezi, bugünkü Tumen şehri (veya ona yakın bir yer) olsa gerektir, o zamanki adı "Çınkı" (veya Çımkı) - Tura idi. Sonraları buraya sadece "Tura" denmiştir.

Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han sonra da onun oğlu Mar Han tahta çıkmıştır. Kazan Hanlığı'na bağlı küçük bir beyliğin başında bulunan Opak'ın kız kardeşi ile evlenen Mar Han, aralarında çıkan mücadelede ölünce, Mar'ın oğulları Opak'ın sarayına alınmış ve Sibirya Hanlığı bunun idaresine geçmiştir. Mar Han'ın torunları Muhammed ile Angış kaçarak dedelerinin memleketini ellerine geçirmişlerdir. Muhammed Han, eski merkezi bırakarak, daha emin bir yer olan, İrtiş nehri üzerinde ki (bugünkü Toboiski'nin 17 km yukarısında) "İsker" (İskır veya Kışlak) şehrini payitaht yapmıştır. Bundan sonra Muhammed'in oğlu Kasım arkasından onun oğlu Yadigâr tahta çıkmıştır. Bu ailenin sonuncusu olan Yadigâr'ın saltanatı Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından istilâsı zamanına raslar. Batıdaki en kuvvetli kale olan Kazan'ın düşmesinin (1552) Sibirya'ya büyük tesir olmuştur. Bu durum karşısında Yadigâr Han, bir taraftan, yaklaşan Rus tehlikesini hafifletmek, diğer taraftan güneydeki Türk Kazak - Kırgız bozkırlarından gelen hücumlara karşı koyabilmek maksadıyle 1555'te Moskova'ya elçiler göndererek Rus çarı İvan'ı başarısından dolayı tebrik etmiş ve kendisinin de onun tabiiyetine girmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Moskova elçisi İsker'e gelmiş ve 1556'da Moskova'ya dönüşünde Yadigâr'ın bir elçisi ona refakat etmiş ve 1557'de karşılıklı elçiler gidip gelmiştir.

Bu sıralarda Yadigar, Sibir'de hakimiyet sürebilmek için, bazı bozkır hanlarıyle mücadeleye tutuşmuştu. Yadigâr'ın en büyük rakibi Çingiz sulâlesinden Şıban Han neslinden olduğu rivayet edilen Küçüm Han idi.

Küçüm Han (1563-1581; ölümü: 1598'den sonra)

Ebulgazi Bahadur Han Küçüm'ün şeceresini şöyle nakleder: Çingiz han-Çoçi-Şiban-Bahadur-Coç'buka-Badakul-Bengitimur-Bıkkondu - Oğlan Ai - Oğlan Hac Muhammed Han-Mahmudek Han-Murteza Han Kuçum Han. Kuçum'un Kazak Kırgız bozkırlarında doğduğu anlaşılıyor. 1556'dan az sonra Kuçum ile Yadigâr arasında mücadele başladı ve 1563'te, İrtiş nehri üzerindeki "İsker" şehri ve Bat Sibir Hanlığı'nın idaresi Kuçum'un eline geçti.

Kuçum Han, İrtiş boyundaki Türk (Tatar) kavimleri arasında müslümanlığı yaymakla temayüz etmiştir. Ona kadar Sibir'deki Türk kavimleri, şaman dininde olup eski âdetlerine bağlı idiler. Kuçum Han, Buhara Hanı Abdullah Han'a müracaat ederek, İsker şehrine, İslâmiyeti öğretecek hocalar gönderilmesini rica etti. Bunun üzerine Buhara tarafından bazı din âlimleri ve şeyhler geldi ve İslâmiyetin yayılmasına yardım ettiler. Türk uruğlarının bir kısmı, hele İrtiş ve Obi nehirleri ile Altay dağlarına yakın sahadakiler yine de şamanlıkta kalmışlardır. Kuçum Han'ın gayreti sayesinde İsker şehri ve civarı ahalısı oldukça yüksek bir medeniyet seviyesine kabildiler. Fakat, hanın bu hayırlı faaliyeti Rus hücumu ile sekteye uğradı. Han medeniyeti yaymak yerine, memleketini Ruslar'a kaptırmamak için savaşmak zorunda kaldı.

Ugor (Ugra) ülkesine Ruslar'ın Girişi

Novgorod'dan gelen Ruslar'ın kıymetli kürkler arayarak, 1032 de Urallar'a kadar vardıkları, fakat "Yugralar"ın hücumuna maruz kalarak çekildikleri biliniyor. Bundan sonra uzun zaman Novgorodlular'ın "Yugra" ya karşı hareketlerinden bahsedilmiyor. Sonra 1187'de, Peçora boyunda ve Volok'un ötesinde vergi toplayan Novgorodlu memurlar yerli ahali tarafından öldürülmüşlerdir. 1193'te ise Novgorod başbuğlarından Yadrey Urallar'ın ötesine kadar ilerlemiş, Yugra arazisine girerek bir şehri zabtetmiş, fakat fazla ilerleyememişti. Ruslar, Yuğra ahalisinin hücumuna maruz kalmışlar ve güç hal Urallar'ın batısına dönebilmişlerdi. Altın-ordu'nun hâkimiyeti zamanında Novgorodlular'ın Yuğra tarafına yayılışları duraklar gibi oldu. Ruslar'ın dayanak noktaları Suchona nehri üzerindeki "Velikiy Ustyug" şehri idi; burasının aynı zamanda mühim bir ticaret merkezi olduğu, ve bilhassa İdil Bulgarları'nın şimaldeki "İso" lar, (yani Ves'ler) ile yapageldikleri ticarette mühim bir yer tuttuğu anlaşılıyor. 1217'de İdil Bulgarları burayı ele geçirdilerse de, yeniden Ruslar'a bırakmak zorunda kaldılar. Novgorod "uşkuynik" ları (nehir korsanları) Suchona ve Viçeğda nehirlerinden Vyatka ırmağına ulaşıyor, oradan da Kama boyunu yağma ediyorlardı. Tuktamış Han'ın 1391'de Betkuk adlı bir Tatar başbuğunu gönderip Vyatka şehrindeki Ruslar'a hücum ettirmesi, Tuktamış Han'ın Kama boyunu Rus tehlikesinden korumak istediğini göstermektedir. Fakat Altın-Ordu'nun yıkılması üzerine, Ruslar'ın Urallar'a doğru yayılmalarını durduracak bir kuvvet kalmadı. Kazan Hanlığı ise bunu yapacak durumda değildi.

Novgorodlular'ı Ural bölgesine çeken âmil, kıymetli kürklerdi. Novgorod'un nüfuzu azalınca onun "kolonileri" de Moskova'nın eline geçti. Bundan sonra Moskova hükumeti Yuğra arazisine asker göndermeğe başladı. 1465'de Moskova kuvvetleri Yuğra'ya sevkediliyor. Mamafih, Yuğra ahalisinden olan Vogullar da, Urallar'ın batı tarafına hücum ederlerdi. 1455'de Vogullar'ın Viçeğda nehrine kadar ilerlediklerini, 1481'de ise Perm mıntıkasına hücum ettiklerini görüyoruz. Fakat bunlar mahdut bir ölçüde yapılmakta idi. Zayıf, teşkilâtsız ve küçük bir kavmın Rus ilerleyişini durdurması zordu. Nitekim Ruslar 1483'de Urallar'ı aşarak Vogul arazisine girdiler. Knez Kurbskiy'nin kumandasında yapılan bu hareket Ruslar'ın Urallar'ın ötesine istikametindeki ilk büyük seferdi. Ruslar, Voğullar'ı Pılım ırmağı civarında yenerek, oradan Tavda ırmağı boyunca İrtiş'e indiler ve Obi nehrine vardılar. 1499'da yeniden seferler açıldı, fakat mesafenin uzaklığı ve sahanın ormanlık ve soğuk olması yüzünden burada daimî bir Rus hâkimiyeti kurulamadı. Yuğra'da ve Sibir'de Rus hâkimiyetinin yerleşmesinde Stroganovlar adlı bir tuccar-kolonizatör ailenin faaliyeti çok mühim rol oynamıştır.

Stroganovlar Ailesi

Stroganov'lar ailesinin menşei katıyetle tesbit edilemiyorsa da, cedlerinden birinin Altın-Ordu mirzalarından Rus hizmetine giren ve ortodoksluğa geçen bir Tatar olması kuvvetle muhtemeldir. Rivâyete göre, bu zat Tatarlar'ın eline esir düşerek ... uş. nesli, kendisinden sonra doğan çocuktan türemiştir. Rusluğu kabul eden mirzanın Spiridon adını taşıdığı da rivayet ediliyor; çocuğu ve torunları Novgorod şehrinde yerleşmişlerdir. Az sonra bu aile büyük bir servet sahibi olmuş,

Novgorod'un Kuzey Rusya'daki "koloniler" inde büyük bir ticaret faaliyeti göstermeğe başlamıştır. 1445'de Moskova knezi Vasiliy Vasilyeviç, Kazan Hanı Uluğ Muhammed tarafından esir edildiğinde, hana ödenecek kurtuluş parasının Stroganovlar tarafından verilmiş olması, Stroganovlar'ın bu sıralarda çok zengin olduklarını gösterdiği gibi, bu ailenin Moskova knez ailesi ile sıkı münasebetini açığa vurmaktadır. III. İvan zamanında Novgorod şehrinin Moskova eline geçmesi üzerine ailenin mümessili olan Feodor Stroganov temelli olarak Ustyug şehrinde yerleşti; burada büyük bir ticaret firması ve hattâ ibtidaî maddeleri işleyen ve toplayan müesseseler kurdu. Feodor'un torunu Grigoriy Anikoviç Stroganov 1558'de IV. İvan'a müracaat ederek Kama nehri boyundaki "Sol'kamsk" tan Çusovaya nehrine kadar olan geniş sahanın kendisine bırakılmasını rica etti, burada, o devrin en mühim ticaret maddelerinden biri olan tuz madeni bol miktarda mevcuttu. Stroganovlar hem tuz ocaklarını işletecekler, hem de kürk ticareti yapacaklardı. Yerli kavimlerin, bilhassa güneyden Nogaylar'ın hücumundan korunmak için müstahkem şehirlerin binasına ve toplar ile topçuların bulundurulmasına izin istediler. Çar İvan, Stroganovlar'ın bu ricasını kabul etti ve mezkûr sahanın Stroganovlar'a bırakılacağına ait uzun bir berat gönderdi. Anika Stroganov'un ikinci oğlu Yakov Çusovaya nehri boyunu ve bu ırmağın mansabından Kama nehrini takiben her iki sahilden 20 km.'lik bir saha isteyerek, Çar'a müracaat etti. Moskova Çarı ona da bu yerleri verdi (1568 lerde) ve şehirler yapmak, topçular bulundurmak izni de çıktı. İşte bu suretle Stroganovlar ailesinden iki birader Kama nehrinin baş kısmı ve Çusovaya nehri boyuna Ural dağlarına kadar elde etmiş oldular, inşa ettikleri müstahkem noktalar, Rus hâkimiyeti için birer dayanak yeri oldu.

1573'te Sibir hanı Küçüm'ün biraderi Muhammed Kul'un Kama boyuna kadar bir akın yapması üzerine, Stroganovlar daha esaslı müdafaa tertibatı almaya başladılar. Moskova'ya yaptıkları müracaat neticesinde, Çar onlara Tahçı ve Tagıl ırmakları boyunda müstahkem şehirler inşâsına ve yerli Vogul, Ostyk, Samoyed ve Yugra lar'dan başka ücretli hizmette kullandığı Kazaklar'dan kıtalar kurarak Sibir Hanlığı'na karşı harbe başlamaları bildirildi. Sibir'in Rus hâkimiyetine girmesinde işte bu aile ön ayak olmuş, Sibir'e karşı büyük ölçüde ilk seferi bunlar tertip etmişlerdir.

Yermak'ın Sibir Seferi (1579-1584):

XV. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneyinde "Kazak" adiyle bir zümre türemişti. Bunlar, Rus boylarının ve knezlerinin zulmünden kaçan aşağı tabaka, bilhassa köylü zümrelerinden teşekkül etmekte idi. Bilhassa Don nehri ve Özü ırmağı boylarındaki muhtelif semtleri yurt edinen bu kaçaklar, "kanun ve hâkimiyet tanımayan" kimseler manasına gelen ve aslen Türkçe bir söz olan "Kazak" adını almışlardı. Rus Kazakları'ndan önce, güney Rusya'da "Kazak" adiyle Türk zümrelerinin bulunduğu anlaşılıyor. Rus "Kazakları" işte bu Türk "Kazak" larının yaşayış tarzlarını ve teşkilâtlarını taklid etmişler, ona bazı Rus hususiyetlerini katmışlardı. Geçim vasıtalar Don ve Dnepr boyunca yaptıkları balıkçılık, mahdut miktarda ziraat olmakla beraber, en mühim faaliyetleri çapulculuktu. Lehistan-Litvanya arazisinden başka Don ve Dnepr boyunca inerek Karadeniz'e kadar çıktıkları ve hattâ Anadolu sahillerinde çapulculuk yaptıkları olurdu. Moskova'dan Azak ve Kefe şehirlerine gidip gelen Rus tüccarları da bu Kazaklar'ın hücumuna maruz kalırdı. Kazaklar kendi

aralarından seçtikleri başbuğları (atamanları)nın idaresinde, bir kaç bin kişilik kitle halinde harekete geçerler, komşu yerleşik memleketlerde soygunculuk ederlerdi. Don boyundaki Kazaklar'ın birçoğu yakalandı ve öldürüldü; bir kısmı da İdil yakınına kaçtılar ve buradan yakarıya çıkarak Kama boyuna geldiler. Bu zümrenin şefi, sonraları "Sibir fatihi" adını alacak, Yermak Timofeyeviç dir. Hakikî adının ne olduğu tesbit edilemiyor, ancak Türkçe bir kökten geldiği tahmin edilen "Yermak" adının sonradan uydurulduğu anlaşılıyor.

İşte bu Kazak "atamanı", 1577 yılının sonbaharında, maiyetindeki bir kaç bin kişiyle, Stroganovlar'ın hâkim oldukları sahaya geldi. Stroganovlar'ın, Çar İvan'dan aldıkları berata göre "hırsız ve kaçak olan kimseleri" kabul etmeleri yasak olduğu halde, Yermak'ı yanlarında alıkoydular. Yermak ve arkadaşlarının esas gayeleri yağma ve soygunculuk yapmaktı. Kazaklar, Urallar'ın arkasında kolayca yağma yapmak imkânını öğrenince Sibir arazisine gitmeğe hazırlandılar. Stroganovlar tarafından inşâ edilen müstahkem mevkilerden hareketle, 1578, 1579 ve 1580 yıllarında Uralları aşarak, Sibir'e ulaşan nehirleri takiben Batı Sibir sahasına çıktılar ve buralar yağma etmeğe başladılar. Kazaklar'ın önce 5.000 kişilik bir kitle teşkil ettikleri anlaşılıyor, bunlardan mühim bir kısmı ateşli silâh, yani tüfekle mücehhez idiler. Fakat yıl geçtikçe Yermak'ın yanındaki Kazaklar'ın adedi azaldı.

Yermak, 1580 yılının Ağustosunda Tura ırmağı üzerindeki Çimki (veya Tümen) şehrini zaptetti. Yermak bu defa kışı geçirmek için Ural sahasına dönmedi. Tura boyunda kaldı. Bu saha Küçüm Han'a tabi idi. Küçüm Han Yermak'a karşı savaşmağa karar verdi ve kuvvetlerini toplamağa başladı.

Yermak ve Kazaklar'ı, Küçüm Han'ın arazisini ele geçirmek maksadiyle, 1581 yılının yazında kat'î harekete geçtiler. Küçüm Han, Tavda ırmağı civarındaki "Baba Hasan" adlı bir köy yakınında Kazaklar'ı durdurmak için büyük bir kuvvet gönderdi. Çarpışmalar beş gün sürdü. Kazaklar'ın adedi 2.000 kişi bile olmadığı halde, ateşli silâhları sayesinde üstün geldiler. 21-26 Temmuz günlerinde cereyan eden bu "Baba Hasan" muharebeleri, Sibir'in mukadderatını tayin etmiştir. Yermak, Eylül ortalarında seferine devamla, Tobul nehrinden İrtiş ırmağına geçmeğe muvaffak oldu. Bu sırada Kazaklar'ın ancak 545 neferi kalmıştı. Küçüm Han, İrtiş'in doğu tarafında Tobul'un mansabından 2-3 km. mesafedeki "Çuvaş" adlı küçük bir şehri Yermak'a kaptırmamak için mühimce bir kuvvet ile hücuma geçtise de muvaffak olamadı. Küçüm Han'ın, hattâ iki topu bile vardı; fakat topçuları bunları kullanmasını bilmediklerinden, bunlardan fayda temin edilemedi. Sibir hanının yenilmesi üzerine hana tabi olan ve birlikte Kazaklar'a karşı savaşan Ostyaklar ve Vogullar, Küçüm Han'dan ayrıldılar. Kendi yurtlarına gittiler. Bu durum neticesinde Küçüm Han'ın kuvveti büsbütün azaldı ve maneviyatı kırılmağa başladı. Vaziyetin çok ince bir safhaya girdiğini gören Küçüm, 1581 yılının 25/26 ekim gecesi, paytahtı olan İsker şehrinden gizlice kaçtı. Ertesi gün burası Kazaklar tarafından işgal edildi. İsker veya Kışlak şehri, İrtiş nehrinin yüksek bir yamacı üstünde yapılmış müdafaası gayet kolay bir mevki idi; fakat Küçüm Han'ın askerleri Kazaklar'ın tüfekleri karşısında korkuya kapıldıklarından, paytahtı müdafaa edemediler. Yermak'ın, İsker şehrini ele geçirmesi ve burada yerleşmesi üzerine, etraftaki Ostyak ve Tatar ahali kendisine vergi ödemeği kabul ettiler. Serseri Kazak güruhunun atamanı, bu suretle adeta bir hükümdar derecesine yükselmiş bulunuyordu.

1581 yılındaki hareketler ve savaşlar sonunda Yermak'ın yanında gayet az asker kalmıştı. Bu kadarcık adamla, tüfeklere rağmen, Rusya'dan çok uzak bir yerde, arkadan yardımın gelmesi için yolları çok uzun ve çetin olan bir memlekette uzun zaman tutunamayacağını biliyordu. Bundan ötürü, Moskova Çarı'na elçi gönderip, ele geçirdiği bu geniş ülkenin idaresini Rus Çarı'na vermek teklifinde bulundu ve bunun mukabilinde evvelce işlediği suçlarının affını diledi. Bu maksadla, Kazak başbuğlarından Koltso'yu, yanına 50 kişi katarak, 1581 sonunda Moskova'ya gitmek üzere yola çıkardı. Yermak, Sibir ülkesinin idaresi için valinin tayinini ve askerî yardım gönderilmesini de ricâ edecekti. Moskova'da, Yermak'ın Sibir'deki muvaffakıyetlerinden kimsenin haberi yoktu. İvan, Yermak'ın ubudiyet-nâmesini alınca, Kazaklar'ın Sibir'deki muvaffakıyetlerini öğrenince ve gönderdiği birçok kıymetli kürkleri alınca fevkalâde sevindi. Yermak'ın ve arkadaşlarının evvelce işledikleri suçlarının affedildiğini bildirdi. Sibir'in zabtı münasebetiyle Moskova kiliseleri bütün çanları çalındı, Rusya'ya "yeni bir padişahlığın" katılmış olduğu ilân edildi, büyük şenlikler yapıldı. Yermak'a ve Kazaklarına kıymetli hediyeler götürmek üzere, Koltso Sibir'e gönderildi.

Yermak İsker şehri ve çevresini eline geçirmekle beraber, etraftaki bir çok Tatar uruğu, fırsat düştükçe Kazaklar'la çarpışmaktan geri kalmıyordu. Bilhassa, Küçüm Han'ın biraderi Muhammed Kul, Kazaklar'a karşı çetin mücadeleye girişti. Kahramanlığı ile tanınan Muhammed Kul, Yermak için büyük bir tehlike teşkil ediyor, Kazaklar'ın İsker'deki hâkimiyetlerini gün geçtikçe şüpheli bir duruma sokuyordu. Sibir'da tutunabilmek için her şeyden önce bu Tatar başbuğunu ortadan kaldırmak şarttı. Muhammed Kul, maiyetindeki kuvvetleriyle ânî baskınlar yapıyor ve çabucak çekilip gidiyordu, bu yüzden yakalanması müşküldü. Kazaklar [illegible] gelmelerinden önce de Tatar beyleri arasında birlik olmadığı biliniyordu. [illegible] lar'ın galebesi üzerine Küçüm Han'ın ve taraftarlarının düşmanları büsbütün artı, ihanet er baş gösterdi. Mirzalardan Sinbahtı adlı bir hain, Yermak'a bir adam göndererek, Muhammed Kul'un nerede bulunduğunu bildirdi. Kazak atamanı [illegible] hemen askerlerini gönderdi, ve ânî bir baskınla Muhammed Kul'u yakalattı. Muhammed Kul'un esir edilişi, Küçüm Han için ağır bir darbe oldu. Bu vak'adan sonra birçok Tatar buyuğu Han'ı bıraktılar. Sibir yurdunda durum busbütün kar[illegible] [illegible] Bekbulat [illegible] Seyyid Ak [illegible] [illegible] karaça [illegible] mirza [illegible] mağı boyuna göç etti ve Han'dan ayrıldı. Bu suretle, Sibir Tatarları, tarih[illegible] [illegible] müşterek düşmana karşı [illegible] savaşacak [illegible] kendi şahsî menfaatleri peşinde koşuyorlar, buna ulaşmak için ihanetten, [illegible] [illegible] ve kardeş harbinden [illegible] durmuyorlardı. Onlar bu hareketleriyle [illegible] gelen bir avuç Rus Kazağı'nın işini büsbütün kolaylaştırıyorlardı.

Sibir'e Gönderilen İlk Rus Valisi Bolhovskiy (Öl. 1584):

Yermak'ın elçileri Moskova'ya gidip-geldikleri sırada (1581 Ar[illegible] 1582 Mart[illegible]) Yermak kendisi İrtiş ve Obi nehirleri boyunda bazı seferler yaptı. Ost[illegible] [illegible] altına aldı. Nihayet 1582 Martında Koltso ve arkadaşları Mos[illegible] [illegible] Çar'ın cevabı Yermak'ın durumunu tamamiyle kuvvetlen[illegible] Moskova hükûmeti tarafından tayin edilen umumî vali (namesnik) Bolhovskiy ve muavini Gluhov ile birlikte 1583 yılı Kasım ayında, 500 kadar Rus askeri İsker şehrine geldiler. Bununla Sibir'de Rus hâkimiyeti kurulmuş oldu. Mamafih mücadele bitmiş değildi; İsker'e yakın yerlerde bile Rus nüfuzu teessüs etmemişti. Yukarda adı geçen "karaça" mirza, İsker'e bile hücumlarda bulunuyordu. 1584 Martında vukubulan böyle bir hücum Kazaklar tarafından püskürtüldü. İsker şehrindeki Kazakları ve Rus askerlerini beslemek için yiyecek kalmadığından ve bunları etraftaki ahaliden almak ta mümkün olmadığından, Ruslar arasında müthiş bir kıtlık ve hastalık baş gösterdi; hattâ, ölenlerin lâşeleri yendiği bilinmektedir. Bu yüzden İsker şehrindeki Rus ve Kazaklar'dan bir çoğu ve ilk Rus valisi Bolhovskiy de hastalanarak öldü. İdare işleri, bu yüzden, yardımcısı Gluhov'un eline geçti.

Yermak'ın Küçüm Han Tarafından Öldürülmesi,
Ruslar'ın Sibir'den Kaçışları (1584):

Yermak, hem iaşe durumunu düzeltmek, hem de henüz itaat altına alınmayan baz Tatar uruğlarına boyun eğdirmek maksadı ile, İrtiş nehrinin yukarasına doğru bir sefer açtı. Tatarlar, İrtiş ırmağı mansabında şiddetli bir mukavemette bulundu[l]arsa da Kazaklar önünde kaçmak zorunda kaldılar. Buralardaki uruğlar Küçüm Han'a tabi idiler. Yermak, İrtiş nehrinin batı tarafındaki "Kullar" adındaki bir kaleyi almak teşebbüsünde bulundu ise de, muvaffak olamadı ve İrtiş nehrini takiben yukarı çıkmağa başladı. Bir müddet sonra, fikrini değiştirdi ve geri dönmek kararını verdi. Kazak kayıkları İrtiş boyunca aşağıya inmekte iken, "Buhara'dan bir tüccar kervanının gelmekte olduğu" haberi alındı. Yermak bu kervanı yağmaya karar verdi, bu maksatla, İrtiş'e akan Vagay nehri boyunca hızla ilerlemeğe başladı; fakat kervana bir türlü tesadüf edilmedi. Kazaklar, çok yorgun olduklarından "Atbaş" adlı bir yere gelince, geceyi burada geçirmeğe karar verdiler ve oradaki küçük adaya çıktılar. Yermak ve Kazakları, oralara yakın bir yerde bulunan Küçüm Han tarafından dikkatle takip ediliyorlardı; gece olup, Kazaklar derin bir uykuya dalınca, Küçüm Han'ın askerleri Kazaklar üzerine anî bir baskın yaptılar ve bir Kazak müstesna hepsini de kılıçtan geçirdiler. Yermak ta öldürülenler arasında idi. Bu vak'a 5/6 Ağustos 1584 tarihinde cereyan etti. Yermak'ın Küçüm Han tarafından öldürüldüğüne bir türlü inanmak istemeyen Rus tarihçileri, onun "kayığa binmek için İrtiş nehrine atladığını, fakat Çar tarafından hediye edilen kürkü giymiş olduğundan, nehirde yüzemeyerek boğulduğunu" iddia ederler. Halbuki, Yermak'ın bu gece baskını esnasında Tatarlar tarafından öldürüldüğü, daha ciddî tedkiklere göre, muhakkak sayılmaktadır. Sibir fatihi Yermak Timofeyeviç bu suretle, Küçüm Han'ın adamları tarafından öldürüldü, Sibir'in kahraman müdafii Küçüm Han da, hiç olmazsa, bu suretle intikamını almış oldu.

Yermak'ın öldürülmesi, İsker'deki Kazaklar'ın ve Ruslar'ın durumunu tamamiyle [illegible]laştırdı. Bu sıralarda, zaten, İsker'deki Rus valisi Gluhov'un yanında ancak [illegible] asker kalmıştı. Bu kadarcık bir kuvvetle Sibir'de tutunmak imkânsızdı. Bu vaziyet karşısında Ruslar Sibir'den kaçmağa mecburdular. Nitekim, Gluhov Kazakları ve Rus askerlerini alarak 15 Ağustos 1584 tarihinde, İsker'den çıktı ve Rusya'ya [gi]tmek üzere hareket etti. İsker şehri ise az sonra Bekbulat oğlu Seyyid Ak tara[fın]dan işgal edildi.

Tam bu sıralarda, Moskova'dan Sibir'e gitmek için vaktiyle hıristiyanlığa geç-

mış olan Tatar mırzalarından Mansurov adlı birinin kumandasında, 100 Rus asker ve bir kaç top yola çıkarılmıştı. Mansurov Obi nehrine ulaşınca, Ostyaklar'ca tapılan ve büyük bir mukaddesattan sayılan "putları" top ateşine tuttu ve yıktı. Bunun üzerine Ostyaklar büsbütün korkuya kapıldılar ve Rus hâkimiyetini tanıdılar. Bu defa Sibir ülkesi, kuzey tarafından Ruslar'ın eline geçmeğe başladı.

Sibir'in Ruslar Tarafından Yeniden Zaptı (1587):

Gluhov Moskova'ya dönüp Sibir'deki durum hakkında izahat verince Mansurov'un 100 kişilik bir kuvvetle fazla bir şey yapamayacağı anlaşılmıştı. Bu defa Sibir'e 300 kişilik bir kuvvet ve toplar gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunlar 1586 kışı başında yola çıkarıldılar. Sibir'in kat'i olarak ele geçirilmesi ve Rus hâkimiyetinin teessüsü için yeni bir plân tatbik edilecekti. Evvelâ mühim istinat noktaları tahkimli mevkiler yapılacaktı. Rus kıtaları, mukavemet görmeden Tura nehrine kadar geldi. İlk iş olarak, eski Tatar Paytahtı olan Çingidin şehrine yakın bir yerde Tura nehri kıyısında "Tümen" adıyla bir şehir ve bir kale kurdu. Burası Ruslar'ın Sibir'de yaptıkları ilk şehirdir. Ertes sene buraya, Moskova'dan 500 kişilik bir kuvvet geldi. 1587'de İrtiş nehrinin sağ kıyısında Sibir Hanlığı paytahtından 16-18 km mesafede, İrtiş ile Tobul ırmaklarının birleştiği bir yerde Tobolsk şehri kuruldu. Burada iki kilise ve kışlalar inşâ edildi.

Küçüm Han'ın Son Savaşları ve Ölümü (1598'den sonra):

Küçüm Han, bütün muvaffakıyetsizliklere bakmaksızın, Ruslar'a karşı savaşa devam etti. Onun, bir aralık (1590'da) hattâ Tobolsk şehrine kadar ilerlediği biliniyor. Moskova'dan Sibir'e boyuna yeni kıtalar gönderildiğinden, Ruslar gün geçtikçe kuvvetleniyorlardı; yeni şehirler ve kaleler inşa ediyorlardı. Moskoflu Rus askerlerinden başka Tobolsk şehrine, esir alınan Polonyalı ve Litvanyalılar'ın ve Dnepr boyundan Kazaklar'ın da getirildiği biliniyor. Bu faaliyete uygun olarak, İrtiş nehrinin batı kıyısında, Tura nehrine yakın ve "Tara" adını taşıyan üçüncü bir şehir daha kuruldu. Tara şehrinin kumandanına Küçüm Han'a karşı harekete geçmesi emir verildi.

Küçüm Han'a tabi Tatar uruğları 1584-1595 yıllarında bir kaç defa Ruslar tarafından baskına uğradılar; fakat Küçüm Han ele geçirilemedi. Nihayet 1598 yılının Ağustosunda, Küçüm Han, Obi nehrine yakın "Urmin" mevkiinde Ruslar'ın hücumuna uğradı. Çarpışma esnasında Küçüm Han'ın yakınları Ruslar'ın eline düştü. Küçüm Han'ın kendisi ise, yine kurtuldu. Ruslar, Küçüm Han'ın esir edilen aile efradını Moskova'ya gönderdiler. 1598 Ağustosundan sonra bu kahraman Türk hanı hakkında kaynaklarda malûmat verilmiyor. Zaten bu müthiş darbe ile Küçüm Han'ın siyasî ve askerî faaliyeti sona erdirilmişti. Küçüm Han, aile efradını, hanlığını ve varını-yoğunu Ruslar'a kaptırmıştı. Bundan sonra, onun Sibir'in cenup sahasına çekildiği anlaşılıyor. Fakat Ruslar'a karşı mücadele edecek kuvveti kalmamıştı. Onun, Çar Feodor İvanoviç ile münasebete giriştiği biliniyor. İrtiş boyundaki bir mıntıkanın kendisine bırakılmasını rica etmişti. Moskova Hükûmeti ise, Küçüm Han'ın Moskova'ya gelerek Çar'ın hizmetine girip, "rahat etmesini" teklif ediyordu. Fakat ihtiyar han böyle bir zillete katlanmak istemedi, Moskova'da "rahat etmekten ise", kendi ilinde kalmayı tercih etti. Ebülgazi Bahadır Han'ın verdiği malûmata gö-

re Küçüm Han, Buhara'ya gitmiş, Mangıtlar arasında kalmış, gözleri kör olmuş ve 1003 hicrî tarihinde (1595?) ölmüştür; fakat bu tarihin yanlış olduğu tahmin ediliyor. Çünkü 1598'de Küçüm Han'ın Ruslar'la savaştığı Rus kaynaklarınca tespit edilmiştir.

Bundan sonra Ruslar, Baykal gölüne kadar ilerlediler. Baykal gölünü de aşarak Amur nehri vasıtasıyla Japon denizine kadar varmak imkânını elde ettiler. Ancak Çin hududuna ulaştıktan sonra, toplarla mücehhez Çinliler'i gördüler ve durakladılar. Kuvvetin ancak kuvvetle durdurulabileceği hakikatını bu münasebetle bir daha görmüş olacağız.

Bu suretle, Kazan Hanlığı'nın sukutundan otuz yıl bile geçmeden Rusya'nın doğu sınırları bir hamlede 1.000 km.'den fazla genişledi ve bir kaç milyon kilometre kare arazi Moskova hâkimiyeti altına alındı. Dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Sibir ülkesi Rus hâkimiyetine geçmiş oldu.

c - Sibir'in Tamamiyle Ruslar'ın Eline Geçişi (1601-1683) :

1587'de Tobolsk şehrinin kurulması ile, Batı Sibir'de, askerlerden başka şehir ahalisi ve bilhassa kıymetli kürkler toplamak için gelen tüccarlar çoğaldı. Diğer yandan Yermak'ın işini devam ettirmek isteyen Kazak çeteleri de yok değildi. Rus nüfuzu Obi nehri boyuna da yayıldı; buralarda yaşayan Astyak (veya Chant) lar Rusların ilerleyişlerini durduracak kuvvete ve teşkilâta malik değillerdi. 1593'de Obi'nin aşağı kısmında Berezov ve onun mansabı yakınında, 1595'de Obdorsk mevkiler kuruldu. Obi'nin orta kısmında da, 1594'te Surgut ve daha yukarda 1596'da Narım şehirleri tesis edildi. Bu mahallerde oturan Rus memurları, yerli ahaliden devlet hasabına "yasak" (kürkler), kendileri için "takdime" (hediye), ve tüccarlar namına da 1/10 nisbetinde kürk almak suretiyle, Sibir Tatarları'na, Astyaklar'a ve Vogul (Mans)lar'a, Moskova hükûmetinin zulüm rejimini tatbike başladılar. "Yasak" ödemeyenler veya ödeyemeyecek durumda olanlar, şiddetli cezalara çarptırılıyorlardı. Rus hâkimiyetinin dayandığı müstahkem mevkiler, Kuzey-Doğu Sibir'de de yapılmakta idi; Taz ırmağı ağzında, 1601'da kurulan Mangazay (Mangazeya) şehri, Ruslar'ın Doğu Sibir'e girişleri için mühim bir basamak yeri oldu. Bir kaç yıl sonra da, Yenisey nehrine Turuhan ırmağının döküldüğü mahalde Turuhansk şehri yapıldı (1607). Tom nehrinin aşağı kısmında, 1604'de, Tomsk adiyle bir kurgan (hisar) kurulması, Ruslar'ın, İç Rusya'da karışıklıklar başladıktan sonra da Sibir'i işgale devamlarını göstermektedir. Rus çetecileri, Kazaklar'ı ve "iş adamları", küçük kitleler halinde, Sibir'in içlerine sokulmakta, yerli ahaliyi yağma etmekte veya "yasak'a bağlamakta idiler. XVII. y.y. başlarında Rus nüfuz sahası, İrtiş ve Yenisey başlarında göç eden Kırgız-Kazak sahasına varıp dayanmıştı.

Ket nehrinin Yenisey'e yaklaştığı bir yerde, 1618'de, Makovski kurganı kuruldu, buradan Rus kayıkları, karadan sürüklenerek Yenisey nehrine nakılediliyordu. Yenisey kıyısında da "Yeniseysk" şehri yapıldı (1619). Ruslar, bu defa "Yukarı Tunguska" ve Baykal gölünden akan Angara nehirleri boyuna sokulmak, aynı zamanda Yenisey nehrinin baş kısmına gitmek imkânlarını buldular.

Türk-Kazaklar'ın Rus Hâkimiyetine Alınmaları (1628 sonu):

Avrupalılarca adları birbirine karıştırılan Türk asıllı Kazak ve Kırgızlar'ın "Kazak"

boyu Türkistan'ın kuzey kısmındaki geniş sahalarda yaşıyor, Yenisey ve Obi nehrine kadar uzanıyorlardı. Ruslar, Türk-Kazaklar'ı "Kırgız"lardan ayırmak için bunlara "Kırgız-Kazak" (veya Kirgiz-Kaysak) diyorlardı.

Kazakların bir kısmı göçebe olmakla beraber ziraatle de meşgul oluyorlardı. Vaktiyle büyük bir devlet teşkil eden Kırgız-Kazaklar sonraları dört kısma bölündüler, her biri birer "han" tarafından idare edilirdi. Her hanın idaresinde ayrıca küçük uruğlar da vardı. bunlar hana vergi ödüyorlardı, bu gibi uruğlara "kıştım" denirdi. Kazaklar Ruslara karşı daha çok mukavemet gösterdiler. 1628 de Yenisey'in yukarı kısmında, Ruslar, Kazak sahasında Kızılcar (Krasnogorsk) şehrini kurmuşlardı. Kazak - Kırgızlar bu şehre karşı hücuma geçtiler ve Rus Kazakları'nı Kızılcar'da kuşattılar. Rus Kazaklar ateşli silâhlar sayesinde uzun müddet dayanabildiler. Kırgız beylerinden Tuluş'un, Rus vaadlerine kapılması onların mukadderatını tayin etti, Tuluş, Ruslara "yasak" ödemeyi kabul etmekle Kazak Kırgız kavmi de Rus nüfuz bölgesine alınmış oldu. Maamafih bu durumdan memnun olmayan Kazak Kırgız uruğlarından mühim bir kısmı güneye Yedisu tarafına göç etti. Eski yurtlarında kalanlar da, Ruslara karşı mücadeleden vazgeçmediler. Bir yerden İrenek, Kara İrtiş boyundaki Kalmuklar'dan yardım alarak, Rus müstevlileriyle çarpıştı.

Buryatlar'ın İnkıyad Altına Alınmaları (1648)

Sıbır kavimlerinin en mühimlerinden biri de Moğol Buryatlar idi. Bu kavim ayrı uruğlar halinde Angara nehri boyunda ve yukarı Lena havzasında yaşıyorlardı. Kırgızlar ve diğer Türk kavimleriyle temas neticesinde Buryatlar başka bir Sıbır kavmi olan Tunguzlar'a nisbeten daha muharip idiler. Buryatlar kendi beyleri tarafından idare edilir, Tunguzlar'a (Evenk) hücum ederek bunlardan yasak alırlardı. Ruslar Yukarı Tunguska nehrini takiben bu nehrin baş kısmı olan Angara'ya geldiler ve 1630 da "Bratski Ostrog"u kurdular. bu suretle, Ruslar tarafından Buryatlar sahasına da el konmuş oldu. Rus Kazaklar Buryatları "yasak" ödemeğe zorlamağa başladılar, fakat mukavemetle karşılaştılar. Buryatlar 1635'te Bratski Ostrog'u yanında Kazakları kuşattılar ve 50 kişi öldürdüler. 1641 de Buryatlar arasında Rus tahakkümüne karşı umumi bir ayaklanma patlak verdi. Lena nehri yukarı sahasındaki Ruslar'ın bulundukları mahallere hücum edilerek büyük bir tahribat yapıldı. Fakat Rusların tüfekleri karşısında Buryatlar çekilmek zorunda kaldılar. Buryatlar'a bazı Tunguz uruğları da katıldılarsa da Ruslar az sonra vaziyete hâkim oldular ve ayaklanan uruğları yeniden "yasak" ödemeye mecbur ettiler. Buryatlar 1644, 1645 ve 1648 yıllarında da "yasak" ödemeyi reddederek Rus Kazakları'na karşı harekete geçtiler. Fakat bütün hareketler şiddetle bastırıldı. Buryatlar Moskova'dan gönderilen voyevodaların hizmet adamları ve Kazaklar tarafından mütemadiyen soyuluyorlardı. Yasak toplamak için Yeniseyskten gönderilen İvan Pohabov adlı bir boyar oğlunun şiddeti ve zulmü Ruslar'ın bile hiddetini mucip olmuş ve bu adam hakkında tahkikat açılmıştı.

1652 de Angara'nın baş kısmında İrkutsk (Urkut) şehri kuruldu böylelikle Baykal gölüne yakın sahada oturan Buryatlar boyunduruk altına alındılar. Tunguzlar'ın ve Buryatlar'ın Rusların eline geçmeleriyle, Sıbır'in büyük bir kısmı Moskova hükûmetine bağlanmış oldu.

Tunguzlar'ın (Evenkler) Yasağa Bağlanmaları (1648)

Baykal gölünün doğusundaki ve Lena nehrinin baş kısmında, Yukarı Tunguska ırmağından başlayarak, Yenisey nehrinin sağ tarafında (doğu kısmı) Kuzey Buz denizi sahili olan Taymur yarımadasına kadar Tunguzlar yaşıyorlardı. Kuzeyde [illegible] idaresinde ayrı uruğlar halinde yaşayan Tunguzlar "Tayga"[illegible] ve kürklü hayvanları avlamakla geçiniyorlardı. Çok [illegible] Tunguzlar Rusların Tayga'ya nüfuz etmelerini durdurmak istedilerse de [illegible] kuvvetine boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar. Tunguzlar da [illegible] kavimleri gibi Rus Kazakları'na ve Rus memurlarına "yasak" ödemeye [illegible] (emanet) vermeğe mecbur tutuldular. 1648 de Baykal gölünün doğu[illegible]nda Barguzin şehri kurulmakla Tunguzlar'ın bir kısmı [illegible] bir Rus [illegible] alındığı [illegible] uzak yerdeki "tayga" sahasında yaşayan Tunguzlar'ın [illegible] için daha uzun zaman geçti. Rus voyevodalarının gönderdikleri adamlar, senenin muayyen zamanlarında, miktarı tesbit edilen kürkleri toplayarak geri dönüyorlardı. Tunguz uruğlarının birçoğu, XVII. y.y. sonuna kadar Ruslar'a karşı çarpışmağa devam ettiler. Fakat her taraftan Rus hücumuna maruz bulunduklarından, boyun eğmek mecburiyetinde kaldılar.

Yakutlar Ülkesinin Ruslar Tarafından İşgali (1632'den Sonra), Yakutlar'ın Ayaklanmaları.

Kendilerine "Saha" adı veren Yakutlar esas itibarıyle bir Türk kavmidirler. Baykal [illegible]dan göç ederek, tedricen Lena boyunu işgal eden Yakutlar, Doğu Sı[illegible] kavimlerindendir. Yakutlar'ın dili, diğer Türk şivelerinden epey farklı [illegible] onların Türk kitlesinden çok erken ayrıldığı ve Sıbır'ın diğer unsurla[illegible], bir Yakut kavmi meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Yakutlar, eski [illegible] hayvanlarını da (at, sığır) birlikte getirdiklerinden, Sıbır'in şiddetli [illegible] bakmaksızın, ehli hayvan beslemeğe devam edebilmişlerdi. Böyle[illegible] halindeki diğer kavimlerden farklı bir ekonomik hayat kurmuşlardı [illegible]mekten başka, nehirlerde balık ve ormanlarda kıymetli kürk avlamak [illegible] çok inkişaf etmişti. Yakutlar, hemen hemen bütün Lena havzası bo[illegible] uruğlar halinde yaşıyorlardı. Bu uruğlara, Yakutça "con" deniliyor ve her [illegible] kendi beyleri, (Yakutça "toyon") bulunurdu. "Toyon" (toyun) eski [illegible] olup, Avarlar'da ve Hazarlar'da rastlanmaktadır, bunun Rusça'ya [illegible] vasıtasıyle) geçtiği ve XVII. y. yıla kadar kullanıldığı biliniyor. Sıbır'e [illegible] üzere iken, Yakutlar'ın, bir kısmının Tigin adlı bir "toyun"un idaresin[illegible] rivayet edilmektedir; Tigin adı da Türkler'de maruf adlardan olup [illegible]na gelir.

[illegible] en kuvvetli uruğu, Lena nehrinin sol sahilinde yaşayan, "Namas"lar [illegible] güneyinde de "Kangalas" lar, Lena'nın sağ tarafında, çok kalabalık bir [illegible] "Megin"ler vardı. Aldan'a dökülen Tanda boyunda "Borogon"lar, daha [illegible] "Balu[illegible]st"lar, "Batulin"ler v.b. Yakut uruğları bulunuyordu.

[illegible] en mühim mal teşkil eden ve yabancı memleketlerin devlet adam[illegible] ve hediye olarak dağıtılan kıymetli kürklere, Moskova'nın çok ihtiyacı [illegible] samur, sansar, kara tilki, kakım, sincab ve kunduz gibi kıymetli kürklü hay-

vanların en iyisi, Yakutlar'ın ülkesinde bulunurdu. Bundan haber alan Rus ar ...le na" boyuna geçerek, Yakutlar'ı da "yasak" ödemeğe zorlamağa başladılar.

1632'de, Lena nehrinin orta kısmında, Yakutsk şehri kuruldu. Yakutlar üzerindeki Rus hâkimiyeti işte bu şehirden icra edilecekti. Rus "Yasakcı"ları, Yakutlar arasında muhtelif yerlerden giriyorlar ve "kürk" topluyorlardı. Aynı yerde bazen iki grubun adamları faaliyette bulunuyorlardı. Mangazay (Mangazeya) dan gönderilen bir Rus (Kazak) müfrezesi 1633 ilk baharında, Yakutsk şehrinden gönderilen bir başka Rus grubu ile karşılaşmıştı. Rus Kazakları veya "iş adamları", bazan kendileri için "kürk" talep etmek maksadıyle Yakutlar arasına gidiyorlardı. Böylece Yakutlar ülkesi, tam bir Rus yağmasına uğramış bulunuyordu. 1633'de Yakutlar Ruslar'a karşı durmak teşebbüsünde bulundular ve bir kaç Rus Kazağını öldürdüler. 1634'de, bir kaç Yakut uruğu ayaklandı, fakat bunlar Yakutsk şehrindeki Kazak atamanı İvan Galkın tarafından şiddetle bastırıldılar. İkinci büyük ayaklanma da 1636-1637 yıllarında oldu, bu hareket de aynı şiddetle tedib edildi. Rus Kazaklar az olmalarına bakmaksızın ateşli silâhlariyle, Yakutlar arasında dehşet saçıyorlar ve bir kaç bin kişilik Yakut kalabalığını, kolayca dağıtıyorlardı. Bir kazak ataman 1637'de, Aldan nehri boyunca çıkarak, 1638'de "Butal'sk Ostrog"u kurunca, Yakutlar'ın esas yurtları da Rus kontrolü altına girmiş oldu. 1639 sonunda Aldan Yakutları, Tunguzlar ile birlikte, Ruslar'a karşı ayaklanmak teşebbüsünde bulundularsa da, yine muvaffak olamadılar. 1641'de, Yakutsk şehrine Moskova tarafından tayin edilen voyevoda Petr Golovin'in gelmesiyle, Yakut yurdunun Rus idaresi tarafından sistemli bir şekilde soyulmasına başlanmış oldu.

Voyevoda Petr Golovin, çok az bir zaman içinde zulmü ve açgözlülüğü ile şöhret buldu. Yakutlar'dan, mutad "yasak"tan başka çok miktarda kürk voyevodanın şahsı için toplanıyordu; bu yapılırken, yerli halk bin bir türlü hakarete maruz kalıyor ve işkenceye tabi tutuluyordu. Yakutlar, buna karşılık olmak üzere, 1642'de kürk toplamak için gelen Rus memurlarına taarruz etmek istediler, fakat bu teşebbüsleri, Golovin tarafından şiddetle bastırıldı. 23 Yakut rehinesi (amanat) asıldı, birçok Yakut'ta sopa ile dövülerek öldürüldü. Canavar ruhlu bir kimse olan Golovin, kürklerin sayısını çoğaltmak maksadıyle "yasak" usulünü değiştirdi. Ondan evvel "yasak"tan bütün bir uruğ toptan sorumlu tutulurken, bu defa Yakutlar'ın umumî sayımı yapıldı, her şahıs muayyen miktarda kürk getirmeğe mecbur tutuldu. Bununla Ruslar'ın eline geçen kürk miktarı çok fazla aştı. Bu hususta şu rakamlar tesbit edilmişti. 1633/34'de, Yakutsk atamanı İvan Galkın tarafından, Lena çevresindeki Yakutlar'dan "yasak", "takdime" ve 1/20 nisbetinde vergi olmak üzere, ... ve kocuklar hariç, 776 samur alınmıştı, halbuki Golovin'in voyevodalığının ilk yılında da 9.665 samur toplandı; üç yıl sonra da, yani 1644/45'te "yasak" olarak 11.531 samur alındı. Golovin dört yıl içinde Moskova'ya "yasak"tan gelen 102.131 samur kürkü gönderdi. Bu hesaba diğer kıymetli kürkler girmiyordu. Bu rakam, Moskova hazinesini doldurmak ve Rus devletini zenginleştirmek için Yakut Türkleri'nin nasıl soyulduklarını açıkça gösterir. İstanbul'a ve Kırım'a gönderilen veya Batı Avrupa saraylarına, devlet adamlarına hediye ve rüşvet olarak sunulan samur kürkler, bu suretle, zavallı Sibir kavimlerinden zorla, ölüm tehdidiyle Rus memurları tarafından "yasak" (vergi) namıyle toplanan veya gasbedilen kürklerden ibaretti. Yumuşak ve ısıtan kürklere bürünen Türk sultanları, sadrazamları, müftüleri ve paşalarının Kırım hanları ve mirzalarının, Avrupa devlet adamlarının, bu kürklerin Ruslar tarafından nasıl toplandığı hakkında bir saniye bile düşünmediklerini tahmin etmek zor değildir. Yakutlar, bu ağır yükten kurtulmak için ümitsizce ayaklanmalar yaptılar, fakat Rus Kazakları'nın kurşunlariyle binlerce Yakut öldürüldü ve ayaklanmalar bastırıldı. Ruslar'a henüz "yasak" vermeyen diğer uruğlar da bu mükellefiyeti taşımağa mecbur edildiler.

1636-1648 yıllarında, Anabara, Olenek, Yana- İndigirka ve Kolma ırmakları boyunda yaşayan Yakutlar da "yasak"a bağlandılar, bu sahada da Rus "kışlak"ları, "kurgan" (kale)leri tesis edildi. Yerlilerin büyükleri, "amanat" (rehine) olarak alındı, herkesten muayyen miktarda kürk teslim edilmesi istendi. Önceleri, ancak nehir boylarında hareket eden buralarda müstahkem mevkiler, "kurgan"lar yapan Rus müstevliler bir müddet sonra, "tayga" (orman) içlerine de sokuldular. Tayga alanlarında Rus Kazakları'nın "kışlak"ları (karakolları) tesis edildi, buralara Rus ahalisi gelmeğe başladı. Yakutlar'ın, doğu komşuları Yukagirler de, Ruslar'a "yasak" ödeyenler arasına katıldılar. XVII. y.y. ortalarında, Kamçatka ve Çukça arazısından başka, Sibir baştan başa Moskova Çarlığı'na tabi bir ülke haline getirildi. 30-40 yıl gibi çok kısa bir zaman içinde -Sibir gibi muazzam bir ülkenin Ruslar tarafından, pek küçük kuvvetlerle, ve az masrafla, ele geçirilmesinin en mühim sebebi buralarda yaşıyan kavimlerin (Tunguz, Buryat, Yakut, Kırgız v.b. Ruslar'a karşı cephe teşkil etmeyerek her kavmin ve hattâ her bir uruğun kendi haline bırakılmış ve tek başına Ruslar'a karşı savaşmak zorunda kalmış olmasıdır. Bu kavimlerin çoğu gayet iptidai bir kültür basamağında bulunmakta idiler. Bunlar avcılıkla geçinmekte ve en basit sosyal teşkilâta malik bulunmakta idiler. Ateşli silâhı hiç görmemiş ve işitmemiş olan bu Sibir kavimleri, 20-30 kişilik Rus Kazağına, kitle halinde boyun eğiyorlardı. Bundan dolayı Rus müstevliler 30-40 yıl içinde 4-5 bin km.'lik bir sahayı kolayca işgal edebildiler.

Baykal Gölü Çevresinin Ruslar Eline Geçmesi (1648-1665).
Rus İlerleyişinin Çinliler Tarafından Durdurulmuş Olması (1689):

Rus çeteleri ve müstevlilerinin Baykal gölünün doğu çevresindeki Buryat sahasına gelmeleri ve 1684'de Baykal kıyısında Barguzin hisarını kurmaları üzerine, Buryatlar'dan birçoğu Rus baskısından kaçarak güneye, Moğolistan'a göç etmiş... Ruslar, bu defa, doğu istikametinde ilerleyerek, Amur'un baş kısmı olan Silka nehrine ulaştılar ve 1658'de bu nehir üzerinde Nerçinsk adiyle bir kasaba kurdular. Rus Kazakları'ndan, kendi başlarına hareket eden bir "hırsız" çete, Amur nehri boyunca ...nerek, yerli Daur kavminin beyi Albaza'nın şehrini ele geçirdiler ve burada yerleştiler, bununla "Amur Kazakları"na ait bir merkez tesis edilmiş oldu. Buryatlar, Tunguzlar ve Daurlar Ruslar'a karşı mücadele ettiklerinden, bu kavimleri Rus idaresi altına almak için, Rus hükûmet kuvvetleri ve münferid "iş adamları" tarafından teşkil edilen kıtalar, bunlar üzerine sevkedildi. 1643'te Yakutsk şehrinden, Vasili Polyarkov'un kumandasında, Amur boyunca gönderilen bir Rus askerî birliği, Daurlar'ı "yasak" ödemeğe zorladı ise de, Rus başbuğlarının aç gözlülüğü ve ...deleri Daurlar'ın ayaklanmalarını mucib oldu. Polyarkov ve askerleri hepsi de kılıçtan geçirildiler. Bu suretle, Ruslar'ın Amur boyunda hâkim olmak teşebbüsleri boşa çıktı. Bunun üzerine, Yerofey, Habarov adlı bir Rus "iş adamı" kendi hesabına

bir kuvvet topladı, ve Amur boyuna gitti. Ruslar, yerli ahali üzerine ani baskınlar yaptılar, erkekleri kadınları ve çocuk çocukları öldürdüler veya esir aldılar. Aynı zamanda çokça "yasak" topladılar. O sıralarda, "Albazın Kazakları" da, Rus voyevodasının hâkimiyetini tanıdılar; Amur boyu, bu suretle, yeniden Ruslar'ın eline geçmiş gibiydi. Zeya nehrinin Amur'a döküldüğü yerde, 1683 tarihinde, Aygun adıyle kurulan yeni Rus şehri aşağı Amur bölgesindeki Rus hâkimiyetini sağlayacaktı. Fakat, hâdiseler başka türlü gelişti.

Ruslar'ın bu kadar süratle ilerlemeleri, o sırada Asya'nın en büyük ve kuvvetli devleti olan Çin'in şüphesini uyandırdı. Çinliler, Çin'e gelen Fransız cizvit rahiplerinden, Avrupa usulü top dökmeyi ve ateşli silâh kullanmayı öğrenmişlerdi. Ruslar Sibir'e ayak bastıkları 1581 tarihinden beri, karşılarına "ok" la müsellâh, teşkilâtsız dağınık, "avcı" kavimlerle karşılaşmışlar, önlerine çıkan her kavmı kolaylıkla inkiyad altına almışlardı. Fakat, bu defa, Sibir futuhatına başlamalarından tam yüz elli yıl sonra, Ruslar'ın karşısına topları olan Çinli kuvvetler çıktı ve bununla Rus ilerleyişi hemen durdu. Çinliler, 1628 de Nerçinsk voyevodasından, Zeya ağzındaki Aygun kalesinin yıkılmasını istediler. Ruslar buna muvafakat ettiler ve kaleyi yıktılar. Çinliler bunu da kâfi görmeyerek Ruslar'a karşı harekete geçtiler. Amur üzerindeki Albazın mevkiin aldılar, ve yıktılar. Ruslar, burayı yeniden kurmak teşebbüsünde bulundukları zaman, Çinliler tarafından püskürtüldüler. Ruslar'ın, bu durum karşısında Amur boyunda tutunamayacakları açıkça anlaşıldı. Bunun üzerine Moskova hükûmeti, 1689 da, Çin ile yaptığı Nerçinsk uzlaşmasiyle, Amur nehrinin sol (Kuzey) tarafını, Zeya havzasını tamamıyle Çin'e bıraktı.

BİBLİYOGRAFYA

Arat, Reşid Rahmeti, Kuçüm Han (maddesi), İA VI, 1955, s. 1071-1074

Atasî, Hadı, Sibir tarihi, Kazan 1911

Barthold, W., Sibir ve İbir (maddesi), İA XII, 1965, s. 585

Baştav, Şerif, Sibir Türkleri, Belleten V, 1941, s. 53-101

Fischer, I.E., Geschichte Sibiriens seit der Endeckung bis zur Eroberung durch russischen ... S. Petersburg 1774

Jettmar, K., The Altai before the Turks, The Museum of Far Eastern Antiquities Bulletin ... Stockholm 1951, s. 135-223

Messerschmidt, D.G., Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, herausgegeben von E. W. und N.A. Figurovskiy, Berlin, I. 1962, II. 1964

Patkanov, Über das Volk der Sabiren, KSz I, 1900, s. 258-277

Pfeiffer, O. K., Sibirien, Zukunft und Probleme der UdSSR, Berlin 1952

Radloff, W., Aus Sibirien I, II, birinci basılış Leipzig 1884, ikinci basılış 1893. A. Temir in tercümesi, Sibirya'dan I* 1954, I** 1956, II* 1956, II** 1957 MI V Bilim eserleri ...

Rásonyi, L., Macarca "gyermek" kelimesi ve "Ermyak" adı, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara 19... 382-387

Rásonyi, L., Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 77, 220, 269-270

Remezov, S. U., Kratkaya Sibirskaya letopis (Kısa Sibirya yıllığı), 1882

Yadrintsev, N. M., Sibir kak koloniya (Müstemleke olarak Sibirya), 1882

Schiltberger, Johann, Reise in den Orient, München 1814

IX. Ondördüncü Yüzyıldan Sonra Orta Asya'da Kurulmuş Türk Devletleri

İbrahim KAFESOĞLU

1- Timurlular Devleti (1370-1507)

1260 yılına kadar Karakurum büyük Moğol kaanlığına bağlı kalan Mâveraünnehir Türk bölgesindeki Moğollar (Çağatay hanları ve maiyetleri) 14. yüzyıldan itibaren dilleri ile birlikte Türkleşmişler, aynı zamanda müslüman olmuşlardı (1270 de Barak Han İslâmiyeti kabul etmiş ve Tarmaşirin -ölm. 1333- zamanında İslâmlık hanlığın resmi dini olmuştu).

Aslen Barulas kabilesinden olan Timur, Mâveraünnehir'de Çağataylar'dan bir ... han'ın yanında "bey" olarak iş başına geçtiği zaman (1370) gerçekte, çevresi ... Türk halk ve devletini temsil ediyordu.

Timur (1370-1405), devleti İtil (Volga)'den Hindistan'da Ganj nehrine, Tanrı dağlarından İzmir ve Şam'a kadar genişletti. Fakat büyük askerlik vasfı yanında, ... bir tabiata sahip olduğu için tertiplediği seferlerde, hükümdarlarını kendisine tâbi kıldığı Delhi, Saray, Karaşar, Bağdat, Şam, Bursa şehirler, ve dolaylar bü... tahribata uğradı. 1371 ve 1379 yıllarındaki ilk seferinde Harezm'i, 1389 a kadar 5 seferi ile Uyguristan'ı (Turfan, Karaşar), 1401 e kadar 4 seferi ile Irak ve Güney Anadolu'yu, 1391-1398 arasındaki 5 seferi ile Toktamış'ın Altun-ordu Hanlığı'nı, 1398-1399 seferleri ile Hindistán Delhi Sultanlığı'nı, 1401-1402'de Suriye'yi, 1402 de Ankara Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ni kendi emri altına aldı. Çin'i zapta giderken yolda hastalanarak öldü (1405).

Bu kadar sür'atli futûhat ile meydana getirilen imparatorluğun tek elden idaresi mümkün değildi. Timur'un ölümü ile birlikte derhal parça anma vukua geldi. Torunu Muhammed (Cihângir'in oğlu) başkent Semerkand'da tahta çıkarken, diğer torunları (Ömer Şeyh'in oğulları) Pîr Muhammed ile İskender Fars ve Irak-ı Acem (Şirâz, Isfahan, Hemedan)'de, 3. oğlu Mîrânşâh Irak-ı Arap (Bağdat) ve Azerbaycan (Mugan)'da, en genç oğlu Şahruh ise Horasan'da yerleştiler.

Bunlar arasında Şahruh (1407-1477) Mâveraûnnehir'i de hakimiyetine alarak başkent Herat şehri olmak üzere devletini kurdu. Isfahan ile Fars da onun yüksek hakimiyetini tanımış, 1421'de Azerbaycan'ı kendine bağlamıştı. Zamanında parlak bir kültür hayatının temeli atılmış olan Şahruh'un bilgin oğlu astronom Uluğ Bey Semerkand'da oturuyordu.

Şahruh'un yerine geçen Uluğ Bey (1447-1449) zamanında Mâveraünnehir Özbekler'in hücumuna uğrayarak tahrip edildi. Timurlu devletinde taht kavgaları çıktı. Diğer taraftan batıda Kara-koyunlu ve Ak-Koyonlular'la mücadele şiddetlendi. Doğu'da Moğolistan Çağatayları baskılarını artırdılar. Mâveraünnehir'de Uluğ Bey'in oğlunu öldürerek iktidarı ele geçiren Ebû Said (Mîrân-şah'ın torunu, 1452-1469) doğuda Esen-buğa'nın akınını durdurdu. Horasan'ı Kara-koyunlular'dan kurtardı (1458). Timur devri topraklarını istirdadı ümid ediyordu. Fakat Karabağ'da Ak-koyunlu Uzun Hasan tarafından mağlûp ve esir edildi (1469).

Timurlular'dan yalnız Hüseyin Baykara (1469-1506) Horasan'da tutunabildi. Başkenti Herat, Türk tarihinde sayılı kültür merkezlerinden biri oldu. Ünlü Türk şair ve devlet adamı Ali Şîr Nevâî burada yetişmiştir. Baykara'nın oğlu Bedî'uz-Zaman hükümdar iken Horasan Özbekler'in istilâsına uğradı. Şîbanî Muhammed Herat'ı zaptetti (1507). Timurlular ortadan kalktı. Hanedandan Zâhîr-ud din Babur atalarının ülkesinde başarı kazanamayınca (1514), Hindistan'a giderek Türk-Hind imparatorluğunu kurmuştur.

2 - Orta- Asya'da Türkler

a- Özbek Hanlığı (1428-1599) :

Altın-ordu Hanı Özbek (1312-1340) den dolayı, Özbekler diye anılan Orta Asya Türkleri'nin bir kısmı, bu hanlığın gerçek kurucusu olup 1428 de Sibir şehrinde (Tobolsk yakınında) han ilân edilen Ebû'l hayr (Batu'nun kardeşi Şıbân soyundan) idaresinde toplanmıştır. Ebû'l-hayr Han 1431 de Gurgenç dahil Harezm 1447 ye doğru da Seyhun doğu aylarındaki Sığnak şehrinden Özkent'e kadar bütün bölgeye hâkim oldu. Fakat 1457'de Moğol Oyratlar'ın hücumuna uğraması üzerine çıkan karışıklıklarda Moğol ailelerinden bazıları ile bir kısım Özbek grupları Moğolistan'a doğru çekildiler (Kazaklar) ve oralarda Kırgızlarla karıştılar ki, bunlar, sonra Kırgız Kazaklar diye anılmışlardır.

Ebû'l hayr (ölm. 1468)'dan sonra oğlu Şah-budak, Çağatay hanlarının baskısı karşısında nüfuzunu kaybederek, ülkesi Kazak-Kırgızlar'ın ve Harezm Timurlular'ın hâkimiyetine geçti. Ancak oğlu Muhammed Şîbânî, Timurlular'ın anlaşmazlıklarından faydalanarak Mâveraünnehir'i ele geçirmeği başardı (1500). Sonra Çağatay hanı ile Uygur bölgesi hâkimini bir arada mağlûp ettiği Ahsı Savaşı (Fergane'de, 1503) sonunda Taşkent ve Sayram bölgelerini, Timurlu Hüseyin Baykara'nın ölümünden sonra Harezm'i, 1506-1507 yıllarında da Belh ve Herat şehirlerini alarak Mâveraünnehir, Fergane, Horasan ve Batı Türkistan'ın hükümdarı oldu. Fakat Merv'de Safevîler'le yaptığı savaşı kaybetti ve öldü (1510). Şibanî Özbek hâkimiyeti de dağılır gibi bir duruma girdi. Bir yandan Timurlular, bir yandan Safevîler'le uzun mücâdelelerden sonra Mâveraünnehir'de yeniden Özbek hâkimiyeti kuruldu. Başkent Semerkant idi, Buhara, Taşkent gibi büyük merkezlerde hânedan üyeleri oturuyorlardı. Han Abdullah II (1560-1598) Horasan'ı da içine alan ülkesinde tam bir iktidarı temsil ediyordu. Fakat 1597'de Safevî Şah Abbas'a mağlûbiyeti Özbek Hanlığı'nın parçalanmasına yol açtı. Horasan Safevîler'e, Taşkent ve dolayları Kırgızlar'a geçti. Diğer yerlerde müstakil hanlıklar kuruldu.

b - Buhara Hanlığı(1599-1785) :

Astrahan Hanlığı'nın Rus istilâsına uğraması üzerine Buhara'ya kaçan Yar Muhammed oğlu Can'ın, Buhara'nın Şîbânî hâkimi İskender'in kızından doğma oğlu Bâkı Muhammed, Özbek Hanlığı sona erince, kendini Buhara hanı ilân etti (1599). Fergane, Hokand hanlığı kuruluncaya (1700'lere kadar) ve Belh, İran hükümdarı Nâdır Şah tarafından alınıncaya kadar (1740) Buhara hanlığına bağlı idiler. Nâdir Şâh Mâveraûnnehir'e girince (1740) Han Ebû'l-Fâiz (1705-1747) İran'ın yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur oldu ve Horasan'dan çekildi. Sülâlenin sonuncusu Ebû'l-Gazı (1758-1785) zamanında nüfuzunu artıran Moğol Mangıtlar'ın reisi Mâsum-şah Murad hanlık tahtına çıktı (1785-1800). 19. yüzyılın 2. yarısında yavaş yavaş Orta Asya'ya ilerleyen Ruslar'ın himayesine giren bu âile (1868) nihayet Sovyetler tarafından ortadan kaldırıldı (1920).

c - Hive Hanlığı (1512-1920) :

Özbekler'den Safevîler'in eline geçen (1506) Harezm halkının şiî valilere karşı isyanını idare eden Şıbânî âilesinden İl-bars (1512-1525) Hive Hanlığı'nı kurdu. Merkez Urgenç şehri idi. Bunun soyundan gelen hanlar Özbekler'e, Moğol Kalmuklar'a ve Ruslar'a karşı ülkelerini başarı ile korudular. Han Arab Muhammed zamanında (1603-1623) başkent kuraklığa uğradığı için Hanlığın merkezi Hîve şehrine nakledildi. Hîve hanları arasında Ebû'l-Gazı Bahâdır Han (1643-1665) Türk ve Türkmen tarihine dâir iki Türkçe eseri ile meşhurdur. Nâdır Şah zamanında ve bunun ölümüne kadar (1747) İran'a bağlanan hanlık 1783'de Rus himâyesini kabule mecbur kaldı ve son Hîve hanı Sovyetler tarafından tahttan uzaklaştırıldı (1920).

ç - Hokand Hanlığı (1710-1876) :

Özbekler zamanında Mâveraünnehir'e bağlı iken daha sonra, bir müddet ker

dilerinin Peygamber neslinden geldiklerini iddia eden "Hoca" ların nüfuzu altına düşmüş olan Fergane'de Şahruh adında bir Şıbânî, Hokand merkez olmak üzere bir hanlık kurdu (1710). Bir ara Çin'in yüksek hâkimiyetini tanımak zorunda kalan (1758) hanlık, Han Âlim (ölm. 1809) zamanında Taşkent'i, onun oğlu Muhammed (ölm. 1822) zamanında Yesi (Türkistan) şehrini içine alıyor ve Han M. Ali (ölm. 1840) zamanında Balkaş gölü yakınına kadar genişliyordu. Buhara'nın Rus himâyesini kabûlunden (1868) sonra Hokand hanı Haydar da aynı yola girdi ve Hanlık 1876'da Ruslar tarafından ortadan kaldırıldı.

3 - Kaşgar - Turfan Hanlığı (15. Yüzyıl Başları - 1877)

Moğol Çağatay Hanları'nın bir kısmını teşkil eden Isık-Göl, İli nehri ve kolları ile Turfan havalisi (Eski Uygur İdi-kut'luğu bölgesi)nin hanları 15. yüzyılda artık Türkçe konuşan ve put-perest Moğol Kalmuk ve Oyratlar'a karşı din savaşları açan müslüman kimselerdi. Bunlardan Veys Han (1418-1428)'ın oğlu Esen-buğa (1429-1462), Mâveraünnehir Timurlu hükümdarı Ebu Saîd ile mücadele etmiş, kardeş Yunus da Aksu'yu zapt ederek bütün batı Çağatay hanlığının hâkimi olmuştu (1472). Moğol Doğlat emîrleri İç-Asya'nın bazı şehirleri ile Yarkent'te oturuyorlar ve ona bağlı bulunuyorlardı. Başkenti Turfan'dan Taşkent'e nakleden Yunus Han'dan (ölm. 1486) sonra, oğlu Ahmed Han Oyratlar ve Kazak-Kırgızlar'la çarpıştı. Doğlat emîrlerinden Kâşgar'ı ve diğer bazı şehirleri aldı. Kardeşi Muhammed Taşkent'te, oturuyor, kendisi Aksu, Turfan (Uyguristan)'da hüküm sürüyordu (ölm. 1503). Şıbânî Muhammed tarafından Taşkent ve havalisinden uzaklaştırılan Mahmud (ölm. 1509) dan sonra Ahmed Han'ın oğlu Mansur Han (ölm. 1543) merkezi Turfan olan Uyguristan hanı olarak tanınmıştı. Bu ve Kâşgar, Yarkent ve Hokand'da hâkim bulunan kardeşi Saîd Han etrafta İslâmıyeti yaymağa çalışmışlardı. Mansur'un yerine geçen oğlu Şah Han (ölm. 1570) kendi kardeşi Muhammed ile, o da Çin'den yardım isteyen kardeşi Sofu Sultan ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Bazı kayıtlara göre, 1647 yılında burada halâ bir "Turfan Sultanı" bulunmakta idi.

Kâşgar kolunda ise, Saîd Han'dan sonra oğlu Abd'ür-Reşîd (ölm. 1565)'in Doğlatlar'la arası açıldığı için, bunlardan bazıları Hindistan'a gitmişlerdir. Kazak-Kırgızlar'ın hucumuna uğrayan Hanlık, Abd'ül-Kerîm zamanında (ölm. 1593) yalnız Kâşgar'dan ibaret gibi idi.

17. yüzyılda Kâşgar, Yarkend ve Aksu'da küçük, küçük hanlıklar bulunmakta olup gerçek iktidar, zâhid müslüman yerli "Hoca"ların elinde idi. Bölge Mançu sülâlesi zamanında (1644-1911) bağlı kalmıştır. Bununla beraber Çin'e karşı ayaklanmalar eksik olmuyordu: 1864-1872'de Kan-su müslümanları isyanı, 1895'de Şensi'de Salarlar isyanı gibi. Bunlar daha çok dinî idi. Fakat 1866'da başlayan ve Yâkub Bey (Atalık Gazı) tarafından idare edilen hareket siyasî olup "Türkistan"ın istiklâline yönelmişti. Yâkub Bey kendisini Kâşgar Hanı ilân etmiş (1866), durumu geliştirerek, Çin'le ilgisini kesmiş (1874) müstakil olmuştu. Fakat doğudan Çinliler, kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizler'in tehdidi altında idi. İstanbul'a elçiler gön-

dererek (1870) Sultan Abdulaziz'e tâbi olmuş, karşılık olarak da Kâşgar'a silâh ve askerî öğretmenler gönderilmiş, fakat başkaca destek sağlama o tarihlerde Osmanlılar'ın durumu dolayısiyle mümkün olamamıştı. Ülkesi, ölümü (1877)'nden sonra Çin tarafından işgal edildi (1877).

4 - Hind - Türk İmparatorluğu (1526-1858)

Timur neslinden gelen ve Türkçe yazdığı "Vekayi" adlı hatıralarında kendisinin ve askerlerinin Türkler'e mensup oluşu ile iftihar eden Zahîr-üd-din Babür, 1519 yılı başlarında Hindistan'a gelerek Delhi Sultanı Afgan'lı Lôdi hukümdarı ile uzun mücadelelerden sonra, Pencâb'ın büyük şehirlerini, arkasından Delhi ve Agra'yı alarak imparatorluğunu kurdu (1526). Afgan emîrlerini, Hindû prenslerini, Racput hükümdarını mağlûp etti. Put-perestlere karşı başarılarından dolayı Gazi diye anıldı (1527), ertesi yıl Luknov, Bengal'i itaatine aldı. Başkent Agra'da öldü (1530). Yerine geçen oğlu Hümayûn (1530-1556) Gücerat hükümdarını, Binar hâkimini mağlûp etti. Malva ve Handeş ülkelerini feth etti (1535), 1540'da Lahor'u aldı. Fakat kardeşleri ile mücadelelerinde iktidarı kaybederek Safevîlere sığındı. Sonra da dönerek 1554'de babasının Hindistan dışındaki ülkelerini, 1555'de de Afgan ordusunu puskürtüp Delhi'yi geri alarak Hind-Türk İmparatorluğu'nu ihya etti.

Yerine geçen oğlu Ekber (1556-1605) imparatorluğun en büyük padişahı oldu. 1567'de Ecmir'i, 1570'de Ud ile Gwalior'u zapt etti. 1572'de son hâkimlerini mağlûp ettiği Gücerat'ı eyalet hâline getirdi, aynı sene içinde aşağı Ganj vâdisini devletine bağladı. Bengal'i 1578'de, Kâbil'i 1581'de, Keşmir'i 1587'de, İndus (Sind)'u 1592'de, Kandahar'ı 1594'de hâkimiyetine aldı. Nihayet Berar'ı zapt etti ve Hindistan yarımadasının büyük kısmını tek idare altında birleştirdi. Aynı zamanda iktisat, kültür, din alanlarında büyük islâhatçı idi. Agra yakınında Fetihpur-sîkrî şehrini inşa ettirdi. Safevîler'le (Şah Abbas I), Özbekler'le (Abdullah Han), Osmanlılar'la (Murad III) ve Portekiz ile münasebetler kurmuştu.

Oğlu Cihangir (1605-1627) âdil bir padişah olmakla beraber zayıf ve zevke düşkündü. Bu sırada Hindistan ticaretine el atan İngilizler, Gücerat'ın Surat limanında bir "factory" (İngiliz tacirlerinin yerleşeceği mahal) açmağa muvaffak oldular (1613) ki, bu Batı'nın Hindistan'a müdahalesinin ilk adımını teşkil etti.

Cihangir'in ölümünden sonra, kardeşi ile taht kavgasında üstün gelen Hurrem, "Şâh Cihân" adı ile imparator oldu (1628-1658) ve hemen "devletin selâmeti adına" kendi soyundan butün erkekleri öldürttü, fakat padişahlığının sonunda oğlu tarafından tahttan indirilerek hapsedilmekle beraber, zamanında imparatorluk siyaset, sanat, mimarî yönlerden en parlak çağını yaşadı. Dakkan'daki Nizam-şahlar devlet, ortadan kaldırıldı (1632). Biçapur'da Âdil-şahlar ve bunun doğusunda Kutup-şâhîler İmparatorluğa bağlandı (1636). Tibetliler mağlûp edildi. Kuzeyde Kunduz ve Bedahşan bölgeleri işgâl edildi (1646). Kahdahar'a hâkimiyet meselesi yüzünden, Safevîler e karşı işbirliği sağlamak maksadıyla, İstanbul'a Osmanlı Padişahı

Mehmed IV'e elçi yollayan Şâh Cihan'a mühimsenecek bir siyâsî destek te'min edilememiş ise de, onun arzusu üzerine, Agra'daki dünyanın en güzel mîmarî eseri sayılan ünlü Tâc-Mahal türbesinin inşaası için mîmarlar gönderilmişti.

Yerine kardeşleri ile yaptığı mücadeleyi kazanan oğlu Evrengzîb, "Âlemgîr I" adı ile hükûmdar oldu (1658-1707). Hindistan için çok muhim olan dinî meselelerle yakından ilgileniyor, Mekke Şerîfi'ne, Yemen İmamı'na, Habeşistan hukumdarına altın ve gümuşle para yardımı yapıyordu. Osmanlılar'ın Basra vâlilerine memleketinde sığınma hakkı tanıyan Âlemgîr zamanında Merwar bölgesi işgal (1687), Bıçabur tamamen zapt edilerek Âdil-şah'lar devleti sona erdirildi (1687).

İngilizler'den sonra Hollandalılar'ın da ticarî imtiyazlar aldıkları Gucerat limanlarındaki yabancı şirketlerin sömürücü tutumlarını önlemeğe çalışan Âlemgîr, Hind denizinde türeyen korsanlara karşı kendi ticarî faaliyetinin İngilizler tarafından korunması zaruret dolayısıyle, fazla ileri gidemedi, ancak gumruk vergilerini biraz artırdı.

Âlemgîr'den sonra Hind-Türk İmparatorluğu'nda durum bozuldu. Kaabiliyetsiz oğulları ve torunları birbirleri ile taht kavgalarına boğuldular. Mahallî hânedanlar, karışıklığı körüklediler. Âlemgîr'in oğlu Bahadûr-şah I. zamanında (ölm. 1712) Racputlar ve Hindû dininin gelişmiş bir şekli olan Sih dini mensupları isyan ettiler. Mutaassıp müslumanlar da buyük ayaklanmalara sebep oldular. Afganlılar istiklâllerini kazandılar. Nihayet İmparatorluk ikiye ayrıldı, Delhi - Haydarabâd (1723). Durumdan faydalanan İran hükümdarı Nâdir Şah kuzey Hindistan'ı ve Delhi'yi zapt etti (1739), fakat Bahadûrşâh'ın torununu makamında bıraktı, idare ise İranlı umumî vâlinin elinde idi. Alemgîr II'nin öldürülmesinden (1759) sonra, Şâh-ı Âlem (ölm. 1802) zamanında ise idarî hâkimiyet, rakip Fransızlar'ı bertaraf eden, Hindûları hezimete uğratan, İngilizler'in, özellikle padişah'ın Bengal'deki başarısız harekâtı dolayısıyle onu himayelerine almaları sonucunda, tamamen İngiliz şirketinin eline geçti (Allah-âbad anlaşması, 1766). Bunun oğulları artık birer İngiliz memuru gibi idiler. Bahâdur-şah II zamanında, 1857'de patlak veren büyük sipahî isyanını bastıran İngilizler, tamamiyle hâkim oldukları Hindistan'ı İngiltere İmparatorluğu'na bağladılar (1858). 1877'de Kraliçe Victoria resmen Hindistan imparatoriçesi ilân edildi.

X. Osmanlı İmparatorluğu

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilât

Halil İNALCIK

Osmanlı Devleti'nin doğuşu meselesi üzerine I. Dünya Harbi'nden sonra derinlemesine incelemeler açıkça göstermiştir ki, bu mesele Selçuklu Devleti tarihi çerçevesinde Batı uc (serhad)'lerinde Gazi Türkmen beyliklerinin kuruluşu meselesinin bir parçasıdır.

Selçuklu Devleti'nin sınır bölgeleri, Akdeniz, Karadeniz ve Batı *ucu* olarak üç serhad bölgesi halinde teşkilâtlandırılmıştı. Her bölgenin başında Sultan'ın merkezden gönderdiği bir emîr bulunuyordu. Bu uclarda, daha 13. asır içinde, Denizli, Karahısar, Kastamonu klâsik İslâm medeniyetinin yerleştiği merkezler olarak gelişmişti. Daha ilerde dağlık bölgelerde yarı göçebe savaşçı Türkmenler (Etrâk-i Ûc) hâkimdi. Bunlar, hinterlanddaki Orta-Doğu kozmopolit kültürünün sünnî dinî müesseselerin ve merkeziyetçi devlet siyasetinin tesirinden uzak olup birçok bakımdan onlara karşı idiler. Uclarda manevî hayata, eski Türk gelenekleri hâkimdi. Orada faal unsurlar kendini *gazâya* adamış alp-erenlerdi. Manevî hayata rafızi dervişler hâkimdi. 1261'de Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus, Moğollar'ın, desteklediği rakib karşısında taraftarları ile birlikte uclara kaçtı ve sonunda Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Keykavus'la ilgili bir olay Balkan tarihi bakımından özel bir ehemmiyet taşır. Onun taraftarlarından 30-40 oba kendisine Bizans'ta iltihak etmiş ve Bizans hükümeti tarafından Dobruca'da yerleştirilmişlerdir. Orada onlar kasabalar kurmuşlar ve kudretli Altınordu emiri Müslüman Nogay'ın himayesi altına girmişlerdir. Prof. Wittek'e göre bunlar Keykavus'a nisbetle *Gagavuz* adını aldılar. Bu müslüman Anadolu'lu Türkler'in manevî lideri rafızî derviş Baba Saltuk, Balkan Türklerinin büyük destanı *Saltuknâme*'de Balkanlar'da İslâmiyetin yayılmasında en büyük rolü oynayan bir gazi, bir din ulusu olarak tasvir edilmektedir. 1299'da Nogay ölünce bu muslümanlar himayesiz kaldılar. Keykavus'un halkının bir kısmı Anadolu'ya geri donmeğe teşebbüs ettiler. Kalanlar ise hıristiyanlığı kabul ederek Gagavuz adı altında yaşadı

Moğollar'ın 1283'de Sultan Mes'ud'u Konya tahtına yerleştirmeleri ve onun rakibini destekleyen Germiyan uc Türkleri'ne karşı tedip hareketlerine girişmeleri üzerine bunlar gözlerini batıya Bizans topraklarına çevirdiler. Böylece Batı Anadolu'da yapılan futuhat neticesinde Aydın, Saruhan, Karesi Türkmen beylikleri kuruldu.

Bu beyliklerin kuruluşunda başlıca iki âmil, *gazâ* ve *göç* üzerinde durmak lâzımdır. Şimdi kabul olunmaktadır ki uc bölgelerine kaçıp sığınan eski Selçuk aristokrasisine mensup liderler, gaza için uc Türkmenler'ni teşkilâtlandırmışlar, bağımsız beyliklerin kuruluşunda başlıca rolü oynamışlardır.

Başlangıçta kuzeyde Kastamonu beyleri güneyde Menteşe ve 1283'den sonra da bilhassa Germiyan beyleri faal yette idiler. Fakat ikinci safhada bu beylere tâbi olan kumandanlar veya Türkmen boy beyleri Bizans Anadolusu'nda fethettikleri topraklarda müstakil beylikler kurdular ve diğerlerini hinterland beylikleri durumuna düşürdüler. Aydın oğlu Mehmed, Saruhan ve Karasi beyleri, Germiyan uc beylerinin kumandanları (*subaşı*ları) idiler. Osman Gazi ise Kastamonu beylerine tâbi bir boy beyi idi. Pachymeres ve eski Osmanlı rivayeti karşılaştırılınca ortaya çıkmaktadır ki, Kastamonu beyleri Bizans'a karşı gaza haraketini gevşek tuttukları halde Osmanlı ucların en ileri bölümünde gazaya şiddetle devam etmiş, bu suretle bu taraftaki gazilerin hakiki lideri durumuna yükselmiştir.

Onu büyük bir gazi lideri mevkiine çıkaran büyük başarısı, 1301 yazında Bapheon'de(*) Bizans İmparatoru'nun gönderdiği orduya karşı baskın a kazandığı zaferdir. Osman'ın bir kabile reisi mi yoksa bir gazi teşkılâtının lideri mi olduğu (Köprülü) (Wittek) münakaşa edilmiştir. O, uc aslında Kayılar'dan yarı göçebe bir Türkmen grubunun başında olabilir. Fakat sonraları Rumeli'de gördüğümüz Turahanlu, Evrenuzlular gibi Osman'ın etrafındakiler, Osmanlılar da, daha ziyade her taraftan gelmiş *gazi*lerden *garip yiğit*lerden ibaret olmalıdır. Eski Osmanlı rivayetinde o, bilhassa garipleri, yani vatanını bırakıp gelmiş olanları gözeten bir lider olarak tasvir edilir.

Osmanlı rivayetinde Osman'ın etrafındaki seçkin kimseler, gaziler, ahiler ve dervişlerdir. O fethettiği yerleri onlara timar, vakıf, mulk olarak dağıtmaktadır. Gazi Mihal gibi Bizans hudut askerî aristokrasisine mensup bazı liderler de onunla birleşmişlerdir. Mihal'e yapılmış zengin temlikler 15. asır tahrir defterlerine göre hâlâ Orta Sakarya bölgesinde onun evlâdı elinde idi.

Otuz sene sonra bu bölgeleri gezmiş olan İbn Battuta, Ahileri Türkmenler'in uç kesinde, köyde ve şehirlerde her yerde içtimaî teşkilâtlanmanın en mühim unsuru olarak tasvir etmiştir. Arşiv vesikaları da bunların uclarda zaviyeler ile, yolların emniyetinde ve kolonizasyonda en önemli rolü oynadıklarını ortaya koymaktadır. Şehirde Ahiler fakihlerle beraber Uc beylerinin fetihlerinin teşkilâtlandırmakta başca yardımcı olmuşlar, İslâmî hukukun ve gerideki merkezlerin idare ve kültür unsurlarını getirmişlerdir.

İbn Battuta Beyliklerde beylerin yanında müşavir olarak her yerde bu fakihleri bulmuştur. Osmanlılar'da Çandarlı fakih ailesi aynı durumdadır.

(*) Şimdi bu yerin Yalova'dan on kilometre doğuda bir kale olduğunu tespit etmiş bulunuyoruz.

Batıda gazilerin fethettikleri munbit topraklara İç Anadolu'dan kesif bir göç hareketi, Osmanlı arşivindeki vakıf ve tahrir defterleri tamamiyle teyit etmektedir. Bu göçe ere Orta Anadolu'da iç kargaşalıklar kadar Moğol vergi ve toprak siyasetinin sebep olduğu ileri sürülmüştür. Gerçekten 14. asırdaki fetihler kesif bir iskân hareket ile beraber yürümüş, böylece Batı Anadolu ve Trakya süratle Türkleşmiştir.

Yerleşme, Batı Anadolu beyliklerinde Ege denizinde mukadder olarak durdu. 1330-45 yılları arasında deniz yoluyla Balkanlar'da gaza ananesini Aydın oğlu Umur bey temsil etmiştir. Ondan sonra Osmanlılar, coğrafî durumları sayesinde bu hareket Balkanlar'da devam ettirmek imkânına sahip yegane beylikti. 1345'den sonra Küçük Asya gazileri onların bayrağı altında toplandılar.

Uç ananesi, daimî gaza, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun dinamik âmilidir. Onlar bu uc gazi ananesinden hareketle 15. asırda bütün İslâm dünyasının koruyucuları rolünü benimseyeceklerdir. Gaza, cihanşümul hâkimiyet için hamlelerin devletin askerî karakterinin ve sıkı merkeziyetçiliğinin, ana prensibidir ve öyle kalmıştır. Osmanlılar'ın Balkanlar'a Gelibolu'da bir köprü başı kurmaları bir dönüm noktası teşkil eder.

Osman'ın torunu Süleyman Paşa, 1352'de Tzympe (Cınbe) de J. Kantakuzenos'un müttefiki olarak yerleşti ve orasını Balkanlar'da yayılma için bir köprübaşı olarak teşkilâtlandırdı. Aydıncık'taki küçük Osmanlı donanmasiyle 3000 kişilik bir orduyu Gelibolu'nun 7-8 km. kuzeyinde Kozlu-dere mevkiine çıkardı ve berzaha hakim tepeleri ele geçirdi. 1354 Martının 1-2 gecesi bir zelzele, Gelibolu ve diğer kalelerin surlarını yıkınca bu yerleri işgal ve tamir etti. Anadolu'dan süratle geçirdiği kuvvetleri buraya yerleştirdi. Paşa sancağı, böylece Osmanlı Rumeli sının çekirdeği kurulmuş oldu. Süleyman Paşa'nın vakfiyyesi bize bu yerleşmenin şartları hakkında yeni mevsuk malûmat vermektedir. Süleyman Paşa bu köprü başında tutunabilmek için Anadolu'dan süratle bu tarafa nüfus geçirilip şuurlu bir iskân siyaseti uyguladı. İtaat eden yerli Rumlar'ı kazanmak için istimâlet, yani onları kendi tarafında kazanma politikası güttü. Bunlar, Osmanlılar'la işbirliği yaptılar. Süleyman'ın ani ölümünden sonra (1357) Osmanlı istilası durakladı, ancak 1359'da şehzade Murad ve Lalası Şahin idaresinde fetih yeniden şiddetle başladı ve 1361'de Edirne zaptedildi. Kayda değer ki, bu hareket esnasında da Osmanlılar İmparatora karşı Mateo Kantacuzenus'ı himaye iddiasında bulundular. Murad 1362'de tahta geçti.

I. Murad, Balkan devletlerini ve mahallî senyörleri vasal haline getirmiş, vasal devletlerden mürekkep bir imparatorluk kurmuş, I. Bayezid ise ilk defa olarak bunu merkeziyetçi bir imparatorluk haline getirmeğe kalkışmış, fakat bu teşebbüs imparatorluğunun bir darbede yıkılmasiyle neticelenmiştir. O zaman Osmanlılar, uzun bir müddet tekrar vasal devletlerin mevcudiyetine riayet etmek lüzumunu duymuşlardır. I. Murad, bir taraftan Haçlılar, öbür taraftan Timur'un oğlu Şahruh'un tehdidi altında gerek Balkanlar'da gerek Anadolu'da vasal devletler nizamını kendiliğinden bozmaya cesaret edememiştir. Ancak II. Mehmet'le Osmanlılar tekrar I. Bayezid'in merkeziyetçi imparatorluğunu ihya teşebbüsüne ciddiyetle girişebilmişlerdir. Bu genel siyasî çerçeve içinde futuhatın askerî, idarî ve içtimaî esaslarını aşağıda ana hatları ile özetlemeğe çalışacağız.

1) Süleyman Paşa Rumeli'ye yerleşince eski Türk geleneğine göre derhal sağ, orta ve sol kolda *uclar* teşkil etti. Sol kolda Evrenuz (Evrenos) Bey evvela İpsala'ya yerleşti. Zamanla o kendi uc merkezini Gümülcine'ye sonra Serez'e nakletti. Onun torunları II. Murad zamanında Ergirikasrı (Argyrokastron) da idiler. Orta kol, Süleyman Paşa'nın, sonraları Beylerbeyi'nin faaliyet istikametidir(*). Bu kolda beylerbeyiler Edirne, Filibe, Sofya istikametinde Bizans'ı Orta Avrupa'ya bağlıyan yol üzerinde ilerlemişlerdir. Sağ kol ucu Zagra, Karın-ovası (Karnabad), Dobruca, Silistre istikametinde gelişti. 14. asır sonlarına doğru Yarımadanın merkezinde Üsküp (Skopie) Sırbistan, Bosna ve Arnavutluk'a doğru, güneyde ise (Tırhala) Yunanistan ve Mora'ya karşı faal uc merkezleri oldular.

Uc ananesi böylece mütemadi genişlemeyi takip ederek yeni hudutlara intikal etmekte idi. Uc sancakları başlangıçta irsî uc beylerinin idaresi altında merkezi idare karşısında oldukça bağımsız bir durumda idiler. Onlar feth edilen yerlerin timar olarak kendi adamlarına dağıtılmasında da *initiative* sahibi idiler. Komşu devletlerle doğrudan doğruya münasebete girerlerdi. Sultanların umumiyetle kendi kölelerinden tayin ettikleri Beylerbeyiler Rumeli'deki bütün sancakların üzerinde merkezî otoriteyi temsil etmekte idi. Fakat uc sancaklarıyla beylerbeyi arasındaki rekabet, Fatih Mehmed'e kadar Osmanlı devletinin iç politikasında daima ağır basan bir âmil olmuştur. Fetret devrinde merkezî otorite zayıflayınca Rumeli'de hakim iktidarın uc beylerinin eline geçtiğini görmekteyiz. II. Murad, uc sancaklarına sarayda yetişmiş kulları tayin etmeğe başlamış, II. Mehmed zamanında uc beyleri devlet içindeki üstün nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Uclarla hinterland arasında içtimaî zıddiyet timar tasarrufu meseleleri ciddî çatışmalara sebep olmuştur. Dobruca ve Deli-Orman ucunda saltanat müddeilerinin ve Şeyh Bedreddin'in destek aramaları bu durumla ilgilidir.

Bununla beraber bu devirde uclar, yayılışta birinci derecede rol oynamışlardır. Gazilerin daimî baskısı altındaki komşu senyörler veya devletler bu baskıdan kurtulmak için Sultan'ın tâbiliği haraç ödemeği kabul ediyorlardı. Haraç miktarı ne kadar küçük olursa olsun bir kere bu yerleşti mi, Osmanlı Devleti ülke halkını İslâm hukukuna göre ahl-ı zımma yani kendi tebaası sayıyordu. Tâbiyet şartlarının herhangi şekilde ihlâli halinde, Hanefî fıkhına göre o ülke tekrar *dâr ul harb* durumuna düşüyor, uc gazilerinin aralıksız akınları tekrar başlıyordu. Tâbiiyet bağlarının sıklaştırılması ve nihayet yerli hanedanın bertaraf edilerek o ülkenin doğrudan doğruya bir Osmanlı sancağı haline getirilmesi siyasî şartlara ve fırsatlara göre az çok bir zaman alıyordu. Osmanlı fütuhatı bu tedricî fetih politikasını dikkatle 16. asıra kadar izlemişlerdir. Tuna kuzeyindeki memleketlerin Macaristan hariç doğrudan doğruya ilhakı için hiç bir zaman şartlar tamamıyle uygun görülmemiştir. Macaristan da başlangıçta bu sistem uygulanmış, fakat Habsburglar karşısında müdafaa ihtiyaçları, burasının bir beylerbeyilik haline getirilmesi neticesini vermiştir.

Türk nüfusunun kesif şekilde yerleşme bölgeleri de ucları takibetmiştir. Uc ara başlangıçta yarı göçebe halk sevkediliyordu. Ahilerin ve dervişlerin zaviyeleri yahut uc gazilerinin çiftlikleri yeni müslüman köylerin çekirdiğini teşkil etmekte

(*) I. Murad'ın Osmanlı payitahtını Edirne'ye naklettiği yanlış bir yoruma dayanır. Osmanlılar'ın devlet merkezi 1402'ye kadar Bursa idi.

idi. Bu ilk yerleşme safhasını devamlı tedricî bir yerleşme takibediyordu. 15. asır tahrir defterlerinden anladığımıza göre göçmen müslüman Türkler umumiyetle yeni köyler kuruyorlar, şehir ve kasabalarda ayrı mahalleler teşkil ediyorlardı. Müslüman-Hıristiyan karışık olarak gördüğümüz köy ve mahallerde müslüman ahali umumiyetle mühtedilerden mürekkepti. Timur istilası Balkanlar'a Anadolu'dan yeni büyük bir göç dalgası atmıştır. Timur'dan sonra devletin ağırlık merkezi Rumeli'ye intikal etmiştir, denebilir.

a. Balkanlar'da Osmanlı Yayılışının Siyasî ve İçtimaî Şartları:

O zaman Balkanlar birçok devletcikler ve feodal senyörlükler halinde parçalanmış durumda idi. Aralarındaki rekabet Osmanlı Devleti'ne bir yardımcı ve sonra hâmi olarak nüfus ve hâkimiyetini yayma imkânı verdi. Aynı zamanda iki büyük devlet kuzeyde Macaristan batıda ve güneyde Venedik de siyasî parçalanmadan istifade ederek Balkanlar'da yayılma politikası güdüyordu. Onlar siyasî ve askerî hâkimiyetle beraber katolikliği temsil ediyorlar, bu sebepten hâkimiyetleri Balkan halk kitleleri tarafından benimsenmiyordu. Osmanlılar bu devletlere karşı Balkanlı bir devlet olarak karşı çıktılar ve başarı ile mücadele ettiler. Her Balkan devletinde Osmanlılar'ı kuvvetle destekleyen bir *faction* vardı. Yüksek aristokrasi ve saray çevreleri ise, umumiyetle Batı Hıristiyan âleminden yardım bekliyordu. 1366'da Amadeo de Savoie'nın Haçlı seferi neticesinde Rumeli ile Anadolu arasında başlıca geçit teşkil eden Gelibolu Osmanlılar elinden çıktığı için (tekrar ancak 1376'da Osmanlı oldu) fütuhat bir müddet tavsadı. Boğazların Venedik kontrolu altında olması, Osmanlılar'ın Balkanlar'daki durumunu ve siyasetini 1453'e kadar kuvvetle tesiri altında bulundurmuştur.

Balkanlar'da Osmanlı yayılışını kolaylaştıran asıl sebep buradaki içtimaî şartlardır.

Bizans'ın son devirlerinde merkezî otoritenin zayıflamasıyla mütenasip olarak vilâyetlerde büyük *pronoia* ve *kharistikion* sahiplerinin bir takım malî ve hukukî muafiyetlerle merkezi hükümet karşısında gittikçe daha bağımsız bir hale geldikleri, toprak üzerinde tasarruf haklarını kuvvetlendirdikleri, köylü üzerinde angarya ve aidatı arttırmağa çalıştıkları son araştırmaların ortaya koyduğu bir gerçektir. Bu gelişmeler Osmanlı fethini, mahalli senyörlükler yerine merkezî ve mutlak bir devlet otoritesinin yerleşmesi şeklinde tefsir ederken tamamiyle haklıdır. Osmanlılar, doğrudan doğruya ilhak safhasında, eski aristokrasiye ait toprakları timar haline getirerek devletin toprak üzerindeki mülkiyetini ihya ediyorlar, her türlü mahallî feodal bağlılıkları bertaraf etmeğe çalışıyorlardı. Ziraat topraklarının devlet mülkiyeti altına konması, köylünün yalnız devletin raiyyeti haline gelmesi ancak kuvvetli bir merkezî otorite sayesinde mümkün oluyor, ve bu durum hakikî bir devrim teşkil ediyordu. Osmanlılar, yalnız senyörlerin değil, bir çok yerlerde manastırların arazisini de timara çevirdiler, yahut onların köylü üzerindeki angarya ve imtiyazlarını kaldırdılar. Her türlü gelir kaynağı veya imtiyaz ancak Padişah beratiyle devlet namına tasarruf olunabilirdi. Herşey Padişahın adına çıkarılan kanunla önceden belirlenmiş ve bu kanunların tatbikı mahallî beylerden bağımsız bulunan kadıların eline verilmişti. Bu merkeziyetçi idarenin bilhassa I. Bayezid devrinde üstün geldiği anlaşılmaktadır. Gazi ananesini temsil eden anonim kronikler, bu Padişahın devrini kul sistemi

ni, maliye ve defter usullerini, merkezî hazine ve hükümdar istibdadını getirdiği için kötülerler

Arşiv kayıtlarından anlıyoruz ki, o mahallî aristokratlar yerine tımarları geniş ölçüde kendi kullarına veriyordu

1450'den önce Balkanlar'da raiyyete, yani köylüye ait şartları biz eski defterlerden ve Fatih kanunnamesinden oldukça açık bir şekilde anlıyabiliyoruz (II. Mehmed'in ilk zamanlarında tedvin edilen bu kanun onun zamanında ilâve edilmiş pek az değişikliği ihtiva eder).

Osmanlı rejiminde halk başlıca iki büyük kısma ayrılırdı: Askerî sınıf yani padişah beratı ile bir devlet hizmeti yapan, istihsal ile uğraşmayan ve vergiden tamamıyle muaf olan sınıf, 2. raiyyet (cemi reaya) yani istihsal ile uğraşan vergiye tâbi teba. Esas vergiler *raiyyet rusumu* denilen ve menşe itibariyle birtakım eski feodal hizmetler karşılığı alınan nakdî vergilerden (çift resmi, bennak, mücerred resimleri Hıristiyanlardan ispence) ve zaman zaman devletin yüklediği hizmetlerden (avârız-ı divaniyye ve âşardan) mürekkeptir. Padişah bir takım devamlı hizmetler karşılığında (derbendcilik, madencilik vs. gibi) bir kısım reayayı bu vergilerden kısmen veya tamamen bir beratla affeder. Berat sahibi olan bu reaya, askerî ile raiyyet arasında *muaf ve müsellem reaya* adıyla ayrı bir yer alır. Bunlar aslında raiyyettirler ve devlet istediği zaman bu muafiyetleri kaldırarak onları tam raiyyet durumuna getirebilir. Fakat aslında askerî olanlar, mazul ve mütekait oldukları yani fiilen hizmet görmedikleri zaman da (şayet iktisadî kazanç hayatına atılmamış arsa) raiyyet rusumundan muaftırlar. Askerî sınıfa askerler, memurlar, saray halkı, ulema ve bütün bu zümrelerin akrabaları ve köleleri girer. Askeriye mensup kölelerin askerî sınıfa dahil olması ve en yüksek devlet hizmetlerine yükselebilmesi Osmanlılar'da kul sistemi denilen mühim müesseseye vücut vermiştir. Devşirme usulüyle toplanan (devşirmenin daha I. Bayezıt devrinde uygulandığını biliyoruz) Balkanlı köylü çocukları kul sistemine sokulmuş ve Osmanlı askerî sınıfı içinde büyük miktarda yer almıştır*. Müslüman Türk raiyyetin askerî sınıfa girebilmesi ancak gönüllü sıfatı ile uclarda veya seferlerde hizmet ederek yararlık göstermesi ve Padişah beratı ile tımar veya ulûfe almasıyla mümkündü. Görülüyor ki, Osmanlılar'da sınıf statüsü devlet içinde muayyen hizmet ve fonksiyonlara bağlı bir şeydir. Osmanlı devlet anlayışına göre içtimaî sulh ve sükûn herkesin kendi sınıfı içinde tutulmasına bağlıdır. Raiyyet asker olduğu takdirde içtimaî muvazenenin bozulacağına inanılıyordu.

Aslî raiyyet vergisi sayılan çift resmi, Fatih Kanunnâmesinde yedi hizmet karşılığında alınan 22 akçadır (1431'de 1 Venedik altını 35 akça idi). Bu yedi hizmet, üç gün şahsî hizmet karşılığı 3 akça, bir araba ot temini karşılığı 7 akça, yarım araba saman karşılığı 7 akça, bir araba odun karşılığı 3 akça ve köylünün arabasıyla hizmet karşılığı 2 akçadır. Görülüyor ki Osmanlılar evvelce köylünün senyöre borçlu olduğu hizmetleri basit nakdî bir vergi halinde toplamışlardır. Bizans'ın son zamanlarında para ekonomisinin geliştiği bölgelerde aynı gelişme tespit edilmiştir. Osmanlı rejimi Doğu-Batı ticaretini Bursa ve Balkanlar üzerine çekmek, zımmîler yani yerli unsurları aşağı gümrük hadlarıyle korumak ve yol emniyetini sağlamak suretiyle hiç şüphesiz bölgede para ekonomisinin gelişmesine yol açmış ve köylü için

(*) Geniş ölçüde tatbik edildiği devirlerde yılda 3000 devşirme oğlan toplandığı hesap edilmiştir

basit ve kolay bir vergi rejimini getirebilmiştir. Eskiden mahallî angarya ar halinde bu mükellefiyetler bir çok suistimallere yol açmakta idi. Balkanlar'ın bazı bölgelerinde Arnavutluk'ta ve Tuna nehri boyundaki yerlerde bazı eski feodal âdetler, bid'at yani kanuna aykırı âdetler olarak Osmanlı devrinde de devam etmiştir. Fakat Osmanlı kanunlarına hâkim olan prensipler, askerî sınıfa tahsis edilen vergiler ve her çeşit hizmetleri kesin bir şekilde tayin ve tahdid etmek ve angaryaları kaldırmaktır. Halbuki Osmanlılar'dan önce köylünün senyör için angarya çalışması bazı bölgelerde haftada iki güne yükseliyordu. Osmanlılar'ın Balkanlar'da daha mütekâmil bir vergi sistemi getirdiğine şüphe yoktur.

Osmanlılar yukarıda belirttiğimiz değişiklikler dışında umumiyetle Balkanlar'da *paroikoi* ve *meropsi* adı altında tanıdığımız köylü kitlesini raiyyet statüsü altında muhafaza etmişler, yerli müesseseleri Osmanlı idare prensiplerine göre tadil ederek umumiyetle ibka etmişlerdir. Bu devamlılığı sağlayan Osmanlı müessesesi tahrirdir. *Tahrir*, hususî bir komisyon vasıtasiyle bir sancağın gelir kaynaklarını ve bunların tahsiline ait adet ve usulleri defterlerde herkesin statüsü ve ödeyeceği vergiler uzun bir zaman için tespit etmektir. Bu defterlerde herkesin statüsü ve ödeyeceği vergiler uzun bir zaman için tespit ediliyordu. Tahrir usulünün I. Bayezid zamanında tatbik edildiğine dair kayıtlara malikız. Osmanlılar sonraları her sancağın defteri başına orada carî nizamları gösteren birer *kanunnâme* koymuşlardır. 16. asırda Balkanlar'da bu kanunnameler birbirinden az farklıdır. Öyle görünüyor ki, daha 15. asır birinci yarısında Osmanlı vergi esasları takarrur etmiş, muayyen bir *kanûn-ı Osmânî* vücuda gelmiştir. Bu kanunda hakim bazı prensipleri yukarıda belirttik. Fakat hangi maddelerin Balkan yerli müesseselerinden ve kanunlarından hangilerinin Selçuk Devleti ananesinden geldiğini tespit için gerekli araştırmalar henüz yapılmamıştır. Çift resmi sisteminin dahi daha önce Anadolu'da teşekkül ettiği düşünülebilir.

Osmanlı idaresi, daima raiyyetin hâmisi olduğunu, mahallî tahakkümlere karşı raiyyeti koruduğunu açıkca göstermek istemiştir. Vesikaların oldukça bollaştığı 15. asırda bunun açık ifadelerini bulmaktayız. Merkezî imparatorluk rejimini ihya eden Osmanlı idaresi, Balkanlar'da geniş köylü kitleleri için, milliyetçi veya marksist Balkan tarihçilerin tasvir ettikleri gibi, korkunç bir baskı ve istismar rejimi olarak görülmemiş olmalıdır. Balkanlar'da Osmanlı yayılışının kolay ve süratli temposunu, senyörlerin köylüler tarafından Osmanlılar'a karşı tutulmamış olmasını ancak bu gerçeği kabul ederek açıklamak mümkündür. Buna Osmanlılar'ın yerli aristokrasiyi mümkün olduğu hallerde kendi askerî sınıfı içine aldığını ve Ortodoks metropolit ve piskopos ara tımar tahsis ederek resmen devlet hizmetlileri arasında kabul ettiğini ve bir çok şehirlerin eski imtiyaz ve vergi muâfiyetlerini ibka ettiğini eklemek gerektir.

b. Fatih Sultan Mehmed, İmparatorluğun Hakikî Kurucusu:

Fatih Mehmed, bildiğimiz esas karakterleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakikî kurucusudur. Başka deyimle Anadolu ve Rumeli de merkeziyetçi mutlak imparatorluğu hakkıyle o kurmaga muvaffak olmuştur. Fatih, İstanbul fethiyle bir anda İslâm dünyasının en şanlı ve kudretli sultanı durumuna gelmekte ve ülkesinde son derece büyük bir nufuz ve otorite kazanmış bulunmakta idi. O herşeyden evvel

bütün saltanatı boyunca İstanbul'u Balkanlar'ın ve Anadolu'nun gerçekten bir siyasî-dinî merkezi haline sokmağa çalıştı. Bu maksatla her taraftan şehre Türk, Rum, Ermeni, Yahudi kolonileri getirip yerleştirdi. Rum, Ermeni patrikleriyle Yahudi Haham-başılığını İstanbul'da o tesis etti. İtalyanlar'a ticaret imtiyazı tanıdı. 1478 tarihli sayıma göre Galata'da 332 Avrupalı aile vardı. Şehrin bütün nüfusu 14 803 aile idi (Galata'da 1521 aile), ve İstanbul'da 3667, Galata'da 260 dükkân vardı. O Kayserlerin pâyitahtını almakla beraber şahsında İslâm, Türk ve Bizans hükümdarlık ananelerini mezcederek klâsik Osmanlı Padişahı tipini yarattı. Balkanlar'da Macaristan ve Venedik'e müdahale fırsatı verebilecek bütün hükümetleri ve hanedanları ortadan kaldırarak, Yarımadayı bir tek idare altında birleştirdi. 1463'de Çanakkale boğazında yaptırttığı kalelerle Boğazlarda tam hâkimiyet kurdu. Karadeniz'i bir Osmanlı gölü haline getirme projesinde ona yalnız Boğdan mukavemet gösterdi (*). İki kıtada bulunan Balkanlar ve Anadolu'yu birleştirerek dört asır dayanan imparatorluk çekirdeğini kurmuş oluyordu.

İçerde merkeziyetçi idaresini takviye için bir takım radikal tedbirler aldı. Yeniçerileri iki misline, 10 bine çıkardı, ucları daha sıkı merkezin kontrolü altına soktu. Eski vakıf ve mülkler revizyona tâbi tutarak, binası yıkık olan veya vaktiyle devletçe tasdik edilmeyip yalnız kadı tasdikıyle kalmış olan vakıflara ait ziraat topraklarını mirîye mal etti. bu suretle yirmibine yakın köy ve mezra'a doğrudan doğruya devlet tasarrufu altına geçti ve tımar olarak dağıtıldı. Anadolu'da eski aristokrasi elinde bıraktığı mülk topraklar için de eşkinci adıyla orduya asker gönderme mecburiyetini koydu. Devlet, ziraat topraklarının çıplak mülkiyet hakkını yalnız kendisine ait sayıyordu. Temlik ve vakfın dahi bu hakkı kaldırmadığı ancak sınırladığı telakkısı bu devirde hakim görünmektedir. Zayıf idareler zamanında şahıslar temlik ve vakıf yoluyla devlet karşısında toprak üzerinde tasarruf haklarını ve sahalarını genişletmişlerdir. Bizans devrinde olduğu gibi Osmanlı devrinde de ziraat topraklarının tasarruf ve kontrolü devletle şahıslar arasında gizli açık bir mücadele mevzuu olmuştur. Osmanlılar vakıf ve mülkleri ilk defa I. Bayezid devrinde geniş ölçüde mirî hale getirdiler. İkinci ıslahatı Fatih yapmıştır. Devlet toprak üzerinde kontrolü 16. asırdan sonra kaybedecektir. Âyân devrinde bu nevi topraklar üzerinde şahısların kontrol ve tasarruf hakları son derece genişlemiştir. Tanzimat devrinden sonra yavaş yavaş bu topraklar üzerinde Batı'nın mülkiyet mefhumuna uygun bir mülkiyet yerleşecektir. Açıkça görülmektedir ki, mirî arazi rejimi, tımar sistemine sıkı sıkıya bağlıdır. Anadolu'da ve Rumeli'de 1475'de takriben 40 bin tımarlı sipahi tahmin olunuyordu. Fatih'in arazi islâhatı neticesinde bilhassa dinî zümreler ve eski aristokrasi hoşnutsuzluk gösterdi. II. Bayezid tahta geçince vakıf ve mülkleri geri verdi ise de bu hareket çok genişlemedi ve devam etmedi. Fatih beş defa yeni akça (devletin resmî gümüş parası) bastırdı ve her defasında eski akçayı tedavülden men'etti. Bu suretle memleketteki gümüş servetin altıda biri hazineye mal edilmiş oluyordu. II. Bayezid'i tahta çıkaran yeniçeriler, ona bu usulden vazgeçmesini kabul ettirmişlerdir.

Fatih devrini anlatırken Bizans tesiri meselesine de temas etmek lâzımdır. Jorga ve başkaları bunu mubalağa etmişler. Köprülü'nün tenkitleri ise yanlış anlaşılmıştır. Köprülü, Saray ve merkezî devlet müesseselerinde Bizans tesirini, Osman-

(*) 1484'de Kili ve Akkerman'ın fethiyle bu hâkimiyet tamamlanmıştır.

lılardan önceki İslâm devletlerinde aramanın daha doğru olduğunu göstermeye çalışmış, vergilerde ve bazı âdetlerde doğrudan doğruya tesirler olabileceğini kabul etmiştir. Bugün bu sahada bilgilerimiz genişlemiştir ve Osmanlılar'ın Balkanlar'da ve Bizans sahasında bir yayılış politikası olarak bir takım vergiler, bazı şehirlerin ve zümrelerin imtiyazlarını, eski idareci sınıfları, hulâsa halkın asırlardanberi alışık olduğu bir çok müesseseleri yerinde bıraktıklarını görmekteyiz.

Osmanlılar'ın ziraat ve ticaretin avantajlarına tamamiyle yabancı kaldıklar Türklerin yalnız asker veya göçebe oldukları gibi artık tekrarı abes kaçan en son yayınlarda tekrarlandığını hayretle müşahede etmekteyiz. Orhan'ın kurduğu *Yaya* ordusu Türk çiftçilerden mürekkepti. 300 şehir ve kalesi olan Orhan'ı Türkmen beyleri arasında en zengini olarak kaydeden İbn Battuta, bunun menşeini söylemez. Fakat Bursa'nın erkenden Arabistan ve İran kervanlarının Batı'da vardıkları en ileri bir İslâm pazarı durumuna geldiğini, İstanbul ve Galata vasıtasıyle Akdeniz beynelmilel ticaretine faal bir şekilde iştirak ettiğini biliyoruz. Bursa bedestenini yaptıran ve Cenevizlilerle bir ticaret muahedesi yapan Orhan'dır. Bursa bilhassa İran ipek kervanları sayesinde gelişti. J. Schildtberger 14. asır sonlarında Bursa'yı Yakın-Doğu'nun en büyük ipek sanayi merkezleri arasında sayar. Küçük Asya ve İran'ın antrepoları olan Balat, Ayasuluğ ve nihayet Foça'nın Osmanlı hakimiyeti altına girmesinden sonra İtalyan devletleriyle ticarî münasebetleri çok genişlemiştir. Hububat, şap, halı ve ipek İtalya ticareti için hayatî ehemmiyet taşımakta idi. Osmanlılar Venediklilerin ve Cenevizlilerin tam gümrük muafiyetine son vermiş, fakat yüzde iki gibi düşük bir gümrük resmi koymuşlardır. Gümrük nisbeti Fatih tarafından galiba 1463'de Venedik'le harp başlayınca yüzde beşe çıkarılmıştır. Müslümanlar ve haraçgüzarlar (yani Osmanlılar'a haraç veren bütün gayrimüslimler) için nisbet yüzde dörttü. Osmanlı politikası neticesinde yerli Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Raguzalılar ve Müslümanlar Levant ticaretinde her tarafta İtalyanların yerini almışlardır. 15. asır Akkerman ve Kefe gümrük defterlerinin gösterdiği gibi Kuzey memleketleriyle ticaretin canlılığını muhafaza ettiğini görmekteyiz. Güneyden kuzeye baharat, Batı Anadolu pamukluları, Bursa ipeklileri, şarap, kuru üzüm gitmekte, kuzeyden kürk, Eflak atı, yünlü kumaş, keten, demir eşya, cam ve havyar gelmekte idi. İstanbul Balkan memleketleri mahsulleri için canlı bir pazar haline gelmişti. Hulâsa Osmanlı idaresinde bölgeler arası ticaret yerli unsurlar lehine bir entegrasyon ve gelişme göstermiştir.

c. Osmanlılar'da Hilâfet, İmparatorluğun Dünya Siyaseti:

II. Bayezid devrinde Osmanlı devleti ilk defa olarak açık denizlerde Venedik'e meydan okuyabilecek bir donanma sahibi olduğunu göstermiş ve Batı Anadolu'dan deniz gazileri Batı Akdeniz'de faaliyette bulunmağa başlamışlardır. I. Selim devletin cihanşümul bir politika güdebilmesi için gereken şartları hazırlamıştır. O, evvela Anadolu'da Kızılbaş Şiî kabileleri ve onları destekleyen Safevî İran'ı ezerek Osmanlı Devleti'nin çiftçi unsura dayanan merkeziyetçi karekterini takviye etmiştir. Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'ın fethi imparatorluk arazisini bir misli büyütmüş, Osmanlı bütçesi üçte bir nisbetinde bir artış göstermiştir. İslâm dünyasının en büyük devleti durumuna gelen Osmanlı İmparatorluğu daha 1517 tarihinden itibaren Hindeniz'de Portekizliler'e karşı mücadeleye girişmiştir. I. Selim'den sonra hilâfet

sıyaset devletin iç ve dış politikasına hakim olmuştur. Selim'in hilafet müessesesiyle münasebeti şimdiye kadar hakiki mahiyetiyle açıklanamamıştır. Osmanlı sultanları, Fatih devrinden itibaren en büyük Gaziler sıfatı ile kendilerini İslâm sultanlar arasında Hulefa-i Raşidin'den beri en üstünü (afdal) saymaya başlamışlardır. Kanunî Süleyman'a culusunda Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektupta "sizler Efrenc'den (yani Avrupalılar'dan) ve emsalinden memleketler feth etmekle bize ve bütün İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz" demekte idi. Osmanlı sultanlar'nın *hilâfet-i kubrâ*'ya sahib olmaları, bütün İslâm dünyasının Hıristiyan dünyasına karşı koruyucusu, İslâm'ı ve şeriatı, Mekke ve Medine'yi ve hac yollarını himaye edebilecek fiilî kuvvet ve kudrete malik İslâm'ın en büyük sultan manasında anlaşılıyordu. Onlar da bu kudretin kendilerine Allah tarafından verildiğini, *muayyad min ind' Allah* olduklarını düşünüyorlardı. Abbasi devri fukahasının klâsik Hilâfet anlayışı ancak inhitat devrinde 18. asırda siyasî maksatla kitaplardan çıkarılarak ihya olunmak istenmiştir.

16. asırda gaza fikrine dayanan hilâfet devlet hayatında şerî ve örfî ayrılığını, şeriat lehine zayıflatmış, Şeyhülislâmlar idarede ve kanunların tanziminde gittikçe daha büyük bir rol almağa başlamışlardır. Bu yeni temayülü Selim'in Şeyhülislâmı Cemaleddin Efendi'de açıkça görüyoruz.

Avrupa'da İtalya harpleri esnasında Osmanlılar bir muvazene unsuru olarak hesaba katılmaya başlanmıştır. Kanunî devrinde ise Osmanlı Devleti Avrupa devletler sisteminin faal bir unsuru olarak ortaya çıkacaktır. 1532'de I. François Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupa devletlerinin V. Karl karşısında varlığını garanti eden yegâne kuvvet nazarıyle baktığını itiraf etmişti. Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu hiç şüphesiz bir Anadolu - Balkanlar imparatorluğu durumundan bir dünya devleti durumuna yükseldi. O zamanki dünyada hiç bir mühim mesele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Sumatra'dan Toulon'a, Mombasa'dan Astrahan'a kadar Osmanlı kuvvetleri dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Süleyman bu dünya politikasını daima gaza fikrine dayandırmakta idi. Doğu'da İslâm ülkelerini Portekizliler'e ve Ruslar'a karşı himaye, Batı'da Hıristiyan dünyasına karşı gazayı idame ettiğini iddia ediyordu. İran'la savaş Sünni İslâmiyetin idamesi ve rafizilerin ortadan kaldırılması gibi yine dini esasa bağlanıyordu.

Bu cihanşümul politikanın ağır yükü Osmanlı Devleti'nin iç yapısında derin tesirler yapmıştır. Bu devre ait Osmanlı malzemesi bu değişiklikleri oldukça yakından takibe imkân vermektedir. Türkiye'de ve Balkan memleketlerinde son zamanlarda bu çalışmalar hayli ilerlemiş bulunmaktadır. Ancak bu muazzam malzemenin hakkıyle değerlendirilmesi geniş bir teşkilât halinde sistematik bir çalışmaya bağlıdır. Bugün Osmanlı devlet kalemlerini daha iyi bilmediğimiz itiraf olunmalıdır. Yapılacak ilk iş kanaatımce L. Fekete'nin başladığı diplomatica çalışmalarına hız vermektir. Diğer taraftan genişliğine rağmen bu malzemenin büyük boşlukları ve noksanları bulunduğu unutulmamalıdır. Aşağıda nufus ve gelir hakkında Ö. L. Barkan'ın giriştiği araştırmaların meydana çıkardığı bazı neticeler nakledeceğiz. 1520-35 yıllarına ait tahrir defterlerine göre nufus Küçük Asya'da (Anadolu, Karaman, Zulkadriyye, Dıyarbekir ve Rum vilâyetleri) 1.032.425 hane, Rumeli'de Tuna ve Sava ırmakları güneyindeki bölge) 1.111.799 hane (aile) dir. Dini bakımdan Ru-

meli'deki nüfusun 832.707'si Hıristiyan, 194.958'i yani yüzde 18'i Müslümandır. 1488-1491 yıllarına ait cizye defterlerinden islâmlaşmaların bütün bölgede yılda 100 veya 300'ü geçmediği anlaşılmaktadır. Bosna'da dahi İslâmlaşma başlangıçta şehirlerde ve etrafında başladı ve yavaş yavaş fakat devamlı şekilde gelişti. 1489'da Bosna'da 25 bin Hıristiyan aileye karşı takriben 4500 Müslüman aile vardı. Türkçe konuşmayan Müslüman kitleleri müstesna Balkanlar'daki Müslümanların büyük çoğunluğunun Anadolu'dan giden Türkler'in torunları oldukları kesinlikle söylenebilir. Türk göçleri ilk istila asrında, 14. asırda çok kesif olmuştur. Bu sebepten Serez-Niğbolu hattının doğusundaki sahada Türkler 16. asır defterine göre çoğunluktadır. Bunun yanında uc bölgelerinde ve istilâ yolları üzerindeki şehir ve kasabalarda kesif Türk toplulukları göze çarpar. Osmanlılar fetihlerini emniyet altına almak için lüzumlu görülenler müstesna kalelerin ekserisini yıktıkları gibi, o bölgeye Anadolu'dan sürgün usulüyle halk, bilhassa göçebe halk sürüp yerleştirirlerdi. 1520-1535 tahrir defterlerine göre Rumeli'de Müslüman nüfusun 37.435 hanesi (aile) Yürük yani göçebe ve 12.105'i Müsellem (askerî hizmetle mükellef Türk çiftçiler) idi. Eski Osmanlı uc şehirlerinde Serez, Larissa (Yenişehir), Üsküp (Skoplje) ve Saray Bosna'da Müslümanlar ekseriyette olup bunların da çoğunluğu esnaf, zanaatkâr ve tüccarlardan mürekkepti. Müslüman Türkler'in Balkanlar'da asker bir hakım sınıf olarak varlıklarını devam ettirdikleri iddiasını, Osmanlı arşiv vesikalarıyla temasta bulunan hiç bir ciddî tarihçi tasdik edemez. Müslümanların çoğunluğu çiftçi olup Hıristiyan çiftçiler gibi devlet karşısında reaya sayılmışlardır. Buna karşılık askerî sıfatını haiz olup bir takım imtiyazları bulunan geniş Hıristiyan gruplar vardı (mesalâ mezkûr tarihte 82.692 Eflâk ve Martolos). Müslüman çiftçiler Balkanlar'da bir takım yeni ziraat nebatları ve usulleri ve sanatkârlar bir takım yeni sanatlar getirmişlerdir. İstanbul, Bursa ve Edirne istisna edilirse şehirler az nüfusludur. Bizans'ın son zamanlarında ancak 30-40 bin nüfusu olan İstanbul, Fatih'in büyük gayretleri neticesinde 1478'de yapılan bir sayıma göre 14.803 (8951'i Müslüman) hane ile Balkanlar'ın ve Anadolu'nun en büyük şehri durumuna geldi. 16. asır başlarında şehrin nüfusu 80 bin aileye yükselecektir. 17. asır sonlarına doğru İstanbul yarım milyonu aşan nüfusuyla Avrupa ve Ortadoğu'nun en büyük şehri oldu. O zamanlarda İstanbul salhanelerinde yılda 4 milyon koyun, 3 milyon kuzu ve 200 bin öküz boğazlandığı ve fırınlara günde 500 ton kadar buğday verildiği hesaplanmıştır. Bu erzakın mühim bir kısmını Rumeli sağlardı. Dobruca kırı, deniz yoluyla hububat naklindeki kolaylık dolayısiyle İstanbul'un buğday anbarı haline gelmiş ve yüzlerce yeni köy bu sayede kurulmuştur. Bütün Türk şehirleri gibi İstanbul'da, sultanların ve paşaların kurdukları zengin vakıf tesisleri ile yeniden imar edilmiştir.

1520-1580 yılları arasında bütün Akdeniz sahasında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da yüzde kırk bir nufus artışı tespit olunmaktadır. Balkanlar'ın uzun bir devre için hiç bir istila görmediği ve büyük iç kargaşalıklara sahne olmadığı göz önüne alınırsa bu artış normaldir. 1490-1528 yılları arasında Balkanlar'a cizye tarhı altında üçte bir artış tespit olunmaktadır ki, bu da daha ziyade ehemmiyetli bir nufus artışı ile açıklanabilir.

* ... yetle 2000 hane altında idiler. Rumeli'de en büyük şehirlerden Selânik 4803, Atina 2297, Niğbolu 1343, Serez 1093 hane idi.

Prof. Barkan'ın hesaplarına göre: 1527-28 yılında 538 milyon akçayı bulan devlet gelirleri başlıca şu yerlere sarfolunmuştur:

	Milyon Akça
Padişahın şahsî harcamalarına	35
Tımarlara	166 (Rumeli'de 17288 kişi, Küçük Asya vilâyetlerinde: 16 468 kişi)
Kapıkulu askeri (yeniçeri ve süvarilerle diğer birlikler) ve Saray hizmetlileri	66 (Hepsi 27049 kişi)
Kale mustahfızları ve donanma askerine	40 (Hepsi 23017 kişi)

Görülüyor ki, devlet gelirlerinin yarısı asker maaşlarına (tımar ve ulufe olarak) gitmektedir. Kalan paranın mühim bir kısmı da yine asker ve saray masraflarına tahsis olunmakta, bundan kalanı bina ve kale inşa ve tamirlerine, donanma masraflarına, diğer devlet hizmetlilerinin maaşlarına ve çeşitli bağışlara harcanmaktadır. 1527/1528 malî yılında gelirden 70 milyon akça artmıştır. Artan para yedek akça olarak hazinelerde saklanırdı.

Rumeli'nin (Tuna ve Sava güneyindeki bölgeler) bütün geliri 198 milyon akça (takriben üç buçuk milyon altun)'dır. Bu miktara bütün has ve timarlarla vakıf ve emlâk gelirleri dahildir. Bu miktar bütün İmparatorluk varidatının takriben yüzde 37'sidir. Rumeli gelirinin yüzde 48'i padişah hasları olarak doğrudan doğruya merkez devlet hazinesine girmekte idi. Yüzde 46'sı timarlara tahsis olunmuştu. Merkezi hazineye Rumeli'den gelen varidatın yüzde 46'sı padişah mukataalarından (yani başlıca has olarak ayrılmış bölgelerdeki çiftçilerden toplanan çeşitli vergilerle şehirlerde alınan ticaret resimlerinden, gümrük ve madenler gelirinden), yüzde 42,3'ü yalnız gayrımüslimlere yüklenen cizyeden gelmekte idi.

Rumeli'de gelirin takriben yüzde altısı emlâk ve evkafa tahsis olunmuştur. Bu masrafların büyük kısmı, cami, mescid, medrese, mektep, köprü, han, hamam, çeşme, zaviye, imaret, hastahane inşaası ve idamesi masraflarına harcanır, böylece bugün modern devletin yüklendiği bu gibi kamu hizmetleri vakıf yoluyla yerine getirilmiş olurdu. Bu sistem Rumeli'de Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda da başlıca rolü oynamıştır. 1547-48 malî yılı hesapları bu bölgenin gelirlerinden bu yirmi sene içinde esaslı bir değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla beraber yalnız tahrir defterlerinde gördüğümüz ifrazat, yani yeni bulunan vergi kaynakları yalnız gizli kalmış olanların meydana çıkmasıyla izah edilemez. Yeni toprakların ziraate açıldığını kayıtlardan anlamaktayız. 1584 yılına kadar altının 55-60 akça olarak müstakar durumu umumiyetle iktisadî hayatta da bir istikrarın ve muvazenenin işareti olarak telâkki edilebilir. İktisadî bakımdan bu devirde en mühim gelişme Batı merkantilist devletlerine kapitülasyonlarla imparatorluğun her tarafında serbest ticaret müsaadesinin bağışlanmasıdır. Merkantilist düşünceye yabancı kalan

Osmanlı devlet adamları başlıca memlekette mal bolluğunu sağlama ve ticarî muamelâttan gelen devlet gelirlerinin azalmamasına dikkat ederlerdi. Kapitülasyonlar ihtiyaç duyulan bazı mühim maddelerin (yünlü kumaş, kalay, çelik, lüks eşya) teminini ve hazineye ait gümrük gelirinin artırılması bakımından kaygısızca verilmiştir. Mal ithaline bir tahdid konmadığı halde iç pazarda kıtlık doğurması veya düşmanın işine yarar düşüncesiyle bir takım malların (pamuk, demir, kurşun, hububat, deri, balmumu) ihracı zaman zaman yasak edilmiştir. Osmanlılar için bilhassa Batı'dan gümüş ithali büyük ehemmiyeti haizdi. Altın ve gümüşün girmesini teşvik için, gümrük almazlar, çıkışını men'ederlerdi. Gümüş, daha pahalı olan İran'a kaçmakta idi. Kapitülasyonlar Avrupa devletlerine daha ziyade siyasî maksatlarla verilmiştir. 1535 de Fransa, 1581'de İngiltere ve 1609 'da Hollanda'ya kapitülasyon bu memleketleri Habsburglar'a karşı tutmak ve teşvik etmek düşüncesiyle verilmiştir. Bu devletler için gümrük nisbeti yüzde üç olarak yerleşecektir. Müsait şartlarla Levant pazarlarının açılması Fransa ve İngiltere'de kapitalizmin gelişmesinde başlangıçta diğer dünya pazarlarından daha mühim bir rol oynamıştır.

Diğer taraftan Avrupalılar'dan Hindistan'la okyanuslar üzerinden bir ticaret yolu kurmaları zannedildiği gibi 16. asırda Osmanlı ülkeleri için henüz yıkıcı tesirlerini göstermiş değildir. Osmanlılar Hint okyanusunda Portekizliler'e karşı şuurlu bir mücadeleye girişmişlerdi.

İran ipek ticareti Osmanlı Devleti'nin başlıca servet kaynaklarından biri olmakta devam etti. 1500 tarihlerinde Bursa'da bin kadar ipekli tezgâhı faaliyette idi.

I. Abbas İran ipeğinin de Hint okyanusu veya Moskova üzerinden Batı'ya ihracını sağlamak için gayret gösterdiyse de ölümünden sonra bu teşebbüsten vazgeçildi. Osmanlılar da altın, gümüş ve bakırın İran'a ihracını yasak ederek karşı tedbir alıyorlardı.

Osmanlı kültürü Fatih devrinde gelişme safhasında idi. Yabancı kültürler takdir ediliyor, şuurlu kültür iktibasları yapılabiliyor, dışardan âlim ve sanatkâr celbine hararetle çalışılıyordu. Kanunî Süleyman devri Osmanlı kültürünün klâsikleştiği bir devirdir. Osmanlı kültürü o zaman en büyük üstatlarını vererek ideal şekillerine kavuşmuş bir kültür şuuruyla dış iktibaslara kapanmış ve kendi klâsik şekilleri içinde kalıplaşmıştır. Keza bu devirde devletin mirî arazi, timar ve kul sistemine dayanan sosyal-siyasî yapısı kemiyet ve keyfiyet bakımından inkişafının en yüsek derecesine ulaşmıştır. Mutlak bir otoritenin sahibi sayılan padişah, bütün siyasî-sosyal nizamın kaynağı ve dayanağı sayılıyordu. Padişah iradeleri şeklinde çıkan örfî kanun ve nizamlar Kanunî devrinde ideal şekillerine de erişmiş kabul ediliyordu. 16. asırda kemalini bulan bu ilk devir Osmanlı devlet yapısı, bir askerî devlet olarak tarif edilmektedir. Gaza prensipinin rolü göz önünde tutulursa bu görüş kısmen doğrudur. Daha önceki İslâm devletlerinden farklı olarak Osmanlılar'da sivil idare ile hatta kaza vazifesiyle askerî yetkilerin aynı şahıslar elinde toplanmış olması da hatırlanabilir. Daha 15. asırda Bursa gibi bir ticaret ve sanayi merkezinde dahi en yüksek servetlere sahip yüksek tabakayı askerî sınıf mensupları teşkil etmekte idi. Nihayet uc teşkilâtının devlet içinde rolü ve daima yeni topraklar fethini bir zaruret haline getiren timar sistemi gözönünde tutulmalıdır. Bunlar doğru olmakla beraber çeşitli tesirlerden yoğrulmuş bir Osmanlı kültürünün varlığı ve onun Osmanlı idare-

sinin yerleştiği memleketlerde derin sosyal-kültürel tesirler yapmış bulunduğunu, onun bu yerlerde bir yeni nizamı temsil ettiğini inkâr edilemez. Osmanlı tesirlerinin bilhassa Balkanlar'da içtimaî ve kulturel çekici kuvveti, prestiji vardı. Bir gayrimuslim için en arzu edilir şeylerden biri giyimini ve yaşayışını Müsluman Osmanlı'ya benzetebilmekti. O zaman kimse rönesansın Batılı milletlere getireceği kudret servet ve prestiji hayalinden geçiremezdi. Şark Hıristiyan kulturunun, bağımsız yaşadığı memleketlerde dahi rönesansı takip edemediği ortada olan bir hakikattır. Bugün millî tarihçilerin bütün gerilikleri Osmanlı rejimiyle izaha kalkışmaları kolay kestirme fakat çok defa yanıltıcı bir izah tarzıdır.

Tipik Osmanlı kültürünün geliştirildiği merkez saraydı. Muhtelif sanat kolları, Hassa yani Padişaha mensup mimarlar, çiniciler, nakkaşlar, şarkıcılar (mutriban), şairler, kuyumcular, muzik aletleri kullananlar, halı yapanlar, kemha dokuyanlar halinde teşkilâtlandırılmış olup başlar en iyi ustadlar arasından seçilmiş idiler. Bunlar saray için en nefis eserleri yapmağa çalışırlar, eserleri saray dışındakiler için örnek olurdu. Saray mekteplerinde iç oğlanlarına çeşitli sanatlar ogretilir, Osmanlı terbiyesi verilir, sonra onlardan birçoğu vali olarak gittikleri vilâyetlerde kendi saraylarını kurarlar ve bu kulturu çevrelerine yayarlardı.

Osmanlı hukukunun yaratılmasında, idarî kararlarda ve devlet idaresinde hakim prensiplerin tespit ve takibinde en büyük rolü divan-ı hümayun bürolarındaki küttab oynamakta idi. Bu burokrasi İslâmiyetin yayılmasından önceki devirlere çıkan Yakın-Doğu'nun kadim idare ananelerini sadakatle devam ettiren ve bir korporasyon halinde teşkilâtlanmış bulunan bir zümre idi. Bürokratlar, sanatın inceliklerini çırak, kalfa ve usta sistemine göre öğrenirlerdi. Onlar medrese ve camilerde İslâmî ilimleri öğrenmekle beraber ulema dışında sırf hikmet-i hükümet düşüncesiyle hareket eden bağımsız bir zümre teşkil ederlerdi. Devlet buroları, hepsi vezirazama bağlı olmakla beraber, siyasî ve idarî işlere bakan ve doğrudan doğruya vezirazam emrinde bulunan divan kâtipleri ile doğrudan doğruya maliye başındaki defterdara tâbi maliye kâtipleri idarenin iki esas kolunu teşkil etmekte idiler. Kanunî devrinde Divan kâtipleri 11, defterdara tâbi kâtipler 39 kişi idi(*). Tabiî bunun dışında gumruk, maden, vakıf vb. hizmetlerde emin sıfatı altında çalışan burokratlar ve onların hizmetindeki kâtipler, kadılar ve onların emrindeki kâtipleri başka bir kategori halinde Osmanlı burokrasisi içinde saymak gerekir. Osmanlı devlet idaresini yakından anlamak için bu burokratların yetişme tarzları ve faaliyetleri, defter ve muhasebe usulleri uzerinde geniş tetkiklere ihtiyaç vardır.

16. asır sonlarında 17. asır başlarında buyuk buhranı hazırlayan muhim gelişmeler olarak nufus artışı, askerî tekniğin ve gumuş bolluğunun Osmanlı klasik askerî ve malî nizamı uzerindeki tesirleri ve malî buhran sıralanabilir.

Daha 16. asır ortalarında bilhassa Şehzade Mustafa ve şehzade Bayezid vakalarında Anadolu'da şiddetli bir kaynaşma başlamıştı. Askerî sınıfa geçme emeliyle rakip şehzadeler hizmetine giren binlerce başıboş Anadolu delikanlıları, yevmiyeli levendler ve tımarı az veya tımarsız sipahiler bu kaynaşmanın âmilleri olarak ortaya çıkmışlardı. Onun yanında İlmiyye mesleğinin imtiyazlarından istifade etmek emelinde olan fakat soygunculuk ve hatta eşkiyalığa başlıyan binlerce Anadolu deli

(*) Bu sonuncusunun ayrıca 23 şakirdi vardı.

kanlısı softa adı altında medreselerin çatısı altında toplanmıştı. Eskiden Anadolu'nun fazla nüfusu için Balkanlar bir taşma sahası ve uclar askerî hizmete girmek istiyenlerin kendini göstermek üzere gönüllü, garip yiğit sıfatıyla gittikleri bir er meydanı teşkil etmekte idi. 16. asır ikinci yarısında aynı zamanda hem Avrupa'da yayılma durakladı, uc akıncı teşkilâtı çöktü, hem yukarıda söylediğimiz gibi buyuk nufus artışı sebebiyle çorak orta Anadolu yaylasında nüfus tazyiki arttı. Bu nüfus tazyikinin hakikî ölçüleri iyi incelenmemiştir. Fakat birçok belirtiler bu faraziyeyi teyit etmektedir. Kıbrıs fethinden sonra 2 Eylül 1572 tarihli bir fermanla, Anadolu, Karaman, Rum, Zulkadriyye (Dulkadir) vilâyetlerinden arazi sıkıntısı çeken, vergi tahrir defterlerine yazılmamış olan, bulunduğu yerden kaçarak başka taraflarda yer eşen veya ırgatlık yapan ve toprak davaları bir neticeye vardırılamamış olanlarla şehirlerde ve köylerde işsiz güçsüz dolaşanların Kıbris'a gönderilmeleri emredilmiştir. Bu surette yalnız Teke bölgesinden gidecekler 5720 hane olarak tespit edilmiştir. Kendi isteğiyle gidenler, göçmenlerin üçte birine yaklaşmıştır. Calepio'ya(*) göre bu surette Anadolu'dan 20 bin göçmen gelip yerleşmiştir. Bunun yanında 1571'de Ada'da 1500 yeniçeri ve 3000 sipahi muhafaza hizmetinde bırakılmıştı. 1578'den sonra İran harpleri reaya aslından olan binlerce Anadolu delikanlısının askerî kadrolara girmesini sağlamıştır. Böylece 16. asır sonlarında İran ve Avusturya harplerinin Anadolu'da tazyikini türlü şekillerde gösteren bir nufus artışının bir neticesi olduğu da iddia edilebilir. Binlerce raiyyet Kafkasya'daki geniş fütuhat bölgelerinde tımar sahibi ve kale mustahfızı gönüllü olarak bir kapı bulmuş oluyorlardı. Fakat bu surette, Koçi Bey'in ve ondan önce Kitâb-ı Mustatâb'ın şiddetle şikâyet ettiği gibi klasik Osmanlı nizamının temel prensibi olan reaya ve askerî ayrılığı prensibi, siyasî askerî otoritenin yalnız ve yalnız Padişah kullarına verilmesi prensibi çiğnenmiş oluyordu. Buhranın sebepleri üzerinde çağdaş Osmanlı düşünürleri ayrıca şu noktalar uzerinde dururlar: Padişah'ın mutlak vekili sayılan vezirazama tâbi Divan-ı Hümayun ve küttab'ın bağımsızlığı bu devirde ciddî surette ihlal edilmiştir. Bunun başlangıcını, II. Selim'in tahta çıkmasıyla payitahta gelen yeni grubun vezirazam Sokullu'ya karşı mücadelesinde görmekteyiz. Saray nedimleri, kapıkulu zorbaları ve ulema, idarenin devlet menfaatını ve yerleşmiş nizamları herşeyin ustunde tutan ananevî bağımsızlığını çiğnemişlerdir. Böylece de imparatorluk idaresinin klasik kanun ve nizamları bozulmağa, ihlâl edilmeğe başladı. Bunun en muhim neticelerinden biri mirî toprakların tekrar geniş ölçüde mülk ve vakıflar halinde devlet kontrolundan kaçması şeklinde kendini göstermiştir. Şunu da ilâve edelim ki, ulemânın örfî kanunlar ve idare sahasına mudahale teşebbüsleri bu devirde arttı. Kanunî devrinde Şeyhulislâm Ebussuud Efendi örfî kanunlar ve idarî tasarrufları şer'îleştirmeye çalıştı ve ondan sonra eskiden yalnız örfî kanun mevzuu olan meseleler gittikçe daha ziyade istiftata mevzuu olmağa başladı.

16. asır sonundaki buhran devrinin neticesinde I. Ahmed devrinde tedvin edilen kanun daha ziyade fetvalarla dolu bir mecmua halini almıştır (Fatih ve Kanunî kanunnâmelerinde bir tek fetvaya rastlanmaz). Bu şer'atçılık siyaseti, idarenin yeni vaziyetler karşısında serbest faaliyetini köstekledi ve sunnî taassubu kuvvetlendirdi. Yeniçerilerin ayaklanmaları ve haremle işbirliği halinde hukumet otoritesinde tahakkume başlamaları ise bilhassa malî kargaşalıkla ilgilidir.

(*) Excerpta Cypria da

Böylece çağdaş Osmanlı düşünurleri esas itibarıyle inhitatın esas sebebin Kanunî devrinde kemalini bulmuş olan klasik Osmanlı muessesele.rinin bozulusuna irca ederler. Bu görüşlerde şuphesiz büyük bir hakikat payı vardır ve modern tarihçiler de ekseriyetle bu görüşleri takib etmektedirler. Fakat bu Osmanlı düşünürler tabiatiyle ekseriye hakiki sebepleri görmekten ve değişiklikler'in gerçek manasını tayinden uzaktırlar. Yukarıda tesir ve neticelerini açık bir şekilde belirterek tespit güç o an nufus artışına temas ettik. Aşağıda birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak askerî ve malî değişiklikler ele alacağız.

1578 de başlayıp fasılalarla 1639 a kadar sürmuş olan İran harpleri Osmanlı inhitatının başlıca sebeplerinden biri olarak dikkatle incelenmelidir. 1578-90 yılların da Azerbaycan ve Şirvan ın istilâ ve işgali yalnız Osmanlı askerî nizamları için değil Osmanlı malîyesi için de yıkıcı bir mahiyet almıştır. Oradaki işgal kuvvetlerini devamlı şekilde Anadolu dan beslemek icap etmiştir. 1603 de ise İranlılar bu kuvvetleri Anadolu uzerine atmışlardır.

1593-1606 Avusturya harplerinde timarlı sipahi yerine tüfenkli piyade kullanmas mecburiyeti yuzunden, Yeniçerilerin miktarı ziyadesiyle artırıldı (gibi 1527 de 788 kişi 1610'da 37 627 kişi) Anadolu da ücretle pek çok tüfenkli sekban askeri yazıldı. Sekban askerine ihtiyaç kalmadığı zaman arda ucretsiz kalan bu tüfenkli gruplar Anadolu da halkı haraca kesmeğe ve taarruzlara başladılar. Timara yetmeyen veya elinden alınan sipahiler onlara katıldı. İşte Anadolu'yu kasıp kavuran Celâlî eşkıya grupları bu suretle ortaya çıktı. Bunlar halkı yerinden kaçırdılar, Anadolu'yu baştan başa harab ettiler. Bu hal İran'lılar karşı taarruza geçtiği zaman 1603-1610 arasında devlet mefluç bir hale soktu. Rumeli bu derecede geniş ölçüde olmamakla beraber bilhassa Makedonya bölgesi ile kuzey Bulgaristan kargaşalıklardan masun kalmadı. Bununla beraber Anadolu daki kargaşalık yüzünden buradan bir kısım halkın Rumeli ye kaçıp sığındığını biliyoruz. 17. asırdaki harp devrelerinde bilhassa 1683-1699 da bu durum geri gelecektir. Zira Osmanlı ordusu artık çeşitli ad alan bu tüfenkli sekban askerinden vazgeçemezdi. Ücretli sekban askeri ve yeniçeri için merkezî hazine gelir kaynaklarını arttırmak zaruretinde idi. Diğer taraftan 1571 den sonra devlet Akdeniz'de İspanya'ya karşı kuvvetli bir donanmayı daima hazır bulundurmak mecburiyetinde idi. Bir kadırganın idame masrafı 6000 altun duka hesaplanmıştır. 200 kadırgalık Osmanlı donanması için yılda 1 milyon 200 bin altun duka lâzımdı.

Osmanlı devleti merkezi hazinenin gelir kaynaklarını arttırmak için doğrudan doğruya hazine için toplanan vergiler avarız divaniyye ve cizyeyi arttırdı. Eskiden bilhassa harp zamanlarında toplanan avarız-ı divaniyye her sene toplanan muntazam nakdi bir vergi haline geldi. Miktarı da mutemadiyen artırıldı (Şahıs başına 1582'de 40, 1600'de 240 akça, 1681 de 535 akça). Cizye 1574 de 40 akça iken 1592 de 70, 1596 da 150, 1630 da 240 1691 de 280 akçaya çıkarıldı. 1596 tarihli adâletnâme suistimaller yuzunden 150 akçalık cizyenin 500 veya 600 akçaya kadar çıktığını kaydetmektedir. Ancak tağşişler ve gümüş para enflasyonu neticesinde akçanın kıymeti de düşmuş olduğundan bu yukselmelerin hakikî nisbetlerini bulmak için altın uzerinden hesaplamak gerekir(*). Merkezî hazinenin yıllık gelirinin hesabı uzerinden şöyle bir gelişme gösterdi.

(*) 1 altun 1527 de 57 akça, 1583 de 60 akça, 1584'de 120 akça dır.

Yıl	Milyon Altun
1527	5
1567	5,8
1597	2,5
1648	3
1653	4,2
1661	5

1590 yılından sonra hazine daima buyuk açıklar vermeğe başladı. Bu devirde avarız ve cizyenin artması ve bu vergilerin toplanması sırasında yapılan suistimaller yuzunden reaya arasında hoşnutsuzluk artmıştı.

Osmanlı maliyesini altust eden bir hâdise de gümuş para depreciation'udur. 1580'lerden itibaren Avrupa dan ucuz gumuşun akın etmesi bu depreciation'un başlıca sebebidir. Avrupalılar yalnız Halep darphanesine yılda 800 bin dirhem (takriben 2565 kilo) gumuş getirmekte idiler. Avrupa gumuş sikkelerinin ve kalp paranın Osmanlı piyasalarını istilâsı bu durumun bir neticesidir. Bu durum vergile rin ayarlanmak suretiyle yükseltilmesini intaç ettiği gibi, timar rejiminde de derin aksiler yapmıştır. Timarlara dahil bulunan resimler arttırılmadığı için sipahilerin sabit kalan timar miktarı hakikatte azalmaya maruz kalmış. Bunun uzerine sipahiler ve diğer sahipleri bir takım bidatlar çıkararak reayadan türlü adlar altında aldat toplamağa bu suretle zararların telafiye çalışmışlardır. Bu devirde pâyitahtta sık sık görülen yeniçeri ayaklanmaları da akçadaki kararsızlıkla doğrudan doğruya munasebettardır.

Bu şiddetli sarsıntılar neticesinde 17. asırda artık Osmanlı devleti 16. asırdaki değildir. Böylece Osmanlı tarihinin birinci buyuk devresi kapanmış olmaktadır. Artık ortaçağ şartlarından doğmuş olan timar rejimi inhilâl etmiş, yerine ateşli silâhlarla mucehhez bir ucretli ordu ve daha ziyade nakdı vergilere dayanan merkezî bir hazine kaim olmuştur. Osmanlı akçesi yerine Batı Avrupa paraları ve onun merkantilist sistemine tâbi bir ekonomi gelmiştir. Osmanlı devleti uzun masraflı harplerin ve Anadolu daki yıkıcı kargaşalıkların yuku altında ezilmiş ve kaynakları tükenmiş yeni şartlara elverişli bir şekilde intibak edebilmek için gereken maddî ve manevî unsurlardan mahrum olduğu için bünyesinde gerçek bir inkılâp yapamamış takat inhitat etmiş bir ortaçağ imparatorluğu halinde hayatına devam etmiştir. Bu durum, 18 asırda hakiki bir feodalleşme ile neticelenecektir.

Yeni devrin en bariz özelliklerinden biri, merkezî otoritenin eyaletlerde zayıflamış olmasının bir neticesi olarak idarenin bu duruma intibak etmesi ve decentralisation'un genişlemesidir. Anadolu da Celâlîler'e karşı gönderilen valiler ve adamları ve kapıkulu mensuplarının âdet adı altında çeşitli bahane ele reayadan topladıkları paralar keyfî resimler ve istedikleri hizmetler (tekâlif-i şakka) tahammul edilmez bir yuk halini aldı. Onların zorbalığı karşısında hukumet mahallî halkın silâhlanıp karşı koymasına dahi musaade etmek zorunda kaldı. 1604'de serdar Mehmed Paşa zorbaları tedip için âyân-ı vilâyetten serdarlar tayin etti ve onlar marifetiyle köylerde yiğit başlar emrinde halkın teşkilâtlanmasını istedi. Bu vesika âyânı şöyle tarif etmekte idi: "Vilâyetten yarar ve nâmdar ve mustakim ve mutemevvil (ma sahi

b.) ve halk arasında sözü ve kelimatı dinlenür kimesneler" 17. asırda Evliya Çelebi Rumeli şehirlerinde âyanı üç kategori halinde takdim etmektedir: Şehrin nüfuzlu zengin tüccarları, ileri gelen ulema ve kapıkulu garnizonlarının ağaları. İsimiye de "ekser âyân-i vilâyetin ticareti" tüfenk, kebe ve renkli velenseler işlemekti.

Halk arasında ileri gelen nüfuzlu kimseler Yakın-Doğu devletlerinde Orta Çağ'lardan beri halk ile hükümet arasında aracı sayılmışlardır. Anadolu Selçukluları'nda vergi yazılmasında ve tevziinde âyân denilen nufuzlu kimseler rol oynamakta idiler. Bu devirde Anadolu'da âyânın büyük bir kısmını korporasyonların başı olan ahîler teşkil etmekte idi. Osmanlı devrinde şehirlerde ilk zamanlardan itibaren merkezî hükümet âyân ve eşrâfı daima halkla hükümet arasında aracı bir zümre olarak kabul etmiştir. Yalnız müslümanlar arasında değil, Hıristiyanlar arasında da zengin nüfuzlu kimseler veya papazlar mahallî cemaatın hükümet karşısında mümessil sayılmışlardır. İşte bu zümre 16. asırdan sonra yeni şartlar altında eyaletlerde gittikçe büyük bir ehemmiyet kazanmış, devlet reayayı ve her türlü vergi kaynaklarını korumak kaygısıyle bunlara asayiş, vergi tahsili, hatta asker toplama işlerinde geniş selâhiyetler tanımağa başlamış ve nihayet 18. asırda mahallî idare tamamıyle bunların eline geçmiştir. O zaman her kazada halkın seçtiği ve mahallî hükümet otoritesinin tasdik ettiği bir âyân'ın vücudu zarurî sayılmıştır. Müslümanlar arasında âyân ve eşrâf, hıristiyanlar arasında knez, kocabaşı ve çorbacılar ile ortodoks ruhbanı eyaletlerde hakim bir duruma çıkaran şartları daha yakından inceleyelim. Evvelâ halk zorbalara karşı mücadele eden mahallî nüfuzlu kimselerin himayesini aramaktan başka çare göremiyordu. Diğer taraftan bu âyân ve eşrâfın çoğu eskiden beri halka ziraat için veya vergisini ödemek için para ikraz eder, tefecilik yaparlardı. Yeni devirde avarız ve cizye gibi nakdî vergilerin nisbeten yükselince halkın bunlara tâbiiyeti kuvvetlendi(*). Esasen her kazaya toptan tayin edilen avarız vergisini halk arasında herkesin durumuna göre tevzi ve tahsil vazifesi o kazanın âyân ve eşrafına verilmişti. Hükümet bu suretle âyânın şahsında verginin toplanmasını garanti etmiş oluyordu. Bu işlerde eskiden beri hükümet adına nâzım rolü oynayan kadıların nüfus ve selâhiyetleri şimdi mahallî âyân elinde toplandı. Sekban asker toplamak için alınan sekban akçesi şimdi avarız vergiler arasında idi ve âyân vasıtasıyla toplanırdı. Hükümet memurlarının ve mahallî askerin topladığı bir takım aidat ve mahallî masrafların tespiti ve bu maksatla halktan toplanacak verginin tayini de kadı başkanlığında toplanan mahallî âyân ve eşraf meclisinin vazifeleri arasında idi. Yeni devirde gittikçe daha geniş bir şekilde tatbik edilmeğe başlayan maktu ve iltizam usulleri de mahallî âyân ve eşrafın rolünü arttırdı. Nüfus ve servetinin temel vasıtalarından biri haline geldi. Devlet mîrî toprakların vergi gelirini eskiden beri iltizam usuluyle toplardı. Yeni rejimde uzun harpler ve malî sıkıntılar neticesinde devlet mültezimlere gittikçe daha geniş selâhiyetler tanıdı. Mukataat toprakları mültezimlere kayd-ı hayatla hatta çocuklarına geçmek üzere verilmeğe başlandı. Bu suretle, çıplak mülkiyeti daima devlete ait sayılmakla beraber mîrî topraklar fiilen büyük çiftlikler halinde mahallî âyân ve eşraf eline düştü. 19. asırda Balkanlar da köylü hareketleri mîrî toprakları ağaların ve gospodarların elinden alma gayesini güdecektir. Bu devirde mahallî knezler, kocabaşı ve çorbacılar

(*) 1606'da hükümet hane başı üç altın avarız koyunca halk bu parayı faizle vilâyet âyânından istikraz etmiştir (Ç. Uluçay, *17. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık*, S. 195).

birçok yerlerde köylünün başına geçmiş, dışardaki millî teşkilâtlarla bir bağlantı halkası olmuşlardır.

Yalnız doğrudan doğruya merkezî hazine elindeki toprakların, yani mukataaların değil, aynı zamanda paşaların ve beylerin veya şehir ve kasabalarda oturan her çeşit dirlik sahiplerinin gelirleri de iltizam usulüyle toplanırdı. Büyük mültezimler, iltizamı parçalar halinde daha küçük mahallî mültezimlere iltizama verirlerdi. Bunlar ise umumiyetle mahallî âyândan idiler.

Yeni devirde genişleyen bir idarî usul de, hükümetin vergi gelirini garanti etmek üzere valilikleri iltizamla tevcih etmesidir. B usule göre vali her yıl hazineye o vilâyetin vergi geliri olarak masraflar çıktıktan sonra muayyen bir meblağ ödemeği deruhte etmekte idi. Valiler çoğu zaman bu gelirlerin tahsilini mahallî âyâna iltizama verirlerdi. Birçok âyân da voyvoda, mütesellim adı altında valilerin adamı, ajanı olarak hizmet ederler, fiilen idareyi ellerinde bulundururlardı. Kadıların da kendi kaza bölgelerinde mahallî mahkemeleri nâiblere iltizamla sattıklarını biliyoruz. Maktu usulüne gelince, bu bir bölgenin vergi geliri için mahallî cemâatin mümessilleri ile muayyen (maktû) bir miktar üzerinden anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu usul vergi gelirini garanti ediyor, aynı zamanda reayayı mültezim veya tahsildarın suistimallerinden koruyordu. Hükümet birçok reayanın bu usulü tatbik için isteklerini bu endişelerle kabul etmiştir. Eskiden nadir hallerde ve şartlarda tatbik edilen bu usul gittikçe yayıldı. Rumeli'de bilhassa cizye tahsilinde tatbik edildi. Bu suretle ortodoks ruhban, knezler, kocabaşılar halkın mümessili olarak gerek hükümet gerek halk nazarında, mahalî bir nüfuz ve otorite kazandılar, zamanla bu usul bölgenin malî muhtariyetine yol açtı. Yunanlılar'ın kocabaşılardan mürekkep demogerontes meclisleri doğrudan doğruya maktu sistemiyle ilgilidir.

Osmanlılar eskidenberi mühim şehirlerde Padişah'ın otoritesini temsil etmek ve şehri ve mahallî asayişi korumak üzere yeniçeri garnizonları (büyük şehirlerde 500-600 kişi) yerleştirirlerdi. Kapıkulu süvarileri de memlekette yayılmış bulundukları için bunların başında her bölgede kethuda yeri adı verilen bir komutan bulunurdu. Bunlar mahallî beylerbeyine veya sancak beyine tâbi değil erdi. Padişah kulu olarak birçok malî, kazaî imtiyazları vardı. Kanunî devrinde şehzade isyanlarından sonra yeniçeri ve sipahiler bilhassa Anadolu şehirlerinde daha çok yayıldılar. Onların imtiyazlarını paylaşmak istiyen yerli askerî gruplar aralarına giremedikleri zaman onlarla mücadeleye girişirlerdi. İşte birçok şehirlerde bu kapıkulu kumandanları yerli âyân ve ulema ile ittifak halinde o yerde hakiki otoriteyi ellerine geçirdiler. Beylerbeyi ve adamlarına karşı fiilen muhtar idareler kurdular ve merkezden kopardıkları muâfiyetlerde bu muhtariyeti kanunî ve meşrû bir hale getirdiler. Yeniçeriler, kuzey Afrika vilâyetleri, Bağdad gibi uzak eyaletlerde fiilen bağımsız oligarşik idareler dahi kurdular. Bosna gibi hudut vilâyetlerinde âyân ile ittifak halinde fiilen muhtar idareler meydana getirdiler ve bunun için eski vergi muafiyet vesikalarından istifade ettiler. Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehirlerinde yeniçeri ve sipahi şeflerinden bazıları iltizam ve mukata'aları satın aldılar veya sırf zorbalıkla birer kudretli âyân durumuna geldiler. 18. asırda bu bölgelerde onların mahallî hâkimiyeti fiilen ellerinde tutan hakiki hanedanlar kurduklarını görmekteyiz. Hatta bazıları halkı arkalarına alarak Bab-ı Âli'yi kendilerine paşalık ve vezirlik unvanları ve valilik vermeğe dahi zorladılar. Ancak bazı bölgelerde (meselâ 1628'de Erzu-

rum'da) yerli kuvvetler, sekbanlar, bu kapukullarına karşı şiddetli bir mücadele açabilmişlerdir.

Âyân yalnız vergi ve asayiş işlerinde değil, 17. asırdan itibaren devlet adına bölgelerinde asker toplamağa ve bu askere kumanda etmeğe de selâhiyetli kılınmıştır. Bu suretle onların bazan paşaların kapı kuvvetlerinden daha büyük kuvvetlere sahip olduklarını, Padişah'ın seferlerine bu küçük orduları ile iştirak ettiklerini görmekteyiz. Bundan sonra bu kudretli hanedan mümessilleri mahallî halk ve küçük âyân üzerinde devlete ait belli başlı selâhiyetleri irsî olarak ailesine hasretmiş feodal beyler durumuna gelmişlerdir. Devlet ajanları, hatta valiler, onlarsız ne asker ne vergi toplamağa kadır değillerdi. 18. asrın ikinci yarısında Âyân rejiminin bu son gelişme safhasında, feodalleşme vetiresi tamamlanmış sayılabilirdi. 1807'de âyân, Alemdar Mustafa'nın diktatörlüğü devresinde doğrudan doğruya pâyitahta hakim oldu ve senet-i ittifak ile eyaletlerdeki bu rejime hukukî bir mahiyet vermeyi denedi.

Âyân'a karşı II. Mahmud'un 1815'den itibaren şiddetli bir mücadele açtığını görüyoruz. Bu sultan, merkezî hükümet emrindeki orduyu islah etmek ve kuvvetlendirmek, Avrupa'dan modern silâhlar getirtmek ve böylece merkezî mutlak Padişah otoritesini ihya etmek istiyordu. Islâhatın esas gayesi bu idi. Yunan ayaklanması ve bağımsız Yunan devletinin kuruluşu, imparatorluk idarecilerine devleti tam batılılaştırma ve batı devletler camiasına sokmanın bir zaruret olduğunu anlattı. Gülhane Hattı humâyunu (1839) kanunlarda ve idarede modern devlet prensiplerini getirmeğe çalışıyordu. Bu devrede merkeziyetci burokrası iktidara hâkim oldu. Bütün islâhat hareketlerine rağmen âyân, eyaletlerde toprağa ve mahallî idareye hakim olmakta devam etmiştir. II. Mahmud ancak siyasî otorite için en tehlikeli hanedanlar ve büyük âyân temizliyebilmişti. Merkezî burokrası, Tanzimat islâhatıyla onların mahallî kudred ve nüfuzunu kırmağa boşuna çalıştı. 1876 Meclis-i Mebusan'ına dahi eyaletlerden gelen âyân ve eşrâf hakim olacaklardır. Tanzimat, reaya kitlelerini bu âyâna karşı korumak ve yeni bir Osmanlılık mefhumiyle bu reaya kitlelerini kazanmak gayesini güttü. Böylece dışırdan gelen tahriklerden de reayayı masun tutmak mümkün olur sanılıyordu. Tanzimat, Rumeli'de reayanın mahallî âyâna karşı cesaretle harekete geçmesine fırsat vermiştir. Tanzimatın ilânından hemen sonra Balkan reayası arasında verginin ilga edileceği, mirî toprakların köylüye dağıtılacağı rivâyetlerinin yayılması, merkezî hukumeti ciddi surette endişelendirdi. Batı devletlerinin 19. asırda empoze ettiği fazlasıyle liberal bir ticaret rejimi, imparatorluk ekonomisi için süratle yıkıcı tesirlerini göstermekle beraber Balkan memleketlerinde milli kurtuluş hareketlerini kuvvetle benimseyen bir orta sınıfın genişlemesine ve kuvvetlenmesine şuphesiz buyuk ölçüde yardım etmiştir. Rumeli şehirlerinde hükümetin vergi muafiyetleri tanımış olduğu Avrupa tüccarı denilen zumreler, Avrupa ile ticaret imtiyazı almış yerli Hıristiyanlardı. Tanzimat idaresinin hukuk eşitliğine dayanan bir Osmanlı vatanı ve Osmanlılık fikri tamamıyle başarısızlığa uğramıştır. İmparatorluk hükümeti yalnız mazinin bıraktığı bir içtimaî nizamın islâhının imkânsız neticelerine karşı değil, aynı zamanda Rus çarlarının ve Habsburglar'ın askerî emperyalizmi ve Batılı büyük devletlerin kapitülasyonlarla garanti edilen iktisat emperyalizmine karşı da ümitsiz bir mücadele yapmak zorunda kalmıştır. Bu çıkmazdan Türkler, bizzat millî bir devlet kurmakla kurtulmuşlardır.

2. Osmanlı Devleti'nin Siyasî Tarihi

F. Çetin DERİN

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve kurucular hakkında karanlık müphem kalmış pek çok husus mevcuttur. Elimizdeki bilgiler, sonradan yazılmış eserlere dayanmaktadır. Bunlara göre, Osmanlı Devleti'ni kuranlar, Oğuzlar'ın sağ kolu olan Günhan kolunun Kayı boyu'dur.

Kayılar, 1071 Malazgird meydan muhârebesinden sonra diğer Türk boyları arasında Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Kayılar'ın bir kısmı, XIII. yy. ortalarında Ankara'nın batı kısımlarında, daha sonraları da Söğüt ve Domaniç havalisinde yerleşmişlerdi. Bu sırada, Kayılar'ın başında Ertuğrul Bey bulunuyor idi. Onun vefât üzerine (680 H/1281 M. veya 687 H/1288 M.), yerine, küçük oğlu Osman Bey (Doğ. 656 H/1258 M.) Uc'taki Oğuz aşiretlerine hepsinin ittifakiyle baş oldu.

Osman Bey, o zamanın mühim tarikatlerinden biri olan Ahîler'in en itibarlı ve Ulu reislerinden Şeyh Edebali'nin kızı ile evlenerek Ahîler'in nüfuzundan maharetle istifade etti ve istilâ haraketlerine girişti. Bizanslılar'ın zararına genişleyen bu istilâ faaliyeti sırasında, Bilecik, Yarhısar, İnegöl, Eskişehir ve Yenişehir ele geçirildi. Muhım bir ipekçilik, dokuma ve demir madeni merkezi olan Bilecik'in alınmasından (699 H./1299 M.) sonra Uc Beyliği merkezi buraya nakledildi. Osman Bey'in 1299 tarihinde bağımsızlığa kavuştuğu hakkındaki bazı bilgileri, şüphe ile karşılamak gerekir. Onun hattâ oğlu Orhan Bey'in İlhanlı Devleti'nin yüksek hâkimiyetlerini tanıdıklarını gösteren kayıtlar vardır. Osman Bey, daha sonraki faaliyetleri sırasında Bursa çevresini almış ve İzmit yolunu açmıştır.

Osman Bey'in tarihi kesinlikle tesbit edilemeyen vefatından sonra (muhtemelen 727 H./1326 M.) istilâ hareketleri, Orhan Bey tarafından sürdürüldü. Bursa'nın alınması (2 Cumâde'l-ula 726 = 6 Nisan 1326) ve Beylik merkezinin buraya nakledilmesini, kumandanları Akçakoca, Karamürsel ve Gazi Abdurrahman'ın Kocaeli yarımadasındaki fetihleri takip etmiş, Bizans İmparatoru III. Andronikos'a karşı kazanılan Pelekanon zafer (1329 veya 1330) İznik ve İzmit (1337) in elde edilmesini sağlamıştır.

Osman Bey, Karası Beyliği'nde çıkan bir iç çekişmeden yararlanarak Balıkesir, Manyas, Aydıncık (Edincik), Kapıdağı ve havalisini ele geçirdi (Takriben 1345). Bu fütûhat, Osmanlılar'ın, Rumeli'ye geçişlerini kolaylaştırdı.

Osmanlılar, bu tarihten önceleri de, Bizans İmparatorluğu içindeki taht mücadelelerine girişen Kantakuzenos'a yardım maksadıyle Rumeli'ye geçmişler idi. Rumeli'de ilk olarak 1356'da Gelibolu yarımadasındaki Çimpe kalesi alındı.

Süleyman Paşa, işgal sahasını kuzeye doğru süratle genişletti. Onun ve kısa bir süre sonra Orhan Gazi'nin vefatları (muhtemelen 763 H./1362 M.), bu ilerleyişin duraklamasına yol açtı.

I. Murad Hüdâvendigâr, kardeşlerinin muhalefetini bertaraf ettikten sonra, Ahîler'in eline geçmiş olan Ankara'yı istirdat etti ve Rumeli harekâtına başladı. Osmanlılar'ın gayesi, Balkanlar'da yerleşmekti. Balkanlar'daki durum ise, bu istilâyı kolaylaştıracak bir mahiyette idi. Sırp hükümdarı Duşan'ın ölümünden sonra Sırbistan prensleri birbirlerine düşmüşler, Bulgarlar, Rumlar ve Lâtinler arasındaki

amansız mücadeleye Macar Kralı Büyük Layoş'un koyu taassubunu ortodoks Balkanlar'a zorla kabul ettirme teşebbüsleri karışmıştı. Adalete ve vicdan hürriyetine büyük bir titizlikle sadakat gösteren Türkler'e, yerli halk hemen hiç karşı koymuyordu.

Sazlıdere zaferi, Edirne (754 H./1363 M.) ve Filibe gibi çok önemli iki mevkiin elde edilmesini sağladığı gibi Macarlar, Bulgarlar, Sırplar, Ulahlar ve Bosnalılar'dan meydana gelen müttefik haçlı ordusunun Meriç nehri önünde Sırp Sındığı denilen yerde kesin bir mağlûbiyete uğratılması (764 H./1364 M.) Rumeli'deki ilerleyişi hızlandırdı. Türkler, ele geçirdikleri yerlere, Anadolu'dan devamlı göçmen sevkederek yerleşmekte idiler. İkinci Meriç (Çirmen) muhârebesi (1372) Batı Trakya'dan sonra Makedonya'nın da zabtını mümkün kıldı. Bundan sonra, Rumeli harekâtına kısa bir süre için ara verilerek fethedilen bölgelerde ve devlet yönetiminde teşkilâtlanmaya gidildi. Yine bu arada, Anadolu'da, Kutahya, Tavşanlı, Emed, Simav, Akşehir, Yalvaç, Beyşehri, Seydişehri, Karaağaç ve muhtemelen Isparta ele geçirildi.

Sultan Murad, 1380 de, Rumeli de tekrar harekâta başladı. 1388'de Bulgaristan istilâ edildi ve 1392 de Bulgar Krallığı tamamen ortadan kaldırıldı. Türk istilâsına karşı Sırp Despotu Lazar, Bosna Kralı Tvartko, Hırvat ve Arnavut prenslerinden Corci Kastriyota arasında bir ittifak yapılmış ve bunlar uygun zamanın geldiğine hükmederek, harekete geçmişlerdi. Müttefik kuvvetlere sonradan Macar, Eflâk, Leh ve Çek askerler de katılmıştı. Bulgarlar'ın, bu ittifaka katılmaları Çandarlızâde Ali Paşa'nın bu memleketi istilâsı ile önlenmişti. Haçlılar Kosova'da kesin bir mağlûbiyete uğradılar (20 Haziran 1389). Sultan Murad, muharebeden sonra, harp sahasını gezerken, yaralı olarak bulunan Sırp Kralı Lazar'ın damadı Miloş Obiliç tarafından şehid edildi. Devlet adamlarının kararı ile, şehzâde Bâyezid, hükümdar ilân edildi.

Yıldırım Bâyezid, saltanat değişikliği dolayısıyle, Anadolu beylerinin fırsattan istifade ile düşmanca hareketlere giriştiklerini haber alınca Sırplar'la anlaştı, Rumeli tarafında gerekli tedbirleri aldı ve derhal Anadolu'ya geçti. Germiyan, Aydın, Menteşe ve Saruhan beylikleri işgal edildi (1390). Ertesi yıl, Hamid ili zabdedildi ve Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey barış yapmağa mecbur edildi. Daha sonra Candaroğlu Beyliği'nin Kastamonu şubesine son verilmiş (793 H./1391 veya 794 H./1392 M.) ve Amasya ele geçirilmiştir (795 H./1393 M.).

Karaman seferinde padişahla beraber bulunmuş olan Bizans İmparatoru V. Yuannis'in oğlu ve saltanat ortağı Manuel'in babasının ölümü üzerine müsaade almadan İstanbul'a kaçması, İstanbul'un muhasara edilmesine yol açtı (1391). Bu birinci abluka Timur tehlikesine kadar (1401) Niğbolu seferi sırasında nisbeten gevşeyerek devam etti.

Macar Kralı Sigismund'un teşvikiyle ve onun kumandasında Macar, Fransız, Alman, Bohemya, İsviçre, İngiltere, İskoçya, Savua, Lombardiya, Rodos şövalyeler ve Ulahlar'dan meydana gelen büyük haçlı ordusu, sınırı geçerek Niğbolu önlerine gelmişti. Yıldırım Bayezid beklenmedik bir süratle Niğbolu'ya yetişerek Haçlı ordusunu yendi (25 veya 28 Eylûl 1396).

Yıldırım Bâyezid, bu galebeden sonra, Haçlı seferinden ümitlenen ve düşmanca hareketlere girişmiş bulunan Karamanoğlu Alâuddin Bey üzerine sefere çıktı.

Alâüddin Bey, mağlûp oldu ve katledildi ve Toroslar'ın kuzeyindeki şehirler ele geçirildi (1397). Bunu Samsun ile Kadı Burhaneddin'e ait memleketlerin alınması (1398) ve Memlûkler'e tâbı Malatya, Kâhta, Divriği, Behisni, Darende ve Elbistan'ın fethi (1399) tâkip etti. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin sınırları, doğuda Orta Fırat'a ulaşmış oldu.

Fakat, bu defa da, İran, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'ı alarak tenditkâr ve saldırgan bir siyaset takip eden Timur'la mücâdeleye girişmek mecburiyeti hâsıl oldu.

Memleketi Timur tarafından istilâ edilen Bağdad Celâiriyye hükümdarı Sultan Ahmed ile Karakoyunlu Türkmen reisi Kara Yusuf'un Yıldırım Bayezid'e sığınmaları ve bunların iâdesi meselesinden başlıyan mektuplaşmalar bazı kanlı sınır olayları ile giderek iki büyük ve kudretli hükümdar arasında, prestij ve nüfuz hâkimiyetlerini kabul ettirme gayretine dönüştü.

28 Temmuz 1402 Cuma (=27 Zilhicce 804) günü yapılan Ankara Meydan muhârebesini Timur kazandı ve Osmanlı Devleti nı yıkılma tehlikesi ile karşı karşıya bıraktı. Anadolu beyleri, tekrar eski memleketlerini ele geçirdikleri gibi Rumeli'dek Türk istilâsı da durdu.

Muharebede esir düşen bir süre sonra da vefat eden Yıldırım Bayezid'in şehzâdeleri arasında başlıyan taht kavgaları Mehmed Çelebi'nin tek başına, devlet idâresine hâkim oluşuna kadar bütün şiddetiyle sürdü (1413).

Çelebi Sultan Mehmed, Devlet'in sarsılan otoritesini kuvvetlendirmek, bozulan teşkilâtı yenilemek ve elden çıkan toprakları geri almak için büyük gayret sarfetti. Anadolu'da birçok yerleri yeniden aldı, Karamanoğuları'nın nüfuzunu kırdı ve doğuda, Şarkî Karahisar'ı elinde bulunduran Karakoyunlular'la komşu oldu. Ayrıca şeyhlikten şahlığa geçmek isteyen Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin ve taraftarları ile kardeşi Şehzâde Mustafa'nın isyanlarını da bastırdı. Vefât ettiği zaman, devlet bir idare altında toplanmış bulunuyordu. Yerine oğlu, Şehzade Murad geçti (25 Haziran 1421).

II. Murad'ın saltanatında karşılaştığı en mühim mesele, Limni'de mahbus bulunan amcası Mustafa Çelebi'nin, Bizans İmparatoru'nun teşviki ve ittifakı ile Rumeli'ye geçip hukumdarlığını ilân etmesi olmuştur. Bu isyan bastırıldıktan sonra imparatoru cezalandırmak isteyen II. Murad İstanbul'u kuşattı (20 Haziran 1422). Fakat bu defa da, yine İmparatorun teşvikiyle küçük kardeşi Şehzade Mustafa'nın Anadolu'da isyanı ile karşılaştı ve iki ay kadar sonra kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Şehzade Mustafa, yakalanarak idam edildi.

Bu vak'alardan sonra Devleti uzun süre meşgul etmiş olan en mühim meseleler bahıda Selânik'in alınışı dolayısıyla (2 Mart 1430) Venedik'le Eflâk ve Sırbistan işleri dolayısıyle de Macarlar'la münasebetlerin bozulmuş olması ve Rumeli'deki muharebelerden yararlanmak isteyen Karamanoğulları'nın sık sık düşmanca faaliyetlere girişmiş olmasıdır. Haçlıların Hermanstadt, Vazag ve İzladı derbend muhârebelerinde galip gelmeleri cesaretlerini arttırmış, Rumeli'de Devletin varlığını tehlikeye düşürecek gerilemeler olmuştu. II. Murad, Macarlar'la Segedin anlaşmasını imzalıyarak (25 Safer 848 H./12 Haziran 1444) saltanattan çekildi. Bu durumu kendileri için elverişli bulan Macarlar Papa'nın teşvikiyle anlaşmayı boza-

rak Türkler aleyhine Bohemya, Eflak, Hırvat, Polonya, Venedik ve Papa ile yeni bir ittifak meydana getirdiler. Varna meydan muhârebesi (28 Receb 848 H./10 Kasım 1444) Haçlıların, İstanbul'u kurtarmak ve Türkler'i Rumeli'den atmak ümitlerini ortadan kaldırdı. Bu mağlûbiyetin acısını telâfi etmek isteyen Macar Kral Naibi Jan Hunyad, II. Kosova savaşında tekrar yenildi (17-20 Ekim 1448).

Fatih Sultan Mehmed devrinin (18 Şubat 1451-4 Mayıs 1481) ilk büyük ve ehemmiyetli icraatı, İstanbul'un alınışı ve Bizans İmparatorluğu'nun tarihe karışması oldu. Bu fetih devletin bekası ve genişlemesi için her bakımdan bir zaruret halini almıştı. Son Bizans İmparatoru Kostantinos XI. Paleologs'un inatçı ve ümitsiz bütün çabalarına rağmen uzun bir kuşatmadan sonra şehir Türkler'in eline geçmişti (29 Mayıs 1453). İmparatorluğu kurarken giriştiği fetih hareketleri siyasî gayelerini gerçekleştirmek için nisbeten düzenli bir plân dahilinde yapılmıştır. Bizans tahtına akraba hânedanlara âit memleketlerin alınması (Trabzon, Mora, Midilli, Enez), Tuna ile Fırat arasında ataları tarafından fethedilmiş ve sonra elden çıkmış yerlerin geri alınması (Malatya, Dârende, Amasra, Sırbistan, Arnavutluk v.b.) veya daha sağlam bir şekilde devlete bağlanması, Boğazlar ve Karadeniz'e hâkim olmak için Ege adaları (Limni, Taşoz, İmroz, Samotrakı) ve Ceneviz kolonilerinin ortadan kaldırılması, Kırım'ın himaye altına alınışı bu meyanda zikredilebilir. Fatih bu faaliyeti sırasında en güçlü düşman olarak bilhassa, batıda Venedik ve Macaristan, doğuda Karamanoğulları ve Akkoyunlular la mücâdele etti. Venedik, uzun savaşlardan (1463-1479) yorgun düşerek barışa razı oldu. Macarlar ele geçirdikleri Belgrad ile iktifa zorunda kaldı, Karamanoğuları'nın hâkimiyetlerine son verildi (1466). Akkoyunlu Devleti de, Otlukbeli muhârebesindeki mağlûbiyetten (1473) sonra Anadolu üzerindeki saldırgan emellerinden vazgeçti ve yıkılmaya yüz tuttu.

Fatih, devleti merkeziyetçi mutlak bir imparatorluk haline getirdi. Ölümünden sonra, tahta geçen büyük oğlu Bayezid'e karşı diğer oğlu Şehzâde Cem'in saltanat davasına kalkışması ve sonra Rodos şövalyelerinin eline düşerek bir şantaj vasıtası olarak kullanılması, batıda ihtiyatlı bir siyaset takibine yol açtı. Venedik ve Macaristan ile hasmâne münasebetler devam etti. Kili ve Akkirman alınarak Boğdan, Osmanlı hâkimiyetine girdi ve Lehistan ile temasa geçildi. Venedik'e açılan savaş bir ara Haçlı deniz seferlerine yol açmasına rağmen İnebahtı (Aynebahtı), Modon, Koron Navarin gibi bazı Mora sahil kale ve limanlarının elde edilmesi ile sonuçlandı (1502). Yine bu devirde, Fatih zamanından itibaren bozulmaya yüz tutan Memlûk münasebetleri, harbe yol açmış (1485-1490), fakat bu devlete karşı üstünlük gösterilememiştir. Devleti tehdit eden asıl büyük tehlike ise, Akkoyunlular'ın yerine Şiî Safevî Devleti'nin kuruluşu (1502) ve Şah İsmail'in Anadolu üzerindeki niyetleri, Padişahın zaafı, devlet erkânının gevşekliği ve şehzâdelerin iktidar için rekabetleri, Şah İsmail'in cüretini arttırdı, halifelerinden Şahkulu Baba Tekeli (Karabıyık-oğlu, Şeytankulu)'nin Anadolu'da çıkardığı büyük ayaklanma güçlükle bastırıldı (1511).

II. Bayezid'in şehzâdeleri arasındaki mücadeleyi Selim kazandı ve babasının feragatı üzerine tahta geçti (7 Safer 918 H./24 Nisan 1512).

Yavuz Sultan Selim, iç işleri yoluna koyduktan sonra doğuda Safevî ve Memlûk devletleriyle savaştı. Çaldıran meydan muhârebesi (23 Ağustos 1514) Şah İsmail'in bütün ümitlerini söndürdüğü gibi, Doğu Anadolu topraklarının (Diyarbekir, Ke-

mah, Erzincan, Bayburt, Mardin, Cizre, Siirt v.b.) Osmanlılar'ın eline geçmesine yol açtı. Mercidâbık (24 Ağustos 1516) ve Ridâniye (22 ocak 1517) meydan savaşları ile Memlûk Devleti son buldu. Suriye, Elcezire, Kilikya, Filistin, Mısır ve Hicaz fethedildi. Bu arada iki devlet arasında münazaalara yol açmış olan Dulkadir Beyliği de ilhak edildi (1515). Bilhassa Suriye ve Mısır'ın alınması Osmanlılar'ın ekonomik durumunu çok kuvvetlendirdi.

Yavuz Sultan Selim, 22 Eylûl 1520 de vefât etti ve yerine oğlu Süleyman geçti (1 Ekim 1520).

Kanunî, Muhteşem, Büyük Türk lâkabları verilen I. Süleyman zamanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun her bakımdan olgunluk çağını teşkil eder. Rumeli de Belgrad'ın alınması (30 Ağustos 1521) ile başlayan seferler, Mohaç zaferi (29 Ağustos 1526) ile Macaristan'ın önce himâye altına alınmasına, sonra da ilhakı ile neticelenmiş (1541). akrabalığını ileri sürerek Macaristan krallığı üzerinde hak iddia eden Avusturya Arşidükü Ferdinant ve hâmisi Mukaddes Roma-Germen İmparatoru Şarlken'e karşı yapılan savaşlar Kanunî'nin ölümüne kadar (1566) devam etmiştir. Doğu'da Safeviler'e karşı yapılan seferler (Irakeyn seferi: 1534-1535, Tebriz seferi: 1548-1549, Nahçıvan seferi: 1533-1555) ile Bağdad, Tebriz, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Arap ele geçirildi; Osmanlı Safevî münâsebetleri Amasya anlaşması ile (29 Mayıs 1555) yeniden düzenlendi.

Akdeniz de Türk egemenliği, Cezâyir'de bir devlet kurmuş olan Barbaros Hayreddin Paşa (Hızır Reis) reisliğindeki denizcilerin Osmanlı hizmetine girmesinden ve daha bazı safhalardan geçtikten sonra Preveze deniz seferi (27 Eylül 1538)'nin kazanılması ile gerçekleşti. Aynı yıl, Hind denizinde Portekiz nüfuzunu kırmak için başlatılan deniz seferlerinde (1538-1553) kesin başarılar kazanılmamakla beraber karada, Yemen ve Güney Arabistan sahillerinde hakimiyet tesis edildi. Daha güneyde ele geçirilen topraklarda Habeş beylerbeyliği tesis edildi (1555).

Kânûnî nin ölümünden (7 Eylûl 1566) sonra da fetih hareketleri devam etti. Bunda II. Selim (24 Eylûl 1566 - 13 Ocak 1574)'in büyük tecrübe ve görüş sâhibi olan Sadrıâzam Sokullu Mehmed Paşa'yı devlet işlerinde tamamen serbest bırakması çok yararlı olmuştur. Sakız (1566), Kıbrıs (1571), Tunus (1574) ve Yemen'in kesin olarak zabtı onun zamanına isâbet eder. Fakat, bu arada Kıbrıs seferinin doğurduğu Papalık, Venedik, İspanya ve Malta şövalyeleri arasındaki ittifak ve müttefik haçlı donanmasının Lepanto (İnebahtı, Aynebahtı)'da Türk donanmasına karşı kazandığı deniz zaferi (7 Kasım 1571/17 Ca 979 Pazar) Akdeniz hâkimiyetine gölge düşürmüştür. Sokullu'nun Don ile Volga nehirleri arasında (1569) ve Süveyş'te kanal açma (1568) teşebbüs ve düşüncelerinin gerçekleşememiş olması da ayrı bir talihsizlik sayılabilir. III. Murad devrinde (22 Ocak 1574-14/17 Ocak 1595) Sokullu'nun nüfuzu, bazı devlet ricâli ve musahiplerin gayretiyle gittikçe azalmış ve şehadetinden (12 Ekim 1579-20 Şab. 987) sonra, devlet umumiyetle ehliyetsiz ve liyakatsiz kişilerin eline geçmiştir.

İran'daki iç karışıklıklardan yararlanarak fütuhat yapmak hevesiyle başlatılan İran savaşları (1577-1590, 1603-1611, 1615-1618, 1623-1639) çeşitli safhalardan geçtikten ve devleti pek büyük malî ve askerî zararlara soktuktan sonra, ilk safhada kazanılan geçici başarılara (Azerbaycan'ın Tebriz bölgesi, Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizor, Nihavent, Lûristan) rağmen, ancak Türk-İran sınırına katî bir

şekil veren ve sonraki anlaşmalara esas olan Kasrışirîn anlaşması ile sona erdi (17 Mayıs 1639).

Keza, bazı sınır olayları üzerine başlayan Avusturya savaşları (1593-1606) da uzun yıllar devam ederek Zitvatorok anlaşması ile sona erdi (11 Kasım 1606). Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti, bazı kale ve şehirleri (Eğri, Kanije, Estergon) elde etmişse de, gerçekte onun, siyasî ve askerî bakımdan eski kudret ve nufuzuna sahib olmadığı anlaşılmıştır.

Uzun süren savaşlar, iktisadî gerilemeyi, mansıb tevcihlerinde yürürlükteki yasa ve teâmüllere aykırı davranışları ve ehliyetsiz kimselerin tayinlerini, rüşvet ve iltimasın artmasını, seferlerin gerektirdiği ağır masrafların malî darlığa yol açmasını, reâyanın ağır vergiler dolayısiyle köyleri boşaltmasını, paranın değerini kaybetmesini, asayiş ve güvenliğin, devlet otoritesinin zayıflamasını bütün açıklığı ile ortaya çıkardı.

Anadolu'da çıkan ve memleketi harap ve perişan eden Celâlî ayaklanmalarının bastırmak için çok büyük gayretler sarfetmek ve uzun yıllar uğraşmak icap etti. I. Ahmet (22 Ocak 1603 - 22 Kasım 1617)'in saltanatında, tenkil faaliyeti esaslı bir yer tutar. Bu padişah, kardeş katillerini önlemek için tahta hükümdarın ekber (büyük) evlâdı yerine, ailenin erşedi (en yaşlısı)'nin geçmesi usûlünü getirdi. Fakat bu usûlün de katillere engel olamadığı görüldü. Saray kadınları ve musahiplerin körüklediği, mansıblarını rüşvet ve iltimasla elde etmiş veya bu yollarla mansıb kapmak isteyen bazı devlet ricâlinin de katıldığı, disiplin ve inzıbattan mahrum Kapı Kulu askerinin çıkardıkları isyanlar, çok kanlı ve fecî olaylara yol açtı. İsyancılar elebaşları sonradan birer vesile ile idam edilmişlerse de, çok defa istediklerini elde ettiler. II. Osman (26 Şubat 1618 - 20 Mayıs 1622)'ın hal' ve katli ile neticelenen vak'a, bu kanlı isyanların en büyüklerinden biridir.

Devletin içine düştüğü bu bozuk durumdan kurtarılması için zaman zaman, bazı hükümdar ve devlet adamlarının giriştikleri veya tasarladıkları teşebbüslerin müsbet sonuçları pek kısa ömürlü olmuştur. II. Osman, IV. Murad (10 Eylül 1623 - 8 Şubat 1640), Sadrıâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa (Sadâreti: 24 Aralık 1638 - 22 Şubat 1644) ve Tarhuncu Ahmed Paşa (Sadâreti: 20 Haziran 1652 - 21 Mart 1653)'nın icraatını, bu meyanda zikredebiliriz. Köprülü'lerin icraatı ise daha devamlı ve başarılı olmuştur.

Köprülü Mehmed Paşa bütün devlet teşkilâtında karışıklığın hâkim olduğu bir devrede bazı şartlarla, takriben 80 yaşlarında iken sadârete geldi (14 Eylül 1656). İktidarda kaldığı 5 yıl içinde şiddetli ve merhametsiz icraatı ile devlet otoritesini kurmağa muvaffak olduğu gibi 1645'den beri devam eden Girit Seferi dolayısıyla Venedikliler'le yapılan savaşlarda, Venedikliler'in eline geçmiş olan Bozcaada ve Limni'yi geri aldı (31 Ağustos 1657 ve 15 Kasım 1657) ve Çanakkale Boğazı'nı Venedik ablukasından kurtardı. Erdel Bey'i II. Rakoczy Gyorgy'nin isyanını bastırdı (1658).

Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, sadârete, babasının vefatı ve tavsiyesi ile geldi (31 Ekim 1661). Erdel işlerini yolunu koyduktan sonra Avusturya'ya karşı açtığı savaşı (13 Nisan 1663), Vaşvar (Eisenburg) anlaşması ile (10 Ağustos 1664) başarılı bir şekilde sonuçlandırdı. Bizzat, uzun bir kuşatmadan sonra Kandiye Kalesi'ni alarak (27 Eylül 1669) Girit seferi'ne ve Girit'teki Venedik hâkimiyetine son verdi.

Lehistan'a karşı başarılı seferler yaparak Podolya'yı Osmanlı topraklarına kattı (1676).

Fâzıl Ahmed Paşa, 15 yıllık bir sadâretten sonra 3 Kasım 1676'da, 41 yaşında vefat ettiği zaman, geride itibarlı, kuvvetli ve düzenli bir devlet idaresi bıraktı. IV. Mehmed (8 Ağustos 1648 - 8 Kasım 1687), onun yerine, devletin menfaatini ve kendi rahatını düşünerek, Köprülü Mehmed Paşa'nın yetiştirdiği ve damat edindiği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı getirdi (5 Kasım 1676).

Bu zât, Ruslar'a karşı yapılan Çehrin Seferi'ni (1678) müteakıp Osmanlı Devletinin Kanûnî devrindeki ihtişamlı ve azametli durumuna yükseltmek için Almanlar'a tâbi Orta Macaristan'da protestan Macarlar'ın İmparator'a karşı giriştikleri mücadeleyi fırsat bilerek, Macarlar'ı himaye etmiş ve Avusturya Savaşı'na yol açmıştır. Viyana'nın ikinci defa kuşatılması (14 Temmuz 1683) ve Osmanlı ordusunun bozgunu (12 Eylül 1683) ile başlayan savaşlara, Lehistan daha sonra Venedik (25 Nisan 1684) ve Rusya da (1696) karışmış, Osmanlı Devleti, dört cephede savaş yapmak zorunda kalmıştı. Rumeli topraklarının düşman tarafından istilâsı, malî ve idarî bozukluklar, askerin inzibatsızlığı büyük buhranlara yol açtı. IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi, fena gidişe bir çare olmadığı gibi Sadrıâzam Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa (Sâdâreti: 25 Ekim 1689 - 20 Ağustos 1691)'nın islahat ve faydalı icraatı ile kazandığı, keza II. Mustafa (6 Şubat 1695 - 30 aralık 1703)'nın bizzat çıktığı ilk iki seferde elde ettiği kısmî başarılar, bu büyük savaşın kaybedilmesini önleyemedi.

26 Ocak 1699'da Karlofça'da, İngiltere ve Felemenk elçilerinin tavassutları ile, 4 ay süren uzun müzakerelerden sonra, Avusturya, Venedik ve Lehistan'la 25'er yıl süreli üç ayrı anlaşma, Rusya ile de üç yıl için mütareke imzalandı. Ruslar, arzularını yalnız başlarına elde edemeyeceklerini anlayarak, ertesi yıl Azak Kalesi ve civarını kendilerine bırakan anlaşmayı İstanbul'da imzaladılar. Bu anlaşmaya göre Avusturya'ya Banat hariç bütün Macaristan; Lehistan'a, Kamaniçe (Podolya) ile beraber Ukrayna; Venedik'e Mora Yarımadası ile Dalmaçya kıyılarında bazı kaleler terkedildi. Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin askerî kudretinin zayıflığını ortaya koymuş, bilhassa orduda batı teknik ve usullerine göre değişiklik yapmak gereğini göstermiştir.

Karlofça anlaşmasını imzalamaya muvaffak olan Sadrıâzam Amuca-zâde (Yeğen) Hüseyin Paşa (Sadâreti: 2 Ağustos 1697 - 6 Eylül 1702) bundan sonra sınırların kuvvetlendirilmesi idarî, malî, iktisadî durumun ıslahı ile ordu ve donanmanın yeniden düzene konması ile uğraştı.

Birinci Edirne Vak'ası denen bir ayaklanma sonucu tahta çıkan III. Ahmed (23 Ağustos 1703 - 1 Ekim 1730) Patrona Halil İsyanı denen diğer bir ayaklanma ile tahttan indirildi. Saltanatın ilk yıllarında, Rusya'nın Karadeniz ve boğazlara hâkim olmak için takibe başladığı siyaset, bu devletle savaşa yol açtı. Prut Savaşı'nda, [illegible] olan Rus Çarı Petro, ordusu ile imha edilmekten güçlükle kurtuldu. Prut Anlaşması ile (23 Temmuz 1711) Azak Kalesi Ruslar'dan geri alındı ve Rusya'nın [illegible] bir süre için sed çekilerek Karadeniz'in güvenliği yeniden tesis edildi.

Mora'nın geri alınması için Venedik'e açılan savaş (8 Aralık 1714) başarılı bir [illegible] takip ederken Avusturya'nın, bundan sonra istilâ sırasının kendisine geleceği [illegible] üzerine, Venedik'le ittifak yaparak (15 Nisan 1716) Osmanlı Devleti ile mü-

cadeleye girişmesi durumu değiştirdi. Pasarofça Anlaşması (21 Temmuz 1718) ile Küçük Eflâk, Banat dahil Tameşvar, Belgrad ve Semendire dahil Kuzey Sırbistan, Timok ve Una nehirleri arası Avusturya'ya terkedildi. Venedik ile yapılan anlaşmada, Mora Osmanlılar'da, Dalmaçya kıyılarındaki bazı kaleler Venedik'te kaldı. Bilhassa Belgrad gibi, Balkanlar'ın kilidi mesâbesinde olan pek müstahkem bir kalenin Avusturyalılar'ın eline geçmesi büyük bir kayıp oldu.

Anlaşmanın gerçekleşmesini ısrarla isteyen ve bunda muvaffak olan Sadrıâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, bundan sonra da Batı'da barışın korunmasına gayret gösterdi. Bu barış devresinde padişahın çevresinde akraba ve muntesiplerin çeşitli mevkilere getirerek kendisine bir muhit hazırladı. Zevk ve sefaya, eğlenceye olan meyli dolayısıyla tabiaten padişahla anlaşarak Boğaziçi'nde ve Haliç'te büyük paralar sarfıyla inşa edilen köşklerde yaz ve kış lâle eğlenceleri ve helva sohbetleri ile vakit geçirdi. Bunun yanında, Avrupa bilim ve tekniğinden, kültüründen istifade ederek bazı batı müessese ve usûllerinin tatbikine çalıştı. İlk defa Türkçe kitap basılmak üzere, matbaanın açılması (1727), İstanbul'da bir çini ve kumaş fabrikasının kuruluşu (1725) bu arada zikredilebilir.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, İran'da ortaya çıkan iç karışıklıktan yararlanarak doğuda fütuhata heveslenmiş ve bu suretle başlayan savaşlar (1723) devletin başına telâfisiz zararlar ve gâileler açarak 6 ekim 1746'da Kasrışirin anlaşması esas alına uygun olarak imzalanan anlaşmaya kadar fasılalarla devam etmiştir.

İran savaşları sırasında, Tebriz'in Sadrıâzam'ın gizli emriyle İranlılar'a terk edildiğinin öğrenilmesi üzerine, İbrahim Paşa'nın muhalifleri tarafından bir süredir hazırlanmakta olan Patrona İsyanı patlak verdi. Âsiler, İbrahim Paşa ile iki damadını katl ve III. Ahmed'i hal' ettiler.

I. Mahmud zamanında (1 Ekim 1730 - 13 Aralık 1754), Lehistan verâseti harplerini kendi lehine hallettikten sonra Osmanlı imparatorluğu'nun taksimini tasarlayan Rusya'nın, İran'a gitmek üzere Kabartay bölgesinden geçmek isteyen ve Kuban'a inen Kırım kuvvetlerinin hareketini kendi topraklarına tecavüz sayarak Kırım'a taarruzuna (30 Mart 1736) karşılık, Fransa'nın tahriki ile Rusya'ya savaş ilân edildi. (2 Mayıs 1736). Avusturya, savaş hazırlıklarını tamamlamak için Osmanlı Devleti'ni oyaladıktan sonra Rusya ile müttefik olarak savaşa katıldı (Haziran 1737). Türk ordularının başarılı savaşları, diğer taraftan Fransız - İsveç ve Osmanlı - Prusya ile Osmanlı - İsveç yakınlaşmaları önce Avusturya'nın sonra da Rusya'nın (18 Eylül 1739) Belgrad anlaşmaları ile savaştan çekilmelerine yol açtı. Anlaşmaların akdinde faal bir rol oynayan Fransa kapitülasyonların daha geniş ölçüde yenilenmesine muvaffak oldu (30 Mayıs 1740).

Belgrad anlaşması ile Belgrad Kalesi, Sırbistan ve Küçük Eflâk tekrar Osmanlı hakimiyetine girdi. Rusya'nın Azak Kalesi'ni yıktırması, Azak Denizi'nde ve Karadeniz'de savaş ve ticaret gemileri inşa ettirmemesi ve Rus ticaretinin ancak Osmanlı Devleti reâyasına ait gemilerle yapılması hususları kararlaştırıldı.

Karlofça anlaşmasının imzası ile sonuçlanan ve ondan sonra Rusya, Avusturya, İran ile yapılan savaşlarda uğranılan mağlûbiyetler, Osmanlı ordusunun Avrupa usûl ve tarzında talim ve terbiyesini, techizini ve düzenlenmesini zarûri kılmıştı. Kapıkulu ocaklarına bu çeşit çalışma tarzını ve disiplini tatbike imkân olmadığından

onların dışında ıslahata teşebbüs olunmuştu. Bu iş için aslen Fransız asilzâdelerinden olup sonra Osmanlı hizmetine girerek kendisine beylerbeyilik verilen Humbaracıbaşı Ahmed Paşa (Claude Alexandre Comte de Bonneval)'dan istifade edildi. Fransızlar'ın da yardımı ile maaşlı, yeni bir Humbaracı Ocağı kuruldu. (1734).

III. Mustafa zamanında (30 Ekim 1757 - 21 Ocak 1774) Türkiye'de Baron de Tott'un yardımı ile Tophâne ıslah edilerek yeni toplar döktürülmüş, Baron dö Tott ayrıca İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndaki tahkimatın ve Boğaziçi'ndeki kalelerin plânlarını tanzim ve inşasına nezaret etmişti. Ayrıca Haliç ve Hasköy'de yeni top dökümhânesi yapılmış ve tersânede yeni gemiler inşa edilmiştir. Fakat bütün bu yenilik hareketleri pek mevziî kalmış, ordu ve donanmada esaslı bir ıslahat yapılamamıştı. Nitekim Rusya ile başlatılan yeni bir savaş, gerçekleri bütün acılığı ile ortaya çıkardı.

Rusya'nın Lehistan'ı elde etmek için giriştiği teşebbüsler ve bazı Leh vatanseverlerinin Osmanlı topraklarına sığınmaları üzerine onları takip eden Rus kuvvetlerinin sınırı aşarak Lehliler'i ve Türkler'i kılıçtan geçirmeleri yüzyıllardan beri Lehistan meselelerinde hassas olan Türkiye'de tepki uyandırmış, Fransa'nın teşviki ve âmme efkârının hissî baskısı ile hazırlık yapılmadan Rusya'ya savaş açılması kararlaştırılmıştı (4 Ekim 1768). Ruslar bu savaşta, Tuna boylarında büyük başarılar kazandıktan ve Kırım'ı işgal ettikten başka Baltık filolarını, İngilizler'in yardımı ile Akdeniz'e geçirerek Mora Rumlarını ayaklandırdılar (1769). Çeşme limanında bulunan Osmanlı donanmasını yaktılar (7 Temmuz 1770). Mısır'da devlete isyan eden Bulut Kapan Ali Bey'e yardım ederek onun bağımsızlık ilânına yol açtılar. Böylece Akdeniz'i de savaş alanı haline getirdiler. Osmanlı Devleti devamlı mağlûbiyetler üzerine, Küçük Kaynarca anlaşmasını kabul etmek mecburiyetinde kaldı (21 Temmuz 1774). Bu anlaşma ile Kırım, Bucak, Yedisan (Nogay) Tatarlarına bağımsızlık verilmiş, Kerç ve Yenikale'nin Ruslar'a geçmesi ve Karadeniz ve Akdeniz'de Rus ticaret gemilerinin serbestçe dolaşabilmeleri hakkı ile Karadeniz bir Türk iç denizi olmaktan çıkmıştır. Ayrıca, Ruslar'ın istedikleri yerlerde konsolosluk açabilmeleri ve ortodoksların hâmisi sıfatını takınmaları gibi diğer maddeler, sonradan Osmanlı Devleti'nin zaafından yararlanarak sık sık iç işlerimize müdahalelerine yol açmıştır. Rusya, bir süre devletin zayıf durumundan yararlanarak Kırım'ı ilhak etti (1783). Daha Sonra Osmanlı Devleti'nin taksimi ve İstanbul'u zabtı için Avusturya ile ittifak yaptı; Osmanlı memleketlerinde açtıkları konsolokluklarla halkı isyana kışkırttı. Bitip tükenmeyen Rus tahrikâtı ve istekleri Osmanlı devlet adamlarını usandırmış, Kırım'ın kaybedilmesi ise millete pek acı gelmişti. Avrupa'da Rus - Avusturya - Fransa yakınlaşmasına karşı teşekkül eden İngiltere - Prusya - Felemenk işbirliğinin yardım vaadleri ve tahrikleriyle, acele edilerek 19 Ağustos 1787'de, Rusya ile savaşa karar verildi. Bu savaşa, az sonra Avusturya da Rusya'nın müttefiki olarak katıldı (9 Şubat 1788).

İlk cephede iki büyük devletle savaş yapmak Osmanlı Devleti'ni müşkil bir duruma düşürdü ise de, Rusya ve Avusturya'nın büyümesinden endişe eden İsveç'le Rusya'ya, Prusya ile Avusturya'ya karşı yapılan İttifak anlaşmaları (11 Temmuz 1789 ve 1 Şubat 1790) ve Fransız ihtilâlinin aldığı şekil üzerine taraflar savaşa son verdiler. 4 Ağustos 1791'de Avusturya ile Ziştovi, 10 Ocak 1792'de Rusya ile Yaş anlaşmaları imzalandı. Avusturya'nın bu savaşta pek az toprak kazancı olmuş, Rusya ise Aksu (Buğ) ile Turla nehirleri arasındaki Özi eyâleti ile iktifa etmiştir.

Savaşlarda uğranılan hezîmetler, ordu ve donanmanın feci halini ortaya koyduğundan Çeşme felâketinden sonra, Kapudan-ı Deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa'nın şahsî gayretiyle, tersânenin ıslahı, İngiliz ve Fransız gemileri tipinde yeni savaş gemileri inşası, gemici yetiştirilmesi ve gemiciler için kışla yapılması (1784) işleri ele alınmış olduğu gibi, çekirdeği Baron de Tott tarafından kurulmuş olan Tersâne Mühendishânesi 1776'da, İstihkâm Okulu, 29 Ekim 1784'de, yabancı uzmanların nezâret ve idâresinde faaliyete geçirilmişti. Fransız topçu çavuşu Obert'in idaresindeki sür'at topçuları Ocağı da (Ocak 1774) 1781 yılında lağvından sonra Sadrıâzam Halil Paşa'nın teşebbüsü ile yeniden teşkilâtlandırılmıştı. Fakat bütün bu ıslahatı daha şumullü olarak ele alan III. Selim (7 Nisan 1789 - 29 Mayıs 1807) oldu.

III. Selim iyi bir eğitim ve öğretim görmüş, şehzâdeliğinde oldukça serbest bir hayat yaşamış, daha o zamanlar Avrupa devletlerinin siyasetlerini, idarî ve askerî teşkilâtlarını öğrenmeye merak sarmış, memleketin iç meseleleriyle alâka anmış, ileri görüşlü bazı yakın adamlarının da teşvik ve telkinleriyle ıslahat ve yenilik taraftarı olmuştu. Bunun için itimat ettiği devlet ricâlinin fikirlerini alarak ticarî, sosyal, siyasî ve askerî alanlarda yapılacak ıslahatın geniş bir plânı hazırlanarak işe başlandı. Nizâm-ı Cedîd adı verilen bu ıslahat içinde, bu ismi taşıyan, Bostancı Ocağı'na bağlı Avrupa tarzında eğitim, teçhizat ve kıyafeti olan yeni ordu kuruldu. Avrupa'dan getirtilen ustalarla tophane ve baruthane düzene kondu, tersaneler faaliyete geçirildi, yeni gemiler yapıldı, bilgili gemici ve kaptan yetiştirilmesine çalışıldı, yine yabancı uzmanlardan yararlanılarak Kumbarahâne (1792) ile Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn kuruldu (1794), ordu ve donanmanın işine yarıyacak kitaplar Türkçe'ye çevrilip bastırıldı, Londra, Paris ve Viyana'ya ilk defa daimî ikamet elçileri gönderildi ve bunlara ve maiyetlerine dil ve bilgi öğrenmeleri emredildi, ordu ve donanma için yapılan masrafları karşılamak için İrad-ı Cedîd adıyle yeni bir hazine kuruldu; mülkî ıslahat yapıldı ve yeni kanunnâmeler hazırlandı. Bütün bunlara rağmen, Nizam-ı Cedîd devrinde de iç ayaklanmalar karşısında devlet âciz kalmış, Mısır'ın istilâsı karşısında Fransa'ya açılan savaşı (25 Eylül 1798) kazanmak için bu devlete düşman olan Rusya, İngiltere ve iki Sicilya Krallığı ile ittifak yapmak (23 Kasım 1798, 5 Ocak 1799, 21 Ocak 1799) zarûretini duymuştu. Bilhassa o güne kadar, devamlı düşman olan Rusya ile olan ittifakı, halk efkârı hazmedememiş, bu duygu ve diğer bütün sıkıntılar Nizam-ı Cedîd ve ricâli aleyhinde muhafazakâr çevrelerde kolayca istismar edilmişti. Mısır'ın Fransızlar tarafından boşaltılmasından (30 Ağustos 1801) sonra Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir yakınlaşma olmuş ve Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'ı istilâsı (16 Ekim 1806) Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşın başlamasına yol açmıştı. Nizam-ı Cedîd'in Rumeli'ye de teşmili kararına karşı, Şehzâde Mustafa taraftarlarının da vaadleri ile tahrik edilen, ıslahat aleyhdarları, menfaatı bozulan esnaf, ulema, tüccar ve yeniçeriler ile birleşerek büyük bir isyana yol açtı (İkinci Edirne Vak'ası Haziran 1806). Bu olayda zaaf gösterilerek tâvizler verilmesi karşı tarafın cesaretine yol açtı.

Savaş sırasında, İstanbul'da çıkan Kabakçı Mustafa isyanı ile (25 Mayıs 1807) III. Selim tahttan indirildi (29 Mayıs 1807) ve Nizam-ı Cedîd ıslahatı lağvedildi. Bir süre sonra, bunu yenilik taraftarlarının karşı darbe ile IV. Mustafa'yı tahttan uzaklaştırmaları (28 Temmuz 1808) ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Sekban-ı Cedîd adı altında Nizam-ı Cedîd askerî teşkilâtını canlandırışı takip etti. Fakat bu ve bundan

sonraki teşebbüsler, daima yeniçerilerin karşı koymaları ile boşa çıkarılmıştır. Ancak II. Mahmud (28 Temmuz 1808 - 30 Haziran 1839)'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırılabilmesinden (Vak'a-i Hayriye 15-16 Haziran 1826) sonra devamlı ve ciddî batılılaşma hareketlerine girişmek mümkün olabilmiştir.

II. Mahmud'un, Avrupalı hükümdârlar gibi yaşamaya başlaması, hükûmet teşkilât ve usullerinde değişiklik yapılarak kabine usûlünün ve nezâretlerin ihdası, askerî işleri görüşüp karara bağlamak üzere Dâr-ı Şurây-ı Askerî ve memurların muhakemesi ile hükûmet ile halk arasındaki davaların görüşülmesi için Meclis-i Valây-ı Ahkâm-ı Adliye adlı kurumların tesisi, memurların, hâriciye ve dahiliye olmak üzere iki sınıfa ayrılıp rütbe ve sınıflarına göre maaş bağlanması, musâdere usulünün kaldırılması, posta yolları ve postacılığın kurulması, Avrupa tarzında bir eğitim ve öğretim sistemi kurmak maksadıyle sıbyan okullarının üstünde rüştiyeler, devlet memurlarını yetiştirmek için Mekteb-i Maarif-i Adlî, Harbiye ve Tıbbiye okullarının açılması, Tıbbiye ve Harbiye için yabancı kaynakların Türkçeye çevrilmesi gayretleri onun en ehemmiyetli icraatı arasındadır.

Bütün bu faydalı yenilik hareketleri yanında, devrinde, siyasî bakımdan birçok felaketler vuku buldu. Milliyetçilik fikirlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması üzerine çıkan Sırp (1804-1817) ve Yunan isyanları (1815-1830), Avrupa devletlerinin kendi çıkarları için bu olaylara müdahale ederek devleti müşkil durumlara düşürmeleri, Rusya'nın emperyalist ve geleneksel siyasetine uygun olarak savaş açması (1806 - 1812, 1828 - 1829), Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanları (1831 - 1840), bu felaketli olayların başlıcalarıdır. Bu olayların sonucunda Sırbıstan'a imtiyazlar verildi, Mora'da bağımsız bir Yunan devleti kuruldu. Rusya, Bükreş Anlaşması ile Besarabya'yı, Edirne Anlaşması (1829) ile Doğu Karadeniz sahillerinde Poti ve Anapa'yı aldı. Eflâk ve Boğdan muhtariyetini sağladı, Fransa Cezayir'i zaptetti (1830) ve Mısır'ın idaresi, bazı şartlarla Mehmed Ali Paşa'ya bırakıldı.

Sultan Abdulmecid (1 Temmuz 1839 - 25 Haziran 1861)'in ilk ve önemli icraatı XVIII. yy başlarından beri yapılmakta olan ıslahat hareketlerini tamamlamak için Mustafa Reşid Paşa'ya hazırlattırıp ilân ettirdiği Gülhane hatt-ı hümâyûn (Tanzimat-ı Hayriye Fermânı)'u ile açıklanan (3 Kasım 1839) yeni düzene ait esaslardır. Tanzimat Devri (1839-1875) diye adlandırılan ve yeni bir devir açan bu hatt-ı hümâyûnla padişah, müslüman ve hıristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanacağını, verginin ve askerlik işlerinin düzenli bir usule bağlanacağını vaad ve hatt-ı hümâyûn'a ve ona dayanılarak çıkarılacak kanunlara saygı göstereceğine yemin ediyordu. Böylece padişah, kutsal yetkileri üstünde başka bir kuvveti, yani kanunu tanımakla Batı devletlerindekine benzeyen bir "şart"ı kabul etmiş olmakta idi.

Tanzimat devrinde, hukuk, askerlik, eğitim ve öğretim ve idare alanlarında birçok yenilikler yapıldı. Avrupa tekniği yanında Avrupa düşünce sisteminin üstünlüğü kabul edildi, dış siyasette devletin varlığını koruyabilmek ümidi ile bilhassa Fransa ve İngiltere'nin dostluğu arandı.

Tanzimatta yapılan yenilikler, eski rejimden faydalanan muhafazakârların ve çeşitli sebeplerden dolayı hıristiyan azınlıkların tenkid ve şikayetlerine yol açtı. İngiltere ve Fransa, Rus yayılışına karşı Osmanlı Devleti'nin kuvvetlenmesi ve mevcudiyetini muhafaza etmesi menfaatlerine uygun düştüğü için Tanzimat'ı sempati ile,

Avusturya ve Rusya ise hoşnutsuzlukla karşıladılar. Hatta Rusya, Tanzimat'ı, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir koz olarak kullandı.

Tanzimat Devri'nde, Boğazlar, Lübnan, Macar mültecileri ve kutsal yerler problemleri ve Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı Devleti'nin başlıca dış siyaset konularını teşkil etti. Kırım Savaşı sonunda imzalanan Paris anlaşması (30 Mart 1856) ile Rusya, Osmanlı Devleti aleyhindeki emellerini bir süre için geri bırakmaya mecbur edilerek Osmanlı Devleti'nin devletlerarası haklardan yararlanabileceği kabul edildi ve Osmanlı Devleti'nin zararına olarak Karadeniz'in tarafsızlığı kararlaştırıldı. Anlaşmanın imzasından önce hazırlanarak ilân edilen ve Gülhâne hatt-ı hümayûnu'ndaki prensipleri yeniledikten başka onlara yenilerini de ekleyerek daha da genişleten Islahat fermânı (18 Şubat 1856), Rusya'nın gelecekte hıristiyan halkın çıkarları bahânesi ile müdahalesini önlemek için Paris anlaşmasında değerlendirildi. Fakat Islahat fermânının anlaşma metni içine sokulması Rusya'nın müdâhalesinden korkulurken, öteki devletlere de bu fırsatı vermişti. Rusya, Fransa, İngiltere ve Avusturya çıkarlarına göre, bazen ayrı ayrı bazen de birlikte, fermanda vaadedilen ıslahatı bahane ederek müdahalelerde bulundular. Cidde ve Suriye isyanları (1858-1860), Eflâk ve Boğdan (1856-1862), Sırbistan olayları (1856-1861), Karadağ isyanı ve savaşları (1858) Osmanlı-Yunan ve Osmanlı-Mısır münasebetleri, bu devletlerin müdahale ettikleri başlıca konular oldu. Bu devletlerin İstanbul'daki elçileri, Osmanlı Devleti'nde tatbik edilmesini gerekli gördükleri kanunları hazırlamaya kalktıkları gibi devletin iç ve dış siyasetini kontrol etmekte kendilerini görevli ve yetkili sandılar.

Abdülaziz (25 Haziran 1861 - 30 Mayıs 1876)'in saltanat devri devletlerle barış içinde geçmiş olmasına rağmen, yine Avrupa büyük devletlerinin tahrik ve himayeleri ve hıristiyan tebaanın çoğunlukta bulunduğu yerlerde çıkan isyanlar, memlekətin huzur ve rahatını kaçıran en önemli unsur olmuştur. Hersek ve Karadağ isyanları (1861-1864), Eflâk ve Boğdan (1861-1876) Sırbistan olayları (1862-1867), Girit isyanı (1866-1868) tekrar Hersek isyanı (1975-1876) ve Bulgar âsilerinin faaliyetleri (1848-1876) bu cümledendir. Ordular gönderilerek bastırılan isyanlar sonunda isyan bölgelerinin devlete bağlılıklarını sağlamak için buralardaki halka yeni tavizler ve imtiyazlar vermek zarureti hasıl olmuştu. Karadağ, hukukî ve siyasî bir muhtariyet elde ettiği gibi Eflâk ve Boğdan'ın Romanya adı altında birleşmeleri kabul edilmiş, Mısır'ın muhtariyet hakları genişletilmiş (1863-1882), Sırbistan, Lübnan, Girit halkı ve Bulgarlar yeni haklar kazanmışlardır. Buna rağmen adı geçen bölgelerin devlete olan bağlılıkları büsbütün gevşemiş ve imparatorluğun dağılıp parçalanması hızlanmıştır.

Buna karşılık devlet adamlarının, Türkler'i, imparatorluğun esas unsuru olarak kabul ve himaye etmeye başlamaları, Batılı bilim adamlarının Türkoloji tetkikleri sonunda Türk tarih, sanat, dil ve geleneklerindeki gerçek değerleri ortaya çıkarmaya başlamaları, Avrupa'ya giden gençlerin Avrupa bilim ve siyaset adamlarının Türklüğe ve Türkler hakkındaki müsbet ve menfî bütün fikir ve kanaatlerini öğrenmeye başlamaları, milliyetçilik fikirlerinin yayılması ile millî isyanların çıkması ve âsilere idârî imtiyaz ve muhtariyetlerin verilmesi gibi sebepler Türkler'in millî şuur ve millî devlet fikirlerini kuvvetlendirmiş ve Türkçülük hareketleri başlamıştır. Ali Suavi, Mustafa Celâleddin Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Ziya Paşa ve Mustafa Fazıl paşa Türkçülük hareketlerinin ilk öncüleridir.

Abdülaziz'in gittikçe artan müstebit ve keyfî idaresine karşı ilk teşkilâtlı muhâlefet Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından meydana getirildi. Genç Osmanlılar tebaanın kamu önünde ve siyasî haklar yönündeki eşitliğini kâfi görmeyerek aynı zamanda hükûmet idaresinin murakabe edilmesi gerektiğini ileri sürerek, meşrutiyet rejimini gerçekleştirmek için mücadeleye başladılar (1865). Genç Osmanlılar'ın fikirlerini paylaşan ve başarılı bir idareci olarak tanınan Mithat Paşa, çeşitli sebeplerden ötürü padişahın fikir ve icraatına muhalefet eden Serasker Hüseyin Avni Paşa, Sadrıâzam Mehmed Rüştü Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa, Şûray-ı askeri Reisi Redif Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa ile işbirliği yaparak, Abdülaziz'i hal' ve V. Murad'ın tahta geçirilmesini sağladılar (30 Mayıs 1876). Fakat 3 ay sonra, hastalığı sebebiyle V. Murad da tahttan indirildi ve Kanun-i esâsîyi ilân edeceğine söz veren II. Abdülhamid, padişah oldu (31 Ağustos 1876).

Abdülaziz'in saltanatının son zamanlarında ise Avrupa siyasetinin ağırlık noktasını Balkanlar teşkil etmeye başlamış, Rusya, Balkanlar'daki Slavlar'ı Türk hakimiyetinden kurtarmak ve kendi himayesine almak hedefini güden Panislavizm propagandasını son derece faal bir tarzda yürütmeye başlamıştı. Bu tahrikler ve çeşitli menfaatlerin çarpıştığı ve Hersek'de başlayan isyan (1875) Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeleri (1-2 Temmuz 1876) ve Sırbistan'ın mağlûp olması büyük devletlerin müdahalelerine yol açtı. Kanun-i esâsînin ilân edildiği gün (23 Aralık 1876) başlayan İstanbul Konferansı ve Avrupa devletlerinin Londra'da aldıkları kararlar (31 Mart 1877) meselenin barış yolu ile çözülmesini sağlayamadı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne harp açtı (19 Nisan 1877). Osmanlı tarihlerinde "93 Harbi" diye anılan bu savaş, Rusya'nın kesin galibiyet ve Ayastefanos anlaşması ile sona erdi (3 Mart 1878). Bu anlaşma ile Karadağ, Sırbistan, Romanya tam bağımsızlık, sınırları çok geniş tutularak, Tuna'dan Selânik'e kadar uzanan Bulgaristan muhtariyet kazanmış, Ardahan, Kars, Batum Bayezid vilâyetleri ve Dobruca, savaş tazminatının bir kısmına karşılık Rusya'ya bırakılmış, çeşitli yerlerde hıristiyan tebaa için ıslahat yapılacağı kabul edilmişt.

Rusya'nın Panislavizm idealini kendi çıkarlarına göre büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmesi, diğer Avrupa devletlerinin çıkarlarını büyük ölçüde zedelediğinden, bozulan siyasî dengeyi yeniden kurmak için Berlin'de ilgili devletlerin iştiraki ile bir kongre toplandı ve Berlin anlaşması imzalandı (13 Temmuz 1878). Yeni siyasî denge, Osmanlı topraklarının geri kalan kısımlarının da paylaşılabileceği esasını kabul eden zihniyetin tescili ile sağlandı.

Daha Kongre toplanmadan önce, bazı şartlarla Kıbrıs, İngiltere'ye bırakılmıştı (4 Haziran 1878). Berlin anlaşmasından sonra, Fransa, Tunus'a (12 Mayıs 1881); İngiltere Mısır'a yerleşti (24 Ekim 1885). Doğu Rumeli'de çıkan bazı olaylar üzerine buranın valiliğine Bulgar prensinin tayini ile Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinde önemli bir adım atıldı. Girit'te çıkan isyan (1896), Osmanlı-Yunan savaşına sebep oldu (17 Nisan 1897). Bu savaş, Osmanlı zaferleriyle üç haftada sona erdi (20 Mayıs 1897). Fakat kesin barış anlaşması (13 Kasım 1897), II. Abdülhamid'in şahsî itibarının artması dışında hiçbir kâr sağlamadı. Üstelik Girit valiliğine Yunan Prensi Yorgi'nin tayini kabule mecbur olunarak ada üzerindeki Osmanlı ha-

kımiyet kâğıt üzerinde kaldı (21 Aralık 1898). Ermeniler, Avrupa devletlerinin kendi çıkarları gereği yaptıkları tahriklere kapılarak, muhtariyet elde etmek için ihtilâlci komiteler kurdular (1887), Sason'da (8 Ağustos 1894) ve İstanbul'da birçok olaylar çıkardılar (30 Eylül 1895 ve 26 Ağustos 1896), 1896) müdahalelere yol açtılar. Keza Bulgar, Yunan ve Sırp çetelerinin meydana getirdikleri Makedonya olayları da (1901'den itibaren) müdahalelere yol açtı ve devleti büyük zarara soktu.

II. Abdulhamid İngiltere ve Fransa'nın dostluk ve yardımlarından ümit kesince Alman dostluğuna önem vermiş, Alman nufuzu Osmanlı İmparatorluğu'nda gittikçe kuvvetlenmiştir. Diğer taraftan Mebusan Meclisi'ni kapatarak (14 Şubat 1878) Kanun-ı esâsî'yi yürürlükten kaldırdıktan sonra istibdat idaresine yönelmiş, meşrutiyet rejimi taraftarı ve Osmanlılık fikrinin temsilcisi olan Midhat Paşa, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi şahısları birer vesile ile bertaraf etmişti. Bununla beraber onların fikri tesirler devam etti. II. Abdulhamid'in istibdadına karşı muhalefet edenler ve genel bir terim olarak adlarına Genç Türkler (Jön Türk) denen kişilerin dağınık ve ferdî çalışmaları, sonraları kuruluş tarihi kesin olarak belli olmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti adındaki siyasî bir organ tarafından teşkilâtlandırılmış ve süratle gelişmiştir. Türkçülük hareketleri de, aydınlar arasında, dil, edebiyat ve tarih sahalarında gelişmesine devam etmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'da giriştiği bazı suikast ve çete faaliyetleri sonunda II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet rejiminin yürürlüğe girdiğini ilân etmek zorunda kaldı. II. Meşrutiyet'e karşı gerici çevrelerin çıkardıkları 31 Mart ayaklanması (13 Nisan 1909) bastırıldıktan sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara kuvvetle hakim oldu, muhalifleri tasfiye etti ve ayaklanmayı bahane ederek II. Abdülhamid'i hal ve yerine V. Mehmed Reşad'ı tahta geçirdi (27 Nisan 1909).

Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı (5 Ekim 1908) Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilânı (6 Ekim 1908) II. Meşrutiyet'in ilânından faydalanılarak yapılan Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki emri vakiler olmuştur.

Yeni iktidar zamanında felâketli olaylar birbirini takip etti ve imparatorluğun çöküşü hızlandı. Arnavutluk isyanı (1 Nisan 1910), Girit meclisinin Yunanistan kralına sadakat yemini meselesi (9 Mayıs 1910), İtalya'nın 29 Eylül 1911'de savaş ilân ederek Trablusgarp ve Bingazi'ye saldırısı; Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ'ın birleşerek başlattıkları (8 Ekim 1912) Balkan Savaşı bu olayların başlıcalarıdır. Bütün bunların sonunda İmparatorluğun Rumeli'deki bütün toprakları, Trablus ve Bingazi elden çıktı. İttifak Devletleri'nin safında girilen I. Cihan Savaşı (11 Kasım 1914) İmparatorluğun yıkılışının başlangıcı oldu. Sevr Anlaşması (10 Ağustos 1920) ile Hicaz, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'nun önemli bir kısmı galip devletlerin hakimiyetlerine terkedildi.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, vatanın bütünlüğü, istiklâl ve hürriyeti için giriştikleri mücâdele, İmparatorluğu parçalamak ve Türk ulusunu tarih sahnesinden silmek isteyenlere karşı bir tepki oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ulusun gerçek temsilcisi olarak açılış (23 Nisan 1920), İstanbul'daki padişah ve hükûmetinin Anadolu'da sebep olduğu iç isyanların bastırılması, doğuda Ermeni ve Gürcüler'le, güneyde Fransızlar ve batıda Yunanlılar'la girişilen savaşlar, bu mücadelenin, Türk İstiklâl Savaşı'nın başlıca safhalarını teşkil eder.

Lozan barış andlaşmasının imzası (24 Temmuz 1923) yeni Türk Devleti vâkıasının bütün dünya tarafından kabulü anlamını taşır. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilân edilir.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri

Ercümend KURAN

Kanunî Sultan Süleyman devrinde kudretinin en yüksek mertebesine erişen Osmanlı İmparatorluğu XVI. asır sonlarında gerilemeğe yüz tutmuş ve XVII. asırda Köprülüler'in idaresinde son bir kalkınma hamlesi yaptıktan sonra, 1682 yılında başlayan harpte Avusturya ve müttefiklerine yenilerek 26 Ocak 1699'da Karlofça barış andlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. Bu andlaşma ile Osmanlı Devleti Macaristan ve Transilvanya'yı Avusturya'ya, Mora ve Dalmaçya'yı Venedik'e, 3 Temmuz 1700 tarihli İstanbul andlaşmasıyla da Azak kalesini Rusya'ya bırakmıştı. Devletin ilk defa olarak düşmana toprak terkedişi müslüman halk efkârında derin bir tesir yarattı. Askerlik ve maddî hayat sahalarında Hıristiyan Batı ülkelerinin İslâm âlemine nazaran ilerleme kaydettiği açıkça idrak olundu. Böylece, Osmanlı devlet adamları ve aydınları imparatorluğu çöküntüden kurtarmak için çareler aramaya hız verdiler. Daha XVII. asrın ilk yarısında Koçi Bey devletin gerilediğini müşahade ederek meşhur Risale'sinde idarî ve içtimaî islâhat yapılması gereğini savunmuştu. Ancak, XVIII. asır başlarında Türk aydınlarının bazıları devlet müesseselerinde suiistimalleri önlemenin ve bozulan teşkilâtı kanunnamelere uygun şekilde düzeltmenin hastalığı tedaviye kâfi gelmeyeceğini anlamışlardı. Onlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı devletlerinin saldırısına başarıyla karşı koyabilmesi Batı harp usûllerini ve silâhlarını almakla mümkün olabilirdi.

Batı Müesseselerinin Girişi :

Kaybedilen toprakları kurtarmak maksadıyla Rusya'ya açılan harp sonunda 2 Temmuz 1711'de imzalanan Prut barış andlaşması Azak kalesinin geri alınmasını sağladıysa da, 1716 yılında Avusturya ve Venedik'e karşı girişilen seferler yenilgiyle sonuçlandı. Gerçekten, 21 Temmuz 1718'de Pasarofça andlaşması Mora'yı Osmanlı devletine kazandırmakla beraber Batı Yunanistan kıyılarında bazı kalelerin Venedik'e, Belgrad'ın da Avusturya'ya terkini gerektirmiştir. Barış müzakereleri sırasında sadrâzamlığa tayin olunan Nevşehirli İbrahim Paşa, andlaşmanın imzasından sonra barışçı ve ıslâhatçı bir siyaset gütmek lüzumunu Padişah III. Ahmed'e anlandırdı. İbrahim Paşa'nın 1718'den 1730'a kadar süren sadareti, bu yıllarda lâle yetiştirilmesine gösterilen ilgi yüzünden, tarihimizde Lâle Devri olarak adlandırılır. Türkiye'nin yenileşmesinde ilk şuurlu, fakat plânsız hareketler bir sefahat çağı olan Lâle devrinde gerçekleştirilmiştir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin 1720 yılı sonlarında elçilikle Fransa'ya gönderilmesi Osmanlı saray çevresinde Batı âlemini yakından tanımak arzusunun bir belirtisiydi. Nitekim İstanbul'un mesire yerlerindeki yalı ve köşklerin bahçeleri Yirmisekiz Çelebi sefaretnamesinde uzun uzadıya tasvir olunan Versailles bahçelerine benzer şekilde tertiplenmişti. Sonraları Tanzimat devrinde daha açıklıkla görülecek olan Batı ve hususiyle Fransız taklitçiliği böylece başlamış oldu.

Lâle devrinde yenileşme yönünden kayda değer en önemli vaka matbaanın

Türkiye'ye girişidir. Aslında baskı sanatı Osmanlı Türkleri için bilinmeyen bir şey değildi. Daha 1494 yılında İstanbul'da Yahudiler bir matbaa kurmuşlar ve kendi dillerinde kitap basmışlardı. 1565'de Ermeniler, 1627'de da Rumlar İstanbul'da matbaacılık faaliyetine girişerek Ermenice ve Rumca kitaplar tabetmiş erdi. Ancak, Türkler'in Arap harfleriyle kitap basmaları ilk defa olarak 1729 yılında gerçekleşmiştir. Bir Macar mühtedisi olan İbrahim Müteferrika, babası Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ile Paris'e giden Said Efendi'nin ortaklığı ve Sadrâzam İbrahim Paşa'nın desteğiyle İstanbul'da bir matbaa kurmağa teşebbüs etmiş ve 1727 yılında, İslâmî din kitapları basmamak şartıyla Padişahın iznini almıştı. Müteferrika matbaasının ilk kapanış tarihi olan 1745'e kadar burada onyedi eser bastığı bilinir. Üçyüz yıla yakın bir gecikme ile de olsa matbaanın memleketimize girişi Batı'da gelişen yeniliklerin Türk aydınları arasında daha hızlı yayılmasına imkân verecekti.

İbrahim Müteferrika 1732'de kendi matbaasında bastırıp 1730'da Patrona Hali ayaklanması sonunda tahtını kaybeden III. Ahmed'in halefi I. Mahmud'a sunduğu Usûl ül-hikem fi nizâm il-umem adlı bir risalesinde Avrupa devletlerinin askerî teşkilâtlarını inceleyerek Batı ordularının Osmanlı askerî kuvvetlerine üstünlüğünü belirtmiştir. Türk ordusunda hususiyle teknik birliklerin ıslâhı gerekmekteydi. Bu sebeple, I. Mahmud (1730-1754) ve III. Mustafa (1757-1773) saltanatlarında Humbaracı ve Topçu ocaklarının Batı tarzında teşkilâtlandırılmasına girişildi. Askerlik sahasında yenileşme hareketleri başlangıçta mühtedilerin, sonraları ise doğrudan doğruya Avrupalı uzmanların idaresinde yürütüldü. Gerçekten, bir Fransız subayı iken müslümanlığı kabul ederek Ahmed adını alan Comte de Bonneval 1731'de Humbaracı ocağının ıslahına başladı. Ocağın ihtiyaç duyduğu talimli askeri yetiştirmek üzere de 1734 yılında Üsküdar'da üçyüz gencin kaydolunduğu bir Hendesehane açıldı. Hendesehane'de matematik ve fen bilgileri öğretiliyordu. 1735'de Paşalığa yükseltilen Humbaracı Ahmed 1747 yılında ölünce Humbaracıbaşılığa kendisi gibi bir mühtedi olan manevî oğlu Süleyman Ağa getirildi. Onun ölümünden sonra, Hendesehane yeniçerilerin baskısı sonucunda kapatıldı. Bu müessese 1769 yılında yeniden faaliyete geçtiyse de, uzun ömürlü olmadı. Osmanlı ordusunu ıslâh etmek vazifesiyle bir Fransız askerî heyetinin başında Türkiye'ye gelen Baron de Tott'un 1773'de Haliç kıyısında Hasköy'de kurduğu "Mühendishane", daha ciddî ve sürekli bir teşebbüs vasfını taşımış, Osmanlı devletinin yıkılışına kadar yaşayacak olan Topçu Harbiye Mektebinin çekirdeğini teşkil etmiştir. Aslen Macar olan Baron de Tott 1774 yılı başlarında Topçu ocağına bağlı sürat topçuları teşkilâtını kurmakla Osmanlı ordusunun yenileşmesi bakımından bir başka önemli icraatta bulunmuştur. Avrupa ordularında kullanılan hafif topçu birliklerinin benzeri olan bu teşkilât 1781 yılına kadar yaşamış, o tarihte Fransız subaylarının memleketlerine dönüşü sebebiyle dağıtılmıştır.

1768-74 Osmanlı - Rus harbi esnasında bir Rus filosunun Çeşme'de Türk donanmasını bozguna uğratarak yakması, Osmanlı devlet adamlarını denizcilik sahasında ıslahât yapmak lüzumuna inandırmıştı. Nitekim, 1776 yılında, deniz subayı yetiştirilmek üzere Kapudan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın gayretiyle Kasımpaşa'da Tersane yakınında "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun" kuruldu. Deniz Harp Okulu'muzun başlangıcı sayılan bu müesseseyi I. Abdülhamid saltanatı ...

Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın siyasî rakibi Halil Hamid Paşa 1782'den 1785'e kadarki sadrâzamlığı sırasında, Fransız subaylarından faydalanarak geliştirmiştir.

I. Abdülhamid'in 1789 Nisanında ölümü üzerine tahta III. Selim'in çıkışı Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme hareketlerini hızlandırdı. Genç padişah babası III. Mustafa'nın telkini altında kalarak devletin kuruluşunu Batı müesseselerinin kabulünde görüyordu. Daha şehzadeliği zamanında Fransa kralı XVI. Louis ile gizli muhaberede bulunmuş, padişah olunca yapacağı ıslâhat hamlelerini zihninde tasarlamıştı. Halbuki, 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca barış andlaşmasıyla elden çıkan Kırım'ı geri almak için Rusya'ya karşı 1787 yazında açılan harp, ertesi yıl Avusturya'nın da düşmana katılmasıyla, Türkler aleyhine sürüp gitmekteydi. III. Selim 1791 Ağustosunda Avusturya ile, 1792 Ocak ayında da Rusya ile barış imzaladıktan sonra, tasarladığı ıslâhat programını tatbike koydu. O daha harp devam ederken, devlet işlerinin düzenlenmesi hakkındaki görüşlerini birer lâyiha halinde kaleme almalarını, sadrâzamı Yusuf Paşa dahil, güvendiği yirmi kadar şahıstan istemişti. Bunlar hazırladıkları lâyihalarda çeşitli fikirler ortaya koymuşlardı; fakat, hepsi Osmanlı ordusunda islâhat yapılması gereği üzerinde birleşiyorlardı. Hususiyle Yusuf Paşa ve Reis ül-küttap Abdullah Berrî Efendi Avrupa usûlünde talim görecek piyade ve topçu birliklerinin kurulmasını teklif etmişlerdi.

Giriştiği ıslâhat hamlesinde Padişah, Avusturya ile barışın imzasını müteakip elçilikle Viyana'ya giden Ebubekir Ratip Efendi'nin 1792 Mayısında yurda dönüşünde hazırladığı rapordan da faydalanmış görünüyor. Avusturya'nın askerî, idarî ve içtimaî müesseselerinin tafsilâtlı bir tasviri mahiyetinde olan bu raporda Avrupa devletlerinin bir "Nizam-ı Cedid" yarattıkları belirtiliyordu. Bundan ilham alan III Selim kurduğu orduya Nizam-ı Cedid adını verdi. Avrupalı subayların idaresi altında Levend Çiftliği'nde talime başlayan piyade askeri, yeniçerilerin muhalefetini önlemek maksadıyla, Bostancı ocağına bağlanmıştı. Yeni ordunun masrafını karşılamak üzere, 1793 Martında İrad-ı Cedid adında ayrı bir hazine teşkil olundu. Nizam-ı Cedid askeri sayıca artınca, İstanbul'da Levend Çiftliği kışlasından başka, Üsküdar'da Selimiye kışlasının inşasına başlandığı gibi, Anadolu'da da bu birliklerin kurulmasına girişildi. Nizam-ı Cedid 1806 yılı sonlarında 25 000 kişilik bir askerî kuvvet haline gelmiştir.

III. Selim, Topçu ocağında da islâhat yaptı. Tophane'deki kışla genişletilerek, hazırlanan yeni kanunnâmeye göre topçu birlikleri yetiştirildi. Ayrıca, Fransız ustaların nezaretinde toplar döküldü. Ordunun topçu ve istihkâm subayı ihtiyacını karşılamak için önce Eyüb'de açılan "Mühendis-hane-i Sultanî" 1793 yılında Hasköy'e nakledildi. Baron de Tott'un 1773'de kurduğu Mühendishane'yi de içine alan bu okul "Mühendishane-i Berrî-i Humayun" adıyla 1795 yılından itibaren yeni binasında çalışmalarını sürdürmüştür.

Yenileşme hareketinde III. Selim'in askerlik sahası dışında gerçekleştirdiği en önemli icraat Avrupa'nın belli başlı merkezlerinde ikâmet (daimî) elçilikleri açmasıdır. Batılı devletlerin İstanbul'da XV. asır ortalarından beri daimî elçilik bulunduğu halde Osmanlı padişahları karşılık olarak o devletler nezdine ikamet elçileri yollamamışlardır. Bunun sebebi İslâm geleneğinde daimî elçiler müessesesinin mevcut olmayışıdır. Padişahlar Batılı devletlerin İstanbul'da daimî elçiler bulundurmalarını bir saygı tezahürü sayıyorlar, kendileri ancak gerektiği zamanlar yabancı ülkelere

fevkalâde elçi gönderiyorlardı. Halbuki, XVIII. asır sonlarında Avrupa'da meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri yakından takip etmek ittifak müzakerelerini mahallinde yürütmek bir zaruret halini almıştı. III. Selim bunu idrak etti ve ilk defa 1793 yılında Yusuf Agâh Efendi'yi ikamet elçiliğiyle İngiltere'ye gönderdi. Dört yıl sonra da İsmail Ferruh Efendi, Agâh Efendi'nin yerine Londra'ya yollandığı gibi Seyyid Ali Efendi Fransa'ya, İbrahim Afif Efendi Avusturya'ya, Ali Aziz Efendi Prusya'ya tayin edildiler. Osmanlı ikamet elçilerinin diplomatik çalışmaları beklendiği kadar verimli olmadı. Bundan dolayı Londra, Viyana ve Berlin elçilikleri 1800'den itibaren maslahatgüzarlarla yürütüldü. Fransa o devirde Avrupa'nın en kudretli devleti bulunduğundan, 1811 yılına kadar bir Osmanlı ikamet elçisi Paris'de vazife gördü. III. Selim'in diplomasi yönünden yeteri derecede fayda sağlamayan bu teşebbüsü elçi, maslahatgüzar veya kâtip sıfatıyla ikamet elçiliklerinde çalışan Türklerin Batı'yı yakından tanımalarına ve bir Batı dili öğrenmelerine imkân vermiştir. Bunların çoğu memlekete dönünce yenilik hareketlerinin gerçekleştirilmesinde değerli hizmetler görmüşlerdir.

III. Selim Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avrupa devletlerinde ve hususiyle Fransa'da olduğu gibi merkeziyetçi idare kurmak istiyordu. Bunun için XVIII. asırda Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da teşekkül etmiş olan âyan, derebey ve diğer mutegallibenin nüfuzunu kırmak gerekmekteydi. Görünüşte Edirne bölgesindeki asayişi bozucu eşkıyayı tedib etmek maksadıyla, aslında ise Nizam-ı Cedid'i Rumeli'de teşkilâtlandırmak üzere Padişah, 1806 Temmuzunda, Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'yı düzenli bir ordunun başında âsilere karşı gönderdi. Fakat Rumeli âyanlarının silâhlı direnmeyi kararlaştırmaları III. Selim'i, Kadı Abdurrahman Paşa'yı geri çağırmak zorunda bıraktı. Padişahın bu zaafı Nizam-ı Cedid aleyhtarlarının cüretini artırdı ve III. Selim Kabakçı Mustafa'nın yönettiği bir ayaklanma sonunda 30 Mayıs 1807'de, tahttan indirildi. Böylece, Nizam-ı Cedid hareketi başarısızlıkla sona ermiş ve eski düzen taraftarları IV. Mustafa'yı padişah yapmışlardı.

Nizam-ı Cedid'cilerin çoğu Kabakçı ayaklanması sırasında öldürülmüştü. Kaçabilenler Rusçuk âyanı Bayrakdar Mustafa Paşa'nın himayesine sığındılar ve III. Selim'i tekrar tahta oturtmak için gayret göstermeğe onu ikna ettiler. Tarihimizde "Rusçuk yaranı" adıyla tanınan bu yenilik taraftarlarının giriştiği tertipler Bayrakdar Mustafa Paşa'nın askerî kuvvetlerle İstanbul'a yürümesini, III. Selim'in şehid edilmesi üzerine de, 28 Temmuz 1808'de, II. Mahmud'un IV. Mustafa yerine Osmanlı tahtına oturtulmasını sonuçlandırdı.

İrtica hareketi bastırılmış ve III. Selim'in hızlandırdığı yenileşme hamlesine devam imkânı tekrar sağlanmıştı. Sadrazam olan cahil fakat iyi niyetli Bayrakdar Rusçuk yaranının nüfuzu altında bulunuyordu. Nizam-ı Cedid ordusu Sekban-ı Cedid adıyla yeniden kuruldu. Ekimde, Babıâli ile Âyanlar arasında Âyanların imtiyazlarını korumaları şartıyla Padişahın hakimiyetini Anadolu ve Rumeli'de geçerli kılan bir "Sened-i İttifak" imzalandı. Fakat, bu senedin ömrü kısa sürdü. Âyanların çoğu, selahiyetlerinin sınırlandırılmasına razı olmadıkları gibi, Sultan II. Mahmud da mutlak iradesini İmparatorluğun en uzak bölgelerine kadar kabul ettirmek istiyordu. II. Mahmud, gayesine erişmek için, amcası oğlu III. Selim'in âkıbetinden de ders alarak temkinli ve sabırlı davrandı. İlk önce, Bayraktar Mustafa Paşa ile Rusçuk yaranının baskısından kurtulmak gerekiyordu. Bu sebeple, 1808 Kasımında Sadrâzam

aleyhine patlak veren Yeniçeri ayaklanmasının başarıya ulaşmasını önleyecek hiç bir harekette bulunmadı. Bayrakdar'ın şehit edilmesi üzerine de, sarayı kuşatan yeniçerilerle anlaşma yoluna gitti. Sekban-ı Cedid dağıtıldı ve eski reis ül-küttap Galib Efendi'den başka Rusçuk yaranı birer birer yakalanıp öldürüldü.

II. Mahmud, Yeniçeri ocağına verdiği tavizlere karşılık, tahta çıkışından sonraki onsekiz yılda çeşitli yollara başvurmak suretiyle Anadolu ve Rumeli âyanlarının nüfuzunu kırdı ve eyaletleri merkeze bağladı. Bundan sonra Padişah İstanbul'da Yeniçeri ocağını itaat altına almak işine girişti. Ocakta ıslâhat yapılmasına dair bir hatt-ı humayun isdarı üzerine, 15 Haziran 1826'da yeniçeriler ayak anınca bunların Atmeydanı'nda bulunan kışlaları topa tutuldu ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Böylece, II. Mahmud Yeniçeri ocağını bütünüyle ortadan kaldırdı. Ocakla birlikte onun manevî desteği olan Bektaşı tarikatı da takibata uğradı.

İmparatorluğun yükseliş devrinde büyük hizmet gördüğü halde, zamanla değerini kaybederek devletin gerilemesine sebep olan ve yenilik hareketlerine daima karşı koyan bu askerî müessesenin ortadan kaldırılışı, Sultan II. Mahmud'a bundan sonra daha serbest davranmak imkânı sağlıyordu. Ocağın manevî desteği yokolunca, Batı tarzında islâhat teşebbüslerini yeniçerileri kışkırtmak suretiyle engelleyen ilmiye zümresinin nüfuzu azaldı. Artık memlekette Padişahın iradesine karşı çıkabilecek hiç bir kuvvet kalmamıştı. II. Mahmud Yeniçeri ordusu yerine, Avrupa usûlünde yetiştirilmek üzere, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'yi kurdu. Bu ordunun başkumandanlığını ifâ etmek için Seraskerlik makamı ihdas olundu. Serasker, başkumandanlık vazifesi yanında, Harbiye nazırının işlerini görecekti. Yeni orduya asker sağlanması 1826 yılı sonunda çıkarılan bir nizamname ile düzene kondu. Buna göre, eyaletlerden toplanan Mansure askeri onıkı yıl hizmete tâbi tutuluyordu. Ordunun hekim ihtiyacını karşılamak maksadıyla 1827 yılında İstanbul'da Şehzadebaşında Tıbhane-i Âmire açıldı. 1838'de Galatasarayı'na nakledilen Tıbhane'de Avusturyalı Dr. Karl Bernard uzun yıllar hocalık yaparak Batı tıp bilgisini öğrenmiş tabipler yetiştirmiştir. Tıbhane-i Âmire bugünkü Askerî Tıbbiye'nin çekirdeği sayılır.

Yeni orduya Avrupa harp sanatını bilen piyade ve suvari subayları da gerekmekteydi. Bunun için, 1834 yılında İstanbul'da Maçka kışlasında Mekteb-i Ulûmu-i Harbiye öğretime başladı. Fransa'daki Saint - Cyr askerî okulu örnek alınarak kurulan bu müessese Harp Okulu'muzun temelini teşkil eder. Batı'ya öğrenci gönderilmesi de ilk defa II. Mahmud zamanında vukubuldu. Gerçekten, 1827 yılında nususiye Serasker Hüsrev Paşa'nın teşebbüsüyle topçuluk ve diğer teknik sahalarda öğretim görmek üzere Paris'e gençler yollandı.

Bu devirde Osmanlı devletinin idarî, kültürel ve içtimaî hayatı esaslı değişikliklere uğramıştır. Merkez teşkilâtında 1835 yılında Sadaret kethudalığı yerine Umur-ı Mulkiye nezareti, Reis ül-küttaplık yerine de Umur-ı Hariciye nezareti kuruldu. Bundan iki yıl sonra, Defterdarlık kaldırılarak Maliye nezareti teşkil olundu. Aynı yıl yan 1837'de, Umur-ı Mülkiye nezaretinin adı Dahiliye nezaretine çevrildi. Bununla beraber, gerçekleştirilen ıslâhat Batı tarzında bir kabine hükûmetinin işleyişini sağlamak için yapılmamıştı. Avrupa'da olduğu gibi, nazırlar başvekil makamında bulunan sadrâzama karşı sorumlu olmayıp doğrudan doğruya Padişana hesap vermek durumundaydılar. Saray ve Babıâli'de ayrıca çeşitli meclisler meydana getirildi.

Meclis-i Has Padişahın hususi danışma kurulu olarak faaliyete geçti. Nazırlar da Meclis-i Vükelâ halinde toplanmaya başladılar. 1836 yılında askerî ıslâhat için gerekli nizamnâmeleri hazırlamak üzere Meclis-i Dâr-ı Şûray-ı Askerî, 1838 de se ziraat, ticaret ve sanayi işleri için ayrı ayrı meclisler teşekkül etti. Fakat, 1837'de kurulan Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye bunların hepsinden daha önemlidir. Gerçekten, idarî ve hukukî bir danışma kurulu mahiyetinde tasarlanan bu meclis Tanzimat devrinde askerlik dışı bütün ıslâhatın plânlandığı ve icraatın denetlendiği başlıca müessese vazifesini ifâ etmiştir.

II. Mahmud 1833 yılında Babıâli'de Tercüme Odası'nı açtı. Gaye devletin dış ülkelerle olan resmî yazışmalarını yürütmek yanında, söz konusu odada yabancı dil ve hususiyle fransızca bilen müslüman memurlar yetiştirmekti. Nitekim, ertesi yıl Avrupa'da Osmanlı ikamet elçilikleri yeniden kuruldu ve buralara kâtip olarak çoğu zaman Tercüme Odası memurları yollandı. Tanzimat hareketi öncülerinin hemen hepsi gençliklerinde ya Tercüme Odası'nda veya ikamet elçiliklerinin birinde bir müddet çalışmışlardır.

Bu devirde haberleşme ve ulaştırma sahalarında da müsbet işler başarıldı. 1831 de İstanbul'da ilk Türk resmî gazetesi olan Takvim-i Vakayı çıkarılmaya başlandığı gibi, 1834 de Üsküdar'dan İzmit'e kadar ilk posta yolu hizmete konuldu. 1835 de ise, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek üzere karantina usulü kabul olundu.

II. Mahmud zamanında gerçekleştirilen kıyafet değişikliği ayrıca kayda değer. 1828 de Mansure ordusu efradına fes giydirildikten sonra ertesi yıl devlet memurlarının Batı tarzda giyinmeleri bir irade ile sağlandı. Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız din adamlarına bırakıldı. Bizzat Padişah sakalını keserek Batılı kıyafetiyle tebaasına örnek oldu. Avrupaî yaşayış tarzı saray çevresinde ve yüksek memurlar arasında gittikçe yaygınlaştı.

II. Mahmud iktisat sahasında da ıslâhata girişmiş, fakat bu sahada başarı sağlanamamıştır. Gerçekten, devlet eliyle 1830 larda kurulan fabrika ve imalathaneler hatâlı işletmecilik yüzünden kısa zamanda kapanmışlardır. Mansure ordusunun fes ihtiyacını karşılamak üzere, 1835 de İstanbul'da kurulan Feshane tek istisna olup bugün de Defterdar Dokuma Fabrikası adıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Batı Fikirlerinin Girişi :

II. Mahmûd saltanatının son oniki yılında, sistemli bir şekilde olmasa bile, yenileşme sahasında önemli işler yapılmıştır. Ancak, 1821'de Mora yarımadasında patlak veren Yunan isyanı 1829'da Yunanlılar'ın bağımsızlık kazanmaları ile sonuçlanmış, bundan iki yıl sonra Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı isyan hareketiyse Osmanlı İmparatorluğu'nu daha ciddî bir tehlike karşısında bırakarak 1833 Mayısında Padişahın âsi valiyle Kütahya andlaşmasını imzalamasını gerektirmiştir. Mehmed Ali Paşa 1839 yılı başlarında tekrar isyan edince de Padişah Mısır valisine yeniden savaş açmıştır.

24 Haziran 1839 da Osmanlı ordusunun Nizib'de yenilişi II. Mahmud devrinde gerçekleştirilen ıslâhat hareketlerinin yetersizliğini isbatlamaktaydı. Paris ve Londra elçiliklerinde bulunduğu esnada Batı dünyasını yakından incelemek fırsatını elde

eden Mustafa Reşid Paşa 1837 Temmuzunda Hariciye nazırı olduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda tebaanın şahsî hukukunu Batı ülkelerindeki gibi kanunla emniyet altına almak istemişti. Fakat II. Mahmud kurduğu mutlakıyetçi idarenin sınırlandırılmasını kabul etmediğinden, Mustafa Reşid Paşa Hariciye nazırlığı uhdesinde kalmak şartıyla Londra elçiliğine tayin olunarak İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.

Sultan II. Mahmud Nizib felâketi haberi payıtahta ulaşmadan önce, 1 Temmuz 1839 da, öldü ve yerine oğlu Abdülmecid 16 yaşında padişah oldu. İstanbul'a dönen Mustafa Reşid Paşa geniş çapta bir ıslâhata girişmek hususunda genç padişahtan izin aldı. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda din, ırk ve dil ayrımı gözetmeksizin bütün tebaanın "can, mal ve ırz mahfuziyeti"nin kanunla sağlanacağı Mustafa Reşid Paşa tarafından 3 Kasım 1839 da Gülhane Hatt-ı Humayunu'nun okunmasıyla resmen ilân olundu. Padişahın tebaasına bahşettiği hakların korunması için mahkemeler kurulacağı, vergilerin adaletli toplanacağı, askerlik hizmetinin belirli müddet süreceği ve mülkî idarede ıslâhat yapılacağı Hatt-ı Humayun'da ayrıca vaadolunmaktaydı. Batı'da XVIII. asır Aydınlanma çağı filozoflarının ortaya atıp Fransız Büyük İhtilâli'nden sonra Avrupa ülkelerinin çoğunda gerçekleşen vatandaşların eşitliği düşünces Gülhane Hattı'nın ilânıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletçe benimsenmiş temel ilke haline geliyordu. Mustafa Reşid Paşa ve yetiştirdiği gibi Babıâli kalemlerinde yetişmiş arkadaşları İmparatorluğun müslüman ve müslüman olmayan tebaasını Osmanlılık ideolojisi etrafında kaynaştırmak suretiyle Devletin birliğinin korunacağına inanıyorlardı.

Tarihimizde Tanzimat adıyla tanınan ve 1876 yılına kadar sürdüğü genellikle kabul olunan devre Batı müesseselerinin yanında Batı fikirlerinin de memlekete girdiği çağdır. Ancak, Batı hukuk anlayışının nüfuzuyla başlayan bu cereyan Osmanlı cemiyetinin dayandığı ananevî müesseseleri ortadan kaldıramamış, eskileriyle birlikte yaşamak üzere yeni müesseselerin kurulmasına sebep olmuştur. Meselâ, 1840 Mayısında Fransız Ceza Kanununun tesirinde çıkarılan "Kanun-ı Cedîd" müslim ve gayrimüslim tebaanın kanun önünde eşitliğini sağlamak suretiyle Şeriat'a aykırı bir hüküm getirmişse de Şer'î mahkemelerin devamını engellememiştir. Bununla beraber, 1850 yılında Ticaret Kanunu'nun çıkarılması Şer'î mahkemelerin faaliyet sahasını biraz daha daraltmıştır. Yeni kanunların tatbik olunduğu "nizamiye" mahkemelerinde Batı yargı usûllerini bilen hakimler vazife görüyordu.

Gülhane Hattı'nın ilânı ardından adliye sahası dışında malî ve askerî ıslâhat yapıldı. Vergilerin iltizama verilmesi yerine muhassıllar eliyle doğrudan doğruya toplanmasına başlandı; fakat, vergi hasılatında azalma olunca 1841 de eski usûle dönüldü. Askerlik hizmetinin beş yıl sürmesi ve askerlerin terhisten sonra yedi yıl redif olarak talim görmeleri kabul edildi. Gülhane Hattı'nın eşitlik ilkesine rağmen, askerlik mükellefiyetine yalnız müslümanlar tâbi kılındılar, gayrımüslimlerse bundan muaf tutuldular.

Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarının müslüman olmayan tebaa lehine gerçekleştirdikleri ıslâhatı müslümanlar tepkiyle karşılamışlardır. Tanzimat'tan Patrikhaneler de memnun olmadılar; çünkü,yeni kanunlar ruhban zümresinin eskiden beri faydalandıkları imtiyazlara kısmen son veriyordu. Halbuki, Batılı devletler Osmanlı tebaası hıristiyanlara tanınan hakları yetersiz buluyorlar, bu hakları genişletmek ve daha belirli hale getirmek için Babıâli üzerinde baskı yapıyorlardı. Kudüs'teki kut-

sal yerler anlaşmazlığı yüzünden 1853 Kasımında Osmanlı devletiyle Rusya arasında çıkan harbe 1854 Martında İngiltere ile Fransa'nın Osmanlılar'ın müttefiki olarak katılmaları ve Müttefik ordularının Rus kuvvetlerini Kırım'da yenmeleri Batılı devletlere Bab-ı âli'den gayrımüslim tebaa lehine yeni haklar koparmak imkânını sağladı. Gayrımüslim Osmanlı tebaasına Gülhane Hattı'yla tanınmış olan haklar 18 Şubat 1856'da ısdar olunan Tanzimat Fermanı'nda teyid edilerek din, kültür, askerlik, idare ve maliye sahalarında yapılması gereken ıslâhat teferruatlı bir şekilde belirtildi. 30 Mart 1856 günü imzalanan Paris barış andlaşmasının 9. maddesinde Tanzimat Fermanı'na atıfta bulunulmasıyla da Padişahın bu ıslâhat taahhüdü devletlerarası bir mahiyet kazandı.

Paris'de barış müzakerelerini Sadrâzam Âli Paşa yürütmüş, Hariciye nazırı Fuad Paşa ise İstanbul'da Müttefik devletler elçileriyle devamlı temasta bulunmuştu. Mustafa Reşid Paşa'nın eski yardımcıları olan bu iki devlet adamı 1856 yılından sonra Tanzimat ıslâhatını birlikte yönetmişlerdir. Âli Paşa'nın 1871'de ölümüne kadar gerçekleştirilen ıslâhatta Fransız tesiri daha açıktır. Nitekim, 1858 de çıkarılan yeni Ceza Kanunu 1840 tarihli Kanun-ı Cerâim'e nazaran teferruatlı olmakla beraber Fransız Ceza Kanunundan geniş ölçüde iktibas olundu. Bundan başka, Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye zamanın ihtiyacını karşılamak üzere 1868 de ikiye bölündü, hukuk işleriyle uğraşacak Divan-ı Ahkâm-ı Adliye yanında Şuray-ı Devlet kuruldu. Memurlar hakkında idare ve yargı yetkilerini haiz bir yüksek mahkeme vazifesi gören bu müessese Fransa'daki Conseil d'Etat'nın benzeri olup Danıştay adıyla günümüze kadar yaşamakta devam edegelmiştir. Yine Fransız Vilâyet Kanunu örnek alınarak 1864'de Vilâyet Kanunu çıkarıldı; böylelikle valilerin yetkiler artırıldı.

Osmanlı toprak rejimini Batı ülkelerinde mevcut olana yaklaştıracak bir Arazi Kanunu 1858 yılında tatbike kondu. Şansî mülkiyet esasına dayanan Arazi Kanunu köylülerin toprak üzerindeki haklarını sağlamlaştırmak gayesiyle hazırlandığı halde fiiliyatta onları toprak ağalarının ortakçısı ve gündelik işçisi durumuna getirdi. Bu sonuç ıslâhat hareketlerinde başarı elde etmek için sadece iyi niyetin yeterli olmadığını isbatlar.

Medenî hukuk sahasında gerçekleştirilen ıslâhat Tanzimat devrinin en müsbet eserlerinden biridir. Meşhur tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir heyetin İslâm hukuku esaslarından faydalanarak 1870-76 yılları arasında hazırladığı Mecelle 1926'ya kadar Türkiye'de yürürlükte kalmıştır.

Bu devrede eğitim sahasında da kayda değer teşebbüslere girişilmiştir. Devlet teşkilâtına ehliyetli idareciler yetiştirecek bir müessese olarak 1859 da Mülkiye-i Şahane kuruldu. Bizzat Âli Paşa'nın teşebbüsüyle 1868 yılında İstanbul'da açılan Galatasaray Sultanîsi ise Fransız liseleri ayarındaydı. Derslerin çoğunun Fransızca okutulduğu okulda İmparatorluğun çeşitli etnik zümrelerine mensup öğrencilere "Osmanlılık" şuûru aşılanmak isteniyordu. Bu maksat sağlanamamıştır, fakat, Türkiye ve diğer Orta Doğu ülkelerinin yenileşmesinde Galatasaray Sultanîsi mezunlarının önemli payı olmuştur.

Münif Paşa tarafından 1861'de Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Royal Society

of England örneğinde kurulmasıyla da Batı müsbet bilimleri Türk aydın çevrelerinde revaç bulmuştur. Cemiyetin çıkardığı Mecmua-ı Fünun'da felsefe, coğrafya ve jeoloji konulu makaleler akılcı düşünceyi Osmanlı toplumuna yaymıştır. Ne yazık ki, Cemiyet faaliyetini ancak 1882 yılına kadar sürdürebilmiştir.

Tanzimat'ın ikinci devresinde Türk basınının doğuşu tesirleri zamanla artacak olan önemli bir gelişme teşkil eder. II. Mahmud saltanatında çıkarılmağa başlanan Takvim-i Vekayi resmî bir yayın olduğundan tam manasıyla gazete sayılamazdı. William Churchill adında bir İngiliz'in 1840'dan beri İstanbul'da yayınladığı Ceride-i Havadis ise resmî olmayan ilk Türkçe gazete olmakla beraber, sayıları gittikçe çoğalan okuyucuları tatmin etmekten uzaktı. Agâh Efendi'nin 1860 da Tercüman-ı Ahval gazetesini kurması gerçek Türk basınının faaliyete geçtiğini belgeler. İki yıl sonra Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr'ı yayınlamağa başlaması da basın hayatımızı güçlendirir. Bu gazeteler ve onlara katılan diğerleri sayesinde Türkiye'de halk efkârı teşekkül etmiştir. Hususiyle Namık Kemal'in siyasî ve kültürel makaleleri memlekette Batı ülkelerindekine benzer bir muhalif aydın zümresinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Türkiye'de muhalefet 1865 Haziranında gizli bir teşkilât halinde kurulan Yeni Osmanlılar Cemiyeti etrafında toplandı. İlk üyeleri arasında Namık Kemal'in de bulunduğu cemiyetin devletin kurtuluşunu Parlamento'ya dayalı meşrutî bir idare kurulmasında ve Padişahın haklarının sınırlandırılmasında görüyordu. Yeni Osmanlılar XVIII. asır Fransız filozoflarından Montesquieu'nün "kuvvetler ayırımı" ve Rousseau'nun "tabiî haklar" nazariyelerini benimsemişlerdi. Ancak, onlar bu Batılı fikirleri Şeriat ilkeleriyle uyuşturmağa çalışmışlardı. Hususiyle Namık Kemal Fransız İhtilâlinden beri Avrupa'da geçerli olan halk hakimiyeti ilkesini İslâmî "Biat" müessesesine dayandırıyordu. Yeni Osmanlılar'ın ortaya koydukları siyaset nazariyesi Doğu ve Batı düşüncelerinin başarılı bir terkibi sayılmazsa da, onların "hürriyet" ve "vatanseverlik" kavramlarının Türkiye'ye girişindeki tesirleri inkâr olunamaz. Nitekim, Sadrâzam Âli Paşa'nın sert idaresi yüzünden 1867'de Avrupa'ya kaçan Namık Kemal ve arkadaşları liberal görüşlerini Sadrâzamın şahsî muârızı Mustafa Fazıl Paşa'nın malî desteğiyle yurt dışında çıkardıkları gazetelerde yaymışlar, 1870'den sonra da memlekete dönerek yayın faaliyetlerini İstanbul'da sürdürmüşlerdir. Bu görüşleri Osmanlı aydınlarının çoğu heyecanla paylaşıyorlardı.

Âli Paşa'nın ölümünü takib eden yıllarda İmparatorluğun siyasî ve iktisadî durumu iyice sarsılmıştı. Sultan Abdülaziz idareyi fiilen ele almış ve her arzusuna boyun eğen Mahmud Nedim Paşa gibi zayıf şahsiyetli devlet adamlarını iktidara getirmişti. 1854 yılında Kırım harbinin masraflarını karşılamak üzere İngiliz ve Fransız bankerlerinden yapılan ilk dış borçlanmadan beri Osmanlı maliyesi gittikçe bozulmaktaydı. Yirmi yılda yurt dışından on defa borç para alındığı halde devletin bütçe açığı bir türlü kapatılamamış ve 1874 malî yılında bu açık 5 milyon lirayı bulmuştu. Yüksek faizle sağlanan borç paranın gelir getirecek yatırımlara harcanmasından ziyade Padişahın gösteriş hevesini tatmin için israf edilmesi bu kötü sonucu doğurmuştu. Kapitülasyonların baskısı altında yerli sanayiin kurulamayışı da Osmanlı İmparatorluğu'nu iktisadî ve malî çöküntüye götürmüştü. Boylece, dış borçların yıllık faizini ödeyemiyecek hale gelen Devlet 6 Ekim 1875 tarihli bir irade ile malî iflâsını ilân etti. Buna göre, Babıâli alacaklılara faiz tutarının yarısını beş yılda

nakden ödeyecek, öbür yarısını da yüzde beş faizli tahviller ile karşılayacaktı.

Aynı yılın Temmuzunda İmparatorluğun Hersek sancağında patlak veren bir isyan kısa zamanda büyüyerek Bosna vilâyeti'ne yayıldı ve Babıâli'nin gevşek tutumu Avrupa Büyük Devletlerinin işe karışmasına fırsat verdi. Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa İstanbul'daki Rus elçisi İgnatyev'in tesiri altında bulunduğundan Bulgarlar'ın 1876 Nisanında ayaklanmalarını da başlangıçta önemsemedi. İşin ciddiyeti anlaşılınca Babıâli'nin âsilere karşı sert tedbirler almasıyla Batı âlemini Türkler aleyhine birleştirdi. Bu sırada, müslüman olmak niyetiyle Selânik'e gelen bir Bulgar kızının Hıristiyanlar tarafından kaçırılmasına tepki gösteren halkın Fransız ve Alman konsoloslarını öldürmesi üzerine büyük devletlerin Selânik limanına harp gemileri göndermeleri 9 Mayısta İstanbul'da medrese softalarının Sadrâzam ve Şeyhülislâm aleyhine isyanına sebep oldu. Yeni Osmanlılar'ın meşrutiyetçi fikirlerini benimseyen Mithat Paşa isyanı gizlice kışkırtmıştı. Padişah 12 Mayısta softaların isteklerine rıza gösterdi ve Mahmud Nedim Paşa'yı azlederek Mütercim Rüşdü Paşa'yı sadarete getirdi. Mıdhat Paşa da vükelâ meclisine tayin olundu.

Aradan üç hafta geçmeden, 30 Mayıs 1876'da, Mıdhat, Rüşdü ve Serasker Hüseyin Avni Paşalar'ın birlikte tertib ettikleri darbe sonunda Abdülaziz tahttan indirildi. Yeni padişah V. Murad liberal görüşlüydü. Mıdhat Paşa Osmanlı Kanun-ı Esasîsinin hazırlıklarına hemen girişti. 1873 Nisanından beri sürgünde bulunduğu Magosa'dan İstanbul'a dönen Namık Kemal'in de üye olarak katıldığı bir komisyon 1831 tarihli Belçika Anayasası'nı örnek almak suretiyle 1876 Aralığı başlarında Kanun-ı Esasî metnini tamamladı. V. Murad aklî dengesi bozulmuş olmak sebebiyle Şeyhülislâm'ın fetvası alınarak 31 Ağustosta hal olunmuş ve yerine II. Abdülhamid padişah olmuştu. Sultan II. Abdülhamid Meşrutiyet taraftarı görünüyordu. Ancak devletin emniyeti bakımından tehlikeli olan şahısları Padişahın sürgüne gönderebileceğine dair bir ibarenin Kanun-ı Esasî'nin 113. maddesine eklenmesinde ısrar etmiş ve bunu sağlamıştı.

Osmanlı Kanun-ı Esasî'si 23 Aralık 1876'da merasimle ilân olundu. Parlamento tayinle gelen 25 üyeli Âyan Meclisinden ve iki dereceli seçim kazanan 130 üyeli Mebusan Meclisinden teşekkül edecekti. 19 Mart 1877'de Dolmabahçe sarayında II. Abdülhamid'in nutkuyla açılan Osmanlı Parlamentosu Ayasofya civarındaki binasında çalışmalarına başladı. Âyan üyeleri Padişah tarafından tayin olunmuş, müslim ve gayrimüslim mebuslar da İstanbul'da 25 yaşın üstünde vergi mükelleflerinin, taşradaysa 1845'den beri faaliyette bulunan vilâyet, sancak ve kaza meclisleri üyelerinin oylarıyla seçilmişlerdi.

Mebusların tecrübesizliği ve çoğunun tahsil yetersizliğine rağmen Mebusan Meclisi vazifesini ciddiyetle yürütmüştür. Gerçekten halkın dertleri ve devlet idaresindeki yolsuzluklar Meclis'de layıkıyle dile getirilmiştir. Ancak Bosna, Hersek ve Bulgar isyanlarını bahane sayan Rusya'nın 24 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğuna harp ilân etmesi ardından düşman ordularının Balkanlar'da hızla ilerlemeleri Mebusan Meclisinde şiddetli tenkitlere sebep oldu. Mebuslar Osmanlı kuvvetlerinin yenilgisinden hükûmeti sorumlu tuttular ve asker kumandanlarla Harbiye nazırının harp divanında yargılanmasını istediler. Bunun üzerine Mebusan Meclisi'nin Kanun-ı Esasî'de belirtilmiş yetkilerini aşarak Padişahın hükümdarlık haklarına müdahele ettiğine inanan II. Abdülhamid, 14 Şubat 1878'de Parlamentoyu fes-

hetti. Midhat Paşa daha bir yıl önce, 5 Şubat 1877'de, Kanun-ı Esasî'nin 113. maddesi uyarınca sınır dışı edilmişti.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Mahmud saltanatının son yıllarında olduğu gibi Mutlakıyet idaresi tekrar kuruldu. Sultan II. Abdülhamid'in istibdadı 1908 Temmuzuna kadar otuzbir yıl sürmüştür. Tarihçilerin çoğu bu oldukça uzun devreyi genellikle kötülerler ve II. Abdülhamid'i "Kızıl Sultan" lâkabıyla anarlar. Padişahın Meşrutiyet idaresine son vermesinde devlet işlerini bizzat yürütmek isteyişinin tesiri muhakkak ki vardır. Ancak, o Yeni Osmanlılar'ın ve Mıdhat Paşa'nın memlekete getirdikleri hürriyet fikrinin müslümanlardan ziyade gayrimüslimlerin işine yarayacağına, "Osmanlı" milleti yaratmanın da bir hayal olduğuna kanıydı. Nitekim gayrimüslimler, seçimlerde ve Mebusan Meclisi çalışmalarında kendi millî emelleri yönünde faaliyet göstermişler ve ileride bağımsızlık elde etmeği tasarladıklarını ortaya koyan davranışlarda bulunmuşlardı. II. Abdülhamid'in görüşlerini paylaşan Osmanlı devlet adamları da mevcuttu. Bunlardan Ahmed Vefik, İbrahim Edhem ve Eğinli Said Paşa'lar Avrupa'da öğretim görmüş, Batı'yı Namık Kemal ve arkadaşlarından daha iyi tanımışlardı. Onlara göre, Meşrutiyet idaresi kültür ve hayat seviyeleri Müslümanlara nisbetle ileri olan gayrimüslim tebaanın Avrupa devletlerinin desteği sayesinde önce muhtariyet, sonra bağımsızlık kazanmalarına imkân sağlayacak ve böylece İmparatorluğun parçalanması kısa zamanda gerçekleşecekti. İkinci Meşrutiyetin ilânını müteakip vukua gelen olaylar Sultan II. Abdülhamid ve taraftarlarını endişelerinde haklı çıkarmıştır.

Padişah Osmanlıcılık siyasetinin mahzurlarını gördüğünden İslâmcılığı benimsemiştir. Gerçekten Batı devletlerinin ve Rusya'nın her türlü baskıları karşısında devletin birliğini korumanın en sağlam yolu İmparatorluğun müslüman tebaasını din bağıyla bütünleştirmekti. Bunun için II. Abdülhamid bir taraftan memleketin iktisadî kalkınmasına önem vererek hususiyle ulaştırma ve haberleşme sahalarında ıslâhat yapmış, diğer taraftan eğitim konusunda ciddi hamlelere girişmiştir.

İktisadî kalkınma hazırlanan bir plân gereğince yürütülmek isteniyordu. Nafia nazırı Hasan Fehmi Paşa'nın 5 Haziran 1880'de Sadaret makamına sunduğu lâyihaya ek kalkınma plânında Anadolu ve Arap vilâyetlerinde kara ve demir yollar, liman, iskele ve sulama tesislerinin inşası, bataklıkların kurutulması teferruatlı bir şekilde incelenmekte, teklif edilen projelere 52.463.602 lira harcanacağı hesaplanmaktaydı. Devletin malî güçsüzlüğü sebebiyle yabancı anonim şirketlere ihalesi tasarlanan projelerden yalnız demiryolları inşası kısmen gerçekleştirildi. Hususiyle 1888'de İzmit-Eskişehir-Ankara ile Eskişehir-Konya hatları bir İngiliz-Alman şirketine verildiği gibi, 1899'da Bağdad demiryolunun yapım ve işletme imtiyazı bir başka Alman şirketine tanındı.

Bununla beraber, II. Abdülhamid devrinde İmparatorluğun birçok vilâyetlerinde karayolları halkın gayreti sayesinde inşa edilmiştir. Sadece Sivas vilâyetinde 1882-85 yılları arasında 927 kilometre uzunluğunda şose yapılmıştır. Bu devirde telgraf haberleşmesine ayrı bir önem verilmiş ve memleketin en ücra köşeleri bile telgraf hatlarıyla İstanbul'a bağlanmıştır.

II. Abdülhamid saltanatında en müsbet icraat eğitim sahasında başarıldı. Maarif nazırı Safvet Paşa'nın 1869'da çıkarttığı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin on yıl

sonra ele alan Sadrâzam Küçük Said Paşa İmparatorluğun her tarafında rüşdiye ve idadiye okulları açtırdı. Küçük Said Paşa'nın 1879'dan 1884'e kadarki sadaretleri zamanında kurduğu yüksek öğretim müesseseleri arasında Hukuk, Sanayi-i Nefise, Ticaret ve Mühendis mektepleri kayda değer. Padişahın tahta çıkışının yirmibeşinci yıldönümü vesilesiyle de 1900 Eylülünde İstanbul'da Darülfünun-ı Şahane öğretime başladı.

Bu ıslâhat hamlelerine rağmen, Osmanlı aydın çevresinde II. Abdülhamid'in istibdadına karşı kuvvetli bir muhalefet doğmuştur. Askerî Tıbbiye'de dört öğrencinin "İttihad-ı Osmanî" adı altında 1889 Mayısında gizli bir cemiyet kurmasıyla teşkilâtlanan muhalefet kısa zamanda diğer yüksek okullara yayıldı. Genç Türkler diye tanınan muhalifler Yeni Osmanlılar'ın hürriyet, meşrutiyet ve Osmanlıcılık fikirlerini paylaşıyorlar, Kanun-ı Esasî'nin tekrar yürürlüğe konmasını istiyorlardı. II. Abdülhamid'in siyasî polis devlet okullarındaki gizli teşkilâtı 1897 Haziranında ortaya çıkardı ve mahkeme sonunda suçlu görülen 78 kişi Trablusgarb'a sürüldü. Böylece muhalefet memleket içinde sindirilmiş oldu.

Ancak, yurt dışına kaçanlar çeşitli merkezlerde ve hususiyle Paris'de faaliyetlerini sürdürdüler. Bunlardan Ahmed Rıza 1895 yılından beri Paris'de Meşveret gazetesini yayınlayarak Padişah aleyhindeki muhalefetin mihrakı haline geldi. Ahmed Rıza Fransız filozofu Auguste Comte'un Pozitivisit fikirlerini benimsemiş ve kurduğu cemiyete, Pozitivistlerin "Ordre et Progrès" düsturunun ilhamıyle "İttihad ve Terakki" adını vermiştir.

II. Abdülhamid'in yakın akrabası Prens Sabahaddin'in 1900 başlarında kaçak olarak Paris'e gelişi Genç Türk hareketini güçlendirdi. Fransız sosyoloğu Le Play'ın tesirinde kalan Prens ademi merkeziyetçilik taraftarıydı. Onun teşebbüsüyle Paris'de 1902 Şubatında toplanan ve azınlık cemiyetler temsilcilerinin de katıldığı kongrede Padişahı iktidardan düşürmek için Osmanlı ordusunun müzaheretinin sağlanması kararlaştırıldı. Müteakip yıllarda İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde subaylar arasında gizli teşkilâtlanma faaliyetine girişilmiş ve Üçüncü Ordu subaylarının pek çoğu 1906'da Selânik'de kurulan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"ne katılmışlardı. Fakat, bu gizli teşkilât Prens Sabahaddin'e bağlanmamış, ademi merkeziyetçiliğe karşı olan Ahmed Rıza ile irtibat tesis ederek adını "İttihad ve Terakki Cemiyeti"ne çevirmiştir.

Binbaşı Enver ile Edirne Posta ve Telgraf başmemuru Talât'ın da üye bulundukları Selânik Cemiyeti 1908 Temmuzu başlarında Makedonya'da ayaklandı. Cemiyet daha sonra, 21 Temmuzda, 1876 Kanun-ı Esasi'sinin yeniden tatbikatının bir telgrafla II. Abdülhamid'den talep etti. Bunun üzerine Padişah 24 Temmuz 1908'de otuzbir yıl önce yürürlükten kaldırdığı Meşrutiyeti tekrar ilân etmeğe razı oldu.

Osmanlı İmparatorluğu halkı İstibdat idaresinin sona erişini büyük sevinçle karşıladı. Ancak, hürriyet havası memlekette uzun zaman devam etmedi ve bir yıl geçmeden, 13 Nisan 1909'da "31 Mart Vakası" meydana geldi. Subaylara karşı ayaklanan askerler Şeriat isteyerek Mebusan Meclisini kuşatmışlar, şehre hakim olmuşlardı. İrtica hareketi Selânik'den yola çıkarılan askerî birliklerin 23 Nisanda

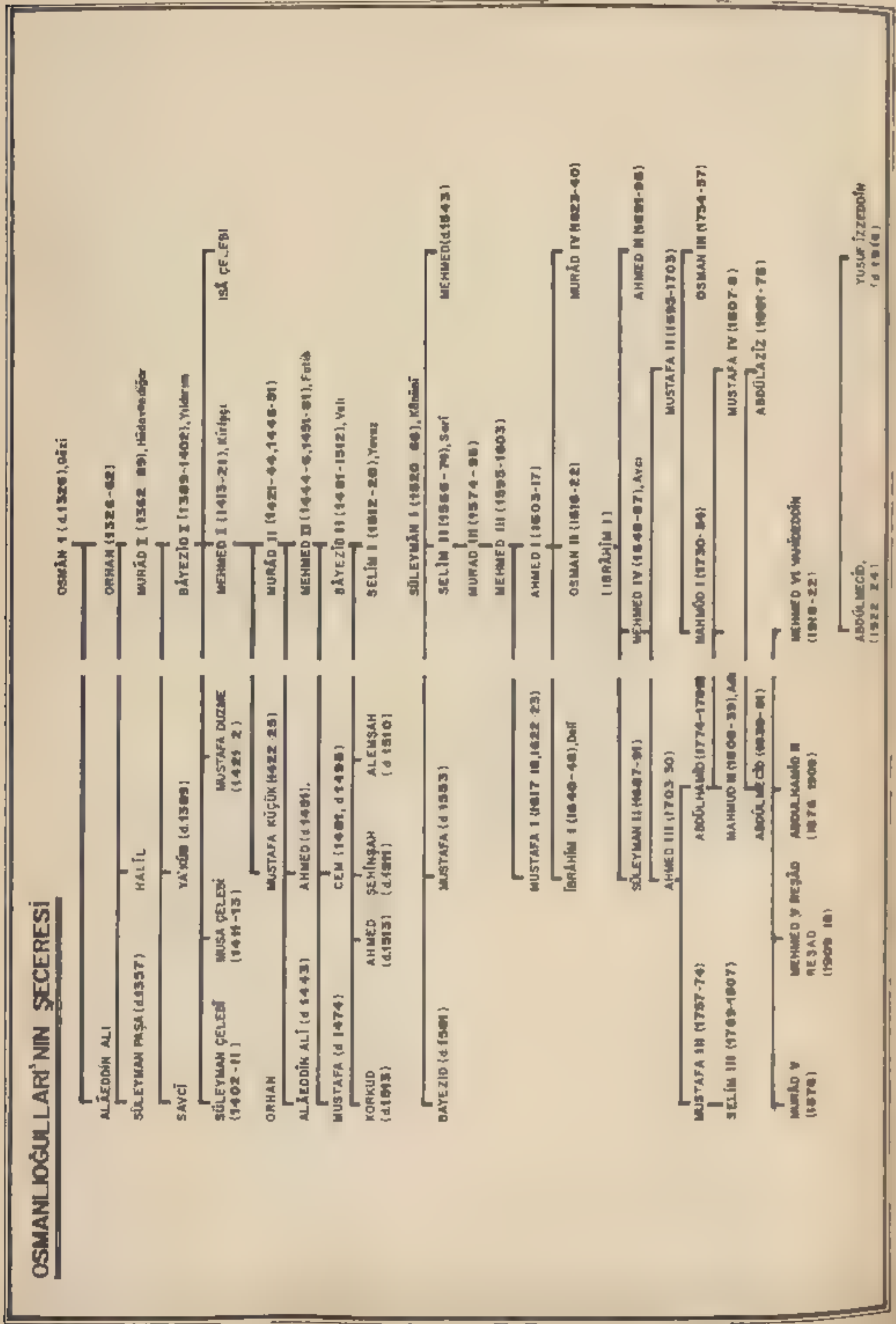
İstanbul'a girişiyle bastırıldı, vaka ile alâkası bulunmayan Sultan II. Abdülhamid de tahtan indirildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti o zamana kadar hükûmet işlerine karışmamıştı. Bundan sonra, ikdara Cemiyet taraftarı devlet adamları getirildi. 1912 Ekiminde başlayan Balkan harbinde Osmanlı ordusunun yenilmesi üzerine, Enver Bey'in başkanlığında küçük bir subay topluluğunun 23 Ocak 1913'de Bab âli'yi basıp Sadrâzamı istifaya zorlamasıyla da İttihad ve Terakki Cemiyeti devletin mukadderatını doğrudan doğruya ele aldı ve İmparatorluğu 1918 yılı sonlarına kadar sert bir tarzda yönetti.

On yıl süren İttihad ve Terakki devrinde Türkiye hızla yenileşmiştir. Bu arada şehirlerde belediye teşkilâtı kurulmuş, hususiyle İstanbul'da 1854'den beri mevcut olan "Şehremaneti" geliştirilerek paytahtın temizlik, asayiş ve itfaiye işleri Batı usûlünde düzenlenmiştir. Ziraî ve iktisadî kalkınmada millî bankacılığın önemi idrak olunduğundan, menşei 1864 yılına kadar giden Ziraat Bankası yanında Osmanlı İtibarı Millî Bankası 1917 Martında devlet müessesesi hüviyetinde faaliyete geçirilmiştir. Türk Ticaret Bankası da 1914 başlarında "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" adıyla bir komandit şirket olarak teşekkül etmiştir.

Bu devrede Türk kadını erkeğine eşit haklar kazanmağa başladı. Gerçekten, 1914 Kasımında Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Harbi'ne katılması üzerine askere giden erkek memurların yerini kadınlar aldılar. Aynı yılda İstanbul'da İnas Darülfünunu açılmasıyla da Türk kızları üniversite öğretimi yapmak imkânına kavuştular. İttihatçılar yeni rüşdiye ve idadiyeler kurarak II. Abdülhamid saltanatında girişilen eğitim hamlesini sürdürdükleri gibi, 1914'de çağdaş düşünceli din adamları yetiştirmek maksadıyla medreselerin müfredat programına müsbet bilimleri eklediler.

İttihatçılar başlangıçta Osmanlıcılık ideolojisine inanıyorlardı. Fakat, hıristiyan tebaanın yanısıra müslüman Arnavut ve Araplar'ın da kendi millî emellerini gerçekleştirmeğe çalıştıklarını görünce, Osmanlıcılıktan vazgeçtiler. Bu yıllarda İmparatorluğun fikir hayatı çeşitli cereyanlarla çalkalanıyordu. İslâmcılar ve Batıcılar Osmanlı toplumunun içtimaî ve iktisadî meselelerine çözüm yolları arıyorlar, çıkardıkları dergi ve kitaplarla düşüncelerini yayıyorlardı. İttihatçılar memleketin kurtuluş yolunu Ziya Gökalp'in Türkçülüğünde buldular. Gökalp temelleri 1860 yıllarında Ahmed Vefik Paşa, Ali Suavi ve Mustafa Celâleddin Paşa tarafından atılan Türkçülüğü Fransız sosyoloğu Durkheim'in nazariyeleri ışığında geliştirmiş ve bir terkibe varmıştır. Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muasırlaşmak şeklindeki bu terkip 1912'de kurulan Türk Ocağı derneğinin dergisi Türk Yurdu'nda makaleler halinde işlenmiştir. İttihatçılar giriştikleri ıslâhat hareketlerinde Gökalp'in fikirlerinden yararlandılar. Fakat, Birinci Dünya Harbi Almanya ve müttefiklerinin yenilgisiyle sona erince Osmanlı İmparatorluğu 30 Ekim 1918'de Mondros mütarekesini imzalayarak düşmana teslim oldu, İttihatçılar da yurd dışına kaçtılar.

Parçalanmakta gecikmeyen Osmanlı İmparatorluğunun enkazı üzerinde 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirdiği inkılâplarda Gökalp'in ve diğer Batıcı düşünürlerin tesirleri görülür. Ancak, Türk tarihinin bütünüyle yenileşme safhasını teşkil eden bu son devre ayrı bir incelenme konusudur.

OSMANLIOĞULLARI'NIN ŞECERESİ

BİBLİYOGRAFYA

Aktepe M. Münır, *Patrona İsyanı*, 1730, İstanbul 1958

Alderson, A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956

Alıer, W.E.D., Problems of Turkish power in the sixteenth century, London 1963

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XIV asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonomının Hukukî ve Mâlî Esasları*, I. cıld, Kanunlar, İstanbul 1943

Barkan, Ömer Lütfü, *Osmanlı İmparatorluğunda bir ıskân ve kolonızasyon metodu olarak vâkıf ve temlikler*, Vakıflar Dergisı, II (Ankara 1942), s. 279-386

Barkan, Ömer Lütfü, *Osmanlı İmparatoluğunda bir iskân ve kolonızasyon metodu olarak sürgünler* İktisat Fakültesı Mecmuası, c. IX (1950), c. XIII. (1951-2), c. XV (İstanbul 1952-4).

Baysun, M Cavid, *Mehmed IV.*, *İslâm Ansıklopedisi* c. VII (İstanbul 1970), s. 547-557

Baysun, M. Cavid, *Murad IV*, *İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII (İstanbul 1970), s. 625-647

Berkes, Nıyazi, *Turkish Nationalism and Western civilization: selected essays of Zıya Gökalp*, ed. and trans, by N Berkes, London and New York 1959

Berkes, Nıyazi, *The Development of Turkish Secularism*, New York 1964

Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul 1308 c. I-XII.

Cevdet Paşa, *Tezâkır*, Yayınlayan M. Cavid Baysun, Ankara 1953-1963, c. I-IV.

Danışmend, I. Hamı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojısı*, İstanbul 1947-1950, c. I-IV.

Davıson, R. H., *Reform ın the Ottoman Empıre*, 1856 - 1876, Princeton 1963

Ersoy, Osman, *Türkiye'ye Matbaanın Girişı ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959

Esmer, Ahmed Şükrü, *Sıyasî Tarih*, 1919-1939, Ankara 1953

Gıbb, H. A., and Harold Bowen, *Islamıc Socıety and the West*, London 1957, Vol. I-II.

Gıbbons, H. A., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Çev. Ragıp Hulûsı, İstanbul 1928.

Gökbılgin, M. Tayyıb, *Edırne ve Paşalivası*, İstanbul 1952.

Hammer-Burgstall, J von, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1835-1853, vols. I-XIII.

Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmanıye Tarıhı*, trc. M. Ata, İstanbul 1328-1340, c.I-X, İstanbul 1947, c XI

Heyd Urıel, *The Foundatıons of Turkısh Natıonalism*, London 1950.

İnalcık Halıl, *Tanzımat ve Bulgar Mes'elesı*, İstanbul 1942

İnalcık, Halil, Mehmed II. İslâm Ansıklopedısı, C. VII (İstanbul 1970), s. 506-535.

İnalcık, Halıl, The Ottoman Empıre, The Classical Age 1300-1600, London 1973.

İnalcık, Halıl, *Fatıh devri üzerine notlar ve vesıkalar*, Ankara 1954

Jorga, N., *Geschichte des Osmanıschen Reiches*, Gotha 1908-1913, I-V

Jorga, N., *Osmanlı Tarıhi*, çvr. Bekır Sıtkı Baykal, Ankara 1948, c. V.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihı*, Ankara 1947-1956, c. V-VII.

Karal, Enver Ziya, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul 1938

Köprulü, M. Fuat, *Osmanlı Devletının Kuruluşu*, Ankara 1959.

Köprülü, M. Fuat, *Osmanlıların etnik menşei*, Belleten, sayı 28 (Ankara 1943), s. 219-315.

Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1956.

Kuran, Ercüment, *Cezayir'in Fransızlar tarafından işgali karşısında Osmanlı siyaseti (1827-1847)*, İstanbul 1957.

Kuran, Ercüment, *Osmanlı Devletinde ilk daimî elçiliklerin kuruluşu*, Ankara 1966.

Kurat, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 1943.

Kurat, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barışı*, 1123 (1711), Ankara 1951-1953, I-II

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, 1578-1590, İstanbul 1962.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London 1963

Mardin, Şerif *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*, 1895-1908, Ankara 1964.

Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat*, İstanbul 1294-1327, I-IV

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsleri (1691-1696)*, İstanbul 1963

Orhonlu, Cengiz *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974

Ramsaur, Ernest Edmondson Jr., *The Young Turks, Prèlude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957.

Shaw, J, *Stanford Between Old and New*, Princeton 1973.

Tanzimat yüzüncü yıldönümü münasebetiyle, İstanbul 1940

Tukin, Cemal, *Boğazlar Meselesi* İstanbul 1947

Tunaya Tarık Zafer *Türkiye'de siyasî partiler*, 1859-1952 İstanbul 1952

Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1951.

Uluçay, M. Çağatay, *Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?* Tarih Dergisi, c. VI-VIII/9-12 (İstanbul 1954-1955).

Unat, Faik Reşid *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, Ankara 1968

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947-1956, I-IV.

Wittek, P., *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938

Zinkeisen G. W., *Geschichte des Osmanischen Reiches* Gotha 1840 1863, vols I VII

XI. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Cengiz ORHONLU

1918 yılı sonlarında Osmanlı Devleti, diğer tabirle "Avrupa'nın hasta adamı" ölmek üzere idi. 1918 Ekim ayında İttihat ve Terakkî Partisi'ne mensup kabine üyeleri istifalarını verdiler. Ahmed İzzet Paşa Sadrâzam tayin edildi, onun yaptığı yegâne iş Mondros mütarekesini 30 Ekim 1918 de imzalamak olmuştur. 55 gemiden mürekkeb bir müttefik donanması imzalanan anlaşma uyarınca 13 Kasım 1918 de gelerek İstanbul limanında demirledi. Bunu takiben Mondros mütarekesi hükümleri uygulanmaya başladı. Bir müttefik askerî idaresi tesis edildi. Osmanlı idaresindeki Arap toprakları, müttefikler arasında nüfuz bölgelerine ayrılmıştı. Sıra Türkler'in oturduğu ana topraklara gelmiş bulunuyordu. Fransızlar Adana ve Anadolu demiryolu boyunca en önemli askerî noktaları işgal ettiler. 29 Nisan 1919 da İtalyanlar Antalya bölgesine asker çıkardılar. Savaş sırasında iş başında olan ve yenilgiden sorumlu tutulan İttihat ve Terakkî ileri gelenleri yurt dışına kaçmışlardı. Bu partinin iktidarına muhalefetlerinden dolayı sürgünde bulunanlar şimdi çoğunlukla Hürriyet ve İtilâf Partisi'nde toplanarak iktidara gelmişlerdi. Fakat takip ettikleri siyasette, çok ifrata kaçmak suretiyle seleflerinin hatalarını tekrarladılar. Hatta bu hareketlerinde o kadar ileri gittiler ki, bir müddet sonra başlayacak Millî Mücadele'yi dahi bir İttihat ve Terakkî hareketi addederek körü körüne karşı durdular.

1. Millî Mücadele'nin Başlaması :

Memleketin düştüğü bu durum, gerek idarecileri, gerekse aydınları gelecek için bir hal çaresi düşünmeye sevketti. Bunların bir kısmı bağımsız olarak yaşamanın İngiliz veya Amerika mandası altında mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Paris sulh konferansında, müttefiklerin Yunanlılar lehinde davranmaları sonucunda, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi kararlaştırılmıştı. Mondros mütarekesinin yedinci maddesine dayanılarak, önemli stratejik noktaları Yunanlılar'ın işgal edebileceği hususu kararlaştırılmıştı. Avrupa kamuoyunda da tam bir tasvib görmemesine rağmen, bu karar yürürlüğe konmuş ve İzmir Yunanlılar tarafından

15 Mayıs 1919'da işgal edilmeye başlanmıştı. Yunanlılar az bir zaman zarfında kuvvetlerin arttırarak memleketin iç taraflarına nufuz etmeye çalıştılar, on binlerce kişi yerlerini terketmeye ve göçmen durumunda oradan oraya sürüklenmeye başladı. Balkan ve I. Dünya harplerinin sonucunda on binlerce Türk ve müslüman anavatana gelerek göçmen olmuşlardı. Ege'nin çeşitli vilâyetlerinde yığılmış bir şekilde binlerce göçmen ailesine I. Dünya Harbi sonunda yenileri eklendi. Savaş sırasında başka yerlere nakledilenler mütareke yapılınca memleketlerine dönerek terk ettikleri mülklerine yeniden sahip çıkmış ve bunun sonucunda onların yerlerine yerleştirilmiş on binlerce göçmen açıkta kalmıştı. Gerek bunlar ve gerekse Yunan işgali sebebi ile canlarını kurtarmak için yerlerini bırakıp göçmen olanların sayısı Aydın vilâyetinde yüz elli bine ulaşmıştı.

Olaylar bu şekilde cerayan ederken, memleketin geleceği hakkındaki fikir ayrılıkları Yunan işgalinin gerçekleşmesi sonucunda, yavaş yavaş ortadan kalkıyordu. Önceleri silâhlı bir millî mucadele taraftarları çok az olup mes'eleyi diplomasi ile halletmek isteyenler çoğunlukta idi. Yunan fiilî işgali tahakkuk edince, silâhlı bir millî mücadele yapılmasını isteyenlerin haklılıkları ortaya çıktı. Yunan işgalini protesto için, işgal ordularının silâhları altında toplantılar yapıldı; ilk gizli mukavemet hareketinin tohumları atıldı. Anadolu'da istilacı düşman kuvvetlerine karşı ilk silâhlı mukavemet 28 Mayıs 1919'da Ödemiş'te yapıldı. Küçük bir birlik tarafından yapılan bu karşı durma hareketi başarılı olamadı; fakat memleket içine doğru yayılan Yunan kuvvetleri karşısında daha başka çeteler de ortaya çıktı. Bu küçük kuvvetler Yunan ordusu karşısında bir mukavemet hattı teşkil ettiler ve direnme hareketi yavaş yavaş memleketin her tarafına yayılmaya başladı.

a. Mustafa Kemal Paşa :

Çanakkale'de Anafartalar mevkiinde (1915) kazandığı büyük başarı ile dikkati çeken daha sonra Doğu cephesinde 1916'da Ruslar'a karşı kazanılan yegâne zaferin sahibi bulunan Mustafa Kemal Paşa, 1917'de Yıldırım Orduları grubunun bir bölümu üzerine yeni kurulan 7. Ordu komutanlığına tayin edilmişti. fakat, Alman general Falkenhaym ile anlaşamayarak istifa ederek Ekim 1917'de İstanbul'a dondu. 7 Ağustos 1918'de İngiliz karşı hucumu ile çözulmuş olan Suriye ve Filistin'deki kuvvetleri derleyip çeki düzen vermek için Halep civarında mücadeleye başlarken Mondros mütarekesi imzalandı. 13 Kasım 1918'de düşman donanmasının İstanbul limanına girdiği gün o da İstanbul'a vasıl oldu.

Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz sahillerinde, Türkler'le Pontuscu Rumlar arasında çıkan devamlı mucadeleyi teskin etmek, orada her hangi başka mesele çıkmasını önlemek için ordu müfettişi olarak, bazı selâhiyetlerle 15 Mayıs 1919'da oraya memur edildi. Atatürk'e (Mustafa Kemal Paşa) göre kendisine selâhiyetleri verenler, durumu tam manasiyle anlamış değillerdi. Atatürk'ün yapacağı vazifeler şunlardan ibaretti: 1- Bölgede asayişi ve emniyeti temin etmek, 2- Silâhları toplatarak depolarda muhafazasını sağlamak ve çeşitli yerlerde kurulan cemiyetlere ordu yardımını önlemek. Ordu müfettişi olarak iki tümenli 3. Kolordu ile 15. Kolordu kendi emrinde idi, müfettişliğin sınırları içinde Trabzon, Erzurum, Sıvas vilâyetleri ile Erzincan ve Samsun (Canik) müstakil sancakları bulunuyordu. Müfettişliğe sınırdaş olan komşu vilâyet ve sancaklar ile kolordular, müfettişliğin muracaatını dikkate almak mecburiyetinde idiler. Müfettişlik Harbiye Nezâreti'ne bağlı olmakla beraber, daha yüksek makamlarla da görüşebilme hakkına sahipti.

Atatürk, bu vazife ve selâhiyetlerle 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman, memleketin her tarafında birbirini takip eden mahallî müdafaa cemiyetleri kurulmuş ve kurulmakta idi. Edirne ve havalisinde "Trakya ve Paşaeli cemiyeti", Erzurum ve Elazız'de "Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", Trabzon'da "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", İstanbul'da "Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" faaliyette bulunuyorlardı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini takiben İzmirliler buna engel olmak için "Redd-i İlhak" prensibini ortaya attılar ve bir de miting tertip ettiler. Bunların yanı sıra, azınlığın kurduğu ve bazı bölgelerin yabancı devletlere verilmesini öngören cemiyetler de vardı.

Yunanlılar İzmir'i ele geçirip içerilere doğru ilerlemeye başlayınca, İzmir'in doğu, kuzey ve güneyinde üç cephe meydana geldi, bu cepheler ordu mensupları ile eli silâh tutan ve insan idare etmesini bilen kimseler tarafından yönetiliyordu. İzmir'in kuzeyinde teşekkul eden cepheye Miralay Kâzım Bey (Meclis Reis. Kâzım Özalp) ve Kaymakam Ali Bey (Nafia Vekili Ali Çetinkaya) kumanda ediyorlardı. Ali Bey ilk olarak Ayvalık'ta Yunanlılar'la karşılaştı. Bundan başka Bursa ve havalisinde de buyuk bir mufreze kurulmuştu. Bu kuvvetler üstün düşman kuvvetlerine karşı bir muddet dayandılar (Haziran ve Temmuz 1919) fakat sonra bir kısmı dağıldı. Güney Anadolu ise Ocak 1919'dan itibaren İngilizler tarafından işgal edilmiş daha sonra Fransızlar'a devredilmişti. Buna karşı 21 ocak 1919'dan itibaren Adana ve Maraş cepheleri teşekkül etmişti.

Vatansever kumandan ve subayların millî bir müdafaa teşkilâtı meydana getirmeye çalıştıkları sırada Osmanlı ordusunun dağıtılmamış kuvvetleri azdı. Mustafa Kemal, Samsun'a geldiğinde ordu mevcudu 50 000'e inmişti. Üç orduya bölünmuş olan bu kuvvetlerden üçüncü ordu müfettişliğinin merkezi Erzurum'dı. Merkezi Sıvas'ta olan 3. Kolordu (kumandanı Refet Bey/Paşa) ile merkezi Erzurum olan 15. Kolordu (kumandanı Kâzım Karabekir Paşa) ona bağlı idi. Mustafa Kemal önce bunlarla değil, fakat başka ordulara bağlı kolordu kumandanları ile, vilâyet vâlileriyle muhabereye başladı. Daha sonra bu faaliyetini hukukîleştirerek, millet tarafından kabul edilecek bir hale getirmek için seçilmiş delegelerden meydana gelen bir meclis toplayıp o meclisin kararlarını esas tutmak istiyordu. 22 Haziran'da bunu belirten bir tamimi Amasya'dan her tarafa bildirdi. Bu tamimin sonuncu maddesinde toplantı yerinin Erzurum olduğu bildirilmiş, toplantı tarihine kadar diğer vilâyetlerin delegeleri Sıvas'a varabildikleri takdirde Erzurum kongresinin üyelerinin de Sivas toplantısına katılmaları istenmişti.

b. Erzurum ve Sivas Kongreleri:

Amasya tamiminin yayınlanması üzerine, İstanbul hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'nın resmî vazifesine son verip, onu İstanbul'a getirmek için çeşitli teşebbüslere girişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa halkın sevgi gösterileri arasında Sıvas'a oradan da Erzurum'a geçti. "Vilâyât-ı Şarkıye Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti"nin Erzurum şubesi tarafından toplanmasına çalışan Doğu vilâyetleri kongresi Mustafa Kemal Pa-

şa sayesinde 23 Temmuz 1919'da toplandı. Kongre hazırlıkları ile meşgul iken, resmî vazifesine son verileceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa, vazifesinden istifa ettiğine dair İstanbul'a bir telgraf çekti. Toplanan kongre, reisliğe onu seçti. 14 gün süren kongre bir nizamnâme tanzim ettiği gibi, bir de beyanname yayınlandı. Her ikisinde de tesbit edilen esas prensipler: 1- Millî sınırlar içinde vatan toprakları bir bütündür, bölünemez, 2- Her türlü yabancı işgal ve müdahaleye karşı ve Osmanlı hükûmetinin çökmesi halinde bütün millet bir olarak karşı koyacaktır, 3- Merkezî hükûmet vatanın ve istiklâlin muhafazâsına muktedir olamadığı takdirde, gayenin temini için muvakkat bir hükûmet teşkil edilecektir. Bu hükûmet millî bir kongre tarafından seçilecektir, 4- Esas olan millî kuvvetleri ve millî iradeyi hâkim kılmaktır, 5- Hıristıyan unsurlara siyasî hâkimiyet ve içtimâî dengeyi bozacak imtiyazlar verilemez, 6- Manda ve himaya kabul edilemez.

Erzurum Kongresi, "Şarkî Anadolu Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" adını alan cemiyetin nizamnâmesine göre, kongre kararlarını yürütmek için bir temsil heyeti seçti ve dağıldı. Bundan sonra bütün memlekete şâmil yeni bir kongrenin toplanması için çalışılmaya başlandı. Esasen bu çok evvelden tesbit edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, 2 Eylül 1919 da Sivas'a geldi; 4 Eylülde kongre toplandı. Bu kongrenin gayesi Erzurum'da tesbit edilen esasların bütün memlekete teşmil edilmesi idi. Ancak burada bazı esaslar değiştirildi. Mesalâ cemiyetin ismi "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" oldu. Kongrede seçilen temsil heyeti vatanın bütününü temsil eder diye bir kayıd kondu. Türk hudutları Mondros mütarekesinin imzalandığı 30 ekim 1918'deki sınırlar içinde kalan ve çoğunluğunu İslâmların teşkil ettiği kısımlardan yani doğuda Kars, Ardahan, Batum; batıda Edirne dahil olmak üzere Doğu Trakya; güneyde İskenderun'dan başlayıp Cerablus'a varan topraklar; Musul, Süleymaniye, Kerkük havalisinden meydana geliyordu. Sivas kongresi 7 gün sürdü ve 11 Eylülde sona erdi. Bütün bunlar olurken, İstanbul'da Ferid Paşa kabinesi düşüp yerine Ali Rıza Paşa kabinesi teşekkül etmişti. Anadolu'ya Bahriye nâzırı Salih Paşa gönderilerek bir anlaşma zemini bulmaya çalışıldı. Amasya konuşması (20-22 Ekim 1919) üç gün sürdü. Bir nâzırın gelerek müzakereye girişmesi bu teşekkülün resmen tanınması demekti. Salih Paşa, İstanbul hükûmeti tarafından da kabul edilmek şartı ile, Mustafa Kemal'in Sivas kongresi tarafından tesbit edilen prensiplere dayanan teklifini kabul etti. Bunlar, 1- Türkler'le meskûn yerlerde manda ve himaye kabul olunmaması, 2- Müslüman olmayanlara, Türk topraklarında siyasî hâkimiyet ve içtimaî dengeyi bozacak imtiyazlar verilmemesi, 3- Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hukukî bir kuruluş olarak İstanbul hükûmeti tarafından tanınması, 4- İtilâf devletleri ile Osmanlı devleti arasındaki sulh konferansına gidecek temsilcilerin tasvib edilecek kimselerden seçilmesi, 5- Mebuslar Meclisi'nin İstanbul da (yabancı kuvvetler bulunduğundan) toplanmasının doğru olmadığı.

Salih Paşa, kabine arkadaşlarına kabul ettirmek vaadinde bulunduğu halde, sözünü yerine getiremedi. Bu sırada gerek Temsil Heyeti, gerekse İstanbul hükûmeti, Mebuslar Meclisi'nin toplanması ile meşgul oldular. Temsil Heyeti, Mebuslar Meclisi'nde millî dâva için birlik ve azim içinde bir grup teşkil etmeye çalıştı. Bunun için İstanbul'a yakın bir yer olan Ankara'ya gelindi (27 Aralık 1919). Bu an-

dan itibaren Temsil Heyeti'nin merkezi Ankara oldu. 12 Ocak 1920'de de son Osmanlı Mebuslar Meclisi toplandı. Bu mecliste Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuvvetli bir grup ile temsil edilmişti. Bu meclisin Türk tarihi bakımından yaptığı en hayırlı iş "Misâk-ı Millî" denen ve millî müdafaanın programını veren bir beyannâme tanzim ve ilân etmiş olmasıdır. Bu Mebuslar Meclisi'ne, Temsil Heyeti tarafından teklif edilmiş olan, Erzurum ve Sivas kongrelerindeki prensiplerin ifadeleri yer almıştır. Misâk-ı Millî 28 Ocak 1920'de ilân edilmiştir. Esasları:

❶ Osmanlı Devleti, Arap çoğunluğu ile meskûn olan ve mütareke yapıldığında müttefiklerin işgalinde bulunan topraklardan vazgeçecek ve bu toprakların mukadderatı ahalisinin reyleri ile tayin edilecektir. İşgal edilmemiş Türk toprakları ayrılık kabul etmez bir bütündür.

❷ Doğu bölgesinde reyleri ile Anavatana katılmış bulunan (Kars, Ardahan, Batum) için icap ederse tekrar halk reyine müracaat edilebilir.

❸ Batı Trakya'nın hukukî durumu, o bölge ahalisinin serbestçe verecekleri reylerine göre tesbit edilecektir.

❹ Hilâfet ve saltanatın merkezi olan İstanbul ile Marmara Denizi her türlü tehlikeden uzak olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartı ile boğazlar geçişe ve ticarete açık olacak ve bu mesele Türkiye ile ilgili devletlerin birlikte verecekleri kararla tayin edilecektir.

Bu beyannamenin yayınlanması bir millî irâdenin mevcudiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Müttefik kuvvetler İstanbul hükümetinden bir takım kişilerin azlini veya merkezden uzaklaştırılmasını istemeye başladılar. 16 Mart 1920'de sefilen İstanbul'u işgal ve aynı zamanda bazı mebusları tevkif ettiler. Tevkif edilmiyenlerden bir kısmı Ankara'ya kaçarak millî mücadeleye katıldı. Bu arada sadâret makamına da 5 Nisan 1920 de bütün ikazlara rağmen Damad Ferid Paşa getirildi. Ferid Paşa, sadârete gelir gelmez "Kuvay-ı Milliye" yani millî mücadeleye girişenler aleyhinde müteaddid emirler yayınlandı. İstanbul'da toplanan askerî mahkeme, 11 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal ve en yakın arkadaşlarını gıyaben ölüme mahkûm etti. Millî mücadeleyi yürütenler üzerine kuvvetler sevkedildiği gibi, İzmit, Bolu ve Trabzon'da aleyhlerine ayaklanmalar tertiplendi. "Kuvay-ı İnzibatiye" adı ile kurulan birlikler, sebepsiz yere birçok kardeş kanının dökülmesine sebep oldu. Fakat millî mücadele taraftarları bu tehlikeli teşebbüsleri anında yok ettiler. Ankara'da Börekçi-zâde Mehmed Rifat başta olmak üzere 183 müftünün imzaladığı, Şeyhulislâm Durrî-zâde Abdullah'ın fetvasını tesirsiz hale getiren bir karşı fetva yayınlandı. Ankara'daki İstiklâl Mahkemesi de, Damad Ferid ve yakınlarını vatana ihanet suçundan gıyaben ölüme mahkûm etti.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti:

Mustafa Kemal, 8 Nisanda yayınladığı bildiride, Damad Ferid'in Aydın ilini Yunanistan'a teslim ettiğini, tecavüze uğrayan Türkler'in müdafaasına engel olduğunu, İtilâf devletlerini askerî işgalde bulunmaya davet ettiğini, fakat milletin bu sefer tedbirli ve hazırlıklı davranacağını, Damad Ferid ve hükûmetini tanımıyacağını açıklıyordu. İstanbul işgal altında olduğundan, normal faaliyetini sürdüremiyen Me-

buslar Meclisi'nin olağan üstü yetki ile Ankara'da toplanması için her türlü tedbir alınmıştı. 19 Mart 1920 de bu hususta her tarafa bildiri gönderildi. Yapılan seçimler sonunda mebuslar Ankara'da toplandılar. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. Mustafa Kemal Paşa derhal bir hükûmet teşkil edilmesini istedi. Meclis, kurucu meclislerin sahip oldukları bütün haklara sahip olduğu gibi, hükûmet vazifesini de almış bulunuyordu. Yeni kurulan bu devlet teşrî, icrâ ve kaza kuvvetlerini kendinde topladığından, bir cumhuriyet demekti. Fakat şartlar uygun olmadığından bu deyim kullanılmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığına seçildi, böylece hem devlet, hem de hükûmetin başına geçmiş oldu.

Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplandığı 23 Nisan 1920 ile Lozan sulh anlaşmasının yapıldığı 24 Temmuz 1923 arasındaki devre Millî Mücadele yani, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş devresidir. Millî Mücâdelenin mahiyetini anlayamayan İstanbul'daki hükûmet bu hareketi meşru makamlara karşı bir isyan şeklinde telâkkı ederek yok etmek gayesi ile faaliyette bulunmuştu. Dağınık çete ve milis hareketi şeklinde başlayan Millî Mücadele, Sevr anlaşmasını takiben vatanın yabancı işgale uğramasından hemen sonra bütün memleket sathına yayılmıştı. Bu dağınık mücadele unsurlarını bir tek teşkilât altında nizamlı bir ordu haline koyarken birçok müşküllerle karşılaşılmıştı. En büyük tehlike kabul edilmiş olan, Misâk-ı Millî esaslarına göre hareketi gaye edinen millî kuvvetlerin, muhtelif cephelerde istilâcılara karşı çarpışmaya başlamış olmasıdır. Birinci İnönü (9-10 Ocak 1921), İkinci İnönü (30 Mart - 1 Nisan 1921), Sakarya (21 Ağustos - 13 Eylül 1921), Başkumandanlık Savaşı, Yunanlılar'a karşı kazanılan zaferlerdir, onların 9 Eylül'de Türk topraklarından atılmasına sebep olmuştur. Daha evvel kuzey-doğu Türk hudutların da (temin eden) Ermeniler'le çarpışmadan sonra, güneyde Fransızlara karşı başarılı mücadeleler verilmişti. Bu zaferler üzerinedir ki, ilgili devletlerle barış anlaşmaları yapılmaya başlanmıştı. Rusya ile imzalanan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (11 Ekim 1921) anlaşmalarından sonra Fransa ile yapılan Ankara itilâfnâmesi (20 Ekim 1921) Türkiye'nin kuzey-doğu ve güney hudutlarını tayin etmişti. Birbirini takip eden bu anlaşmalar ile yeni Türkiye'nin hukuken tanınması sağlandıktan başka, karşıdaki müttefik devletlerin de parçalanması temin edilmişti.

Ankara'daki yeni hükûmet, Osmanlılar'ın 1921 de ilân ettiği bir kanun ile İstanbul'un resmen işgali tarihi olan 16 Mart 1920'den itibaren İstanbul hükûmeti tarafından akdedilen bütün anlaşma, mukavele vesâireyi toptan hükümsüz addetti. Zaten 20 ocak 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, hükûmetinin ilk anayasasını da tesis etmişti. Böyle olmakla beraber, İstanbul hükûmeti fiilen devam ediyordu. Yunanlılar'ın 9 Eylül 1922 de denize dökülmesinden sonra kazanılan zafer sonuncunda, 11 Ekim 1922'de yapılan Mudanya mütarekesi ile Türkiye hükûmeti artık Lozan sulh anlaşması hazırlıklarına başlamıştı. Sadrâzam Tevfik Paşa Ankara'ya gönderdiği telgrafta zaferin İstanbul ve Ankara ikiliğini kaldırdığını, millî birliği temin ettiğini, Lozan'a İstanbul ve Ankara'nın birlikte davet olunacağını bildiriyordu. Büyük fedakârlıklarla kazanılan zaferin semeresini toplamak için ortaya atılan bu haksız ortaklık iddiası üzerine Büyük Millet Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmış olduğunu, Büyük Millet Meclisi hükûmeti kurulduğunu ve yeni Türkiye

Hükûmeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini aldığını, İstanbul'daki hükûmet ve saltanatın tarihe intikal etmiş bulunduğunu, bu bakımdan İstanbul ve civarının idaresinin de Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresine verilmesi icap ettiğini belirtti (30 Ekim 1922 tarih ve 307 sayılı karar). 1-2 Kasım 1922 tarihli, Osmanlı İmparatorluğunu ve saltanatı tarihe mal eden, 20 Ocak 1921 tarihli ilk "Esas Teşkılât Kanunu" (Anayasa), ile cumhuriyete gidilmekte idi, fakat bu yasaya göre kurulmuş olan bir devlet, Meclis hâkimiyetine dayanan başsız bir devletti. Böyle bir devlette muhtar bir yürütme organının mevcudiyeti imkânsız olacağından, bu durum devlet hayatının icaplarına uygun değildi; dolayısı ile normal şartlar altında devamına imkân yoktu. Bu bakımdan devleti temsil edecek ve yürütme kuvvetini merkezîleştirecek, ona oldukça muhtar bir hüviyet kazandıracak uzvun teessüsü zarurî idi. Bu ise, halk veya teşrî meclis tarafından belirli bir devre için seçim yolu ile vazifelendirilecek bir devlet reisinin mevcudiyeti, diğer bir deyimle cumhuriyet şeklinin kabulü ile mümkündü.

3. Türkiye Cumhuriyeti :

Yapılacak ilk iş, Türk devletinin yapısı ve şeklini tayin etmekti. Siyasî olayların gidişi kendiliğinden bu durumu ve sonucu hazırlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk devletin alacağı şekil üzerinde ancak en yakın arkadaşlarının fikirlerini sorabiliyordu. Kamu oyunun ve hatta arkadaşlarının bile aynı fikirde olmamasına rağmen o, sultanlık ile hilâfetin ayrılmasına kesin olarak karar vermişti. 7 Kasım 1922 de Vahideddin'in bir İngiliz harp gemisine binerek kaçması üzerine hilâfetten iskat edilerek yerine Abdulmecid Efendi geçirildi, tarihî görevinin sona erdiğine kani Birinci Büyük Millet Meclisi de seçimlerin 1 Nisan 1923 de yenilenmesine karar verdi. Bir müddet toplantıları kesintiye uğrayan Lozan sulh konferansı 24 Temmuz 1923'de Türk görüşünün kabul edilmesi ile son buldu. 11 Ağustos 1923'te toplanan İkinci Büyük Millet Meclisi de 23 Ağustos oturumunda anlaşmayı onayladı. 6 Ekim 1923'de Türk kuvvetlerinin İstanbul'a girmesi ile de vatanın bütünlüğü fiilen gerçekleşmişti. Artık yeni kurulan siyasî rejimin 23 Nisan 1920'den beri kaydettiği gelişme çerçevesinde, en uygun devlet şeklini bulmak ve ilân etmek zamanı gelmişti. Bunun için 1921 Anayasası'nın bazı maddelerini genişleterek tadil eden 29 Ekim 1923 tarihli 364 sayılı kanun ile son adım atıldı. Bunun birinci maddesinde hâkimiyetin kayıtsız şartsız millete ait bulunduğu, idare şeklinin halkın kendi mukadderatını tayin esasına dayandığı, Türkiye devletinin hükûmet şeklinin cumhuriyet olduğu yer almakta idi. Bu kanunun kabulünü takiben Gazi Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Cumhuriyetin esası olan bu kanunda dikkati çeken nokta, yürütme ve yasama yetkileri Büyük Millet Meclisi'nde toplanmakla beraber, "Meclis hükûmeti" sisteminden "parlamenter hükûmet" sistemine doğru gidilmesidir. Yürütme görevi, cumhurbaşkanının otoritesi ve başbakanın reisliği altında bulunan, Meclis karşısında yarı muhtariyeti haiz hükûmete verilmektedir. Cumhurbaşkanı lüzum gördükçe, Meclis'e de başkanlık etme hakkına sahiptir. Parlamenter sisteme aykırı gibi olan bu durum, ilk cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyeti ile izah edilebilir. Cumhuriyetin kabul ve ilânından kısa bir zaman sonra, hilâfetin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılmasına dâir 3 Mart 1924 tarihli kanun kabul edilerek, demokratik ve lâik yöndeki siyasî gelişme yolunda bir adım daha atıldı.

Demokrasi'yi Yerleştirmek İçineYapılan Çalışmalar :

1924 Anayasası dayandığı hukukî ve siyasî prensipler bakımından Fransız inkılâbından gelen ferdî ve liberal fikirleri temsil etmekte idi. Bu Anayasa'nın bazı maddeleri devrim ve ıslahat haraketlerine bağlı olarak 1928, 1931, 1934'de ve iki defa da 1937'de değiştirilmişti. Yapılan bu tadiller, sırası ile, lâiklik umdesine aykırı hükümlerin kaldırılmasına, bütçe kanun tasarısının Büyük Millet Meclisi'ne veriliş tarihine, seçim yaşının 18'den 22'ye çıkarılmasına, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesine, CHP'nin programındaki altı ok esaslarının Anayasa bünyesi içerisine alınmasına, çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları devletleştirmek maksadı ile mülkiyet hakkının sınırlandırılmasına, vekâletlere siyasî müsteşarlıkların kurulmasına ve kaldırılmasına dair önemli tadillerdi.

10 Ocak 1945 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen Anayasa (4695 numaralı kanun) ise, sonradan muhtelif tarihlerdeki tadilleri ile birlikte 1924 Esas Teşkilâtı Kanunu'nun, maddelerine ve ruhuna dokunulmaksızın, sadece dil yönünden değiştirilmesinden meydana gelmiştir. 24 Aralık 1952'de bu son metin yürürlükten kaldırılarak eski Esas Teşkilât Kanunu'na (491 sayılı kanun) dönülmüştür.

Türkiye, arada bir deneme yapılmasına rağmen, 1945 yılına kadar tek parti ile seçimlere girdi ve bu parti 1950 yılına kadar Türkiye'yi idare etti. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü seçim kanununda yaptığı değişiklikle tek parti ve idaresi taraftarlarına karşı gelmekle memlekette gerçek demokrasiyi yerleştirmek hususunda en büyük rolü oynadı. Türkiye Tarihi'nde ilk defa olarak bir parti (Demokrat Parti) seçim ile büyük bir çoğunlukla eski partinin yerine 14 Mayıs 1950'de Türkiye'de iktidara geldi. 1960 yılına kadar memleketi idare etti. Bu on yıllık süre içerisinde Demokrat Parti iktidarı memleketin sanayi kalkınmasında çok büyük teşebbüslerde bulundu. "İktisadî istiklâl savaşı" slogan ile devam ettirilen ve plansız olarak bütün yurtta girişilen kalkınma hareketleri bir müddet sonra ödeme dengesini bozarak para değeri üzerine menfi tesirler meydana getirdi. Bu da birçok kimseyi muhalefete itti. Bunun neticesinde de DP idarecileri sıkı tedbirler almaya teşebbüs ettiler. Nihayet 27 Mayıs 1960'da meydana gelen ihtilâlden sonra idareyi eline alan Millî Birlik Komitesi demokratik düzenin tekrar kurulması için çalışmaya başladı. Önce bir Kurucu Meclis meydana getirildi. Yeni bir seçim kanunu yapıldı. Yeni bir Anayasa hazırlandı ve bu, 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunularak kabul edildi. 15 Ekim 1961'de yapılan seçimler Türkiye için büyük yenilik teşkil ediyordu. Zira ilk defa olarak Türk seçmeni, biri Millet Meclisi, diğeri Senato olmak üzere çift meclis için temsilcilerini seçmekte idi. Seçim bölgelerinde çoğunluk sisteminden vazgeçilerek, vatandaşın verdiği bütün oyları değerlendiren ve yıllardan beri kabul edilmesine çalışılan nisbî seçim usulü, bu yeni sistemin ayrı bir özelliği idi. CHP, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Millet Partisi, Yeni Türkiye Partisi'nin katıldığı bu seçim sonucunda hiçbir parti tek başına hükûmet kuracak milletvekili çoğunluğuna sahip olamadı. Türk demokrasisi bu devresinde o zamana kadar hiç denenmemiş olan koalisyon usulü ile idare edildi. Türkiye'de ihtilâl sonrası sarsıntıları, 1965 yılına kadar kurulmuş olan dört koalisyon hükûmeti ile atlatılarak 1965 seçimlerine gelinmiştir. İlk üç koalisyonda İsmet İnönü başbakan olarak ordunun siyasetten uzaklaştırılmasında büyük rol oynamıştır. Bu devredeki 1. koalisyon AP ile CHP

arasında, 2. koalisyon CHP ile CKMP, YTP arasında, 3. koalisyon CHP, MP, CKMP ve bağımsızlar arasında, 4. koalisyon AP ile MP arasında olmuştur. Koalisyon hükûmetleri ile idare edildiği devrede Türkiye'de iki ihtilâl teşebbüsü (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963) başarıya ulaşamamış, birincisinde ihtilâle teşebbüs edenler affedildikleri halde, ikincisinde askerî mahkemenin verdiği karar ile suçlular cezalandırılmış, hatta elebaşlarından ikisi idam edilmişlerdir. 1965 seçimi ise yeni bir seçim sistemine göre, vatandaşların vermiş oldukları bütün oyları değerlendirmek esasına dayanan "millî bakiye sistemi" ile yapılmıştır. Oldukça karışık bir hesaba dayandığı için hayli tenkide uğramış olan bu sistem ile yapılan seçimi, 1965'de AP büyük bir çoğunlukla kazanmıştır. Bu seçim sisteminde bir parti adayına verilen en ufak oy dahi değerlendirildiği halde, bağımsız aday olup çok daha yüksek sayıda oy almış olanlar zarar görmüşlerdir. 1969 yılında yapılan genel seçimleri büyük bir çoğunlukla kazanan Adalet Partisi, parti başkanı Süleyman Demirel idaresinde yeni hükûmeti teşkil etti. Bu süre içinde Türkiye sanayileşme bakımından tarihindeki en büyük genişlemeye şahit oldu. Fakat Demirel hükûmeti 1968 yılından itibaren memleket içinde yayılma meyli gösteren anarşi hareketi ile karşı karşıya kaldı. Kötü bir particilik faaliyeti sebebi ile anarşinin rejimi tehdid eden bir mahiyet göstermesi üzerine 12 Mart 1971'de Genel Kurmay Başkanı ve kuvvet kumandanları, Cumhurbaşkanı ile Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu başkanlıklarına bir muhtıra verdiler. Bu muhtırada parlamento ve hükûmetin icraat ve tutumu ile memleketi her bakımdan huzursuzluk içine soktuğu ve devletin tehlike içinde olduğu bildirilerek partilerüstü bir anlayışla huzursuzlukların giderilmesi, Anayasa'da yazılı reformların yapılması tavsiye ediliyordu. Bundan sonra partilerüstü hükûmetler devri geldi. Cumhuriyet Senatosu bağımsız üyelerinden Nihat Erim'in kurduğu birinci (26 Mart 1971 - 3 Aralık 1971) ve ikinci (11 Aralık 1971 - 17 Nisan 1972) partilerüstü hükûmetlerini Milliyetçi Güven Partisi'nden Ferid Melen'in kurduğu ikinci partilerüstü (22 Mayıs 1972 - 10 Nisan 1973) hükûmeti takip etti. Bunu da bir seçim hükûmeti olan Naim Talû'nun hükûmeti takip etti. 1974'de yapılan seçim hiçbir partiye tekbaşına hükûmet kurma imkânı vermedi. Fakat Adalet Partisi'nden kopmuş Demokratik Parti seçimden önceki milletvekili sayısını muhafaza etme başarısını gösterdiği gibi, Millî Selâmet Partisi de 50 milletvekili çıkararak Adalet Partisi tabanından büyük bir seçmen kitlesini kendine çekme başarısını gösterdi. Keza daha evvelki son iki seçimde büyük çalkantılar içinde başarısız sonuçlar alan C.H.P., yeni başkanı Bülent Ecevit'in başkanlığında 186 milletvekili çıkararak yeni havası ile büyük bir başarı gösterdi. CHP ile Millî Selâmet Partisi'nin teşkil ettikleri ortak hükûmetin en önemli iki icraatından biri, bugün dahi tartışılan geniş kapsamlı bir af kanunu çıkarması, diğeri ise Kıbrıs'taki Türkler'i imha edilmekten kurtarmak için yapılan ve adanın üçte birini Kıbrıs Türkleri'ne temin eden Kıbrıs barış harekâtıdır. Zıt kutuplardan teşekkül etmiş gibi görünen bu koalisyon, yedi ay sürdü ve en kritik bir zamanda ortakları tarafından bozuldu.

4. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde İçtimaî ve Kültürel Değişiklikler:

Atatürk Osmanlı İmparatorluğu gibi kozmopolit bir topluluktan devr aldığı top-

lum üzerinde mecburî bir kültür değişmesi ve gelişmesi başlamıştı. Bu bölümde yaptığı devrimler ile ilmî temellere dayanarak onun nasıl Türk cemiyetinin kültür bakımından bütünleşmesini sağlamak suretiyle modernleştirme hususundaki çalışmalarına işaret edilecektir.

Cumhuriyetin ilân tarzı üzerine İstanbul ve Ankara basını arasında şiddetli münakaşalar cereyan etmiştir (Kasım 1923). Özellikle Hüseyin Cahid ve Ebüzziya Velid Beylerin başta olduğu bu tenkidciler tam manasıyle millî hâkimiyet esasına dayanan bir cumhuriyet idaresine taraftar olduklarını yazmakta idiler. Buna karşı hükûmetin sözcüsü olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesi müdafaada bulunuyordu. O sırada yeni vazifesine başlamak üzere doğudan İstanbul'a gelen Kâzım Karabekir Paşa'nın gazetelere verdiği "cumhuriyet taraftarıyım, fakat şahsî saltanat aleyhindeyim" şeklindeki demeci bazı İstanbul gazeteleri tarafından istismar edilmiş ve hatta imâlarla da olsa, Karabekir Paşa'nın Devlet başkanını diktatörlükle itham ettiği şeklinde yorumlanmış ve dolayısiyle o zaman mevcut olan hilâfet makamı tahrik edilmek istenmiştir. Fakat bu, aynı zamanda Atatürk'ün silâh arkadaşları ile bir fikir anlaşmazlığı içinde olduğunu göstermektedir. Bu, biraz da hem kuvvet kumandanı, hem de Meclis'te milletvekili bulunan bir kısım zevata ikisinden birini tercih etmelerinin istenmesi gibi ordu ile siyaseti birbirinden ayırmak hususunda tatbik edilen siyasetin meydana getirdiği iç burukluğunun tesiri ile olmuştur.

Hilâfetin saltanattan ayrılması, saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilânı, hilâfetin kaldırılması, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Vekâleti ile Şer'iye Vekâletinin kaldırılması, tedrisat ve mahkemelerin birleştirilmesi hakkındaki kanunların kabul edilmesi, yürürlükte olan Anayasa (Teşkilâtı Esâsiye Kanununun)'nın yeniden gözden geçirilmesi gerektiriyordu. O zamana kadar cereyan eden olaylardan dolayı devlet teşkilâtı kuvvetlerin birleştirilmesi prensibine göre çalışmıştı. Bu ihtiyâl millî mücadele ve devletin ilk kuruluş yıllarında uygun olabilirdi. Fakat normal zamanlarda bu esasa dayanarak demokratik bir idarenin kurulması güçtü. Artık kuvvetlerin denges. usulünü kabul etmek icab ediyordu. 1924 de bu hususta çalışmalar yapılırken iki meclisli bir şekil üzerinde duranlar da olmuştur. Fakat bu sistem ancak 1960 yılından sonra Türk siyasî hayatına girebilmiştir. 1924 Anayasası (Teşkilât-ı Esâsiye) nda yapılan bazı değişikliklere rağmen 1960 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Cumhuriyet ilân edilinceye kadar bütün devrim kararları Büyük Millet Meclisinde günlerce münakaşa edilerek veriliyordu. Cumhuriyetin ilânından sonra bu şekil de olmamıştır. Herhangi bir konu Meclis'e getirilmeden önce kulis yapılarak hazırlanıyordu. Birinci Büyük Millet Meclisindeki "İkinci Grup" adındaki muhalefet grubu kuvvetli bir kontrol yaparak böyle bir teşebbüse engel oluyordu. İkinci Büyük Millet Meclisi'nde bunlardan bir kısmı seçimi kazanamadıkları için Meclis'te değillerdi. Fakat gene de Meclis'te bir muhalefet grubu kurulmuştu. İstanbul basınının hemen hemen tamamının Ankara'ya muhalefet ettikler gözönüne alınarak İstanbul'da hükûmet icraatını müdafaa edecek bir gazete yayınlanmaya (Cumhuriyet) başladı (1924).

İktidar partisi, "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" iken, 10 Kasım 1923'de adını "Cumhuriyet Halk Partisi" olarak değiştirmiş olan parti idi. Birbiri arkasına yapılan radikal değişiklikler esasen mevcut muhalefet grubunu güçlendirmişti. Aynı yıl görüş ayrılıkları yüzünden C.H.P.'den Rauf Orbay, Dr. Adnan Adıvar gibi şahıslar istifa ettiler, aynı zamanda Ali Fuad (Cebesoy) Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'lar ordudan ayrıldılar ve 1924 de "Terakkiperver Cumhuriyetci Parti"yi kurdular. Fakat bu parti doğuda Şeyh Said isyanının çıkması üzerine ve bu muhalefet partisinin, başka düşüncede olan kimselerin elinde âlet olabileceği endişesi ile 1926'da kapatıldı. Siyasî hayatı çifte partili hayata alıştırmak için sondajlar devam etti. 1930 da iktisadî sahada devletçi C.H.P.'ye karşı liberal görüşü temsil eden "Serbest Cumhuriyet Partisi" kuruldu. Başında Türkiye Cumhuriyeti eski başbakanı (1924-25) Fethi Okyar vardı. Bu sırada iki küçük parti daha kurulmuştu, fakat onlar siyasî hayatta tesir bırakmamışlardır. Serbest Cumhuriyet Partisi liderleri serbest murakabe ve seçim mücadelesi yapma imkânı bulamadıklarından şikâyet etmişlerdir. Nihayet Türkiye'nin çok partili bir hayata henüz hazırlıklı olmadığı sebebine dayanarak, Serbest Parti kendi kendini feshetti. Yayınlanan bildiride başka sebepler ileri sürülmüştür. Çok partili bir hayat için Türk cemiyeti 1945 yıllarını beklemiştir.

Doğudaki isyan bastırıldıktan sonra çok önemli bir hükûmet icraatı kuvveden fiile çıktı. Bu da tekke ve zaviyelerin kapatılması hususunda alınan karardır. İlmiye kisvesini giyenler de tahdid edilmişti. Buna göre Diyânet İşler başkanları, buna bağlı müşâvere hey'eti, vilâyet ve kazalardaki müftüler, imamlar, hatipler, vâizlar, köy hocaları ilmiye kisvesini ancak belli mahallerde ve görevleri esnasında giyebileceklerdi; kıyafet beyaz sarık ve siyah latadan ibaret idi.

Bütün medenî dünyanın kabul ettiği kıyafet, Türkiye'de de kabul edilmişti. II. Mahmud devrinden itibaren batı kıyafeti, Türk cemiyet hayatına girmişti. Büyük şehirlerde ileri gelenler ve aydınlar batıdaki gibi giyiniyorlardı. Şapka yerine ise fes vardı. Fes Türkiye'ye II. Mahmud devrinde Kaptan-ı Derya olan Husrev Paşa getirmişti. I. Dünya Savaşı sırasında Filistin, Suriye ve Irak çöllerinde savaşan askere oraların yakıcı güneşinden korunmak için Kabalak denen bir başlık giydirildi. Kalpak Millî Mücadele devrinde giyildi, ve âdeta Millî Mücadele'nin sembolü oldu. Şeyh Said ayaklanmasından sonra sıra şapka meselesinin haline geldi. 1925 de Atatürk davayı halk arasına yaymak ve onlara anlatmak için İnebolu, Çankırı, Kastamonu seyahatine çıktı. Yaptığı konuşmalarda hâkim fikirler şunlardı: "Türk halkı her hususta medenî olduğunu göstermek zorundadır. Medenîlik iç ve dış görünüşler arasında tutarlığı mecburî kılan bir vasıftır. "Şu kıyafetimiz millî midir, milletlerarası bir giyiniş midir? Kılıksız, kıyafetsiz millet olmaz. Bunun için Turan kıyafetini bulup canlandırmaya da lüzum yoktur. Medenî ve milletlerarası kıyafet, milletimize lâyık bir giyimdir. İskarpin ve fotin, pantolan, yelek, gömlek, kıravat, yakalık, ceket ve bunların tamamlayıcıs olarak başta siper-i şemsli serpuş. Bunu açıkça söylemek isterim; bu serpuşun ismine şapka denir. Şapkaya itiraz edenler var, onlara sormak isterim, Yunan serpuşu olan fesi giymek câiz olur da, şapkayı giymek neden olmaz?".

Şapka Kanunu 25 Kasım 1925'de çıktı. Bununla beraber bu yerleşene kadar yer yer Şapka Kanunu'na muhalefet edenler olmuştur. Bu hususta İstanbul'da tevkifler yapılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nin kabul ettiği kanunlar arasında Medenî Kanun ve Ceza Kanunu da vardı. Vaktiyle Sadrıâzam Ali Paşa Fransız medenî kanununun kabul edilmesini Sultan Abdülaziz'e teklif etmişti; buna muhalefet eden meşhur Cevdet Paşa başkanlığında uzun bir zaman süresinde hazırlanmış olan Mecelle kabul edilmişti. Büyük Millet Meclisi'ne getirilen Medenî Kanun İsviçre kanununun aynen tercümesi idi. Yeni bir kanun yapılması zamana muhtaç olduğundan Avrupa'nın en medenî milletlerinin kanununun aynen kabulü uygun görüldü. Bundan sonra Ceza Kanunu, Borçlar, Ticaret, Hâkimler, Şûra-yı Devlet (Danıştay) kanunları da kabul edildi. Çıkarılan yeni kanunlar ve diğer bazı kanunlarla yapılan değişikliklerle Türkiye 1928 de Anayasası kanunları ve müesseseleri ile birlikte lâik devlet olmuştu.

Lâtin harflerinin kabulüne kadar Türkiye de Arap alfabesi üzerinde bazı yenileştirme çalışmaları olmuştur. Lâtin harflerin kullanma meselesi 1863 yılından beri yazarlar tarafından münakaşa edilmekte idi. Bu temayülün uyanmasında, Arap harflerinin okutulmasının zorluğu, öğrenmek için çok zaman aldığı ve fonetik bakımdan güçlüğü gibi sebepler ileri sürülür. Bütün bunların doğru tarafları vardır. İttihat ve Terakki hükûmetleri bu güçlüklerden bazısını halletmek yoluna gitmişler di. Cumhuriyetin başlarında 1923 ve 1924'de Meclis'te bunun münakaşası yapılmış fakat Meclis'in çoğunluğu bu fikre itibar etmemişti. 1927 de rejim bütün memlekette iyice yerleşmiş olduğundan durum değişik bir manzara gösteriyordu. Lâtin alfabesinin kullanılmasına karar verildiği o yıl hazırlık içinde geçti. Önce bir mütahassıslar kurulu teşkil edilmişti. Durumu umumi efkara açıklama 1928 yılında yapıldı. Bu hususta Maarif Vekili Necati Bey'in de mesaisi vardır. 9 Ağustos 1928 de Atatürk mütehassıslar kurulunun tamamladığı Lâtin esasına dayalı yeni Türk Alfabesini açıkladı; bunun için bir yurt gezisine çıktı. İlgili kanun, Meclis'in 3 Kasım 1928 tarihli gündeminde görüşülerek kabul edildi.

Cumhuriyetten evvel okullarda tarih öğretimi tamamen İslâm sülâlelerinin tarihinden ibaretti. Bu derste, Osmanlı hanedanı önemli bir yer tutardı. Temel İslâm tarihi idi. Şimdi ise Türk tarihi oldu. Geniş bir tarih kültürüne sahip olan Atatürk, onu gerek Büyük Millet Meclisi'nde gerekse halk karşısında gayet ustalıkla değerlendirmiştir. Kanunlaşmasını istediği konularda tarihten misaller vererek geçirdiği gelişmeleri açıklamak ve tarihî sonuçları mantıkî delillerle göstermek itiyadında idi. Bazılarının "Türk Tarihini Tedkik Cemiyeti"nin kuruluşu ile başladığını zannettikleri ondaki tarih merakı daha eskilere gider. 1923 yıllarında kendisini ziyaret eden Edebiyat Fakültesi heyetinde bulunan Prof. Şemseddin Günaltay'a "Tarihçilerle çok konuşacağız" demek suretiyle ilerde bu alanda yapılacak faaliyete işaret etmişti. Kuruluş yıllarının zorlukları yenilip, rejim meselesi halledildikten sonra 1928'den itibaren, bu konu ile gittikçe daha fazla meşgul olmaya başlayan Atatürk 1930'da Türk Tarihini Tedkik Cemiyeti'ni kurdu. Ancak bu cemiyetin nüvesi esasen mevcuttu. 1910 yılında kurulmuş olan "Tarih-i Osmanî Encümeni" (Osmanlı Tarih Cemiyeti) uzun bir zaman faaliyette bulunmuş ve bu arada çeşitli yayınlarla beraber ilmî bir dergi çıkarmıştı. Bu cemiyetin ismi Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında "Türk Tarih Encümeni", derginin adı da "Türk Tarih Encümeni Mecmuâsı" olmuştur. 1930 yılında Atatürk tarafından Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir şekilde araştırmak gayesiyle kurulan komitenin (Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti) çekirdeğini bu eski Türk Tarih Encümeni teşkil etmişti. 1931'de müstakil bir kurum haline getirilen cemiyetin adı 1935'de "Türk Tarih Kurumu" diye değiştirildi. Atatürk, ilki 1932, ikincisi 1937'de toplanmış olan ilmî kongrelerde hazır bulunmuştur. Yedincisi 1969 da toplanmış olan bu ilmî kongreler gittikçe gelişmiş ve milletlerarası ilmî bir seviyeye ulaşmıştır.

Atatürk'ün tarih görüşü hakkında birçok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Onun maksadı tarihî gerçekleri değiştirmek değildi, aksine memlekette ilmî tarihçiliğin tesis edilmesi idi. Türkiye'deki tarih tezini, Selçuklu, Uygur gibi Türk medeniyetleri dururken, neden Hitit ve Sümerler'e istinad ettirildi diye tenkidlere uğramıştır. Buna karşı şu fikirler ileri sürülmüştür ve sürülebilir. Atatürk'ün yaptığı devrimler Osmanlı devletinin son yüz yıldaki dünya görüşüne karşı meydana gelmişti. Yeni bir ruh vermek istediği milletine, Osmanlı tarihin örnek tutamazdı. Yıpranmamış tenkidden uzak kalmış ve millî devlet devrinin havasına uygun destanî ve mitolojik tarihe ihtiyaç vardı, daha eski devirlere inmek ihtiyacını bunun için hissetti. Diğer bir husus da, Atatürk'ün tarih tezinin Türkiye'yi istila niyetinde olan ve tarihî emperyalist iddialara sahip, Yunan ve daha sonra faşist İtalya'ya karşı Anadolu'yu eski sâkinlerine vermek lâzım gelirse buna herkesten çok Türkler'in hak ettiği düşüncesine dayanan bir müdafaa silâhı vasfında olmasıdır. Atatürk, tarih ilminin ciddî olarak ele alınması ve onun ilmî metoduna göre uygulanması gerektiği kanaatinde idi. Bundan dolayı daha o zaman üç tarih metod kitabı batı dillerinden Türkçeye çevrilmiş olup hâlâ kullanılmaktadır.

1932 yılında Türk dilini kendi millî bünyesine kavuşturmak ve zenginleştirmek sureti ile büyük bir kültür dili haline getirmeğe karar verildi. 12 Temmuz 1932'de "Türk Dilini Tedkik Cemiyeti" kuruldu. Aynı yıl bir dil kongresi toplandı. Türk dilinin zenginleşmesi için, hükûmetin de yardımı ile bütün yurt çapında gerek yazma eserlerden, gerekse halk ağzından derlenmek suretiyle Türkçe kelimeler tesbit edildi. Dil Devrimi, o zaman Osmanlıca olan dilin, Arapça ve Farsça kelimelerden ayıklanarak kendi öz benliğini bulması gayesi ile yapılmıştı. Fakat bir müddet sonra Türkçenin çok fakirleştiği ve halka yabancı yeni kelimelerle anlaşılmaz hale geldiği görüldü. Atatürk bunun üzerine ve dilimizde yaşayan kelimelerin aslen Türkçe olduğunu isbat yoluna girdi ve ortaya "Güneş-dil" teorisi atıldı. Bu nazariyeye göre bütün medeniyetler Türkler'den ve bütün diller de Türçeden çıkmışlardır. Fakat bunun taraftarı fazla değildi; 1949'da Türk Dil Kurumu, altıncı kongresinde bütün bunları bırakarak mutedil bir yol ve siyaseti kabul etmiştir.

Bu devirde ele alınan bir diğer mesele de üniversite idi. Memlekette mevcut yagâne üniversite İstanbul'daki Dârülfünûn idi. Önce âgvedilen Dâru-l-fünûn yapılan ıslahatla 1 Ağustos 1933'de yeniden teşkil edilerek ismi, İstanbul Üniversitesi olmuştur. 1935 yılında Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kurulmak suretiyle Ankara Üniversitesi'nin temeli atıldı. Atatürk yüksek öğrenimi memleket sathına yayma arzusu ile Doğu'da bir üniversite kurulmasını istemişti. Bu üniversite ancak 1958'de Erzurum'da kurulmak sureti ile gerçekleşebildi. Keza bugün oturmuş bir üniversite manzarası gösteren Ege Üniversitesi de 1956'da kuruldu. Hâlen Türkiye'nin belli başlı bölgelerinde birer üniversite kurulmaktadır.

Türk cemiyetine kadınların memur olarak katılmaları 1860 yıllarından sonra olmuştur. Bu yılda hükûmet kız mekteplerine kadın hoca yetiştirmek için okullar açmıştır. Kadın hocalar genel olarak fakir ailelere mensup idiler; çünkü iyi ve zengin ailelerin kızları çalışamazlardı. 1908 İkinci Meşrutiyet'ten sonra cemiyet bir hareketlilik kazandı; okumak, kadın ve erkekler için en önemli gaye olmaya başladı. O devirde "Teâli-i Nisvan" adı altında ilk kadın kulüpleri kuruldu. Burada konferans vermek için muhtelif fikir şubelerine mensup erkekleri de davet etmişlerdir. Hükûmetin Avrupa ya ılk kadın öğrenci göndermesi de bu devreye isabet eder. İstanbul Üniversitesi kapılarını 1916'da kadınlara açmıştı. Avrupa'da tıp tahsili yapan iki kadın doktor 1921'de İstanbul'da faaliyete başlamıştı. I. Dünya savaşında cepheye giden bazı memurların yerini kadınlar almıştır. Bu ameliye önce post hane sonra da maliyede başlamıştı. Kızılay teşkilâtında hemşirelik işine çoktan kadınlar alınmaya başlanmıştı. İttihad ve Terakki Hükûmeti devrinde kadınların genel olarak bol çarşaf giymeleri bir teamül idi; fakat o devirde sosyeteye mensup kadınlar bu kıyafeti değiştirmişlerdi. Onların giydikleri çarşaf çok dardı; başlarında peçe bulunmasına rağmen bu kılıkla daima tenkide hedef oluyorlardı. Devrin aydın hanımları arasında tutunmuş olan bu hareketi devrin hükûmeti de teşvik etme düşüncesinde idi ise de bunun Meclis'te münakaşa etmeye cesaret edebilecek devlet adamı henüz yoktu. Cumhuriyet idaresinde kadının hak ve hukukunu koruma hususunda Medenî Kanun büyük bir merhaledir. 1930'da yeni Belediyeler Kanunu münasebetiyle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verildi. Çarşafla ilgili kanun için 1935'e kadar beklemek icap etti.

Yapılan diğer devrimlerin arasında uzunluk ve ağırlık ölçülerinde metrik sistemin 1932'de kabul edilmesi ve kullanılan Hicrî Takvimin kaldırılarak milletlerarası Milâdî Takvim ve saat sisteminin 1926'da kabul edilmesi bulunmaktadır.

Lozan Konferansı henüz müzakare safhasında iken İzmir'de bir İktısad Kongresi toplanmıştı (17 Şubat - 4 Mart 1923). Bu kongrede alınacak tedbirler ve yapılacak uygulamalar münakaşa edilmiş ve kararlar alınmıştı. Cumhuriyetin ilânından sonra, Lozan konferansında kapitülasyonların kalkmasının da meydana getirdiği ferahlıkla memleketin gelir kaynakları düzene girme yolunda idi. Atatürk yaptığı çeşitli yurt gezilerinde bölgelerin iktisadî durumu ile yakından ilgilenmişti. Bu gibi konuları kendisi incelediği gibi, çeşitli mütehassısların hazırladıkları raporları etrafındakilere de inceletmişti. Devletçilik umdesi bu yıllarda ortaya çıkmış ve Devletçiliğin mahiyeti hakkında bir takım tariflere yol açmıştır. Bu faaliyete sebep, 1929 yılındaki bütün dünyanın sıkıntısını çektiği buhrandı ve bu buhran Türkiye'nin devletçiliğe yönelmesine sebep olmuştu. Buhranı atlatmak için Türk hükûmetinin aldığı tedbirler kısıtlayıcı, buhranın tesirlerini hafifletici mahiyette idi. Dış ticaret hacmi ile devlet harcamalarını kısmak gayesine yönelikti. 1929'da, Lozan anlaşmasının koyduğu tahdidatın süresinin bitmesinden sonra, Meclis'te yeni bir tarife kanunu kabul edildi. Bu kanun devletin başından beri kurmaya çalıştığı sanayii himayeyi hedef alıyordu. Fakat gelişme için yeterli sermaye ve teşebbüs gücü mevcut olmadığından 1930'da yeni bir iktisâdî siyasetin ilk belirtisi meydana çıktı. Buna göre, "Ferdî, mesaî ve faaliyete esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti alâkadar etmek mühim esaslarımızdır". Bununla beraber bu devletçilik anlayışı doktrinci bir vasıf taşımamakta olup özel teşebbüse de yaşama hakkı veriyordu. 1933'de Türk sanayiinin gelişmesi için ilk beş yıllık plân hazırlandı. Bu plân 1934'de yürürlüğe konarak 1939'da tamamlandı. İkinci Beş Yıllık Plânın hazırlanmasına 1936 yılı sonlarında başlandı. Fakat II. Dünya Savaşının başlaması uygulamaya engel oldu.

1935 yılında iki reform daha yapıldı. Birincisi bütün Türkler'in soyadı alma mecburiyetine ait idi. İkincisi ise bütün devlet dairelerinde Cumartesi saat 1'den Pazartesi sabahına kadar bir hafta tatilinin kabulü idi. İkinci reform batı saat ve takviminin kabul edilmesinin mantıkî bir sonucu idi. Eski rejimden kalma rütbe ve unvanlar kaldırılarak yerine bay ve bayan kelimeleri kondu.

5. Türkiye Cumhuriyetinin Dış Siyaseti:

Türkiye'nin 1920 yılından itibaren diplomasisi şu bölümler içinde incelenmelidir:

1 - 1920 - 1923 Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden Lozan anlaşmasına kadar olan Millî Mücadele devri,

2 - 1923 - 1930 devresi,

3 - 1930 - 1939 batıya doğru kayma,

4 - 1939 - 1945 II Dünya Harbi devri,

5 - 1945'dan sonraki devre.

❶ 4-11 Eylûl 1919'da toplanan Sıvas Kongresi'nda alınan ve daha sonra son Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından Misak-ı Millî (28 Ocak 1920) içerisinde tasdik olunan kararlar, Büyük Millet Meclisi hükûmetlerinin dış siyasetinin esasını teşkil etti. Bu devrede ilk diplomatik temas, Rus hükûmeti ile yapıldı. Mayıs 1920 de Türk Hariciye Vekili'nin başkanlığında bir heyet Moskova'ya hareket etti. Moskova, Asya milletlerini Avrupalı sömürgeci devletlere karşı ayaklandırmada yardımı olur düşüncesiyle Türkiye'nin işbirliğini değerlendirmek istiyordu. Mustafa Kemal Paşa ise Rusya'nın siyasî desteğini batı devletlerine karşı bir koz olarak kullanmak gayesinde idi. Bu gaye ile kendi emriyle en yakın arkadaşlarından bir gruba, bir Komunist Partisi kurdurarak Rusların memleket içinde yaptıkları propaganda faaliyetini önledi. Rusya ile ilk görüşmeler başarılı olmamakla beraber, karşılıklı elçiler teati edildi. Sevr anlaşmasının açıklanması, Ankara hükûmetinin haklı olduğunu etrafa öğretti. Bu anlaşmada doğuda bağımsız bir Ermenistan'dan bahsedilmekte idi. Sovyetler de Ermeniler'i, kuzey-doğu Türk topraklarında yer sahibi olmaları hususunda destekliyorlardı. Buna karşılık Kâzım Karabekir Paşa idaresindeki Türk kuvvetleri Ermeniler'e karşı hucuma geçti. 29 Eylül 1920 de Sarıkamış işgal edildi. Ekim sonunda Kars'a girildi ve Arpaçayı sınırına dayanıldı. 2 Aralık 1920 de Türkiye ile Ermenistan arasında Gümrü (Alexandropol) anlaşması imzalandı. Bu, yeni Türk devletinin imzaladığı ilk milletlerarası anlaşmadır. Ermeniler'e karşı kazanılan zafer ve imzalanan anlaşma Ankara ile Moskova arasında da uzlaşmaya yol açtı. 16 Mart 1921'de Moskova'da Türk - Rus dostluk ve kardeşlik anlaşması imzalan-

dı. Bu anlaşma ile Misak-ı Millî hudutları içerisindeki Batum Rusya'ya bırakılmıştı, fakat Rusya'dan Millî Mücadele için para yardımı sağlanıyordu. Öte yandan I. İnönü zaferinden sonra Sevr hükümlerinin tatbik edilemiyeceği anlaşıldığı için, Londra'da Türkiye ve Yunanistan'ın da katıldığı bir konferans toplandı (21 Şubat 1921). Bu konferansa İstanbul hükûmeti namına Tevfik Paşa da iştirak etmiş, fakat o, sözü Ankara temsilcisi Bekir Sami Bey'e bırakmıştı. Bu konferans, tarafların uyuşamamaları sebebi ile sonuç vermeden dağıldı. Bu toplantıdan Ankara'nın kazancı, hem İngiltere, Fransa, İtalya arasındaki Türkiye meselesi üzerindeki mevcut anlaşmazlıkların derinleşmesi, hem de Büyük Millet Meclisi hükûmetinin bu devletler tarafından resmen tanınması oldu. Bir müddet sonra da Ankara ile anlaşma çarelerini aramak için Fransız Âyân Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı Franklin Bouillon Türkiye'ye geldi. Bu sırada 23 Mart 1921'de hücuma geçen Yunanlılar'ın, ikinci İnönü'de yenilgiye uğramaları (31 Mart 1921) üzerine İstanbul'daki büyük devletlerin temsilcileri tarafsızlıklarını ilân ettiler. Londra'da hiçbir sonuç elde edilemedi ise de, Bekir Sami Bey, esirlerin karşılıklı olarak iadesi için İngiltere ile, iktisadî imtiyazlar karşılığı güney sınırlarında Türkiye lehine değişiklik için Fransa ile, iktisadî imtiyaz karşılığı Yunanistan'a karşı olan muharebede Türkiye'ye yardım vaat eden İtalya ile anlaşmalar imzalamıştı. Fakat bazı Türk esirlerin, istisna ettiği için İngiliz anlaşması, eski kapitülasyonlar tertibi imtiyazlar istedikleri için İtalya ve Fransa ile yapılan anlaşmalar Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmedi. Türk hükûmeti eşitlik prensibine büyük kıymet veriyordu. Az sonra İtalyanlar Antalya ve havalisinden çekildiler (Haziran 1921). İngiltere ile imzalanan ikinci esir mübadelesi anlaşması eşitlik prensibine dayanıyordu. 10 Temmuz 1921'de başlayan büyük Yunan hücumu ilk adımda gelişmiş ve bunu takiben Afyon, Kütahya, Eskişehir birbirini takiben düşman eline geçmişti. Ankara'ya doğru yürüyen Yunanlılar'ı, Türk ordusu Sakarya kıyılarında tesbit etti. 23 Ağustos'da başlayan muharebe 13 Eylül ortasına kadar sürdü. Yunan ordusu başarısızlıkla geri çekildi. Bu durum Fransa'nın kararsızlığına son verdi. Türkiye ile 20 Ekim 1921'de Ankara'da bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, Moskova anlaşmasından sonra, Türk diplomasisi için büyük bir başarı idi. Buna göre Sevr anlaşması ile tanzim edilmiş olan güney sınırı Türkiye lehine olmak üzere değiştiriliyordu, aynı zamanda Fransa Çukurova'dan da çekiliyordu. Yalnız İskenderun sancağı, idarî bir muhtariyeti haiz olmak, Türk kültürünün gelişmesine yardım edecek teşkilâttan faydalanmak, Türkçe resmî dillerden biri sayılmak şartı ile Fransa'ya devrediliyordu. Ankara ve Moskova anlaşmaları Türkiye'nin güney ve kuzey-doğu meselelerini halletmekte idi. Şimdi Türkiye yalnız batıda Yunanistan ile meşgul olabilecekti. Daha Ankara anlaşmasından önce Türkiye Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile Moskova anlaşması hükümleri çerçevesinde olmak üzere anlaşmalar imzalamıştı (13 Ekim 1921 Kars anlaşması). 1922 Ocak ayında Türkiye, Ukranya ile de bir anlaşma imzaladı. Moskova'ya giden Türk heyeti de orada bir Afgan heyeti ile buluşarak Türkiye ile Afganistan arasında 1 Mart 1921'de bir dostluk anlaşması imzalamıştı. Sakarya zaferinden sonra Türkiye hükûmetinin Londra ve Paris'e yolladığı Dışişleri Bakanı Londra'da iyi karşılanmadı. Fransa'da iyi bir kabul gördü ise de, Ankara anlaşmasını imzalamakta İngiltere'nin tenkidine uğramış olduğu için Fransa, bu defa çekingen davrandı. Öte yandan müttefik devletlerin ileri gelenleri 1922 de Paris'te toplanarak barış için bazı

müphem kararlara varmışlardı. Yaptıkları tekliflerden sonuç çıkmadı. Yunanistan ise İzmir'de bağımsız bir devlet kurmağa hazırlandığı gibi, İstanbul ve civarını da işgale hazırlanıyordu. Ankara hükûmeti son bir teşebbüs olmak üzere Fethi (Okyar) Bey'i Londra ve Paris'e gönderdi. Bundan da bir sonuç çıkmayınca tekrar silâha başvurmak zorunda kaldı. Misak-ı Millî bu şekilde gerçekleştirilebilirdi. 26 Ağustos'ta başlayan Türk hücumu karşısında Yunan ordusu mağlûb oldu. Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girdi. Kurtuluş mücadelesinin silâhlı çatışma devresi böylece zaferle sona erdirilmişti.

Türk kuvvetleri İngiliz işgali altında bulunan Boğazlar üzerine yürüdü. İngiliz Başbakanı Lloyd George müttefikler Fransa ile İtalya'nın yardımlarını istedi ise de onlardan olumlu cevap alamadı. Türk kuvvetlerinin İngiliz kuvvetleri ile silâhlı çatışmaya gireceği sanıldığı sırada Mustafa Kemal Paşa, ölçülü davranarak, buna meydan vermedi. Artık Lloyd George'nun Türk düşmanlığı siyaseti de iflas etmişti. Müttefikleri tarafından da yalnız bırakılan İngiliz Başbakanı iktidardan düştü (19 Ekim 1922). Çetin müzakerelerden sonra 11 Ekim 1922'de Mudanya mütarekesi imzalandı. Bu Mudanya'da toplanan konferans ile 22 Kasım 1922'den 24 Temmuz 1923'e kadar devam eden Lozan konferansı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk hakikî milletlerarası sulh konferansı idi. Zira galib, mağlûb farkı gözetmeksizin toplanmıştı. Lozan'da Türkiye'yi İsmet Paşa temsil etmişti. Fransa, İngiltere ve İtalya konferansta takip edilmesi lâzım gelen harekette bir birlik temini için evvelden görüştüler, fakat konferansın cereyanı sırasında aralarında birlik mümkün olmadı. Kuzey-doğu ve güneydeki sınırlar daha evvelce Moskova ve Ankara anlaşmaları ile tesbit edildiği için bunlar bir mesele teşkil etmedi. Türkiye Avrupa'da 1913 sınırları üzerinde ısrar etti. Batı Trakya için bir plebisit istedi. Yunanistan 1915 sınırını esas alıyor ve Batı Trakya için bir plebisitten kaçıyordu. Fransa Osmanlı borçlarının tamamının alınması fikrinde idi. İtalya, Oniki ada üzerinde duruyordu. Görüşmeler uzun sürdü. Batılı devletler kendi aralarında hazırlayabildikleri bir anlaşma suretini Türk heyetine vererek imza edilmesini istediler. Türk heyeti, bunu kabul etmeyince konferans 4 Şubat 1922'de kesildi. Lâkin 23 Nisan 1922'de tekrar toplanarak 24 Temmuz'da Lozan barışı imzalandı. Türkiye'nin kapitülasyonlar hakkındaki görüşü kabul edildiği gibi, Türkiye Edirne'de Karaağaç ve civarındaki topraklara karşılık Yunanistan'dan tazminat talebinden vazgeçiyordu. Musul ve Osmanlı borçları meselesi sonraya bırakılmıştı. Musul meselesinde ilgili devletler anlaşamazlarsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti. Boğazlar bölgesi silâhsızlandırılıyordu. Bu hususdaki kaydı beğenmediği için Rusya, anlaşmayı ancak 14 Ağustos'ta imzalamış daha sonra da sözleşmeyi tasdik etmemişti. Türkiye, Lozan'da Millî Misâk'ı genel olarak gerçekleştirmişti.

● Lozan'dan sonra Türkiye, uzun harp yıllarında harap olmuş olan ülkeyi ve toplumu kalkındırmak için bir seri devrim hareketlerine girişti. Bir kısım Balkan devletleri ile (15 Aralık 1923'de Arnavutluk la 18 ekim 1925'de Bulgaristan ile, 28 Ekim 1923'de Yugoslavya ile) dostluk anlaşmaları imzalayarak, aradaki pürüzlü meselelerin giderilmesine çalıştı. Balkan devletleri arasında işbirliği için zemin hazırlandı. Bu devrede en önemli dış politika olayı: Musul meselesi, bir çözüme bağlandı. 19 Mayıs 1924'de ilgili devletlerce İstanbul'da toplanan konferans bir sonuca varamamıştı. Mesele Milletler Cemiyeti'nde İngiltere'nin nüfuzunu kullanması

üzerine bu devlet lehine çözümlenmiş, neticede Türkiye İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile (5 Haziran 1926) Musul'un Irak'a terkine rıza göstermiştir. Bu, Türkiye için büyük bir fedakârlık olmuştur. Oniki ada dolayısı ile komşu olduğu Türk ye topraklarına karşı bazı davranışları sebebi ile Türkiye'de İtalya'ya karşı bir tutum belirmişti. Musul anlaşmasından sonra İngiltere ve Fransa hatta İtalya ile münasebetler düzelmiştir. Bu bakımdan Musul anlaşması Türkiye'nin batı ile siyasî münasebetlerini düzenlemekte büyük rol oynamıştır. 30 Mayıs 1928 de İtalya Türkiye ile bir dostluk anlaşması imzalamış, bu da, Yunanistan ile bir dostluk anlaşmasının yapılmasına yol açmıştır. Gerçekten de Anadolu'daki büyük mağlûbiyet ile birlikte, Türkiye'den gelen göçmenlerin tesiri ile, o zamana kadar hiçbir Yunan hükûmetinin yanaşamadığı Türkiye - Yunan dostluk anlaşması 1930 yılında imzalanmıştır.

Milletler Cemiyeti Musul meselesinin görüşüldüğü sıralarda, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında 1 Aralık 1925'de imzalanan Lokarno anlaşmasından kuşkulandığı için komşular ile saldırmazlık paktları yapan Sovyet Rusya ile Türkiye 17 Aralık 1925'de Paris'te bir saldırmazlık paktı imzalanmışlardı. Mart 1928 de Cenevre'de toplanan silâhsızlanma konferansına Türkiye de davet edilmişti, bu Lozan'dan beri Türkiye'nin katıldığı milletlerarası ilk konferanstı. Türkiye, İran ile 22 Nisan 1926'da Tahran'da tarafsızlık pakt yaptı. 1928 de Ankara'yı ziyaret eden Afgan kralı Amanullah Han ile dostluk barışı imzalandı.

❸ Türkiye 1930 yıllarında dünya iktisadi buhranının meydana getirdiği zorluklarla karşılaştı. Bu buhran milletlerarası maliye piyasasından uzak kalmış olan Türkiye üzerinde de tesirler yaptı. Osmanlı borçları hakkında Fransa ile yapılmış anlaşma çerçevesi içinde bu borçları ödeme imkânı olmadığı adı geçen devlete bildirildi. Esasen Fransa'da Amerika'ya olan borçlarını ödeyemiyordu. Fransızlar ısrar edince durum gerginleşti. Nihayet 1932 de Paris'te her iki devlet temsilcileri bir anlaşmaya vardılar. 1929 - 1930 yılı dünya iktisadî buhranından sonra her devlet kendi dış siyasetine yeni bir yön verdi. Buhran iktasadî alanda milliyetçilik akımını kuvvetlendirmişti. Almanya ve İtalya gibi devletlerin iktisadî otarşi politikası bütün devletlerin gümrük duvarlarını yükseltmelerine ve bunun sonucu olarak ticaret hacminin daralmasına sebep oldu. Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne üye oldu. Bu devirde Avrupa devletlerini revizyonist ve anti-revizyonist diye iki gruba ayıran siyasî telâkkiler Balkanlar'da da tesirini gösterdi. Bir Balkan birliğine ait ilk düşünce 1929'da Atina'da ortaya atılmış ilk Balkan konferansı Arnavutluk, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye, Romanya temsilcilerinin katılması ile 5 Ekim 1930 da Atina'da toplanmıştı. Balkan devletlerinin dışişleri bakanlar seviyesinde her yıl görüşmeler yapmak, bir Balkan pakt hazırlamak, daimî bir teşkilât vucuda getirmek bu toplantıda alınan kararlardan olmuştur. İkinci Balkan konferansı ise Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Bu sırada Türkiye ile Yunanistan arasındaki pürüzlü meseleler de halledilmek üzere idi. Her iki devlet Balkanlar'da statüs quo'nın devamına taraftar idi. Yugoslavya ve Romanya ise Küçük Birlik (Entente)in üyesi oldukları için Balkan Paktını ikinci plana bırakmışlardı. Bulgaristan ise revizyonist siyaset taraftarı idi. 23-26 Ekim 1932 de Bükreş'te üçüncü top-

lantı yapıldı. Bulgaristan azınlık meselesini kendi istediği gibi halledemediği için konferansı terketmişti. Diğer beş devlet çalışmalara devam ettiler. Aralarında bir gümrük birliği kurulmasını müzakereye başladılar. Dördüncü konferans 5-11 Kasım 1933'te Selânik'te toplandı. 1934 de Belgrad'ta toplanan Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya dışişleri bakanları Balkan Birliği tasarısını hazırlamışlardı. Bu tasarının 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da imzalanması ile Balkan Birliği kurulmuştu. Bu pakt yalnız âkid devletlerin Balkanlar'ın sınırlarını koruyabilmeleri için, bölgedeki revizyonist devletlere karşı alınmış bir tedbirdi. Bölgede bu şekilde siyaset takip eden Bulgaristan olup, Arnavutluk İtalya'ya tâbi olduğu için bağımsız bir siyaset güdecek durumda değildi. Türkiye Avrupa'daki anti-revizyonist gruba yönelen bir devletti. İtalya onun için en büyük tehlike idi. Balkan Birliği adı geçen devletin yayılma siyasetine karşı en büyük engeldi.

Türkiye doğulu devletleri de Balkan Birliği gibi bir anlaşma etrafında toplayarak revizyonist devletlerin yayılmasını önlemek istiyordu. Bu sebeple Türkiye, İran, Afganistan arasında 9 Temmuz 1937'de Saadâbâd Paktı imzalandı. Lozan konferansı sırasında Boğazlar için tesbit edilen esaslar 1936'ya kadar yürürlükte kalmıştı. Lâkin Boğazlar'ın silâhsızlandırılması taahhüdü Türkiye'nin yurt müdafaası bakımından elini kolunu bağlıyordu. Bu hususta Türkiye'nin teşebbüsü ile 20 Temmuz 1936'da Montreux'da yapılan Boğazlar sözleşmesi Türkiye, Bulgaristan, Fransa, Japonya, İngiltere, Romanya, Sovyetler Birliği, Yunanistan,Yugoslavya tarafından imzalandı. Toplantıya katılmayan İtalya bu sözleşmeyi sonradan, 2 Mayıs 1938'de imzalamıştır. Bu devrede Türk diplomasisi en büyük başarılarından birini de, Hatay meselesini halletmekle göstermiştir. Fransa ile yapılmış olan 20 ekim 1921 Ankara anlaşmasına göre İskenderun sancağı (Hatay) kendisine has bir idareye sahip olacak ve Türk ırkından olan halkın kültür bakımından gelişmesi için her türlü teşkilâttan faydalanılacak ve sancakta Türk dili de resmi diller arasında olacaktı. Bununla beraber Suriye üzerindeki Fransız manda idaresinin kaldırılması ve bu ülkeye bağımsızlık verilmesi için Suriye ile de adı geçen devlet arasında 9 Eylül 1936'da varılan anlaşma, İskenderun sancağında oturan Türkler'in mukadderatı ve hakları konusunda ciddî endişelere yol açtı. Mesele, Fransa ile Türkiye arasında ciddî bir gerginlik yarattığı gibi, Milletler Cemiyeti'nde dahi görüşüldü, fakat halledilemedi. Nihayet Avrupa'da siyasî buhranın had safhada olması bu meselenin çözümlenmesine yardımcı oldu. Akdeniz'de barışın devamı için taraflar Sancak'ın bütünlüğünü teminat altına alan 29 Mayıs 1937 tarihli anlaşma hükümlerini yerine getirecekerdi. Hatay'da yapılan seçimler sonunda seçilenler, ilk müstakil Hatay Devleti'nin Millet Meclisi'ni teşkil ettiler. Eylül 1938'de kurulan bağımsız Hatay Devleti, 29 Haziran 1939'daki Hatay Millet Meclisi'nin kararı ile Türkiye katılmıştır.

❹ - İkinci Dünya Harbi sırasında Türkiye başarılı bir tarafsızlık siyaseti takip etti. Rusya ile münasebet, yeni bir pakt imzalanmakla beraber, görünüşte normal devam etti. Türkiye gerek Mihver ve gerekse Müttefik devletlerin baskı ve zorlamalarına rağmen, İsmet İnönü'nün takip ettiği politika sayesinde tarafsızlığını muhafaza etmeye muvaffak oldu. 1939 Mayıs'ında İngiltere ve Fransa ile karşılıklı bir yardım anlaşması, 1941 Haziranında ise Almanya ile bir saldırmazlık paktı imzalandı. İkinci Dünya Harbi'nin en şiddetli yıllarında Türkiye malî bakımdan ödeme sıkıntısına

düşmüştü. Bu, yeterli ihracat ve ithalât yapılamamasından ileri gelmekte idi. Türkiye en güç zamanlarını bu harp süresince yaşadı. Almanya ile saldırmazlık paktı imzalanmadan önce hudutlarına kadar dayanmış bir Alman istilâsı düşüncesi Türk devlet adamlarını sarsmıştı. Bu pakt imzalanırken de İngiltere ile imzalanan ittifakın vecibelerine sadık kalındığının, anlaşma metninde açıklanmasına özel bir gayret gösterilmişti. Almanya ile Rusya'nın 1941 Haziranında harbe tutuşması, Türkiye'yi harbin başından beri tehdit eden iki büyük devlet ile münasebette Türk diplomasisinin omuzundaki büyük bir yükü hafifletmiş oluyordu. Bu defa Türk devlet adamları İngiltere'nin Türkiye'nin sırtından Rusya ile anlaşması ihtimalinden çekinmekteydiler. Fakat Churchill'in telkini ile, İngiltere ve Rusya 10 Ağustos 1941 de Montreux Boğazlar rejimine saygı gösterecekleri hususunda Türkiye'ye teminat verdiler. Türkiye 1941 Ekiminde Almanya'ya krom satışına dair Almanya ile bir anlaşma imzaladı. Türkiye 1942 sonuna kadar Fransa ve İngiltere'ye krom satmakta devam edecek, ancak 1943 ve 1944 de Almanya'ya krom satacaktı. Amerika buna sert tepki gösterdi. İngiltere Türkiye'nin nazik durumunu takdir ederek, Amerika B. Devletleri'ni yumuşattı. Almanlar'ın Kuzey Afrika'da Süveyş'e doğru ve Kuzey Kafkasya'ya hücuma geçmesi, Türkiye'yi kıskaca alacak durum meydana getirebileceğinden Türkiye'nin durumu nezaket kazanıyor, Mihver devletleri kendi saflarında harbe katılmasını temin için Türkiye'ye büyük vaadler yapıyor ve baskıda bulunuyordu. Lâkin, Stalingrad ve Elalemeyn muharebeleri Alman tehlikesini bertaraf etti, fakat bu sefer Rusya ortaya çıktı. Rusya kendince Türkiye'nin takip ettiği hareket tarzını kusurlu buluyor, onun İngiltere ve Amerika ile arasını açmaya çalışıyordu. Ocak 1943'te Adana'da Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşen Churchill, Türkiye'yi kendi saflarında harbe girmeye davet etmediğini beyan etti. Halbuki bir yıl sonra İngiltere Türkiye'yi harbe girmeğe zorlamaya başladı. Türkiye Cumhurbaşkanı Kahire'de Roosevelt ve Churchill ile 3 Aralık 1943'de görüştü. Adı geçen devletlerce Türkiye'nin askerî durumu hakkında izahat verildi. Türkiye Almanya'ya krom satışını 1944'de durdurdu. Bir takım Alman harp gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi Türkiye ile İngiltere'nin arasını açmıştı. Nihayet Türkiye İngiltere ve Amerika'nın telkini ile Almanya ile münasebetini 2 Ağustos 1944'de kesti. Yalta konferansından sonra 23 Şubat 1945'de de Almanya ve Japonya'ya harp ilân etti. Ertesi gün de Birleşmiş Milletler'e katılarak Şubat sonunda deklerasyonu imzaladı.

❺ Harp sona erdiği zaman, İngiltere ve Amerika halk efkârında Rusya lehine bir duygu besleniyordu. Bu bakımdan müddeti 1945'de bitecek olan Türk-Rus dostluk anlaşması hususunda Rusya'nın baskıları karşısında Türkiye yalnız kalmış bir durumda idi. Bu arada San Francisco'da toplanan konferansa Türkiye de katıldı. Rus Dış-işleri Bakanı Molotof yenilenecek olan anlaşmada Türkiye'nin Doğu sınırlarında Rus lehine tashihat, Boğazlarda Ruslar'a üsler verilmesini istiyordu. Türkiye aleyhine şiddetli bir propaganda faaliyetine girişen Rusya 1946 yılı Ağustos ayında Boğazlar meselesinde Türkiye ile yalnız kalma durumuna girerek Boğazların müdafasını müşterek yürütme arzusu besliyordu. Ağır Rus baskı ve propagandası Amerika ve İngiliz siyasî çevrelerinde menfî yankılar uyandırdı. Bu sırada Amerika'da Mart 1947'de Truman yardım doktrini kabul edildi. Rusya'nın takib ettiği siyasetin kendi siyasî menfaatinın aleyhinde olduğunu anlayan Amerika, Türkiye'nin stratejik durumu ile ilgilenmeye başladı. Türkiye Batı ile sıkı bir işbirliğine gi-

rişti. 1949 Ağustosunda Avrupa Konseyi'ne üye olarak girdi. Kore harbinin çıkması ile (1950) Türkiye de Kore'ye muayyen bir miktar asker göndererek katıldı. Buradaki Türk askerlerinin kahramanlıkları Amerikan ve Batı dünyasına Türkiye'yi daha yakın hâle getirdi. Türkiye Şubat 1952 de NATO'ya katıldı. Bundan başka İngiltere'nin telkini ile Türkiye'nin katılacağı bir Orta-Doğu paktı kuruldu. Diğer bütün Arap devletlerinin gireceği ümid edilen bu pakt Türkiye, Pakistan, Irak, İran, İngiltere'nin iştirakı ile kuruldu. Adı "Bağdat Paktı" olan bu anlaşma 24 Şubat 1955'de önce Türkiye ile Irak arasında imzalanmıştı. Irak'ın 1958 de çekilmesi ile bu pakt 1959 dan itibaren CENTO adı altında devam etmiştir. Rusya, nihayet Stalin'in ölümünden sonra dış siyasetinin de değişmesi ile, 1953 de Türkiye üzerindeki tasavvurlarından vazgeçildiğini bildirdi.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra en önemli dış meselesi Kıbrıs olmuştur. İngiltere 1947 yılından itibaren Kıbrıs'a muhtariyet vermeğe hazırlanmakta idi, bunun için Türkler'den Rumlar'dan çeşitli meslek teşekkullerinin temsilcilerinden bir danışma meclisi kurmak istemiş ise de Rumlar ve komunistlerin valinin yetkilerini sınırlandırmak istemeleri ve İngiltere'nin de bunu kabul etmemesi karşısında bu teşebbüs akim kalmıştı. Bu durum adada tedhişciliği hızlandırdı ve genişletti. Kıbrıs'taki gelişmeler 1947 yılından beri Türk basınında dikkatle takip edilmeye başlandı. Zira Yunanistan Kıbrıs'ın ilhakı (Enosis) için, resmî olmayan teşebbusleri desteklediği gibi, Yunan devlet adamları da yaptıkları beyanlar ile bunu tasdik ediyorlardı. Fakat bunu resmen ancak 1951 yılında benimsediler ve açıkladılar. Mesele 1954 yılında milletlerarası plâna sokulduğu halde, Türkiye ilgili bir devlet olarak kendini ancak 1955 yılında kabul ettirmişti. 1958 yılında İngiltere, Yunanistan ve Türkiye Paris'te Kıbrıs için bir hal çaresi bulmak üzere müzakereye oturdular. Yunanistan Enosis'ten vazgeçmiş gibi göründü. Nihayet 11 Şubat 1959'da Zürich ve 19 Şubat 1959'da Londra anlaşmaları imzalandı. Türk ve Rumlar'dan mürekkeb iki cemaata sahip bir Kıbrıs Cumhuriyeti 15-16 Ağustos 1960'da ortaya çıktı. Fakat Yunanistan, bu anlaşmaları Kıbrıs Cumhuriyeti'ni ilhak için bir vasıta telâkki etti. Kıbrıs'a gizlice kuvvet gönderdiği gibi, orada tatbik edilmekte olan Londra ve Zürich kararlarını ihlâl ettirmekte devam etti. Rumlar 1963'de Türk topluluğuna karşı imha hareketine geçtiler. Türk Hava Kuvvetleri adadaki Rum mevzileri üzerinde ihtar uçuşu yaparak Türk hükûmetinin müdahaleye azimli olduğunu hissettirdi. Çarpışma sona erdi, Londa'da 1964'de neticesiz bir konferanstan sonra B.M. Güvenlik Konseyi'ne intikal ettirilen meseleye her iki tarafı tatmin edecek bir hal sureti bulmaya çalışıldı. Meselenin bu hale gelmesinde, Türk topraklarına yakın ve Küba adası gibi bir çıbanbaşı haline getirilmek istenen Kıbrıs adası hususunda Türk hükûmetinin haklı teşebbuslerini engelleyen Amerika'nın rolü olmuştur. Fakat 1974 yılında Yunanistan'daki Cunta idaresinin bir oldu bittiye getirerek adanın Yunanistan'la birleşmesini temin edecek darbe teşebbusu üzerine adada yaşayan 120.000 küsur Türk'ün hayatını korumak için, 1960'da imzalanmış olan anlaşmanın hükümlerine dayanarak, Türkiye müdahale hakkını kullandı. Bunun sonucunda adanın üçte bir kısmı Türkler'in eline geçti. Şimdi Türkiye geçmişteki olayları dikkate alarak Türk ve Rum cemaatlerinin içiçe oturamıyacaklarını ve ancak iki devlet halinde teşkilâtlandıktan sonra iki unsurdan müteşekkil bir Kıbrıs Cumhuriyeti'nin yaşayabileceğini ileri sürerek görüşmeleri o istikamete çevirmeye

çalışmaktadır. Nitekim bu cumhuriyetin bir parçası olarak "Kıbrıs Federe Türk Devleti" teşkil edilmiştir. Bu görüş geç de olsa bir gerçek olarak yavaş yavaş dünya kamuoyunda kabul edilmeye başlanmıştır.

Türk dış siyasetinde son yıllarda büyük gelişmeler olmuştur. 1963 yılından önce olduğu gibi mensup olduğu siyasî blokun dümen suyunu takip etmemekte birçok meselelerde müstakil hareket edebilme serbestisini kullanmaktadır. Bunun böyle olmasında hiçbir pakta bağlı olmayan tarafsızlar blokunun büyük tesiri olmuştur. Bunun sonucunda özellikle Libya ve Irak gibi Arab devletleri ile sıkı bir diplomatik yakınlaşma içinde bulunulmasıdır. Bu yakınlaşma Türkiye için gelişmekte olan sanayi mamullerini satacak yeni pazarlar bulabilme imkânlarını ortaya çıkarmasından dolayı da önemli ve müsbet bir gelişmedir.

BİBLİYOGRAFYA

Falih Rıfkı Atay, *Çankaya (1881-1938)*[2], İstanbul 1969

Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 1961

Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara 1970

Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mudanya Mütarekesinden 1923 sonuna kadar (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923)*, Ankara 1973

Metin Tamkoç, *A Bibliography on the Foreign Relations of the Republic of Turkey, 1919-1967*, Ankara 1968

İsmail Soysal, *Türkiye'nin dış münasebetleriyle ilgili başlıca siyasî andlaşmalar*, Ankara 1965

Lord Kinross, *Atatürk, bir milletin yeniden doğuşu*, çvr. Ayhan Tezel, İstanbul 1967.

Peyâmi Safa, *Türk İnkılabına bakışlar*, İstanbul 1939

Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953.

Ali Fuad Cebesoy, *Siyasî Hatıralar*, İstanbul 1973, I-II.

Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, I-II.

Atatürk Kitaplığı Kataloğu, İstanbul 1973.

Muzaffer Gökmen, *Atatürk ve Türk Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*[2] İstanbul 1968.

Hikmet Bayur, *XX. yüzyılda Türklüğün tarih ve acun siyasası üzerindeki etkiler*, Ankara 1974.

XII. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Halil Fikret ALASYA

1. Tarihte Kıbrıs

a) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nden Önceye Kısa Bir Bakış :

Tarihinin hiçbir devrinde, Kıbrıs adası Yunan idaresinde olmamıştır. bu tarihi gerçek 1907 yılında Kıbrıs'ı ziyaret etmiş bulunan Winston Churchill'in, Rumlar'ın adanın Yunanistan'a ilhak edilmesini talep etmeleri üzerine, Kıbrıs'ın hiçbir zaman hiçbir şekilde Yunanistan ile ilgisi bulunmadığını söylemiş olması ile de tarihe tescil edilmiştir.

Osmanlılar'ın Kıbrıs'ı fethinden önce Akdeniz'e hâkim olan devletlerin idaresine girmiş bulunan adanın Ortodoks halkı, Katolik Venedik idaresinde çok baskı altında tutulmuş hatta Ortodoks Başpiskopos makamından alınarak, bir köye sürgün edilmişti. Bu ağır şartlardan ancak Osmanlı'nın âdil idaresi altında kurtulacaklarına inanmış bulunan Başpiskopos, İçel beyi aracılığı ile Padişah'a müracaat etmiş ve Kıbrıs'ın fethedilmesini arzetmiştir. Bu Müracaat, Kıbrıs'ın fethini çabuklaştırmıştır.

b) Kıbrıs'ın Fethi :

1570-1571 yılları arasında, 50 bin şehit verilerek Kıbrıs Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Ortodoks Rumlar, sefer sırasında, Osmanlı ordusuna yardım etmişlerdir. Hatta St. Mark'ın saraydaki bayrağını indirip yerine Osmanlı bayrağını da bir Rum çekmiştir.

c) Kıbrıs'ın İskânı :

Kıbrıs'ın fethini müteakip, Kıbrıs'ta nüfus sayımı yapılmış, adada 150 bin yerli halkın ve 30 bin Türk askerinin mevcut olduğu tesbit edilmiştir. Bunun üzerine adanın iskânı için, zamanın usûllerine göre "sürgün" hükmü çıkarılarak, bütün malzeme ve teçhizatı ile Kıbrıs'a 5720 hane halkı yollanmıştır. Kıbrıslı Türkler'in ecdadı işte bu göçmenler ve adada kalan Türk askerleridir.

ç) Ortodoks Başpiskoposluğunun İhyası :

Osmanlılar'ın Kıbrıs'ın fethini müteakip, Ortodoks Başpiskopos sürgünden Lefkoşa'ya getirtilmiş, makamına oturtulmuş ve Fatih'in İstanbul Patrikine vermiş oldu-

ğu imtiyazlara benzer, imtiyazlar verilmiş ve Başpiskoposluk binası ile müştemilâtı da kiliseye vakf edilmiştir. Bu gün de Osmanlı vakfıdır. Böylece Kıbrıs Rum Ortodoks halkın lideri yapılmıştır. Kilise Bizans devrinde bile böyle bir durumda bulunmamıştır.

d) Osmanlı Devleti Aleyhine Tahrikler ve Tertipler :

Doğu Akdeniz"de mühim bir yer işgal eden son hıristiyan kalesi Kıbrıs'ın, Türkler tarafından fethi, hıristiyan âleminde iyi karşılanmamıştır. Bundan dolayı adanın Türkler'den geri alınması için, hıristiyan halkı tahrik etmek üzere, Kıbrıs'a başta Rusya olmak üzere Fransa tarafından da misyonerler gönderilmiştir. Telkinler 30 yılda tesirini göstermiş ve 1600 yılında Ortodoks Başpiskopos, Savoy Duku Şarl Emanuel'e müracaat ederek, "Noel Gecesi" adadaki bütün Türkler uykuda iken Rumlar tarafından baskın yapılarak, katledilmesini ve Dük'ün adaya asker çıkararak, Osmanlılar'dan geri almasını teklif etmiştir. Dük böyle bir cesareti kendinde görmemiş ve teklifi reddetmiştir. 1664 yılında Başpiskopos Nikeforun aynı mealde bir teklifi Venedik Doge'ne teklif etmiş ama netice alamamıştır. Kıbrıs Ortodoks kilisesinin, Kıbrıs'ta yaşayan Türkleri bir gecede katlederek, Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak etme gayesi 1600 yılından beri hiçbir zaman değişmemiş, nihayet günümüze AKRITAS - Türkleri İmha Plânı şeklinde formüle edilmiştir.

e) Osmanlılar Devrinde İdarî Teşkilât :

1571 yılında Kıbrıs fethedilince, Lefkoşa merkez olmak üzere, bir beylerbeylik kurulmuştur. Baf, Magusa ve Girne ise sancak beyleri tarafından idare edilmiştir. Zaman seyri içinde de duruma göre değişiklikler olmuştur. 1878 yılına kadar gelinmiştir. Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak için Rus Çarı tarafından 1814 yılında kurdurulmuş bulunan "Filiki Eteriya" 1894 senesinde ad değiştirmiş ve "Etniki Eteriya" olmuştur.

Osmanlı idaresi altında kilise; Filiki Eteriya'nın kabul ettiği Megali-İdea programını gerçekleştirmek için, isyanlar tertiplemiş olup bunların en mühimi, 1821 yılında çıkarılmış bulunan isyandır. Aynı tarihte İstanbul Patriki de isyan etmiştir. Kıbrıs Başpiskoposu Kyprianou ve papazlar yakalanmış, idam cezasına çarptırılmış ve hüküm infaz edilmiştir. Patrik V. Gregorios da idame mahkûm edilmiş ve Patrikhane'nin kuzey kapısında asılarak idam edilmiştir. Bu kapı hâla kapalıdır. İstanbul, Yunanlılar tarafından zaptedilip Bizans İmparatorluğu ihya edilince kapı açılacaktır. 1821 yılında isyan çıkarıldığı zaman Filiki Eterya'nın Başkanı, Rus çarının yaveri Aleksandr İpsillanti idi.

f) Kıbrıs'ın Geçici Olarak İngiltere'ye Devredilmesi :

Osmanlı devletinin 19. yy. da bir sıra mağlûbiyete uğramış olması neticesinde, 1878 yılında Rus ordular Yeşilköye kadar gelmişlerdi. Rusya'nın Boğazlar'a yaklaşmasını, menfaatlarına uygun bulmamış olan İngiltere'y harekete geçirmiştir. İngiltere sözde Osmanlı devletinin yararına düşünmüş olarak, Osmanlı devleti ile temasa geçmiştir. Padişah "denize düşen yılana sarılır" kabilinden, İngiltere'nin bu yakınlaşmasını, müsbet karşılamıştır. Ruslar'ın doğuda Osmanlı ülkesine taarruzu halinde, İngiltere'nin askerî yardımda bulunabilmesi için Kıbrıs'ta İngiliz askerî birliklerinin üslenmesini temin maksadıyla, bazı şartlarla, yani Batum, Kars ve Ardahan'dan Ruslar'ın çekilmesi halinde, Kıbrıs'da otomatikman Osmanlılar'a geri verilmek kaydı ile, Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçici olarak verilmesi kabul edildi. İngilizler böylece Ruslar'ın Ortadoğu petrol sahasına inmelerine mani olmayı düşünmüşlerdi.

Padişah bu andlaşmayı "Hukuku Şahaneme asla hale gelmemek şartı ile" şerhini eli ile yazarak imza etmiştir. Ancak padişah bu şerh ile de yetinmemiş ve İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Leyard'dan da bir taahhütname istemiş ve almıştır. 1878 Berlin andlaşmasına göre, Kıbrıs'ın idaresi 12 Temmuz 1878 günü İngiltere'nin eline geçmiştir. Aynı gün Başpiskopos Sofroniyos, bu geçici idarenin, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesine imkân vereceğini ümit ettiğini açıklamıştır.

2. 1878-1960 Devresi

a) İngilizler İdaresinde Gelişmeler :

İngilizler 1878 yılında Kıbrıs'ı geçici olarak devralınca, ilk iş olarak idarî düzenlemeye girişmiştir. Bu sırada gene olarak yönetimde görev almış bulunan Türk memurlar işlerinden uzaklaştırılmış, yerlerine Rumlar atanmıştır. Bu durum Türkler'i sıkıntılara sokmuştur. Neticede Türk nüfus azalmıştır. Rumlar imtiyazlı duruma gelmiş olunca, bu defa de Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesine yönelik faaliyetlerini artırmışlardır.

b) Kıbrıs'ın İngiltere'ye Tek Taraflı İlhakı :

Türkiye'nin, Birinci Dünya Savaşında Almanlar safında savaşa girmesi üzerine, İngiltere 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs'ı tek taraflı olarak İngiltere'ye ilhak etmiştir. Osmanlı devleti bu ilhakı sadece protesto edebilmiştir.

İngiltere Yunanistan'ın İngiltere safında savaşa katılması halinde Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilebileceğini bildirmiştir. Yunanistan, teklifi kabul etmemiştir ama, Kıbrıs'ı İngiltere'nin elden çıkarabileceği görüşü ortaya çıkmıştır. Bu görüşten harekete geçmiş bulunan, Rum-Yunan ikilisi, 1931 yılı Ekim ayında, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi için isyan çıkarmışlardır. Vali konağı ve kaymakamlıklar yakılmıştır. Valiyi ölümden bir Türk olan kavası Sami Müdüroğlu kurtarmıştır. İsyancı Başpiskopos ve metropolitler ada'dan sürülmüş ve kilise 35.354 Sterling para cezasına çarptırılmıştır. Yunanistan'nın Kıbrıs başkonsolosu Kyrou isyanı organize etmesi ve yönetmiş bulunmasından dolayı Kıbrıs'tan ihraç edilmiştir. Bu olaylar karşısında İngiltere adada idarî geliştirmeler yapmıştır ama, Rum-Yunan ikilisi tatmin olmamıştır.

ç) Kıbrıs'ta Plebisit :

Başpiskopos Makarios, 15 Ocak 1950 tarihinde, kiliselerde papazların gözleri önünde plebisit yaptırmıştır. Oy pusulasında

— Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakını arzu ediyorum

— Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakına karşıyım.

cümlelerinin birine "evet" diyecekti. Böyle bir plebisitin benzeri dünyada görülmemiçtir. Sonuç'ta % 90'ların üzerinde "evet" çıkmıştır.

Türkiye ve İngiltere bu plebisiti tanımamıştır ama Rum Yunan ikilisi bu plebisite dayanarak Kıbrıs halkına yani Rumlar'a Self-Determinasyon hakkı verilmesini Yunan delegesi 1952 yılında Birleşmiş Milletlerden talep etmiştir. Türk delegesi de böyle bir hakkın Türkler'e de verilmesini BM den resmen talep etmiştir. Neticede Rum-Yunan ikilisi tekrar BM'ye gitmiştir. 10 Ekim 1953 günü CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek Anamur'da yaptığı konuşmada "İngiltere Kıbrıs'tan çekilecek olursa Statüko değişikliği ancak Türkiye lehine olabilir" diyerek Türk görüşünü ortaya koymuştur. Bu durum karşısında Yunanistan, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak meselesinin müzakere edilmesini 1954 Martından itibaren İngiltere'den talep etmiştir, fakat reddedilmiştir. Yunanistan ne BM'den ne de İngiltere'den arzusuna uygun bir karar alamayınca, Makarios'un telkinlerine uyarak, meseleyi silah zoru ile halletmek yoluna girmiş, EOKA adlı tedhiş örgütünü kurmuş ve 7 Mart 1953 tarihinde Atina'da "Her ne pahasına olursa olsun İLHAKI gerçekleştirmek" için EOKA andı içil

miştir. EOKA teşkilâtının malzemesi, silâhı, teçhizatı ve eğitimi, Yunanistan tarafından sağlanmıştır. Barış yolu ile bir netice alamamış bulunan Rum-Yunan ikilisi, 1 Nisan 1955 günü EOKA terörist erini harekete geçirmiştir. EOKA'nın komutanı Grivas 1 Nisan 1955 günü Dighenis takma adı ile yayınladığı bildiride "Karşımızda iki düşman vardır. Birincisi İngilizler, ikincisi ise Türkler'dir. İngilizler'e savaşarak onları mağlûp edip adadan atacağız. Bundan sonra Türkler'i imha edeceğiz. Hedefimiz ilhaktır. Her ne pahasına olursa olsun bu gayeye ulaşmak vazifemizdir" demiştir. Bu imha meselesi 1600 yılından beri süregelmiş ve 1963 Kanlı-Noel olaylarında AKRİTAS Planı olarak tatbik edilmiştir.

İngiliz İstihbarat'ından 1955 yılı ocak ayında sızdırılan habere göre, İngilizler 1960 yılında Kıbrıs'ın idaresinden el çekecek, sadece üsleri elinde bulunduracaktır. İşte buna gerekçe hazırlamak için, İngilizler EOKA teröristleri ile kedi fare oyunu oynamışlar ve bir avuç adada EOKA'cılar mağlup etmemişlerdir. EOKA çetelerini kuşatınca, kaçmalarını sağlamak için gedikler bırakmışlardır.

ENOSİS'e karşı olan Türkler, EOKA'ya karşı tabiatıyle İngilizler'in yanında yer almışlardır. Ellerinde silah olan Türkler ise, sadece Türk polislerdi. EOKA, Türk polislerinin İngilizler'e yardım etmemesini, yani vazifelerin yapmamasını talep etmiş, aksi takdirde öldürüleceklerini açıklamıştı. Türk sorumlu makamları, Makarios'a müracaat etmiş ve hiçbir netice çıkmamıştır. Nitekim 1957 yılında Temmuz ayında vazifesini yapmış olan bir Türk polisi arkasından vurularak öldürülmüştür. Bu durum karşısında Türk halkı da canlarını ve mallarını korumak ve savunmalarını sağlamak için teşkilâtlanmak ihtiyacını duymuşlar ve 1 Ağustos 1958'de Türk Mukavemet Teşkilâtı "TMT"i kurmuşlardır. Ancak bu teşkilât, EOKA ile kıyaslandığı takdirde, zayıf durumda idi. Bundan dolayı 1955-1958 yıllar arasında bulun ada da Türkler EOKA'nın hedefi olmuş, yüzlerce Türk öldürülmüş, yaralanmış, 33 köyde evleri tahrip edilmiş olan 6000 Türk, mülteci duruma düşmüştür. Buna rağmen Türk halkı kendisini savunmaktan vazgeçmemiş, en kötü şartlar altında direnişini sürdürmüştür. Bu tarihî direniş neticesinde İngiltere çeşitli toplantılar tertiplemiş, Radcliffe Anayasası hazırlatılmış, MacMillan Planı teklif edilmiş ama Rum-Yunan ikilisi, hepsini reddetmiştir. Ancak 1 Ekim 1958 günü MacMillan Planına göre, Türkiye Temsilcisi Kıbrıs'ta fiilen göreve başlayınca, Rum-Yunan ikilisi adanın taksim edilme tehlikesi ile karşı karşıya geldiği korkusu ile, anlaşmaya varmak zorunda kalmıştır. Kıbrıs Türk'ü 11 Şubat 1959 günü imzalanmış bulunan Zürih ve arkasından 19 Şubat tarihinde imzalanmış olan Londra Andlaşmaları ile Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin, eşit statülü kurucu ortağı olmuştur.

3. 1960 - 1963 Devresi

a) Kıbrıs Cumhuriyeti :

Başpiskopos Makarios 1959 Zürih ve Londra Andlaşmaların baskı altında ve kerhen imzaladığını söylemiştir. Zürih ve Londra Andlaşmalarında yer alan esaslara göre Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası, Garanti ve İttifak Andlaşmaları hazırlanmış ve Kıbrıs Cumhuriyeti 15/16 Ağustos 1960 gece yarısında imzalanarak Cumhuriyet resmen ilân edilmiştir. 16 Ağustos 1960 günü 650 kişilik Türk ve 950 kişilik Yunan Alayları Magosa'da karaya ayak basmışlardır.

Kıbrıs Cumhuriyeti Kıbrıs Türk ve Rum halkının eşit statülü, kurucu ortak olarak kurduğu bir cumhuriyet olmuştur.

Türk halkı ada sathında yayılmış olarak yerleşmiş bulunduğundan dolayı, Self-determinasyon hakkını Kıbrıs Cumhuriyeti lehine kullanmıştır. Kıbrıs Cumhuriyetinde, Cumhurbaşkanı yardımcısı Türk, 10 bakandan 3'ü Türk ve Temsilciler Meclisi-

nin üyelerinin % 30'u Türk olmuştur. Memurların, her kademede % 30'u Türk olması şartı. Anlaşılacağı gibi Türk halkı bir azınlık olarak kabul edilmemiş "Fonksiyonel Federatif Sistem" meydana gelmiştir. Rum halkı bundan memnun olmamıştır.

Kıbrıs nevi şahsına münhasır bir Cumhuriyet olmuştur. Çünkü bir devlet yaratılmış ama Kıbrıslı diye bir millet yaratılmamıştır.

ABD'nin BM Delegesi Henry Cabbot Lodge BM'de yaptığı bir konuşmasında: "Nihayet bir Kıbrıs milleti doğmuştur" deyince, Kıbrıslı Rumlar, Lodge'u telgrafla protesto yağmuruna tutmuşlar ve kendilerinin "Yunanlı" olduklarını bildirmişlerdir. Tarihî gerçek ise Kıbrıs'lı diye bir milletin mevcut olmadığıdır.

Makarios, ENOSİS'i önlediği için, Kıbrıs Cumhuriyetini, geçici bir safha olarak görmüş ve zaferi elde etmek için mücadeleye devam edileceğini açıklamıştır. Bu görüşten harekete geçmiş bulunan Makarios, Anayasanın tatbik kabiliyeti olmadığı tezini ortaya atmıştır. Yunanistan'da Karamanlis'in iktidardan düşmesi ve yerine Zürih ve Londra Andlaşmalarını, "Millî cinayet" olarak nitelemiş olan Yorgo Papandreu'nun geçmiş olması Kıbrıslı Rumları tahrik etmiş ve cesaretlendirmiştir.

Zürih Andlaşmasına göre, Kıbrıs'ta 5 büyük kasabada de facto olarak mevcut olan Türk Belediyelerinin resmen kurulması icap ediyordu. Ancak Makarios buna müsaade etmedi. Daha da ileri giderek "Anayasa Mahkemesi, hareketinin Anayasaya aykırı olduğuna karar verse bile, Mahkemenin bu kararını uygulamayacağını," beyan etmiştir. Cumhurbaşkanı, Anayasayı tanımayacağını böylece ilân etmiştir. Fakat Anayasa Mahkemesi 25 Nisan 1963 günü Türk taraf lehine karar vermiştir. Bu karar çıkınca Rum taraf, Anayasa Mahkemesi başkanı Alman Prof. Dr. E. Forsthoff ve sekreteri Dr. Heinze aleyhine, kampanya başlatmış ve Heinze'nin Türkler'den rüşvet aldığı iftirasını yaymış, neticede Prof. Forsthoff, Makarios'a bir mektup göndererek 15 Temmuz 1963'den geçerli olmak üzere istifa ettiğini bildirmiştir. Garantör devlet olan Türkiye, Makarios'un 1963 yılında Ankara'yı ziyareti sırasında, Makarios'a Anayasa'ya göre kurulmuş bulunan nizamdan kesinlikle taviz verilmiyeceğini, ilgili bakanlar ağzından bildirmiştir. TBMM de 9-14 Ocak 1963 tarihleri arasında yaptığı müzakerelerde, Anayasanın Kıbrıslı Türkler aleyhine tadil edilmesine taraftar olmadığını, hatta tam aksine, güçlendirilmesi gerektiği yolunda karar almıştır. Kıbrıs meselesinin Makarios'un arzusuna göre hal edilmiyeceği ve Kıbrıslı Türkler'in Makarios'un insafına terk edilmiyeceği açıkça ifade edilmiştir.

b) Anayasa Tadil Teklifleri :

Bütün bu ikazlara rağmen, Makarios tatbik kabiliyeti olmadığı yolundaki tezine dayanarak Kıbrıs Anayasasına tadil etmek yolundaki tutumundan vazgeçmemiş ve Kıbrıs'taki İngiliz Yüksek Komiserinin yardımı ile Anayasaya 13 maddelik tadil tekliflerini hazırlamıştır.

Makarios bu teklifleri 30 Kasım 1963 günü Kıbrıs Türk Liderliğine, Garantör Devlet olan Türkiye'ye, İngiltere'ye ve Yunanistan'a vermiştir.

Kıbrıs Türk liderliği derhal ve Türkiye ise 6 aralık 1963 günü teklifleri reddetmiştir.

Tadil teklifleri, veto hakkı dahil, Türkler'e tanınmış olan bütün hakları kaldırıyor ve Türkler'i bir azınlık olarak kabul etmiş oluyordu.

İngiltere ve Yunanistan'dan, tabiatıyle hiçbir tepki gelmemiştir.

Makarios bu tadil tekliflerinin lehine taraftar toplamak için Moskova'ya ve Bağlantısızların memleketlerine seyahata çıkmıştır. Böylece BM'de ilerinde üçte iki çoğunluğu sağlamaya çalışmıştır.

Esasen Makarios daha 1963 yılı Ağustos ayında yaptığı bir açıklamada 1964 yılının Kıbrıs'ta büyük değişiklikler yılı olacağını açıklamıştı.

Yunanıstan Dışişleri Bakanı da 1963 yılı Mart ayında, Türkiye Tarım Bakanına yaptığı bir konuşmada, Kıbrıs meselesinin 1963 yılı sonuna kadar halledileceğini söylemişti. Bu iki açıklama, Rum-Yunan ikilisinin harekete geçmek için hazırlanmış olduklarının bir işareti olmuştur.

c) Kanlı-Noel Olayları :

Türkiye'nin 13 maddelik Tadil Tekliflerini reddetmesinden 15 gün sonra, 21 Aralık 1963 günü İnönü köyündeki savunmasız Türkler'i öldürmüş olan EOKA'cılara karşı Milletlerarası Camiadan tepki görmemiş olan Rum-Yunan ikilisi, 23 Aralık 1963 günü Lefkoşa'daki Türk halkını AKRİTAS Planına göre 8 saatta imha etmek için, Grivas komutasında EOKA cılar ile Kıbrıs'taki Yunan alayına mensup askerleri harekete geçirmiştir. Radyo, TV ve PTT Mararios'un kontrolunda bulunduğundan ve T.C. Büyükelçiliğinin dahi telefon irtibatı kesilmiş olduğundan ve Türk halkının sesini dünyaya duyurması mümkün olmamıştır. Bir din adamı olan Makarios, bu katliamı dünyaya: "Türkler isyan etti, tenkil harekâtı başlamıştır" şeklinde açıklamaktan çekinmemiştir. İnsanlık tarihine kara bir sayfa olarak geçmiş bulunan Kanlı-Noel olaylarında, canını ve üç yavrusunu kurtarmak için banyo küvetine sığınmış bulunan Türk anası da EOKA-Yunan kurşunları ile delik deşik edilerek katledilmiştir. 3 gün süren bu katliamda Türkler 92 şehit, 475 yaralı ve pekçok kayıp vermiştir. 103 köy yıkılmış, 30 bin Türk göçmen olmuş, fakat insan hakları savunucusu hiçbir kişi veya Milletlerarası Camia'dan ilgi gösterilmemiştir 25 Aralık 1963 günü Türk jetlerinin Lefkoşa semalarında ihtar uçuşu yapmaları üzerine, Makarios ateş kesmiştir. Fakat 26 Aralık 1963 günü Ayvasıl'da bulunan savunmasız Turkler'i toplatmış ve köyün dışına çıkartmış, kendilerine kazdırtmış bulunan çukurun başında hepsini kurşuna dizdirerek katlettirmiş ve çukura attırmıştır. Avrupa Konseyi üyesi ve Yunan tarihinin yarısı olduğunu iddia eden bir Cumhurbaşkanının emri ile bu katliamlar gerçekleştirmiş olmasına rağmen, Makarios, bu cinayetlerin hesabını Milletlerarası Genocide Andlaşması hükümlerine göre vermemiş ve Kıbrıs Türk halkının feryatlarına hiçbir kişiden veya kuruluştan ses çıkmamıştır. Kıbrıs Anayasa Mahkemesi müstafi Başkanı Alman Prof. Dr. E. Forsthoff bu feci olayları işitince, 30 Aralık 1963 günü UPI muhabirine verdiği demeçte: "Meydana gelen bu olaylara Makarios'un Türk toplumunun haklarını yoketmeği istemesi sebep olmuştur. Fakat bu kadar vahşi bir taarruz olacağını tahmin etmezdim" demiştir.

Kanlı-Noel olayları, Türk tarafının can ve mal güvenliğinin bulunmadığını açıkça ortaya çıkarmıştır. Dr. Küçük ile Makarios'un müşterek talebi üzerine, İngiliz askerleri 29 Aralık 1963 günü Lefkoşa'da "Yeşil-Hat"ta girmişler, böylece Kıbrıs'ın kuzey ve güney olarak fiilen ayrılmasına başlanmıştır. Bu bölünmeye sebep Rum-Yunan ikilisidir. Bölünmenin Türk Barış Harekâtı ile ilgisi yoktur.

BM'nin 4 Mart 1964 günkü kararı ile Kıbrıs'a BM Barış Gücü yollanmış ve 27 Mart 1964 günü İngiliz askerlerinin yerini almıştır. Bu gün de bu göreve devam etmektedirler.

Bu feci olaylardan sonra Türkiye, Garantör devlet olarak, müdahele etmek istemiş, ancak Güvenlik Konseyi'nin 13 Mart 964 tarihli toplantısı buna engel olmuştur. Buna rağmen TBMM 16 Mart 1964 tarihinde gerektiği takdirde, Kıbrıs'a müdahele etmek kararı almıştır.

ç) Kıbrıs'ın Yıkılışı :

Kanlı-Noel olaylarından sonra, Makarios 1 ocak 1964 günü yaptığı basın toplantısında, Zürih ve Londra andlaşmalarını feshettiğini açıklamıştır.

Silah zoru ile hükümeti tamamen eline almış olan Makarios, Türkler'in bütün haklarını gaspetmiştir. Böylece Bakanlar Kurulu ve Temsilciler Meclisi tamamen

Rumlar'dan teşekkül etmiş Türk memurlar da görevlerine gidememiştir. Bunun tabii bir neticesi olarak "Gayrimeşru Kıbrıs Rum Yönetimi" ortaya çıkmıştır. Bu gün de durum aynıdır. Fakat prosedüral olarak, hâla meşru Kıbrıs Hükûmeti muamelesi görmektedir. İşte bundan dolayı, devlet olmanın avantajlarından mahrum olmamak ve Türkler'e söz hakkı tanımamak için, anlaşmaya varmamakta ısrar etmektedir.

Meseleye barışçı bir çözüm bulunması için, İngiltere 15 Ocak 1964'de Londra'da bir toplantı tertiplenmiş fakat netice alamamış. BM Güvenlik Konseyi 17 Şubat 1964 tarihinde meseleyi ele almış ancak sonuca ulaşamamıştır.

Makarios, batılı ülkelere bir baskı yapmak maksadıyle Rusya ile temasa geçmiş ve 24 Şubat 1964 tarihinde Rusya ile "Sivil Havacılık" anlaşması imza anmıştır Bunun bir neticesi olarak 26 Şubat 964 tarihinde Rusya ve Çekoslavakya BM'de Makarios lehine oy kullanmışlardır

Makarios mevcut askerî kuvvetlerine ilaveten, 5000 kişilik "Özel Polis Kuvveti" teşkil etmiş ve bu kuvvet için Çekoslovakya'dan silah satın almıştır. Çekoslovakya'dan alınmış bulunan silahlar, mühimmat ve malzemeler Rus uçakları ile Kıbrıs'a getirilmiştir.

d) Makarios Türklere Ödenek Vermedi :

Makarios 1 Ocak 1964 tarihinden itibaren, Türk tarafına devlet bütçesinden vermek zorunda olduğu % 30 ödeneği kesmiş ve Rumlar'a düşük faizli kredi vererek kalkınmalarını sağlamıştır Milletlerarası Kuruluşlardan aldığı yardımlardan, Turk tarafına pay vermemiş ve Türkler'e hizmet götürmemiştir. Üstelik stratejik maddedir diyerek Türkler'e çimento, çivi, battaniye, bot vs gibi ihtiyaç maddelerini vermemiştir. Hatta hayatını Türkiye'nin yolladığı dövizlerle idame ettirmeğe çalışan Türk halkından vergi almış Kızılay'ın hibe olarak Turkler'e gönderdiği yiyecek maddelerinden bile vergi almaktan çekinmemiştir

Uyguladığı baskı ve ekonomik ambargo ile Türkler için Kıbrıs'ı yaşanmaz hale getirmiş ve Türkler "Ya valiz, ya tabut" tercihi yapmak zorunda bırakılmıştır.

e) Türkler'e Saldırılar :

Makarios BM'den istediği kararı çıkaramayınca, adanın çeşitli bölgelerindeki savunmasız Türklere karşı saldırılara girişmiştir. 14 Şubat 1964'de Limasol'da, 9 Mart 1964 de Baf'ta, 19 Mart 1964 de Gazıveren de Türkler'e tecavüz edilmiştir Bu durum karşısında Türkiye müdahele etmek istemiş, ancak ABD Başkanı Johnson'un 5 Haziran 1964 tarihli mektubu ile, Türkiye'nin müdahelesi önlenmiştir

Rum-Yunan ikilisi ABD'nin bu tutumundan cesaret almış ve daha büyük çaplı saldırılara geçerek, Türk halkını teslim olmaya zorlamayı kararlaştırmıştı. 6-9 Ağustos 1964 tarihinde, General Grivas komutasındaki Rum-Yunan askerleri Erenköy'e karşı karadan ve denizden büyük bir saldırıya geçmiştir. Türk tarafının bütün ikazlarına rağmen, BM Barış Gücü Komutanı General Timaya, hiçbir tedbir almamıştır. Bir avuç üniversite öğrencisi ve Erenköylü Türk, bu saldırıya karşı insan üstü bir gayretle direnmiş ve 9 Ağustos 1964 günü Türk jetlerinin müdahalesi neticesinde ateşkes sağlanmıştır.

Fakat Makarios, Türkiye'nin müdahalesinden ders almamış ve Kıbrıs'ta bulunan Yunan Savunma Bakanı şerefine 27 Ekim 1964 günü verdiği yemekte yaptığı konuşmada:

"Yunanıstan Kıbrıs ve Kıbrıs Yunanıstan olmuştur. Katıyetle inanıyorum ki, Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesi ile ilgili Pan-Helen mücadelesi kısa bir zamanda, zaferle sonuçlanacak ve zafer Yunan ihtişamını ve parlaklığına yeni bir başlangıç teşkil edecektir" demiştir.

Makarios, Erenköy saldırısından dolayı, dünya kamuoyundan tepki görmemiş olmasından ve hele BM Barış Gücünün seyirci kalmasından cesaret almış ve 15 Kasım 1967 tarihinde Genaral Grivas komutasında Rum askerleri ve yunan tümeni mensuplarını Geçitkale ve Boğaziçi köylerindeki Türk halkın imha etmek üzere saldırtmıştır. Bu saldırı sırasında saldıgan Rum ve Yunan askerleri, BM Barış Gücü askerlerinin telsizlerini kıracak kadar ileri gitmişlerdir

Kadın, erkek, çocuk demeden herkesi öldürmüşler ve 80 yaşındaki köy imamının üzerine gazyağı dökerek yakmışlardır.

Bu saldırı karşısında, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, Garanti Andlaşmasının IV. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak, Müdahele hakkını kullanmak için TBMM'den yetki almış ve Türk Silahlı Kuvvetlerini güneye intikal ettirmiştir Ancak ABD cumhurbaşkanı Johnson, bu defa da dışişleri bakanı Cyrus Vance'i "Özel Temsilci" olarak görevlendirmiştir. Vance, Ankara-Lefkoşa-Atina arasında mekik diplomasisi yapmış ve Türkiye'nin şartlarını kabul ettirmiş ve çıkarmayı önlemiştir. Meseleye barışçı bir çözüm bulunmas için "İkil Görüşmeler" yapılmasında mutabakata varılmıştır.

f) İkili Görüşmeler :

İkili görüşmeler 3 Haziran 1968 tarihinde Beyrut'ta başlamış ve sonra 20 Ekim 1971 günü Lefkoşa'da görüşmelere devam edilmişdir Türk tarafı ENOSIS i önlemeğe ve cumhuriyetin garanti edilmesine çalışmıştır Ancak Makarios böyle bir formülü reddetmiş ve Rum halkına yaptığı konuşmalarda daima ENOSIS'ten söz etmiştir İşte bundan dolay değişik tarihlerde, çeşitli yerlerde ve degişik düzeyde ki heyetler arasında yapılmış bulunan İkili Görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır

12 Şubat 1977 tarihinde Denktaş Makarios toplanmış ve 4 madde üzerinde mutabık kalınmış 19 Mayıs 1979 tarihinde Denktaş Kyprianou toplantısında 10 madde üzerinde mutabakata varılmıştır, fakat Rum tarafı hiçbirini uygulamamıştır

BM Güvenlik Konseyi kararı ile BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın gözlemciliğinde "İyi Hizmet Görevi" çerçevesinde, yürütülmekte olan İkili Görüşmelerde, varılmış olan mutabakatlara dayalı olarak Genel Sekreterin hazırlayıp sunmuş olduğu "Taslak Anlama Metni"ni Denktaş 31 ocak 1985 günü hemen kabul etmiş, fakat Kyprianou 10 gün mehil istemiş ve Atina'ya gitmiş ve Atina'dan aldığı talimata uyarak Genel Sekreterin önerdiği metni reddetmiştir. Cuellar'ın ikinci olarak sunmuş olduğu "Çerçeve anlaşma Metni"ni "evet" veya "hayır" şeklinde 21 Nisan gününe kadar cevap verilmesi istenmişti. 29 Mart 1986 Belgesi diye de bilinen bu metni de Kyprianou 20 Nisan akşamı reddetmiştir. Türk tarafı ise yine kabul etmiştir. Türk tarafı reddetmiş olsaydı Rum propogandası derhal faaliyete geçer ve Türk tarafını BM'yi reddetmekle suçlar, dünyayı üzerimize kaldırırdı.

S. Kyprianou'nun bu tutumunu Rum Temsilciler Meclisi kınamış ve Genel Görüşme sonunda aleyhine karar verilmiştir. Güvensizlik oylamasına rağmen, Papandreu'ya dayanan Kyprianou istifa etmemiştir Ancak Meclisin feshinden sonra yapılan genel seçimi kaybedince yerine EOKA'ya mali destek sağlıyan ve Komünist AKEL Partisi tarafından desteklenen, ismi daha önce siyaset aleminde işitilmemiş bulunan Yorgo Vasiliu seçilmiştir.

İkili Görüşmelere, yine Perez de Cuellar gözlemciliğinde devam edilmektedir Ancak Vasiliu da, Kyprianou'nun sözlerini aynen tekrarlamaktadır. Çünkü Atina'nın yazmış olduğu senaryo değişmemiştir 27 yılı aşkın bir süredenberi devam eden İkili Görüşmelerden şimdiye kadar bir netice alınamamış ve Rum-Yunan ikilisi ENOSIS'ten vazgeçmedikçe, Rum yönetimi meşru Kıbrıs hükûmeti olarak muamele gördukçe, Devlet olmanın avantajlarını kaybetmemek için anlaşmaya varılması

mümkün olmayacaktır. Çünkü Rum-Yunan İkilisinin Kıbrıs meselesine bakışı 14 Mart 1971 günü Mararios'un Yalusa köyünde yaptığı konuşmada:

"Kıbrıs Yunan'standır Tarihin doğuşundan bu yana, Kıbrıs Yunan olmuştur (Tarihte Kıbrıs hiçbir zaman Yunan'ın olmamıştır) Kıbrıs'ı Yunan olarak devr aldık, yine Yunan olarak ve bütün halinde Yunanıstan'a devredeceğiz", sözlerinde açıklanmıştır. Durum, tutum ve davranış bu olduğuna göre anlaşmaya varılmasına engel olmanın sebebi kolayca anlaşılır.

g) 15 Temmuz Darbesi :

Kıbrıs'ın Yunanıstan a ilhakı için yapılmış olan girişimler ve tertiplenmiş bulunan saldırılar, Türk halkının göstermiş olduğu direniş ve Garantör Devlet olan Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında, başarıya ulaşamamıştır.

Makarios, Türkiye'nin müdahele kararından ders almış ve ENOSIS'i " Uzun Vadeli Mücadele" taktığı ile gerçekleştirme polit kasını tatbik mevkiine koymuştur. Yunan Cuntası ise, dahilde prestijini güçlendirmek için Kıbrıs'ı bir an önce ILHAK etmek istemiş ve bu sebepten dolayı Makarios ile arası açılmıştır Makarios'un Yunanıstan cumhurbaşkanı General Gızikis'e yolladığı 2 Temmuz 1974 tarihli mektup ile Yunan askerlerinin adadan geri çekilmesini istemesi durumu büsbütün açığa vurmuştu Bunun bir neticesi olarak 15 Temmuz 1974 günü Yunanlı subaylar, Makarios'a karşı EOKA - B terörıstleri ile darbe yapmışlar ve Makarios'un öldürüldüğünü Rum radyosundan ilân etmişlerdir Halbuki Makarios, kaçmayı ve İngilizler'e sığınmayı başarmış ve İngilizler tarafından uçakla Kıbrıs'tan uzaklaştırılmıştır.

Darbeden sonra cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturtulmuş bulunan ve "insan kasabı" diye un salmış olan Nikos Sampson "Kıbrıs Helen Cumhuriyeti 'ni ilân etmiştir Bu, ise adı söylenmemiş ENOSIS idi Bu da Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'na aykırı olduğu için "Gayrı meşru " bir devlet olmuştur. Nitekim Makarios, 19 Temmuz 1974 günü BM Güvenlik Konseyi'nde yaptığı konuşmada:

"Yunanlılar Kıbrıs'ı işgal etmişlerdir Türkler'den daha çok tehlikelidirler Adada çarpışmalar kanlı bir şekilde devam etmektedır Büyük binalara Yunan bayrakları çekilmiştir Sokaklarda tanklar dolaşmaktadır bu işgal hareketi, Kıbrıs ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğunu tamamen ortadan kaldırmıştır Bugün Türk toplumu da tehlike içindedir" demiştir. Bu ifadesi ile Makarios, Yunanistan'ın Kıbrıs'ı fiilen işgal ettiğini tescil etmiştir.

Türk halkından katliâm tehlikesi içinde olduğunu, Nikos Sampson'un itirafında.

"Türkiye müdahele etmeseydi, sadece ENOSIS'i İlân etmekle kalmayacaktım. Türkler'i de imha edecektim" sözleriyle açıklanmıştır Türkler i imha etmek için daha önceden hazırlanmış olup, Barış Harekâtı sırasında ele geçmiş bulunan çok gizli AFRODIT ve IFESTOS kod adlı plânlar da bu acı gerçeği aydınlığa çıkarmıştır Darbe sırasında Makarios taraftarı Rumlar ile Türkler'in de öldürulmüş ve bazılarının diri diri, tanınmalarına bile musaade etmeden çukurlara atılmış olduğunu, Lefkoşa Yeni Rum Mezarlığı papazı Papatsestos un Rum Mahkemesi önünde verdiği ifadede açıklanmıştır Darbe bir iç savaşa dönüşmüş ve Makarios taraftarları kıyasıya öldürulmuştur Papatsestos'un ifadesine göre, Türkiye müdahele etmeseydi daha pekçok Rum öldürülecekti Rum-Yunan ikilisi, darbe sırasında öldürülmuş ve kimliklerinin belirlenmesine bile fırsat verilmeden çukura atılmış bulunan Rumlar'ı, kayıp göstererek, bunların hesabını Türkiye'den sormaktadır.

4. Kıbrıs Türk Barış Harekâtı

a) Barış Harekâtı'nın Sebepleri :

Nikos Sampson'un cumhurbaşkanı olması ve Mararios 'un 19 Temmuz 1974

günü Güvenlik Konseyi'ndeki konuşması, Kıbrıs Türkleri'ni imha edilmek tehlikesi içinde bulunduğunu ve Türkiye'nin müdahele etmek zorunda olduğunu açığa çıkarmıştır. Ancak Türkiye, Yunanistan gibi genişleme politikası gütmediğinden ve Kıbrıs'ı işgal etmek gayesinde olmadığından dolayı, Garantör devletlerden biri olan İngiltere'ye zamanın başbakanı Bülent Ecevit ağzından, "Müşterek müdahale" teklif etmiştir. Fakat, geleneksel politika icabı, daima Rum-Yunan ikilisinin destekliyen İngiltere Türkiye'nin bu samimi teklifini reddetmiştir.

Bu durum karşısında Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti Anayasanın ayrılmaz bir parçası olan Garanti Andlaşmasını IV. maddesinde:

"Bu Andlaşmanın hükümlerine bir riayetsizlik halinde, Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık, bu hükümlere riayeti sağlamak için gereken girişimler veya önlemler hakkında birbirleriyle görüş alışverişinde bulunmayı taahhüt ederler. Müşterek veya anlaşarak hareket mümkün olmadığı takdirde, Garanti veren üç devletten her biri, bu Andlaşma hakkını saklı tutar" hükmüne göre, müdahale yetkisini tek taraflı olarak kullanmış ve 20 Temmuz 1974 günü Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nı başlatmıştır. 20-22 Temmuz 1974 günleri arasında, Türk Silahlı Kuvvetleri Kıbrıs'ta küçük bir sahanın kontrolünü eline geçirmişlerdir. Türkiye'nin bu müdahalesinin yasal olduğunu Atina Yüksek Mahkemesi 21 Mart 1979 günü aldığı 2658 sayılı kararı ile tescil etmiştir. Bu vaziyet karşısında N. Sampson iktidardan uzaklaştırılmış ve Yunan Cuntası da yıkılmıştır. Böylece Yunanistan'a demokrasi, Kıbrıs'ın tamamına barış, huzur ve sukûn gelmiştir.

Güvenlik Konseyi'nin kararına uyarak 22 Temmuz 1974 günü saat 17:00 de ateş kesilmiştir. Türk tarafı ateşkese uymuş, fakat Rum-Yunan ikilisi, daha önce hazırlanmış bulunan Türkler'i İmha AFRODİT VE İFESTOS plânlarına göre, ağır silahlarla birçok Türk köyüne saldırmış, bazı köyleri işgal etmiş, pekçok Türk'ü esir almıştır.

3 gün süren birinci harekât sırasında, asgarî tahribat ile ve çok az zayiatla, bir köprübaşı kazanılmıştır. Rum-Yunan ikilisinin yapmış olduğu tahkimatı incelemiş bulunan yabancı generaller "Türkiye 6 ay uğraşsa Kıbrıs'a çıkarma yapamaz" diye raporlar vermişlerdi. Ancak Türk askeri 6 saatte Kıbrıs'a çıkarmayı başarmıştır. Makarios askerî gücüne ve tahkimatına o kadar güveniyordu ki; "Türkiye adaya müdahale edecek olursa kurtaracak Türk bulamayacaktır" tehdidinde bulunmuştur. Nitekim AFRODİT ve İFESTOS adlı Türkler'i imha plânlarında, Türkler'e karşı girişilecek harekâtta, hangi askerî birliğin ne yapacağının, nasıl gerçekleştireceğinin, ne zaman harekete geçeceğinden, Barış Gücü askerlerinin üniformalarını giyerek karanlıkta Türkler'i nasıl aldatacaklarının açıklanmış olduğu, öldürülecek olan Türkler'in de Türk mezarlıklarının yanına gömülmesini bile emredildiği görülmüştür. Rum-Yunan ikilisi yıllar boyu bu plânları en ince teferruatına kadar belirterek hazırlamıştır.

b) Birinci Cenevre Toplantısı :

15 Temmuz 1974 darbesinden sonra İngiltere, Garantör devletler arasında yapılacak görüşmelerle, meselenin halledilmesini önermiş ve bu görüş ABD ve bazı NATO ülkeleri tarafından da desteklenmiştir. Güvenlik Konseyi'nin 20 Temmuz 1974 tarihli ve 353 sayılı kararı Garantör olan Türkiye ve Yunanistan ile İngiltere'nin görüşmelere başlaması, barışın sağlanması ve Kıbrıs'ta Anayasaya uygun durumun yeniden tesisi öngörülmüştür. 25 Temmuz 1974'de başlayan görüşmelerle taraflar arasında büyük görüş ayrılıkları olduğu ve görüşmelerin zaman zaman kesilme tehlikesi ile karşılaşılmış olmasına rağmen, görüşmeler sürdürülmüş ve 30 Temmuz 1974 günü, Türkiye'nin taleplerinin büyük bir kısmının taraflarca kabul edilmesi neticesinde, bir protokol imzalanmıştır. Türkiye "Kıbrıs Türk Barış Harekâtı'nın hukukî temellerini, bu protokol ile sağlam bir temele oturtmuştur. Kıbrıs'a yeni bir statü verilmesi için mühim bir adım atılmıştır. Varılan anlaşmaya göre:

1- Bir güvenlik bölgesi kurulacaktır.

2- Yunan ve Rum askerleri tarafından işgal edilmiş bulunan bütün Türk bölgeleri derhal boşaltılacaktır.

3- Gözaltına alınmış bulunan asker ve sivil personel ya mübadele edilecek veya serbest bırakılacaktır.

4- Kıbrıs'ta barışın sağlanması ve Anayasa'ya uygun hükümetin yeniden kurulması için görüşmelere devam edilecektir.

Birinci Cenevre toplantısına katılmış bulunan 3 dışişleri bakanı, yayınlanmış olan deklarasyon'da:

"Kıbrıs Cumhuriyeti"nde Kıbrıs Rum toplumu ve Kıbrıs Türk toplumu olmak üzere 2 otonom idarenin var olduğunu not etmişlerdir" denmiştir. Bu husus çok mühim bir gelişmedir. Çünkü müteakip gelişmelerin temelini teşkil etmiştir.

Cenevre Anlaşması Yunanistan tarafından olumlu karşılanmamıştır, çünkü tam ENOSIS'İ gerçekleştireceği sırada yenilgiye uğramıştı. ENOSIS ilân edilince Vali ve kaymakam olarak göreve başlayacak olan Yunanlı genareller, Girne Dome Hotel'de beklerken yakalanmışlar ve durumu itiraf etmişlerdir. İşte bundan dolayı Rum-Yunan ikilisi andlaşmayı tatbik etmemiştir.

Türk askerlerinin ulaşamadığı yerlerdeki Türk köylerine karşı saldırıya geçilmiş, 15 bin Türk mülteci olmuş, 30 kadar Türk köyü Rumlar tarafından işgal edilmiştir. Ayrıca Yunanistan'dan Kıbrıs'a çok sayıda takviye birlikleri, silah ve cephane yola çıkarılmıştır.

c) İkinci Cenevre Toplantısı :

8 Ağustos 1974 tarihinde Cenevre'de yapılmış olan 2. Cenevre toplantısına katılmış bulunan Rauf R. Denktaş, Rum Yönetimi Lideri ve Temsilcisi Glafkos Kleri-des'e, Nikos Sampson'dan "Başkanlığı" kimin aldığını sormuş ve Türkler'e karşı işlenmekte olan cinayetlerin durdurulmasını talep etmiştir, fakat hiçbir netice alamamıştır.

2. Cenevre toplantısında Rum Temsilci ve Yunan Dışişleri Bakani Mavros, Yunan takviye birliklerinin Kıbrıs'a varışının tamamlanması ve çok dar bir bölgede sıkışmış, hassas durumdaki Türk askerlerine karşı harekâta hazır duruma gelmeleri için, zaman kazanma taktiğine başvurmaları ve toplantıya 48 saat ara verilmesini istemeleri Türk tarafınca kabul edilmemiş, Konferans başarısız olmuş, böylece 14 Ağustos 1974 günü İkinci Türk Barış Harekâtı başlamıştır.

ç) İkinci Türk Barış Harekâtı :

2. Cenevre toplantısı başarısız kalınca, çok dar bir sahada son derece hassas bir durumda kalmış bulunan ve etrafları Rum- Yunan askerleri tarfından mayınlanmakta olan Türk Kolordusu, bir karşı saldırı ile denize dökülmemek için, 14 Ağustos 1974 günü İkinci Türk Barış Harekâtına başlamıştır. 14-16 Ağustos 1974 tarihleri arasında 3 gün sürmüş bulunan bu başarılı harekât neticesinde, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırları çizilmiştir.

Türk askerinin ulaşamadığı bölgelerdeki yani Baf'taki, Limasol'daki, Larnaka'daki vs.deki Türkler'in katliama tabi tutulmasını yerinde gören Alman gazetesi Die Zeit muhabiri 30 Ağustos 1974 tarihli yazısında: "Türkler'in 2. Barış Harekâtını başlatmakta ne kadar haklı olduklarının delilidir" demiştir. İngiltere Avam Kamarası

tarafından teşkil edilmiş bulunan Özel Komisyon hazırlamış olduğu 1976 tarihli raporunda: "Türkler'in Birinci Harekât neticesinde kontrol altına aldığı saha askerî bakımdan, tutunulamaz bir durumda olduğundan, ikinci harekâtın yapılması kaçınılmaz bir mecburiyetti" denmiştir.

Kıbrıs Türk Barış Harekâtını, ABD'li Askerî tarihçi Bnb. Patrick L. Townsend, çok başarılı bir harekât olarak nitelemiştir ve Amerikalı generallerin inceleyip ders almalarını tavsiye etmiştir.

d) Toplu Katliâmlar :

Rum-Yunan ikilisi 14-16 Ağustos tarihleri arasında Muratağa, Atlılar, Sandallar vs. gibi yerlerdeki savunmasız Türkler'i, 16 günlük bebekler ve 90 yaşındaki ihtiyarlar dahil olmak üzere topluca katledip çukurlara gömmüşlerdir. Toplu mezarlar BM Barış Gücü askerlerinin huzurunda açılmış olup bu gün de anıtlar halindedir. Bütün bu gerçeklere rağmen Amerika, Türkiye'ye ambargo tatbik etmiş ve suçlunun yanında yer almıştır. Hâla bu gün bile Türkiye'ye ABD ambargosu uygulatılmasına çalışılmaktadır.

5. 1974-1983 Devresi

a) Kıbrıs Türk Federe Devleti :

1963 Kanlı-Noel olaylarından sonra silah zoru ile yönetimden atılmış Türk Liderliği, Kıbrıs Türk halkına hizmet götürmek mecburiyetinde kalmış ve neticede kendine bir yönetim kurma işine başlamıştır. İlk önce 21 Mayıs 1964'de "Genel Komite'yi" kurmuştur. Zamanın akışı içinde değişen şartlara göre şekil değiştirmiş, 28 Aralık 1967'de "Geçici Kıbrıs Türk Yönetimi" olmuş, 15 Temmuz 1970'de genel seçimlerden sonra 18 Temmuz 1970'de "Otonom Kıbrıs Yönetimi" adını almıştır.

1974 Kıbrıs Türk Barış Harekâtı neticesinde, çizilmiş bulunan sınırlar içinde kalmış olan Türk kesiminde bir devlet kurulabileceğinden, gerekli hazırlıklar yapılmış ve 13 Şubat 1975 tarihinde bağımsız "Kıbrıs Türk Federe Devleti (KTFD)" resmen ilân edilmiştir.

KTFD Uluslararası Hukuk'a göre yâsal bir devlet olmuştu. Federe kelimesinin kullanılmasının maksadı, Kıbrıs Rum Yönetiminin de katılması ile iki bölgeli, iki toplumlu "Kıbrıs Federal Cumhuriyeti"nin gerçekleşmesini sağlamaktı. Fakat Rum-Yunan ikilisi, KTFD'yi tanımamış, kendisini meşru Kıbrıs Hükûmeti olarak tanıtmış ve Milletlerarası Camia tarafından prosedüral olarak meşru hükûmet muamelesi görmüştür ve böyle görülmekde devam edilmektedir.

Rum-Yunan ikilisi KTFD'yi ortadan kaldırmak için geniş çaplı faaliyete geçmiş ve neticede BM Genel Kurulundan 13Mayıs 1983 tarihli ve A/37/L (37253 Kıbrıs Meselesi) kararı almışlardır.

Bu karar, KTFD'nin ortadan kaldırılmasını sağlamak için bütün üye devletlerin, Rum Yönetimi'ne yardımcı olmasını öngörmüştür. Rum-Yunan ikilisi zafer işareti yaparak ülkelerine dönmüşler, coşkulu gösterilerle karşılanmışlardır.

Bu durum karşısında, Kıbrıs Türk toplumunun bütün kuruluşları, 20 Mayıs 1983 günü KTFD Başkanı Rauf Denktaş'a bağımsızlık talep eden bir muhtıra vermişlerdir. Devlet Başkanı muhtırayı kabul etmiş ve Federe Meclis 17 Haziran 1983 günü yaptığı toplantıda 5 Kasım 1976 tarihli kararını kaldırmış ve 1960 Anayasası ile doğmuş bulunan Self-Determinasyon hakkını kullanma imkânını veren kararı almıştır.

Kıbrıs Türk halkının "kendi kaderini tayin etme Self-Determinasyon hakkı, temel hak ve hürriyetlerin tabii neticesidir. Büyük küçük pekçok devlet " kendi kaderini tayin etme hakkının kullanılması suretiyle kurulmuştur. Nitekim ekonomik, sosyal, kültürel haklarla ilgili milletlerarası sözleşmenin birinci maddesi gibi" medenî ve siyasî haklarla ilgili milletlerarası sözleşmesinin birinci maddesi de Kıbrıs Türk halkının "kendi kaderini tayin hakkını" teyit etmiştir.

6. 1983'den Sonrası

a) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) :

Rum-Yunan ikilisinin BM Genel Kurulundan almış olduğu 13 Mayıs tarihli karar, bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu karar tatbik edilince Kıbrıs Türk Halkı, üniter Kıbrıs Cumhuriyeti içinde Rum-Yunan idaresinin insaf ve merhametine terkedilmiş olacaktı. 1963 Kanlı-Noel olaylarını, Ayvasıl, Muratağa, Atlılar, Sandallar vs. katliamlarını yaşamış bulunan Kıbrıs Türkü'nün, 1974 Kıbrıs Türk Barış Harekâtının getirmiş bulunduğu özgürlüğünü ve bağımsızlığını terk etmesi ve bir azınlık olarak Rum Yönetimi altında yaşaması elbette mümkün olamazdı. 2 Ağustos 1975 günü Viyana'da yapılan Denktaş-Klerides Anlaşması'na göre 1975 Ağustos Eylül ayları içinde, BM Barış Gücü nezaretinde kuzeye geçmiş bulunan Türkler dahil olmak üzere, bütün Kıbrıs Türk halkı, Federe Meclis'in 17 Haziran 1983 tarihli kararına dayalı olarak ve 1960 Kıbrıs Anayasası'ndan doğmuş bulunan Self-Determinasyon hakkını, 15 Kasım 1983 günü kullanmış ve Kıbrıs Türk Federe Meclisi üyelerinin ayakta alkışları ve oybirliği ile Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti resmen ilân edilmiştir.

Bağımsızlık Bildirisi Başkan Rauf Denktaş tarafından Federel Meclis'te okunmuştur.

Ancak Rum-Yunan ikilisi KTFD ilânında olduğu gibi bu defa da KKTC'nin ilânını kabul etmemiş ve geri alınması için BM Güvenlik Konseyi'ne müracaat etmiştir. Güvenlik Konseyinde Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş'ın iki bölgeli, iki toplumlu Federal Kıbrıs Cumhuriyetinden yana olduğunu beyan etmesine rağmen Rum-Yunan isteği doğrultusunda 541 (S/ 16149) sayılı 17 Kasım 1983 tarihli kararı almışlardır. Fakat Türk tarafı kabul etmemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti, 15 Kasım 1983 günü Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) resmen tanımıştır. Büyükelçiler, karşılıklı olarak 17 Nisan 984 tarihinde itimadnamelerini takdim etmişlerdir. KTFD gbi KKTC de milletlerarası hukukun aradığı:

❶ Belirli bir ülke parçası,

❷ Yerleşmiş bir insan topluluğu,

❸ Ülkenin her yerinde ve bütün kişiler ve şeyler üzerinde etkin ve devamlı bir kontrol icra eden hükûmet bulunması,

❹ Egemenlik, bağımsızlık vasıflarına haiz olması

şartlarını karşılamış bulunmaktadır. Buna rağmen, Türk tarafı Federal Kıbrıs Cumhuriyetinden yana olduğunun:

İki coğrafî bölgeli, (bi-zonal), iki millî toplumlu (bi-communal), Türkiye'nin etkin ve fiilî garantörlüğünde, bağımsız, bağlantısız Federal Kıbrıs Cumhuriyeti " ne taraftar olduğunu açıklamıştır.

b) Rum-Yunan İkilisinin Tutumu :

Fakat Rum-Yunan ikilisi KKTC'yi dünyaya gayrımeşru "sahte devlet" diye takdim etmiş ve Kıbrıs'ı Elen adası olarak gördüklerinden, KKTC'yi işgal altında bölge olarak göstermiştir. Bu iddialar ise tamamen gerçek dışıdır. Kıbrıs'ı işgal edenin Yunanistan olduğunu Makarios, 19 temmuz 1974 günü BM Güvenlik Konseyi'nde

yaptığı konuşmada açıklamıştır. Nitekim Yunanistan Başbakanı Andreas Papendreu yaptığı bir konuşmada:

"Türkiye, Kıbrıs'taki askerini çekecek olursa, kendisinin de askerlerini çekeceğini açıklamıştır". A. Papandreu 1981 yılı Aralık ayında, yasalara aykırı olarak, adaya asker çıkarmış ve 1982 yılı 27 Şubat - 1 Mart tarihleri arasında, 3 günlüğüne Kıbrıs Rum kesimini ziyaret etmiştir. Büyük tezahürat ile karşılanmış bulunan A. Papandreu yaptığı konuşmada Kıbrıs'ta elenizmin gerilemesine müsaade edilmiyeceğini ve Kıbrıs için "Haçlı Seferi" başlattığını söylemiştir. Bununla da yetinmemiş olan Papandreu, 6 Mart 1982'de AT üyesi 9 ülkeye bu konuda mektuplar göndermiştir.

Esasen A. Papandreu iktidara gelişinden hemen sonra Spiros Kyprianou ile "toplumlararası İkili Görüşmelerin kesilmesi için" mutabaka vardıklarını Dr. Lissarides 13 Şubat 1983 günü Rum Radyosundan açıklamıştır.

Garantör Devlet olan Türkiye'nin Başbakanı Turgut Özal'ın 2-4 Temmuz 1986 tarihleri arasında KKTC'yi resmen ziyaret etmesini, Rum-Yunan ikilisi BM nezdinde şiddetle protesto etmiş ve 1 Temmuz'dan itibaren, Kıbrıs'ta Rumlar protesto mitingleri yapmışlardır. Ama Başbakan T. Özal KKTC ziyaretini gerçekleştirmiştir.

A. Papandreu, Kıbrıs meselesinin Yunan emellerine uygun olarak, Toplumlararası İkili Görüşmelerle çözümlenemiyeceği kanaatında olan Rum Lideri S. Kyprianou ile görüş birliği içinde olduklarından ve aralarında mütabakada varmış bulunduklarından dolayı, Kıbrıs meselesinde SSCB'nin söz sahibi olması için, sorunun Uluslararası Konferans'da ele alınmasını teminen, İkili Görüşmelerin kesilmesini beklemeden, konunun Uluslararası Forumlara kaydırılması yoluna gidilmiştir.

d) Odalararası Görüşmeler :

BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın "İyi Hizmet Görevi" çerçevesinde New York'ta Odalararası İkili Görüşmeler sonucu hazırlamış olduğu "Taslak Anlaşma Metni"ni Cumhurbaşkanı Denktaş tarafından 21 Ocak 1985 günü derhal kabul edilmiş olmasına rağmen, S. Kyprianou tarafından 10 gün mehil kullandıktan sonra, Atina'dan aldığı talimata uyarak, reddedilmiştir. Perez de Cuellar tarafından daha sonra 29 Mart 1986 tarihine kadar cevaplandırılması şartı ile sunduğu "Çerçeve anlaşma Metni"ni reddetmiştir. Rum heyetleri ise hemen Moskova ile New York'un yollarını tutmuşlardır. Bu gerçek Yunanistan'ın eski Dışişleri Bakanlarından ve Yeni Demokrasi Partisi'nin Fahrî Genel Başkanı olan Evangelos Averof tarafından ifşâ edilmiştir.

Rum Temsilciler Meclisinin, Perez de Cuellar'ın tekliflerini reddetmesinden dolayı, S. Kyprianou'ya "Güvensizlik Oyu" vermesine, "Ya evet de veya istifa et" demesine ve Temsilciler Meclisinin feshedilmesine, Perez de Cuellar'ın Rumlar "reddettiler" şeklindeki beyanına rağmen, Rum-Yunan ikilisi, Türk tarafını uzlaşmaz olarak tanıtmakta ve Türkiye'yi işgalci ve yayılmacı olarak suçlamaktadır.

Perez de Cuellar'ın "İyi Hizmet Görevi" çerçevesi içinde sarf ettiği gayretlerin, Rum-Yunan ikilisinin sergilediği menfi tutum ve uzlaşmazlık neticesinde, başarılı olmaması ve SSCB'nin bu işte ben de varım demesine yol açmıştır. Rum-Yunan ikilisi, Moskova'nın "Uluslararası Konferans" önerisine cankurtaran simidi gibi sarılmasına sebep olmuştur.

Rum-Yunan ikilisi, 15 Temmuz 1974 tarihinde yapılmış olan darbe neticesinde, plânladıkları ENOSIS'i, Garantör Devlet olan Türkiye'nin, Garanti Anlaşmasının IV. maddesine göre, müdahelesi ile gerçekleştirememiş olmasından dolayı "Garantörlük Müessesesi"nin işlemez bir şekle girmesini, böylece, kendisine uygun bir fırsatta ENOSIS'in ilan edilmesini sağlamaya çalışmaktadır. 22 Şubat 1986 günü Yunanistan Parlamentosunda açılmış bulunan "Kıbrıs Dosyası" müzakereleri sırasında A. Papandreu yaptığı konuşmada:

"Eğer Garantör olarak, büyük, orta ve küçük devletlerin iştirâki ile BM teminatı ve şemsiyesi altında bir BM Askeri Gücü oluşturulur ve Kıbrıs'ın içişlerine hiçbir şekilde müdahele etmek hakkı yasaklanırsa, ancak o zaman Yunanistan diğer anlaşmalara razı olabilir. Eğer BM Kıbrıs'ta büyük, orta ve küçük doğu, batı ve üçüncü ülke devletlerinden oluşacak bir askeri gücü teminat olarak Kıbrıs'ta bulundurursa, ancak o zaman yeni bir darbe ve taksim hareketinin bir daha tekrarlanmayacağı barış ve huzurun ancak o zaman sürekli ve garanti olacağı kanaatindeyim" demiştir.

A. Papandereu'nun SSCB'nin de yer alacağı bir Garantörlük istemesi ve Garantörlerin de BM Güvenlik Konseyindeki 5 asıl üye ile geri kalan üyelerden ve hatta başka ülkelerden meydana gelmesi, meseleyi büsbütün çözümsüz hale sokacaktır. Çünkü BM Genel Sekreteri gözlemciliğinde, konu ile ilgili olan 2 taraf aralarında anlaşamazlarsa, Güvenlik Konseyi'nin veto hakkı bulunan 5 daimi üyesinin jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarına göre, sergileyecekleri tutum ve alacakları tavır ile, daha önceki örneklerde olduğu gibi, meselenin çözülmesine imkân olmayacaktır.

Çeşitli ülkelerden alınarak teşkil edilecek olan BM Barış Gücü askerlerinin, Kıbrıs'ta Türk halkının can ve mal güvenliğini sağlaması ise mümkün değildir. 1964 yılından beri Kıbrıs'ta bulunan, fakat arama, gözaltına alma, silahsızlandırma ve müdahale etme yetkisi olmayan, sadece "Gözlemci" olan BM Barış Gücü askerlerinin Erenköy bölgesinde Rum-Yunan saldırısı sırasında, Türk yetkililerinin ikazlarına rağmen, BM Barış Gücü Komutanı General Timaya Makarios'un "tatbikat yapılıyor" şeklindeki yalan beyanına inanarak hiçbir tedbir almamıştır. Baf'ta, Limasol'da, Gaziveren'de vs. yerlerde aynı tutumu sergilemişlerdir. Bundan cesaret almış bulunan Rum-Yunan askerleri 1967 yılında Geçitkale ve Boğaziçi köylerindeki Türkler'e saldırılarında Barış Gücü askerlerinin telsizlerini kıracak kadar ileri gitmişler ve hiçbir tepki görmemişlerdir. 11 aralık 1988 günü Lefkoşa Ledra Palas barikatında devriye nöbeti tutan Türk askeri Hasan Kara, Rum Milli Muhafız askerlerinin açtığı 8 el ateşle, BM Barış Gücü askerlerinin gözleri önünde şehit edilmiştir.

Bu durum karşısında Kıbrıs Türk halkının, can ve mal güvenliğini BM Barış Gücü askerlerine emanet etmesi, katiyen mümkün değildir. Bundan dolayı, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, varılacak bir anlaşmada:

- Türkiye'nin etkin ve fiili garantisi,
- İki bölgeli (bi-zonal), iki toplumlu (bi-Communal), bağımsız ve bağlantısız,
- Merkezi hükûmetin yetkilerinin sınırlı olması,

Rum-Yunan ikilisi ise:

- Geçici bir hükümet kurulmadan önce, Türk askerlerinin adadan çekilmesi,
- Tarım iş gücü olarak adaya gelmiş bulunan Türk göçmenlerin, Türkiye'ye gönderilmesi,
- Dolaşım, yerleşim ve mülk edinme hakkının Rumlar'a tanınması,
- Müdahale hakkı bulunmayan uluslararası bir "Garantörlük" sisteminin getirilmesini,

şart koşmuştur.

Rumlar'a, Türk kesiminde dolaşma, yerleşme ve mülk edinme hakkı tanınması, her iki toplumun birbirine karşı duyduğu nefret, kin ve hatta düşmanlık dolayısıyle, uzun bir zaman için mümkün değildir. Devlet, kilise ve aile Türk düşmanlığı telkin

ederek yeni kuşaklar yetiştirmekten vazgeçmedikçe, iki toplumun bir arada yaşaması mümkün olmayacaktır.

Perez de Cuellar'ın sunmuş olduğu mutabakatları, Kıbrıs Türk halkına eşit statü tanıdığı için, Rum-Yunan ikilisi kabul etmemiştir. S. Kyprianou bu tutumundan dolayı 21 Şubat 1988 tarihinde yapılmış bulunan cumhurbaşkanılığı seçimini kaybetmiş olması neticesinde yerine, Komünist AKEL Partisinin desteği ile iktidara gelmiş bulunan, EOKA'nın malî destekçisi Yorgo Vasiliu da zirve toplantılarında, Perez de Cuellar'a eski lider S. Kyprianou'nun şartlarını aynen tekrarlamaktadır. Çünkü senaryo Atina tarafından yazılmıştır. 1968 yılındanberi süregelmekte olan ikili görüşmelerden 20 yılı aşkın bir zaman içinde olumlu netice alınamamıştır. Rum-Yunan ikilisi ENOSIS gayesinden vazgeçmediklerine göre, meşru Kıbrıs Cumhuriyeti olarak muamele gördükçe, devlet olmanın avantajlarından yararlandıkça ve Türk tarafına milletlerarası forumlarda konuşma hakkı verilmedikçe, sonuç alınması mümkün değildir.

Yorgo Vasiliu, Makarios ve Kypriano'dan daha da ileri giderek KKTC başkanı Denktaş'ın BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın temsilcisi tarafından da yapıcı olarak kabul edilen önerilerinin, toplantı zabıtlarına geçmesine mani olmakta ve yazılı cevap vermemekte ısrar etmektedir. Böylece Rum tarafının uyuşmazlığına delil olacak belgeleri, tarihe mal etmekten kaçınmaktadır. Çeşitli baskılar altında vermek zorunda kaldığı 25 sayfalık cevapta ise açık seçik bir beyan bulunmamakta, Türk halkını 1960'ların gerisine götürme gayesi güttüğü Denktaş tarafından açıklanmış bulunmaktadır. Buna rağmen Rum tarafı, Vasiliu'yu prostesto etmekten çekinmemiştir bunu anlamanın imkânı yoktur. Rum tarafı Türkler'e azınlık hakkının verilmesine bile tahammül edememektedir.

Rum-Yunan ikilisi bu tutum ve davranışları ile, Türk tarafını masadan kaçırarak, suçlu duruma düşürmeğe çalışmaktadır. Ancak Türk tarafı, sabrını sonuna kadar zorlıyarak, bu oyuna gelmemekte, haklı davasını sovunmaya devam etmektedir. Netice olarak olumlu, âdilâne, kalıcı bir sonuca varılamaması halinde, Kıbrıs'ta yan yana iki devlet varolmaya devam edecektir. Zaman seyri içinde, haklılığı anlaşılacak olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, yabancı devletler tarafından da tanınarak, Birleşmiş Milletlerde 2. bağımsız Türk devleti olarak yerini alacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Alasya, Fikret, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Ankara, 1977.

Alasya, Fikret, *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara, 1987.

Çay, Abdülhalûk, *Kıbrıs'ta Kanlı Noel, 1963*, Ankara, 1989.

Denktash, R.R., *The Cyprus Triangle*, London, 1982.

Feyzioğlu, Turhan - Necati M. Ertekün, *The Crux of the Cyprus Problem*, Lefkoşa, 1987.

Hill, Sir George, *A History of Cyprus*, Cambridge 1952.

Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi, *Kıbrıs'ın Tarihî Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, Ankara, 1983.

Kürşat, Fikret - M. Haşim Altan - Sabahattin Egeli, *Belgelerle Kıbrıs'ta Yunan Emperyalizmi*, İstanbul, 1978.

Lina, Solomandos, *Kıbrıs Günlüğü 1974*, trc. Ümit Kurtuluş, Ankara, 1989.

Luke, H. *Cyprus*, London, 1957.

Melek, Kemal, *The Cyprus Questions*, New York, 1967.

Oberling, Pierre, *The Road to Bellapais*, New York, 1982.